

CASOPIS ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

Narodni-Dom v Mariboru.

ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU
100
1904 - 2004

2-3

CASOPIS
ZA ZGODOVINO IN
NARODOPISJE

MARIBOR
LETNIK 75
NOVA VRSTA 40

2004

Fotografija na naslovnici:
Narodni dom v Mariboru, v katerem je bilo leta 1903 ustanovljeno Zgodovinsko društvo v
Mariboru, ki je že naslednje leto pričelo izdajati Časopis za zgodovino in narodopisje
(Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor).

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavlja »Historical – Abstract«
Abstracts of this review are included in »Historical – Abstract«

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for history and Ethnography

Letnik 75 - Nova vrsta 40

2-3. zvezek

2004

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2004

**CASOPIS
ZA ZGODOVINO IN
NARODOPISJE**
REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

UREDNIŠKI ODBOR - EDITORIAL BOARD

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, Miroslava Grašič, mag. Jerneja Ferlež,
dr. Walter Lukani (Avstrija), dr. Janez Marolt, dr. Dragan Potočnik,
dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar, dr. Ljubica Šuligoj,
dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK - CHIEF AND RESPONSIBLE EDITOR

dr. Marjan Žnidarič
Zgodovinsko društvo Maribor
Muzej narodne osvoboditve Maribor
Ulica heroja Tomšiča 5
SI - 2000 Maribor
telefon: 02 235 26 03
fax: 02 252 73 94
e-mail: marjan.znidaric@muzejno-mb.si

OHK - Zgodovina

D 197/2004

39

43000037615, 2/3

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

COBISS •

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO
Ministrstva za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
in Mestne občine Maribor

<http://www.muzejno-mb.si>

KAZALO · CONTENTS

Jubileji - Anniversaries

Ignacij Voje: SPREMNA BESEDA OB 100 LETNICI IZHAJANJA ČASOPISA ZA ZGO- DOVINO IN NARODOPISJE	191
Sergej Vrišer: JOŽETU CURKU ZA OSEMDESET	195
Marijan Matjašič: VISOKI JUBILEJ PROF. DR. BRUNA HARTMANA	197
Sonyja Dežman: OB 70-LETNICI DOC. DR. LJUBICE ŠULIGOJ	199

In memoriam

Ljubica Šuligoj: V SPONIN ZASLUŽNEMU PROFESORJU DR. JOŽETU KOROPCU	203
Marijan Žnidarič: DR. SERGEJ VRIŠER	205
Milan Ževart: DR. TONE FERENC	210

Razprave - Studies

Mira Strmčnik Gulič/Biba Teržan, O GOMILI HALŠTATSKEGA VELJAKA IZ PIVOLE POD POŠTELO (Stanku Pahiču v spomin)	217
On the Mound of the Halstatt Dignitary Iron Pivola below Poštela	
Iva Miki Curk, DRAVA, NJEN BREG IN PORTOVIO	239
Drava, the Banks and Portovio	
Mitja Guštin, ZAČETKI SLOVANSKEGA NASELJEVANJA NA SLOVENSKEM	253
The Beginnings of Slav Settlement in Slovenia	
Vinko Škafar, NEKDANJI KAPUCINSKI SAMOSTAN NA PTUJU (1615-1786)	267
The one Time Capucine Convent in Ptuj (1615-1786)	
Miha Premfalk, AUERSPERGI NA ŠTAJERSKEM	289
The Aupspergs in Styria	
Jože Curk, MARIBORSKO GRADBENIŠTVO MED SREDINAMA 19 IN 20. STOLETJA... Maribor civil Construction between the middle of XIX and XX Century	301
Tone Kregar, NEKATERE PRIMERJAVE SLOVENSKEGA IN SLOVAŠKEGA NAROD- NEGA RAZVOJA TER SLOVENSKI POGLED NA SLOVAKE V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA	333
Some comparisons of the Slovenian and Slovak National development and Sloven- nian views of Slovaks in the later half of the XIX Century	
Janez Cvirna/Jure Gašparič, ODNEVI NA NAUMANNOV KONCEPT MITTELEUROPE V HABSBURŠKI MONARHIJI	365
Reactions in Austria-Hungary to Naumann's Concept of Mitteleuropa	
August Lešnik, PROCES UNIFIKACIJE LEVEGA TABORA MEDNARODNEGA DELAV- SKEGA GIBANJA (1914-1921)	375
The process of Unification of the Leftist Camp of the International Workers' move- ment (1914-1921)	
Jurij Perovšek, SRBI VLADAJO, HRVATI RAZPRAVLJAJO, SLOVENCİ PLAČUJEJO (Mit in resničnost prve Jugoslavije)	405
Serbs rule, Croats discuss, Slovenians pay (Myth and Reality of the First Yugoslavia)	
Ljubica Šuligoj, DELAVSKO GIBANJE NA PTUJSKEM OBMOČJU V LETIH 1918-1921	429
The workers' movement in the Ptuj Area during 1918-1921	
Miroslav Stuplovšek, RAZŠIRITEV DELOVANJA BANSKEGA SVETA DRAVSKE BANOV- NE NA IJEDBODAJNO PODROČJE LETA 1933 IN NJEGOVA STALIŠČA DO OBČIN- SKIH VOLITEV	443
The expansion of activity of the Ban's council of the Drava banovina to decree issuing area in 1933 and its views as to municipal elections	
Bruno Hartman, O NEKATERIH NEMŠKIH KNJIŽNICAH V MARIBORU	457
On some German Libraries in Maribor	
Ignacij Voje, IZ KORESPONDENCE GREGORJA ČREMOŠNIKA Z JANKOM GLAZER- JEM	469
From the Correspondence Between Gregor Čremošnik and Janko Glazer	

Anton Vraluša, MIRKO POLOMSKI, VOJAK UPORA SLOVENSKEGA NARODA (1941-1945)	479
Mirko Polonski, Soldier of Slovene National Insurrection (1941-1945)	
Vekoslav Grmič, EDVARD KOČBEK, VIZIONARSKI IDEOLOG REVOLUCIJE IN SVOBODE	493
Edvard Kočbek, Visionary Ideologue of Revolution and Freedom	
Bruno Hartman, SMERNICE ZA OBRAVNAVANJE SPODNJEŠTAJERCEV V NEMŠKI - VOJSKI MED 2. SVETOVNO VOJNO	501
Directives for the Treatment of Lower Styrians in the German Armed Forces During the Second World War	
Alenka Šelih, KAZENSKOPRAVNI IN UPRAVNOPRAVNI VIDIKI OBRAVNAVANJA KOLABORACIJE V FRANCOŠKEM PRAVNEM SISTEMU	515
Criminal law and Administrative Law Aspects of Treatment of Collaboration in French Legal System	
Mateja Čoh, ILEGALNA SKUPINA FERDINANDA SERNECA	529
The Serbec Illegal group	
Daniela Trškan, ANALIZA INTERPRETACIJ OZ. VIROV PRI PREDMETU ZGODOVINA	547
Analysis of Interpretations, i.e. of Sources with the Subject History	
Peter Pavel Klasinc, TRANZICIJA V ARHIVIH IN ARHIVSKIH SLUŽBAH (s posebnim poudarkom na usodi fondov s področja gospodarstva)	557
Transition in Archives and Archival Services	
Ana Vovk Korže, MARIBOR NA POTI TRAJNOSTNEGA RAZVOJA	571
Maribor on the way to sustainability development	
Milan Divjak, SLOVENSKI UČITELJI IN PROTIALKOHOLNA VZGOJA MED OBEMA VOJNAMA	581
Slovenian teachers and Anti-alcoholism education between the two wars	
Vida Sruk, NACISTIČNA PROPAGANDA KOT SOCIOLOŠKI IN SOCIALNOPSIHOLOŠKI PROBLEM	597
Nazi propaganda as a Sociological and Socio-Psychological Problem	
Janez Gujt, GLOBALIZACIJA IN MAJHNE DRŽAVE	625
Globalisation and Small states	
Marko Jesenšek, SKLADENJSKO STRNANJE V MURŠČEVEM BOGOČASTJU SV. KATOLIŠKE CERKVE	633
Syntactic Condensation in Muršec's Worship of God in the Holy Catholic Church	
Fedora Ferluga Petronio, VZPOREDNICE MED ROMANTIČNIMA PESNIKOMA: SLOVENCEM FRANCETOM PREŠERNOM (1800-1849) IN HRVATOM PETROM PRERADOVIČEM (1818-1872)	645
Comparison of the two major representatives of Slovene and Croatian Romanticists: France Prešeren (1800-1849) and Petar Preradović (1818-1872)	
Mihaela Koletnik, MORFOLOŠKI ORIS SLOVENSKEGORIŠKEGA NAREČJA	659
A Morphological Description of the Slovenske Gorice Dialect	
Polonca Šek, TRPNI SEDANJIK ZA IZRAŽANJE BREZČASNIH DEJANJ (Analiza izbranih odlomkov Matejevega evangelija)	669
Present Passive for the Expression of Timeless Actions (Analysis of Chosen Fragments from Mathew's Evangelus)	
Marija Stanonik, GRAFITI	683
Graffiti	
Darja Koter, MIGRACIJSKI TOKOVI ORGLARJEV TER VPLIVI IN PREPRETANJE ORGLARSKIH ŠOL NA OZEMLJU DANAŠNJE SLOVENIJE OD ZAČETKA 20. STOLETJA	715
Migration Paths of Organists and the Intermingling of Organist Schools on the Territory of the Present Slovenia before the XX. Century	

Zapisi - Notes

Vlado Sruk, NEKDAJ JE ŽIVEL PRAXIS	725
Marjan Toš, OB 60 LETNICI HOLOKAVSTA LENDAVSKIH JUDOV	729
Borivoj Breže, PRIPRAVE ZA FORMIRANJE MUZEJSKEGA ODELKA ZA TEHNIČNO KULTURO V MARIBORU OD ZAČETKA DEVETDESETIH LET DALJE	731

Ocene in poročila - Reviews and Reports

Iva Mild Curk, IRENA LAZAR: RIMSKO STEKLO V SLOVENIJI, LJUBLJANA 2003, 260 str.	741
Marjan Toš, PRIMO LEVI, POTOPLJENI IN REŠENI, STUDIA HUMANITATIS, LJUBLJANA 2003, 199 str.	743
Marjan Toš, PROSTOVOLJNO GASILSKO DRUŠTVO LENART (1874 - 130 let prostovoljnega dela - 2004), Lenart 2004, 107 str.	745
Aleš Mardetka, JOŽE PIRJEVEC: JUGOSLOVANSKE VOJNE 1991 - 2001, LJUBLJANA 2003, 783 str.	746
Jurij Emanuel Rojs, JAN VASILIJ g.: ČINGISHAN, MOSKVA 2003, 362 str.	748

JUBILEJI - ANNIVERSARIES

SPREMNA BESEDA OB 100 LETNICI IZHAJANJA ČASOPISA ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Ko me je pred petindvajsetimi leti prosil takratni urednik Časopisa za zgodovino in narodopisje (v nadaljevanju ČZN) prof. dr. Jožko Koropec kot predsednika Zgodovinskega društva za Slovenijo, naj napišem spremno besedo ob izidu 50. letnika revije, sem se čutil zelo počaščenega. Takrat sem se »s toplo mislijo zahvale spomnil vseh tistih ustvarjalcev in sodelavcev ČZN, ki so s svojimi prispevki bogatili zakladnico slovenskega zgodovinopisja in spodbujali k ustvarjalnemu delu, pa jili ni več med nami.« Zapisal sem še naslednje: »njihovo plodno, pošteno in velikokrat pionirsko delo naj bo za zgled mladim generacijam.«

Mislim, da se je ta želja uresničila!

Ob 100 letnici pričetka izhajanja ČZN-ja sem ponovno prejel vabilo, naj v uvodniku napišem nekaj misli ob tem visokem jubileju revije. Čast, ki me je ponovno doletela, me je postavila pred težko odgovornost, saj revije družboslovne smeri s tako dolgim stažem pri nas skoraj ni. Upam, da mi bo uspelo ugotoviti in poudariti napredek v razvoju ČZN-ja v zanjih petindvajsetih letih, torej od takrat, ko sem napisal spremno besedo ob izidu 50. letnika.

Naj ob tej priliki nekaj misli posvetim prvemu uredniku po drugi svetovni vojni obnovljenega ČZN-ja in tudi uredniku z najdaljšim stažem (20 let, 1965-1984) prof. dr. Jožku Koropcu. Bil je eden od soustanoviteljev Pedagoške akademije v Mariboru in do upokojitve redni profesor za zgodovino na Pedagoški fakulteti. Bil je vzgojitelj številne generacije slovenskih zgodovinarjev iz severovzhodne Slovenije, jih navduševal za zgodovino, na njih prenašal pedagoški eros, ki ga je izžareval povsod, kjer je nastopal kot predavatelj, na fakulteti, na simpozijih ali v majhni vasi na Pohorju. Mnogi njegovi učenci so se usmerili v raziskovanje in postali sodelavci ČZN-ja. Prof. Koropec, ki je skoraj do zadnjega sodeloval v ČZN-ju, tega častitljivega jubileja žal ni dočakal. Tiho, skoraj neopazno je preminil letos spomladi. Dediščina, ki jo je zapustil, je bogata in trajna, večinoma objavljena v ČZN-ju. Postavil je temelje obnovljenemu ČZN-ju, oblikoval fiziognomijo revije, ki jo ima še danes. Jožko Koropec je bil tudi eden najplodovitejših piscev ČZN-ja, saj najdemo v skoraj vsakem zvezku njegov tehtni prispevek. Njegovo proučevanje agrarne zgodovine in zemljiških gospoščin postavlja J. Koropca med zgodovinarje, ki so vnesli v slovensko zgodovinopisje številne nove in pomembne izsledke. Posebej gre poudariti, da je poleg drugih doslej neznanih virov odkril in začel pritegovati v raziskave štajersko imensko knjigo iz leta 1542/43, ki je za agrarno zgodovino Štajerske izredno dragocen vir. V zadnji, lahko bi rekli poslovljni razpravi, je obdelal področje in kraj, kjer si je ustvaril dom in kjer je preživel velik del svojega ustvarjalnega življenja. Njegov labodji spev je bila razprava »Frankovsko Morje skozi čas« (letnik 66, n.v. 31, l.zv., 1995, str. 33-69).

ČZN je zgodovinska in narodopisna revija z najdaljšo kontinuiteto v Sloveniji. Zaradi zgodovinskih situacij so nastale daljše ali krajše prekinitev, in to med prvo in drugo svetovno vojno, daljša pa po osvoboditvi leta 1945. Zamuda se je raztegnila na dve desetletji. Kljub temu da je bilo leta 1945 obnovljeno

Zgodovinsko društvo v Mariboru kot podružnica Zgodovinskega društva za Slovenijo in je bila zavest o potrebi obnovitve revije vedno živa, ni bilo urejeno vprašanje društvenih publikacij. Poleg osrednjega Zgodovinskega časopisa so kot glasilo podružnic začeli izdajati leta 1953 Kroniko. Izhajali pa so tudi številni pokrajinski in lokalni zborniki. Šele v 60-tih letih je bilo ustvarjeno razpoloženje za obnovo zgodovinske publikacijske dejavnosti v Mariboru. Pri tem je pomembno vlogo odigralo Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru, predvsem Pedagoška akademija. Sodelavci te ustanove so potrebovali svojo publikacijo, da bi se uveljavili v znanstvenem svetu. Pobuda Združenja visokošolskih zavodov in Zgodovinskega društva v Mariboru sta bili strnjeni v eno na posvetu 27. oktobra 1964, ko so se znanstveni in kulturni delavci kljub različnim predlogom odločili, da ohranijo stari naslov Časopis za zgodovino in narodopisje. ČZN je ohranil pretežno zgodovinski značaj, vendar je upoštevano tudi narodopisje v najširšem pomenu besede. ČZN je poleg Zgodovinskega časopisa druga slovenska zgodovinska revija z nekoliko širšim konceptom. Pri ČZN-ju je ostal delež Maribora večji, ker je mesto zaradi povečanja ali ustanovitve novih kulturnih ustanov (arhiv, knjižnice, muzeji, galerije, Zavod za spomeniško varstvo itd.) in predvsem nastanka višjih in visokih šol (od 1984 univerze) dobilo mnogo več strokovnjakov, kot jih je imelo pred drugo svetovno vojno. Bolj se tudi kaže specializacija med mariborskimi pisci, v ČZN-ju pa sodelujejo tudi pisci iz drugih pokrajinskih središč severovzhodne Štajerske (Prekmurje, Koroška).

Ko prelistavamo ČZN od 50. letnika (n.v.15 – 1979) do 75. letnika (n.v.40 – 2004), se lahko vprašamo, ali se je v zadnjih 25 letih kaj spremenilo glede oblike in načina urejanja ter glede vsebine prispevkov.

Redno izhajanje ČZN-ja je pomembna odlika revije. Od obnove časopisa do leta 1969 (40. letnik) je izhajal ČZN v enem zvezku, od 1970 (41. letnik) pa v dveh zvezkih. V enem zvezku je ponovno izhajal od 1979 (jubilejni 50. letnik) do 1983 (54. letnik), od leta 1985 (55. letnik) pa spet v dveh zvezkih. Leta 1999 je bil narejen poskus, da bi ČZN izhajal v več zvezkih letno (3 do 4), vendar se je to le deloma posrečilo z 71. letnikom (leto 2000), ko so sicer izšli 4 zvezki, dejansko pa le trije, ker sta 1. in 2. zvezek izšla skupaj kot dvojna številka.

Čeprav je v zadnjih 25 letih prišlo do menjave urednikov, je notranja struktura in koncept revije ostal v bistvu nespremenjen. Vsak od urednikov se je trudil, da vnese v oblikovni okvir in vsebino neke novosti. Jožko Koropec, ki je prevzel uredništvo po obnovitvi časopisa leta 1965 in je bil urednik z najdaljšim stažem (20 let), je znal pritegniti vrsto kvalitetnih in rednih sodelavcev, ki so pokrivali razna zgodovinska področja in obdobja in tudi druga družboslovna strokovna področja. Njega je nasledil geograf Vladimir Bračič (1985 do 1992/1), ki je imel velike zasluge, da se je ČZN obnovil. Nadaljeval je na temelju, ki ga je postavil Joško Koropec. Prizadeval si je, da bi bila zastopana tudi družbena geografija. Njemu sta izmenjaje sledila dva zgodovinarja: Marjan Žnidarič, kot predstavnik enega od izdajateljev Zgodovinskega društva v Mariboru (od 1992/2 do 1997 in od 2002 dalje) in Darko Friš kot predstavnik drugega izdajatelja Univerze v Mariboru (1998 do 2001). Oba sta se vsak na svoj način trudila razširiti tako obseg kot tematiko prispevkov ter skušala pritegniti tudi krog sodelavcev izven štajerskega kroga raziskovalcev. V njunem obdobju se je povečalo število tematskih števil, ki predstavljajo posebno kvaliteto ČZN-ja.

O opravljenem delu urednikov in uredniških odborov veliko povedo statistični podatki, čeprav so to le kvantitativni kazalci. 50 letnikov do leta 1979 je obsegalo okrog 13.000 strani, sodelovalo pa je 281 piscev. Od 51.letnika (leta 1980) do 75. letnika (leta 2000 ob 100-letnici izhajanja) pa ugotovimo, da zadnjih 25 letnikov obsega 8963 strani, v tem obdobju pa je sodelovalo 265 avtorjev. Ze ti suhoparni podatki povedo, kakšen premik je naredila revija glede obsega in števila sodelavcev.

Ko se pogledimo v vsebino, pa ugotovimo velik napredek glede pestrosti obravnavanih tem. ČZN je dejansko postala interdisciplinarna znanstvena revija

za družboslovne vede. V njej poleg zgodovine, ki je še vedno temeljna in vodilna stroka, imajo vidno mesto še naslednje znanstvene stroke: umetnostna zgodovina, arheologija, družbena geografija, etnologija, literarna zgodovina, jezikoslovje, politologija, pedagogika in šolstvo, glasbena zgodovina, zgodovina medicine in lekarništva, cerkvena zgodovina itd.

Poseben pomen imajo tematski zvezki. Baševa zamisel je bila, da naj bi bile tematske številke posvečene določeni polkraini ali problemu, v povojnem obdobju pa so bile posvečene tudi posameznim zaslužnim osebnostim. V zadnjih petindvajsetih letih je izšlo 7 tematskih zvezkov (Iz zgodovine Maribora, Razvanjski zbornik, zbornik, posvečen Andreju Perlachu, Koropčev zbornik, Judovski zbornik, Demosov zbornik, Oaze slovenstva in zbornik posvečen Kungoti-gradu Ravno polje) in štirje zvezki, delno posvečeni določenemu ožjemu vprašanju (Razprava o pomenu in vlogi generala Rudolfa Maistra, etnološko proučevanje industrijskih naselij in mest, Jugoslavija-zgodovinska znota ali nuja, politik Karel Verstovšek). Značilnost tematskih zvezkov je tudi v tem, da je pri njih sodeloval širši krog najuglednejših predstavnikov zgodovinskih znanosti in ostalih družboslovnih strok iz vse Slovenije, pri nekaterih temah (npr. Judovski zbornik in etnološko proučevanje industrijskih mest) pa so bili pritegnjeni tudi strokovnjaki iz tujine. S tem je postal ČZN tudi revija z mednarodno odmevnostjo.

Slovensko zgodovinopisje in družboslovje je v zadnjih 25 letih po zaslugi ČZN-ja bogatejše za okrog 540 razprav in krajših zapisov. Največ je prispevkov iz zgodovine, med katerimi prevladuje obdobje 19. in začetka 20. stoletja, sledi obdobje srednjega in novega veka, NOB in sodobna zgodovina. Od drugih strok je na prvem mestu umetnostna zgodovina, etnologija, jezikoslovje, literarna zgodovina, arheologija in družbena geografija. Poleg zgodovinskih področij je v ČZN-ju zelo razvejana pahljača prispevkov iz raznih družboslovnih in humanističnih strok. Najplodovitejši pisci so: Jožko Koropec, Jože Mlinarič, Jože Curk, Milan Ževart, Marjan Žnidarič, Anton Ožinger, Ljubica Šuligoj, Antoša Leskovec, Bruno Hartman, Iva Curk-Mikl, Miroslava Grašič, Andrej Hozjan, Darko Friš, Jerneja Hederih. Iz analize vsebine prispevkov lahko sklepamo, da obstajajo v severovzhodni Sloveniji in še posebej v Mariboru strokovnjaki tudi za različna družboslovna deficitarna področja. Mnoge praznine na tem področju bodo lahko izpopolnili mladi raziskovalci, ki se v večjem številu pojavljajo kot pisci v zadnjih letnikih ČZN in ki že izhajajo iz nastajajoče mariborske zgodovinske in družboslovne šole. Prijeten je tudi občutek, ko med sodelavci ČZN-ja odkriješ imena svojih študentov.

Poleg razprav in krajših zapisov so se v zadnjem obdobju zelo okrepile ostale rubrike, ki dajejo znanstveni reviji še posebno veljavo. Medtem ko je v jubilejnem 50. letniku zapisal Antoša Leskovec, da je slabost nove vrste skoraj popolno pomanjkanje poročil in ocen drugih publikacij, tega ne moremo trdit za zadnje obdobje 25 let. Prav rubrika ocene in poročila se je izjemno povečala in ugotavljam, da so bralci sprotno obveščeni o knjižnih novostih na domačem in tujem knjižnem trgu. Med avtorji ocen in poročil prednjači predvsem Jože Curk. Poseben poudarek je dan tudi polemikam. V manjši meri so objavljena poročila o simpozijih in strokovnih srečanjih, v skromnem obsegu tudi gradivo in spomini. Opozorim pa naj, da je uredništvo posvetilo posebno pozornost osebnim jubilejem in nekrologom. Za raziskovalca ima izreden pomen izdelava sprotne bibliografije objav v ČZN-ju. Doslej je bilo bibliografsko obdelanih vseh 50 letnikov. S to prakso bi bilo vredno nadaljevati.

Ne smemo prezreti dejstva, da so vse razprave v ČZN-ju opremljene s povzetki v tujem in tudi slovenskem jeziku, kar tudi domačemu bralcu omogoči hitro orientacijo.

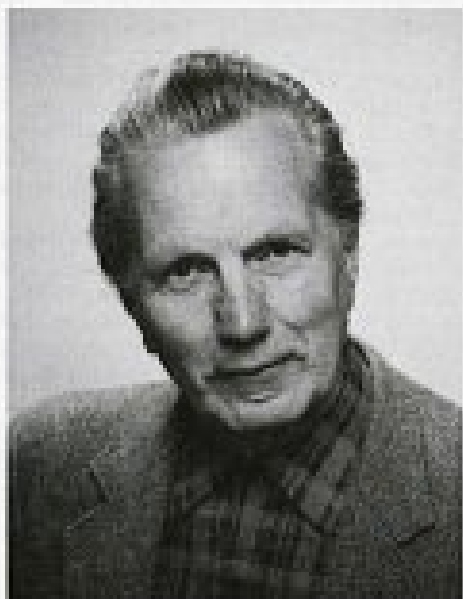
ČZN je brez dvoma visoka šola za mlade raziskovalce za zgodovinske in druge družboslovne vede. Dobra organiziranost zgodovinarjev v severovzhodni Sloveniji po drugi svetovni vojni je bila porok za nadaljevanje slavne tradicije, ki

so jo izoblikovali snovalci predvojnih letnikov. Prepričan sem, in to je tudi moja iskrena želja, da bo ČZN tudi v prihodnje šel v to smer in jo obogatil z novimi idejami v korist slovenskega zgodovinopisja in drugih družboslovnih ved.

Ignacij Voje*

* Dr. Ignacij Voje, redni profesor v pokoju, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

JOŽETU CURKU ZA OSEMDESET

Kar 50 let je že, kar sva se srečala. Čeprav 4 leta mlajši od mene, je diplomiral 3 leta pred menoj. In potem sva se spoznala v precej nenavadnih in za oba srečnih okoliščinah. Kot absolvent umetnostne zgodovine in zavzet za baročno kiparstvo sem večkrat prihajal v mariborski muzej, prav Jože pa je imel kot knis-tos na skrbi umetniške starine. Obenem mi je zaupal, da bo v kratkem nastopil službo v novi mariborski Umetnostni galeriji, češ da ga tja nekako bolj vleče, nje-govo mesto v muzeju pa bi bilo kar pravšnje za novince, kot sem bil jaz. Ker je tako menil tudi ravnatelj Pokrajinskega muzeja Bogo Teply, se mi je odpirala kar lepa strokovna prihodnost.

In to se je leta 1954 tudi uresničilo. Mene je muzej »priklenil« kar za 34 let, Jože pa je bil nemirnejšega duha: najprej ga je potegnilo v Celje, nato v Ljubljano, čez čas za štiri leta na Ptuj in naposled spet v mariborski arhiv. Res nemiren duh, poreče kdo, ki bi Curkova križpotja zmotno enačil z njegovim strokovnim pisan-jem. Že v Celju pa je ob administrativnih obveznostih izdal topografsko gradivo, ki seveda ni moglo nastati, ne da bi pisec sam obhodil vse naštete sponenike. Pozneje se je z enako umetnostno topografijo ukvarjal še z Ormožem, Radgono in Ljutomerom. Še danes pomenijo ta dela osnovo za poglobljanje umetnostnoz-godovinske vednosti o teh predelih Štajerske.

Kratko povedano: kjerkoli je Jože Curk služboval, je za njim ostajala široka strokovna sled: v spomeniških vodnikih, krajevnih publikacijah in zbornikih in

seveda v razpravah v Časopisu za zgodovino in narodopisje, ki mu je zvest že nekaj desetletij, nadalje v Kroniki in drugih periodikah. Skupaj z ženo Ivo Mikl sta na primer vsak s svoje strani – arheološke in umetnostnozgodovinsko urbanistične temeljito predstavila Ptuj.

Lep čas so Jožeta Curka pritegovale fevdalne arhitekture: vrsto teh je dodobra sam obdelal in je seveda s kritičnim očesom motril dela drugih. Nasploh se je z zavzetostjo poglobljajl v govorico starega zidovja, ptujskega, še raje pa mariborskega. In mislim, da v teh mestih ni kleti in ne podstrešij, katerih zavozlanost in prepletenost bi se bila Jožetu Curku izmuznila.

Stare stavbe, tudi ruševine pa pričajo o nekdanjih ljudeh, o njihovih srečnih in bridkih urah, o življenju, kakor je pač teklo v mestih ob Dravi. Najbrž ni naključje ali pomanjkanje dela, da se je Jože Curk lotil tudi matičnih knjig in iz njih za naš čas oživil gradbene mojstre, tesarje, slikarje, kamnoseke in druge, ki so z žulji svojih rok pozidali meščanske hiše, vmes kak dvorec, seveda tudi mestne cerkve.

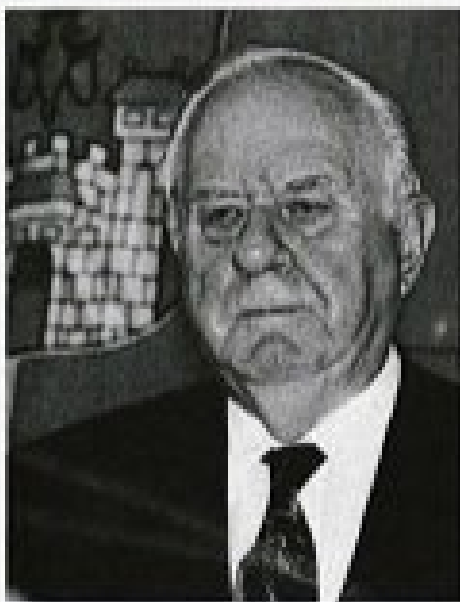
Eno z drugim nam pove, da je Jože Curk celovito osvetlil kar nekaj stoletij. In če si pri tem dovolimo stari rek, da kamor je stopil, tam trava ne raste več, to ne bi bila več šala. Prej bi bilo primerneje reči, da nam Curkovo delo odpira vrata na toliko strani, da bodo zanamci doumeli celostno podobo zgodovine, ki ne more biti ozko zazrta v specifičen segment, ne da bi se menila za širjave splošnega žitja včeraj, danes in jutri.

Naj za konec ponovim, kar sem že zapisal: v davnih 50. letih sva se z Jožetom pogosto srečevala »na terenu«, kot smo imeli navado reči soočenju s spomeniki zunaj muzejev iz oči v oči. Prašna in prepotena, samo s kolesom sva romala iz kraja v kraj. Kakšna primerjava z današnjim motoriziranim in melhaniziranim časom! A kaj je bilo lepšega, kot če ti je utrujenemu spregovorila živa, četudi že močno načeta starina. Saxa loquuntur! In kdor se jim je zapisal, jim ostaja zvest za vedno...

Jožetu želim še mnogo uspešnih strokovnih poti in seveda tiste pregovorne memorije, ki se v njem zbudi prej, preden se o kakem zgodovinskem dejstvu prepričaš z zamudnim listanjem po knjigah.

Sergej Vrišer*

* Dr. Sergej Vrišer, ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru, redni profesor Filozofske fakultete v Ljubljani, umrl 28. maja 2004, SI-2000 Maribor

VISOKI JUBILEJ PROF. DR. BRUNA HARTMANA

Bruno Hartman, slovenski literarni zgodovinar, gledališčnik, bibliotekar in pomemben kulturnik, se je rodil 29. septembra 1924 v Celju. Po končani gimnaziji sredi vihre druge svetovne vojne ga je nacistični nemški okupator prisilno mobiliziral v okupatorjevo vojsko. Po srečni vrnitvi iz druge svetovne vojne je na Filozofski fakulteti v Ljubljani vpisal študij književnosti južnoslovanskih narodov, slovenski jezik ter francoski jezik s primerjalno književnostjo. Diplomiral je na Filozofski fakulteti v Ljubljani l. 1951 iz južnoslovanske književnosti in tam tudi doktoriral l. 1976 z disertacijo Slovenska dramatika o Celjskih grofih z vidika nacionalnega, socialnega in estetskega.

Med leti 1951 in 1955 je bil srednješolski profesor na učiteljski in gimnaziji v Murski Soboti, v letih 1955 in 1957 pa tudi na mariborskem učiteljski. Nato je delal v gledališčih, in sicer kot lektor v ljubljanski Drami, med leti 1958 in 1962 je bil dramaturg in lektor v Drami SNG Maribor, nazadnje je od leta 1962 do leta 1965 opravljal funkcijo umetniškega vodje in ravnatelja SLG v Celju.

Na prigovarjanje prof. dr. Vladimirja Bračiča, ministra v takratni slovenski vladi in enega izmed pobudnikov in organizatorjev visokošolskega in univerzitetnega študija v Mariboru, se je dr. Bruno Hartman leta 1965 javil na razpis za že nekaj časa izpraznjeno mesto ravnatelja Študijske knjižnice v Mariboru, ki jo je skupaj s sodelavci nadvse uspešno vodil do upokojitve leta 1989. Ob nesebični pomoči nekaterih sodelavcev, odličnih in vrhunskih knjižničarskih strokovnjakov kot

tudi upravnih delavcev v knjižnični upravi, je dr. Bruno Hartman znal zelo strokovno in modro uravnati razvoj Študijske knjižnice in kasneje Univerzitetne knjižnice Maribor. Krona njegovih organizacijskih in strokovnih prizadevanj v knjižničarstvu so bile nekajletne priprave na gradnjo nove knjižnične zgradbe ter njena dograditev in odprtje v letu 1988.

Dr. Bruno Hartman je zagotovo eden najvidnejših mariborskih javnih in kulturnih mož. Krasita ga temeljit študij, intelektualna pronikljivost, odprtost za novo in še neznano. Ob odločilnih trenutkih je zmeraj izpričal doslednost in vztrajnost. Življenjske izzive je spreminjal v hitre odločitve, ki so skoraj vedno prerasle v uspešna dejanja. Neizbrisne sledi v življenju mariborskega gledališča je dr. Bruno Hartman zapustil tudi še potem, ko je že ravnateljaval Univerzitetni knjižnici, s prevodi gledaliških del in kot reden in vsestranski sodelavec gledaliških listov. Dolga leta je sooblikoval mariborsko Borštnikovo srečanje. S študijem in raziskovalnim delom je postal najboljši poznavalec zgodovine mariborskega gledališča med obema svetovnjima vojnoma.

S proučevanjenj mariborske kulturne zgodovine se je dr. Bruno Hartman zapisal med najuspešnejše in najplodovitejše raziskovalce zgodovine mesta v 20. stoletju. Kot eden izmed urednikov je zaslužen za zajetno zgodovinsko publikacijo Maribor skozi stoletja, ki je izšla pri Založbi Obzorja leta 1991 in je edina tako celovita knjiga o zgodovini mesta, izdana v 20. stoletju.

Za kratek čas je bil urednik Dialogov (1966-1968), ter strokovne revije Knjižnica (1974-1979).

Bruno Hartman je kot znanstvenik brez dvoma ostal zvest osnovni slovenistični znanosti. Najpomembnejše delo je vsekakor njegova doktorska disertacija Slovenska dramatika o Celjskih grofih z vidika nacionalnega, socialnega in estetskega (1976). Podobno analitično temeljito se je v zaokroženem monografskem prikazu lotil življenja in dela Antona Novačana. Svoja znanstvena dognanja o njem je objavil v obsežni spremni študiji k Novačanovini spominom (1986) in njegovemu Izbranemu delu 1993. Konec osemdesetih let je pričel s sistematičnim raziskovalnim delom v dunajskih in beograjskih arhivih proučevati vojaško kariero Rudolfa Maistra. Nova dognanja o Rudolфу Maistru kot generalu in pesniku je najprej objavil v zbirki Znameniti Slovenci, ki jo je urejal Josip Vidmar. V dopolnjeni monografski izdaji je Hartmanovo delo z naslovom Rudolf Maister, general in pesnik nato izšlo v Ljubljani še leta 1998.

Dr. Bruno Hartman je bil leta 1989 na Filozofski fakulteti v Ljubljani izvoljen v naziv rednega univerzitetnega profesorja za področje literarnozgodovinskih znanosti. Ko je bil v študijskem letu 1987/88 uveden študij bibliotekarstva na Filozofski fakulteti, je nato nekaj naslednjih let (1990/91) predaval študijske predmete o organiziranosti sodobnega bibliotekarstva.

Prof. dr. Bruno Hartman je brez dvoma eden najpomembnejših zaslužnih mož v zgodovini Maribora druge polovice dvajsetega stoletja.

Marjan Matjašič*

* Marjan Matjašič, muzejski svetovalec, Muzej narodne osvoboditve Maribor, SI-2000 Maribor

OB 70-LETNICI DOC. DR. LJUBICE ŠULIGOJ

Ptuj je mesto bogate zgodovine in kulture ter z njima povezanih velikih ljudi, zato smo ponosni ne samo na našo preteklost, ampak tudi na ljudi, ki še dandanes ne prepuščajo pozabi pomembnih dogodkov v našem mestu. Takšen človek je tudi doc. dr. Ljubica Šuligojeva. Brez dvomov lahko zapišemo, da je med redkimi Ptujčani posvetila svoje življenje in delo mestu, v katerem tudi živi.

Rodila se je 18. maja 1934 v Vojvodini delavnim, poštenim in skromnim staršem. Oče Vladimir Debenjak (brat Rika Debenjaka, slovenskega grafika in slikarja) je bil zaveden primorski Slovenec. Ko se je po prvi svetovni vojni družina Debenjakov razkropila, je Vladimir Debenjak prišel v Sentjur pri Celju. Od tu ga je zaposlitev pri Državni železnici vodila v Vojvodino, v bližino Somborja, kjer je spoznal Zorko, šiviljo po poklicu, in se z njo poročil. Leta 1934 se jima je rodila edinka Ljubica. Njeno otroštvo in tudi kasnejšo mladost so za vse življenje zaznamovali očetovi zgledi: ljubezen do knjig in znanja, patriotizem, optimistična vera v pravičnost in humanizem, vztrajnost in kljub mnogim grenkim razočaranjem neomajno spoštovanje človekovih vrednot.

Štiri leta vojne, preživeta v Srbiji, so Ljubici pomenila prve štiri razrede osnovne šole. Tik pred koncem druge svetovne vojne, ko se je mlada Debenjakova družina preselila v Pančevo, je Ljubica že obiskovala prvi razred nižje gimnazije.

Tik po osvoboditvi pa se je družina spet selila: najprej je bil oče premeščen v Trst, nato pa v Ptuj, kjer sta se mu pridružili še hčerka in žena. Tako je enajstletna Ljubica v jeseni leta 1945 prišla v Ptuj in se kljub nenavadnim razmeram v gimnaziji brez težav vpisala v drugi razred. Leta 1952 je gimnazijo uspešno končala. Že tedaj se je humanistično opredeljena pod vplivom prof. Jožeta Maučeca navdušila nad zgodovino, zato se je le s finančno podporo staršev vpisala na zgodovinski oddelke Filozofske fakultete v Ljubljani. Študij zgodovine je bil v tistem času razdeljen na občo in narodno zgodovino, zato je po treh letih opravila B diplomu iz obče zgodovine, po 4. letniku pa še A diplomu iz narodne zgodovine pod mentorstvom zgodovinarja prof. dr. Metoda Mikuža. Z diplomsko nalogo *NOB na ptujskem območju*, ki je bila predlagana za Prešernovo nagrado, se je začelo znanstveno raziskovanje novejšje zgodovine Ptuja, kateremu je Ljubica Šuligoj zvesta še danes.

V gimnazijskih letih je aktivno delala v mladinski organizaciji ter sodelovala v delovnih akcijah v Ptuj in Sloveniji ter na mladinskih delovnih brigadah po tedanji Jugoslaviji (npr. pri gradnji avtoceste Zagreb - Beograd in železnice Doboj - Banja Luka).

Leta 1956 je z zgodovinsko diplomu v žepu dobila prvo službo v Kranju, kjer se je ustanavljal muzej NOB. Kmalu pa se je kot gimnazijska profesorica z dekretom šolskega ministrstva za leto in pol zaposlila v Kamniku.

V drugi polovici petdesetih let se je slovensko šolstvo reformiralo: prvi štirje razredi gimnazije so postali višji razredi osnovne šole, preostali pa gimnazijski štirje letniki. Kot na mnogih drugih slovenskih srednjih šolah je tudi v Murski Soboti primanjkovalo ustreznih kadrov. Tako se je Ljubica Šuligoj odločila, da gre v Prekmurje, čeprav tedaj ni vedela, kaj vse jo čaka v naslednjih sedmih letih v tem mestu. Prekmurje in Murska Sobota tistega časa sta bila izrazito nerazvita. toda Ljubici Šuligoj, vzgojeni v skromnosti in poštenju, je ta čas pustil lepe spomine. Sprva je učila na osnovni šoli, nato pa v gimnaziji. Ko se je ustanovilo učiteljske, je bila za kratek čas tja premeščena, nato so jo spet zaposlili v gimnaziji. Takrat je opravila tudi zelo zahteven strokovni izpit. Kljub preobremenjenosti (40 ur pouka) je delala še v Kmetijski šoli Rakičan, kamor se je vozila s kolesom. Ker je morala poučevati še sociologijo, se je odločila za študij na Visoki šoli za politične vede v Ljubljani (predhodnica današnje Fakultete za družbene vede). Tako se je v začetku šestdesetih let kljub številnim obveznostim v službi in po njej diplomirala še iz sociologije in si na omenjeni šoli pridobila pravico poučevanja sociologije.

Leta 1964 se je vrnila v Ptuj in se zaposlila v ekonomski šoli. Preobremenjenost pa je ostala enaka: zgodovino je poučevala v dvoletni administrativni, ekonomski in trgovski šoli ter komercialni šoli za odrasle, eno šolsko leto pa še honorarno filozofijo in sociologijo na gimnaziji. Leta 1968 je prevzela poučevanje zgodovine v gimnaziji. Po desetih letih dela in v času delitve gimnazije na splošno in pedagoško smer je Ljubica Šuligoj za skoraj eno leto prevzela še dolžnost vršilke dolžnosti za splošno smer. V naslednjem letu se je Ljubica Šuligoj zaposlila v ptujskem muzeju kot kustodinja oddelka NOB; za leto in pol pa je prevzela še dolžnost v. d. ravnateljice muzeja.

Lokalno zgodovino, ki jo je prvič raziskovala v diplomski nalogi, je po prihodu v Ptuj nadaljevala. Sprva v gimnazijskih izvestjih, nato pri delu v muzeju. Na priporočilo dr. Vladimirja Bračiča jo je dr. Botur Belec, dekan PAM, povabil na Pedagoško akademijo. Sprva na Pedagoški akademiji in nato na Pedagoški fakulteti je kot raziskovalka in profesorica dveh predmetov (didaktika zgodovine za predmetne učitelje in poglavja iz zgodovine za razredne učitelje) predavala 22 let. Ko so se v osemdesetih letih spremenili izobrazbeni pogoji za univerzitetne učitelje, je imela Ljubica Šuligoj do redne upokojitve še dve leti in pol, si je morala pridobiti znanstveni naziv - torej opraviti doktorat. V pomoč sta ji bila dotedanje raziskovalno delo, obširna bibliografija in moralna opora strokovnjakov z zgodovinskega področja. Tako je pred komisijo, v kateri so bili dr. Tone Ferenc,

dr. Milan Ževart in dr. Miroslav Stiplovšek, na ljubljanski Univerzi (brez predhodnega magisterija) opravila doktorat z rigoroznim (ustnim izpitom). Doktorsko dizertacijo z naslovom *Socialna in narodnoobrambna gibanja na ptujskem območju med svetovnim vojnoma* je uspešno zagovarjala leta 1989.

Po upokojitvi leta 1992 je predavateljsko delo na fakulteti honorarno opravljala vse do letos, ko se izteka 25 let njenega dela na mariborski univerzi.

Danes živi sama, saj ji je pred časom umrla še mama. Dr. Ljubica Šuligoj je prehodila različne poti v svojem življenju, doživela velike krajevne spremembe pri selitvah (sprva kot otrok in pozneje s službenimi dekreti), toda ostala je takšna, kot so jo vzajili: poštena, delavna, dosledna. Ženska, ki ji je življenje marsikdaj obrnilo hrbet, a je v sebi in v delu našla pot iz razočaranja.

In raziskovalno delo je pri njej še vedno na prvem mestu. Zato se Ptujčani ne bojimo, da bo mestna zgodovina utonila v pozabo. V Budini, v hiši, ki so jo s trdim delom in z veliko odrekanja nekoč zgradili skromni starši, živi nekdo, ki skrbi za to ...

Sonja Dežman*

* Sonja Dežman, profesorica angleškega jezika in slovenščine, Osnovna šola Ljudski vrt Ptuj, SI-2250 Ptuj

IN MEMORIAM

V SPOMIN ZASLUŽNEMU PROFESORJU DR. JOŽETU KOROPCU

Komaj smo zaznali lepoto pomladi, letos tako zapoznele, že nas je dosegla vest, da ni več med nami življenjsko širokega človeka, znanstvenika in visokošolskega učitelja, prof. dr. Jožeta Koropca, ki je vzgojil številne generacije bodočih zgodovinarjev. 28. aprila 2004 je sklenil svoj življenjski krog.

Zdi se mi, da ni dolgo tega, ko sem v Časopisu za zgodovino in narodopisje, ob 75-letnici prof. dr. Jožeta Koropca, namenila jubilarntu, svojemu dobremu sodelavcu na mariborski Pedagoški akademiji in pozneje Pedagoški fakulteti, nekaj besed in mu zaželela vse dobro. Tedaj še slutila nisem, da se bo le nekaj let kasneje izteklo življenje tega klenega človeka.

Zdaj sem ob tem zapisu v povsem drugačnem položaju. Samo brskam po spominu, kako zadnje besede nameniti človeku, ki me je pred 25 leti, ko je sam kot predstojnik katedre za zgodovino skrbel v danih okoliščinah za kontinuirani študijski proces, prijazno sprejel v novo delovno okolje. Ob najinem prvem srečanju se ni je v spomin zapisal kot preprost človek. Na nadaljnji poti sem se srečavala z njegovo pristno življenjskostjo in širokim znanjem. Posredoval mi je svoje pedagoške izkušnje. Čeravno sem imela za seboj že veliko let pedagoškega dela, so mi didaktični napotki prof. dr. Jožeta Koropca veliko pomenili. Zelo se je zavedal pomena strokovne trdnosti in oblikovanosti učitelja.

To pot se ne bi spuščala v podrobnosti življenjske poti prof. dr. Jožeta Koropca. Naj le opozorim na nekatere mejnike.

Rojen je bil 17.marca 1923.leta na Bukovcu pri Zgornji Polskavi. Po diplomu na Filozofski fakulteti v Ljubljani ga je pedagoška pot profesorja zgodovine in geografije vodila na gimnazijo v Črnomelj, od tam na mariborsko klasično gimnazijo in po njeni ukinitvi na Prvo gimnazijo. Leta 1960 je pričel pogodbene poučevati narodno zgodovino na oddelku ljubljanske Višje pedagoške šole v Mariboru (od 1961 Pedagoške akademije). Tam se je leta 1963 redno zaposlil kot profesor višje šole. Potem, ko je leta 1970 doktoriral na ljubljanski Filozofski fakulteti, je bil leta 1972 izvoljen za docenta, šest let pozneje je postal izredni in 1984.leta redni univerzitetni profesor. Prof.dr.Jožeta Koropca upravičeno štejemo za utemeljitelja višješolskega študija zgodovine na mariborski Pedagoški akademiji in vodilno osebnost v preoblikovanju višješolskega v visokošolski študij pri nastajanju Pedagoške fakultete. S svojo bistroumno vizijo, da si mora bodoči učitelj pridobiti popolnejše zgodovinsko znanje, da mora biti učitelj tudi vzgojitelj, je prof.dr. Jože Koropec prispeval k razvijanju fakultetnega zgodovinskega študija

Ta prispevek je tudi del njegovega velikega življenjskega dela.

Sicer pa je bogato znanje prof.dr.Jožeta Koropca temeljilo na lastnem poglobljenem študiju in raziskovalnem delu. Svoja spoznanja je učinkovito prenašal na študente. Do njih je bil vselej dosleden in zahteven, hkrati pa sproščen in dostopen. Tako se ga danes spominjajo njegovi nekdanji študenti.

Kot vnet raziskovalec je prof.dr.Jože Koropec svoje osrednje znanstveno zanimanje namenil zemljiškim gosposčinam na slovenskem Štajerskem do začetka 17. stoletja, nato družbenemu položaju slovenskega podeželja v 16. in 17. stoletju, kmečkim uporoma leta 1573 in 1635 ter starejšim matičnim knjigam.

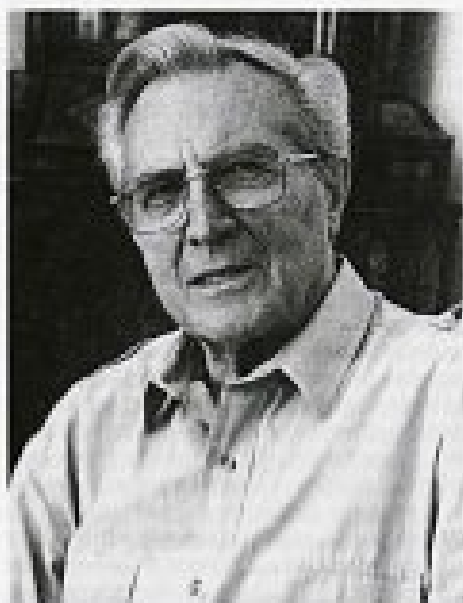
Izsledke svojega znanstvenoraziskovalnega dela je prof.dr.Jože Koropec predstavljal na mnogih posvetih in kongresih slovenskih in jugoslovanskih zgodovinarjev in mednarodnih simpozijih, tako npr. na Mednarodnem simpoziju Modinci. Kot večletni odbornik omenjenega simpozija je bil deležen priznanja dežele Štajerske. Nemalokrat se je prof.dr.Jože Koropec odzival na vabila ljudi in hodil predavat po različnih krajih. Kot človek širokega duha je znal svoje znanje posredovati širšemu krogu občinstva, na poljuden način je ljudem predstavljal zgodovino njihovega kraja. Prezreti tudi ne moremo prizadevnega Koropčevega dela pri urejanju Nove vrste Časopisa za zgodovino in narodopisje (1965-1984), ko je revija dosegla ugleden, znanstveni sloves. Sledovi dela prof.dr. Jožeta Koropca ostajajo.

Za nas, ki smo s prof.dr. Jožetom Koropcem utirali pota zgodovinskega oddelka na Pedagoški akademiji in pozneje na Pedagoški fakulteti, pomeni njegovo delo dragocen kamen v mozaiku vseh prizadevanj. Vsi, ki smo v tistih letih delali z njim, verjamem pa, da tudi njegovi nekdanji študenti, se bomo prof.dr. Jožeta Koropca spominjali z vso spoštljivostjo.

Ljubica Šuligoj*

* Dr. Ljubica Šuligoj, docentka v pokoju, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2250 Ptuj

DR. SERGEJ VRIŠER
(1920-2004)

S Sergejem Vrišerjem sva se zadnjič srečala v drugi polovici aprila letos pred Ilichovo slaščičarno na Slovenski ulici. Kot vedno sva malo pokramljala, se dogovorila da bo napisal kratek jubilejni zapis za ČZN ob 80-letnici svojega prijatelja Jožeta Curka (čez dva dni mi ga je že poslal!) in po nekaj minutah nadaljevala vsak svojo pot. Čeprav si je Sergej pri hoji moral pomagati s palico, niti pomislil nisem, da je to bežno srečanje bilo tudi najino slovo. Bolezen je bila močnejša od njegove volje in življenjskega optimizma.

Sergeja Vrišerja sem spoznal danega leta 1970, ko sem se kot popoln novinec v muzejski srenji udeležil tradicionalne vsakoletne strokovne ekskurzije mariborskih kulturnih zavodov. Pot nas je vodila po Dolenjski in Sergej je bil tisti, ki je poleg skrbi za strokovno plat ekskurzije s samo njemu lastno toplino, humornostjo in neposrednostjo dajal ton tudi družabni plati naše poti. V naslednjih letih smo opravili še veliko podobnih poti po naši ožji in širši domovino in na vseh je bila Sergejeva prisotnost zagotovilo za imenitno sozvočje strokovnosti in družabnosti. S hvaležnostjo in s ponosom ugotavljam, da Sergej ni bil samo stanovski kolega in profesor (na magistrskem študiju) ali izpraševalec (na strokovnem izpitu) bil je tudi iskren prijatelj in nesebični tovariš. V skoraj treh in pol desetletjih najinega znanstva sem ga velikokrat zaprosil za nasvet in pomoč in nikoli ni odklonil.

S Sergejem Vrišerjem sta Maribor in slovenska kultura izgubila velikega strokovnjaka, muzealca, konservatorja, umetnostnega zgodovinarja, zlasti pa

izjemnega človeka. Čeprav rojen v Ljubljani, je že v rani mladosti postal Mariborčan in mestu ob Dravi ostal zvest do svoje smrti. Rodil se je 9. novembra 1920, očetu banskemu svetniku in materi poštni uradnici. Očetov rod je izviral iz Istre, materin iz izgubljene slovenske Koroške. Nekaj let po prvi svetovni vojni so se starši preselili v Maribor. Tu je Sergej obiskoval osnovno šolo in realno gimnazijo. Maturiral je leta 1939. Po maturi se je odločil za oficirski poklic in dve leti študiral na vojaški akademiji v Beogradu. S činom narednika se je ob začetku vojne leta 1941 znašel v nemškem vojnem ujetništvu. Leta 1942 so nacisti ujetnike z območja slovenske Štajerske izpustili, da bi jih nato lahko vpoklicali v nemško vojsko. Sergej je iz nemške vojske pobegnil in se po pravi odisejadi ranjen vrnil domov, kjer je do konca vojne podpiral odporiško gibanje proti nacističnemu okupatorju. Od maja do oktobra 1945 je služboval pri propagandnem odseku mestnega obora OF v Mariboru, od oktobra 1945 do avgusta 1950 pa kot tehnični risar v elektrarni Mariborski otok. Leta 1950 je začel študirati umetnostno zgodovino na univerzi v Ljubljani, kjer je leta 1954 diplomiral (iz baročnega kiparstva v Mariboru) in se še istega leta na priporočilo dr. Steleta zaposlil kot kustos za umetnostno zgodovino v Pokrajinskem muzeju v Mariboru. Tej ustanovi je ostal zvest do upokojitve leta 1988. V času študija, od avgusta 1950 do junija 1952, je bil zaposlen kot slikar kostumov pri Triglav filmu v Ljubljani.

S takratnim ravnateljem Pokrajinskega muzeja prof. Bogom Teplyjem, razgledanim zgodovinarjem, muzealcem, družbenim delavcem, humanistom in šaljivcem, je Vrišer zgledno sodeloval ter po njegovi upokojitvi leta 1963 prevzel vodenje muzeja. Teplyjevo delo je prevzel s spoštovanjem in zavestjo, da priznanje dela in znanja starejše generacije ne zmanjšuje pomena in imenitnosti sedanje. Tudi pri svojem umetnostnozgodovinskem poslanstvu je ostal zvest svojima vzornikoma Francetu Stetletu in Stegenškemu. S skrbjo ugotavljam, da mnogi današnji direktorji muzejev te modrosti ne spoštujejo.

Pet let je Sergej Vrišer opravljal delo okrajnega konservatorja in v tem času veliko pripomogel k uveljavljanju spomeniške službe v tem delu Slovenije. Tudi pozneje je za ohranitev marsikaterega spomenika bojeval trde bitke, zato je sam to delo imenoval »služenje v četi«. Omenim naj samo njegovo uspešno prizadevanje v komisijah za reševanje Robbovega vodnjaka v Ljubljani in za obnovo minoritske cerkve ob samostanu na Ptuj ter graščino v Dornavi. Muzejsko gradivo in številni neobdelani spomeniki na terenu so ga spodbudili, da si je izbral za doktorsko temo štajersko baročno kiparstvo. Doktorat je uspešno zagovarjal leta 1962.

Ko se človek razgleduje po izjemnem Viršerjevem življenjskem opusu se sreča z vsaj desetimi področji njegovega zanimanja oziroma delovanja, od baročnega kiparstva, ki je bilo njegova prva in največja preokupacija, prek cerkvene opreme, renesančnih viteških nagrobnikov, znamenj in javnih spomenikov, uniform, vojaške zgodovine, fotografije, starega Maribora, muzeologije in konservatorstva do sodobne likovne umetnosti. Na mnogih področjih je oral ledino in prispeval vrsto temeljnih raziskav v zakladnico slovenske umetnostne in kulturne zgodovine.

Med njimi so v ospredju študije o *baročnem kiparstvu na Slovenskem*, ki jih je iz prvotnega mariborskega izhodišča postopoma širil na vso Slovenijo, s čimer je bilo gradivo prvič pregledano, slogovno analizirano in urejeno po umetniških in delavniških skupinah. Temeljne publikacije dopolnjujejo detajlne razprave o posameznih kiparjih in izbranih temah (npr. Mariborski baročni kiparji, 1957; Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem, 1963; Baročno kiparstvo, 1967; Barockplastik in Slowenien, 1971; Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji, 1976; Baročno kiparstvo na Primorskem, 1983; Barok, 1985; Jožef Straub: ob 275-letnici kiparjevega rojstva, 1987; Baročni kipar Janez Jurij Mersi, 1979; Jožef Holzinger, 1997). Pri tem je opravil ogromno terenskega dela. Kot velikemu poznavalcu baroka je bil ves čas v središču njegove strokovne pozornosti grad Dornava. Strokovno je ovrednotil kiparsko okrasje graščinskega vrta in se vedno

znova zavzenjal za preživetje tega izjemnega baročnega spomenika, ki ga, tako vsaj kaže, največ ravno po Vrišerjevi zaslugi vendarle čakajo boljši časi. V zahvalo za njegovo nekajdesetletno prizadevanje za obnovo in ohranitev dornavskega baročnega bisera so mu stanovski kolegi ob njegovi 80-letnici posvetili tematsko publikacijo zbornika za umetnostno zgodovino, v katerem je 16 tehničnih avtorskih prispevkov o dornavski graščini.

Sergej Vrišer je bil tudi med prvimi in najplodnejšimi pisci priljubljene *zbirke Naravni in kulturni spomeniki Slovenije*, ki jo je pred treni desetletji izdajala mariborska Založba Obzorja. Vanjo je prispeval kar devet zvezkov (Mariborski grad, Sladka Gora, Sveti Rok nad Šmarjem pri Jelšah, Kamnica, Stari Maribor, Malečnik, Mariborski muzej I - kostumska zbirka, Mariborski muzej II - umetnostna zbirka in Raduirje). Te sicer drobne knjižice kažejo Vrišerja kot razgledanega in široko zainteresiranega umetnostnega zgodovinarja.

Kot prvi je Vrišer zbral in obsežneje obdelal *renesančne viteške nagrobnike* (Zbornik za umetnostno zgodovino, 1965), ravno tako tudi *znamenja in javne spomenike* v Mariboru (1971).

Vrišerjevo pionirsko delo, ki je izhajalo iz razširjenega pojmovanja umetnostne zgodovine, je *kostumologija* kot stroka. Lotil se je sistematične obdelave mode zadnjih 300 let na Slovenskem in vojaških uniform. Rezultat njegovega dela so bile številne razstave in razstavniki katalogi, pa tudi monografije in razprave (npr. *Uniforme v zgodovini: Slovenija in sosednje dežele*, 1987; *Uniforme v zgodovini: civilne uniforme na Slovenskem*, 1991; *Dvesto let mornariških uniform na Jadranu*, 1987; *Tristo let mode na Slovenskem*, 1965; deset let kostumske zbirke v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, 1975). Po Vrišerjevi zaslugi je kostumska zbirka v Pokrajinskem muzeju dobila nacionalni pomen. Med leti 1979 do 1983 ter 1994 in 1995 je na Višji šoli za tekstilno oblikovanje oziroma Visoki šoli za tekstilno tehnologijo predaval zgodovino oblačenja. Kot kostumolog je bil svetovalec za številne gledališke, televizijske in filmske uprizoritve.

Sergej Vrišer je precej pisal tudi o vojaških vprašanjih in *vojaški zgodovini*. To je storil zlasti v knjigi *Finfarji* (o 5. dragonskem polku). Ta knjiga je slovenski javnosti razkrila tudi izjemne avtorjev risarski talent, ki ga je pokazal že z ilustracijami Visoške kronike, ko je pripravljaval gradivo za film. Njegovo nenehno zanimanje in privrženost vojaškemu življenju ga je ohranjalo mladostnega, obenem pa bistveno pripomoglo k uveljavitvi vojaške tematike v njegovem muzejskem delovanju (zlasti uniforme).

Sergej Vrišer je precej časa namenil tudi zbiranju in predstavljanju *starih fotografij, albumov in dekorativne grafike* (npr. Maribor in njegovi ljudje v starih fotografijah, 1976; Iz albumov stare dekorativne grafike, 1980).

Kot izkušen in dolgoletni muzejski in konservatorski delavec je na Filozofski fakulteti v Ljubljani ustanovil stolico za muzeologijo, ki je bila nekaj časa edina v Jugoslaviji in je privabljala študente iz drugih republik. Dve desetletji (1971 - 1991) je študentom umetnostne zgodovine, arheologije in etnologije *predaval muzeologijo in konservatorstvo*. Leta 1978 je postal redni profesor. Plod njegovega širšnega in celostnega oblikovanja predmeta muzeologija je tudi učbenik za srednje šole *Osnove muzeologije* (1988). Na Pedagoški fakulteti v Mariboru je bil več let predavatelj za zgodovino likovne umetnosti in kulture. Vrišer je bil desetletja najvidnejši slovenski muzeolog z velikim mednarodnim ugledom. Kot muzeolog je *sodeloval na številnih strokovnih srečanjih* v Jugoslaviji in v tujini (Italija, Avstrija, Nemčija, Danska, Madžarska). Večkrat je z odmevnimi prispevki sodeloval tudi na srečanjih zgodovinarjev, zlasti na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev. Pretežni večini srednje in starejše generacije slovenskih muzealcev in konservatorjev je bil profesor, ali mentor ali izpraševalec na strokovnih izpitih. Deloval je v mnogih stanovskih organizacijah. Med drugimi je bil od leta 1968 do 1970 predsednik Društva muzealcev Slovenije in v okviru Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva osnoval sekcijo

barokistov. Najmočnejši pečat je pustil v komisiji za podeljevanje Valvazorjevih nagrad in v komisiji za strokovne nazive. Bil je tudi član več uredniških odborov, član mestne urbanistične komisije v Mariboru in med pobudniki za ustanovitev Likovnega salona Rotovž.

Svoja strokovna oziroma znanstvena odkritja je Sergej Vrišer pogosto objavljaval v strokovni periodiki (npr. v Kroniki, Zgodovinskem časopisu, Časopisu za zgodovino in narodopisje, Zborniku za umetnostno zgodovino itd.), lokalnih zbornikih (npr. Kranjski zbornik, Ptujski zbornik, zbornik Svet med Muro in Dravo, Slovenjebistriški zbornik, Radlje skozi čas, Šentjurski zbornik, Ribniški zbornik itd.) in številnih razstavnih katalogih. Poznamo ga tudi kot imenitnega pisca poročil in ocen oziroma kritik za področje umetnostne zgodovine, konservatorstva in muzeologije.

Kot kustos in ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru, pa tudi še vsa leta po upokojitvi, je pripravil ali sodeloval pri pripravi številnih eminentnih **muzejskih razstav** in sestavil kataloge zanje. Naj omenim samo nekatere: Viteški nagrobniki v Sloveniji (1961), Tristo let mode na Slovenskem (1966), Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem (1967), Uniforme v zgodovini (1969), Ranjene umetnine (1970), Deset let kostumske zbirke (1975), Maribor in njegovi ljudje v fotografiji (1977), Baročni kipar Jurij Mersi (1979), Portreti iz muzejske zbirke (1981), Uniforme in oprema JLA (1985), Lent včeraj, danes, jutri (1985), Dvesto let mornariških uniform na Jadranu (1987), Baročni kipar Jožef Straub (1987) itd. Vseh razstav je bilo prek 30. S svojimi razstavami je pogosto gostoval v drugih mestih (največkrat v Ljubljani), organiziral pa je tudi mnoga gostovanja razstav drugih muzejev v Mariboru, ali pa sam sodeloval z drugimi muzejskimi hišami (npr. z Narodno galerijo pri razstavi Barok na Slovenskem, z Umetnostno galerijo v Mariboru pri razstavi o slikarju Janezu Vidicu - leta 1984 je izdal reprezentativno monografijo o tem pomembnem mojstru - itd.).

Vsa leta svojega aktivnega delovanja je Sergej Vrišer **pisal gesta** za jugoslovanske in slovenske **enciklopedije** in za Slovenski biografski leksikon. Pomembno mesto v njegovi bibliografiji zavzemajo **spominski in jubilejni zapisi**. Da pa ne bi njegovi raziskovalni dosežki ostali samo v ozkem in razmeroma zaprtem strokovnem krogu, je pogosto v raznih glasilih objavljaval tudi poljudne članke (npr. v Naših razgledih, Večeru, 7 D, Delu, v raznih lokalnih glasilih, glasilih delovnih organizacij...).

Sergej Vrišer je bil velik zaljubljenec v Maribor in **dober poznavalec preteklosti našega mesta**. Pred dvema letoma je objavil knjigo spominov Maribor v barvah mojega časa. Drugo njegovo memoarsko delo, v katerem je iskriivo opisal čas svojega vojaškega šolanja in vojnega ujetništva, pa je knjiga Dve plati medalje.

Iz izjemno obsežnega ustvarjalnega opusa Sergeja Vrišerja sem lahko zaradi omejenosti prostora opozoril le na del njegove bogate zapuščine, saj njegova bibliografija obsega prek 750 bibliografskih enot, od tega kar 36 samostojnih monografij oziroma publikacij (brez katalogov razstav). Srčno želim, da bi se že v bližnji prihodnosti našel avtor, ki bi se monografsko lotil Vrišerjevega prispevka za mariborsko in slovensko kulturo. To je za poznavanje kulturne zgodovine Slovencev v drugi polovici prejšnjega stoletja nujno potrebno.

Čeprav Vrišerjevo delo še zdaleč ni dokončno ovrednoteno in je bil v preteklosti za nekatere svoje dosežke deležen preskromne družbene pozornosti, je vseeno nosilec kar številnih družbenih priznanj in nagrad, med katerimi izstopajo: red dela s srebrnim vencem (1966), nagrada mesta Maribor (1967), Valvazorjeva nagrada za muzejsko delo (1974), red republike z bronastim vencem (1975), Steletova nagrada za dosežke v konservatorstvu (1980), listina Zveze muzejskih društev Jugoslavije za izredne uspehe v muzejstvu (1983), Glazerjeva nagrada za življenjsko delo v kulturi (1987), Kajuhova nagrada (1988), priznanje Filozofske fakultete v Ljubljani (1988), srebrni grb mesta Maribor (1989), nagrada Izidorja Cankarja za dosežke na področju umetnostne zgodovine (2001).

Sergeja Vrišerja je krasil poseben dar za zelo razumljivo in privlačno posredovanje tudi najbolj zapletenih teoretičnih spoznanj. Vse to je prepletal z osebno toplino, neposrednostjo, življenjsko vedrino, ustvarjalno vitalnostjo in humorno modrostjo. V svojem javnem nastopanju (govornem ali pisnem) se je kazal kot izjemen pripovedovalec in prijeten pisec. Brez zadržkov ga lahko štejemo med vodilne osebnosti slovenske umetnostne zgodovine, muzeologije in konservatorstva ter med največje može mariborske kulture v drugi polovici 20. stoletja. Vsi, ki smo ga poznali, se od njega učili in z njim prijateljevali, ga bomo neizmerno pogrešali. V spominu ga bomo ohranili kot velikega strokovnjaka in izjemnega človeka. Z vso spoštljivostjo do njegovega dela se bomo trudili biti dostojni nadaljevalci njegove skrbi za slovensko kulturno dediščino.

Marjan Žnidarič*

* Dr. Marjan Žnidarič, muzejski svetnik, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SI-2000 Maribor

**DR. TONE FERENC
(1927-2003)**

Zadnje dni septembra 2003 sva z ženo dobila prijazno vabilo Toneta in Brede Ferenc, naj prideva na prleško bratvo v njun vinograd v Jeruzalemskih gor-
icalah. Z vinogradom je imel Tone veliko veselje. Pridelek leta 2003 je bil bogat in
kakovosten in Tone je bil zelo zadovoljen. Tedaj sva se s Tonetom dogovorila, da
bo konec oktobra prišel v Velenje in bo članom Šaleškega muzejskega in
zgodovinskega društva predstavil rezultate svojega raziskovalnega dela v zad-
njem obdobju. Člani društva so prof. dr. Toneta Ferenca zelo spoštovali zaradi
njegovih prejšnjih predavanj v Velenju. Radi se spominjajo strokovne ekskurzije
po južni Prlekiji, ki jo je zanje junija 2001 organiziral in vodil Ferenc. Ekskurzija
je bila povezana z izjemnim gostoljubjem, zaključek smo imeli pri vinogradih bra-
tov Ferenc. Na trgatvi 27. septembra 2003 sem Toneta zadnjič videl živega.

Smrt dr. Toneta Ferenca, znanstvenega in arhivskega svetnika in rednega
univerzitetnega profesorja, vodilnega slovenskega zgodovinarja za obdobje druge
svetovne vojne, je velika izguba za slovensko zgodovino in pisje. Hudo je prizadela
tudi mene, saj sem s Ferencem kar dosti sodeloval, spremljal njegovo raziskoval-
no delo in pisal ocene in poročila o njegovih knjigah. Spoznal sem odlike njegove
osebnosti. Bil mi je drag prijatelj.

Na miklavževo 1927. leta se je na trdni kmetiji v Veržeju očetu Antonu in
materi Mariji rodil prvorojenec, ki je dobil ime po očetu. Okupacija aprila 1941 je
pretrgala njegovo šolanje, ki ga je nadaljeval po koncu vojne in odslužitvi
vojaškega roka. Leta 1951 je maturiral na gimnaziji v Murski Soboti. Po maturi je

pričel študirati zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti. 1956 je diplomiral in za diplomsko nalogo je dobil študentsko Prešernovo nagrado. V gimnazijskih letih je Ferenc razmišljal o raznih poklicih. Za slovensko zgodovinopisje je zelo dobro, da se je odločil za študij zgodovine.

Po diplomi je postal arhivist v Muzeju narodne osvoboditve LRS v Ljubljani. Ko je 1959. leta prišlo do ustanovitve Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, ki se je leta 1989 preimenoval v Inštitut za novejšo zgodovino (odslej Inštitut), so vanj začasno vključili Muzej narodne osvoboditve in Ferenc je prišel v ta na novo ustanovljeni Inštitut. Tam je pričel, kot že prej v muzeju, z veliko vnemo urejati arhivske fonde narodnoosvobodilnega boja in fonde okupatorskega izvora. Leta 1962 je postal vodja raziskovalnega oddelka na Inštitutu. Tri leta kasneje se je zaradi tedanjih razmer v Inštitutu z grenkim občutkom vrnil v Muzej ljudske revolucije v Ljubljani. Tam je prizadevno urejal bogato muzejsko fototeko ter dokumentiral veliko število fotografij. V muzeju je delal do 1968. leta, ko se je lahko vrnil v Inštitut, kjer je bil med drugim vodja arhiva in raziskovalnega oddelka, od leta 1971 do 1975 pa je bil ravnatelj Inštituta. Njegovo ravnateljstvo je bilo pomembno za nadaljnje delovanje Inštituta. Bil je prvi ravnatelj Inštituta, ki je bil zgodovinar raziskovalec.

Ker je Ferenc začel delati kot arhivist, naj najprej orišem njegovo delo na arhivskem področju. Ferenc je že kot študent sodeloval pri redakciji obsežnega Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Pri VI. delu Zbornika, v katerem je objavljeno gradivo za Slovenijo, je bil član uredniškega odbora od 5. do 15. knjige. Pri petih knjigah je bil odgovorni urednik.

Leta 1959 je Ferenc opravil strokovni izpit za arhivista. Po strokovnem zaporedju je postal arhivski svetovalec, višji arhivist, 1976. leta pa arhivski svetnik. Vsekakor je bil Ferenc najboljši poznavalec arhivskega gradiva o dogajanjih na Slovenskem 1941 - 1945. Od zgodovinarjev novejša dobe se je največ posvečal objavam virov za to obdobje. Objavil pa je tudi več dokumentov za čas pred aprilom 1941. Bistveno je sodeloval pri veliki večini objav virov oziroma zbornikov virov za navedeno obdobje.

Pri zbornikih virov, ki jih je pripravil sam, je Ferenc zgledno upošteval znanstvena načela objave virov. Najprej je treba omeniti zelo pomemben zbornik *Quellen zur nationalsozialistischen Etnationalisierungspolitik in Slowenien 1941 - 1945* - Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941 - 1945 (Maribor 1980). V tem zborniku je objavil 323 arhivskih in drugih virov, ki pričajo o nacističnih pripravah na zasedbo in ponemčenje slovenskega ozemlja iz leta 1940, o nemškem okupacijskem sistemu in nacističnih raznarodovalnih ukrepih po začetku okupacije. V tem zborniku je objavil le kratek uvod v nemščini in slovenščini. Viri so objavljeni v izvorniku in je zato velika večina v zborniku objavljenih virov v nemščini oziroma takih, ki so nastali pri načrtovalcih in izvajalcih nacistične raznarodovalne politike. Torej so razen petih virov vsi objavljeni v nemščini, tako tudi Ferencova pojasnila k objavljenemu gradivu.

Zbornik virov o nacistični raznarodovalni politiki je najpomembnejša edicija virov o okupacijskem sistemu na območju, ki si ga je aprila 1941 prisvojila Nemčija. Zbornik Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941 - 1942 pa je najpomembnejša objava virov o okupacijskem sistemu v Ljubljanski pokrajini. Ferencova obsežna uvodna razprava v tem zborniku pa je najtehtnejša obravnava italijanskega okupacijskega sistema v Ljubljanski pokrajini. Italijanski dokumenti so v zborniku objavljeni v slovenščini, 1994. leta pa je Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja vire v zborniku Fašisti brez krinke s Ferencovo razpravo objavil v italijanščini z naslovom *La provincia "italiana" di Lubiana. Documenti 1941 - 1942*.

V letih 1999, 2000 in 2001 je Ferenc pripravil in objavil še tri zbornike virov za Ljubljansko pokrajino z uvodnimi razpravami: "Ubija se premalo". Obsojeni na smrt - talci - ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941 - 1943. Dokumenti; Rab -

Arbe – Arbissima. Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941 – 1943. Dokumenti; "Gospod visoki komisar pravi ...". Consulta per la provincia di Lubiana. Dokumenti – Documenti. V zadnjem obdobju življenja je Ferenc pripravljaval zbornik virov o delovanju fašizma na Primorskem, ki bi vseboval njegovo uvodno razpravo in izbor dokumentov, a smrt je preprečila, da bi to delo dokončal.

Ferenc je objavljaval vire tudi v strokovnih časopisih. Med drugim je v prvi številki obnovljenega Časopisa za zgodovino in narodopisje s številnimi pojasnili objavil štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941. V teh poročilih so pomembni podatki o uporniški dejavnosti na območju Spodnje Štajerske, Gorenjske in Koroške. V Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja je leta 1961 objavil dopolnitve zbornika Dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov za leto 1941. Leta 1997 je v okviru Zbirke zgodovinskih virov za srednje šole izšlo Ferencovo delo z naslovom Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941 – 1945, v katerem je objavil 72 virov. Ferenc je objavljaval prispevke o arhivih in arhivskih virih. Med drugim je predstavil gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem v arhivih zunaj Slovenije. Ocenjeval je objave dokumentov in objave spominskih virov.

Ferenc sodi med tiste slovenske zgodovinarje, ki so največ ustvarili oziroma med zgodovinarje, ki imajo najbogatejšo bibliografijo. Ta obsega nad 800 enot, od tega kar 35 knjižnih objav, med katerimi so obsežne monografije.

Kar sem povedal o Ferencvih objavah virov, dokazuje, da je svoje zgodovinopisno delo gradil predvsem na osnovi primarnih virov in virov prve roke. Ferencova dela temeljijo na vztrajnem zbiranju virov, na obvladovanju velikih količin zgodovinskega gradiva in na skrbnem kritičnem pretrusu tega gradiva. Dela, ki jih je objavil Ferenc, nastanejo le, če avtor ne meri ne truda ne časa in dela z dobro metodo. Predvsem pa mu je bil dan razkošen talent. Na osnovi njegovih raziskovalnih dosežkov je bil 1976. leta na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze izvoljen za znanstvenega svetnika.

Ob svoji 65. letnici je Ferenc povedal, da je že pred diplomo sklenil, da se bo posvečal raziskovanju novčje zgodovine in predvsem zgodovine 2. svetovne vojne na Slovenskem 1941-1945. S svojimi raziskavami in objavami je segel tudi v obdobje pred aprilom 1941. leta in predvsem obravnaval teme, ki so bile povezane z dogajanjem na Slovenskem v času okupacije in odpora proti okupatorjem. Med drugim je 1977. leta izšlo Ferencovo obsežno delo o akcijah protifašistične organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940.

Ferencove obravnave obdobja 1941-1945 so zajela bistvena dogajanja na Slovenskem. Prvi veliki sklop njegovega preučevanja in pisanja so okupacijski sistemi na Slovenskem. Prva njegova razprava o tej temi je izšla v francoščini (Belgrade 1963). Temeljno delo o tej temi je monografija (dopolnjena disertacija) Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945 (Maribor 1965). Povedal sem že, da je temeljno razpravo o italijanskem okupacijskem sistemu objavil v zborniku Fašisti brez krinke. Omeniti je treba tudi njegovo razpravo o ustanovitvi Operacijske cone Jadransko primorje jeseni 1943 (Zgodovinski časopis 1965 - 1966).

Ko sem kot recenzent pred izidom njegovega dela poročal o besedilu za monografijo o nacistični raznarodovalni politiki na Slovenskem, sem presodil, da gre za izredno temeljito in kakovostno delo, kar so po izidu knjige potrdila tudi objavljena poročila in ocene drugih avtorjev. O kakovosti te monografije, ki sodi med Ferencova najpomembnejša dela, priča tudi obsežen znanstveni aparat s 1934 opombami o virih in literaturi; številne opombe navajajo 30 ali še več virov. V okviru obravnave okupacijskih sistemov je Ferenc opisal raznarodovalne namere in ukrepe okupatorjev in dokazal, da so vsi trije okupatorji hoteli uničiti slovenski narod kot etnično enoto. Najluteje je to hotel opravičiti nemški okupator. Za temeljne značilnosti okupacije slovenskega ozemlja je Ferenc označil:

razkosanje okupiranega slovenskega ozemlja po Hitlerjevih navodilih, aneksionizem, raznarodovanje, in prizadevanja okupatorjev, da bi kar v največji meri izkoristili človeške sile in gnotna sredstva.

Drugi sklop Ferencjevih obravnav so monografije, razprave in drugi prispevki o odporu proti okupatorjem na Slovenskem. Pri teh delih je smotno povezoval vojaška in politična dogajanja. Prva obsežna monografija, ki sodi v ta sklop, ima naslov *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor 1967). V omenjenem sklopu je Ferenc obravnaval partizanske enote, njihovo bojevanje z enotami okupatorjev ter okupatorjeve ofenzive proti partizanskim enotam. V ta sklop sodijo tudi monografije in razprave ter drugi prispevki o Osvobodilni fronti slovenskega naroda in snovanju slovenske državnosti med vojno. O tej temi je zasnoval obsežno monografijo o ljudski oblasti na Slovenskem 1941-1945 v petih knjigah; izšle so prve tri knjige s podnaslovi *Država v državi* (1987), *Narod si bo pisal sodbo sam* (1985) in *Mi volimo* (1991). Organe partizanske oblasti in njihova dejavnost v knjigah v ljudski oblasti je Ferenc obravnaval na vseh ravneh. V 1. knjigi (*Država v državi*) je Ferenc v 2. poglavju pisal tudi o napakah in celo zločinih partizanske strani na osvobojenem ozemlju v Ljubljanski pokrajini 1942. leta in o prizadevanjih za njihovo odpravo.

Pri obravnavi Osvobodilne fronte in odpora proti okupatorju je Ferenc objavil dela, ki zajemajo celotno slovensko ozemlje in dogajanja v posameznih pokrajinah: na Dolenjskem in Notranjskem, Gorenjskem in Štajerskem, a tudi na Koroškem in delno tudi v Prekmurju. Ferencu so zanimale posebnosti in značilnosti okupacije in odpora proti okupatorjem v posameznih pokrajinah in je pisal tudi o tem. Obravnaval pa je tudi dogajanja na manjših območjih in v posameznih krajih. Pri tem ni pozabil na rodno Prlekijo. Veliko se je posvečal Primorski. To območje obravnavata prvi njegovi objavi. Najobsežnejše Ferencovo delo o Primorski je monografija *Primorska pred vseljusko vstajo 1943*. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada (Ljubljana 1983). Dosti je pisal tudi o Ljubljani v letih 1941 - 1945.

Čedalje bolj je Ferencu pritegovalo preučevanje gospodarstva v času okupacije. Leta 1996 je objavil razpravo o problemu raziskovanja gospodarstva na Slovenskem med 2. svetovno vojno (Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1966). Že pred tem je Ferenc pisal o partizanskem gospodarstvu v knjigah o ljudski oblasti in o ukrepih okupatorjev na gospodarskem področju.

Več Ferencjevih objav obravnava zločine okupatorjev pri njihovih prizadevanjih, da bi zadušili osvobodilno gibanje. V Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (1975/1976) je objavil razpravo o nacistični evtanaziji oziroma o usmrtnih bolnih in onemoglih ljudi iz slovenske Štajerske. Leta 1979 je v Ljubljani izšla njegova knjiga z naslovom *Satan*, njegovo delo in smrt. V tej knjigi je združil 21 svojih že objavljenih prispevkov o zločinih okupatorjev. Prevedel je delo Ruperta Butlerja *Ilustrirana zgodovina gestapa in dodal razpravo o gestapu v Sloveniji*.

V tem zapisu ni mogoče navesti vseh tem, ki jih je Ferenc obravnaval. Naj omenim le, da je pisal tudi o sklepnih operacijah za osvoboditev Jugoslavije, predvsem Slovenije. S svojo zadnjo obsežno monografijo *Dies irae*. Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943 (Ljubljana 2002) se je Ferenc povrnil v jesen 1943. leta, in to tudi na osnovi prej nedostopnih virov. V tej knjigi je med drugim obravnaval sodne in izvensodne usmrtnice domačih nasprotnikov partizanstva, ki so sodelovali z okupatorjem. Kot je v uvodni besedi zapisal, je v tej knjigi pustil »precej govoriti virom samim«.

Ferenc je bil dejaven na več področjih. Pomemben je njegov prispevek k muzejskim predstavitvam obdobja 1941 - 1945. Sodeloval je z več slovenskimi muzeji za novejšo zgodovino ter uredil več muzejskih in arhivskih razstav. Omeniti je treba njegovo postavitev vsebinsko bogate razstave oz. Muzeja slovenskih izgnancev na gradu v Brestanici. Napisal je vodnik po tej razstavi z naslovom *Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici* (Maribor 1971, ponatis 1979). Ferencova razstava v Brestanici je postala bistveni sestavni del Muzeja političnih

zapornikov, internirancev in izgnancev v Brestanici. Ferenc je rad sodeloval z Muzejem narodne osvoboditve Maribor. Spremljal je njegovo delo, prihlajal na njegove prireditve in sodeloval pri obravnavi strokovnih problemov. Med drugim je sodeloval pri obravnavi zasnove za monografijo Štajerska 1941 – 1945. Muzej ga je kar dostikrat zaprosil za predavanja, sodelovanja pri okroglih mizah o raznih temah iz zgodovine 1941 – 1945 in za predstavitev njegovih in drugih del o tej zgodovini. Vedno je imel številne poslušalce. Še zlasti močno je odmeval njegov referat na okrogli mizi januarja 1998.

Omeniti velja, da sta pri tedaj ugledni mariborski založbi Obzorja izšli prvi njegovi pomembni monografiji (o kapitulaciji Italije in narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji jeseni 1943 ter o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji v letih 1941 – 1945). Pri omenjeni založbi sta izšla tudi prva med zborniki virov za katere je Ferenc zbral gradivo, ga uredil in pojasnil, in to zbornik virov o nacistični raznarodovalni politiki in zbornik dokumentov Fašisti brez krinke.

Pomembna je bila Ferencova dejavnost na pedagoškem področju. Leta 1975 je začel sodelovati pri podiplomskem študiju na zgodovinskem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani, leta 1981 ga je svet te fakultete izvolil za rednega profesorja. Za njegova predavanja in mentorstvo velja, da so v znatni meri temeljila na njegovem raziskovalnem delu. Precej predavanj je imel za študente in univerzitetne učitelje na univerzah v tujini. Kot mentor je s svojim znanjem pomagal številnim zgodovinarjem pri pripravi magistrskih nalog in doktorskih disertacij.

Poleg raziskovalnega dela je Ferenc kot zgodovinar opravljal razne funkcije. Dve leti je bil predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo. Bil je tudi predsednik njegove sekcije za sodobno zgodovino. Od 1979 – 1984. leta je bil predsednik Jugoslovanskega komiteja in član Mednarodnega komiteja za zgodovino 2. svetovne vojne. Bil je član ali predsednik številnih uredniških odborov strokovnih revij in samostojnih publikacij. Med drugim je bil član uredniškega odbora in soavtor velike monografije Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945 (Ljubljana 1976, 1977, 1978). Zelo pomembno je bilo njegovo delo pri Enciklopediji Slovenije, bil je član glavnega uredniškega odbora in urednik za zgodovino 1941 – 1945 ter avtor številnih prispevkov v tej enciklopediji.

Ferenc je nekajkrat ocenjeval zgodovinopisne obravnave obdobja 1941 – 1945 na Slovenskem. Tako je oktobra 1986 v Tolminu pri razpravi o slovenskem zgodovinopisju povedal, da je bilo pri raziskovanju okupacije in narodnoosvobodilnega boja že veliko opravljenega, opozoril pa je tudi na nesorazmerje med kvaliteto in kvantiteto do tedaj objavljenih prispevkov. Navajal je slabosti raznih del in napisal zelo kritične ocene nekaterih del. Kar je bilo vredno pohvaliti, je pohvalil. Svoj pogled na delo zgodovinarja je označil takole: "Zgodovinar ni dušebrižnik, ni tožilec ne odvetnik, temveč iskalec resnice, ki so mu podlaga zgodovinski viri."

Ferenc je za svoje delo prejel številna priznanja in nagrade: 1969 in 1977 nagradi Sklada Borisa Kidriča, več nagrad vstaje slovenskega naroda, dve Kajuhovi nagradi, dve nagradi Osvobodilne fronte in nagrado 4. julij. Dobil je tudi več odlikovanj. Ob svoji sedemdesetletnici je prejel srebrni častni znak svobode Republike Slovenije. Ferenc je postal častni član Zveze zgodovinskih društev Slovenije, častni občan občine Veržej, častni krajan Brestanice in častni član Saleškega muzejskega in zgodovinskega društva.

Zaradi obsežnosti Ferencovega dela je ta kratki prikaz nepopoln. Tisti, ki bi hotel o Ferencu in njegovem delu vedeti več, bo veliko podatkov našel v Ferencovem zborniku (Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2). Na voljo je tudi njegova bibliografija. Prijatelj Tone mi je zaupal, da piše spomine in da je o svojem življenju in delu že precej napisal. Morda bo to, kar je že napisal, kdaj izšlo.

Ob Ferencovi 75-letnici so v Veržaju pripravili in izdali zbirko njegovih pesmi. Tone Ferenc je v prijateljski družbi rad recitiral svoje pesmi. Te pesmi so

izražale čustvenega človeka. Ustvarjal pa je te pesmi vrhunski eksaktni znanstvenik.

Milan Ževart*

* Dr. Milan Ževart, redni profesor na Pedagoški fakulteti v Mariboru, ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve Maribor v pokoju, SI-3320 Velenje

RAZPRAVE - STUDIES

O GOMILI HALŠTATSKEGA VELJAKA IZ PIVOLE POD POŠTELO

(Stanku Pahiču v spomin)

Mira Strmčnik Gulič / Biba Teržan*

UDK 903.5"638"(497.4 Pivola)

STRMČNIK GULIČ Mira, TERŽAN Biba: O gomili Halštatskega veljaka iz Pivole pod Poštelo. *Casopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 217

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

V gomili, izkopani l. 1989 pri Pivoli, je bila odkrita iz kamna zidana grobna kamra, v kateri je bil pokopan bojevnik iz zgodnje železne dobe, iz časa okoli 700 pr.n.š. Glede na sestav grobnih pridatkov, kot so konjska oprema trakokimerijskega tipa, železni halštatski meč tipa Mindelheim, bimetalna tulasta sekira in eventualno voz ter z meandrom okrašene posode, sklepamo, da je pokojni pripadal socialni eliti tistega časa, kajti imel je stike z sodasnimi centri v panonskem, vzhodnoalpskem in širšem srednjeevropskem prostoru.

UDC 903.5"638"(497.4 Pivola)

STRMČNIK GULIČ Mira, TERŽAN Biba: On the Mound of the Halstatt Dignitary from Pivola below Poštela. *Review for History and Ethnography*, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 217

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In the mound, extracted in 1989 by Pivola, a stone built burial tomb was uncovered, in which a warrior from the early Iron age was buried, approximately 700 B.C. Concerning the composition of the burial supplements, e.g. horse gear of the Thracia-Cimmeria type, the iron Hallstatt sword of Mindelheim type, bimetal quiverform hatchet, and possibly a carriage with meander decorated vessels. We may conclude that the deceased belonged to the social elite of the time, as he had contacts with coterminal centers in the Pannonian, East-Alpine and wider Central European area.

* Mira Strmčnik Gulič, univ. dipl. arheologinja, konservatorska svetovalka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, SI-2000 Maribor

* Dr. Biba Teržan, redni profesor, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

Dandanašnji se le redko dogodi, da praznujemo visok jubilej nekega časopisa ali strokovnega glasila, kajti redno izdajanje vsakega časopisa je zelo zahtevna naloga, ki se je ni zamisliti brez trdne volje in trdega dela urednikov ter hkrati vztrajnega interesa izdajatelja, bodisi strokovnega združenja bodisi ustanove. Našemu »Časopisu za zgodovino in narodopisje«, ki ga je ustanovilo »Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko« 1.1904¹ z namenom, da bi s svojo narodno zavedno dejavnostjo preseglo lokalni okvir na prostor celotne slovenske Štajerske, je uspelo v sto letih svojega obstoja prebroditi vse čeri in težave, tako da je eno redkih, če ne celo edino strokovno glasilo na Slovenskem s tako častitljivo obletnico. Na poseben način predstavlja spomenik tradiciji slovenske znanstveno raziskovalne misli v Mariboru.

Prispevki iz arheološke vede v okviru »Časopisa za zgodovino in narodopisje« sicer niso zavzemali posebej pomembnega mesta, vendar pa sodijo znanstveni članki izpod peresa pred kratkim preminulega Stanka Pahiča, enega izmed vodilnih slovenskih arheologov po II. sv. vojni, kustosa Pokrajinskega muzeja v Mariboru, med temeljne razprave o prazgodovinskem in antičnem obdobju na področju Mariboru, Podravja in Slovenskih goric, skratka severovzhodne Slovenije.² Šele z najnovejšimi širokopoteznimi arheološkimi izkopavanji, ki potekajo nekaj zadnjih let zaradi izgradnje avtoceste, in z nekaterimi drugimi zaščitnimi izkopavanji različnih obsegov,³ so bile odkrite številne nove arheološke ostaline na področju širšega mariborskega okoliša. Te raziskave prinašajo povsem nova spoznanja o poselitveni podobi krajev pod Pohorjem, in sicer skozi vsa arheološka obdobja - od mlajše kamene preko bakrene in bronaste dobe vse do zgodnjelovanskega obdobja.

Med takšna nova odkritja sodi tudi l. 1989 raziskana gomila pri Pivoli,⁴ ki jo na tem mestu želimo podrobno predstaviti. Ta pivolska gomila je le ena med mnogimi, ki spadajo k obširnemu gomilnemu grobišču prazgodovinske Pošte, nasebine iz starejše železne dobe, o kateri govorijo tudi pohorske bajke in pripovedke.

O nasebini: Na najbolj vzhodnem grebenu Pohorja, ki se stopničasto spušča proti ravnici Mariborskega in Dravskega polja, leži na višini med 543 in 495 m še danes dobro vidno, z mogočnim zemljenim nasipom utrjeno »staro mesto«, znano pod imenom Poštela. Njena lega je izredna, strateško nedvomno pomembna, saj vizualno obvladuje celotno Dravsko in Ptujsko polje. Zatorej domnevamo, da je njeno vplivno območje segalo vse do Haloz, kjer je v bližini Ptujске gore znana naslednja, a mnogo manjša postojanka - Vrhek s pripadajočimi gomilami pri Spodnjih Podložah,⁵ in do Slovenskih goric, vsaj do Ptuja, od koder je prav tako znanih več najdišč, nasebina na Gradu ter več zaselkov in grobovi iz pozne bronaste in zgodnje železne dobe.⁶ Vendar pa Poštela ni obvladovala le tega teritorija, temveč tudi spodnji del Dravske doline s Kozjakom in severnim predelom Slovenskih goric. Posebnega pomena je bil tudi nadzor nad prehodi čez reko Dravo, saj so tod preko nje, pa tudi vzdolž nje v vseh časih potekale pomembne trgovske poti, med katerimi je omembe vredna še posebej slavna, tako imenovana »jantarska cesta«. V bližnji okolici Maribora je arheološko izpričanih več rečnih prehodov, na eni strani pri Mariborskem otoku oz. pri današnji elektrarni, za kar govorijo najdbe orožja, kot so sulice in sekire iz starejše železne dobe,⁷ na drugi strani pod Meljskim hribom pri Malečniku, na kar sklepamo na osnovi najnovejših raziskav. Verjetno pa je med tema dvema mestoma obstajal še kakšen prehod, morda na področju nekdanjega Pristana oz.

¹ Vrbnjak 1978.

² Pahič 1965; isti 1966; isti 1968; isti 1970; isti 1971; isti 1974.

³ Strmčnik-Gulič 2001 a; ista 2001 b; ista 2003.

⁴ Strmčnik-Gulič 1990.

⁵ Teržan 1990, 81 s.s., 348 s.s.; Lubšina-Tušek 1996.

⁶ Teržan 1990, 43 s.s., 346 s.s.; Lubšina-Tušek 1999. Teržan 2001.

⁷ Pahič 1968, 35 s.s.T. 7, 3-8; Teržan 1990, 344, sl. 89, T. 69.

današnjega ožjega Maribora.⁹

Tudi ob upoštevanju drugih parametrov, kot je npr. površina naselja, utrdbeni sistem in pa obsežnost nekropol, se pokaže, da je morala igrati Poštela v starejši železni dobi zelo pomembno vlogo. Glede na površino, ki znaša po dolžini slabih 400 m in širini 300 m, se uvršča med velike naselbine svoje dobe. Notranjost naselbine je razčlenjena s številnimi, še danes dobro vidnimi umetno narejenimi terasami, zlasti v spodnji polovici, na katerih so stale, kot so pokazala arheološka izkopavanja, stavbe različnih velikosti, pretežno stanovanjske hiše, nekatere pa so služile tudi za drugotne namene kot npr. predel tako imenovanega svetišča.⁹

Kot so pokazala obsežna izkopavanja P. Schlosserja in W. Schmidja pred I. sv. vojno in naša revizijska izkopavanja v letih 1980-81,¹⁰ je bila pošteljska naselbina v svojem celotnem obsegu zasnovana v poznem 9. oz. zgodnjem 8. stol. pr. n. š., v času torej, ko so bila opuščena naselja in grobišča kulture žarnih grobišč v dolini, kot npr. na področju Maribora – v Mladinski ulici, na Pobrežju in v Spodnjem Radvanju ter Rogozi.¹¹ Vendar pa te spremembe niso bile le lokalnega značaja, temveč so zajele skoraj celotno evropsko celino, zato jih označujemo kot prehodno obdobje med pozno bronasto in zgodnjo železno dobo oz. gledano kulturološko – med kulturo žarnih grobišč in halštatsko kulturo. Na novo ustanovljena pošteljska naselbina je bila utrjena z zemljenim nasipom, tlakovanim z manjšim kamenjem, predvsem z rečnimi oblicami, in pa leseno palisado. V naselbino je vodilo dvoje, morda pa tudi troje varovanih vhodov – vrat, glavni je bil na južni strani, kjer še danes poteka globoko zajedena pot, ki vodi preko Poštele na vrh Pohorja. Tako zgrajen utrdbeni sistem je moral biti stalno vzdrževan. Arheološko ugotovljena obnovitvena dela večjega obsega so potekala v razvitem halštatskem obdobju, ko je bil zemljen nasip ponovno nasut in tlakovan, tudi tokrat pretežno s prodniki. Vendar pa tako obnovljena utrdba ni bila dolgega trajanja, kajti naselbina je doživela v prvi polovici 6. stol. pr. n. š. katastrofalni konec, podobno kot mnoga druga naselja ob zahodnem robu Panonske nižine kot Molpir pri Smolenicah v Malih Karpatih, Burgstall pri Sopronu na Gradiščanskem, Burgstall pri Kleinkleinu nad dolino Solbe, kot tudi Ptuj ter Brinjeva gora na konjškem Pohorju in pa Ljubljanski Grad. Večina teh naselbin si ni več opomogla, bile so opuščene. Vzrok za njihov konec povezujemo s plenilnimi pohodi nomadskih konjeniških ljudstev, ki jih pripisujemo Skitom oz. njim sorodnim in verjetno tudi podrejenim plemenom.¹²

Zanimivo je, da je bila Poštela ponovno poseljena v poznolatenskem in zgodnjerimskem obdobju, t.j. približno od 1. stoletja pr. n. š. do 1.-2. stoletja n. š., in nato znova – verjetno kot refugij – tudi v pozni antiki ter v času madžarskih vpadov v 9. oz. 10. stol. n. š.¹³

⁹ Pahič 1968, 17 s.s.; Strmčnik-Gulič 2003.

¹⁰ Schmid 1915; Teržan 1990, 26 s.s., 256 s.s.

¹¹ Schmid 1915; Teržan 1990, 256 s.s.

¹² Prim. Teržan 1990, 26 s.s.; ista 1999, 101 s.s. sl. 1; ista 2001.

¹³ Teržan 1998, 518 s.s.

¹⁴ Teržan 1990, 284 s.s., 306 s.s., sl. 25, T. 46, 52.

Slika 1: Poštela s pripadajočimi grobišči

- 1 - naselbina
- 2 - plani grobovi Lepa ravna
- 3 - gomile Lepa ravna
- 4 - gomile med Razvanjem in Pivolo
- 5 - plani grobovi Radvanje
- skupine gomil
- - posamezna gomila

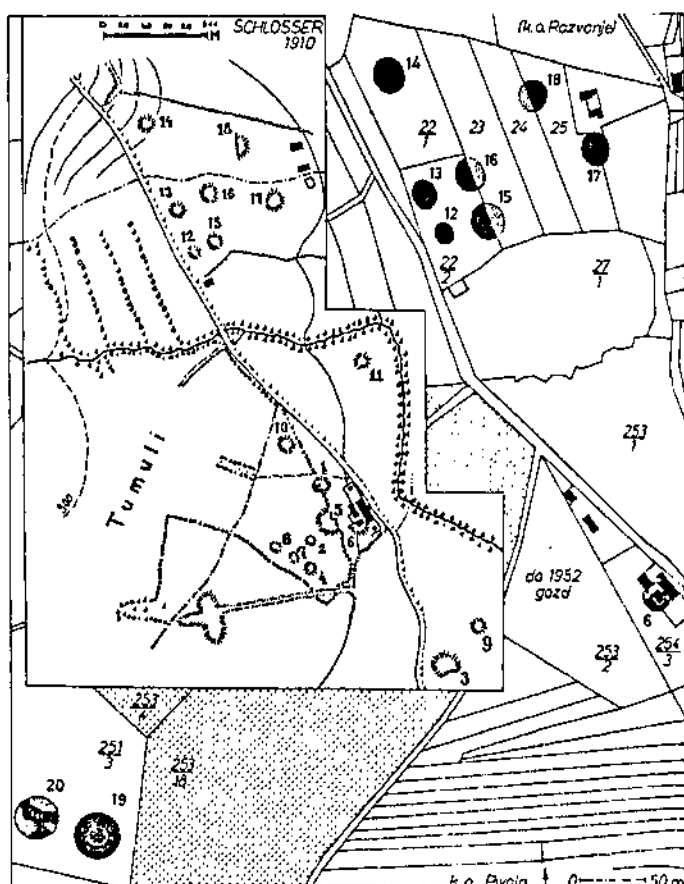
O grobiščih: Vrnimo se k halštatski Pošteli. V njeni bližnji in daljni okolici so se razprostirala obsežna grobišča, tako plani kot gomilni grobovi (sl. 1). Tik pod naselbino je na pohorski terasi, imenovani Lepa ravna oz. pri Habakuku, nastalo najprej plano grobišče z žganimi in žarnimi pokopi, ki je delno raziskano,¹⁴ nato tudi gomile, ki so topografsko razdeljene v dve skupini. Večina gomil je bila že v preteklosti izropana oz. nestrokovno kopana, najdbe pa so povečini izgubljene oz. neznano kje. Pri revizijskem izkopavanju smo l.1981 sistematično raziskali eno gomilo, v kateri smo odkrili zelo dobro, iz kamna v suhozidni tehniki zidano grobno kamro, ki pa je bila žal tudi že izropana.¹⁵ Ostale večje gomile ležijo povečini posamezno, raztresene na jugovzhodnem pobočju Pohorja vse do doline. V Razvanju tik ob potoku je ohranjena največja med njimi,

¹⁴ Pahič 1974; Teržan 1990, 56 s.s., 307 s.s.

¹⁵ Teržan 1990, 316 s.s., sl. 65-66, T. 60.

t.i. Kosova gomila¹⁶. Tudi ta je bila v 19. stol. delno, a nestrokovno kopana. Od Razvanjskega potoka proti jugu pa je na vsaki strani današnje ceste, ki vodi proti Pivoli in dalje proti Hočam, ohranjenih še več skupin manjših, srednje velikih in velikih gomil. Nekatere med njimi so bile v preteklosti že izropane oz. izkopane od neukih kopačev,¹⁷ tako da je naša gomila tako rekoč prva v tem delu nekropole, ki je bila strokovno in sistematično raziskana.

O gomili: V maju 1989 je arheološka ekipa mariborskega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine pod vodstvom Mire Strmčnik-Gulič¹⁸ začela z izkopavanji ene izmed najbolj ogroženih gomil na njivski parceli 22/1 k.o. Pivola lastnika Alojza Lorberja. Ta predel sodi v zaščiteno območje pivolskega grobišča (Odlok o razglasitvi nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju občine Maribor, Medobčinski uradni vestnik 5/ 31.3.1992), ki bi naj prvotno štelo do 70 gomil, in je načeloma varovano kot kulturni spomenik in situ (Zakon o ratifikaciji evropske konvencije o varstvu arheološke dediščine, Uradni list Republike Slovenije - mednarodne pogodbe 7/ 10.4. 1999). Zato so bile izvedene tudi nove meritve gomil, pri čemer je prišlo do manjše korekture Schlosserjevega načrta iz l. 1910 (sl. 2).

Slika 2: Lega pivolskih gomil (iz: S. Pahič, Arheološka dediščina mariborskega kraja, Doneski k pravadnini Podravja 1, 1985, 95)

¹⁶ Teržan 1990, 329 s.s.

¹⁷ Teržan 1990, 326 s.s. sl. 74, 75.

¹⁸ Strmčnik-Gulič 1990.

Zelo sploščena gomila je bila ohranjena le do višine 1,30 m s premerom 22 x 28 m. Na površini so bili razmetani posamezni kamni, za katere se je med izkopavanjem izkazalo, da so deli zelo poškodovane grobne kamre.

Slika 3: Pivola 1989, pogled na grobno kamro iz severovzhoda
(foto: M. Strmčnik Gulič).

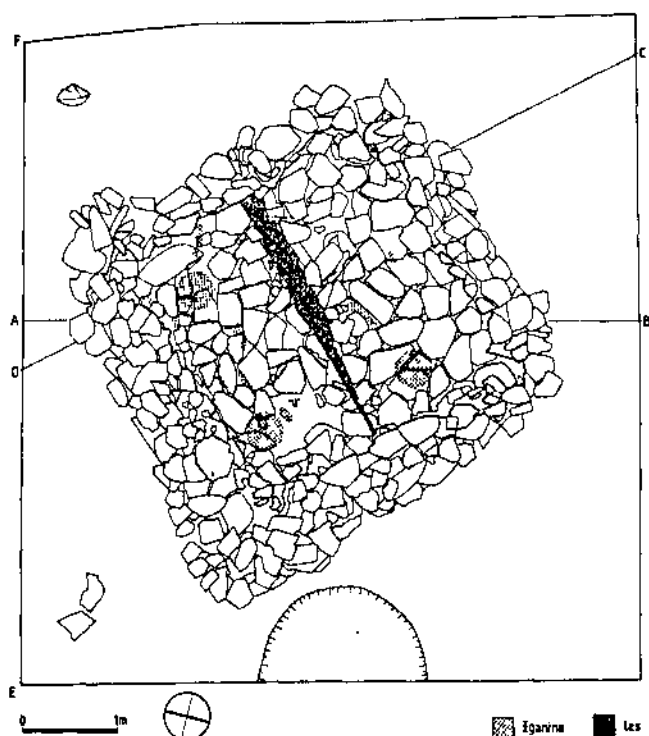
Grobna kamra kvadratnega tlorisa v velikosti 4,50 x 4,50 m je bila postavljena na rumenkasto-sivo ilovico (sl. 3). Kamniti zidovi, do 80 cm debeline, so bili zgrajeni v suhozidni tehniki, a žal ohranjeni le do 35 oz. 55 cm višine. Pomenljivo je, da so bile stranice kamre orientirane v smeri sever-jug z rahlim odklonom 5 stopinj proti zahodu. Tla kamre, ki so bila nagnjena nekoliko proti jugozahodu, so bila skrbno tlakovana s kamnitimi ploščami in lomljenci. Preko sredine tlaka pa je potekala sled prečnega trama v dolžini 2,85 m, ki je delila prostor na dve enaki polovici (sl. 4 in 5). Očitno je šlo za neki konstrukcijski element, ki kaže, da kamra ni bila grajena le iz kamna, temveč da je morala imeti tudi leseno konstrukcijo.

Zaradi oranja in drugih poljskih del je bila notranjščina kamre do tolikšne mere poškodovana, da je bila do 10 cm debela plast žganine s prežganimi ostanke kosti in črepijami posod razvlečena po vsej površini grobnice. Le na treh mestih so se nahajali skoncentrirani skupki žganine in fragmentirane keramike, za katere se je pri restavriranju izkazalo, da pripadajo trem velikim, bogato okrašenim posodam z visokimi stožčastimi vratovi (sl. 6,7,8). Posode je uspel restavrator Stanko Gojkovič v veliki meri sestaviti, tako da so v dobri meri rekonstruirane. Poleg posod so se v grobni kamri nahajali drugi pridatki, in sicer kosi orožja, konjske opreme, voza in noše.

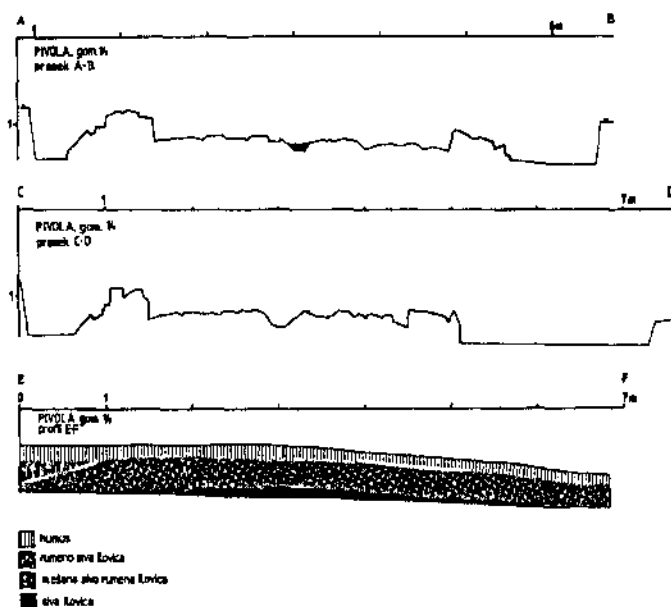
Pridatki so naslednji¹⁹:

1. Fragmentirana posoda s stožčastim vratom iz sive glajene gline, premazane z grafitom; vrat in rame sta okrašena z geometrijskimi motivi, izvedenimi z belo barvo oz. pravokotno oblikovanimi lističi, verjetno iz cina in

¹⁹ Predmete sta zrisala Marija Lubšina-Tušek in Drago Oman, fotografije predmetov pa je izdelal Bine Kovačič. Vsem trem in Miheli Kajzer Cafnik se avtorici zahvaljujeta.

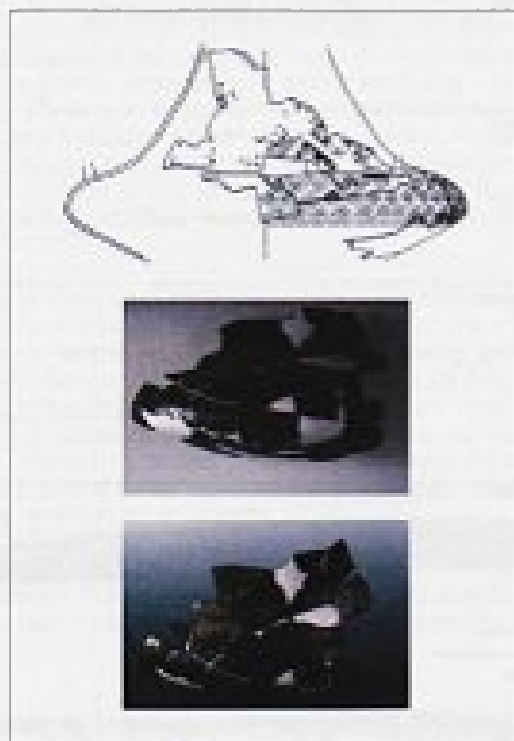
Slika 4: Pivola 1989, tloris gomile.
(izris: Mojca Vomer Gojkovič in Marija Lubšina Tušek)

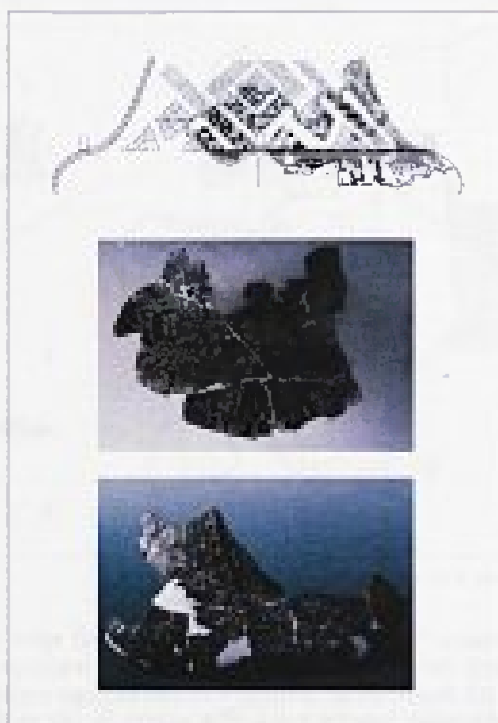
Slika 5: Pivola 1989, preseka žez gomilo in vzhodni profil izkopa (glej sl. 4).
(izris: Mojca Vomer Gojkovič in Marija Lubšina Tušek)

Slika 6: Pivola 1989, keramika, risba M 1:5.

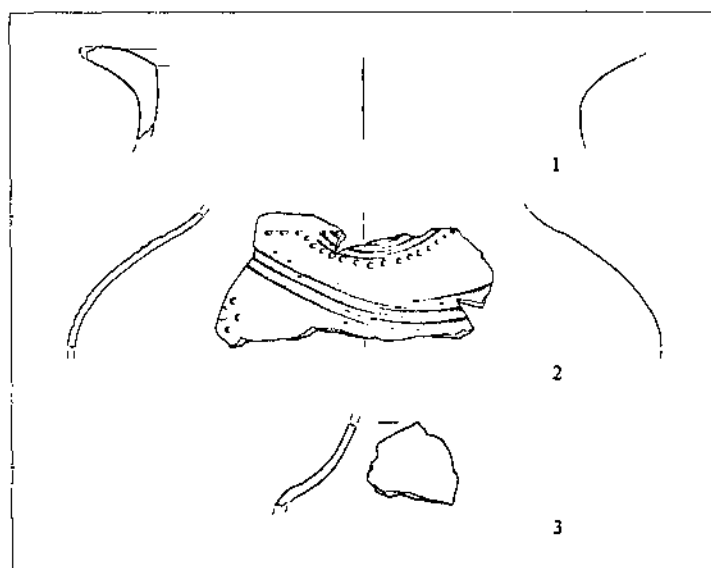

Slika 7: Pivola 1989, keramika, risba M 1:5.

Slika 8: Pivola 1989, keramika, risba M 1:5.

- svinca; na ramenu posode so ohranjeni nastavki za stožčaste bradavice; pr. ramena 61 cm, ohranjena viš. posode 45 cm (sl. 6, 12)
2. Fragmentirana posoda s stožčastim vratom iz sive glajene gline, premazane z grafitom; vrat in rame sta okrašena z geometrijskimi motivi, izvedenimi z belo barvo oz. pravokotno oblikovanimi lističi, verjetno iz cina in svinca; na ramenu posode je ohranjen nastavek za stožčasto bradavico; pr. ramena 59 cm, ohranjena viš. posode 30,7 cm (sl. 7, 13)
3. Fragmentirana posoda s stožčastim vratom iz sive glajene gline, premazane z grafitom; vrat in rame sta okrašena z geometrijskimi motivi, izvedenimi z belo barvo oz. pravokotno in trikotno oblikovanimi lističi, verjetno iz cina in svinca; na ramenu posode je ohranjen nastavek za stožčasto bradavico; pr. ramena 61,8 cm, ohranjena viš. posode 19 cm (sl. 8, 14)
4. Fragment ustja masivne shrambene posode s fasetiranim notranjim robom ustja iz rdečerjave gline, pr. ustja 30,2 cm (sl. 9: 1)
5. Fragment stene posode s stožčastim vratom iz rjavočrne glajene gline, okrašene z visečimi kanelurami in vtisnjenimi pikami ter z rozetami, sestavljenimi iz vtisnjenega krožca, obdanega z vtisnjenimi pikami; premer ramena 42,2 cm (sl. 9: 2).
6. Fragment skodelice iz rjave v ognju poškodovane gline, vel. frg. 5,9 x 4,8 cm (sl. 9: 3)
7. Fragmenti meča z bronastim gobastim glavičem ročaja (glavič je ovalnega preseka, na vrhu premera 2,1 x 1,5 cm, pri dnu pa 3,8 x 2,3 cm, dolg je 2,5 cm; glavič je navpično po sredini predrt, znotraj luknje pa je ohranjen železni trn meča) in železnim rezilom z rebrom po sredini (sl. 10:1, 11:1)
8. Fragmentirana tulasta sekira z bronastim tulom, ustje tula je okroglega

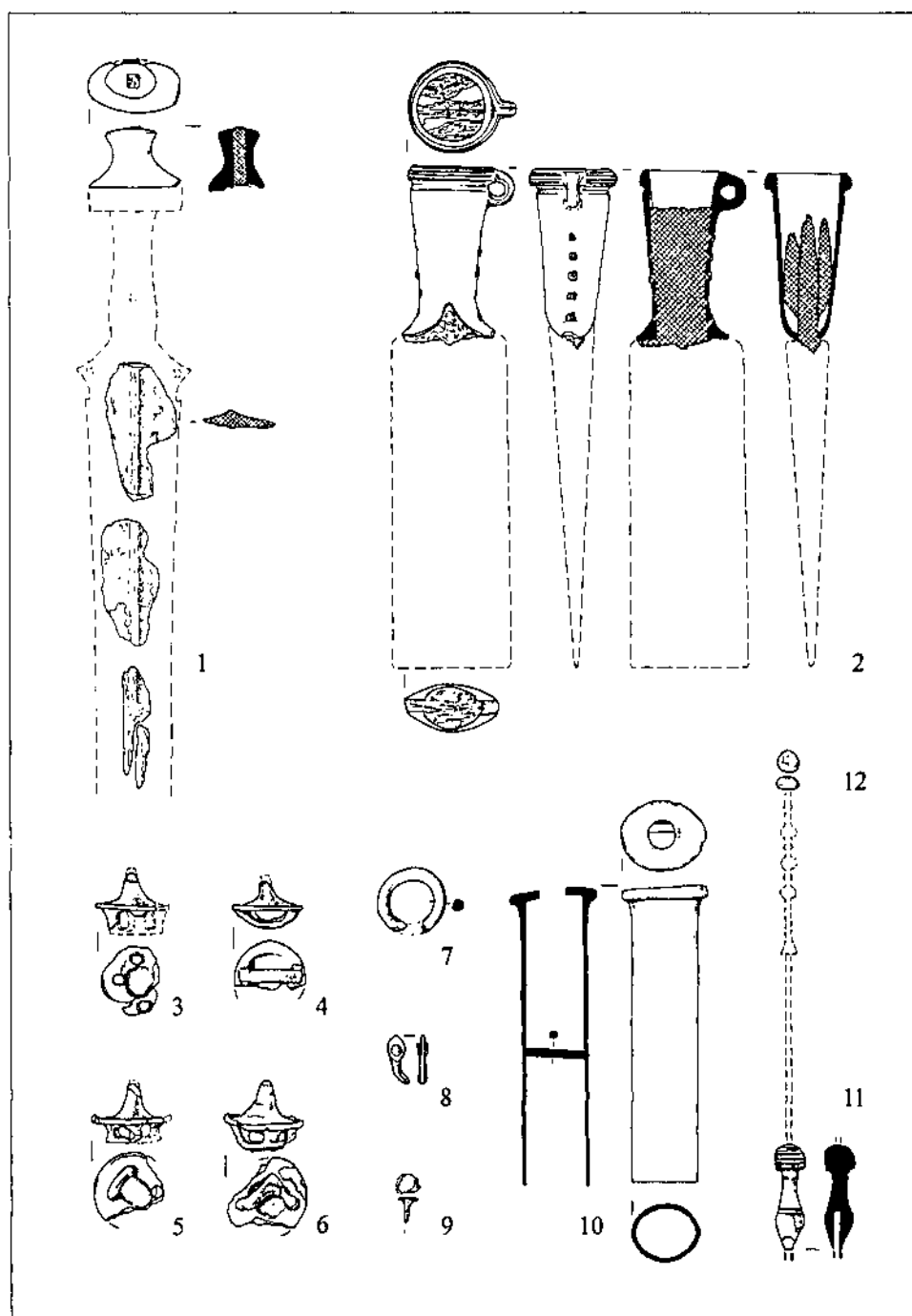

Slika 9: Pivola 1989, vse keramika, 1, 3 = M 1:3, 2 = M 1:4.

preseka, premera 3,8 cm in fino fasetirano, pod njim je ob strani veliko ušesce; spodnji del tula je nekoliko sploščen, ovalnega preseka, premera 3,9 x 2 cm in na vsako stran izvihan v obliki ribjega repa; dolg je 7 cm; znotraj tula je ohranjen železni trn rezila sekire in ob vsaki strani še po ena železna zagozda; na obeh bočnih straneh bronastega tula je po pet vodoravno razporejenih odprtih pravokotnega preseka in premera do 0,4 cm, zapolnjenih z železom (-) (sl. 10:2, 11: 2)

9. Fragmentiran bronast razdelilni gumb s konično kapico, ki je s štirimi stebrički povezana z razdelilnim obročkom, pr. gumba 2,9 cm (sl. 10:3)
10. Fragmentiran bronast razdelilni gumb s konično kapico in enojno zanko na spodnji strani, pr. gumba 2,9 cm (sl. 10:4)
11. Fragmentiran bronast razdelilni gumb s konično kapico, ki je s štirimi slabo ohranjenimi stebrički povezana z razdelilnim obročkom, pr. gumba 3,3 cm (sl. 10:5)
12. Fragmentiran bronast razdelilni gumb s konično kapico, ki je s štirimi slabo ohranjenimi stebrički povezana z razdelilnim obročkom, pr. gumba 23,3 cm (sl. 10:6)
13. Fragmentiran bronast obroček okroglega preseka, pr. 2,9 cm (sl. 10:7)
14. Fragment bronaste zanke s ploščato skovanim zaključkom, v katerem tiči bronasta zakovica, dolž. 2 cm (sl. 10:8)
15. Bronasta zakovica oz. žebliček s ploščato glavico, pr. glavice 0,9 cm, dolž. 1,1 cm (sl. 10:9)
16. Masivna železna fragmenta oglatega preseka, na katerih so ohranjeni sledovi brona. Verjetno gre za fragmenta železnih konjskih žval; dolž. 3 in 2,7 cm (sl. 11: 3)
17. Bronast tulast nastavek, ovalnega preseka, premer 2,9 cm, na eni strani široko odprt, na drugi pa prečno zaprt z okroglo odprtino na sredi, ki je zožena na 1,1 cm premera; dolžina tula je 12,2 cm; tik pod njegovo sredino je vodoravno skozi njega vstavljena bronasta prečka okroglega preseka in premera 0,35 cm, oba konca prečke sta zglačena s površino okova (sl. 10:10)
18. Fragment bronastega ščitnika za iglo s profiliranim kroglastim zaključkom

²⁰ Primerjaj Gerdzen 1986, 48 s., Taf. 4: 2 a-b, 4; 5: 1, 3, 4; 6: 2, 3.

Slika 10: Pivola 1989, 1,2 bron in železo, ostalo bron; vse M 1:3.

in bikoničnim spodnjim delom; v odprtini tiči spodnji del odlomljene bronaste igle; ohranjena dolž. 4,4 cm (sl. 10:11)

19. Bronasta sploščena jagoda z navpično luknjico na sredini, v kateri še tiči preostanek bronaste igle, zato domnevamo, da gre za del večglave bronaste igle; pr. jagode 0,9 cm (sl. 10:12)

V primerjavi z do sedaj znanimi najdbami s Pošte in iz njenih nekropol predstavljajo skoraj vsi dodatki te gomile novost, ki na novo osvetljujejo njen kulturni značaj:

Orožje.

Meč: Posebno pozornost zbuja fragmenti meča, ki kljub slabi ohranjenosti dopuščajo možnost, da določimo, za kakšno vrsto meča gre. Bronast gobast glavič, v katerem tiči železen »štift« pravokotnega preseka (sl. 10:1), predstavlja vrhuhi del ročaja z gobastim ali klobučastim glavičem, značilnim za halštatske meče tipa Mindelheim. Praviloma so glaviči teh mečev v celoti bronasti, le redki so sestavljeni iz več elementov, ki pa so lahko bili ali iz organskih snovi, ki se niso ohranile, ali pa iz dragocenejših materialov, kot so slonovina, jantar, zlato ipd.²⁰ Glede na ohranjeni del domnevamo, da je bil ročaj pivolskega meča tudi sestavljen iz več različnih elementov, od katerih pa je bil najden le zgornji bronasti del. Le-ta je dovolj karakterističen, da tipološka opredelitev meča ni sporna. Tudi kosi železnega rezila meča z izrazitim sredinskim rebrom (sl. 10:1, 11:1) podpirajo njegovo uvrstitev med meče tipa Mindelheim, saj imajo tovrstni meči pogosto dolga profilirana železna rezila.²¹

Dolgi meči tipa Mindelheim predstavljajo značilno orožje bojevnikov v zgodnji železni dobi (zlasti v stopnji Ha C 1 v smislu Kossackove kronologije²²) na področju celotne halštatske kulture, t.j. v srednji Evropi, med vzhodno Francijo in Češko oz. zahodno Poljsko, posamezni primerki pa so znani tudi iz severnejših predelov Evrope, tako iz grobov kot tudi iz zakladnih najdb²³. Zanimivo je, da so tovrstni meči na področju vzhodnohalštatskega kulturnega kroga razmeroma maloštevilni, saj jih zasledimo le v bogatih grobovih kot npr. v znameniti gomili iz Gemeinlebarna na Nižjem Avstrijskem,²⁴ pa v gomilah iz Dobe in Somlóvásárhelyja v Panoniji.²⁵ So eden izmed elementarnih dokazov o prestižni vlogi njihovih lastnikov – vodilnih bojevnikov, ki so tvorili družbeno elito tistega časa. Tudi veljak iz Pivole je sodil med nje.

Posebnost pivolskega meča pa se kaže v njegovi fragmentiranosti. Halštatski meči tipa Mindelheim so bili praviloma pridani v grob celi, le redki so poškodovani, zviti ali razlomljeni. Zanimivo je, da je pojav namernega uničevanja pogostejši v perifernih področjih halštatske kulture, zlasti tam, kjer se je ohranil običaj sežiganja umrlih.²⁶ Sodeč po fragmentih rezila iz naše gomile sklepamo, da je bil meč razlomljen v več kosov že pred pogrebom oz. pri pokopu. Hkrati je potrebno omeniti, da sta bila fragmentarno ohranjena tudi meča iz Dobe in Somlóvásárhelyja, kar govori za to, da so bili vsi ti meči namerno uničeni ob pogrebnem ritualu, kar pomeni, da so bili ti bojevniki pokopani po enakih, lokalnih običajih, značilnih za čas zgodnje železne dobe, za čas prehoda kulture žarnih grobišč v halštatsko obdobje. Kajti k vojaški opremiti elitnih bojevnikov na področju jugovzhodnega alpskega in panonskega prostora so sodili predvsem bronasti meči, ki pa so izvirali iz repertoarja mečev predhodnega obdobja – kulture žarnih grobišč. Prav zaradi tega jih razlagamo kot izraz nadaljevanja žarnogrobiščne tradicije ter ohranjanja starih statusnih simbolov v na novo pora-

²⁰ Gerdson 1986, 46 s.s. T. 2: 4, 6, 8; 3: 6, 8.

²¹ Kossack 1959, 13 s.s. Primerjaj tudi Hennis 2001, 53 s.s., 89 s.s. Tab. 1; Brosseder 2002, 18 s.s. Abb. 6.

²² Gerdson 1986, 45. Karte 11, 12; Egg 1996, 346 s. Abb. 13.

²³ Szombathy 1903; Gerdson 1986, 168 Taf. 3: 8; 28: 2.

²⁴ Gallus / Horváth 1939, 47 Taf. 51: 4; 52: 5 a-c; 53: 5; Patek 1993, 63 s.s. Abb. 51: 9; 52: 16; Abb. 67; Gerdson 1986, 181 s.s., Taf. 33 1 a-c. Egg 1996, Abb. 2, 3.

²⁵ Gerdson 1986, 52 s.s., 69 s.s. Taf. 2: 2; 4: 1.

jajoči se halštatski družbi. Zastopani so z različnimi vrstami oz. variantami, n.pr. razni antenski meči, pa meči tipa Möriegen in / oz. Tachlovice ter različni jezičastoročajni meči, kot jih poznamo iz najdišč Fischau-Feichtenboden, Klein Klein, Gornja Radgona, Beljak/ Villach –Napoleonwiese. Vendar pa je zanje značilno, da so bili v okviru pogrebne rituala namerno uničeni ter položeni v grob v razlomljenih, pogosto tudi v ognju deformiranih kosih. Očitno je, da so bili sežgani skupaj s pokojnikom. Kaže, da je bil ta pogrebni običaj, podvržen strogu pravilu in razširjen predvsem na področju panonskega in vzhodnoalpskega sveta, t.j. od Soprona ob Nežiderskem jezeru in Fischau-Feichtenbodna preko Klein-Kleina v dolini Solbe do Moncucca pri Comu v severni Italiji, pa tudi v srednji Italiji ni bil neznan.²⁷ Vendar pa gre za razmeroma kratkotrajen pojav, saj ga zasledimo predvsem v prehodnem obdobju iz pozne bronaste v zgodnjo železno dobo, t.j. stopnjo Ha B3/ Ha C1 oz. na Ha C o oz. Ha C 1/1 (oz. I. stopnji železne dobe na Štajerskem)²⁸, saj so uničeni meči v grobovih razvite stopnje Ha C le redki. Med te izjeme pa lahko uvrstimo poleg pivolskega meča tudi meč iz groba 1903/1 z Rifnika pri Sentjurju,²⁹ pa meč iz Brega/ Frögga pri Rožeku³⁰ in morda izgubljen meč iz Hardeka pri Ormožu.³¹ Ti primeri torej kažejo, da se je na področju Štajerske in Koroške izoblikovala v razvitem halštatskem obdobju (v stopnji Ha C 1 v Kossackovem smislu) vojaška elita, ki se je sicer zgledovala po naprednejšem, v srednjeevropskem halštatskem prostoru uveljavljenem orožju ter

Slika 11: Pivola 1989

²⁷ Teržan 1990, 84 s.s.; Tomedi 1996; Tomedi 113.

²⁸ Te problematike na tem mestu ne moremo podrobneje diskutirati, zato primerjaj n.pr. Tomedi 1996; Hennig 2001, 82 s.s. Tab. 1.

²⁹ Teržan 1990, 94 s. sl. 22: 7.

³⁰ Tomedi 1996, 182 s. Sl. na str. 183; Tomedi 2002, 111, Taf. 103: 51.

ga tudi prevzela, vendar pa je v pogrebnem ritualu ostala zvesta domači tradiciji.

Sekira: Drugi nenavaden kos orožja v pivolskem grobu predstavlja bimetalna tulasta sekira (sl. 10: 2, 11: 2), ki je tudi s tehničnega vidika prava posebnost. V plašč bronastega tula so bile namreč na obeh robovih narejene pravokotne luknje, v katerih so bili posebni železni zatiči za pritrditev železnega rezila. Hkrati pa je bilo železno rezilo v notranjosti tula zagozdeno še z dvema ploščatima železnima ploščicama. Bronast tul ima izredno fino fasetiran rob ter izrazito, lepo oblikovano zanko, na spodnjem delu pa je tul oblikovan v ribji rep; gre za izredno kvalitetni, unikatni izdelek. Po svoji osnovni shemi z elegantnim tulom in ramenasto razširjenim nastavkom za rezilo jo vendarle lahko uvrstimo k posebni skupini sekir, ki šteje maloštevilne primerke, najdene med venetskimi Estami in Slavonijo. Le-ti se razlikujejo od pivolske predvsem po tem, da so po večini v celoti iz brona. Takšna bronasta sekira izvira iz ormoške naselbine,³² pa iz znamenitega groba z bronastim vozičkom iz Gornje Radgone³³ in tudi iz groba Ricovero 236 iz Este³⁴. Bimetalna sekira, podobna naši, pa je bila najdena v 4. gomili iz Kaptola pri Slavonski Požegi, ki ji je tudi kronološko najbližje.³⁵ Očitno je, da predstavljajo tovrstne tulaste sekire z ramenastim prehodom tula v rezilo značilno lokalno obliko, za katero domnevamo, da je nastala po vzgledu podobnih istočasnih etruščanskih sekir.³⁶

Kot lokalno vzhodno alpsko-panonsko oz. vzhodno halštatsko posebnost pa lahko opredelimo tudi borilni komplet, ki ga tvorita sekira in meč, kajti takšna kombinacija je v zahodnem halštatskem krogu neznana oz. neobičajna. Sekira kot orožje sodi namreč k bojevniki opremljenim ljudstev, živečih v srednje- in vzhodnoalpskem ter panonskem svetu. Pogosto se nahaja tudi v kombinaciji s sulico oz. sulicami, kar predstavlja tudi v tem pogledu navezavo na tradicijo kulture žarnih grobišč. V oborožitvi veljaka iz Pivole se kaže torej na eni strani inovativnost nove dobe v obliki železnega meča, na drugi strani pa v sekiri konzervativni, lokalni element.

Konjska oprema: Tudi od konjske opreme so se v naši gomili ohranili le posamezni kosi: poleg dveh fragmentov železnih žval (sl. 11: 3) štirje razdelilni gumbi za jermenje ter bronast obroček (sl. 10:3-6), a so nedvomen dokaz, da je pokojni pripadal vodilnemu sloju bojevnikov - konjenikom.

Gumbi z usločeno stožčasto kapico in stebričastim spodnjim delom (sl. 10: 3, 5, 6) ali z zanko na spodnji strani (sl. 10: 4,-) spadajo med tipične razdelilce za jermenje pri konjski opremljenosti trako-kimerijskega tipa in so značilni predvsem za klasično stopnjo Ha C 1 v smislu Kossackove kronologije. Razširjeni so bili na zelo prostranem področju, predvsem pa v Karpatski kotlini in Srednji Evropi.³⁷ Konjska oprema v pošelskih gomilah sicer ni povsem neznana, en gumb, za katerega se najdiščni podatki niso ohranili, sodi k tipu predrtih košarastih oz. vazastih gumbkov. Podobni gumbi se nahajajo tudi v grobu konjenika iz Sv. Lovrenca oz. Gorenje vasi pri Preboldu,³⁸ ki pa je nekoliko mlajši od naše gomile iz Pivole.

Voz: Bronast tulec s krovno ploščico, ki ima na sredino okroglo odprtino, ter prečno zakovico, ki se nahaja približno na sredini tula, predstavlja precej zagoneten predmet (sl. 10: 10), kajti njegova namembnost še ni povsem jasna. Gotovo je, da je bil nasajen na lesen nastavek ali palico. Skoraj identičen predmet je bil najden v enem izmed slavnih grobov iz Sesto Calende na področju kulture Golasecca, podobni kosi pa so znani tudi iz grobov v srednjeevropskem prostoru,

³¹ Teržan 1990, 79.

³² Lamut 1989, 235 s.s.T. 18: 19.

³³ Teržan 1990, 85 s.s., 341 s.s., sl. 19: 6; Egg 1986, 199 f.f. Abb. 2: 2.

³⁴ Müller-Karpe 1959, 266 Taf. 97: 9.

³⁵ Vejvoda / Mitrnik 1971, T. 5: 6. Teržan 1990, 46 s., 84 s.s., 145 s.s., sl. 34.

³⁶ Teržan 1990, 84 s.s.

³⁷ Kossack 1954, 115 s.s., 161 Karte 3; Kossack 1959, 17 s.s.; Pare 1992, 140 s.s. Fig. 100: 5, 6; 101 b; Metzner-Nebelsick 2002, 303 s.s., 527, Abb. 139 A / VI a; 163; Teržan 1998, 515 s.s. Taf. 3: 2.

³⁸ Teržan 1990, 109 s., T. 62: 13, 78: 4-6.

predvsem v zahodnohalštatskem krogu. Ti tulci, pogosto v paru, se praviloma nahajajo skupaj z drugimi kovinskimi deli vozov, zato obstaja domneva, da so del okovja za voz.³⁰ Podobno funkcijo pripisuje Clausen³¹ tudi nekoliko krajšim tulcem iz obdobja kulture žarnih grobišč, ki so tako kot halštatski pogosto najdeni parno.

Zanimivo je, da je enak kos kot v naši gomili iz Pivole znan tudi iz groba iz Somlyóhegya,³² ki je tudi geografsko najbližji. Tudi v tem grobu, ki izstopa po prdatkih, kot je kovinski kotlič z dvojnokrižnimi atašami in nenavadna skitska sekira, je ohranjen le en tulec, medtem ko ostalo okovje, ki bi kazalo na voz, manjka. Vendar kljub temu ostajamo pri predpostavki, da je lahko tudi en takšen tulec indikator za voz, saj oba tulca izvirata iz žganih grobov. Če je torej identifikacija tovrstnih tulcev kot okovje za neke dele voza³³ pravilna, pomeni, da je bil pivolski veljak pokopan na vozu oz. z vozom, ki pa je moral biti pretežno iz lesa, zato se tudi ni ohranil. Zelo verjetno je, da je bil voz na gmadi skupaj s pokojnikom tudi sežgan in da so bili v grob položeni le izbrani, razpoznavni deli v ognju uničene pokojnikove lastnine.

Kakorkoli že, dejstvo je, da je štirikolesni voz značilen predvsem za zahodnohalštatsko kulturo, kjer je služil kot mrtvaški voz in kot tak sodil k reprezentativni opravi tako imenovanih knežjih grobov. Tudi v vzhodnohalštatskem krogu, zlasti v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru se najdejo posamezni grobovi z vozovi, v katerih so bili pokopani pripadniki socialne elite, tako moški kot tudi ženske. Kot smo pokazali že na drugem mestu, so se ti vozovi konstrukcijsko razlikovali od zahodnohalštatskih, zaradi česar so se ohranili od njih le nekateri kovinski deli, povečini ploščati bronasti obroči, verjetno »matice« od peste.³⁴ Da so v halštatskem obdobju izdelovali in uporabljali različne vrste vozov, nam nazorno prikazuje situlska umetnost. Če vzamemo za izhodišče upodobitve na situli iz Vač, ugotovimo, da sta v prvem frizu upodobljena dva dvokolesna voza, prvi je bojni voz, drugi je kočija, na kateri sedi veljak, ki se pelje na neko svečanost ali simpozij. Zato ni dvoma, da so v jugovzhodnem alpskem halštatskem področju poznali tudi dvokolesnik kot transportno sredstvo in ne le štirikolesnik, kar posledično pomeni, da se konstrukcijsko razlikujejo od štirikolesnih zahodnohalštatskih vozov, kar se odraža tudi v arheološkem zapisu. Seveda nam bronasta tulca iz Pivole in Somlyóhegya ne morata pomagati pri razrešitvi problema o vrsti in konstrukciji voza, vendar predstavlja verjetno dodaten dokaz o uporabi voza v pogrebni ritualu na prostoru jugovzhodnoalpskih in panonskih halštatskih kulturnih skupnosti.

Naša teza je torej, da je bil veljak v pivolski gomili pokopan v opravi, ki ustreza standardom srednjeevropske halštatske elite.

Noša: Tudi od oblačila oz. njegovih kovinskih dodatkov se je v pivolski gomili ohranilo le nekaj drobcev, in sicer bronast ščitnik za iglo in majhna sploščena kroglica, verjetno glavica bronaste igle (sl. 10: 11, 12). Zato sklepamo, da je naš veljak posedoval bronasto večglavo iglo za spenjanje oblačila z dragocenim ščitnikom. Primerjave ji je najti n.pr. v bogatem bojevniskem grobu

³⁰ Pare 1992, 228, 244, 328, Pl. 10: E 4; 27: B 4-5; 112: B 1; 136: 1, 3

³¹ Clausen 1997Abb. 1: 2-3; 6; 8.

³² Gallus/ Horvath 1939, T. 57: 8; Patek 1993, Abb. 49: 4. Glej tudi Teržan 1998, 518.

³³ Če se ozremo na etnografske primerjave, bi bilo možno, da gre za okov na koncu »štange«, poimenovan ponekod na Slovenskem »tajsica« ali pa »aufsitna«, ki je služila za pritrditev »proskitne« za pripenjanje konjskega komata ali jarna. Za ta podatek sem dolžna zahvalo etnologu prof. dr. Janezu Bogataju.

³⁴ Teržan 1980, 163 s.s. Kart6a 26. Tako Egg kot Pare sta kritična do moje teze o obstoju drugačnih vozov v vzhodnohalštatskem krogu, vendar ostajata brez prepričljivih nasprotnih argumentov.

³⁵ Hodson 1990, Pl. 43: 1.

³⁶ Marchesetti 1893, Tav. 23: 15, 18; Teržan/ Lo Schiavo/ Trampuž-Orel 1984-85, T. 165: B; 183: B 2; 187: B 4; 206: D 4 itd.

573 iz Hallstatta,⁴⁶ pa v grobovih z Mosta na Soči / Sv. Lucije⁴⁷ in tudi v nekaterih grobovih v Panoniji.⁴⁸ Takšne igle s ščitniki so bile kot značilni del moške noše v modi v starejši železni dobi, zlati času stopenj Ha C 1-2 (v Kossackovem smislu) oz. v stopnjah Sv. Lucija I b-c, na širšem področju Vzhodnih Alp, tako da predstavljajo izrazito lokalno nošo.

Keramika: Od keramičnih pridatkov so se ohranile poleg nekaj črepinj tri velike, skoraj identične posode z visokimi, elegantno usločenimi stožčastimi vratovi izredno kvalitetne izdelave. Celotna površina vseh treh je bila fino zglačena ter grafitirana, tako da so imele temno srebrni kovinski sijaj. Na tako pripravljeno površino je bil s posebno tehniko nanesen okras svetle barve, verjetno iz svinčevo-cinovih lističev oz. mase,⁴⁹ prav tako kovinskega sijaja, s čimer je bil dosežen izredno učinkovit črno-beli kontrast, tako da je ornament prišel posebej do izraza. Kljub temu, da se posode med seboj nekoliko razlikujejo, je osnovni motiv okrasa pri vseh treh enak. Gre za koncentrični meander, ki je izveden v različnih variacijah – bodisi v obliki rombov, trikotnikov in lestvičastih pasov ter bordur, sestavljenih v komplicirane kompozicije, ki dajejo vsaki posodi posebno noto. Na ta način okrašena keramika na Pošteli oz. v Pivoli ni povsem neznana, saj se nahajajo fragmenti tudi v nekaterih drugih gomilah kot npr. v bližnji tako imenovani Maggovi gomili, vendar pa je njihova ohranjenost preslaba, da bi lahko sklepali na celotno ornamentalno kompozicijo.⁵⁰ Šele z našimi posodami je podan spekter motivike, ki omogoča podrobno primerjavo pošteljske keramike s podobno okrašeno v širšem vzhodnoalpskem in panonskem svetu. Takšna keramika je namreč pogosta v sestavih bogatih servisov posodja v bogatejših, tako imenovanih knežjih gomilah ter ima posebno simbolno vrednost. Zanimivo je, da je motiv koncentričnega meandra v obliki romba kot na posodi (sl. 6, 8, 12, 14) pogost zlasti na področju Kalenderberške skupine, predvsem na posodah iz Nove Košarske, zaradi česar sklepamo na povezave veljaka iz Pivole s temi severnopanonskimi, obdonavskimi kraji. Na drugi stran pa ugotavljamo izrazite podobnosti, zlasti v motiviki asimetričnih meandrov in lestvičastih pasov z okrasom na posodah iz podravskega Martijanca, kar prav tako govori za neposredne stike med obema krajema. Pomenljivo se zdi, da je tako kompleksno okrašena keramika v gomilah iz Kleinkleina zastopana le z maloštevilnimi primerki,⁵¹ kar morda kaže specifične sosedske odnose med slednjim in Poštelo.

Kakorkoli že, tudi keramika, okrašena z motiviko meandra kot posebnim konotativnim elementom, podpira tezo, da je bil v pivolski gomili pokopan lokalni veljak, ki je pripadal socialni eliti vzhodnohalštatske kulturne skupnosti, saj je bil prav motiv koncentričnega meandra eden izmed njenih razpoznavnih označevalnih elementov.

⁴⁶ Egg 1996, 348 Abb. 16.

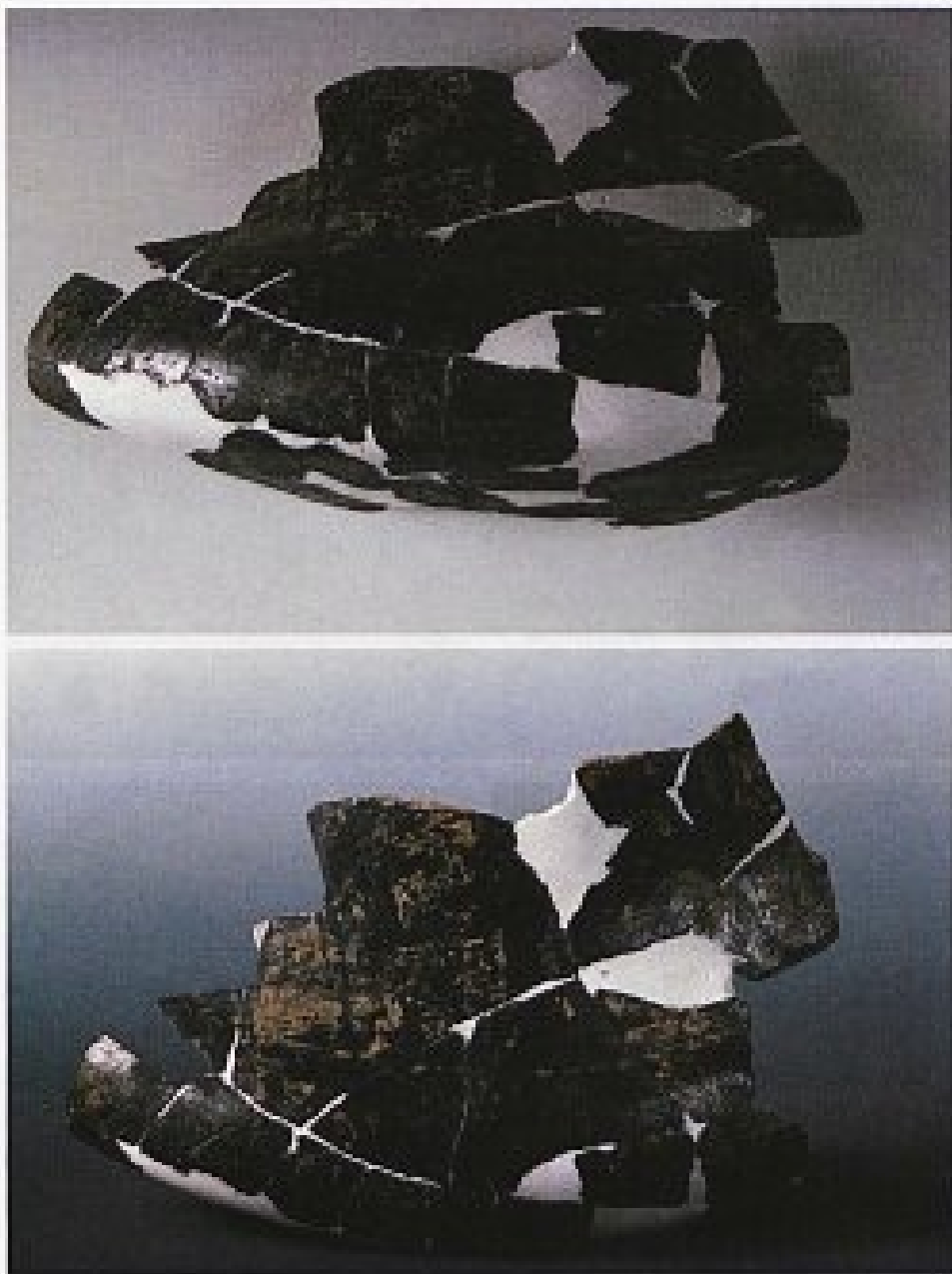
⁴⁷ Za rezultati kemične analize do objave niso prispeli.

⁴⁸ Teržan 1990, T.64: 1.

⁴⁹ Brosseder 2004, 300 s.s. Abb. 192, 193.

Slika 12: Pivola 1989, keramika (glej sl. 6)

Slika 13: Pivola 1989, keramika (glej sl. 7)

Slika 14: Pivola 1989, keramika (glej sl. 8)

Sklepna beseda: Po dosedanjem poznavanju sklepamo, da je moral biti poštelski veljak, pokopan v pivolski gomili v času zgodnje železne dobe (Ha C1), izstopajoča osebnost svojega časa, kajti njegova reprezentativna grobna oprava priča, da je bil pokopan po posebnem običaju, ki na eni strani ustreza standardom srednjeevropske halštatske elite, na drugi strani pa se navezuje na lokalno jugovzhodno alpsko tradicijo. Kot bojevnik - konjenik je posedoval takrat prestižno trakokimerijsko opremo za konja in pa železni meč tipa Mindelheim, torej napredno orožje srednjeevropskega porekla. Tudi voz (če je naša teza pravilna) kaže, da je na reprezentativni ravni pogrebni obred potekal po enakih pravilih kot v ostalem srednjeevropskem prostoru v času halštatske kulture. Hkrati pa je bil zavezan tudi lokalni tradiciji, kar se izraža na eni strani v načinu pokopa, na drugi strani v ostalih grobnih pridatkih. Med orožjem je sekira tista, ki predstavlja jugovzhodnoalpsko posebnost, in postavlja njenega lastnika v vrsto vodilnih bojevnikov »starega kova«. Podobno velja tudi za nošo z iglo z umetelnim ščitnikom, saj so takšne posedovali predvsem vzhodnoalpski veljaki med Hallstattom in Mostom na Soči ter iz nekaterih dolenskih in panonskih krajev. To podoba pa dopolnjuje keramične posode s kompliciranim okrasom meandra kot posebnim simbolom, ki celo dovoljuje, da v pivolskem veljaku spoznamo pripadnika tiste družbene elite, ki je takrat vladala na področju Vzhodnih Alp in Panonije, torej med Donavo in Dravo.

Seznam literature:

- Brosseder 2002: U. Brosseder, Zur zeitlichen Gliederung des älterhallstattzeitlichen Fundstoffes in Nordostbayern. Bayer. Vorgeschichtsbl. 67, 2002, 17-41.
- Brosseder 2004: U. Brosseder, Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhönental und Karpatenbecken. Universitätsforsch. z. Prähist. Arch. 106 (Bonn 2004).
- Clausing 1997: C. Clausing, Ein späturnfelderzeitlicher Grabfund mit Wagenbronzen von Pfullingen, Baden-Württemberg. Arch. Korrespondenzbl. 27, 1997, 567-582.
- Egg 1986: M. Egg, Zum »Fürstengrab« von Radkersburg (Südsteiermark). Jahrb. RGZM 33, 1986, 199-214.
- Egg 1996: M. Egg, Einige Bemerkungen zum hallstattzeitlichen Wagengrab von Somlóvásárhely, Kom. Veszprém in Westungarn. Jahrb. RGZM 43, 1996, 327-353.
- Gallus/Horvath 1939: S. Gallus/T. Horvath, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Diss. Pann. II 9 (Budapest 1939).
- Gerdson 1996: H. Gerdson, Studien zu den Schwertgräbern der älteren Hallstattzeit (Mainz 1986).
- Hennig 2001: H. Hennig, Gräber der Hallstattzeit in Bayerisch-Schwaben. Monogr. Arch. Staatssaml. München 2 (München 2001).
- Hodson 1990: F.R. Hodson, Hallstatt. The Ramsauer Graves. Monogr. RGZM 16 (Bonn 1990).
- Kossack 1954: G. Kossack, Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns. Jahrb. RGZM 1, 1954, 111-178.
- Kossack 1959: G. Kossack, Südbayern während der Hallstattzeit. Röm.-Germ. Forsch. 24 (Berlin 1959).
- Lamut 1988-89: B. Lamut, Kronološka skica prazgodovinske naselbine v Ormožu. Arh. vestnik 39-40, 1988-89, 235-276.
- Lubšina-Tušek 1996: M. Lubšina-Tušek, Nove raziskave podloških gomil pod Ptujsko goro. Ptujski zbornik 6, 1996, 85-11.
- Lubšina-Tušek 1999: M. Lubšina-Tušek, Konservatorsko poročilo - Ptuj. Letno poročilo 1999 Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor (1999) 284-293.
- Marchesetti 1893: C. Marchesetti, Scavi nella necropoli di S. Lucia. Boll. Soc. Adriatica Trieste 15, 1893, 3-336.
- Metzner-Nebelsick 2002: C. Metzner-Nebelsick, Der »Thrako-Kimmerische« Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Vorgesch. Forsch. 23 (Rahden/ Westf. 2002).
- Müller-Karpe 1959: H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit

- nördlich und südlich der Alpen. Röm.-Germ. Forsch. 22 (Berlin 1959).
- Pahič 1965: S. Pahič, Antične gomile v Slovenskih goricah. ČZN n.v. 1, 1965, 10-63.
- Pahič 1966: S. Pahič, Arheološko raziskovanje v Mariboru. ČZN n.v. 2, 1966, 3-46.
- Pahič 1968: S. Pahič, Maribor v prazgodovini. ČZN n.v. 4, 1968, 9-63.
- Pahič 1970: S. Pahič, Maribor v rimski dobi. ČZN n.v. 6, 1970, 159-243.
- Pahič 1971: S. Pahič, Iz pradavnine ljutomerskega kraja. ČZN n.v. 7, 1971, 1-21.
- Pahič 1974: S. Pahič, Poštelsko grobišče. ČZN n.v. 10, 1974, 4-72.
- Pare 1992: C.F.E. Pare, Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe. Oxford Univ. Comm. Arch. Monogr. 35 (Oxford 1992).
- Patek 1993: E. Patek, Westungarn in der Hallstattzeit. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 7 (Weinheim 1993).
- Schmid 1915: W. Schmid, Ringwälle des Bacherngebirges. Mitt. Prähist. Komm. Wien 11/3, 1915, 229-305.
- Strmčnik-Gulič 1990: M. Strmčnik-Gulič, Pivola. Varstvo spomenikov 32, 1990, 157-158.
- Strmčnik-Gulič 2001 a: M. Strmčnik-Gulič, Nova podoba prazgodovinske poselitve na zahodnem obrobju Dravskega polja. Arh. vestnik 52, 2001, 117-127.
- Strmčnik-Gulič 2001 b: M. Strmčnik-Gulič, The First Millenium BC between Drava and Pohorje: Soma of the newly discovered Settlenet Sites. V: A. Lippert (ed.), Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akt. Internat—interdisz. Symposiums April 2000 in Bad Radkersburg. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 78 (Bonn 2001), 103-120.
- Strmčnik-Gulič 2003: M. Strmčnik-Gulič, Bronastodobno naselje pod Pohorjem; Bohova 3 – pri kapelci; Malečnik pri Mariboru; Rogoza pri Mariboru; Slivnica pri Mariboru; Pobrežje pri Mariboru, Spodnje Hoče. V: B. Djurić (ed.), Zemlja pod vašimi nogami – Arheologija na avtocestah Slovenije – Vodnik po najdiščih (Ljubljana 2003) 49-53, 98-99, 181-182, 206-207, 233-234, 237-239, 242-243.
- Szombathy 1903: Die Tumuli von Gemeinlebarn. Mitt. Präh. Komm. Wien 1, 1903, 49-77.
- Teržan 1990: B. Teržan, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria. Kat. in monogr. 25 (Ljubljana 1990).
- Teržan 1998: B. Teržan, Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. V: B. Hänsel / J. Machnik (ed.), Das Karpatenbecken und osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v.Chr.). Südosteuropa-Schriften/ Prähist. Arch. Südosteuropa 12 (München-Rahden/ Westf. 1998) 511-560.
- Teržan 1999: B. Teržan, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia / Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem. Arh. vestnik 50, 1999, 97-143.
- Teržan 2001: B. Teržan, Die spätbronze- und früheisenzeitliche Besiedlung in nordöstlichen Slowenien. Ein Überblick. V: A. Lippert (ed.), Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akt. internat. - interdisz. Symposiums April 2000 in Bad Radkersburg. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 78 (Bonn 2001), 125-135.
- Teržan/ Lo Schiavo/ Trampuž-Orel 1984-85: B. Teržan/ F. Lo Schiavo/ N. Trampuž-Orel, Most na Soči (S. Lucia) II. Kat. in monogr. 23 (Ljubljana 1984-85).
- Tomedi 1996: G. Tomedi, Nochmals zur »Fabel von den Traditionsschwertern«. Weitere Randbemerkungen zu den Schwertgräbern des Südostalpenraumes und zur »Schwertgrabchronologie«. V: Th. Stöllner (ed.), Europa celtica. Untersuchungen zur Hallstatt- und Latenekultur. Veröff. Vorgesch. Seminar Marburg, Sonderband 10 (Marburg/Lahn 1996) 168-188.
- Tomedi 2002: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög. Die Altgrabungen von 1883-1892. Archaeolingua 14 (Budapest 2002).
- Vejvoda/ Mirnik 1971: V. Vejvoda/ I. Mirnik, Istraživanja prethistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavanske Požege. Vjesnik Arh. Muz. Zagreb III / 5, 1971, 183-210.
- Vrbnjak 1978: V. Vrbnjak, Prispevek k zgodovini pisju na slovenskem Štajerskem. Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903-1978. 75 let (Maribor 1978), 5-27.

Mira Strmčnik Gulič / Biba Teržan

**ON THE MOUND OF THE HALSTATT DIGNITARY FROM PIVOLA
BELOW POŠTELA**

Summary

It is our contention that the that the Poštela dignitary, buried in the Pivola mound must have been an outstanding personality of the time, as his representative burial fittings testify that he was buried by a special custom, on the one hand corresponding to the standards of the Halstatt Central European elite, while, on the other, being linked to the local South east Alpine tradition. As a warrior – horseman, he possessed the then prestigious Thracian-Cimmerian gear for a horse and an iron sword of the Mindelheim type, an advanced armament of central European origin. The carriage (if our assumption is correct) also indicates, that the burial ritual took place at a representative level, according to the same rules as in the rest of the Central European area at the time of the Hallstatt culture. It was also subjugated to the local tradition, which is indicated, on the one hand, by the mode of burial, and by the tomb supplements, on the other. Among the armaments, the hatchet is the one representing the South Eastern Alpine particularity, putting its owner in the position leading warriors of the »old type«. It would hold similarly for the dress with needle and artistic protective device, as such were in possession particularly of Eastern Alpine dignitaries between Hallstatt and Most na Soči and in some Lower Carniola and Pannonian locations. This semblance is supplemented by ceramic vessels with complicated meander decorations as a special symbol, enabling possibly to recognize a member of the social elite in the dignitary, namely the elite which ruled the Eastern Alps and Pannonia, i.e., the area between the Danube and the Drava, at the time.

DRAVA, NJEN BREG IN POETOVIO

Iva Mikl Curk*

UDK 902/904(497.4 Ptuj):711.76

MIKL CURK Iva: Drava, njen breg in Poetovio. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 239

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Interakcije med mestom - rimskodobnim mestom Poetovio v ptuju in reko ponovno osvetljujemo v podrobnostih in v zvezi z novimi objavami in izsledki. Mesto želimo vedno obravnavati kot enotno popolno organsko celoto. Govor je o nekaterih naravnih danostih, prometu in transportu, o spremembah struge, o arhitekturi na bregovih.

UDC 902/904(497.4 Ptuj):711.76

MIKL CURK Iva: Drava, the Banks and Poetovio. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp.239

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

Interactions between the Roman Period Poetovio in today Ptuj and its river are anew seen in a few details and on the base of new publications and discoveries. The townallways should be regarded as a complete, organic whole. We speak about natural and geographical facts, about traffic and transport, about changes of the stream, about architecture on the banks.

Slej ko prej ostajajo zanimivi razni poskusi razumeti stavbno podobo rimskega mesta *Poetovio* kot celostnega organizma. V Ptujju ohranjeno in raziskano arheološko tkivo je za ta vprašanja malone edini vir. Kljub temu pa ostajajo dejstva, ki jih tvorni zgodovinski vir nikoli ne more posredovati. Za manjkajoče velja potem oblikovati (seveda po strogih pravilih za tovrstno delo) variante interpretacije in rekonstrukcije. Predstavitve prostorskih tem je, žal, od vsega začetka arheoloških raziskovanj v Ptujju, tudi v Časopisu za zgodovino in narodopisje - začeni s "ptujskim" zvezkom iz leta 1933 in tedanjim Baševim prispevkom (Baš 1933), prek Šmidovega vedno aktualnega Poetovio (Šmid 1935) do zadnjega Sarievega pogleda na topografijo Poetovione (Saria 1974), zdaj, ko se spominjamo 100 letnice naše revije -, enako kot številne druge objave do nedavna obremenjevalo pomanjkanje v eksaktne posnetke fizičnega stanja obsežnega ozemlja vrisanih arheoloških dejstev (še dobri poznavalci arheoloških virov Ptujja

* Dr. Iva Mikl Curk, arheologinja v pokoju, SI-1000 Ljubljana

priznajo težave pri razumevanja naselbinskega tkiva, prim. Istenic 1999, str. 48). Situacija se sicer z razvojem računalniške tehnologije spreminja (v sodelovanju med spomeniškovarstvenim zavodom, muzejem in arheološkim inštitutom - povzema Horvat in sod. 2004), a tudi tako dokumentirane stavbne fragmente je še vedno mogoče povezati v celoto na več načinov. Na več načinov moremo videti tudi medsebojne vplive reke in mesta; zato k tej temi nekaj dodatkov.

Vojaški tabor, zametek rimskega mesta v sedanjem Ptujju, je bil ustanovljen za potrebe vojaške politike Rima v zgodnjih letih Avgustove vladave, kot je dokazal J. Šašel (Šašel 1980). V prostor je moral biti umeščen skladno z odličnim strateškim preudarkom te politike, na kar je opozoril A. Moczy (Moczy 1953) in je povzel B. Slapšak (Slapšak 2001), so pa dokazovali arheološki drobci že prvim generacijam raziskovalcev (Abramič 1914, Saria 1936). Najnovejši terenski izsledki spoznanje potrjujejo, tako analiza arheoloških plasti na Sp. Hajdini kot sledi ob tamkajšnjem rekreacijskem kompleksu pod teraso (Lubšina Tušek 2001, 95). Ko analiziramo umestitev tabora v njegov širši vplivni prostor, ne moremo mimo pomembne vloge voda v tem prostoru. Na poti od Jadrana proti srednjemu Podonavju med sedanjim Dunajem in Budimpešto je vsekakor treba prečkati Dravo še v gričevnatem svetu, pred prometno nevarnimi zatoki in mokriščnimi predeli ravnin sedanjega Medmurja in Podravine. V tem gričevnatem svetu je bila reka še alpska hudournna voda opazno spremenljivega vodostaja, neprimernih prebojev (sedanja dolina med Dravogradom in Falo), visokih bregov (Maribor) vse do roba Dravskega polja. In tu, pri sedanjem Ptujju je ugodna okoliščina tudi skalni prag, ki določa v tleh strugi razmeroma stalno mesto ob vsakem vodostaju. Na ptujski skalni prag opazarja tudi vizualna, vedutna stalnica, dve končni vzpetini Slovenskih goric. Prehod čez Dravo na mestu sedanjega Ptujja je Rimljanom torej najbolj ustrezal. O rimskem mostu priča najdba izpred prve svetovne vojne (Skrabar 1914, povzema Saria 1936, najnovejše Gaspari 2001). Nova raziskovanja na terenu in niže v strugi, začeni z ostalinami leta 1959 odstranjenega lesenega mostu v mestu (Lubšina Tušek 1997), niso izsledkov spremenila. Pomembna se mi pa zdi gradbena analiza J. Curka (Curk 1999). Lahko torej rečemo, da je bil most v rimski dobi vedno na prostoru med skalnim zobom, ki na njem stoji nekdanji dominikanski samostan, zdaj muzej, in mlinom ob Studenčnici blizu 3. mitreja, s tem da je bilo zaradi sprememb stržena toka konkretno mostno telo zgrajeno zdaj bolj na vzhodu, drugič bolj na zahodu in da se je morala glede na orientacije po straneh neba spreminjati tudi njegova lega. Marsikaj pa o dogajanju ob tem prehodu z mostom pojasnjujejo tudi mestni sledovi na bregovih.

Poetovionski mestni prostor so poleg Drave zaznamovali še drugi vodotoki. Na levem bregu je z več pritoki najpomembnejša Grajena, dovolj močan vodotok, katerega spodnja struga je bila od sedanje proštjske cerkve navzdol, odvisno od dravske struge, zdaj daljša zdaj krajša. Grajena je oblikovala vzhodni del mesta, tudi čez njene vode in pritoke so dokazano vodili mostiči. Zidani dostop k onemu za itinerarsko cesto so raziskali med Raičevo ul. in Tiho potjo (I. Tušek, še neobjavljeno). Na desnem bregu je danes pod prodno teraso, tako rekoč v višini Drave, potoček Studenčnica, v bistvu več izvirov podtalnice. Ta vodotok je povsem odvisen od Drave. V do pred nekaj desetletji močvirne loke niže Ptujja se je kot najpomembnejša na desnem bregu izlivala Dravinja, ki je s pritoki izpod Pohorja, zlasti s Polskavo, pred izgradnjo HE Formin pomembno vplivala na vodni režim. Dovolj vodnata, tudi hudournna, je povzročala (in še povzroča) tudi velike povodnji, zlasti kadar je narasla skupaj z Dravo.

Prostor Poetovione in s tem njegovo rabo so določali tudi mogočni prodni in ilovnati rečni nanosi, prvi na Dravskem polju, drugi so pa posebej opazni in dostopni ob dravskih pritokih. Tu so vplivale na rabo prostora terase in njihove ježe. Mnoge sta kmetijstvo in gradbena dejavnost do danes povsem izničili, v arheoloških obdobjih, tudi v rimskem, so pa gradbenim posegom določale jasne meje. Posebej so pomembne štiri ježe, ki zaključujejo ravnino na desnem bregu v

smeri od severa proti jugu: "druga" na Zgornji in "prva" na Spodnji Hajdini, naslednja, danes malone neopazna od Vespazianove ulice proti šoli 1. Spolenjaka ob Rogaški cesti ter tista, ki nad Studenčnico zaključí prostor prvih hiš severovzhodno od Mariborske ceste. Izrazita je danes terasa, ki nad Studenčnico drži pozidani prostor sedanjega Zg. Brega v vzhodno-zahodni smeri. Njena ježa pa mora biti v sedanji podobi postantična, ker so na njej arheološke plasti odprte. V vzhodnem robu Hajdine blizu izvirov Studenčnice izgine v globel, ki je bila skoro gotovo opazna že v rimskem času in je bila verjetno tudi tedaj del poplavnega prostora.

Notranji in zunanji promet, s tem povezani objekti ter pod vplivom prometa oblikovano stavbno tkivo so v naselju kot živčevje in hkrati ožilje. Tudi strukturo Poetovione je, še v letih vojaške uprave v 1. polovici 1. stoletja po Kr., izoblikoval promet v urbano tvorbo. Odločilen je bil predvsem kopni promet v smeri zahod - vzhod. Odrzil se je v poteku trase itinerarske ceste iz Celeie, ki je vodila naprej in v Savario (Szombathely) in v Murso (Osijek). Trasa je dobro ohranjena na Dravskem in Ptujskem polju, pa tudi po poetovijskem mestnem prostoru: na Hajdini vse do roba rečne terase pri 3. mitreju na Zg. Bregu na desnem dravskem bregu, in od muzejske stavbe ter vznožja Panorame prek Grajene, ob starem mestnem pokopališču skozi Rabeljcjo vas ter na ozemlju bolnišnice (Pahič 1983 a zbirno, Tušek 1991, Tušek 1993 282) proti Rogoznici na levem. Potek prometnic kot prostorsko materializiranega prometa po eni strani dokazuje tudi mesto mostu čez Dravo, po drugi strani pa določa, s tem da postavlja traso itinerarske ceste v vlogo temeljnice za ulično mrežo rimskega mesta v smeri vzhod - zahod, cesto *cardo maximus*, pogoje za poznejše urejanje mestnega tkiva. V širšem, že pred rimskimi vplivi znatno naseljenem in kultiviranem prostoru so bile stare poti verjetno sicer samo delno nekaj drugače speljane. Z latenskimi in rimskimi najdbami je dokumentirana smer ob spodnji Dravinji, kot tudi ona proti Staršam po desnem dravskem bregu, po levem bregu pa tako proti Orešju kot ob Grajeni. V ožjem prostoru se je pa morala itinerarska cesta, še posebej zaradi strmine brega pod grajskim in panoramskim gričem, a tudi na vzhodnem robu Zg. Brega (med ulicami Ob Studenčnici, Vespazianovo ulico in Mariborsko, morda celo Rogaško cesto) v rimskem času razdrobiti na ulično mrežo. Pripomniti velja, zlasti ker smo o tem dolgo premalo govorili, da tudi materialna kultura, med drugim uvožena keramika (pozna sigillata iz srednje Italije in zlasti južnogalska sigillata) kaže, da je naselbina iz zgodnjega rimskega časa nabavljala pri sorodnih dobaviteljih (ali iz osrednje Padske nižine okoli Verone in Modene?) kot glavnina noriškega ozemlja (zlasti sedanja avstrijska Koroška) in ki niso zalagali ne Akvileje ne Emone (prim. Mikl Curk/ Lubšina Tušek 2002). Vojaško oporišče je moralo tudi vsaj nekaj časa dobivati velike dobave iz noriških železarskih središč, saj je nastalo zato, da je z orožjem zalagalo vojsko na pohodih. Poti v tej drugi, *decumanus* smeri so bile neposredno v mestnem prostoru najbrž sicer manj inženirsko trasirane, saj je bil priključek na itinerarsko cesto Celeia - Virunum mogoč že pred Slovensko Bistrico. A gotovo je tudi po teh lokalnih poteh, vsaj po tisti proti Staršam, tekeli tudi medkrajevni, ne le primestni promet. To smer pa neposredno doloca Drava, zlasti če povezave gledamo v celoti, vse tja do gornje dravske doline in sedanje Tirolske. Promet, rimska cestna in ulična mreža ter domnevne starejše poti so torej v sedanjem Ptujju skupaj z naravno določeno možnostjo prehoda čez Dravo z izgrajenim rimskim mostom narekovali kristalizacijo urbanega tkiva.

Kljub bolj ali manj izjemnemu rimskemu podatku, da je bila pod vojaško upravo tudi določena enota, ki je oskrbovala rečni promet, moramo domnevati, da območje res ni bilo nikoli brez plovil. Vode so od davno omogočale določen obseg ribištva, močvirja, nrtvice in poplavni gozd lov, bregovi so nudili gradbeni material ali glino. In marsikaj od tega je dostopno samo po vodi. V arheološki literaturi je služil največkrat za dokaz transporta po vodi v velikih količinah in na velike razdalje pohorski marmor (Djuric 1997), za bližnji promet pa tkim. barbarski kamen iz bližine Vurberka. Obe pomembni gradivi izvirata iz takih kam-

nolomov, da si transport res najlaže zamišljamo po Dravi. To velja tudi za kamnolome marmorja na severnih, torej k Dravi padajočih pohorskih pobočjih. S. Pahič (Pahič 1983, Pahič 1990) in B. Djurič (Djurič 2001) sta sicer osvetlila pomen kamnolomov in smeri transporta po kopnem s pobočij okrog Šmartnega. Današnjiki namrec preradi pozabljamo, ko govorimo o spravilu težkih tovorov, na sneg, zmrzal, fiksne in improvizirane drče ini sani. Tako dopolnjen pogled seve transporta po Dravi ne zanika. Ker je primerov rabe pohorskega marmorja, ki segajo vse do Dacije, stran od Drave opazno manj, menijo raziskovalci tega gradiva, da so ga tudi od Poetovione navzdol usmerili po vodi. Sedanja akumulacijska jezera na Dravi utegnejo navesti, da je bil tak transport plovba po mirnih vodah. Vendar si velja priklicati v spomin vse, kar je znanega o splavarjenju po Dravi v minulih stoletjih (Istenic 1999 zlasti 202 razume ta promet nekoliko drugače). In tako menim, da bi mogla biti za transport kamna najbolj primerna splavom podobna plovila, iz lesa, ki je bil po koncu plovbe po reki navzdol tudi naprodaj ali vsaj za rabo. Vleka fiksnih plovil proti toku na izhodišče je bila zahteven podvig. Izravnavo bi sicer mogli prinesiti kakšni tovari, dražji in bolj specifični od blaga za dnevno rabo, tudi vlečna živina posebnih pasem na primer, in to iz krajeve kamor so vozili marmor. O potankostih bi morda mogle kdaj pričati raziskave živalskih kosti; za zdaj takih podatkov še ni.

Izkopavanja kažejo zlasti opekarstvo (tudi ker se nam pač ti sledovi dobro ohranijo) kot naslednjo proizvodnjo Poetovione, ki je delala velike količine in zalagala velik prostor (najizčrpneje Istenič 1999). Z nekaterimi objavljenimi sklepi o trgovini z lončeno posodo se sicer ne morem povsem strinjati, za dokaz delavnice je po moje že treba več znakov kot identičnost ali veliko podobnost keramike kot snovi in njeno enako kemično sestavo (Mikl Curk 1987). Vendar so žigi za vprašanja, ki jih tu obravnavam, zadosten dokaz, da so poetovionske opekarne (in vsaj nekaj tudi lončarije, ki so delale v istih obratih) zalagale obsežen panonski prostor. Ker gre spet za z Dravo povezane kraje, se strinjam z mislijo, da je Drava zlasti v 2. in 3. stoletju nosila tudi obsežne tovore opeke in nekaj keramične posode iz Poetovione proti vzhodu. Za razumevanje trgovanja s posodo v rimskem času nasploh je pomembno dejstvo, da se posoda pojavlja na destinacijah izvoza vedno v skupinah (več izdelkov iste vrste, iz iste delavnice - to zlasti lepo kaže nabor žigov na sigillati v nekem kraju, tudi Gabler 2000, Gabler 2002 - medtem ko druge, sočasne iz istega kraja manjkajo). To priča, da je lončena posoda navadno šla na pot v varno zaprtih tovorih. Tak tovor (pa naj so ga obdajale le s slamo zatlačene late, kot na lončarskih vozovih še na sejmihi našega časa, ali deske zaboja) so oblikovali že v delavniškem skladišču in ga pustili skupaj pri vseh morebitnih pretovarjanjih. Manj verjetno pa je, da bi ga zaupali splavu. Če je bil, nasprotno, tovor le voz opeke, tega pa je bilo mogoče usmeriti na podobno plovilo kot marmorno klado. Tako ne moremo iz rekonstrukcije dogajanja na Dravi, tudi ko razmišljamo o daljnem prometu, nikakor odmisлити obstoja fiksnih plovil, rečnih čolnov.

Utegnili bi tudi soditi, da vzvodno od Poetovione začete daljše plovbe ob ugodni vodi v mestu ni kazalo prekinjati. Pa so postanek in z njim povezani pristan ali čolnišče vendar morali zanesljivo narekovati dolžina svetlega dne, utrujenost posadke in manever zaradi mostu. Torej je promet po vodi, četudi omejen po obsegu, moral dobiti neposredno ob strugi primeren prostor, nedaleč od struge pa tudi vsaj nekaj objektov za oskrbo ljudi, predvsem pa spontano ali načrtno oblikovane dostope k strugi. Vse to ni ostalo potem brez vpliva na stavbe v naselju in njihove funkcije.

Mali krajevni promet po vodah je mogel seveda teči v vse smeri, v veliko večji meri tudi proti toku, dasiravno je bilo verjetno tudi pri tem kdaj treba čakati na primerno vodo. Plitvi čolni, primeri za tak prevoz, znani tako rimskemu času kot polpretekli dobi, posebnega pristana ne potrebujejo, kot so dokazovala tedanja čolnišča (ob izlivu Grajene na Ptuj ali Malega grabna v Ljubljani, Špici nasproti, sem jih še dobro poznala). Dovolj je le plitev breg in tega so dravski

prodovi in sipine nudili vedno dovolj.

Reka, kot je Drava, je pa vendar zaradi možnih hitrih sprememb vodostaja narekovala hkratno rabo več ležišč za plovila in je potemtakem z več pristani zaznamovala tudi stavbno tkivo. Za desni breg moramo sklepati, da je imel tabor, dasi podrobnosti ne poznamo, poleg dostopov na znane ceste prav gotovo še svoj dostop proti mostu in do Drave. Obrežje reke so tam iz strateških vzrokov gotovo vzdrževali golo, pregledno in prehodno. Zato se ne smemo čuditi, če bo katere od nizov lesenih pilotov, ki jih najdevajo med Studenčnico in Dravo, z naraivoslovnimi metodami mogoče datirati tudi v rimski čas.

Stavbe, ki so stale v 4. stoletju na Hajdini in na Zg. Bregu in katerih zasnovo arheološko nekoliko poznamo, so bile od zahodnega začetka sedanje Sp. Hajdine pa do zahodnega kraka sedanje Vespazianove ulice zasnovane povsem glede na glavno cesto čardo proti mostu ali glede na nanjo speljane dekumane. Ob 3. mitreju so bile vendar vse tri ali štiri insule iz 4. stoletja obrnjene na sever k cesti s tako razčlenjenimi fasadami in s takim predprostorom, da skoraj moramo pomisliti, kako bi mogle zavestno uporabljati prosti razgledni prostor z ježe terase in hkrati dostop do rečnega brega. O situaciji v starejših obdobjih, o stavbah iz 2. in zgodnjega 3. stoletja na istem mestu vemo pa žal premalo. Najdišče skupine posvetil reki Dravi (AIJ 267, 268, Skrabar 1904, Šmid 1924) vzhodno od tod, ob skrajnem vzhodnem predelu ulice Ob Studenčnici se mi pa zdi dokaj verjeten dokaz, da je bilo vsaj v 3. stoletju še eno od čolnišč na desnem dravskem bregu tudi tam, niže od mostu. V tej zvezi velja omeniti še ugotovljeno cestišče, ki teče proti mestu mostu počez čez rimsko stavbno tkivo vzhodnega dela Zg. Brega ob Vespazianovi ulici, in to povsem brez ozira na rimsko parcelacijo (Mušič 1993, Lubšina Tušek 2001 106). Z raziskovalci postantičnega stavbnega tkiva se strinjam, da mora biti to cestišče mlajše od srede 4. stoletja ali še poznejšega datuma in da je tisto, ki je tudi še v srednjem veku do 14. stoletja vodilo k mostu na mestu rimskega mostu (Curk 1991).

Drugi, levi dravski breg opredeljuje skalni zob, ki na njem stoji muzejska stavba, romanski dominikanski samostan. Most je vsekakor vodil do tega zoba in ulici, ki sta tu prevzeli vlogo itinerarske ceste, sta morali voditi od mostu na teraso sedanje vičavske vojašnice, do vznožja Gradu in Panorame in v sedanjo Prešernovo ulico. Obe ulici v spodnjem delu nista ohranjeni, a zdaj vidimo po najdbah v Malem gradu (Tušek 1991 247, Tušek 1997, Lubšina Tušek 2001 a), da je ona proti sedanjemu Prešernovi tekla po klancu enako kot v zgodnjem srednjem veku, druga pa na Vičavsko pot. Členjenost terena tvori prav posebno zanimivost osnov za stavbno podobo kroja. Njen nasledek je, da je bilo tudi rimsko mestno središče, dasi smo o tem včasih drugače govorili, na istem zemljišču kot najstarejše srednjeveško mesto (*pars occidentalis* iz besedne zveze *in inferiori civitate in occidentali parte civitatis ipsius* "Arnulfove darovnice", o tej najnovejše Štih 1996) Edino pomarjkanje prostora nad dravsko strugo, ki je morala v zgodnjem rimskem času teci bliže Gradu, je moglo povzročiti, da je postala glavna ulica Vičavska pot in da je nastal forum severno od dominikanskega platoja.

Prostor ob mostu in za forum je moral biti na kopnem večji od tega, ki smo ga poznali v časih pred akumulacijskim jezerom, ker je bila, kot rečeno, dravska struga pod samostanskim zemljiščem vsaj v odločilnem, zgodnjem rimskem času, zajedena bliže Gradu. Vsi zidni sledovi, pa tudi današnji pogled na ohranjeni, zgornji del oblikovanosti tal na celotnem dominikanskem zemljišču - Muzejskem trgu, potrjujejo, da je bilo to mestno središče nastalo v tesni povezanosti z reko. Obstoja foruma pa že sam po sebi tudi dokazuje, da je moralo biti blizu ob reki, ne glede na most, tudi neko čolnišče ali vsaj zatok za varen privez. Vsaj pravi gospodarski, tržni del foruma je moral imeti, tudi če domnevamo za celoto v poznejših fazah v višino terase segajoče arhitekturno oblikovanje, ves čas vendarle tudi neposredni stik z reko in biti del dogajanja na neposrednem obrežju.

Nova izkopavanja na Slovenskem trgu in ob Mestnem stolpu (Tušek 1991 245) pa opozarjajo s sledovi občasnih gospodarskih dejavnosti na verjetnost, da je bilo v spodnjem toku Grajene čolnice tudi v rimski dobi ali vsaj v nekaterih njenih obdobjih, saj je rečica slej ko prej tvorila vrata v slovenjegoriško zaledje.

Premišljena, na dolgoletnem spremljanju terenskih podrobnosti z očišča arheologa zgrajena analiza je omogočila Stanku Pahiču (Pahič 1996) prikaz rimskodobnih sprememb dravske struge in bregov, kjer je reka ali odplavljala ali naplavljalala. Drava j, tako kot dokumentirajo viri za novejšo dobo, tudi v starih obdobjih vse do zgodnjega srednjega veka spreminjala glavno svojo strugo in jo ponekod tudi znatno premaknila. Poplavno in erozijsko območje kaže na Dravskem polju nekako največje spremembe ravno na poetovionskem mestnem zeljišču z opazno ožino na prostoru, kjer so bili najdeni sledovi rimskega mostu ali kjer smo mogli še pred leti ob sušah v strugi videti konglomerantne skalne pasove v Dravi. Vsem arheologom, ki smo delali na Ptuj, so znane na Zg. Bregu, blizu 3. mitreja, na Sp. Hajdini in na Vičavi odprte, odtrgane rimske arheološke plasti na ježi terase, pa tudi na dvoriščih zahodno ob Prešernovi cesti. Za ta mesta se zdi verjetno, da je tam visoka voda breg tako izpodjedla, da so se z ježe odtrgali kosi arheološke plasti. Z dokaj verjetnosti lahko izračunamo, da manjka ponekod na naštetih zemljiščih kar do 5 m rimskodobnega zemljišča. Andrej Gaspari (Gaspari 2002) sicer pravi, naj ne bi bilo treba posebej poudarjati, da za poskuse datiranja premikov struge ni prepričljivih dokazov oz. argumentov. Sama pa sem prepričana, da argumenti vsekakor so. Najprej je gotovo, če poznamo v pisnih virih izčrpno dokumentirane spremembe v rečni strugi za več stoletij nove dobe moč sklepati, da so se podobna dogajanja vrstila tudi v rimskih stoletjih. Mesto kot enotni organizem nadalje navadno poišče kolikor toliko stabilne pogoje temeljem svojih stavb in insulno mrežo razvije v pravilno obliko glede na razpoložljivi prostor. Tudi robnim insulam nameni, pa najsi jim mora v velikosti celo prepoloviti, primerno funkcionalno zemljišče. Tega pa na navedenih mestih v Ptuj ni. Tudi sicer je tloris znane Poetovione nesomenen. V smeri dekumanusov sega na levem bregu daleč na sever, na desnem je pa v to smer pozidano zemljišče izrazito ozko. Komunalna mreža, raje kar kanali odpadnih vod, so na Ptuj videti dokaj skromno. Ponekod v vzhodnem delu mesta jih sploh ni, v prvih vzhodnih skupinah insul na desnem rečnem bregu so pa maloštevilni kanali speljani v zbiralnik, ki teče od juga na sever, proti sedanji ježi terase (Lubšina tušek 2001, str. 105-106). V bližini 3. mitreja je ohranjenih nekaj delov primarnih kanalov iz starejših gradbenih faz in ti se iztekajo proti dvakrat ugotovljenemu obsežnemu večplastno zasutemu vkopu stratigrafsko zanesljivo nastalemu pred zadnjo gradbeno fazo. S sodelavci smo ga na izkopavanju leta 1963 razumeli najprej kot odstranjen kletni zid ali del kleti. Zasutje se je razlikovalo od recentnih vkopov, ki so vanj sicer posegla, tudi v tlorisu in po najdbah, zlasti pa po svoji spodnji, zaključeni plasti, segalo je pa tudi pod tlak iz zadnje gradbene faze (Mikl Turk 1965, 264 in priloga 3). podoben študij starih zapisov, zapažan sodelavcev, ki so vztrajno sprejeli vse izkope na zadevnih zemljiščih skozi desetletja (tu se spet hvaležno spominjam zlasti Janeza Gojkoviča) in kontrolni izkop l. 1975, kjer je bilo vkop moč še jasneje povezati s predzadnjo gradbeno fazo in ga je intaktni del zasutine z novci in rheinzabernskimi melnicami datiral v sedemdeseta leta 3. stol. (Mikl Turk 1977, 252-254), so me pa prepričali, da mora biti vkop in ostale istovrstne sledi, ki se poglobljajo od vzhoda proti zahodu in jih najdemo bežno označene tudi v objavljenih Šmidovih (Šmid 1924) in Skrabarjevih (Skrabar 1904) prikazih stavbnega tkiva, ostanek dveh odstranjenih kanalov - zbiralnikov. Današnji logiki terena smer odstranjevanja kanalov skoraj ni verjetna, saj je zdaj usmerjena proti vodnemu toku, tudi izvirov pod teraso. Razdalja med domnevni-ma zbiralnikoma meri enako kot modul insul te četrti, 75-80 m. Ustrezata orientaciji insul vzhodnega predela, ob Vespazianovi ulici, medtem ko so parcele in insule iz konca 3. in iz 1. pol. 4. stoletja v delu ob 3. mitreji drugače orientirane.

V leta nastanka teh vkopov sodi pa tudi večje število novih gradbenih faz

drugje po mestu, na območju Malega gradu v Prešernovi ulici (Tušek 1997, Lubšina Tušek 2001 a), nekaj pa tudi na zemljišču vojašnice tik ob Vičavski poti (Tušek 1995, 133) se začenja pozidava in parcelacija s to fazo povsem na novo. To je na desnem dravskem bregu še bolj izrazito opazno. Celotna tlorisna in parcelna struktura iz časa po sredi 3. in v zgodnje 4. stol. je vse do sedanje Rimske ulice orientirana na 30 stopinj drugače kot starejše, a tudi kot mlajša gradbena faza. (Mjkl curk 2000. Ponovno je treba opozoriti, da so na Skrabarjevih (Skrabar 1904) in Šmidovem (Šmid 1924) zbirnem načrtu, skupaj vrisani zidovi več faz, kot da gre za enotno gradnjo, in tako ponekod celo zavajajo. Trikotne stavbe, kot jo podaja Skrabarjev načrt, v rimskem času ni bilo mogoče postaviti. Ostaline so pa na tem mestu, ki je najbrž bilo raziskano le z jarki po zidovih, še zdaj tako dobro ohranjene, da ni bilo zaznati fazne razlike niti pri novem geofizikalnem snemanju - Mušič 1993).

Zanimivo bi moglo biti nadalje dejstvo, da se pojavljajo iz druge polovice 3. stoletja na desnem dravskem bregu poleg 3. mitreja tudi v drugih stavbah epigrafske in materialne priče delovanja in bivanja vojaških funkcionarjev in drugih uradnikov iz cesarske sfere oblasti (Saria 1926, Mikl Curk 1981 zemljevid na str. 110 - žal je skica tlorisov prav tam na str. 114 pred natisom skvarjena do nespoznavnosti). Moglo bi namreč nakazovati, da so ti funkcionarji delovali in bivali prej na drugem prostoru: pač malo bolj proti severozahodu, na zemljišču nekdanjega tabora, če sprejmemo domnevo o spremembi mestnega zemljišča. Vsekakor je pa trdno arheološko dejstvo, da se je ravno v 2. pol. 3. stoletja polno razmahnila velika opekarska proizvodnja v vzhodnih mestnih delih. Naposled bi utegnula tudi božanstvu Drave posvečena oltarja z Brega, datirana po svoji dikciji v 3. stoletje (ALJ 267, 268), pričati za izrazite spremembe na dravskih bregovih od mosta navzdol.

Sočasno z deli na Ptujju sem imela priliko obiskati več izkopavanj v Celju in se seznaniti z dejstvom, da je treba obsežne nove gradbene faze datirati v 2. pol. 3. stoletja in kako so arheološke plasti prekinjale obsežni naplavinški nanosi (Kolšek 1986). Vseskozi sem seve spremljala tudi razprave o dataciji grobišča v Šempetru v Savinjski dolini (najjasneje Kranz 1997). V vzhodnem delu grobišča vsekakor ne vidim groba, ki bi bil zanesljivo mlajši od konca 2. stoletja, med lapidarijskim gradivom pa niti kosa, ki bi narekoval kak dodatek ali predelavo pozneje kot sredi 3. stoletja. To more biti opozorilo na to, da je v nasploh za rimski imperij težkih desetletjih tudi Savinja v svojem spodnjem toku mogla izzvati kako spremembo v naseljenem prostoru, seveda pa ni dokaz, ki ne prenese ugovora. Še vedno mi da pač vse navedeno misliti. Kanala navadno ni treba odstraniti zaradi požara ali vdora barbarov, pa naj je imela katastrofa take vrste še tako uničujoče posledice. Nujno ga je treba odstraniti le, kadar se tako pokvari, da z zastajajočimi odplakami ogroža stavbe. Tako okvaro je pa, tako blizu površinskih in podtalnih vodnih tokov, kot to na ptujskem Bregu je, mogla vsekakor najbolj verjetno sprožiti predvsem velika sprememba v režimu teh vodnih tokov. Sozvočje drugih naštetih zapažanj in domnev se je vsekakor zdelo vredno in nepretacijskega poskusa. Tudi danes ne razpolagamo z nespornimi materialnimi dokazi, ki bi zahtevali bistveno spremeniti domneve.

Seveda lahko rečem, da bi danes nekatere povedi iz predstavitve svoje, že tedaj za drzno označene domneve (a nikoli več kot samo domneve!) iz rokopisnih elaboratov o urbanem razvoju Poetovione (tudi Mikl Curk 1977), gotovo zapisala nekoliko drugače. Še vedno se mi ne zdi povsem neverjetno, da bi velike spremembe stavbenag tkiva v kriznih desetletjih 3. stoletja v Poetovionu mogla ali povzročiti ali le pospešiti naravna katastrofa, v kateri so digrale pomembno vlogo tudi dravske vode. Še vedno se mi zdi, da domneva ni nič manj podprta z dejstvi kot mnoge druge arheološke interpretacije, prav gotovo pa ni brez argumentov in brez razmisleka izvita iz trte.

Zavedam se pa, da ne morem nikakor točno odmeriti kako daleč bi tedaj mogla Drava uničiti breg na Hajdinu. Dobro vem, da velika voda ubira predvsem

ravne poti, toda mehke bregove dere v globino. Zato bi morda mogla poplava v 2. pol. 3. stoletja odplaviti celo log pod Sp. Hajdino, če so, npr. gradbeni posegi že prej načeli naravne trdine v zemljišču.

Drava je zanesljivo vsaj nekoliko vplivala na nekaj gradbenih posegov in celo na nastanek arhitekturnih urejanj. Težko bi sicer sodili o tem, koliko so odprti pogledi z mostu, z dostopov do njega in z rečnih bregov nasploh vplivali na stavbarsko oblikovanje ustreznega vizualnega prostora, dasi se ne moremo povsem izogniti domnevi, da je na primer v drugem stoletju na ugotovljenih temeljih in na pogledu najbolj izpostavljenemu vrhu Panorame mogla stati vsaj daleč vidna grobnica šempetrskega tipa ali raje skupina takih grobnic, in da sta iste poglede potem v 4. stol. zavestno obvladovali streha pred preddverja in fasada starokrščanske cerkve. A bolj izpovedne so tozadevno najdbe z rečnih bregov.

Ker je na most čez mnogo ožjo Grajeno vodil obzidan nasip, bi mislila, da je v ožjem rečnem prostoru glavna cesta po nasipu dosegla dravski most. Tak nasip so seve spremembe vodnega režima najprej prizadele, zato so ga morali mnogokrat spreminjati, zdaj je moral biti daljši na enem, zdaj na drugem bregu, zdaj višji, zdaj nižji. Stalnica različnim domnevam o zgradbi neposrednega mostnega telesa je vendarle najdeni napis iz Hadrianovega časa (AIJ 361, Skrabar 1914), ki pa s svojimi merami dokazuje, da je pri mostu moral biti tudi zidan člen, da je tak napis nosil. Tak zidan glavič je bil verjetno tam, kjer se je most vpenjal v breg. Velja pa tudi tu opomniti, da gre za zidavo na levem dravskem bregu, za dostop na most in z njega, skoraj zanesljivo v neposredni bližini glavnega foruma. Zidani mostni glavič je mogel biti tudi zavestno arhitekturno oblikovan. Marmorni člen z reliefom, najden sočasno z napisom, je bil, tudi sama sodim tako, ali okras neke notranjščine (Gaspari 2001) ali celo še neuporabljen izdelek, saj površina nima patine.

Še vedno ni mogoče povsem zanikati niti možnosti, da se je kos znašel le slučajno tam, kjer so ga našli, torej zraven gradiva z mostu. Možnost razumeti relief - in interpretirati njegovo vlogo - je namreč res izredno majhna. Koničaste-mu svitku v kotu je moč pripisati vrsto razlag s pomočjo neposrednih in posrednih analogij z raznih upodobitev, tudi Jupitrove strele (Jevremov 100) ali rog rečnega boga (Skrabar 1914). Morda bi plošči mogli iskati mesto celo kje v opremi forumskih stebrišč. Mimo tega se mi zdi pot, ki po njej išče A. Gaspari možne analogije arhitekture dostopa na most, zelo sprejemljiva. Kar zadeva pa samo mostno zgradbo, ponovno omenjam sklep Jožeta Curka (1999), da most sam ni mogel biti zidan, ker so dravski bregovi preplitvi in reka preširoka za obliko lokov, ki so jo Rimljani edino poznali: kamniti most bi postal tako daleč preveč strm in bi moral imeti veliko število opornikov. Lesena zgradba mostišča je bila vrh vsega še lažje obnovljiva in bolj primerna tudi zaradi nihanj in sprememb v strugi in vodostaju močne reke.

Skupina kamnitih spomenikov z desnega dravskega brega z dvema božanstvu Drave posvečenima oltarjema je bila tudi skoro gotovo umeščena na oblikovan dravski breg, v nekako kapelo ali vsaj v poudarjen oporni zid.

Vsekakor me pa vse, tako poskusi razumeti glavič mosta z okolico na levem, kot zgoraj omenjeno čolnušce in omenjeni arhitekturni poseg na desnem bregu, skupaj z nekaterimi, zanesljivo rimskimi, v bregovih najdenimi kamnitimi členi, prav silni domnevati, da je bila vsaj v osrednjem delu mesta dravska struga tudi obzidana. Obzidana je morala biti seve dovolj široko, da je omogočala obzidava tudi pretok velike vode. Dejstvo, da je v normalnih letih voda zapolnjevala le del tako določene struge, vse drugo pa ogoljeno prodišče, očitno ni motilo. Na tem prostoru ob strugi so se, kljub zidovom na bregu, lahko spontano vendarle razvile razne dejavnosti. Podobne pojave so poznali tudi drugi kraji, še ob Tiberi ni bilo drugače. Opozoriti pa velja, da vseh številnih, v mnogih letih ob Dravi najdenih kamnitih kvadrov ne smemo kar od kraja pripisati rimski dobi. Nepravilni, tudi kvadrasti podolgasti bloki približno enakih mer iz marmora in iz barbarskega kamna so vedno spet prihajali na dan iz zemlje na dravskih bregovih, pa tudi iz

sodobne struge (tudi Saria 1939 39, Lubšina Tušek 2001 98). Prvi poročevalci so pisali, da so kvadri pravilne oblike celo iz rdečega marmorja. A kvadri enakih mer tvorijo tudi npr. temelje grajskega palacija, enaki, le izključno iz barbarskega kamna so spet v obeh najstarejših zidovih proštjske cerkve, srečamo jih pa prav tako ob rimskem mostu čez Grajeno na trasi itinerarske ceste, nato v eskarpah po strminah ob severnem koncu Prešernove ceste pri Malem gradu, ki so jih v rimski dobi sicer res začeli, a v polnem obsegu izgradili šele v posegih renesančnega časa. Seveda so tudi pri teh delih ponovno uporabljali staro gradivo, tudi iz rimskih zgradb, nesporno pa je vendarle, da so tudi v poznejših obdobjih dovažali kamen v Ptuj in okolico v velikih količinah. Mere lomljenca so postale očitno šele v srednjem veku povsem fiksne. Podolgasti kvadri takih mer kot v Ptuj, tam dosledno priklesani iz marmorja, tvorijo tudi spodnje plasti romanskih cerkva v Črešnjevcu in Lovrencu na Dravskem polju. Zanimivo pa je, da se marmor v stenah teh dveh cerkva in v stenah drugih sočasnih stavb, npr. marmor v vratnih lokih v "starem stolpu" na ptujskem gradu (Curk 1974) ali v robu apside v cerkvi v Razvanju (Curk 1976), in ki je hkrati v veliki meri sekundarno uporabljeno rimsko gradivo, bolj ravna po različnih velikostih samic, v katere se ob koncu žil lomi pohorski marmor. Ta dejstva, ki bi mogla dokazovati kontinuiteto dela v kamnolomih iz rimskega obdobja v srednji vek, seveda vodijo stran od vprašanj, kot nas zanimajo v tem sestavku, stran od Drave. Toda s količinami kamnitega gradiva utemeljena verjetnost, da sodijo veliki gradbeni posegi tik ob dravski strugi vsaj delno že v rimski čas, pa izziva že omenjeno misel, ki pa vsekakor je predmet tega sestavka: Vprašati se namreč moramo, ali bi moglo obzidavanje rečnih bregov vplivati celo na spremembe dravske struge v starem veku. Na to vprašanje pa bodo mogla vsekakor zanesljivo odgovoriti šele raziskovanja v prihodnosti.

Literatura

- ALJ- Antike Inschriften aus Jugoslawien I., bearb. V. Hoffiller, B. Saria, Int. Verb. der Akademien, Zagreb 1938
- Abramić, M. 1914, Archaeologische Forschung in Pettau, Jahreshefte des Oesterr. Archaeol. Inst. 17, Beiblatt, 136
- Baš, F. 1933, Historično - geografski razvoj Ptuj, ČZN 28, 83-113
- Curk, J. 1974, Poročilo o ... raziskavah v Pokrajinskem muzeju Ptuj za 1970-1974, ČZN NV 10, 227-266
- Curk, J. 1983, Urbano-gradbena zgodovina slovenjebistriškega ozemlja, Zbornik občine Sl. Curk J. 1986, Ob tisočletnici Razvarja, ČZN NV 22, 3-18
- Curk, J. 1991, Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem, Maribor
- Curk, J. 1997, Urbana podoba Ptuj v 14. stoletju, Zbornik Mestni statut 1376, Ptuj, 27-38
- Curk, J. 1999, O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije, Kronika 47, 1-10
- Djurić, B. 1997, Eastern Alpine Marble and Pannonian Trade, v Akti 4. kolokvija o problemih rim. provinc. umetnosti, ed. I. Lazar, B. Djurić, Situla 36, 73-86
- Djurić, B. 2001, The End of Roman Quarrying on Pohorje, Archaeologia Poetoviensis 2, PM Ptuj, 61-70
- Gabler, D. 2000, Italische Sigillaten mit Toepferstempel in Pannonien, Alba Regia 19, 75-98
- Gabler, D. 2002, Die Sigillaten von Balaca 4., Balacai koezlemenye 7, 69-107, zlasti 69-72
- Gaspari, A. 2001, Raziskave rimskega mostu na Ptuj, Archaeologia Poetoviensis 2, PM Ptuj, 51-60
- Gaspari, A., Krempuš R., Eric M., Bokal S. 2001, Arheološko najdišče v strugi Savinje v Celju, Arheol. vest. 52, 281 - 302, zlasti 290
- Horvat, J. in sod. 2004, Poetovio v Autonomous Cities.... Pannonia 1, ed. P. Scherrer, M. Šašel Kos, Situla 41, 153-189
- Istenič, J. 1999, Poetovio, zahodna grobišča I, KiM 32
- Istenič, J. 2000, Poetovio, zahodna grobišča II, KiM 33
- Kolšek, V. 1986, poročila s. v. Celje, Varstvo spom. 28, 260-265
- Kranz, P. 1997, Ueberlegungen zur Herkunft suednorischer Bildhauerwerkstaetten v Akti 4. kolokvija o problemih rim. provinc. umetnosti ed. I. Lazar, B. Djurić, Situla 36, 141-150
- Lubšina Tušek, M. 1997, Konservatorska poročila ZSV Maribor
- Lubšina Tušek, M. 2001, poročila, s.v. Ptuj, Varstvo spom. 38, 95, 98, 105
- Lubšina Tušek, M. 2001 a, Konservatorska poročila ZSV Maribor za 1999 - 2001, 298-300
- Mikl (Curk), I. 1965, K topografiji rimske mestne četrti na Zg. Bregu v Ptuj, Arh. ves. 15-16, 259-282
- Mikl Curk, I. 1977, poročila Ptuj- Zg. Breg, Varstvo spom. 21, 252-254
- Mikl Curk, I. 1979, Ptuj v 3. stoletju, ČZN 50, NV 15, 37-42
- (Mikl) Curk, I. 1982, Novelties from Roman Ptuj, Archaeol. Jugoslavica 20-21, 108-115
- Mikl Curk, I. 1987, Bying and Selling Pottery, Acta RCRF 25/26, 403-408
- Mikl Curk, I. 2000, Ptuj sv. Viktorina, urbanistično tkivo in tvarna kultura, Kronika 48, 1-10
- Mikl Curk, I., Lubšina Tušek M. 2002, Condatomagus und Poetovio, zur gleichzeitigen Keramikproduktion, v Ceramiques de La Graufesenque, ed. M. Genin, A. Vernhet, Archeologie et Histoire Romaine 7, Montagnac, 259-272
- Moczy, A. 1953, Municipium...canabae legionis, Acta archaeol. accademicae Hungaricae, 4, 179
- Musič, B. 1993, Geofizikalne meritve na najdišču ob Vespazianovi ulici na Ptuj, Ptujski arheološki zbornik, Ptuj 629-635
- Pahič, S. 1983, Bistriški svet v davnini, Zbornik občine Slovenska Bistrica 1, Slovenska Bistrica, 39-90
- Pahič, S. 1983 a, Die Erforschung der Roemerstrassen im NO Slowenien, Arh. Ves. 34, 247-287
- Pahič, S. 1990, Rimljani na Šmartnem, Maribor
- Pahič, S. 1996, Uničujoča Drava, Ptujski zbornik 6, 131-155

- Saria B. 1926, Epigraphische Forschung in Jugoslawien, 16. Berichte der roem. germ. Kommission, 115.
- Saria, B. 1936 v Klemenc - Saria archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj, Beograd- Zagreb, geslo Ptuj
- Saria, B. 1974, Pregled topografije Poetovija, ČZN 45 NV 10, 219-226
- Skrabar, V. 1904, Roemische Funde in Pettau Jahrbuch Zentral- Komm. N. F. 2, Wien, fig. 138, tudi Ptujski arheološki zbornik, Ptuj 1993, str. 346
- Skrabar, V. 1914, Die roemische Draubruecke bei Pettau, Jahrbuch Oesterr. Archaeol. Instit. 17, Beiblatt 155-160
- Slapšak, B. 2001, Poetovio as a Supra-Regional Center, Archaeol. Poetovionensis 2, Ptuj, 11-26
- Šašel, J. 1980, Začetki Poetovione in nekaj strani njene zgodovine, Kronika 28, 157-161
- Šmid (Schmid), V. 1924, Roemische Forschung in Oesterreich 1914-1924 II. Berichte der roem. germ. Kommission 15, 1923-24, Abb. 16, tudi Ptujski arheološki zbornik, Ptuj 1993, str.342
- Šmid, V. 1935 Poetovio, ČZN 30, 129-157
- Štiš, P. 1996, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko - madžarske meje, ZČ 50, 535-544
- Tušek, I. 1991, Varstvo spom. 32 poročila, s.v. Ptuj 235-240, 243-245
- Tušek, I. 1993, Varstvo spom. 34 poročila s.v. Ptuj 283
- Tušek, I. 1995, Varstvo spom. 35 poročila s.v. Ptuj 133
- Tušek, I. 1997, Varstvo spom. 36 poročila s.v. Ptuj 187

Iva Curk Mikl

DRAVA, DIE UFERN UND POETOVIO

Zusammenfassung

Mit einer Zahl von Ergänzungen und Zusätzen wird das schon bearbeitete Thema über die Bedeutung welche für das Stadtgebilde - als einen einheitlichen Organismus im Raum - von römerzeitigen Poetovio im heutigen Ptuj der Fluß Drava haben könnte. Es wird erneut die Bedeutung der ständigen Möglichkeit für eine gesicherte Flussüberquerrung an der für die römischen Landnahmevorhaben der frühesten Kaiserzeit sehr günstig gelegenen uralten Furtstelle unterstrichen, und eine kurze Beschreibung der anderen Wasserläufe in und um Ptuj gegeben. Die römerzeitliche (und auch teilweise noch die darauf folgende) Entwicklung vom Stadtgebilde - im städtebaulichen Sinne - war durch die Auflage von einem Legionslager und zugleich vom Bau einer Brücke begründet. Der enge Stadtraum und somit das Bauwesen wird aber auch durch ein weiteres Resultat der Wassertätigkeit bestimmt und zwar durch die zum Fluss abfallende Terrassen. Am rechten Ufer weit in die schotterige Ebene reichend, waren drei in der Nord - Süd Richtung verlaufend seit der römischen Periode zu Teil auch durch Bodenbearbeitung erheblich verwischt, die der Ost - West Richtung dagegen aber betont worden. Das linke Ufer, wo durch die beiden Konglomerathügeln und ihre Hänge eigentlich der wesentliche Siedlungsraum in Ptuj gegeben ist, war auch gestuft ausgebildet. Die Ebene unter dem alten Dominkanerkloster - heute Museum - und unter dem modernen Kasserengengelände in der Vicava war im Mittelalter durch den Fluss, welcher seinen Lauf dort ins heutige Bett verlegt hat, zerstört und dadurch werden die Vorstellungen des Betrachters von heute über die römische Einteilung des Stadtraumes stark beeinflusst. Auch das Relief der Lehmlagen des unteren Grajenalaufes war, u. a. durch den Abbau des Tones, anders geworden.

Für das Bauwesen der Stadt ist der durchlaufende Verkehr von großer

Bedeutung. In Poetovio hat dies besonders die Ost-West Linie hervorgehoben, die gut bezeugte Itinerarstrasse, welche auch die Rolle von *cardo maximus* übernommen hat, verläuft so über die Brücke. Doch, auch durch die Auswahl der Einfuhrgüter (mittelitalische Sigillaten, Aretina, besonders aber die in Aquileia seltene und in Emona fast unbekannte südgalische Ware - vgl. auch Mikl Curk/Lubšina Tušek 2002) der frühen römischen Periode angedeutet, kann auch der direkt gegen Norden ins norische Territorium verlaufende und bis ins mittlere Po-Tal reichende überregionale Verkehr nicht unbedeutend gewesen sein. Für den Flussverkehr wird besonders die flussabwärts bis nach Dakien bezeugte Verwendung des Marmors von Pohorje ständig als Beweis angeführt. Dabei stellt sich dann die Frage über die Art des Flusstransportes; hier stellt man nochmals die Möglichkeit vor, man hat flossartige, nur einer Fahrt zugedachte improvisierte Boote verwendet. Für den Nahverkehr, welcher sich in der nächsten Stadtumgebung in alle Richtungen hat entwickeln können, waren allerdings seichte Boote geeignet. Alldas verlangt nicht nach besonders ausgebildeten Anlegeplätzen - Laenden. Aber die Häufigkeit des Verkehrs direkt zum Fluss hat jedenfalls jedoch etwa die Ausbildung des Baugewebes, den Ufern nahe, beeinträchtigt. Vielleicht kann das am besten dem Fundort der dem Dravus gewidmeter Altäre abgenommen werden.

Die Flusslaufänderungen im engsten Stadtraum sind in der Neuzeit genug gut dokumentiert und werden mit Recht auch für das Altertum angenommen. Zerstörungen der Bauspuren und der archäologischen Schichten sind an beiden Ufern an Terrassenrändern bekannt. Die Autorin sieht aber noch immer besonders im Fehlen der zentralen Bauobjekte einer Stadt, in den jetzt bekannten abgerissenen Mauernfragmenten im Uberschwemmungsgelände bei Hajdina (Lubšina Tušek 2001, 95), in der geänderten Funktion des Stadtteiles am Zg. Breg und ums 3. Mithraeum, sowie in der Umstellung der Orientierung der Parzellen und Insulen in demselben Stadtteil gute Argumente für die Annahme, Drava hätte auch zur Römerzeit ihren Lauf binnen des Stadtgebietes geändert. Nur nebenbei sei noch einmal darauf hingewiesen, wie die Grabungen seit 1963 das Umorientieren der Mauerzüge im Stadtteil von Zg. Breg im 3. Jhdt. bezeugen und somit die Sammelplanzeichnungen von Skrabar (Skrabar 1904) und Schmid (Schmid 1924) ausbessern: das unmögliche Dreieckgebäude, welches Skrabar mit der Methode des nach den Mauern Grabens festgestellt hat, und welches sogar auch den neuzeitigen Elektromagnetismus-Messungen (Mušić 1993) aufgefallen ist, gehört zwei verschiedenen Bauphasen an. Das zur Thesis Bedeutendste scheint aber das Erkenntnis (durch den Fund - Lubšina Tušek 2001, 105, 106 - wesentlich besser begründet) zu sein, daß die zwei gegen Westen laufende Sammelkloaken des 2. Jhdt. in der 2. Hälfte vom 3. Jhdt. - durch Münzen nach 260 datiert - und vor der darauffolgenden Bauphase entfernt worden sind. Neue Bauphasen sind auch nach Zerstörungen anderer Art möglich und nötig, die Parzellen werden gewöhnlich nicht so leicht umorientiert, da muß schon auch im Gassennetz und an den Uferlinien eine Änderung vorliegen, Eingriffe in das Kloakenwesen sind aber allerdings nur dann sinnvoll, wenn eine bedeutende Änderung im Wassersystem der Umgebung vorgekommen sei. Das Geschehen ist nicht bewiesen, aber im Artikel wird weiter die Stellung genommen, das für diese These genausoviel Argumente vorliegen, wie für andere mögliche Deutungen. Über die Datierungsversuche der Überschwemmungen in Celje und Sempeter kann nicht autoritär beurteilt werden, doch sind in Celje neue Bauphasen nach der Mitte des 2. Jhdts an großen Schotterablagen entstanden, im Gebiet der Grabmonumente von Sempeter ist auch keine Spur von einem Geschehen nach dieser Zeit mehr zu erkennen.

Da uns die Spuren einzelnen Gebäude seltenst mit soviel Angaben versorgen, daß wir über das bewußte Gestalten der Sicht vom Fluss in das Baugewebe der Stadt, und umgekehrt, kaum ahnen können, müssen wir uns auch betreffs der Interaktionen im Felde der Architektur, Bauwesen kurz fassen. Dem

Versuch (Gaspari 2001) mittels Analogien die Ausstattung der Brücke zu deuten wird zugestimmt, besonders noch der Feststellung von J. Curk (Curk 1999), daß der Brückenkörper selbst immer in Holz gezimmert gewesen ist, da die Ufern zu seicht für das Überbrücken solcher Breite durch die den Römern einzig bekannte Art der Bögen seien; dadurch wäre auch die Brücke zu steil geworden. Die Autorin schlägt zuletzt vor, die Ufern wären wenigstens in der nächsten Umgebung von der Brücke auf die gleiche Art wie die Terrassenstützmauern in diesem Stadtteil gemacht worden. Dies wäre auch durch die Funde von den dazu verwendeten Marmor- und Sandsteinblöcke bewiesen, obwohl bei weitem nicht alle diesartige Funde schon aus der Römerzeit stammen. Romanische Gebäude in und um die Stadt sind nämlich aus Steinquadern gleicher Masse gebaut, so darf man nicht behaupten, alles wären nur zweitverwendete römische Bausteine gewesen. Hier dürfte sich um eine lokale Tradition der Rohstoffgewinnung handeln. Die spätere Forschung wird aber auch die Frage, ob das Ummauern des Flußbettes welchen Einfluß auf die Änderung des Laufes hat ausüben können, zu beantworten haben.

ZAČETKI SLOVANSKEGA NASELJEVANJA NA SLOVENSKEM

Mitja Guštin*

UDK 904(497.4 Nova Tabla)

GUŠTIN Mitja: *Začetki slovanskega naseljevanja na Slovenskem. Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 253*

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor razpravlja o arheološkem najdišču Nova Tabla pri Murski Soboti, ki je največji kompleks zgodnj srednjeveške poselitve na Slovenskem. Na osnovi arheoloških najdb dokazuje slovansko etnično poreklo najstarejših zgodnj srednjeveških prebivalcev na Novi Tabli.

UDC 904(497.4 Nova Tabla)

GUŠTIN Mitja: *The Beginnings of Slav Settlement in Slovenia. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 253*

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author treats the archaeological finding location of Nova Tabla by Murska Sobota, which is the largest complex of early Medieval settlement in Slovenia. On the basis of archaeological findings he testifies as to the Slav origin of the earliest Medieval inhabitants at Nova Tabla.

Na podlagi zgodovinskih pisnih virov ni dvomov, da so po letu 568 n. š. prišli na prostor današnje Slovenije novi priseljenci slovanskega rodu.¹ Miren prihod Slovanov na razgibano območje med Vzhodnimi Alpami in obalo Tržaškega zaliva omogočijo pravzaprav germanski Langobardi, ki se v tem času iz vzhodne Slovenije po letu 610 pa tudi zahodne upravno in dejansko povsem odselijo na Apeninski polotok, kjer si kot razvita in dobro strukturirana plemenska skupnost ustvarijo vrsto manjših kraljevstev.²

Slovanska plemena, vzporedno z zatonom Rima in velikimi premiki ljudstev spodbuženimi, s pohodom Hunov, iščejo boljši življenjski prostor v srednji in južni Evropi³ in na območje med južnim robom Panonije ter jadransko obalo se v

* Dr. Mitja Guštin, redni profesor, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerza na Primorskem, SI-6000 Koper

¹ O tem že Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, Ljubljana 1964, 267-269; tudi Peter Štih, *gesto Slovenci*, *Enciklopedija Slovenije* 11, Ljubljana 1997, 171-173.

² Za Langobarde glej Bogo Grafenauer, Pavel Diakon (Paulus Diakonus), *Zgodovina Langobardov*, Maribor 1988.

drugi pol. 6. stol. preko Moravskih vrat naseli z zahodnoslovanskega jezikovnega območja skupina tim. Alpskih Slovanov.⁴ Prvi naselitveni val je v zgodovinskih migracijah izredno težko dokumentirati z materialnimi ostanki, zato ostajajo pisni viri za politično in vojaško zgodovino po naselitvi še vedno primarni. V tem kontekstu je treba posebej omeniti Samovo plemensko zvezo (623-658), ki je vstopila v zapise historiografov zaradi spopada z Franki in Avari, in obstoje Karantanije (664 -772), katera se je v borbi za samostojnost proti avarski nadoblasti zavezala Bavarcem ter posredno frankovskim kraljem in krščanski cerkvi.⁵ Iz teh slovanskih rodov z vzhodnega roba Alp, ki pravzaprav edini prodor med slovanskimi ljudstvi do Sredozemskega morja, se mnogo kasneje kot samostojna etnična skupina in narod razvijemo Slovenci.

Slovani tistega prvega vala v 2. pol. 6. stol. seveda niso prišli v povsem prazen prostor. Na težko dostopnih naselbinah v odročnih krajih Kozjanskega, Dolenjske, pa tudi Gorenjske in zgornjega Posočja,⁶ najdemo v tem času staroselce povsem romaniziranih daljnih prazgodovinskih rodov pomešanih z rimskimi kolonizatorji pa tudi nekatere germanske priseljence, ki so ostali od nekajdesetletnih naselitev gotških in langobardskih plemen. Še največ staroselcev iz antike se je ohranilo na otokih in v zaledju severozahodne istrske obale.⁷

Kar v razumevanju tega časa pogrešamo, ob poznavanju sorazmerno številnih zgodovinskih virov, povezanih z boji za oblast in posest, je sinhron vpogled v življenje romaniziranih staroselcev, ki so po zatonu rimske države preživeli na odmaknjenih, močno utrjenih refugijih, na prihod germanskih ljudstev po vpadu Hunov ter na prvo naselitev slovanskih rodov.⁸ Ta stik je bilo na sicer dobro raziskanili poznoantičnih refugijih zaznati v številnih drobcih, vendar težko prepričljivo opredeliti.⁹ Tudi pri intenzivnem iskanju najstarejših sledi slovanske poselitve¹⁰ ni bilo pravega uspeha, saj so na Slovenskem, kjer so stoletja med preseljevanjem ljudstev in vzpostavitvijo posesti zgodnjih fevdalnih oblik v nasprotju z evropskim svetom,¹¹ šele obsežna arheološka izkopavanja konec 20. stol. prinesla na dan odkritja, s katerimi sedaj lahko podrobneje predstavimo naselitev prvih slovanskih priseljencev in življenje konec 6., v 7. in 8. stol.

Staroslovansko gradivo je bilo izkopano v skoraj 20 grobiščih in v naselbinskih plasteh na Gradišču nad Bašljem, Pristavi na Bledu, Tinju nad Loko pri Zusmu, v okolici Murske Sobote – pri Novi Tabli, Krogu, Kotarah in na

⁴ Andrej Pleterski, *Etnogeneza Slovanov*, Ljubljana 1990; geslo Slovani, Enciklopedija Slovenije 11. Ljubljana 1997, 153-154; Andrej Pleterski, Timotej Knific, *Staroslovanska doba*. - Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov. Ljubljana 1999, 362-405.

⁵ Paola Korošec, *Zgodnjerednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*. - Dela 1. razreda SAZU 22, Ljubljana 1979; Ista, *Alpski Slovani*. Ljubljana 1990.

⁶ Bogo Grafenauer, Sveta brata Ciri! in Metod. *Conversio Bugoariorum et Carantanorum*. - *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 7, 1985, 9-43.

⁷ Slavko Ciglenečki, *Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. stol. v vzhodnoalpskem prostoru*. Ljubljana 1987.

⁸ Radovan Cunja, *Poznorimski in zgodnjerednjeveški Koper*. Arheološko izkopavanje na bivšem kapucinskem vrtu v letih 1986-1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja. Koper 1996.

⁹ Od Rimljanov do Slovanov III (T. Knific, P. Bitenc, eds.). Ljubljana 1999.

¹⁰ Slavko Ciglenečki, *Tinje nad Loko pri Zusmu*. Poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 4, Ljubljana 2000; Sabine Ladstätter, Von Noricum Mediterraneum zur Provincia Sclaborum. - Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovanske etnogeneze (R. Bratož, ed.), *Situla* 39, Ljubljana 2000, 219-238.

¹¹ Gradišče nad Bašljem (Rajko Ložar, *Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji*. - *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20, Ljubljana 1939, 180-225; Timotej Knific, *Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem*. - *Preddvor v času in prostoru*, Preddvor 1999, 60, 61). Slabo ohranjeni zgodnjerednjeveški naselbinski ostanki so bili odkriti že leta 1949 in 1975 na Bledu na lokaciji Pristava: Timotej Knific, *Drobne najdbe iz staroslovanske naselbine na Bledu-Pristavi*. - *Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici*, *Situla* 20-21, Ljubljana 1980, 481-488; Primerjaj rekonstruirane posode iz Pristave (Andrej Pleterski, *Veliko razseljevanje Slovanov*. - *Zakladi Slovenije*, Ljubljana 1999, 367-369).

¹² Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region*, c. 500-700 A. D. Cambridge Studies in the Medieval Life and Thought, Fourth Series 52, Cambridge-New York, 2001; P. M. Bardford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. London 2001.

Grofovskem – ter na Pobrežju v Mariboru, v Spodnjih Hočah, Slivnici pri Mariboru, v Zgornji Gorici pri Pragerskem, na Ančnikovem gradišču nad Slovensko Bistrico, Gorenjem Mokronogu, Dragomlju in Podgorici pri Črnučah ter v letu 2004 pri raziskavah v Pržanu pri Sentvidu.¹²

Prav z realizacijo avtocestnega križa v severovzhodni Sloveniji¹³ se je pojavila priložnost za raziskavo velikih površin v nižinskih predelih ob Dravi in Muri. Pod obsežnimi sodobnimi poljskimi površinami so prišli na dan preorani, a ne povsem uničeni ostanki selišč in številne drobne najdbe zgodnje slovanske naselitve na Slovenskem.¹⁴

Tako so bile na Slovenskem leta 1996 na terasi desnega brega Drave ob arheoloških izkopavanjih v Slivnici odkrite prve slovanske zemljanke.¹⁵ V njih ohranjen inventar lončenine in predmeti iz železa predstavljajo značilnost domačij agrarnega prebivalstva. Že naslednje leto je temu odkritju sledila raziskava podobnih objektov v bližnjih Spodnjih Hočah. Med drobnim gradivom poznoantičnega Ančnikovega gradišča nad Slovensko Bistrico so prišli na dan prostoročno in na vretenu izdelani odlomki lončenine z okrasom v motivu valovnice, ki jih smemo, podobno kot zgodnesrednjeveško lončenino izkopano leta 2001 na poznobronastodobni naselbini na Pobrežju v Mariboru, pripisati zgodnji staroslovanski poselitvi.¹⁶

Odkritje nekaj zgodnesrednjeveških zemljank iz Slivnice in Spodnjih Hoč je bilo prvovrstno presenečenje, a za pravo spoznanje najdenega je bilo treba počakati, da so se izkopalni podatki, analize lončenine, stavbne arhitekture in analize oglja, ki so dodatno potrdile zgodnjo datacijo, oprli in potrdili tudi s primerjavo z arheološkimi podatki z leta 1999 odkrito zgodnesrednjeveško naselbino na Novi Tabli pri Murski Soboti ter tudi drugimi najdišči v okolici (sl. 1).

¹² Timotej Knific, *Lončenina v zgodnesrednjeveških grobovih na Slovenskem*. - Zgodnji Slovani (M. Guštin, ed.). Ljubljana 2002, 115-128. Cfr. tudi M. Strčnik Gulič, S. Ciglencečki, *Ančnikovo gradišče pri Jurišni vasi Slovenska Bistrica 2003*. Za Zgornjo Gorico pri Pragerskem podatek Marija Lubšina Tušek, za Pržan pri Sentvidu podatek Peter Turk.

¹³ *Zemlja pod vašimi nogami*. Arheologija na avtocestah Slovenije, Ljubljana 2003.

¹⁴ Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp (M. Guštin, ed.). Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2002.

¹⁵ Zemljanke so bile v prvem tisočletju zelo razširjene predvsem v barbarski Evropi, uporabljali so jih za bivališča, za shrambe in delovne prostore. Razen vkopane jame so bile njihov sestavni del tudi lesene stojke, ki so nosile strešno konstrukcijo. Stene so bile iz prepletenega vejevja in ometane z ilovico. Dvokapna streha, ki je praviloma sogala do tal, je bila narejena iz trsja ali slame (Peter Šalkovský, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*, Nitra 2001).

¹⁶ Slavko Ciglencečki, Mira Strmčnik Gulič, *Sledovi zgodnje slovanske poselitve južno od Maribora*. - Zgodnji Slovani. Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp (M. Guštin, ed.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2002, 67-75.

Slika 1: Zgodnjesrednjeveška najdišča na območju Murske Sobot

Med Muro in Mursko Soboto z vodotoki preprejena pokrajina Ravninskega, posebno to velja na tem mestu za potok Dobel, je bila v preteklosti po vsej verjetnosti povsem zaraščena. Na plodni zemlji so si posamezne majhne ter skromne kmetije v različnih obdobjih izkrcile na gozdnih jasad potreben življenjski prostor, potreben za gospodarjenje in preživetje.

Na Ravninskem so dandanes, namesto nekdanjih goščav, obsežne strnjene poljske površine. Polja, orana ponekod tudi do globine 35 cm, ležijo na starem rečnem obrežju, ki neke s prodom sega visoko v ornico, drugje je prod globoko pod površino. Na Novi Tabli se je v polja zajedla velika gramoznica, napolnjena s podtalnico in nastalo je Soboško jezero. Pred gradbenimi deli za avtocesto in spremne objekte so bile izvedene sistematična arheološka izkopavanja, ki so potekala v dveh etapah: najprej strojno odstranjevanje ornice in nato raziskava vkopov v geološko osnovo iz različnih časovnih obdobj.

Na tej veliki površini Ravninskega pod Mursko Soboto, ki obsega dobrih 36 ha raziskanega zemljišča, je sistematično arheološko izkopavanje med leti 1999-2003 pokazalo razpršeno poselitev v različnih obdobjih.¹⁷ V časovnem zaporedju si sledijo posamezne neolitske in bakrenodobne jame, nekaj zgodnjebronastih naselbinskih objektov in strnjeno naselje z zemljankami in kulno jamo iz pozne bronaste dobe. Prostor je poseljevalo tudi nekaj kmetij starejše in mlajše železne dobe, sestavljenih iz zemljank, jam in pravokotnih objektov z nosilnimi stebri in kmetij iz rimskega obdobja, katerih 3 x 4m majhne hiše so bile narejene iz lesene konstrukcije. Med rimskimi objekti so tudi ostanki delavnic oz. jam za predelavo železa.

¹⁷ Mitja Guštin, Piramide spomina. Razstavni katalog. Ljubljana - Murska Sobota 2000; Isti, Nova Tabla, Enciklopedija Slovenije 16, 2002, 145; Isti, Humci starejše gvozdeno doba sa nalazišta Nova Tabla kod Murske Sobot (Slovenija), Sahrnjanje u bronzano i gvozdeno doba u Pomoravju, Cačak 2003, 61-68; Isti, Nova Tabla pri Murski Soboti. - V: Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije, Ljubljana 2003, 199-201; Mitja Guštin, Georg Tiefengraber, Prazgodovinske najdbe z avtocestnega odseka Murska Sobota - Nova Tabla, Arheološki vestnik 52, 2001, 107-116; Georg Tiefengraber, Vorbericht über die Ausgrabungen 1999 und 2000 in Murska Sobota/Nova Tabla unter besonderer Berücksichtigung der spätbronze- und eisenzeitlichen Funde. - Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären Symposiums von 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg (A. Lippert, ed.) Bonn 2001, 77-101.

Posebnost najdišča na Novi Tabli je veliko starejše železnodobno in manjše rimskodobno grobišče, kjer so nekateri grobovi opasani z značilnimi obodnimi jarki, izkopanimi za nasutje manjših gomil nad grobno jamo. Prazgodovinski in rimskodobni pokopi, nekaj jih je tudi iz mlajše železne dobe, so žgani; maloštevilni poznoantični in zgodnj srednjeveški pa skeletni.

Najpomembnejše odkritje arheoloških raziskovanj na Novi Tabli pri Murski Soboti so ostanki obsežnega zgodnj srednjeveškega naselja, ki dokazujejo slovansko poselitev od konca 6. do 9. stol.¹⁶ Na istem prostoru, kjer so bili odkriti rimskodobni grobovi, pa je bilo odkrito tudi manjše grobišče s skeletnimi pokopi iz zgodnjega srednjega veka.

Posebej številni so sicer slabo ohranjeni sledovi selišča, ki ga je mogoče pripisati prvemu naselitvenemu valu do začetka 7. stol. Sestavljali so jedro naselbine, ki se je pozneje začela širiti proti zahodu. Ker so bile tedanje hodne površine preorane in s tem onemogočeno odkrivanje objektov, ki so bili postavljeni na nekdanjih tleh, so za razumevanje naselbine na voljo ostanki preko 10 objektov oz. zemljank, pa tudi sledovi stavbnih stojk in shrambenih jam, ki so se, vkopani v droben rjav pesek, ohranili pod ornico.

Po odstranitvi humusa so bile nekatere zemljanke v drobnem pesku dobro vidne kot velike črne lise, z veliko oglja. Za zemljanke je značilen ovalen tip jame, dolge 5–6 m in široke 2,5–3 m. Ohranjena globina je različna, od 0,15 m do 0,50 m ter celo več kot meter. V vkopih so bili ob številnih odlomkih lončenine tudi večji ožgani kamni, večinoma sive, v nekaterih primerih pa tudi rumeno rdeče barve.

Razen ene zemljanke, objekti niso imeli posebnih gradbeno-konstrukcijskih elementov. Ob severovzhodni strani te zemljanke je bila odkrita polkrožna nišasta razširitev, v kateri je bilo na dnu postavljeno ognjišče. Narejeno je bilo iz sloja za pest velikih prodnikov, nad katerimi je bila plast rdeče ožgane gline. Pred ognjiščem v notranjosti zemljanke je bila z ogljenimi drobci zapolnjena jama, v katero so verjetno pri čiščenju postrgali pepel z ognjišča.

Glede na obliko jame spadajo zemljanke z Nove Table, skupaj s posameznimi primeri iz bližnjih najdišč Kotare – baza, Pod Kotom – jug ter Spodnjih Hoč z Dravskega polja, med ovalne zemljanke. Ta vrsta bivališča z odprtim ognjiščem se je pojavila v glavnem v severozahodnih predelih slovanskega sveta že v najstarejšem obdobju (druga pol. 6. in 7. stol.). Očitno je, da niso imele v zemljo zabite podporne strešne konstrukcije, ki je sicer pri zemljankah samoumevna in se kaže s številnimi luknjami za pokončna bruna. Zato je mogoče domnevati, da so imele zemljanke te zgodnje skupine samostojno šotorasto streho, postavljeno neposredno na tla okrog izkopane jame.

Med inventarjem je nekaj železnih predmetov, kot so noži, škarje, jermen-ska sponka in značilna pušična ost ter drobne steklene jagode. Lepo okrašena bronasta pasna spona še nima ustrezne primerjave. Lončenino starejšega slovanskega horizonta na Novi Tabli sestavljajo številni trebušasti lonci in okrogli obrobljeni pladnji – pekači. Drugo posodje je bilo verjetno iz lesa, kože ali posušenih buč in se ni ohranilo. Najdena so bila tudi glinasta vretenca, ki so jih rabili kot uteži pri predenju niti. O rabi prostora pred slovanskimi prišleki govore sekundarno rabljene črepinje rimskih posod in kvadratni tlakovci, ostanki zidanih rimskih objektov, najdene v polnilu jam. Maloštevilni kostni ostanki omogočajo vpogled v živalski svet tedanjega gospodarstva. Večinoma gre za domače živali, svinjo, govedo in pragovedo ter drobnico.

Na vzhodnem robu naselbine, na že tisočletje pogrebnim ritualom posvečenem območju, je bilo leta 2003 odkrito tudi manjše grobišče s skeletnimi

¹⁶ Mitja Guštin, *Nova Tabla pri Murski Soboti. – Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti. Razstveni katalog III* (P. Bitenc, T. Knific, eds.). Ljubljana 2001, 84; Isti, *Nova odkritja o naselitvi Slovanov na Slovenskem. Delo 19. IX. 2001*, IV; Mitja Guštin, Timotej Knific, *Zgodnj srednjeveška naselbina zemljank. – Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije*, Ljubljana 2003, 84–88; Mitja Guštin, Georg Tefenegraber, *Oblike in kronologija zgodnj srednjeveške lončenine na Novi Tabli pri Murski Soboti. – Zgodnji Slovani* (M. Guštin, ed.). Ljubljana 2002, 46–62.

pokopi. Odkritih je bilo ducat pravokotnih grobnih jam različnih velikosti, vkopanih v smeri sever – jug in vzhod – zahod.

Zaradi kemične sestave tamkajšnjega peska, v katerega so bili vkopani grobovi, so ohranjeni le v dveh grobovih samo skromni deli skeleta, ki pa omogočajo, da lahko grob 137 pripišemo odrasli osebi, najverjetneje moškega spola, grob 138 pa pripada mlajši ženski osebi v starosti do 35 let.¹⁹

Očitno priloženi pridatki značilnih zgodnesrednjeveških loncev (sl. 7) so bili najdeni samo v grobovih 136 in 137. Lonec (sl. 7, 3) iz jame SO 111 nad moškim grobom 137 pripada ali istemu grobu ali pa višje ležeče pokopanemu pokojniku, katerega grobna jama pa ni bila ugotovljena. Predstavljeni grobovi 136, 137 in 138, kakor tudi še nekaj drugih brez pridatkov in ohranjenih kosti, so orientirani vzhod – zahod, s priloženimi posodami v dveh primerih ob zahodni stranici groba, najverjetneje ob nogah. Lonci opredeljujejo slovanske pokope na Novi Tabli pri Murski Soboti v konec 8. ali začetek 9. stol. in jih lahko primerjamo s podobnimi iz drugih grobišč na Slovenskem, pa tudi širše.²⁰

Dobrih 7 cm visoki lonček (sl. 7, 1) je bil priložen otroškemu pokopu, za kar govori majhna grobna jama. Podoben primer komaj 8 cm visokega lončka poznamo tudi iz otroškega groba 8 v Zgornjem Dupleku, kjer je sicer bil priložen tudi lonec običajne velikosti za grobno lončenino.²¹

Kakor so arhitekturni ostanki skromni in ne ponujajo analize stavbnega razvoja skozi dobrih 200 let zgodnesrednjeveške naselitve na Novi Tabli pri Murski Soboti, pa omogoča s pomočjo statistike številna lončenina odkrita, v preko 100 kronološko zaprtih objektih, podprta s številnimi radiokarbonskimi analizami objektov, kvalitetno kronološko zaporedje. To temelji na podlagi izdelave, oblike, okrasa ter inventarnih kontekstov in njihove lege na najdišču in omogoča razdelitev lončenine v dva osnovna časovna horizonta, znotraj katerih je prav tako mogoča podrobnejša razdelitev z natančnejšo analizo oblikovanja ustij posameznih posod. Razvrstitev v prvo in drugo tipološko oz. kronološko skupino odraža tudi časovno zaporedje lončenine na Novi Tabli pri Murski Soboti od konca 6. do začetka 9. stol.²²

Horizont Murska Sobota 1 (konec 6. in 7. stol.)

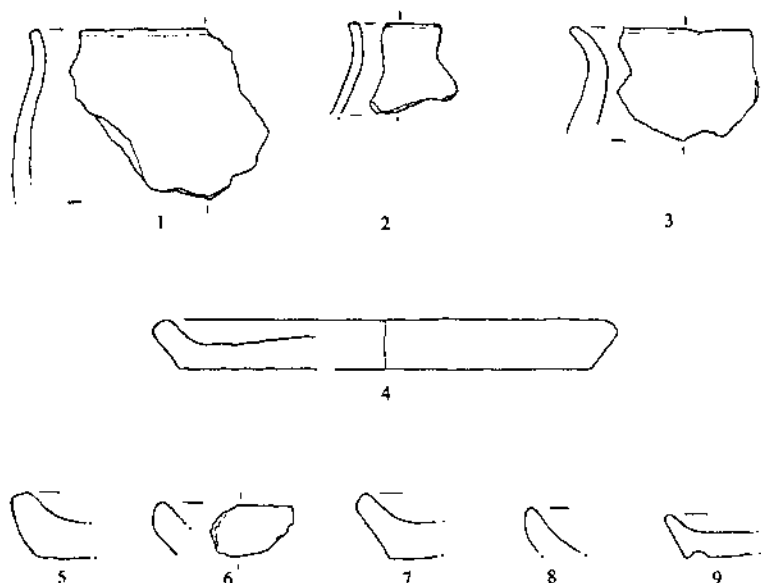
Za prvo skupino lončenine je značilno, da gre za praviloma prostoročno izdelano lončenino (lonce in pekače) preprostih oblik, žganih v rjavih tonih, specifično močno porozno površino, ki je neravna in včasih še posebno grobo izdelana. Ustja so neizrazita, posode le redkokdaj okrašene z vrezi na ustju ali valovnico, izvedeno z vrezano črto ali pasovi. Posebnost te prve naselitve so pekači, nizki masivni pladnji za peko s povprečnim premerom 24 cm ter višino roba 2 cm, izdelani iz nekoliko kompaktnješe gline.

¹⁹ Določitev skeletnih ostankov je naredila Zdravka Hincak.

²⁰ Primerjaj pregledna članka grobne staroslovanske keramike: Timotej Knific, op. 12; Željko Toničič, Keramika iz (ponekih) ranosrednjovekovnih grobalja kontinentalnog dijela Hrvatske. - Zgodnji Slovani (M. Guštin, ed.). Ljubljana 2002, 129-141.

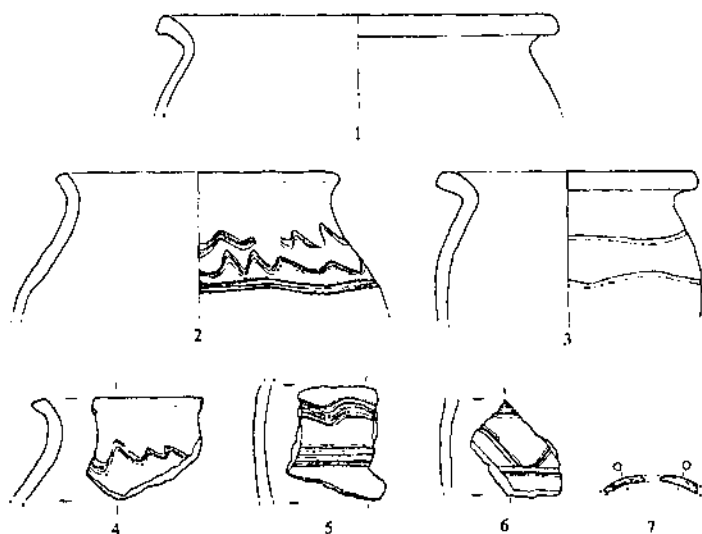
²¹ Slavko Ciglenečki, Timotej Knific, Staroslovansko grobišče v Zgornjem Dupleku. - Arheološki vestnik 30, 1979, 477, T. 3: 4-6.

²² Za podrobno razvrstitev cfr.: Mitja Guštin, Georg Tiefengraber, op. 18, 46-62.

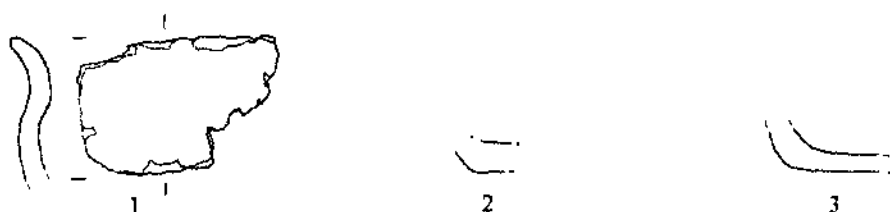
Slika 2: Nova Tabla pri Murski Soboti, inventar lončenine iz slovanskega objekta 18, ki pripada horizontu 1a druge pol. 6. stol. $M=1:3$.

Horizont Murska Sobota 1 lahko razdelimo s pomočjo tipoloških razlik lončenine in ^{14}C datacij v tri stopnje (1a, 1b in 1c). V 1a stopnji so porozni, neokrašeni lonci odprtih, trebušastih oblik, površno zaglajeni, najdeni skupaj s pekači (sl. 2). Lončenina 1b stopnje je še vedno prostoročno izdelana in porozna, včasih v območju ustja dodelana na vretenu. Praviloma je neokrašena, razbrazdano ustje in posamične valovnice ter pasovi valovnic pa že napovedujejo nadaljnji razvoj (sl. 3). Časovno obsegata starejši fazi horizonta 1 drugo pol. 6. stol. in prvo pol. 7. stol.

Slika 3: Nova Tabla pri Murski Soboti, inventar lončenine iz slovanske zemljanke SZ 3, ki pripada horizontu 1b prve pol. 7. stol. $M=1:3$.

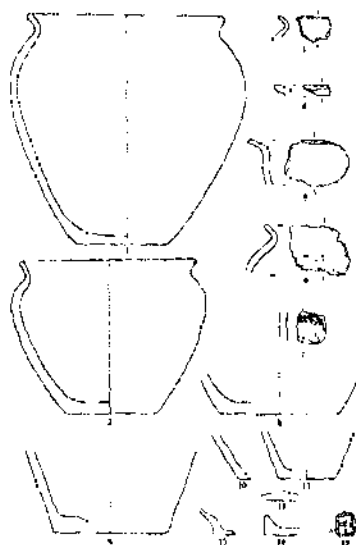
Prehod iz horizonta 1 v horizont 2 je tekoč, označuje pa ga gradivo stopnje 1c z značilnimi lonci s širokim izvihanim ustjem, ki je na Novi Tabli pri Murski Soboti npr. zastopan z inventarjem jame SO 58 (sl. 4), ki pa ga lahko primerjamo s podobnim gradivom iz bližnjih najdišč, najdenim v družbi prostoročne, vendar že okrašene lončenine, značilne sicer za drugo polovico 7. stol.²¹

Slika 4: Nova Tabla pri Murski Soboti, inventar lončenine iz slovanskega objekta SO 58, ki pripada horizontu 1c sredine 7. stol. M=1:3.

Horizont Murska Sobota 2 (8.-9. stol.)

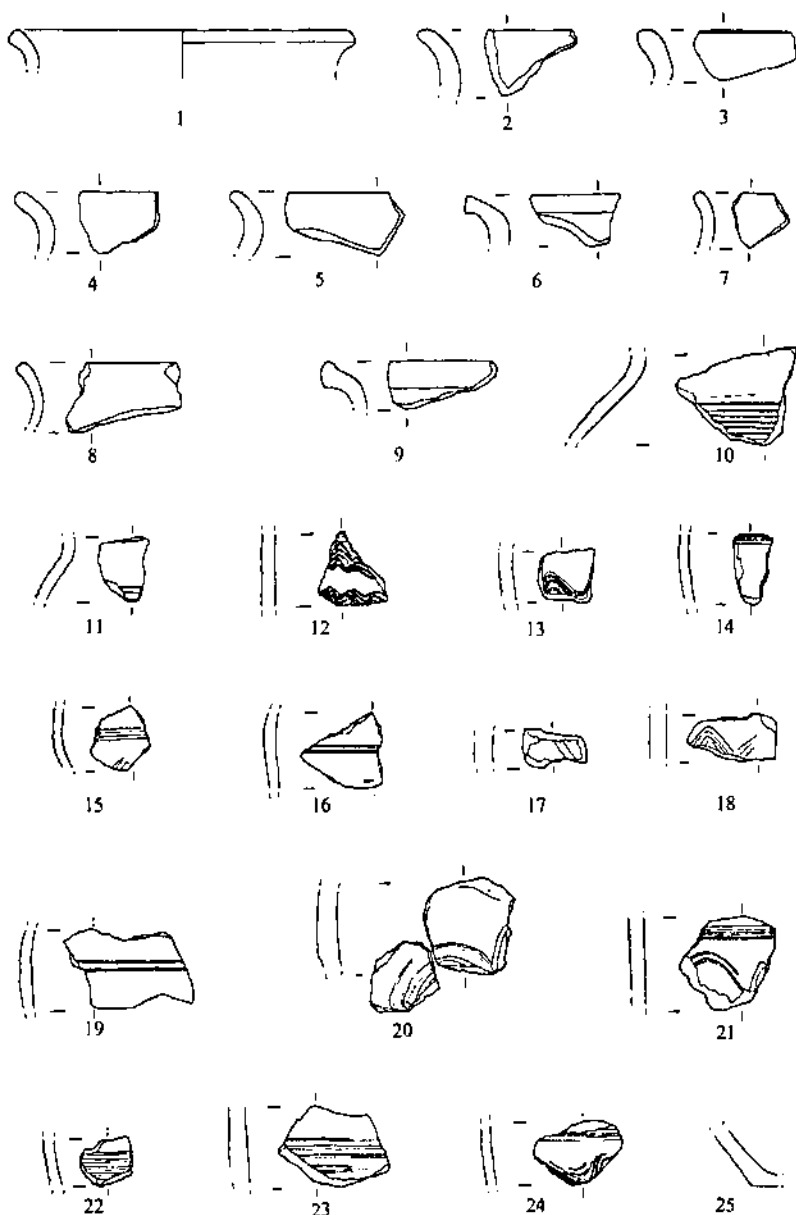
V drugem horizontu najdemo izključno lonce, sprva prostoročno izdelane posode dodelane na počasnem vretenu, sčasoma pa so v celoti narejene na vretenu. Ustja loncev druge skupine so oblikovana izrazito, površina je porozna, barva pa pretežno siva in črna z vsemi odtenki. Večina loncev je okrašena z vodrovnimi (glavničastimi) pasovi ali pasovi valovnic, nekateri tudi z vrezanimi črtami ali zaporednimi (glavničastimi) vbodi pod vratom ali na ramenu posode.

Slika 5: Nova Tabla pri Murski Soboti, inventar lončenine iz slovanskega objekta SO 36, ki pripada horizontu 2a druge pol. 7. stol. M=1:3.

²¹ Irena Šavel, Zgodnjesrednjeveški objekt z najdišča Pod Kotom - jug pri Krogu. - Zgodnji Slovani (M. Guštin, ed.). Ljubljana 2002, 11-16; Ivan Tušek, Poznoantična in zgodnjesrednjeveška lončenina z najdišča Pod kotom - cesta. - Zgodnji Slovani (M. Guštin, ed.). Ljubljana 2002, 36-45; Branko Kerman, Staroslovanska naselbina Koture - baza. - Zgodnji Slovani (M. Guštin, ed.). Ljubljana 2002, 17-26; Matjaž Novšak, Zgodnjesrednjeveške najdbe z najdišča Grofovsko pri Murski Soboti. - Zgodnji Slovani (M. Guštin, ed.). Ljubljana 2002, 27-32. Uvrstitev v horizont 1c podpirajo tudi radiokarbonske analize, ki uvrščajo jamo SO 58 iz Nove Tabla pri Murski Soboti (¹⁴C = 646-664), in jami 127 (¹⁴C = 641-689) ter 123 (¹⁴C = 658-686) iz Grofovskega v sredino oz. drugo polovico 7. stoletja.

Za horizont Murska Sobota 2 je značilna natančnejša izdelava in pestrejšje oblikovanje ustij loncev, krašenje s posamičnimi vrezanimi črtami, snopi vodoravnih ali v obliki valovnice vrezanih črt ali celo z zaporednimi vbodi pod vratom posode. Novost v tem horizontu je tudi tehnologija izdelave, saj v tem času opazimo prehod od prostoročne izdelave k dodelavi ali celoviti izdelavi posod na vretenu. Oblike tega horizonta so izključno lonci; žganje je praviloma redukcijsko, barva črepij pa temno siva.

Slika 6: Nova Tabla pri Murski Soboti, inventar lončenine iz slovanskega objekta SO 49, ki pripada horizontu 2b prve pol. 8. stol. M=1:3.

Lončenina horizonta 2 je tipološko razmeroma homogena, saj številne oblike, kot npr. lonci vrste nastopajo skozi celotno obdobje trajanja tega horizonta. Vendar se pojavlja tudi nekaj oblik, ki omogočajo razmejitve horizonta v starejšo 2a (sl. 5; 8. stol.) in mlajšo fazo 2b (sl. 6; prva pol. 9. stol.), četudi je prehod med njima, sodeč po razvoju oblik lončenine, tekoč.

Najdbe iz Nove Table pri Murski Soboti in njena okolica nasploh (sl. 1) predstavljajo največji kompleks zgodnesrednjeveške poselitve na obrobju jugovzhodnih Alp. Posebej je treba ponovno poudariti, da je poselitev na terasi Mure oz. širše, na ravnini Murskega polja – kljub omejenemu obsegu izkopišč – možno slediti v obdobju treh stoletij od 6. do 9. stol. n. š.

Na osnovi horizontalne stratigrafije oz. razporeditve objektov s posameznimi območji poselitve, tipoloških značilnosti lončenine in radiokarbonskih rezultatov je mogoče na Novi Tabli jasno opredeliti več stopenj poselitve. Posebej pomembno je, da so za časovno uvrstitev lončenine horizonta 1 v najstarejšo fazo poselitve okolice Murske Sobote na voljo dobre primerjave na Slovaškem, Moravskem, deloma pa tudi na drugih najdiščih okrog Murske Sobote ter seveda podpora z več kot dvajsetimi ^{14}C datacijami vzorcev oglja, ki jih je večinoma opravil laboratorij v Kielu.

Najstarejše zgodnesrednjeveške najdbe predstavljajo dobro ohranjene ovalne zemljanke in predvsem značilno gradivo, kot so enostavni, prostoročno izdelani porozni in neokrašeni lonci, ki jih smemo pripisati znanemu praškemu tipu (horizont 1a).²⁴ Tipološke primerjave in ^{14}C datacije vsaj petih zemljank in dveh jam postavljajo teli nekaj kosov lončenine v drugo polovico 6. stol.²⁵ Vabljiva je misel, da bi te zaenkrat najstarejše zgodnesrednjeveške najdbe z območja današnje Slovenije lahko povezali – podobno kot tiste na Hemmabergu na Koroškem²⁶ – z zgodovinsko izpričanimi vpadi Slovanov.

Večina loncev horizonta *Murska Sobota I* lahko povežemo z značilnimi oblikami zgodnje romensko-borševske skupine, ki jo prav tako odlikujejo narezana, razbrazdana ustja in značilni pekači.²⁷ Tudi v kronološki shemi Gabriela Fuska je lončenina prvega horizonta značilna za zgodneslovansko obdobje na Slovaškem.²⁸ Lonci te vrste so v zgodnesrednjeveškem gradivu 6. in 7. stol. običajni na območju, ki sega vse tja do področja Penkivske skupine v Moldaviji.²⁹ Skupaj s tipom bivališča nam omogoča sledenje slovanskih prišlekov v Prekmurje preko Moravskih vrat v njihovo pradomovino.

Naslednji horizont 1b kaže minimalni premik poselitve na Novi Tabli proti vzhodu. Lončenina te stopnje je še vedno prostoročno izdelana in porozna, posamične valovnice ter pasovi valovnic pa že napovedujejo nadaljnji razvoj.

Stopnji 1b, datirani v prvo polovico 7. stol., sledi na Novi Tabli le skromno zastopana stopnja 1c, ki pa je na najdiščih bližnje okolice dobro zastopana. V horizontu 1c, ki ga lahko postavimo v drugo polovico 7. in morda še na začetek 8. stol., so že opazne tehnološke spremembe pri izdelavi lončenine. Lonci, večinoma okrašeni z valovnicami ali horizontalnimi pasovi, so večinoma dodelani oz. že v celoti izdelani na lončarskem vretenu.³⁰

Znano je, da je okras valovnice oz. linije ostalina poznoantičnega vlaškega, romanskega prebivalstva. V težko ugotovljivem procesu kulturne izmenjave med

²⁴ Florin Curta, *The Prague type: A critical approach to pottery classification*. – *Archeologia Bulgarica* V, 2001, 73-106.

²⁵ Radiokarbonske analize vzorcev iz zemljank SZ 2, SZ 10 in SZ 11 ter jam SO 11 in SO 92 uvrščajo najstarejšo poselitev med letoma 563 in 602.

²⁶ Ladstätter 2000, op. 9.

²⁷ Jan Eisner, *Rukovět slovanské archeologie*. – Praha 1966. 267-268, obr. 37.

²⁸ Gabriel Fusek, *Slovensko vo včasoslovanskem obdobju*. Nitra 1994.

²⁹ D. Gh. Teodor, *Slaviinla norddul Dunariin de Jos in secolele VI-VIII d.H.* – *Archaeologia Moldovei* 17, 223-251.

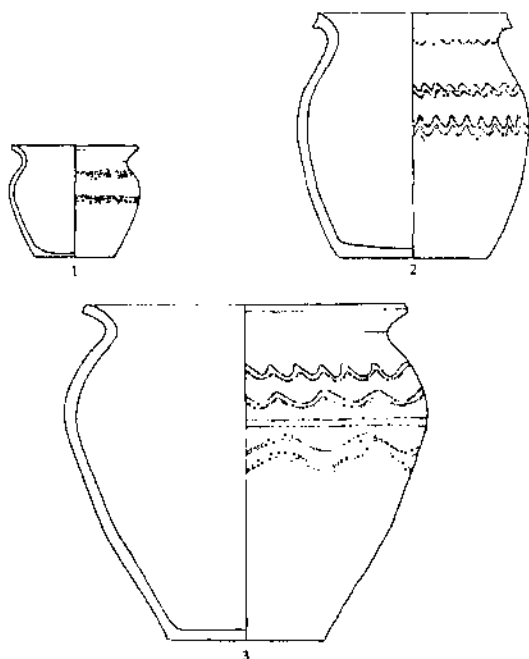
³⁰ Jan Macháček, *Keramika středodunajské kulturní tradice. Příspěvek k diskusi o terminologii raného středověku*. – *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university E 40. Řada archeologicko-klasická E 40*. Brno 1996, 61-67.

staroselci in novimi slovanskimi prišleki je bilo sčasoma privzeto tudi tehnologija izdelave in krašenje lončenine. Zdi se, da se je nekaj podobnega zgodilo tudi na Novi Tabli, čeprav tega z dosedanjimi izkopavanji ni mogoče potrditi, saj zaenkrat ni bilo najdene ustrezne »vlaške« lončenine, ki naj bi služila kot predloga.

Na območju izkopavanja na Novi Tabli predstavlja začetek horizonta 2 tudi odločen prelom v kontinuiteti poselitve. Medtem ko je bil v starejšem horizontu prostor poseljen s sorazmerno številnimi bivališči, kot so npr. zemljanke ovalnih oblik – v enem primeru tudi z ognjiščem v stranski niši – v osrednjem območju izkopišča, ležijo sledovi poselitve iz horizonta 2 dobrih 600 metrov daleč proti zahodu, na območju blizu starega potoka Dobel. Ob plitvih, nepravilno oblikovanih, tudi okroglih, komajda kot zemljanke opredeljivih jamah, se pojavljajo tudi stavbe, zgrajene s pomočjo kolov.⁴¹

Lončenina iz grobišča na Novi Tabli ima z loncema (sl. 7: 1, 3) ustrezne primerjave v naselbinskih odlomkih posod horizonta 2, posebej oblik in okrasov mlajše faze 2b, ki zapolnjuje drugo polovico 8. stol. Lonec (sl. 7: 2) z izrazitim ustjem ter nekoliko bolj vitko sodčasto obliko pa se približuje najmlajšim oblikam v horizontu 2b, ki opredeljujejo že prehod v 9. stol.⁴²

Na osnovi opredeljenih horizontov oz. podrobne tipologije lončenine na Novi Tabli je mogoče, vsaj relativno kronološko, bolje razumeti tudi druga najdišča in jih povezati v skupno podobo. Če ni dvomov, da so posode praškega tipa slovanske, lahko Prekmurje ob koncu 6. stol. obravnavamo kot zgodnjo slovansko naselitev. V istem času poznamo zahodno od tod najdbe lončenine praškega tipa z območja poznoantičnih višinskih postojank – na primer na Hemmabergu –, medtem ko zaenkrat na prostoru slovenske in avstrijske Štajerske ter Hrvaške najdbe tega prvega horizonta Nova Tabla 1a še manjkajo.

Slika 7: Nova Tabla pri Murski Soboti, 1 grob 136; 2 grob 137; 3 jama SO 111.
M=1:3.

⁴¹ Šalkovsky 2001, op. 15.

⁴² Primerjaj Guštin, Tiefengraber 2002, op. 18, 60-62.

Posebno v drugi polovici 7. stol. (horizont 1b in poudarjeno 1c) se poselitev na obrobju jugovzhodnih Alp zgosti, kar je tudi dobro vidno v povezavi s procesom akulturacije, ki se na lončenini kaže predvsem v prevzemu okrasa valovnice, ki je sicer značilna za poznoantično romansko prebivalstvo. Najdbe tega časa se v redkih primerih pojavljajo tudi na višinskih najdiščih ter celo v alpskem svetu obrežja Blejskega jezera in niso, tako kot v prejšnji, najstarejši fazi, omejene na ravninske predele. Ta razvoj se brez očitnega preloma nadaljuje v 8. stol. (horizont 2a), ko je poselitev še intenzivnejša in se vzpostavijo tudi prva grobišča, ki smo jih sposobni prepoznati in dokumentirati.

V zadnjem horizontu 2b (9. stol.) na Novi Tabli in tudi na ostalih bližnjih najdiščih zamre življenje, kar je verjetno posledica večjih družbenih sprememb, povezanih z oblikovanjem fevdov in misijonarskim delom cerkve ter na ta način osredotočenje poselitve k novim posestniškim in verskim središčem, ki postanejo nosilci uprave karolinške države.

Za etnično opredelitev najstarejših zgodnj srednjeveških prebivalcev na Novi Tabli pri Murski Soboti k slovanskemu deblu govore naslednje oporne točke: lega naselbine v ravnici ob vodotoku, vrsta značilnih bivalnih in gospodarskih objektov – zemljank brez stolk in z ognjiščem v niši, značilna prostoročno izdelana, porozna in neokrašena lončenina, predvsem lonci in pekači ter zgodnja datacija (konec 6. in 7. stol.) najdb, ki temelji oblikovno na primerjavah s sorodnim gradivom na Slovaškem, absolutno pa na radiokarbonskih analizah.

Posebno pozornost zasluži dejstvo, da v tem zgodnjem horizontu 6. in 7. stol., v nasprotju z zgodovinskimi viri, v materialni kulturi slovanskega karakterja ni opaznih avarskih predmetov. Na Slovenskem in mejnih območjih³³ je znanih šele iz 8. stol. nekaj okrasnih predmetov – delov konjske opreme ali pasnih zaključkov – avarske provenience; med danes sorazmerno obsežnim naselbinskim zgodnj srednjeveškim gradivom pa značilna avarska lončenina in drugi predmeti vsakdanje rabe povsem manjkajo.³⁴

Mitja Guštin

THE BEGINNINGS OF SLAV SETTLEMENTS IN SLOVENIA

Summary

It is known that the decoration of undulating i.e. line is a remnant of Wallachian, Roman inhabitants. In the difficult to grasp cultural exchange between aborigines and Slav newcomers technology of production and embellishment of pottery was slowly taken over. It seems that something similar happened at Nova Tabla as well, though it was not possible to confirm by excavations thus far, as there was no adequate "Wallachian" pottery, which would serve as grounds.

In the area of excavations at Nova Tabla, Murska Sobota 2 level represents a decisive discontinuity in settlement. While the older level of settlement was filled by

³³ Na Slovenskem najdeni avarski okovi in pasni jezički v: Od Rimljanov do Slovanov 2001, op. 8, 92-94, 295-302. Iz avstrijske Koroške pa je med drugim za razumevanje avarske prisotnosti posebej pomemben grobni inventar jezdeca s predmeti tako avarskega kot merovinškega izvora iz Grabelsdorfa pri St. Kanzianu, datiranega v začetek 8. stol. (prim. Paul Gleierscher, Karantanien. Die slawische Kärnten, Klagenfurt 2000, 118-124, posebej Abb. 138, z literaturo; isti, I principi slavi in Carantania. dalla pagania alla cristianità. – Guerieri, Principi ed Eroi fra il Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo (F. Marzatico, P. Gleierscher, eds.), 2004, 541-545).

³⁴ Prim. Tivadar Vida, Die awarenzeitliche Keramik I (6.-7. Jh.). – Varia Archaeologica Hungarica 8, Berlin, Budapest 1999.

characteristic types of houses as the oval land cottage - in one example with a fire-place in a side niche - in the central part of finding location traces of settlement from level 2 are to be found, well 600 m toward the West, in the area near the old peninsula Dobel. In shallow, unevenly - as well as roundly - shaped caves, which can hardly be defined as land cottages, buildings appear, constructed by pales.

The pottery at burial grounds at Nova Tabla by pots (Picture 7: 1,3) compares adequately with settlement fragments of pots at level 2, particularly as to forms and decorations of the more recent stage 2b, which pertains to the second half of the 8th century. Pots (Picture 7:2) with an express mounting and some slender cask form comes closer to the most recent forms at level 2b, which we define as the turnabout into the 9th century.

On the basis of defined levels i.e., detailed typology of pottery it is possible at Nova Tabla to comprehend better - at least relatively as to chronology - other finding locations and link them into a joint entirety. If there are no doubts, that pots of the Prague type are Slav, Prekmurje at the end of the 6th century is to be treated as an early Slav settlement. We are cognizant, as to the same period, west of there of the finding of pottery of Prague type from the area of late Antique outposts, e.g. at Hemmaberg - while thus far in the area of Slovenian and Austrian Styria and Croatia findings of first level Nova Tabla are still lacking.

Particularly as to the latter half of the 7th century (level 1b, Picture 3 and underscored at 1c, Picture 4), settlement in this fringe area of South East Alps is denser, which is well discernible linked to the process of acculturation, which is indicated on the pottery primarily by the reception of the undulating line decoration, which is also characteristic of late Antique Romanic population. Findings for the period appear rarely at elevated locations as well, even at the lake Bled bank and are not limited to lowlands as in the previous period. This development continues without a clear break into the 8th century (level 2a, Picture 5), when settlement is more intensive and first burial sites are established, which we are able to recognise and to document.

At the last level 2b (9th century) at Nova Tabla and neighbouring sites life withers out, which is probably a consequence of major social changes linked to the formation of feuds and missionary work on the part of the Church and settlement focused this way towards new estate and religious centers, which become bearers of Carolinian state administration.

As to the ethnic affiliation of the oldest early Medieval inhabitants at Nova Tabla by Murska Sobota to the Slavic stem, the following points of support are indicative: location of the settlement in low land by a water flow, a series of characteristic residential and economic facilities - land cottages without vertical supports and with fire places in niches, characteristic free hand made, porous and undecorated pottery, primarily pots and baking pots, as well as early dating (end of the 6th and 7th century) of findings, which formally is founded upon comparison with similar materials in Slovakia and is absolutely founded upon radio-carbonic analyses.

The fact that the upper level, belonging to the 6th and 7th century, in contrast to historical sources, in the material culture of Slavic character, Avarian objects are not present, deserves special attention. In Slovenia and neighbouring areas, a few decorative objects only from the 8th century are known: parts of horse equipment or belt endings - of Avarian origin. Among the relatively extensive Medieval settlement material characteristic Avarian pottery and other objects of everyday use are completely lacking.

NEKDANJI KAPUCINSKI SAMOSTAN NA PTUJU (1615-1786)

Vinko Škafar*

UDK 726.7(497.4 Ptuj):271.3"1615/1786"

ŠKAFAR Vinko: Nekdanji kapucinski samostan na Ptuj (1615-1786). *Casopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 267

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

V razpravi je predstavljen nekdanji kapucinski samostan na Ptuj (1615-1786), ki je ob dveh pomembnejših ptujskih samostanih, dominikanskem in minoritskem, v 17. in 18. stoletju odigral pomembno vlogo za Ptuj in okolico.

UDC 726.7(497.4 Ptuj):271.3"1615/1786"

ŠKAFAR Vinko: The One Time Capucine Convent in Ptuj (1615-1786). *Review for History and Ethnography*, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 267

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the treatise, the one time Capucine convent in Ptuj (1615-1786) is depicted. Along with two important Ptuj convents, the Dominican and the Minorite ones, in the XVII and XVIII centuries it played an important role in Ptuj and the surroundings.

O minoritskem² in dominikanskem³ samostanu na Ptuj je bilo že veliko napisanega. To je prav, saj sta oba skozi dolga stoletja dajala verski, kulturni in gospodarski značaj mestu Ptuj in njegovi okolici. Red manjših bratov kapucinov, ki se je naselil na Ptuj šele leta 1615 in ostal tam do leta 1786, je prav tako dal, čeprav v manjši meri in krajšem obdobju, duhovni pečat prebivalcem mesta Ptuj in okolice in je zato prav, da ga po ohranjenih – sicer skopih – virih predstavimo. Na začetku omenimo, da je ptujski kapucinski samostan spadal v Štajersko kapucinsko provinco, ki je vključevala samostane na območju današnje Slovenije, Hrvaške, avstrijske Štajerske, Koroške in Goriške.

Priljubljenost kapucinov ob naselitvi v naših krajih Matej Slekovec povzema po Janssensu in piše: »Kapucini, panoga reda sv. Frančiška, so žlahtni sad evangelijskega ubožstva in v resnici veličastna prikazen v sv. katoliški cerkvi. (...).

* Dr. Vinko Škafar, izredni profesor na Teološki fakulteti Univerze Ljubljana, enota Maribor, SI – 2000 Maribor.

² Prim. *Minoritski samostan na Ptuj 1299-1989*, Ptuj – Celje 1989.

³ Prim. Franc Kovačič. *Dominikanski samostan v Ptuj*, v: Voditelj v bogoslovni vedah 17(1914), str. 1-17, 111-142, 240-256, 355-371; France Stele, *K stavbni zgodovini dominikanskega samostana v Ptuj*, v: ČZN 28(1933), str. 161-189.

In kar so učili z besedo, kazali so z izgledom. (...). Po navadi takratnih minoritov⁴ so imeli polnočnice.⁵ Vsako delo so začeli z molitvijo ter ga opravljali po natančnem redu. Kakor njihovi samostani, bile so zelo uborne tudi njihove cerkve. S prvega so morali po nekaterih krajih prestati veliko glada, a pozneje, ko so ljudje začeli njih blago srce in požrtvovalnost, osobito v kužnih boleznih⁶, bolje spoznavati, postali so ljubljenci prostega ljudstva. (...). Povsod, kjerkoli so se naselili, videl se je kmalu sad njihovega delovanja. Njihove spovednice so bile zlasti pri misijonih in drugih cerkvenih slovesnostih od spovedancev kar oblegane. Krivično blago se je povračevalo, mir pa, katerega so skesani grešniki pri spovedi prejeli, je blagodejno uplival na družinsko življenje. Povsod se je širil blagor. Večkrat je moral kapucin kar pod milim nebom na cesti postati in ubogemu grešniku, ki je skesan pred-nj pokleknil, težo grehov odvzeti.⁷ Podobno piše o kapucinih švicarski kanonik Mayer: »Od začetka so jih sprejeli z nezaupanjem, vendar so se kmalu zelo priljubili ljudem v najčistejšem pomenu besede. Zahvala za to gre njihovemu zglednemu življenju, skromnemu nastopu, goreči in požrtvovalni dejavnosti. Neutrudljivi so bili v pridiganju in spovedovanju po samostanih in zunaj po župnijah, obiskovali so bolnike in jetnike, pripravljali na smrt obsojene, poučevali spreobrnjene. Zelo so se zavzemali za pogosto prejemanje zakramentov, reden obisk božje službe, odločno nastopili proti npravnim razvadam in povsod odločilno pripomogli h globoki preobrazbi verskega življenja.«⁸

⁴ Minoriti v besedilu pomeni manjši bratje (Ordo Fratrum Minorum - OFM), ki so jim v tistem času pripadali minoriti (Ordo Fratrum Minorum Conventualium - OFMConv), diskalceati (Ordo Fratrum Minorum Discalceatorum - OFMDisc), observanti (Ordo Fratrum Minorum Observantium - OFMObs), rekoletki (Ordo Fratrum Minorum Recollectorum - OFMRee), reformati (Ordo Fratrum Minorum Reformatorum - OFMRef), na Poljskem še bernardineci (Ordo Fratrum Minorum Bernardinorum - OFMBern) in kapucini (Ordo Fratrum Minorum Capuccinorum - OFMCap). Minoriti in kapucini so imeli vsak svojega vrhovnega predstojnika, diskalceati, observanti, rekoletki, reformati in (poljski) bernardineci pa so imeli skupnega vrhovnega predstojnika.

⁵ Polnočnice pri Slekovcu pomenijo molitveno bogoslužje (brevir) opolnoči.

⁶ Knjiga mrtvih Štajerske kapueinske province (Mortuarium Provinciae Styriae, pod številko 405 in dalje) našteva 22 patrov in bratov, ki so ob strežbi kužnim bolnikom tudi sami umrli za to boleznijo. V Celju so bili štirje, dva duhovnika in dva brata neduhovnika; v Mariboru trije, dva duhovnika in en brat lekarnar; v Cmurku en duhovnik; v Gorici dva duhovnika; v Gradeu en duhovnik in en brat neduhovnik; v Radgoni sedem kapueinov: štirje duhovniki in trije bratje neduhovniki, in na Ptujju dva duhovnika (prim. P. Otto Kocjan, *Origo et vicissitudines Almae Ord. Cap. Provinciae Styriae, Brevis historia Provinciae, v: Schematismus F. F. Ordinis Minorum S. P. Francisci Capuccinorum Almae Provinciae Styriae, ineunte anno MCMVIII, Goritiae 1908, str. 46-48).*

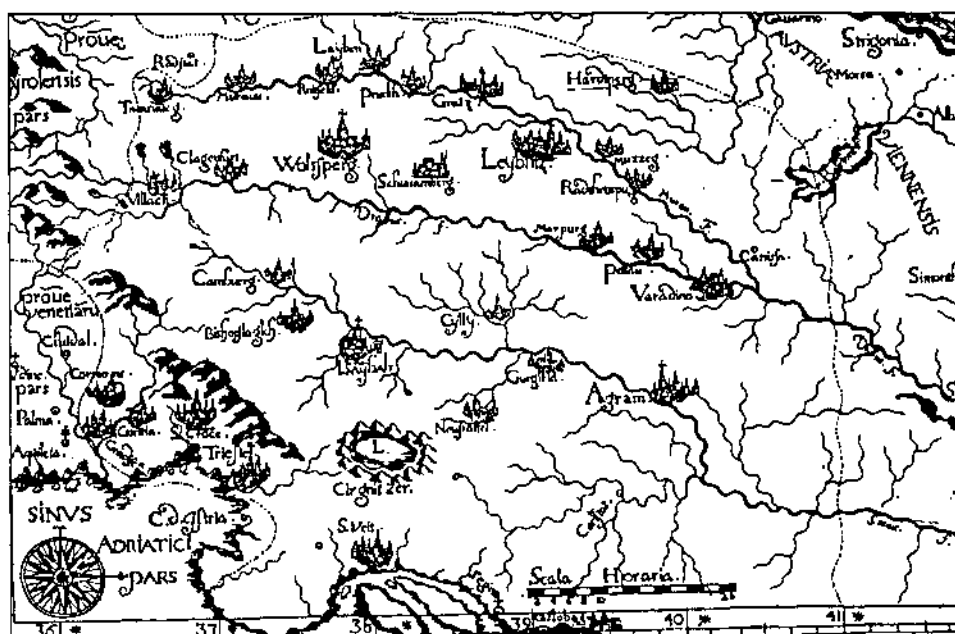
⁷ Matej Slekovec, *Škofija in nadduhovnja v Ptujju*, Ponatis iz »Slov. Gospodarja«, V Mariboru 1889, str. 99; prim. Joannes Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes*, V., Freiburg i. Br. 1878-1894, str. 203-206. Anton Krempel leta 1845 piše o protireformaciji in katoliški obnovi in nadaljuje o kapueinih: »Kak je tedaj zdaj od strani totih cesarskih komisarov že veliko storjeno za dolžatrtje Luteranstva ino zupet podignjenje Katoličanstva: tak je od druge strani za vterdjenje Katoličanstva posebno skerbno skuz vpeljanje Kapueinov, da so najpre Luterani klosterskega velkega bogastva ne mogli terpeti, ino ravno to Katoličancem najbolj naprejšnašali. Toti menihi so imeli oster oblič, so bili bosi, so imeli obrito glavo, brado pa pušeno, ino so se posebno k' siromaštvi oblubli. Vse to se je ljudem tak dopalo, da so Kapueine zdaj najbolj (hvalili). Oni so bili kakti zbudeči iz spanja nasladnosti ino iz pijanosti posvetnega veselja - so pa tudi v' pomori bolnim bili nevtrudjeni postržniki. - Z' neizrečeno skerbnoostjo ino neprehanjenim potrudjenom so oni keršansko-katoliške navuke nesli na vsaki kraj, na vsako goro, vu vsaki skrajni kot, tako da so ljudje se krez njih perzadenje ne mogli prečuditi. Za tega volo so tudi na hitrem dosti kloštrov dobili, ino vekšital tam, gde je prej luterško bilo« (Anton Krempel, *Dogodivšine Štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence*, V Gradeu 1845, str. 201).

⁸ Metod Benedik, *Kapucini na Slovenskem*, v: P. Pietro Bernardi, *Sveti Leopold Mandič*, Ognjišče, Koper 1983, str. 245.

Zemljevidna shema Štajerske kapucinske province iz leta 1649, kjer so označeni vsi samostani province (original je v mednarodni knjižnici kapucinskega reda v Rimu).

Zaradi zgoraj omenjene izjemne priljubljenosti so se hitro zelo razširili. Štajerska kapucinska provinca, v katero so spadali tudi vsi slovenski kapucinski samostani, je imela veliko število samostanov. Zastran lažjega razumevanja jih kar na začetku naštejmo po letnici ustanovitve oziroma položitve temeljnega kamna: Gradec Sv. Anton (intra muros) (1600), Ljubljana (1607), Bruck na Muri (Bruck an der Mur) (1607), Gorica (1609), Celje (1609), Reka (1609), Maribor (1613), Ptuj (1615), Radgona (Radkersburg) (1617), Krmin (Cormons) (1617), Trst (1617), Zagreb (1618), Beljak (Villach) (1629), Volšperk (Wolfsberg) (1634), Sv. Križ na Vipavskem (1637), Lipnica (Leibnitz) (1639), Krško (1640), Kranj (1640), Tamsweg (Dambsovio) (1644), Murau (1645), Celovec (Klagenfurt) (1646), Gradec Sv. Janez Krstnik (extra muros) (1648), Gradišče ob Soči (Gradisca) (1650), Hartberg (1654), Novo mesto (1658), Cmyrek (Mureck) (1667), Leoben (1690), Varaždin (1701), Knittelfeld (1705), Škofja Loka (1707), Schwanberg (1708), Karlobag (1710), Irdning (1711) in Kaniža pri Gospiću v Liki (1721).

Zemljevid Štajerske kapucinske province iz leta 1712, kjer so označeni vsi takratni samostani province. (Original je v mednarodni knjižnici kapucinskega reda v Rimu)

Izčrpen uvod se mi je zdel upravičen, da bi lažje umestili žal skromne ohranjene zgodovinske viro v ptujsko okolje.

1. Ustanovitev kapucinskega samostana na Ptuj

Zaradi pomanjkanja ohranjenih virov in še bolj zaradi neraziskanih virov se pogosto v zgodovinopisju ne omenja dveh lokacij kapucinskega samostana na Ptuj.

1.1. Prva lokacija kapucinskega samostana

Graški nuncij Janez Krstnik Salvago (1606-1610) je 1. junija 1609 pisal v Rim, da razmišljajo o graditvi kapucinskega samostana na Ptuj.⁹ Pet let pozneje, 31. oktobra 1614, je novi graški nuncij Erazem Paravicini (1613-1622) pisal, da je pravkar unrlí admontski opat zapustil precejšnjo vsoto denarja tudi za zidavo kapucinskega samostana na Ptuj,¹⁰ kjer se je ukoreninilo luteranstvo. Ob podpori deželnega kneza Ferdinanda II. je ljubljanski škof Tomaž Hren 8. septembra

⁹ «...Si dara assai di corte alla fabrica di duoi monasteri, uno a Cilla, l'altro a Fiume, e poi a due altri a Marburgo et a Pettovia, sichè è bene d'andar augmendando l'affetto di questo Principe verso la Religione» (*Lettere di G. B. Salvago*, v: Archivio Segreto Vaticano, Borghese II, 192, f. 250).

¹⁰ Nuncij piše o razmerah v Cerkvi na območju nunciature, med drugim o admontskem opatu, ki je pred kratkim unrlí in zapustil precejšnjo vsoto. «...ha lasciato l'Abbate morto tanta quantità di denari in diversi crediti, si concipacia Nostro Signore applicarne una buona parte al Noviliato tili Loyben (jezuiti, op. V. Š.) e m/20 per fabricare due Conventi de Capuccini già designato nel pensiero S. A. a Pettovia e un altro luogo, che non mi ricordo il nome, ne' confini d'Italia... Li conventi ancora de capuccini sono molto fruttuosi in questi paesi et adesso, appunto se ne principiano due, in Cornons presso Gorizia et in Trieste, e gl'istessi heretici, che prendono grand' edificazione del rigore della loro vita gli desiderano e dimandano, del che io sono benissimo informato, perche il Padre Commissario è spesso meco. Di Gratz li 31. ottobre 1614» (*Lettere di Paravicini*, v: Archivio Segreto Vaticano, Borghese II, 202, f. 314).

1615,¹¹ v času Štajerskega kapucinskega generalnega komisariata, ki ga je vodil p. Just od Sv. Justa (od 28. 5. 1613 do 5. 5. 1619), položil temeljni kamen za kapucinsko cerkev sv. Frančiška Asiškega na Ptuj. Prepis listine o blagoslovitvi temeljnega kamna za to prvo lokacijo kapucinske cerkve in samostana na Ptuj 1. 1615 je ohranjen v Protokolu ljubljanskega škofa Tomaža Hrena¹² in kopija v graškem deželnem arhivu. Istega leta, 1615, je sekovski škof Martin Brenner resigniral, 14. oktobra 1616 umrl. Novi sekovski škof Jakob Eberlein je v septembru 1617 obiskal Ptuj in ob tej priložnosti zvedel od župnika Ripšerja, »da so se razmere v mestu po prihodu kapucinov zelo zboljšale in kmalu bodo zginili krivoveri slednji sledovi.«¹³ Čez tri leta, 28. 10. 1620,¹⁴ je škof Eberlein posvetil kapucinsko cerkev na Ptuj. Prvotna lokacija samostana, ki je nekoliko nejasna, je stala verjetno na Novem trgu ob Trstenjakovi ulici, ki se je nekoč imenovala Renngasse in je ob njej potekalo mestno obzidje. V neposredni bližini, kjer je danes tržnica, je bila nekoč proviantna hiša, ogromna stavba, kasneje Mala kasarna, ki so jo porušili šele med obema vojnama. Najbrž je bila kapucinom v napoto prav Mala kasarna, takrat še proviantna hiša, v kateri so bili naseljeni sprva vojniki in oficirji nižjega ranga, perice itd. Ta prva lokacija kapucinskega samostana in cerkve kapucinom prav zaradi mestnega hrupa in drugih nevšečnosti ob Mali kasarni ni ustrezala in so se želeli preseliti na primernejše mesto.

1.2. Druga lokacija kapucinskega samostana

Ko je cesar Ferdinand II. 1. marca 1622 prodal ptujski grad in vse, kar je k njemu spadalo, Janezu Ulriku pl. Eggenberškemu (1568-1634), štajerskemu deželnemu glavarju, mu je tudi naročil, naj poskrbi za novo zidavo kapucinskega samostana in cerkve zunaj mesta. Že 23. julija 1623 je sekovski škof Jakob Eberlein (1615-1633), generalni vikar salzburškega nadškofa za to območje, v času provinciala Štajerske province p. Bazilija Vicentina (od 8. 10. 1621 do 18. 4. 1625), položil in blagoslovil temeljni kamen za kapucinsko cerkev sv. Frančiška zunaj mesta, v neposredni bližini slovenske cerkve sv. Ožbalta (tam, kjer so do nedavnega bila vojaška skladišča, na oglu med Potrčevo in Volkmerjevo ulico). Isti škof je 29. junija 1630 posvetil novozgrajeno cerkev na čast sv. Frančišku Asiškemu, stranska oltarja pa na čast B. D. Mariji in sv. Antonu Padovanskemu. Zidavo samostana in cerkve in vse potrebno je omogočil in podprl štajerski deželni glavar Janez Ulrik pl. Eggenberški.¹⁵

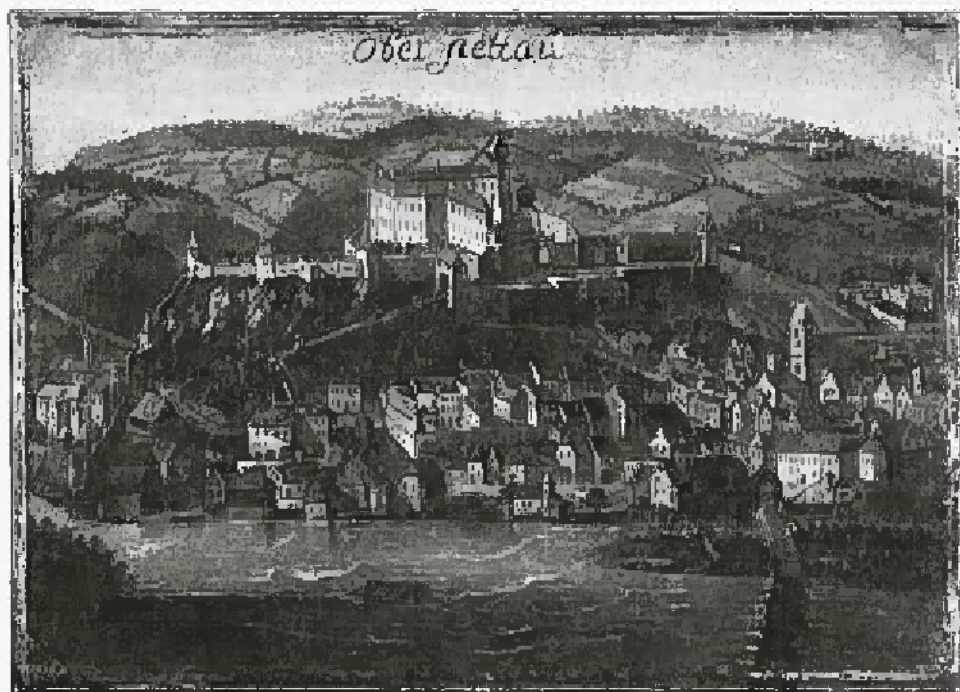
¹¹ Prim. *Volumen Secundum Primi Protocolli pontificalium*, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae*, 19, Ljubljana 1997, 257: »Consecratio et sollemnis Impositio Primarii Lapidis pro Ecclesia ac Monasterio Novo Sancti Seraphici P. Francisci, eiusque Pitorum FF. Capuccinorum in Civitate PETTOVIENSI 8. Sept. Anni 1615. – (In margine: Pictura lapidis primarii cum inscriptione: LAPIS PRIMARIUS pro Ecclesia & Monasterio Patrum Capuccinorum IN CIVITATE POETTOVIENSI Positus & consecratus 8. Sept. 1615. Fundationis Archiducalis). Nato je prepis listine, ki so jo položili v temeljni kamen. Na robu v Protokolu je še pripis: Pettovil 8. Sept. Confirmati 324 plus – minus. Hrenov Protokol navaja tudi Matej Slekovec (prim. Matej Slekovec, n. d., str. 100). Prim. Ana Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*, SAZU, Ljubljana 1988, 214: »Hren je položil in posvetil kamen kapucinske cerkve in samostana ter kraj zaznamoval s križem. Novo kapucinsko naselbino v Ptuj sta žv mogočno obrambo domovine ter v pomoč, tolažbo, čast in okras ptujškega mesta ustanovila nadvojvoda Ferdinand in žena Marija Ana«.

¹² Prim. opomba 11.

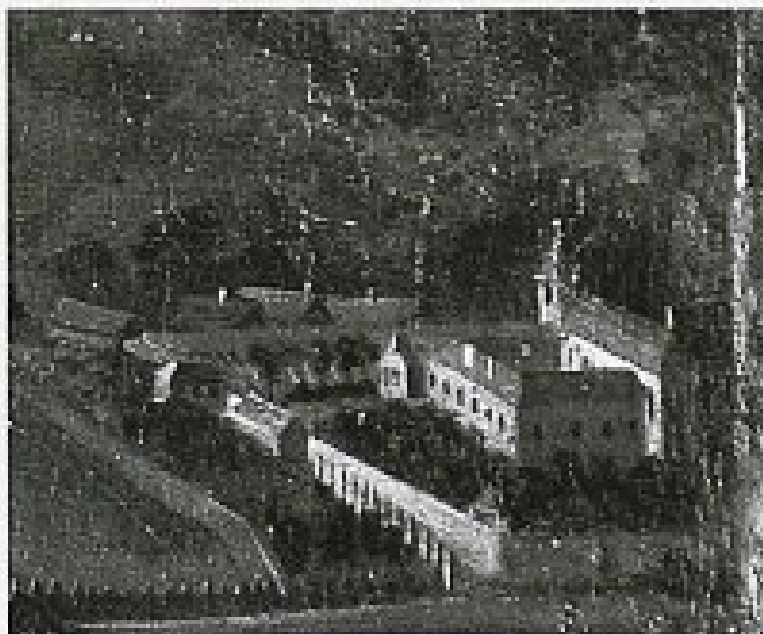
¹³ Matej Slekovec, n. d., 100.

¹⁴ Slekovec pa navaja citat iz Eberleinovega dnevnika, kjer je opomba: »1620, 28. octbr. Consecro templum PP. Capuzzinorum Pettovil in hon. s. Francisci« (Steierm. Geschichtsbl., I, 212; M. Slekovec, n. d., str. 101).

¹⁵ Prim. Hyacinthus Graecensis, *Libellus Fundationum, Consecrationum, Dierum, Annorum, Anniversariorum Ecclesiarum Capuccinorum Provinciae Styriae*, Pettovil, v: Metod Benedik – Angel Kralj, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih, Nekdanja Štajerska kapucinska provinca*, v: *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 16, Ljubljana 1994, str. 291-192; Lj. (adislav) Iljazemali, *Ptujski kapucini*, v: *Čvetje z mrtov sv. Frančiška* 57(1940), št. 2, str. 40-42.

Ober Pettau (Gornji Ptuj), olje, platno, 1687, Pokrajinski muzej Ptuj; (Ob desnem robu v sredini fotografije kapucinski samostan s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega). Foto: Boris Farič.

Kapucinski samostan s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega (detajl iz Ober Pettau, 1687, Pokrajinski muzej Ptuj)

Ptujski požar 8. oktobra 1705 je kapucinski samostan s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega iz leta 1623 oziroma 1630 zelo poškodoval. Viri omenjajo, da je požar uničil v cerkvi oltarje in zakristijo. Zgorela je tudi samostanska knjižnica z arhivom. Tako ni čudno, da je provincialni kapitelj leta 1726 zaradi ptujskega požara sklenil, da morajo biti vse kapucinske samostanske knjižnice v »obokanih prostorih, kjer bodo knjige in arhivi varnejši pred ognjem.«¹⁶ Zato je toliko dragocenejše poročilo, ki ga je leta 1725 napisal ptujski kapucinski gvardijan in ga je leta 1726 dopolnil p. Egidij iz Gradca, saj se nam je tako ohranilo bogato poročilo o življenju in delu kapucinov na Ptuj.

2. Poročilo o ptujskem kapucinskem samostanu leta 1726

2.1. Kdaj, kdo, s kakšnim namenom in čigavim dovoljenjem je ustanovil samostan?

Mesto Ptuj v Vojvodini Spodnji Štajerski leži na levem bregu Drave, v njem se govori nemško in slovensko, od krivoverstva ni bilo povsem nedotaknjeno, vendar je bilo manj okuženo in z lahkoto odpravljeno. Nihče izmed meščanov ni bil izgnan, kajti potem ko so čuli spodbudne nadpastirjeve besede, so vsi izpovedali rimskokatoliško vero. Kolikor bolj so bili pripravljeni, tem hitreje in bolj pogosto so izražali željo, da bi imeli med seboj kapucine, za katere so zaprosili in so bili uslišani. Ko je leta 1615 p. Just od Sv. Justa, takratni generalni komisar Štajerskega kapucinskega komisariata, z dovoljenjem deželnega kneza Ferdinanda dobil primerno mesto, je sam pripeljal naše patre, vendar so tukaj ostali le nekaj let, ker so, preizkušeni zaradi nevšečnosti in nemirov iz različnih vzrokov, to lokacijo zapustili. Ko pa so jim podarili primernejšo lokacijo zunaj mesta in ko je to dovolil prevzvišeni gospod Janez Ulrik grof Krumlovienski, knez S. R. I. Eggenberški, ki je bil takrat gospodar imenitnega ptujskega gradu, je le-ta tudi ustanovil in na svoje stroške zgradil naš samostan in cerkev.¹⁷

¹⁶ Vinko Škafar, *Knjige in knjižnica v nekdanjem kapucinskem samostanu v Mariboru*, v: ČZN 64=29(1993), str. 64. Žal ni znano, kje so knjige iz Kapucinske knjižnice na Ptuj, ki je verjetno kot drugi samostani imela tudi kakšno inkunabulo; le štiri so bile doslej najdene: dve v Kapucinski knjižnici v Krškem (l. Pietro Galesini, *Il perfetto Dittionario ovvero tesoro della Lingua volgare italiana*, In Venetijs 1672 /Petovii, W 6/; 2. P. Georgius, S.I., *Christliche Sitten=lehren Aus Denneu Sonntäglichen Evangelien des Ganzen Jahres*, Wiena 1760 /Loc. Capucinatorum Pettovii; Ad usum Patris Caroli Josephi Dornaviensis/, in dve v Kapucinski knjižnici v Mariboru (Augustinus Reding, OSB, *Theologia scholastica*, L., Einsiedeln 1667, II., 1668). Omenimo tudi, da je na Ptuj leta 1795 Fr. Schutz natisnil kapucinu p. Gregorju Maljevcu v kajkavščini knjižico *Nebesški pasztiir pogubljenuj ovczu ische*. Gre za drugi najstarejši ptujski ohranjeni tisk, prvi je molitvenik *Hitra inu glatko pot pruti nebesam* iz leta 1793.

¹⁷ Prim. *Relatio 9. De Origine, Statu, et Adjacentibus Conventus Capucinatorum Pettovii* (odsej *Relatio 9*), v: Metod Benedik – Angel Kralj, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih*. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca, v: *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 16, Ljubljana 1994, str. 353-354.

Pogled na del kapucinskega samostana s cerkvijo (vojaških skladišč) tik pred rušenjem leta 1975. Foto: Horvat, 1975.

2.2. V kateri škofiji, na čigavem zemljišču in na čigave stroške je bil zgrajen samostan?

Tukajšnji samostan – stavba je na stroške prej omenjenega prevzvišenega gospoda ustanovitelja na njegovem zemljišču, ki nam ga je podaril – je podložen salzburški nadškofiji in avstrijskemu gospodstvu. Temeljni kamen je, kot je naveda, s postavitvijo križa, položil prevzvišeni in prečastiti gospod Jakob Eberlein, knez S. R. I. in sekovski škof, v teh krajih generalni vikar prej omenjenega salzburškega nadškofa – ordinarija dne 22. julija 1623, ko je upravljal tedanjo mlado provinco p. Bazilij Vicentin, ki je že drugič izbran za provinciala Štajerske province.¹⁸

2.3. Komu je posvečena cerkev in ali uživa kakšne privilegije?

Cerkev je prej imenovani nadpastir dne 29. junija 1630 posvetil v čast in varstvo našega serafskega sv. očeta Frančiška. Dan posvečenja se obhaja na nedeljo, ki je bližnja osmini sv. apostolov Petra in Pavla. Ni znano, da bi bila obeležena s kakimi posebnimi ugodnostmi; le enkrat ji je bil podeljen popolni odpustek pri stranskem oltarju vseh svetnikov; potem ko je po sedmih letih ugasnil, ni bil več obnovljen.¹⁹

2.4. Sta bila cerkev in samostan zgrajena z dolgovi?

Niti samostan niti cerkev nista bila zgrajena s kakšnimi dolgovi.²⁰

2.5. Koliko redovnikov je v samostanu, koliko celic, ali so urejene v duhu redovnih konstitucij?

V samostanu na Ptuju prebiva v redovni skupnosti 28 redovnikov. Celic je

¹⁸ Prim. *Relatio* 9, str. 354.

¹⁹ Prim. *Relatio* 9, str. 354.

²⁰ Prim. *Relatio* 9, str. 354.

v samostanu 27; sob za goste in bolnike je 5. Vse, tako v samostanu kakor v cerkvi, je zgrajeno po navodilih Konstitucij.²¹

2.6. Je samostan (bil) tudi študijska ali noviciatska hiša, ali ima bolniške sobe?

Nekaj preteklih let je bil samostan tudi kraj noviciata; zdaj pa je že mnogo let kraj študija. Sočasno je namenjen tudi za bolne člane družine, ki jih zastonj zdravita zdravnik in svetni lekarnar.²²

2.7. Je samostanu pridružen še kak oratorij, cerkev, hospic, bolnica ali misijon?

Bolnišnice nimamo, tudi oratorijev ne, tudi cerkve ali zavetišča, ki bi bilo pridruženo našemu samostanu, ni. Tudi misijonov nimamo, ampak samo pridigamo in spovedujemo v župnijskih cerkvah, kamor smo pogosto vabljeni.²³

2.8. Katero mesto imajo naši bratje redovniki v procesijah, ali so v kraju starejši redovi?

V tem kraju imajo svoj samostan tudi patri dominikanci in patri minoriti; so tukaj mnogo pred nami, zato je mesto kapucinov v procesijah zadnje.²⁴

2.9. Katera opravila izvršujejo, ali spovedujejo laike?

Spovedujemo zunanje ljudi obojega spola v nemškem in slovenskem jeziku, ki ga govori samo kmečki del prebivalstva. Pridigamo skozi vse leto tako ob nedeljah in praznikih v mestni župnijski cerkvi na Ptuj. Če je pa nujna potreba ali pa to zahteva ljubezen, smo na razpolago vsem, ki se počutijo dobro ali slabo.²⁵

2.10. Kakšno je območje samostanskih nabirk?

Nabirke tukajšnjega samostana ne mejijo na območje nobene druge province. Glede na samostane naše lastne province upoštevamo razdelitev, ki so nam jo določili naši predstojniki, in sicer posebej na območju Štajerske, ki meji pri Ptuj z bližnjo Hrvaško, in med seboj ne tekmujemo.²⁶

2.11. Ali za preživljanje prejimate kake redne darove ali živite zgolj od miloščine?

Tukaj živimo od prostovoljnih darov – brez povračila, in sicer od dveh graščin vsak teden dobimo nekaj mesnih darov, in sicer kot miloščino, brez kakršnih koli obveznosti.²⁷

1.12. Ali samostan uživa kak poseben privilegij?

Takega posebnega privilegija ne uživamo. Kar bi bilo vredno omeniti, je spomin na veliki požar, ki je 8. oktobra 1705 prizadejal ne samo mesto Ptuj, ampak tudi vse domove. Ogenj je zaradi vetra prestopil mestne meje. Četudi sta naš samostan in cerkev od mesta precej oddaljena, sta tudi zgorela: v cerkvi oltarji in zakristija, v samostanu vsa oprema s knjižnico in arhivom. Pogorišče pa je s pomočjo mnogih, posebno imovitejših dobrotnikov zopet popolnoma obnovljeno. Med dobrotniki je bil najbolj viden patron, ki je dal vse potrebno za gradnjo, tj. presvetli in prevzvišeni gospod Jakob Ernest grof Leslie, tajni svetnik

²¹ Prim. *Relatio* 9, str. 354.

²² Prim. *Relatio* 9, str. 354.

²³ Prim. *Relatio* 9, str. 355.

²⁴ Prim. *Relatio* 9, str. 355.

²⁵ Prim. *Relatio* 9, str. 355.

²⁶ Prim. *Relatio* 9, str. 355. Kapucini v primerjavi z dominikanci in minoriti niso razen samostanskega vrta imeli nobenih posestev in so zato imeli določena območja za nabirke.

²⁷ Prim. *Relatio* 9, str. 355.

svetlega cesarskega Veličastva in predsednik cesarske komore Spodnje Avstrije; posebno slaven zato, ker je v ponovno zgrajenem samostanu omogočil zborovanje (kapitelj) province na Ptuj. Osem dni je z velikimi stroški gostil zborovanje in tako pokazal svojo veliko darežljivost.²⁸

3. Gvardijani in lektorji v kapucinskem samostanu na Ptuj

Priobčil bom poimenski seznam gvardijanov (lišnih predstojnikov) in lektorjev (učiteljev) filozofije in teologije, ki so poučevali kandidate Štajerske kapucinske province za duhovništvo. Preden jih bom poimensko predstavil, bom zaradi neskladnosti v zgodovinskem zapisu razložil pojem gvardijan in lektor.

Razlika med meniškimi (benediktinci, cistercijani itd.) in uboštenimi redovi (minoriti, frančiškani, kapucini, dominikanci in drugi) je tudi v tem, da so predstojniki (opati) v meniškimi redovi navadno do smrti, v uboštenih redovi pa imajo provincialni (provinciali) kot samostanski (pri minoritih, frančiškanih in kapucinih gvardijan; pri dominikancih prior) predstojniki mandat za določen čas, ki je navadno kratek. Tako je bilo tudi v ptujskem kapucinskem samostanu. Zato se je v relativno kratkem obdobju zamenjalo veliko gvardijanov (lišnih predstojnikov).

V časovnem zaporedju z gvardijani je priobčen tudi seznam lektorjev filozofije ali teologije, saj so kapucini na Ptuj imeli dolgo časa tudi svoje študente, tj. interno kapucinsko filozofsko ali teološko učilišče, v katerem je bil en letnik, od 8 do 12, študentov filozofije ali teologije. Kraji čas so imeli klerike, ki niso študirali, marveč so se uvajali in utrjevali v redovnem življenju. Te je vodil gvardijan. Med kapucine so vstopali fantje iz najrazličnejših stanov, od preprostih do mestnih in plemiških sinov. Dokumenti nam povedo, da so h kapucinom pogosto pristopali fantje, ki so študirali v jezuitskih kolegijih²⁹ in v ruški latinski šoli.³⁰ Štajerska provinca je prav od svojega nastanka, najprej češko-avstrijsko-štajerski komisariat,³¹ uvedla interni samostanski študij filozofije in teologije. Po končanem noviciatu so kleriki preživeli dve leti v »semenišču«³² v katerem od samostanov province, kjer so pod vodstvom novega učitelja poglobljali svoje osebno duhovno življenje in se obenem pripravljali na bodoči duhovniški poklic. Po dveh letih semenišču so začeli s študijem logike, ki je trajal eno leto in se je končal s posebnim izpitom, ki je študentom omogočil vstop v dveletni študij filozofije. Le-ta je obsegala fiziko in metafiziko s primesmi matematike in naravoslovja. Tudi to obdobje se je končalo z izpitom, nato pa so se tisti, ki so izpit dobro opravili, lahko lotili štiriletnega študija teologije. Tako je študij trajal sedem let: logika eno leto, filozofija dve leti, teologija pa štiri leta. Študijske hiše, ki so bile posamezne enote provincijskega študija, so navadno imele od 10 do 16 študentov, saj so kapucinski samostani bili vedno majhni, in svojega lektorja (učitelja, predavatelja) filozofije ali teologije. Podobno kot noviciatov je bilo v

²⁸ Prim. *Relatio* 9, 355-356. Provincialni kapitelj se je v ptujskem samostanu začel 9. septembra 1711 (prim. *Liber functionum capitularium P.P. Capucinarum provinciae Styriae*, v: Metod Benedik - Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca, str. 154).

²⁹ Na območju, ki ga je zajemala Štajerska kapucinska provinca, so delovali tile jezuitske kolegije: Gradec (1578), Leoben (1585), Ljubljana (1597), Celovec (1605), Zagreb (1606), Gorica (1615), Trst (1619), Judenburg (1620), Varaždin (1634) in Maribor (1758).

³⁰ Samo iz ruške latinske šole (1645-1760) je stopilo h kapucinom 119 učencev (prim. Drago Augustinovič, *Ruška šola*, v: Ruška latinska šola, historični kontekst, Ruše 1996, str. 37).

³¹ Poleg sv. Lovrenca Brindiskega, ki je tudi cerkveni učitelj, sta že prav od začetka bila dva patra, ki ju *Liber capitularis* imenuje »theologiae lector«.

³² Leta 1654 je bil temu namenjen tudi ptujski samostan »Seminaria Clericorum duo: Goritiae unum suli R. P. Christophoro Guard. Pettovii alterum suli. P. Bonaventura Guard« (*Liber Functionum capitularium P. P. capucinarum provinciae Styriae Immaculatae conceptionis beatissimae Virginis Mariae dedicatae*. Ab anno 1647, 1654, v: Metod Benedik - Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska provinca, str. 89).

Štajerski provinci zato nekaj študijskih hiš. Leta 1766, ko je bilo zelo veliko duhovniških kandidatov, jih je bilo kar 11, 5 filozofskih in 6 teoloških.³³ Tisti kleriki, ki so končali študij, kot so ga kapucinske konstitucije predpisovale, so kasneje lahko postali *pridigarji* (conclonatores). Za službo pridigarja je vsakega posameznega kapucinskega duhovnika na temelju provincialovega poročila o uspešno opravljenem študiju potrdil vrhovni predstavnik reda, drugi, ki so študirali zgolj moralno teologijo, so smeli opravljati službo *spovednika* (confessarius), druge študente z manj opravljenega študija so sicer lahko posvetili v duhovnike, vendar so ostali le *preprosti duhovniki* (sacerdotes simplices), tj. duhovniki, ki so sicer maševali, toda niso imeli pravice ne pridigati in ne spovedovati.³⁴ Tako je študij potekal do leta 1784, ko je vlada na Dunaju določila, da morajo vsi študentje obiskovati »publicas scholas juxta decretum Caesareum«.³⁵

Priobčil bom imena gvardijanov,³⁶ magistrov novincev, lektorjev (učiteljev) filozofije in teologije v ptujskem kapucinskem samostanu. Ponekod bom dodajal število vseh članov Štajerske kapucinske province, da bi uvideli hiter razvoj kapucinskega reda na našem ozemlju.

Leta 1618 p. Bernardin iz Ferma, gvardijan

Leta 1618 je Štajerski generalni komisariat kapucinskega reda imel 12 pridigarjev, 42 duhovnikov nepridigarjev, 20 klerikov študentov, 30 bratov laikov, 104 vseh članov in 8 samostanov (naselbin): (Bruck na Muri, Gradec, Maribor, Ptuj, Celje, Ljubljana, Reka, Gorica) in dva v gradnji (Zagreb in Krmin).

Leta 1625 p. Pavel iz Montefana

Leta 1625 je Štajerska kapucinska provinca imela 13 pridigarjev, 40 duhovnikov (nepridigarjev), 26 klerikov, 41 laikov, 120 vseh članov in 12 samostanov (Gradec, Bruck na Muri, Ptuj, Radgona, Maribor, Zagreb, Ljubljana, Gorica, Trst, Reka, Krmin in Celje).

Leta 1633 p. Filip iz Augsburga

Leta 1633 je Štajerska kapucinska provinca imela 23 pridigarjev, 72 duhovnikov, 36 klerikov, 59 laikov, 190 vseh članov in 13 samostanov (novi samostan Beljak) ter dve samostanski učilišči.

Leta 1649 p. Martin iz Radovljice

Leta 1649 je Štajerska kapucinska provinca imela 60 pridigarjev, 72 duhovnikov, 53 klerikov, 97 laikov, 282 vseh članov in 21 samostanov (novi samostani Sv. Križ pri Ajdovščini, Lipnica, Wolfsberg, Tamsweg, Kranj, Celovec, Murau in Krško), študij filozofije na Ptuj je poučeval p. Martin iz Radovljice, študij teologije v Radgoni p. Pij Liviensis, študij moralke pri Sv. Križu počuje p. Hieronim iz Ljubljane in v Wolfsbergu p. Edmund iz Münchna. Noviciat je v Brucku na Muri in Lipnici.

Leta 1652 p. Kalist iz Stične, gvardijan in magister novincev

Leta 1653 p. Marij iz Jarenine. 13. junija 1654 je sekovski škof Janez IV. Marko grof Altrinski blagoslovil zvon za kapucinsko cerkev na Ptuj.³⁷

³³ Teološke študijske hiše so bile v Gradu v samostanu Sv. Janeza Krstnika, na Reki, v Ljubljani, Gorici, Varaždinu in Celovcu. Filozofske študijske hiše pa so bile v Celju, Mariboru, Krškem, Varaždinu in Ptuj (prim. Metod Benedik – Angel Kralj, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska provinca*, str. 230).

³⁴ Prim. Metod Benedik, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Študij v redu in provinci*, v: Metod Benedik – Angel Kralj, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca*, str. 46.

³⁵ *Liber functionum capitularium P. P. capucinatorum provinciae Styriae Immaculatae conceptionis beatissimae Virginis Mariae dedicatae. Ab anno 1647, 1784*, v: Metod Benedik – Angel Kralj, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska provinca*, str. 244.

³⁶ Konstitucije iz leta 1529 so določale, da mora provincijsko vodstvo vsako leto znova gvardijane potrditi za njihovo službo, 1552 pa so zapisale, da jih imenuje za dobo treh let. Preden je nekdo mogel biti imenovan za gvardijana, je moral pred definitorijem opraviti strog izpit »circa casus conscientiae«, če ni že prej opravljal te službe ali bil vsaj 15 let član kapucinskega reda. Konstitucije so tudi določale, da gvardijan v času svojega mandata ne more opravljati službe lektorja (prim. *Lexicon cappuccinum*, Romae 1951, str. 706).

³⁷ Prim. *Protocolum*, A, str. 221, v: Diözesanarchiv Graz.

Leta 1654 p. Bonaventura iz Senja

Na Ptujju je bilo semenišče klerikov, ki jih je vodil gvardijan p. Bonaventura iz Senja.

Leta 1655 p. Konstantin iz Škofje Loke

Na Ptujju je bil noviciat, ki ga je vodil gvardijan p. Konstantin iz Škofje Loke

Leta 1657 p. Ferdinand iz Gradca

Leta 1658 p. Evzebij iz Lauberna

Leta 1661 p. Izidor iz Herbipola

Leta 1663 p. Felicijan iz Münchna

Leta 1665 je bil na Ptujju noviciat, ki ga je vodil p. Baltazar iz Gmundna.

Leta 1666 p. Bonagratia iz Fürstenfelda

Leta 1666 je bil na Ptujju noviciat, ki ga je vodil gvardijan p. Bonagratia iz Fürstenfelda.

Leta 1667 p. Angelik iz Trsta

Leta 1667 je bil na Ptujju študij filozofije, ki ga je vodil p. Makarij iz Kranja.

Leta 1668 p. Angel iz Strassfrieda

Leta 1669 p. Gabrijel iz Krke na Koroškem

Na Ptujju je umrlega p. Makarija zamenjal v poučevanju filozofije p. Alfonz iz Frankensteina.

Leta 1670 p. Janez Jakob iz Narte v Šleziji

Leta 1672 p. Valentin iz Linza

Leta 1673 p. Marijan iz Gradca, definitor

Leta 1673 je poučeval teologijo p. Florencij od Sv. Vida na Koroškem.

Leta 1675 p. Samuel iz Salzburga

Leta 1676 p. Kristijan iz Reichenfelsa

Leta 1676 je filozofijo predaval p. Remigij iz Wolfsberga.

Leta 1677 p. Teofil iz Krškega

Leta 1677 je filozofijo predaval p. Remigij iz Wolfsberga.

Leta 1679 p. Bonagratia iz Fürstenfelda

Leta 1679 je filozofijo predaval p. Placid iz Ilza.

Leta 1679 p. Luka iz Zagreba je kot definitor 21. septembra 1679 zamenjal p. Bonagratia iz Fürstenfelda, ki je umrl kot žrtev ljubezni do okuženih na Ptujju 19. 8. 1681. P. Luka je bil pri vseh zelo priljubljen in je bil zato njegov nagrobnik na steni župnijske cerkve sv. Jurija.³⁸

Leta 1681 je p. Ivo Neumarktensis postal ptujski gvardijan, 17. 9. 1681, po smrti p. Luka iz Zagreba.

9. maja 1681 je sekovski škof Janez Ernest grof Thunski birmal v kapucinski cerkvi na Ptujju 241 vernikov.³⁹

Leta 1682 p. Ernest iz Gradca

Leta 1682 je teologijo predaval p. Placid iz Ilza.

Leta 1684 p. Placid iz Ilza

Leta 1684 je filozofijo predaval p. Samuel iz Salzburga.

Leta 1685 p. Valentin iz Linza

Leta 1685 je teologijo predaval p. Anton iz Kranja.⁴⁰

Leta 1686 p. Virginij iz Kamnika

Leta 1686 je filozofijo predaval p. Just iz Maribora.

Leta 1688 p. Jožef Maria iz Frankensteina

Leta 1688 je filozofijo predaval p. Leonard iz Kočevja.

³⁸ Prim. Na majlni kamni plošči, vzdani v vzhodno steno mestne cerkve sv. Jurija na Ptujju, lahko beremo: »R. P. LVCAS ZAGR.=ET DEFI-TO. OBIIT IN PESTE - 19. AVGVSTI. 681« (prim. Matej Slekovec, n. d., 122. Samostanski pridigar 24. 9. 1680 je bil Kolb (prim. Matej Slekovec, n. d., str. 119).

³⁹ Istega dne 9. maja 1681 je isti škof birmal v župnijski cerkvi sv. Jurija 568 oseb, naslednji dan, 10. maja, v cerkvi sv. Jožefa 621 oseb in še istega dne v grajski kapeli 4 osebe (prim. *Protocolium Ecclesiasticum*, C 23, str. 46, v: Diözesanarchiv Graz).

⁴⁰ P. Anton iz Kranja, dvakrat provincial Štajerske province (1701-04, 1707-09), dvakrat generalni definitor (1709 in 1712). V rokopisu je zapustil lepo urejene pridige v slovenskem in nemškem jeziku. Umrli je 25. 10. 1727 v Ljubljani.

Leta 1690 p. Stanislav iz Gradca

Leta 1690 je filozofijo predaval p. Leonard iz Kočevja.

Leta 1691 p. Stanislav iz Lipnice

Leta 1691 je filozofijo predaval p. Martin iz Bistrice.⁴¹

Leta 1693 p. Jožef Maria iz Frankensteina

Leta 1693 je teologijo predaval p. Martin iz Bistrice.

Leta 1694 p. Gabrijel iz Cmureka, definitor

Leta 1694 je filozofijo predaval p. Salomon iz Voraua.

Leta 1696 p. Gabrijel iz Cmureka, definitor

Leta 1696 je filozofijo predaval p. Salomon iz Voraua.

Leta 1697 p. Teodorik iz Gradca

Leta 1697 je filozofijo predaval p. Krištof iz Gradca.⁴²

Leta 1698 p. Konstantin iz Brucka na Muri

Leta 1698 je filozofijo predaval p. Krištof iz Gradca.

Leta 1700 p. Kerubin iz Škoje Loke, magister novincev

Leta 1701 p. Teofil iz Kranja

Leta 1701 je bil magister novincev p. Kerubin iz Škofje Loke.

Leta 1701 je bilo v Štajerski kapucinski provinci 221 pridigarjev, 107 drugih duhovnikov, 63 klerikov, 142 laikov. Bratov z zaobljubami 533; 14 klerikov novincev, 6 laikov novincev. Vseh bratov z novinci 553.

Leta 1703 p. Samuel iz Salzburga

Leta 1704 p. Samuel iz Salzburga, definitor

Leta 1706 p. Hiacint iz Dravograda, superior. Od prejšnjega kapitlja je dva samostana, Ptuj in Zagreb, opustošil požar, in sta bila začasno spremenjena v hospicij. Zato se je predstojnik začasno imenoval superior.⁴³

Leta 1708 p. Hiacint iz Dravograda, (samostan obnovljen)

Leta 1709 je predaval filozofijo p. Danijel iz Celovca.

Leta 1710 p. Robert iz Gradca

Leta 1710 je predaval filozofijo p. Danijel iz Celovca.

Leta 1711 p. Krizant iz Linza

Leta 1711 je predaval filozofijo p. Konrad iz Gradca.

Leta 1713 p. Egidij iz Gradca

Leta 1713 je predaval filozofijo p. Konrad iz Gradca.

Leta 1714 p. Egidij iz Gradca, definitor

Leta 1714 je predaval teologijo p. Emanuel iz Celovca.

Leta 1716 p. Danijel iz Celovca

Leta 1716 je predaval teologijo p. Emanuel iz Celovca.

Leta 1717 je predaval filozofijo p. Ferdinand iz Beljaka.

Leta 1718 p. Arhangel iz Gradca

Leta 1718 je predaval filozofijo p. Ferdinand iz Beljaka.

Leta 1719 p. Krizant iz Linza

Leta 1719 je predaval filozofijo p. Kornelij iz Gradca.

Leta 1721 p. Malahija iz Cmureka

Leta 1721 je predaval filozofijo p. Kornelij iz Gradca.

Leta 1722 p. Danijel iz Celovca

Leta 1722 je predaval teologijo p. Dizma iz Ruš

Leta 1724 p. Konrad iz Gradca

⁴¹ P. Martin iz Bistrice je bil dvakrat provincial Štajerske province (1710-1713; drugič izvoljen 29. 6. 1716, umrl 7. 8. 1716).

⁴² P. Krištof Neuplid iz Gradca je bil dvakrat (1713-16; 1719-22) provincial Štajerske province. Napisal pridige za nedelje in praznike: *Bipartitus tubarum clangor*, I, II., Augustae Vindelicorum 1735. Umrl 12. 4. 1735.

⁴³ Provincialni kapitelj je bil 29. julija 1706. Na njem so sklenili: »Practerea quia a priori Capitulo duo Monasteria incendio fuerunt exusta, videlicet Pettovinense et Zagrabienense, atque sic in hospitia reducta sunt« (Liber functionum capitularium P. P. Capucinatorum provinciae Styriae, v: Metod Benedik – Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska provinca, str. 149).

- Leta 1724 je predaval filozofijo p. Marko iz Brucka na Muri.
 Leta 1725 p. Gabriel iz Brucka na Muri
 Leta 1725 je predaval filozofijo p. Marcijal iz Knittelfelda.
 Leta 1727 p. Rupert iz Gradca
 Leta 1727 je predaval filozofijo p. Just iz Maribora.⁴⁴
 Leta 1727 p. Malahija iz Cmureka
 Leta 1728 p. Remigij iz Griffna
 Leta 1728 je predaval filozofijo p. Sebastijan iz Ljubljane.
 Leta 1730 p. Remigij iz Griffna
 Leta 1730 je predaval filozofijo p. Jakob iz Žirov.
 Leta 1731 p. Marcijal iz Knittelfelda
 Leta 1731 je predaval filozofijo p. Jakob iz Žirov.
 Leta 1732 p. Dizma iz Ruš
 Leta 1732 je predaval filozofijo p. Justin iz Gorice.
 Leta 1733 je predaval filozofijo p. Kajetan iz Ljubljane.
 Leta 1734 p. Dominik iz Radgone
 Leta 1734 je predaval filozofijo p. Kajetan iz Ljubljane.
 Leta 1736 p. Makarij iz Wildona. 20. julija 1736 dopoldne je sekovski škof Jakob Ernest Lichtensteinski birmal v kapucinski cerkvi na Ptujju 1032 vernikov.⁴⁵
 Leta 1736 je predaval filozofijo p. Ignacij iz Hartberga.
 Leta 1737 p. Dizma iz Ruš
 Leta 1737 je predaval filozofijo p. Štefan iz Ruš.
 Leta 1739 p. Marcijal iz Knittelfelda
 Leta 1739 je predaval filozofijo p. Avgustin od Sv. Petra.
 Leta 1739 predaval filozofijo p. Eligij iz Nonsberga.
 Leta 1740 p. Marcijal iz Knittelfelda
 Leta 1740 je predaval filozofijo p. Janez Marija s Ptuja.
 Leta 1740 je bilo v Stajerski kapucinski provinci 360 pridigarjev, 95 duhovnikov nepridigarjev, 93 klerikov, 170 laikov, vseh bratov z zaobljubami 718. Klerikov novincev 25, laikov novincev 7. Vseh članov 750.
 Leta 1742 p. Filibert s Ptuja
 Leta 1743 p. Filibert s Ptuja
 Leta 1743 je predaval filozofijo p. Ferdinand iz Muraua.
 Leta 1745 p. Marko iz Brucka na Muri
 Leta 1746 p. Marko iz Brucka na Muri
 Leta 1746 je predaval filozofijo p. Weikard iz Judenburga.
 Leta 1748 p. Rihard iz Maribora
 Leta 1748 je predaval filozofijo p. Serapion iz Brucka na Muri.
 Leta 1749 p. Janez Marija s Ptuja (na Ptujju ni bilo učilišča)
 Leta 1752 p. Just iz Gradca (na Ptujju ni bilo učilišča)
 Leta 1754⁴⁶ p. Rihard iz Maribora

⁴⁴ P. Just Primož Felicijan Koggl (1687-1732) je bil lektor v radgonskem, ptujskem in mari-borskem kapucinskem samostanu. Kot lektor teologije je napisal dogmatiko: P. Justus Marburgensis, Lector Ordinis FF. Capucinatorum, Pars I: *De Deo, de visione Dei, de scientia et voluntate Dei, de mysterio SS. Trinitatis et de Angelis*. Pars II: *De actibus humanis et de peccatis, de Gratia, de virtutibus, de Incarnatione, Cursus theologicus traditus anno 1718 a P. Justo Marburgensi, conscriptus a P. Paulo Locopolitano studioso, Radkersburgi 1718.*

⁴⁵ Že 18. julija 1736 dopoldne je birmal v mestni župnijski cerkvi sv. Jurija 1436 oseb, popoldne istega dne zaradi dežja v gradu 1444 oseb, 19. julija dopoldne v župnijski cerkvi sv. Jurija 3431 in popoldne 1751 oseb (prim. *Protocolum Ecclesiasticum*, Č 23, str. 74, v: Diözesanarchiv Graz).

⁴⁶ Ptujška samostanska družina leta 1754: P. Rihard iz Maribora, gvardijan in pridigar; p. Narcis iz Maribora, vikar in pridigar; p. Jozafat iz Gradca, pridigar; p. Filibert s Ptuja, pridigar; p. Jakob iz Maribora, pridigar; p. Venancij iz Gradca, pridigar; p. Jozija iz Muraua, pridigar; p. Lovrenc iz Gradca, redni pridigar; p. Kolumb iz Wildona, pridigar; p. Hadrijan iz Gradca, pridigar; p. Reginald iz Radgone, praznični pridigar; p. Juvenal iz Wagna, pridigar; p. Maver iz Köfla, duhovnik; p. Makedonij Ausseensis, pridigar; p. Ignacij iz Radgone, pridigar; p. Nazarij iz Maribora, pridigar; p. Mavricij iz Landsberga, pridigar; p. Herman iz Celja; klerika (semenišče): fr. Mihael iz Novega mesta in fr. Leon iz Gradca. Bratje laiki: br. Maksimilijan iz Celja, br. Onufrij iz Trnovega, br. Wilfrid iz Beljaka, br. Painat Gambensis in br. Aron iz Celja (*Familia religiosa Petovii 1754, v: Catalogus Familiarum*

Leta 1755 p. Rihard iz Maribora

Leta 1757 p. Janez Marija s Ptuja

Leta 1757 je predaval filozofijo p. Krizostom iz Wolfsberga

Leta 1758 p. Janez Krstnik iz Maribora

Leta 1760⁴⁷ p. Krizostom iz Bistrice

Leta 1761 p. Prudencij iz Celja

Leta 1762 je predaval filozofijo p. Julijan iz Radgone.

Leta 1763 p. Prudencij iz Celja

Leta 1764 p. Gothard iz Gradca, na novo izbran

Leta 1764 je predaval filozofijo p. Venerand iz Gradca.

Leta 1766 p. Gothard iz Gradca

Leta 1767 je predaval filozofijo p. Simplicijan iz Gradca. Leta 1767 je bil p. Simplicijan iz Gradca premeščen kot lektor k Sv. Antonu v Gradec, na Ptuj pa je prišel z 11 študenti za lektorja p. Apolonij z Reke.

Leta 1767 je p. Zaharija iz Jarenine postal gvardijan, in sicer 11. 9. 1767.

Leta 1769 p. Prudencij iz Celja

Leta 1769 je bil na Ptuj študij teologije, lektor ni omenjen.

Leta 1769 je Štajerska provinca imela 422 pridigarjev, 41 duhovnikov spovednikov, 90 duhovnikov nepridigarjev in nespovednikov, 70 klerikov, 169 laikov, skupaj zaobljubljenih 791. Klerikov novincev 22, laikov novincev 7. Skupaj vseh 820.

Leta 1770 p. Prudencij iz Celja

Leta 1772 p. Krizogon iz Bistrice (ekslektor)

Leta 1775 p. Bernardin iz Arveža (sekovska škofija)

Leta 1778 p. Donacijan iz Krieglacha. Tega leta je postal v Zagrebu lektor filozofije p. Ambrozij Redeskini iz Ajdovščine, ki je postal zelo znan slovenski filozof.⁴⁸

Leta 1780 p. Donacijan iz Krieglacha

Leta 1781 p. Pirmin iz Leobna. Tega leta je izšel državni predpis, da se do preklica ne sme sprejemati kandidatov v noviciat.

Leta 1782 p. Prob iz Konjic

Leta 1782 je bil imenovan za lektorja na Ptuj p. Ožbalt iz Beljaka

Leta 1783 p. Prob iz Konjic. Leta 1783 so bili štirje hrvaški samostani (Zagreb, Varaždin, Reka in Karlobag) izločeni iz Štajerske province.

Leta 1784 (10. 9.) p. Jozue iz Gradca. V tem letu so študentje Štajerske kapucinske province začeli v Gradcu obiskovati državno teološko šolo, kot je to določil cesarski odlok.

Leta 1784 je bil gvardijan p. Dizma iz Radgone. Od začetka decembra do novega leta 1785 so si morale samostanske družine, bratje duhovniki, sami izbrati

Provinciae Styriae, v: Archivum generale Capuccinorum, Roma). V Radgoni sta istega leta bila omenjena posebej slovenski (sclavonicus) in posebej nemški (germanicus) pridigar. Na Ptuj jeziki ni bil omenjen.

⁴⁷ Samostanska družina na Ptuj leta 1760: p. Krizostom iz Bistrice, gvardijan, pridigar in spovednik; p. Janez Krstnik iz Maribora, vikar in pridigar; p. Jozafat iz Gradca, pridigar; p. Jakob iz Maribora, pridigar; p. Jozija iz Murau, pridigar; p. Lovrenc iz Gradca, pridigar; p. Patricij iz Gradca, pridigar; p. Ezekijel iz Gradca, pridigar; p. Modest iz Gradca, redni pridigar; p. Juvenal iz Wagna, pridigar; p. Kornelij iz Gradca, pridigar; p. Valentin Weisseneggensis, pridigar; p. Kapistran iz Radgone, duhovnik; p. Trankvilin iz Bistrice, praznični pridigar; p. Inocenc iz Maribora, pridigar; p. Proces iz Maribora, pridigar; p. Kasijan s Ptuja, pridigar; p. Felicjan iz Maribora, pridigar; p. Hiacint iz Radgone, bivši študent; p. Metod Krieglachensis, bivši študent; p. Petronij iz Knittelfelda. Kleriki (semeniščniki): fr. Cezarij Dengg iz Halbenraina pri Radgoni, fr. Hubert iz Gradca. Bratje laiki: br. Štefan iz Krieglacha, br. Joahim Jožef Fajk iz Kamnika, br. Nikolaj iz Judenburga, br. Henoh iz Gröbminga in br. Majnrad iz Valburge. (*Familia religiosa Petlovii anno 1760, Catalogus Provinciae Styriae*, v: Archivum generale Capuccinorum, Roma). Leta 1760 ni bilo na Ptuj študija filozofije ali teologije, marveč sta bila samo dva kandidata v »semenišču«, kjer sta se uvajala v redovno življenje in nista študirala, saj tudi lektorja ni bilo.

⁴⁸ Prim. Alma Sodnik, *Redeskini Ambrozij*, v: *Slovenski biografski leksikon*, III, str. 63; *Primorski slovenski biografski leksikon*, XIII, str. 165.

gvardijane, ki jih je do takrat imenovalo vodstvo province. Na Ptujju je bil ponovno izbran p. Dizma iz Radgone, ki je tako postal zadnji ptujski gvardijan,⁴⁰ saj je bil kapucinski samostan na Ptujju ukinjen 6. 3. 1786.⁴¹

Navedli smo vsa ohranjena imena gvardijanov kapucinskega samostana na Ptujju, magistrnov novincev in imena lektorjev (učiteljev) filozofije in teologije na ptujski enoti internega učilišča Stajerske kapucinske province. Od nekaterih lektorjev so se ohranila rokopisna (prepisana) skripta, drugi so kot pridigarji tiskali tudi svoje pridige. Žal je ostalo zelo malo ohranjenih virov o nekdanji kapucinski knjižnici,⁴² ki je gotovo kot druge stare kapucinske knjižnice imela tudi inkunabule.

4. Dejavnost ptujskih kapucinov

Kapucine so kljub domačim dominikancem in minoritom Ptujčani in okoličani lepo sprejeli. Priljubili so se jim predvsem s svojim uboštvom in gorečim oznanjevanjem božje besede doma in v okoliških cerkvah. Gornje poročilo pravi, da so redno pridigali v mestni cerkvi sv. Jurija.⁴³ Ohranjeni zapisi tudi poročajo, da so vsako leto spovedali v kapucinski cerkvi sv. Frančiška Asiškega od 20.000 do 30.000 nemško in slovensko govorečih Ptujčanov in okoličanov. Gojili so tudi ljudske pobožnosti, s katerimi so se ljudem zelo priljubili.⁴⁴ Znani zgodovinar in dober poznavalec arhivov Matej Slekovec je v svoji knjigi *Škofija in nadduhovnija Ptuj*⁴⁵ zaradi njihove dušnopastirske gorečnosti in skromnosti zapel pravo hvalnico ptujskim kapucinom. Tako je leta 1889 zapisal: »Ta samostan je bil do novejše dobe za tisočere neusahljiv vir pravega mira in tolažbe. Veliko so dosegli kapucini s pridigami, katere so imeli ob nedeljah v mestni cerkvi in ob raznih priložnostih tudi drugod; njih zgovorna in prepričalna beseda zdramila je marsikatega človeka iz grešnega spanja. Še več so opravili v spovednici. Leto za letom so spovedali v nemškem in slovenskem jeziku okoli 30.000 oseb, kajti od blizu in daleč so dohajali k njim grešniki, da bi jim zacelili dušne rane. Vrhu tega so imeli ob raznih časih v letu, kakor doma v samostanski cerkvi, tako tudi drugod, zlasti pa v Studenicah za tamošnje redovnice duhovne vaje.⁴⁶ In česar vse reformacijske komisije z vso strogostjo in celo z vojaško silo niso dosegle, opravili so z milostjo božjo kapucini. S svojo priljubljenostjo, nehlinjeno ponižnostjo in nedosegljivo gorečnostjo pridobili so si knalu vsa še tako trdovratna srca. Kmetje in meščani, bogatini in reveži, stari in mladi – vsi so jim bili z ljubeznijo in otroškim zaupanjem udani. Celu zaslužena je torej pohvala,

⁴⁰ Vsi podatki so vzeti iz *Liber functionum capitularium P. P. capueinorum provinciae Styriae immaculatae*

Conceptionis beatissimae Virginis Mariae dedicatae, Ab anno 1647, v: Metod Benedik – Angel Kralj, Kapucini

na Slovenskem v zgodovinskih virih, str. 85-245.

⁴¹ »Das Kapuzinerkloster am 6. März 1786 durch den Kreiskommisär Schmidt von Ehrenberg geschlossen. Das Vermögen betrug 2932 fl., an Bargeld nichts, an Stiftungskapitalien 800 fl., 976 fl. kamen an den Religionsfond. Der Garten mit dem Fischbehälter und der Krautacker wurden verpachtet, das Kloster und die Kirche übernahm das Militär gegen einen jährlichen Miethzins für ein Verpflegungsmagazin« (A. Wolf, Die Aufhebung der Klöster in Innerösterreich 1782-1790, Wien 1871, str. 124).

⁴² Dva debela zvezka, dva dela, iz ptujskega samostana (Loca capueinorum Petovii) sta v knjižnici Kapucinskega samostana v Mariboru, in sicer: Augustinus Reding, OSB, *Teologia scholastica*, I., Einsiedeln 1667 in II. 1668. Gre za teološko učbenik, ki so ga verjetno uporabljali v cnoti teološkega kapucinskega učilišča na Ptujju.

⁴³ Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch*, I. Teil, str. 380. Zgodovinski arhiv Ptuj, R 40.

⁴⁴ Prim. Vinko Škafar, *Kapucini bili ljudem zelo blizu*, v: *Tednik Ptuj*, 4. novembra 1993, str. 6.

⁴⁵ Prim. Matej Slekovec, n. d., str. 98-103 in str. 163-164.

⁴⁶ Prim. Ferdinand Rausp, *Pettau Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung, topographisch = historisch geschildert*, Graz 1858, 115.

katero je vlada leta 1630 dala kapucinom v Ptuj, da je njihovo blago in neumorno delovanje na prižnici in v spovednici zadržalo krivo vero v mestu in okolici.«⁶⁴

Poročilo iz leta 1726 omenja, da je nekaj časa bil na Ptuj tudi noviciat Štajerske kapucinske province in dalj časa klerikat, kjer so na domačem filozofskem učilišču študirali kapucinski pripravniki na duhovništvo. Zato upravičeno domnevamo, da je bila kapucinska knjižnica na Ptuj relativno bogata, saj je bila tudi študijska. Najstarejše knjige je uničil požar leta 1705, druge pa so raznesli ob ukinitvi samostana leta 1786 in jih je samo nekaj ostalo v drugih slovenskih kapucinskih samostanskih knjižnicah. Ni znano, kam je bil prenesen fond kapucinske knjižnice, kot je znano za kranjskega, ki je sedaj v škofjeloškem samostanu, in za zagrebškega, ki je sedaj v varaždinskem samostanu, kjer je celo Dalmatinova Biblija iz radgonskega samostana in lepo število knjig iz kapucinske radgonske knjižnice. Knjige, ki so sedaj v študijski knjižnici na Ptuj, so tja prišle šele po drugi svetovni vojni in so bile (in so dejansko še) last sedanje kapucinske knjižnice na Ptuj, ki je nastala l. 1926, ko so kapucini ponovno prišli na Ptuj in s seboj prinesli tudi stare slovenske knjige, ki so do konca prve svetovne vojne spadale v svetokriško ali goriško kapucinsko samostansko knjižnico. Zato imajo poleg žiga kapucinskega samostana na Ptuj tudi vse zapise ali žige omenjenih samostanov (Sv. Križ na Vipavskem, Gorica ali nekatere Maribor). Med drugo svetovno vojno je nemški okupator ptujske kapucine preganjal in samostan zasedel, po drugi svetovni vojni je bil kapucinski samostan nacionaliziran in določeno število knjig je brez reverza in pisnega dovoljenja nekdo prenesel v študijsko knjižnico na Ptuj.⁶⁵ Kjer so se sicer ohranile, četudi pri nepravem lastniku. Tudi zanje velja stari rek »res clamat ad dominum«.

5. P. Edvard Gebronšek, njegov rokopisni molitvenik in portret

Med zadnjimi duhovniki, ki so pripadali kapucinskemu samostanu na Ptuj, je tudi p. Edvard s Ptuja (p. Eduardus Pettoviensis).⁶⁶ Gre pravzaprav za p. Edvarda Antona Alojzija Gebronška, ki ga je že leta 1937 zaradi ohranjenega rokopisnega nemškega molitvenika *Heiliger Zeit Verreib vor die in der Liebe Gottes aufgestellte Herzen*⁶⁷ in zanimivega portreta⁶⁸ predstavil Viktor Skrabar iz Ormoža.

Gebronškov rokopisni molitvenik, ki je posvečen neki sorodnici, obsega 60 molitev, med njimi nekaj litanij, in odgovarja glede jezika in pravopisa času ob prehodu iz 18. v 19. stoletje. Molitve, ki jih je Gebronšek zbral in prepisal v svojo knjigo, ustrezajo po vsebini takratnim molitvenikom. Ureditev je običajna: najprej je jutranja molitev, nato mašna molitev ter spovedne in obhajilne molitve. Slede številne litanije in pobožnosti. Skrabar posebej omenja pobožnosti in litanije na čast sv. Janezu Nepomuku, priprošnjiku ob povodnjih, ki so Ptuj večkrat ogrožale.⁶⁹

Skrabar je navedel nekatere zanimive rodovniške podatke o Gebronških iz matičnih knjig ptujske mestne župnije, ki mu jih je zbral A. Remec. Navedel je starša p. Edvarda Gebronška, Melliorja in Marijo Ano, roj. Zellner, ki sta 16. 3. 1749 dobila sina Antona Alojzija, ki je 15. 9. 1765 stopil v kapucinski samostan. Za subdiakona je bil posvečen 2. 9. 1770 v Zagrebu, za duhovnika 14. 3. 1772. V letih

⁶⁴ Matej Slekovec, n. d., str. 102-103.

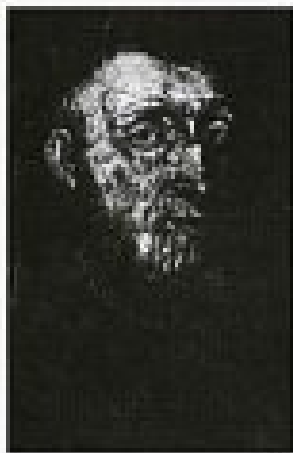
⁶⁵ Prim. Vinko Škafar, *Prispevek radgonskih kapucinov k ohranjanju slovenščine v 17. in 18. stoletju*, v: Zbornik soboškega muzeja, 7, Murska Sobota 2003, str. 17-51, predvsem 42.

⁶⁶ Prim. Matej Slekovec, n. d., str. 163, op. 1.

⁶⁷ Pod tem naslovom se v grbu podolnecem ornamentu nahaja Marijin monogram z letnico 1783. Spodaj pod obrobo pa je v izredno mali pisavi podpisan avtor: P. Eduardus Pettoviensis Capuc. script. 1783« (Viktor Skrabar, *P. Edvard Gebronšek*, v: ČZN 32/1937, str. 139. V 70. letih 20. stoletja je podarila Skrabarjeva vdova molitvenik v takratno študijsko knjižnico na Ptuj.

⁶⁸ Portret p. Edvarda Gebronška, slika v olju na grobo platno, visok 46 cm, širok 37 cm, je bil nashkan l. 1792, devet let po napisani letnici na molitveniku in šest let po razpustitvi kapucinskega samostana na Ptuj. Gebronškov portret je naslikal Anton A. Conrad.

⁶⁹ Prim. Viktor Skrabar, n. d., str. 140.

1782-83 je bil v mariborskem kapucinskem samostanu. Ni znano, kam je odšel ob razpustu ptujskega kapucinskega samostana. Umrli je 8. 2. 1793, star 44 let, leto dni po izdelavi portreta v kapucinskem samostanu v Celju kot pridigar.⁶²

Kot nekateri drugi je tudi Skrabar spregledal, da sta bili na Ptuj dve lokaciji kapucinskega samostana. Zato je zapisal, »da so temeljni kamen kapucinskega samostana v Ptuj položili 8. 9. 1615; blagoslovil ga je 28. 9. (pravilno 10., op. V. Š.) 1620 sekovski škof Eberlein; opuščen pa je bil samostan 6. 3. 1786.«⁶³ Prav tako Jožetu Curku nista znani dve lokaciji, saj meni, da je stala kapucinska cerkev sv. Frančiška, ki ji je ljubljanski škof Tomaž Ilren 8. 9. 1615 položil temeljni kamen in jo je 28. 10. 1920 posvetil sekovski škof Jakob Eberlein »v Kaniži severno od mesta«.⁶⁴ Res pa je, da je 8. 9. 1615 ljubljanski škof Tomaž Ilren položil temeljni kamen za prvo kapucinsko cerkev sv.

Frančiška in samostan, posvetil pa 28. 10. 1620 sekovski škof Jakob Eberlein. Toda isti škof je 23. 7. 1623 posvetil temeljni kamen za kapucinsko cerkev na drugi lokaciji, ki jo je tudi posvetil 29. 6. 1630, saj so prvo cerkev s samostanom kapucini zaradi problemov zapustili. Cesar Jožef II. je ukinil samostan in cerkev, ki je bila posvečena 29. 6. 1630 in ne 28. 9. (pravilno 10. op. V. Š.) 1620, ki je ni bilo več. Upam, da zgodovino pisci ne bodo več ponavljali napake.

6. Tloris nekdanjega ptujskega samostana

V arhivu Slovenske kapucinske province v Ljubljani je ohranjen tloris ptujskega kapucinskega samostana in cerkve, kar sem že pred časom objavil.⁶⁵ Tloris so verjetno uporabili pri obnovi samostana po požaru 8. 10. 1705, čeprav na njem ni nobenega datuma. Iz ohranjenega tlorisa (s poudarkom na nadstropnem delu) sledi, da je cerkev imela glavno ladjo (A), dve stranski kapeli s stranskima oltarjema (B), oratorij ob prezbiteriju (D), ki je bil z oknom povezan z velikim oltarjem, zakristijo (E),⁶⁶ kor ali molilnico za redovnike za velikim oltarjem (F), križni hodnik (claustrum) (G), sprejemnico za goste (H), ki je bila na desni strani vhoda v cerkev, skupni prostori (sanitarije) (J), stari hodnik ob spalnicah (sobah) (K), skupne prostore (L), knjižnico (M), stare sobe (N), nove sobe (O) in bolniške sobe (P). Med štirimi bolniškimi sobami (P) je bila hišna kapela. Leta 1754 je živel na Ptuj 18 duhovnikov, dva klerika in pet bratov laikov, 25 kapucinov; leta 1760 pa 21 duhovnikov, dva klerika in pet bratov, skupno 28 kapucinov. Tako je bil ptujski samostan eden od manjših samostanov, čeprav so se kapucini načelno odločali za manjše samostane. Večji, velikih sploh ni bilo, so bili bolj izjema. Največji v Štajerski provinci je bil ljubljanski, ki je imel 48 celic in 8 bolniških sob in je v njem bivalo okoli 40 redovnikov.⁶⁷

⁶² Prim. *Nekrologij slovenskih in hrvaških kapucinov*, Ljubljana 1977.

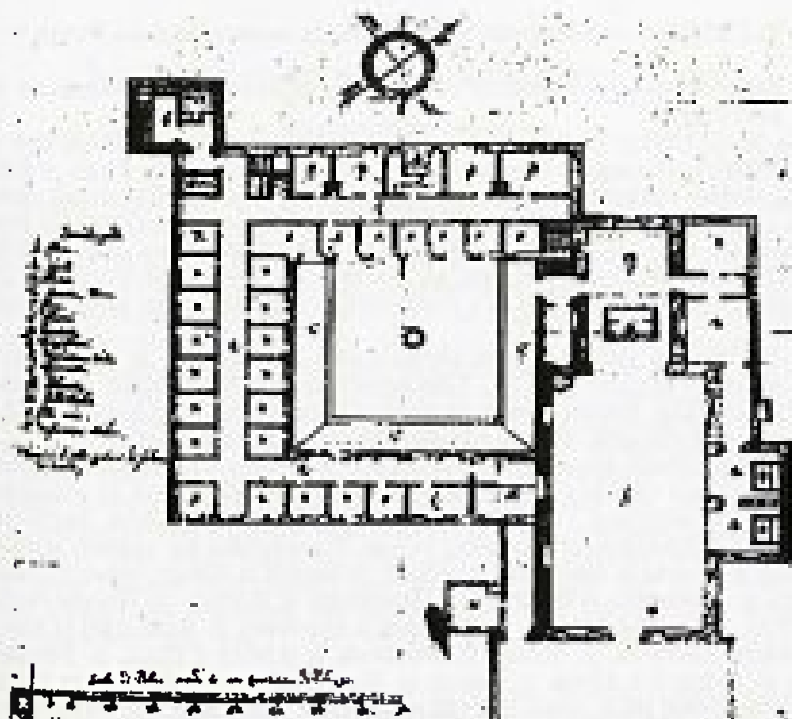
⁶³ Viktor Skrabar, n. d., str. 142.

⁶⁴ Jože Curk, *O samostanih in samostanski arhitekturi po letu 1200 na Slovenskem Štajerskem*, v: ČZN 64/29(1993, str. 147-148. Curk meni, da opisuje samostan in cerkev, ki je bila posvečena 28. 10. 1620, kar pa ne drži, saj ta ni bila v Kaniži.

⁶⁵ Vinko Skafar, *Kapucini bili ljudem blizu*, str. 6.

⁶⁶ Ker je stara zakristija ob požaru 8. 10. 1705 zgorela, je pripis prl zakristiji »nova«.

⁶⁷ *Catalogus Familiarum Provinciae Styriae za leto 1754* (Archivum generale capuccinorum) našteva v ljubljanskem samostanu 21 patrov (med katerimi so posebej omenjeni: oba redna pridigarja, slovenski in nemški, oba praznična pridigarja in lektor teologije), nato 11 študentov teologije, ki so bili tudi že duhovniki, ter 8 bratov laikov. V seznamu patrov poleg zgoraj omenjenih služb posebej navaja še knjižničarja in lekarnarja, v seznamu bratov pa vratarja, kuharja, dva, ki sta izdelovala sijnko, brata, ki je pobiral miloščino, in brata, ki je skrbel za inagacin.

Plan kapucinskega samostana s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega, po požaru 1705 (Arhiv Kapucinskega provincialata v Ljubljani)

Odkriti temelji kapucinskega samostana s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega. Arheološke raziskave Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, Enota Ptuj v letu 1995 (Marija Lubšina Tušek). Foto: Ivan Tušek, september 1995

7. Ukinitve nekdanjega kapucinskega samostana na Ptuj

Reforme cesarja Jožefa II. (1780-90) o ukinjanju samostanov so kmalu dosegle tudi Ptuj.

Že 12. 1. 1782 je prišel odlok o odpravi obeh eremitov na Ptuj in v okolici. Prvi, Hilarion Haring, je stanoval pri cerkvi sv. Jožefa zunaj Ptuja, v kateri je opravljal službo cerkovnika. Zato so mu meščani in okoličani dajali darove v poljskih pridelkih in v denarju, invalidnica na Ptuj pa za zvonjenje pri pogrebu umrlih invalidov na leto 3 gld. Drugi eremit, brat Zwerang, pa je kot cerkovnik bival pri cerkvi sv. Ivana v župniji sv. Lovrenca v Slovenskih goricah. Oba sta morala sleči eremitsko obleko in v štirih tednih zapustiti svoje eremitsko prebivališče.

Na temelju gubernijskega ukaza z dne 29. 12. 1785 je grof Gleibach, okrožni glavar v Mariboru, 17. 1. 1786 prišel na Ptuj ter v veliki dominikanski obednici sporočil p. Mariju Gererju in zbranim dominikanskim redovnikom, da je njihov samostan ukinjen, in nato popisal vse samostansko imetje.

Nekaj tednov kasneje, 6. marca 1786, je Schmidt pl. Ehrenberg, okrožni komisar, razglasil ukinitve kapucinskega samostana, cerkvene in samostanske premičnine pa odposlal v Gradec. Takrat je živel v ptujskem kapucinskem samostanu 16 duhovnikov⁶⁸ in nekaj laikov. V zapisniku so naštetih kapucinski duhovniki: p. Dizma iz Radgone, gvardijan; p. Bazilij iz Konjic, vikar; p. Hadrijan iz Gradca, p. Justinijan iz Maribora, p. Trankvilin iz Bistrice, p. Gregor Nazianški iz Maribora, p. Danijel iz Celja, p. Felicijan iz Maribora, p. Agatangel iz Konjic, p. Frančišek iz Maribora, p. Mihael iz Maribora, p. Amian s Ptuja, p. Benjamin iz Gradca, p. Edvard s Ptuja, p. Jakob iz Maribora in p. Adalbert iz Lillave na Moravskem. Nekaj jih je odšlo v druge samostane, predvsem duhovniki pa so bili nameščeni kot dušni pastirji po podeželskih župnijah. P. Dizma Schmid je postal kaplan in beneficiat v mestni župniji sv. Jurija na Ptuj. Potem ko je Gregor Jožef Plohel, ptujski nadžupnik in okrožni dekan, po škofijskem ukazu z dne 8. 5. 1786 eksekriral, tj. izbrisal s sten znamenja (križe) posvečenja, odstranil vse iz tabernakljev, zlomil na oltarjih portatile, s seboj vzel relikvije in cerkvene ključke izročil političnemu komisarju, je bila ptujska kapucinska cerkev sv. Frančiška Asiškega s samostanom izročena v profano rabo. Dotedanji kapucinski samostan so namenili za vojaške namene. Najprej je bil vojaško skladišče, pozneje bolnišnica, potem vojaška pekarna, po drugi svetovni vojni pa vojaško skladišče in zdaj lokacija čaka na novo ureditev.⁶⁹ Zemljišče nekdanjega kapucinskega samostana s cerkvijo je bilo v zadnjem desetletju temeljito arheološko raziskano, kar je odlično dokumentirano.⁷⁰

⁶⁸ Zapisnik iz leta 1786, ki ga hrani Škofjski arhiv v Mariboru, navaja tele kapucinske duhovnike leta 1786: »P. Dismas Radkersburgensis, Guardianus, p. Basilius Gonovizensis, Vicarius, p. Adrianus Graecensis, p. Justinianus Marburgensis, p. Tranquilinus Veistrizensis, p. Nazianzenus Marburgensis, p. Daniel Cilliensis, p. Felicianus Marburgensis, p. Agathangelus Gonovicensis, p. Franciscus Marburgensis, p. Michael Marburgensis, p. Amianus Pettoviensis, p. Benjamin Graecensis, p. Eduard Pettoviensis, p. Jacobus Marburgensis, p. Adalbertus Iglaviensis« (Matej Slekovec, n. d., str. 163).

⁶⁹ Prim. Matej Slekovec, n. d., str. 161-164; Adam Wolff, *Die Aufhebung der Klöster in Innerösterreich, 1782-1790*. Graz 1870, str. 60, 121, 124; Simon Povoden, *Bürgerliches Lesebuch*, I. in II., Ptuj 1821 in 1825, str. 453-455.

⁷⁰ Prim. Marija Lubšina -Tušek, *Ptuj, Bivša vojaška skladišča ob Potrčevi cesti*, v: Letno poročilo 1994, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, Maribor 1994, 85-87; ista, *Ptuj, Prostor bivših vojaških skladišč*, v: Letno poročilo 1995, 185-187. ista, *Ptuj, Potrčeva cesta*, v: Varstvo spomenikov 37/96 (1998), 96-97.

Vinko Škafar

DAS EHEMALIGE KAPUZINERKLOSTER IN PTUJ

Zusammenfassung

Der Autor erörtert unter Anwendung der Quellen das ehemalige Kapuzinerkloster von Ptuj (1615-1786), das neben zwei der bedeutendsten Klöster von Ptuj – dem Dominikaner- und dem Minoritenkloster – im 17. und 18. Jahrhundert eine sehr bedeutende religiöse und gesellschaftliche Rolle in Ptuj und der Umgebung der Stadt spielte. Weil die Kapuziner von Ptuj mit der ersten Lokation in der Stadt Ptuj aus dem Jahre 1615 nicht zufrieden waren, begannen sie bereits im Jahre 1623 mit dem Bau des Klosters und der Kirche des hl. Franz von Assisi im Vorort Kanža, in unmittelbarer Nähe der „slowenischen“ Kirche sv. Ožbalt (hl. Oswald). Aufgrund eines Brandes im Jahre 1705, welcher die Kapuzinerbibliothek und das Archiv vernichtete, und da den Kapuzinern außer dem Garten kein Besitz gehörte, konnten nur sehr wenige Angaben über das ehemalige Kloster von Ptuj bewahrt werden. Anhand des Berichts über das Kapuzinerkloster von Ptuj aus dem Jahre 1726, der von dem Kapuzinerguardin geschrieben und von Pater Ägidius aus Graz ergänzt wurde sowie mit Anwendung einiger fragmentarischer Quellen konnte mit dem vorliegenden Beitrag zumindest teilweise die Lücke über das Kloster von Ptuj in der Geschichtsschreibung des 17. und 18. Jahrhunderts der Stadt Ptuj geschlossen werden.

Neben der Gründung des Kapuzinerklosters an beiden Lokationen sind im Beitrag die Namen aller Klostervorsteher (Guardins) und Lektoren (Vortragenden) für Philosophie und Theologie an der privaten Kapuzinerschule in Ptuj beinhaltet. Publiziert ist auch der Grundriss des ehemaligen Kapuzinerklosters in Ptuj, welcher im Archiv der Slowenischen Kapuzinerprovinz in Ljubljana aufbewahrt.

AUERSPERGI NA ŠTAJERSKEM

Miha Preinfalk*

UDK 929.5 Auersperg (497.4-18)"13/19"

PREINFALK Miha: Auerspergi na Štajerskem. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 289

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Prispevek predstavlja rodbino Auersperg v luči njenih štajerskih posesti in tudi njenih drugih stikov s Štajersko. Po začetnem, dokaj intenzivnem navezovanju stikov z deželo Štajersko od 14. stoletja dalje se je ta povezava sredi 16. stoletja za kratek čas pretrgala. Novo poglavje na tem področju je odprla veja grofov Auerspergov, ki se je sredi 17. stoletja osnovala na gospostvu Kirchberg am Wald in je v moški liniji izumrla leta 1916. Ostali stiki Auerspergov s Štajersko so bili bolj naključni in krajšega roka.

UDC 929.5 Auersperg (497.4-18)"13/19"

PREINFALK Miha: The Augspergs in Styria. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 289

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The paper deals with the Auersperg family in light of their estates in Styria, as well as of their contacts with Styria. After the initial, rather intensive establishment of contacts with the land of Styria as of the XIV century on, these contacts were severed for a short period in the middle of the XVI century. A new chapter in this regard was initiated by the Auersperg counts branch, which was established on the estate of Kirchberg am Wald and which died out by the male line in 1916. Other contacts of the Auerspergs with Styria were more of an incidental nature and of shorter duration.

Auerspergi v času in prostoru

Auerspergi, po svojem izvornem gradu imenovani tudi Turjaški, so bili v preteklosti ena najstarejših in najvplivnejših plemiških rodbin na Slovenskem. Njihova skoraj tisočletna prisotnost na območju današnje Slovenije je pustila neizbrisani pečat v slovenski zgodovini. Toda življenje in delovanje rodbine Auersperg oz. njenih posameznih članov ni bilo omejeno zgolj na slovenski prostor, temveč je zajemalo tudi območje Avstrije, Češke, Madžarske, Italije in Hrvaške. Glede na posest, ki je bila v lasti sicer zelo razvejane rodbine, so se

* Mag. Miha Preinfalk, asistent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana

Auerspergi delili na različne linije, te pa spet na različne veje. Osnovna oz. matična linija, ki je med drugim posedovala tudi grad Turjak (lahko ji rečemo tudi kranjska linija), se je od konca srednjega veka dalje delila na različne veje, ki so se osnovala na različnih kranjskih gospostvih – npr. Šumberk, Mokrice, Šrajbarski turn, Čušperk, Lanšprež, Križ pri Komendi, Ig, Velika vas pri Krškem. Od kranjske linije se je v drugi polovici 15. stoletja odcepila t.i. avstrijska linija, katere začetnik je bil Volker Turjaški (1443–1508). Ta linija, sprva omejena zgolj na gospostvo Purgstall v Spodnji Avstriji, se je v naslednjih stoletjih razširila po okolici in je skozi različna časovna obdobja obvladovala večino gospostev južno od črte St. Pölten-Amstetten. Avstrijska linija, katere del je segel celo na Češko (gospostvo Hartenberg oz. danes Hřebeň blizu Sokolova na zahodu Češke), je v moški liniji izumrla leta 1944 s smrtjo grofa Ferdinanda (1906–1944).

Posebno genealoško enoto znotraj rodbine Auersperg je predstavljala (oz. predstavlja še danes) t.i. knežja linija, ki se je osnovala sredi 17. stoletja s povzdigom Janeza Vajkarda (1615–1677) med kneze Svetega rimskega cesarstva leta 1653. Ta linija se je od svojih baronskih oz. grofovskih sorodnikov na Kranjskem in v Spodnji Avstriji ločila tudi po obsežnih posestvih, ki jih je pridobila bodisi z nakupom bodisi z dediščino ali pametno družinsko politiko. Od 17. do 20. stoletja je tako knežja linija Auerspergov posedovala obsežne predele Kranjske in Istre, Spodnje in Zgornje Avstrije, Tirolske, Češke, Moravske in celo Madžarske. Danes poleg zelo številčne knežje linije živi še nekaj članov grofovske kranjske linije s Turjaka, medtem ko je avstrijska linija, kot rečeno, po moški strani izumrla leta 1944.¹

Rodbina Auersperg se je v Svetem rimskem cesarstvu štela med kranjsko plemstvo. Čeprav je bila prisotna in razširjena tudi v drugih deželah cesarstva in je marsikateri član rodbine prejel inkolat druge dežele, je bila vedno Kranjska tista, ki je veljala za matično deželo Turjaških. Legende pravijo in danes to nekatera dejstva tudi potrjujejo, da so se prvi Auerspergi na Kranjsko priselili že v 11. stoletju (ali morda še prej) z območja Bavarske oz. Švabske. Prvi v virih omenjeni Auersperg je po vsej verjetnosti že neki Engelbero, katerega posest na Dolenjskem se pojavi v neki listini kralja Henrika IV. leta 1062.² Vsekakor pa ni dvoma, da je član turjaške rodbine *Engelberus de Ursberch*, ki je pričal v neki listini vojvode Hermana leta 1162.³ Prvi Auerspergi na Kranjskem so bili svobodnega rodu, kar potrjuje tudi omenjena listina iz leta 1162, v kateri je Engelbert omenjen med svobodniki (*liberi*). Približno stoletje kasneje, okoli leta 1249, pa je svobodni rod Turjaških izumrl in njihovo dediščino (kolikor so jo uspeli rešiti iz rok grofov Ortenburških, ki so bili prav tako dediči Turjaških) je prevzel nesvoboden rod ministerialov s Turjaka, ki pa je bil po vsej verjetnosti biološko povezan s svojimi izumrlimi svobodnimi seniorji – bodisi so bili nezakonska ali vsaj »morganatična« veja enega izmed svobodnih turjaških gospodov.

»Novi« Auerspergi so se izkazali za zelo podjetne, pragmatične in prodorne. S pametno družinsko politiko in privrženostjo deželnemu knezu so uspeli močno povečati svojo posest ter razširiti svoj vpliv na večji del Dolenjske – ne le na južnem Dolenjskem, v okolici Turjaka, temveč tudi na vzhodnem Dolenjskem proti Novemu mestu. Velika večina gradov, dvorcev in dvorov na Dolenjskem je bila v obdobju poznega srednjega veka tako ali drugače povezana s turjaško rodbino (npr. Hmeljnik, Gradac, Račna, Otočec, Snežnik, Rakovnik...).

¹ O rodbini Auersperg glej predvsem Miha Preinfalk, *Genealoška in socialna podoba rodbine Auersperg v srednjem in novem veku*, Ljubljana 2003 (doktorska disertacija).

² Peter Štih, *Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane*, v: *Zgodovinski časopis* (ZČ) 56/2002, str. 24–26.

³ Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Allgemeine Urkundenreihe (AUR), listina 1162 V 3, Šentvid na Koroškem.

⁴ Andrej Komac, *Vzpon Turjaških v srednjem veku*, v: ZČ 54/2000, str. 15–48, 151–178; Miha Preinfalk, *Gospodje Turjaški v srednjem veku. Genealoška podoba turjaške rodbine do 16. stoletja*, Preinfalk 2001 (magistrsko delo).

Auerspergi in njihove prve povezave s Štajersko

Kmalu pa so Turjaškimi v njihovi ekspanzionistični politiki kranjske deželne meje postale pretesne. Začeli so se ozirati onkraj meja, tudi na vzhod, na ozemlje Štajerske. Ta prodor, ki pa ni bil lasten samo Turjaškim, ampak je po slabljenju vloge in avtoritete deželnega kneza nad deželnim plemstvom postal praksa tudi drugim plemiškim rodbinam, se je kazal na različne načine. Eden izmed njih je bil družinsko povezovanje oz. iskanje življenjskih partnerjev med plemstvom, ki je sodilo pod drugega seniorja. Še konec 13. in v začetku 14. stoletja so bile poroke Turjaških skoraj povsem v znamenju njihove povezanosti z goriškimi grofi. Eden od obeh Majnclinov, ki sta znana pod vzdevkoma »Večji« in »Manjši«, je za ženo vzel hčerko goriškega ministeriala Volkerja Rihemberškega.⁶ Rihemberška nevesta je med Turjaške prinesla ime svojega očeta – Volkerje Turjaške lahko zasledimo še v 16. stoletju. Tudi sinovi Majnclina Turjaško-Hmeljniškega so svoje neveste iskali v krogu goriške klientele, pač v skladu z obljubo, ki jo je moral dati njihov oče Albertu Goriškemu, da bo svoje potomce poročal le z goriškimi ministeriali.⁷ Žena najstarejšega med njimi, Gerloha, je bila Kunigunda Lavant, hči Henrika Lavanta, enega izmed uradnikov Majnharda Tirolsko-Goriškega in kasnejšega kranjskega deželnega pisarja in vicedoma.⁸ Drugi sin, Majnhard z Rožeka, se je poročil z Inrichino, hčerko še enega goriškega ministeriala, Otona s Sovinjaka v Istri.⁹ O ženi tretjega sina, Herbarda, ki je živel v Gradacu, vemo le to, da se je imenovala Florey¹⁰ in je morda izhajala iz rodu Hmeljniških, ki so prav tako sodili v kategorijo goriških ministerialov.

V prvi polovici 14. stoletja so se vezi, ki so vezale Turjaške na Goriške, že nekoliko zrahljale, tako da so bile možne poroke tudi z ministeriali drugih gospodov. Hčerka Majnclina Turjaško-Hmeljniškega je tako za moža vzela Jurija z Otoka (*Guttenwerd*), ki je sodil pod oblast freisinškega škofa. Tudi Otočec, kjer si je drugo ženo poiskal Henrik III., je bil v tistem času freisinški fevd. Kljub temu je goriška klientela še vedno ostajala priljubljen ženitovanjski vir. Hči Henrika III., Trauta, se je poročila v Pazin (njen mož je bil Oton iz Pazina),¹¹ Herbard V. iz glavne veje pa si je nevesto poiskal med dvornimi damami grofice Beatrike. Okoli leta 1324 ali pa morda že kakšno leto prej se je poročil z Ano z Rotaua, sicer Bavarko po rodu. Ta zveza se je Herbardu lepo obrestovala, saj mu je Beatrika za ženino doto odkazala številno posest v žužemberškem deželskem sodišču.¹² Na rastoči ugled Turjaških v 14. stoletju opozarja tudi poroka med Alhajdo Turjaško, sestro Herbarda V., in Janezom s Strasberka, enim »najuglednejših dolenskih in kranjskih plemičev svojega časa nasploh«.¹³

V naslednji generaciji, v drugi polovici 14. stoletja, so Turjaški svoje partnerje že začeli iskati tudi izven meja Kranjske. To je bilo v veliki meri posledica večje mobilnosti plemstva, ki se je, še posebej na primeru Turjaških, kazala tudi v pogostem spremljanju deželnega kneza na njegovem dvoru in potovanjih. Tako sta Janez I. in njegov sorodnik Peter II. svojo družico našli med plemiči s

⁶ O identiteti žena obeh Majnclinov glej Peter Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1994, str. 118 in KOMAC (kot v op. 4), str. 30.

⁷ Arhiv Republike Slovenije (AS) 1063, *Zbirka listin*, 1295 VI 24, Mehovo.

⁸ AS 1063, *Zbirka listin*, 1317 IV 24.

⁹ Štih (kot v op. 5), str. 102.

¹⁰ Listina v zasebnem arhivu grofov Auersperg (PA), 1334 VIII 21; Franz, Komatar, *Das Schlossarchiv in Auersperg*, v: Mitteilungen des Musealvereins für Krain 18/1905, 19/1906, 20/1907, Carniola n.v. 1/1910, št. 51.

¹¹ AS 1063, *Zbirka listin*, 1348 II 25.

¹² Listini v PA, 1334 VIII 4, Gorica; 1337 I 7, Gorica; Komatar (kot v op. 9), št. 50 in 56; ŠTII (kot v op. 5), str. 147-148.

¹³ Listina v PA, 1335 III 24; Komatar (kot v op. 9), št. 53 in 74; Dušan KOS, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Zbirka ZRC I, Ljubljana 1994, str. 41.

Scheuerbacha, ki so sicer sodili med manj premožne gospode iz Avstrije.¹³ Nevesta Jurija I., Ana, je bila Korošica z Gradnika¹⁴ in tudi njuna hči Margareta je za moža vzela Korošca, Konrada s Kraiga.¹⁵ Tujega oziroma nekranjskega izvora je bila tudi Katarina, žena Herbarda VIII., ki je bila doma z gradu Plankenstein na Spodnjem Avstrijskem,¹⁶ ter Henrik Eroltsheim (s Koroške), ki ga je za moža vzela Herbardova sestra Ana.¹⁷ Zanimiva je tudi Margareta, hči Henrika Wildungsmaurerja, druga žena Jurija II., ki je glede na ime izhajala iz manjšega kraja blizu Dunaja.¹⁸

Moški člani glavne veje in njeni nadaljevalci pa so si neveste iskali predvsem na Štajerskem. Janez I. se je v drugo pametno poročil z Ano s Kacenštajna blizu Šoštanja.¹⁹ S to zvezo je v turjaško rodbino prišlo ime Dipold (tudi Diepold ali Teobald), družinsko ime Kacenštajnskih (Aninega očeta in brata). Še pomembnejša pridobitev pa je bila kacenštajnska dediščina, ki je turjaškim kot kacenštajnskim sorodnikom pripadla v prvi polovici 15. stoletja.²⁰ Ta »transakcija« se je zgodila na željo Elizabete, hčerke Janeza s Kacenštajna, ki si je bila leta 1440 razdelila dediščino po starših s svojim bratom Krištofom, nato pa julija 1445 svoj delež zapustila oz. prodala svojima »bratrancema« Volkerju in Engelhardu Turjaškima.²¹ Elizabeta, ki je bila sicer žena Evstahija Ebersteinerja, je takrat verjetno že slutila svojo smrt, ki je prišla nekaj mesecev kasneje. Kljub vsemu pa situacija glede kacenštajnske dediščine le ni bila tako enostavna. Januaria 1448 je neki Jakob Herwarter zaprosil graškega upravitelja Filipa Prewnerja za zaščito (*scherm*) pred turjaškima bratoma, in sicer zaradi dela gradu Kacenštajn, ki naj bi mu ga zapustila pokojna Elizabeta. Temu sta turjaška brata seveda nasprotovala, saj sta se verjetno želela polastiti celotne dediščine »sestrične« Elizabete in sta tako sprožila pravni spor. Kaj knalu pa je spor glede gradu Kacenštajn postal brezpredmeten, saj je bila grajska stavba porušena v celjsko-habsburški fajdi.²²

Tradicijo glede izbire štajerskih nevest so nadaljevali tudi Dipold Turjaški, sin Janeza in Ane s Kacenštajna, ter njegova sinova Volker in Engelhard. Dipold je za ženo vzel Uršulo z Lihteneka,²³ žena njegovega starejšega sina Volkerja, Barbara, je bila doma z Viltuša,²⁴ Engelhardova Sholastika pa s Kunšperka.²⁵ V materialnem smislu se je kot najuspešnejša izkazala zveza Turjaški-Viltuški, saj so ob smrti Erazma Viltuškega (sicer brata Barbare oz. Volkerjevega svaka) leta 1471 viltuško dediščino (razen fevdov, ki so znova pripadli deželnemu knezu) podedovali dediči Volkerja Turjaškega.²⁶ Viltuš je nato ostal v turjaških rokah do sredine 16. stoletja, ko je Volkerjev pravnuk Volf Engelbert prodal viltuški grad in gospostvo z vsemi pritliklinami svojemu sorodniku baronu Luki Szekelyju iz Ormoža in Borla za 17.000 goldinarjev. Istočasno je bil predmet prodaje tudi grad oz. dvor Betnava, ki ga je bil Volf Engelbert kupil dobro desetletje pred tem.²⁷

Prodor Auerspergov na Štajersko, ki ga je bil nakazal že Janez Turjaški s svojo poroko z Ano s Kacenštajna, so v drugi polovici 15. in v prvi polovici 16. sto-

¹³ Komac (kot v op. 4), str. 36.

¹⁴ Listina v PA, 1390 VI 24; Komatar (kot v op. 9), št. 256.

¹⁵ Listina v PA, 1418 I 5; Komatar (kot v op. 9), št. 311.

¹⁶ Listina v PA, 1425 II 26; Komatar (kot v op. 9), št. 343.

¹⁷ Listina v PA, 1430 VII 27; Komatar (kot v op. 9), št. 362.

¹⁸ Listina v PA, 1430 II 14 (kopija); Komatar (kot v op. 9), št. 360.

¹⁹ Listina v PA, 1380 V 17; Komatar (kot v op. 9), št. 222.

²⁰ Listina v PA, 1446 III 21; Komatar (kot v op. 9), št. 418 in 422; KOS (kot v op. 12), str. 74.

²¹ Komatar (kot v op. 9), št. 418; Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gütern, Städte und Märkte*, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 10, München 1962, str. 208.

²² Komatar (kot v op. 9), št. 429; Ivan Jakič, *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*, druga, dopolnjena izdaja, Ljubljana 1999, str. 147.

²³ Janez Ludvik, Schönleben, *Genealogia illustrissimae familiae principum, comitum et baronum ab Aursperg, Labaci 1681*, str. 8.

²⁴ Schönleben (kot v op. 23), str. 8.

²⁵ Listina v PA, 1440 X 18; Komatar (kot v op. 9), št. 405.

²⁶ Pirchegger (kot v op. 21), str. 26, 125-126.

²⁷ Pirchegger (kot v op. 21), str. 26, 90; Jakič (kot v op. 22), str. 53.

letja zelo uspešno nadaljevali potomci Janezovega vnuka Volkerja, torej člani šumberške veje,²⁸ medtem ko so njihovi bratrance iz glavne, turjaške veje ostali bolj kranjsko orientirani.²⁹ Kot že rečeno, sta po smrti strica Erazma Viltuškega njegovo viltuško dediščino podedovala njegova nečaka Viljem in Jurij Turjaško-Šumberška (Volkerjeva sinova). Poleg Viltuša je v dediščino sodila tudi polovica gradu Gromperk pri Slovenski Bistrici. Kasneje se je Viljem gromperški polovici odpovedal v zameno za gosposčino Bukovec, ki se je izločila iz gromperškega gospostva.³⁰ Nekaj posesti na Štajerskem (med drugim tudi gospostvo in grad Riegersburg) je Viljemu prinesla tudi njegova druga žena Margareta pl. Kraig, sicer vdova po kranjskem deželnem glavarju Ulriku grofu Schaumburgu.³¹ Med Viljemovo štajersko posest je sodil med drugim grad Rogatec pri Rogaški Slatini, kjer je opravljal funkcijo oskrbnika med letoma 1475 in 1478.³² Viljemu se je njegova zvestoba habsburškemu cesarskemu dvoru večkrat obrestovala – tako v kariernem smislu (opravljal je npr. funkcijo kranjskega deželnega glavarja in vice-doma) kot tudi v materialnem oz. posestniškem. Cesar Friderik III. mu je tako podelil pravico do ribolova v dolini Murice, kralj Maksimilijan pa je leta 1494 Viljemovo premoženjsko stanje še oplemenitil z deželnoknežjimi celjskimi fevdi ter več vinskimi desetninami v Breitenbachu.³³

Viljem kljub dvema zakonoma ni zapustil potomcev, zato je njegov dedič leta 1506 postal njegov nečak Janez. Ta je strica nasledil ne le na njegovih posestih, temveč tudi na mestu kranjskega deželnega glavarja, ki ga je zasedal do leta 1520. Janez je nadaljeval prodor na Štajersko, ki so ga začeli njegovi predniki in predhodniki. Že leta 1502 mu je bil svak Henrik Prüschenk (kasneje grof Hardegg) prodal grad, gospostvo in deželsko sodišče Štatenberk z inkorporiranim bližnjim gospostvom Kebeji.³⁴ Še ena velika pridobitev Turjaško-Šumberških na Štajerskem pa je bilo gospostvo Laško, katerega zakupnik je Janez postal leta 1515 za nekaj več kot 21.000 goldinarjev. Laško je cesar Maksimilijan odstopil Janezu Turjaškemu za posojenih 26.000 goldinarjev za nadaljnjih šest let brez preklica. Zakupna pogodba za gospostvo Laško se je nato s Turjaškimi obnavljala še skoraj štirideset let.³⁵

Povezava Auerspergov in Štajerske se je nato ohranila še nekaj desetletij, ko sta po skrivnostni Janezovi smrti leta 1529³⁶ dediščino prevzela njegova sinova Jurij in Volf Engelbert. Slednji, ki je tudi nadaljeval turjaško-šumberško vejo, je veljal za zelo premožnega in prodornega plemiča. Popis listin v inventarju ob njegovi smrti razkriva njegovo živalno denarno poslovanje z idrijskim rudnikom,

²⁸ Janezov sin Dipold je zapustil dva sinova, Volkerja in Engelharda, ki sta skupaj upravljala obsežno turjaško posest. Po Engelhardovi smrti leta 1466 pa so si njuni otroci prej skupno posest razdelili. Volkerjevi sinovi so dobili šumberško dediščino s Šumberkom in Žužemberkom ter nekaj ozemlja v Beli krajini (šumberška veja); Engelhardovi sinovi pa so obdržali centralno turjaško posest s Turjakom in okolico (turjaška oz. glavna veja) (PA, listina 1467 VII 22; Komatar (kot v op. 9), št. 488).

²⁹ Edina omemba vredna povezava glavne turjaške linije s Štajersko je oskrbnništvo gradu in gospostvu Podsreda s strani Engelhardovega sina Pankraca okoli leta 1493 (PA, listina 1493 VI 22; KOMATAR (kot v op. 9), št. 537; Jože Koropce, *Zemljiško gospostvo Podsreda do 17. stoletja*, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 17/1981, str. 207).

³⁰ Jakič (kot v op. 22), str. 128.

³¹ Franz Xaver Richter, *Die Fürsten und Grafen von Auersperg*, v: *Neues Archiv für Geschichte, Staatskunde, Literatur und Kunst* 2/1830, str. 707.

³² Jakič (kot v op. 22), str. 128; Pirchegger (kot v op. 21), str. 233-234.

³³ Peter v. Radics, *Die Auersperger in der Steiermark*, v: *Grätzer Zeitung*, 10. marca 1861, str. 4; Albert Muchar, *Geschichte des Herzogthums Steiermark I-VIII*, Grätz 1844-1874, VIII. knjiga, str. 185.

³⁴ Muchar (kot v op. 33), str. 214; Pirchegger (kot v op. 21), str. 135; Jakič (kot v op. 22), str. 154-155, 335. Henrik Prüschenk grof Hardegg je bil po vsej verjetnosti poročen z Janezovo sestro Margareto (prim. Preinfalk (kot v op. 4), str. 210).

³⁵ Muchar (kot v op. 33), str. 257; Pirchegger (kot v op. 21), str. 246; Jakič (kot v op. 21), str. 181.

³⁶ Ko so leta 1529 Turki oblegali Dunaj, je na pomoč oblegancem priskočil tudi Janez Turjaško-Šumberški. Na poti do cesarskega mesta pa je Janez izginil neznano kam. Legende, ki so se spletle ob njegovem izginotju, vključujejo tako Turke kot tudi cestne razbojnike in celo Janezove osebnostne sovražnike.

ostalimi plemiči, meščani, kmeti in judi ter celo s cesarjema Ferdinandom I. in Maksimilijanom II. Trgovske stike je navezoval tudi s trgovci v Gorici, Trstu in Benetkah.³⁷ Zato ni povsem jasno, zakaj se je Volf Engelbert nekaj let pred smrtjo odločil, da proda svojo štajersko posest – leta 1554 se je najprej odpovedal Laškemu, leto kasneje je prodal Viltuš in Betnavo, še leto kasneje (1556) pa je našel kupca za Štatenberk. Morda so se mu zdele štajerske posesti premalo donosne ali pa ga je morda v prodajo prisilila težka finančna situacija. Znano je namreč, da je sin Volfa Engelberta, Janez, ob svoji smrti leta 1580 zapustil svojim potomcem takšne dolgove, da so skrbniki njegovih mladoletnih otrok le stežka ohranili osrednjo družinsko dediščino, potem ko so morali del le-te prodati (Hmeljnik).³⁸

Sredi 16. stoletja se je tako pretrgala vez, ki je Auersperge več stoletij vezala s Štajersko. Šumberška veja je kmalu zatem, v začetku 17. stoletja, izumrla v moški liniji. Izumrle so tudi vse ostale stranske linije, ki so rezidirale po dolenskih dvorih. Ohranila se je le glavna veja s Turjaka, ki je bila v tistem času orientirana izrazito kranjsko in na štajerski prostor ni posegala. Tudi ko je v začetku 17. stoletja posest izumrle šumberške veje kot dediščina prešla v roke članom turjaške veje, so od nje ostala le gospostva na Kranjskem (šumberška dediščina (Šumberk in Žužemberk) je kasneje postala temelj kranjske posesti knežje linije).

Auerspergi in Štajerska v novem veku. Kirchberg am Wald

Dobrih sto let po prodaji štajerskih gospostev in odhodu Auerspergov iz Štajerske se je vez med to staro kranjsko plemiško rodbino in najpomembnejšo deželo Notranje Avstrije znova obnovila. Najbolj izrazito in najmočnejše se je to pokazalo z oblikovanjem nove, samostojne veje kranjske grofovске linije Auerspergov, ki se je poimenovala po štajerskem gospostvu Kirchberg am Wald.

Nekdanje gospostvo oz. grad Kirchberg am Wald(e) stoji nedaleč od kraja Grafendorf pri Hartbergu na avstrijskem Štajerskem. Njegovi prvotni lastniki so bili od 13. do 15. stoletja gospodje Kirchbergi, za njimi pa grofje Trauttmansdorffi. Predzadnji lastnik Jurij Kristof grof Trauttmansdorff je imel z ženo Rozino Marijo, rojeno baronico Rindsmaul, več hčera, a le enega sina, Jurija Erenrajha. Ta je ob očetovi smrti leta 1659 sicer prevzel družinsko gospostvo, toda ker je ostal samski, je posest deset let kasneje zapustil eni od svojih sester, Mariji Konstanci. Leto in pol po smrti brata in prevzemu gospostva Kirchberg am Wald se je Marija Konstanca v Gradcu poročila z Janezom Herbardom grofom Auerspergom³⁹ in takrat je gospostvo za sto petindvajset let postalo dediščina grofov Auerspergov.⁴⁰

Janez Herbard je izviral iz glavne, turjaške veje grofov Auerspergov. Njegov oče je bil Janez Andrej, ki je bil leta 1630 skupaj s stricem Ditrihom povzdignjen v grofovski stan. V najstniških letih je Janez Herbard kot brižinski kanonik leta 1658 odšel v Rim, kjer je na priporočilo svojega očeta in graških jezuitov vstopil v bogoslovni zavod (*Collegium Germanicum Hungaricum*). Vendar v sebi ni čutil božjega klica, zato ga je oče čez štiri leta vzel domov. Pred odhodom se je stebel na ulici z nemškimi kolegi in si zlomil nogo. Opustil je cerkveno kariero in talar zamenjal z vojaško sulrjo.⁴¹

Janez Herbard je imel še dva starejša brata, zato ni mogel upati na prevzem družinske turjaške dediščine. Namesto tega je podobno kot številni drugi mlajši sinovi svoj prostor pod soncem iskal drugje. Poroka s premožno grofico

³⁷ Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994, str. 192.

³⁸ AS 1063, *Zbirka listin*, 1590 VI 1, Ljubljana.

³⁹ Ludwig Schiviz V. Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*, Graz 1909, str. 210.

⁴⁰ Alfred Ostrmayer, *Schloß und Gut Kirchberg am Wald*, 1888, s.l. (rokopis v SLLA); Robert Baravalle, *Burgen und Schlösser der Steiermark*, Graz 1961, str. 211.

⁴¹ Josip Benkovič, *Kranjski bogoslovci v Rimu*, v: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 8/1898, str. 67.

Trauttmansdorff mu je prinesla dobro materialno podlago, tudi v obliki gospostva Kirchberg am Wald. Čeprav je njegov pravnuk Sigmund gospostvo leta 1795 prodal, se je veja grofov Auerspergov, ki sta jo osnovala Janez Herbard in Marija Konstanca grofica Trauttmansdorff, do svojega izumrtja v 20. stoletju imenovala po omenjenem gradu oziroma gospostvu. Vendar gospostvo Kirchberg am Wald ni bila edina nepremičnina v lasti Janeza Herbarda. Poleg Čušperka, gradiča Brinje pri Grosupljem, hiše v Ljubljani in dvorca Rakovnik v Ljubljani je s poroko z grofico Trauttmansdorff Janezu Herbardu pripadel še Bukovec (*Buchberg*), nedaleč od Slovenske Bistrice, ki je bil некоč inkorporiran v gosposčino Gromperk.⁴²

Gospostvo Kirchberg am Wald, ki je bilo neudobno daleč od središč dogajanja – Gradca oziroma Ljubljane, je le poredko videvalo svoje lastnike. Vendar to ne pomeni, da so ga lastniki zanemarjali. Grad je bil prav za časa Janeza Herbarda deležen številnih prezidav. V čas gospodovanja prvega grofa Auersperga pa so sovpadli tudi vpadi krucev, ki so močno prizadeli tudi gospostvo Kirchberg am Wald. Dohodki gospostva so se občutno zmanjšali, kar se je kazalo v velikih zaostankih pri pobiranju davkov.⁴³

Janez Herbard je kljub svoji štajerski posesti ostal kranjski plemič, ki si je za svoje zadnje počivališče izbral družinsko grobnico Auerspergov pri ljubljanskih frančiškanih. Šele njegovi potomci so svojo povezanost s Štajersko in matičnim gospostvom Kirchberg am Wald izkazovali s stalnim bivališčem v Gradcu in (do prodaje gospostva leta 1795) s pokopavanjem družinskih članov v grajski kapeli na gospostvu. Janez Herbard je umrl 26. avgusta 1701 v Ljubljani. Ob smrti je zapustil tri odrasle sinove, ki so postali njegovi univerzalni dediči. Sin Maksimilijan, ki je vstopil v malteški viteški red in kasneje kot komendator reda služboval v šlezijemskem mestu Striegau (danes Strzegom na Poljskem),⁴⁴ je podedoval predvsem denar in ostale premičnine, medtem ko sta si ostala dva brata razdelila posest. Starejši Jurij Sigmund je dobil štajersko gospostvo Kirchberg am Wald, mlajši Andrej Dizma pa očetovo kranjsko gospostvo Čušperk. Življenjska pot Andreja Dizme je bila podobna življenjski poti njegovega očeta, saj je tudi sam kot mlajši sin šele s pametnimi porokami prišel do obsežne posesti. Prva poroka z Ano Barbaro grofico Erdödy mu je prinesla Mokrice, druga poroka z Auroro Elizabeto grofico Batthyány pa Sotesko. Andrej Dizma se je tako vrnil k očetovim kranjskim koreninam, Jurij Sigmund pa je ostal zvest svoji štajerski materi.

Družinska dediščina Kirchberg am Wald, ki je bila sedaj pod upravo Jurija Sigmunda, je zaradi velikih zaostankov pri izplačilu davkov tonila vedno globlje. Vpadi ogrskih krucev so očitno pustili globoke rane na gosposčinskem gospodarstvu pa tudi sam Jurij Sigmund verjetno ni bil preveč podjeten gospodar, ki bi znal gospostvo spet spraviti na zeleno vejo. Pomagalo mu ni niti 47.000 goldinarjev, ki si jih je sposodil od žene. Zato je bil nekaj let pred smrtjo prisiljen, da je gospostvo enostavno prepustil svoji ženi. Ob predaji jo je še prosil, naj poskrbi za njune sinove in naj ob njegovi smrti zanj plača 300 maš.⁴⁵ Septembra 1734 je Jurij Sigmund v Gradcu umrl, pokopali pa so ga v kapeli na njegovem gospostvu Kirchberg am Wald.⁴⁶

⁴² Carl Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark I-IV*, Gratz 1822-1823, I. knjiga, str. 174-175; Jakič (kot v op. 22), str. 128.

⁴³ Baravalle (kot v op. 40), str. 211.

⁴⁴ Maksimilijan je konec svojega življenja dočakal v Ljubljani leta 1719, še preden je dopolnil štirideseto leto (Ludwig Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*, Görz 1905, str. 184).

⁴⁵ Baravalle (kot v op. 40), str. 211. Baravalle navaja, da je do predaje gospostva prišlo leta 1750, kar pa ne drži, saj je bil Jurij Sigmund takrat že zdavnaj pokojni. Prav tako je vprašljiv njegov podatek, ki omenja štiri sinove Jurija Sigmunda. V času njegove smrti so bili namreč, po sedaj znanih podatkih, živi največ trije njegovi sinovi – Henrik, Viljem Jožef in Karel.

⁴⁶ Schiviz (kot v op. 39), str. 287.

Uprava gospostva in vzgoja osmih otrok sta tako padla na pleča vdove Marije Terezije. Ta je imela bolj razvito poslovno žilico, saj ji je uspelo gospostvo obdržati v svojih rokah. Leta 1744 ga je nato predala svojemu sinu Henriku, ki ga je dve leti kasneje v svoji oporoki imenovala še za svojega univerzalnega dediča, saj je bil takrat njen edini živeči moški potomec.⁴⁷ Čeprav je na stara leta živela na Dunaju, je v svoji poslednji volji izrazila željo, naj jo pokopljejo ob njenem ljubem možu na domačem štajerskem posestvu.

Sredi 18. stoletja je relativno stabilno gospostvo za skoraj pol stoletja prevzel Henrik grof Auersperg. V čas njegovega gospodovanja segajo vesti o številnih gospodarskih eksperimentih in poskusih izboljšanja gosposčinskega gospodarstva. To mu je omogočala dobra finančna podlaga, saj je bil Henrik eden izmed bogatejših in znamenitejših mož svojega rodu in svoje dobe. Podobno kot njegov kranjski sorodnik Marija Jožef grof Auersperg je tudi Henrik dobil pomembno vlogo v reformacijskih načrtih cesarice Marije Terezije. Med drugim je sredi 60. let 18. stoletja v sebi združil funkcije kranjskega in goriško-gradiškega deželnega glavarja ter predsednika tržaške intendance; desetletje kasneje pa je upravljal novo pridobljeno kronovino pod imenom »Kraljestvo Galicija in Lodomerija«, katere glavno mesto je postalo Lvov (nem. Lemberg). Po koncu svoje aktivne dobe se je Henrik ustalil v Gradcu. Tam je posedoval hišo na Burgergasse, od Marije grofice Attems pa je leta 1783 kupil še hišo na Hofgasse.⁴⁸ Henrik je umrl poleti 1793 v Gradcu, pokopali pa so ga na njegovem gospostvu Kirchberg am Wald.⁴⁹

Takoj po Henrikovi smrti je na gospostvu Kirchberg am Wald prišlo do velike spremembe. Henrikov naslednik in edini sin, Sigmund, je leta 1794 najprej prodal Bukovec (*Buchberg*) Janezu grofu Brandisu, leto kasneje, 25. novembra 1795, pa še samo gospostvo Kirchberg am Wald. Gospostvo, ki je dalo ime štajerski veji grofov Auerspergov, ni nikoli več prišlo v njihovo last. Kljub temu pa je bila ta veja do svojega izumrtja poznana kot veja z gospostva Kirchberg am Wald. Grad je po letu 1795 zamenjal več lastnikov, dokler ni v njem štajerska vlada leta 1923 ustanovila kmetijsko šolo.⁵⁰

Motivi, ki so Sigmunda napeljali k prodaji družinskega posestva, niso znani. Dejstvo je, da je Sigmund že leta 1792, torej pred očetovo smrtjo, kupil grad in posestvo Retzhof na Muri blizu Leibnitz, ki je bilo morda nadomestilo za Kirchberg am Wald. Retzhof je bil v lasti Auerspergov do Sigmundove smrti leta 1803, nato pa so ga Sigmundovi dediči znova prodali.⁵¹

Sigmund, zadnji grof Auersperg s Kirchberga am Wald in gospod na Retzhofu, je imel med svojimi sorodniki najbolj razvito umetniško žilico. Izpod njegovega peresa je prišlo več pesmi (na primer melanholična balada z naslovom *Mein Aufenthalt in Ober Radkersburg im Herbst 1794*),⁵² najbolj znan pa je po svojem dnevniku o razmerah v Gradcu med francosko okupacijo med 29. marcem in 4. majem 1797.⁵³ Mesec dni po končani okupaciji je bil Sigmund imenovan še za majorja v graški mestni konjenici.

⁴⁷ StLA, A. Auersperg, *Familie*, K. 7, H. 147.

⁴⁸ Fritz Popelka, *Geschichte der Stadt Graz I-II*, Graz 1928-1935, I. knjiga, str. 522; Elisabeth Schmölzer, *Archivalische Vorarbeiten zur österreichischen Kunsttopographie, Graz I, Adels- und Freihäuser*, Graz 1993, str. 35.

⁴⁹ Schivitz (kot v op. 39), str. 459; StLA, Auersperg, *Familie*, M. 1, H. 1; K. 2, II. 67; K. 5, II. 118.

⁵⁰ Ostrmayer (kot v op. 40); Baravalle (kot v op. 40), str. 211.

⁵¹ Ostrmayer (kot v op. 40); Baravalle (kot v op. 40), str. 345.

⁵² StLA, A. Auersperg, *Familie*, K. 5, H. 118. Z gospostva Ober Radkersburg (Gornja Radgona) sta bila doma tudi njegova prva tačča Marija Katarina grofica Stürgh, rojena grofica Wurmbrand-Stuppach, in njegov svak Franc Jožef grof Wurmbrand-Stuppach.

⁵³ Izvirnik z naslovom *Tagebuch über all jenes, was sich während der Besitznehmung der Stadt Graz und anderen Gegenden Steyermarks von den unter Kommando des Ober Generals Buonaparte stehenden Französischen Kriegs Herren zugetragen hat. Von 29ten März bis 4ten May 1797. (Auf Befehl der provisorischen Landes Kommission verfasst von Sigmund Grafen v. Auersperg)* hranijo v štajerskem deželnem arhivu v Gradcu med rokopisi (Hs. 1591/1-2). Njegovo objavo pod naslovom *Sigmund's Grafen v. Auersperg Tagebuch zur Geschichte der französischen Invasion v. J. 1797* pa je pripravil J. Kratochwill v: *Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark* 28/1880, str. 106-209.

Sigmund je ob smrti leta 1803 zapustil dva sinova, ki sta oba vstopila v vojaško službo. Starejši sin Karel, ki je tudi nadaljeval družinsko vejo, je nekaj let po upokojitvi (leta 1824) kupil pošteno posestvo v Kalsdorfu pri Gradcu in bil s tem nastavljen za cesarsko-kraljevega poštnega mojstra. To funkcijo je opravljal do leta 1847, ko je pošteno posestvo v Kalsdorfu prodal. Naslednjega leta, 29. februarja, je v Gradcu tudi umrl. Za razliko od njegovih prednikov so Karla pokopali na graškem pokopališču St. Peter, ki je od tedaj dalje postalo zadnje počivališče skoraj vseh štajerskih grofov Auerspergov.⁵⁴

Vsi sinovi Karla grofa Auersperga so bili zapisani vojaštvu in to velja tudi za njegovega drugorojenca Henrika, ki je edini nadaljeval svojo vejo tudi po moški strani. Po upokojitvi se je Henrik z ženo in sinom ustalil v Gradcu, hkrati pa se je začel ozirati po podeželju v okolici mesta, kjer je leta 1861 v Schillingdorfu kupil posest Neuhoof. Tam je v naslednjih letih začel z obsežnimi melioracijskimi ukrepi, zgradil pa je tudi veliko bivanjsko in gospodarsko poslopje. Tako opremljeno posest je leta 1875 predal svojemu edincu Juliju, ki je ravno takrat stopil v zakonski stan. Henrik je zatem nekaj naslednjih let izmenično preživel v Gradcu in na posestvu Neuhoof. Umrl je leta 1879 za rakom na grlu.⁵⁵ Henrika je nasledil njegov edinec Julij, njega pa prav tako edini sin Hugo, čigar življenje je ugasnilo sredi vojnega meteža prve svetovne vojne. Z njegovo smrtjo septembra 1916 je v moški liniji izumrla tudi štajerska veja grofov Auerspergov.

Kratkotrajnejše sledi Auerspergov na Štajerskem

Štajerska veja Auersperg s Kirchberga am Wald je bila najmočnejša in najdlje trajajoča vez med turjaško rodbino in štajersko deželo. Ostali stiki so bili veliko krajši in bolj naključni. Na prvem mestu je potrebno omeniti grad in gospostvo Sevnica, ki jo je konec 16. stoletja kupil Inocenc baron Moscon. Njegova pravnukinja Ana Elizabeta je Sevnico leta 1649 prinesla v zakon s Herbardom grofom Auerspergom, karlovškim generalom in začetnikom vej grofov Auerspergov s Šrajbarskega turna in Križa pri Komendi. Sevnica je bila ne le prizorišče poroke med Auerspergom in mlado, komaj šestnajstletno baronico Moscon, temveč tudi rojstni kraj nekaterih od njunih otrok. Skoraj štirideset let so s Sevnico upravljali Auerspergi oz. Ana Elizabeta, nato pa je leta 1688 prešla v roke njenih sorodnikov grofov Draškovičev. Toda s tem Sevnica za grofe Auersperge še ni bila izgubljena – nekaj let za tem se je sin Ane Elizabete, Franc Anton grof Auersperg, v drugo poročil s svojo sorodnico Marijo Katarino grofico Draškovič in Sevnica je znova postala aktualna tudi za grofe Auersperge. Ker so si jo lastili oboji – tako grofje Auerspergi kot grofje Draškoviči – je postala dolgoletno jabolko spora med obema družinama. V sporu sta se angažirala predvsem sinova Franca Antona grofa Auersperga, Anton Jožef in Nikolaj Jožef, ki sta družno nastopala proti svojemu stricu, Janezu grofu Draškoviču. Kot kaže, so bili uspešnejši Auerspergi, saj je Sevnica v njihovi lasti ostala do konca 60. let 18. stoletja.⁵⁶

Nekaj desetletij kasneje je kratko štajersko epizodo doživel še en Auersperg – grof Kajetan z Mokric. Kajetan je bil tretjerojeni sin grofa Volfa Nikolaja in Marije Terezije, rojene grofice Lichtenberg, zato ni bil predviden za prevzem mokriške dediščine. Leta 1779 se je v Celju poročil z Eleonoro baronico Langenmantel pl. Langenthal, katere oče Kajetan je med drugim posedoval tudi dvorca Jakobski dol blizu Pesnice in Lepi dol pri Zgornji Kungoti. Oba dvorca sta ob poroki prešla v roke mladoporočencema, a njuno lastništvo je bilo le kratkega

⁵⁴ StLA, *Auersperg, Familie*, K. 2, H. 66.

⁵⁵ StLA, *Auersperg, Familie*, K. 2, II. 66; K. 9, H. 163-168.

⁵⁶ StLA, *Landrecht 43, Auersperg I*. Sevnica je leta 1725 znova dokončno postala last grofov Auerspergov in do svoje smrti leta 1762 je bil njen lastnik Anton Jožef grof Auersperg (Jakič (kot v op. 22), str. 298).

roka. Že pet let kasneje je Kajetan grof Auersperg oba dvorca prodal,⁵⁷ saj je zapadel v hude finančne težave in je moral razglasiti bankrot. Konec leta 1786 in v začetku naslednjega leta je bilo po nalogu sodišča popisano vse njegovo premoženje. Glede na popis Kajetan ni bil lastnik nobene nepremičnine, imel je le nekaj oblek, nakita, pribora in porcelana v skupni vrednosti borih 192 goldinarjev.⁵⁸ Njegova nadaljnja usoda ostaja bolj ali manj nejasna. Vsaj še leta 1794 je kot policijski direktor živel in deloval v Ljubljani.⁵⁹ Od začetka 19. stoletja o njem ni moč zaslediti skoraj ničesar. Znano je le to, da se je pravdal z Jurijem grofom Niezkym glede neke zadolžnice za skoraj 8000 goldinarjev, ki je bila vezana na ogrsko (hrvaško?) gospodstvo Brununjevec. Proces se je vlekel več let in se je za Kajetana končal neugodno.⁶⁰ Kajetan naj bi umrl leta 1818 v Ljubljani,⁶¹ vendar njegova smrt v mrliških knjigah tistega časa ni zabeležena.

Nekoliko drugačno izkušnjo s Štajersko pa je imel eden najbolj znanih članov rodbine Auersperg, grof Anton Aleksander, znan tudi pod pesniškim psevdonimom Anastasius Grün (1806–1876). Njegov grad Šrajbarski turn stoji v Leskovcu pri Krškem, torej na desnem bregu Save in zato geografsko sodi na Dolenjsko. Pač pa mu je povezavo s Štajersko prinesla njegova žena, Marija grofica Attems, hčerka grofa Ignaca, ki je imel v lasti kar lepo število štajerskih dvorcev in gradov – Brežice, Dornavo, Olimje, Podčetrtek, Mali grad na Ptuj, Rakovec, Slovensko Bistrico in Vurberk. Marija je v zakon prinesla dvorec Dornava, kjer se je mladi par rad in pogosto zadrževal. Tudi sicer je imel Anton Aleksander zelo tesne povezave s Štajersko, saj je velik del svojega življenja prebil v Gradcu. Tam si je leta 1864 uredil domovanje na Elisabethstrasse in zimske mesece večinoma preživel v mestu. Tudi sami prebivalci Gradca so mu bili (za razliko od Ljubljancev) zelo naklonjeni. V letu njegove smrti mu je graška univerza podelila častni doktorat, po njem so poimenovali trg v mestu (danes Bismarckov trg), danes pa o njegovi prisotnosti v Gradcu pričata dokaj pomembna Auerspergova cesta in velik spomenik v mestnem parku.⁶²

Za konec lahko kot zanimivo podrobno omenimo še odmevno poroko enega izmed turjaških grofov na Štajerskem leta 1912. Gre za grofa Roderika, drugorojenega sina takratnega turjaškega graščaka grofa Lea in njegove prve žene Antonije, rojene baronice Schmidburg. Roderik se je sprva odločil za samostansko življenje in je vstopil med trapiste v Banja Luki. Kmalu pa si je premislil, izstopil iz reda in se leta 1912 poročil. Njegova izbranka je bila Violeta Rossmannit, hči Alfreda viteza Rossmannita pl Florstern, cesarskega in kraljevega atašeja v Sankt Petersburgu in graščaka v Radvanju pri Mariboru. Poroka je bila na nevestinem štajerskem domu in je bila po zaslugi okoliških prebivalcev zelo veličastna, saj je bil radvanjski graščak zelo priljubljen. Veseli dogodek so z baklami in pesmijo počastili člani radvanjskega prostovoljnega gasilskega društva, na travniku pred gradom je bil zelo lep ognjemet, v okolici praznično okrašenega naselja so goreli kresovi in ljudje so pokali z možnarji. Sledila je zelo obiskana fantovščina v slavnostnih prostorih mariborske pivovarne Götz. Naslednjega dne dopoldne sta si Roderik in Violeta v radvanjski podružnični cerkvi obljubila večno zvestobo. V cerkev ju je pospremlilo dvajset jezdecov z benderami, ki so nosili zelene, s perjem ruševca okrašene klobuke in pasice v štajerskih deželnih barvah. Po obredu je sledila še gostija v beli dvorani pivovarne Götz.⁶³

⁵⁷ Jakič (kot v op. 22), str. 142 in 187.

⁵⁸ AS 309, *Zapuščinski inventarji*, VII/A, št. 104.

⁵⁹ Tega leta je izdal več tiralic za pobeglimi kaznjenci (AS 730, *Gospodstvo Dol*, fasc. 119, *Tiralica policijskega direktorja Kajetana grofa Auersperga* (Ljubljana, 12. februar 1794 in Ljubljana, 19. februar 1794)).

⁶⁰ Kärntner Landesarchiv, *Genealogische Sammlung Zenegg* 2/29, *Kurrende No 13412, k.k. Kreisamt Klagenfurt*, 26. 11. 1813.

⁶¹ Johann Baptist Witting, *Auersperg – Steiermärkischer Adel I*, v: Siebmacher Band 28, Nürnberg 1919–1921, stolp. 148.

⁶² Wilhelm Steinböck (ur.), *Bedeutende Grazer im Porträt. In Graz geboren – In Graz gewirkt*, Graz 1977, str. 80; Popelka (kot v op. 48), str. 521.

⁶³ Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 340, *Lazarinjeva genealoška zbirka*, šk. 3, povzeto po članku v *Tagespost*, 28. februarja 1912.

Vendar pa ves ceremonial in lepe želje niso pomagale Roderikovemu zakonu. Po sedmih letih je na sodišču dosegel ločitev od svoje žene, nato pa je bil zakon še razveljavljen. Tri leta po ločitvi se je Roderik poročil še enkrat z neko Hedwig Kassel, a se takoj spet ločil. Zatem se je odselil v Ameriko, kjer je delal kot vratar v nekem samostanu. Umrli je leta 1929 v Buenos Airesu.⁶⁴

Miha Preinfalk

DIE AUERSPERGS IN DER STEIERMARK

Zusammenfassung

Die Auerspergs, nach ihrer ursprünglichen Burg (Turjaški) auch von Turjak genannt, zählten in der Vergangenheit zu den ältesten und einflussreichsten Familien Sloweniens. Obwohl sie hauptsächlich auf das Land Krain orientiert waren, hat die Familie mit ihren zahlreichen Linien und Verzweigungen unauslöschbare Eindrücke auch in anderen Ländern der ehemaligen Habsburger Monarchie hinterlassen; so auch in der Steiermark.

Die ersten Kontakte der Auerspergs mit dem Land Steiermark reichen in das 14. Jahrhundert zurück, als (besonders die männlichen) Familienmitglieder begannen, ihre Lebenspartner außerhalb der Grenzen ihres Mutterlandes zu suchen. Somit begannen sie Familienverbindungen zu knüpfen, die den Auerspergs auch Herrschaft und Schlösser in der Steiermark bescherten. Vom 15. bis Mitte des 16. Jahrhunderts war in dieser Gegend vor allem die Sumberger Linie der Auerspergs aktiv, die so oder so unter anderem Viltuš, Štatenberk, Laško, Kacenštajn besaß. Mitte des 16. Jahrhunderts haben die Auerspergs ihren gesamten Besitz in der Steiermark verkauft und für kurze Zeit die Verbindung abgebrochen.

In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts zweigte sich von der Hauptlinie der von Turjaks die eigenständige Linie der Grafen Auerspergs ab, die sich nach der steirischen Herrschaft Kirchberg am Wald – nordöstlich von Graz – gründete und benannte. Die Angehörigen dieser Linie wurden allmählich sehr steirisch orientiert und arbeiteten in der steirischen Landesverwaltung aktiv mit. Nach dem Verkauf der Herrschaft Kirchberg am Wald lebten sie hauptsächlich in Graz, im 19. Jahrhundert waren sie auch Eigentümer des Besitzes Neuhof in Schillingdorf. Die steirische Linie der Grafen Auerspergs, dessen bedeutendsten Angehöriger Graf Henrik war (1721 – 1793), ist in der männlichen Linie im Jahre 1916 ausgestorben.

Die übrigen Verbindungen der Auerspergs mit der Steiermark waren eher zufällig und von kürzerer Dauer. In den Händen der erwähnten Familie befand sich noch für einige Zeit (im 17. und 18. Jahrhundert) die Herrschaft Sevnica, Ende des 18. Jahrhunderts auch die Schlösschen Jakobski dol und Lepi dol. Etwas intensivere Kontakte zur Steiermark pflegte Graf Anton Aleksander vom Schloss Šrajbarski turn (Dichter Anasatsius Grün), der einen großen Teil seines Lebens in Graz verbrachte. Auch die Familie seiner Frau Marija, geborene Gräfin Attems, verfügte über weite Besitztümer in der slowenischen Steiermark.

Gerade am Beispiel der Familie Auersperg lässt sich einerseits die Bedeutung des

⁶⁴ *Genealogisches Handbuch des Adels, Gräfliche Häuser Band X, Gesamtreihe Band 77*, Limburg an der Lahn 1981, str. 20.

Adels, die dieser auf die politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung der Länder hatte, betonen und andererseits seine übernationale und verbindende Rolle, die heutzutage eine aktuelle Frage im vereinten Europa ist.

MARIBORSKO GRADBENIŠTVO MED SREDINAMA 19 IN 20. STOLETJA

Jože Curk*

UDK 711.424(497.4 Maribor)"1850/1940"

CURK Jože: Mariborsko gradbeništvo med sredinama 19. in 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 301

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor na osnovi arhivskih virov in avtopsije predstavlja razvoj mariborskega gradbeništva med leti 1850 in 1940, ko se je mesto gradbeno in komunalno uspešno razvijalo, ni pa iz upravnih razlogov moglo uveljaviti enotne urbane obravnave. Med stavbeniki iz tega obdobja je bilo tudi več projektantov, ki so s svojimi stvaritvami pripomogli k podobi predvojnega Maribora. Ta ostaja pri njegovih starejših prebivalcih še vedno v prijetnem spominu. Na koncu sestavka avtor dodaja preglednico ohranjenih stavb iz tega obdobja, stavb, ki zasedajo severno polovico mesta, saj južna ni predmet te raziskave.

UDC 711.424(497.4 Maribor)"1850/1940"

CURK Jože: Maribor civil Construction between the middle of XIX and the XX Century. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 301

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author, on the basis of archival sources and of autopsy, presents the development of Maribor civil construction between 1850 and 1940, when the city evolved successfully in regard to civil construction and infrastructure, but, owing to administrative reasons, a uniform zoning treatment could not be enforced. Among civil constructionists from the time, there were many project authors, who contributed to the appearance of the pre-World War II Maribor by their creations. This appearance still remains as a pleasant recollection of older Maribor inhabitants. At the end of the paper, the author supplements it by a table of preserved buildings from the period, structures from the northern half of the city, as the southern one is not the subject of this research.

V Časopisu za zgodovino in narodopisje nova vrsta 22/1986 strani 289-314 sem obravnaval mariborske gradbenike (zidarje, tesarje, kamnoseke) v času baroka in klasicizma, to je med sredinama 17. in 19. stoletja, v pričujočem sestavku pa bom poskusil prikazati njihovo dejavnost med sredino 19. stoletja in drugo svetovno vojno. Ob tem moram opozoriti, da se je celovska delitev med

* Jože Curk, umetnostni zgodovinar v pokoju, SI-1000 Ljubljana

posameznimi strokami medtem izgubila in da je treba odtlej gledati na to dejavnost kot na delovni proces, v katerega so enovito vključene vse stroke. Pri tem imata primarno mesto še vedno zidarstvo in tesarstvo, medtem ko se je kamnoseštvo iz njega polagoma umikalo, vse bolj pa so se uveljavile druge, dotlej manj pomembne stroke: stavbno mizarstvo, inštalaterstvo, pečarstvo, steklarstvo in soboslikarstvo. Enodružinske, navadno nadstropne trgovsko- ali obrtno stanovanjske hiše so se vse bolj umikale večstanovanjskim, dvo- in tudi trinadstropnim. Te so se povezale v kareje, ležeče izven podeževanega, do začetka 19. stoletja obzidanega mestnega jedra ter oblikovale nove mestne predele, ki so se večinoma razrastle na levem bregu reke med Kamniško ploščadjo na zahodnem in Meljem na vzhodnem ter med rečno obalo na južnem in vencem gričevja na severnem obrobju mesta. Sedanje mestne četrti južno od Drave: Studenci, Tabor in Zg. Pobrežje z delno izjemo Tabora niso premogle mestotvornega gradbenega razvoja, zato so obdržale predmestni, industrijsko obeleženi značaj, ki je na robovih dobival vse bolj ruralna svojstva (Studenci, Nova vas, Tezno, Sp. Pobrežje) in prehajal v čisto podeželje (Limbuš, Pekre, Radvanje, Betnava, Brezje). Iz tega razloga se članek omejuje le na severno polovico mesta, katerega naravne omejitve (Vinarski jarek, vinorodno gričevje, Meljski hrub) niso bile v obravnavanem času razen na severu še nikjer dosežene, a so jasno nakazovale meje, ki jih tudi sodobno mesto ni preseglo.

Stanje mestne pozidave okoli leta 1846 nam najbolj nazorno opisuje dr. Rudolf Puff v svoji monografiji, poslovenjeni leta 1999 (Založba Obzorja), zato tega ne bom ponavljal. Namen članka namreč ni govoriti o urbano-gradbenem razvoju mesta (kar je bilo že opravljeno leta 1991 v sestavku o urbani in gradbeni zgodovini mesta v zborniku Maribor skozi stoletja I. na straneh 511-563), ampak o doprinosu posameznih gradbenikov kot realizatorjev lastnih ali pozneje vse pogostejše od projektantov pripravljenih načrtov k temu razvoju. Čeprav so nepopolni, nam k temu prikazu največ pripomorejo stari gradbeni načrti, ki so se od srede 19. stoletja dalje ohranili ter jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor v fondu z naslovom: Uprava za gradnje in regulacije. PAM je v okviru svoje izdajateljske dejavnosti (Viri 2) med leti 1990 in 2000 izdal 12 zvezkov tega gradiva in s tem opravil veliko delo, ki ne služi samo njegovim praktičnim uporabnikom, ampak nudi tudi različne možnosti za njegovo strokovno izrabo, v našem primeru za prikaz gradbeništva kot neposrednega soustvarjalca mestnega stavbnega fonda. Obravnavani časovni razpon med leti 1850 in 1940, med katerim je število hiš v mestu narastlo s 477 na okoli 2200, nam nudi okvir, v katerega moramo vpeti gradbeniško ustvarjalnost, ki je provincialnemu mestecu s 5216 prebivalci (od tega 1242 tujci) v manj kot stoletju dala urbano podobo dinamično razvijajočega se mesta z okoli 34.000 prebivalci na pragu druge svetovne vojne. V ta ustvarjalni proces je bila vključena vrsta gradbenikov in vse več arhitektov, ki so vsak po svoje, eni več, drugi manj prispevali k nastanku mestne zasnove, ki še danes, šestdeset let pozneje, sooblikuje njegovo urbano celoto ter daje nekaterim mestnim predelom še vedno prevladujoče obeležje. Večina nastalih stavb niso velike stvaritve, vendar so v uglašnem medsebojnem sozvočju in zato še vedno dajejo temeljni ton starejšemu delu mesta, kakršen ostaja njegovim obiskovalcem v prijetnem in zato trajnejšem spominu.

Stavbnim obrtem (zidarstvu, tesarstvu, kamnoseštvu), ki so bile do leta 1859 celovsko organizirane in zato med seboj organizacijsko ločene, je zakon (red) iz tega leta omogočil združitev, saj je namesto delavnic uvedel stavbna podjetja. Njihovi imetniki (Baumeister) so s pridobitvijo predpisanih pooblastil (koncesij) smeli opravljati vsa gradbeniška dela, s čimer je bila njihova dotodanja celovska delitev dejansko odpravljena. Novela k temu zakonu iz leta 1883 je k prostim (svobodnim) in koncesioniranim obrtem dodala še rokodelske in s tem formalno ukinila cehe ter jih nadomestila z zadrugami, med njimi gradbenili (stavbenih) obrti. Dopolnilo k tej odredbi iz leta 1907 je dodalo še novo obliko mojstrskih izpitov kot pogoj za pravico do usposabljanja in zaposlovanja

vajencev. Stare, cehovsko organizirane mojstre so zaradi take zakonodaje po letu 1860 postopoma nadomestili stavbni mojstri kot podjetniki, ki so lahko prevzemali in bili tudi sposobni opraviti vedno večja in vedno bolj zahtevna gradbena dela. Ta organizacijska prehodnost se lepo kaže tudi v mariborskem primeru. Zato naj za ilustracijo tega procesa na kratko predstavim podatke, zadevajoče to dogajanje, iz mojega sestavka, objavljenega pred petnajstimi leti v ČZN.

Nesporno so bile v 1. polovici 19. stoletja delavnice (zidarske, tesarske, kamnoseške) še izrazito cehovsko organizirane. Zidarsko delavnico **Janeza Nepomuka Fuchsa** (u. 1804) sta med leti 1804-1828 vodila **Janez Mihael Blaetl** iz Gradca (u. 1821) in njegova vdova Ana. Sledil je **Janez Jurij Nafz** iz Halla na Neckarju do 1847, nato **Janez Nusshold** iz Radgone do 1852 in končno **Franc Ignacij Pregl** iz Gradca do 1872. Delavnico **Janeza Franca Zeisla** pa je med leti 1803 in 1819 vodil **Janez Mihael Marek** z Dunaja, nato do 1849 **Janez Anton Wagner** iz Celja oziroma Ptuja, do 1865 **Janez Jurij Omersy** iz Celja in od 1866 dalje **Jožef Schneebacher** iz Sv. Martina v Sulmski dolini. Njihov manj pomembni spremljevalec je bil **Franc Forstner** (r. 1771, por. 1810, u.o. 1830), ki je izhajal iz stare tesarske družine, a je bil po poklicu zidarski mojster.

Od tesarskih delavnic je **Vernikovo** (očeta **Jožefa** 1777-1815, sina **Jakoba** 1809-1855 in vnuka **Franca** r. 1837, por. 1866) leta 1855 prevzel **Jožef Holzer**, od **Moravana Filipa Jakoba Herrsanna** (1785-1830) **Janez Ziegner** iz Pelhaua (r.o. 1800), ki jo je vodil od 1831 do 1864, od **Jožefa Scheera** (1767-1825) pa **Lenart Taferner** do 1830, **Anton Spannhackl** (r. 1775, por. 1804, u. 1848) do 1845, **Jožef Hoerberl** iz Ausseeja (1811-1856) do 1849 in **Anton Stroebl** do smrti 1867. Poleg teh treh večjih tesarskih delavnic so obstajale še tri manjše: eno je vodil **Jožef Hrastnik** (1792-1842), za njim sinova **Jožef** (r. 1820) in **Jakob** (1824-1880) ter vnuk **Franc** (r. 1859), drugo **Janez Jožef Hallegger** (r. 1761, por. 1811, u. o. 1830) in za njim sin **Anton** (r. 1814, por. 1837, u. po 1850), tretjo pa invalid **Simon Neger** (1807-1855).

Od kamnoseških delavnic je v 1. pol. 19. stoletja delovala le od **Lovrenca Tripolda** iz Zirovnice (1784-1842), ki jo je kot zet nasledil iz Ptuja priseljeni **Janez Stichl** (1814-1874), sprejet v ceh leta 1848, s katerim je sodeloval **Lovrenčev nečak Alojz Tripold** (r. 1827, por. 1869).

Od naštetih mojstrov je **Janez Jurij Nafz** iz Halla na Neckarju, ki je v Mariboru deloval med leti 1828 in 1847, izdelal med drugimi leta 1834 načrt za prezidavo nekdanjega kapucinskega samostana v redemptorističnega, leta 1838 načrta za prezidavo šentpavelske pristave in za zgraditev vinske kleti nadvojvode **Janeza** in leta 1844 načrte za ureditev **Gerdesove** pražarne kavne surogata v nekdanji celestinski cerkvi.

Janez Nusshold iz Radgone (u. 6. 12. 1859) je leta 1846 kot polir sodeloval pri gradnji kolodvorskega poslopja, leta 1851 pa zgradil po načrtih inženirjev **Wiesingerja** in **Lahna** stavbo mestnega gledališča za 50. 000 gl.

Franc Ignacij Pregl iz Gradca (1815 - 4.12.1872, poročen od 9. 1. 1854 s **Konstancijo Posch**) je med leti 1852 in 1872 deloval v Mariboru. Bil je ploden gradbenik neoklasicističnega sloga, od katerega je ohranjenih še precej načrtov. Med njimi nadstropnice na vogalu **Dravske** in **Usnjarske** ulice iz 1864, nadgradnje sedaj porušene hiše na **Gospodsvetski** 29 iz 1865 in gostilne **Pri črnem orlu** na vogalu **Grajskega trga** in **Slovenske** ulice iz 1869, postavitev nove mestne mitnice poleg **Lorberjeve** kapele na **Partizanski** 72 iz 1870, gradnje hiš **Ob bregu** 26 iz 1868 in na **Livadi** iz 1869, gradnje dvorišnih poslopij na **Grajskem trgu** 6 iz 1869, **Trgu generala Maistra** 3 iz 1869, **Mlinski** ulici 39 iz 1870, **Partizanski cesti** 3 (pivovarni **Tomaža Goetza**) iz 1870, **Slovenski** 24 iz 1870, **Slovenski** 36 iz 1871, **Vetrinjski** 30 iz 1869 in ledenice v **grajskem stolpu** **Ferdinanda Brandisa** na **Gregorčičevi** 3 iz 1870. Pa tudi preureditve hiš na **Gospodski** 19 iz 1860 in na **Grajskem trgu** 8 iz 1865, dograditve hiše na **Orožnovi** 9 iz 1868 ter naprave dvorišnih prizidkov na **Mlinski** 30 iz 1869, **Tyrševi** 4 iz 1869 itd.

Janez Anton Wagner iz Celja oziroma Ptuja (1790-1849, od 11. 2. 1827

poročen z Ivano Staudinger), ki je med leti 1819 in 1849 deloval v Mariboru, je spadal med vodilne mojstre v mestu. Živel je v hiši na Slovenski 22, ki jo je leta 1832 prezidal, leta 1845 pa povečal s postavitvijo dvorišnega poslopja. Med drugimi je napravil načrte za povečavo vojaške bolnišnice na Prešernovi 3 leta 1838, za povečavo kresije na Koroški 26 leta 1839 in mestnih zaporov v Židovski 7 leta 1823 in 1847, nato za postavitev (nerealizirane) dvonadstropnice peka Kaufmanna pred Graškimi vrati leta 1830, za nadzidavo Candolinijeve hiše na Glavnem trgu 2 leta 1836, za odstranitev Graških in Koroških mestnih vrat leta 1827 in 1829, za preureditev rotovža na Glavnem trgu 14 leta 1841 in 1843, za postavitev irharske delavnice v Tkalskem prehodu 6 leta 1821 itd.

Janez Jurij Omersy iz Celja, ki je v Mariboru deloval med leti 1846 in 1865, je med drugimi leta 1856 izdelal nerealiziran načrt za povečavo župne cerkve v Markovcih niže Ptuja, leta 1857 pa prav tako nerealiziran načrt za povečavo župne cerkve v Šentjurju pri Celju.

Jožef Schneebacher (r. 1843 v Sv. Martinu v Sulmski dolini, por. od 6. 11. 1866 z Amalijo Ziegner, hčerko pokojnega tes. mojstra Janeza) je bil leta 1866 z dekretom imenovan za gradbenega mojstra v Mariboru in postal tri leta pozneje predstojnik zidarskega ceha, vendar je zapustil le malo sledov. Gre le za načrta pritličnih dvorišnih hiš v Mlinski 37 in 33 iz let 1868 in 1869.

Isto velja za Banatčana **Franca Urbana**, ki se je priselil leta 1851 in bil leta 1853 sprejet v ceh kot zidarski mojster. Kot tak se omenja še leta 1855, sicer pa o njem ni podatkov. Podatkov tudi ni o **Edvardu Kirschnerju**, ki je leta 1865 pripravil načrte za nadstropnico v Orožnovi 7.

Mimo omenjenih delavnic so leta 1864 že obstajala tri gradbena podjetja, ki so jih vodili **Ferdinand Nebesky** (tudi **Newesky**) iz Novega mesta na Moravskem, ki se je priselil pred letom 1853, ko je postal član ceha in 19. 12. tudi njegov predstojnik, **Jožef Lobenwein**, ki se je enako kot Nebesky naselil v Graškem predmestju, in **Ferdinand Brotbeck**, ki je živel v mestu. Medtem ko za Brotbeckom ni sledov med ohranjenimi načrti, omenja pa se med člani ceha leta 1862 in 1863, je za Nebeskym ohranjen načrt za gradnjo hiše ne Meljski 57 iz leta 1865. Nebesky se med leti 1853 in 1862 omenja kot član ceha, na pa več, kot tudi ne Brotbeck, leta 1871 med mariborskimi volilci. Najbolj aktiven med njimi je bil **Jožef Lobenwein**, kar dokazujejo ohranjeni načrti, ki so nastajali med leti 1865 in 1883. Med njimi so iz leta 1865 načrti za povečavo in povišavo usnjarske delavnice v Usnjarski 12, za gradnjo dvorišnega poslopja v Mlinski 2 in za preureditev hiše v Vojašniški 8, iz leta 1868 je načrt prizidka v Slovenski 36, iz 1870 adaptacije hiše na Grajskem trgu 7 in gradnje nadstropnice v Mlinski 39, iz 1872 gradnje hiše na Meljski 9, iz 1873 novih stopnic v stolničnem zvoniku, iz 1875 gradnje pritlične hiše v Plinarniški 15 in Badlove dvonadstropnice na Mladinski 2, iz 1876 gradnje nadstropnice v Gosposki 8, iz 1877 dvorišne stanovanjske hiše na Meljski 26, iz 1878 dvorišne stavbe na Slovenski 3 in iz 1883 načrt povišanja hiše v Lekarniški 9.

Od leta 1871 dalje, ko je dobil potrebno koncesijo, se omenja kot gradbeni podjetnik tudi kamnoseški mojster **Janez Stihl**, ki se je leta 1848 priselil iz Ptuja v Maribor, prevzel Tripoldovo delavnico, bil leta 1848 sprejet v ceh, kot kamnoseški mojster nastopal med leti 1842 in 1871, kot gradbeni pa do svoje smrti leta 1874. Ve se, da je v letih 1852-1855 sodeloval pri gradnji kadetnice, zapustil pa tudi sledove kot stavbni podjetnik, saj so ohranjeni od njega podpisani načrti nadstropnic v Dravski 5 in Cankarjevi 24 a iz let 1871 in 1872.

Manj sledov sta za sabo zapustila **Albert Andrej Jaeger** in **Hugo Skalar**. Prvi, opremljen od leta 1871 z obrtno koncesijo, je med leti 1872 in 1876 izdelal načrte za dvonadstropnico na Krekovi 4, nadstropnici na Kopitarjevi 6 in v Ulici h. Tomšiča 5 ter za dvorišna poslopja na Koroški 41 in 51, Mlinski 7, Slovenski 36 in v Splavarskem prehodu 8. Drugi je leta 1864 zgradil po Schoeblovih načrtih kazino in naslednje leto nadzidal hišo na vogalu Vetrinjske in sedanje Ulice kneza Koclja.

Družbenogospodarski vzpon mesta v zadnji tretjini 19. stoletja je povzročil

živahno gradbeno dejavnost, ki je po obsegu daleč presegla tovrstno dejavnost v obdobju med leti 1850 in 1870. Ti dve desetletji sta uvedli v mesto historične sloge: neorenesančnega s palačami okrožnega sodišča na Partizanski 11 iz 1856, lavantinske škofije na Slomškovem trgu 19 iz 1858 in finančne uprave ter okrajnega glavarstva nasproti kolodvora iz 1859, neoklasicističnega s poslopjem kazina iz 1864, neogotskega z Gambrinovo dvorano v Trubarjevi ulici iz 1866 in vilo Alvis za kolodvorom iz 1867 ter neoromanskega s kadetnico iz let 1853-1856 (otvoritev je bila 27. 4. 1856) in protestantsko cerkvijo iz 1869, pa tudi čisto funkcionalnega z železniškimi delavnicami iz 1861-1863 in njihovo kolonijo iz let 1863-1868 (železniški projektant z Dunaja Viljem Flattich). Konjunktura je v mesto privabila vrsto gradbenikov in projektantov, od katerih so se ohranili načrti, čeprav njihove stavbe pogosto več ne stojijo. Med njimi sta omembe vredna zlasti graška arhitekta **Janez Schoebl**, ki je leta 1863 zasnoval neoklasicistično poslopje kazina, in **Vili Buecher**, ki je leta 1871 načrtoval neorenesančno realko na Trgu gen. Maistra, saj gre v obeh primerih za zelo kvalitetni historično zasnovani stavbi.

Razen naštetih so v Mariboru začeli nastopati gradbeni podjetniki, katerih pretežno družinski nasledniki so prav do druge svetovne vojne obvladovali mariborsko gradbeništvo. Leta 1871 je **Andrej Černiček** ustanovil svoje, leta 1874 koncesionirano gradbeno podjetje v Trubarjevi ulici, leta 1872 je isto storil **Jožef Holzer**, ki je bil kot tesarski mojster že leta 1855 član ceha, leta 1874 je to ponovil **Ludvik Baltzer**, član ceha že od leta 1862, ki je prevzel koncesionirano mesto tretjega mestnega stavbenika, isto leto pa je postal podjetnik tudi tesarski mojster **Karel Kiffmann** st. Tem štirim podjetnikom so se v naslednjih dveh desetletjih pridružili še drugi: leta 1884 **Franc Dervušek**, leta 1885 **Janez Jurij Zečevič**, leta 1887 **Benedikt Ferš**, leta 1888 **Adolf Baltzer**, leta 1890 **Anton Kaschmann**, leta 1892 **Tomaž Klampfer**, leta 1893 **Jožef Nepolitzky**, leta 1894 **Rudolf Kiffmann** in istega leta **Robert Schmidt**.

Ob proslavi stoletnice pridobitve cehovskega grba so se na spominskem vrču leta 1894 podpisali takratni mariborski gradbeni mojstri: **Adolf Baltzer**, **Franc Dervušek**, **Jožef Nepolitzky**, **Rudolf Kiffmann**, **Anton Kaschmann**, **Benedikt Ferš** in **Robert Schmidt**. V poldrugem desetletju po proslavi so se v mestu koncesionirali še drugi gradbeni podjetniki: leta 1897 **Friderik Friedrigger**, leta 1898 **Julij Glaser**, leta 1899 **Ubaldo Nassimbeni**, **Rudolf Holzer**, **Hans Pascher** in **Ivan Spes** st., leta 1901 **Jožef Nekrep**, leta 1904 **Hubert Misera**, leta 1907 **Jakob Sonnenwald**, leta 1909 **Alojz Pekar** in leta 1910 **Maks Czeike**. Ob naštetih stavbnih mojstrih, ki sestavljajo hrbtenico mariborskega gradbeništva pred prvo svetovni vojno in po njej, so se ves čas pojavljali tudi drugi, ki pa so zaradi svoje le občasne prisotnosti v mestu zapuščali po obsegu skromnejšo, a po kvaliteti pogosto najimunitnejšo arhitektonsko zapuščino. Če se ozremo najprej po tistih med njimi, ki so svoja dela opravili ali začeli pred prvo svetovno vojno, bomo med njimi odkrili tudi več pomembnih projektantov.

Andrej Fritz iz Gradca, je leta 1883 pripravil načrt za dvonadstropnico in njeno dvoriščno stavbo v Cankarjevi 2, katere lastnica je bila grofica **Ana Meranska**.

Franc Maurus, inženir iz Gradca je pripravil načrte za moško kaznilnico ob Pobreški cesti na desnem bregu Drave. Gre za izrazito funkcionalno stavbo, zgrajeno med leti 1884 in 1889, katere upravni trakt je bil neorenesančno fasadiran.

Janez Sahary iz Innsbrucka je leta 1885 izdelal načrt za neorenesančno dvonadstropnico na vogalu Maistrove in Kersnikove ulice, ki jo je do leta 1888 zgradil **Andrej Černiček**.

Leopold Theyer iz Gradca je leta 1894 pripravil načrte za Scherbaumovo vilo v Ulici h. Tomšiča 5 (sedaj sedež Muzeja narodne osvoboditve), ki jo je naslednje leto zgradila firma **Schmidt - Friedrigger**.

Friderik Rohleder(er) z Dunaja je leta 1895 pripravil načrte za gradnjo

dvonadstropnic na Cankarjevi 5 in 14.

Jan Veyrich iz Prage je leta 1897 sprojektiral Narodni dom, severnorenesančno oblikovano stavbo, vzorovano po mestni hiši v Pardubicah, ki je bila zgrajena do leta 1899 in šteje za enega viškov historičnega stavbarstva v Mariboru.

Rihard Jordan z Dunaja je leta 1892 pripravil načrte za cerkev in samostan frančiškanov na Partizanski 2, ki sta bila zgrajena do leta 1901, s čimer je ustvaril najpomembnejšo historično arhitekturo Maribora. Gradbena dela je opravil dunajski stavbenik Jožef Schmalzhofner, poslikavo cerkve pa dunajski dvorni dekorater Jožef Kott.

Rudolf Klotz z Dunaja je sprojektiral, Fritz Friedrigger pa leta 1898 zgradil vilo Wescher na Tržaški 21, ki kaže mešanico neogotskih in neorenesančnih stilnih prvin ter spada med najkvalitetnejše dosežke mariborske historične arhitekture.

Jožef Petz je v letih 1898-1902 pripravil načrte za stanovanjske hiše v Ulici talcev 14, 16 in 26.

Hans Pruckner iz Gradca je leta 1900 sprojektiral med zadnjo vojno poškodovano in 1947 porušeno neobarčno vilo odvetnika dr. Julija Feldbacherja na Kidričevem trgu, leta 1909 trinadstropen Scherbaumov dvor na vogalu Grajskega trga in Trga svobode, ki ga je naslednje leto po njegovih načrtih zgradil Rudolf Kiffmann, leta 1910 pa palačo okrajnega glavarstva, sedaj občine v Ulici h. Staneta 1, ki jo je naslednje leto zgradil isti stavbenik.

Skupina Kramer, Spinner, Hertlein iz Gradca ter Weiss in Heimpel z Dunaja so leta 1899 pripravili načrte za gradnjo mestne klavnice, ki jo je zgradil Rudolf Kiffmann.

Janez Eustacchio z Dunaja je leta 1903 izdelal načrte za trinadstropnico (Ludvikov dvor, Franzova palača) na vogalu Glavnega trga in Poštne ulice, ki jo je naslednje leto zgradil Rudolf Kiffmann. Gre za pomembno neogotsko-secesijsko stavbo z letnico 1905, ki predstavlja monumentalen antipod bivšemu jezuitskemu samostanu na Glavnem trgu 7 in 8 ter Koroški cesti 1.

Rudolf Kačnik, sicer domačin, a živeč v Gradcu, je leta 1903 pripravil načrte in naslednje leto zgradil trinadstropnico na Maistrovi 22.

Hans Klimbacher iz Gradca je pripravil načrte za zgradbo nekdanjega moškega učiteljskega (sedaj osnovne šole Bojana Ilčiča) na Mladinski 13, ki jo je leta 1907 zgradil v neorenesančnem slogu Rudolf Kiffmann.

Vili Brueckner iz Gradca je napravil načrte za deško osnovno šolo na Gosposvetski 10, zgrajeno med leti 1907-1908.

Janez Eberhard iz Gradca je leta 1908 sodeloval pri načrtovanju in gradnji samostanske šole na Gosposvetski 4 in pri gradnji prizidka k samostanu šolskih sester na Strossmayerjevi 17.

Karl Reiner z Dunaja je leta 1913 zasnoval zadržno hišo uslužbencev Južne železnice v Kejžarjevi 9 v Melju.

Hans Payer z Dunaja je leta 1913 izdelal načrt za vilo v Tomšičevi 12, leta 1917 pa načrt adaptacije tiskarne v Jurčičevi 4.

Leo Cerny iz Gradca je leta 1912 v sodelovanju z Rudolfom Kiffmannom načrtnal stavbo Terezijinega dvora na Glavnem trgu 1 (Velika kavarna), ki jo je slednji zgradil do leta 1913.

Firma **Janesch - Schnell** iz Gradca je leta 1913 izdelala konstrukcijske načrte, Rudolf Kiffmann pa je v letih 1913 - 1915 zgradil osnovno in meščansko šolo v Cankarjevi 5, ki pomenja prelom s historizmom, saj uvaja racionalni slog, ki se je v Mariboru splošneje uveljavil šele po prvi svetovni vojni.

Od domačinov so pri tem po svojih močeh sodelovali: Ignacij Radlegger, Aleksander Nagy, Hans Pascher, Ferdinand Potočnik in Janez Ledinek.

Ignacij Radlegger (1835 - 16. 10. 1892) je bil po ohranjenih načrtih iz let 1891 in 1892 sodeč predvsem zaposlen z raznimi manjšimi gradbenimi deli, načrtnal pa je tudi dvonadstropnico na Maistrovi 19 in preureditev nadstropja v hiši na Koroški 39.

Aleksander Nagy, gradbeni inženir in mestni župan med leti 1886 in 1902, je bil tudi ploden projektant, saj je ustvaril načrte za neorenesančno mestno sirotišnico na Slovenski 40 iz 1891, za deško osnovno šolo na Ruški 13 iz 1892, za dekliško osnovno šolo na vogalu Čafove ulice in Kidričevega trga iz 1893-94 in za pehotno kasarno na vogalu Tržaške ceste in ulice Ob železnici iz 1894-1902. Vse navedene Nagyjeve projekte je razen prvega gradbeno realiziral Rudolf Kiffmann.

Franc Hans Pascher je med leti 1899 in 1918 opravljial predvsem razna stavbnotehnična dela, zgradil pa je tudi nekaj delavniških poslopij.

Ferdinand Potočnik iz Lovrenca na Pohorju si je leta 1899 uredil v opuščeni tovarni vinarskih potrebščin v Vinarski ulici tovarno stavbnega in mizarskega pohištva in je kot tak sodeloval pri mnogih predelavah izložbenih oken in vrat pa tudi lokalov, kot to dokazujejo ohranjeni načrti iz let 1905-1936, sodeloval pa je tudi z gradbenim podjetjem Dukič iz Ljubljane pri gradnji carinske pošte na Partizanski 54 med leti 1931-1934.

Janez Ledinek je zapustil precej načrtov za razna večinoma manjša dela, opravljena med leti 1903 in 1924, med njimi za gradnjo hiše na Gospodsvetski 84 iz leta 1923 in za preureditev hiše na Slovenski 20 iz leta 1918.

Leta 1910 sta se v Mariboru pojavila češka Nemca **brata Bayer**, Adalbert Jožef r. 1847 v Pragi, in Adolf Hugo, r. 1850 v Planu, prvi stavbni inšpektor in drugi arhitekt, ki sta se tega leta v Mariboru poročila. Starejši je vzel za ženo Terezo Terpotec, mlajši pa vdovo po tovarnarju Francu Swatyju, Marijo Benedikter, a je že 18. 5. 1919 umrl, ne da bi zapustil kako vidnejšo gradbeno sled. Isto velja za stavbenike Karla Schwarzza, r. 1850, Jožefa Penkerja, ki se je po 5 letih delovanja leta 1921 umaknil v Avstrijo, in Josipa Hroneka, ki je tega leta živel na Koroščevi 39, pa tudi za tesarske mojstre Jožefa Schallerja (1870-1905), Janeza Mayerja, podpisanega na jubilejnem vrču iz leta 1894, in Alojza Škergeta (1864-1911).

Kamnosečstvo se je v obravnavanem obdobju polagoma izdvajalo iz neposredne povezave s stavbarstvom, ki je vedno bolj uporabljalo usluge fasaderjev, ter se začelo posvečati predvsem izdelavi nagrobnikov. Po smrti Janeza Stihla leta 1874 je postala vodilna kamnoseška delavnica v Mariboru od **Murnikova**. Oče **Jakob** se je leta 1852 priselil iz Celja v Maribor (v koroško predmestje), kjer sta ga leta 1867 nasledila sinova **Karel** (1838-1871) in **Henrik** (1840-1896), katerega ga najdemo med podpisniki na spominskem vrču iz leta 1894. Drugo delavnico s koncesijo iz 1892 je vodil **Alojz Kranegger** (1848-1918), ki je tudi med podpisniki na omenjenem vrču, tretjo s koncesijo iz leta 1897 pa **Karel Kocjančič** iz Gradca (u. 16. 12. 1915), po njegovi smrti občasno **Alojz Kranegger** in nato sin **Karel**. Vse te delavnice le omenjam, ker so imele vedno manjše zveze z gradbenimi nalogami, saj so si našle druga področja svojih dejavnosti, zlasti, ko se je uveljavila uporaba umetnega kamna. Manjše delavnice ob njih so bile še **Petra Reša** s koncesijo iz 1887, **Jožefa Peyerja** s koncesijo iz 1897 in **Antona Kasperja** s koncesijo iz 1904.

Mimogrede je vredno omeniti še pečarsko in keramičarsko podjetje **Pavla Herlička** v Ulici kneza Koclja, ki se je razvilo iz Kocbekove lončarske delavnice in delovalo do leta 1952. **Pavel Heričko** ga je vodil med leti 1896 in 1936. Podjetje je po prvi svetovni vojni začelo izdelovati tudi talne in stenske obloge, s čimer se je pogostejše neposredno vključilo v opremljanje stavb.

Osrednjo vrsto mariborskih gradbenikov začenja **Andrej Černiček**. Rojen 29. 11. 1835 v Muerzgrabnu pri Gradcu je svojo gradbeno kariero začel v Slovenski Bistrici v hiši št. 57, kjer se je 8. 2. 1871 poročil s Heleno Roj. Po preselitvi v Maribor je v Trubarjevi 5 leta 1871 ustanovil svoje podjetje. Černiček je po finančnem zlomu meljskih graščakov Kriehuberjev leta 1881 kupil njihovo 70 let staro opekarno pri Kamnici, jo naslednje leto opremil s prvo krožno pečjo v mariborski okolici in tako spremenil v moderen obrat, ki pa je po prvi svetovni vojni močno skrčil proizvodnjo. Černičkovo gradbeno podjetje je po njegovi smrti 17. 5. 1892 še nekaj let vodil sin **Oton**, a ga je kmalu opustil. Njegov zet **Karel Pickl** (od 1891 mož hčerke Adele, ki se je po njegovi smrti leta 1915 ponovno

poročila z odvetnikom dr. Ferdinandom Duhačem) je leta 1898 ustanovil v Mladinski ulici tovarno cementnih izdelkov, ki je pozneje postala last Swatyjev. Opus Černičkovih del je obsežen, saj so ohranjeni načrti za 90 gradbenih akcij. Zato bom navedel le najpomembnejše med njimi. Gre za: načrt hiše na vogalu Cankarjeve 9 in Razlagove 16 iz 1881, načrt dvonadstropnice v Dravski 6 iz 1881, načrt hiše na Trgu B. Kidriča 9 iz 1889, načrt prizidka k hiši barona Goedl-Lannoya v Gospejini 4 iz 1891, načrt nadstropnice na Gosposki 32 iz 1885, načrt nadstropnice v Krekovi 6 iz 1873, načrt hiše v Mladinski 5 iz 1873 in njene adaptacije iz 1889, načrt hiše in gospodarskega poslopja na Livadi 6 iz 1878, načrt povečave Franzovega mlina, zgrajenega leta 1884, in postavitev vile pred njim na Meljski 19 iz 1886-1889, načrt hiše na vogalu Meljske 31 in Erjavčeve 1 iz 1887, načrt dozidave in prezidave dvonadstropnega semenišča na Mladinski 12 iz 1892, načrt hiš na Mladinski 17 in 32 iz 1875 in 1876, na Mladinski 31 iz 1888 in Ob bregu 2 iz 1882, načrt dvonadstropnice na vogalu Partizanske 55 in Kopitarjeve 4 iz 1892, načrt hiš na Partizanski 35 iz 1890 in Pipuševi 8 iz 1875, načrt prezidave Scherbaumovega mlina, zgrajenega leta 1872, na Svetožarevski 6 iz 1887, načrt hiše v Ulici kneza Koclja 6 iz 1890, načrt nadzidave hiše na Razlagovi 23 iz 1890, načrt hiše na Slomškovem trgu 6 iz 1871, načrt popravila stolpa in cerkve na Slomškovem trgu 9 iz 1884, načrt hiše na Slovenski 8 iz 1889, načrt prezidave in povečave dvonadstropnega hotela na ogalih Gosposke 31, Slovenske 13 in Barvarske 10 iz 1887-89, načrt adaptacije samostana šolskih sester in prizidave šole na Strossmayerjevi 15 in 17 iz 1885-92, načrt hiše na Trgu B. Kidriča 9 iz 1889, načrt lastne hiše v Trubarjevi 5 iz 1888, načrt trinadstropnice na Tyrševi 24 iz 1892 in hiše na št. 20 iz 1873. Mnogo je načrtov za razne adaptacije, prezidave, prizidave, postavitve dvoriščnih, gospodarskih in skladiščnih poslopij, obnove fasad (npr. na Gregorčičevi 20 iz 1891), ureditve lokalov itd. Med pomembne dosežke Černičkovega gradbenega opusa lahko štejem neorenesančno Franzovo vilo na Meljski 19 iz 1889, neorenesančno klasično gimnazijo (sedaj Pravna fakulteta) na Mladinski 9 iz 1892, neorenesančno dvonadstropnico na Razlagovi 23 iz 1890 in neorenesančno dvonadstropnico na vogalu Maistrove in Kersnikove ulice iz 1888 (zgrajene po načrtih arh. Janeza Saharyja iz Innsbrucka).

Jožef Holzer (poročen z Barbaro Wosilka, on je umrl pred 1893, ona šele 1912, stara 63 let), ki je bil kot tesarski mojster od leta 1855 član ceha, je kot gradbeni podjetnik zapustil le malo sledov, saj je omembe vreden le dvojni načrt nadstropnice v Kopitarjevi 6 iz let 1872 in 1874.

Pomembnejši je bil njegov naslednik **Rudolf Holzer**, katerega dejavnost lahko zasledujemo med leti 1899, ko je izdelal načrt za železno ograjo okoli Feldbacherjeve vile na Kopitarjevi 11, in 1941, ko je izdelal načrt za hišo v Ulici h. Šlandra 9. Po ohranjenih načrtih sodeč, se je bavil predvsem z gradbeno manj zahtevnimi deli (saj je od leta 1912 imel koncesijo za nizke gradnje), pripravil pa je tudi načrte za nekaj hiš: leta 1905-07 za trinadstropnici na Maistrovi 2 (sedaj sedež UNZ) in na Krekovi 8, leta 1902 za hišo na Prešernovi 19, leta 1900 za hišo v Ulici h. Šlandra 18, leta 1906-07 za dvonadstropnico na Tyrševi 14, leta 1902 za nadgraditev hiše v Gledališki 6, leta 1903 za adaptacijo in nadgraditev hiše v Gosposki 6, leta 1905 enako za hišo na Koroški 46, leta 1902 za adaptacijo, nadgradnjo in napravo nove fasade na Partizanski 23, v letih 1901-08 za razna dela pri hiši na Mladinski 32, leta 1906 za gradnjo vile na Kamniški 22, leta 1904 v Kosarjevi 7, leta 1904 za razna dela pri hotelu Meran na Partizanski 37, leta 1903 za ureditev kavarne na Slomškovem trgu 5 in leta 1907 za gradnjo hiše v Prešernovi 34.

je v Mariboru živel in deloval med leti 1884 in 1922. Leta 1902 je odkupil od graškega stavbenika Franca Kolariča opekarno v Košakih, opremljeno od leta 1898 s krožno pečjo, in jo razvil v veliko podjetje z okoli sto zaposlenimi. Odtlej se z gradbeništvom ni več intenzivneje ukvarjal. Je pa do takrat, po ohranjenih načrtih sodeč, sprojehtiral precej poslopij: leta 1884 neorenesančno deklško meščansko šolo na Miklošičevi 1 (kot severno krilo

Baltzerjeve arhitekture), leta 1897 trinadstropnico na Krekovi 14, leta 1903 (skupaj z R. Kiffmannom) trinadstropnico na Maistrovi 3, leta 1901 trinadstropnico na Maistrovi 13, leta 1897-98 dvonadstropnici na Maistrovi 11 in 17, leta 1893 in 1899 nadstropnico z različnimi prizidki v Cankarjevi 26 a, leta 1901-02 dvonadstropnico v Mlinski 26, leta 1893 novi trakt samostana šolskih sester na Strossmayerjevi 17, leta 1903 dekliško učiteljske na Trgu B. Kidriča 3, leta 1898 hišo v Ulici h. Staneta 12 (katere fasado so sprojektirali v Gradcu) in leta 1903 hišo v Principovi 1. Prevzemal pa je tudi manjša dela: leta 1899 adaptacijo hiše na Glavnem trgu 11, leta 1900 napravo nove fasade na Glavnem trgu 13, leta 1896 nadgradnjo hiše na Koroški 80, leta 1899 enako na Partizanski 33, leta 1901 adaptacijo hiše v Vetrinjski 18, leta 1896 povečavo hiše v Pipuševi 6 itd.

Andrej Kufner, katerega istoimeni oče se leta 1869 omenja kot član celia, je deloval le kratko dobo, komaj šest let, saj je še mlad leta 1891 umrl, vendar se je za njim ohranilo kar okoli 40 načrtov. Leta 1887 je od graškega mestnega stavbenika Andreja Franza kupil dve leti prej ustanovljeno opekarno v Spodnjem Radvanju, ki je po njegovi smrti prešla v posest Jožefa Oberleclnerja, leta 1904 pa Ubalda Nassimbenija. Po načrtih sodeč, se je Kufner bavil predvsem z različnimi adaptacijami ter pri- in prezidavami, med večjimi deli pa je omembe vreden načrt (narejen skupaj z J. J. Zečevičem) za prenovno dvonadstropnico s trgovino v pritličju na Glavnem trgu 12 iz 1885, načrt fasade za hišo v Jurčičevi 3 iz 1888, načrt adaptacije hiše na Orožnovi 3 iz leta 1887, načrt hiše na Svetozarevski 21 iz 1887, načrt gradnje salona na Vetrinjski 24 iz 1888 itd.

Janez Jurij Zečevič je bil v Mariboru še krajši čas kot Kufner, saj izvirajo njegovi načrti le iz let 1886-1889. Med njimi so omembe vredni oni iz 1887 za lastno hišo na Kopitarjevi 12, iz 1886 in 1887 za hiši na Koroški 35 in 90, iz 1888 za ono na Loški 10, iz 1886 za prizidka na Poštni 3 in Partizanski 38 itd.

Benedikt Ferš, r. 1846 v občini Kamnica, je kot podjetnik živel in deloval v mestu med leti 1887 in 1905. Tudi njegova dejavnost se je omejevala predvsem na skromnejša gradbena opravila. Omembe vredni so le načrti hiš na Koroški 76 iz 1897 in v Strmi ulici 3 iz 1895 ter ureditve dostopa v ledenico pivovarne Reininghaus v Poštni 12 iz 1891.

Anton Kaschmann, (1849 - 6. 7. 1913) poročen 1876, a sodno ločen, je deloval kot samostojen podjetnik od leta 1890 dalje. Tudi on spada med tiste gradbenike, katerih dejavnost je skromna po obsegu in dosežkih. Omembe vredni so le načrti za gradnjo hiše v Jurčičevi 9 iz 1891, pražarne kave v Mlinski 7 iz 1894, hiše Ob bregu 16 iz 1902, dozidave hiše v Slovenski 24 iz 1891 ter izložb in vhoda v trgovino v Poštni 4 iz 1893.

Tomaž Klampfer je bil tesarski mojster, ki je med leti 1892 in 1932 nastopal pri postavitvah gospodarskih in pomožnih poslopij pa tudi pri gradnjah in obnovah stanovanjskih hiš, kot npr. leta 1897 na Meljski 74, 1909 na Oreškem nabrežju 3, 1909 na Vojašniški 7, 1911 na Kočvarjevi 4, 1925 na Kejžarjevi 28 itd.

Jožef Nekrep, ki je bil enako kot Klampfer tesarski in gradbeni podjetnik, je zapustil načrte, nastale med leti 1901 in 1931. Med njimi so najzanimivejši tisti iz leta 1911, ki zadevajo pretežno dvonadstropne stanovanjske hiše v Smetanovi ulici na številkah 40, 42, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 55, 58, 59, 60 in 61. Naredil pa je tudi načrte za pritlične hiše v Einspielerjevi 26 iz 1905, Novakovi 3 iz 1905, Praprotnikovi 41 iz 1901, Ribniškem selu 17 iz 1910, Tomanovi 7 iz 1913 in Vetrinjski 28 iz 1913.

Jakob Sonnenwald, r. 1. 7. 1868 v Altstrassu, por. 22. 5. 1899 z Alojzijo Bratec, je živel na Pobrežju. Kot mojster je deloval med leti 1907 in 1930 in bil v glavnem zaposlen z manjšimi deli. Med ohranjenimi načrti jih nekaj zadeva tudi gradnjo stanovanjskih hiš: na Oreškem nabrežju 3 iz 1909, Pod gradiščem 9 iz 1930, v Rozinovi 7 iz 1927, v Janežičevi 8 iz 1912, v Kosarjevi 9 iz 1930, v Einspielerjevi 40 iz 1909 itd. Zgradil pa je po načrtih R. Kiffmanna leta 1924 tudi cerkvico Matere božje v Dobrovcah na Dravskem polju.

Jožef Nepolitzky (1862- 13. 7. 1898), ki je bil tudi lastnik lesnoindustri-

jskega obrata na vogalu Koroške ceste in Prežihove ulice, je deloval v mestu le med leti 1891 in 1898, a je zapustil precej načrtov, med njimi tudi za gradnjo hiš na Tomšičevi 38 iz 1897, v Ulici talcev 11 in 16 iz 1898, Ulici Vita Kraigherja 14 in 17 iz 1894-95, na Vetrinjski 17 iz 1896, na Slovenski 20 iz 1893, na Poljančevi 7 iz 1893, v Mlinski 18 iz 1896, Kocenovi 10 in 12 iz 1897 in na Koroški 110 iz 1896. Na Trgu generala Maistra 3 je leta 1893 uredil začasno kapelo za frančiškane, v Strossmayerjevi 17 (samostanu šolskih sester) pa 1895-96 pripravil načrte za nadzidavo drugega nadstropja.

Hubert Misera je zapustil načrte iz let 1904-1917, saj se je pred iztekom prve svetovne vojne izselil iz Maribora. Svoje podjetje je imel v Mlinski ulici. Bil je specialist za velike hiše, ki jih je gradil podobno kot Nekrep "serijsko" za trg. Tako je pripravil v letih 1909 in 1912 načrte za dvonadstropnice v Mlinski 32, 34 in 36, v letih 1910-13 za hiše v Kacovi 3 in 4, v letih 1904, 1909, 1911 in 1912 za dvo- in trinadstropnice v Ulici h. Bračiča 6, 13, 15, 16 in 17, v letih 1907, 1909, 1910 in 1913 za dvo- in trinadstropnice v Ulici h. Šlandra 11, 13, 18, 21, 23, 25, 27 in 29, v letih 1904-08 za dvonadstropnice na Partizanski 65, 67 in 67 a, leta 1908-09 za trinadstropnico v Ulici kneza Koclja 27, v letih 1909-11 za dvo- in trinadstropnice v Vošnjakovi 19, 20 in 22, leta 1912 za hišo na Glavnem trgu 19, leta 1917 za dograditev vogalnega stolpča na hiši Gosposka 23, v letih 1904-06 za dvonadstropnico na Maistrovi 24 (neorokokojska s keramično fasado), leta 1913 za vilo v Sodni 24, leta 1914 za dograditev hiše na Trgu B. Kidriča 8 iz leta 1906 za preureditev fasade na vogalni hiši Ulice talcev 14 in Sodne 10. Iz povedanega je razvidno, da je Misera spadal med najboljše usposobljene in uspešne graditelje hiš v Mariboru.

Robert Schmidt je deloval med leti 1894 in 1897 skupaj s F. Friedrigerjem, nato pa sam do leta 1905, ko je podjetje prevzela vdova Marija. Bil je v nasprotju z Misero predvsem graditelj manjših hiš, med njimi leta 1894 tudi delavnice svoje firme na Mladinski 35. Gre za načrte hiš v Kajuhovi 5 in 8 iz 1896, Mladinski 32 iz 1896-99, Partizanski 77 in 39 iz 1895 in 1896, Strossmayerjevi 33 iz 1901, Šentiljski 3 iz 1901, Strmi 7 iz 1895, Ulici h. Šlandra 19 iz 1895, Ulici h. Tomšiča 5 iz 1895 in dvoriščnega poslopja v Ulici pregananih 10 iz 1901.

Glaserji predstavljajo vidnejšo gradbeniško družino. Gre za očeta Julija ter sinova Rajmunda in Karla. Sedež njihovega podjetja je bil v Meljskem dvoru v Trdinovi ulici, od leta 1912 pa so imeli tudi bližnjo opekarno na koncu Trdinove ulice. Ta opekarna, ki jo je leta 1899 ustanovil Pavel Srebre, je spadala med manjše in je po prvi svetovni vojni prenehala obratovati. Po ohranjenih načrtih sodeč je **Julij**, ki se je rodil 6. 4. 1871 v Smolniku pri Rušah, se poročil 29. 8. 1898 z Marijo Huber in dobil istega leta koncesijo, deloval med leti 1898 in 1933. Šlo je večinoma za manjša dela, med katerimi je le malo hišnih gradenj, kot npr. na Kočevarjevi 9 iz 1898, Meljski 41 in 43 iz 1900 in 1898, Ulici h. Jevtiča 14, 16, 18 in 20 iz let 1903-09, Ulici talcev 14, 16 iz 1898 in 20 (tiskarne) iz 1906 ter v Wilsonovi 13 iz 1902. Več je načrtov za razne adaptacije, povečave in nadzidave, kot npr. tiskarne na Koroški 5 iz 1903-11, dvoriščnih poslopij na Koroški 8 in 52 iz 1921 in 1898, prizidav v mestnem gradu za potrebe filharmonične družbe iz 1908, povečave karmeličanskega samostana v Strmi ulici 11 iz 1908-12, nadzidave hiše v Ulici 10. oktobra 5 iz 1923 itd.

Rajmund Glaser s koncesijo iz 1921, ki se pojavlja med leti 1919 in 1938, je zapustil predvsem načrte družinskih hiš v Prisojni ulici 5, 17, 25, 27 in 79 iz leta 1932-38, Ribniški 16 iz 1934, Peklu 33 iz 1937, Novakovi 5 iz 1937 itd.

Karel Glaser s koncesijo iz 1930 pa je deloval prav do leta 1944. Med njegovimi načrti je omembe vreden le oni iz leta 1939 o preureditvi bivših muzejskih prostorov v policijsko kasarno v Cankarjevi 3.

Pomembnejša od Glaserjev je bila družina **Baltzerjev**. **Ludvik**, ki je bil član ceha že leta 1862, je leta 1874 zasedel mesto tretjega mestnega stavbenika. Od njega sta ohranjena načrta hiš v Gosposki 10 in Jurčičevi 7 iz let 1877 in 1880 ter nekaj manj pomembnih. Kar 125 načrtov pa je ohranjenih od njegovega brata **Adolfa Baltzerja**, ki je bil enako kot Ludvik arhitekt in gradbenik ter je v mestu

deloval, po ohranjenih načrtih sodeč, med leti 1875 in 1927 (koncesija izbrisana šele 1932). Sedež njegovega podjetja je bil v Ulici ob parku. Zaposlen je bil zlasti z mnogimi adaptacijami, pre- in dozidavami ter sanacijami hiš v mestnem jedru, izdelal pa je tudi vrsto načrtov za postavitev novih stavb, kot npr. trinadstropnic v Mladinski 6, 7 in 8 iz let 1892 in 1896, hiš v Prešernovi 3 in 18 iz let 1904 in 1898, v Razlagovi 25 iz 1892, Smetanovi 62 iz 1907, Hermankovi 10 iz 1910, dvonadstropnice v Gregorčičevi 12 iz 1878, Kajuhovi 15 iz 1906, Kamniški 9 iz 1907, Kersnikovi 7 iz 1897, dvonadstropnice v Krekovi 5 iz 1897, hiš na Meljski 13, 18 in 33 iz 1878, 1890 in 1892, hiše na Slomškovem trgu 14 iz 1898, hiše na vogalu Trga svobode 3 in Trga gen. Maistra iz 1881, hiše v Marčičevi 1 iz 1892, evangeličanskega župnišča v Trubarjevi 1 iz 1877, trinadstropnice v Tyrševi 26 iz 1905, hiše v Ulici h. Staneta 22 iz 1898, hiše na vogalu Ulice h. Tomšiča 2 in Trga gen. Maistra 2 iz 1890, hiše v Ulici h. Tomšiča 9 iz 1910, vile Radič v Aškerčevi 7 iz 1905, dvonadstropnice v Ulici kneza Koclja 20 iz 1898, hiš v Ulici Vita Kraigherja 13 in 16 iz 1876 in 1889, pa v Usnjarski 9 in 21 iz 1901 in 1900. Od drugih del so omembe vredni: fasada hiše na Glavnem trgu 4 iz 1913, gledališki balkon iz 1907, nadzidava Gosposke 15 iz 1913, ureditev kavarne Central v Gosposki 21 iz 1906, prezidava hotela Zamorc iz 1896-97, nadzidava Gregorčičeve 8 iz 1896, telovadnica v Krekovi 3 iz 1900, prezidave v semenišču na Mladinski 12 iz 1927, prezidav v Goetzovi pivovarni na Partizanski 3 iz 1889-1911, med njimi postavitev Unionske dvorane v letih 1909-11, nadgradnja Partizanske 18 iz 1891, nadgradnja in razne prezidave v hotelu Meran na Partizanski 37 iz 1879-1902, nadgradnja Slovenske 29 iz 1903, prezidava usnjarne v Svetozarevski 23 iz 1916-21, prezidava parnega mlina v Svetozarevski 4 iz 1919. Med stavbami, ustvarjenimi od Adolfa Baltzerja, spadajo nekatere v sam vrh mariborskih gradbenih dosežkov. To velja zlasti za neorenesančno palačo Mestne hranilnice na Slomškovem trgu 15 iz 1884-86, neobaročno hišo na Prešernovi 18 iz 1898-1900 in Goetzovo pivnico - Unionsko dvorano iz 1909-11 na Partizanski 3 (betonska dela je pri njej opravila dunajska firma Weitz - Westermann).

Friderik (Fritz) Friedriger (1859-1922) transilvanski Nemec, je bil enako kot Adolf Baltzer arhitekt in stavbni mojster, ki je po ohranjenih načrtih sodeč deloval v Mariboru med leti 1894 in 1920, pri čemer je med leti 1894 in 1897 sodeloval z Robertom Schmidtom, med leti 1910 in 1920 pa z Maksom Czeikejem. Sedež podjetja je bil na Mladinski 35, ki ga je leta 1894 zgradil skupaj z Robertom Schmidtom, bival pa je od leta 1910 v takrat zgrajeni vili Transilvaniji na Mladinski 45. Friedriger je bil uspešen podjetnik, saj se je za njim ohranilo preko sto načrtov. Med njimi za: vilo na Aškerčevi 3 iz 1899, hiši na Kajuhovi 5 in 8 iz 1896 in 1902, hišo na Hermankovi 9 iz 1903, dvonadstropnico na Krekovi 2 iz 1913, hiš na Kajuhovi 10, 12 (Badlova vila) in 13 iz 1902 in 1909, Kamniški 5, 7 in 26 iz 1908, 1906 in 1897, Kočvarjevi 5, 7 in 15 iz 1899, 1909 in 1911, Meljski 41 iz 1900, Mladinski 20, 32 in 34 iz 1906, 1896 in 1901, Mladinski 35 iz 1894 (sedež firme Schmidt - Friedriger), 36, 41 in 43 iz 1901, 1900 in 1898 ter 45 iz 1910 (vila Transilvanija), Mlinski 10 iz 1902, Trubarjevi 4 iz 1903-04, Kocenovi 4 in 12 iz 1902 in 1909, Partizanski 39, 65, 77 in 81 iz 1896, 1899, 1895 in 1900, Prešernovi 27 in 28 iz 1905, Prežihovi 8 iz 1903 (najlepša secesijska hiša v Mariboru, last baronice Erme Rast), Rotovškem trgu 6 iz 1903, Smetanovi 20 in 25 iz 1898 in 1902, Strni 4, 5 in 7 iz 1911, 1894 in 1898, Šentiljski 11 iz 1902, Tomšičevi 6 iz 1905, Trubarjevi 4 iz 1903, Vrbanski 18 in 20 iz 1906 in 1903, Ulici h. Staneta 18 in 24 iz 1898 in 1897, Ulici h. Tomšiča 3 iz 1905, Ulici kneza Koclja 16 in 25 iz 1902 in 1903, Vilharjevi 2, 4, 6 iz 1909 in 1910, Vinarski 29 iz 1897. Leta 1913 je predvidel obnovo strehe grajskega stolpa, 1905 adaptacijo hiše na Jurčičevi 9, 1902 secesijsko fasado na Koroški 6, 1897 nadzidavo hiše na Koroški 56, 1899 prenovu hiše v Pristaniški 2, 1896-1897 obnovo hiše v Slovenski 20, 1898 prezidavo hiše v Poštni 3, 1897 nadgradnjo hiše v Slovenski 18, 1908 prenovu evangeličanske cerkve na Trubarjevi 1, 1907 prenovu fasade v Židovski 9, 1910 obnovo hiše na Slomškovem trgu 5 itd. Med Friedrigerjevimi stavbami spadajo nekatere med najlepše v mestu. Tako neo-

renesančna nadstropnica na vogalu Partizanske ceste in Tomšičeve ulice iz 1895, neorenesančna v Aškerčevi 3 iz 1899, secesijska ogalna nadstropnica na Prežihovi 8 iz 1903 in na Rotovškem trgu 6 iz istega leta.

Maks Czeike (1879 - 1945), arhitekt in stavbni podjetnik iz Moravske, je od leta 1910 dalje sodeloval s F. Friedrigerjem, za katerim je po njegovi preselitvi v Gradec leta 1920 prevzel firmo, a obdržal njeno staro ime. Kot vemo, je bil sedež firme v Mladinski 35, kjer si je Czeike leta 1927 postavil vilo, sedež podjetja pa prenesel na Koroščevo 37, kjer ga je leta 1938 prevzel njegov dotedanji obratovodja Jože Požauko in ga vodil do prvih povojnih let. Med vojno, februarja 1942, je Czeikeju umrla žena Blandine, on sam pa je junija 1945 postal žrtev povojnih pobojev, najverjetneje v Kidričevem. Oluranjeni načrti govore o Czeikejevi dejavnosti med leti 1912 in 1937. Pomembnejši med njimi dokazujejo, da je v letih 1925-28 zgradil mestni trinadstropnici v Ulici Vita Kraigherja (ohranjena je le še ona na št. 8) in šest dvo- in trinadstropnic ob Smetanovi ulici 30-38, sodeloval leta 1913 pri nastanku bančne stavbe na Krekovi 2 in 1936-37 pri postavitvi hiše Ljudske samopomoči na Partizanski 47. Leta 1936-37 je pripravil načrt preureditve gradu za potrebe muzeja in študijske knjižnice, pripravil pa tudi načrte za hiše na Glavnem trgu 24 iz 1919, v Gosposki 4 in 14 iz 1933 ter v Gregorčičevi 25 iz 1932 in 47 iz 1930, nato v Kajuhovi 3 iz 1932, Ulici k. Matjaža 24 in Meljski 74 iz 1933, Turnerjevi 31 iz 1934, Kosarjevi 42 iz 1928, Prežihovi 9 in 21 iz 1926 in 1929, Vrbanski 25 in 37 iz 1932 in 1935, Meljski 1 iz 1936, Mladinski 29 in 35 iz 1927, za kavarno Park in kolonado iz 1922, za povečavo čakalnice v kinu na Grajskem trgu 1 iz 1930, ureditev frančiškanskega pokopališča in jezuitske kapele ob Ljubljanski ulici iz 1930, adaptacijo vrta nekdanjega hotela Stadt Wien v restavracijo in letni kino Union na Cafovi 7 iz 1925, adaptacijo kavarne Central v Gosposki 21 iz 1920, preureditev vile Langer ob Mladinski ulici v otroško zavetišče iz 1928, opremo županove sobe na Glavnem trgu 14 iz 1925, prezidavo trgovske hiše na Glavnem trgu 13 iz 1931 itd. Njegove pa so tudi vile dr. Alojza Juvana na Gregorčičevi 47 iz 1930 ter one na Tomšičevi 5 iz 1933, 9 iz 1937 in 11 iz 1939.

Alojz Peklar iz Krčevine oziroma Košakov (r. 1869, por. 1893) je bil predvsem graditelj manjših stanovanjskih in družinskih hiš. Njegovi načrti izvirajo iz let 1909 - 1940. Gre za hiše v Janežičevi 5 in 7 iz 1927-28, Kamniški 18 (vila Vodeb) iz 1934, Kočvarjevi 4 iz 1912, Koroški 8 iz 1923, Ulici k. Marka 13 iz 1909, Lešnikovi 8 iz 1930, Medvedovi 4 in 26 iz 1938 in 1931, Počehovski 8 iz 1940, Pod gradiščem 2, 6, 10, 13, 15 iz leta 1930-32, Ribniški 12 iz 1933, Ribniškem selu 5 in 19 iz 1929 in 1909, Smetanovi 76 iz 1934, Smrekarjevi 11 iz 1937, Tomanovi 13 iz 1934, Tomšičevi 13 in 17 iz 1936 in 1933, Turnerjevi 32, 36, 37 iz 1931 in 1933, Tomšičevi 34 iz 1928, Za Kalvarijo 4 iz 1928, za ureditev avtodelavnice Opel v Mlinski 13 iz 1937, tovarne karoserij Franc Pergler v Mlinski 44 iz 1929, 1930 in 1940, za adaptacijo hiše na Koroški 13 iz 1925 in gostilne Jožefa Klička na Ribniški 3 iz 1933.

V generacijo, ki je z gradbeno dejavnostjo v Mariboru začela že pred prvo svetovno vojno, sodi tudi družina Špesov, katerih eno vejo sta tvorila tesarski mojster **Ivan Špes st.** (r. 10. 12. 1868, por. 23. 5. 1897) in gradbeni mojster **Ivan Špes ml.** Delovala sta med leti 1899 - 1923 - 1951. Sedež njunega podjetja je bil na Betnavski cesti. Po ohranjenih načrtih sodeč sta se bavila pretežno z drobnimi naročili, med katerimi izstopajo načrti dvonadstropnice na vogalu Tyrševe 6 in Gregorčičeve 11 iz 1902, nadstropnice na Mladinski 22 iz 1909, nadzidave hiše na Koroški 27 iz 1903-04, na Novakovi 3 iz 1904, v Pipuševi 19 iz 1905, v Ribniškem selu 9 iz 1927 in na Prisojni 23 iz 1937.

Več načrtov je zapustila veja, ki sta jo sestavljala leta 1909 koncesionirani tesarski mojster **Franc Špes st.** in leta 1930 koncesionirani mestni stavbenik in sodni izvedenec **Franc Špes ml.**, katerih dejavnost dokumentirajo načrti iz let 1919 do 1947. V prvih letih se pojavlja le oče, od leta 1922 oba, od leta 1932 samo sin, ki mu sledimo do leta 1947. Tudi to vejo so zaposlovala predvsem manjša naročila. Med večjimi je omeniti le dvonadstropnico na Industrijski 17 iz 1936,

družinske hiše v Turnerjevi 28 iz 1934, Vrbanski 23 iz 1929, Kosarjevi 40 iz 1928, Marčičevi 2 in Medvedovi 3 iz 1938 ter nadgradnjo tiskarne na Koroški 5 iz 1920.

Ubaldo Ettore Nassimbeni je bil arhitekt in stavbni podjetnik ter voditelj ene od dveh vodilnih gradbenih podjetij v Mariboru. Po rodu Furlan (r. 4. 9. 1872 v Pontebbi) je od leta 1897 živel v Mariboru, kjer se je 18. 2. 1903 poročil s trgovsko hčerko Justino Poberžin. Deloval je med leti 1897 in 1942 ter zapustil kar okoli 220 načrtov. Od leta 1910 je bil solastnik prve od dveh opekarn v Melju (druga je bila v lasti Glaserjev), od 1904 edini lastnik opekarn v Spodnjem Radvanju in od leta 1912 tudi solastnik opekarn v Razvanju. Sedež podjetja je bil na Prežihovi 12, kjer je stala tudi velika parna, pozneje električna žaga. Podjetje je povprečno zaposlovalo 200 do 300, ob konjunkturih konicah pa tudi do 800 delavcev. Že ti podatki govorijo za njegovo uspešnost, še bolj pa to dokazujejo ohranjeni načrti, od katerih bom navedel predvsem novogradnje: vile Welley v Cankarjevi 30 iz 1907, nadstropnic v Einspielerjevi 22 in 24 iz 1898, trinadstropnice na Glavnem trgu 23 iz 1910 in 24 iz 1932, trinadstropnice na Gospejini 7-9 iz 1931, nadstropnice na Gospodsvetski 13 iz 1903 in dvonadstropnice na 23 iz 1935, stavbe borze dela na Gregorčičevi 37 iz 1933-34 in vile na 50 iz 1931, hiš v Kajuhovi 1 in 11 iz 1937 in 1907, dvonadstropnice na Kamniški 12 iz 1939-40, vile v Kersnikovi 12 iz 1904, nadstropnice na Koroški 48 iz 1901, Gajškove vile na Ruški 27 iz 1911, vile na Kosarjevi 35 iz 1932 in nadstropnice na 52 iz 1902, nadstropnice na Ulici k. Matjaža 7 iz 1903, trinadstropnice na Krekovi 19 iz 1940, trinadstropnice na Maistrovi 9 iz 1934, nadstropnice na Medvedovi 10 iz 1940, hiše na Meljski 26 iz 1933, one na Meljski 85 iz 1902, nadstropnice na Mladinski 44 iz 1911, dvonadstropnice v Mlinski 9 iz 1902-04, hiše na Partizanski 83 a iz 1903, hiš na Pipuševi 12 in 21 iz 1903 in 1902, nadstropnice v Plinarniški 15 iz 1903-04, vile v Počelohovi 41 iz 1938, petih prtiličnic v Praprotnikovi 31, 33, in 35 iz 1911, hiš na Prešernovi 20 in 22 iz 1934, hiše na Prežihovi 12, kjer je bil sedež podjetja, iz 1902-28, vil v Rosinovi 8, 17 in 24 iz 1929 in 1931, dvonadstropnice v Slovenski 34 iz 1937-38, hiš na Smetanovi 22, 29, in 72 iz 1901, 1936 in 1897, nadstropnice v Strmi 3 iz 1903 in 11 iz 1900 (karmeličanski samostan), trinadstropnice v Strossmayerjevi 8 iz 1931-32, hiš v Tomšičevi 11, 18 in 36 iz 1938, 1930 in 1905, vil v Turnerjevi 19 in 39 iz 1940 in 1930, dvonadstropnic v Tyrševi 4 in 12 iz 1903, trgovske hiše v Ulici kneza Koclja 7 iz 1933-34 in trinadstropnice 18 iz 1902, hiše v Ulici Slave Klavora 5 iz 1927, one v Ulici Vita Kraigherja 21 iz 1902, vil v Vinarski 13 iz 1927, v Vrbanski 13, 15 in 17 iz 1930, 1929 in 1928 ter hiš v Wilsonovi 15, 19, 21 iz 1903 in 1909. Med drugimi deli so omembe vredni še načrti: nadzidave hiše v Cankarjevi 24 a iz 1934, preureditve nekdanje gostilne na Grajskem trgu 1 v kinodvorano iz 1920 in 1924, sušilnice žita v Franzovem mlinu na Meljski 19 iz 1915, nadzidave 2. nadstropja na Partizanski 61 iz 1933, nadzidave 3. nadstropja, naprave velike in male dvorane in drugih prezidav v hotelu Orel na Grajskem trgu 3 iz 1929-30, načrt prezidav v Slovenski 3 iz 1906, nadzidave hiše v Slovenski 28 iz 1923, obnove hiš na Trgu B. Kidriča 8 iz 1933 in Trgu svobode 3 iz 1936, dozidave hiš v Ulici h. Šaranoviča 15 in 17 iz 1903, preureditve hiše v Ulici k. Koclja 14 iz 1928 in v Ulici Vita Kraigherja 12 iz 1929, nadzidave hiše v Vetrinjski 15 iz 1923 itd. Od stavb, ki jih je zgradil Nassimbeni, so za razvoj mariborske arhitekture posebno zanimive: trikrilni trinadstropni blok (prvi v Mariboru) med Strossmayerjevo, Orožnovo in Gospejno ulico, hiša na Gospodsvetski 23 in vila v Kersnikovi 12.

Podjetje Kiffmann s sedežem na Meljski cesti 23 in od 1906 tudi 25 je okoli 1850 ustanovil sudetski priseljenec tesarski mojster **Anton Kiffmann**, poročen z Ano Hofmann. Sledil mu je leta 1840 rojeni sin Karel Kiffmann, mestni tesarski mojster, ki se je 25. 1. 1864 poročil s Kristino Pukl ter imel sinova tesarskega mojstra Karla r. 1868 in zidarskega mojstra Rudolfa, r. 1869, (tretji sin Jožef, r. 1876, in por. 1898, je bil ekonomist in zato za nas nezanimiv). Prvi od sinov se je 7. 11. 1892 poročil z Jožefo Kleewein, drugi pa 18. 10. 1893 s Karlo,

hčerko gradbenega podjetnika Jožefa Holzerja in Barbare Wosilko. Podjetje je za očetom od 1892 dalje vodil starejši sin Karel. Temu se je leta 1894 pridružil mlajši brat Rudolf, ki je leta 1897 prevzel podjetje ter ga uspešno vodil do let po prvi svetovni vojni. Leta 1910 je postal solastnik opekarne v Melju, leta 1912 v Razvanju, v letih 1913-14 pa si je postavil veliko parno, pozneje elektrificirano žago v Kejžarjevi 10. Sledil mu je sin (Friderik Karel) Rudolf ml., ki se je rodil leta 1895, se 26. 6. 1920 poročil z Amalijo Elizabeto, hčerko gradbenega podjetnika in opekarnarja Franca Dervuška iz Lajtersperka 188 in po njegovi smrti leta 1922 postal solastnik njegovega podjetja. Rudolf ml., po izobrazbi gradbeni inženir, je iz leta 1924 prevzetega ustvaril največje gradbeno podjetje v Mariboru, katerega sedež pa je ostal ves čas na Meljski 23-25. V sezonah je povprečno zaposlovalo do 400 delavcev, izjemoma pa tudi še enkrat toliko. Leta 1931 je dobil gradbeno koncesijo Friderik (Fritz) Kiffmann, ki je leta 1939 prevzel vodstvo podjetja, a leta 1945 emigriral, s čimer je firma, ne pa podjetje, ki je bilo po vojni nacionalizirano, prenehalo obstajati.

Karel Kiffmann st. (r. 1840) se z načrti pojavlja med leti 1873 (koncesijo je dobil 1874) in 1892, **Karel Kiffmann ml.** (r. 1868) pa med leti 1892, ko je dobil koncesijo, in 1907, ko je 17. 2. naredil samomor. Ta družinska veja si je leta 1887 zgradila hišo na Meljski 31, leta 1903 pa še hišo na Meljski 29. Načrti obeh Karlov se nanašajo večinoma na manjša dela. Med njimi je omeniti le načrte za nadstropnico na Kremljevi 4 iz 1898, pritlične hiše na Meljski 24 iz 1889, Plinamiški 15 iz 1886 in Trdinovi 16 in 18 iz 1888-1895 (kjer je zrastle majhna tovarna kavinega nadomestka last Karla Hauserja), hiše v Ulici h. Šaranoviča 20 iz 1898 in skladišč v Einspielerjevi 31 iz 1884. Skupaj z bratom Rudolfom je med leti 1895 in 1897 sodeloval pri načrtovanju dvonadstropnic v Cankarjevi 13 in 15, hiše v Ulici h. Staneta 14 in ogalne dvonadstropnice na Maistrovi 1.

Rudolf Kiffmann st. in ml. sta razvila matično podjetje do največjega poslovnega uspeha v Mariboru, za kar govori tudi podatek, da se je za njima ohranilo skoraj 300 načrtov. Zaradi take množice bom naštel le najpomembnejše, predvsem tiste, ki so služili novogradnjam večjih ali zahtevnejših stanovanjskih hiš in poslovnih poslopij: vile Podlesnik v Aškerčevi 9 iz 1910, osnovne šole Ivana Cankarja v Cankarjevi 5 iz 1914, dvonadstropnic v Cankarjevi 27 iz 1929 in 28 iz 1936, vile na Cankarjevi 32 iz 1931 in 35 iz 1927, hiš v Einspielerjevi 28 iz 1905, 32 iz 1897, 44 iz 1935 in 46 iz 1935, Terezijinega dvora (Velike kavarne) na Glavnem trgu 1 iz 1912-13 (opremo je sprojehtiral Viljem Ulama iz Gradca), Ludvikovega dvora na Glavnem trgu 9 iz 1904, hiše na Gregorčičevi 51 iz 1931, vile v Hermankovi 6 iz 1931, dvonadstropnic v Industrijski 9 in 10 iz 1937 in nadstropnic na 12 in 14 iz 1910 in 1900, hiš na Janežičevi 10 iz 1927, Kamniški 2 (vila Bancalari - Robič) iz 1905-06, železničarskih hiš na Kejžarjevi 3, 8 in 9 iz 1899, 1902 in 1913, svoje žage na Kejžarjevi 10 iz 1913-21 in dvonadstropnice prav tam iz 1938, dvonadstropnice v Kejžarjevi 12 iz 1935, hiš v Kejžarjevi 14 in 18 iz 1935 in 1921, vile v Kersnikovi 16 iz 1930-31, hiše v Kocenovi 11 iz 1928, vil v Kosarjevi 39, 43 in 44 iz 1930 in 1928, vile v Lešnikovi 4 iz 1932, dvo- in trinadstropnice v Maistrovi 15 in 15 a iz 1927 in 1936 ter hiše v Maistrovi 26 iz 1936, hiše na vogalu Meljske 2 in Partizanske 40 iz 1929, hiši na Meljski 38 iz 1938 in 56 iz 1921, F. Škofove tovarne pletenin pri njej iz 1933, vile v Mladinski 28 iz 1927-28, nadstropnice v Mladinski 54 iz 1929, hiše v Mlinski 29 iz 1927, hiše Ob bregu 24 iz 1922, nadstropnice na Oreškem nabrežju 3 iz 1900 in dvonadstropnic na 5 in 5a iz 1938, trinadstropnic na Partizanski 11, 17 in na vogalu Partizanske 27 s Cafovo 2 iz 1902-03, dvonadstropnice na Partizanski 28 iz 1912, Hutterjeve kolonije v Tekstilni ulici na Pobrežju iz 1936-39, hiše na Partizanski 79 iz 1900, hiš Pod vinogradi 6 in 10 iz 1937, dvonadstropnice v Predilniški 3 iz 1938, hiše na vogalu Prešernove 2 in Partizanske 9 (Martinčev dvor) iz 1904, v Prešernovi 24 iz 1903 in 26 a iz 1909, hiš v Principovi 2, 4 in 11 iz 1937, 1909 in 1931, v Prisojni 63 in 81 iz 1937 in 1935, v Razlagovi 13 iz 1899, vil v Rosinovi 5 in 9 iz 1928 in 1927, v Smrekarjevi 7 iz 1934, v Tomšičevi 7, 8, 12, 19, 20 in 22 iz 1933, 1906, 1913, 1927,

1937 in 1935 ter osnovne šole v Tomšičevi 49 iz 1912, dvodružinskih hiš v Trdinovi 3, 5, 7, 9 iz 1921-22, hiše v Trdinovi 3 iz 1921, trinadstropnice (Scherbaumov dvor) na vogalu Trga svobode 6 in Grajskega trga 5 iz 1909-10 (arh. Hans Pruckner), hiše na Trubarjevi 4 iz 1903 in vil na št. 15 iz 1908 in na št. 34 iz 1933, hiše v Ulici h. Jevtiča 24 iz 1910, kavarne Park v Ulici h. Staneta 19 iz 1921-22, hiš v isti ulici 14, 16 in 20 (vile Zupanc) iz 1937-38 in 1923, v Ulici h. Šaranoviča 9 iz 1904, 15 iz 1897, 17 iz 1897 in 22 iz 1911, hiše v Ulici h. Šandra 19 iz 1923, dvonadstropnice na vogalu Ulice k. Koclja 2 in Glavnega trga 20 iz 1912, hiše v Ulici k. Koclja 15 iz 1910 in dvonadstropnic na št. 17 in 26 iz 1898, hiš v Ulici pregnanih 8 iz 1899 in Ulici Slave Klavora 3 iz 1928, sadjarsko-vinarske šole na Vinarski 14 a iz 1905, hiš v Wilsonovi 6, 20, 23 in 25 iz 1903, 1922 in 1909 ter dvonadstropnice na vogalu Glavnega trga 21 in Židovske 1 iz 1929. Ohranjeni pa so tudi načrti za preureditev hiš v Cankarjevi 23 iz 1920, Gosposki 10 iz 1931, Kejžarjevi 4 iz 1926, novih fasad na Koroški 2 in 4 iz 1938, povečave Hutterjeve tovarne v Ulici k. Marka 19 in 23 iz 1929, adaptacije dvonadstropnice v Krekovi 4 iz 1936, gradnje konfekcijske tovarne v Krekovi 14 iz 1928, prezidave hiše v Marčičevi 1 iz 1928, Meljski 16 iz 1910, povečave Franzovega mlina na Meljski 19 iz 1922 in 1927, Bandlove tovarne na Meljski 101 iz 1912 - 1937, Thomove tovarne svile v Mlinski 23 iz 1915 - 1932, livarne Ruehl - Peng v Moterjevi 15 iz 1922 - 1936, Jugosvile v Novakovi 6 iz 1932-34, klavnice na Oreškem nabrežju 1 iz 1900, nadzidave hiše na Partizanski 38 iz 1919-22, nove fasade na Partizanski 39 iz 1920, ureditve lekarne na Partizanski 33 iz 1912, ureditve kavarne Balkan na Partizanski 36 iz 1921-22, preureditve hiše na Partizanski 49 v hotel Melavec iz 1924, nadzidave hiše na Partizanski 74 iz 1923-24, preureditve vojaške bolnišnice v Prešernovi 6 v dijaški dom iz 1904, nadzidave in raznih prezidav v hotelu Orel v Slovenski 1 iz 1909 in 1924-25, prezidave nekdanjega hotela Nadvojvoda Janez v Ljubljansko kreditno banko v Slovenski 13 iz 1922, prezidave Scherbaumovega mlinskega skladišča v trinadstropnico v Svetozarevski 4 iz 1933, gradnjo tovarne Union v Ulici h. Jevtiča 23 iz 1922-26, gradnjo tovarne Freunda v Ulici h. Šaranoviča 12 iz 1899 - 1930, razne zidave v tovarni Šonski v Ulici h. Šaranoviča 34 iz 1928-33, nadzidave hiše v Židovski 10 iz 1933. Podjetje pa je zgradilo tudi palačo okrajnega glavarstva, sedaj občine (arh. Hans Pruckner) v Ulici h. Staneta leta 1912, tovrni kolodvor, topniško in pehotno vojašnico (inž. Aleksander Nagy), dekliški dom Vesna (sedaj osnovna šola bratov Polančičev) v Aškerčevi 6 iz 1906, nekdanje moško učiteljsiše (sedaj osnovna šola Bojana Illica) na Mladinski 13 iz 1907, dekliško šolo (sedaj srednja ekonomsko) v Razlagovi 26 iz 1903, štirinadstropnico na Strossmayerjevi 28-30 (tkim. banovinsko palačo) iz 1929-31 (skupaj z U. Nassimbenijem) ter trinadstropnici na Trgu revolucije 1 iz 1926-27 in 9 iz 1913-14.

Med stavbami, ki sta jih sprojehtirala Rudolf Kiffmann st. in ml., je posebej omeniti hiše na Ulici h. Staneta 14 iz 1898, Partizanski 17 iz 1902, in 27 iz 1903, na Trgu revolucije 1 iz 1926, delavsko kolonijo v Tekstilni ulici na Pobrežju iz 1936-39 in vilo na Cankarjevi 32 iz 1931.

Friderik (Fritz) Kiffmann je zapustil načrte iz let 1938-44, ki večinoma zadevajo le manjša dela, saj so od leta 1941 dalje v mestu vladale vojne razmere. Gre za načrte za večje hiše na Meljski 3 in 5 iz 1938-39 ter 19 iz 1941, za manjše hiše v Ribniški 4 in Turnerjevi 21 iz 1940, za preureditev hiše v Slovenski 21 za policijsko upravo in zapore iz 1941-43 ter za širitev Ruehl - Pengove livarne v Moterjevi 15 iz 1940 in Tovarne kovinskih izdelkov na Meljski 55 a iz 1941.

Po prvi svetovni vojni se je v Mariboru ob naštetih, večinoma nemško čutečih gradbenikih, od katerih se jih je več odselilo, kot npr. Fritz Friedrigger, Hans Pascher, Anton Kasper, Hubert Misera, Avgust Eisengart, Jožef Penker, Matija Nassimbeni, pojavilo več slovenskih podjetnikov: Viktor Accetto, Anton Hoste, Franjo Vrabl, Ivan Živic st. in ml., Boris Pipan, Jože Požauko, Ivan Ferluga ter najuspešnejša med njimi Vladimir Slajmer in Jožef Jelenc, pa tudi vodja mestnega gradbenega urada Anton Černe. Svoje sledi je v mestu zapustilo tudi nekaj povabljenih arhitektov in gradbenikov, med njimi:

firma Dukič iz Ljubljane, ki je v letih 1931-34 zgradila po načrtih ing. arh. Viktorja Vičiča carinsko pošto na Partizanski 54, zbombardirano v letih 1944-45, odstranjeno 1946-48 in nadomeščeno z novo 1958-59.

Ivan Vurnik iz Ljubljane, ki je leta 1927 sprojektiral tkim. delavsko kolonijo ob Cesti zmage 36

Miroslav Kasal iz Ljubljane, ki je leta 1922 pripravil načrte za štirinadstropnico Zadrúžne gospodarske banke na Partizanski 6 z leta 1929 prizidano dvorano, istega leta za prezidavo hiše na Koroški 28 v tovarno Kristal, leta 1923 za izgradnjo vile Ausch v Naratovi 10 in 1923-24 za trinadstropno izdelovalnico glicerina v tovarni Zlatorog v Industrijski 23.

Ivan Ledl iz Ljubljane, ki je leta 1935 uredil načrte za razne predelave v tovarni Zlatorog in 1940 v tovarni Hutter ter leta 1937 za dvonadstropnico na vogalu Slovenske in Gospejne ulice, ki jo je zgradila firma Jelenc & Šlajmer.

Anton Mayrič iz Ljubljane, ki je leta 1939 zgradil trinadstropnico v Cafovi 4.

Vladimír Šubic iz Ljubljane, ki je leta 1935 napravil načrt za stanovanjsko hišo s kinom na Grajskem trgu 1 in 1939 načrt za trinadstropnico Pokojninskega zavoda v Krekovi 21.

Ervin Fabricei iz Gradca, ki je leta 1934 zasnoval hišo na vogalu Maistrove 9 in Prešernove 20-22 ter leta 1935 vilo tovarnarja Hutterja v Marčičevi 1.

Ivo Spinčič iz Ljubljane, ki je leta 1929 izdelal načrt za Perhavčevo vilo v Rosinovi 22.

Josip Costaperaria iz Ljubljane, ki je leta 1925-26 načrtal tkim. Mariborski dvor na Trgu revolucije 6.

Ivo Dolenc iz Ljubljane, ki je 1928-29 pripravil načrte za hišo Dravske banovine na Strossmayerjevi 28-30.

Rado Kregar Ljubljane, ki je leta 1928 izdelal načrta za vilo Soklič v Kosarjevi ulici 38 in za njeno sosedo na št. 36.

Od "domačih" graditeljev in projektantov so omembe vredni:

Anton Černe, sicer vodja mestnega gradbenega urada, ki pa je ustvaril tudi nekaj projektov. Med njimi: 1926 za čolnarski paviljon pri Treh ribnikih, 1928 za razne stavbne posege v mestni plinarni, 1925 za prezidave v tovarni Šonski v Ulici h. Šaranoviča 34, 1927 za hiši v Smetanovi 34 in 36, za oni v Svetozarevski 20 in v Ulici h. Šaranoviča 10 ter za delavnico deške meščanske šole v Krekovi 3.

Viktor Accetto, potomec priseljene furlanske zidarske družine, ki se omenja v Mariboru že leta 1869, je zapustil načrte iz let 1922 - 1934, med njimi za hiše v Gosposvetski 12 iz 1925, Kamniški 8, 9 in 14 iz 1926-27, Kosarjevi 41 iz 1927, Mladinski 23 in 54 iz 1930-31, Rosinovi 12 iz 1927, Ulici V. Kraigherja 21 iz 1922, Vrbanski 19, 21 in 31 iz 1927 in 1929, trgovski paviljon na vogalu Trga svobode in Svetozarevske 2 iz 1929, dr. Oetkerjeve tovarne v Ulici h. Jevtiča 21 iz 1922-23 in za nadzidavo hiše v Prešernovi 16 iz 1930.

Anton Hoste iz Radvanja pri Mariboru je med leti 1922 in 1938 opravljal predvsem manjša dela, zapustil pa je tudi nekaj načrtov za stanovanjske hiše v Rosinovi 9 iz 1931, Smrekarjevi 17 iz 1933, Šentiljski 89 iz 1933, Ribniškem selu 4 iz 1935, Peklu 35 iz 1928 itd.

Franjo Vrabl, ki je deloval med leti 1923 in 1940, se je tudi baval pretežno z manjšimi gradnjami, a je zapustil tudi več načrtov stanovanjskih hiš: v Hermankovi 3 iz 1936, Kosarjevi 37 iz 1929, Lešnikovi 6 iz 1929, Medvedovi 12 in 20 iz 1928-29, Meškovi 5 iz 1929, Rosinovi 15, 20, 22, 28 iz 1929-36, Turnerjevi 24 in 26 iz 1937, Ulici pregnanih 14 iz 1939, Vinarski 19 iz 1936 in Za Kalvarijo 3a iz 1940.

Ivan Živic st. in Ivan Živic ml. sta bila primorskega porekla. Njuna dejavnost je obsegala čas med leti 1922 - 1931 - 1955 (v povojnih letih Ivan Živic ml. kot projektant). Po ohranjenih načrtih sodeč sta bila zaposlena, čeprav je šlo večinoma za manjša dela in družinske hiše. Med načrti so omembe vredni tisti od hiš na Bezenškovi 25 iz 1953, Cankarjevi 34 iz 1929, Medvedovi 22 in 24 iz 1929, Meljski 63 iz 1937 in 87 iz 1929, Mlinski 29 iz 1926, Pod gradiščem 14 iz 1926, Pod

vinogradi 12 iz 1938, Praprotnikovi 22 in 33 iz 1949 in 1955, Principovi 3 iz 1937, Ribniškem selu 12 iz 1947, Rosinovi 14 iz 1927, dvonadstropnice v Smetanovi 3 iz 1939 (skupaj s Tonetom Čačem), Sentiljski 85 iz 1937, Sentiljski 110 iz 1934, Tomšičevi 25 in 31 iz 1929 in 1928, Turnerjevi 20 iz 1950, Ulici Slave Klavore iz 1952, Vrbanski 32 iz 1929, nadzidave hiše na Partizanski 59 iz 1925 in v Svetožarevski 23 iz 1923 ter adaptacij v Narodnem domu iz 1930.

Z Ivanom Živicem ml. je od leta 1936 sodeloval sorojak ing. Boris Pipan, rojen 13. 1. 1913 v Komnu, ki je s starši živel pri Živcih v Mariboru v Gosposki 46. Vendar je Pipan svojo glavno dejavnost razvil šele po drugi svetovni vojni kot vodja Hidromontaže in graditelj dravskih elektrarn, tribune na Braniku, Titovega mostu itd.

Isto velja za Jožeta Požauka, ki je leta 1938 prevzel gradbeno podjetje upokojenega Maksa Czeikeja, ter arhitekta Herberta Drogenika, Ljuba Humka, Jaroslava in Milana Černigoja, Sašo Deva, Staneta Lovšeta, Viktorja Vičiča, Antona Hladeta in druge, manj pa za Danila Fuersta, 6. 4. 1912 v Mariboru rojenega zeta odvetnika dr. Josipa Leskovarja, ki se je preselil v Ljubljano. Vsi našteti so svojo glavno, predvsem projektantsko dejavnost razvili šele po letu 1945, realizatorji njihovih načrtov pa so postala velika gradbena podjetja Konstruktor, Gradis in Stavbar.

Med predvojnimi gradbeniki je omeniti še Primorca ing. Ivana Ferlugo, rojenega 1897 v Trstu, ki je od 1931 imel svoje podjetje v Ulici h. Bračiča in bil kot talec ustreljen leta 1944, predysem pa oba najuspešnejša med njimi arh. Jožeta Jelenca in ing. Vladimirja Šlajmerja. Njuno podjetje se je razvilo iz leta 1920 osnovanega Jugoslovanskega inženirskega podjetja, katerega poslovodja je leta 1925 postal inž. V. Šlajmer iz Ljubljane, leta 1926 pa se mu je pridružil še arh. J. Jelenc iz Trnja. Tako je tega leta nastalo podjetje Šlajmer & Jelenc s sedežem v Ulici h. Tomšiča 11. Ob konjunkturah je zaposlovalo celo do 500 ljudi ter je bilo sposobno prevzeti tudi največja gradbena dela. Ohranjeni načrti, in teh je 140, izvirajo iz let od 1926 do 1947. Važnejši med njimi so od: trinadstropnice v Cankarjevi 16 (arh. Saša Dev) iz 1937-38, trinadstropnice veletrgovca Miloša Oseta na Glavnem trgu 22 iz 1934, dvonadstropnice na vogalu Gosposvetske 14 in Prežilrove iz 1935, dvonadstropnic na Gosposvetski 12 iz 1925-26, in 14 iz 1935-36, trinadstropnice na Gosposvetski 16 iz 1937, hiš na Gosposvetski 40 iz 1940, Gregorčičevi 56 iz 1937, Hermankovi 3 iz 1936, trinadstropnice v Jurčičevi 4 (arh. Ljubo Humek) iz 1938-39, vil v Kamniški 10 in 16 iz 1929 in 1932, hiš na Koroški 14 iz 1937, Medvedovi 14 iz 1928 in 33 iz 1932, v Meljskem dolu 12 iz 1936, Mladinski 26 iz 1935 in 54 iz 1930, štirinadstropnice (Batjelove) na Partizanski 26 iz 1935-36, hiše na Praprotnikovi 11 iz 1940, hiš v Prešernovi 29 in 30 a iz 1935-36, na Prisojni 13 in 22 iz 1933, dvonadstropnice na Slovenski 39 iz 1937, vile v Tomšičevi 17 iz 1927, vil v Turnerjevi 33 in 35 iz 1933, banovinske hranilnice na vogalu Tyrševe 2 in Slovenske 12 iz 1932 (arh. S. Dev in J. Černigoj), Černičevega sanatorija v Tyrševi 19 iz 1929-30, Stamolove hiše na Trgu revolucije 4 iz 1930-33, hiš v Ulici h. Tomšiča 11 iz 1935, Ulici S. Klavora 5 iz 1928, Vilharjevi 7 (Majerjeva vila) iz 1931, Vojašniški 13 iz 1935, Vrbanski 2 iz 1932 ter 27 in 29 iz 1929.

Ohranjeni pa so tudi načrti za adaptacijo grajske bastije iz 1927, hotela Novi svet v Jurčičevi 7 iz 1938, nadgradnje in dozidave tiskarne na Koroški 5 iz 1929, 33 in 40, nadzidave Bončinove kartonaže v Mlinski 30 iz 1932, postavitve klubske čolnarne Ob bregu 21 iz 1932, preureditve trgovine Pinter in Lenart ter kavarne Jadran na Partizanski 36 iz 1927 in 1932, povišave hiše na Partizanski 46 iz 1930, adaptacije kavarne Astoria na vogalu Slovenske in Grajske ulice iz 1928-30, zgraditve stavbe zdravstvenega doma v Ulici talcev 9 in Sodni 13 iz 1930-31 (arh. S. Dev in J. Černigoj), prezidave Scherbaumovega mlina v Mariborsko tiskarno v Svetožarevski 6 iz 1936-37 (arh. Ljubo Humek), adaptacije Narodnega doma iz 1926, postavitve pravoslavne cerkve iz 1938 in obeh kinov (na Grajskem trgu 1 iz 1934 in v Grajski ulici 5 iz 1935-36), povečav tekstilnih tovarn Zelenko & co., Rosner in Šonski iz 1935 itd. Med stvaritvami Jožeta Jelenca je treba

izpostaviti vilo Majer v Vilharjevi 7 iz 1932, lušo na Trgu revolucije 4 iz 1933 ter hiši na Gosposveti 12 in 14 iz 1926 in 1936.

Kot lahko razberemo iz teksta, se je mariborsko gradbeništvo v obravnavanih devetih desetletjih zelo razvilo tako v količinskem kot v strokovnem pogledu. Zaradi naglega razvoja so potrebe mesta po gradbenih storitvah naraščale vedno hitreje in so postajale vedno bolj zahtevne. Cezuro v tem razvoju je povzročila prva svetovna vojna in desetletje po njej, ko se je mesto znašlo v novi politični situaciji, saj mu ta v prvih povojnih letih ni bila posebno naklonjena. Šele po upravni konsolidaciji nove države se je mesto zopet gospodarsko toliko učvrstilo, da se je začel njegov ponovni razvoj, ki ga je v poldrugem desetletju komunalno in gradbeno sicer posodobil, ni ga pa mogel iz upravnih razlogov urbano poenotiti. To se je zgodilo šele po drugi svetovni vojni, ko je Maribor postal enoten upravni prostor, s čimer so odpadle predvojne omejitve njegove kompleksne urbane obravnave. Opisani razvoj mestne izgradnje se je odrazil tudi v njegovi arhitekturi, v kateri so od sredine 19. stoletja prevladovali historični slogi, ki so z izjemo občasnih secesijskih vplivov obvladovali mariborsko gradbeno dejavnost prav do prve svetovne vojne. Šele tik pred njo jih je začela polagoma nadomeščati stilno naprednejša stvarnostna arhitektura, ki svojih konstrukcij (pogojenih z uvedbo železa, betona in nazadnje železobetona) ni več dosledno skrivala za tradicionalnimi historičnimi fasadami. Arhitektura se je začela uveljavljati v svoji elementarni konstruktivni podobi, ki jo je dopolnjevala le še z dodatki, ki so služili njenemu estetskemu videzu. Ker pa je še vedno temeljila na uporabi klasičnih gradbenih materialov, zlasti opeke, je v svojih realizacijah ostajala ujeta v podedovanih klasičnih projektnih razmerjih.

Historični slogi, spočeti s kadetnico leta 1854, so izzveneli s stavbo okrajnega glavarstva (sedaj občine) leta 1912, torej so 60 let uspešno nastopali na mariborski gradbeni sceni. Predpostavka, da so bili neinovativni, jalovi, nekretni, nazadnjaški, antirazvojni in podobno, ne drži. Res so bili pri okrasju fasad retrospektivni, nikakor pa ne pri snovanju prostornin kot temeljne razvojne usmeritve arhitekture. Ne samo pri stavbah, ki so jih zahtevale nove potrebe države in družbe, ampak tudi pri stanovanjskih poslopijih se je ta arhitektura izkazala za inovativno, saj je vanjo vnesla merila in razmerja, ki so ustrezala novim bivalnim in s tem tudi življenjskim potrebam. Predvsem pa je to obdobje kreativno poseglo v urbano oblikovanje mesta, saj je ustvarilo nove mestne predele, ki nas še danes zadovoljujejo s svojimi harmonično uglašeni proporcijami. V njih se prebivalci še vedno počutijo kot meščani, česar za nove predele mesta ne moremo vedno trditi, saj so tam prebivalci prepogosto degradirani na stopnjo množice anonimnih stanovalcev. Zato se zdi zgrešeno apriorno negativno uglašeno stališče do te faze mestnega razvoja, ki od stavbarstva pričakuje, da bo z vsakim dejanjem, z vsako stavbo inovativno udeleženo višjo razvojno stopnjo napredka. Pri tem pa pozablja, da stavbarstvo kot celota ne služi samo permanentnemu razvoju stroke, ampak predvsem temeljnim potrebam prebivalcev, ki njegove stvaritve uporabljajo v prvi vrsti za svoje osnovne življenjske potrebe. Te potrebe pa so pogosto bolje udeležene v uporabno že preizkušenih dosežkih kot v novih, čisto nepraktičnih eksperimentalnih kreacijah, ki bolj zadovoljujejo projektante kot pa uporabnike.

Obdobju historičnih slogov je sledilo obdobje racionalistične (stvarnostne) arhitekture, ki je naslednje četrtoletje obvladovala gradbeno dejavnost v mestu. Zanj lahko trdimo, da je prvih petnajst let še temeljila na dosežkih preteklega obdobja, nato pa smeje krenila v smeri funkcionalizma, a ga je le redko v celoti uveljavila, ker je v glavnem ostala še vedno vezana na uporabo klasičnih gradbenih materialov, zlasti opeke, ki čistih konstruktivističnih dosežkov pred uvedbo novih tehnik (montaže) in materialov (prednapetega in lamelnega betona, plastike itd.) ni dovoljevala.

Temu in takemu razvoju so sledili tudi njegovi nosilci, gradbeniki, ki so se po letu 1860 postopno prelevili iz zidarskih in tesarskih, cehovsko opredeljenih

mojstrov v podjetnike, stavbne, gradbene ali kakorkoli so se že označevali. Po pomenu prvi med njimi je bil Andrej Černiček, ki so mu sledile družine Holzerjev, Glaserjev in Baltzerjev, nato Franc Dervušek, Jožef Nekrep, Hubert Misera, Friderik Friedrigger, Maks Czeike, Ubald Nassimbeni, Rudolf Kiffmann st. in ml. ter od leta 1926 firma Jelenc & Šlajmer. Med njimi veljajo za pomembne projektante Andrej Černiček, Franc Dervušek, Adolf Baltzer, Friderik Friedrigger, Maks Czeike, Ubald Nassimbeni, oba Kiffmanna in Jože Jelenc. Kot izrazita graditelja za trg sta se uveljavila Jožef Nekrep in Hubert Misera, kot ustvarjalec družinskih hiš pa zlasti Alojz Peklar. Seveda je pri gradbenem nastajanju mesta v obravnavanem obdobju sodelovalo tudi več tujih projektantov in stavbenikov, pred prvo svetovno vojno predvsem graških, po njej pa ljubljanskih. Iz njihovih skupnih naporov je nastal tisti prijetni Maribor, ki smo ga doživljali njegovi starejši prebivalci v letih pred drugo svetovno vojno.

Preglednica ohranjenih hiš obravnavanega obdobja po ulicah

Aškerčeva ulica:

- 3. sedemosna nadstropnica iz 1898, Fritz Friedrigger, severna neorenesansa
- 5. vila iz 1904, domačijijski slog
- 6. dekliški dom Vesna iz 1906, Rudolf Kiffmann, neobarok in secesija, sedaj osnovna šola bratov Polančičev
- 7. vila iz 1905, neobarok
- 9. vila iz 1910, neobarok
- 11. vila iz 1911, neoklasicizem
- 13. vila iz 1910, secesija in domačijijski slog
- 15. vila iz 1907, F. Friedrigger, secesija
- 17, 19. vili iz 1923

Belačeva ulica:

- 4, 6, 8. hiše iz 1930, Jožef Nekrep, 10. iz 1929

Bernekerjeva ulica:

- 4. iz 1939, 3. iz 1932

Bezenškova ulica:

- 5. iz 1933, 7. iz 1940, 9. iz 1939

Cafova ulica:

- 5. trinadstropnica iz 1939, Anton Mavrič iz Ljubljane

Cankarjeva ulica:

- 5. dekliška ljudska in meščanska šola iz 1913, Janesch - Schnell iz Gradca in Rudolf Kiffmann, sedaj O. š. Ivana Cankarja
- 13. in 15. dvonadstropnici iz 1896, brata Rudolf in Karl Kiffmann, neorenesansa
- 14. dvonadstropnica iz 1895, Friderik Rohleder z Dunaja, neorenesansa
- 16. trinadstropnica iz 1938, Jelenc in Šlajmer
- 22. dvonadstropnica iz 1939, Jelenc in Šlajmer
- 28. dvonadstropnica iz 1936, Rudolf Kiffmann
- 31. dvonadstropna vila iz 1896, brata Kiffmann, domačijijski slog
- 32. vila iz 1931, Rudolf Kiffmann
- 33. vila iz 1907, Ubald Nassimbeni, domačijijski slog
- 34. vila iz 1929, Ivan Živic
- 35. vila iz 1927, Rudolf Kiffmann

Dominkuševe ulica:

- 14. hiša iz 1939

Dravska ulica:

- 6. dvonadstropnica iz 1888, Andrej Černiček, neorenesansa

Einspielerjeva ulica:

- 24. hiša iz 1898-1904, U. Nassimbeni

- 26. hiša iz 1905, J. Nekrep
- 28. hiša iz 1905, R. Kiffmann
- 32. hiša iz 1898, R. Kiffmann
- 34. hiša iz 1910, Anton Pils
- 40. hiša iz 1909, J. Sonnenwald
- 42. hiša iz 1934, F. Špes ml.
- 44. hiša iz 1935, R. Kiffmann
- 46. hiša iz 1935, R. Kiffmann

Glavni trg:

- 1. Terezijin dvor iz 1912, Leon Cerny iz Gradca in Rudolf Kiffmann, domačijski slog in secesija
- 9. trinadstropnica iz 1904, Janez Eustacchio z Dunaja, neogotika in secesija
- 12. prenova dvonadstropnice iz 1885, Andrej Kufner in Jurij Zečevič, neorenesansa
- 13. fasada dvonadstropnice iz 1900, Franc Dervušek, neobarok
- 20. dvonadstropnica iz 1912, Rudolf Kiffmann, neorenesansa in secesija
- 21. dvonadstropnica iz 1929, Rudolf Kiffmann
- 22. trinadstropnica Miloša Oseta iz 1934, Jelenc in Šlajmer
- 23. trinadstropnica iz 1910, Ubald Nassimbeni, neorenesansa in secesija
- 24. štirinadstropnica iz 1932, Ubald Nassimbeni

Gosposka ulica:

- 10. dvonadstropnica iz 1931, Rudolf Kiffmann
- 18. trinadstropnica Jožefa Martinca iz 1876, neobaroko fasadirana
- 20. trinadstropnica, nadgrajena 1872, neobaroko fasadirana
- 30. dvonadstropnica hotela Zamorc iz 1897, Adolf Baltzer, neorenesansa
- 31. dvonadstropnica nekdanjega hotela Nadvojvoda Janez iz 1862, povečano 1887 Andrej Černiček, neorenesansa
- 32. dvonadstropnica iz 1885, Andrej Černiček, nadzidana 1922-26, Rudolf Kiffmann, neorenesansa

Gospodsvetska cesta:

- 4. samostanska šola šolskih sester iz 1906-08, Janez Eberhard, neorenesansa, sedaj III. gimnazija
- 10. deška šola iz 1906-07, Viljem Brueckner iz Gradca, neorenesansa, sedaj osnovna šola Prežihovega Varanca
- 12. dvonadstropnica iz 1925, Accetto in drugovi, Jože Jelenc
- 13. nadstropnica iz 1903, Ubald Nassimbeni
- 14. dvonadstropnica iz 1935, Jelenc in Šlajmer
- 16. nadstropnica iz 1937, Jelenc in Šlajmer
- 23. dvonadstropnica iz 1935, Ubald Nassimbeni
- 25. dvonadstropnica iz 1940, Jože Požauko

Grajska ulica:

- 5. trinadstropnica kina Partizan iz 1940, Herbert Drofenik

Grajski trg:

- 1. trinadstropnica kina Udarnik iz 1935, Vladimir Šubic iz Ljubljane
- 2. dvonadstropnica trgovca Marka Šepca iz 1909
- 3. trinadstropnica hotela Orel iz 1929-30 Ubald Nassimbeni in 1969-73 B. Završnik
- 5. trinadstropnica iz 1909, Hans Pruckner iz Gradca in Rudolf Kiffmann, neobarok

Gregorčičeva ulica:

- 3. trinadstropnica iz 1938, Saša Dev
- 4. in 6. dvonadstropnici, prezidani 1906-07, Adolf Baltzer, neorenesansa
- 8. dvonadstropnica iz 1896, Adolf Baltzer, neorenesansa
- 10. dvonadstropnica iz 1873
- 12. dvonadstropnica iz 1878, Adolf Baltzer, neorenesansa

- 14, 16, 18, 20, 22, 24 in 26. dvonadstropnice iz zadnje petine 19. stoletja, neo-
renesančno fasadirane, med njimi najbogateje št. 24
28. evangeličanska cerkev iz 1869, neoromanika
29. Gambrinova dvorana iz 1866, neogotika
37. borza dela iz 1932-34, Ubald Nassimbeni
47. nadstropnici iz 1929 in 48. iz 1930, Maks Czeike
50. vila iz 1938, Ubald Nassimbeni, 51. iz 1931, Rudolf Kiffmann, 52. iz 1930 R.
Kiffmann, 54. iz 1932 in 56. iz 1937, Jelenc in Šlajmer

Hermankova ulica:

3. nadstropnica iz 1936-39, Franjo Vrabl
6. vila iz 1931, Rudolf Kiffmann
9. vila iz 1903, Fritz Friedrigger
10. stanovanjska hiša iz 1910, Adolf Baltzer
12. stanovanjska hiša Alojza Peklarja iz 1904, Ubald Nassimbeni

Industrijska ulica:

7. dvonadstropnica iz 1934, Saša Dev
9. dvonadstropnica iz 1937, Rudolf Kiffmann
10. dvonadstropnica iz 1937, Rudolf Kiffmann
20. dvonadstropnica iz 1928, mestni gradbeni urad

Janežičeva ulica:

1. iz 1927 Alojz Peklar, 7. iz 1928 A. Peklar, 8. iz 1912 J. Sonnenwald, 10. iz 1927
R. Kiffmann

Jurčičeva ulica:

4. trinadstropnica iz 1939, Ljubo Humek, Jelenc in Šlajmer
5. dvonadstropnica, nadzidana 1891, neobarok
6. dvonadstropnica iz o. 1860, neorenesansa
7. nadstropnica, prezidana 1880 Adolf Baltzer in 1938 Jelenc in Šlajmer
8. dvonadstropnica iz 1891, neorenesansa

Kacova ulica:

3. dvonadstropnica iz 1910, Hubert Misera, secesija in neorenesansa

Kajuhova ulica:

1. nadstropnica iz 1937 Ubald Nassimbeni, 3. hiša iz 1932 Maks Czeike, 5. in 8.
hiši iz 1896, Schmidt - Freidriger, domačijiški slog, 9. hiša iz 1898, 10. hiša iz
1902 F. Friedrigger, 11. hiša iz 1907, Ubald Nassimbeni, 12. hiša iz 1902 (sedaj
adventistična cerkev) F. Friedrigger, 15. vila iz 1906 Adolf Baltzer

Kamniška ulica:

2. vila Robič iz 1906, Rudolf Kiffmann, severna renesansa in secesija
5. hiša iz 1908 Fritz Friedrigger, 7. hiša iz 1906 F. Friedrigger, 8. hiša iz 1926
Accetto i. dr., 9. vila iz 1907 Adolf Baltzer, 10. vila iz 1929 Jelenc in Šlajmer, 12.
dvonadstropnica iz 1939 Ubald Nassimbeni, 14. vila iz 1927 V. Accetto, 16. vila
iz 1932 Jelenc in Šlajmer, 18. hiša iz 1934 Alojz Peklar, 22. vila iz 1906 Rudolf
Holzer, 24. vila iz 1903 Karl Koenig, 26. hiša iz 1897 Fritz Friedrigger

Kerenčičeva ulica:

4. iz 1939, 5. iz 1933, 6. iz 1932

Kersnikova ulica:

3. in 5. dvonadstropnici iz 1886 in 1885, neorenesansa
12. vila s stebriščem iz 1904, Ubald Nassimbeni, neorenesansa

Kocenova ulica:

4. hiša iz 1902 F. Friedrigger, 6. iz 1903 K. Kiffmann, 12. iz 1909 F. Friedrigger

Kočevarjeva ulica:

4. hiša iz 1912 Alojz Peklar, 5. hiša iz 1899 F. Friedrigger, 7. hiša iz 1909 F.
Friedrigger, 9. hiša iz 1898 Julij Glaser, 15. hiša iz 1911 F. Friedrigger

Kolodvorska ulica:

4. in 6. trinadstropnici iz 1938, Jože Požauko

Koroška cesta:

14. triosna nadstropnica iz 1937, Jelenc in Šlajmer

35. hiša iz 1886 Jurij Zečevič, 48. hiša iz 1901 Ubald Nassimbeni, neobarok, 67. hiša iz 1890 Andrej Kufner, 76. hiša iz 1897 Benedikt Ferš, 79. hiša iz 1888 Jurij Zečevič, 90. hiša iz 1887 Jurij Zečevič, 101. hiša iz 1888 Jurij Zečevič, 103. hiša iz 1939 Anton Treo iz Ptuja, 110. hiša iz 1896 Jožef Nepolitzky, 111. hiša iz 1939 Herbert Drogenik

Kosarjeva ulica:

7. hiša iz 1904 Rudolf Holzer, 9. hiša iz 1920 Jakob Sonnenwald, 35. vila iz 1932 Ubald Nassimbeni, 36. vila iz 1928 Rado Kregar iz Ljubljane, 37. hiša iz 1929 Franjo Vrabl, 38. enako kot 36, 39. vila iz 1930 Rudolf Kiffmann, 40. vila iz 1928 Franjo Špes, 41. dvonadstropna vila iz 1927 V. Accetto, 42. vila iz 1928 M. Czeike, 43. vila iz 1928 R. Kiffmann, 44. enako kot 43., 52. hiša iz 1902 U. Nassimbeni

Kralja Matjaža ulica:

7. hiša iz 1903 U. Nassimbeni, 24. hiša iz 1933 M. Czeike

Kraljeviča Marka ulica:

3. dvonadstropnica iz 1939 Saša Dev

Krčevinska ulica:

83. hiša iz 1936, 87. hiša iz 1939

Krekova ulica:

2. bančna stavba iz 1913, Friedriger in Czeike, neoklasicizem
3. telovadnica deške meščanske šole iz 1900, Adolf Baltzer, neorenesansa
4. dvonadstropnica iz 1872, Andrej Jaeger, neorenesansa
5. dvonadstropnica iz 1897, Adolf Baltzer, neorenesansa
6. nadstropnica iz 1873, A. Černiček in A. Jaeger, neorenesansa
8. trinadstropnica iz 1907, Rudolf Holzer, neobarok
11. nadstropnica iz 1892 in 12 a iz 1898
14. trinadstropnica Ludvika Franza iz 1897, Franc Dervušek, neobarok
16. in 18. nadzidani trinadstropnici iz 1897 in 1892, neorenesansa
19. trinadstropnica iz 1940, Ubald Nassimbeni
21. trinadstropnica Pokojninskega zavoda iz 1939, Vladimir Šubic

Krempljeva ulica:

3. nadstropnica iz 1897 Jožef Nepolitzky
4. nadstropnica iz 1898 Karl Kiffmann
6. in 8. hiši iz 1912

Lešnikova ulica:

4. hiša iz 1932 Rudolf Kiffmann, 5. hiša iz 1930 Franjo Vrabl, 6. hiša iz 1929 Franjo Vrabl, 8. hiša iz 1930 Alojz Peklar

Livada:

5. hiša iz 1869 Ignac Pregl, 6. hiša iz 1878 Andrej Černiček

Maistrova ulica:

1. dvonadstropnica iz 1897 brata Rudolf in Karl Kiffmann, neobarok
2. trinadstropnica iz 1905 Rudolf Holzer, neobarok
3. trinadstropnica iz 1903, lastnik in graditelj F. Dervušek, secesija
5. dvonadstropnica iz 1907, neorenesansa, in 6, iz 1923 postsecesija
10., 12., 14. in 16. Hutterjev blok iz 1940, Saša Dev
11. dvonadstropnica iz 1897, Franc Dervušek, neobarok
13. trinadstropnica iz 1901, Franc Dervušek, neorenesansa
15. trinadstropnica in 15 a pravtako trinadstropnica iz 1927 - 1936, R. Kiffmann
17. dvonadstropnica iz 1897, Franc Dervušek, neorenesansa
19. dvonadstropnica iz 1892, Ignac Radlegger, neorenesansa
22. trinadstropnica iz 1903, Rudolf Kačnik, neorenesansa in secesija
23 in 25. dvonadstropnica iz 1885-88, Janez Sahary iz Innsbrucka, neobarok
24. dvonadstropnica iz 1904, Hubert Misera, secesija

Marčičeva ulica:

1. tkim. Hutterjeva vila iz 1935, Ervin Fabrici
2. hiša iz 1938 Franjo Špes

Medvedova ulica:

3. hiša iz 1938 Franjo Špes, 4. hiša iz 1938 Alojz Peklar, 6. dvonadstropnica iz 1940, 10. hiša iz 1940 Ubald Nassimbeni, 12. hiša iz 1928 Franjo Vrabl, 13. hiša iz 1940 Saša Dev, 14. hiša iz 1928 Jelenc in Šlajmer, 20. hiša iz 1929 Franjo Vrabl, 22. hiša iz 1929 Ivan Živic, 24. hiša iz 1929 Ivan Živic, 33. hiša iz 1932 Jelenc in Šlajmer

Meljska cesta:

1. dvonadstropnica iz 1936 Maks Czeike, 3. dvonadstropnica iz 1939 Fritz Kiffmann, 9. nadstropnica iz 1872 Jožef Lobenwein, 19. Franzova vila iz 1897 Andrej Černiček, 33. hiša iz 1892 Adolf Baltzer, 34. - 36. kompleks nekdanje kasarne iz 1892- 1902, 38. hiša iz 1938 Rudolf Kiffmann, 41. hiša iz 1900 Fritz Friedriger, 42. hiša iz 1896, 43. hiša iz 1898 Julij Glaser, 47. hiša iz 1889 Benedikt Ferš, 48. hiša iz 1936 Saša Dev, 63. hiša iz 1937 Ivan Živic in Boris Pipan, 66. hiša iz 1891 Ignacij Radlegger, 67. hiša iz 1890 Andrej Kufner, 74. hiša iz 1897 Tomaž Klampfer, 85. hiša iz 1902 U. Nassimbeni, 86. hiša iz 1938 Jelenc in Šlajmer, 87. hiša iz 1929 Ivan Živic, 93. hiša iz 1922

Meljski dol:

12. hiša iz 1936 Jelenc in Šlajmer, 22. hiša iz 1931 J. Špes

Meljski hrib:

17. hiša iz 1934 Rajmund Glaser, 42. hiša iz 1938 Jelenc in Šlajmer, 54. hiša iz 1928-29

Meškova ulica:

5. hiša iz 1929 Franjo Vrabl

Miklošičeva ulica:

1. dekliška meščanska šola iz 1884-86, Franc Dervušek, neorenesansa

Mladinska ulica:

2. trinadstropnica iz 1874-78, Jožef Lobenwein, neorenesansa
4, 6. in 8. dvonadstropnice iz 1892, Adolf Baltzer, neorenesansa
3. upravna stavba oblasti iz 1928
5. hiša iz 1872 in 1889 Andrej Černiček
7. trinadstropnica iz 1896, Adolf Baltzer, neorenesansa
9. nekdanja klasična gimnazija iz 1889-91, Andrej Černiček, neorenesansa
12. nekdanje škofijsko semenišče, povečano 1889-92, Andrej Černiček
13. nekdanje učiteljišče iz 1905-07, Hans Klimbacher iz Gradca - Rudolf Kiffmann, neorenesansa
17. nadstropnica iz 1875, Andrej Černiček
20. nadstropnica iz 1906, Fritz Friedriger, 22. hiša iz 1909 Janez Špes
23. sedež firme Accetto iz 1926-31, Viktor Accetto
26. vila iz 1935 Jelenc in Šlajmer, 28. vila iz 1928 Rudolf Kiffmann
29. nekdanja vila Langer, prezidana 1927-31, Maks Czeike
32. hiša iz 1896-99 Schmidt in Friedriger, 34. vila iz 1901 Fritz Friedriger
35. sedež firme Schmidt - Friedriger iz 1894 z vilo iz 1927 Maks Czeike
36. hiša iz 1901 Fritz Friedriger, 41, 43, 45. vile iz 1900, 1898 in 1910 Fritz Friedriger
54. nadstropnica s trgovino iz 1929-30 Rudolf Kiffmann

Mlinska ulica:

10. nadstropnica iz 1902-03, Fritz Friedriger
26. trinadstropnica iz 1901-02, Franc Dervušek
34. dvonadstropnica iz 1909-10, Hubert Misera

Neratova ulica:

3. hiša iz 1914, 5. iz 1903, 6. iz 1914, 7. iz 1925
8. vila Paula iz 1908, 10. vila Ausch iz 1923 Miroslav Kasal iz Ljubljane

Novakova ulica:

3. hiša iz 1905 Jožef Nekrep, 5. hiša iz 1937 Rajmund Glaser

Ob bregu:

26. hiša iz 1868 Ignacij Pregl, hiša 30 iz 1919 in 1925 Lenart Skok

Orožnova ulica:

7. nadstropnica iz 1865 Edvard Kirschner neorenesansa

8, 10. trinadstropnica iz 1931 Ubald Nassimbeni

Partizanska cesta:

1. dvonadstropnica iz o. 1860, prezidana 1881, neorenesansa

2. frančiškanski samostan iz 1892-1901, Rihard Jordan, Jožef Schmalzhofner oba z Dunaja

6. štirinadstropnica Zadružne gospodarske banke iz 1922-23, Miroslav Kasal

11. trinadstropnica iz 1902, Rudolf Kiffmann, neorenesansa

12, 14. dvonadstropnica iz okoli 1880, neorenesansa

16. nadstropnica iz o. 1890

17. dvonadstropnica iz 1902, Rudolf Kiffmann, secesija

18. dvonadstropnica z gostilno Turist iz 1890-91, Adolf Baltzer, neorenesansa

19. nadstropnica iz 1892, 20. nadstropnica iz 1890

21. dvonadstropnica z dvema erkerjema iz 1921, domačijski slog

22. nadstropnica iz 1889, 23. nadstropnica iz 1902, 24. nadstropnica iz 1890

25. nadstropnica z gostilno Stadt Wien, od 1907 kino, od 1925 trgovska hiša

26. štirinadstropnica s trgovino Batjel iz 1935-36, Jelenc in Šlajmer

27. trinadstropnica iz 1903, Rudolf Kiffmann, severna neorenesansa in secesija

28. dvonadstropnica iz 1912, Rudolf Kiffmann, fasada ogoljena

29. dvonadstropnica iz 1886, Andrej Kufner, 31. enako kot 29.

33. dvonadstropnica iz 1899, Franc Dervušek, neobarok

34. dvonadstropnica s trgovino železnine iz 1845, prezidana 1921-22 in 1935

35. dvonadstropnica iz 1899, neorenesansa

36. dvonadstropnica iz 1845, prezidana 1921-22 in 1932

39. dvonadstropnica iz 1896, Schmidt in Friedrigger, neorenesansa in secesija

44. trinadstropnica iz okoli 1870, neorenesansa

46. nadstropnica iz 1904, prezidana 1931, 48. nadstropnica iz 1921, R. Kiffmann

47. štirinadstropnica Ljudske samopomoči iz 1937, Maks Czeike

65, 67 a. dvonadstropnici iz 1906, Hubert Misera, fasadi ogoljeni

77. hiša iz 1895, Schmidt in Friedrigger, neorenesansa

79. hiša iz 1900, Rudolf Kiffmann, 81. hiša iz 1900, Fritz Friedrigger

83. hiša iz 1911, Anton Pils, 85. hiša iz 1911, Ubald Nassimbeni

Pod gradiščem:

1. hiša iz 1940, 2. iz 1930 A. Peklar, 5. iz 1932 Karel Rojs, 6. iz 1930 A. Peklar, 7.

iz 1930 Karel Rojs, 9. iz 1930 K. Rojs, 10. iz 1930 A. Peklar, 11. iz 1931 K. Rojs,

13. iz 1930 A. Peklar, 14. iz 1929 I. Živic, 15. iz 1932 A. Peklar

Pod vinogradi:

6. iz 1937 R. Kiffmann, 12. iz 1938 I. Živic, 14. iz 1938 I. Živic, 17. iz 1933 R. Kiffmann

Poljančeva ulica:

7. hiša iz 1893, Jožef Nepolitzky, neorenesansa

Poštna ulica:

5. dvonadstropnica Pošte iz 1892-94, Friderik Setz z Dunaja, neorenesansa

Praprotnikova ulica:

1, 2, 6, 8, 9, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 27, 31, 35, 37, 39 in 41 so hiše, od katerih sta 8. in 9. nastali 1899, ostale med 1902 in 1912

Predilniška ulica:

3. dvonadstropnica iz 1938, Rudolf Kiffmann

Prešernova ulica:

1. dvonadstropnica iz 1905, fasada ogoljena

2. trinadstropnica iz 1904, Martinčev dvor, Rudolf Kiffmann, neorenesansa

3. Unionska dvorana iz 1909-11, Adolf Baltzer, neorenesansa in secesija

- 9, 11, 13, 15. Hutterjev blok iz 1940, Saša Dev
- 18. dvonadstropnica iz 1898, Adolf Baltzer, neobarok
- 20, 22. tri- in štirinadstropnica iz 1934, Ervin Fabrici in Ubald Nassimbeni
- 24. dvonadstropnica iz 1903, Rudolf Kiffmann, neorenesansa
- 26 a. dvonadstropnica iz 1909, Rudolf Kiffmann, secesija
- 27. vila iz 1905, F. Friedrigger, 28. hiša iz 1905 F. Friedrigger
- 29. hiša iz 1935, Jelenc in Šlajmer, 30 a. hiša iz 1936, Jelenc in Šlajmer
- 34. hiša iz 1907, Rudolf Holzer, severna neorenesansa

Prežihova ulica:

- 8. nadstropnica iz 1903 hiša baronice Rast, Fritz Friedrigger, secesija
- 12. nadstropnica iz 1902, lastnik in graditelj Ubald Nassimbeni
- 21. hiša iz 1929, Maks Czeike

Principova ulica:

- 1. hiša iz 1903 Franc Dervušek, 2. iz 1937 Rudolf Kiffmann, 3. iz 1937 Ivan Živic in Boris Pipan, 4. iz 1909 Rudolf Kiffmann, 5. iz 1937 Franjo Vrabl, 6. iz 1930, 8. iz 1910, 9. iz 1937 in 11. iz 1931, Viktor Vičič, Rudolf Kiffmann

Prisojna ulica:

- 4, 5, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 63, 73, 77, 79, 81. in 83. so hiše izmed let 1931 in 1941, le ona na št. 4. je iz 1914, Jakob Sonnenwald

Razlagova ulica:

- 1, 3, 5, 7. Hutterjev blok iz 1940, Saša Dev
- 13. dvonadstropnica iz 1899-1903 A. Nagyjeva hiša, Rudolf Kiffmann, neorenesansa
- 16. sodno in šolsko poslopje iz 1920, Adolf Baltzer, neorenesansa
- 21. dvonadstropnica iz 1891-92, Stroheimer in Hadt ter Baltzer, fasada ogoljena
- 22. dvonadstropnica iz 1890, Andrej Kufner, neorenesansa
- 23. dvonadstropnica iz 1879 in 1890, Andrej Černiček, neorenesansa
- 24. dvonadstropnica iz 1904, neobarok s keramično fasado
- 25. dvonadstropnica iz 1892, Adolf Baltzer, neorenesansa
- 26. dekliško učiteljsko iz 1903, Franc Dervušek in Rudolf Kiffmann, fasada ogoljena

Ribiška ulica:

- 2. hiša iz 1902, 10. iz 1871

Ribniška ulica:

- 2. hiša iz 1933, U. Nassimbeni, 4. iz 1940 F. Kiffmann
- 7. čolnarski paviljon iz 1926, Anton Černe
- 12. iz 1933 Alojz Peklari, 16. iz 1935 Rajmund Glaser

Ribniško selo:

- 4, 4 a, 5, 7, 9, 13, 15, 16, 17, 19, 27, 31, 33, 35. so hiše iz let 1909-36

Rosinova ulica:

- 5. iz 1928 R. Kiffmann, 6. iz 1932, 7. iz 1927 Jakob Sonnenwald, 8. iz 1929 Ubald Nassimbeni, 9. iz 1927 Rudolf Kiffmann, 10. iz 1927, 12. iz 1927 V. Accetto, 14. iz 1927 Ivan Živic, 15. iz 1929 Franjo Vrabl, 17. iz 1929 Ubald Nassimbeni, 19. iz 1931, 20. iz 1929 F. Vrabl, 21. iz 1931-32 A. Kafel, 22. Perhavčeva vila iz 1929, Franjo Vrabl, 24. iz 1932 U. Nassimbeni, 28. iz 1936 Franjo Vrabl

Rotovski trg:

- 2, 3. nabavljalna zadruga nameščencev iz 1930-31, Ubald Nassimbeni
- 6. nadstropnica iz 1903, Fritz Friedrigger, neobarok
- 8. nadstropnica iz 1871, neorenesansa

Slomškov trg:

- 6. nadstropnica iz 1871, Andrej Černiček, neorenesansa
- 10. poslopje Pošte iz 1892-94, Friderik Setz z Dunaja, neorenesansa
- 11. dvonadstropnica iz 1899-1901, neorenesansa
- 14. dvonadstropnica iz 1898, Adolf Baltzer, neobarok
- 15. dvonadstropnica mestne hranilnice iz 1884-86, Adolf Baltzer, neorenesansa

17. kazino - gledališče iz 1863-64, Janez Schoebl iz Gradca, neoklasicizem
18. dvonadstropnica kanonikata iz 1890-91, neorenesansa
19. dvonadstropnica škofije iz 1857-59, neorenesansa
20. nadstropnica stolnega župnišča iz 1889-1890, neorenesansa, prezidana

Slovenska ulica:

2. dvonadstropnica s kavarno Astoria iz 1928, Jelenc in Šlajmer
12. trinadstropnica Hranilnice dravske banovine iz 1931-32, J. Černigoj - S. Dev, Jelenc in Šlajmer
13. dvonadstropnica hotela Nadvojvoda Janes iz 1888, Andrej Černiček, neorenesansa
16. dvonadstropnica iz 1880, neorenesansa
34. dvonadstropnica iz 1937-38, Ubald Nassimbeni
- 37, 39. dvonadstropnici iz 1937, Ivan Ledl iz Ljubljane, Jelenc in Šlajmer
40. mestna oskrbnišnica iz 1891, Laksander Nagy, neorenesansa

Smetanova ulica:

20. nadstropnica iz 1898 F. Friedriger, 22. iz 1901 U. Nassimbeni, 25. iz 1903 F. Friedriger, 29. iz 1936 U. Nassimbeni
- 30, 32, 34, 36, 38, 38 a dvo- in trinadstropnice mestne občine iz 1926-27 Maks Czeike in Anton Černe
- 40, 42, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 55, 58 in 60. vse dvonadstropnice razen zadnjih dveh nadstropnih iz 1908-13, Jožef Nekrep, njihov lastnik in graditelj
43. dvonadstropnica iz 1939, Ivan Živic
62. iz 1907 Adolf Baltzer, 72. iz 1897 Ubald Nassimbeni, 74. iz 1936, 76. iz 1934 Alojz Peklar, 78. iz 1937

Smrekarjeva ulica:

7. hiša iz 1934 R. Kiffmann, 9 iz 1937, 17. iz 1933 Anton Hoste

Sodna ulica:

13. Zavod za socialno zavarovanje iz 1930-31, Dev - Černigoj, Jelenc in Šlajmer
14. sodišče iz 1900-02 neorenesansa, nadzidano 1958-59 Milan Černigoj
- 24, 25. hiši iz 1913-14, Hubert Misera, neorenesansa

Strma ulica:

3. iz 1903 Ubald Nassimbeni, 5. in 7. iz 1895 Schmidt - Friedriger
11. nadstropnica iz 1900, od 1908 do 1941 karmeličanski samostan, Ubald Nassimbeni, nato Julij Glaser

Strossmayerjeva ulica:

- 8, 10. trinadstropnica iz 1931-32 Ubald Nassimbeni
- 15, 17. nekdanji samostan šolskih sester iz 1892-1895, Andrej Černiček, Franc Dervušek in Jožef Nepolitzky, neorenesansa
- 28, 30. štirinadstropnica dravske banovine iz 1928-30, Ivo Dolenc iz Ljubljane, Rudolf Kiffmann in Ubald Nassimbeni
29. vila iz ok. 1900, neorenesansa, 31. vila iz 1901 F. Friedriger, neobarok
- 33, 35. hiši iz 1901-02, Robert Schmidt, neobarok

Svetozarevska ulica:

4. trinadstropnica iz 1933 Rudolf Kiffmann
6. trinadstropnica Mariborske tiskarne iz 1937, Jelenc in Šlajmer
22. trinadstropnica iz 1940, Ubald Nassimbeni

Šentiljska cesta:

3. iz 1901, 15. iz 1934, 27. iz 1938, 40. iz 1929, 48. iz 1933, 77. iz 1937, 85. iz 1937, 87. iz 1933, 89. iz 1933, 110. iz 1934, 140. iz 1929-31

Šubičeva ulica:

9. hiša iz 1908

Tomanova ulica:

5. iz 1913 Jožef Nekrep, 7. enako, 19. iz 1934 Alojz Peklar

Tomšičeva ulica:

6. iz 1905 Fritz Friedriger, prenovljena, 7. iz 1933 Rudolf Kiffmann, 8. iz 1906 R. Kiffmann, secesija, 9. iz 1937 M. Czeike, 11. iz 1938 U. Nassimbeni

domačijijski slog, 12. iz 1913 R. Kiffmann, 13. iz 1936 Alojz Peklar, 15. iz 1934, 17. iz 1933 A. Peklar, 18. iz 1930 U. Nassimbeni, 19. iz 1927 R. Kiffmann, 20. iz 1937 R. Kiffmann, 21. iz 1929, 22. iz 1935 R. Kiffmann, 23. iz 1933, 24. iz 1936, 25. iz 1929 Ivan Živic, 27. iz 1911 Adolf Baltzer, dvonadstropnica, secesija, 29. iz 1928, 30. iz 1940, 31. iz 1928 I. Živic, 34. iz 1928 A. Peklar, 36. iz 1905 U. Nassimbeni, 37. iz 1903, 38. iz 1897 J. Nepolitzky, 41. iz 1902

Trdinova ulica:

3. iz 1921 R. Kiffmann, 5. 7. 9. vse iz 1922, 15. iz 1898

Trg Borisa Kidriča:

3. dekliška ljudska šola iz 1893, Aleksander Nagy, sedaj Ekonomska srednja šola

5. nadzidana dvonadstropnica iz 1889, Andrej Černiček, neorenesansa

Trg generala Maistra:

1. Prva gimnazija dvonadstropnica iz 1871-72, Vili Buecher iz Gradca

Trg svobode:

3. dvonadstropnica iz ok. 1860, prezidana 1881, Adolf Baltzer, neorenesansa

5. pritličen trgovski paviljon iz 1929 Viktor Accetto

Trubarjeva ulica:

1. nadstropnica evangeličanskega župnišča iz 1877, Adolf Baltzer

4. hiša iz 1903, Rudolf Kiffmann, secesija in neobarok

5. nadstropnica iz 1888, Andrej Černiček, neobarok

11. vila iz 1893, prezidana 1926, Adolf Baltzer, neorenesansa

15. vila iz 1908, Rudolf Kiffmann, domačijijski slog

17. in 25. vili iz 1900

27. vila iz 1936, Rudolf Kiffmann

Turnerjeva ulica:

19. iz 1940 U. Nassimbeni, 21. iz 1940, Fritz Kiffmann, 24. iz 1937 Franjo Vrabl,

26. iz 1937 F. Vrabl, 28. iz 1934 Franjo Špes, 31. iz 1934 M. Czeike, 32. iz 1931

A. Peklar, 33. iz 1933 Jelenc in Šlajmer, 34. iz 1933 R. Kiffmann, 35. iz 1933

Jelenc in Šlajmer, 36. iz 1933 A. Peklar, 37. enako, 39. iz 1930 U. Nassimbeni,

41. iz 1934 Ivan Zupan

Tyrševa ulica:

4. dvonadstropnica iz 1903, Ubald Nassimbeni, severna neorenesansa

6. dvonadstropnica iz 1902, Janez Špes, neorenesansa

12. dvonadstropnica iz 1903, Ubald Nassimbeni, severna neorenesansa

14. trinadstropnica iz 1907, secesija

18. trinadstropnica iz 1898, neobarok

19. nekdanji Černičev sanatorij iz 1929, Jelenc in Šlajmer

20. dvonadstropnica iz 1873, Andrej Černiček, zgodnja neorenesansa

24. trinadstropnica iz 1892, Andrej Černiček, neorenesansa

26. trinadstropnica iz 1905, Adolf Baltzer, neorenesansa

Ulica heroja Bračiča:

15. trinadstropnica iz 1912, Hubert Misera, fasada ogoljena

16. trinadstropnica iz 1909, Hubert Misera, fasada ogoljena

17. trinadstropnica iz 1912, Hubert Misera, fasada ogoljena

Ulica heroja Jevtiča:

1. 3. 5. kompleks nekdanje kasarne iz 1892-1902, 2. 4. 6. hiše iz 1888, 1900 in 1938

Ulica heroja Staneta:

1. 3. palača okrajnega glavarstva iz 1910-11 Hans Pruckner iz Gradca, Rudolf Kiffmann, neorenesansa

2. 4. 6. 8. Hutterjev blok iz 1940, Saša Dev

12. hiša iz 1898, Franc Dervušek, neobarok

14. hiša iz 1898, brata Rudolf in Karl Kiffmann, neobarok

16. hiša iz 1937, Rudolf Kiffmann

18. hiša iz 1898, Fritz Friedrigger, neobarok

19. kavarna - sedaj akvarij iz 1921-22, Maks Czeike, Rudolf Kiffmann

20. vila iz 1923-24 Rudolf Kiffmann

22. hiša iz 1898, Adolf Baltzer, neorenesansa

24. hiša iz 1889, Fritz Friedrigger, neobarok

26. vila iz 1898, neorenesansa

Ulica heroja Šaranoviča:

20. hiša iz 1898, Karel Kiffmann

22. hiša iz 1911, Rudolf Kiffmann

25. 27. kompleks nekdanje kasarne iz 1892-1902

Ulica heroja Šlandra:

9. hiša iz 1937, Saša Dev, Jelenc in Šlajmer

13. dvonadstropnica iz 1913, Hubert Misera

18. nadstropnica iz 1900, Rudolf Holzer, fasada ogoljena

21. 23. trinadstropnici iz 1911, Hubert Misera, fasadi ogoljeni

Ulica heroja Tomšiča:

2. dvonadstropnica iz 1890, Adolf Baltzer, neorenesansa

3. trinadstropnica iz 1880, s secesijsko fasado iz ok. 1905

5. Scherbaumova vila iz 1895-96, Leopold Theyer iz Gradca, Schmidt in Friedrigger

9. trinadstropnica iz 1910-11, Adolf Baltzer, neorenesansa

11. trinadstropnica iz 1935, Jelenc in Šlajmer

Ulica kneza Koclja:

6. nadstropnica iz 1890, Andrej Černiček, neorenesansa

9. Narodni dom iz 1897-99, Jan Veyrich iz Prage

16. trinadstropnica Antona Badla iz 1902, F. Friedrigger, fasada ogoljena

26. nadstropnica iz 1897-98, Rudolf Kiffmann, neorenesansa

Ulica prežnanih:

6. iz 1898 Karel Kiffmann, 8. iz 1899 Rudolf Kiffmann, 10. iz 1899, 14. iz 1939 Franjo Vrabl

Ulica Slave Klavore:

3. iz 1928 Rudolf Kiffmann, 5. iz 1927-28 Ubald Nassimbeni

Ulica talcev:

15, 17, 21, 23, 25, 32. dvo- in trinadstropnice iz 1904-08, Hubert Misera, preproste neobarčne z delno ogoljenimi fasadami

Ulica Vita Kraigherja:

8. trinadstropnica iz 1925, mestna poslovna hiša, Maks Czeike

Vegova ulica:

18. hiša iz 1926

Vilharjeva ulica:

2. 4. 6. hiše iz 1910, Fritz Friedrigger, 7. iz 1931-32 Jelenc in Šlajmer

Vinarska ulica:

13. vila iz 1927, Ubald Nassimbeni, 14. vinarsko - sadjarska šola iz 1905 Rudolf Kiffmann, neorenesansa, 19. iz 1936, Franjo Vrabl, 29. iz 1897 F. Friedrigger, 35. iz 1911 A. Peklar

Vojašniška ulica:

16. iz 1882 Andrej Černiček

Vojašniški trg:

8. prezidava skladišča v stanovanjsko hišo iz 1890, Adolf Baltzer

Vošnjakova ulica:

20. 22. trinadstropnici iz 1909-10, Hubert Misera, fasadi ogoljeni

Vrbanska cesta:

2. hiša iz 1932 Jelenc in Šlajmer, 4. 5. iz 1937 in 1940, obe Jelenc in Šlajmer, 13. hiša iz 1930, U. Nassimbeni, 15. iz 1929, 17. iz 1928 U. Nassimbeni, 19. iz 1929 Jelenc in Šlajmer, 21. iz 1927 V. Accetto, 23. iz 1929 Franjo Špes, 25. iz 1932 M. Czeike, 27. iz 1929 Jelenc in Šlajmer, 29. iz 1929 Jelenc in Šlajmer, 31. iz 1929 V. Accetto, 33. iz 1930

Wilsonova ulica:

9. iz 1902, 11. iz 1903, 13. iz 1902 Julij Glaser, 15. iz 1903 U. Nassimbeni, 19. iz 1909 U. Nassimbeni, 20. iz 1922 R. Kiffmann, 21. iz 1909 U. Nassimbeni, 23. iz 1909 R. Kiffmann, 25. iz 1909 R. Kiffmann

Za Kalvarijo:

4. iz 1928 A. Peklar

Zidovska ulica:

9. fasada iz 1907 F. Friedriger, 10. nadzidava 1. nadstropja iz 1933, R. Kiffmann, 12. dvonadstropnica iz 1890, Andrej Kufner, neorenesansa.

Viri:

- Uprava za gradnje in regulacijo Maribor, fond P(okrajinski) a(rhiv) M(aribor)
- Viri za gradbeno zgodovino Maribora po 1850, Viri 2, zvezki 1 - 6, PAM 1990 - 1995
- Knjiga meščanov okrožnega mesta Maribora 1762 - 1918, 156 listov, PAM
- Protokoli ceha zidarjev, kamnosekov in tesarjev iz let 1749 - 1869 s spreminjenimi spisi iz let 1852-58 in 1854-63, PAM

- Mestni registri prostih in koncesioniranih obrti (med katere je spadalo tudi gradbeništvo). Prvi, še z oznako protokola, je bil nastavljen leta 1838, drugi leta 1866 na osnovi obrtnega zakona iz leta 1859, tretji leta 1908 na osnovi zakonove novele iz leta 1907, četrti pa leta 1932 na osnovi novega obrtnega zakona iz leta 1931, ki so ga vodili do leta 1955. PAM

- Matične knjige:

župnija sv. Janeza Krstnika

krstne iz let 1860-66, 1866-75, 1876-82, 1882-93 ter prepisi iz 1894-1939

poročne iz let 1851-65, 1866-76, 1877-88, 1889-1900 ter prepisi iz 1902-1939

mrliške iz let 1858-76, 1877-98 ter prepisi iz 1904-1920

župnija sv. Marije Milosti

krstne iz let 1852-60, 1861-74, 1875-82, 1882-92 ter prepisi iz 1891-1932

poročne iz let 1858-73, 1874-88 ter prepisi iz 1890-1932

mrliške iz let 1845-73, 1874-1901 ter prepisi iz 1902-1932

župnija sv. Marije Magdalene

krstne iz let 1855-66, 1867-75, 1875-82, 1882-91 ter prepisi iz 1894-1938

poročne iz let 1863-78, 1878-95 ter prepisi iz 1896-1938

mrliške iz let 1866-81 ter prepisi iz 1882-1938

Literatura:

- Franjo Baš: Razvoj Maribora v letih 1918 - 1938, Kronika slovenskih mest 6/1939 p. 57-68

- Fran Šijanec: Sodobna slovenska likovna umetnost. ZO, Maribor 1961

- ZUM: Maribor včeraj - danes - jutri. elaborat. Maribor 1963

- Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752 - 1941. Maribor skozi stoletja I. Maribor 1991, p. 313-414

- Jože Curk: Maribor. Urbanistično - gradbeni zgodovinski oris I in II. ČZN NV 2/1966 p. 63-95 in 4 / 1968 p. 83-105

- isti: Mariborski gradbeniki v času baroka in klasicizma. ČZN NV 22/1986 p. 289-314

- isti: Kratek oris komunalne in gradbene zgodovine Maribora med obema vojnama. Kronika 28/1980 p. 194-199

- isti: Urbana in gradbena zgodovina Maribora. Maribor skozi stoletja I. Maribor 1991, p. 511-663

- Iztok Premrov: Arhitektura 19. stoletja v Mariboru. ČZN NV 10/1974 p. 341-380

- Borut Rovšnik: Stilni razvoj ornamenta na fasadah v Sloveniji od 1895 do prve svetovne vojne. ZUZ NV 16/1980 p. 25-51

- Jelka Pirkovič Kocbek: Izgradnja sodobnega Maribora (Mariborska arhitektura in urbanizem med leti 1918 in 1976), Ljubljana 1982
- ista: Fritz Friedrigger in Maribor 1894 - 1920. Katalog Umetnostne galerije Maribor 1999
- Jelka Pirkovič - Breda Mihelič: Secesijska arhitektura v Sloveniji. Ljubljana 1997, p. 180-184
- Rok Golob - Eva Dvoržakova: Arhitekt Maks Czeike 1879 - 1945. Slovensko - češka liga. Maribor 1998.

Jože Curk

DAS MARIBORER BAUWESEN VON MITTE DES 19. BIS MITTE DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Wie die Untersuchung zeigt, gab es im Mariborer Bauwesen in den Jahren von 1850 bis 1940 eine große Entwicklung, sowohl in quantitativer als auch in fachlicher Hinsicht. Aufgrund der sprunghaften Entwicklung stiegen die Bedürfnisse der Stadt nach baulichen Leistungen stetig an und wurden anspruchsvoller. Einen Einschnitt in dieser Entwicklung verursachte der Erste Weltkrieg und das darauffolgende Jahrzehnt, als sich die Stadt in einer neuen politischen Situation einfand, die ihr in den ersten Nachkriegsjahren nicht sonderlich gewogen war. Erst nach der verwaltungsmäßigen Konsolidierung des neuen Staates konnte sich die Stadt wirtschaftlich stärken, es begann ihre erneute Entwicklung, die sie in anderthalb Jahrzehnten kommunal und baulich modernisierte, aus verwaltungstechnischen Gründen städtebaulich aber nicht vereinheitlichen konnte. Das geschah erst nach dem Zweiten Weltkrieg, als Maribor zu einem einheitlichen Verwaltungsraum wurde und womit die Vorkriegs-Einschränkungen seiner komplexen städtebaulichen Orientierung wegfielen. Die beschriebene Entwicklung des städtebaulichen Ausbaus spiegelte sich auch in der Architektur wieder, in der seit dem 19. Jahrhundert historische Stilrichtungen überwogen, mit Ausnahme zeitweiser Jugendstileinflüsse, die die Mariborer Bautätigkeit bis zum Ersten Weltkrieg beherrschten. Erst kurz vor Kriegsausbruch wurde der Jugendstil allmählich durch die stilistisch fortschrittlichere sachliche Architektur abgelöst, die ihre Konstruktionen, bedingt durch die Einführung von Eisen, Beton und zuletzt Stahlbeton nicht mehr hinter den traditionellen historischen Fassaden versteckte. Die Architektur begann, sich in ihrem elementaren konstruktiven Bild durchzusetzen, nur durch Verzierungen, die ihrem esthetischen Aussehen diene, ergänzt. Da sie aber noch immer auf der Anwendung klassischer Baumaterialien basierte, insbesondere Ziegel, blieb sie in ihrer Umsetzung in den vererbten Projektverhältnissen.

Historische Stilrichtungen, angefangen mit der Kadettenanstalt des Jahres 1854, klangen mit dem Gebäude der Bezirkshauptmannschaft (dem jetzigen Gemeindeamt) im Jahre 1912 aus, das heißt, dass sie 60 Jahre erfolgreich in der Mariborer Bauszene gegenwärtig waren. Vorurteile, dass sie gegen die Entwicklung, rückschrittlich und ähnliches waren, sind haltlos. Bei der Gestaltung der Fassaden waren sie zwar retrospektiv, auf keinen Fall aber beim Entwurf der Räumlichkeiten als grundlegende Entwicklungsorientierung der Architektur. Nicht nur bei Gebäuden, die den neuen Anforderungen des Staates und der Gesellschaft entsprechen mussten, sondern auch bei Wohnhäusern stellte sich diese Architektur als innovativ heraus, denn sie brachte Maß und Verhältnis in die Architektur, die den neuen Wohn- und damit auch dem

Lebensraum entsprachen, hinein. Dieser Zeitraum griff vor allem mit der Schaffung neuer Stadtteile – die uns noch heute mit ihren harmonisch abgestimmten Proportionen zufrieden stellen – kreativ in die städtebauliche Gestaltung der Stadt ein. In diesen Stadtteilen fühlen sich die Menschen nach wie vor als Stadtbürger, was in den neuen Stadtteilen nicht immer der Fall ist, denn zu häufig werden sie dort auf die Stufe anonymer Mitbewohner degradiert.

Dem Zeitraum der historischen Baustile folgte der Zeitraum der rationalistischen (sachlichen) Architektur, die in den folgenden fünfundzwanzig Jahren die Bautätigkeit der Stadt beherrschte. Sicher ist, dass sie in den ersten fünfzehn Jahren noch auf den Errungenschaften des vergangenen Zeitraums basierte, dann aber kühner in Richtung Funktionalismus schwenkte, diesen aber nur selten zur Gänze durchsetzte, da sie mehr oder weniger bei der Nutzung der klassischen Baumittel blieb, die rein konstruktivistischen Errungenschaften vor der Einführung neuer Techniken und Materialien nicht zuließ.

Dieser und einer solchen Entwicklung folgten auch ihre Träger, Baufachleute, die nach dem Jahre 1860 allmählich von Maurer- und Zimmermann-, also Innungsmeistern zu Unternehmern wurden. Der Bedeutung nach erste von ihnen waren Andrej Čerņiček, dem die Familien Holzer, Glaser und Baltzer folgten; weiters Franc Dervušek, Jožef Nekrep, Hubert Misera, Friderik Friedrigger, Maks Czeike, Ubald Nassimbeni, Rudolf Kiffmann senior und junior sowie seit 1926 die Firma Jelenc & Šlajmer. Als bedeutende Projektanten gelten Andrej Čerņiček, Franc Dervušek, Adolf Baltzer, Friderik Friedrigger, Maks Czeike, Ubald Nassimbeni, beide Kiffmanns und Jože Jelenc. Als ausgesprochene Bauherren für den Markt haben sich Jožef Nekrep und Hubert Misera, als Erbauer von Familienhäusern hat sich insbesondere Alojz Peklar durchgesetzt. An der baulichen Entstehung der Stadt im erörterten Zeitraum waren aber auch mehrere ausländische Projektanten und Baumeister beteiligt, vor dem Ersten Weltkrieg waren es vor allem Grazer, danach die aus Ljubljana. Aus ihren gemeinsamen Bemühungen entstand Maribor, angenehm und anziehend, so, wie wir – die älteren Einwohner in den Jahren vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkrieges diese Stadt erlebt haben.

NEKATERE PRIMERJAVE SLOVENSKEGA IN SLOVAŠKEGA NARODNEGA RAZVOJA TER SLOVENSKI POGLED NA SLOVAKE V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA*

Tone Kregar*

UDK 94(497.4:437.6):323.1"1850/1900"

KREGAR Tone: Nekatere primerjave slovenskega in slovaškega narodnega razvoja ter slovenski pogled na slovake v drugi polovici 19. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 333

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor v prispevku primerja narodno-politični razvoj Slovencev in Slovakov v drugi polovici 19. stoletja. Zgodovinska usoda obeh narodov je v veliki meri primerljiva tako glede narodno-emanipacijskih kot družbeno-socialnih prizadevanj, katera so v pretežni meri zaznamovali in zavirali raznarodovalni pritiski oz. madžarizacija v slovaškem ter germanizacija v slovenskem primeru. Zarezo v dotlej dakaj izenačenem narodnem razvoju Slovencev in Slovakov predstavlja uvedba dualizma, po katerem se oba naroda znajdeti v različnih delih monarhije. Zaradi neprimerno neprijaznejših političnih razmer na Ogrskem začne Slovaško narodno gibanje za slovenskim nazadovati, vendarle pa je osnovnim paralelam v razvoju obeh narodov mogoče slediti še naprej. Drugi del prispevka prinaša pregled pisanja slovenskega tiska o Slovakah v drugi polovici 19. stoletja, predvsem v njegovih 80. in 90. letih.

UDC 94(497.4:437.6):323.1"1850/1900"

KREGAR Tone: Some comparisons of the Slovenian and Slovak National development and Slovenian views of Slovaks in the later half of the XIX Century. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 333

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author, in the paper, compares the national-political development of Slovenians and Slovaks in the latter half of the XIX century. The historical fate of both nations is comparable, to a great extent, as to national-emanipatory and other social strivings, which were marked and impeded predominantly by denationalising pressures, i.e. Hungarization (Magyarization) in the Slovak and Germanization in the Slovenian case. The introduction of dualism represents the inesion in the until then rather at par national development of Slovenians and Slovaks, after which the two nationalities find themselves in two very different parts of the Monarchy. Owing to incomparably graver conditions in Hungary the Slovak national movement begins to retrogress, though it is possible to follow further the basic parallels of the two nationalities. The second part of the paper contains a review of writing of Slovenian newspapers on Slovaks in the latter half of the XIX century, primarily in the 80s and 90s.

* Mag. Tone Kregar, višji kustos Muzeja novejšje zgodovine, SI-3000 Celje

Pričujoči prispevek je skrajšan in za objavo prirejen del magistrske naloge z naslovom Slovensko-slovaški kulturni stiki (1918-1941), ki jo je avtor 16. 12. 2003 zagovarjal na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Rojstvo in pomlad narodov

Čeprav sta slovaška in slovenska etnična skupnost, postopoma se razvijajoči v narod, živeli v različnih polovicah habsburške monarhije, lahko med njima najdemo toliko sorodnosti ter podobnosti kot med redko katerima drugima narodoma srednjeevropskega prostora. Tudi če se na tem mestu ne vračamo v zgodnji srednji vek in konec takratnega (v določeni meri celo skupnega) približka državne samostojnosti, je vendarle treba izpostaviti nekaj značilnosti, ki svoje razloge in korenine vlečejo prav iz omenjenih, sicer v legende in mite ovitih, a vendarle odločilnih časov. Z germansko-ogrsko politično podreditvijo slovenskega prostora sta tako Slovaki kot Slovenci zaključili svojo lastno razvojno pot v državopravnem smislu, ki je obetala, da bi podobno, kot denimo pri Čehih ali Hrvatih, izoblikovala lastno in s strani drugih priznano geopolitično tvorbo ter s tem vsaj v določeni meri ustvarila realni temelj, na katerega bi se lahko v nadaljnjih stoletjih, še posebej pa v začetkih narodnega preporoda, vezal zgodovinski spomin.¹ Vzporedno s samim bremenom nezgodovinskosti so tako pri Slovakah² kot Slovencih do izraza prihajale predvsem njene pojavnne oblike. Skorajda popolna odsotnost oz. izguba lastnih višjih slojev, ki bi participirali vsaj pri lokalni, če že ne centralni oblasti (mišljena je večja, formirana skupina z jasno identifikacijo, ne pa eventualni posamezniki, ki se jim je uspelo povzpeti med privilegirane, s tem pa v popolnosti prevzeti tudi njihovo identiteto) in pa ozemeljsko-upravna razdrobljenost sta zato močno otežili razvojno pot v moderni politični narod ter oblikovanje narodne identitete.³ Samo narodno prebujanje sicer bistveno ne zaostaja za ostalim srednjeevropskim prostorom⁴ in je kot druga posledica enakega duha časa, vendarle pa so sile, ki so se te naloge lotile, dosti šibkejše in se razvijajo v neprimerno težjih pogojih. Zato je tudi razumljivo, a v vsakem primeru potrebno poudariti, da močnejše razširjene narodne zavesti tako Slovenci kot Slovaki v predmarčnem obdobju še ne poznajo. Pri obeh narodih je omejena na ožji krog inteligence in meščanstva, se pravi dokaj slabo razvitih družbenih slojev oz. kategorij. Tako Slovenci kot Slovaki so v tem času še prvenstveno narod kmetov, ki ga bolj kot narodne zadeve zanimajo in pestijo fevdalni okovi oz. podložniška razmerja, nezanemarljiva pa je, predvsem pri Slovencih, tudi regionalna oz. deželna pripadnost. Moderni narodni jezik kot temeljni nacionalni postulat je sicer že formiran, le da je pri Slovakah⁵ praktično še v povozu.

¹ Popolnoma brez zgodovinske tradicije oba naroda sicer nista bila. Slovaki so poudarjali predvsem Velikomoravsko obdobje ter pomen Cirila in Metoda, kot tudi svojo varianto vključitve v Ogrsko kraljestvo, medtem ko so se Slovenci spominjali predvsem Karantanije in se sklicevali na dalj časa ohranjeno ustoličevanje koroških vojvod.

² Temelj pričujočega pregleda slovaške zgodovine od začetkov narodnega gibanja do razpada Habsburške monarhije predstavljajo noveše sinteze slovaškega zgodovinopisja: Dušan Kováč, *Dejiny Slovenska*, Nakladatelství Lidové noviny, Praga 1999, str. 87-180; *Dejiny Slovenska* (Dušan Čaplovič, Vilam Čičák, Dušan Kováč, Lubomír Lipták, Ján Lukačka), AEP, Bratislava 2000, str. 177-224.; *Dejiny Slovenska II* (Slovenské národné obrozenie 1780-1848), Veda, Bratislava 1987; *Dejiny Slovenska III*, Veda, Bratislava 1992; E. Mannová in kolektiv, *A concise history of Slovakia, On the road to modernization 1848-1918*, Bratislava 2000, str. 193-240.

³ Slovenci so bili razdeljeni v notranjavijskih deželah, Slovaki pa so živeli v komitatih. Ostanek slovenskega plemstva v slovenskem prostoru so praktično neprepoznavni, medtem ko v slovaških delih Ogrske še sredi 19. stoletja obstaja srednje in nižje plemstvo slovenskega izvora, t.i. zemanstvo, ki se sicer tudi samo ne smatra za madžarsko, vendar je praviloma anacionalno ter usmerjeno predvsem v ohranitev svojih družbenih privilegijev in regionalno-historične, se pravi ogrske identitete. Slovaško narodno gibanje sicer dolgo upa na zemansko podporo, a brez večjih rezultatov, dokler se v drugi polovici 19. stoletja praktično vse preostalo srednje in nižje slovaško plemstvo ne madžarizira.

⁴ Prim: Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, Slovenska Matica, Ljubljana 1962.

⁵ O pisnem in govornem jeziku slovaškega izobraženstva pred začetki narodnega preporoda glej: Peter Brock, *Slovenské národné obrozenie 1787-1847*, Kalligram, Bratislava 2002, str. 19-23.

jih, saj se Šturova⁶ kodifikacija med ljudstvo šele prebija, medtem ko so Slovenci glede tega precej na boljšem. Knjižni jezik ima bogatejšo tradicijo in je sposoben vrhunskega umetniškega izraza, kar najbolje dokaže Prešeren. Zato mu tudi ilirščina ne predstavlja hujšega konkurenta, postopoma, a temeljito pa se uredi tudi vprašanje pisave oz. črkopisa.⁷

Pač pa so glede politične profiliranosti in še posebej organiziranosti Slovaki v letih pred pomladjo narodov kar nekaj korakov pred Slovenci. Svojevrstna »zasluga« za to gre predvsem agresivni madžarizaciji, ki je v določeni meri nastopila že pred letom 1848.⁸ V obrambi pred njo se je zato tudi slovaško narodno gibanje že v predmarčnem obdobju razširilo s kulturnega na politično prizorišče, medtem ko pri Slovencih o tem takrat še ne moremo govoriti.⁹ Walter Lukan to dokazuje tudi s poimenovanjem obeh najpomembnejših časopisov. Slovaških, leta 1845 ustanovljenih Slovenských narodných novín, z eksplicitnim narodno-političnim programskim poudarkom že v naslovu, ter Bleiweisovimi Kmetijskimi in rokodelskimi novicami iz 1843, ki o podobnih pretenzijah (čeprav leta 1844 prve uporabijo termin Slovenija v teritorialno-političnem smislu) niti ne razmišljajo. Posledica tega je tudi vodenje narodnega gibanja, ki je pri obeh narodih popolnoma neprimerljivo. Medtem ko Slovenci niti v času revolucije ne oblikujejo nekega centralnega narodnega vodstva, ki bi uskladilo svoje zahteve, poenotilo cilje in prepoznavno nastopilo, so zastavonoše slovaškega narodnega gibanja dobro znani in postopoma tudi priznani od večine slovaških narodnjakov že neke od začetka štiridesetih let 19. stoletja naprej. Gre za mladoslovaško generacijo oz. šturovce, ki so med vsemi različnimi slovaškimi smermi najagilnejši in zato ob izbruhu revolucije tudi edini pripravljeni in sposobni aktivno nastopiti tako politično kot ne nazadnje tudi vojaško, pa čeprav s skromno in omejeno podporo prebivalstva.¹⁰

Slovence praktično šele izbruh revolucije spodbudi h konkretnjšemu razmišljanju o narodni bodočnosti ter k različnim oblikovanjem nacionalnega programa, ki končno privede do ideje »Zedinjene Slovenije«. Nanjo se sicer vežejo tako nacionalne zahteve Matije Majarja, »graške« in »dunajske« Slovenije kot nekaterih drugih pomembnejših skupin ali posameznikov. Vendar pa je

⁶ Ludovit Štúr (1815-1856), filozof, jezikoslovec, pisatelj in publicist. Vodilna osebnost slovaškega narodnega preporoda ter ideolog in organizator narodno-osvobodilnega gibanja. Kot profesor evanđeličanskega liceja v Bratislavi (1837-38 in 1840-43) je močno vplival na dvig narodne zavesti mlade slovaške inteligence. V 40. letih je idejno - politično in jezikovno utemeljil kodifikacijo novega vsenarodnega knjižnega jezika (spis "Narečja slovenskú" - 1846) ter mu v spisu "Nauka reči slovenskej" (1846) izdelal tudi čvrsto gramatično zgradbo. Leta 1841 je v odziv na madžarizacijsko akcijo inšpektorja protestantske cerkve grofa Karla Zaya napisal spis "Starý a nový vek Slovákov" (izšel je šele čez slabih sto let) ter v njem obsodil madžarizacijo in apeliral na narodna čustva Slovakov, sledili pa so tudi drugi obrambni spisi. Leta 1847 je bil kot poslanec mesta Zvolen izvoljen v ogrski parlament, kjer je spadal med najodločnejše zagovornike odprave podložništva. Med revolucijo je vodil slovaško narodno gibanje, po letu 1851 pa je pod policijskim nadzorom živel v Modri. Tam je leta 1856 za posledicami nesreče s puško tudi umrl. V zadnjih letih življenja je napisal svoj politični "testament", delo "Slovanstvo a svet budoucnosti" (Slovanstvo in svet prihodnosti), v katerem, razočaran nad Habsburško monarhijo, prihodnost Slovanov vidi v pripaditvi k Rusiji. Več o Štúru glej v: Ján Ilučko, Život a dielo Ludovita Štúra, Osveta, Martin 1988.

⁷ Vasilij Melik, Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941) (v nadaljevanju: Melik, Problemi...), Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas (ur. Dušan Nečak), Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana 1997, str. 44. (v nadaljevanju: Avstrija, Jugoslavija, Slovenija...)

⁸ Prim: Zwitter, n.d., str. 34-35.

⁹ Prim: Janez Cvirn, Nemško-slovenski odnosi osrednji problem slovenske zgodovine (v nadaljevanju: Cvirn, Nemško-slovenski odnosi...), Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti (ur. Stane Granda, Barbara Šatej), Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1998, str. 87. (v nadaljevanju: Slovenija 1848-1998...)

¹⁰ Walter Lukan, Slovenci in Slovaki v revolucionarnih letih 1848/49, Slovenija 1848-1998, str. 44-51.

»tabor, ki se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo leta 1848 še šibek in maloštevilen«¹¹ (vanj denimo v popolnosti ne moremo uvrstiti niti Bleiweisa),¹² poleg tega pa med sabo slabo povezan in poenoten ter brez centra, ki bi vodil in usmerjal narodno politiko in njene zahteve. Zato tudi ne preseneča, da je peticijsko gibanje v podporo Zedinjene Slovenije »imelo le slab uspeh, saj ni zajelo kmetov in večjega dela meščanstva.«¹³ Čeprav novejši izsledki dokazujejo, da kmečka podpora peticijskemu gibanju niti ni bila tako šibka, pa vendarle ostaja dejstvo, da so v programu Zedinjene Slovenije slovenski kmetje pogrešali predvsem jasno zahtevo po zemljiški odvezi brez odškodnine, močnejši nacionalni angažma meščanov pa je zavirala predvsem močna deželna in lokalna pripadnost.¹⁴

Čeprav narodno-revolucionarni zanos tudi med slovaškim prebivalstvom ni bil dosti množičnejši in teritorialno enakomeren (pasiven je ostal predvsem njegov večinski, katoliški segment ter vzhodni deli slovaškega ozemlja), pa je tam le bilo v celoti gledano precej drugače. Predvsem, kar se tiče vodstva in organiziranosti narodnega gibanja.¹⁵ Na njegovo čelo se, kot rečeno, postavijo šturovci, ki poleg zametkov diplomacije, pozneje pa tudi vojaške strukture, v maja 1848 sprejetih Zahtevah slovaškega naroda¹⁶ razvijejo jasen narodni program, ki ne nazadnje gradi na širšem temelju vsaj dela prebivalstva. Slovaški narodni program se, kot ugotavlja že Lukan, ne razlikuje dosti od programa Zedinjene Slovenije, vendar pa je precej širši, saj poleg nacionalnih zahtev vsebuje tudi širo socialno in demokratično dimenzijo.¹⁷ Oba programa, tako slovaške Zahteve kot slovensko Zedinjeno Slovenijo, končno podpre tudi Slovanski kongres v Pragi, na katerem sicer Slovaki na čelu s Štúrom igrajo neprimerno vidnejšo vlogo od Slovencev.¹⁸ Zaradi različnega poteka dogodkov se je slovaško narodno gibanje v naslednjih mesecih z vojaško akcijo in razglasitvijo odcepitve Slovaške od

¹¹ Vasilij Melik, Leto 1848 v slovenski zgodovini, Slovenci 1848-1918..., str. 45.

¹² Prim: Vasilij Melik, Bleiweisova vloga v slovenski politiki, Slovenci 1848-1918..., str. 193-194.

¹³ Ilustrirana zgodovina Slovencev (Janez Cvim et al.), Mladinska knjiga, Ljubljana 1999, str. 229. (v nadaljevanju: Ilustrirana zgodovina Slovencev...)

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Podrobneje o Slovákích v revolúcii glej: Slováci v revolúcii 1848-1849, Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Starej Turej 17.9.-18.9. 1998, Matica Slovenská, Martin 2000.

¹⁶ »Zahteve« so skupaj obsegale 14 točk, v njih pa so Slováci zahtevali priznanje in zagotovitev slovaške samobitnosti oz. demokratično rešitev narodnega vprašanja na Ogrskem. V njih so zavrnili kakršnokoli nadrejenost enega naroda nad drugimi in zahtevali zagotovitev polne enakopravnosti vseh narodov Ogrske na osnovi vzajemnega spoštovanja, podpore in bratskega sožitja. Enakopravnost in samobitnost narodov ter izkoreninjenje vsakršnega narodnega zatiranja naj se izrazi s federalizacijo Ogrske na narodni osnovi, z vseogrsko skupščino, sestavljeno na narodni podlagi in s posebnimi narodnimi skupščinami (sejmi), kompetentnimi obravnavati tako narodne kot vsedrjavne zadeve, v določiti etničnih meja in uporabi narodnih barv ter zastav in v slovaških domobranskih enotah narodne garde s slovaškimi poveljniki ter slovaškim poveljevalnim jezikom. Zahtevali so odpravo zakona o izključni uporabi madžarščine v župnih in občinskih uradih, kot tudi v parlamentarnih odborih. Zahtevali so zakonsko zagotovljeno uporabo slovaškega jezika v slovaških komitatih, občinah in mestih ter ustanavljanje slovaških ljudskih, srednjih in strokovnih šol ter univerze. Prav tako so se zahteve dotikale temeljne razširitev političnih pravic in svoboščin. Se pravi, podelitev splošne, enake in tajne volilne pravice (aktivna od 20. leta, pasivna od 24. leta starosti naprej) ter uzakonitev popolne svobode govora, tiska in zborovanja. Zahtevali so tudi razširitev odprave podložniških obveznosti na vse kmečke kategorije, vrnitev vseh zemljiških površin, ki so bile v preteklosti odvzete kmetom ter še nekaj podobnih ukrepov v korist kmeta. Na koncu so zahtevali še izpustitev zaprtih slovaških narodnjakov ter priznanje državljanskih svoboščin Poljakom v Galiciji. Zahteve so povzete po: Michal Otčenáš, Formovanie slovenského revolučného programu, Slováci v revolúcii 1848-1849, str. 71, 72.; Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu 1848-1945 I, SAV, Bratislava 1971, str. 65; Dejiny Slovenska III, str. 35, 36; Kováč, Dejiny, str. 117; Dejiny Slovenska 2000, str. 190; Karol Rebro, Štátoprávne požiadavky Slovákov v rokoch 1848-1849, Slováci a ich národný vývin, Sborník materiálů z V. sjazdu slovenských historikov v Banskej Bystrici, SAV, Bratislava 1969 (v nadaljevanju: Slováci a ich národný vývin...), str. 185-186.

¹⁷ Lukan, n. d., str. 48.

Ogrske še radikaliziralo, se naslonilo izključno na dvor in cesarja ter s tem postalo vsaj delno upoštevanja vreden politični faktor, medtem ko se je razvoj dogodkov v Sloveniji precej umiril in upočasnil, oblast pa je ves čas ostala v rokah starih sil. S končno zmago reakcije oz. dvora ter njene zavrnitve oz. odprave vsakršnih med revolucijo postavljenih oz. že doseženih zahtev, so se izjalovili tako slovaški kot slovenski narodnopolitični interesi in prizadevanja. Ta udarec je nedvomno bolj prizadel Slovake, ki so si od revolucije več obetali in zanjo več žrtvovali. Ne nazadnje so v realizacijo lastne teritorialne in upravne avtonomije iskreno verjeli, medtem ko, kot pravi Lukan, *«večina slovenskih političnih akterjev ni resno pričakovala skorajšnje uresničitve 'Zedinjene Slovenije'»*.¹⁹

Obdobje neoabsolutizma je zato slovaško politično elito navdalo s silnim malodušjem, ki ga je poglobila še tragična Šturova smrt leta 1856. V določenem obdobju se je v nevarnosti znašel celo težko pridobljeni konsenz glede lastnega knjižnega jezika. V takšni situaciji so se morali šturovci osredotočiti predvsem na njegovo obrambo, kar jim je s Hattalovo reformo in njenim uspehom med slovaško inteligenco končno tudi uspelo. Je pa to tudi praktično edini večji slovaški uspeh v obdobju neoabsolutizma, če seveda ne upoštevamo, da je Bachov režim s svojo centralizacijo ter paralizacijo vsakršnega političnega življenja za določeno obdobje v kot potisnil tudi Madžare ter s tem njihovo nacionalistično in madžarizacijsko politiko do Slovakov. Za Slovence je to sicer čas začetka aktivnega narodnega opredeljevanja, a vendarle znotraj kulturnega delovanja, na katerega se je bilo iz političnih sfer prisiljeno omejiti narodno gibanje. Le-to je politično nemoč kompenziralo s pospešenim prizadevanjem za dvig kulture in izobrazbe preprostega prebivalstva, v katerem je pozitivno vlogo (tudi s porastom literarne produkcije) odigrala predvsem duhovščina. Kljub centralizaciji in z njo hočeš-nočeš prepleteni germanizaciji se je v pomembni meri izboljšal položaj slovensčine. Država je leta 1849 začela izdajati Uradni list tudi v slovenskem jeziku, ga tako formalno pravno priznala in etabilrala ter s tem neposredno vzpodbudila razvoj slovenske pravne terminologije. Obenem se je oblast tudi zavzela za enoten slovenski knjižni jezik oz. za odpravljanje njegovih različnih lokalnih variant, s čimer je Slovence priznala kot enoten narod ne glede na deželne meje. Tudi šolske učbenike so poslej tiskali enotno za vse Slovence, slovensčina pa je postala obvezen predmet slovenskih gimnazijcev. Predvsem slednje je ob ostalem naštetem močno koristilo novim generacijam slovenskih izobražencev, ki so se po besedah Vasilija Melika *«naučile slovensko misliti, govoriti in pisati»*.²⁰

Čeprav so tudi Slovaki bili znotraj istega političnega režima ter bili tudi sami deležni bolj ali manj podobnih jezikovnih pravic kot Slovenci, se je vendarle nemogoče izogniti občutku, da že v obdobju neoabsolutizma slovaško narodno gibanje v primerjavi s slovenskim precej nazaduje. Se posebej, če ju primerjamo z njuno revolucijsko organiziranostjo in močjo. Glavni razlog temu bo verjetno treba iskati v že omenjeni resignaciji slovaškega revolucionarnega vodstva, ki za določen čas izgubi primat in monopol v slovaškem narodnem gibanju in se znajde stisnjeno pred zid. Ponovno velja poudariti, da je poraz revolucije precej bolj prizadel Slovake kot Slovence. Medtem ko so prvi padli globoko nazaj na izhodišče, so drugi, tudi zato ker v revoluciji niso šli tako daleč, absolutizem dojemali dosti manj emotivno in bolj stoično ter ga v skladu z evolutivnim razmišljanjem poskusili najbolje izkoristiti vsaj tam, kjer je to bilo mogoče. Omenili smo že, da je to v glavnem čas slovenske katoliške duhovščine (leta 1859 je s Slomškovim prenosom sedeža lavantinske škofije v Maribor dosežen še en pomemben uspeh),

¹⁹ Prim: Janez Cvim, Slovanski kongres v Pragi, Slovenska kronika XIX. stoletja I., str. 332-333.

²⁰ Lukan, n.d., str. 50.

²¹ Melik, Nacionalnopolitične razmere v slovenskih deželah v času neoabsolutizma, Slovenci 1848-1918..., str. 188; Melik, Problemi..., str. 45, 46.; prim: Ilustrirana zgodovina Slovencev..., str. 232-239.

takrat že precej aktivnejše od slovaške, ki se zaradi protestantskega revolucionarnega primata k vodstvu narodnega gibanja šele počasi, postopoma in zadržano prebija. Ne nazadnje se v tem času slovaške oči začno bolj kot kadarkoli idealistično ozirati k »materi« Rusiji, medtem ko Slovenci, ki sicer na to tudi niso imuni (npr. Majar), vendarle pretežno ostajajo zvesti avstroslavistični koncepciji, znotraj katere aktivno krepijo lastno slovensko narodno zavest.

Z oktobrski diplomo leta 1860 in naslednjega leta s februarским patentom je v monarhiji ponovno oživila ustavna ureditev. Na ponovno dovoljeno politično življenje pa se, kljub zgoraj navedenemu, Slovaki odzovejo bolj odločno od Slovencev. Kot da bi desetletje potlačene revolucionarne zahteve stihajsko ponovno privrele na plan. Aktivne slovaške pobude na začetku 60. let, ki jih je seveda potrebno upoštevati znotraj širšega in precej kompleksnejšega avstrijsko-madžarskega rivalstva, so preko boja za uveljavitev Protestantskega patenta, peticij za večje pravice jezika ter Hurbanovega memoranduma, Daxnerjeve brošure ipd. vrhunec doživele z velikim narodnim zborovanjem v Liptovskem sv. Mikulašu junija 1861, na katerem je bil sprejet Memorandum slovaškega naroda, temeljni državnopravni slovaški program do razpada monarhije. Programu, ki je (zlasti v svoji dunajski različici) povsem primerljiv s programom Zedinjene Slovenije, sicer nikoli ni bilo zadoščeno, kar pa Slovakov za razliko od revolucijskih razočaranj ni pasiviziralo. Liberalnejši politični režim so izkoristili tam, kjer se je to dalo, se pravi predvsem na področju šolstva in kulture. Zato šestdeseta leta 19. stoletja kljub vsemu prinašajo precej na novo izbojevanih pravic in predstavljajo vrhunec slovaškega narodnega gibanja v okviru podonavske monarhije. Uspehom na šolskem in kulturnem področju, kot so ustanovitev Matice Slovaške,²¹ treh slovaških gimnazij, porast političnega časopisja in društvenega življenja ipd., žal ni sledil tudi volilno-politični, saj tako leta 1861 kot 1865 na volitvah v ogrski parlament Slovaki ostanejo praznih rok, kar madžarskim volilnim mahinacijam navkljub dokazuje strukturno šibkost slovaškega narodnega gibanja. Poleg tega jih še pred uvedbo dualizma doleti razdvojenost v lastnih vrstah, ki s krepitvijo t. i. Nove šole, ki svojo politiko za razliko od produnajskih memorandistov veže na Budimpešto, dodatno oslabi slovaške vrste. Podobno usodo doživlja v šestdesetih letih slovenska politika in slovensko nacionalno gibanje. Razvoj čitalniškega gibanja in društvenega življenja (l. 1864 je ustanovljena Slovenska matica)²² doživi razmah, medtem ko so volilni uspehi v prvi polovici šestdesetih let še precej skromni. Že na začetku ustavne dobe leta 1861 so, podobno kot Slovaki svoj memorandum, s peticijo Schmerlingu Slovenci obnovili program Zedinjene Slovenije, »a so ga takoj po prvih nasprotovanjih plaho umaknili v ozadje.«²³ Ker slovenska politika ni nihala med dvema centroma moči tako kot slovaška med Dunajem in Budimpešto, do tovrstnih notranjih delitev sicer ne pride, pač pa se glede političnih pristopov in konceptov po češkem zgledu začne (tudi generacijsko pogojeni) razkol med »prvaki« ter mlajšo, nacionalno jasno profilirano liberalno inteligenco oziroma staro- in mladoslovenci. Obenem pride v šestdesetih letih na Slovenskem do jasne nacionalne diferenciacije in nastanka vsem zahtevam časa odgovarjajočega slovenskega meščanstva.²⁴ V takšnih precej podobnih razmerah Slovenci in Slovaki dočakajo prelomno leto 1867, ki

²¹ Leta 1863 ustanovljena Matica Slovaška je z veseljem pozdravila idejo o ustanovitvi Slovenske matice. Oglasila se je prva izmed tovrstnih slovanskih organizacij in v pismu z dne 22. 09. 1863 »izrazila željo, da bi stopila z novo 'Slovensko matico' v kolo slovstvene vzajemnosti in v obmeno spisov ter knjig.« Ivan Prijatelj, Kulturna in politična zgodovina Slovencev IV. (ur. Anton Ocvirk), Akademski založba v Ljubljani, 1939, str. 114. (povzeto po Novicah, 14. 10. 1863)

²² Glej zgornjo opombo.

²³ Melik, Problemi in dosežki slovenskega narodnega boja v šestdesetih in sedemdesetih letih v 19. stoletju, Slovenci 1848-1918..., str. 240.

²⁴ prim. Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja, Slovenci 1848-1918..., str. 222-238; Ilustrirana zgodovina Slovencev..., str. 241-245.

dotlej relativno soroden ter dokaj primerljivi nacionalno-politični in kulturno-civilizacijski razvoj obeh narodov zavrti v močno različne smeri.

Dualizem in njegove posledice

Potek dogodkov po porazu proti Prusiji leta 1866 in z njim povezane spremembe so Slovane v habsburški monarhiji sprva navdale z upi, da se bo njihov vpliv v cesarstvu okrepil. Predvsem Slovenci so januarja 1867 na deželnozborskih volitvah, na katerih so prvič nastopili res organizirano, dosegli pomemben uspeh, ki je pokazal, da narodno gibanje že uživa močno podporo kmečkega, se pravi večinskega prebivalstva.²⁶ Vendarle pa se je Dunaj raje kot s Slovani sporazumel z monarhiji nevarnejšimi in agresivnejšimi opozicionalci Madžari. Z avstrijsko-ogrskim sporazumom oz. uvedbo dualizma so se Slovenci ponovno znašli razkosani v treh državah, s čimer se je ideja Zedinjene Slovenije še bolj oddaljila od svoje morebitne realizacije, zaradi različnega pogleda in odnosa do vlade (kljub skupnemu načelnemu odklonilnemu odnosu do dualizma) pa se nasprotja znotraj slovenske politike še zaostrijo. Vendarle pa uvedba dualizma za Slovence ni predstavljala tako radikalnega posega v narodno eksistenco in tako ogrozila narodni razvoj in celo obstoj, kot je to bilo v slovaškem primeru. V deželah svetoštetfanske krone je že desetletja prisotna ideja enotnega ogrskega ali bolje rečeno madžarskega političnega naroda, sedaj je postala tudi uradna državna ideologija. V notranje translitvanske razmere in prilike Dunaj ni več posegal. Slovaška politika tako ni več mogla izkoriščati avstrijsko-ogrskih sporov, ostala je tudi brez češke pomoči in se znašla prepuščena na milost in nemilost agresivni in brezkompromisni madžarizacijski politiki, ki ni bila deležna »dunajske šole«. Drastični ukrepi, ki so posegli v že izbojevane pridobitve, se sicer niso pojavili kar čez noč. V prvi podualistični fazi Slovakom kot rezultat preteklih prizadevanj uspe celo ustvariti še nekaj novih pomembnih narodnih institucij. Tako sta v letih 1867-69 nastali še dve slovaški gimnaziji, leta 1869 pa so bila sprejeta pravila dveh pomembnih slovaških društev - katoliške Družbe sv. Vojtecha, ki jo lahko povsem primerjamo s slovensko Mohorjevo družbo, ter društva slovaških žena Živena. A ti zadnji uspehi so bili v bistvu labodji spev slovaškega narodnega zagona v šestdesetih letih, ki ga dokončno preseka sprejetje narodnostnega zakona leta 1868, ki je Slovake in ostale nemadžarske narode Ogrske (razen Hrvatov) degradiral na raven etnične manjšine. V takšnih razmerah se je še povečal razkorak med obema strujama slovaške politike, proogrsko Novo šolo ter Staro šolo oz. memorandisti. Ne eni ne drugi tudi niso bili kdo ve kako uspešni na parlamentarnih volitvah 1869, na katerih so bili izvoljeni vsega skupaj le trije slovaški kandidati. Slovaška politika se je tako znašla v krepki nemoči in defenzivi do državne oblasti in njenim eksponentom na lokalnem nivoju, ki so madžarizacijo izvajali v konkretni vsakodnevni praksi. Smer Nove šole je postopoma usihala, kar je sicer vplivalo na ponovno poenotenje slovaške politike. Na njenem čelu so odslej spet memorandisti oz. Stara šola, ki sicer ustanovijo Slovaško narodno stranko, a se obenem zabarikadirajo v Martinu, majhnem in bolj kot ne zakotnem severno-slovaškem mestecu, oazi slovaškega kulturnega in narodno-političnega življenja. Od tam lahko le nemočno opazujejo, kako madžarske oblasti odpravljajo večino v šestdesetih letih pridobljenih pravic oz. institucij. Do leta 1875 »padejo« vse tri slovaške gimnazije in nazadnje še ponos Slovakov Matica Slovaška. Sredi sedemdesetih let se tako Slovaki v narodno-političnem smislu znajdejo povsem na tleh. Istočasno s krizo in upadom slovaškega narodnega zagona pa slovensko narodno gibanje doživlja množični razcvet. Dualizem nanj, kot že rečeno, ni imel

²⁶ Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma, Slovenci 1848-1918..., str. 296-299; Več o tem v: Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, Slovenska matica, Ljubljana 1965 (predvsem strani 209-211).

tako neposrednih in pogubnih posledic, klima v avstrijskem delu monarhije pa je bila kljub velikim pomanjkljivostim vendarle manjšim narodom dosti bolj prijazna. Po eni strani so imeli Slovenci v dunajskem državnem zboru skorajda (glede na dane razmere in možnosti) optimalno zastopstvo, po drugi strani pa je nacionalna orientacija s taborskim gibanjem prvič v zgodovini doživela široko in množično podporo ter ponovno afirmirala »zahtevo po zedinjeni Sloveniji kot glavnem cilju narodne politike.«²⁶

Tovrstnemu množičnemu in enotnemu nastopu Slovencev je namreč sledil močan svetovnonazorski in ideološki razkol. Že tradicionalna staro-mlado slovenska trenja je po svoji intenzivnosti in nestrpnosti usodno nadgradil, bolje rečeno povečal še spopad med liberalizmom in katoliško-klerikalno vizijo (slovenske) družbe. Ustanavljanje katoliških društev z izrazito politično tendenco, naraščanje katoliškega političnega tiska in siceršnja dejavnost radikalnejših katoliških (duhovniških) krogov je tudi na Slovenskem oblikovala politično platformo klerikalizma, na katero so liberalci seveda z enakimi sredstvi odgovorili. S tem se je v slovenskem prostoru poleg nacionalnega, slovensko-nemškega, vnel še (pogosto celo intenzivnejši) ideološki spopad znotraj narodnega telesa oz. njegovih kulturno-političnih elit.²⁷

Podobnega notranjega razcepa Slovaki v istem obdobju (še) ne poznajo. Madžarizacijski pritisk je bil namreč tolikšen, da je slovaško narodno gibanje povsem olromil, njegovo elito pa praktično izoliral v Martinu in še nekaterih manjših centrih. V takšnem položaju, ki je narodni razvoj omejil na goli boj za narodno preživetje, si slovaška politika seveda ni mogla privoščiti še večjih (manjše, vendar ne toliko ideološke ali konfesionalne so seveda ves čas prisotne) notranjih delitev oz. zanje ni imela ne energije ne pravih možnosti.

Pač pa se ravno v sedemdesetih letih 19. stoletja pri obeh narodih pojavi isti množičen in v dobršni meri tragičen fenomen – izseljevanje. Morda se množično izseljevanje pri Slovakih začne nekaj let prej, vendarle pa pojav v celoti gledano povsem sovпада. Več ali manj enake so tudi smeri. Večinoma preko oceana, pretežno v Ameriko, deloma pa tudi v ostale dele monarhije in Evrope. Tudi razlogi za izseljevanje so skoraj identični. Neugodna ekonomska in socialno-gospodarska struktura prebivalstva, katerega večinski del je predstavljala kmečka populacija z razdrobljeno in majhno agrarno posestjo, ki se je z začetki modernizacije in industrializacije znašla v povsem novih družbeno-socialnih razmerah. Le-te so z ekonomskega vidika dodatno poslabšale življenjske pogoje, obenem pa v duhu novega časa prinašale upe in ne nazadnje tudi konkretne možnosti (kot najoprijemljivejša se je kazala ravno izselitev) na lepšo in boljšo prihodnost. Socialno-ekonomskim razmeram se je v slovaškem primeru pridružil tudi agresivni nacionalni pritisk, ki je narodno zavednega slovaškega kmeta dodatno omejeval in onemogočal. Neposreden vpliv germanizacije na izseljevanje Slovencev v desetletjih pred 1. svetovno vojno je v primerjavi s tovrstno slovaško izkušnjo bolj ali manj zanemarljiv, precej bolj sorodni in primerljivi pa so razlogi za izseljevanje primorskih Slovencev po prvi svetovni vojni oz. nastopu fašizma, ko med gospodarskimi in političnimi okoliščinami, iz katerih je nastala potreba zapuščanja domov, ni mogoče potegniti jasne ločnice oz. so prve bile pogojene z drugimi. Kakorkoli že, izseljevanje v zadnjih desetletjih obstoja habsburške monarhije je narodnemu telesu tako Slovencev kot Slovakov zadalo težko rano. Ocenjuje se, da je od osemdesetih let 19. stoletja pa do 1. svetovne vojne slovensko ozemlje (predvsem Dolenjsko, Belo krajino, Primorsko, Prekmurje in Notranjsko) zapustilo 300.000 Slovencev oz. tretjina tedanjega tamkajšnjega

²⁶ Ilustrirana zgodovina Slovencev..., str. 247; prim: Vasilij Melik, Slovensko narodno gibanje za časa taborov, Slovenci 1848-1918..., str. 351-364; podrobneje o taborih: Vasilij Melik, Tabori 1863-1871, Slovenci 1848-1918..., str. 365-377.

²⁷ Več o tem v: Vasilij Melik, Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov, Slovenci 1848-1918..., str. 405-417.

naravnega prirastka.²⁸ Število samo v Ameriko izseljenih Slovakov se v istem obdobju ocenjuje na cca. pol milijona. Odstotek izseljenih glede na število prebivalstva uvršča Slovake in Slovence povsem na vrh izseljevanja iz habsburške monarhije in je v evropskem prostoru (kot radi poudarjajo predvsem Slovaki)²⁹ primerljivo le še z irskim eksodusom.

Ceprav madžarizacija na Slovaškem v sedemdesetih letih 19. stoletja, kot rečeno, po svojem obsegu in agresivnosti ni primerljiva z nemško-nacionalnimi pritiski v slovenskih deželah, pa so slednji vendarle bili vse prej kot zanemarljivi. Nasprotno, nemškoliberalni pritisk se je v obdobju t. i. meščanskega ministrstva Lasser-Auersperg (1871-79) izrazil zaostрил in slovensko narodno gibanje postavil pred veliko preizkušnjo. Od leta 1870 naprej v nemškem prostoru habsburške monarhije liberalizem čedalje bolj prehaja v nacionalizem, kar v slovenski etnični prostor prinaša germanizacijo v njenem modernem, nacionalističnem smislu, obenem pa nemško-slovenske odnose zaostři v nacionalnopolitični spopad, primerljiv z ostalimi evropskimi večnacionalnimi okolji v »stoletju nacionalizma«.³⁰ Pritisk se tudi preko prepovedi svobodnega glasovanja vrši na državne uradnike, kar ima za posledico prevlado nemškega (ustavovernega) tabora v mestih. Leta 1875 nemški liberalci dosežejo večino v kranjski trgovsko-obrtni zbornici, slovenski kandidati doživijo neuspeh na volitvah v štajerski deželni zbor, leta 1877 pa slovensko večino izgubi še kranjski deželni zbor.³¹ Še huje je bilo na področju šolstva, upravičeno najpomembnejšega nacionalnega »bojišča«, odkoder je vlada narodno zavedne profesorje premeščala v čisto nemška okolja, izrazita zapostavljenost slovenskega jezika pa se je ohranjala in celo povečevala predvsem na Štajerskem in še izraziteje na Koroškem. Takšna situacija privede tudi do povečanega »odpadništva« od slovenskega narodnega telesa oz. renegatstva, ki je posledica tako občudovanja in pozitivnega odnosa do nemške kulture in omike, osebne preračunljivosti in karierističnega konformizma (slednje je pri Slovaki še obsežnejše in še lažje razumljivo),³² kot tudi posplošene in plastične svetovnonazorske delitve na naprednjaško nemštvo ter konservativno in nazadnjaško slovenstvo (primer Dragotina Dežmana ipd.). Slednje je seveda posledica vladnega pritiska in objektivnih razmer, ki so zato sredi sedemdesetih let privedle do sprave in ponovnega poenotenja političnega nastopa obeh glavnih slovenskih političnih smeri oziroma slogastva med liberalnimi mladoslovenci ter staroslovenci in katoliki. Skupni nastop obeh slovenskih struj se je dodatno formaliziral v obdobju vlade grofa Edvarda Taaffeja, ki je trajalo dobrih štirinajst let (1879-1893). Takrat je bila v avstrijski polovici monarhije na oblasti koalicija nemških klerikalcev in konservativcev z nacionalnimi nenemškimi (slovanskimi) meščanskimi strankami, v kateri so kot člen t. i. »železnega obroča« sodelovali tudi Slovenci. Položaj Slovencev se je pod Taaffejem in v primerjavi s sedemdesetimi leti tako precej popravil. Vlada je Kranjsko v nasprotju s prejšnjimi režimi priznala za deželo s slovensko večino, za najvišjega državnega uradnika (deželnega predsednika) pa leta 1880 postavila Slovenca Andreja Winklerja. Slovenski narodnjaki so (po volitvah leta 1883) prevladali tudi v tamkajšnji deželni samoupravi z deželnimi glavarjem vred, Ljubljana je s Petrom Grasseljem leta 1882 spet dobila slovenskega župana, politično pa so se slovenizirala tudi druga

²⁸ Ilustrirana zgodovina Slovencev..., str. 252.

²⁹ Lubomír Lipták; Slovensko v 20. stoletju (v nadaljevanju: Lipták, Slovensko v 20. stoletju...), Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1968, str. 19.

³⁰ Cvirn, Nemško-slovenski odnosi..., str. 87.

³¹ Ilustrirana zgodovina Slovencev..., str. 254.

³² Ali kot pravi slovaški zgodovinar Lipták: »Na Slovake kot mati, slaboten in z razvitejšimi sosedi obkroženi narod je ves čas prežala skušnjava preskočiti in radikalno razrešiti občutek inferiornosti z enostavno priključitvijo k nečemu, kar je že gotovo, preverjeno in kar je neprimerneje razvitejše od tega, s čemer se lahko pohvali lastni narod. Gre za občutek nekoristnosti in nesmiselnosti stalnega dohajanja, znaostajanja in utrudljivega doseganja nečesa, kar bo v časih negotovega bodočega uspeha, pri ostalih že presežena etapa.« Lipták, Slovensko v 20. stoletju..., str. 30.

mesta in trgi na Kranjskem. Do nekaterih pozitivnih političnih sprememb je prišlo tudi na Štajerskem (slovenski namestnik deželnega glavarja ipd.) in Koroškem. Izboljšal se je položaj slovenščine v šolstvu (slovensko-nemške paralele na mariborski nižji gimnaziji, vračanje slovenskih profesorjev...), uradih in na sodiščih, čeprav do bistvenega premika v položaju Slovencev (predvsem v primerjavi s Kranjsko) tudi v času Taaffejeve vlade ni prišlo.³³

Dosežene pridobitve in zahteve na predvsem jezikovnem področju pa so v kontekstu t.i. »drobtinčarske« in »elastikarske« politike skoraj povsem zanemarile idejo Zedinjene Slovenije, za katero se Slovenci v Taaffejevem času iz obzirnosti do vlade in parlamentarnih zaveznikov uradno niso več oglašali. Kljub občasnim zahtevam po odločnejši politiki sta prevladala oportunizem in zadovoljitev z nekaterimi doseženimi (ali pa tudi ne) nadomestnimi zahtevami in koncesijami.³⁴ Podobno velja za vprašanja demokratizacije parlamentarnega in volilnega sistema ter državljsko-političnih svoboščin, ki so ostajala v ozadju. In pri tem pomembnejših razlik v političnem delovanju in nastopu med katoliškimi in liberalnimi politiki ni bilo, kar po mnenju Petra Vodopivca ni »le izraz oportunitizma, breznačelnosti in pomanjkanja poguma slovenskega liberalizma, temveč šibke profilirčnosti in diferenciranosti slovenskega meščanstva in slovenske politike sploh.«³⁵ Ob upoštevanju slednjega in dejstvu, da »od velikih točk slovenskega nacionalnega programa ni bila dosežena nobena«, pa vendarle velja poudariti, da je bil v Taaffejevem obdobju »ne glede na uspehe in neuspehe drobtinčarske realne politike... nedvomno dosežen velik nadaljnji dvig kulturne ravni in splošne razvojne stopnje slovenskega naroda.«³⁶

Razvoj literature in ostalih oblik umetnosti, časnikarstva in znanosti je dosegel s prejšnjimi obdobji neprimerljive uspehe in rezultate. Gospodarski razvoj je bil neprimerno šibkejši, a se je v tem obdobju vendarle začel rojevati tudi slovenski kapital, v slovenski prostor pa pride tudi socialdemokratska misel, ob kateri se začne postopoma razvijati moderno delavsko gibanje. Skratka, prav v Taaffejevem obdobju se slovenstvo dokončno in povsem preoblikuje iz narodopisnega v moderno narodno kategorijo ali z besedami Vasilija Melika: »Na koncu Taaffejevega obdobja so Slovenci že povsem razvil narod z razplasteno družbo, z razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, z najrazličnejšimi gospodarskimi, političnimi, kulturnimi društvi in organizacijami, povsem izoblikovanim jezikom in strokovno terminologijo, skratka, narod ki ima sicer nešteto težav in problemov, ki mu nasprotniki še vedno odrekajo enakopravnost, ki še vedno nima docela slovenskih srednjih šol niti univerze, ki je zato sicer velikokrat poln dvomov vase in pesimizma, ki pa vendarle nedvomno in trdno obstaja in živi.«³⁷

Če zgoraj zapisano sedaj poskušamo prenesti v slovaški kontekst, bo primerjava Slovakov in Slovencev v osemdesetih letih 19. stoletja precej enostavnejša in prezentnejša. Medtem ko Slovenci v tem času aktivno politično nastopajo in se uspešno udeležujejo volitev, so Slovaki v tem času politično popolnoma paralizirani. Prvenstveno zaradi volilne zakonodaje, ki je v ogrskem delu monarhije manjšim in socialno šibkejšim narodom še bolj nenaklonjena in ki vzporedno z agresivno madžarizacijo slovaško politično gibanje tako ohromi, da se le-to leta 1884 z razglasitvijo volilne pasivnosti Slovaške narodne stranke, konkretnemu političnemu nastopu celo samo formalno odpove. Namesto tega se boj za jezikovne in ostale pravice omeji v glavnem na leposlovno oz. časnikarsko dejavnost. V primerjavi s slovensko politično elito, ki šteje že precej uglednih in tudi izven slovenskega prostora prepoznavnih imen, je slovaška politika skoncentrirana v

³³ Vasilij Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi, Slovenci 1848-1918..., str. 522-524; Ilustrirana zgodovina Slovencev..., str. 260.

³⁴ Več o tem v: Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi, str. 524.

³⁵ Peter Vodopivec, Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev, Slovenija 1848-1998..., str. 130.

³⁶ Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi, str. 530.

³⁷ Prav tam, str. 525.

osebi Svetožarja Hurbana Vajanskega³⁸ in njegovega martinskega kroga, ki je obenem tudi center siceršnje, zlasti kulturne (revija Slovenske Pohľady) in umetniške dejavnosti. Glasnik slovaških idej in zahtev niso njihovi parlamentarci, temveč v primerjavi s slovenskim precej skromnejši politični tisk, predvsem Narodne novine, ki pa so zaradi svoje osamljenosti lahek plen in stalna tarča madžarskega šikaniranja. Pod obtožbami panslaviistične agitacije se vrstijo pravde in zaporne kazni proti Vajanskemu in ostalim urednikom ter narodnjakom. Tak pritisk seveda (ob izseljevanju) povzroči velik strah pred izražanjem lastne identitete in vodi k povečanemu renegatstvu oz. odpadu od narodnega telesa kot tudi statističnemu upadu slovaškega prebivalstva.³⁹ Ohranjanje narodne identitete in (pogosto prav donkihotski) boj za slovaške, predvsem jezikovne pravice je prepuščen peščici izobraženih narodnjakov iz vrst učiteljstva (ki pa je prav najbolj na udaru madžarizacije), odvetništva in drugih svobodnih poklicev ter nižje katoliške in protestantske duhovščine (višje cerkvene strukture so z redkimi izjemami v službi madžarizacije), ki živi in se ukvarja s preprostim kmečkim prebivalstvom ter skupaj z njim tolče revščino. O svojih županih, poslancih in drugih predstavnikih lahko Slovaki tudi v najbolj nacionalno homogenih območjih le sanjajo. Seveda so takšne politične razmere vplivale na društveno in kulturno življenje Slovakov. Po likvidaciji Matice in slovaških gimnazij so dovoljena zgolj nepolitična društva, pa še njihovo delo je izpostavljeno drobnogledu madžarskih oblasti. Kljub temu je prav tovrstnim društvom (Živena, Sv. Vojtech...) uspelo veliko delo. S svojimi aktivnostmi so slovaškemu ljudstvu poleg narodne zavesti prinašala tudi kulturo in omiko, ga tolažila in mu vlivala upe na boljšo prihodnost.

Če strnemo, se je slovaška kultura, umetnost, znanost in družba nasploh v zadnjih desetletjih 19. stoletja razvijala v neprimerno težjih pogojih od slovenske. Zato je v primerjavi z njo na praktično vseh področjih zaostajala tako po kvantiteti kot kvaliteti. A vendarle ta zaostanek ni bil tolikšen, da ob koncu stoletja Melikove ocene slovenske stvarnosti ne bi bilo mogoče vsaj v temeljnih orisih prenesti tudi v slovaške razmere. Podobno velja za notranjo ideološko in politično diferenciacijo. Čeprav so notranja trenja, predvsem na lokalnem nivoju, znotraj slovenske politike obstajala ves čas, do prave in odločilne diferenciacije in ločitve duhov pride ob koncu 80. let. Na katoliško (Malničevo) pobudo kulturnega boja končno odgovorijo tudi liberalci, kar privede tudi do politične ločitve duhov in (v začetku 90. let) nastanka katoliško-klerikalne in liberalne stranke najprej na Kranjskem, potem pa tudi drugod. Ustanovitev JSDS leta 1896 dopolni nazorsko razvejanost slovenske politike, v kateri se dokončno oblikujejo trije tradicionalni politični tabori, ki slovenski politični prostor oblikujejo vse do 2. svetovne vojne.⁴⁰ Tovrstna politična pluralizacija stališč, ki je izraz modernizacije narodne skupnosti in odsev splošne (srednje)evropske družbene klime ob koncu 19. stoletja, je sicer z rahlim zaostankom, pa tudi intenzivnostjo, kmalu nastopila tudi pri Slovaki. Le da ji v samih začetkih ni toliko kot v Sloveniji

³⁸ Svetožar Hurban Vajanský (1847-1916). Literat, kritik, novinar in politik. Sin šturovca J. M. Hurbana. Eden od utemeljiteljev slovaškega romana. Poleg bogatega literarnega in uredniškega (urednik Slovenskih pohľadov, Narodnih novin...) dela se je posvečal politiki in ob koncu 19. stoletja veljal za ideologa Slovaške narodne stranke. Oživil je idejo slovanske vzajemnosti ter jo privedel do nekritičnega mesianstva in carofilstva. Te svoje ideje je očitno izrazil tudi v pesniški obliki v zbirki Tatre in morje (Tatry a more). Pozneje je zaradi različnih politično-nacionalnih konceptov ter svetovnonazorskih razlik kritično nastopil tudi proti Hlasistom.

³⁹ Leta 1880 se je na Slovaškem k slovaški narodnosti priglasilo 63,8% prebivalstva, leta 1900 še samo 60,96 %, v naslednjih desetih letih pa se je tempo »statistične« madžarizacije potrojil, število Slovakov pa padlo na 57,66 %. Čeprav je bilo leta 1910 na Ogrskem približno 10% Slovakov, je njihov delež zaposlenih v javnih in državnih službah ter svobodnih poklicih znašal 1,25 %, pa še tu je treba upoštevati veliko število, ki odpade na porodne babice. Leta 1898 se je na Ogrskem v strokovnih šolah učilo 2530 Madžarov in 179 Slovakov, na višjih trgovskih šolah 3938 Madžarov in 89 Slovakov, na vseh visokih šolah na Ogrskem pa se je k slovaški narodnosti priglasilo le 63 študentov. Lipták, Slovensko v 20. storočju, str. 20-22.

⁴⁰ Ilustrirana zgodovina Slovencev..., str. 268-270.

botrovala nazorska usmeritev ali če hočemo tudi versko-ideološka nestrpnost, ampak predvsem generacijske razlike in z njimi povezane predstave o načinih in metodah narodne emancipacije in boja. Tako se v devetdesetih letih 19. stoletja, sicer brez lastne strankarske organiziranosti, v okviru slovaške politike že formirata dve novi struji. Liberalna, »hlasistična«⁴¹, ki skuša na Slovaško prenesti Masarykove oz. češke ideje in vzorce ter katoliška ljudska, ki temelji na papeški buli *Rerum Novarum*, svoje ideje pa poskuša realizirati najprej v okviru madžarske ljudske stranke. Za obe novo profilirani slovaški politični struji je značilno zagovarjanje drobnega in sistematičnega dela med ljudstvom, kritika omejenosti in samozadostnosti martinskih narodnjakov in spodbijanje k večji politični aktivnosti in agilnosti. Kljub ideološko različnim izhodiščem v primerjavi s slovenskim klerikalno-liberalnim bojem med njima ne prihaja do večjih nasprotij. Nasprotno, soroden način dela ter predvsem zavest o nujnem enotnem nastopu vseh slovaških političnih moči je pogosto privedel do konkretnega sodelovanja in podpore, kot npr. na parlamentarnih volitvah leta 1906, ko je vodja slovaških katolikov Hlinka podprl liberalca Šrobarja, pozneje pa sta se skupaj znašla pred madžarskim sodiščem.⁴² Pod pritiski svežih sil se Slovaška narodna stranka leta 1901 odreče volilni abstinenci in Slovaki vseh treh glavnih političnih smeri in v povezavi s Srbi ter Romuni se začno, sicer v skromnem številu, a vendarle prebijati v ogrski parlament. Medtem ko pročeško orientirani liberalci vse do konca 1. svetovne vojne vztrajajo znotraj Slovaške narodne stranke se katoliško krilo pod Hlinkovim vodstvom leta 1913 iz nje dokončno izloči ter ustanovi lastno Slovaško ljudsko stranko. Če upoštevamo, da je že nekaj let znotraj vsedržavne stranke delovala tudi slovaška socialdemokracija,⁴³ lahko ugotovimo, da je bila tudi na Slovaškem že pred začetkom 1. svetovne vojne povsem izpeljana politična pluralizacija na tri oz. celo štiri osnovne politične smeri; narodnjaško-konzervativno, katoliško, liberalno in socialdemokratsko.⁴⁴ Ko tem smerem dodamo še izjemno prodornega Milana Hodža,⁴⁵ ideologa slovaškega agrarizma in že takrat politika evropskega formata, pa pridemo celo do zaključka, da je bila tedanja slovaška politična paleta celo bolj živa in pestra od slovenske, obenem pa med sabo kljub vsemu dosti manj nestrpna ali celo sovražna. Večjo diferenciacijo v političnem nastopu je namreč zaviral izreden madžarizacijski pritisk in iz volilnih neuspehov izhajajoče spoznanje, da je za dosego še tako skromnih uspehov potrebno večje in vsaj navzven tudi formalno sodelovanje, kakršnega bomo v zadnjem desetletju pred izbruhom 1. svetovne vojne pri Slovencih zaman pogrešali.⁴⁶

Poskusi v tej smeri so sicer bili, a v glavnem jalovi, saj slovenski klerikalizem in liberalizem čvrsto ostajata vsak na svojem bregu, med njima pa obstaja odkrita sovražnost, ki ponekod presega celo slovensko-nemški konflikt, ki v tem času prav tako doživlja vrhunec. Cilj nemškega nacionalizma oz.

⁴¹ Skupina mladih inteligentov in slovaških študentov v Pragi, zbrana v društvu *Detvan* in ob časopisu *Hlas*. Po njem imenovani »hlasisti«⁴¹ so bili liberalno in demokratično gibanje pod močnim vplivom T. G. Masaryka. Propagirali in izvajali so njegov program sistematičnega drobnega dela med ljudstvom, v smislu kasnejšega političnega dogajanja pa je bila gotovo najpomembnejša njihova orientacija na zelo intenzivno češko-slovaško sodelovanje in vzajemnost oziroma odločitev, da sprejmejo idejo čehoslovakizma, torej narodne enotnosti Čehov in Slovakov.

⁴² Več o tem v: Roman Holec, *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*, Matica slovenská, Martin 1997, str. 76-101.

⁴³ Prim: Tone Kregar, *Slovaško socialistično gibanje med obema vojnama*, Diplomatska naloga na Oddelku za sociologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1997.

⁴⁴ Prim: *Politické strany na Slovensku* (ur. Ľubomír Lipták), Archa, Bratislava 1992.

⁴⁵ Več o Hodži ter njegovem političnemu delovanju in konceptih glej: Miroslav Pekník a kolektiv, *Milan Hodža - štátnik a politik*, VEDA, Bratislava 2002; Tone Kregar, *Milan Hodža in Srednja Evropa*, Zgodovina za vse, VI/1999, št. 1, str. 76-91.

⁴⁶ Sama po sebi se ponuja primerjava z deli slovenskega ozemlja, npr. Štajersko, Koroško ipd., kjer se prav zaradi večjega nemškega pritiska, notranja diferenciacija ni izvajala v tolikšni meri kot na Kranjskem.

velikonemškega gibanja je bil nemški most na Jadran, se pravi popolna prisvojitve in ponemčenje slovenskega prostora, za dosego katerega so se uporabljala različna sredstva in oblike. Najbolj aktivni in slovenskemu narodnemu telesu najnevarnejši sta bili društvi *Deutscher Schulverein* in *Südmark*, ki sta si s potujčevanjem slovenskih otrok v šolah ter načrtnim naseljevanjem nemškega prebivalstva prizadevali germanizirati slovensko ozemlje. Njuno delovanje je želo uspehe predvsem v mejnem narodnostno mešanem okolju, primerjati pa ga je mogoče s podobnimi madžarizatorskimi društvi, npr. *FEMKE*, ki so na slovaškem ozemlju nastale že nekaj let prej. Vendar pa sta nemški nacionalizem in germanizacija kljub vsem svojim uspehom imela precej težje delo in nasprotnika, kot je bilo to na Ogrskem. Nemškemu (kot tudi italijanskemu) nacionalizmu je namreč nasproti stal nič manj radikalni in bojeviti ter celo hitreje naraščajoči slovenski nacionalizem, ki se je med drugim usmeril predvsem v utrditev ter še transparentnejšo prevlado svojega primata na Kranjskem, bičanje narodnega odpadništva, boj za štajerska (manj tudi koroška) mesta in trge ter uveljavljanje slovenščine v šolstvu in javnem življenju.⁴⁷ Bil je neprimerno množičnejši, pa tudi bolj organiziran od slovaškega odpora madžarizaciji, ki se v podobni obliki praktično niti ni mogel razviti. Uradne oblasti na Slovaškem (Ogrskem) so namreč bolj ali manj odkrito in javno nastopale s pozicij madžarskega nacionalizma, madžarizacija pa je bila predvsem na lokalni ravni sestavni del upravno-političnega državnega in cerkvenega aparata. Na Slovenskem je bilo vendarle drugače. Uradne oblasti (bodisi nemške bodisi na Kranjskem že slovenske) so se od nacionalističnih spopadov poskušale vsaj formalno distancirati oziroma zagotoviti javni red in mir ter pri tem bile pogosto tudi uspešne. Nedvomno je bilo tudi tu precej prepletenosti med nemškimi (predvsem lokalnimi) oblastmi in nemškimi nacionalisti, a vendarle uradni Dunaj vsaj direktno ni protežiral nobene od sprtih strani in je tovrstne izraze kateregakoli narodnega čutenja vsaj načelno zavračal.

Kot rečeno, je bil nacionalistični pritisk, ki so ga na Slovaškem izvajale madžarske oblasti, neprimerno hujši. Poleg tega je neprestano naraščal in v zadnjem desetletju pred izbruhom prve svetovne vojne dosegel vrhunec. Medtem ko se je l. 1890 v slovaškem jeziku učilo še na 1115 ljudskih šolah (nobena višja ni več obstajala), je v šolskem letu 1905-1906 to število padlo na zgolj 241 šol.⁴⁸ Še dlje so šli, po takratnem ogrskem šolskem ministru imenovani Aponniji zakoni iz leta 1907, ki so madžarščino vsiljevali otrokom že v najrosnejših letih, s čimer je madžarizacija šolstva dosegla vrhunec. Istega leta je prišlo tudi do znanega krvoprelitja v vasi Černova, kjer so madžarski žandarji ubili 15 ter ranili več kot 30 ljudi. Ta brutalni pokol je izzval proteste po vsej monarhiji, predvsem s češko pomočjo pa prišel tudi na strani evropskega časopisja.⁴⁹

Ker pa to obdobje, ki bi nedvomno zahtevalo posebno obravnavo, ni predmet pričujočega prispevka, se vrnimo v drugo polovico 19. stoletja, ter na razmere, v katerih so bili Slovaki, pogledimo skozi oči takratnega slovenskega tiska.

Slovenski tisk o Slovaki po letu 1848

Posledično z aktivno, čeprav tragično vlogo, ki so jo Slovaki odigrali v revolucijskih letih 1848-49, se je tudi v širši evropski javnosti, še posebej pa v slovanskem prostoru razširilo in povečalo vedenje in pisanje o obstoju slovaškega naroda, njegovih problemih in prizadevanjih. In slovenska javnost (obz. slovenski

⁴⁷ Zaradi vprašanja uvedbe slovensko-nemških paralelk na celjski nižji gimnaziji leta 1895 celo odstopi Windischgrätzova vlada.

⁴⁸ Lipták, Slovensko v 20. stoletju..., str. 22.

⁴⁹ Podrobno o pokolu v Černovi glej: Holec, *Tragédia v Černovej...* (poglavje *Krvavá nedeľa*), str. 110-126; Ján Kuniak, Pán Černovský, Agens, Banská Bystrica 1991.

tisk pri tem nista nikakršna izjema. Tako denimo prvi slovenski politični list Slovenija⁶⁰ že med revolucijo dokaj podrobno povzema tuj tisk in poroča o dogodkih na Slovaškem. Zanima jo tako političen kot vojaški aspekt slovaškega revolucionarnega gibanja, v njej pa najdemo tudi poročilo o slovenski udeležbi v slovaški oboroženi vstaji.⁶¹ Ne nazadnje je za novo leto 1849 takrat še vneti Slovenec in Slovan Dragotin Dežman v Sloveniji objavil svoj zanosni članek Slava Slavjanam, v katerem se ob Čehih in Srbih obrača tudi k Slovakom in njihovemu tatranskemu orlu zlomljenih peruti, ki mu rane celi slovaška vila.⁶² Dosti manj o Slovaki poročajo Bleiweisove Novice, kjer pa zato toliko bolj korajžno izzveni bojna pesem Naprej slavenski Jug Jovana Vesela Koseskega, v kateri avtor med drugim slovaške »tatranske brate« poziva v boj proti Madžarom.⁶³

Do slednjega je tudi v resnici prišlo, nakar so Madžari ostro in odločno odgovorili. Pri zatiranju slovaške vstaje niso izbirali sredstev ter v svarilo prebivalstvu med drugim usmrtili dva slovaška študenta, ki sta sodelovala v revoluciji. Njun primer je bil kmalu obdan z avro mučeništva in odmeval tudi izven ogrskih meja. Odzvala se je tudi slovenska pisateljica Josipina Turnograjska, ki je leta 1851 v celovškem leposlovnem listu Slovenska bčela objavila črtico z naslovom Slavjanski mučenik.⁶⁴ Omenjena avtorica je svoj interes do slovaške stvarnosti (in preteklosti) izkazala še v črtici o poslednjih dneh kralja Svetopolka, pa tudi sicer se nacionalno-političnim in kulturnim razmeram na Slovaškem Slovenska bčela bolj ali manj posveča vse do konca svojega izhajanja leta 1853.⁶⁵ Praznino, ki je s tem nastala, je v manjši meri uspelo nadomestiti šele prvi pravi slovenski leposlovní reviji Slovenski glasnik, ki je med letoma 1858 in 1868 izhajal prav tako v Celovcu.⁶⁶ Gre nanreč za redke tozadevne novice oz. zapise, pa še ti se Slovakov dotikajo bolj posredno in v povezavi s širšo slovansko tematiko. Podobno velja tudi za ostali slovenski leposlovní in politični tisk, ki je izhajal v 70. in 80. letih 19. stoletja (Zora, Slavjan, Ljubljanski zvon, Kres...), ki Slovake tu in tam sicer omeni ali predstavi, podrobneje pa o njih ter položaju, v katerem so, praviloma ne spregovori.⁶⁷ Pomembno poživitev slovenskega medijskega prostora ob koncu 19. stoletja predstavljata lista, ki svojo slovansko usmeritev poudarjata že v svojih imenih, in sicer Slovan in Slovanski svet. Ne moremo reči, da so na njunih straneh Slovaki pogosto prisotni, še posebej, če poročila iz Slovaške primerjamo z informacijami in vsebinami, ki se tičejo ostalih, večjih in Slovencem bližjih narodov, predvsem Čehov in pa južnih Slovanov. Vendarle pa tako Slovan kot za njim Slovanski svet v primerjavi z dotakratnim slovenskim tiskom Slovakom in njihovim narodnim prizadevanjem na svojih straneh posvečata neprimerno več prostora.

Ilustrirani tednik Slovan (*»političen in leposloven list«*) je na pobudo nedvomno najbolj slovansko čutečega med slovenskimi politiki obravnavane dobe Ivana Hribarja začel izhajati leta 1884. Hribar je bil tudi njegov lastnik in urednik, naslednje leto pa se mu je v tej vlogi pridružil še dr. Ivan Tavčar. Pod uredništvom Antona Trstenjaka se je Slovan ukvarjal s političnimi, gospodarskimi in

⁶⁰ Enciklopedija Slovenije 11, Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 377-378.

⁶¹ Vasilij Melik, Slovenci o slovaškem gibanju v letih 1848/49 (v nadaljevanju: Melik, Slovenci o slovaškem gibanju), Časopis za zgodovino in narodopisje, 1971, str. 198-199.

⁶² Ivan Prijatelj, Kulturna in politična zgodovina Slovencev III. (ur. Anton Orvirik), Akademsko založba v Ljubljani, 1939, str. 59-60.

⁶³ Melik, Slovenci o slovaškem gibanju..., str. 198.

⁶⁴ Andrej Rozman, Náčrt dejin slovinsko-slovenských kulturných vzťahov od začiatku 19. storočia do roku 1918, Doktorska disertacija, Ljubljana; Bratislava 1999. (v nadaljevanju: Rozman, Náčrt dejin...)

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Enciklopedija Slovenije 12, Mladinska knjiga, Ljubljana 1998, str. 32-33.

⁶⁷ Prim: Rozman, Náčrt dejin... (Bibliografija slovinsko-slovenských kulturných vzťahov); Isti, Slovaško-slovenski kulturni odnosi, Enciklopedija Slovenije 11, Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 160. (v nadaljevanju: Rozman, Slovaško-slovenski kulturni odnosi...)

kulturnimi vprašanji, pozneje pa čedalje bolj z literaturo. Za razliko od ostalega takratnega slovenskega tiska je njegova posebna pozornost veljala dogajanju v ostalem slovanskem svetu, predvsem kulturnim in političnim prizadevanjem ostalih slovanskih narodov. Na ta način naj bi vednost o slovanstvu ter njegovih uspehih večala samozavest Slovencev in vzpodbujala njihov kulturno-politični razvoj ter boj za narodno emancipacijo na vseh področjih.⁵⁸ Nedvomno je idejni tvorec tovrstnega koncepta in namena sam Ivan Hribar, pa tudi večina prispevkov o razmerah pri slovanskih narodih je skoraj gotovo nastala pod njegovim peresom, čeprav navedbe avtorstva na straneh Slovana praviloma ni mogoče zaslediti. Ne nazadnje je bil Hribar zaradi svojih osebnih, političnih in poslovnih stikov z aktualnimi dogodki in problematiko najbolj na tekočem, pa tudi razumevanje ostalih slovanskih jezikov mu ni povzročalo težav. Pri tem je treba posebej izpostaviti poznavanje Čehov, čeških dežel in češkega jezika, saj je svoje védenje o ostalem slovanskem svetu in razmerah v njem črpal pretežno iz češkega časopisja oz. svojih čeških kontaktov. Prav češko časopisje je v 80. letih 19. stoletja, se pravi v času izhajanja »Hribarjevega« Slovana, evropski javnosti najizčrpejše podajalo informacije o razmerah na Slovaškem ter o trdem slovaškem boju za narodno emancipacijo. Tako je z očitno naklonjenostjo do Slovakov nadgrajevalo neprimerno šibkejši slovaški medijski diapazon in njegov dostop do širše evropske javnosti, ki je bil zaradi političnih razmer, ki so vladale na Ogrskem, močno omejen in problematičen. Temelj Hribarjevega in s tem Slovanovega poročanja in razmišljanja o Slovakah ter njihovih narodno-političnih prizadevanjih zato (ob slovaškem časopisju) predstavlja prav češki tisk.

Prvo pomembnejšo novico o razmerah na Slovaškem v prvem Slovanovem letniku najdemo v njegovi zadnji avgustovski številki, namenjena pa je delovanju slovaškega ženskega društva Živena. Pisec sporoča o shodu društva v Turčianskem sv. Martinu in poudarja, da je namen društva ustanavljanje slovaških dekliških šol ter izdajanje poučnih spisov. »Daj Bog! Da bi slovaške domorodne dame imele s svojim društvom več sreče, nego jo je imela "Matica". Sicer pa utegnejo "viteški" Madžarji tudi proti nežnemu spolu biti jednako brezobzirni, kakor proti domoljubnim možem.«⁵⁹

Že čez nekaj mesecev, točneje oktobra, najverjetneje isti avtor prinaša novico, da je madžarska vlada razpustila društvo⁶⁰ ter zaplenila in si prilastila vse njegovo imetje, poleg tega pa še zaprla tajnika društva, vse to pa pod pretvezo »vseslovanske agitacije«. »Ubogi Slovaki! Potrpežljivi in pohlevni so do skrajnosti; niti z najmanjšim znamenjem svoje politične zavednosti ne motijo velikomadžarskih sanjarij; le svoj jezik so si še ohranili. Zato pa jih Madžarji imenujejo panslaviste in preganjajo v lastnem domu njihovem. "Však ešče Slovač ne zhyniela", in Madžar bode to še čutil!«⁶¹

V isti številki je pozornost namenjena tudi petdesetletnici himne Hej Slovani oz. njenemu avtorju, slovaškemu pesniku Samuelu Tomašiku. »Kakor Jenkov "Naprej", tako je tudi češka ta narodna himna znana in se navdušeno popeva po vsem slovanskem svetu, in gotovo je že mnogemu Slovencu začelo srce živahneje utripati, ko je slišal njene glasove...« Opisan je tudi nastanek pesmi oziroma kako se je pred petdesetimi leti Tomašik na poti v Jenó in Berlin ustavil v Pragi, se tam udeležil neke češke gledališke predstave ter bil nad dogajanjem tako očaran, da je še isti večer »zložil pesem, kotero zdaj prepevajo vsa slovansko plemena.«⁶²

⁵⁸ Vasilij Melik, Ivan Hribar in njegovi spomini, Slovenci 1948-1918..., str. 547; Enciklopedija Slovenije 11, Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 152.

⁵⁹ Slovan, političen in leposloven list, Slovaško žensko društvo Živena, letnik 1., 1884 (28. 08.), št. 36, str. 289.

⁶⁰ Gre za napačne oz. nepreverjene informacije. Kljub madžarskim prizadevanjem, da bi onemogočili njeno delo se je namreč Živena kot eno redkih slovaških društev uspela ohraniti vse do razpada monarhije (op. TK.).

⁶¹ Slovan, I/1884 (09. 10.), št. 42, str. 336.

⁶² Slovan, I/1884 (09. 10.), št. 42, str. 336.

Sam nastanek pesmi je še podrobneje opisan novembra 1884. Gre za povzemanje slovaških Národnih novin, v katerih je 72-letni Tomašik pripovedoval o svoji poti in doživetju v Pragi. Tam je kot mladi pesnik obiskal Šafarika, ki ga je seznanil s pisatelji Jungmannom, Hanko, Palackim, Resselom in Amerlingom. Skupaj so odšli v tedaj »jako skromno« česko gledališče. Tomašik je bil razočaran, ker je bilo med obiskovalci malo češke inteligence, medtem ko o plemstvu ni bilo ne duha ne sluha. Največ je bilo obrtnikov, obrtnih pomočnikov in učencev. Pod vplivom tega »trpkega vtisa« je Tomašik še isti večer zložil tri kitice himne. Slovan tudi poroča, da na Slovaškem in v čeških deželah poteka zbiralna akcija za Tomašika, ki je na Češko tudi povabljen ter potegne primerjavo z napredkom v slovenskem prostoru: »Pripovedovanje Tomašika nas prav živo spomina naše Ljubljane, kakeršna je bila še komaj pred desetimi leti. Za Prago je sicer še vedno daleč, kar se tiče narodnega ponosa, vnder pa tudi pri nas stvari vidno napredujo. In če Tomašik v žalostnejših časih ni obupal o bodočnosti češkega naroda in Slovanstva, smemo tem manje obupavati mi, ki vidimo vedno rastočo veljavo in moč Slovanstva in vedno zmagovitejše prodirajočo idejo narodnostno. Marljivo tedaj na delo vsak v svoji stroki, kajti bodočnost je naša!«⁶³

Čeprav že v letih, se je Tomašik vendarle odzval povabilu čeških narodnjakov in se odpravil na pravo turnejo po Moravskem in Češkem. Še posebej prisrčen in mogočen sprejem so mu pripravili v Pragi. Tam si je ogledal znamenitosti »in se ni mogel dosti načuditi velikanskemu napredku češkega naroda od tedaj, ko je on na pol v obupu o njegovi bodočnosti, zložil pesem, katera je, ne le njemu, ampak vsemu slovanskemu svetu postala to, kar je Francozu marselaisa.« Navdušeno pričakan se je ustavljal tudi na poti domov, pri čemer pa vsem vabilom sploh ni mogel ustreči. Zaključni Slovanov komentar se nad takšnim odnosom do Tomašika navdušuje in poudarja: »Tako Čehi časte svoje zaslužne može. Zato se pa v vsem narodnem njihovem napredku vidi blagoslov božji.«⁶⁴

V svojem drugem letniku Slovan najprej poroča o izidu pesniške zbirke Svetozarja Hurbana Vajanskega z naslovom »Zpod jarma« in pesmi opiše kot »polne gorečega rodoljubja do ubogega, potlačenege, a dobrega in poštenega naroda slovaškega...«⁶⁵

Še bolj zanimiva je peta številka, v kateri pisec (glede na temo gre gotovo za Hribarja, op. TK.) z navdušenjem predstavi ustanovitev Tatra banke, prve slovaške, banke ustanovljene v Turčianskem sv. Martinu. »Konečno se vendar naznanja vesela vest izpod Tatire, pod katero prebiva dobri, a tako silno zatirani narod slovaški. Začelo se je tudi tam gibati; in reči moramo, da so si slovaški rodoljubi izbrali pravo pot, katera utegne privedi narod njihov do politične in narodne samostojnosti, za katero so se doslej borili zastoj in brezuspešno proti samosilstvu in brezozirnosti madžarskih svojih sosedov in gospodarjev.«

Pisec še predstavi njen namen in program ter opozori, da »po svoji upravi spomina tedaj nekako na našo banko "Slovenijo" žalostnega spomina. Bog daj, da bi bili slovaški rodoljubi previdnejši, da bi tako nova banka narodu slovaškemu donašala koristi, kakeršnih si od nje obetajo.«⁶⁶

V naslednjem prispevku pa v rubriki Naše slike ob slikah slovaških koscev v Tatralski tokrat podpisani Hribar podaja komentar, v katerem se spominja svojih mladih let in srečanj s slovaškimi piskrovezi. »Svoje dni smo otroci v mladostni nepremišljenosti in razposajenosti izza plota dražili slovaške, skozi rodno miljo vas potujoče piskrovezce "mižare, mažare, kuku" in veliko veselja nam je bilo, ko smo jih videli, da so se togotili nad nami.

⁶³ Slovan, I/1884 (13. 11.), št. 47, str. 400-401.

⁶⁴ Slovan, I/1884 (11. 12.), št. 51, str. 433.

⁶⁵ Slovan, II/1885 (01. 02.), št. 3, str. 47.

⁶⁶ Slovan, II/1885 (01. 03.), št. 5, str. 79.

Kadarkoli se sedaj spomnim one otroške nagajivosti, zazebe me v srce. Ubogi Slovaki tega ne zaslužujejo. Bedni v svoji domovini, kjer jim zapoveduje kruti in oholi Madžar, hodijo po svetlu, da se z malim svojim zaslužkom prežive in morebiti tudi zato, da pozabijo, da jim je v lepi njihovi podtatranski domovini tujec gospod.

*In res je je skoro bolje Slovaku na tujem; kajti doma je suženj. Truditi se mora v potu svojega obraza, a sadu svojega truda navadno ne uživa sam, temveč njegov mažarski graščak, kateri ga poleg vsega še zaničuje zaradi njegovega slovanskega porekla.*⁶⁷

To Hribarjevo pisanje najbolje opisuje takratno predstavo povprečnega Slovenca o Slovakah in kaže, da jih praktično niso ločevali od Madžarov ali pa so vse skupaj imeli kar za Ogre, ki med Slovenci nikoli niso bili kdo ve kako priljubljeni. Ne nazadnje je to na svoji koži občutil prav zgoraj omenjeni Vajansky na svoji poti na balkansko bojišče leta 1878. Takrat so Tržičani njegove vojake imeli za Madžare in jih tako sprejeli kot pospremili z vse prej kot navdušenjem in ovacijami.⁶⁸

V peti številki Slovana najdemo še poročilo o smrti Štefana Zavodnika, bivšega podpredsednika razpuščene Matice Slovaške in ustanovitelja društva Sv. Vojteha,⁶⁹

naslednji prispevki pa skoraj izključno govorijo o raznarodovalnih pritiskih, ki jih Madžari izvajajo nad Slovaki.

Tako Slovan v svoji šesti številki opozori, da očitno ni bilo dovolj, da je »viteški« madžarski narod konfisciral imetje vseh slovaških narodnih društev, temveč se sedaj vsako leto krči tudi število narodnih šol. Navaja, da se je v letu 1884 zaprlo 74 slovaških, na novo odprlo pa 661 madžarskih šol, pri čemer se podobno dogaja tudi ogrskim Rusinom. Vendarle pa s Slovaki sočustvojoči pisec svoj ogorčeni komentar sklene z upanjem na lepše čase, pri čemer Madžare kar naravnost posvari: »Pa naj le napenja gospoda v Peštudimu strune, skoro bodo začele pokati jedna za drugo. In potem? Ali ne utegne počiti tudi ogrska državna ideja, katero mažarski šovini poudarjajo vedno nasproti Avstrijstvu?«⁷⁰

Še bolj protimadžarsko usmerjena sta članka o razmerah na Slovaškem v dvanajsti številki drugega Slovanevega letnika v rubriki Pogled po slovanskem svetu.

Najprej se ob opisovanju praznovanja na Hurbanovem domu, ki ga je obkolila in zastražila madžarska žandarmerija, pod naslovom Strah pred panslavizmom pisec ponorčuje iz madžarskega strahu pred panslavizmom.⁷¹

V drugem prispevku pa poroča o madžarski ustanovitvi Slovaškega kulturnega društva,⁷² na katerega bo preneseno zaplenjeno imetje Matice Slovaške. »Temu društvu bode nalog širiti med Slovaki madžarizacijo in delati propagando za madžarsko idejo«, njegovi člani pa bodo narodni odpadniki »a la naš Dežman«. Ogorčenost nad takšnim početjem se prevesi celo v odkrito grožnjo z maščevanjem: »Tako mu ima tedaj imenje, katero si je nabral slovaški narod po prostovoljnih doneskih za svoje prosvetne namene, biti sedaj v narodno pogubo, Mažarjem pa tako ostudno in brezpravno ravnanje gotovo ne bode prineslo blagoslova, kajti o tem ni dvojbe, da pride tudi njim dan plačila.«⁷³

Petnajsta številka Slovana poleg slike Slovaka izpod Tatere prinaša tudi novico o sklicu slovaških književnikov na književni shod v Turčianskem Sv.

⁶⁷ Slovan, II/1885 (01. 03.), št. 5, str. 79.

⁶⁸ Filip Čuček, Slovenci, Slovaki in bosansko-hercegovske peripetije v letih 1875-1878, Zgodovina za vse, X/2003, št. 1, str. 28-29.

⁶⁹ Slovan, II/1885 (01. 03.), št. 5, str. 95.

⁷⁰ Slovan, II/1885 (15. 03.), št. 6, str. 88.

⁷¹ Slovan, II/1885 (15. 06.), št. 12, str. 192-193.

⁷² Gre najverjetneje za društvo FEMKE, ki pa je bilo ustanovljeno že leta 1883 (op. TK.).

⁷³ Slovan, II/1885 (15. 06.), št. 12, str. 193.

Martinu,⁷⁴ v sedemnajsti številki Slovana pa spet zasledimo daljšo novico o slovaškem ženskem društvu Živena, ki je v Martinu sklicalo svoj redni občni zbor. Pisec poroča, da ima Živena sicer drugačen namen od bivše Matice Slovaške, a jo vendarle po svojih najboljših močeh nadomešča. Tako so sedaj ravno zbori Živene neke vrste narodni praznik, saj se na te dneve v Martinu zbirajo slovaški rodoljubi iz bližnjih in daljnih županij. Madžari le to težko trpijo (na zbor so poslali detektive, ki bi dognali panslavske zarote) in že iščejo vzroke, da bi z Živeno opravili na podoben način kot so z Matico in slovaškimi gimnazijami. »Res obžalovanja vredni so Mažarji. Oni dobro vedo, da se bode pod poslopjem, katero so si postavili na razvalinah tujih pravic, na podrtinah tuje sreče, vzdignil prej ali slej grozni podkop, in od tod la nervoznost, katera se neprenehoma opazuje v javnem življenju naroda čikošev in betjarjev.«⁷⁵

Podobno uglašeni so tudi Slovanovi toni v naslednjem letu oz. v njegovem tretjem letniku. Tako januarja 1886 Slovan poroča, da še ni dolgo tega, odkar so iz bratislavskega evangeličanskega semenišča izključili nekaj dijakov, ki so peli slovaške pesmi, sedaj pa so enake surovosti bili deležni še katoliški bogoslovci v Ostrihomu, ki so bili zaradi uporabe svojega jezika obsojeni panslavistične agitacije. Zatirane Slovaške pisec primerja kar z usodo prvih kristjanov: »Res Slovacom je v blaženi Madžarski trpeti sedaj zarad svoje narodnosti toliko, kakor prvim krščanom v gnili in razpadajoči rimski državi zarad vere. A kakor je krščanstvo triumfovalo nad razvalinami rimskega gospostva, isto tako bode triumfovala slovanska ideja nad razvalinami oholega in ošabnega Magyarorszaga. To bodi v tolažbo podtatranskim mučenikom.«⁷⁶

V deveti številki Slovana leta 1886 sta objavljeni tudi dve sliki, ki prikazujeta slovaškega mladeniča in mladenko v narodnih nošah iz okolice Detve. Ob opisu značilnosti ljudi iz tega kraja pa v rubriki Naše slike najdemo tudi izčrpen opis aktualnega političnega in socialnega položaja Slovakov. Ker gre za izredno barvit, sočen in primerjav poln jezik, kateremu ne manjka niti antisemitskih izjav, ga velja podrobneje prebrati:

»Sedaj ko je Bolgarska po brezmerih žrtvah svojih ruskih bratov osvobodjena izpod turškega jarma, moremo po vsi pravici trditi, da ni širom prostorne slovanske domovine tako nesrečnega naroda, kot je narod slovaški. Položaj raje pod turškim gospostvom ni tako žalosten, kakor je žalosten položaj slovaških trpinov. Mažar in Žid sta se zjedinila, da uničita slovaški narod. Prvi, kateremu je sreča dala v roke državno oblast, upropaščuje ga duševno; drugi gmotno in fizično. Pod pretvezo domoljubja, češ da so Slovaki panslavistični rovarji, kateri snujajo naklepe proti ogrski državi, zaprli so jim Mažarji vse narodne srednje šole, katere so ob svojem uzdrževanju; zaplenili jim imetje 'Maticе Slovenske'. Z istim izgovorom odpravljajo od leta do leta več slovaških osnovnih šol, nadomeščujoč jih s slovaškomažarskimi ali pa čisto mažarskimi. - Žid - ta pijavka na narodnem telesu slovanskem, kjerkoli se je udomačil - je pa v drugem ozirom najboljši zaveznik Mažarjev. On ima nalog, pošteti, dobrosrčni, mehkočutni narod slovaški demoralizirati; gmotno upropaščevati in z žganjem telesno uničevati. To peklenko ravnanje Mažarji ne le ne zavirajo; temveč z državno oblastjo vedno in vsestranski podpirajo prav tako, kakor to delajo severoameriški beli naseljenci s prvotnim indijanskim prebivalstvom.

Z ozirom na vse to ni se tedaj čuditi, da je nastala v narodnem ozirom neka grobna tišina po prelepi slovaški domovini. Inteligencija je odnarojena, prosti narod nezaveden, obupan; nedostaja mu moralne sile, da bi se krepko in neustrašeno oklenil one male, a hrabre čete pravih rodoljubov, kateri so kljubu

⁷⁴ Slovan, II/1885 (01. 08.), št. 15, str. 241.

⁷⁵ Slovan, II/1885 (01. 09.), št. 17, str. 257.

⁷⁶ Slovan, III/1886, št. 2 (15. 01.), str. 31-32.

preganjanju in zaničevanju ustrajali v boji za narodna prava in narodno prosveto.

Jedno pa je, kar nas o žalostnem pogledu na prelepo Slovačijo še tolaži; jedno, kar v nas vzbuja trdno prepričanje, da tega najhujšega trpina med Slovani čakajo še lepši, veselejši dnevi. Kljubu vsemu naporu Mažarstva ni si namreč slovaški narod dal odtujiti svojega jezika, svojih šeg in navad in svojega iz davne slovanske prošlosti podedovanega kroja. Slovak je nenavadno konservativen, in ta lastnost - dasi sicer ni priporočljiva, ker zavira zdravi napredek - je zanj o razmerah, v katerih se nahaja, velika sreča. Vsako drugo slovansko pleme sprejema rajše šege in navade od svojih neslovanskih sosedov, vsako si rajše pači lepo svojo govorico s tujimi izrazi. Zato pa vidimo, da tudi sedanja doba posilne madžarizacije ne pušča sledov v slovaškem narodu....»

Pisec nadaljuje še z opisom narodnih noš in slovaških folklornih značilnosti, bralstvu pa obljubi, da bodo nekaj narodnih krojev v Slovanu objavili tudi še v prihodnje.⁷⁷

V isti številki zasledimo tudi poročilo o perfidnem madžarskem prevzemu Tatra banke, ki je poleg podrobnega opisa razlogov zanj in načina, zanimiv predvsem zaradi malce ostrejšega (manj usmiljenja polnega kot sicer) poduka slovaškim bratom, ki sledi na koncu prispevka: »Po tem sramotilnem sklepu "Tatrinih" delničarjev, kateri so vendar inteligentnejši ljudje, pa se nikakor ne čudimo, da narodno gibanje na Slovaškem ne raste, temveč od dne do dne propada; ne čudimo se pa tudi oni zabavljivi poslovice, katero ima oholi Madžar vedno na jeziku, kedar govori o Slovaku. Kedaj bodo vendar ubogi podtatranski trpini izprevideli, da pohlevnost, ponižnost in prevelika dobrosrčnost niso vselej najlepše lastnosti človeške?!«⁷⁸

O zgoraj že omenjeni prisotnosti slovaških popotniških piskrovezov v slovenskih deželah in tem, da so jih ljudje poznali (čeprav so jih večinoma imeli za »madžare«), priča tudi krajša povest Mladi Slovak Petra Bohinjca-Velimirja, ki je sicer v Slovanu redno objavljala. Zgodba o ljubezni med mladim slovaškim loncevezom in slovenskim kmečkim dekletom je izšla v zadnjem letu Slovanovega izhajanja, in sicer v treh nadaljevanjih.⁷⁹ Gre za preprosto domačijsko - ljubezensko pripoved, ki se ob srečnem koncu skozi poročno napitnico izteče v hvalnico slovanski ideji. Zaradi takšnega zaključka in vsebine nasploh je bila za Slovanovo uredniško politiko seveda več kot primerna, po svoje pa tudi najbolje ponazarja jezik in slog Slovanove naklonjenosti do Slovakov v kontekstu slovanskega čutenja in orientacije v osemdesetih letih 19. stoletja.

Slovanu dolgo življenje očitno ni bilo usojeno. 20. decembra 1887 je izšla njegova zadnja številka. Izdajatelja Tavčar in Hribar sta takšno usodo lista utemeljila z njegovo finančno izgubo, obenem pa napovedala, da ga bo z novim letom nadomestil nov list Slovanski svet. Tako je tudi bilo in leta 1888 je v Ljubljani (od 1891 v Trstu in od 1895 na Dunaju) začel izhajati Slovanski svet, polmesečnik za politična in gospodarska vprašanja, katerega ime je izbral Hribar, izdajal pa ga je Fran Podgornik. Slednji je bil tudi glavni avtor političnih člankov, ob njih pa je list v Slovanovi maniri (čeprav v malce manj sočnem jeziku) izčrpno poročal tudi o dogajanju pri ostalih slovanskih narodih.⁸⁰

V prvem pomembnejšem članku na straneh Slovanskega sveta, ki se posredno dotika slovaškega vprašanja, pisec ostro napade madžarsko liberalno vlado premiera Kolomana Tisze, ki je, kot pravi avtor članka, »ljubljenec nemških in židovskih liberalcev tudi v naši polovici cesarstva.« Slednjim očita predvsem to, da na veliko hvalijo dobre strani vlade, medtem ko slabe kar zamolčijo. Kot

⁷⁷ Slovan, III/1886, št. 9 (01.05.), str. 141.

⁷⁸ Slovan, III/1886, št. 9 (01.05.), str. 144.

⁷⁹ Slovan, IV/1887, št. 14 (20. 07.), str. 217-219; št. 15 (05. 08.), str. 229-231; št. 17 (09. 09.), str. 262-267.

⁸⁰ Melik, Ivan Hribar in njegovi spomini, str. 551-552; Enciklopedija Slovenije 11, Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, str. 156.

na primer to, da ogrske narodnosti nimajo ustavnega zakona, ki bi zagotavljal svobodo vesti in vere in je tozadevno ogrska ustava tam, »*kjer so bili na Nemškem pred 250 leti ali na Francoskem že pred 300 leti*«. Pravica do veroizpovedi se krati, saj je madžarskim liberalcem veroizpoved istočasno tudi »*upraščanje narodnosti in moči*«.⁸¹

Leta 1888 je umrl Jozef Miloslav Hurban, eden izmed velike šturovske trojice. Slovanski svet je o njegovi smrti na kratko takoj poročal,⁸² nekaj pozneje pa v nekrologu objavil še Hurbanov življenjepis in njegovo politično-kulturno udejstvovanje ter poudaril njegov pomen v slovaškem narodnem gibanju. Podatki so sicer bili povzeti po nekrologu, ki so ga objavile Narodne Novine, zanimiva pa je primerjava, s katero slovenski pisec zaključil svoj prispevek: »*Ali ne spominja življenje dr. Hurbana na življenje Einspielerjevo? In ali ni trpljenje Slovakov podobno borbam slovenskega naroda?*«.⁸³

Nasploh so novice o smrti zaslužnih mož oz. njihovi nekrologi stalnica v listu. Tega leta denimo bralstvo obvešča še o smrti Daniela Slobode, slovaškega duhovnika in botanika, avtorja knjige »*Rastlinstva*«, ki je prav tako še spadal med šturovce.⁸⁴

Večina informacij o slovaških razmerah izhaja iz pisanja slovaških Narodnih novin, ki jih Slovanski svet redno povzema. Še posebej tiste, pri katerih se ponujajo primerjave in paralele z razmerami v slovenskem prostoru. Tako so bralci seznanjeni z uspešno prosvetno dejavnostjo ameriških Slovakov, ki so v tem času ustanavljali že svoj drugi časopis.⁸⁵ Drugi prispevek s podobno tematiko pa govori o društvenem življenju ameriških Slovakov, ki že zidajo cerkev in župnijski dom ter na koncu doda: »*Ameriška kultura po takem ne zabranjuje društvenega gibanja tudi po mestih; kultura "liberalnih" slovenskih sosedov, n. pr. Primorskih Italijanov pa tega ne dovoljuje Slovanom. Dokaz, da evropski zapad bo moral še sam hoditi v šolo na ameriški zapad, predno dozori za širjenje in vsiljevanje svoje kulture na Vstok.*«.⁸⁶

Razvpiti primer prisilnega preseljevanja slovaških sirot in drugih otrok v madžarsko okolje je povzročil zgražanje evropske javnosti, pisanje slovaških Narodnih novin pa so povzeli tudi številni, predvsem slovenski časopisi. Ti dogodki so naleteli na ostro obsodbo tudi na straneh Slovanskega sveta, ki podrobno opiše način in krivce za ta »*tatarskem*u plenjenju podoben lov na deteta – sirotice.«⁸⁷

Precejšnjo pozornost Slovanskega lista je izzval tudi po svoje absurden, a zelo odmeven konflikt med madžarsko liberalno vlado ter najvišjim vodstvom madžarske katoliške cerkve. Izhajal je iz nadzora nad učiteljski, postavljenimi in vodenimi s strani in sredstvi katoliške cerkve, ki si jih je liberalna vlada želela podrediti. V ta namen so madžarskega kardinala Jana Simorja obtoževali (s takrat najhujšo in najbolj priročno žaljivko) panslavizma. V odgovor na tovrstne obtožbe pa je madžarski katoliški poglavar podrobno predstavil delovanje omenjenih šolskih zavodov, pri čemer se je izkazalo (to je tudi razlog interesa in obenem ogorčenja Slovanskega sveta, op. TK.), da je madžarska cerkev pri madžarizaciji in odnarodovanju še bolj dosledna in perfidna od same ogrske države.⁸⁸

Tega leta sledi še novica o madžarski preiskavi proti dvema slovaškima evangeličanskima pastorjema, ki sta se udeležila slavnosti v Kijevu,⁸⁹ in pa dosti manj poli-

⁸¹ Madžarska ideja in verska svoboda, Slovanski svet I/1888, št. 5 (10. 03.) str. 71-73.

⁸² Slovanski svet I/1888, št. 4 (25.02.) str. 67.

⁸³ Slovanski svet I/1888, št. 5 (10. 03.) str. 82-83.

⁸⁴ Slovanski svet I/1888, št. 23 (10. 12.) str. 383.

⁸⁵ Hilarhija na Ogrskem, Slovanski svet I/1888, št. 17 (12. 09.), str. 269-271.

⁸⁶ Slovanski svet I/1888, št. 21 (10. 11.), str. 352.

⁸⁷ Vzori slovaškega narodnega vedenja, Slovanski svet I/1888, št. 24 (25. 12.), str. 396-397.

⁸⁸ O naročbi slovaških novin in časopisov, Slovanski svet I/1888, št. 24 (25. 12.), str. 395.

⁸⁹ Slovanski svet II/1889, št. 2 (25. 01.), str. 32.

tično in precej bolj simpatično povzemanje pisanja Narodnych Novin o slovaškem narodnem vezenju. Uredništvo Slovanskega lista je namreč vzorce teh krojev priporočilo tudi novi obrtni šoli v Ljubljani, kajti: *»Mnogo je Slovank in med njimi tudi Slovenk, ki so same nadarjene in navdušene za vezenje; take naj si priskrbe slovaške vzorce, imenitne po vsem kulturnem svetu, ne samo po slovanskem.«*⁶⁰

V zadnjem pisanju Slovanskega sveta o Slovakah v tem letu pa njegov urednik Fran Podgornik v pregledu slovanskih časopisov, ki jih priporoča slovenskemu bralcu, izpostavlja *Národní noviny*, *»pravi ponos vsega naroda in čast slovanskemu imenu«*, in pa literarne Slovenske Pohľady. V obeh slovaških listih, na katerih čelu je *»prezastlužni pisatelj in Slavjanin Vajansky«*, je po njegovem mnenju moč najti *»samo slovanske odbrane umotvore.«*⁶¹

Že v prvem letniku Slovanskega sveta je tako mogoče zaznati ostrino pogledov uredniške politike, ki je vztrajno naperjena proti Madžarom ter dualizmu, ki ga smatra za največjega nasprotnika avstrijskih Slovanov. Poleg tega so članki polni agresivnega antisemitizma. Ne samo do Židov znotraj meja habsburške monarhije, temveč do Židov (npr. ruskih) nasploh.

Naslednja dva letnika sta, kar se tiče Slovakov, precej skopa. Leto 1899 postreže praktično le z novico o spremembi oblike Slovenskih pohľadov ter o novem romanu, ki ga je pravkar dokončal njihov urednik Vajansky,⁶² pa tudi leta 1890 Slovanski svet razen o redkih slovaških kulturno-literarnih novostih ne poroča.⁶³

V drugi številki leta 1891 pisec ob že običajnem pregledu časopisov po slovanskih deželah spet omenja najpomembnejši slovaški list *Národní noviny*. Ob predstavitvi izhajanja in cene je posebej poudarjeno, da je *»ta politiški, gospodarski in literaturni list pravo in glavno glasilo ogerskih Slovencev (Slovakov). Kdor hoče spoznavati življenje in sedanje politiško in nacionalno trpljenje slovaškega naroda, mora čitati ta izborno uređovani list.«* Ponovno je pohvaljen njegov urednik Vajansky, *»že zaradi čigar spisov in člankov je vredno brati novine«*, iz zapisa pa še izvemo, da ta *»slovenski inteligenciji posebe«* priporočeni list *»vedno poroča o važnih dogodkih tudi Slovencev«*⁶⁴

Tega leta je na odziv Slovanskega sveta naletela tudi cerkvena politika madžarskih oblasti na Ogrskem. Tako lahko v listu preberemo, da *»madjarsko nasilstvo presega uže vse meje; nič ni več tako svetega, da bi ne bilo izpostavljeno madjarski drznosti in lakomnosti.«* Sledi pa še podrobno poročilo o tem, kako so Madžari Slovakom itak vzeli že vse narodne šole, v uradih pa vlada samo madžarščina, sedaj pa jim hočejo vzeti še zadnje ostanke cerkvene avtonomije s tem, da bi v funkciji madžarizacije združili madžarsko kalvinistično s slovaško cerkvijo augsburške izpovedi.⁶⁵

Zanimiva je še novica o izidu drugega dela pesmarice oz. pesniške zbirke 117. slovaških pesmi z napevi (*Slovenské spevy*). Slovaške pesmi po mnenju pisca novičke *»kažejo, kakor druge, izvirnost slovaškega naroda. Izdaje je vsega priporočila vredno; ako hočejo zapadni Slovani krepčati se v slovanskem duhu, naj zajemljejo krepila sosebno tudi iz slovaške umetnosti.«*⁶⁶

Na skoraj štirih straneh Slovanskega sveta najdemo tudi podroben opis načrtovane češkoslovanske narodopisne razstave. Na Shodu prijateljev češkoslovanskega narodopisa v praški Staromestski radnici so se namreč dogovorili, da bo leta 1893 v Pragi narodopisna razstava, ki se je bodo poleg Čehov na Češkem, Moravskem in Šleziji udeležili tudi Slovaki. Naveden je tudi program razstave.⁶⁷

⁶⁰ Rozman, *Náčrt dejín...* (Bibliografija slovinsko-slovenských kulturných vztahov).

⁶¹ Slovanski svet IV/1891, št. 1 (10. 01.), str. 15.

⁶² Slovanski svet IV/1891, št. 11. (10. 06.), str. 182.

⁶³ Slovanski svet IV/1891, št. 14 (25.07.), str. 231.

⁶⁴ Slovanski svet IV/1891, št. 21 (12.11.), str. 331-334.

⁶⁵ Slovanski svet IV/1891, št. 23 (10.12.), str. 373-374.

⁶⁶ Slovanski svet IV/1891, št. 24 (25.12.), str. 383.

⁶⁷ Rozman, *Náčrt dejín...* (Bibliografija slovinsko-slovenských kulturných vztahov).

Daleč najobsežnejši in najzanimivejši tega leta pa je sestavek, ki govori o razlogih za množično izseljevanje Slovakov ter njihovem uspešnem narodnem življenju v novi ameriški domovini. Članek z naslovom *Slovaki v Ameriki* je sicer povzet po pisanju ruskih Slavjanskih izvestij, glede njegovega naturalističnega in izrazito protimadžarskega tona pa mu težko najdemo para. V prvem delu prispevka so navedeni temeljni razlogi za izseljevanje: »Kakor ptice selice, zapuščajo Slovaki vsako leto v celih stajah svojo domovino in hite za morje, kder so uže uspeli ustanoviti cele kolonije s pravladajočim slovaškim naseljenjem. Kaj jih neki naganja ostavljati (zapuščati) prirojena gnezda? Pred vsem gonijo Slovake od rodnega ognjišča madžarski zakoni.... Res je, da pri Slovakihi je strast k ekskurzijam, k blojenju po svetu, in malokateri Slovak bi se našel, ki ni prehodil vsaj avstro-ogerske države. Povsod ga srečaš s ploščevinami (žestjankami), koški, ali drugimi raznimi lesenimi izdelki...«

Pisec s tem sicer omeni tudi v slovenskih krajih znano slovaško nagnjenost k iskanju kruha drugod, vendar pa obenem poudari, da se s tovrstnih sezonskih popotovanj vračajo, medtem ko kadar gre Slovak v Ameriko, proda vse svoje pohištvo ter »jemlje s seboj ženo in otroke in odide za vselej«. Za slednje je po njegovem mnenju kriva izključno agresivna in brutalna madžarizacija ter njihov brezpravni in poniževalni položaj na Ogrskem: »Madžari, v roli ali ulogi nositeljev kultur, (pod katero besedo sleduje razumevati izključiteljno madžarizacijo) postojano izpostavljajo Slovake kakor zabiti, k vsemu nesposobni, leni narod, kateri bi bil brez Madjarov obezglavljenim trupom. Madžari, govorec o Slovakihi, nikdar jih ne zovejo prosto: tot (Slovak), temuč pridevajo jim vselej zaničevalne besede: buta (glupi), bamba (idiot), bockoros (coklar) itd...« Poleg tega, navaja avtor, so Slovaki v očeh Madžarov drugorazredni državljani in celo manjvredni ljudje: »Fraze: tot nem ember (Slovak ni človek), kasa nem etel (kaša ni jed), tala-ga nem szeke (telega ni voz) prešle so uže v prislovico. Po pojmihi Madjarov-Slovaki niso ni 'raja', kakor so bili južni Slovani pod Turki, in ni prokleta indijska parijsa, temveč oni so prosta, glupa brezmiselna žival, pravi skot, ali marva. Težko si je predstaviti, kako vpečatljenje (vtis) proizvaja v madjarskem občestvu smelost nazvati sebe Slovakom, od takega subjekta odpevivajo se, kakor od kake gobave ali okužene živali.« Da pa to še zdaleč ni tako, dokazuje slovaška emigracija v Ameriki, kjer lahko »ta prezrti brezglavi trup« svobodno zadihla in dokaže ravno nasprotno- torej da ni narod, ki bi ne mogel delovati samostojno. V dokaz za to članek navaja slovaške kulturne in umetniške prireditve, njihov tisk, sezidane cerkve in šole ter poudarja, da poleg tega slovaški izseljenci ne pozabljajo svojih bratov izpod Tater, katerim pošiljajo denar ter sodelujejo pri vseh pomembnejših narodnih aktivnostih v domovini, kot so npr. zidanje narodnega doma, gimnazije ipd. Na koncu pisec ošvrkne še pomadžarjene Slovake in Madžarom očita, da pozabljajo na to, kaj vse so dolžni Slovakom. Kajti, nadaljuje, brez slovanskih renegatov bi ne bilo nič, saj so le-ti (npr. Petöfi, skladatelj Liszt, Košut in drugi) »dvignili ime Madjar na tehnično evropskih narodov« in prav po njihovi zaslugi »ne gleda več Evropa nanje kakor na divjo mongolsko hordo.« V ta namen se dotakne tudi madžarskega jezika in smatra, da se šele potem, ko vzamemo iz madžarščine 80% slovanskih besed, vidi kaj ostane oz. »s kakim poznanjem prišli so Madžari na Ogersko« Poleg tega je treba tudi pogledati, kaj pomenijo v madžarski mitologiji slovanski bogovi, kot npr. Perun, Sventovit in drugi.

Skratka, pisec je mnenja, da Madžari Slovakom dolgujejo vso svojo kulturo in omiko, ne nazadnje in žal pa tudi številčnost. Zato se na koncu prispevka vpraša, koliko od petih milijonov bi jih sploh ostalo, »če bi Madžare otrebili vseh renegatov« ter ponudi odgovor: »Poraziteljno mala peščica le, ki sne sama sebe«⁹⁸

⁹⁸ Slovanski svet VI/1893, št. 1 (10. 01.), str. 18-19.

V zadnji številki vsakega letnika Slovanskega sveta se tradicionalno opravi pregled položaja slovanskih narodov v tekočem letu. Tudi ob zaključku leta 1891 list ugotavlja, da gre najslabše prav ogrskim Slovanom: »Na Ogrskem so razmere za slovanske narodnosti stalno slabe, ker nimajo svojega zastopstva v državnem zboru. Gospodje so v politiki in državnem gospodarstvu izključno Madjari in njih židovski, vedno bolj množeci se pomagali.«⁹⁹

Leto 1892 ponovno ne prinaša nič kaj pretresljivega in novice o Slovakah omeji predvsem na njihovo izdajateljsko dejavnost ter vsestransko osebnost Vajanskega.¹⁰⁰

Slednji je bil kot vodilni predstavnik slovaške kulture in politike v omenjenem obdobju v stalnem konfliktu z madžarskimi oblastni, ki so ga poskušale omejevati in ovirati na vse možne načine. Septembra 1892 madžarski uradi niso dovolili svečanega odkritja nagrobnega spomenika njegovemu očetu J. M. Hurbanu v Hlbokem, žandarji pa so celo zastražili pokopališče ter zbrani množici prepovedali dostop. Ogorčen in osebno prizadet nad tem dejanjem je Vajansky v Narodnych novinach objavil članek Hyenismus v Uhrach (Hijenizem na Ogrskem), zaradi katerega je bil obtožen protimadžarskega rovarjenja in se ponovno znašel pred sodiščem. O tem procesu je v svoji prvi številki petega letnika podrobno in z ogorčenjem (pod naslovom Nov dokaz madžarske brutalnosti) poročal tudi Slovanski svet. Po kratki biografiji »slovanskemu svetu znanega Vajanskega, ki je trn v peti Madžarom« so opisani dogodki v Hlbokem in pa Hurbanova reakcija, v kateri je po tožilčevih besedah razburjal strasti in ščuval proti vladi oz. »se s svojim člankom pregrešil proti vsemu kar je madžarskega«. Na te obtožbe sta odgovarjala njegova branilca: »Priatelji Hurbanovi in Hurban sam spoštujete vsako narodnost, prezirajo pa vsakega Slovaka, ki taji svoj narod. V pravni državi je dovoljeno vsako prosto gibanje, mi pa živimo v policijski državi, močno slabo skrpani....« Dotaknila sta se tudi razvpite afere s slovaškimi otroki (»Pred Bogom in ljudmi proglašam, da lov na slovaške otroke, katere gonijo v madžarske pokrajine, ni nič drugega, kakor latvina imetja slovaškega naroda.«), na koncu pa je še sam Hurban »omenil z ganljivimi besedami svojo razdraženost pri slavnosti v Hlbokem, kjer so madžarske naredbe tako močno žalile njegovo sinovsko srce.«

Vendarle pa še tako ganljive besede niso kaj veliko pomagale in Vajansky je bil »obsojen na jedno leto v državno ječo, da ima plačati 300 gld. kazni ter nagraditi 257 gld. 50 kr. pravnih stroškov.« Slovanski svet tudi poroča, da se je zbiralna akcija za Vajanskega (oz. njegovo kazen) na Slovaškem in Češkem že začela,¹⁰¹ v tej zvezi pa poroča o izdaji njegovega romana Suha veja, katerega praško založništvo bo zaprtemu avtorju izročilo denar od 300 izvodov, od vseh drugih izvodov pa še polovico. Slovanski svet zato tudi sam apelira na ozaveščene bralce, naj knjigo naročijo,¹⁰² sledi pa še obvestilo o tem, kako je Vajansky 17. februarja 1893 v Segedinu začel prestajati svoj enoletni zapor.¹⁰³

Ob Vajanskem pa tega leta Slovanski svet veliko pozornost posveča spominu na še enega velikega moža slovaškega rodu ter slovanskega srca. Leta 1893 so namreč širom slovanskega sveta potekale slovesnosti ob stoti obletnici rojstva »apostola slovanske vzajemnosti«¹⁰⁴ Jána Kollárja. Slovanski svet podrobno predstavlja Kollárjevo življenje in delo,¹⁰⁵ spremlja pa tudi že omenjena praznovanja, pri čemer posebej dogajanje v Moščenicah na Slovaškem. Trenčinski madžarski župan je namreč pod pretvezo širjenja panslavizma sloves-

⁹⁹ Slovanski svet VI/1893, št. 3 (10. 02.), str. 58.

¹⁰⁰ Slovanski svet VI/1893, št. 4 (25. 02.), str. 80.

¹⁰¹ Slovanski svet VI/1893, št. 12 (25. 06.), str. 223-225.

¹⁰² Slovanski svet VI/1893, prav tam; št. 6 (25. 03.), str. 117; št. 8 (25. 04.), str. 158; št. 14 (25. 07.), str. 263-264.

¹⁰³ Slovanski svet VI/1893, št. 15 (10. 08.), str. 296.

¹⁰⁴ Slovanski svet, VII/1894, št. 2 (27. 01.), str. 36.

¹⁰⁵ Slovanski svet, VII/1894, št. 4 (25. 02.), str. 78.

nost prepovedal, a se je tam vseeno zbralo »na tisoče slovaških rodoljubov«. Zbrane ljudi so razgnali žandarji, žrtev madžarske brutalnosti pa je bil celo T. G. Masaryk z družino.¹⁰⁶

Leta 1894 Slovanski svet kakšnega daljšega in zanimivejšega prispevka o Slovakah ne prinaša, pač pa postreže z nekaterimi krajšimi novicami, od katerih jih je kar nekaj ponovno posvečenih Vajanskemu. Med drugim izvemo, da so še v času njegovega prestajanja kazni »romunske gospodične Sibinske poslale v Segedin srebrni lovorov venec gospej Svetozara Hurbana Vajanskega, slovaškega dejatelja, pisatelja in mučenika.«¹⁰⁷ in kako je le-ta kmalu zatem (17. 02.) po prestani enoletni kazni zapustil ječo.¹⁰⁸ Slovanski svet nekaj pozneje tudi sporoča, da je slovaško akademsko društvo Tatrín Vajanskemu, ki »je veleizobražen mož, ki neumorno v Nar. Novinah slovaških zagovarja svoj narod in razsvetljuje pomen Slovanstva« na čast priredilo na Dunaju slovesen večer, na katerega so prišla tudi ostala slovanska dijaška društva in Romuni.¹⁰⁹

Vajansky se je po vrnitvi iz ječe seveda nemudoma vrnil na stare novinarsko-politične tire in že kmalu lahko Slovanski svet povzema njegov v Narodnih novinah objavljeni članek o Košutu. V njem je Vajansky med drugim zapisal, kako je »Košut liberalce februarkega gibanja, Košut demokrat, Košut ljudski tribun, Košut borec za svobodo, Košut revolucionar« s tem, ko ni hotel razumeti nemadžarskih narodov, »moral postati tiran Hrvatov, Srbov, Romunov, ogerskih Rusov in naposled Slovakov, bratov svojih po krvi in telesu...«¹¹⁰

S tem pa se omenjanje madžarskega nacionalnega prvaka v Slovanskem svetu tega leta še ne konča, saj v povezavi z njegovim pogrebom 1. 4. 1894, o Košutu spregovori tudi članek Sprava pa nesprava na Ogerskem. Pisec smatra da je sprava, ki so jo Madžari naglaševali ob njegovem grobu, nujna ne le med madžarskimi strankami, temveč predvsem z nemadžarskimi narodi Svete Štefanske krone. Kajti, »Košut ni spasilatelj "madjarske nacije", ampak njen pogubitelj, ako se ista ne strezne še v poslednji čas«. Zato mora po avtorjevem mnenju madžarska nacija nehati slabiti in uničevati slovansko pleme na Ogrskem, če noče na koncu biti uničena sama.¹¹¹

Poleg Vajanskega se Slovanski svet spomni še dveh zaslužnih Slovakov, le da tokrat ob njuni smrti. Bralce najprej obvesti o življenju, delu in smrti Martina Čulena, rodoljuba, duhovnika in učitelja, ki je leta 1868 zasnoval (leta 1874 zaprto) gimnazijo v Klastoru nad Znievom,¹¹² nekaj pozneje pa še o smrti nitranskega kanonika, »gorečega rodoljuba« Frana Taganyja.¹¹³

Omeniti velja še novico o prizadevanjih Slovakov in Romunov, »da bi se sešli na posebnem kongresu ter sestavili skupni program za skupno postopanje proti madjarskemu liberalizmu, poznajočemu narodna prava jedino za Madjare«,¹¹⁴ in pa že redna poročila o slovaških knjižnih novostih, npr. slovaške pesmarice, zbirke slovaških ljudskih pesmi, zbirke slovaških narodnih ugank za otroke, izidu Tolstojevskega dela v prevodu njegovega slovaškega učenca Makovickega ipd.¹¹⁵ Prav tako je bolj ali manj redno predstavljena vsebina Slovenských pohľadov, ki »v obče spadajo k najboljším leposlovnim in

¹⁰⁶ Slovanski svet, VII/1894, št. 24 (25. 12.), str. 476-477.

¹⁰⁷ Slovanski svet, VII/1894, št. 6 (25.03.), str. 116.

¹⁰⁸ Slovanski svet, VII/1894, št. 7 (10.04.), str. 121-122.

¹⁰⁹ Slovanski svet, VII/1894, št. 2 (27. 01.), str. 36.

¹¹⁰ Slovanski svet, VII/1894, št. 3 (10.02.), str. 60.

¹¹¹ Slovanski svet, VII/1894, št. 1 (10. 01.), str. 18.

¹¹² Slovanski svet, VII/1894, št. 10 (25. 05.), str. 200; št. 11(10.06), str. 216; št. 18 (25. 09.) str. 360; št. 9 (10. 05.), str. 179.

¹¹³ Slovanski svet, VII/1894, št. 9 (10. 05.), str. 179.

¹¹⁴ Slovanski svet, VII/1894, št. 23 (10. 12.), str. 479.

¹¹⁵ Slovanski svet, VII/1894, št. 11 (10. 06.) str. 216.

znanstvenim časopisom slovanskim«, ¹¹⁶ in ki bijejo »hud boj za svoj obstanek in proti madžarskemu nasilstvu.« ¹¹⁷

Slovanski svet leta 1894 zaključuje pisanje o Slovaki s povzemanjem nekega madžarskega lista, ki piše o tem, kako vsestransko se razvijajo Slovaki v Ameriki v primerjavi s tamkajšnjimi Madžari, ki »nimajo niti cerkva, niti šol, a novine, kar jih je, da jedva životarijo« ter o srečanju oz. cerkvenem zboru evangeličanskih Slovakov v Trenčinu. ¹¹⁸

Oblika in vsebina zapisov o Slovaki se bistveno ne spremeni niti v naslednjih letih. Tako si leta 1895 ponovno sledijo nekrologi ¹¹⁹ in pa poročila o raznih ukrepih in obtožnicah proti Slovkom. Med drugim so bili tega leta obsojeni slovaški rodoljubi, ki so na gledališki predstavi v Breznu nosili slovaško nošo ter peli in govorili slovaško, na njihov zagovor pa se že pripravljajo srbski in romunski odvetniki. ¹²⁰ Prepovedana je bila tudi slovaška mladinska gledališka predstava na Myjavi, ¹²¹ Madžarom pa je spodletela tiskovna pravda proti slovaškemu župniku Romualdu Zaymusu, ki je bil zaradi članka v Nar. novinah obtožen hujskanja proti madžarskemu narodu, a na koncu oproščen. ¹²²

Slovenski bralci so seveda seznanjeni tudi s posamičnimi vzpodbudnejšimi dogodki iz slovaškega življenja. Izvejo lahko denimo, da je društvo Živena na svojem občnem zboru sklenilo nadaljevati zbiranje slovaških čipk in krojev. (*»Tako delajo slovaške in češke žene; kaj pa na Slovenskem?«*) ¹²³ in da namerava Živena v prihodnosti osnovati celo višjo slovaško dekliško šolo. ¹²⁴ Nedvomno dobrodošla novica je bila tudi o tem, da je ogrsko notranje ministrstvo potrdilo pravila Slovaškega muzealnega društva, ki s tem začneja delovati, njegov namen pa je zasnova slovaškega narodopisnega muzeja v Martinu. ¹²⁵

Leta 1895 je minilo sto let od rojstva še enega velikega Slovana, Pavla Jozefa Šafaryka, kar je bil povod za podobna praznovanja, kot jih je bil pred tremi leti deležen spomin na Kollarja. Tudi Slovanski svet temu zaslužnemu možu posveti precej prostora. Spregovori o njegovem življenju in delu, ¹²⁶ poroča o proslavi, ki so jo organizirala slovanska društva na Dunaju in katere izkupiček je bil namenjen Ljubljani in okolici, ¹²⁷ bralce pa seznanja tudi o tozadevnih akcijah Slovakov. Tam je v ta namen izšla celo posebna številka Nar. Novyn, obenem pa so Slovaki pričeli z zbiranjem sredstev za Šafarykov štipendium, namenjen šolanju slovaških dijakov. ¹²⁸

Nedvomno najpomembnejši dogodek v političnem življenju Slovanov na Ogrskem pa tega leta predstavlja kongres Romunov, Slovakov in Srbov. Dogodek je po svoji odmevnosti krepko prestopil ogrske meje in tudi Slovanski svet mu je posvetil veliko pozornost. Poročal je že o hujskanju madžarskih časopisov proti pripravljajočemu se kongresu, ¹²⁹ samemu poteku kongresa pa namenil dolg uvodnik svoje 33. številke. V njem kongres treh nemadžarskih narodov Ogrske z navdušenjem pozdravi in ga označi za »nekako zarezo med prošlostjo od nastanka duvalizma in nadaljnjo bodočnostjo«. Upa, da bo po zaslugi kongresa svetovna javnost končno spoznala, kaj se na Ogrskem dogaja in kako »viteški« so

¹¹⁶ Slovanski svet VIII/1895, št. 2 (12.01), str. 19.

¹¹⁷ Slovanski svet VIII/1895, št. 5 (01.02.), str. 48.

¹¹⁸ Slovanski svet VIII/1895, št. 17 (27.04), str. 154.

¹¹⁹ Slovanski svet VIII/1895, št. 49 (20.12), str. 459.

¹²⁰ Slovanski svet VIII/1895, št. 7 (16.02), str. 68.

¹²¹ Slovanski svet VIII/1895, št. 34 (06.09), str. 323.

¹²² Slovanski svet VIII/1895, št. 20 (18.05), str. 187.

¹²³ Slovanski svet VIII/1895, št. 20 (18.05.), str. 181-182.

¹²⁴ Slovanski svet VIII/1895, št. 20 (18.05.), str. 188; št. 21 (25.05.), str. 197.

¹²⁵ Slovanski svet VIII/1895, št. 20 (18.05.), str. 188.

¹²⁶ Slovanski svet VIII/1895, št. 32 (10.08), str. 303.

¹²⁷ Slovanski svet VIII/1895, št. 33 (17.08), str. 305-306.

¹²⁸ Slovanski svet VIII/1895, št. 35 (13.09), str. 331.

¹²⁹ Slovanski svet IX/1896, št. 6 (25.02), str. 70.

Madžari v resnici, seveda pa njegov največji pomen vidi v skupnem nastopu nemadžarskih narodov ter tudi formalnem poenotenju njihove politike. Obžaluje, da se kongresa niso udeležili tudi drugi narodi, predvsem Malorusi, ogrski Nemci in pa Hrvati, katere zaradi tega ostro obsodi in jim požuga, da bo njihova odsotnost končno škodovala tudi njim samim. Slovanski svet sicer razume razmere, v katerih je kongres potekal, a vendarle močno obžaluje, da je bila s kongresom, na katerem je bila priznana integriteta svetoštefanske krone, dualizmu narejena velika koncesija: »S priznanjem duvalizma pa so dali kongresovci nadaljnjemu obstanku te državnopravne oblike veliko dejansko in moralno oporo... V tem priznanju je neizmerna škoda za skupno politiko avstro-ogerskih Slovanov, in bode težko boriti se proti obstanku duvalizma; saj, če proglašajo njega integriteto sami ogerski narodi, je to argument, proti kateremu nasprotniki zunaj Ogerske ne morejo opraviti mnogo.« Pisec uvodnika pod drobnogled vzame vse pomembnejše na kongresu sprejete sklepe, na naslednjih straneh pa je objavljen celoten program zveze narodnih strank. Programske točke obravnava dokaj neprizanesljivo in jim očita predvsem nedoslednost in pretirano popustljivost do Madžarov, čeprav na koncu mora priznati, da je program pač takšen, »kakoršen je bil pri danih razmerah možen«. Zato uvodnik tudi zaključí z besedami vzpodbude in odobravanja: »Radujmo se, da se je napravil tako ugoden začetek; radujmo se solidarnega postopanja Romunov, Slovakov in Srbov na Ogerskem in podpirajmo jih bolje, nego se je godilo doslej. Oni se hočejo doma po svoje razvijati; le za skupne potrebe in skupno brambo hočejo skupno in vedno složno postopati. Posnemajmo jih v tostranskih deželah!«¹³⁰

S tem podrobnim prispevkom pa se narodnostni kongres še ni dokončno poslovil s strani Slovaškega sveta. V njem najdemo namreč še poročila o madžarskih protestih in zbiranju podpisov proti sklepom narodnostnega kongresa, v povezavi z njimi pa še o madžarskih težnjah, da bi odpravili avtonomijo slovaške evangeličanske cerkve.¹³¹

V novicah o dogodkih na Ogrskem leta 1896 Slovanski svet med drugim poroča o konfiskaciji čeških knjig pri nekem slovaškem meščanu ter o izpraznjenem mestu učitelja v slovaški občini Zohor. Slovaško in ostalo slovaško javnost je najbolj iritiral razpis na straneh uradnega madžarskega lista, v katerem je pisalo, da se »išče učitelj, ki bi znal in mogel pomadjariti čisto slovaško občino Zohor«¹³²

V naslednji številki se poroča o izidu prvega snopiča »Zgodovine Slovaške« v Rožnevu, ki ga je ogrsko šolsko ministrstvo takoj prepovedalo v vseh šolah in knjižnicah, češ da je knjiga pisana v sovražnem duhu do Madžarov. Sledi še novica o smrti slovaškega mecena, velikega rodoljuba L'udovita Turza Nosicekega, enega od ustanoviteljev Matice Slovaške ter člana direktorija Tatra banke.¹³³

Daleč največjo pozornost in s tem ogorčenje med Slovani pa je tega leta izzvalo pompozno madžarsko praznovanje milenijuma, se pravi tisočletnice prihoda starih Madžarov v panonsko nižino. Zato iz poročil iz Ogrske med drugim izvemo o pisanju ogrske Tribune, ki poroča, da nameravajo ogrski Srbi, Slovaki in Romuni Francu Jožefu ob priložnosti poteka milenijske proslave izročiti spomenico s pritožbami glede položaja ogrskih narodnosti. V istem prispevku je naveden tudi predvideni program milenijske proslave, ki je bil izdan ljudskim šolam. Tako je v programu za Slovake na prvem mestu himna »Bog blagoslovi Madžara«, za tem pa v slabi slovaščini prisega, ki zaradi svoje naslednje vsebine buri duhove: »Mili in dobri naš Bog, zahvaljujemo se ti, da si pred 1000 leti podal nam to krajino. Prisegamo, da, kakor naši dedje, bomo tudi mi verni našemu kraljestvu in ogerski krajini. Prisegamo, da bomo zvesti sveti mad-

¹³⁰ Slovanski svet IX/1896, št. 7 (05. 03), str. 82.

¹³¹ Slovanski svet IX/1896, št. 11 (15. 04), str. 130.

¹³² Slovanski svet X/1897, št. 2 (16.02), str. 30.

¹³³ Slovanski svet X/1897, št. 9 (06.07), str. 142.

jarski narodni zastavi. *Prisegamo, da te zastave ne opustimo nikdar. Prisegamo v dobri, polni bratski zvezi, naša srca spojimo s srci naših madžarskih bratav, majlni in slabi smo, a k naši prisegi pomози nam oče nebeski.*¹³⁴

Za razliko od prejšnjih letnikov Slovanski svet leta 1897 prinaša mnogo manj novic o Slovakah. Izmed dogodkov na Ogrskem velja omeniti poročilo o izključitvi treh slovaških dijakov iz Gimnazije v Banský Štiavnicu zaradi branja slovaških knjig¹³⁵ ter o sklepu slovaških, srbskih in romunskih narodnih voditeljev, da bodo na podlagi narodnostnega kongresa sestavili spomenico ter jo predložili cesarju. V isti številki najdemo še poročilo o binokostnem srečanju socialnih demokratov vseh narodnosti v Budimpešti, kjer je bil eden izmed uradnih jezikov tudi slovaščina oz.: »*Slovaki so bili veseli, da so vsaj na tem shodu slišali svojo besedo od svojih rojakov.*«¹³⁶

Zato pa se naslednji letnik spet bolj posveča Slovakom ter madžarizacijskim pritiskom, ki jih nanje izvajata madžarska državna in lokalna oblast. Slovanski svet tako piše o madžarizacijskih poskusih v mestu Zvolen, enemu »najčistejših«¹³⁷ slovaških mest, o tožbi proti slovaškemu duhovniku, uredniku verskega časopisa Krestian Andreju Rojki, ki je bil obtožen zaradi hujskanja proti Židom, ki so »glavna podpora Madžarstva«¹³⁸ in pa primeru A. Pietra, urednika Nar. novyn, ki je bil zaradi »panslavistične agitacije«¹³⁹ obsojen na osem mesecev zapora. Dogodke v zvezi s slednjim spremlja Slovanski svet še naprej. Ko se je namreč Pietor po prestani kazni vrnil iz Budimpešte, so ga na martinškem kolodvoru radostno pozdravili Slovaki. Orožništvo jih je razpodelo in jih šestnajst zaprlo ter tudi proti njim sprožilo obtožnico.¹⁴⁰ A to še ni bilo dovolj. V pripravi procesa proti omenjenim manifestantom so madžarski preiskovalni organi v Martinu s ceste odvlekli desetletnega dečka in ga do večera zasliševali o dogodkih pri Pietrovem sprejemu. Omenjeni dogodki so večjo pozornost vzbujali predvsem zaradi širšega konteksta, v katerem je do njih prihajalo, in tudi Slovanski svet poudari, da gre za obsežnejši načrt madžarske vlade, ki hoče z obsodbami urednikov (»*Slovaški narod ni bogat na publicistih*«) uničiti list.¹⁴¹

Se istega leta so se Nar. noviny ponovno znašle pred sodnikom zaradi članka »Megalomanija«, ki je govoril o madžarizaciji in njenih nezakonitih sredstvih.¹⁴²

S problematiko slovaškega tiska so v Slovanskem svetu očitno na tekočem, kar ne nazadnje priča tudi podroben pregled slovaškega časopisja na njegovih straneh: »*Vseh slovaških listov je 24, od teh 3 z madžarizujočo tendencijo. Od 21 slovaških listov je 6 političnih, 2 poučno-zabavna, 6 cerkvenih, 2 gospodarska, 1 kritični, 2 humoristična. Od teh 21 listov izhajajo 8 v Tur. Sv. Martinu, 7 v Ružomberku, 3 v Budimpešti, 2 v Ternavi, 1 v Kubinu, in imajo 50.000 naročnikov.*«¹⁴³

Nasploh Slovanski svet izraža veliko skrb za nadaljnjo usodo Slovakov in pri tem navaja podatke o procentualnem zmanjšanju njihovega števila. Po uradni statistiki jih je bilo leta 1896 na Ogrskem 12,53%, kar je 1% manj od leta 1890, medtem ko se je število Madžarov v tem času povečalo za 2,04%.¹⁴⁴ Dogodke, o katerih je tega leta poročal (zapiranje urednikov ipd.), Slovanski svet strne tudi v tradicionalnem zaključnem pregledu o Slovanih v letu 1898 in poudari da na Ogrskem vlada »skrajni šovinizem.«¹⁴⁵

¹³⁴ Slovanski svet XI/1898, št. 10 (25.06.), str. 156.

¹³⁵ Slovanski svet XI/1898, št. 12 (30. 06.), str. 190.

¹³⁶ Slovanski svet XI/1898, št. 13 (15. 07.), str. 206.

¹³⁷ Slovanski svet XI/1898, št. 13 (15. 07.), str. 201.

¹³⁸ Slovanski svet XI/1898, št. 14 (30. 07.), str. 218.

¹³⁹ Slovanski svet XI/1898, št. 13 (15. 07.), str. 204.

¹⁴⁰ Slovanski svet XI/1898, št. 12 (30. 06.), str. 186.

¹⁴¹ Slovanski svet XI/1898, št. 24 (25.12.), str. 369–371.

¹⁴² Slovanski svet XII/1899, št. 3 (15.02.), str. 47.

¹⁴³ Slovanski svet XII/1899, št. 4 (30.02.), str. 49.

¹⁴⁴ Slovanski svet XII/1899, št. 3 (15.02.), str. 43.

Afera okrog urednika Pietora se je posredno zavlekla še v naslednje leto, ko Slovanski svet poroča, da se je začela »razprava proti 40. odličnim slovaškim rodoljubom, ker so pričakovali na kolodvoru urednika Pietra, ki se je vrnil iz Pešte po svoji pravdi.«¹⁴⁶ V naslednji številki pa lahko preberemo zadnji obsežnejši članek, ki se na straneh Slovanskega sveta celovito ukvarja s političnimi, gospodarskimi ter predvsem narodnostnimi razmerami na Ogrskem.

Na začetku leta 1899 je namreč prišlo do spremembe v vrhu ogrske oblasti. Premier Bánffy je bil prisiljen odstopiti in zamenjala ga je vlada nekaj zmernejšega Kolomana Szélla. Ob tej priložnosti Slovanski svet v uvodnem članku svoje 4. številke pod naslovom »Madžarsko gospodstvo« podrobno analizira aktualno madžarsko politiko tako glede razmer znotraj madžarskih političnih opcij kot njenega odnosa do Dunaja ter predvsem do nemadžarskih narodov Ogrske. Pisec se boji, da glede slednjega tudi posled ne bo večjih sprememb na bolje ter da bodo nemadžarski narodi še naprej prezirani, njihove pravice pa teptane, kajti »...v tej bezobzirnosti in pozitivni brutalnosti so vse madžarske stranke jedine, noj si bodo na levi desni ali v sredi.« V kolikor te stranke niso v celoti skazene že same, nadaljuje pisec, jih kvari »židovsko novinstvo in v obče židovski vpliv, ki je tako mogočen, da gradi izpodkopati madžarsko politično zidanje. Židovstvo bogati po vsej Ogerski; zato ono podpira sistem madžarskega šovinizma in tisto stranko, katera je po vsem svojem stremljenju Židovstvu najsorodniša.« Po mnenju Slovanskega sveta je prav židovstvo skupaj z madžarskim šovinističnim liberalizmom vir vsega zla za slovanske narode pod krono sv. Štefana. Le ti »nimajo drugega, kakor krune in gmotne žrtve; v plačilo se raznarodujejo, in se jim v ta namen jemljejo iz materinih naročij uže majhni otroci...« Navedeni so še madžarizacijski ukrepi znotraj cerkve, sodni pregoni slovaškega tiska in njegovih urednikov ter slaba gospodarska politika, ki povzroča, da se iz sicer plodovite ogrske zemlje izseljuje na tisoče ljudi nemadžarske narodnosti. Poleg tega »madžarsko gospodarstvo in gospodstvo pomenja za slovanstvo obče zlo, če tudi zadeva neposredno le ogerske Slované.« Glavni razlog oz. temelj takšnih Slovanom neprijaznih razmer se namreč po globokem prepričanju Slovanskega sveta nahaja v dualistični ureditvi monarhije: »DUALIZEM JE V PRVI VRSTI ZASEKAL IN SEČE NAJVEČ RAN SLOVANSTVU; A ŠKODUJE TUDI CESARSTVU IN DINASTIJI.« Zato vidi pisec edino rešitev v drugačnem organiziranju boja proti dualizmu, se pravi v složnem protidualističnem nastopu vseh cislajtanskih narodov in ne zgolj dela Slovanov: »S spravo tostranskih narodov bi dobila monarhija vsaj jedno moralno in dejansko silo več, s katero bi se krotila in stavljala v svoje meje madžarska oholost; potem bi tudi nemadžarski narodi na Ogerskem zajemali moralno pomoč od tostranskih narodov, in gospodstvo madžarsko bi bilo manj — azijsko, nego je doslej.«¹⁴⁷

V naslednjih številkah svojega zadnjega letnika Slovanski svet prinaša še novici o gradnji Slovaškega muzeja v Ogerskem gradišču ter 30-letnici slovaškega podpornega društva Radhošt, ki bi ob jubileju rado izdalo svojo zgodovino,¹⁴⁸ precej pozornosti pa je tega leta namenjeno narodnim shodom oz. zborovanjem, ki jih je z namenom narodnega prebujanja in osveščanja ljudstva slovaško politično vodstvo pripravljalo po vsej deželi. Slovanski svet poroča o shodu v Modri, ki se ga je udeležilo nad 2000 ljudi,¹⁴⁹ o velikem shodu v Liptovskem sv. Mikulašu, ki ga je vladni zastopnik hotel prekiniti, saj so govorniki govorili proti ogrskim Židom, proti civilnemu zakonu, nasprotnikom krščanskega nauka ter zahtevali uvedbo slovaščine v urade (shod so vseeno pripeljali do konca, sledil pa je še »sijajen banket«)¹⁴⁹ in o shodu v Turč. Sv. Martinu, kjer se je v veliko dvorano »Doma«

¹⁴⁶ Slovanski svet XII/1899, št. 12(10.07.), str. 190.

¹⁴⁷ Slovanski svet XII/1899, št. 13(31.07.), str. 197.

¹⁴⁸ Slovanski svet XII/1899, št. 13(31.07.), str. 203.

¹⁴⁹ Slovanski svet XII/1899, št. 13(31.07.), str. 207.

¹⁵⁰ Slovanski svet XII/1899, št. 14 (31.08.), str. 221.

(mišljen je Narodni dom, op. TK.) nagnetlo nad 1000 ljudi, da bi med ostalimi govorniki slišali tudi Vajanskega.¹⁵⁰

Slovanski svet tudi sporoča, kako so »sedanji 4 veliki ljudski shodi (v Modri, Turč. St. Martinu, Senici in Liptovskem sv. Miklavžu) dovedli madžarske liste, da so opustili sedanjo taktiko, ki je zamolčevala vse pojave v slovaškem političnem življenju. Polotil se jih je strah, ker so se Romuni in Slovaki začeli organizovati. Zahtevajo protiakcijo, da ne zmagajo druge narodnosti pri bodočih volitvah v državni zbor, češ, da sicer zavladajo v njem isti odnošaji, kakoršni so v Avstriji.«¹⁵¹

V naslednji številki sledi še komentar madžarskega odgovora na tovrstno slovaško ljudsko vrenje: »Izmišljujete jim (madžarske oblasti slovaškim društvom, op. TK.) različne programe in spomenice; samo da bi jih črniti in uže v kali zopet zatrti novo gibanje... Društvu "Živena", ki se ne bavi s politiko, so pripisali cel politični program, v tem ko društvo čisto nič ne ve o tem programu. Najlepša pa je ta, da po nemških židovskih listih so ponatisnuli ta izmišljeni narodnopolitiški program tudi mnogi slovanski listi.«¹⁵²

Tudi tega leta pa ne gre brez poročanj o problemih slovaškega tiska. Med drugim je proti Narodnym novinam spet potekala sodna obravnava. Zaradi ponatisa razprave prof. Baudoina de Courtenaya o narodnostnem pritisku na Ogrskem, so bile tudi tokrat obtožene hujskanja proti madžarski narodnosti. Slovanski svet navaja, da je zagovornik časopisa dr. Miloš Štefanović svojo obrambo obrnil proti madžarizaciji, se pri tem skliceval tudi na knjigo grofa Thuna Die Stellung der Slovaken in Ungarn in obsodil raznarodovanje. Članek v drugi polovici navaja še več primerov madžarizacije.¹⁵³

V isti številki najdemo še vsebino nove številke Slovenskych pohľadov¹⁵⁴ ter liberalnega slovaškega mesečnika Hlas pod uredništvom dr. Pavla Blaha.¹⁵⁵ Koncept nove slovaške revije je predstavljen in pozdravljen: »Kakor med Čehi in Hrvati, oprijemlje se mladi naraščaj tudi med Slovaki nove struje, t. j., stoji na narodnem stališču, skuša pa stari program popolniti s pretresanjem socialnega vprašanja. Na tem novem tiru je tudi "Hlas", katerega se oklepa učeča se mladina slovaška.«¹⁵⁶

S to svojevrstno recenzijo se obravnavano pisanje Slovenskega sveta o Slovaki praktično zaključuje. Omeniti velja morda le še poročilo Frana Podgornika o II. shodu slovanskih novinarjev v Krakovu, katerega sta se kljub prepovedi krakovske policije udeležila Slovaki Vajansky in dr. Dula. Le da je ta prispevek bolj zanimiv zaradi kritičnega in precej ostrega Podgornikovega tona, ki tiči v užaljenosti, ker mu predsedujoči shoda niso kaj preveč pustili do besede.¹⁵⁷

S prenehanjem izhajanja Slovenskega sveta na koncu 19. stoletja slovenski medijski prostor ostane brez specializiranega časnika, ki bi bralce podrobneje obveščal o dogodkih v slovanskih deželah. Vendarle pa to še ne pomeni, da informacije o slovanskih razmerah niso prihajale do slovenske javnosti. V mnogočem namreč Slovani in Slovanski svet uspešno nadomestijo drugi časniki, kot denimo Ljubljanski zvon in Naši zapiski, predvsem pa Dom in svet.¹⁵⁸ V slednjem je

¹⁵⁰ Slovanski svet XII/1899, št. 12(10.07.), str. 181.

¹⁵¹ Slovanski svet XII/1899, št. 12(10.07.), str. 191.

¹⁵² Prav tam.

¹⁵³ Slovanski svet XII/1899, št. 14 (31.08.), str. 223.

¹⁵⁴ Slovanski svet XII/1899, št. 15 (30.09.), str. 227.

¹⁵⁵ Prim: Rozman, Slovaško-slovenski kulturni odnosi..., str. 161; Rozman, Náčrt dejín..., (Bibliografija slovinsko-slovenských kulturných vzťahov)

¹⁵⁶ Prav tam; Prim: Tone Kregar, Slovaško literarno časopisje o Slovencih 1918-1938, Diplomatska naloga na Oddelku za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1997.

¹⁵⁷ Slovanski svet XII/1899, št. 15 (30.09.), str. 227

¹⁵⁸ Prim: Rozman, Slovaško-slovenski kulturni odnosi..., str. 161; Rozman, Náčrt dejín..., (Bibliografija slovinsko-slovenských vzťahov)

mogoče celotno prvo desetletje 20. stoletja spremljati tako politične kot kulturno-umetniške razmere in dosežke Slovakov, obenem pa se prav v tem obdobju poveča tudi število zapisov o Slovencih na straneh slovaškega političnega in literarnega tiska.¹⁵⁰ Vse skupaj je končno prispevalo k porastu medsebojnega poznavanja in razumevanja Slovakov in Slovencev, vendar pa o kakšnih tesnejših stikih, ki bi zrasli na tem temelju, vse do razpada habsburške monarhije še ne moremo govoriti.

Tone Kregar

EINIGE VERGLEICHE DER SLOWENISCHEN UND SLOWAKISCHEN NATIONALEN ENTWICKLUNG SOWIE DIE SLOWENISCHE BETRACHTUNGSWEISE DER SLOWAKEN IN DER ZWEITEN HALFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Obwohl sich die slowakische und die slowenische ethnische Gemeinschaft allmählich in eine Nation entwickeln, die in unterschiedlichen Hälften der Habsburger Monarchie gelebt haben, lassen sich zwischen ihnen solche Verwandtschaft und Ähnlichkeiten finden, wie es sie nur selten zwischen anderen Völkern des mitteleuropäischen Raumes gibt. Ähnlich den Slowenen waren nämlich auch die Slowaken in der Zeit des Vormärz ein Volk mit unentwickelter und ungegliedert-er sozialer Struktur, in der die Bauern überwogen, die Anfänge der Volksbewegung bleiben auf einen kleinen Kreis der Intelligenz, überwiegend aus den Reihen der Geistlichen, beschränkt. Die Slowaken hatten im Rahmen des Ungarischen Königreichs fast keine national-sprachlichen Rechte, mit Anwachsen des ungarischen Nationalismus, der Ungarn als ungarischen nationalen Staat betrachtete, hat sich ihre Lage noch weiter verschlechtert. Außerdem war die slowakische Volksbewegung auch konfessionell und – ähnlich wie die Slowenen – sprachlich geteilt, bis es in den Jahren vor Ausbruch der Märzrevolution der jungen Generation der Volkerwecker der evangelischen Provenienz mit Lúdvít Stur an der Spitze gelang, die angeführten Differenzen zu durchbrechen und zumindest für einen bestimmten Zeitraum die Volksbewegung zu vereinheitlichen, die aber nur einen Teil der damaligen slowakischen Bevölkerung einbezog. Dieser Erfolg kam in den Jahren der Revolution 1848/49 zum Ausdruck, als die Slowaken ihre national-politischen Forderungen klarer und entschiedener als die Slowenen formulierten und für die Umsetzung ihrer Ziele auch zu den Waffen griffen. Auch wenn die slowakische Volksbewegung im Jahre 1848 entwickelter als die slowenische war, konnte sie letztendlich keine größeren Ergebnisse erzielen. Für die Unterstützung bei der Unterdrückung der Revolution in Ungarn hat Wien die Slowaken damit belohnt, was die Ungarn als Strafe erhielten. Deshalb überrascht es nicht, dass die slowakische Volksbewegung in der Zeit des Neoabsolutismus in eine totale Depression verfiel, ihre führenden Vertreter, einschließlich Stur, der im Jahre 1856 verstarb, orientierten sich zunehmend utopisch nach Russland, dass die versklavten Slawen befreien sollte. Nach der Wiederbelebung der Verfassung lebte die slowakische Volksbewegung schnell wieder auf. Bis zur slowakischen Autonomie, die mit dem

¹⁵⁰ Prav tam; Prim: Tone Kregar, Slovaško literarno časopisje o Slovencih 1918-1938, Diplomaska naloga na Oddelku za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1997

Memorandum aus dem Jahre 1861 gefordert – aber nie erreicht wurde, bekamen sie drei slowakische Gymnasien und gründeten im Jahre 1863 Matica Slovaška. Aber die slowakische Volksbewegung, die sich in die Anhänger der Zusammenarbeit mit Wien („alte Schule“ bzw. „Memorandisten“) und Anhänger der Zusammenarbeit mit Ungarn („neue Schule“) spaltete, erlebte mit dem dualistischen Wandel der Monarchie im Jahre 1867 einen entscheidenden Schlag. Das im Jahre 1868 verabschiedete Nationalitätengesetz degradierte die Slowaken auf das Niveau einer nationalen Minderheit; Ungarn begann, sich in einen ungarischen Nationalstaat zu verwandeln. In solchen Verhältnissen machte die slowakische Volksbewegung starke Rückschritte, insbesondere im Vergleich mit der slowenischen, mit der sie bis dahin einen ziemlich verwandten und parallelen Weg gegangen war. So waren bis Mitte der siebziger Jahre alle slowakischen Gymnasien und sogar Matica abgeschafft. Im Vergleich zu den Slowenen, die zur Zeit der Regierung von Eduard Taaffe eine allseitige kulturelle und auch politische Entwicklung erfuhren, waren die Slowaken völlig am Boden und der Gunst oder Missgunst der aggressiven ungarischen Angleichungspolitik ausgesetzt. Dennoch wich andererseits die Stufe der slowakischen nationalen Entwicklung auch in diesem Zeitraum in den grundlegenden Richtlinien nicht sonderlich von der slowenischen Realität ab. Wie bei den Slowenen differenzierte sich Ende des Jahrhunderts auch die slowakische nationale Bewegung in den katholischen und den liberalen (bald auch den sozialistischen) Teil, bei der Lösungssuche „von außen“ beginnt sich Anfang des 20. Jahrhunderts die „tschechoslowakische“ Idee zu entwickeln, die in mancherlei Hinsicht vor allem mit der „jugoslawischen“ Idee bei den Slowenen und den Südslawen vergleichbar ist.

Trotz vergleichbarer Schicksale waren die kulturellen und politischen Kontakte beider Völker bis zum Zerfall der Monarchie ziemlich bescheiden. Die slowenische Presse hat zwar schon relativ früh dem Geschehen in der Slowakei eine gewisse Aufmerksamkeit gewidmet, dennoch waren jene Artikel, mit Ausnahme der Revolutionsjahre, in denen Slowenien über den slowakischen Aufstand berichtet, ziemlich selten und bescheiden. Diese Situation ändert sich erst teilweise nach der Gründung von Hribars Zeitschrift Slovan (1884-1887) und Slovanski svet (1888-1899), als die slowenische Öffentlichkeit mehr Informationen über die Verhältnisse in der Slowakei erhält. Das Schreiben beider Zeitschriften war besonders auf die Schilderung und Verurteilung der nationalen Unterdrückung der Slowaken, dem Ausdruck der Sympathien ihnen gegenüber und der Antipathie gegenüber den Ungarn orientiert; gleichzeitig sagen die Artikel optimistisch und aufmunternd bessere Zeiten für die Slowaken und auch für die übrigen slawischen Völker voraus.

ODMEVI NA NAUMANNOV KONCEPT MITTELEUROPE V HABSBURŠKI MONARHIJI

Janez Cvirn*
Jure Gašparič*

UDK 94(4-191)"1915-":929 Naumann F.

CVIRN Janez, GAŠPARIČ Jure: Odmevi na Naumannov koncept Mitteleurope v habsburški monarhiji. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 365

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtorja razpravljata o različnih odmevih, zlasti v Avstroogrski, na načrt o preureditvi srednje Evrope po prvi svetovni vojni, ki ga je leta 1915 v svoji knjigi predstavil nemški pastor in državni poslanec Friedrich Naumann. Knjiga je predvidevala novo povojno gospodarsko in politično ureditev srednjeevropskega prostora pod nemškim vodstvom.

UDC 94(4-191)"1915-":929 Naumann F.

CVIRN Janez, GAŠPARIČ Jure: Reactions in Austria-Hungary to Naumann's Concept of Mitteleuropa. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 365

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The authors treat various reactions, especially in Austria-Hungary, to the plan on the rearrangement of Central Europe which was presented by the German pastor and assembly deputy Friderich Naumann. The book envisaged the new post-War economic and political order of the Central Europe area, by German leadership.

»Man mag Mitteleuropa wollen oder nicht wollen, mag Naumann zustimmen oder nicht, seit dem Erscheinen seines Buches stellt sich Mitteleuropa jedem über den Weg, der über die politische und wirtschaftliche Zukunft nachdenkt.«¹

Vprašanje evropske sredine in njene prihodnje organizacije, ki se je – kot problem prihodnje ureditve Nemčije in kot globalno vprašanje stabilnosti v prostoru med avtokratsko Rusijo in postnapoleonsko Francijo – prvič odprlo že na dunajskem kongresu 1815², je na začetku 20. stoletja vedno bolj postajalo sestavni del programov (veliko)nemških imperialističnih in integracionističnih krogov. Srednjeevropski koncepti, ki so jih zlasti zagovarjali v nemških gospodarskih

* Dr. Janez Cvirn, redni profesor, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

* Jure Gašparič, mladi raziskovalec na Inštitutu za novejšo zgodovino Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

¹ Alfred Gürtler, Österreich-Ungarn ein Schema für Mittel-Europa, Graz und Leipzig 1916, str. 1.

² Peter Vodopivec, Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost?, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 2003/2, str. 10.

krogih, pa vse do leta 1914 niso imeli pomembnejšega vpliva na zunanjo politiko nemškega rajha.³ Šele izbruh prve svetovne vojne, ki je prinesel preusmeritev nemških ekspanzionističnih ciljev na evropski kontinent, je dal načrtom o bodoči ureditvi srednjeevropskega prostora novo, aktualno kvaliteto.⁴

V takšni situaciji je oktobra 1915 izšla knjiga nemškega pastora in državnega poslanca Friedricha Naumanna z naslovom *Mitteuropa* in takoj naletela na izjemno zanimanje.⁵ Knjiga, ki je predvidevala novo poveljno gospodarsko in politično ureditev srednjeevropskega prostora pod nemškim vodstvom, je že do začetka leta 1916 doživela več ponatisov in kmalu dosegla število 100.000 izvodov. V kratkem času se je približala uspehu Bismarckovih *Gedanken und Erinnerungen* in postala najbolj prodajano politično delo v nemškem rajhu.⁶ Seveda pa je naletela na izjemen odmev tudi v Avstro-Ogrski, ki so jo že desetletja pretresali ostri nacionalni boji.⁷

Sam avtor je njen izid utemeljeval v aktualni vojni situaciji, saj je že v začetku zapisal: »Tako kot je Bismarck vzpostavil nemški rajh v vojni leta 1870 in ne po njej, tako morajo [tudi sedaj] v vojni, v krvi in v kipenju ljudstev naši državniki postaviti temelje nove tvorbe. Kasneje je lahko in bo prepozno.«⁸ Naumannovo delo, sicer razdeljeno na osem poglavij, v lepem in taktičnem slogu analizira tedanje razmere in možnosti za vzpostavitev nove politične tvorbe. Ta bi naj po svojem bistvu predstavljala vojaško in gospodarsko državno skupnost z lastnostmi t.i. *sodržavja* (*Staatenbund*). Slednje bi pomenilo, da *Mitteuropa* ne bi predstavljala nove države, temveč pogodbeno zvezo suverenih držav, v prvi vrsti zvezo Nemčije in Avstro-Ogrske, katerima bi se lahko priključile še druge države, denimo Bolgarija in Turčija. Naumann se je ob tem zavedal, da bi *Mitteuropa* posledično bila mnogonarodna skupnost in bi tako morala zagotavljati vsem svojim narodom temeljne – zlasti jezikovne – pravice. Toda hkrati je tudi poudaril, da bi lahko imel v strni srednjeevropski politični tvorbi vodilno vlogo le eden: »*Mitteuropa* bo v jedru nemška, kjer bo sam po sebi v rabi nemški svetovni in sporazumevalni jezik. Toda že od prvega dne naprej bo morala biti popustljiva do vseh soudeležencev sosednjih jezikov, kajti le tako lahko zraste velika harmonija, ki je z vseh strani pobijani veliki državi potrebna.«⁹

Nemški poslanec je že v sami knjigi priznal, da njegov srednjeevropski koncept ne bo sprejemljiv za vse in ob tem med drugim izpostavil avstro-ogrsko Slované, iskalce svojega prostora med velikim nemškim in ruskim sosedom. »Avstrijski in tudi ogrski Slovani (Čehi, Poljaki, Rutenjci, Slovaki, Slovenci, Dalmatinci) kot tudi ogrski Romuni si od pobratenja z Nemci iz rajla vnaprej ne obetajo nič preveč dobrega. V svojih komunalnih in provincialnih okoljih so namreč največkrat v nenelnem sporu s tamkajšnjimi Nemci, pri čemer jili vidijo kot svoje notranje sovražnike in po njih sodijo celotno nemštvo. K sreči je sicer največkrat njihova nagnjenost k Rusom manjša od njihove nagnjenosti k Nemcem. Radi bi ostali Avstrijci, toda pri tem se pritožujejo nad svetovnim

³ Wolfgang Mommsen, *Die Mitteleuropa Idee und die Mitteleuropaplanungen im Deutschen Reich vor und während des Ersten Weltkrieges*, v: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, ur. Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek in Birgitta Zaar, Wien 1995, str. 11.

⁴ Mommsen, *Die Mitteleuropa Idee*, str. 13; Christian Weimer, »*Mitteleuropa*« als politisches Ordnungskonzept? Darstellung und Analyse der historischen Ideen und Pläne sowie der aktuellen Diskussionsmodelle, Würzburg 1992, str. 69.

⁵ Jens Breder, *Die Rolle Russlands in den Europa-konzeptionen von Friedrich Naumann und Tomáš Garigue Masaryk*, v: *Bohemia 2000/2*, str. 343.

⁶ Poleg številnih rednih izdaj so v letu 1916 natisnili še skrajšano – ljudsko izdajo. Breder, *Die Rolle Russlands*, str. 344.

⁷ Tadeusz Kopyś, *Die Haltung der tschechischen und polnischen politischen Eliten zur Mitteleuropa-konzeption Friedrich Naumanns*, v: *Bohemia 2000/2*, (dalje: Kopyś, *Die Haltung*), str. 327; prim. tudi Vodopivec, *Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost?*, str. 11-12.

⁸ Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915, str. 1.

⁹ Naumann, *Mitteleuropa*, str. 101.

redom, ki jih nenazadnje sili, da si med dvema takima – njim tujima – velikanoma iščejo svoj prostor. Na razne načine si bodo tudi pri tej priložnosti prizadevali, da jim bo konstrukcija Mitteleurope jamčila posamezne nacionalne prednosti. Kot rojene partikulariste jih namreč le v drugi vrsti zanima nastanek Mitteleurope; na prvem mestu je njihova posebna narodnost.¹⁰ Naumann je s tem pokazal precejšnje razumevanje za pomen nacionalnega vprašanja, ki je seveda predstavljalo temeljni problem povojnega obstoja Avstro-Ogrske. Njegova rešitev v širšem – srednjeevropskem – okviru je bila po Naumannovem mišljenju tista, ki bi bila s stališča Avstro-Ogrske »brezpogojna nujnost za lastno samoolhranitev«.¹¹

Avstrijski Nemci

Reakcije na Naumannov načrt povojne konstruktivne preureditve Srednje Evrope so bile pri različnih narodih monarhije seveda različne. Naumannov koncept je bil še posebej pozitivno sprejet zlasti v avstrijskih (vse)nemško usmerjenih krogih, ki so si že od Linškega programa iz leta 1882 glasno prizadevali za preobrazbo Cislajtanijske v »nemško Avstrijo« in njeno čim tesnejšo – gospodarsko, vojaško in politično – naslonitev na nemški rajh.

Nemška nacionalna zveza (Deutscher Nationalverband) z dr. Gustavom Großom na čelu je že spomladi 1915 izdelala osnutek predloga o novi ureditvi Avstrije (Der Standpunkt des Deutschen Nationalverbandes zur Neuordnung der Dinge in Österreich), ki je med drugim predlagal trajno ureditev odnosov med avstrijsko in ogrsko polovico države, takšno spremembo avstrijske ustave, ki bo s posebnim položajem Galicije cislajtanskim Nemcem zagotovila večino v državnem zboru in s tem vodilni položaj v Avstriji, reformo državne uprave, vpeljavo nemščine kot splošnega občevelnega jezika, zagotovitev nemškega značaja nemških dežel in delov nacionalno mešanih dežel – tudi glavnega mesta Dunaja ter uvedbo carinske in trgovinske zveze Avstro-Ogrske z nemškim rajhom.¹² Po izidu Naumannove knjige so vodilni politiki Nemške nacionalne zveze, ki so bili že prej v stikih z nemškimi parlamentarci, tesnejšo vojaško in gospodarsko povezavo med obema državama postavili povsem v ospredje svojih prizadevanj.¹³ Toda predlog o prihodnji novi ureditvi Avstrije (in Srednje Evrope), o katerem se je Nemška nacionalna zveza sporazumela tudi s krščanskimi socialci (septembra 1915 sta stranki program predali vladi in ga 21. januarja 1916 objavili),¹⁴ se je zdel radikalnim nemško nacionalnim krogom v Avstriji premlačen,¹⁵ zato je Nemški klub (nekakšen posvetovalni forum nemških Volksratov) v soglasju z Nemškoradikalnim združenjem (Deutschradikale Vereinigung) na velikem zborovanju na Dunaju 14. aprila 1916 javnosti predstavil t. i. »velikonočni program« (z uradnim naslovom Förderungen der Deutschen Oesterreichs zur Neuordnung nach dem Kriege), v katerem je definiral nemške zahteve (Belange) v ostrejši obliki kot program Nemške nacionalne zveze.¹⁶ Na zunanjepolitičnem področju je zahteval ureditev (gospodarskih) odnosov med avstrijsko in ogrsko polovico na temeljih obstoječega dualizma, okrepitev zaveznitva med Avstro-

¹⁰ Naumann, Mitteleuropa, str. 19.

¹¹ Naumann, Mitteleuropa, str. 23.

¹² Prim. Brigitte Deschka, Dr. Gustav Groß, rkp. dis., Univerza Dunaj, 1966, str. 184-185.

¹³ Joseph Redlich, Die österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg, Wien 1925, str. 246.

¹⁴ Deschka, str. 186; povzetek programa je objavljen tudi v celjskem listu Deutsche Wacht, 26. 1. 1916. Deutscher Nationalverband.

¹⁵ Joseph Redlich, Die österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg, Wien 1925, str. 253.

¹⁶ Redlich, str. 253; povzetek programa je objavljen tudi v Deutsche Wacht, 19. 4. 1916. Das Deutsche Oesterprogramm.

Ogrsko in nemškimi rajhom z vzpostavitvijo carinske in gospodarske skupnosti med obema državama ter oblikovanje skupnega gospodarskega prostora v Srednji Evropi. Na notranjepolitičnem področju pa je program predlagal takšno preobrazbo Cislajtanijske, ki bi z izločitvijo oz. posebnim položajem Galicije, Bukovine in Dalmacije, nacionalno (jezikovno) razmejitvijo okrožij na Češkem in razglasitvijo nemščine za uradni jezik omogočila dosego popolne nemške hegemonije v državi.

Do Naumannovega koncepta so bili bolj zadržani v »krščansko-socialnih« velikoavstrijskih krogih,¹⁷ ki so prav v času vojne intenzivirali svoja razmišljanja o oblikovanju »nove Avstrije«.¹⁸ Ob Richardu Kraliku je bil koncept Mitteleurope le pogojno sprejemljiv tudi za profesorja statistike na graški univerzi dr. Alfreda Gürtlerja, predstavnika nacionalnega krila krščanskih socialcev in dolgoletnega člana Srednjeevropskega gospodarskega društva, ki je opozarjal, da je pred snovanjem večjih organizacijskih oblik potrebno urediti razmerja znotraj habsburške monarhije.¹⁹ Nasproti Naumannu je menil: »Če Naumann pravi, da bi morali biti jedro Srednje Evrope nemški rajh in Avstro-Ogrska [...], pravim jaz: Avstro-Ogrska je že mala Srednja Evropa.«²⁰

Zanimivo pa je, da so Naumannovi predlogi vplivali tudi na prvaka avstrijske socialdemokratske stranke Karla Rennerja, ki je bil z Naumannom v stikih že v letih pred prvo svetovno vojno. Za razliko od nemških socialistov Rudolfa Hilferdinga in Karla Kautskega, ki sta bila do Naumannovih idej skeptična,²¹ se je Renner v svoji knjigi *Österreichs Erneuerung* (1916)²² v veliki meri poistovetil z Naumannovo idejo o gospodarski zvezi Avstro-Ogrske in Nemčije.²³ Seveda pa je bil prepričan, da mora monarhija pred sklenitvijo gospodarske zveze z nemškim rajhom (v bodočnosti naj bi se ji pridružile tudi balkanske države in Turčija) s temeljitimi ustavno-pravnimi reformami rešiti narodnostna vprašanja.²⁴

Naumannovo delo pa seveda ni vznemirjalo zgolj predstavnikov avstrijskega političnega življenja, temveč tudi širše plasti prebivalstva monarhije. Tako je leta 1916 v Gradcu izšla brošura pelhotnega generala in tajnega svetnika Eduarda Succovatyja, ki jo je avtor, sam navdušen »Srednjeevropejec«, napisal s samo enim namenom: »/.../ spodbuditi najširše kroge v Avstriji in na Ogrskem, da pozorno preberejo Naumannovo knjigo. Sam sem mnenja, da bi jo moral imeti in vendar prebrati vsak izobražen Avstrijec in Madžar.«²⁵ V knjižici je Succovaty predstavil Naumannova stališča in načrte in mu ob koncu srčno zaželel, »/.../ da bi lahko uspehe svojih raznovrstnih pobud videl utelešene.«²⁶

¹⁷ Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgernonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung der Reiches im Jahre 1918*, Zweiter Band - Ideen und Pläne zur Reichsreform, Graz - Köln 1964, str. 257.

¹⁸ Npr. Richard Kralik, *Wege in Österreichs Zukunft*, v: *Austria nova*, Wien 1916.

¹⁹ Alfred Gürtler, *Österreich-Ungarn ein Schema für Mittel-Europa*, Graz und Leipzig 1916; prim. tudi Weimer, *Mitteleuropa*, str. 100-101.

²⁰ Gürtler, str. 30.

²¹ Kautsky je v svoji kritiki Naumannovega koncepta poudarjal težnjo narodov po jezikovni in narodni svobodi, prosti tujega pritiska. Dragotin Lončar, *Politika in zgodovina. Nekoliko odgovorov na dnevna vprašanja*, Ljubljana 1923; Stephan Verosta, *The German Concept of Mitteleuropa, 1916-1918 and its Contemporary Critics*, v: *The Habsburg Empire in World War I. Essays on the Intellectual, Military, Political and Economic Aspects of the Habsburg War Effort*. Ed. Kann - Király - Fichtner, New York 1977, str. 207.

²² Karl Renner, *Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*, Wien 1916.

²³ Prim. Verosta, *The German Concept*, str. 207; Christian Weimer, *Mitteleuropa*, str. 106-109; Kann, *Das Nationalitätenproblem*, str. 257-258; Enver Redžić, *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, Beograd 1977, str. 73-74, 101.

²⁴ Prim. oceno Rennerjeve knjige Dragotina Lončarja v reviji *Slovenski pravnik*, 1916, str. 221-222.

²⁵ Eduard Freiherr Succovaty von Vezza, *Ein alter Österreicher und Friedrich Naumanns »Mitteleuropa«*, Graz 1916, str. 6.

²⁶ Succovaty, *Ein alter*, str. 38.

Čehi

Na skoraj soglasno zavrnitev je Naumannov načrt naletel pri Čehih.²⁷ Ti so v njem videli zgolj rezultat nemške hegemonistične politike, katere cilj naj bi bila nemška gospodarska prevlada v (Srednji) Evropi.²⁸ Češki gospodarski krogi so Naumannov koncept zavrnili iz gospodarskih razlogov. Zavedali so se, da bi se Češka - v okviru Avstro-Ogrske gospodarsko najrazvitejša provinca - v Naumannovi nemški Srednji Evropi naenkrat znašla v gospodarsko nezavidljivem položaju.²⁹

Tudi vse češke politične stranke, tako v domovini kot v tujini, so Naumannov koncept odločno zavrnile. Voditelj mladočehov Karel Kramář, ki je nekaj tednov pred izbruhom vojne poslal v Rusijo načrt oblikovanja »panslovanske države« - nekakšne protiuteži cesarski Nemčiji, je bil prepričan, da bi »nemški mir« med vsemi narodi monarhije najbolj koristil Madžarom.³⁰ Še posebej odločno pa so Naumannov koncept zavrnili češki politiki v tujini, ki so v največji meri prispevali k negativni recepciji tega koncepta na zahodu.³¹ Po Masarykovem in Benešovem mnenju naj bi se bilo mogoče upreti nemškim ekspanzionističnim težnjam le z okrepitvijo srednjeevropskih (slovanskih) narodov in z demokratizirano Rusijo.³² Decembra 1916 je Eduard Beneš v reviji *La Nation Tchèque* v članku *L'aspect économique de l'Europe Centrale* pangermaniste odločno zavrnil Naumannov projekt.³³ Masaryk pa se je Naumannovemu konceptu nemške Srednje Evrope zoperstavil z idejo »nove Evrope«, ki je izhajala s »slovanskega stališča«. Masarykova knjiga *Nova Evropa*, ki je bila pod vtisom revolucionarnih dogodkov v Rusiji (koncipiral jo je leta 1917 na vlaku med Moskvo in Sibirijo), je izhajala s stališča, da je mogoče preprečiti nemško Srednjo Evropo le s pomočjo močne Rusije.³⁴ Masarykov koncept je tako bil v popolnem nasprotju z Naumannovim. Ideje o bodoči podobi Srednje Evrope, ki ne bi bila nemška, je Masaryk pričel razvijati tudi v širšem forumu. Leta 1916 je ob sodelovanju znanega zgodovinarja Roberta Williama Seton-Watsona ustanovil časopis *New Europe*, posvečen vprašanju povojnega preustroja tega dela Evrope. Če je tedaj predstavljal Naumannov koncept Mitteleurope enega možnih vojnih ciljev Nemčije, je predstavljal časopis *New Europe* nasprotno - možnost ureditve srednjeevropskega prostora s strani antantnih sil.³⁵

Naumann, ki je poskušal navezati stike z nekaterimi češkimi političnimi voditelji, je na Češkem s svojimi idejami naletel na odobravanje le pri češkem socialistu Bohumíru Šmeralu, konservativnem zgodovinarju Jaroslavu Gollu, mladočeškem proavstrijskem reformatorju, zgodovinarju Zdeněku Tobolki, staročeškemu nestorju Karlu Mattušu in agrarcu Františku Udržalu, kasnejšemu ministrskemu predsedniku Češkoslovaške.³⁶ Toda po sestanku z Neumannom marca 1916 v Pragi je tudi njim postalo jasno, da Naumannova Mitteleuropa za Čehe nikakor ni sprejemljiva.³⁷

²⁷ Kopyš, *Die Haltung* str. 328; Prim.: Jifi Kořalka, *Anpassung oder Widerstand? Zu den tschechischen Reaktionen auf die deutsche Mitteleuropaidée vor und nach dem Jahre 1914*, v: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte der 20. Jahrhunderts*, str. 28-29, 33, 35-37.

²⁸ Kopyš, *Die Haltung* str. 328

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Kopyš, *Die Haltung* str. 330.

³² *Ibidem*.

³³ Kopyš, *Die Haltung*, str. 331.

³⁴ Breder, *Die Rolle Russlands*, str. 362.

³⁵ Weimer, *Mitteleuropa*, str. 113-114.

³⁶ Kořalka, *Anpassung oder Widerstand*, str. 32.

³⁷ Kořalka, *Anpassung oder Widerstand*, str., 36.

Poljaki

Za razliko od Čehov je Naumannov koncept naletel na večje odobravanje pri Poljaki, ki so s svojega tradicionalno protiruskega stališča videli v tako preurejeni Srednji Evropi možnost za uresničitev poljskih nacionalnih ciljev. Zlasti galicijski politiki so bili prepričani, da bi uresničitev Naumannove ideje omogočila rešitev poljskega vprašanja v duhu t. i. avstro-poljske koncepcije, t. j. v duhu priključitve kongresne Poljske k Avstro-Ogrski.³⁸ Takšna stališča so zagovarjali tako v okviru socialdemokratske kot tudi Ljudske stranke. Predstavniki obeh strank so videli možnost za oblikovanje poljske nacionalne države le v Avstriji, ki bi sicer bila pomemben sestavni del Srednje Evrope. Nekateri socialdemokratski politiki so naivno pričakovali, da bo vključitev novih narodov v srednjeevropsko zvezo spremenila nacionalno strukturo nemškega rajha, s čimer bo prišlo do večje tolerance nasproti nemškemu narodu.³⁹ Seveda pa so menili, da lahko poljska območja postanejo del nove Srednje Evrope le pod pogojem, če jim bo ponujena možnost zmernega razvoja in če bo prišlo do vzpostavitve nekdanjega poljskega kraljestva.⁴⁰

Med pristaši Naumannovega koncepta Srednje Evrope so bili tudi nekateri poljski nacional-ekonomi, ki so projekt presojali izključno iz gospodarskih (in ne iz nacionalnih) ciljev.⁴¹ Galicijski industrialec Klaudiusz Agerman, ki je bil blizu Ljudske stranke, je videl v Srednji Evropi veliko priložnost za tekstilno industrijo in kmetijstvo v Kongresni Poljski. Zofia Daszyńska-Golińska pa je videla Poljsko v vlogi trgovskega posrednika med vzhodom in zahodom. Največjo korist od vključitve Poljske v Srednjo Evropo naj bi po njenem mnenju imelo kmetijstvo.⁴²

Madžari

Na Ogrskem so bila stališča o Naumannovi knjigi veliko bolj deljena.⁴³ Madžarska politična elita, ki se je že od začetka stoletja spraševala, kako najbolj učinkovito zavarovati Ogrsko pred naraščajočo rusko nevarnostjo (ali v okviru Avstro-Ogrske ali s pomočjo Nemčije), je na Naumannovo knjigo reagirala deljeno. Za Naumannovo idejo se je najbolj ogrevali zlasti avstro-ogrski zunanji minister Gyula Andrássy mlajši s svojimi pristaši, medtem ko so bili zagovorniki ogrske neodvisnosti, zlasti Mihály Károlyi, konceptu nasprotni.⁴⁴ Tudi socialdemokrati so bili pri ocenjevanju Naumannovega načrta razdeljeni, čeprav so med njimi prevladovali nasprotniki. Večina socialdemokratskih voditeljev je menila, da bi se Ogrska v novi politični tvorbi znašla v še slabšem položaju kot v habsburški monarhiji.⁴⁵ Koncept je zavrnil tudi ogrski ministrski predsednik István Tisza, saj je v njem videl zgolj povečano Avstrijo.⁴⁶

Simpatizerji Naumannove Srednje Evrope so bili nasprotno prepričani, da bi njen okvir za Ogrsko pomenil veliko priložnost za gospodarski in sploh vsakršen razvoj. Takšno stališče so najbolj glasno zagovarjali v ogrski Industrijski zvezi in v meščansko-radikalnih krogih, ki so v Naumannovem konceptu videli zgolj pred-

³⁸ Kopyś, *Die Haltung*, str. 334.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Kopyś, *Die Haltung*, str. 336.

⁴² Kopyś, *Die Haltung*, str. 337-342.

⁴³ György Gyarmati – Zoltán Szász, *Reformpläne für die Umgestaltung der Osteuropäischen Region, v: Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht*, str. 1-18.

⁴⁴ Gyarmati – Szász, *Reformpläne*, str. 5; Kopyś, *Die Haltung*, str. 334.

⁴⁵ Gyarmati – Szász, *Reformpläne*, str. 5.

⁴⁶ István Diószegi, *Die Reaktion Ungarns auf die deutschen Mitteleuropa-Konzeptionen, v: Mitteleuropa-Konzeptionen*, str. 63-64.

nosti.⁴⁷ Oszkár Jászi v Naumannovi Srednji Evropi ni videl zgolj cilja, ampak sredstvo, ki naj bi Ogrski prinašalo dinamično perspektivo. Pri tehtanju prednosti in škodljivih posledic za Ogrsko v Srednji Evropi je prišel do nedvoumnega zaključka: »Brez dvoma Mitteleuropa ne bo popolnoma idealna formacija, ampak tudi v kaki manj razviti obliki bo boljše kot v današnji srednjeevropski anarhiji.«⁴⁸

Seveda pa je na Ogrskem Naumannov koncept naletel tudi na neodobranje. Slovanski narodi so ga presojali zgolj z vidika, ali jim bo prinesel več enakopravnosti oz. uresničitev njihovih starih nacionalnih ciljev. Vidnejši slovaški politik, član belvederskega kroga Franca Ferdinanda in kasnejši predsednik vlade Milan Hodža je Naumannov načrt brez pomislekov zavrnil, saj si ni delal utvar o prihodnji podobi morebitne Mitteleurope. Še predobro se je spominjal razgovora, ki ga je imel oktobra 1915 na Dunaju osebno z Naumannom. Kot pravi Hodža, nemški poslanec: »sploh ni zanimal, da on in njegovi prijatelji v Nemčiji računajo z možnostjo razpada avstro-ogrske monarhije in da v tem primeru razmišljajo o organiziranju srednje Evrope na podlagi svojih lastnih načrtov.«⁴⁹

Slovenci

Tudi pri Slovencih so bile reakcije na Naumannovo knjigo relativno hitre. V članku Srednjeevropska državna zveza v reviji Čas (1915) je neznani avtor (podpisan z X.) ob preglednem prikazu zgodovine srednjeevropske ideje (od nemške carinske zveze preko Bruckovih zamisli o »cesarstvu 70. milijonov«) odločno zavrnil zamisli, »ki stremijo za tem, da se iz današnje zgolj vojaške skupnosti obeh monarhij ustvari tudi ožja gospodarska in politična skupnost«,⁵⁰ in na koncu pribil: »Mi se držimo slej ko prej trdno vedno istega ideala – ne oziraje se na trenutne politične pojave v listih – močne, velike, konsolidirane in vsem pravične Avstrije.«⁵¹

Recenzija knjige, ki jo je v decembrski številki strokovne revije Slovenski Pravnik (1915) napisal dr. Leonid Pitamic, tedaj docent na dunajski pravni fakulteti, kljub podrobni predstavitvi ni zavzela določnejšega stališča do Naumannovih zamisli. Vseeno pa se zdi, da se je avtorju zdela simpatična ideja o Srednji Evropi kot »zvezi držav«, saj drugače ne bi zapisal: »Naumannova konstrukcija srednjeevropske zveze kaže vse bistvene znake one oblike državnih zvez, ki se v teoriji naziva sodržavje (Staatenbund). Sadržavje je pogodbeno, mednarodnopravna trajna zveza suverenih držav s skupno organizacijo, v prid skupnim, zlasti političnim interesom. Tako si tudi Naumann misli Srednjo Evropo kot trajno zvezo neodvisnih, samobitnih držav, ustvarjeno na podlagi mednarodnih pogodb z nekako skupno upravo in skupnimi smotri – zavarovanjem proti zunanji vojni in gospodarski sili, – torej z vojno in gospodarsko skupnostjo.«⁵²

Recenzija, ki jo je v katoliški reviji Čas spomladi leta 1916 napisal dr. Aleš Ušeničnik, tedaj vodilni katoliški filozof na Slovenskem, je bila še bolj nedoločna. Tudi Ušeničnik je knjigo predstavil po poglavjih, vendar do nje ni zavzel nobene stališča.⁵³ Vendar laluko iz pisanja revije Čas, ki je podrobno predstavljala koncepte o oblikovanju »nove Avstrije«, ki so prihajali iz avstrijskih krščansko-socialnih krogov, sklepamo, da tudi v katoliškem taboru ideji niso bili naklonjeni. Ne nazadnje so v začetku novembra 1915 nekateri člani ožjega vodstva slovenskega

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Gyarmati – Szász, Reformpläne, str. 5.

⁴⁹ Milan Hodža, Československo a středná Evropa, v: Milan Hodža, Federácia v strednej Európe a iné štúdie, Bratislava 1997, (dalje: Hodža, Federácia), str. 40. Prim. tudi spremno študijo Pavla Lukáča Stredoeurópanstvo Milana Hodžu h gornji knjigi, str. 16-17.

⁵⁰ Čas, 1915, str. 302.

⁵¹ Čas, 1915, str. 305.

⁵² Dr. L. Pitamic: Friderik Naumann: »Srednja Evropa«, v: Slovenski pravnik, 1915, str. 357-358.

⁵³ Čas, 1916, str. 331-332.

katoliškega političnega tabora (Šušteršič, Kalan in Lampe) na zaupnem posvetovanju s škofom Jegličem in metropolitom Sedejem razmišljali, da »nam Slovencem preti nemški nacionalizem, ki se bo po vojski silno razvil in bomo Slovenci veliko trpeli.«⁶⁴

V zvezi z odnosom katoliškega tabora do Naumannovega načrta velja dodati, da je leta 1916 v zbirki *Schriften zum Verständnis der Völker* izšla pregledna študija o Slovencih izpod peresa Janeza E. Kreka, ki je jasno poudarjala slovensko navezanost in odločenost za habsburško monarhijo.⁶⁵ Čeprav jo je Krek napisal kot informacijo Nemcem, ki bi – kot je v spremni besedi zapisal dr. Karl Nötzel – morali bolje spoznati svoje slovanske zaveznike, kajti »notranja trdnost srednjeevropskega sodržavja, od usode katerega je odvisen nacionalni obstoj vseh zaveznikov, bo odvisna tudi od tega, v kolikšni meri bomo pravični do avstrijskih Slovanov«⁶⁶, je do Naumannovega koncepta očitno zavzel odklonilno stališče. V razgovoru z Albinom Prepeluhom marca 1917 je Naumannovo Mitteleuropo označil za »simpatičen, toda v bistvu velenemški sen.«⁶⁷

Naumannov koncept je naletel na skepso tudi v socialdemokratskem taboru. JSDS je v svojih konceptih glede rešitve nacionalnega vprašanja sicer že v letih pred prvo svetovno vojno zagovarjala obstoj velikega gospodarskega prostora (Tivolska resolucija), toda Naumannov koncept za njih ni bil sprejemljiv.

Na povsem nedvoumno zavrnitev pa je Naumannov koncept naletel med vodilnimi predstavniki slovenske politične emigracije, ki si je prizadevala za razpad Avstro-Ogrske. Bogumil Vošnjak je svoj pogled na Naumannov koncept opisal z besedami: »Jasno je, da znači stvaranje Centralne Evrope nacionalnu smrt Slovenaca, pošto će Centralna Evropa uništiti slovenački nacionalizam između Drave i Jadranskog mora,« saj bi naj bila temeljna naloga Mitteleurope »germanizovati Austro-Ugarsku i Balkan.« Vošnjaku je bilo povsem jasno, da bodo taki skupnosti vladali Nemci »koji će biti gospodari spoljnih, vojničkih i ekonomskih poslova.«⁶⁸

Nemci na Slovenskem

Slovenska soglasna zavrnitev Naumannovega koncepta je izvirala iz strahu pred nemškim ekspanzionizmom, ki si je v letih pred prvo svetovno vojno prav preko slovenskega ozemlja gradil svoj »most proti Jadranu«. V kontekstu slovensko-nemških odnosov so Slovenci Naumannov koncept lahko razumeli zgolj kot »v celofan zavit« star velikonemški program avstrijskih Nemcev (Linški program iz leta 1882). Kljub leporečju o ureditvi nacionalnih razmer in enakopravnosti narodov so bili Slovenci prepričani, da v nemški Srednji Evropi zanje ne bo prostora in da bodo obsojeni na propad. Še toliko bolj, ker so bili med najgorečnejšimi zagovorniki Naumannove ideje prav Nemci na Slovenskem. Pri oblikovanju programa Nemške nacionalne zveze (*Der Standpunkt des Deutschen Nationalverbandes zur Neuordnung der Dinge in Österreich*) so sodelovali tudi nemški poslanci iz slovenskih dežel. Pomemben delež pri oblikovanju radikalnejšega velikonočnega programa, ki se je direktno navezoval na Naumannov koncept, pa so imeli nekateri voditelji nemških »volksratov« iz slovenskih dežel, zlasti načelnik Nemškega narodnega sveta za Spodnjo Štajersko dr. Otto Ambroschitsch iz Celja in načelnik Nemškega narodnega sveta za

⁶⁴ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II, Dnevnik škofa A. B. Jegliča, 8. 11. 1915.

⁶⁵ Andreas Milčinič – Johann Krek, *Kroaten und Slowenen. Schriften zum Verständnis der Völker*, Jena 1916, (dalje: Milčinič – Krek, *Kroaten und Slowenen*), str. 106-107; Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev*. Od 4. januarja 1919 do 6. januarja 1919 leta, Ljubljana 1921, str. 98.

⁶⁶ Milčinič – Krek, *Kroaten und Slowenen*, str. 1.

⁶⁷ Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prekratni dobi*, Ljubljana 1938, str. 78.

⁶⁸ Bogumil Vošnjak, *U borbi za ujedinjeno narodnu državu*. Utisci i opažanja iz doba svetskog rata in stvaranja naše države, Ljubljana-Beograd-Zagreb 1928, str. 210-211.

Kranjsko dr. Ferdinand Eger iz Ljubljane.⁶⁰ Velikonočni program, ki je predvideval povojno oblikovanje nemške Srednje Evrope, so zlasti goreče zagovarjali po razglasitvi »majniške deklaracije«, s katero so 1917 južnoslovanski poslanci zahtevali trilateralno preobrazbo monarhije in oblikovanje jugoslovanske države v okviru Avstro-Ogrske. Na zborovanju delegatov nemških "volksratov" iz Spodnje Štajerske, Kranjske, Koroške in Primorske 2. 9. 1917 v Mariboru so Nemci med drugim poudarili:

"Južnoavstrijski Nemci vztrajajo pri načelih velikonočnega programa ter smatrajo, da so dani predpogoji za življenja zmožno Avstrijo le takrat, če se uresniči temeljna zahteva velikonočnega programa ter ustvari enotna država z nemškim državnim jezikom, iz katere je izločiti Galicijo. - Južnoavstrijski Volksrati najostreje protestirajo proti državnopravnim zahtevam jugoslovanske delegacije z dne 30. maja, za katere se dela razpokošenje med prebivalstvom še le v najnovejšem času. Ako bi se te zahteve uresničile, bi se morala monarhija ponižati v zmislu naših vojnih sovražnikov v brezmočno zvezno državo, ki ne bi imela niti enotne armade, niti učinkovitega enotnega zastopstva na zunaj. S tem bi bilo tudi na stotisoče Nemcev oropanih svoje dedne domovine, avstrijski Nemci bi bili izprti od dostopa k morju in od Balkana in vsled bojkota, ki bi bil, kakor kaže izkušnja, neizbežen, bi bila nemška industrija in trgovina potisnjena iz južnega gospodarskega ozemlja. - Nemški južnoavstrijski volksrati morajo brez-pogojno odkloniti tudi narodno avtonomijo v okviru južnih kronovin, ker bi bila ta avtonomija korak k uresničenju samostojne jugoslovanske države. Naše parlamentarne zastopnike nujno pozivljemo, da brez-pogojno preprečijo uvedbo narodne avtonomije v južnih kronovinah. Smatramo, da je strožja čuječnost in nasprotstvo proti novi vladi tem bolj dolžnost poslancev, ker pomeni imenovanje jugoslovanskega ministra rojaka podpiranje načrtov jugoslovanskih voditeljev."⁶¹

Naumannov koncept tolerantne in mogočne Mitteleurope je potem, ko se je vojna prevesila v drugo polovico, vse bolj izgubljal svojo aktualnost in z dogodki leta 1918 dokončno propadel.⁶² Na razvalinah Avstro-Ogrske so nastale nove države z nacionalnimi obeležji. Po vojni je tako Naumann žalostno ugotovil, da je Srednja Evropa povsem razbita, kakor da bi bila povečan balkanski polotok.⁶³ Očitno svojim pozitivnim elementom navkljub njegov koncept ni bil dovolj prepričljiv za vse; za slovanske narode ni v bistvu pomenil nič drugega kot načrt nemškega prodora globlje v geografsko srednjo Evropo.⁶⁴ Ko je Milan Hodža leta 1918 v Národných novinách zavrnil Naumannov koncept, je o njegovi (ne)uresničljivosti jasno zapisal: »Komaj nedavno je vodja nemških liberalcev Stresemann priznal, da v teh krogih, kjer bi predvsem bilo treba zasidрати srednjo Evropo, ona ne najde ljubezni pri nikomer.«⁶⁵

⁶⁰ Prim. Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), Maribor 1997, str. 335; Dragan Matić, Nemci v Ljubljani 1861-1918, Ljubljana 2002, str. 402-404.

⁶¹ Slovenski narod, 5. 9. 1917.

⁶² Ob tem pa je treba opozoriti, da Naumannov načrt ni hitro izginil iz spomina ljudi. Češki socialdemokratski poslanec Jaromír Nečas je tako leta 1926 v tedaj aktualnem konceptu Panevrope Coudehove-Kalergija videl zgolj v nov plašč oblečen Naumannov koncept. Daniel Běloušek, Panevrope ve dvacátých letech /Coudehove-Kalergi a Československo/, (dalje: Běloušek, Panevrope), v: Střední Evropa, 1995, št. 52, str. 102.

⁶³ Běloušek, Panevrope, str. 103.

⁶⁴ Naumannovo prepričanje, da je Mitteleuropa stvarni interes malih srednjeevropskih narodov, in hkratna zavrnitev njegovega koncepta med habsburškimi Slovani (z izjemo Poljakov) prej ko slej podpirajo tezo, da Naumann ni razumel in obvladoval narodnostnih razmer v monarhiji. Časlav D. Kopřivica, Povijesno nasljeđe »Srednje Evrope« i njeni izgledi krajem dvadesetoga stoljeća, v: Filozofija i društvo, št. 12, 1997 (www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XII/D8/document).

⁶⁵ Milan Hodža, Středná Evropa, Národní noviny, 22. 6. 1918. Cit. po: Pavol Lukáč, Stredoeurópanstvo Milana Hodžu, v: Hodža, Federácia, str. 17.

Janez Cvirn
Jure Gašparič

REACTIONS IN AUSTRIA-HUNGARY TO NAUMANN'S CONCEPT OF MITTELEUROPA

Summary

When the First World War shook Europe in 1914, questions of the uncertain future of the area between the European East and West began to be posed with greater intensity. Under such circumstances, in October 1915, a book by the German pastor and state deputy Friedrich Naumann titled *Mitteuropa* immediately attained exceptional interest. The book, which anticipated a new post-War economic and political arrangement of the Central European area, under German leadership, attained a major reaction in Austria-Hungary as well, as acute ethnic conflicts had preceded there for decades. Reactions to Naumann's plan of a post-War construction rearrangement of Central Europe varied among the different nationalities, of course. Naumann's concept was particularly favourably accepted in Austrian (pan)German circles, which had strived, as of the Linz congress of 1882 to transform Cisleithania into "German Austria" and its most close economic, military and political sustentation

to the German Reich. Among Czechs, Naumann's plan received an almost unison rejection. In it they perceived only the results of German hegemonic policy, the objective of which was German economic rule in (Central) Europe. In contrast to Czechs, Naumann's plan received greater approval among Poles, who, owing to their traditional anti-Russian stand, saw their only possibility of achieving of Polish national goals in such arranged Central Europe. In Hungary, stands towards Naumann's book were much more divided. Naumann's idea was favoured particularly by the Austro-Hungarian foreign minister Gyula Andrássy Junior with his adherents, whereas those advocating Hungarian independence, particularly Mihály Károlyi, were contrary to the concept. Slav nationalities assessed the concept solely from the point of view of whether it would enable them more parity, i.e. the accomplishment of their old national objectives. Among Slovenes, the concept did not receive a favourable inclination either. The Slovene rejection of Naumann's concept originated from the fear of German expansionism, which had, in the years preceding the First World War, built its "bridge to the Adriatic" exactly through Slovene lands. In the context of Slovene-German relations, Slovenes were able to comprehend Naumann's concept just as a finely wrapped old pan-German programme of Austrian Germans (the Linz Programme of 1882). Naumann's concept of a tolerant and mighty central Europe lost its actuality when the War entered into the second half and by the vents of 1918 it fell into ruins. By its positive elements it was evidently not sufficiently convincing for all, for Slav nationalities it meant substantially nothing else than the plan of German penetration deeper into geographic Central Europe.

PROCES UNIFIKACIJE LEVEGA TABORA MEDNARODNEGA DELAVSKEGA GIBANJA

*Tako kot v vseli velikih zgodovinskih krizah
so mučene duše tudi tokrat iskale
svojo mistiko, ki so jo zdaj našle.
Poslej je bila Moskva zanje »branik vere«.
Ludovic-Oscar Frossard*

Avgust Lešnik*

UDK 329.14/.15"1914/1921"

LEŠNIK Avgust: Proces unifikacije levega tabora mednarodnega delavskega gibanja (1914-1921). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 375

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor v prispevku poudarja, v nasprotju s pogostimi trditvami, da je bila značilnost komunističnega gibanja v prvem obdobju heterogenost in ne homogenost, ki je lastna obdobju njegove zrelosti. Načrtna unifikacija se je začela z »ugotovitvijo« boljševiškega vodstva na 2. kongresu KI (1920), da razmah komunističnega gibanja ovirata dve oviri – »eentristične struje« in »levo sektaštvo«, kateremu pozicija KI ni dovolj revolucionarna. Z izključitvijo opozicije se je zaključilo tudi prvo obdobje spopada, v katerem sta se soočala boljševizem in levi komunizem. Če so bili dotlej v gibanju vseskozi opazni idejni spopadi, pa bodo odslej spopadi dobili vse bolj instrumentalizirano funkcijo v frakcijskih bojih, do katerih je prihajalo v boljševiški partiji; izid le-teh pa bo neposredno krojil politiko svetovne komunistične organizacije. Z letom 1921 se začne drugo obdobje, obdobje konsolidacije komunističnega gibanja, zaznamovano z »rusifikacijo«.

UDC 329.14/.15"1914/1921"

LEŠNIK Avgust: The Process of Unification of the Leftist Camp of the International Workers' Movement (1914-1921). Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 375

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In the paper, the author underseores, in contrast to frequent assertions, that during the first period heterogeneity – not homogeneity (known during its mature period) – was the characteristic of the Communist movement. Planned unification began by the "finding" of the Bolshevik leadership at the Second Congress of the Communist International (1920) that the full swing of the Communist movement is impeded by two obstacles: "eentrist currents" and "leftist sectarianism" to which the position of the Communist International was not sufficiently revolutionary. By the expelling of the opposition the first period of conflict ended, the one where Bolshevism and leftist Communism confronted each other. Until then ideological conflicts were present throughout in the movement, whereas later they will have an ever more instrumental nature in faction fights, which are to come about in the Bolshevik Party; the result of these struggles determined the policy of the world Communist organization. By 1921 the second period commences, being the period of consolidation of the Communist movement, characterized by its "Russification."

* Dr. Avgust Lešnik, izredni profesor, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana.

Mednarodno komunistično gibanje je bilo – potem ko se je uveljavilo in se utrdilo na svetovnem političnem prizorišču v dvajsetih letih prejšnjega stoletja – v naraščajoči meri zaznamovano s poudarjeno stopnjo organizacijske monolitnosti in ideološke strnjenosti: to se je še posebej dogajalo potem, ko se je v drugi polovici dvajsetih let njegova temeljna doktrina začela izenačevati s sistemom, ki se je bil dogmatiziral v »marksizmu-leninizmu«. To značilno potezo, ki je lastna obdobju njegove zrelosti, pogosto neupravičeno pripisujejo tudi letom njegovega nastajanja.¹ Dolgo časa je najbolj uveljavljenim razlagam zgodovine tretje internacionale uspevalo ohranjati – z različnih gledišč – prav to popačeno gledanje;² po eni plati gre za poglede, ki so bili prevladujoči v uradnem zgodovinopisju bivših »socialističnih«³ držav in ki odkrivajo zbiranje vseh »zdravih«⁴ struj delavskega gibanja okoli »leninističnega«⁵ jedra ter stekanje ustanovitvenih struj komunističnega gibanja v že pripravljeno strugo;⁶ po drugi plati pa za nazore, ki so najbolj uveljavljeni v angloameriškem zgodovinopisju in ki odkrivajo v Leninu in njegovih partijskih tovariših nosilce pretanjenega in dolgoročnega načrta ideološke manipulacije, katere težnja naj bi bila *reductio ad unum* vseh različnih revolucionarnih prizadevanj, ki jih je bila obudila in spodbudila ruska revolucija in ki naj bi se zdaj zlija v boljše življenje.⁷ Resnici na ljubo je potrebno povedati, da je proces izoblikovanja mednarodnega komunizma⁸ oziroma revolucionarnega socializma med letoma 1917 in 1921,⁹ ki je navzven potekal dokaj monolitno, v sebi skrival globoko različne združevalne deleže – skupine in grupe.

I. Svetovna vojna cepi socialiste na različne tabore

Drugo internacionalo (1889-1914), mednarodno organizacijo socialističnih in delavskih strank, so njene notranje struje (desnica, center, levica) razumeli kot mednarodni forum, primeren za reševanje običajnih problemov evropskega delavskega gibanja. Četudi so obstajala principialna nesoglasja in spori glede taktike, posebno med radikalnimi marksisti (levi) in revizionisti (desni), niti Lenin niti ostali predstavniki marksistične leve v evropski socialni demokraciji niso nikdar postavljali zahteve, da se internacionala zamenja z neko boljšo in primernejšo organizacijo. Šele z izbruhom svetovne vojne (1914) je internacionala v svojem vsebinskem in oblikovnem pomenu dospela v središče kritike leve, potem ko je dokazala svojo življenjsko nesposobnost, da uresniči enega izmed svojih

¹ Giuseppe Boffa (Fenomen Stalin, Ljubljana 1985) opozarja, da je bila t. i. »teorija kontinuitete«¹ (Lenin-Stalin) precej časa razširjena v najbolj radikalnih krogih sovjetskega oporečništva (npr. pri Aleksandru Solženiceinu) kot tudi v angloameriških raziskavah stalinizma. »Privolitev v tezo, da Leninova dejanja in politika vodijo neposredno v Stalinova, je zapeljala mnoge znanstvenike na Zahodu k temu, da mislijo, da je vprašanje zgodovinskih korenin stalinizma rešeno in da ne terja nobene resne analize več«² (Ibidem, str. 47).

² Aldo Agosti, Ustanovitvene struje mednarodnega komunističnega gibanja, v: Zgodovina marksizma, III/1, Ljubljana 1986, str. 315.

³ Primer: »Lenin... se je lotil vnovičnega uveljavljanja tistega marksističnega teoretično-idejnega temelja delavskega gibanja, ki so ga zavrgli socialnodemokratski izdajaleci. Okoli Lenina so se zbrale leve skupine, ki so se vse bolj postavljale na leninska stališča. Skupaj z boljševiki so ustvarile internacionalistično jedro, ki je postalo zarodek Komunistične internacionale...«³ (Die Kommunistische Internationale /Institut marksizma leninizma pri CK KPSZ/, Berlin 1970, str. 10-11).

⁴ Npr.: B. Lazitch & M. Draehkovitch, Lenin and the Comintern, Stanford 1972.

⁵ Pod pojmom »socializem«⁴ in »komunizem«⁵ je mišljeno gibanje. »Komunizem za nas ni stanje, ki naj bo vzpostavljeno, ideal, po katerem naj se ima ravhati dejanskost. S komunizmom pomenimo dejansko gibanje, ki odpravlja zdajšnje stanje«⁶ (Marx-Engels, Nemška ideologija, v: MEID, II, Ljubljana 1971, str. 41).

⁶ Oktobrska revolucija (1917) in revolucionarni položaj v Evropi ob koncu ter po svetovni vojni sta tista dejavnika, ki sta odločilno vplivala na diferenciacijo v socialnodemokratskih strankah v posameznih deželah ter s tem posledično na ustanovitev komunističnih partij, mednarodnega komunističnega gibanja in Komunistične internacionale. Leto 1921 pa predstavlja začetek obdobja konsolidacije gibanja (1921-1928), potem ko se je odigral glavni spopad z levimi komunisti (pristaši vojnega komunizma) okrog predloga »nove ekonomske politike«⁷ /NEP/, s katerim je nastopil Lenin v začetku leta 1921.

temeljnih ciljev: ohraniti mir. Institucija se je namreč pokazala kot popolnoma neučinkovita; v ospredje so stopile opozicije nacionalnega značaja, za katere so napačno sklepali, da so bile deloma presežene. V imenu marksizma so se uveljavile nasprotujoče si razlage o razvoju kapitalističnih družb in stranke so se obširno integrirale v vladajoče družbe. Vojna naj bi bila seveda nosilec revolucije⁷ in ne samo smrti: revolucionarni marksisti so imeli zgodovinsko gledano prav. Toda julija 1914 ni nihče naredil koraka k tej perspektivi; na zadnjem srečanju Mednarodnega socialističnega biroja (MSB) v Bruslju⁸ so izjave nihale med relativnim zaupanjem v vlade in popolno zmedenostjo.⁹ Vojna je vsekakor povzročila globok zasuk v razvoju celotnega evropskega socializma,¹⁰ še posebno, ker je večina socialističnih strank podpirala vojne napore lastnih dežel; odtod sta izvirala tista izguba (internacionalističnega) ugleda, ki jo je utrpela socialistična politika, ter kasneje razcep v gibanju, ki je bilo vse dotlej (organizacijsko) enotno. Diferenciacija med socialisti, ki je odtlej potekala na dveh ravneh, idejni (grupiranje na desnico, center, levo) in politični (grupiranje socialistov antantnih, centralnih in nevtralnih držav), kaže na to, da je bila realna moč pa tudi enotnost socialističnega gibanja – pred izbruhom svetovne vojne – daleč precenjena.

Oba ključna dogodka, tako začetek svetovne vojne kot zlom II. internacionale, sta izzvala velike pretese v vrstah evropske marksistične levice in vzpodbudila iskanje novih poti. Do najbolj korenitega zasuka politične misli je prišlo z Leninom; med vojno so se odnosi med njim in večino v evropski socialni demokraciji sprevrgli v oster političen boj, neredko tudi osebne narave.¹¹ Vse do leta 1914 so boljševiki poudarjali, da ne želijo »ustvariti svoje lastne usmeritve v socializem«; sprejemali so enoten vzorec socialnodemokratske stranke za vse dežele, razen za Rusijo.¹²

Ob začetku svetovne vojne je Lenin spriču razpada II. internacionale in še posebej potem, ko so nemški socialni demokrati podprli vojno,¹³ začrtal obrise nove zvrsti stranke v mednarodnih razsežnostih, stranke, ki naj bi posnemala boljševiško.¹⁴ V *Tezah o vojni*¹⁵ je Lenin kot prvi razvil osnovne misli o taktiki stranke v boju proti »evropski in svetovni buržoazno-imperialistično-dinastični vojni«. »Edina realna vsebina in značaj te vojne je v boju za tržišča in ropanju tujih držav ter v težnji, da se zadušijo revolucionarna gibanja proletariata in demokracije, da se nalujskajo mezdni delavci enega naroda proti mezdnim delavcem drugega.« Ostro je obsodil tako voditelje nemške socialne demokracije zaradi glasovanja za vojne kredite, češ da so »direktno izdali socializem«, kot tudi ravnanje voditeljev belgijske in francoske socialnodemokratske stranke, ki

⁷ Francoski socialistični voditelj Jean Jaurès je na izrednem kongresu II. internacionale v Baslu (1912) izjavil, da lahko samo združena akcija svetovnega proletariata prepreči svetovno vojno: »Vlade naj pomislijo na to, da bodo narodi (v slučaju vojne) lahko naredili enostaven račun, da jih bo lastna revolucija stala manj žrtev kot vojna z drugimi!« (Kongresi Druge internacionale, II, Beograd 1956, str. 505; *Congres International Extraordinaire* (Bale 24 - 25 Novembre 1912), Minkoff-Reprint, Genève 1980).

⁸ Georges Haupt, *Der Kongress fand nicht statt. Die Sozialistische Internationale 1914*, Wien 1967, str. 177-194 (Protokoll der Sitzung des I.S.B. vom 29. bis 30. Juli 1914 in Brüssel). Avtor, odličen poznavalec in bibliograf II. internacionale, je v tem delu prvič objavil celoten zapisnik zasedanja s kritičnimi pripombami.

⁹ Madeleine Reberieux, *Razprava o vojni*, v: *Zgodovina marksizma*, II, Ljubljana, 1986, str. 786.

¹⁰ Avgust Lešnik, *Stališča socialne demokracije do vojnega vprašanja pred letom 1914*, v: *ZČ*, 57, 2003, št. 1/2, str. 85-96.

¹¹ Michal Reiman, *Boljševiki od začetka svetovne vojne do oktobrske revolucije*, v: *Zgodovina marksizma*, III/1, Ljubljana 1986, str. 68-69.

¹² Zakonske omejitve pa tudi družbene razmere v carski Rusiji niso omogočale razmaha delavskega gibanja v »širino« po vzorcu zahodnoevropske socialne demokracije!

¹³ Avgust Lešnik, *Nemška socialna demokracija v precepu prve svetovne vojne*, v: *ČZN*, 74, 2003, št. 3/4, str. 341-372.

¹⁴ Monty Johnstone, *Politično orodje nove zvrsti: leninska avantgardna partija*, v: *Zgodovina marksizma*, III/1, str. 310.

¹⁵ Vladimir I. Lenjin, *Izabrana dela*, IX, Beograd 1960, str. 7-9.

so »z vstopom v buržoazna ministrstva izdali socializem«¹⁶. Večini voditeljem II. internacionale je očital, da so s svojim vedenjem pripravili idejnopolitični polom internacionale s tem, da »so odklanjali socialistično revolucijo in jo nadomeščali z buržoznim reformizmom; s tem, da so odklanjali razredni boj, ki se mora v določenih trenutkih nujno spremeniti v državljansko vojno, in so namesto tega oznanjali sodelovanje razredov... V boju proti voditeljem sedanje internacionale, ki so izdali socializem... moramo propagirati gesla o nemški, poljski, ruski in drugih republikah, vzporedno s preoblikovanjem vseh samostojnih držav Evrope v Republikanske združene države Evrope«¹⁷ (op. seveda na socialistični družbeni ureditvi). »Ta polom je treba odkrito priznati in doumeti njegove vzroke, da bomo lahko gradili novo, trdnjše socialistično združenje delavcev vseh dežel... Polom II. internacionale je polom oportunizma, ki so mu bile posebnosti minule (t. i. "mirme") zgodovinske epohe dale podlago in ki je v zadnjih letih dejansko zavladal v internacionali...« Leninova kritika socialnega patriotizma ni bila le notranja (ruska) boljševiška zadeva, temveč je vse bolj dobivala mednarodni pomen, predvsem z zahtevo, da je »treba zbrati sile za novo, III. internacionalo, ki bo očiščena oportunizma«¹⁸. Seveda pa se je mednarodnemu socialističnemu gibanju zastavljalo vprašanje, na katere sile naj se opre bodoča – »nova« internacionala, saj se je večina socialističnih strank izrekla za obrambo meščanske države in za državljanski mir.

II. Naj živi oportunizma osvobodjena proletarska internacionala!

Stališče do vojne bo odtlej postalo kriterij, po katerem se bodo opredeljevali tokovi v mednarodnem delavskem gibanju. Lenin, ki je zagovarjal kot edino možnost za vzpostavitev mednarodne borbene enotnosti proletariata – popolni razcep z drugo in ustanovitev tretje internacionale, je skušal med evropske socialistične stranke razširiti boljševiške dokumente in je porabil nemalo moči, da bi mu osebno ali pa prek sodelavcev uspelo navezati stike s posamezniki in skupinami, ki so nasprotovali vojni z levih stališč. Postopoma je ustvaril zveze s socialisti, ki so delovali v Italiji, Švici, v skandinavskih deželah, v Nemčiji, na Nizozemskem, v Franciji, Veliki Britaniji, Združenih državah, v Bolgariji in na Poljskem.¹⁹ V tem cilju je bilo v letih 1914 do 1917 Leninovo angažiranje v emigraciji osredotočeno na oblikovanje novega idejnega in organizacijskega jedra ruskih in evropskih socialistih demokratov /internationalistov/; prežemalo jih je troje osnovnih idej: vojna, internacionala in revolucija. Temeljni okviri bodoče – III. (komunistične) internacionale – se oblikujejo in nastajajo v kontekstu Leninovih teoretičnih naporov, da kritično obvlada zgodovinsko vsebino imperalistične vojne v vseh njenih idejnih in taktičnih konsekvencah. Ideja nove marksistične in revolucionarne internacionale, ki jo je predstavil v oktobru 1914, ko ugotavlja, da je II. internacionala mrtva: »Naj živi oportunizma osvobodjena proletarska Internacionala!«,²⁰ je pri Leninu prisotna vse do njene ustanovitve.²¹

¹⁶ Ne gre za nov pojav, saj je Alexandre Millerand, voditelj francoske federacije neodvisnih socialistov, vstopil že leta 1899, kljub prepovedi svoje stranke, v meščansko vlado kot minister za trgovino in industrijo, v vlado, v kateri je sedel kot vojni minister tudi krvnik Komune general Gaston Galliffet. Med socialisti je ta korak izzval ostro reakcijo. Millerandizem (ministerializem) je postal praktična politika reformizma socialne demokracije.

¹⁷ Lenin, Izbrana dela, II, Ljubljana 1949, str. 369-377 (Vojna in ruska socialna demokracija).

¹⁸ Ibidem, str. 374-377.

¹⁹ Reiman, Zgodovina marksizma, III/1, str. 71.

²⁰ Lenin, Izbrana dela, II, str. 377.

²¹ Leninova odločilna vloga v naporih za ustanovitev nove internacionale do zdaj ni bila zanikana v zgodovinski literaturi: B. Lazitch & M. Drachkovitch, Lenin and the Comintern, I, Stanford-California 1972; International Communism in the era of Lenin. A documentary history by Helmuth Gruber, New York 1967; V. I. Lenin über die Kommunistische Internationale, Berlin 1970; Lenin u borbe za revolucionnyj International, Moskva 1970; Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa, I (Predgovor); P. Frank, Geschichte der Kommunistischen

S svojimi kritikami in analizami zloma internacionale se Leninu pridružuje vrsta evropskih levičarjev. 10. septembra 1914 so Karl Liebknecht, Franz Mehring, Rosa Luxemburg in Klara Zetkin podali izjavo,²² v kateri so se odločno razmejili od proimperialistične politike uradne nemške socialne demokracije ter pričeli boj proti vojni in vojni politiki svoje vlade.²³ Karl Liebknecht je 2. decembra 1914 glasoval proti vojnim kreditom in s tem kršil frakcijsko disciplino; v svoji izjavi je poudaril, da gre za imperialistično vojno, vojno za kapitalistično gospodovanje nad svetovnim trgom, za politično gospodovanje nad pomembnimi naseljenimi področji, za interese industrijskega in bančnega kapitala.²⁴ R. Luxemburg pa je poudarila potrebo po prenovitvi Internacionalne. V pismu belgijskemu socialistu in sekretarju MSB Camillu Huysmansu (10. novembra 1914) je zapisala: »Polom Internacionalne je prav tako popoln, kakor je strašen! Uprimo se vsaj poskusom nadomestiti jo z burko in s prevaro. Mislim, da jo bomo lahko obnovili šele po strogi in odkriti kritiki stornjenih izdajstev, torej po vojni.«²⁵ Še prodornejša je bila v članku *Prenovitev Internacionalne*,²⁶ v katerem je ne samo ugotavljala zlom Nemške socialne demokracije in z njo internacionalne, marveč je tudi obsodila zagovor vojne, kritizirala Kautskega kot »teoretika močvirja«,²⁷ ugotavljala, da je bila njegova teorija le »dekla oficialne prakse« socialnodemokratske stranke ter z ostro kritiko razkrivala apologetsko naravo njegovih razlag, da med vojno razredni boj preneha,²⁸ zahtevala je, da marksizem socialne demokracije preseže kontemplativno-interpretativni odnos do stvarnosti in da socialistično gibanje razvije poleg prvega elementa (razumevanje obstoječega) v marksizmu tudi drugega: »dejavno voljo, da zgodovino ne samo razume, ampak jo ustvarja.«²⁹ Z zaostritvijo zgodovinske alternative – *ali imperializem ali socializem?* – ter zahtevo po odločni samokritiki proletariata je R. Luxemburg v tem svojem spisu opredelila nekatere bistvene ideje, ki jih je natančneje in obsežneje obdelala v svojem poglavitnem delu, ki ga je napisala med prvo svetovno vojno in proti njej, v *Krizi socialne demokracije*, objavljenem pod psevdonimom *Junius* (1916).³⁰ Lenin je cenil pa tudi veliko pričakoval od protivojne dejavnosti nemške levice (»Levica med Nemci se je pričela gibati!«³¹), saj so bila opozicijska gibanja v drugih vojskujočih se deželah dokaj šibka (npr. v Franciji, Avstriji, Madžarski, Angliji) in so se gibala pretežno v pacifističnih okvirih.

Internationale, I, Frankfurt 1981. Pierre Broué, *Histoire de l'Internationale communiste 1919-1943*, Paris 1997.

²² Tekst izjave je objavljen v Rosa Luxemburg, *Gesammelte Werke*, Band 4, Berlin 1974, str. 5.

²³ *Ibidem*; Jules Humbert-Droz, *Der Krieg und die Internationale*, str. 67; Marjan Britovšek, *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno*, Ljubljana 1969, str. 64-66.

²⁴ *Ibidem*, str. 65.

²⁵ Rosa Luxemburg, *Iz boja in življenja* (Izbrana pisma), Ljubljana 1963, str. 191.

²⁶ R. Luxemburg, *Der Wiederaufbau der Internationale*, *Die Internationale*, 1/1915, str. 1-10.

²⁷ Kautsky je v brošuri *Die Internationalität und der Krieg*, Berlin 1915 (prvič objavljeno v *Die Neue Zeit*, novembra 1914) skušal opravičiti glasovanje socialnodemokratske frakcije za vojne kredite v parlamentu; pri tem se je skliceval na Marxove in Engelsove ocene ruskega carizma iz leta 1848 (»To nasprotovanje do Rusije, dežele vzhodnega barbarstva, ognjišča kontrarevolucije, so podedovali njuni nasledniki in še posebej nemški socialni demokrati.« /Reberieux, *Zgodovina marksizma*, II, str. 759/). Zatrjeval je, da značaja vojne ni mogoče ugotoviti, ker vojna ni izbruhnila v normalni obliki: »... sicer bi države formulirale svoje zahteve, napovedale vojno, potem pa mobilizirale svoje sile. Tokrat ni bila objavljena mobilizacija zavoljo vojne, temveč vojna zavoljo mobilizacije, zato bo ugotovitev, kakšni so cilji vojne, odvisna od njenega izida.« O imperialističnem značaju vojne Kautsky ne govori. Reformistična koncepcija se je kazala tudi v njegovi zgodovinski oceni internacionalne: »Svetovna vojna cepi socialiste na različne tabore, in to pretežno na različne nacionalne tabore. Internacionala ni sposobna, da bi to preprečila. To pomeni, da v vojni ni učinkovito orožje, v svojem bistvu je mirovni instrument. Njena velika historična naloga je boj za mir, razredni boj v miru.« (*Ibidem*, str. 38-39.)

²⁸ »Rosa Luxemburg ima prav, da Kautsky predstavlja klečeplazca, servilnega pred strankino večino, pred oportunizmom. Nič na svetu ni sedaj bolj nizkotno in nevarno ideološki neodvisnosti proletariata kot to unazano samozadovoljstvo in gnusno licemerje Kautskega, ki želi zakriti, zabrisati in pomiriti rastočo zavest delavcev s sofizmi in domnevno učenim besedičenjem. Če bo Kautsky v tem uspel, bo postal glavni predstavnik buržoazne gnilobe v delavskem gibanju«, je zapisal Lenin v pismu Šljapnikovu, 27. oktobra 1914 (Lenin, *Sočinenija*, V/49, str. 20-21).

²⁹ R. Luxemburg, *Der Wiederaufbau der Internationale*, *Gesammelte Werke*, IV, str. 31.

³⁰ R. Luxemburg, *Izbrani spisi*, Ljubljana 1977, str. 551-687.

³¹ Lenin, *Sočinenija*, V/49, str. 27 (Leninovo pismo Šljapnikovu, 14. XI. 1914).

Podoben položaj je bil tudi v nevtralnih deželah.³² Med maloštevilnimi opozicijskimi skupinami je bila odmevnejša le holandska levica, t. i. *tribunisti*, imenovani po časopisu *De Tribune*.³³ Njihova člana A. Pannekoek in H. Gorter v svojih spisih in člankih prav tako ugotavljata zlom stare internacionale in poudarjata potrebo po organiziranju na novi osnovi.³⁴ »Če želijo voditelji Internacionale, ki so jo uničili oportunisti in K. Kautsky, da se ponovno zberejo in poskusijo "zalepiti" razpoke – naj vedo, da to nima nobenega smisla«, je zapisal Pannekoek. Tudi Lev Trocki, ki je tedaj s centrističnih pozicij postopoma prehajal na internacionalistične, je razgalil svoje poglede v brošuri *Vojna in Internacionala*.³⁵ V njej je ostro napadel nemško socialno demokracijo, ki je trdila, da izpolnjuje hohenzollerska Nemčija v boju proti carizmu – žandarju Evrope – napredno vlogo. »V našem boju proti carizmu ne poznamo nikakega vojnega premirja, ne iščemo in ne bomo iskali nikake podpore pri habsburškem ali hohenzollerskem militarizmu... Cilj socialistov mora biti demokratičen mir brez aneksij in vojne odškodnine, omogočiti mora samoodločbo narodov.«³⁷ Nemški socialni demokraciji je Trocki priznal zasluge v preteklosti, toda njeno ravnanje ob izbruhu vojne je obsojal; odrekel ji je pravico govoriti o obrambni vojni Nemčije, ker nosi v zgodovinskem, političnem in diplomatskem oziru odgovornost za začetek vojne. Obenem je opozarjal tudi na propad II. internacionale in hkrati začel razmišljati o nujnosti ustanovitve nove, vendar brez tistih revolucionarnih konsekvenc, na katere naletimo pri Leninu. Njegovo nedoločno geslo »Niti zmage niti poraza« je izražalo prepričanje, da bo želja narodov po miru prisilila meščanske vlade, da bodo odstopile.³⁸ To vsekakor ni bil akcijski program, ki bi mogel razgibati množice. Trocki je bil določnejši nekaj tednov kasneje: »Bodočnost nudi le dve alternativi: permanentno vojno ali proletarsko revolucijo. Vojna je "slepi upor" nabuhnjenih produktivnih sil Evrope proti tesnim in prezozkim okvirom kapitalističnih nacionalnih držav. Kapitalistični imperializem lahko odstrani nacionalne ovire le z nasiljem, ne more pa jih odstraniti za vedno; dokler bo vladal na svetu, bo imperializem vodil človeštvo od ene vojne do druge, od enega klanja v drugo in povzročil propad civilizacije. Socialistični reformizem nima bodočnosti, postal je sestavni del starega reda in sokrivec njegovih zločinov. Tisti, ki upajo, da bodo ponovno vzpostavili staro internacionalo s tem, da si zamisljajo, da lahko njihovi voditelji z obojestransko amnestijo izbrišejo svojo izdajo internacionalizma, ovirajo prepoved delavskega razreda.«³⁹ Z diskusijo v

³² Socialisti v nevtralnih deželah so bili razočarani nad nemočjo internacionale; bili so izpostavljeni socialnošovinističnim tokovom vojskujočih se dežel. Na ene je vplivala propaganda nemške socialne demokracije, drugi pa so prišli pod vpliv francoskih in belgijskih socialistov. Postopoma se je oblikovalo protivojno razpoloženje, ki pa ni prešlo pacifističnih okvirov. Npr. sekretar švicarske socialno-demokratske stranke Robert Grimm je pravilno ocenjeval svetovno vojno kot posledico imperializma, ki ga je ostro zavračal, presenetilo pa so ga revolucionarne konsekvence, ki jih je Lenin povzema iz mednarodne politične situacije; za Leninove revolucionarne poglede se ni ogrel.

³³ Med vojno so se v svojih pogledih zelo približali boljševikom; na kongresu junija 1915 so se zavzemali za aktivne revolucionarne akcije proti vojni: H. M. Bock, *Zur Geschichte und Theorie der holländischen marxistischen Schule*, v: Pannekoek-Gorter, *Organisation und Taktik der proletarischen Revolution*, Frankfurt/M 1969.

³⁴ Anton Pannekoek, *Der Zusammenbruch der Internationale*, Berner Tagwacht, 20.-22. X. 1914; Hermann Gorter, *Der Imperialismus, der Weltkrieg und die Sozialdemokratie*, o.J. (nemški prevod iz leta 1917).

³⁵ Ibidem (Berner Tagwacht).

³⁶ L. Trocki, *Der Krieg und die Internationale*, Berlin 1919. Delo je napisal v Zürichu in ga prvič objavil kot podlistek v menjševskem časopisu *Golos* (Pariz, november 1914). Lenina je navdušilo odločno protivojno stališče, ki ga je v prvih povojnih mesecih zavzel *Golos* pod uredništvom J. Martova: »Pariški *Golos* je sedaj najboljši časopis v Evropi. In četudi so obstajale še tako velike razlike med menoj in Martovim, moram sedaj z vsjo odločnostjo izjaviti, da ta publicist danes dela to, kar mora storiti socialni demokrat: kritizira svojo vlado, razkrinkuje svojo buržoazijo in biča svoje ministre.« (Lenin, *Sočinenija*, V/26, str. 21.)

³⁷ L. Trocki, *Der Krieg und die Internationale*, str. 62.

³⁸ Ibidem, str. 63.

³⁹ Isaac Deutscher, *Naoružani prorok*, Zagreb 1975, str. 130 (*Golos*, 13. XII. 1914).

zadnji številki Golosa je Trocki naredil še korak dlje: »Boj proti šovinističnim falzifikatorjem marksizma je le negativna stran naloge, ki nas čaka; pozitivna, konstruktivna stran pa je, da se zberejo sile III. internacionale.«⁴⁰ S temi pogledi se je Trocki v letu 1915 ponovno približal Leninovemu programu.⁴¹

Resda vsi ti znani predstavniki evropske levice odločno žigosajo »izdajo« socialnih šovinistov (desne struje, uradna vodstva socialnodemokratskih strank)⁴², vendar nihče od njih ne postavlja zahteve po oblikovanju nove organizacije tako kategorično kot Lenin (»Ali je objektivno možen mir med strujami socialnega šovinizma, kautskijanstva in revolucionarnega internacionalnega marksizma, med strujami, ki se vse globlje in globlje razhajajo?« se je spraševal Lenin in odgovoril: »Mislimo, da to ni mogoče...«)⁴³. Prej nasprotno, računajo le na prenovitev stare internacionale; še posebno, ker njihova zahteva po prenovi internacionale ni temeljila na neki revolucionarni perspektivi. Nedvomno pa so prav ti protagonisti odigrali najpomembnejšo vlogo v protivojni agitaciji in v oblikovanju platforme levice; okoli njih so se zbirale številčno sicer šibke skupine, ki pa bodo sčasoma postale center revolucionarnega gibanja v svojih deželah.

III. Zimmerwaldsko gibanje – prvi korak k združitvi levih sil

Odločilno vlogo na pospešitev procesa odcepitve levih skupin iz okrilja starih socialnodemokratskih strank sta imela dva odločilna momenta: kot prvi, oblikovanje skupne idejne osnove (na temelju analize in ocene svetovne vojne, stanja duha v II. internacionali in možnosti izbruha evropske revolucije), in drugi, pripravljenost na radikalni prelom z reformističnimi strankami – v cilju razmejitve in ustanovitve novih, revolucionarnih strank. S tem ko je proklamiral geslo nove internacionale, je Lenin istočasno napovedal tudi dolg in mukotrpen proces združevanja raznovrstnih levih sil, heterogenega porekla in sestave, kakršna je bila socialnodemokratska opozicija v prvih letih vojne. Postopoma so se marksistični levici pridružili najprej maloštevilni, a zatem vse številnejši internacionalisti iz raznih struj socialne demokracije, predvsem iz t. i. centra⁴⁴, s čimer se je menjala dotedanja klasična delitev na center, desnico in levo. V vrstah mednarodnega socializma je prišlo do novega pregrupiranja. Opozicionalne skupine, ki se v obdobju vojne postopoma in počasi ločujejo od starih socialnodemokratskih

⁴⁰ Ibidem (Golos, 8. I. 1915).

⁴¹ Lenin in Trocki sta se razšla po II. kongresu RSDDP (1903), na katerem je prišlo – zaradi nasprotujočih si pogledov na strankin program in statut – do notranjega razkola v stranki na boljševike in menjševike. Trocki, odlejek menjševik, je v brošuri »Naše politične naloge« (1904) zapisal, da vodi Leninova konceptja v osebno diktaturo, v Leninu pa je videl kandidata za diktatorski stol. Nadel mu je čepico Robespierrea ter mu očital, da sledi njegovim stopinjam, ker razen svojega ne dopušta nobenega drugega mišljenja. Jakobinstvo je označil kot vladno obliko buržoaznega liberalizma, ki se prelevi v karikaturo in farso, če ga prenesemo na socialno demokracijo. Leninu je prerokoval, da bo postal meščanski politik, če bo sledil stopinjam jakobincev. Jakobinci so po njegovem mnenju odpravljali nesoglasja z giljotino, marksisti pa jih rešujejo z močjo prepričevanja svojega nauka. Očital mu je, da misli teokratsko in se zadovoljuje s proletarsko doktrino, vendar pa proletariata ne vključuje v svoje načrte. Enako kot Robespierre trdi tudi Lenin: »Jakobinski socialni demokrat ne vzpostavlja diktature proletariata, temveč diktaturo nad proletariatom« (Deutscher, Naoružani prorok, str. 56).

⁴² Desnica je podprla imperialistično vojno in vojne interese svojih – nacionalnih buržoazij; internacionalistična načela je podredila interesom vladajočih razredov. Vojno je ocenjevala in prikazovala kot »obrambo domovine« ter pozivala na »državljski mir« in na oblikovanje »enotne nacionalne fronte«; stališča do vojne, sprejeta na kongresih nacionalnih SDS in internacionale, so bila seveda pozabljena.

⁴³ Lenjin, Izabrana dela, IX, str. 390 (Prvi korak).

⁴⁴ Primerjalno gledano sta si leвица in center (»socialni pacifisti«) dokaj enotni v oceni, da je svetovna vojna posledica imperialističnih nasprotij. Različnost njunih pogledov se kaže v oceni perspektive internacionale (prenovitev stare ali ustanovitve nove) kot tudi v oceni možnosti preobrazbe imperialistične vojne v državljansko; center se zavzema za mir in v nasprotju z levo kategorično zavrača delovanje v smeri revolucionarnih družbenih pretresov.

strank, se za ta korak odločajo iz različnih motivov; predvsem je opaziti sorodnost v poudarjanju in pripadnosti načelom internacionalizma ter različnost v pogledih značaja krize v internacionali in vseh posledic, ki iz nje nastajajo.

Mednarodne socialistične konference v prvih letih vojne – iniciativna konferenca socialistov v Luganu (1914), mednarodni konferenci socialistk in socialistične mladine v Bernu (1915), socialistični konferenci v Zimmerwaldu (1915) in Kienthalu (1916) – potrjujejo omejeno stopnjo enotnosti in domet opozicionalnih skupin.⁴⁵ Večino v zimmerwaldskem gibanju so vendarle imeli predstavniki centristične struje – pacifistične opozicije; ta je bila sicer pripravljena na kritično in odklonilno stališče do vojne politike večinske socialnodemokratske desnice, ne pa tudi na radikalni organizacijski prelom z njo. Odtod zimmerwaldsko gibanje, čeprav je odigralo pomembno vlogo pri združevanju protivojne opozicije v Evropi ter istočasno služilo boljševikom kot mednarodna tribuna za propagiranje njihovih idej, ni moglo prevzeti vloge vodilnega jedra in temelja bodoče komunistične internacionale. Šele oblikovanje zimmerwaldske leveice kot samostojne skupine z lastno izdelano platformo je pomenilo prvi korak k združitvi levih sil znotraj zimmerwaldskega gibanja, in sicer na temelju Leninovih programskih gesel: o preobrazbi imperialistične v državljansko vojno ter o ustanovitvi nove internacionale. Nastanek, razvoj in kasnejši notranji razpad zimmerwaldskega gibanja najbolje ilustrira razpoložensko stanje in stopnjo revolucionarne pripravljenosti oziroma nepripravljenosti znotraj socialnodemokratske protivojne opozicije.

Zimmerwaldsko gibanje je prav gotovo pospešilo proces diferenciacije v mednarodnem delavskem gibanju, ki jo karakterizira postopna slabitev pozicij socialnih šovinistov ter krepitev centra in zimmerwaldske leveice; socialnopačistično gibanje, ki je v začetku dajalo ton zimmerwaldskemu gibanju, je z nadaljevanjem vojne dobivalo vedno močnejše socialnorevolucionarno obeležje. Akcije zimmerwaldovcev so seveda naletale na odpor reformistov in MSB, saj so v končni konsekvenci pomenile cepitev obstoječih socialnodemokratskih strank ter slabitev pozicij socialnih reformistov vseh barv na eni in porast vpliva internacionalistov na drugi strani.

Seveda ne gre prezreti, da je bila levaica, ki se je zbrala okoli Lenina, številčno dokaj šibka; poleg tega pa so bile med stališči boljševiškega voditelja in stališči drugih levih struj nemalokrat znatne razlike. Ta idejna nesoglasja so nedvomno zaviralno vplivala na krepitev pozicij leveice. Švedi, Norvežani, Holandci, nemška in poljska levaica so se razhajali z Leninom o vprašanjih razorožitve, samoodločbe narodov, o kolonialnem vprašanju itd.⁴⁶ Čeprav se je levaica predstavila kot bolj strnjena in pomembna celota že na kienthalski konferenci, je bila kljub temu – gledano z vidika celotnega socialističnega gibanja – še vedno šibka in ne dovolj reprezentativna. Leninova politika je tako beležila samo delen uspeh. Na eni strani je boljševizem presegal meje Rusije, ustvarjal si je nove mednarodne povezave, razčiščeval svojo lastno internacionalistično pojmovanje ter ustvarjal pogoje, da bi se lahko okoli tega pojmovanja združile tiste sile svetovnega socializma, ki so odločno nasprotovala vojni; na drugi strani pa je še nadalje ostajal v hudi osamitvi. Položaja Rusije in razvitih zahodnih držav sta se razlikovala in sta sprožala razhajajoče se odzive. Na boljševizmu je bila še nadalje prilepljena etike-

⁴⁵ Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz, I-II (Hg. Horst Lademacher), The Hague-Paris 1967; J. Humbert-Droz, Der Krieg und die Internationale. Die Konferenzen von Zimmerwald und Kienthal, Wien 1964; M. Britovšek, Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno, Ljubljana 1969.

⁴⁶ John Riddell (ed.), The Communist International in Lenin's Time: Lenin's Struggle for a Revolutionary International. Documents: 1907-1916. The Preparatory Years, New York 1984, str. 525-529: The Left Debates Disarmament. Lenin je nasprotoval vnašanju pacifističnih stališč v programske dokumente leveice, stališč, ki so prikazovala revolucionarje kot militariste ter obenem zlorabljala pojem 'žorožitev ljudstva'. Menil je, da je oborožitev ljudstva zaželena, možna in nujna samo v revolucionarnem boju. Če bi bilo mogoče premirje brez konfliktov, bi ne imela smisla niti oborožitev ljudstva niti akcijski program, ki predvideva boj proti kapitalizmu.

ta o ekstremizmu in sektaštvu, toliko bolj, ker so bili boljševiki ločeni od poglavitne struje evropske levice – ki so jo tedaj predstavljali predvsem nemški spartakovci – zaradi resnih idejnih in političnih nesoglasij. V tedanjem trenutku prav gotovo ni bilo moč razmišljati o vodilni vlogi boljševikov v okviru revolucionarnega socializma. Za to, da bi se ta položaj lahko spremenil v radikalnem smislu, so bile potrebne dolgoročne revolucionarne akcije, ki bi bile zmožne podeliti boljševiški politiki verodostojnost.⁴⁷

Konkretna priložnost se je ponudila s februarско revolucijo v Rusiji, ki jo je Lenin – po spletu okoliščin – izkoristil za vrnitev v Petrograd (aprila 1917).⁴⁸ V govoru pred petrogradskim boljševiškim komitejem, znanem kot »aprilske teze«, je ponovno podal predlog o novi internacionali: »Iniciativa za ustanovitev revolucionarne Internationale, Internationale proti socialnim šovinistom in proti "centru"«. Potemtakem Leninov angažma med vojno – (»teze o vojni«, zimmerwaldska leвица, »aprilske teze«), da bi se revolucionarni del socialističnega gibanja jasno opredelil ter ločil od centristične in desničarske politike večinskih socialnodemokratskih strank – predstavlja prvo, t. i. pripravljalno fazo za ustanovitev nove (komunistične) internationale.

V ta zgolj idejna razhajanja in spore je zelo konkretno poseglo protivojno gibanje množic, vzpodbujeno s stavkovnim (ekonomskim) valom, ki je bilo največkrat spontano, in je od socialističnih in sindikalnih vodstev vedno bolj terjalo konkretno opredelitev do vojne in možnosti njene preobrazbe v socialistično revolucijo. Če je bila ta opredelitev v vrstah uradnih vodstev socialdemokratskih strank – s pojavom zimmerwaldskega gibanja – še razumljena bolj kot teoretično vprašanje in njeno postavljanje kot znak nestrpnosti posameznih skupin, pa bo od tedaj dalje (zaradi »vsiljenega« boja za »svoje« množice) postala temelj, na katerem se bo izvršila idejna in organizacijska diferenciacija. Oktobrska revolucija (1917) je samo še pospešila in poglobila ta proces v evropskem socialističnem gibanju. Še več, opredeljevanje za boljševiško revolucijo, njene ideje in izkušnje bo namreč postalo osrednje vprašanje (»za ali proti« revoluciji), ki bo povzročilo cepitev mednarodnega delavskega gibanja na socialistično in komunistično gibanje.

IV. Komunistična internacionala – štab svetovne proletarske revolucije

S krepitvijo levega krila socialističnega gibanja v Evropi in z ustanavljanjem prvih komunističnih partij in skupin v letih 1917 in 1918 so bile šele ustvarjene osnovne okoliščine za ustanovitev Komunistične internacionala /KI/. Naloga nove internacionala naj bi bila združiti vse »zdrave« sile mednarodnega delavskega gibanja v revolucionarna marksistična jedra, ki bi v posameznih deželah prevzela vlogo revolucionarnih vodstev – štabov revolucije; v njih naj bi se vzajemno dopolnjevali, krepili in podpirali tako ruska kot mednarodna revolucija.⁴⁹

Aktivnost boljševiškega vodstva v obdobju od oktobrskega prevrata (1917) do prvega kongresa KI (marca 1919) je bila usmerjena na utrjevanje mednarodnega položaja sovjetske oblasti ter na zbiranje in združevanje maloštevilnih in nepovezanih levih skupin – internacionalističnih skupin, predvsem tistih, ki so se nahajale v Sovjetski Rusiji (iz vrst bivših vojnih ujetnikov in dobrovoljcev). Boljševiki s svojo taktiko in politiko po letu 1917 kažejo na povezanost in medsebojno prepletanje ruske in svetovne revolucije; slednji se morajo podrediti tudi interesi ruske, ki predstavlja le uvod v bližajoči se svetovni revolucionarni pro-

⁴⁷ Reiman, *Zgodovina marksizma*, III/1, str. 71-72.

⁴⁸ Glej: Silvín in Maidi Eiletz, *Zgodovina neke kolaboracije: boljševiki in Nemci 1914-1918*, Celovec 2001.

⁴⁹ Lenin, *Izbrana dela*, III, Ljubljana 1949, str. 7-12.

⁵⁰ Avgust Lešnik, *Tretja internacionala – Komintern*, Ljubljana 1988, str. 13.

ces. Med boljševiškim vodstvom je prevladalo prepričanje, da se bo ruska revolucija težko »obdržala«, če bo ostala osamljena. Zato so pozivi na svetovno revolucijo in mednarodno akcijo stalni in konsekventni spremljevalec sovjetske notranje in zunanje politike v letih 1918-1920, in sicer kot del internacionalistične obveznosti boljševikov. Neposredna materialna in moralna pomoč revolucionarnim gibanjem v Evropi je – po mišljenju boljševikov – ena od temeljnih nalog, ki se izvajajo z vsemi razpoložljivimi sredstvi (diplomatskimi, politično-propagandnimi, vojaškimi idr.⁶¹). Cilji in interesi mednarodne revolucije so nad vsemi drugimi – to je brez dvoma splošno prepričanje in stališče boljševiškega vodstva. Resda dokumentarno gradivo ter dela Lenina in drugih boljševiških voditeljev iz tega obdobja nedvoumno kažejo, da so bila mnoga pomembna vprašanja strategije in taktike predmet polemik in sporov med boljševiki, celo v usodnih trenutkih ruske revolucije (npr. diskusije ob »aprilskih težah«, sprejetju odloka o oktobrski vstaji, razpravah o brest-litovskem miru). Toda glede vprašanja o možnosti razvoja svetovne revolucije, njene perspektive in neizbežnosti so si bili enotni; o tem prepričljivo pričajo teksti Lenina, Trockega, Buharina, Zinovjeva, Radeka in drugih boljševiških teoretikov iz obdobja 1918-1919. Prav tako so stenogrami VII. (1918) in VIII. kongresa (1919) boljševiške partije ter še posebno prvega in drugega kongresa KI⁶² – navdihnjeni z idejo in vizijo bodoče svetovne revolucije, katere prolog je ruska revolucija.⁶³

Tretja, Komunistična internacionala /Komintern/, je bila zasnovana na realni zgodovinski osnovi, nastali v Evropi koncem prve svetovne vojne, pod vplivom treh odločilnih dejavnikov: svetovne vojne, razpada II. internacionala in oktobrske revolucije. Ti dejavniki so oblikovali tisti duhovni in zgodovinski medij, v katerem je najprej nastala in se zatem uresničila ideja o novi internacionali. Vendar je odločilni dejavnik, odločilni za koncept in strukturo nove internacionala, izhajal iz ruskega »oktobra«; ta je dal pečat tako novim komunističnim partijam kot njihovi skupni mednarodni organizaciji – Kominterni.⁶⁴ Revolucionarni prevrat v Rusiji je namreč s prihodom boljševiške partije na oblast dajal močne in mnogovrstne spodbude za nastanek in razvoj modernega komunističnega gibanja, s katerim je šele nastopila radikalna sprememba v odnosu sil v mednarodnem delavskem gibanju. Istočasno pa je vse bolj vidna svojevrstna dvojnost znotraj novonastalega gibanja; vzporedno z mladimi in relativno maloštevilnimi (šibkimi) levimi strujami in partijami nastopa novoustanovljena sovjetska oblast, ki pa ne deluje samo kot opora in oporišče mlademu komunističnemu gibanju, pač pa postaja to gibanje na drugi strani vse bolj (teoretično-taktično, organizacijsko, finančno) odvisno od »centra«. Iz niza nekdanih centrov evropskega delavskega gibanja – Anglije v dobi čartizma, Francije v dobi revolucij XIX. stoletja, Nemčije v času II. internacionala – se središče sedaj premešča v Sovjetsko Rusijo, čeprav Lenin stalno in nedvoumno poudarja, da je to le začasno in samo dotlej, dokler revolucija ne dobi novih impulzov v drugih delih sveta.

Če je bil Lenin v obdobju 1914-1917 še osamljen v svojih apelih za ustanovitev nove internacionala, pa ideja o III. internacionali v letu 1918 vse bolj dozoreva; pri tem ima močno oporo v sovjetski oblasti kot tudi v revolu-

⁶¹ Pravda je 26. decembra 1917 objavila dekret Sveta ljudskih komisarjev, da se odobri dva milijona rubljev revolucionarnim gibanjem (Frank, *Geschichte der Kommunistischen Internationale*, I, str. 44).

⁶² Komunistična internacionala, I, str. XLIII.

⁶³ L. Trotzki, *Ergebnisse und Perspektiven*, str. 123 (Vorwort, März 1919).

⁶⁴ Komunistična internacionala, Stenogrami i dokumenti kongresa, I-XII, Beograd - Gornji Milanovac 1981-1983; John Lewis Evans, *The Communist International 1919-1943*, Brooklyn 1973; Aldo Agosti, *Problemi di storia dell'Internazionale Comunista (1919-1943)*, I-II, Torino 1974; Pierre Frank, *Geschichte der Kommunistischen Internationale (1919-1943)*, I-II, Frankfurt 1981; A. Lešnik, *Tretja internacionala - Komintern*, Ljubljana 1988; Ilorst Schumacher, *Die Kommunistische Internationale (1919-1943)*, Berlin 1980; Pierre Broué, *Histoire de l'internationale communiste 1919-1943*, Paris 1997.

cionarnem vrenju v Evropi, ki kaže na možnost razmaha revolucije. Aktivno delovanje levih sil, formiranje prvih komunističnih partij in skupin, nastanek in širjenje delavskih svetov – to so bili konstitutivni elementi, na temelju katerih je Lenin 1918 trdil, da revolucionarna internacionala že »de facto obstaja in deluje«. Vloga nove internacionale, internacionale revolucionarne akcije, naj bi bila vodstvo in idejni center te anticipirane svetovne revolucije. Poleg štaba svetovne proletarske revolucije naj bi nova internacionala odigrala tudi vlogo organizacije za nudenje pomoči in podpore Sovjetski Rusiji (ki postane po oktobrski revoluciji tarča združenih protirevolucijskih sil), torej vlogo organizatorja mednarodne solidarnosti z rusko revolucijo, ki naj prepreči vojaško intervencijo. In končno, najbolj neposredni povod (čeprav ne najpomembnejši) za takojšnjo ustanovitev Kominterne je bil oklic mednarodne socialistične konference (27. januarja 1919)⁶⁰ v Bernu z nalogo obnove druge, t. i. »bernske« internacionalne.

Pred samim ustanovnim kongresom komunistične internacionale sta bili še dve pomembni mednarodni posvetovanji. Na prvem, 24. januarja 1918 v Petrogradu, so se zbrali predstavniki revolucionarnih struj in levih skupin iz Evrope in ZDA: boljševiki, levih socialnih revolucionarjev (eseri), socialnodemokratske levice Švedske, Norveške, Velike Britanije, Poljske, Litve, Romunije, Češke, Armenije, ameriške socialistične delavske partije in predstavnik jugoslovanskih socialnih demokratov (Radošević). Na konferenci so udeleženci⁶¹ sprejeli sklep – »da se skliče mednarodna socialistična konferenca z naslednjimi pogoji: prvič, soglasje partij in organizacij, da stopijo na pot revolucionarnega boja proti "svojim" buržoaznim vladam, in drugič, podpora oktobrski ruski revoluciji in sovjetski oblasti«.⁶²

V letu 1918 se je nadaljevalo utrjevanje vezi levih sil. Aprila je potekal vseruski kongres vojnih ujetnikov-internationalistov s 400 delegati, ki so zastopali pol milijona ljudi. Maja je bila ustanovljena Federacija zunanjih sekcij in skupin pri CK RKP/b/ kot prva organizirana oblika zbiranja in povezovanja levih sil iz vrst dobrovoljcev, ujetnikov in emigrantov,⁶³ ki so bili pripravljeni, da v svoje dežele ponesejo izkušnje in sporočila ruske revolucije.⁶⁴ V obdobju 1918-1919 je bilo ustanovljenih in vključenih v Federacijo 11 sekcij: nemška, madžarska, finska, češka, romunska, jugoslovanska, italijanska, francoska, angloameriška, bolgarska in poljska; vzporedno s Federacijo je deloval še Centralni biro muslimanskih komunističnih organizacij, kasneje preimenovan v Centralni biro komunističnih organizacij ljudstev Vzhoda.⁶⁵ Na internacionalno povezovanje levih sil so vplivali tudi osebni stiki in dopisovanje Lenina z mnogimi znanimi posamezniki iz evropske socialnodemokratske levice (F. Plattenom /Švica/, H. Gorterjem, S. J. Rutgersom /Nizozemska/, A. Guillebauxom /Francija/, E. Fuchsom /Nemčija/, G. Serratijem, C. Lazzarijem /Italija/, K. C. Höglundom /Švedska/, O. Kuusinenom, I. Sirolo, K. Mannerjem /Finska/).⁶⁶ V letu 1918 so

⁶⁰ Treća internacionala, I, str. 368 (Lenin, Pismo radnicima Evrope i Amerike, 24. januarja 1919).

⁶¹ Gerhard A. Ritter, Konrad von Zühl (11g.), Die II. Internationale 1918/1919. Protokolle, Memoranden, Berichte und Korrespondenzen, I, Berlin-Bonn 1980, str. 33. Na mednarodni socialistični konferenci, ki se je – po terminski preložitvi – sestala od 3. do 10. februarja 1919 v Bernu, so sodelovali 103 delegati iz 26 držav (ibidem, str. 38).

⁶² Večinoma so bili dobrovoljci oziroma bivši vojni ujetniki; v Rusiji so bili že pred revolucijo, tako da niso bili posebej delegirani na konferenco iz svojih dežel.

⁶³ Zapisnik s posvetovanja ni ohranjen; poročilo o njem je objavila Pravda, 12. II. /30. I./ 1918. (Die Kommunistische Internationale, Berlin 1970, str. 58.)

⁶⁴ Temeljna naloga Federacije je bila, da poveže vse tuje komuniste v RKP/b/ v smislu revolucionarnih nalog bodoče III. internacionale; prvi predsednik je bil Bela Kun.

⁶⁵ Člani Federacije zunanjih sekcij so se začeli že v letu 1918 vračati iz Sovjetske Rusije v svoje dežele. Do leta 1921 naj bi se jih vrnilo (po nekaterih podatkih) od 12 do 15 tisoč; od tega 10% v Nemčijo, 19% v Češko, 68% v Madžarsko, 4% v Jugoslavijo in 9% v Romunijo (Lenin v borbi za revolucionarny Internacional, str. 404).

⁶⁶ Ibidem, str. 402-404.

⁶⁷ Lenjin, Dela, XXXIX.

ustanovljene že prve komunistične partije v svetu: januarja je bila formirana KP Argentine, marca je RSDDP/b/ spremenila ime v RKP/b/, avgusta je bila ustanovljena KP Finske⁶¹, oktobra KP Letonije, novembra KP Avstrije, Nizozemske in Madžarske ter decembra KP Poljske in Nemčije.⁶²

Drugo posvetovanje, neposredno povezano s pripravo na ustanovitev nove internacionale, je bilo 24. januarja 1919 v Moskvi pod Leninovim vodstvom. Na njem je sodelovalo osem komunističnih partij in organizacij: Rusije, Poljske, Madžarske, Avstrije, Letonije, Finske, ZDA in balkanske revolucionarne socialnodemokratske federacije. Na posvetovanju so sprejeli besedilo razglasa za sklic kongresa internacionale (*O prvem kongresu Komunistične internacionale*).⁶³ V proglasu so bili prezentirani: 1. temeljni cilji in taktika nove internacionale – »... razpadanje in bližnji razpad "celotnega svetovnega kapitalističnega sistema" bi utegnila pomeniti konec "evropske civilizacije nasploh", če se proletariati ne bi polastil državne oblasti, uničil meščanskega državnega ustroja ter ga nadomestil z novimi organizacijskimi oblikami, ki naj bi bile izraz proletarske demokracije in samoupravljanja, ki ga množice uresničujejo preko sovjetov (svetov)... Diktatura proletariata mora biti vzvod za takojšnjo razlastitev kapitala in za odpravo zasebne lastnine nad produkcijskimi sredstvi«; temeljna metoda boja naj bo »akcija množic, kamor sodi tudi odkrit oborožen boj zoper oblast kapitalistične države«; 2. odnos do drugih socialističnih strank oziroma struj v mednarodnem delavskem gibanju – »neusmiljen boj proti socialnim šovinistom«, medtem ko mora taktika proti »centru insistirati na odcepitvi njihovih najrevolucionarnejših elementov ter na brezkompromisni kritiki in demaskiranju centrističnih voditeljev«; 3. organizacijska vprašanja in naziv partije – »kongres kot center KI mora postati borbeni organ za stalno zvezo in plansko vodenje revolucionarnega gibanja... Interesi gibanja v vsaki deželi se morajo podrežati občim interesom revolucije v mednarodnih razmerah; kongres mora sprejeti naziv "prvi kongres Komunistične internacionale", medtem ko bodo posamezne partije postale njegove sekcije... Sramotni polom socialnodemokratske internacionale zahteva, da se tudi v tem pogledu izvrši razmejitev«.⁶⁴ Osnovo za oblikovanje proglasa oziroma programa bodoče internacionale sta enakopravno predstavljala dva dokumenta – program ruske komunistične partije (boljševikov)⁶⁵ in program Spartakove zveze⁶⁶, za oba dokumenta je Lenin menil, da dovolj jasno opredelujeta vlogo in naloge bodoče internacionale. Proglas, ki je napovedal bližnjo ustanovitev (čeprav nista bila navedena ne datum ne kraj) »nove revolucionarne internacionale«, je bil poslan 39 levim partijam in skupinam iz Evrope (33), ZDA (4), Avstralije (1) in Azije (1).⁶⁷

⁶¹ Po zadušitvi delavske revolucije (januar-maj 1918) je zavladal na Finskem beli teror. Finski emigranti-revolucionarji so 20. avgusta v Moskvi ustanovili KP Finske.

⁶² Komunistična internacionala, I, str. 281-284 (Kronologija dogodkov v mednarodnem delavskem gibanju v letu 1918).

⁶³ Komunistična internacionala. Stenogrami i dokumenti, I, str. 227-230. Razglas, ki ga je sestavil Trocki in redigiral Lenin, so podpisali: Lenin, Trocki, Karski (Marehlewski), Rudnyanszky, Duda, Rozin, Sirola, Rakovski in Reinstein.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Projekt programa RKP/b/ za bližnji VIII. kongres (Moskva, 18. - 23. marca 1919): Teorija in praksa boljševizma.

⁶⁶ Program zveze Spartakus je sestavila R. Luxemburg: Was will der Spartakusbund?; z nebestvenimi spremembami je bil sprejet kot partijski program na ustanovnem kongresu KP Nemčije /decembra 1918/, v: R. Luxemburg, Izbrani spisi, str. 823-836 (Kaj hoče Spartakova zveza?); prvič objavljeno v Die Rote Fahne, Berlin, 14. XII. 1918.

⁶⁷ »Konkretno predlagamo, da na kongresu sodelujejo predstavniki naslednjih partij, skupin in struj (polnopravne članice tretje internacionale bodo samo tiste partije, ki v celoti sprejemajo njeno platformo): Spartakova zveza (Nemčija), RKP /boljševikov/, KP nemške Avstrije, Madžarske, Poljske, Finske, Estonije, Letonije, Litve, Belorusije, Ukrajine, revolucionarni elementi češke SDS, bolgarska SDS (tesni), romunska SDS, Srbska SDS (levo krilo), SDS Švedske (levica), norveška SDS, danska skupina »Izredni boj« (levica danske SDS), KP Nizozemske, revolucionarni elementi belgijske delavske stranke, skupine in organizacije v francoskem socialističnem in sindikalnem gibanju (ki so v osnovi solidarne z F. Lorientom), levi švicarski socialni demokrati, italijanska socialistična stranka, levi elementi španske socialistične stranke, levi elementi portugalske socialistične stranke, britanska

Januarja 1919 je prispel proglas prek Finske in Švedske v Nemčijo, zatem pa tudi v ostale evropske države; v svet je bil »poslan« tudi prek radia ter natisnjen in objavljen v nekaterih delavskih časopisih.⁷¹ Istočasno je bilo objavljeno tudi Leninovo *Pismo delavcem Evrope in Amerike*⁷² ter načrt programa RKP/b/ za bližnji VIII. Kongres,⁷³ na katerem so predvideli poročilo in razpravo o »ustanovitvi Komunistične internacionale«.

Resno oviro v pripravi in organiziranju reprezentativne mednarodne konference oziroma kongresa levih sil v Moskvi je predstavljal na eni strani izjemno težaven mednarodni in notranji položaj Sovjetske Rusije (blokada, državljanska vojna, prometne težave, zaprtost mej), ki je onemogočil nekaterim delegacijam zahodnoevropskega delavskega gibanja, da bi pravočasno prispele v Moskvo,⁷⁴ na drugi strani pa neugodne okoliščine, v katerih so se znašle novoustanovljene komunistične partije, soočene z lastnimi problemi in večinoma brez izkušenih vodilnih osebnosti. Navkljub težavam se je pričel 2. marca 1919 v Kremlju pod predsedstvom Lenina prvi posvet⁷⁵ 52 delegatov,⁷⁶ ki so zastopali 35 komunističnih partij oziroma socialističnih skupin in organizacij⁷⁶ iz 21 držav Evrope, Azije in ZDA.

Posvetovanje se ni začelo kot kongres, temveč kot komunistična konferenca, ki naj pripravi ustanovitev nove internacionale šele na prihodnjem posvetovanju. Do takšne odločitve je prišlo na zahtevo delegata KP Nemčije Huga Eberleina (Max Albert), ki je na preliminarni seji 1. marca 1919⁷⁷ v imenu svoje partije izjavil, da je preuranjeno ustanavljati komunistično internacionalo. Stališče Eberleina je temeljilo na oceni takrat že pokojne Rose Luxemburg, da še niso dozoreli vsi pogoji za ustanovitev Kominterne; argumenti so bili naslednji: »1. zahodnoevropsko delavstvo je globoko razočarano z izkušnjami predhodne – druge internacionale (z njenimi praznimi besedami, deklaracijami in odločitvami, ki so se kasneje spremenile v sramotni poraz); 2. nova internacionala mora biti zasnovana ne na lepih željah, temveč na resnični organizacijski moči komunističnih partij, a te so šele v formiranju, maloštevilne in slabotne; nova internacionala mora počakati, da se poveča in okrepi njena organizacijska baza, da bo lahko uspešno delovala; 3. javnosti je neobhodno potrebno predstaviti našo platformo, v kateri bodo jasno izražene naloge in cilji revolucionarnega proletariata,

socialistična stranka (posebno struja, ki jo predstavlja J. Maclean), britanska socialistična delavska stranka, IWW (Industrial Workers of the World) Velike Britanije, Industrial Workers Velike Britanije, revolucionarni elementi gibanja delavskih poverjenikov v Veliki Britaniji, revolucionarni elementi irskih delavskih organizacij, socialistična delavska stranka ZDA, levi elementi ameriške socialistične partije (posebno struja, ki jo predstavlja E. Debs, ter struja, ki jo predstavlja Liga za socialistično propagando), IWW v ZDA, IWW v Avstraliji, Workers International Industrial Union (ZDA), socialistične skupine v Tokiu in Jokohami (ki jih predstavlja S. Katayama) ter Socialistična mladinska internacionala (ki jo predstavlja W. Münzenberg)«, v: Komunistična internacionala, I, str. 229.

⁷⁰ Prva ga je objavila Pravda, 24. I. 1919.

⁷¹ Treda internacionala, I, str. 367-374.

⁷² Lenin, Dela, XXX, str. 167-203.

⁷³ Odsotni so bili predstavniki Socialistične stranke Italije ter mnogi delegati levih opozicionalnih skupin iz Francije, Velike Britanije in ZDA.

⁷⁴ Der I. Kongress der Kommunistischen Internationale. Protokoll der Verhandlungen in Moskau vom 2. bis zum 19. (6.) März 1919, Hamburg 1921.

⁷⁵ 34 delegatov je imelo odločujoči in 18 posvetovalni glas.

⁷⁶ KP Nemčije, KP Rusije, KP Avstrije, KP Madžarske, KP Poljske, KP Finske, KP Ukrajine, KP Letonije, KP Litve in Belorusije, KP Estonije, KP Armenije, komunistično skupino nemških kolonij v Rusiji, združenje skupin vzhodnih narodov Rusije, Socialistično delavsko stranko Amerike, leve zimmerwaldovce Francije, leve socialiste Švedske, švicarsko levico, norveško socialnodemokratsko stranko, Socialnodemokratsko stranko Švice, balkansko revolucionarno federacijo (vsi s odločujočim glasom); angleško, francosko, češko, bolgarsko, švicarsko in jugoslovansko komunistično skupino, nizozemsko socialnodemokratsko skupino, turško, gruzijsko, turkestarsko, azerbajdžansko in perzijsko sekcijo centralnega biroja komunističnih organizacij narodov Vzhoda; kitajsko socialistično delavsko stranko, korejsko delavsko zvezo in zimmerwaldsko komisijo (vsi s posvetovalnim glasom). Glej poimenski seznam delegatov, v: Komunistična internacionala, I, str. 220-222.

⁷⁷ Na preliminarnem posvetovanju delegatov nekaterih partij v Moskvi, pred začetkom I. kongresa KI, so sodelovali: Lenin, Zinovjev, Albert, Sirola, Klinger, Reinstein in drugi (Ibidem, str. 285).

kakor tudi nove internacionale;⁷⁸ 4. zaradi objektivnih razlogov (prometne ovire...) na ustanovni kongres niso prišli polnopravni in uradni delegati vseh komunističnih partij in levih skupin,⁷⁹ zaradi tega lahko predpostavljamo, da kongres ne odraža realnega organizacijskega stanja, saj največja zahodnoevropska gibanja pravzaprav niso zastopana.⁸⁰ Vodstvo KP Nemčije je menilo, da se v Evropi še niso oblikovale in razvile takšne KP, ki bi lahko bile enakopraven partner RKP/b/⁸¹ ter obenem izrazilo določene pomisleke do načina konstituiranja in metod delovanja Kominterne kot tudi vloge RKP/b/ v njej.⁸² Čeprav so v KP Nemčije v principu zagovarjali potrebo po ustanovitvi nove, revolucionarne internacionale, so zaradi omenjenih pomislekov zastopali stališče, da je potrebno ustanovitev Kominterne prestaviti na ugodnejši čas. "Nemško" stališče dejansko odraža Rosino videnje problema internacionale v vsej njeni razsežnosti in daljši perspektivi, za katero je karakteristično mišljenje o ključni vlogi nemških komunistov kot veznem elementu med ruskim in zahodnoevropskim gibanjem, pa tudi njeno nasprotovanje imenovanju novoustanovljene partije kot komunistične: »Naloga komunistov je, da odvrnejo socialistične partije od II. internacionale, posebno v zahodnoevropskih deželah, ter jih združijo v novo internacionalo... KP Rusije to ne bo lahko uspelo. Nasprotje med KP Rusije in socialističnimi partijami Zahoda, posebno Francije, Velike Britanije, Amerike, je tako veliko, da nam – nemškim revolucionarjem – pripada naloga, da vzpostavimo zvezo med revolucionarji na Vzhodu in socialisti zahodne Evrope, ki danes še plavajo v reformističnih vodah... To nalogo bomo lažje izpolnili, če nastopimo kot socialistična stranka; če se pojavimo kot komunistična partija, potem bi nam tesna povezanost z ruskimi komunisti otežila našo nalogo v zahodni Evropi...«⁸³

A. Ransome, dopisnik lista *Manchester Guardian*, se spominja, da je bila »konferenca tajna in jutranji časopisi niso ničesar sporočili.«⁸⁴ Iz tega lahko zaključimo, da so bili ruski boljševiki zainteresirani, da se konferenci ne daje nobena publiciteta vse dotlej, dokler ne bodo objavili sklepa o ustanovitvi nove internacionale. Medtem so se ostale delegacije (v nasprotju z nemško), spodbujene z evropsko revolucionarno situacijo, izrekle za takojšnjo ustanovitev nove internacionale: 4. marca so sprejeli sklep, da se »mednarodna komunistična konferenca proglasi za ustanovni kongres ter s tem ustanovi Komunistična internacionala.«⁸⁵

Z vidika doseženega teoretičnega nivoja v takratnem komunističnem gibanju ter ob upoštevanju dejstva, da so mnogi znani voditelji zahodnoevropske levice (Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Franz Melting, Leo Jogiches in drugi) umrli ali bili ubiti med januarjem in marcem 1919, so programska načela nove internacionale vendarle izdelali tedaj najbolj znani teoretični revolucionarnega marksizma. Pomen ustanovnega kongresa ni samo v tem, da je »ustanovni«, pač

⁷⁸ Proglas (24. januarja 1919) je izrečno poudaril, da platforma nove internacionale temelji na programu RKP/b/ in Spartakusbunda; v proglasu so tudi prezentirani cilji in naloge revolucionarnega proletariata. Proglas Rosi Luxemburg ni bil poznan, saj je bila umorjena (15. januarja 1919), torej pred njegovo objavo.

⁷⁹ Edini uradni delegati, ki so prišli iz evropskih dežel, so bili: Eberlein (Nemčija), Rutgers (Nizozemska), Steinhilber/Gruber/ (Avstrija), Stange (Norveška) in Grimlund (Švedska). Vsi ostali udeleženci so bili še pred sklieom kongresa v Rusiji ter z izjemo ruskih predstavnikov brez stikov z vodstvi svojih partij; res pa je, da so – čeprav neuradni predstavniki svojih partij – v glavnem delovali v skladu s težnjami svojih partij in skupin.

⁸⁰ Hugo Eberlein, *Spartakus und die Dritte Internationale*, Inprekorr 28/1924, str. 306-307; Vera Mujibegović, *Prvi kongres Komunističke internacionale i Komunistička partija Nemačke*, Prilozi za istoriju socijalizma, br. 1, Beograd 1964, str. 203.

⁸¹ Mišljena je organizacijska in politična prednost ruske boljševiške partije in njena dominantna vloga do majhnih in nezcrtlih komunističnih partijah.

⁸² Pomisleki so temeljili na Rosini kritiki boljševiške taktike (glej: R. Luxemburg, *K ruski revoluciji*, Izbrani spisi, str. 741-782).

⁸³ H. Eberlein, *Inprekorr*, 28/1924, str. 307.

⁸⁴ Arthur Ransome, *Sechs Wochen im Sowjetrussland*, Hamburg 1920, str. 107.

⁸⁵ Sklep so soglasno sprejeli na 3. seji; samo delegacija KP Nemčije se je glasovanja vzdržala (Stenogram 1. kongresa KI, str. 104-105.)

pa v dejstvu, da bodo njegove fundamentalne ideje, vsebovane v programskih dokumentih, dejansko ostale v veljavi vse do šestega kongresa KI (1928), ko bo sprejet uradni Program komunistične internacionale.⁸⁶

Taktiko in strategijo KI je mogoče razbrati iz sprejetih programskih dokumentov in resolucije o odnosu do socialističnih struj in bernske konference. Temeljni tekst programskega značaja *Platforma KI*⁸⁷ sta izdelala N. Buharin in H. Eberlein, delegata dveh najmočnejših komunističnih partij na podlagi Leninove teorije o imperializmu in proletarski revoluciji. Platforma je, izhajajoč iz analize imperialistične dobe, pozvala proletariata v boj za osvojitve državne oblasti, kar bo šele omogočilo uničenje politične oblasti buržoazije. Nadalje je okvalificirala buržoazno demokracijo kot diktaturo buržoazije in v uvedbi sistema sovjetov (svetov) videla tisti temelj proletarske demokracije, ki bo presegal buržoazni parlamentarizem oziroma razdvojenost med zakonodajno in izvršno oblastjo ter povezal volilno bazo z organi upravljanja. Na ekonomskem področju je Platforma postavila zahtevo po ekspropriaciji buržoazije in prenosu produkcijskih sredstev v družbeno lastnino proletarske države. Izhodiščna točka v Platformi, ki je začrtala naloge mednarodnega proletariata oziroma metode in taktiko proletarske revolucije, je bila ideja o neposredni vzpostavitvi diktature proletariata: »Nujen predpogoj zmagovitega boja je prekinitev odnosov ne samo z desnimi socialnimi demokrati, temveč tudi s "centrom" (kautskijanci), ki v kritičnih trenutkih redno zapušča proletariata. Na drugi strani je potrebno uresničiti blok s tistimi elementi revolucionarnega delavskega gibanja, ki so se – ne glede na to, da prej niso bili v socialistični partiji – postavili v celoti na stališče proletarske diktature v obliki oblasti sovjetov.«⁸⁸ Končno, Platforma se je zavzela za ponovno afirmacijo principa proletarskega internacionalizma, za koordinacijo mednarodne revolucionarne aktivnosti kot tudi za vzpostavitev zvez z narodnoosvobodilnimi gibanji v kolonialnih deželah: »Nasproti rumeni, socialistični internacionali, internacionala komunističnega proletariata podpira eksploatirana ljudstva kolonij v njihovem boju proti imperializmu, da bi s tem pospešila končni zlom svetovnega imperialističnega sistema.«⁸⁹

Naslednji kongresni dokument, ki je opredeljeval programska načela, so bile Leninove *Teze o buržoazni demokraciji in diktaturi proletariata*⁹⁰, ki bodo postale eden izmed teoretičnih temeljev nove internacionale. Teze o buržoazni demokraciji so ohranile klasično leninsko argumentacijo⁹¹ v korist proletarske diktature, ki se pojavlja kot višja oblika in zgodovinska zamenjava za buržoazno demokracijo: »...tako imenovana demokracija, to je buržoazna demokracija, ni nič drugega kot prikrita diktatura buržoazije... in nasprotno, diktatura proletariata – to je sovjetska oblast v Rusiji, Räte System v Nemčiji, Shop Stewards Committees in druge podobne sovjetske ustanove v drugih deželah – je zgrajena tako, da približuje delovne množice aparatu upravljanja (prek delavskega

⁸⁶ Stenogrami i dokumenti VI kongresa, Komunistična internacionala, X, str. 1685-1732 (Program KI). Novi Program (1928) je posebno poudarjal potrebo po utrjevanju enotnosti v mednarodnem komunističnem gibanju in podpiranju nacionalnih interesov občin interesom gibanja ter vztrajal na brezpogojnem izpolnjevanju vseh sklepov vodilnih organov KI. Prvo deželo socializma je program obravnaval kot bazo svetovnega komunističnega gibanja, center in hegemon diktature proletariata, temelj borbe za svetovno revolucijo. V programu so boljševiški partiji in sovjetski državi pripisali tako pomembno vlogo, da si brez njune pomoči ni bilo mogoče zamisliti uresničevanja revolucije v nobeni deželi. V takem pojmovanju že začetimo kal teorije o vodilni vlogi Sovjetske zveze v delavskem gibanju, o revolucionarnem procesu na svetu kot boju med dvema sistemoma držav, med kapitalističnim in socialističnim, ki imata vsak svoje središče oziroma vodilno silo, okrog katere se zbirajo, v skladu s svojimi razrednimi družbenimi težnjami, vsa druga gibanja in sile. Tu se je torej že takrat, čeprav še v nejasnih obrisih, rodila misel, ki je postala temeljni kamen kasnejše blokovske delitve (Lešnik, Tretja internacionala, str. 37).

⁸⁷ Stenogrami i dokumenti I. kongresa KI, str. 137-142.

⁸⁸ Ibidem, str. 142.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem, str. 83-90.

⁹¹ Glej: Država in revolucija (Lenin, Izbrana dela III, str. 172-287) ter Proletarska revolucija in renegat Kautsky (Ibidem, IV, str. 24-129).

samoupravljanja)«. ⁹² Z dodatno resolucijo, ⁹³ ki jo je Lenin predložil na samem kongresu, so obvezali komunistične partije v vseh deželah, kjer še ne obstaja sovjetska oblast, da je njihova poglavitna naloga – »pojasnjevati širokim množicam delavskega razreda zgodovinski pomen politične in praktične nujnosti nove proletarske demokracije, ki naj se uvede namesto buržoazne demokracije in parlamentarizma«. Zgodovinski trenutek, ko je Lenin pisal Teze, je kazal na možni skorajšnji konec buržoazne demokracije. Namreč, v akutni revolucionarni situaciji po koncu svetovne vojne in v pričakovanju širjenja svetovne revolucije, so ustanovitelji Kominterne videli predznake bližnjega konca meščanske družbe in njegove demokracije. ⁹⁴

Dokumente programske vsebine, ki jih je sprejel ustanovni kongres, je potrebno razumeti kot stek najmanj treh različnih sestavin. Prvo predstavlja ideološka dediščina II. internacionale, saj se Lenin nikoli ni odrekel zgodovinskemu in političnemu reševanju njenih pozitivnih sestavin, tako da je vtisnil temu svojemu delu pri ponovnem ustanavljanju internacionale »vsebinsko in obliko, ki so nosili močan pečat te ideologije tudi tedaj, ko je bil njihov namen spreminjati jo in presegati«. ⁹⁵ Druga sestavina izvira iz ruske revolucionarne prakse, in sicer bolj tiste, ki se je izrazila v obdobju priprav boljševikov na osvojitve oblasti (gre za ključno obdobje, ki je zajeto med februarjem in oktobrom in ki se bo kar naprej pojavljalo kot obvezno merilo za delovanje evropskih revolucionarnih avantgard), ⁹⁶ kot pa iz tiste, ki se je iztekla s prvim letom vodenja oblasti in državljanske vojne, čeprav je bila že obogatena z izkušnjami. Tretjo sestavino predstavlja prizadevanje v prid novemu strateškemu razmisleku, h kateremu so prisiljene leve struje v delavskem gibanju zaradi usmeritve in zaradi oblik, ki jih je dobil revolucionarni proces v Evropi, ki jo je bila pretresla povojna kriza. ⁹⁷ Vezni člen med temi sestavinami in hkrati njihov notranji ključ za razumevanje je bilo iskanje nove oblike proletarske demokracije, ki naj bi bila drugačna kot meščanska parlamentarna demokracija: prva, ki je predstavljala razhajanje s socialističnim izročilom II. internacionale in ki je bila podlaga za srečanje med zahodnim revolucionarnim marksizmom in rusko prakso, je bila odkrita prav v takšnem pojmovanju oblasti, ki so jo dojemali kot proletarsko demokracijo in kot diktaturo zoper protirevolucionarne razrede in ki se je opirala na nove ustanove in sovjete – svete delavcev, kmetov in vojakov. ⁹⁸ Programska izhodišča, ki jih je potrdil I. kongres Komunistične internacionale in ki so jih izdelali boljševiki na podlagi svojih izkušenj in svojega branja teoretičnega in političnega razvoja revolucionarne leveice na Zahodu in ki so bila vsaj deloma zasnovana kot abstrakten

⁹² Stenogrami i dokumenti I. kongresa KI, str. 83-89.

⁹³ Ibidem, str. 143 (Prilog uz Teze o buržoaskoj demokraciji i diktaturi proletarijata).

⁹⁴ V kasnejših fazah, ko bo nastopila nevarnost fašizma, bo KI poudarjala tudi določen pozitiven odnos do meščanske demokracije, npr. v Tezah o taktiki KI /Mednarodni fašizem/. (Komunistička internacionala, IV: Stenogrami i dokumenti 4. kongresa KI /1922/, str. 857.)

⁹⁵ E. Ragionieri, *La Terza Internazionale e il Partito comunista italiano. Saggi e discussioni*, Torino 1978, str. 42 (Lenin e l'Internazionale). Tudi Albert S. Lindenmann v svojem delu *Socialismo europeo e bolscevismo 1919-1921* (Bologna 1977, str. 57) izpostavlja razmerje, v katerem prihaja do idejnega prepletanja med boljševizmom in leveco druge internacionale: »Privlačnost teorij Lenina ni bila odvisna samo od dejstva, da je bil uspešen revolucionar, ter od pomarnikljivosti vodstva zahodnih socialistov. Že pred letom 1917 so mnogi neruski socialisti izpovedali znanosti, ki so bile zelo podobne tistim, ki so jih kasneje označevali kot leninistične. Po drugi strani je Lenin temeljito raziskoval spise velikih zahodnih socialistov, ti spisi pa so bili temelj, na katerega so se opirale njegove izvirne in ruskim razmeram prilagojene rešitve«. Gornje trditve oziroma navezne točke lahko podkrepimo tudi z ekonomsko teorijo II. internacionale (konkretno, z analizo imperikalizma in oceno o neozdravljivosti značaja njegovih protislovij), ki nenehno zastavlja dilemo: »socializem ali barbarstvo«, pri čemer ne gre samo za njeno levo krilo, marveč tudi za sam »pravoverni« center.

⁹⁶ Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog saveza I: Od revolucije do drugog svjetskog rata*, Opatija 1985, str. 31-42 (Godina 1917: Februar i Oktobar).

⁹⁷ Te leve struje, »za katere preprosto mislijo, da so 'žnove', so zelo blizu tistim anarhističnim in sindikalističnim strujam, ki jih je marksizem pred časom v delavskem gibanju že premagal, ki pa se zdaj pod pezo poraza in nemoči nasproti birokracijam spet pojavljajo« (Pierre Broué, *Rivoluzione in Germania /1917-1923/*, Torino 1977, str. 297).

⁹⁸ A. Agosti, *Ustanovitvene struje mednarodnega komunističnega gibanja*, Zgodovina marksizma, 11/1, str. 317-318.

vzorec, se v stiku s stvarnimi silami in gibanji, ki jih je oktober sprožil po vsem svetu, spreminjajo ter obenem razvodenijo in obogatijo. Zgodovina prvega leta KI je v bistvu zgodovina zapletenega ter nelahkega srečanja boljševoikov in revolucionarne levice na Zahodu.

Nedvomno je vojna v delavskem gibanju sprožila globoko in nepopravljivo krizo ter prignala do kraja nerešeno napetost med dvema »marksizmom«, tistim reformističnim in tistim revolucionarnim, ki sta do leta 1914 in še čez z redkimi izjemami živela drug ob drugem v strankah druge internacionale. Povezovalc tega procesa je bila oktobrska revolucija, stopnje zavesti, ki so ga spremljale, pa so bile od primera do primera zelo različne: za nekatere sile (spartakovci, poljska socialna demokracija, nizozemski tribunisti, krog okoli *Ordine nuovo* v Italiji⁹⁹) je obstajalo široko področje strinjanja tudi, ko je šlo za boljševoisko ideologijo in za program, čeprav so obstajala navzkrižja, ki so kasneje v času »boljševoizacije KI« postala povod za krize in razcepe; za druge skupine socialnodemokratske levice (mnoge od teh so predstavljale le neznatne manjšine v svojih strankah) je veljalo, da jih k tretji internacionali ni poganjalo v tolikšni meri soglasje z boljševoiskimi načeli, katerega teoretičnega jedra so bila razen tega tudi malo znana ali povsem neznana, kolikor dejstvo, da so se vživljali v oktobrsko revolucijo samo po sebi, od njenega oznanila novega reda pravičnosti in miru do nove trdnosti, ki jo je nudila zavesti, ki je bila pretresena in zmedena spričo tega propada vseh vrednot, ki ga je predstavljal datum 4. avgust 1914.¹⁰⁰ Na prisotnost iracionalizma in na premajhno kritičnost ob ustanavljanju KI opozarja tudi francoski socialist Ludovic-Oscar Frossard v svojih spominih: »Ruski socialisti, ki jih je vodila neukrotljiva volja, so dosegli tisto, kar so socialisti vseh drugih dežel želeli, hoteli, pripravljali, pričakovali... Vse je tako pomagalo k temu, da je Sovjetska Rusija postala središče socialističnega sveta. Vse se je vrtelo okoli nje... Njeno čudovito izžarevanje je ogrevalo socialistična srca. Naprej! Človeštvo ni bilo obsojeno, saj se je v Rusiji zaril nov dan. Tako kot v vseh velikih zgodovinskih krizah so mučene duše tudi tokrat iskale svojo mistiko, ki so jo zdaj našle. Poslej je bila Moskva zanje »branik vere«.«¹⁰¹

In kakšno stališče je zavzela nova internacionala do socialnodemokratskih strank? Glede na dejstvo, da je Kominterna pravzaprav vzniknila iz razcepa v mednarodnem socializmu, in če ob tem upoštevamo še genezo idejnih bojev v okviru zimmerwaldskega gibanja, potem je seveda razumljivo, da uradni dokumenti KI (v prvih povojnih letih) odražajo izrazito odklonilen odnos tako do socialnodemokratskih strank kot tudi bernske konference (februarja 1919), ki je obnovila »drugo« internacionalo. Že na 1. kongresu se je KI v *Resoluciji o odnosu do "socialističnih" struj in bernske konference*¹⁰² popolnoma ogradila od vseh ostalih socialističnih struj, ki niso kazale navdušenja do razcepa v mednarodnem socializmu. Sprejeta resolucija ni zavrgla samo kakršnokoli možnost sodelovanja s t. i. »bernsko internacionalo«, ki je združevala desno reformistično krilo socialnodemokratskih strank, temveč je zavračala tudi sodelovanje s sredinsko, centristično strujo, ki se je formirala v pogojih svetovne vojne kot umirjena pacifistična opozicija nasproti uradni politiki večinske socialne demokracije.

⁹⁹ Avgust Lešnik, Idejnopolični in organizacijski razkol v Socialistični stranki Italije (1919-1922), v: O. Luthar, J. Perovšek (ur.), Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana 2003, str. 319-329.

¹⁰⁰ A. Agosti, Ustanovitvene struje mednarodnega komunističnega gibanja, Zgodovina marksizma, III/1, str. 334.

¹⁰¹ Ibidem; L. O. Frossard, De Jaures a Lénine. Notes et souvenirs d'un militant, Paris 1930, str. 34-36.

¹⁰² Stenogrami i dokumenti 1. kongresa KI, str. 144-148.

V. Idejnopolitična struktura Komunistične internacionale

Analiza idejnopolitične strukture KI kaže, da moramo ločiti vsaj tri tipe partij, ki so pristopile h komunističnemu gibanju:

- prvi, v največjem številu primerov so nastale komunistične partije z združevanjem raznih skupin in struj socialistične levice ter levice nasploh. Najvažnejši segmenti, iz katerih so se rekrutirale te grupacije, so bili: a) marksistična leвица v predvojnih socialističnih strankah; b) revolucionarni elementi iz gibanja za delavsko samoupravljanje (kontrolno), ki so se razvili v toku prve svetovne vojne v glavnem izven obstoječih socialističnih strank, zato so bili idejno zelo heterogeni – v njihovih idejah srečujemo prvine marksizma, anarhosindikalizma, gildskega socializma in anarhizma (v ZDA in Veliki Britaniji je iz teh krogov izhajalo največje število kadrov in aktivistov novih partij); c) skrajna leвица različnih protivojnih skupin in gibanj; č) najbojeviteljski elementi iz gibanja za žensko volilno pravico (značilen primer je vloga Sylvie Pankhurst pri ustanovitvi KP Velike Britanije);
- drugi, v nekaterih deželah so se obstoječe socialistične stranke odločile, da se v celoti ali z veliko večino svojih članov in aktivistov priključijo komunističnemu krilu delavskega gibanja. To se je zgodilo v Jugoslaviji, Bolgariji, Italiji in Norveški. Podobna situacija je bila tudi v Franciji, ko je večina članov in aktivistov Socialistične stranke na kongresu v Toursu (decembra 1920) glasovala za priključitev k III. internacionali. Nekatere od teh strank (jugoslovanska, bolgarska, francoska) so trajno ohranile svoje mesto v komunističnem gibanju, medtem ko so druge izstopile (italijanska, norveška), potem ko niso bile pripravljene, da sprejmejo vse politične, ideološke in organizacijske pogoje, ki jih je postavljala center komunističnega gibanja;
- tretji, v nekaterih deželah vzhodne in centralne Evrope so imeli pomembno vlogo pri ustanavljanju novih partij ljudje, ki so za časa vojne dospeli v rusko ujetništvo ter na razne načine sodelovali v oktobrski revoluciji. Največkrat so to bili posamezniki, ki pred vojno niso imeli pomembnejših vlog v delavskem in socialističnem gibanju svojih dežel; v politično življenje so prišli v času oktobrske revolucije. V to kategorijo lahko vključimo tudi kadre, ki so prišli v Rusijo (zaradi revolucionarnih nagibov) v času revolucije in v njej aktivno sodelovali. Ta tip revolucionarjev je imel pomembno vlogo pri ustanavljanju komunističnih partij v Avstriji, Madžarski, Češkoslovaški, Romuniji in deloma na Poljskem.¹⁰³

In katere sile so pravzaprav tvorile »lok privržencev« nove internacionale, kdo pravzaprav sestavlja (v idejnem smislu) teh 39 levih partij, grup in skupin, navedenih v progasu 24. januarja 1919? Če si natančneje ogledamo življenjepise tistih, ki so v času med letoma 1917 in 1919 delovali kot dejanski posredniki boljševizma na Zahodu, potem vidimo, da v njihovih vrstah niso samo socialistični veterani, marveč celotna generacija aktivistov, katerih odločitev za revolucionarnost je dozorevala na podlagi nasprotovanja vojni, bolj na splošno pa cela vrsta takšnih, ki pred vojno niso bili marksisti in se pogosto sploh niso vključevali v politiko. Tudi nekdanji vojni ujetniki v Rusiji, ki so imeli osrednjo vlogo pri ustanavljanju nove internacionale, niso imeli (vsaj večina od njih) nikakršne pomembne vloge v socialističnem gibanju svojih dežel ali pa v tem gibanju sploh niso sodelovali. Tudi številni znani dopisniki, ki so bili poslani v Rusijo (npr. Američana John Reed in Robert Minor, Anglež Arthur Ransome, Francoz Henri Guilbeaux, Kitajec Zhu Quipai), ne glede na to, ali so kasneje postali v svojih deželah organizatorji komunističnega gibanja, so imeli le redki od njih preteklost socialističnih in marksističnih aktivistov. Zgoraj povedano potrjuje, da »krog privržencev« še zdaleč ni monoliten oziroma idejno izdelan. Pogled na

¹⁰³ B. Pribičević, *Socijalizam - svetski proces*, Beograd 1979, str. 169.

tedanjo komunistično levico kaže tudi, da je imel boljševizem velik vpliv predvsem na mladinske organizacije socialističnih strank, medtem ko so se sindikati upirali njegovemu vplivu; bili so na splošno manj dojemljivi za obljube o »novem družbenem redu« in jih je bolj skrbelo, kako izboljšati življenjske razmere delavcev v okviru obstoječega sistema. Pač pa srečamo v ustanovitvenih vrstah privrženca anarhosindikalizma in revolucionarnega sindikalizma, idejnih struj, ki jih je marksizem sicer porazil, toda poistovetil z revolucijo, ki je bila vodena in uresničena pod zastavo samega marksizma. Verjetno v letih vojne nihče ni bil bliže Leninu kot prav nizozemski revolucionarji, ki so se že leta 1909 ločili od uradne socialne demokracije svoje dežele; spisi Pannekoeka in Gorterja¹⁰⁴ so prav gotovo imeli določen vpliv tako na njegovo ostro polemiko zoper kautskijevski center kot tudi na njegova pojmovanja imperializma in svetovne revolucije. Kljub temu pa so bile med stališči prvih in stališči drugega razlike in tudi pravicata neskladja, čeprav še niso prišla na dan: to še posebej velja za poseben odnos, ki so ga Nizozemci navezali z anarhosindikalističnimi težnjami v sindikalnem gibanju, ter za dejstvo, da so bili sami pod vplivom teh teženj, kar je izhajalo iz njihovega povzdigovanja revolucionarne spontanosti, iz njihovega nenehnega poudarjenega podcenjevanja vloge partije in iz njihovega mitičnega pristopa k nediferenciranemu pojmovanju množice.¹⁰⁵ Podobne anarhosindikalistične usmeritve »revolucionarnih socialistov«, pobudnikov ustanovitve nacionalnih komunističnih partij, so bile bolj ali manj opazne pri vseh revolucionarni levi: npr. madžarska levica je bila pod vplivom močne osebnosti Ervina Szaba,¹⁰⁶ ekstremistične težnje so v avstrijski leviči predstavljali člani *Freie Vereinigung Sozialistischer Studenten* (Paul in Elfriede Friedländer), nadalje anarhosindikalistična skupina Lea Rothziegla,¹⁰⁷ v Nemčiji so se pod organizacijskim okriljem »komunistov internacionalistov« /IKD/ zbirale sile skrajne levice (skupini okoli časopisa revolucionarne levice *Arbeiterpolitik* in *Lichtstrahlen* ter »unionistična« struja iz Hamburga, ki je zahtevala odpravo tradicionalne ločitve in delitve dela med partijo in sindikatom)¹⁰⁸, v ideoloških temeljih skandinavске levice (Švedska, Norveška) je bil zaznaven omiljen anarhosindikalizem in boj proti militarizmu;¹⁰⁹ podobna slika se kaže tudi v razdrobljeni revolucionarni leviči v Veliki Britaniji, ZDA in drugod. Navsezadnje je tudi revolucionarni nemir v Rusiji med februarjem in oktobrom vseboval močno anarhično značilnost, tisto, ki je bila usmerjena k uničenju sleherne državne oblasti in ki se ji niso hoteli in mogli odtegniti niti boljševiki.¹¹⁰

Tudi prvi dokumenti KI so obujali podobo bližnje družbene revolucije, ki bo razbila vse družbene in politične strukture zatiranja: poudarek je bil postavljen na potrebo po »lomljenju« meščanskih institucij ter na pomen »neposredne akcije« ter »odkritega boja« zoper državo, prav tako pa tudi na zahtevo, da je treba opirati upravljanje v okviru proletarskega reda na takšne množične organizacije, kot so bili npr. sovjeti.¹¹¹ V stališčih Lenina in boljševikov do anarhistov in revolucionarnih sindikalistov se je odražala podmena o možnostih za revolucionarni razvoj v evropskih razsežnostih, podmena, ki se je opirala na model Rusije iz leta 1905, na model »silovitega in podaljšanega množičnega gibanja, ki prehiteva iniciativo političnih sil, ki so še preslabo organizirane in ki jih v praksi prisili, da se usposobijo v sorazmerju

¹⁰⁴ Pannekoek-Gorter, *Organisation und Taktik der proletarischen Revolution*, Frankfurt/M 1969.

¹⁰⁵ G. M. Bravo, *Critica dell'estremismo. Gli uomini, le correnti, le idee del radicalismo di sinistra*, Milano 1977, str. 178.

¹⁰⁶ R. Tökes, *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic. The origins and role of the Communist Party of Hungary in the revolutions of 1918-1919*, New York 1967.

¹⁰⁷ H. Hautmann, *Die verlorene Räterepublik. Am Beispiel der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs*, Wien 1971.

¹⁰⁸ P. Broué, *Rivoluzione in Germania 1917-1923*, Torino 1977.

¹⁰⁹ T. Gilberg, *The Soviet Communist Party and Scandinavian Communism*, Oslo 1972.

¹¹⁰ Več o tem: J. W. Hulse, *The forming of the Communist International*, Stanford 1964.

¹¹¹ A. Agosti, *Ustanovitvene struje mednarodnega komunističnega gibanja*, Zgodovina marksizma, III/1, str. 336.

s krepitvijo boja in z oblikami sovjetske samoorganizacije množic.¹¹² V tem okviru postaja predmet vnovične razprave pojmovanje razredne stranke oziroma vloga »zavesti« in »spontanosti« v revolucionarnem boju: »...delavsko gibanje je že zraslo preko organizacijskih meja stranke, razvoj produkcijskih odnosov pa že dopušča proletariatu, da se polasti vse oblasti«, je pisal György Lukács spomladi 1919.¹¹³

VI. Med revolucionarnim entuziazmom in stvarnostjo

Referati in diskusije ter sprejeti programski dokumenti in resolucije na 1. kongresu KI niso samo načrtali taktike in strategije nove internacionale, pač pa so odsevali tudi prepričanje o razcvetu »svetovne revolucije«, kar se je pravzaprav ujemalo z revolucionarno situacijo – podžgano z uspehom »oktobra« in težkim ekonomskim položajem – ob koncu svetovne vojne in neposredno po njej. V vrsti evropskih držav – na Finskem, v Avstriji, Nemčiji, na Madžarskem, Poljskem, Bolgariji – izbruhnijo revolucionarni nemiri; Češkoslovaško, Francijo, Kraljevino SHS, Španijo, Škotsko, Anglijo in ZDA pa pretresajo generalni štrajki. Medtem ko italijanski delavci ustanavljajo rdeče oddelke in zasedajo tovarne v severni Italiji, kmečki upori preplavijo južno Italijo in Sicilijo. Tudi v nekaterih kolonijah in izvenevropskih državah (Egiptu, Indiji, Kitajski, Peruju) pride do vstaj in revolucionarnih vrenj. Vzporedno teče proces pospešenega ustanavljanja komunističnih partij. Vse to seveda vpliva na optimistično prepričanje, da se je proces svetovne proletarske revolucije že začel. V naslednjih mesecih – ki so zaznamovani z vzponi in porazi evropskega proletariata v letu 1919 in ki spominjajo na revolucionarne poskuse evropskega delavskega gibanja v letih 1848 in 1871 – bodo pogledi kominternskih voditeljev na možnost skorajšnjega razcveta svetovne proletarske revolucije dobili realnejši okvir. Zmaga protirevolucijskih sil – krvava zadušitev revolucije na Finskem in likvidacija kratkotrajne Republike delavskih svetov v Münchnu (maja 1919),¹¹⁴ vojaški in politični poraz Madžarske republike svetov (avgusta 1919),¹¹⁵ obrzdanje revolucije in množičnega demokratičnega gibanja delavskih svetov v Nemčiji,¹¹⁶ Avstriji¹¹⁷ in drugod – je pokazala dvoje: prvič, da revolucionarni poskusi, kljub začasnim uspehom, niso pripeljali do odločnejših družbenih sprememb,¹¹⁸ in drugič, da ofenziva kapitala komunističnega gibanja ni zatrla. Nasprotno, kljub dinamizmu revolucionarne plime in oseke ter prehodu nekaterih KP (Finske, Nemčije, Madžarske, Poljske) v ilegalo, beležimo porast vpliva in večanje števila članstva mladih komunističnih partij: med prvim in drugim kongresom KI (1919-1920) se je včlanilo v organizacije, ki so pristopile k III. internacionali, med 340 in 360 tisoč novih članov.¹¹⁹ Istočasno KI v boju z »bernsko« internacionalo za delavske množice širi svoj komunistični vpliv ne samo prek novoustanovljenih partij, ampak intenzivno gradi svojo organizacijo v Evropi prek posebnih organov: Zahodnoevropskega sekretariata KI /WES/,¹²⁰ Amsterdamskega

¹¹² L. Rapone, *Rivoluzione e reazione in Europa 1917-1924*, Roma 1968, str. 31-32.

¹¹³ G. Lukács, *Scritti politici giovanili (1919-1928)*, Bari 1972, str. 46.

¹¹⁴ *Zgodovina revolucij XX. stoletja*, II, Ljubljana 1971, str. 36-43; E. Collotti, *Nemška revolucija* (Konec bavarske revolucije).

¹¹⁵ *Ibidem*, str. 47-82; E. Santarelli, *Madžarska revolucija*; R. Tökes, *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic*, New York 1967.

¹¹⁶ G. Ritter, S. Müller, *Die deutsche Revolution 1918/1919. Dokumente*, Frankfurt 1983; J. Riddell (ed.), *The Communist International in Lenin's Time: The German Revolution and the Debate on Soviet Power. Documents 1918/1919*, New York 1986.

¹¹⁷ H. Hautmann, *Die verlorene Räterepublik. Am Beispiel der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs*, Wien 1971.

¹¹⁸ L. Rapone, *Rivoluzione e reazione in Europa 1917-1924*, Roma 1968.

¹¹⁹ *Komunistička internacionala*, II, str. VI (V. Mujbegović, Predgovor Drugom kongresu KI).

¹²⁰ WES (Westeuropäisches Sekretariat) je bil ustanovljen v Berlinu jeseni 1919 kot propagandno-politični center in podružnica KI za dežele srednje in zahodne Evrope. Aktivisti WES v obdobju 1919-1921 so bili: K. Zetkin, P. Levi, A. Thalheimer, Y. S. Reich, A. J. Abramović, M. Bronski, A. Guralski, V. Vujović, K. Frank, W. Münzenberg, E. Fuchs, S. Mineff in drugi.

biroja KI,¹²¹ Dunajskega biroja KI¹²² ter Južnega biroja KI.¹²¹ Vsi ti centri so izvajali intenzivno propagando, izdajali legalne in ilegalne publikacije v različnih evropskih jezikih ter v bistvu opravljali pomožne funkcije IKKI, ki je bil med prvim in drugim kongresom KI zaradi blokade Sovjetske Rusije in slabih zvez s svetom praktično onemogočen v svojem delovanju. Delo IKKI je bilo v tem obdobju omejeno v glavnem na pošiljanje proglašev, protestnih in pozdravnih pism (okoli 30 dokumentov), ki jih je pošiljal v svet prek radijskih zvez ter objavljaj v časopisu *Die Kommunistische Internationale*.¹²³ Poleg tega je bila v Berlinu ustanovljena še Komunistična mladinska internacionala /KIM/ kot zbirališče revolucionarnih mladinskih organizacij.¹²⁴ Vsekakor je razmah in krepitev revolucionarnega duha med evropskimi delavskimi množicami je vplival tudi na optimistično vzdušje delegatov na 2. kongresu KI, ki je bilo še dodatno podkrepjeno z upanjem v uspešno napredovanje Rdeče armade na Poljsko,¹²⁵ s katerim naj bi bila odprta perspektiva prodora in širjenja revolucije prek Poljske tudi v Nemčijo; gre za misel o zunanjem spodbujanju revolucije. Po mnenju večine zgodovinarjev je bila Komintern v letu 1920 na vrhuncu svojega revolucionarnega vzpona. S tem v zvezi je drugi kongres KI predstavljal kulminacijo poveljnega revolucionarnega entuziazma in velikega zgodovinskega upanja, kar je bilo opaziti tako v razpoloženju delegatov kot tudi v vsebini kongresnih dokumentov. Po splošnem prepričanju tedanjih protagonistov komunističnega gibanja so dozoreli objektivni zgodovinski pogoji za razvoj revolucije; »manjkajo samo sposobne in samostojne komunistične partije, ki bi usmerjale in pospešile revolucionarni proces«. Zato je bila prvenstvena naloga KI, kot so poudarili na kongresu, da vzpodbudi in pospeši ustanavljanje revolucionarnih partij v vseh deželah in jim pomaga, da se idejno usposobijo za odločilne bitke.¹²⁶ Za razliko od prvega kongresa KI, ki je bil sklican v naglici, so 2. kongres skrbno pripravljali. Če so organizatorji na prvi kongres povabili samo somišljenike (»leve revolucionarne struje«),¹²⁷ je bil sedaj krog vabljenih mnogo širši (kar ni bil slučaj) – od levičarskih partij prek anarhosindikalističnih zvez do ženskih in mladinskih organizacij¹²⁸ – kar opozarja na heterogenost stališč, tendenc kot tudi grupacij, ki so se zbrale na kongresu. Drugi kongres naj bi predvsem zaključil že na prvem kongresu začeti proces organizacijskega oblikovanja Kominterne – v smislu vzpostavitve trdnih organizacijskih temeljev KI kot »generalnega štaba« predvi-

¹²¹ Amsterdamski biro KI /AB/ je bil ustanovljen novembra 1919 na Leninov predlog (prek J. S. Rutgersa) zaradi širjenja publikacij KI in povezovanja komunističnih partij in skupin v deželah severozahodne Evrope. Izdal je svoj bilten in organiziral dve mednarodni konferenci. Zaradi nesoglasij z IKKI (idejnih in organizacijskih) je bil razpuščen spomladi 1920 (sklep o razpustitvi AB je bil objavljen v časopisu *Die Kommunistische Internationale*, št. 10, maj 1920, str. 239).

¹²² Na Dunaju je bil okrog časopisa *Der Kommunismus* formiran močan komunistični center – t. i. *Dunajski biro KI*, predvsem s komunisti – emigranti iz Madžarske, po zadušitvi tamkajšnje republike sovjetov.

¹²³ Za delovanje na področju južne Rusije je bil formiran Južni biro KI s sedežem v Kijevu. Njegova aktivnost je trajala od marca 1919 do napada Poljakov na Kijev aprila 1920.

¹²⁴ Dokumenti IKKI iz obdobja 1919/1920 so zbrani v brošuri: Manifest, Riechtlinien, Beschlüsse des Ersten Kongresses. Aufrufe und Offene Schreiben des Exekutivkomitees bis zum Zweiten Kongress, Hamburg 1920.

¹²⁵ KIM je bila ustanovljena na iniciativo Ruske komunistične mladinske zveze na kongresu v Berlinu od 20. – 26. novembra 1919, na katerem je sodelovalo 19 delegatov iz 13 držav (Avstrije, Češkoslovaške, Danske, Italije, Madžarske, Nemčije, Norveške, Poljske, Romunije, Sovjetske zveze, Španije, Švedske in Švice). Na prvem kongresu je potekala živa diskusija o odnosih med KI in KIM. Medtem ko je del delegatov (na čelu z W. Münzenbergom) sprejel politično platformo KI s pripombo, da sta KIM in KI enakopravni organizaciji, se je italijanski delegat L. Polano zavzemal le za »izključno moralno združitev s KI«. Glede na to, da je prevlado stališče ruskega delegata L. Šackina, da »KIM naj ne vodi nikakršne posebne politike, pač pa naj se podredi centraliziranemu vodstvu KI«, je kongres odločil, da KIM pride v sestav KI kot njena sekcija (Glej: S. Cvetković, O odnosima KOI prema KI 1919, Prilozi za istoriju socijalizma, knj. 5, Beograd 1968, str. 515-527).

¹²⁶ G. Boffa, Povijest Sovjetskog saveza, str. 99-101 (Rat s Poljskom).

¹²⁷ A. Lešnik, Tretja internacionala, str. 30-31.

¹²⁸ Stenogrami i dokumenti 1. kongresa KI, str. 229 (Sklepi 1. kongresa KI).

¹²⁹ Stenogrami i dokumenti 2. kongresa KI, str. 447-449 (Sklepi 2. kongresa KI); prvič objavljen v časopisu *Die Kommunistische Internationale*, št. 11, 14. VI. 1920.

dene svetovne proletarske revolucije;¹³⁰ nadalje naj bi razmejil komunistične in centristične struje v delavskem gibanju ter na neboleč način pridušil levičarske, anarhosindikalne in druge sektaške težnje v okviru komunističnega gibanja ter, končno, vključil osvobodilna gibanja kolonialnih ljudstev v splošni boj proti imperializmu in oblikoval temelje za delavsko-kmečko zvezo v agrarnih deželah Evrope in Azije.

V navedenih nalogah se dejansko skriva težnja po unifikaciji, poenotenju komunističnega gibanja. Namreč poraz revolucije v Nemčiji, propad »sovjetskih« poskusov na Madžarskem in na Bavarskem je že v drugi polovici 1919 prispeval, da se med delom vodilne skupine v III. internacionali (predvsem pri Leninu in Trockem) začelja uveljavljati v bolj ali manj jasni obliki spoznanje, da se bo revolucionarni proces v Evropi razvijal veliko počasneje in veliko manj premočrtno, kot pa so bili upali. V krizi, ki jo je povzročil neuspeh revolucionarnih poskusov, se je znašla podmena, po kateri naj bi avtonomna iniciativa množic preko spontanega razraščanja sovjetov v določeni meri napolnila praznino, ki je nastajala zaradi pomanjkanja preizkušenega političnega vodstva, ter prispevala k temu, da se bodo KP izoblikovale neposredno v boju. Na nov in nujen način se je pričela tudi razprava o celi vrsti ključnih vprašanj, kot so vprašanje pomena boja znotraj institucij meščanske države, odnos do tradicionalnih organizacij razrednega gibanja (socialistične stranke in sindikatov) ter vprašanje revolucionarne stranke. S tem se je začelja druga stopnja oblikovanja komunističnega gibanja, stopnja, ki je bila vsaj deloma v navzkrižju s smerni razvoja prve. Nič več ni bilo boljševiskega odnosa *laissez faire* v zvezi z revolucijo na Zahodu: če je »Moskva« v minulih dveh letih gojila veliko upanje, ne le na račun tega, da bo revolucija izbruhnila, marveč tudi na račun tega, da se bo zmožna na samostojen in skorajda naraven način v skladu z dinamičnim spontanim zakonom razrednega boja usmeriti po tirnicah, po katerih je vozila ruska revolucija, pa je bilo moč zdaj zaznati potrebo po zunanjem spodbujanju, ki naj bi pomagalo komunističnim silam, da se usmerijo v matični tok te izkušnje. In medtem ko so poprej tisto ločnico, ki naj bi predstavljala meje nove revolucionarne internacionale, predstavljala v glavnem splošna in načelna vprašanja, je bilo zdaj čutiti potrebo po neposrednem poseganju v vprašanja taktike in organizacije.¹³¹

To prizadevanje je navsezadnje spodbujala tudi sama praksa komunističnega gibanja v letu 1919: s svojimi neuspešnimi revolucionarnimi poskusi je potiskala gibanje k vedno bolj radikalnim stališčem, ki naj bi vtile množicam novih moči. Odklanijanje slehernega »kompromisa«, bojkotiranje sleherne oblike parlamentarnega delovanja, zavračanje aktivističnega dela v reformističnih sindikatih, ki so jih obravnavali zgolj kot tisto oviro, ki preprečuje razvoj spontanega boja delavcev in dozorevanje njihove razredne zavesti, so bile značilne črte »ekstremistične« različice komunizma, v kateri je Lenin odkril povsem opredeljeno razredno korenino, tisto, ki je že poprej v zgodovini delavskega gibanja porajala podobne pojave revolucionarne nestrpnosti in sektaštva: šlo naj bi za tisti sloj polproletariziranega malomeščanstva, ki ni več prenašal kapitalističnega jarma, ki pa je bil hkrati nesposoben podrediti se strogi

¹³⁰ Zahteva po organizacijski centralizaciji in unifikaciji je bila v diametralnem nasprotju s principi delovanja II. internacionale. Tudi v II. internacionali so se mnogi zavzemali za model kopiranja statuta I. internacionale. Engels se je takemu melancizmu zoperstavil; menil je, da v razmerah delovanja močnih in množičnih samostojnih nacionalnih socialističnih strank ni mogoč enak način usmerjanja mednarodnega gibanja, zlasti ne obnova centralistične vloge Generalnega sveta (»Internacionala lahko v obstoječih razmerah dosega zadovoljive rezultate z rednimi kongresi«), pač pa naj bo težišče na stalnem bilateralnem sodelovanju strank (MEW, Bd. 22, Berlin 1963, str. 408-409). Engelsovo stališče je bilo nedvoumno: »Proletariatu posameznih dežel naj boj prepuščeno, da se organizira po svoje... Diskusijo moramo dovoliti, da se ne bi pretvorili v sekto, toda mora se ohraniti skupno stališče. Elastična zveza, prostovoljno združevanje, ki ga podpirajo kongresi, nam zadoščajo za zmago...« (Congres International ouvrier socialiste /Zürich 6-12 Aout 1893/, Minkoff-Reprint, Genève 1980, str. 331).

¹³¹ A. Agosti, Ustanovitvene struje mednarodnega komunističnega gibanja, Zgodovina marksizma, III/1, str. 337.

disciplini boja. V tem kontekstu je Leninovo delo *Levičarstvo – otroška bolezen komunizma*¹³², ki je bilo objavljeno pred začetkom 2. kongresa KI, pomenilo distanciranje od tistega levičarstva v lastnih vrstah, ki temelji na utopičnem radikalizmu.

Lenin je na kongresu v referatu – ki je pravzaprav pomenil prilagajanje njegove teorije o imperializmu na nove, poveljne razmere – podal sliko svetovnega gospodarstva v pogojih »povojnega kaosa«, ko so se posedmerili državni dolgovi večine evropskih držav; obenem je opozoril na absolutno dominacijo ZDA, ki je kot edina imela koristi od vojne, saj so njene dolžnice postale skoraj vse dežele sveta. V razmerah vsesplošne socialne zaostritve prihaja, po Leninovem mnenju, do streznitve ljudskih množic, ki odkrivajo resnični imperialistični značaj brest-litovskega miru, versajskega mirovnega sporazuma in Wilsonovih 14 točk; sedaj se ne zastavlja več vprašanje, »ali bo revolucija ali ne«, temveč se postavlja vprašanje, kako naj se izkoristi ekonomska in politična kriza za cilje revolucije oziroma kako pospešiti pripravljanje proletariata na revolucijo.¹³³ V nasprotju z »levimi strujami«, ki so pripravo na revolucijo največkrat razumele kot umetno pospeševanje revolucionarnega procesa – s puči, prezgodnjimi akcijami in sektaškim ločevanjem od ljudskih množic – je Lenin izrecno poudaril, da perspektive razvoja svetovne revolucije in anticipiranega razpada imperializma ni potrebno razumeti mehanično in fatalistično, temveč predvsem kot stvar organizacije in idejne priprave na revolucijo. Ta revolucija, poudarja Lenin, ni samo proletarska zadeva, temveč stvar usode milijonov ljudi v boju proti imperializmu. Osrednji problem, kot ga je naglasil Lenin, je v tem, da so objektivni pogoji za revolucijo že dozoreli, težava pa je v pomanjkanju močnih komunističnih partij (t. i. subjektivnih sil), ki bi bile sposobne revolucijo realizirati. Po njegovem mnenju razmah komunističnega gibanja ovirata dve prepreki – »centristične struje«, ki igrajo dvojno politiko: na eni strani nikakor ne želijo pretrgati stikov z II. internacionalo, na drugi pa se priglajajo v KI, ter »levo sektaštvo«, kateremu pozicija KI ni dovolj revolucionarna.¹³⁴

2. kongres KI – ki je sicer bolj znan po zavračanju vsakršnega sodelovanja z desnimi reformističnimi socialnodemokratskimi strankami, medtem ko s centrističnimi partijami (z »21. pogoji za sprejem v KI«) postavlja zelo jasno razmejitveno črto – je na podlagi Leninove kritike levičarstva v diskusijah o parlamentarizmu in sindikatih sicer kritično ocenil omejenost obeh institucij, toda obenem podprl delovanje komunističnih partij skozi t. i. legalne oblike (parlament, sindikate)¹³⁵ ter s tem začrtal novo taktiko KI, ki je bila delno v nasprotju s prvo. Kongresna diskusija ob sprejemanju »21 pogojev«, s katerimi naj bi – po mnenju njenih akterjev – oblikovali takšne organizacijske pogoje, ki bi pospešili rast in krepitev komunističnih partij, je na eni strani pokazala, da so bili nasprotniki tako formuliranih pogojev v glavnem iz vrst socialistov – centristov in anarhosindikalistov, medtem ko v komunističnih partijah ni bilo večjih nasprotovanj, ker so menili, da je uvedba principa strogega centralizma pravzaprav garancija za uspešno revolucionarno akcijo. Z razpravami na 2. kongresu KI (1920) se je v glavnem končalo prvo obdobje spopada, v katerem sta se soočala boljševizem in levi komunizem;¹³⁶ šlo je za spopad med revolucionarnim realizmom in strujo, ki pogosto ni upoštevala stvarnosti.

¹³² Lenin, Izbrana dela, IV, str. 315–415.

¹³³ »Lenin je videl utvaro rdeče Evrope prav v trenutku, ko je ta začela postajati črna«, je zapisal Leninov biograf Louis Fisher (Leninovo življenje, II, Ljubljana 1987, str. 156–157).

¹³⁴ Stenogrami i dokumenti 2. kongresa KI, str. 11–23.

¹³⁵ Glej: Stenogrami i dokumenti 2. kongresa KI, str. 397–410 (Komunističke partije i parlamentarizem; Sindikalni pokret, fabrička veća i Treća internacionala).

¹³⁶ Z izrazom »levi komunizem« so označili tisto od aktivnih struj v nastajajoči tretji internacionali, ki je predstavljala vmesno tvorbo med boljševizmom in spariakovstvom na eni strani ter revolucionarnim sindikalizmom na drugi. Vendar pa ni šlo za strujo, ki bi imela svojo lastno organizacijo. Najpomembnejši misleci levega komunizma so bili: A. Pannekoek, H. Gorter in G. Lukács. V tem spopadu je ekstremizem pokazal veliko več življenjske moči, kot so mislili boljševiški voditelji, zato so mnogi predstavniki levega komunizma zapustili internacionalo (M. Hajek, Levi komunizem, Zgodovina marksizma, III/1, str. 345–355).

VII. Sprejetje levih neumnosti bi pomenilo konec Komunistične internacionale

Taktika *21 pogojev* se ni odvijala po pričakovanjih 2. kongresa KI. V vrhovih Kominterne so vse do 3. kongresa (1921) še optimistično računali v uspeh umetno izzvanega razcepa, ki naj bi pospešil diferenciacijo znotraj socialističnih strank in pripeljal večino delavskih množic v komunistične vrste. Toda praksa razcepa je pokazala, da se takšna predvidevanja, katerih realizacija je po mnenju Moskve pogojevala uspeh tako želene svetovne socialistične revolucije, niso skladala z realnim stanjem v večini evropskih dežel, celo ne v deželah, kjer je bila revolucionarna kriza najgloblja. Razcep z reformizmom je v večini primerov povzročil odtujevanje delavskih množic od komunistov, predvsem v sindikalnem pogledu; nacionalne KP so razen redkih izjem postajale vse bolj manjšinske («sektaške») stranke, brez večjega vpliva na sindikalno in politično strategijo proletariata. Delavstvo je sicer na splošno simpatiziralo z novo internacionalo, ki je v njihovih očeh predstavljala rusko revolucijo, toda niso sprejemali njenih ocen stanja niti metod, še posebno ne *21 pogojev*. Še več, razcepi, izključevanje in izjasnjevanje proti pomembnim frakcijam v delavskem razredu so ponovno potisnili komuniste v manjšinski položaj. Socialistična stranka Nemčije, okrepljena s člani neodvisne socialistične stranke, ki niso pristopili k III. internacionali, je bila številčno veliko močnejša od komunistov. V Italiji, Švedski, Danski, Nizozemski, Belgiji, Avstriji in Švici so socialdemokrati v letu 1921 ponovno pridobili nesporno večino. Komunisti so obdržali večino samo v Franciji, Češkoslovaški in Norveški. Komunistično gibanje na Balkanu, na Madžarskem in Poljskem je bilo s silo razbito. Sindikalisti v Španiji, ki so imeli za sabo večino delavcev, so prekinili vse odnose s III. internacionalo. Komunistični vpliv izven Evrope je bil povsod neznaten.¹³⁷

Ko so propadli revolucionarni poskusi izven Sovjetske Rusije, so postala reformistična stališča socialističnih in sindikalnih voditeljev – boj za izboljšanje ekonomskega položaja proletariata, za osemurni delovnik, za reforme ipd. – za večino delavcev še prepričljivejša; še posebno, ker so predvojne izkušnje govorile delavcem, da so njihove tradicionalne organizacije na tem področju dosegale dobre rezultate. Na spremenjene okoliščine, ki so nastale z letom 1921 – umirjanje revolucionarnega vala na eni in postopna stabilizacija kapitalizma na drugi strani, se kominterna ni adekvatno odzvala, vsaj sodeč po sprejetih dokumentih in usmeritvah njenega 3. kongresa (junij-julij 1921),¹³⁸ ki so še naprej odklanjali sodelovanje tako z «bernsko» kot tudi z «dunajsko» internacionalo.

Nove družbenoekonomske in idejnopolitične dejavnike, ki so nastali z letom 1921, sta predvsem Lenin in Trocki razumela kot napoved, da bo revolucionarni proces dolgotrajen. Prvi je že na X. kongresu RKP/b/ marca 1921 za mnoge komuniste nepričakovano poudaril, da »naša (op. boljševiška) vloga v svetovni revoluciji ne pomeni računanje na določen časovni rok«.¹³⁹ Še konkretnější je bil Lenin nekaj dni kasneje, ko je govoril na vserruskem kongresu prometnih delavcev: »To, kar se tam (op. v Evropi) ni zgodilo (op. revolucija) danes, se lahko zgodi jutri, kar se ne bo zgodilo jutri, se utegne zgoditi pojutrišnjem, toda takšne periode kakor jutri in pojutrišnjem pomenijo v svetovni zgodovini najmanj nekaj let«.¹⁴⁰ Tudi v *Tezah poročila o taktiki RKP na 3. kongresu KI* zaznava novo mednarodno situacijo: »Tako je nastalo ravnovesje, ki je sicer zelo majavo, zelo nestanovitno ("niti zmaga niti poraz"), vendar pa omogoča obstoj socialistične

¹³⁷ Ferdinando Claudin, *Kriza komunističkog pokreta*, I, Zagreb 1988, str. 112-113.

¹³⁸ Komunistična internacionala, III: Stenogrami i dokumenti 3. kongresa KI (Moskva, 22. jun - 12. jul 1921), Beograd 1981; Protokoll des III. Kongresses der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1921.

¹³⁹ Lenin, *Dela*, XXXIII, str. 304-321 (Izveštaj o političkom radu CK RKP/b/).

¹⁴⁰ Lenin, *Izbrana dela*, IV, str. 484-485.

republike sredi kapitalistične obkolitve.«¹⁴¹ Pričakovati je bilo, da bodo nove, realne okoliščine, ki so nedvoumno napovedovale, da je vprašanje »skorajšnje« svetovne revolucije preloženo na kasnejši »ugodnejši« čas, dobile ustrezno mesto v kongresnih dokumentih tudi zaradi spremenjenih Leninovih taktičnih pogledov pred 3. kongresom. Trocki se je v uvodnem referatu *Svetovna ekonomska kriza in nove naloge Komunistične internacionale*¹⁴² na podlagi Leninove in lastne presoje novonastale situacije brez ovinkarjenja zavzemal za upočasnitev tempa revolucije; s tem je pravzaprav kongresu zastavil vprašanje nadaljnje perspektive svetovnega revolucionarnega procesa: »Sedaj, v času 3. kongresa Komunistične internacionale, položaj ni isti kot v času 1. in 2. kongresa. Tedaj smo si postavili za zgled veliko perspektivo, zarisali smo generalno linijo in rekli: na tej liniji, v tem znaku boš zajel proletariat in zmagal v svetu. Je bilo res tako? Popolnoma! V širšem smislu. Le da nismo predvideli vijuganje te linije, kar sedaj zapažamo – v naših porazih, razočaranjih, v naših velikih žrtvah in zgrešenih akcijah, ki so bile v vseh deželah, pri nas v Rusiji pa v velikem obsegu. Šele sedaj vidimo in čutimo, da nismo tako blizu končnega cilja, osvajanja oblasti, svetovne revolucije. Tedaj (l. 1919) smo govorili, da je le še vprašanje nekaj mesecev, sedaj pa pravimo, da gre (morda) za leta. Tega ne vemo zatrdno, vemo pa, da gre razvoj v tej smeri, in da smo medtem postali močnejši po vsem svetu. Večina delavskega razreda še ni z nami. Toda del, ki je na naši strani, je mnogo večji kot pred letom ali dvema letoma. Ker ta položaj analiziramo tudi taktično, kar je zelo pomembna naloga kongresa, si moramo reči: boj bo morda dolgotrajen in ne tako hitro mrzličen, kot bi bilo zaželeno, tudi ne bo hitro napredoval; boj bo težak in bo zahteval velike žrtve. Toda mi smo postali pretkani, po zaslugi pridobljenih izkušenj. Mi bomo v tem boju znali manevrirati. Ne bomo mehanično sledili svoji liniji, ampak bomo znali izkoristiti tudi spremenljive situacije za revolucionarne namene. Znali bomo manevrirati tudi takrat, ko bo razpadal kapitalistični razred, strnili bomo delavske sile v socialno revolucijo. Mislim, da so naši uspehi in tudi neuspehi dokazali razliko med nami in socialnimi demokrati ter neodvisnimi. Ta ni v tem, da smo rekli, da bomo izpeljali revolucijo leta 1919, oni pa so nam odgovorili, da bo prišla mnogo pozneje. Razlika je v tem, da socialna demokracija in neodvisni podpirajo buržoazijo proti revoluciji ob vsaki priložnosti, toda mi smo pripravljeni in bomo pripravljeni izkoristiti vsako situacijo za revolucionarni napad in za osvajanje politične oblasti.«¹⁴³

Referat Trockega je izzval burno reakcijo in delegati 3. kongresa so tako prvič pričeli s širšo razpravo znotraj samega komunističnega gibanja glede vprašanja perspektive revolucije. V diskusiji je večje število delegatov, ki bi jih lahko označili kot levo krilo kongresa, nasprotovalo in odklanjalo teze Trockega o realnosti upočasnitve tempa revolucije in o nujnosti boja za pridobitev širokih delavskih množic; zahtevali so,¹⁴⁴ da se morajo predložene teze, ki so jih označili za nasprotne z dokumenti in usmeritvijo 2. kongresa KI, predelati. V obrambo tez Trockega je nastopila K. Zetkin, ki se je izjasnila proti vsakemu shematizmu v oceni svetovne situacije in proti slepemu avtomatizmu v razumevanju krize ter se zavzela za izobraževanje in revolucioniranje množic na temelju nove taktike.¹⁴⁵ Da stoji veliko število delegatov na pozicijah »levega kurza«, so pokazale diskusije o vseh predloženih kongresnih dokumentih.¹⁴⁶ Razprava med Leninom in njegovimi pristaši na eni ter levim krilom kongresa

¹⁴¹ Ibidem, str. 533.

¹⁴² Stenogrami i dokumenti III. kongresa KI, str. 26-50.

¹⁴³ Ibidem, str. 50.

¹⁴⁴ Ibidem, str. 53-65. Tezam Trockega so najbolj nasprotovali ultralevi predstavniki Komunistične delavske partije Nemčije - KPAD (A. Schwab /Sachs/, B. Reichenbach /Seemann/), KP Nemčije (A. Thalheimer, P. Frölich), KP Madžarske (J. Pogany), KP Poljske (H. Brand /G. Lauer/) in drugi.

¹⁴⁵ Ibidem, str. 67-68.

¹⁴⁶ Ibidem, str. 631-725.

na drugi strani se je še posebno zaostila ob Radekovem referatu *O taktiki KI*,¹⁴⁷ ki je bil nekako intoniran v duhu leveice, pa tudi delno nasprotujoč teзам Trockega. Obča orientacija prezentiranega referata je bila zasnovana na nerealnih ocenah in zahtevah po neposredni akciji: »Sile svetovne revolucije še naprej delujejo in mi ne stojimo pred propadom svetovne revolucije, temveč pred zbiranjem revolucionarnih sil za nove boje.«¹⁴⁸

Radeka je podprla levica,¹⁴⁹ ki je insistirala na ofenzivni taktiki kot edini poti resnične revolucionarne politike; pri tem pa je pozabljala na bistveni predpogoj za doseg revolucionarnih ciljev, tj. na nujnost pridobitve večine delavskega razreda v vrste komunistov. Lenin je v podkrepitev slednjega navedel: »Terracini pravi, da smo mi, v Rusiji, zmagali, čeprav je bila partija maloštevilna... Mi smo v Rusiji predstavljali številčno majhno partijo, vendar je bila z nami tudi večina sovjeto delavskih in kmečkih deputatov (odposlancev) iz vse države. Kje je to pri vas? Z nami je bila skoraj polovica vojske, ki je tedaj imela najmanj deset milijonov ljudi. Ali je z vami večina vojske? Pokažite mi takšno deželo! Če s temi pogledi tovariša Terracinija soglašajo še tri delegacije, potem v Internacionali ni vse tako, kot bi moralo biti! Mi smo v Rusiji zmagali, in tako zlahka zato, ker smo našo revolucijo pripravili v času imperialistične vojne. To je prvi pogoj. Deset milijonov naših delavcev in kmetov je bilo oboroženih, naša parola pa je bila: neodložljiv mir, za vsako ceno. Zmagali smo zato, ker so bile najširše kmečke množice revolucionarno razpoložene proti velikim zemljiškim posestnikom...«¹⁵⁰ Lenin je v nadaljevanju diskusije na podlagi marčevskega neuspelega revolucionarnega poskusa v Nemčiji¹⁵¹ in širše ocene razmer, v katerih je deloval evropski revolucionarni proletarijat in njegova avtgarda, ostro nastopil proti avanturizmu leveice z opozorilom, da želi le-ta s svojimi »ofenzivnimi teorijami in akcijami« preskočiti neobhodne in dolgotrajne pripravljalne faze na revolucijo, obenem pa precenjuje nevarnost desnega in centrističnega oportunitizma: sprejetje »levih neumnosti« bi pomenilo »konec Komunistične internacionale!«¹⁵²

Nagnjenost k levičarstvu ni bila samo značilnost izrazito levih struj v mnogih deželah, s katerimi je Lenin polemiziral že v spisu *Levičarstvo - otroška bolezen komunizma*, temveč je ta usmeritev prežemala v določenem smislu Kominternu v celoti - od vodilnih struktur do najširšega kroga njenih privrženecv. Ta nerealni optimizem, ki je izžareval prepričanje v skorajšnji izbruh socialne revolucije, v možnost njene končne zmage v kratkem časovnem obdobju, se je manifestiral po eni strani skozi mnoge proglase in propagandno dejavnost IKKI, po drugi pa v prepričanju, da se lahko pasivnost delavcev v

¹⁴⁷ Ibidem, str. 259-288.

¹⁴⁸ Ibidem, str. 260.

¹⁴⁹ Umberto Terracini je v imenu treh delegacij (italijanske, nemške in avstrijske) predložil dopolnitve k Radekovemu referatu, v smislu izrecne zahteve po sprejetju levega kurza (Ibidem, str. 296-302).

¹⁵⁰ Ibidem, str. 304-305.

¹⁵¹ »Ofenzivno« nastrojena Centrala KPD je pripravila 27. marca 1921 generalni štrajk in oboroženo vstajo delavstva v srednji Nemčiji (na Saksonskem), ki naj bi se razširila na vso državo. »Marčevska akcija«, zasnovana na nerealni oceni stanja v državi, je bila slabo pripravljena. Pruska policija je 31. marca s silo zadušila generalni štrajk, še preden se je ta razširil na vso državo. Šest tisoč udeležencev »akcije« je bilo ujetih, od tega štiri tisoč privedenih in obsojenih na izrednih sodiščih (V. Mujbegović, Komunistička partija Nemačke u periodu posleratne krize 1918-1923, Beograd 1968, str. 268-281). Centrala KPD so po neuspeli »akciji« ostro kritizirali z vseh strani. Poleg socialnodemokratskega tiska, ki je hrumel, da so »Moskvi potrebni mrtvi«, se je najostreje slišal glas dotedanjenega predsednika KPD Paula Levija, ki je februarja izstopil iz Centrale. Levi je v brošuri, ki jo je objavil v začetku aprila (Unser Weg. Wider den Putschismus, Berlin 1921), vso krivdo za neuspeho »marčevsko akcijo« pripisal IKKI in njegovim emisarjem, ki jih je porogljivo imenoval »turkeščanci«. Po mnenju nekaterih zahodnoevropskih avtorjev je bila »marčevska akcija« neposredni poskus, da se Sovjetska Rusija razbremeni zunanjega pritiska in teže notranje situacije spomladi 1921 (vstaja v Kronštadtu, generalni štrajk v Petrogradu, opozicija v RKP/b/), objektivnejše interpretacije pa ocenjujejo »marčevsko akcijo« kot samostojno dejanje KP Nemčije. Več o tem: B. Bayerlein et al. (Hg.), Deutscher Oktober 1923, Berlin 2003.

¹⁵² Stenogrami i dokumenti 3. kongresa KI, str. 304.

Zahodni Evropi premaga samo z ofenzivnimi sredstvi in metodami – štrajki, upori in celo puči. Ta miselnost, zasnovana na ohranjanju stare taktike, sprejete na 1. in 2. kongresu KI, se je ukoreninila v mnogih vodstvih evropskih komunističnih partij pa tudi v samem IKKI, kar je imelo za posledico apriorno odklanjanje vsakršnega sodelovanja s socialnodemokratskimi strankami in drugimi reformističnimi organizacijami, predvsem s sindikati. V tem kontekstu je levica, ki je imela zaslombo tudi v avantgardizmu Komunistične mladinske internacionale, še naprej precenjevala t. i. desno nevarnost v komunističnem gibanju in s tem zavestno prikrivala svoje sektaške slabosti. Vztrajanje leveice na ofenzivni taktiki, njeno nerazumevanje, da revolucija ne napreduje premočrtno, temveč v »cikcak liniji«, kot tudi njeno ostro nasprotovanje zaobrnitvi Kominterne k taktiki »enotne fronte«, je Lenina vzpodbudilo k izjavi, da se je postavil »na desno krilo kongresa«. ¹⁵³ Pri tem ne gre prezreti, da si tudi vodilni boljševiki v Kominterni niso bili enotni v oceni svetovne situacije, predvsem pa ne v pogledih nadaljnje taktike KI. Leninovi »desni« orientaciji – defenzivi in reviziji predhodne taktike je nasprotoval sam predsednik KI G. Zinovjev, deloma pa tudi K. Radek in N. Buharin. Zavzemali so se za radikalno levo taktiko KI ter nasprotovali potrpežljivi politiki pridobivanja množic in »oportunizmu« taktike enotne fronte. Stališča levega krila so bistveno vplivala na to, da politika »enotne fronte« ¹⁵⁴ ni dobila mesta v *Tezah o taktiki KI*, ki jih je sprejel 3. kongres. »Nova« taktična usmeritev KI je namreč še naprej izhajala iz zastarele ocene, da se »objektivno stanje v vrsti dežel zaostrojuje v socialnem in revolucionarnem smislu... toda razvoj svetovne revolucije je postal počasnejši zaradi dejstva, da so nekatere močne delavske organizacije in stranke – socialnodemokratske stranke in sindikati – ki jih je proletariat ustanovil za vodenje njegovega boja proti buržoaziji spremenile v organe kontrarevolucionarnega vpliva in oviranja proletariata...« ¹⁵⁵ Takšna reakcija leveice pravzaprav ni bila nepričakovana, če vemo, da se je od komaj ustanovljenih komunističnih partij, ki so zrastle v duhu razcepa z reformističnimi »izdajalci«, sedaj naenkrat zahtevalo, da oblikujejo skupno fronto s temi istimi »izdajalci«. Zato ni čudno, da je prvi »veliki preobrat« KI pomnožil notranje spore in izzval obči pojav »levičarstva«, ki je razglašal taktiko »enotne fronte« in premaknitev delnih ciljev v prvi plan namesto neposredne zrušitve kapitalizma za obrat k reformizmu, za izdajo revolucije in principov KI.

Potemtakem lahko zaključimo, da od leta 1921 dalje »svetovna partija« (KI) ni bila več organizacijsko, politično in ideološko orodje svetovne revolucije, marveč predvsem orodje, ki naj bi upravljalo in discipliniralo komunistično gibanje v pričakovanju svetovne revolucije. Še več, če so bili dotlej v gibanju vseskozi prisotni idejni spopadi, pa bodo odslej spopadi dobili vse bolj instrumentalizirano funkcijo v frakcijskih bojih, do katerih je prihajalo v boljševiški partiji, ¹⁵⁶ izid le-teh pa bo neposredno krojil politiko svetovne komunistične organizacije. Pot k »rusifikaciji« Kominterne je bila odprta.

¹⁵³ Stenogrami i dokumenti 3. kongresa KI, str. XVIII.

¹⁵⁴ Taktika »enotne fronte«, ki jo je spodbudila *Dunajska internacionala* ob svoji ustanovitvi (1921) z željo ponovne vzpostavitve mednarodne delavske enotnosti, je bila zamišljena kot obrambna politika, s katero naj bi se proletariat zoperstavil vse močnejši ofenzivi lastnikov kapitala in meščanske države. Temeljila je na spoznanju, da je v večini kapitalističnih dežel revolucionarno gibanje v upadanju, medtem ko je kapitalistični protinapad, ki s pridom izkorišča razcep v mednarodnem delavskem gibanju in je usmerjen na življenjske pogoje delavcev ter na pridobitve njihovega sindikalnega in političnega boja, v porastu (glej: A. Lešnik, Iskanje tretje poti. Dunajska socialistična internacionala /1921?1923/ med socialnodemokratskim reformizmom in boljševiško revolucijo, v: ČZN, 4/2000, str. 575-590).

¹⁵⁵ Stenogrami i dokumenti 3. kongresa KI, str. 649-670.

¹⁵⁶ Marjan Britovšek, *Boj za Leninovo dediščino*, 1-11, Ljubljana 1976; isti, *Stalinov termidor*, Ljubljana 1984.

August Lešnik

THE PROCESS OF UNIFICATION OF THE LEFTIST CAMP OF THE INTERNATIONAL WORKERS MOVEMENT (1914-1921)

Summary

The international Communist movement was – after asserting and consolidating itself in the world political arena during the 20s of the past century – characterized by a marked level of organizational monolithism and ideological compactness. This particularly came about after the fundamental doctrine began to be identified with the system, being dogmatized in "Marxism-Leninism". The characteristic peculiar to its mature period is illegitimately being attributed by many authors also to the years of its formation.

The study demonstrates that as to the speeding up of the separation of leftist groups from the entirety of "old" Social Democratic parties, two factors were decisive: firstly, the formation of a joint ideological foundation (on the grounds of analysis and assessment of the World War, of the frame of mind of the Second International and of the possibilities of the outburst of a European revolution) and secondly, being prepared for a radical break with reformist parties, with the goal of setting boundaries and establishing new, revolutionary parties. The left joined around Lenin was still number-wise weak, beside that there were significant differences between the stands of the Bolshevik leader and other leftist currents. Bolshevism was still labeled as extremist and sectarian, particularly as the Bolsheviks were separated from the main current of the European left, being German Spartachians, owing to ideological and political disagreements. At that moment it was certainly not possible to ponder on the leading role of the Bolsheviks within revolutionary Socialism. In order for the position to change in a radical manner, long-term revolutionary activities were needed, which would extend credibility to Bolshevism, which was to come about by the Russian "October."

By the strengthening of the left wing of the Socialist movement and by the establishment of the first Communist parties and groups in 1917 and 1918, the basic circumstances for the establishment of the Communist International (CI) (1919) were met. The tasks of the new International were to unite "healthy" forces of the international workers' movement into revolutionary Marxist nuclei, which were to take over in some countries the role of revolutionary leaderships – revolutionary headquarters; there, Russian and international revolutionary were mutually to complement, strengthen and support each other.

Varied and differing groups joined into national Communist parties and the CI. Substantial and ideological heterogeneity will demonstrate itself primarily on the issue of tactics and organization of the CI. In the period between the I. and the II. Congress of the CI a "procedure of expelling" from the so called arch of supporters of the CI began, since, according to the opinion of Moscow, the full swing of the Communist movement was impeded by two obstacles: "centrist currents" playing a double policy, on the one hand, not wanting to sever contacts with the II. International, on the other hand applying to the CI, and "left sectarianism", to whom the CI position was not sufficiently revolutionary.

The II. CI Congress (1920), known for rejecting any cooperation with rightist reformist Social Democratic parties, while setting a very clear border line towards centrist parties (21 conditions for being admitted to the CI), had done away with "leftist sectarianism" as well. By this, the first period of conflict ended, when Bolshevism and leftist Communism confronted each other. It was a conflict between revolutionary realism and a current which often did not take reality into account.

By 1921 a second period commences, a period of consolidation of the Communist movement (1921-1928), when the "World Party" (CI) was no longer an instrument of world revolution, organizationally, politically and ideologically, but an instrument which was to manage and discipline the Communist movement while expecting world revolution. While ideological conflicts had been present throughout in the movement, these conflicts now attained an instrumentalized nature in faction struggles, which came about in the Bolshevik Party; their result directly determined the policy of the world Communist organization. The road to the "Russification" of the Comintern was open.

SRBI VLADAJO, HRVATI RAZPRAVLJAJO, SLOVENCİ PLAČUJEJO

(Mit in resničnost prve jugoslavije)

Jurij Perovšek*

UDK 94(497.1)"1918/1991"

PEROVŠEK Jurij: Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo (Mit in resničnost prve Jugoslavije). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 405

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Vstop v jugoslovansko državo leta 1918 je Slovincem poleg slabih izkušenj (centralistična državna ureditev, vpetost narodnokulturnega in jezikovnega razvoja v jugoslovanski unitaristični sistem, na jug naravnani davčni primeži) prinesel tudi opazne koristi. Tako so kljub centralizmu imeli v letih 1927-1929, to je v času delovanja ljubljanske in mariborske oblastne (pokrajinske) samouprave pod vodstvom Slovenske ljudske stranke, in nato v drugi polovici tridesetih let, ko je banski svet Dravske banovine (Slovenije) vodila SLS, t. i. "tiho avtonomijo". Ob tem se je v prvi Jugoslaviji vsestransko razvilo slovensko narodnokulturno življenje, vzpostavljen je bil celovit slovenski prosvetni sistem, značilen je bil tudi izrazit gospodarski napredek slovenskega naroda. Slovenci so postali v prvi Jugoslaviji poleg gospodarskega in kulturnega tudi upoštevanja vreden politični dejavnik, ki je sooblikoval tedanje državno politiko. Tako se je v prvi Jugoslaviji oblikovala čvrsta narodnoemancipacijska podlaga, na katero so lahko Slovenci, obenem z dejanji dokazano narodnoosvobodilno voljo in vojaško sposobnostjo v drugi svetovni vojni, oprli svojo odločitev za vstop v drugo jugoslovansko skupnost. Svoje bivanje v njej so zaključili leta 1991 z vzpostavitvijo slovenske nacionalne države - Republike Slovenije

UDC 94(497.1)"1918/1991"

PEROVŠEK Jurij: Serbs rule, Croats Discuss, Slovenians pay (Myth and Reality of the First Yugoslavia). Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 405

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

As to Slovenes, entry into the Yugoslav state brought about beside adverse experiences (centralist state arrangement, integration of the national-cultural and linguistic development into the Yugoslav unitarian system, taxation advantageous for the south), favourable experiences as well. Thus, in spite of centralism, during 1927-1929, at the time of the operation of the Ljubljana and Maribor regional self-government under the leadership of the Slovenian

* Dr. Jurij Perovšek, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

People's Party (SLS) and later, during the latter half of the 30s, when the Ban's (Governor's) Council of the Drava Banovina was led by the SLS, Slovenia enjoyed the so called "tacit autonomy". Along with this, in the first Yugoslavia, lively national-cultural life was in swing, an entire Slovenian educational system was established, the economic growth of the Slovenian nationality was marked. In the first Yugoslavia, Slovenians became, beside a cultural and economic factor, a respectable political factor as well, which co-participated in the formation of the then state policy. Thus, during the first Yugoslavia, firm national emancipatory grounds were formed, where Slovenians were able, by their national liberation will proven by deeds and by their military ability in the Second World War, to support their decision for entry into the second Yugoslav community. The concluded their existence in it in 1991 by the establishment of the Slovenian national state - the republic of Slovenia.

I. Prek kon/federativne Države SHS v centralistično jugoslovansko skupnost

"Glejte, danes je država tako urejena: Srbi vladajo, Hrvati razgovarjajo, mi plačujemo," je 8. februarja 1926 v Narodni skupščini Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) dejal načelnik Slovenske ljudske stranke (SLS) in vodilni slovenski politik med obema svetovnima vojnama dr. Anton Korošec.¹ Z omenjenimi besedami je dobro povzel tedaj in tudi kasneje na Slovenskem uveljavljeno misel o bistvu prve jugoslovanske države. Vprašanje pa je, ali lahko le na tak način ocenjujemo prvo jugoslovansko skupnost in položaj Slovencev v njej. Zato nas v našem prispevku zanima, ali je bila prva Jugoslavija (tudi) zgodovinski prostor slovenskega narodnokulturnega in socialnogospodarskega napredka in politične uveljavitve ali pa so v njej Slovenci le »delali in plačevali«² zanjo. Odgovor na to vprašanje zadeva tudi ocene, oblikovane po letu 1945. V drugi, federativni državni skupnosti jugoslovanskih narodov je namreč novi (komunistični) nosilec politične oblasti prek svojega idejnega, političnega, izobraževalnega in tudi znanstvenega sistema razen v dejstvu, da je bila oblikovana, v prvi Jugoslaviji videl vse slabo. Vzrok za tak pogled je bil v tem, da je v prvi jugoslovanski skupnosti vodilno družbeno, gospodarsko in politično vlogo imelo meščanstvo. Ob tem so poudarjali tudi druge značilnosti takratne države: nerešeno nacionalno, socialno in agrarno vprašanje, velikosrbski hegemonizem in z njim povezano nizko politično kulturo, davčno izžemanje Slovenije in - zlasti po uvedbi kraljeve diktature leta 1929 - nedemokratski politični sistem, čemur naj bi bila druga Jugoslavija celovit zgodovinski antipod.

Kot pri vsakem vprašanju, ki se ocenjuje na zaostren način, lahko tudi resnico o prvi jugoslovanski državi najdemo med obema omenjenima pogledoma nanjo: Koroščevim, oblikovanim v hudih notranjepolitičnih bojih, ki so zaznamovali razvoj prve Jugoslavije, in pogledom, ki je živel skozi politični sistem in družbeno misel druge jugoslovanske skupnosti. V našem prispevku bomo opozorili na tiste značilnosti v slovenskem razvoju in položaju v prvi Jugoslaviji, ki dopolnjujejo doslej bolj ali manj uveljavljene poglede na odnos med Slovenci in Jugoslavijo oziroma na slovensko stvarnost v letih 1918-1941. S tem želimo pokazati še en vidik v ocenjevanju prve jugoslovanske države, ki ga je treba upoštevati pri obravnavi tega obdobja slovenske zgodovine.

Če želimo celovito predstaviti narodnopolitični, idejni, kulturno - prosvetni in gospodarski razvoj jugoslovanske Slovenije med obema svetovnima vojnoma, je najprej potrebno poseči v čas neposredno pred oblikovanjem prve

¹ Slovence, 9. 2. 1926, Proračunski govor dr. Antona Korošca. - Omenjene Koroščeve besede je prvi navedel Holm Sundhausen v delu *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1982, S. 67. Nanje me je opozoril prof. dr. Peter Vodopivec. Omenja jih tudi Andrej Rahten v knjigi *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini: Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919-1929*. Ljubljana 2002, str. 131 (Rahten, SLS v beograjski skupščini).

Jugoslavije oziroma Kraljevine SHS, leta 1929 preimenovane v Kraljevino Jugoslavijo. Po koncu prve svetovne vojne namreč Slovenci niso takoj, kot se je včasih morda poenostavljeno mislilo, izpod dunajske oblasti prišli pod Beograd. Ko pa je Beograd v resnici nadomestil Dunaj, pa tudi niso več bili brez sicer kratkotrajne izkušnje narodnopolitične samostojnosti. Ta izkušnja je bila povezana z obstojem posebne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), ki je bila oblikovana sočasno z odcepitvijo habsburških Jugoslovancev od Avstro-Ogrske 29. oktobra 1918.² V tej državi so bili Slovenci "navezani izključno le na svojo silo in na svoje sposobnosti in priznati je treba, da so se izkazali v tej težki preizkušnji za izrazito državotvoren faktor".³ Razen v Prekmurju, ki je bilo tedaj še v sestavi madžarske države, so si namreč na vsem tistem ozemlju, ki je bilo leta 1918 (brez slovenskega dela Koroške) vključeno v jugoslovanski okvir, vladali sami. To je vsekakor pomembno dejstvo iz novejšje slovenske zgodovine, čeprav je bila Država SHS za Slovence, Hrvate in Srbe, ki so se odcepili od avstro-ogrške vmesna državna stopnja v procesu jugoslovanske združitve leta 1918. Obstajala je do 1. decembra 1918, ko se je s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino SHS. Država SHS je ob svojem nastanku z izjemo Prekmurja, Medjimurja, Baranje, Bačke in Banata, ki so bili tedaj še v madžarskem državnem okviru, obsegala vse jugoslovansko ozemlje bivše Avstro-Ogrske monarhije: Slovenijo, Hrvaško z Istro in Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Pred združitvijo s Kraljevino Srbijo - tej sta se 25. oziroma 26. novembra 1918 priključili tudi Vojvodina in Črna gora - pa se je njen dejanski ozemeljski obseg zmanjšal. V prvi polovici novembra 1918 je namreč, skladno z Londonskim sporazumom iz leta 1915, vojska Kraljevine Italije pričela zasedati slovensko Primorje, Istro, kvarnersko otoka Cres in Lošinj, severno Dalmacijo in dalmatinske otoke. Državi SHS je kot predsednik Narodnega Vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno Vijeće), najvišjega organa oblasti v Državi SHS, načeloval A. Korošec.

Država SHS je uresničevala vsa počela, ki jili zahteva mednarodno pravo za nastanek in obstoj držav. Imela je svoje ozemlje, ki je nastalo potem, ko so jugoslovanske dežele prekinile državnoopravne vezi z Avstrijo in Ogrsko, prebivalstvo in organizirano državno oblast. Čeprav Država SHS formalno mednarodno ni bila priznana, pa so spremenjeni državni položaj na jugu nekdanje habsburške monarhije konkluzivno upoštevali v tedanjih evropskih mednarodnih odnosih. V novembru 1918 so na zagrebško Narodno Vijeće pozdrave, prošnje in obvestila naslovili zavezniki glavni poveljnik na solunski fronti francoski general Louis Franchet d'Espèrey, madžarski Narodni svet, predsednik poljske vlade, dunajski apostolski nuncij kot starešina tamkajšnjega diplomatskega zbora, državni tajnik za zunanje zadeve Nemške Avstrije dr. Otto Bauer, ameriško poslanstvo iz Berna, romunski Narodni svet, danski ministrski predsednik in nizozemska kraljevska vlada. Poleg tega je tudi takratna sovjetska Rusija priznavala suverenost zagrebškega Narodnega Vijeća. Posebej velja poudariti, da so Državo SHS individualno mednarodno priznale Nemška Avstrija, Kraljevina Srbija in Madžarska demokratična republika. S temi državami ter Poljsko in Čehoslovaško je Država SHS vzpostavila tudi zunanje odnose. Tako lahko ugotovimo, da je Država SHS *de facto* imela značaj meddržavnega subjekta in je bila stvarna državna skupnost Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki so bili do leta 1918 vpeti v avstro-ogrski državni okvir.⁴

Če na kratko opredelimo slovensko samostojnost v Državi SHS, je treba najprej poudariti, da so Slovenci v Državi SHS imeli svojo Narodno vlado SHS v Ljubljani (Narodna vlada), v kateri so bili z izjemo za zunanje zadeve združeni vsi najpomembnejši organi izvršne oblasti. Narodna vlada je imela dvanajst upravnih

² Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 48-68 (Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918).

³ Fran Erjavec: Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled, Ljubljana 1923, str. 67 (Erjavec, Slovenci).

⁴ Perovšek, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 61-76.

oddelkov, t. i. poverjeništev: poverjenišтво za notranje zadeve, za prehrano, za uk in bogočastje, za pravosodje, za socialno skrbstvo, za finance, za promet, za industrijo in trgovino, za javna dela in obrt, za poljedelstvo, za narodno obrambo in za zdravstvo. To, že leta 1918 prvo svobodno in demokratično oblikovano slovensko nacionalno vlado, so tvorili predstavniki vseh tedaj obstoječih slovenskih političnih strank: 6 članov katoliške Vseslovenske ljudske stranke, 5 članov liberalne Jugoslovanske demokratske stranke in 1 član Jugoslovanske socialnodemokratske stranke. Narodni vladi je predsedoval pripadnik VLS Josip vitez Pogačnik.⁶

Z Narodno vlado SHS v Ljubljani so Slovenci prvič v svojem narodnostnem razvoju dosegli lastno nacionalno državnost, ki se je izražala skozi federativni, deloma pa celo konfederativni položaj slovenskega ozemlja v Državi SHS.⁶ Supremacija Narodnega Vijeća nasproti Narodni vladi je namreč veljala le glede vodenja zunanjih in vojaških zadev ter odločanja o izvrševanju pravice do pomilostitve, razveljavljanja zakonov in imenovanja stopenj višjih uradnikov. Te pristojnosti si je za celotno Državo SHS pridržalo Narodno Vijeće.⁷ Slovenska Narodna vlada je sprva upoštevala tako razdelitev državno-oblastnih pristojnosti v Državi SHS, kmalu pa jo je presegla in pričela svojo oblast izvajati tudi na področjih, ki so bila v pristojnosti Narodnega Vijeća. S tem je v Sloveniji izvrševala vso oblast, to je oblast iz svojih pristojnosti in iz pristojnosti Narodnega Vijeća. Pri tem je posegala tudi na področje mednarodnih odnosov, saj so njen obstoj upoštevale celo nekatere evropske vlade (poljska, avstrijska) pri razvijanju svojih diplomatskih povezav.⁸ Poleg tega je Narodna vlada v Sloveniji vodila še vse vojaške zadeve. To je odražal položaj tedaj obstoječe slovenske vojske, ki je bila »oborožena sila slovenskega konfederalnega dela Države SHS in kot taka povsem samostojna«.⁹ Narodna vlada je po svojih pristojnih organih (poverjeništvu za pravosodje in poverjeništvu za narodno obrambo) pomilostila tudi osebe, ki so jih obsodili avstrijski civilni in vojaški pravosodni organi. Ob tem je samostojno in po lastnem preudarku razveljavila še nekatere najvišje pravne akte, ki so jih izdali organi avstrijske državne uprave ter akte z najvišjo pravno močjo, ki jih je sprejela avstrijska državna oblast, prav tako pa je sama imenovala višje uradnike.¹⁰

Samostojnost Narodne vlade je v državnopravnem pogledu potrdila posebna Naredba o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani, ki jo je v sporazumu z Narodnim Vijećem 21. novembra 1918 izdala Narodna vlada. Po tej naredbi je bila Narodna vlada »za vsa oblastva, vse urade in javne organe, kar jih je v tem (slovenskem – J. P.) ozemlju, najvišja upravna oblast in službena instanca«.¹¹ S tem je bila na slovenskem ozemlju Narodna vlada edina in popolna oblast ter nosilka slovenske samostojnosti v Državi SHS. Kot je že leta 1923 zapisal Fran Erjavec, je bila Narodna vlada »navezana edinole nase in odgovorna le ljudski sodbi«.¹² Ozemlje, ki je bilo pod upravo Narodne vlade in ki ga je Narodna vlada

⁶ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 4. 11. 1918, Državljan! (UL NV SHS).

⁷ O slovenski državnosti oziroma konfederativnem državnopravnem položaju Slovenije v Državi SHS glej tudi France Tomšič: Razpad Avstro-Ogrske in nastajanje slovenske državnosti. Naši razgledi, 7. 11. 1969; Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, 1. knjiga. Maribor 1986, str. 186-187 in Miroslav Stiplošek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udeležanje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 9, 15, 22, 23 (Stiplošek, Slovenski parlamentarizem).

⁸ Bogdan Krizman: Raspad Austro-Ugarske in stvarjanje jugoslovanske države. Zagreb 1977, str. 134-135.

⁹ Perovšek, Slovenska osamosvojitev 1918, str. 82-102.

¹⁰ Matjaž Bizjak: Slovenska vojska 1918-1919 in formiranje Dravske divizijske oblasti. Magistrska naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino. Ljubljana 2001, str. 270.

¹¹ Glej op. 8.

¹² UL NV SHS, 21. 11. 1918, Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani.

¹³ Erjavec, Slovenci, str. 73.

politično in upravno združila v državnopravno enoto,¹³ je obsegalo "Kranjsko, Goriško, slovenski del Istre, mesto Trst z okolico" ter "Štajersko in Koroško", kolikor sta bili "ti deželi del države SHS".¹⁴ Neposredno pred oblikovanjem Kraljevine SHS je to na Štajerskem pomenilo ozemlje do razmejitvene črte z Nemško Avstrijo okoli Radgone, Šentilja in Kozjaka, na Koroškem pa ozemlje južno od Zilje in Drave ter velikovski okraj. Glede na italijansko zasedbo Primorske in dela nekdanje dežele Kranjske (postojnskega in širokega pasu logaškega okraja, delov občin Oslica in Sorica v kranjskem okraju, občine Bela peč in dobre polovice občine Rateče v radovljiškem okraju) v novembru 1918¹⁵ je politično in upravno združena Slovenija iz leta 1918 obsegala večino nekdanje dežele Kranjske, slovenski del nekdanje dežele Štajerske in omenjeni del Koroške. Z izjemo slednje to ozemlje danes tvori približno dve tretjini Republike Slovenije.

Po oblikovanju Kraljevine SHS je nacionalna državnost dosežena v Državi SHS,¹⁶ za Slovence pomenila zgolj kratkotrajno izkušnjo narodnopolitične samostojnosti, ki je označila njihovo pot v novo, 1. decembra 1918 oblikovano državno skupnost jugoslovanskih narodov. Čeprav je srbski in nato jugoslovanski prestolonaslednik Aleksander Karađorđević ob oblikovanju Kraljevine SHS izjavil, da sprejema predlog odposlancev Narodnega Vijeća, naj do sklica Ustavodajne skupščine pod kontrolo državne vlade še naprej delujejo avtonomni upravni organi iz nekdanje Države SHS, ki naj bi bili za svoje uradovanje odgovorni tudi avtonomnim predstavništvom,¹⁷ se je kmalu pokazalo, da nova jugoslovanska "centralna vlada obstoječih avtonomij niti tam ne mara spoštovati, kjer bi jih lahko in kjer bi bilo to v očitno korist uprave same in konsolidacije razmer v novi državi".¹⁸ Slovenska Narodna vlada je bila po svojem predhodnem odstopu z dne 23. decembra 1918 s posebnim ukazom prestolonaslednika Aleksandra ukinjena že 20. januarja 1919. Namesto nje je bila oblikovana po sestavi že močno skršena Deželna vlada za Slovenijo s samo šestimi upravnimi resorji, ki ji je beograjska vlada ob pomoči slovenskih unitarnocentralističnih političnih sil nenehno spodbijala njene avtonomne pristojnosti.¹⁹ Deloma dopuščena upravna avtonomija Slovenije se je končala 12. julija 1921, ko je bila v skladu z določili vidovdanske ustave, sprejete 28. junija 1921, ukinjena Deželna vlada za Slovenijo.

Ukinitev Deželne vlade za Slovenijo je bila naravna posledica unitarnocentralistično opredeljenega državnega razvoja Kraljevine SHS, kajti vidovdanska ustava je ta razvoj utemeljila izključno le v načelu jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma. Uzakonjala je jugoslovansko nacionalno enotnost, kajti po njenih določilih so bili Slovenci, Hrvati in Srbi

¹³ Prim. Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev : od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana 1961, str. 469.

¹⁴ Glej op. 11.

¹⁵ Andrej Rahten: Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934). Celovec, Ljubljana, Dunaj 2002, str. 197 (Rahten, Pozabljeni premier).

¹⁶ Gre za nacionalno državnost in ne državo, kot sem pomotoma zapisal v svoji razpravi Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize, v: Slovenci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 121-134 (Perovšek, Slovenska državna volja). V omenjeni razpravi na straneh 121, 124-127 prav tako zagovarjam stališče o slovenski nacionalni državnosti (konfederativnem položaju slovenskega ozemlja) v Državi SHS. Ob navedbi ocene iz liberalnega dnevnika Jutro z dne 14. 6. 1925, da so novembra 1918 "imeli Slovenci, četudi ne formalno, a praktično svojo državo", pa sem v besedilu na str. 126 zapisal "dejstvo slovenske nacionalne države". Pravilno je državnosti. Ta zapis je nehoti nastal na osnovi omenjenega navedka iz Jutra. Ker sieer v razpravi Slovenska državna volja *eksplicite* pišem o "slovenski nacionalni državnosti" (med drugim *tudi* na str. 126) so, kar zadeva mojo razpravo, opozorila na "neupravičenost prikazovanja slovenskega bivanja v Državi SHS kot prve slovenske nacionalne države", odveč. (Rahten, SLS v beograjski skupščini, str. 22; isti: Pozabljeni premier, str. 199).

¹⁷ UL NV SHS, 7. 12. 1918, Narodu države SHS!

¹⁸ Janko Brčič: Od prevrata do ustave, v: Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana 1928, str. 211.

¹⁹ O tem Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 133-134, 138-140 (Perovšek Liberalizem in vprašanje slovenstva).

(drugih nacionalnih imen ni ustava niti omenjala) zgolj "plemena" namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda. Poleg tega je Vidovdanska ustava vzpostavljala tudi strogo centralistični državni ustroj, ki je onemogočal oblikovanje kakršnih koli nacionalno zaokroženih in zgodovinsko utemeljenih upravnih enot. Mimo vseh narodno-zgodovinskih meril je jugoslovansko državno ozemlje povsem aritmetično razdelila na 33 upravno-teritorialnih enot (t. i. oblasti), ki so smele imeti največ 800.000 prebivalcev. Med temi 33 oblastmi sta bili dve na slovenskem ozemlju: ljubljanska (s sedežem v Ljubljani) in mariborska (s sedežem v Mariboru). Ljubljanska oblast je obsegala ozemlje nekdanje dežele Kranjske in hrvaški okraj Kastav, mariborska pa ozemlje nekdanje dežele Štajerske, Mežiško dolino, Prekmurje in hrvaško Medjimurje. Vidovdanska ustava je sicer uzakonjala samoupravo t. i. oblasti. Vendar pa so bili oblastni samoupravni organi (skupščine in oblastni odbori) še vedno podrejeni odločitvam centralne (beograjske) državne oblasti. Tako je Vidovdanska ustava Slovence (in drugim jugoslovanskim narodom) onemogočala, da bi lahko samostojno in neodvisno odločali o svojem političnem in nacionalnem razvoju.²⁰

Enako je bil utemeljen narodnopolitični in državnopravni razvoj v jugoslovanski državi tudi po uvedbi osebne diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929. Kralj Aleksander, ki je na ta dan razveljavil Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino in onemogočil gonilno silo demokratičnega parlamentarnega sistema - politične stranke, saj je prepovedal in razpustil vse, je do konca leta 1929 na novo uzakonil jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. V Zakonu o spremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929 je najprej ponovno opredelil Slovence, Hrvate in Srbe zgolj kot "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda. V 3. oktobra 1929 razglašenem Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine pa je šel še dlje. Jugoslovanski narodni unitarizem je zakonsko uveljavil tudi z novim državnim nazivom, saj je naziv kraljevine, ki ga je do tedaj sestavljalo troje "plemenskih" imen - srbsko, hrvaško in slovensko - spremenil v eno, narodne individualnosti prekrivajoče jugoslovansko ime. Od oktobra 1929 je torej obstajala Kraljevina Jugoslavija, ki je bila po novem razdeljena na devet banovin. Na tej podlagi sta se ljubljanska in mariborska oblast združili v Dravsko banovino, ki je v glavnem obsegala vse slovensko ozemlje v Kraljevini Jugoslaviji, vendar brez črnomalskega in metliškega okraja, pač pa s hrvaškim okrajem Čabar. Zamenjavo s sosednjo Savsko banovino in s tem prilagoditev narodnostnim mejam so izvršili 28. avgusta 1931. Toda nova upravna razdelitev na posamezne banovine, v slovenskem primeru prilagojene narodnostnim mejam, ni izpodbijala načela državnega centralizma. Banovine so bile upravno-teritorialne enote, ki so bile kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju obče uprave še vedno neposredno podrejene centralni državni oblasti v Beogradu. Ban, ki je v banovini izvajal najvišjo politično in občo upravno oblast, je bil le predstavnik kraljeve vlade. Bana in vse višje uradništvo banske uprave je na predlog ministra za notranje zadeve postavljala kralj, medtem ko je člane banovega posvetovalnega organa - banskega sveta - na banov predlog postavljali in zamenjevali ministri za notranje zadeve. Tako banovine niso znikale centralizma, so pa predstavljale specifičen način upravne decentralizacije jugoslovanske unitarne države. S tem je banovinska uprava predstavljala samo člen v popolnoma enotnem sistemu strogo hierarhične lestvice jugoslovanskih državnih organov.²¹

Vse prvine nadaljnega centralističnega razvoja jugoslovanske države je kralj Aleksander 3. septembra 1931 uzakonil tudi z ustavo. Ustavo je oktroiral, torej brez sodelovanja parlamenta predpisal in razglasil sam. Tako je na absolutistični način tudi ustavno potrdil jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. Nanj se je ves čas obstoja prve jugoslovanske skupnosti opiral

²⁰ Jurij Perovšek: Jugoslavija - pričakovanja in realnost, v: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 242-243.

²¹ Prav tam, str. 243-244.

velikosrbski nadvladovalni program. Temu sta jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem predstavljala prikladno sredstvo za uveljavljanje velikosrbskega razumevanja jugoslovanske države, ki naj bi bila zgolj lastnina enega, to je srbskega naroda, ene, to je beograjske politike, in ene - karadorđevićevske kraljevske hiše. Velikosrbski hegemonizem je hotel prek unitaristične in centralistične politike najprej poenotiti, nato pa si politično podvreči vso jugoslovansko državo. Jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem, velikosrbska nadvladovalna politika in tako utemeljeno preprečevanje narodnostnega razmaha posameznih jugoslovanskih narodnih individualnosti je bila ustavno in politično določena resnica jugoslovanske države v letih 1918-1941.²²

II. Uhajanje jugoslovanskemu centralizmu

V unitaristično in centralistično opredeljeni jugoslovanski skupnosti bi Slovencem, ustavnopravno obojenim na nacionalni izbris, resnično lahko preostalo le še "delo in plačevanje" novi državi. Srbi so namreč zaradi svoje zgodovinske samozvesti, številčne moči, beograjskega državnega centralizma, prevlade v vojaškem in policijskem aparatu in pri oblikovanju državne politike v prvi Jugoslaviji imeli gospodujoč položaj, medtem ko so Hrvati kot drugi najmočnejši politični dejavnik v državi na osnovi zavesti o svoji historični državnopравни individualnosti nenehoma pretresali svojo in jugoslovansko politiko z razpravo o vprašanju notranje državne preureditve. Tako naj bi bili nasproti Srbom in Hrvatom "samo mi Slovenci" - kot je dejal A. Korošec - "uboga raja, zapostavljena pastorka, ki naj stoji vedno ob strani".²³ Toda tako le ni bilo, kajti Slovenci so v prvi Jugoslaviji kljub njenemu unitarnocentralističnemu ustroju in nedemokratskemu državopolitičnemu razvoju v marsičem tudi zgodovinsko pridobili. Tako je bil tisti del slovenskega naroda, ki je živel v okviru jugoslovanske države razbremenjen, pred tem slovenskemu narodnostnemu obstoju grozečega nemško-madžarskega nacionalnega pritiska (koroški in zlasti primorski Slovenci, ki so po oblikovanju jugoslovanske države živeli v Republiki Avstriji in Kraljevini Italiji, so bili med obema svetovnima vojnama v bistveno slabšem narodnopolitičnem položaju) in je imel možnost v novi jugoslovanski stvarnosti ponovno opredeliti in poudariti svoj narodnopolitični program. Vprašanje, kako oblikovati svoje poglede na jugoslovansko politično in državno stvarnost, je namreč v prvi jugoslovanski skupnosti odločilno označilo razmišljanja Slovencev o njihovem nadaljnjem nacionalnem žitju in bitju. Na to vprašanje so se odzvali različno, kajti slovenska politika in narodna tvornost sta se pri tem znašli na odločilnem razpotju: ali sprejeti utopitev v izmišljenem jugoslovanskem narodu, ki naj bi predstavljal edino logično nacionalno podobo po velikosrbski roki urejene unitarnocentralistične Jugoslavije, ali pa se taki nacionalni usodi upreti ter se na osnovi zavesti o posebni slovenski narodni individualnosti boriti za pravico do svojega jezika, kulture in lastne nacionalne državnosti, ki bi jo zagotovila avtonomistično ali federativno preurejena jugoslovanska državna zveza. Razpotje med tema dvema odločitvama je odločilno označevalo proces, skozi katerega se je oblikoval slovenski nacionalni program v prvi jugoslovanski skupnosti.

Čas prve Jugoslavije je pri oblikovanju slovenskega narodnega programa v razgibanem in zgodovinsko prelamljujočem obdobju med obema svetovnima vojnama imel poseben pomen. Jugoslovansko državno bistvo je namreč vzbudilo večinski del slovenske politike v boj proti jugoslovanskemu unitarizmu. V tem boju so Slovenci poglobili zavest o svoji etnični, kulturni in politični entiteti in se odločili ohraniti in ucvrstiti svojo nacionalno individualnost ter si zagotoviti nemoten nacionalni in kulturni razvoj. To je dokazovala avtonomistično-federalistična usmeritev, ki je že v začetku dvajsetih let na Slovenskem dobila večinsko

²² Prav tam, str. 244.

²³ Slovenec, 16. 11. 1926, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke.

podporo, medtem ko se je za jugoslovansko unitarnocentralistično usmeritev odločila manjšina. Med več idejno, socialno in politično različnih slovenskih političnih opcij, ki so podpirale program jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma, je bila v letih 1918-1941 njegova najpomembnejša predstavica liberalna politika. Opozoriti pa velja, da je v delu liberalne politike in liberalnih narodnodemokratskih skupin, ki v liberalnem taboru niso prevladale, ves čas prve jugoslovanske države živela tudi slovenska avtonomistična usmeritev.²⁴

Liberalcem nasprotni katoliški tabor in njegova politična predstavica Slovenska ljudska stranka pa sta predstavljala najmočnejši politični dejavnik med zagovorniki avtonomistično-federalističnih slovenskih nacionalnih zahtev. Pri tem je treba poudariti, da so poleg SLS te zahteve v dvajsetih letih podpirali tudi drugi politični subjekti: Združenje slovenskih avtonomistov, Narodno socialistična stranka, Socialistična stranka delovnega ljudstva, Slovenska republikanska stranka, Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, Slovenska kmetijska stranka, slovenski komunisti, med socialisti pa t. i. Bernotova skupina. V tridesetih letih je ob politično najmočnejši SLS slovensko avtonomistično-federalistično stališče programsko zelo prodorno zagovarjalo še ljudskofrontno gibanje, katerega temeljni nosilci so bili komunisti, krščanski socialisti, slovensko usmerjena narodnodemokratska inteligenca in narodnodemokratsko preobraženo slovensko sokolstvo. Avtonomistični usmeritvi, ki se je utelešala v SLS, se le-ta ni nikoli odpovedala in je do konca Kraljevine Jugoslavije zagovarjala slovenski avtonomistično-federalistični program. Zahteva po avtonomiji je bila v letih 1918-1941 tudi po večinski narodni volji opredeljen avtentični slovenski pogled na Jugoslavijo, ki se ji Slovenci, "predvsem zaradi dokaj utemeljenega strahu pred nemško in italijansko nevarnostjo", sicer niso odrekali.²⁵ Na osnovi takratnega slovenskega pogleda na Jugoslavijo in položaj Slovenije v njej sta se v času med svetovnima vojnama utrdila slovensko narodno stališče in slovenska nacionalna samozavest.²⁶

Slovenska politika je bila - v okviru danih možnosti - v vprašanju avtonomije tudi neposredno dejavna. V letih 1927-1929 je namreč Slovenska ljudska stranka v Sloveniji vzpostavila neke vrste "tiho avtonomijo". Triindvajsetega januarja 1927 so bile volitve v oblastne skupščine, to je v skupščine t. i. oblasti. S tem je zaživela oblastna samouprava, ko so lahko oblasti prek voljenih skupščin začele samoupravno urejati nekatere pokrajinske gospodarsko socialne in kulturne prosvetne zadeve. Pri tem je beograjska vlada neposredno in prek velikih županov, ki jih je imenoval kralj in so vodili posle obče uprave v oblasteh, nadzorovala delovanje oblastnih samouprav.

Zmagovalka oblastnih volitev v Sloveniji je bila SLS, ki je na osnovi svojega avtonomističnega programa v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini dobila večino glasov. Njeni poslanci so za predsednika ljubljanske in mariborske oblastne skupščine in njunih izvršilnih organov - oblastnih odborov - izvolili predstavnika SLS. Prav tako sta SLS pripadala tudi oba 28. februarja 1927 od kralja imenovana velika župana ljubljanske in mariborske oblasti. Ker je SLS ocenila, da lahko v obstoječih političnih razmerah prek oblastnih samouprav vsaj deloma uresniči svoje avtonomistične zamisli in hkrati tudi svojo oblastno dominacijo v Sloveniji, je februarja 1927 stopila tudi v vlado. Tako se je po dolgoletni opoziciji odločila za pragmatično politiko.

Uvedba oblastnih samouprav je pomenila delno ublažitev ostrega centralističnega državnopravnega sistema. Tako lahko o času njihovega delovanja -

²⁴ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 204-237; isti: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, v: Slovenska trideseta leta. *Simpozij 1995*. Ljubljana 1997, str. 20-23 (Perovšek, Slovenci in Jugoslavija); isti: Slovenci in Jugoslavija v letih 1918-1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik 69 (nova vrsta 34), 1998, št. 1, str. 60-73.

²⁵ Vasilij Melik: Problemi v razvoju slovenske narodne identitete (do 1941), v: Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas. Ljubljana 1997, str. 52.

²⁶ Perovšek, Slovenska državna volja, str. 127-134; isti, Slovenci in Jugoslavija, str. 23-26.

od formalnega konstituiranja 23. februarja 1927 do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929, ko so bile oblastne skupščine ukinjene - govorimo tudi kot o času, ko je v prvi Jugoslaviji zaživel slovenski parlamentarizem. Zaznamovala so ga intenzivna prizadevanja SLS, da bi v Sloveniji pod njenim vodstvom prek oblastnih samouprav čim bolj samostojno urejali pomembne gospodarsko-socialne in kulturno-prosvetne zadeve, ki jih je centralistična državna uprava več let neustrezno reševala ali zanemarjala. Obe slovenski samoupravi sta, skladno z določili vidovdanske ustave in kasnejšo vladno Uredbo o oblastni in sreski samoupravi, v prvi polovici leta 1927 od ljubljanskega in mariborskega velikega župana prevzeli vrsto pristojnosti: nadzor nad občinami in okrajnimi samoupravami ter upravljanje bivšega deželnega premoženja. Kasneje sta organizirali tudi svoje oblastne denarne zavode. V času, ko je bila SLS še v vladi - do srede aprila 1927 - je beograjska Narodna skupščina slovenskima oblastnima skupščinama dala tudi pravico, da v mejah ustave in državnih zakonov spreminjata, dopolnjujeta in razveljavljata bивše deželne zakone. S tem je bila slovenskima oblastnima skupščinama omogočena razširjena uredbodajna pristojnost. Leto dni kasneje, marca 1928, sta obe slovenski samoupravi po posebnem pooblastilu Narodne skupščine edini v državi dobili tudi pravico spreminjati nekatere pomembne naredbe Narodne in Deželne vlade iz let 1918-1921. S tem sta edini v državi imeli pravico sprejemati ne le izvršilne naredbe k zakonom, ki jih je sprejemala Narodna skupščina, pač pa sta lahko izdajali tudi uredbe z zakonsko močjo oziroma sta *de facto* začeli izvajati celo omejene zakonodajne funkcije. Ta privilegij je bil pogojen s sodelovanjem SLS v vladi. Asimetrično udeležanje oblastne samouprave v Sloveniji je sprožilo kritike zlasti na Hrvaškem, kjer so o slovenskih oblasteh celo pisali kot o "državi v državi".

Po sklenitvi znanega Blejskega sporazuma med SLS in velikosrbsko Narodno radikalno stranko julija 1927, na osnovi katerega je SLS po ponovni zmagi na parlamentarnih volitvah septembra 1927 zopet stopila vlado in v njej ostala do kraljeve diktature, je prišlo do prenosa številnih pristojnosti in ustanov od posameznih ministrstev na slovenski oblastni samoupravi. Ljubljanska in mariborska oblastna samouprava sta v drugi polovici leta 1927 od vseh samouprav v državi od posameznih resornih ministrstev prevzeli največ zadev in ustanov na področju javnih gradenj, kmetijstva, neagrarnih panog, zdravstva, socialnega skrbstva in strokovnega šolstva. Prav tako sta bila njuna oblastna proračuna za leto 1928 in 1929, s katerima sta si zagotovili gnotne temelje za svoje delovanje in ki sta bila najvišja v državi, od ministra za finance potrjena hitro in brez zapletov. Pri tem pa so centralistične oblasti uspele doseči tudi svoj cilj, to je razbremenitev obveznosti osrednjega proračuna pri financiranju posameznih oblastí. Tiste samouprave, med katerimi sta posebej izstopali slovenski, ki so hotele uspešno izvajati svoje naloge, so morale pri oblikovanju svojih proračunov poiskati pretežno lastne vire. To je pomenilo dodatno davčno obremenitev slovenskega prebivalstva, kar je opozicija ostro kritizirala.

Uvedba diktature je končala slabo dvoletno obdobje, ko so Slovenci - zlasti na gospodarsko socialnem področju - veliko pomembnih zadev v znatni meri upravljali sami. Pri tem sta obe oblastni samoupravi, kolikor je le omogočala zakonodaja, delovali kot ena slovenska upravna enota. Neuspešni pa so bili naporí, da bi obe oblastni skupščini zasedali skupaj kot nekakšen slovenski parlament. Slovenski oblastni skupščini sta si tudi prizadevali, da bi, seveda kompetenčno omejeno, delovali po zgledu beograjskega parlamenta. Pri obravnavanju vrste vprašanj, tudi političnih, je prišel do izraza pluralizem pogledov vseh tedanjih 12 strank, ki so bile zastopane v slovenskih oblastnih skupščinah. V tem smislu sta bili ljubljanska in mariborska oblastna skupščina celo neke vrste predhodnici slovenskega parlamenta, izvoljenega aprila 1990. V vmesnih obdobjih so namreč bila slovenska parlamentarna predstavniška telesa sestavljena strankarsko monolitno.

Slovenski samoupravi sta največje uspehe dosegli na gospodarskem področju - pri javnih gradnjah in vzpodbujanju razvoja agrarnih panog. Njun izjemno pomemben dosežek je bila tudi ureditev zdravstva v povezavi z reševanjem socialne problematike. Izboljšali sta še razmere na področju prosvete in kulture. Takratni vodilni politični dejavnik na Slovenskem, SLS, je, ob ostri kritiki opozicije, delovanje obeh oblastnih samouprav izkoriščala tudi za svoje strankarske koristi. Vendar je treba poudariti, da so njuni najpomembnejši dosežki koristili vsem oziroma splošnim slovenskim interesom.

Slovinci so prek delovanja oblastnih samouprav v letih 1927-1929 pokazali voljo in sposobnost, da samostojno rešujejo pomembna vprašanja svojega razvoja. Ne glede na pretirane in tudi omalovažujoče ocene rezultatov delovanja obeh slovenskih oblastnih samouprav je treba poudariti dejstvo, da so se gnotni pogoji in organiziranost vseh dejavnosti in ustanov, ki sta jih prevzeli, že v kratkem času znatno izboljšali v primerjavi z njihovim stanjem v času dolgoletnega centralističnega upravljanja. Toda uspešno delovanje slovenskih samouprav, ki je bilo bistveno bolj učinkovito kot v drugih 31 oblasteh v državi, je kljub temu ostalo še daleč od udejanjenja že v dvajsetih letih celovito izoblikovanih programov o zakonodajni avtonomiji Slovenije z lastnim parlamentom in vlado.²⁷

Z uvedbo diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929 so bila ukinjena vsa samoupravna telesa in organi ljubljanske in mariborske oblasti. Jeseni 1929 sta bili oblikovani Dravska banovina in njena kraljevska banska uprava. V banovini je vse posle obče uprave in doterdanjo samouprave prevzel ban, ki je svoje naloge na gospodarskem, socialnem in kulturno - prosvetnem področju ter glede javne varnosti opravljal pod vrhovnim nadzorstvom in po navodilih resornih beograjskih ministrstev, neposredno pa je bil vezan na notranjega ministra. Možnosti, da bi Slovenci - tako kot v letih 1927-1929 prek oblastnih samouprav - samostojno reševali pomembna vprašanja svojega razvoja, ni bilo več. Boj za avtonomijo Slovenije se je vrnil na začetek.²⁸

Kljub vpetosti Slovenije v centralistični državni sistem pa je v drugi polovici tridesetih let znova zaživela "tiha" slovenska avtonomija. Banski svet, ki je kot banov posvetovalni organ začel delovati leta 1931, je okrepil svojo vlogo pri sprejemanju proračuna. Poglavitna naloga banskega sveta je bila dajanje pripomb k banovemu predlogu proračuna glede gospodarskih, socialnih, zdravstvenih in kulturno prosvetnih dejavnosti in ustanov, in sicer tako s stališča potreb v njem zastopanih okrajev in mest kot tudi širše, za vse območje banovine, vendar banski svet o proračunu ni smel sklepati.²⁹ Kasneje pa so razprave o proračunu iz ozkih lokalnih okvirov prerasle v temeljite obdelave vseh perečih gospodarskih, finančnih, socialnih, zdravstvenih, šolskih in kulturnih zadev ter delovanja javne uprave, občasno pa so posegale tudi na politično področje in so odsevale vse aktualno dogajanje v Sloveniji. Tako delovanje banskega sveta je vzpodbudila SLS potem, ko je poleti 1935 vstopila v vlado. Voditelj SLS A. Korošec, ki je postal notranji minister je v tej funkciji poskrbel, da so vodilne oblastne položaje v Dravski banovini in večino v banskem svetu dobili pripadniki njegove stranke. S prevlado privržencev SLS v banskem svetu, ki so - tako kot v prvi polovici tridesetih let, ko je bila banska uprava v liberalnih rokah - oblastne privilegije izrabljali tudi za strankarske koristi, so se v Sloveniji na specifičen način spet povrnile razmere iz časa delovanja oblastnih samouprav. Banski svet je postal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju zadev, pomembnih za socialno gospodarski in kulturno prosvetni napredek Slovenije. Nastopilo je novo obdobje v prizadevanjih za avtonomno Slovenijo. Množile so se zahteve po njeni gospodarski, finančni, socialni in kulturni samostojnosti, po enakopravnosti slovenskega jezika v uradnem poslovanju, vse pogostejše pa se je v

²⁷ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 12-13, 106-302, 325-331, 346.

²⁸ Miroslav Stiplovšek: Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXVII, 1997, št. 2 (*Ferenčev zbornik*), str. 93, 96-97 (Stiplovšek, Oblikovanje Dravske banovine); isti, Slovenski parlamentarizem, str. 316-317.

²⁹ Stiplovšek, Oblikovanje Dravske banovine, str. 102-103.

razpravah v banskem svetu namesto oznake Dravska banovina pojavljalo ime Slovenija. Te zahteve so banski svetniki postavljali na vsakem zasedanju. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta je bil 17. februarja 1940, ko je sprejel resolucijo o ustanovitvi posebne državnopravne enote Banovine Slovenije. Ob tem so banski svetniki še poudarili, da je treba banski svet takoj nadomestiti z izvoljenim banovinskim zborom, ki bo poleg ostalega odločal o vseh vprašanih banovinskega proračuna in bo imel tudi zakonodajne pravice. Resolucija o ustanovitvi Banovine Slovenije je odražala obstoječe stanje na Slovenskem, kjer je življenje v drugi polovici tridesetih let dejansko potekalo samostojno, po slovensko, čeprav za to formalnopravno ni bilo nobene zakonske podlage.³⁰

Zahteva po ustanovitvi Banovine Slovenije februarja 1940 je bila postavljena v času, ko je v banski upravi Dravske banovine od septembra 1939 dalje potekalo intenzivno delo za ustanovitev slovenske banovine. Začeli so ga potem, ko je bila 26. 8. 1939 oblikovana Banovina Hrvaška, ki je imela v okviru Kraljevine Jugoslavije poseben državnopravni položaj in določena obeležja državnosti. Obenem z oblikovanjem Banovine Hrvaške je jugoslovanski državni vrh predvidel tudi možnost oblikovanja drugih državnopravnih enot (banovin) v državi. Pri vladi je bila 14. 9. 1939 za izdelavo pravnih aktov za Banovino Slovenijo imenovana posebna komisija. Na tej osnovi so v banski upravi Dravske banovine pripravili besedila vrste uredb: uredbe o ustanovitvi slovenske banovine, uredbe o organiziranosti banskega oblastva in banovinskega zbora kot slovenskega parlamentarnega predstavništva, uredbe o volitvah v banovinski zbor in o njegovem poslovniku, uredbe o upravnem sodišču za Slovenijo in uredbe o banovinskem proračunu. Pripravljeni so bili tudi predlogi o prenosu zadev s posameznih ministrstev na urade v Ljubljani. Leta 1940 je nekdanji minister SLS dr. Andrej Gosar v posebni publikaciji objavil še študijo Banovina Slovenija, v kateri je utemeljil številne državnopravne, gospodarske in finančne razloge za oblikovanje slovenske banovine. Priprave za ustanovitev Banovine Slovenije so nato zaradi naraščajoče vojne nevarnosti prekinili. Zato na zadnjem zasedanju februarja 1941 banski svet o ustanovitvi slovenske banovine ni več razpravjal.³¹

III. Boljši pogoji za razvoj kulture

Po slovensko in hkrati oprto na formalnopravno osnovo pa je po letu 1918 potekalo življenje na kulturno prosvetnem področju. Z oblikovanjem prve jugoslovanske države so odpadle vse pred tem z nemškimi nacionalizmom pogojene politične ovire in zavladali so, zlasti v prvih letih do vidovdanske ustave, mnogo ugodnejši pogoji za rast in izpopolnjevanje slovenske kulture in šolstva. Najpomembnejši pridobitvi tega časa sta bili slovenizacija in izpopolnitev šolstva na Slovenskem, ki sta bili opravljeni do konca leta 1920, in ustanovitev prve slovenske univerze leta 1919 v Ljubljani. Že v času delovanja slovenske Narodne vlade novembra 1918 je bil uveden obvezen pouk vseh predmetov na osnovnih in meščanskih šolah v slovenščini. To je bil pomemben napredek v razvoju slovenskega šolstva, saj je bila še leta 1900 nemščina učni jezik na tretjini osnovnih šol na spodnjem Štajerskem in na desetini osnovnih šol na Kranjskem. V prvih letih po oblikovanju Kraljevine SHS se je povečalo tudi število slovenskih učiteljev. Ob obisku ameriške študijske komisije za bodočo razmejitev med Kraljevino SHS in Republiko Avstrijo so namreč štajerski Nemci 27.

³⁰ Momčilo Zečević: Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca 1918-1940. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXI, Ljubljana 1991, št. 1 (*Življenje in delo dr. Antona Korošca. Razprave s simpozija v Mariboru 13. decembra 1990*), str. 72 (Zečević, Pogledi na Korošca); Janko Prunk: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji, v: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 140; Miroslav Stiplovšek: Die verfassungsrechtliche Lage und die Autonomiebestrebungen Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918-1941. Österreichische Osthefte, Jahrgang 39, Wien 1997, Heft 1, S. 39; isti, Slovenski parlamentarizem, str. 335, 338-339.

³¹ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija, str. 25; Zečević, Pogledi na Korošca, str. 72; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 339-342.

januarja 1919 v Mariboru organizirali nasilne demonstracije, v katerih so sodelovali tudi nemški učitelji, ki so na ulice pripeljali cele razrede otrok. Slovenska šolska oblast je po teh dogodkih začela intenzivnejše odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljati slovenske. Po demonstracijah na Štajerskem so odpustili 36 srednješolskih in 200-300 osnovnošolskih učiteljev. Večina odpuščenih nemških učiteljev se je izselila v Avstrijo. Pri tem je bil zelo dobrodošel prvi val slovenskih učiteljev, ki so v jugoslovansko državo pribežali iz Primorske. Samo do italijanske šolske reforme (popolna italijanizacija šolstva), ki so jo začeli izvajati leta 1923, je s Primorske v Kraljevino SHS pribežalo 355 slovenskih učiteljev, pozneje pa še 200-300. V prvih dveh letih po oblikovanju Kraljevine SHS so ustanovili skoraj 150 novih razredov po slovenskih osnovnih šolah.³²

V letih neposredno po oblikovanju Kraljevine SHS so slovenizirali tudi skoraj vse srednje šole na slovenskem ozemlju. Prej je bila na tem ozemlju slovenska samo zasebna škofijska gimnazija (Zavod sv. Stanislava) v Št. Vidu nad Ljubljano. Sedem srednjih šol je bilo povsem nemških, šest pa dvojezičnih. Za potrebe nemške manjšine je nato nekaj let ostala samo realna gimnazija v Ljubljani, sicer pa je imela nemška manjšina okoli 40 manjšinskih osnovnih šol z nemškim učnim jezikom, največ na Kočevskem. Madžarska manjšina je imela v Prekmurju 16 osnovnih šol. Po nastanku jugoslovanske države so poslovenili tudi vseh 8 učiteljišč, od katerih je bila prej polovica dvojezičnih, medtem ko slovenskega učiteljišča ni bilo. V Ljubljani je bila na novo ustanovljena Trgovska akademija. Krono vseh teh prizadevanj pa je predstavljala ustanovitev ljubljanske univerze s petimi fakultetami (filozofsko, pravno, teološko, tehnično in nepopolno medicinsko). To je bila nedvomno najpomembnejša pridobitev za razmah in pravo konstituiranje slovenske znanosti. Ljubljanska univerza je kmalu dobila simbolični pomen vseh slovenskih kulturnih pridobitev v novi državi. S tem, ko se je po letu 1918 slovenščina uporabljala kot uradni jezik v vseh uradih in ko so na univerzi pospešeno razvijali slovensko strokovno terminologijo, je slovenščina postala - kljub narodnounitaristično zasnovani jugoslovanski državi - celovit kultiviran evropski jezik. Ta proces so sicer slovenski izobraženci počasi razvijali že pol stoletja pred oblikovanjem jugoslovanske države, zaokrožen pa je bil šele po njeni ustanovitvi.³³

Poleg temeljnega pogoja za samostojen kulturni razvoj - slovenizacije šolstva in ustanovitve nacionalne univerze - je h kulturnemu napredku Slovencev v jugoslovanski državi pomembno prispevalo tudi ustanavljanje številnih novih stanovskih, strokovnih, interesnih in kulturnih organizacij ter ustanov in društev. Po razpadu avstrijske države so bila na Slovenskem ustanovljena Narodna gledališča v Ljubljani, Mariboru, Celju in na Ptuj, zaživela je Narodna galerija v Ljubljani, ustanovljeni pa so bili še Glasbeni konservatorij, Orkestralno društvo, Etnografski inštitut oziroma muzej, Umetnostno zgodovinsko društvo, Znanstveno društvo za humanistične vede, Geografsko društvo, Društvo slovenskih leposlovcev, Društvo slovenskih upodabljalčevih umetnikov, Zveza slovenskih pevskih zborov in Društvo ljubiteljev slovenske umetnosti. Delovati sta pričeli tudi narodnoobrambni organizaciji Jugoslovanska matica in Gospodarski zvon. Imeli sta nalogo pospeševati gospodarske in kulturne interese Jugoslovancev (in Slovencev), ki so ostali zunaj meja Kraljevine SHS. Ustanovljeni sta bili tudi Bogoslovna akademija in po dolgih letih prizadevanj avgusta 1938 Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Omeniti velja, da sta bivša licejska oziroma Studijska knjižnica za Kranjsko v Ljubljani in knjižnica Zgodovinskega društva v Mariboru dobili pravico do obveznega izvoda vsake v Sloveniji tiskane publikacije, s čimer je bilo utemeljeno sistematično zbiranje vsega narodovega

³² Ervin Dolenc: Leto 1918 kot kulturna prelomnica, v: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 262-263 (Dolenc, Kulturna prelomnica); isti: Glavni problemi slovenske kulture v prvi Jugoslaviji, v: Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine. Ljubljana 1999, str. 87-88 (Dolenc, Glavni problemi).

³³ Dolenc, Glavni problemi, str. 88; isti, Kulturna prelomnica, str. 263.

tiska na enem mestu. Poleg navedenih novih slovenskih kulturnih društev in znanstveno kulturnih ustanov so svoje delo nadaljevala tudi kulturno prosvetna društva, ki so bila ustanovljena že v avstrijski dobi: učiteljska društva, Glasbena matica, Slovenska matica, društvo Pravniki ter narodnoobrambni kulturni organizaciji Družba sv. Cirila in Metoda in Slovenska straža. Do tedaj tradicionalne nemške narodnokulturne ustanove oziroma "postojanke" - Filharmonija, društvo Kazina v Ljubljani in Nemška hiša v Celju - pa so po letu 1918 prešle v slovenske roke.³⁴

Stopnjevano narodnopolitično samozavedanje in slovenska kulturna samozavest v jugoslovanski državi (nanjo je vplivala tudi bistveno višja kulturno-civilizacijska raven Slovenije nasproti drugim delom države) sta Slovincem dala nov polet tudi v kulturno - ustvarjalnem delu. V prvi jugoslovanski državi se je zelo povečala literarna produkcija. Izhajalo je povprečno skoraj 100 izvirnih slovenskih leposlovnih del letno ter med 40 do 50 prevodov. Primerjava pri izhajanju časnikov med avstrijskim in jugoslovanskim časom pa pokaže, da je v desetletju pred prvo svetovno vojno izšlo povprečno 14 novih slovenskih časopisov na leto, v dveh desetletjih po njej pa je bilo to povprečje 37 periodičnih publikacij letno. Podobno je bilo pri knjižni ponudbi. Takrat največja splošna ljudska knjižnica na Slovenskem, Šentjakobska knjižnica v Ljubljani, je imela leta 1915 razmerje med slovenskimi in nemškimi knjigami 1:7 v korist nemških. Do začetka druge svetovne vojne se je to razmerje popravilo na 1:1,5 še vedno v korist nemških, medtem ko je bilo razmerje nasproti knjigam v drugih tujih jezikih (srbohrvaškem, češkem, poljskem, ruskem, italijanskem, francoskem, angleškem in esperantskem) občutno v korist slovenskih knjižnih enot.³⁵

Čas prve jugoslovanske države, posebej pa dvajsetih let, lahko označimo tudi kot enega od politično-mobilizacijskih vrhov v razvoju slovenske kulture. K temu je prispevalo dejstvo, da so se tedaj pomena dobre in množične, ne le političnoorganizacijske mreže, pač pa tudi strankarsko ali vsaj ideološko opredeljenih kulturnih organizacij zavedli vsi slovenski politični dejavniki. Političnoorganizacijsko delovanje slovenske politike na kulturnem področju je zato vzpodbujalo in krepilo slovenski kulturno prosvetni razvoj, kar je bil prav tako pomemben vzrok, da je bila konec dvajsetih let v kulturnih društvih organizirana vsaj četrtina aktivnega prebivalstva takrat še pretežno patriarhalne družine.³⁶ V dvajsetih letih je bilo v Sloveniji na kulturno - prosvetnem področju organizirano od 100.000 do 130.000 ljudi. Od teh se jih je vsaj dve tretjini na novo včlanilo v kulturne organizacije prav v tem času. V tridesetih letih, ko so zaradi prepovedi političnih strank nepolitične organizacije postale še pomembnejše, je bila rast članstva mnogo manjša. To je bila verjetno posledica gospodarske in politične krize (diktatura) ter dejstva, da je idejnopolični boj za množice na področju kulture v dvajsetih letih že izčrpal večji del tovrstnega potenciala med prebivalstvom. Kljub temu, da je kultura pri tem največkrat ostajala v službi ideologije in politike, pa je ta tekmovalno organizirana dejavnost med širokim slojem prebivalstva širila organizacijske sposobnosti, bralno kulturo in splošno razgledanost ljudi. To je Slovenijo - v nasprotju s prizadevanji vlade - kakovostno samo še bolj ločevalo od ostalih pokrajin v državi.³⁷

Slovinci so v prvi jugoslovanski državi kljub njenemu unitarnocentralističnemu ustroju na kulturno - prosvetnem področju doživeli znaten napredek. Tega ne izpodbija dejstvo, da so bile nove kulturne ustanove večkrat finančno podhranjene (to velja zlasti za mariborsko gledališče) in da je Univerzi (ob sprejemanju proračuna) večkrat grozila ukinitve; na udaru sta bili zlasti tehnična in nepopolna medicinska fakulteta. Dolga leta je bila ovirana tudi ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti. Ob tem so slabo delovale tudi nove strokovne

³⁴ Ervin Dolenc: Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 40-87 (Dolenc, Kulturni boj); isti, Glavni problemi, str. 88.

³⁵ Dolenc, Kulturna prelomnica, str. 264.

³⁶ Dolenc, Kulturni boj, str. 263-357.

³⁷ Dolenc, Kulturni boj, str. 376; isti, Glavni problemi, str. 93-94.

povezave v jugoslovanskem okviru ali pa so celo propadle. Tako, kot je prej Dunaj, pa je tudi Beograd skušal zavirati nezadržno preraščanje Ljubljane v slovensko narodnopolitično in kulturno središče. Pri tem ni uspel, kar je veljalo tudi za samolasten slovenski kulturni razvoj v jugoslovanski državi, ki je po svojih dosežkih bistveno presegel obdobje pred letom 1918.³⁸

IV. Obrat »z juga na sever« v gospodarstvu

Slovinci so v prvi Jugoslaviji napredovali tudi na gospodarskem področju. Pri tem je bila Slovenija že ob nastanku Kraljevine SHS v sorazmerno ugodnem položaju, saj je vanjo vstopila z že prepoznavno gospodarsko osnovo: prometnim omrežjem (železnice, zametki telekomunikacij - telegraf, telefon), zagotovljeno energetske oskrbo (rudniki, začetki elektrifikacije), razvito mrežo institucij finančnega posredništva (banke, regulativne hranilnice, kreditne zadruge) in izobraženostjo potencialne delovne sile (90% prebivalstva je bilo pismenega). Za hitrejši industrijski pospešek je manjkala en sam element - velik in carinsko zaščiten domači trg.³⁹

Vprašanje zaščitnega carinskega sistema, ki bi v zadostni meri preprečeval vstop tujega, predvsem potrošnega blaga, je sistemsko rešila jugoslovanska država, ki je takoj po svojem nastanku z visoko carinsko tarifo zaščitila domačo industrijo. Leta 1925 je še določila velike carinske pregrade pri vstopu tujih potrošnih dobrin. S tem se je, ob odsotnosti tuje konkurence, slovenskim podjetjem odprl širok in raznovrstnega, predvsem potrošnega blaga lačen jugoslovanski trg. Za razvoj slovenskega gospodarstva je bilo vzpodbudno tudi politično vzdušje v jugoslovanski državi, ki je bilo v prvih letih po njenem oblikovanju izrazito nenaklonjeno gospodarski aktivnosti tujcev. Slovenski podjetniki so se pri tem naslonili na državo in njene zakonske mehanizme prisile pri izločanju tuje konkurence, ko sta bili izvajani nacionalizacija (poslovenjenje) oziroma nostrifikacija tujih gospodarskih subjektov. Namen teh postopkov je bil, da domači državljani pridobijo večinsko last tujih podjetij in pomembne položaje v njih. Čeprav učinki te akcije niso dosegli pričakovanih, pa jih vseeno velja pozitivno oceniti. V tej zvezi lahko omenimo primer Trboveljske premogokopne družbe (TPD). TPD je morala dati četrtino delnic na voljo jugoslovanski bančni skupini - njen sestavni del so bili tudi slovenski bančniki - in preseliti svoj sedež z Dunaja v Ljubljano. S tem se je podvrgla jugoslovanski zakonodaji, ne glede na lastniško strukturo, ki je bila v glavnem še vedno sestavljena iz avstrijskih in francoskih bančnih konzorcijev. Za slovenske in jugoslovanske oblasti je bila nostrifikacija TPD pomemben dosežek, saj so s tem dobile kontrolo nad podjetjem in vpogled v njegovo vsakodnevno poslovanje. TPD je po svojem pomenu in moči daleč presegala slovenske meje, pa tudi jugoslovanski prostor ji je komaj zadoščal. Bila je največje jugoslovansko podjetje. V njeni lasti so bili vsi slovenski rudniki premoga, poleg tega pa je bila tudi lastnica več opekarn, cementarn in tovarn apna v Revirjih. Delnice TPD so kotirale kar na osnih borzah - treh jugoslovanskih (Ljubljana, Zagreb, Beograd) in v petih tujih finančnih središčih: na Dunaju, v Parizu, Pragi, Lyonu in v Ženevi. Omenimo naj še, da je delniška glavica TPD v obdobju med svetovnima vojnima predstavljala 35% vsega slovenskega delniškega kapitala.⁴⁰

³⁸ Dolenc, Leto 1918, str. 265.

³⁹ Žarko Lazarevič: Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu: preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju, v: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 277-278 (Lazarevič, Slovensko gospodarstvo); isti: Na južnih obzorjih: gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Nova revija, letnik XIV, april-maj 1995, št. 156-157, str. 190 (Lazarevič, Na južnih obzorjih).

⁴⁰ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 197; isti: Značilnosti industrializacije v obdobju med svetovnima vojnima, v: Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine. Ljubljana 1999, str. 43-44, 46 (Lazarevič, Značilnosti industrializacije); isti: Podjetništvo in slovenske banke, v: Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Janša-Zorn, France Kresal, Žarko Lazarevič: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhika 1998, str. 141-144 (Lazarevič, Podjetništvo in banke).

Ugodni izhodiščni pogoji za razvoj slovenskega gospodarstva v jugoslovanski državi so izhajali tudi iz spremenjene vloge Slovenije v novem gospodarskem prostoru. Slovenija je kot neizstopajoče in regionalno gospodarstvo v konkurenčnem in ekonomsko razvitem avstrijskem prostoru leta 1918 prestopila v gospodarsko nerazvit prostor, v katerem je bila pglavitna dejavnost kmetovanje. Tako je, kljub temu da je bila pred vstopom v Kraljevino SHS še vedno prevladujoče agrarna družba (dve tretjini prebivalstva se je preživljalo s kmetijstvom), "čez noč" postala gospodarsko in tehnološko najrazvitejši del jugoslovanske države. V Sloveniji so se infrastrukturni elementi, ustvarjeni v avstrijski dobi, še dobro desetletje kazali kot izrazita prednost pred jugoslovanskimi tekmecl.⁴¹ Zgodil se je zgodovinski obrat "z juga na sever".⁴² Ta sprememba gospodarskega prostora je imela posledice v sprostitvi podjetniške pobude in nagli industrializaciji Slovenije, katere glavni pospeševalec je bilo jugoslovansko povpraševanje. Sproženi so bili veliki modernizacijski procesi v slovenskem gospodarstvu, posledično tudi modernizacija slovenske družbe kot celote. Slovenija je v letih do druge svetovne vojne doživela prvi naglejši industrializacijski pospešek, saj se je njena industrijska proizvodnja do druge svetovne vojne povečala za dva in polkrat. S tem se je podvojilo tudi število razpoložljivih delovnih mest. Poenostavljeno je mogoče trditi, da je v tem času vsak mesec začela obratovati nova tovarna. Pri tem je treba opozoriti na dejstvo, da je bil nagel industrijski razvoj omogočen tudi z odsotnostjo vidnejših socialnih transferjev. Nagla rast, ko je tudi največ novoosnovanih tovarn odprlo vrata delavcem, je bila značilna za predkrizna dvajseta leta, medtem ko sta trideseta leta označevala konsolidacija in umirjenejši tempo razvoja. Vzroke upada industrializacije v tridesetih letih je iskati v posledicah znane velike gospodarske krize, ki je v letih 1930-1934 zajela tudi Jugoslavijo, in v dejstvu, da se je medtem začela ali nadaljevala tudi industrializacija drugih jugoslovanskih predelov, kar je seveda upočasnjevalo hitrost slovenskega gospodarskega razvoja.⁴³

Drugi temeljni strukturni napredek slovenskega gospodarstva v prvi Jugoslaviji je bilo dokončno oblikovanje slovenskega bančnega sistema s številčno pomnožitvijo bank. Nastanek jugoslovanske države je, podobno kot v industriji, ki je dobila manjkajoči pospešek z odprtjem novih tržišč, omogočil tudi razmah domačega bančništva. V Ljubljani se je število bank dvignilo od treh na devet, podružnice pa so imele v 31 krajih. Naraslo je tudi število podružnic neljubljanskih bank v slovenskem glavnem mestu. Ljubljana je v novi državi postala osrednje slovensko finančno središče, obenem pa tretje v državi. Kapitalski trg je dopolnjevala še borza, ki pa ni imela vidnejše vloge. Slovenska gospodarska pobuda se je med obema vojnama v glavnem financirala z neposredno bančno udeležbo pri investicijah. Banke so finančno podpirale in omogočale razmah slovenske industrije, s čimer sta izjemno narasla vloga in pomen bank. V slovenskem gospodarstvu je tedaj nastopil čas vladavine bank, in to slovenskih bank. Tako so samo tri najmočnejše slovenske banke - Zadržna gospodarska banka, Ljubljanska kreditna banka in Kreditni zavod za trgovino in industrijo - skupaj nadzorovale skoraj polovico delniškega kapitala v Sloveniji. (Kar zadeva tuji kapital, ki je prevladoval v kapitalsko intenzivnih panogah, naj omenimo, da je bilo konec tridesetih let razmerje med domačimi in tujimi kapitalskimi vložki v slovenski industriji od neugodnega predvojnega razmerja 1:10 v škodo Slovencev, spremenjeno v razmerje približno 2:1 v korist slovenske strani). Omeniti tudi velja, da so slovenske banke v tridesetih letih v primerjavi z drugimi

⁴¹ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 196; isti, Slovensko gospodarstvo, str. 277, 278; isti, Značilnosti industrializacije, str. 45.

⁴² Ervin Dolenc, Aleš Gabrič, Marjan Rode: Koraki v času. 20. stoletje. Ljubljana 1997, str. 62. - Navedek se nanaša na besedilo, ki ga je napisal Ervin Dolenc.

⁴³ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 199-200, 202, 203; isti, Slovensko gospodarstvo, str. 278; isti: Velika gospodarska kriza v tridesetih letih in Slovenci, v: Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Janša-Zorn, France Kresal, Žarko Lazarevič: Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. Vrhnika 1998, str. 130-132 (Lazarevič, Velika kriza).

bankami v državi zaradi svoje trdne podlage sorazmerno dobro prestale veliko gospodarsko krizo.⁴⁴

Slovinci so v prvi Jugoslaviji napredovali tudi na področju telekomunikacij, tako poštnih kot tudi telegrafskih in telefonskih zvez. Ta razvoj je bil posledica vsesplošnega slovenskega kulturnega in gospodarskega vzpona, ki je terjal učinkovito komunikacijsko mrežo. Modernizacija Slovenije je bila vidna tudi pri elektrifikaciji. Leta 1931 je bilo povezano in sklenjeno dotlej ločeno slovensko omrežje za distribucijo električne energije. Napredek je bil viden tudi na strokovnem področju. Že leta 1919 so na ljubljanski univerzi začeli s predavanji ekonomije. Obenem je na Tehnični fakulteti začela delovati vrsta inštitutov, ki so omogočili izobraževanje strokovnjakov za prevzem vodenja industrijske produkcije. Za povsem praktična dela je skrbela vrsta obrtnih, tehničnih in kmetijskih srednjih šol. Poudariti je treba, da so po ustanovitvi jugoslovanske države domači slovenski strokovnjaki in mojstri dodobra nadomestili tuje.⁴⁵

Učinki strukturno spremenjenega slovenskega gospodarskega položaja v jugoslovanski državi pa niso bili ugodni za agrarne panoge. Prizadela sta jih izguba dotedanjih trgov in izpostavljanje veliko močnejši konkurenci iz južnih predelov države in carinska tarifa, ki je odražala težnjo po čimprejšnji industrializaciji države. Negativno so vplivale tudi široko razprte škarje cen v škodo kmetijstva. Kmetijstvo je bilo razen v nekaj inflacijskih letih po nastanku nove države v konstantni strukturni krizi. Proces prilagajanja zahtevam časa (modernizacija in racionalizacija proizvodnje po komercialni logiki), v katerem je bilo potrebno preseči notranje slabosti kmetijstva (razdrobljenost kmetij, tehnološko zaostala proizvodnja z nizkimi donosi, prenaseljenost podeželja), je potekal vsa leta do druge svetovne vojne. Potekal je počasi in boleče, ne da bi se dokončal. Počasno prestrukturiranje kmetijstva (dvig produktivnosti in kvalitete) je spremljala visoka družbena in gospodarska cena, ki se je kazala predvsem v veliki zadolženosti kmečkega prebivalstva.⁴⁶

Kakor se je splošni gospodarski položaj Slovenije v jugoslovanski državi bistveno izboljšal, pa je to imelo tudi svojo drugo plat. Z obratom "z juga na sever" je Slovenija do leta 1918 še vzdrževani del habsburške monarhije - prejemnik sredstev, v jugoslovanski državi postala njihov dajalec, in sicer z odlivom njenih ustvarjenih gmočnih sredstev v državni proračun skozi davčni sistem. Najprej naj opozorimo, da so bile Slovenija in druge jugoslovanske pokrajine iz nekdanje Avstro-Ogrske do leta 1928 davčno dvojno obremenjene v primerjavi z ostalim delom države. V Avstro-Ogrski je poleg drugih pridobitniških davčnih postavk obstajal tudi davek na dohodek, ki ga v nekdanji Kraljevini Srbiji niso poznali. Ker je v zahodnem delu države avstro-ogrski davčni zakon ostal v veljavi še celo desetletje, je predele nekdane monarhije zadevala še dodatna davčna obremenitev. Za zahodne kraje države je bil to ne le ekonomski, ampak tudi psihološki problem. Končal ga je zakon o neposrednih davkih leta 1928. S tem zakonom (iz njega je bilo zaradi odpora srbskih poslancev izločeno plačevanje dohodnine) so bili davki izenačeni za celo državo. Kljub poenotenju davčne zakonodaje pa je še vedno ostalo odprto vprašanje dejanskega izvajanja zakona oziroma doslednosti pri njegovi izterjavi, saj naj bi bili v južnih predelih države dosti manj dosledni kot v zahodnih. To naj bi bila posledica neprimerno bolj urejene uprave, v njeni sestavi tudi davčne službe, kot preostanku dolgoletne avstrijske uradniške tradicije.⁴⁷ Svoje pa je verjetno prispevalo tudi vprašanje osebne državljske discipline in odgovornosti.

⁴⁴ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 200, 204; isti, Slovensko gospodarstvo, str. 278; isti, Velika kriza, str. 132, 134-135; isti, Podjetništvo in banke, str. 144, 146-149, 151-152, 155.

⁴⁵ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 201.

⁴⁶ Prav tam, str. 197. O problematiki slovenskega kmetijstva med obema svetovnima vojnama Žarko Lazarevič: Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994, str. 43-48, 51-56, 166-167; isti, Velika kriza, str. 128-130, 133-135.

⁴⁷ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 204-205.

Poleg dvojnega davčnega bremena v letih 1918-1928 in znane povojne menjave avstrijskih kron za srbske dinarje v razmerju štiri krone za dinar, "kar je šlo v škodo kronskega območja",⁴⁸ pa o gmotnem odlivu iz Slovenije najbolj nazorno govorijo naslednja dejstva: Slovenija je v državni proračun vplačevala več (13% jugoslovanskega davčnega izkupička), kot je bil njen delež prebivalstva (8%), razlika med tistim, kar so davkoplačevalci nakazali v proračun in tistim, kar se je po različnih kanalih vrnilo v Slovenijo, pa je sredi tridesetih let znašala dobro petino. Slovenci so bili tudi veliko bolj obdavčeni kot drugi Jugoslovani, saj je neposredno pred drugo svetovno vojno višina povprečnih državnih davkov na osebo v Sloveniji presegala jugoslovansko povprečje za 44%. Opozorimo lahko še, da se je povprečni letni narodni dohodek na prebivalca jugoslovanskih dežel, ki je pred prvo svetovno vojno znašal 62% slovenskega, do druge svetovne vojne zvišal na 70% povprečnega slovenskega narodnega dohodka na osebo. Tako lahko glede gmotnega odliva iz Slovenije ugotovimo, da je bila v prvi Jugoslaviji Slovenija med vsemi pokrajinami davčno najbolj obremenjena in je gospodarsko relativno zaostajala ob sicer vsestransko občutnem napredku v jugoslovanski skupnosti.⁴⁹ Slovenci so torej v prvi Jugoslaviji dejansko »plačevali«.

Če strnemo slovenske gospodarske pridobitve v prvi Jugoslaviji, lahko ob slovenizaciji poslovanja na vseh področjih najprej poudarimo, da je vključitev Slovencev v jugoslovansko skupnost sprožila pospešene procese gospodarske modernizacije. Ta se je vidno odražala v industrializaciji, s katero je bil sprožen proces, ki je razkrajal obstoječo strukturo prevladujoče agrarne družbe in jo s prehajanjem kmečkega prebivalstva v druge panoge počasi nadomeščal z novo. Tako je bila Slovenija pred drugo svetovno vojno pred sklepnim korakom prehoda v industrijsko družbo. Polovica prebivalstva se je že preživljala z delom v industriji, rudarstvu, trgovini, obrti in drugih neagrarnih panogah, primerjava vrednosti kmetijske in industrijske produkcije pa je bila v razmerju 1:4 v korist industrije.⁵⁰

V dobrih dvaindvajsetih letih prve Jugoslavije se je izoblikoval celovit slovenski narodnogospodarski sistem (narodno gospodarstvo), ki je integral slovenske kraje znotraj jugoslovanske države. Poleg tega je v tem času Ljubljana utrdila svojo vlogo osrednjega slovenskega gospodarskopravnega, finančnega, a tudi močnega industrijskega središča. Iz Ljubljane so tekle niti investicij po vsem slovenskem ozemlju. Slovenci so se v prvi Jugoslaviji dokončno gospodarsko uveljavili in si tako okrepili samozavest. Ta ni bila namišljena, temveč je slonela na stvarnih dejstvih, ki jih niti slovenska majhnost (6% državnega ozemlja) ni mogla ovreči. Osem odstotkov prebivalstva je ustvarjalo dobro četrtno vse jugoslovanske proizvodnje in je zasedalo dobro petino delovnih mest. Slovenske zmogljivosti so v metalurški in kovinski industriji pomenile kar 51%, v tekstilni in usnjarski 37%, v papirni 38%, v kemični, steklarski in lesni četrtno, v proizvodnji elektrike pa petino jugoslovanskih. To se je odražalo tudi v družbenem in osebnem standardu, ki je znatno presegal državno povprečje.⁵¹ Pomembna pridobitev te dobe je bilo tudi dejstvo, da so Slovenci v prvi Jugoslaviji dobili svojo gospodarsko elito, kajti vodilni slovenski gospodarstveniki so lahko v jugoslovanskih razmerah pričeli utrjevati svojo vlogo podjetnikov, veletrgovcev, industrialcev in finančnikov. Ta sicer ne preveč široka skupina ljudi je imela tudi največ zaslug, da je Slovenija pred drugo svetovno vojno v jugoslovanskem okviru pomenila znatno gospodarsko silo, kar ji je omogočalo hiter gospodarski in družbeni razvoj.⁵²

⁴⁸ Prav tam, str. 195. Glej tudi str. 194.

⁴⁹ Prav tam, str. 205-206.

⁵⁰ Prav tam, str. 202; Lazarevič, Slovensko gospodarstvo, str. 279, 280.

⁵¹ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 202-203.

⁵² Lazarevič, Podjetništvo in banke, str. 141, 156.

V. Učvrstitev narodnoemancipacijske substance v prvi Jugoslaviji

Doslej smo lahko že ob "tihi avtonomiji" Slovenije konec dvajsetih in v drugi polovici tridesetih let in ob napredku na kulturno - prosvetnem in gospodarskem področju videli, da so Slovenci v prvi Jugoslaviji izkoristili obstoječe možnosti, ki so krepile in nadalje utemeljevale njihovo tedanjo narodnoemancipacijsko voljo. Le-to je vzpodbujal tudi v Sloveniji večinsko uveljavljen avtonomistično-federalistični narodnopolitični program. Toda vprašanje razvoja slovenskega naroda v programskem pogledu ni bilo omejeno le na nacionalni problem. V prvi Jugoslaviji je slovenska politična misel kompleksno preudarila tudi vsa druga temeljna vprašanja: idejno vprašanje, vprašanje družbene ureditve in vprašanje narodovega socialnogospodarskega programa. Do tega celostnega preudarka je prišlo že v prvem desetletju po oblikovanju jugoslovanske skupnosti, to je v času, ki ima v novejši slovenski politični zgodovini pomembno mesto. Tedaj se je prvič na Slovenskem - v resnično širokem strankarskem obsegu - izrazil nedvomen slovenski politični temperament. Vzrokov za njegov razmah je bilo več. Najprej je bil to novi zgodovinski čas, ki je s koncem prve svetovne vojne in oblikovanjem nasledstvenih držav na ozemlju nekdanje habsburške monarhije za Slovence nastopil s prehodom iz starega - avstrijskega, v novi - jugoslovanski prostor. Tako je bil že nacionalni problem v jugoslovanski državi vzrok strankarskih cepitev in oblikovanja večjega števila avtonomistično-federalističnih političnih subjektov na Slovenskem. K širitvi slovenskega političnega prostora so prispevale tudi socialnogospodarske razmere v novi državi, pa tudi revolucionarni družbeni preobrat v Rusiji, ki je imel neposreden politični odziv v Evropi. Tedanje politično življenje je vzpodbujalo tudi dejstvo, da je bilo desetletje po prvi svetovni vojni edino daljše obdobje v t. i. jugoslovanski fazi zgodovine slovenskega naroda, ko je bil klasični politični pluralizem potisna sila slovenskega družbenega, političnega, kulturnega in gospodarskega razvoja. Tako ne moremo govoriti, da naj bi prva Jugoslavija sistemsko in skozi ves čas svojega obstoja dušila slovensko demokratično narodnopolitično tvornost. Ta seveda ni zamrla tudi v spremenjenih političnih razmerah v tridesetih letih. Toda slovenska političnoprogramska misel se je v resnici najbolj ustvarjalno razvila v letih 1918-1928.

Slovenske opredelitve o vseh temeljnih vprašanjih idejnega, družbenega in socialnogospodarskega razvoja so se politično najbolj izvirno in vsebinsko polno izražale v programih različnih političnih strank, organizacij in združenj. Ti slovenski politični subjekti so se iz lastne politično programske moči odzivali na aktualna vprašanja in znamenja časa. In ta moč je že v dvajsetih letih oblikovala moderno slovensko politično misel, enakovredno evropskim demokratičnim postulatam. Idejnopolitični in socialnogospodarski nazori, ki so prevladovali v tedanji slovenski družbi in ki so si jih delili v vseh treh tradicionalnih slovenskih političnih taborih - katoliškem, liberalnem in socialističnem (zagovarjali pa so jih tudi komunisti) - so v splošnih demokratičnih vprašanjih uveljavljali slovensko politično voljo po republikanski obliki vladavine, politični in pravni enakopravnosti moških in žensk, po splošni, enaki in tajni ter aktivni in pasivni volilni pravici vsakega državljanca in državljanke, svobodi tiska, združevanja, zborovanja in veroizpovedi, brezplačnem osnovnem pouku, ukinitvi smrtnih kazni, odpravi stalne vojske, civilnem služenju vojnega roka in uvedbi splošne narodne obrambe. V vseh idejnopolitičnih taborih je živel tudi moderen in demokratičen socialnogospodarski program, ki je terjal demokracijo v socialnem pogledu in socialno pravičnost ter varnost za vse. Ta program je povezoval vzpostavitev socialne države z podružbljenjem velike industrije, temeljnih energetskega virov in ključnih prometnih sredstev, hkrati pa je še zagovarjal načelo soupravljanja delavcev v industrijskih podjetjih. Ob tem je bila večkrat izražena tudi zahteva po udeležbi delavcev pri ustvarjanem dobičku. Vzporedno s temi načrti je bila v vseh političnih taborih poudarjena tudi zahteva po agrarni reformi. Z njo naj bi se nacionaliziralo (podržavilo) veleposestno zemljo, velike gozdove in - z izjemo programov v katoliškem taboru - tudi cerkveno veleposest. Odpravili naj bi se

tudi fidejkomisi (dedna posestva) in ostanki fevdalizma. Nacionalizirano zemljo in gozd naj bi se razdelilo med kmete z malo ali skorajda nič zemlje.⁶¹

Glede idejnopolitičnih vprašanj v prvem desetletju po prvi svetovni vojni v slovenski družbi po eni strani bistvenih premikov ni bilo, saj so bili Slovenci, kar zadeva t. i. "katoliško-liberalni spor", po letu 1918 še vedno "zazrti v nadaljnji ideološki boj".⁶² V ta boj so se poleg liberalcev, z zahtevo po ločitvi cerkve od države, vključevale tudi stranke iz socialističnega tabora. Novo pa je bilo opredeljevanje slovenske politike do komunizma in fašizma, to je do ideologij, ki sta po letu 1917 oziroma v prvi polovici dvajsetih let za dolgo časa odločilno vstopili v evropsko zgodovino. Medtem ko so, razen komunistov, komunistično stranko odklonili vsi tedanji slovenski politični subjekti, ona pa razen sebe vso preostalo slovensko politiko, je slovenska politika fašizem enodušno odklonila. Enako so vsi Slovenci nedeljeno podpirali tudi misel o združitvi svojih primorskih in koroških sonarodnjakov z narodno matico v jugoslovanski državi.⁶³ To stališče je zaokrožalo slovensko demokratično politično misel dvajsetih let, ki je razkrila že zelo zgodaj doseženo celovito in zrelo obravnavanje temeljnih vprašanj idejnega, socialnogospodarskega in narodnopolitičnega razvoja Slovencev in dokazala že tedaj izoblikovano slovensko narodno voljo, da se Slovenci uveljavijo kot moderen, demokratičen, suveren in drugim enakopraven evropski narod.

Kar zadeva slovensko idejno, narodnopolitično in socialnogospodarsko misel tridesetih let velja spomniti, da je v socialnogospodarskem programu katoliškega tabora prišlo do znane preusmeritve k stanovsko-korporativnemu družbenemu, socialnemu in državnemu pogledu.⁶⁴ Tega so v tridesetih letih sprejeli tudi liberalci.⁶⁵ Nasploh je treba opozoriti, da sta v tistem času katoliška in liberalna politika imeli skupnih več programsko političnih vodil kot bi lahko mislili na prvi pogled. Razen v trajnem katoliško-liberalnem nasprotovanju⁶⁶ in v razhajanju pri pogledih na nacionalni problem sta se srečevali v zavzemanju za stanovsko korporativni sistem in z njim povezanim konceptom disciplinirane oziroma avtoritativne demokracije, v protisemitskem stališču in v zavračanju komunizma, fašizma in po letu 1933 tudi nacizma.⁶⁷ Tako protifašistična in protinacistična usmeritev v tridesetih letih ni bila značilna le za levodemokratske politične subjekte, ljudskofrontno gibanje in slovenske komuniste, ampak je bila opazna v vsem idejno in politično zelo razdeljenem slovenskem prostoru. Pri tem sta najizrazitejšo notranjo slovensko politično delitev, izoblikovano v času neposredno pred drugo svetovno vojno, predstavljala program revolucionarne družbenogospodarske in politične preobrazbe, ki ga je zagovarjala ilegalna in maloštevilčna Komunistična partija Slovenije⁶⁸ in koncept katoliške obnove

⁶¹ Jurij Perovšek: Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929, v: Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, str. 9-14, 18 (Perovšek, Politične stranke).

⁶² Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, str. 46.

⁶³ Perovšek, Politične stranke, str. 9-12.

⁶⁴ Jurij Perovšek: Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918-1941). Zgodovinski časopis, letnik LI, 1997, št. 4, str. 549-550 (Perovšek, Nazori slov. meščanstva 1918-1941).

⁶⁵ Prav tam, str. 537-538.

⁶⁶ O katoliško-liberalnem nasprotovanju na idejnem in političnem področju v času med svetovnima vojnama prav tam, str. 533-535, 543-545.

⁶⁷ Prav tam, str. 533, 536-538, 541-543, 545-547, 549-550; Janko Prunk: Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXI, 1991, št. 1 (*Življenje in delo dr. Antona Korošca. Razprave s simpozija v Mariboru 13. decembra 1990*), str. 44-45, 51.

⁶⁸ O revolucionarnem programu: Komunistične partije Jugoslavije in slovenskih komunistov med obema vojnama glej Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II : kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919-1937. Beograd 1950, str. 11, 22, 36-37; Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921. Ljubljana 1980, str. 90; Zbornik ob štindesetletnici ustanovnega kongresa KPS : razprave in dokumenti. Ljubljana 1977, str. 282-283.

oziroma t. i. "totalnega krščanstva", po katerem naj bi smernice idejnemu, družbenemu, gospodarskemu in političnemu življenju dajal edinole krščanski svetovni nazor. Slednje je bil atribut katoliških političnih sil.⁶¹

Preden zaključimo prikaz položaja in razvoja slovenskega naroda v prvi Jugoslaviji, moramo spregovoriti še o neposredni politični vlogi Slovencev v njej. Dostikrat se namreč ocenjuje, da so bili Slovenci v takratni jugoslovanski politiki predvsem "jeziček na tehtnici" v zapletenih srbsko-hrvaških odnosih, ki so odločilno opredeljevali notranjepolitični razvoj jugoslovanske države. Načelno to sicer drži, vendar ne gre pozabiti, da so Slovenci v prvi Jugoslaviji pomembno sodelovali pri oblikovanju in vodenju državne politike. V prvi Jugoslaviji, ki je nastala po volji in ob aktivnem sodelovanju slovenske politike - ob srbski in hrvaški je bila tretji zgodovinski dejavnik jugoslovanske državne združitve leta 1918⁶² - so Slovenci, razen položaja ministra vojske in mornarice ter zunanjega ministra, dosegali vse najvišje vladne položaje. Tudi položaj podpredsednika in predsednika jugoslovanske vlade, ki ju je od 20. decembra 1918 do 16. avgusta 1919 oziroma od 27. julija 1928 do 6. januarja 1929 zasedal A. Korošec. Poudariti velja, da je bil A. Korošec edini nesrbski predsednik jugoslovanske vlade v prvi jugoslovanski državi. Omenimo naj še, da je leta 1939 postal predsednik Senata Kraljevine Jugoslavije; ta je bil poleg Narodne skupščine drugi dom Narodnega predstavništva (parlamenta) Kraljevine Jugoslavije. Vodilni slovenski politiki so v tridesetih letih zasedali tudi pomembne položaje v edinih obstoječih, vsedržavnih režimskih jugoslovanskih strankah. Slovenski liberalni prvak v tridesetih letih dr. Albert Kramer je bil leta 1933 izvoljen za glavnega tajnika Jugoslovanske nacionalne stranke, A. Korošec pa je bil od leta 1936 tudi podpredsednik Jugoslovanske radikalne zajednice.

Slovenci so bili v prvi jugoslovanski državi upoštevanja vreden politični dejavnik. Od 41 oblikovanih jugoslovanskih vlad v letih 1918-1941 so sodelovali v 33 vladah, politiki iz katoliškega, liberalnega in socialističnega tabora pa so v tem času zasedali 74 ministrskih mest.⁶³ (V avstro-ogrski monarhiji je bil le en Slovenec, dr. Ivan vitez Žolger, od 30. avgusta 1917 do 6. maja 1918 minister brez listnice v vladi Ernesta Seidlerja). Vpetost slovenske politike v jugoslovanski državni razvoj se je kazala še v sodelovanju s srbsko politiko, ki je bila najmočnejši dejavnik v političnih odnosih v prvi Jugoslaviji. Srbi so se na slovensko politiko opirali ob uresničevanju vrste državnopravnih in političnih usmeritev. Slovenci so zanje veljali bodisi za zanesljiv sestavni del jugoslovanskih državotvornih sil bodisi za dobrodošlega in tudi potrebnega zaveznika ob največkrat zapletenih notranjepolitičnih razmerjih in tudi hudih krizah države, ki so jih porajali nerešeno nacionalno vprašanje pa tudi socialne napetosti.⁶⁴ Prav tako so bili v političnih odnosih prve Jugoslavije prepoznavni tudi skozi sodelovanje slovenske politike (SLS) z avtonomistično-federalističnimi silami izven Slovenije (Hrvatsko republikansko seljačko stranko in Jugoslovansko muslimansko organizacijo) v prvi polovici dvajsetih let. Njihov skupni cilj je bilo avtonomistično-federalistično preoblikovanje jugoslovanske države. Slovenci so ob tem pričakovali vzpostavitev avtonomne slovenske državnopravne enote, česar pa v prvi Jugoslaviji niso dosegli. To je ena od temeljnih resnic o položaju in razvoju slovenskega naroda v tej državni skupnosti.

Ob koncu nam ostane sklepna beseda o slovenski izkušnji s prvo Jugoslavijo. Vstop Slovencev v jugoslovansko državno skupnost, najprej v "malo Jugoslavijo" (Državo SHS) in nato v skupaj s Srbijo oblikovano jugoslovansko

⁶¹ Perovšek, Nazori slov. meščanstva 1918-1941, str. 547-548.

⁶² O tem Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 86-103; isti, Slovenska osamosvojitve 1918, str. 133-147; isti: Srbija. *SRBSKO-SLOVENSKE ODNOSI*. Politični odnosi. Od 1918 do 1941. Enciklopedija Slovenije, 12. zvezek, Slovenska n-Sz. Ljubljana 1998, str. 220 (Perovšek, Srbsko-slovenski odnosi).

⁶³ Karl Kaser: Handbuch der Regierungen südosteuropas (1833-1980), II. Graz 1982, S. 3-50.

⁶⁴ Perovšek, Srbsko-slovenski odnosi, str. 230.

kraljevino, je poleg razočaranja po letu 1918, Slovincem prinesel tudi nesporne koristi. Najprej se je z oblikovanjem Države SHS in nato Kraljevine SHS za večino Slovencev končalo kar enajst stoletij dolgo življenje v pretežno nemški državni enoti, ki je, če habsburški državni okvir leta 1918 ne bi bil razbit, slovenskemu narodu grozilo s ponemčenjem. To je zelo nazorno povedal najvidnejši med tedanjimi slovenskimi narodnopolitičnimi voditelji, ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič, ko je leta 1920 v svojem dnevniku zapisal, zakaj se je odločil za razhod s habsburško monarhijo. Poudaril je: "Res, bil sem zvest Avstrijec in gabila se mi je očitna in posebno skrivna koruptna agitacija zoper Avstrijo. Želel pa sem od nekdaj, da bi se Jugoslovani v okviru Avstrije združili v eno celoto. Vedel sem pa, da je izvršitev te želje nemogoča brez izredno hude prekucije. No, vojska je pa vse tako pretresla in preobrnila, da se mi je ta združitev zdela mogoča. Ker je na to merila majniška deklaracija, mi je bila draga. Ker se pa ljudje niso zato vneli, ali bolj prav, ker se niso znali prav orientirati in se niso gibali, jaz sem pa čutil, da bo vse izgubljeno in bomo ponemčeni (podčrtal J. P.), ako se v tem ugodnem času ne dvignemo, sem storil korake, da smo se podpisale vse stranke (mišljena je t. i. ljubljanska izjava z dne 15. septembra 1917, ki je bila izhodišče znanega deklaracijskega gibanja v letih 1917-1918, na osnovi katerega se je oblikovala politična volja za slovensko samoodločbo 29. oktobra 1918 - op. J. P.). Moj podpis je bil merodajen in začelo se je gibanje, ki je omogočilo Jugoslavijo. Hvala Bogu, ki je vse okoliščnosti tako vodil, da so bili moji koraki popolnoma zakoniti."⁶⁵

Seveda pa lahko odločitev Slovencev za Jugoslavijo pojasnimo tudi z vsebinsko bolj razčlenjeno razlago. Njihova odločitev za Jugoslavijo je, razen v navedeni Jegličevi oceni, temeljila tudi v pričakovanju, da bodo "imeli v novem državnem okviru bistveno večje možnosti za odločanje o svojih temeljnih družbenopolitičnih, socialno-ekonomskih in kulturno-prosvetnih zadevah kot v razpadli avstroogrski monarhiji, torej široke avtonomistične oziroma federalistične pravice".⁶⁶ Kot vemo, to ni bilo tako. Poleg neuresničenega avtonomističnega državnopravnega cilja in vpetosti narodnojezikovnega in kulturnega razvoja v jugoslovanski unitaristični sistem so se morali Slovenci soočiti tudi z nižjo, t. i. balkansko kulturnocivilizacijsko ravni, ki je obvladovala jugoslovanski politični, kulturni in gospodarski prostor. Potem, ko so vstopili v Jugoslavijo oziroma "prestopili na Balkan", jih je na kulturno-znanstvenem področju spremljala tudi večkrat izrečena grožnja o ukinitvi šele v jugoslovanski državi ustanovljene slovenske univerze. Hkrati so bili na gospodarskem področju ujeti in trdno privit in nepovratno na jug naravnani davčni primeži. Na zunanjepolitičnem področju pa je bila za Slovence porazna izguba Primorske, ki se ji je Kraljevina SHS mednarodnopravno odrekla v korist Kraljevine Italije s podpisom rapalske mirovne pogodbe 12. novembra 1920.

Te slabe slovenske izkušnje z Jugoslavijo pa so ublažile ugodne značilnosti in pridobitve v razvoju Slovencev v prvi jugoslovanski skupnosti. Tako so Slovenci nekaj let le imeli t. i. "tiho avtonomijo". Ta "avtonomija" je že slabo desetletje po samostojnem narodnopolitičnem položaju v Državi SHS ponovno dokazovala, da so Slovenci sposobni sami, po avtonomni poti urejati in voditi svoje nacionalno, kulturno, gospodarsko in tudi politično življenje. To je Slovence utrdilo v prepričanju, da je njihov večinski narodni avtonomistično-federalistični cilj utemeljen, kar je utrjevalo slovensko nacionalno zavest in samozavest. Slednjo so krepili tudi v Jugoslaviji vsestransko razvito slovensko narodnokulturno življenje, vzpostavitev celovitega slovenskega prosvetnega sistema in izrazit gospodarski napredek slovenskega naroda. Slovenci so postali v prvi

⁶⁵ Arhiv Republike Slovenije, referat za dislocirano gradivo, II. Dr. Anton Bonaventura Jeglič: Dnevnik. Fasc. 3, leto 1916-1927 (prepis); zapis z dne 14. julija 1920.

⁶⁶ Miroslav Stiplošek: Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918-1929). Časopis za zgodovino in narodopisje, letnik 65 (Nova vrsta 30), Maribor 1994, št. 1, str. 77.

Jugoslaviji poleg gospodarskega in kulturnega tudi upoštevanja vreden politični dejavnik, ki je sooblikoval tedanjo državno politiko. Ob tem so razvijali moderno demokratično družbeno, socialnogospodarsko in politično misel. Kot viden dejavnik v jugoslovanski državi so bili tudi privlačna sila in moralna opora sonarodnjakom izven jugoslovanskih meja. Glede na tak napredek Slovencev v prvi Jugoslaviji lahko na koncu ugotovimo, da je bila v času njenega obstoja oblikovana dovolj čvrsta narodnoemancipacijska podlaga, na katero so lahko Slovenci, obenem z dejanji dokazano narodnoosvobodilno voljo in vojaško sposobnostjo v drugi svetovni vojni, oprli svojo odločitev za vstop v drugo jugoslovansko skupnost. Ponovno jugoslovansko izkušnjo, to pot v socialistični, federativno urejeni in republikanski Jugoslaviji, so izživel leta 1991 z vzpostavitvijo slovenske nacionalne države - Republike Slovenije.

Jurij Perovšek

SERBS RULE, CROATS DISCUSS, SLOVENIAN PAY (Myth and Reality of the First Yugoslavia)

Summary

Entry into the Yugoslav state, on 1 December, 1918, the State of Slovenes, Croats and Serbs (existing from 29 Oct. until 1 Dec., 1918, encompassing the Yugoslav territories of the former Austria-Hungary) and Kingdom of Serbia, brought Slovenes, beside disappointments, advantages as well. The basic disappointment pertained to the unmet expectation that they would have, in the Yugoslav context, substantially greater possibilities of decision making on their fundamental socio-political, socio-economic, educational-cultural issues in comparison to the dismembered Austro-Hungarian Monarchy, i.e. that they would have expanded autonomist i.e. federalist rights. The disappointment was so much greater in view of Slovenia having the short lived State of SCS a con-federal state-legal status. Along with the unachieved autonomist state juridical objective in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (renamed into the Kingdom of Yugoslavia in 1929), Slovenes had to face a lower, so called Balkan cultural-civilizational level, which permeated the Yugoslav political, cultural and economic area. After entering into Yugoslavia, i.e. "transferring to the Balkans", in the cultural-scientific regard, Slovenes were facing the many times mentioned threat of abolishing the Slovene university, established only in the Yugoslav state. In the economic area, they were firmly tied to a southward favoring taxation system. As to foreign affairs position, the loss of the Littoral, which the Kingdom of the SCS renounced in favour of the Kingdom of Italy by the Rapallo Peace Treaty of 12 November, 1920, was a marked one.

These bad bargain experiences were mitigated by favourable characteristics and accomplishments in the development of Slovenes in the first Yugoslav state. Thus, in period 1927-1929, during the activities of the Ljubljana and Maribor regional self-government led by the Slovene People's Party and later in the first half of the 30s when Ban's (Governor's) Council of the Drava Banovina (Region) (Slovenia) was ruled by the same Party, Slovenes enjoyed a "quiet autonomy". It proved that they were themselves able, by way of autonomy to govern and lead their national, cultural, economic and political life. This strengthened their con-

viction that the majoritarian Slovene national autonomist-federalist goal was founded, strengthening Slovene national consciousness and self-consciousness as well. The latter was also strengthened by the many-sided Slovene national cultural life, the establishment of a complete Slovene educational system and by a marked economic progress of the Slovene people. In the first Yugoslavia, Slovenes became a respectable political factor, beside an economic and cultural one, taking part in the creation of political life of the state of the time. Slovenes developed a modern democratic social, economic and political thought. As a marked factor in the Yugoslav state, they were also a force of attraction and a moral support to co-nationals outside the frontiers of Yugoslavia. Thus, in the first Yugoslavia, a firm national emancipatory foundation was established. Slovenes were able, along with the deeds testifying the national liberation will and military ability during the Second World War, to support their decision to enter into the second Yugoslav community. They ended their existence within it in 1991 by the establishment of the Slovene national state – the Republic of Slovenia.

DELAVSKO GIBANJE NA PTUJSKEM OBMOČJU V LETIH 1918-1921

Ljubica Šuligoj*

UDK 329.14/.15(497.4 Ptuj)"1918/1921"

ŠULIGOJ Ljubica: Delavsko gibanje na ptujskem območju v letih 1918-1921. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 429

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtorica predstavlja razmere v delavskem gibanju po prvi svetovni vojni, ko je zaradi gospodarskih posledic vojne in revolucionarnih dogajanj v Rusiji prišlo na Ptujskem do socialnih nemirov in ob vplivnejši socialdemokratski stranki do ustanavljanja komunističnih organizacij v letu 1920. Opozarja na družbenogospodarsko zaostalost ptujskega območja in s tem na skromno razvito delavsko gibanje.

UDC 329.14/.15(497.4 Ptuj)"1918/1921"

ŠULIGOJ Ljubica: The Workers' movement in the ptuj area during 1918-1921. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 429

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author presents the situation as to worker's movement after the First World War, when, owing to economic consequences of the War and revolutionary events in Russia, in the Ptuj region unrest came about and along with a more influential social democratic party, communist organizations were established in 1920. She draws attention to the socio-economic backwardness of the Ptuj region and thus to a modestly developed worker's movement.

Delavsko gibanje se je na Ptujskem porajalo v specifičnih socialnoekonomskih razmerah. Gospodarska nerazvitost in premoč tujega kapitala (na Ptujju z okolico od 68,2 % industrijskih obratov v nemški lasti 46,6 %) sta pogojevali odgo-varjajočo družbeno strukturo. To pomeni, da je moč slediti številnemu agrarnemu proletariatu, kategoriji viničarske delovne sile in maloštevilnemu delavstvu – pol-proletariatu (po poklicni strukturi leta 1931 v ptujskem političnem okraju zaposlenih v industriji in obrti 9,3 %, v kmetijstvu 83,5 %).¹ Boj za preživetje delovne sile in odvisnost le-te od delodajalcev ter socialnodemokratski vplivi so imeli za

* Dr. Ljubica Šuligoj, docentka v pokoju, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2250 Ptuj

posledico, da pred letom 1918 med delavstvom ni bilo družbene osveščenosti.

Vplivi oktobrske socialistične revolucije so dosegli ptujsko območje po povratku vojnih ujetnikov iz Rusije, kjer so bili priča velikim družbenim spremembam. Ideje revolucije o osvobajanju kmetov in delavcev ter agrarni reformi, ki so jih zanesli v domače kraje, so vzdramile najbolj ogrožene sloje v okraju. Sporočila o dogodkih v Rusiji so sicer v njih ustvarjala vizijo o boljšem svetu in življenju, toda zaradi splošne zaostalosti ni bilo jasnih predstav o novi družbeni preobrazbi. Zato tudi ni bilo organizacijske trdnosti, ko so nastajale prve komunistične skupine – tem bolj, ker so oblasti svarile ljudi pred komunizmom ter ga označevale za nered in zlo. Ptujski list je leta 1919 večkrat pisal o »kugi boljševizma« in ga srdito napadal. Zavedajoč se gospodarskih težav in življenjskih stisk najširših družbenih plasti je glasilo tudi zapisalo, da bo do boljševizma prišlo, če ne bodo izpeljane »potrebne socialne reforme«.²

Franjo Žgeč, eden od pobudnikov in organizatorjev KP na ptujskem območju po prvi svetovni vojni. (Vir: fototeka Zgodovinskega oddelka PMP)

Razmere na ptujskem območju je Okrajno glavarstvo pod vodstvom dr. Otmarja Pirkmaierja v letih 1919/20 označilo za »skrajno neugodne«. Navedlo je, da je zaradi velike draginje več kot polovica prebivalstva nepreskrbljena. Prizadeti so bili predvsem viničarji v Halozah, ormoških goricah ter v rogaškem sodnem okraju, kjer je v tem »prototipu bede in revščine« že prihajalo do socialnih gibanj.³ Za oblasti so bila to resna znamenja, da je potrebno pred revolucionarnimi nemiri uniriti položaj.

¹ Vlado Valenčič, *Prebivalstvo v Slovenskih goricah v preteklosti in do današnjih dni*. V: Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str.339. Spominski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 326, 544. Leksikon dravske banovine Ljubljana 1937, str.13.

² Ptujski list 27.7.1919, 10.8.1919.

³ Arhiv Republike Slovenije (AS) 61, Pokrajinska uprava za Slovenijo, oddelek za notranje zadeve 1919-1924, Deželna vlada za Slovenijo, Poverjeništvo za notranje zadeve 1919-1921. Okrajno glavarstvo, situacijska poročila 1919-1920, spis 1977/preds., 2038/preds., 2092/preds., 2258/preds.

Septembra 1919 so oblasti nastopile proti komunistični propagandi: Mestni magistrat je okreplil nadzor nad sumljivimi osebami in širjenjem komunistične propagande. Ob 1. maju 1920 je vladni komisar na Ptuju prepovedal zbiranje ljudi na ulicah, vojska pa je morala v primeru »morebitnih komunističnih eksperimentov ali drugih nemirov najstrožje postopati«. Tudi prvomajsko praznovanje naslednje leto je dokazovalo, da za oblasti komunistična nevarnost še ni minila. Ptujska Krajevna organizacija JSDS je 1. maja 1921 sicer lahko organizirala shod na Florjanovem trgu in popoldansko veselico v Ljudskem vrtu, v nagovoru pa je

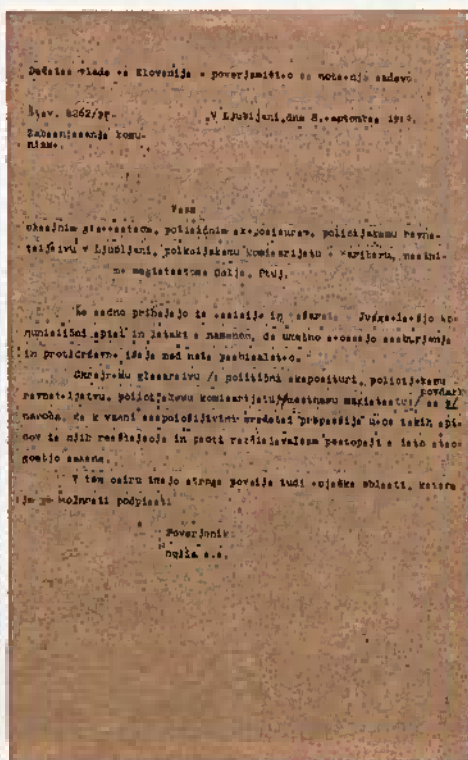
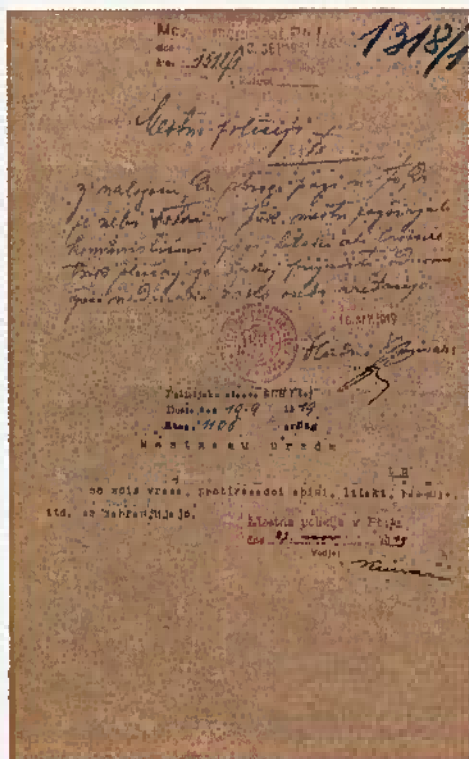

Razpadajoča viničarska hiša na Gorei v Halozah.

Danes že povsem uničena viničarija pri Podlehniku.

bila prepovedana »vsaka državna ali komunistična agitacija«. Prepovedan je bil tudi manifestativni pohod po mestu.¹

Septembra 1919 so oblasti na Ptuj nastopile proti komunistični propagandi.
(Vir: ZAP, MOP, šk. 244, sp. 1318/1.)

Na ptujskem območju je revolucionarna razgibanost dosegla vzpon v letu 1920. V poletnih mesecih je prišlo do političnega ločevanja v delavskih vrstah oz. do ločevanja od vodstva JSDS in do nastajanja krajevnih organizacij Komunistične stranke v Dornavi in Strnišču. Delo prvih glasnikov komunizma na Ptujem Jakob Nipiča, Ignacija Terška in Franja Žgeča - pa kaže obravnavati v povezavi z drugimi sodelavci gibanja in pri tem upoštevati obstoječe objektivne razmere v okraju.

Franjo Žgeč med organizatorji komunističnega gibanja

Franjo (Franc) Žgeč, kmečki sin iz Dornave, ki je kot gimnazijec moral na vzhodno fronto in nato padel v rusko vojno ujetništvo, je neposredno spremljal dogajanja ob oktobrski revoluciji. Zaradi svoje vneze za pravično družbo in marksistične razgledanosti se je po vrnitvi domov aktivno vključil v komunistično gibanje. S svojim odnosom je znal vplivati na človeka in po oceni dr. Jožeta Potrča »z vsoto doslednostjo uveljavljati svoje vzgojne ideje,

¹ Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), MOP šk.244, sp. 1318/1, šk.246, sp. 15/30-1920, šk.251, sp. 1357/22-1921.

zlasti samostojnost mišljenja in produktivnost ter uresničevati vzgojo značaja.⁵ Slednje je Žgeč kasneje udeležan pri ptujski »Svobodi« in v gimnaziji, ko je v letih 1931/34 s svojim pedagoškim pristopom in študijskimi spoznanji o haloških razmerah vzbujal med dijaki ne samo zanimanje za sociološka vprašanja, ampak tudi ogromno prispeval k oblikovanju dijaškega levičarskega jedra. Januarske aretacije leta 1934 mladih komunistov na ptujski gimnaziji so potrdile zaupanje dijakov v dr. Franja Žgeča; v kazenskem postopku nihče ni obremenil svojega profesorja. Zato so ga oblasti kot »sumljivega komunističnega delovanja« večkrat premeščale, ker je »slabo« vplival na mladino.⁶

Po prvi svetovni vojni je Franjo Žgeč na revnem ptujskem podeželju, kjer so ljudje pričakovali socialne reforme in postajali vse bolj nemirni, pričel z delom. Ko je v domači vasi Dornava komaj dosegel, da so nekaj veleposlaniške zemlje Gvida Pongratza razdelili med reveže, so ljudje navdušeno želeli »ustanoviti partijo« po ruskem vzoru.⁷

Septembra 1920 je Franjo Žgeč ustanovil Krajevno organizacijo Komunistične stranke v Dornavi. (Vir: fototeka ZAP.)

Z nahrbtnikom, naloženim z Rdečim praporom in Manifestom Komunistične stranke, se je Žgeč v velikih počitnicah leta 1920 podal po okoliških vaseh med »čiste vaške proletarce« in tedensko z njimi prebiral literaturo ter

⁵ Jože Potrč, O socialistični etiki in morali, Maribor 1972, str.493-494. Ibidem, str.405, Jože Potrč, Dr.Franju Žgeču, velikeinu pedagogu in iskrenemu prijatelju mladine, v spomin. Tehnik 17.5.1984 (Ljubica Šuligoj, Ferdinand Zechner med glasnikl revolucionarnega gibanja v Ptuj).
⁶ AS 1551, Oddelek I., Okrajna glavarstva – preganjanje komunistov, seznaml komunistov 1919-1940. Kraljeva banska uprava – oddelek II. 1929-1939. Glej op.5, Potrč, Dr. Franju Žgeču. Ivan Potrč, Profesor V. Onkraj zarje, Ljubljana 1961, str.57. Alojz Gojčič, dr. Franju Žgeču. V: 70. in 71. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuj, Ptuj 1977, str.33.

⁷ Arhiv Zgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj (PMP), fas. Komunistična dejavnost 1919-1941 (dr.Franjo Žgeč, Ustanovitev KP v Dornavi, Ptuj in nekaterih okoliških vaseh, 1.6.1959). Glej op.6, Potrč, str. 494. Ljubica Šuligoj, Revolucionarno gibanje v ptujskem okraju med vojnama. V: Skozi viharje v lepšo prihodnost, Ptuj 1981, str.34-35.

razglabljal o družbenih vprašanjih. Pot ga je vodila v Spuhljo, Veliko Nedeljo, Cvetkovce, na Polenšak, pa tudi Ptuja ni obšel. Na svojih poteh je pridobil sodelavce – kolarja Antona Brusa iz Spuhlje, delavce – »leve social-demokrate« v ptujskih železniških delavnicah, med njimi Nikolaja Petroviča, Janeza Podgorška in Franca Rozmana.⁸

Povezan z Vladislavom Fabjančičem, Lovrom Klemenčičem in Milanom Lemežem v Ljubljani je Franjo Žgeč pričeval ustanavljati krajevne organizacije KS, npr. na Ptuj, v Cvetkovcih, pri Veliki Nedelji. Septembra 1920 je nastala Krajevna organizacija KS v Dornavi, ki naj bi pritegnila okoli 40 članov tamkajšnje »umirajoče« podružnice socialdemokratske stranke.⁹

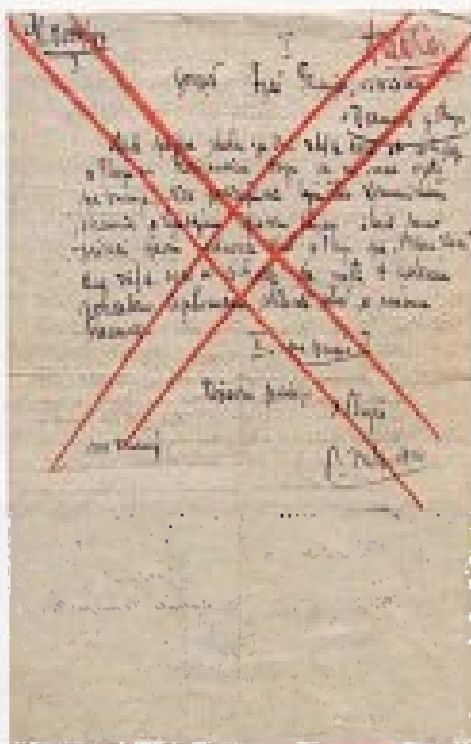
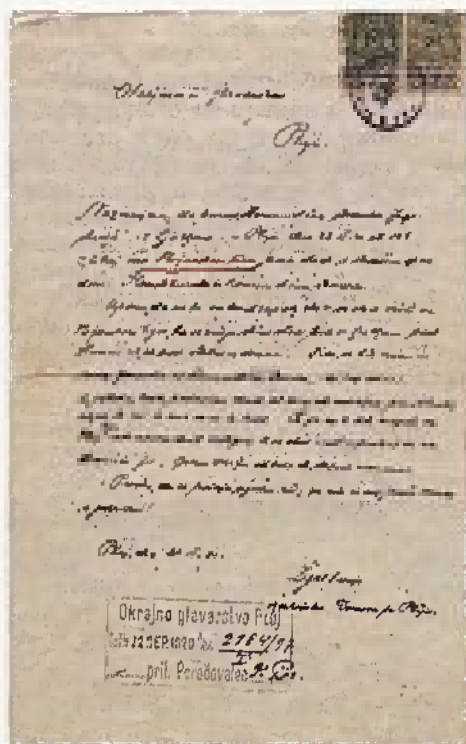
Florjanov trg na Ptuj. (Vir: fototeka ZAP, šk.1, št.103.)

Pri ustanavljanju komunističnih organizacij v okraju pa se je Franjo Žgeč srečal tudi z zaostalostjo ptujskega okolja, nerazumevanjem in nazadnjaško miselnostjo. Ko se je ob neki priložnosti podal s svojim nahrbtnikom med haloške viničarje, ki so se mu zdeli »najprimernejši za borbo«, je na Gorci zaznal vpliv vaških župnikov. Za kandidata na listi Komunistične stranke pri volitvah v konstituanto se mu je zdel viničar Anton Tement najprimernejši, vendar je ta naknadno odklonil sodelovanje »v brezbožnem društvu« in ker župnik tega »ne dovoli«. Prijavljene kandidatne liste KS pa ni bilo mogoče več umakniti.¹⁰

⁸ Ibidem, PMP, Glej op. 5, str. 493.

⁹ Glej op. 7, PMP, Rdeči prapor 18.9.1920, 20.11.1920.

¹⁰ Glej op. 7, PMP, Skozi viharje, str. 36.

Prošnja Franja Žgeča o javnem shodu Komunistične stranke 26. septembra 1920 na ptujskem Florjanovem trgu je Okrajno glavarstvo zavrnilo. (Vir: ZAP, MOP, šk. 246, spis 2670-1920.)

Ob vaški duhovščini, ki je s prižnic ostro svarila ljudi pred komunizmom, so v okraju proti novemu gibanju nastopili še socialdemokrati. Le-to se je izkazalo v predvolilni kampanji leta 1920. Medtem ko sta na Polenškaku zbranim vaščanom še skupaj spregovorila mizar v ptujskih Železniških delavnicah in vodja socialdemokratov na Ptuj Ivan Šegula ter Franjo Žgeč, je shod v ptujski gostilni »Beli križ« 26. septembra 1920 že opozoril na razkol v delavskem gibanju in na vplivnejše socialdemokrate. Žgeč, ki je hotel tedaj v imenu KS organizirati »javni shod« na Florjanovem trgu (ev. pri »Belem križu«), je zagotavljal javni red pri obravnavi vprašanja o »konstituenti in komunistični stranki«. Pri oblasteh ni bilo podpore. Okrajno glavarstvo je Žgeču odgovorilo, da je »pokrajinsko tajništvo komunistične stranke v Ljubljani« za 26. september že priglasilo javni shod pri »Belem križu« in zato sam »z nobenim potrdilom ni legitimiran sklicati shod v imenu stranke«. ¹¹ Komunistični zbor, ki je nato res potekal pri »Belem križu«, se je sprevrgel v polemično razpravo. Socialdemokratski predstavniki iz Maribora so reagirali na izvajanje zastopnika KS Lovra Klemenčiča, ki se je zavzel za delavsko-kmečko organizacijo in kritiziral sodelovanje samostojnih demokratov, narodnih socialistov in socialdemokratov. V obrambo programa KS je nastopil Ignacij Teršek, eden od organizatorjev Krajevne organizacije KS v Strnišču. Zaradi nesoglasij je okrnjeni komunistični zbor nadaljeval razpravo na gostilniškem dvorišču. ¹²

¹¹ ZAP, MOP, šk. 246, spis 2670 – 1920. Glej op. 7, PMP. Rdeči prapor 18.9.1920.

¹² Rdeči prapor 29.9.1920. Glej op. 7, Skozl viharje, str. 35-36.

Krajevna organizacija jugoslovanske Komunistične stranke v Strnišču

Drugo komunistično žarišče na ptujskem območju je bilo v begunskem taborišču v Strnišču, kjer se je leta 1920 oblikovala komunistična organizacija. V barakarskem naselju nekdanje vojaške bolnišnice so se po vojni prepletali različni idejni vplivi: od socialističnih nazorov vojnih ujetnikov – povratnikov iz Rusije do kontrarevolucionarnih vplivov ruskih emigrantov in protivojnega razpoloženja primorskih beguncev. V Strnišču se je poleg posameznih delavcev iz drugih krajev naselilo tudi nekaj doniačinov, ki so v nastali mizarški in kovinarski zadrugi ter v pletarni našli začasno zaposlitev. Jedro Krajevne organizacije jugoslovanske KS so tvorili blagajnik organizacije, tesar Jakob Nipič iz Šentilja v Slovenskih goricah, strojni ključavničar Franc Šobar, aktivni sodelavec Strokovne organizacije lesnih delavcev in strniške »Svobode« ter kovinarski delavec Ignacij Teršek iz Marjagradca pri Lašem. Vsi trije so tudi po razpustu Krajevne organizacije leta 1921 in po odhodu iz Strnišča aktivno delovali v revolucionarnem delavskem gibanju – Jakob Nipič in Ignacij Teršek v Mariboru ter France Šobar v Zagorju ob Savi.¹³

Rezervna vojaška bolnišnica Lukavec v Strnišču pri Ptujju leta 1916, kjer se je leta 1920 oblikovala Krajevna organizacija Komunistične stranke. (Vir: fototeka Zgodovinskega oddelka PMP, št. 6988.)

Nastajanje posameznih komunističnih organizacij na Ptujskem in odklon od vodstva JSDS potrjujejo neenotnost v delavskih vrstah. Tako iz pisma ptujske okrožne organizacije JSDS z dne 3. aprila 1920 vodstvu Delavske socialistične stranke v Ljubljani, ki je takrat pripravljalo ustanovni kongres KPJ za Slovenijo, razberemo, da se »duh komunizma« kaže v osmih krajevnih organizacijah okrožja. Da bi ohranili enotnost stranke, je pisec sporočil, da bodo izstopili iz JSDS po strankinem zboru v Mariboru in se priključili Delavski socialistični

¹³ Glej op. 5, Potrč, str. 493-494. Glej op. 6, AS. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Okrožno sodišče Maribor, šk. 199, Kzp VI 1842-30 in šk. 206, Kzp VI 3461-30, Jakob Nipič, France Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939 I., Ljubljana 1981, str. 189-190, 194-195.

htati »kapitalistične in proletarske interese« in da bi delavstvu morali pojasniti, kako naj ravna, da ga »kapitalizem ne prekani«. Ob koncu pisec še dodaja: »Naznanim še Vam da je naša organizacija pristopila h komunistom in da dokler se »Naprej« ne spoji z »Rdečim praporjem«, ne bomo kolportirali Vaših brošur.«¹⁷ S tem je Krajevna organizacija JSDS v Strnišču dokončno prestopila v Komunistično stranko pod vodstvom Ignacija Terška. Novonastala »Krajevna organizacija jugoslovanske Komunistične stranke« je izhod iz težkega položaja delavcev videla v razrednem boju, kar se je kazalo tudi v mezdnem gibanju lesarskih delavcev maja 1920.¹⁸

Politična razgibanost je spremljala delo strniške komunistične organizacije do začetka leta 1921. Zarišče udejstvovanja strniških delavcev je postalo tamkajšnje Delavsko izobraževalno društvo »Svoboda«, ustanovljeno 10. oktobra 1919. Na shodu lesarskih delavcev, ki ga je 13. avgusta 1920 v društvenih prostorih vodil Franc Šobar, so govorniki (med njimi Jakob Nipič) razmišljali o gospodarski krizi, ki je pestilo delavstvo, in izpostavili oteženo delo delavskih zapornikov. S pozivom »Na delo in v organizacijo!« so zbrani izpovedali svojo odločenost, da vztrajajo v delavskem boju.¹⁹

Delo strniških komunistov se je pokazalo tudi ob občinskih volitvah 12. maja 1921, čeravno organizacije tedaj ni bilo več. V izrazito knečki občini Sv. Lovrenc na Dravskem polju so npr. dobili komunisti na skupni listi s socialdemokrati od šestih odborniških mest tri mandate, in to za Jakoba Nipiča, Ignacija Terška in Franca Šobra.²⁰

Začetno komunistično dejavnost na ptujskem območju je bilo značilno, da se je omejevala na sindikalno mezdnó gibanje, na zahtevo po agrarni reformi, na delo v ptujski in strniški »Svobodi« in na priprave na volitve v konstituanto. Več vznemirjanja v javnosti je bilo zaznati ob stavki v ptujskih železniških delavnicah v aprilu 1920, ko so oblasti ocenile, da se je »gibanje kmalu izpremenilo v politično, komunistično in je bilo naperjeno proti obstoju države.«²¹

Ukrepi oblasti, ki so si sledili, so zadajali udarce levičarskemu gibanju.

Od volitev v ustavodajno skupščino (28.11.1920) do Zakona o zaščiti države (1.8.1921)

O aktivnosti komunistov na ptujskem območju leta 1920 priča tudi precejšnje število pridobljenih glasov pri volitvah v konstituanto. Situacijska poročila Okrajnega glavarstva Ptuj septembra in oktobra 1920 razkrivajo razmere, v katerih so potekale priprave na novembrske volitve v konstituanto. Deželna vlada za Slovenijo se je lahko seznanila z neurejeno preskrbo prebivalstva v okraju, pomanjkanjem kurjave in »nevzdržnim« položajem večine prebivalstva, kar se je odražalo v političnem nezadovoljstvu in »otopelosti« ljudi do bližnjih volitev. Težak gospodarski položaj, so zapisali na Okrajnem glavarstvu, izkoriščajo »protidržavni elementi« in zato boljševiska propaganda lahko pripelje do neugodne politične situacije ob razpisu volitev v konstituanto.²²

Razumljivo je, da so oblasti v predvolilnem času odgovarjale na razredno obveščanje delavstva s strahovanjem. Na podeželju je najmočnejša SLS v okraju skušala s svojim programom pritegniti socialno ogrožene sloje, lukrati pa je nastopala proti komunizmu.²³

¹⁷ Glej op. 13, Filipič.

¹⁸ Glej op. 13, Filipič; op. 15, Klopčič, str. 216.

¹⁹ Ptujski list 12.10.1919. Delavec 28.8.1920.

²⁰ Glej op. 5, Potrč, str. 494. AS 831, Polkrajinski komite KPJ za Slovenijo 1920-1940. France Klopčič, Kratek zgodovinski pregled KP v Sloveniji od l. 1921 – l. 1930.

²¹ ZAP, Okrajno sodišče Ptuj 1921, šk. 149, spis UV 87/1921.

²² Glej op. 3, spisi 1720/preds., 1768/preds., 1828/preds., 1855/preds.

²³ Straža, 22.1.1920.

Priprave na volitve v ustavodajno skupščino so jasno opozorile na neenotnost v delavskem gibanju. Slednje je že po prepovedi komunističnega delovanja ugotavljal Mestni magistrat na Ptuj, ko je leta 1922 seznanil Pokrajinsko upravo za Slovenijo, da je v predvolilnem času leta 1920 »socialistična stranka ostala v ostrem boju proti komunistom«.²⁴

Omenjene okoliščine je potrebno upoštevati pri glasovih za delavski stranki na volitvah v konstituanto.

Na »skupni kandidatni listi KSJ in socialistične levice Štajerske in Koroške za volilno okrožje Maribor – Celje« so bili s ptujskega območja predlagani Anton Brus, posestnik in kolar iz Spuhlje, strojnik Ignacij Teršek iz Sv.Lovrenca na Dravskem polju, mizar Nikolaj Petrovič s Hajdine in viničar Anton Tement z Gorce pri Podlehniku, ki je svojo kandidaturo kmašu umaknil.²⁵ Komunistična stranka je v predvolilnem boju poudarjala, da je potrebno doseči zvezo delavcev in kmetov ter sovjetsko socialistično delavsko – kmečko republiko, ob tem pa je ostro nastopila proti agitatorjem samostojne kmečke stranke, ker naj bi ustvarjali razdor med delavci in kmeti.

JSDS je zahtevala ljudsko republiko, avtonomijo in socialne reforme, potrebne za prehod v socializem. V okraju sta kandidatno listo JSDS zastopala Ivan Šegula, mizar v ptujskih železniških delavnicah, ter Peter Rois, viničar pri Sv.Marjeti niže Ptuja (Gorišnica).²⁶

Ugotavljamo, da sta pri volitvah dobili v okraju obe delavski stranki 23,8 % glasov (na Slovenskem 29 %), kar je gotovo pripisati revolucionarnim vplivom po prvi svetovni vojni. Ptujski list je porast delavskih glasov povezal z neugodnimi razmerami v okraju in bralce opozoril na anarhistične težnje socialdemokratov in komunistov, ki se zavzemajo »za popolni družbeni prevrat«.²⁷

Tudi Okrajno glavarstvo je ob izidu volitev ugotovilo, da so težki življenjski pogoji prebivalstva vplivali na volilne rezultate. Znova je bila izražena ostra kritika glede preskrbe prebivalstva. Ob tem so na Okrajnem glavarstvu zapisali: »Znano je, da so prav v najrevnejših Halozah in rogaškem okraju ob volitvah izrazili svoje nezadovoljstvo z državo, ko so volili po večini stranke z revolucionarnim programom.«²⁸

Volilni rezultati so pokazali močnejši vpliv socialdemokratov v ptujskem okraju. JSDS je dobila 20,8 % glasov (v volilnem okrožju Maribor-Celje s Prekmurjem 25,8 % - na Slovenskem 14 %). KSJ je v okraju dobila 3,0 % volilcev (v volilnem okrožju Maribor-Celje s Prekmurjem 6,8 % - na Slovenskem 8 %).²⁹

Primerjava volilnih glasov po sodnih okrajih kaže tako razmerje:³⁰

- v sodnem okraju Ormož je dobila JSDS 15,1 %, KSJ 2,0 % glasov
- v sodnem okraju Ptuj (z MO) je dobila JSDS 18,8 %, KSJ 3,8 % glasov
- v sodnem okraju Rogatec je dobila JSDS 43,3 %, KSJ 1,0 % glasov

Odnos oddanih glasov med JSDS in KSJ po posameznih krajih nam pove: na Ptuj je JSDS dobila 8,4 % glasov, KSJ 2,6 %; v Središču ob Dravi KSJ ni dobila niti odstotek glasov, JSDS pa 16 %; v podeželskem Ormožu je KSJ pridobila komaj 0,2 % glasov. V primestnih ptujskih naseljih so komunisti dosegli v Krčevini pri Ptuj 22 % glasov (JSDS 11 %) in v Rogoznici (v kraju bivalo več železniških delavcev) je KSJ pridobila 6,2 %, JSDS pa kar 35 % volilcev. Socialdemokrati so imeli tudi močnejše pozicije na Bregu, pri Sv.Vidu, v Zgornjih Halozah, na Ptujski Gori, v Stopercih in Žetalah. Za KSJ se niso ogreli v Zgornjih Halozah in v

²⁴ ZAP, MOP šk. 254, spis 2384/11-1922.

²⁵ Rdeči prapor 29.9.1920, 13.11.1920, 17.11.1920.

²⁶ Kraljevina SHS, Uradni list Deželne vlade za Slovenijo 1920/II, št. 138.

²⁷ prim. Vasilij Melik, Izidi volitev v konstituanto leta 1920. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962/III, str. 50-51.

²⁸ Glej op. 3, spis 2192/preds.

²⁹ Ptujski list 12.12.1920.

³⁰ Ibidem. Glej op. 27.

rogaškem sodnem okraju. V Slovenskih goricah je bila stranka deležna skromne podpore, še največje v Svetinju (7,2 %). Večjo podporo KSJ je v posameznih krajih pripisati močnejšemu vplivu nosilcev komunističnega gibanja na ptujskem območju, tako npr. v Dornavi, v Sv. Lovrencu na Dravskem polju in v Čirkovcah (14,7 %).³¹

Značilno je tudi, da so ob najmočnejši SLS na ptujskem podeželju imele druge stranke manjšo oporo. Skromni odzivi volilcev na program KSJ so bili odraz družbenoekonomskih odnosov na Ptujskem in reakcije oblasti na pojav komunističnega gibanja.

Obznani so sledili pregoni komunistov. V Strnišču je bila 4. januarja 1921 razpuščena Krajevna organizacija jugoslovanske KS. Policija je opravila lušne preiskave pri Francu Kristančiču, Jakobu Nipiču in Ignaciju Teršku, kjer so odkrili komunistično literaturo, predvsem Leninova dela.³² Medtem so se v komunističnem gibanju pojavile še dodatne težave po odhodu Franja Žgeča na ljubljansko univerzo.

Občinske volitve v aprilu in maju leta 1921 pomenijo eno od zadnjih aktivnosti KS po Obznani. Nastopile so vse politične stranke, ki so se udeležile volitev v konstituantu.³³ Na Slovenskem KS tedaj ni mogla povsod prodreti z lastno kandidatno listo. Iz časopisov tudi ni razvidno, da bi komunisti na Štajerskem nastopili s samostojno listo. Ugotavljamo le, da so JSDS in komunisti nastopili skupno za okraje na mariborskem območju. Zato ni mogoče povedati, koliko komunističnih odbornikov so imele posamezne občine. Ker pa socialdemokrati niso postavljali svoje kandidature in je bila v večini primerov postavljena skupna lista, je stanje toliko težje predstaviti. Časopisne podatke lahko ocenjujemo za relativne, ker tudi vse občine v poročilih niso zajete.

Volilni rezultati kažejo, da je dobila JSDS največjo podporo v središčih sodnih okrajev (v Ormožu in Rogatcu je pripadlo JSDS 56,2 % odborniških mest). Na Ptuj (komunisti niso vložili lastne liste) so dosegli socialdemokrati s 46,6 % glasov volilno zmago in z njo 11 odborniških mest v 24-članskem mestnem svetu.

Organizirano ilegalno delo KP je na Ptuj steklo leta 1925 po zaslugi knjigovodje bolniške blagajne, marksista Ferdinanda Zechnerja. (Vir: fototeka Zgodovinskega oddelka PMP)

³¹ Glej op. 29. Enakost 4.12.1920. Muzej narodne osvoboditve Maribor (MNO), fas. 124, Podatki o volitvah v ustavodajno skupščino nov. 1920 in v občinske odbore maja 1920.

³² Glej op. 5, Potrč, str. 494, op. 6, AS, op. 13, PAM, Bauer.

³³ Glej op. 5, Potrč, str. 494 in op. 20, AS. France Klopčič, Komunistična stranka v Sloveniji po Obznani. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960/I., str. 40, 61.

Prepoved Komunistične stranke po Zakonu o zaščiti države je imela za posledico, da se je poleg val revolucionarnosti tudi na ptujskem območju. Ptujski list je 31. julija 1921 zapisal, da je »na komunistični krvavi teror treba sedaj odgovoriti z istimi sredstvi, drugače zlo in gorje državi«. Vodilni komunisti s Ptujkega so se umaknili. Franjo Žgeč, ki je bil eden od pobudnikov in organizatorjev KP na tem območju, je v svojih spominih zapisal, da so se tedaj na Ptuj kljub poostrenemu režimu »ilegalni člani KP zbirali samo v manjših grupah«. »Trpela ni njihova morala«, piše Žgeč, »saj so imeli zaslombo v delovnih ljudeh, pač pa je bilo vprašanje časa, kdaj bo omogočeno organizacijsko delovanje, pa čeprav v ilegalnih pogojih.«³⁴

Ilegalna partijska organizacija na Ptuj in okolici naj bi po zaslugi načitanega marksista Ferdinanda Zechnerja, knjigovodje bolniške blagajne, obstajala že leta 1925.³⁵

Ljubica Šuligoj

DIE ARBEITERBEWEGUNG IN DER GEGEND VON PTUJ IN DEN JAHREN 1918 - 1921

Zusammenfassung

Unter den Bedingungen der gesellschafts-wirtschaftlichen Rückständigkeit war die Arbeiterbewegung von Ptuj bescheiden entwickelt. Die überschüssige Arbeitskraft, abhängig von den Arbeitgebern, kämpfte vor dem Jahre 1918 ums Überleben. Die wenige Arbeiterschaft stand unter dem Einfluss der österreichisch-marxistisch orientierten Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei.

Die Folgen des Ersten Weltkriegs und die revolutionären Ereignisse in Russland trugen soziale Unruhen in die gesellschaftlich bedrohten Bevölkerungsschichten. Die Menschen hörten von den Heimkehrern aus der russischen Kriegsgefangenschaft von der Befreiung der Bauern und der Arbeiter sowie von der Agrarreform. Die Obrigkeiten waren sich der Armut der Bevölkerung und des folgenden kommunistischen Einflusses bewusst, warnten die Menschen aber gleichzeitig vor „staatsfeindlicher Agitation“.

Die revolutionäre Bewegung in der Gegend von Ptuj erreichte im Jahre 1920 einen Aufschwung. Damals kam es auch zur Spaltung in den Arbeiterreihen, zur Abspaltung eines Teils der Arbeiterschaft von der JSDS und zur Gründung kommunistischer Organisationen.

Einer der Initiatoren und Organisatoren der kommunistischen Bewegung in Ptuj war Franjo Žgeč aus Dornava, späterer Pädagoge und Erforscher der Verhältnisse von Haloze, in den dreißiger Jahren des vergangenen Jahrhunderts Gestalter des kommunistischen Kerns der Schüler am Gymnasium Ptuj und bei den Obrigkeiten als „der kommunistischen Tätigkeit verdächtig“. Nach der Rückkehr aus Russland war Žgeč bei den Eisenbahnern von Ptuj, den Kättern und Winzern von Ptujsko polje und Haloze tätig. Im Sommer 1920 gründete er kommunistische Organisationen in Dornava, Cvetkovci und Velika Nedelja. Bei so manchem stieß er auf Unverständnis, auf den Widerstand der Sozialdemokraten, der ländlichen Geistlichkeit und der Behörden. Die Idee von der öffentlichen Versammlung der Kommunistischen Partei auf Florijanov trg in Ptuj im September 1920 blieb erfolglos.

³⁴ Glej op. 5, Potrč, str. 494 in op. 7, PMP.

³⁵ Glej op. 5, Potrč, str. 494, Tedič. Glej op. 6, AS.

Der zweite kommunistische Kern formierte sich im Jahre 1920 in der Barackensiedlung des ehemaligen Lazaretts von Strnišče. Hier fanden russische Emigranten, Flüchtlinge der Küstenregion, Rückkehrer aus der russischen Kriegsgefangenschaft und einige Einheimische, die in den entstandenen Gewerbebetrieben eine einstweilige Beschäftigung gefunden hatten, Zuflucht. Die kommunistische Kreisorganisation trennte sich im Jahre 1920 von den Sozialdemokraten und orientierte sich auf den Klassenkampf.

Für die kommunistische Tätigkeit nach dem Ersten Weltkrieg ist kennzeichnend, dass sie sich auf die gewerkschaftliche Lohnbewegung und die Forderung nach der Agrarreform, auf die Arbeit in „Svoboda“ von Ptuj und Strnišče sowie auf die Wahlvorbereitungen zur Konstituante beschränkte. Größere Beunruhigung der Öffentlichkeit brachte der Eisenbahnerstreik im April 1920, der nach Meinung der Obrigkeiten zu einer politischen, kommunistischen Bewegung heranwuchs. Die Wahlen zur Konstituante von November 1920 zeigte, dass Slovenska ljudska stranka (Slowenische Volkspartei) Einfluss auf dem Lande hatte und dass die Arbeiterschaft gespalten war: stärkere Positionen im Kreis besetzten Sozialdemokraten (20,8%), die kommunistische Partei bekam 3,0% der Stimmen. Bei den Gemeindewahlen im April und Mai 1920 traten Kommunisten und Sozialdemokraten auf einer gemeinsamen Wahlliste auf. Wie viele kommunistische Ausschussmitglieder die einzelnen Gemeinden hatten ist nicht bekannt. In den Zentren der Gerichtsbezirke bekamen die sozialdemokratischen Kandidaten die meiste Unterstützung (in Ptuj 46,6% der Stimmen bzw. 11 Mandate im Stadtrat).

Nach dem Verbot der Kommunistischen Partei im Jahre 1921 verlief die organisierte illegale Arbeit der Kommunisten in Ptuj im Jahre 1925.

RAZŠIRITEV DELOVANJA BANSKEGA ŠVETA DRAVSKE BANOVINE NA UREDBODAJNO PODROČJE LETA 1933 IN NJEGOVA STALIŠČA DO OBČINSKIH VOLITEV

Miroslav Stiplovšek*

UDK 342.58(497.1):342.8"1933"

STIPLOVŠEK Miroslav: Razširitev delovanja banskega sveta Dravske banovine na uredbodajno področje leta 1933 in njegova stališča do občinskih volitev. *Casopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 443

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Razprava osvetljuje začetek delovanja banskega sveta Dravske banovine na uredbodajnem področju leta 1933, ko je sprejel pomembno uredbo glede izvedbe občinskih volitev. S tem je razširil svojo temeljno pristojnost, ki je bila svetovanje banu pri oblikovanju banovinskega proračuna.

UDC 342.58(497.1):342.8"1933"

STIPLOVŠEK Miroslav: The expansion of activity of the Ban's council of the Drava banovina to decree issuing area in 1933 and its views as to municipality elections. *Review for History and Ethnography*, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 443

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In the treatise, the commencement of activity of the Ban's (Governor's) Council of the Drava Banovina (Region) in the area of decree adoption in the beginning of 1933 is illuminated. Namely, then it adopted a significant decree concerning the implementation of municipality elections. By this, it expanded its basic competence, which was to extend advice at the establishment of the Banovina budget.

Oblikovanje banskih svetov je določala zakonodaja o ustanovitvi banovin in njihovih kraljevskih banskih uprav jeseni 1929,¹ ki je bila pomembna prelomnica v državnopravni ureditvi prve Jugoslavije ter nov kraljev ukrep za utrditev unitarističnih in centralističnih temeljev šestojanuarske diktature. Tedaj je bilo dokončno sklenjeno uspešno delovanje samouprav ljubljanske in mariborske oblasti,² njune pristojnosti pa prenesene na bana Dravske banovine, ki je

* Dr. Miroslav Stiplovšek, redni profesor v pokoju, zaslužni profesor, Filozofska fakulteta, SI - 1000 Ljubljana

¹ Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja je objavljen v Uradnem listu Dravske banovine, št. 100, 9. 10. 1929, Zakon o banski upravi pa v Uradnem listu kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929.

² Podrobneje glej monografijo M. Stiplovška, Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in

obsegala jugoslovanski del Slovenije. Ban je kot najvišji predstavnik kraljeve vlade v banovini moral za posebne pokrajinske gospodarsko-socialne in prosvetno-kulturne dejavnosti ter za upravljanje banovinskih ustanov in podjetij sestaviti letne proračune. Pri njihovem oblikovanju je dobil svetovalne pristojnosti banski svet, ki ga je imel pravico imenovati minister za notranje zadeve iz predstavnikov vseh okrajev-srezov in večjih mest. Štirideset članski banski svet Dravske banovine je začel izpolnjevati svojo temeljno nalogo, dajanje mnenj, pobud in predlogov k banovinskemu proračunu s 1. zasedanjem januarja 1931.

Oktoirana septembrska ustava iz leta 1931 je določala za voljene banovinske svete in odbore podobne pristojnosti, kot so jih imeli po vidovdanski ustavi prav tako voljene oblastne skupščine in odbori, s pravico sklepanja o pokrajinskih proračunih ter tudi sprejemanja uredb za pokrajinske dejavnosti in ustanove. Toda za udeležanje določil o banovinskih samoupravah nobena vlada ni pripravila izvršilne zakonodaje. Tako so vsa trideseta leta kot edina predstavniška telesa delovali imenovani banski sveti, preko katerih so lahko njegovi člani posredovali mnenja in predloge prebivalstva svojih okrajev in mest banu in banski upravi za reševanje perečih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih problemov. Pravilnik o organizaciji in delu banskih svetov⁵ je njihove pristojnosti skrajno omejil le na posvetovalno funkcijo na zasedanjih. Banski svet Dravske banovine je mimo njegovih strogih določil uspel svoj vpliv na oblikovanje vsakoletnega banovinskega proračuna povečati, toda končno odločitev o njem je imel s pravico potrjevanja minister za finance. Pravilnik pa banskim svetom tudi ni dajal nikakršnih uredbodajnih pristojnosti.⁶

Na rednem zasedanju februarja 1933⁸ je banski svet, čeprav ni »nobena politična institucija v smislu ustave in pravilnika, ampak strogo gospodarska institucija«, oblikoval stališča do aktualnih političnih razmer, ki so se na prelomu 1932/33 hudo zaostriale zaradi v točkah izraženih zahtev prepovedanih opozicijskih strank po federalistični preureditvi države in obnovitvi demokracije. Odločno je zavrnil federalistične punktacije Slovenske ljudske stranke (SLS) kot separatistične. V odgovoru nanje je iz režimskih privržencev Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD) oziroma Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) sestavljen banski svet podprl udeležanje ustavnih določil o banovinskih samoupravah in se zavzel tudi za upravno decentralizacijo oziroma za širok prenos pristojnosti od osrednjih oblasti na banovine, toda le kot omilitev centralizma, na katerega je liberalni tabor načelno pristajal. Jutro je banski svet označilo za »predstavninstvo Slovenije«, s čimer je želelo poudariti njegov veliki pomen pri zavrnitvi federalističnega državnopravnega programa SLS. Takšne politične razprave in opredelitve so bile značilne za parlamentarna predstavništva, ki so bila pristojna tudi za izvajanje uredbodajno-zakonodajnih pristojnosti.

Kljub temu da teh banski svet ni imel, ga je ban dr. Drago Marušič po treh rednih proračunskih zasedanjih na začetku vsakega leta 4. septembra 1933 sklical na izredno zasedanje, s katerim je svojo dejavnost razširil na uredbodajno področje, za kar ga je posebej pooblastila Narodna skupščina.⁷ Banski svet je

prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udeležanje parlamentarizma, Ljubljana 2000, ter razpravo Posebnosti uspešnega delovanja samouprave mariborske oblasti na gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem področju 1927-1929, Časopis za zgodovino in narodopisje 2001, št. 1-2, 149-169.

⁵ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 19, 20. 8. 1930.

⁶ M. Stiplovšek, Samoupravne pristojnosti ljubljanske in mariborske oblastne skupščine (1927-1929) ter posvetovalne funkcije banskega sveta Dravske banovine (1930-1941), Arhivi XXV, 2002, št. 1 - Zontarjev zbornik, 145-155.

⁷ Arhiv Republike Slovenije (AS), fond št. 77, fasc. 4, Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja banskega sveta 15. 2. 1933.

⁸ Jutro, št. 40, 16. 2. 1933.

⁹ AS 77, fasc. 6, Stenografski in uradni zapisnik 1. seje IV. izrednega zasedanja banskega sveta 4. 9. 1933.

moral na podlagi 51. člena Zakona o občinah, ki je začel veljati 13. junija,⁸ sprejeti uredbo o sestavi kandidatnih list, sestavi in poslovanju volilnih odborov in o glasovalnem postopku pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini, ki jo je imel pravico razglasiti ban po predhodni odobritvi ministra za notranje zadeve. Ta je bila pogoj za izvedbo občinskih volitev.⁹

Poudarimo naj, da so v Sloveniji potekale, zlasti v okviru Županske zveze in prek njenega glasila Samouprave, o novem Zakonu o občinah temeljite razprave. V režimskem taboru JNS so imeli največ pripomb glede predvidene izvedbe zlozbe oziroma komasacije malih občin, ki je bila po njegovi oceni posebej za Dravsko banovino nujno potrebna, toda pri njej bi se morale upoštevati tudi nekatere specifičnosti. Na območju banovine je bilo tedaj kar 1069 občin z 1.120.854 prebivalci, od teh nad 70 % z manj kot 1000 prebivalci, kar je bilo premalo za njihovo normalno poslovanje.¹⁰ Ob zahtevi za razbremenitev občin pri izvajanju prenesenih državnih poslov in za okrepitev njihovih samoupravnih pristojnosti, so posebej poudarjali nujnost zagotovitve ustreznih gnotnih sredstev za opravljanje občinskih nalog. Zavzemali so se tudi za istočasno izdajo zakonodaje o banovinski samoupravni decentralizaciji in dekoncentraciji uprave. Posebej pa je tudi značilna zahteva slovenskih liberalcev, da je treba določbe o občinskih volitvah izločiti iz zakona.¹¹ Tajnik Županske zveze dr. Riko Fux pa je poleg kritike zakona zaradi preskromnega obsega samoupravnih pristojnosti občin poudaril tudi nasprotovanje določbam o državnem nadzoru nad njihovim poslovanjem. Poudaril je, da bi ga glede na to, da naj bi bil zakon o banovinah že pripravljen in če je verjeti resnosti načrtov vlade za upravo dekoncentracijo, najbolj ustrezno nadzorne pristojnosti, posebej tudi glede potrjevanja občinskih proračunov, morali prenesti na bansko upravo oziroma bana. Umestitvi določb o občinskih volitvah v zakon pa je nasprotoval zato, ker »se pogosto menjavajo.«¹² Pri uveljavitvi navedenih stališč slovenski predstavniki v Narodnem predstavništvu niso bili uspešni. Zakon o občinah, ki je podrobno določal njihov delokrog na samoupravnem in občupravnem področju ter način njihovega poslovanja in državnega nadzora nad njim, je vseboval tudi temeljna določila o občinskem volilnem sistemu, medtem ko naj bi banski svet z uredbo določal le nekatere tehnične podrobnosti volilnega postopka. Ob tem naj poudarimo, da so zlasti zahteve o čim večjih samoupravnih pristojnostih občin podpirali tudi v opozicijskem taboru.

V občinskih organizacijah JRKD-JNS v Dravski banovini ni bilo navdušenja za takojšnjo izvedbo občinskih volitev, ker so dobro poznali moč opozicije. SLS je za dokazovanje množične podpore svoji politiki izrabila biserno mašo upokojenega nadškofa dr. Antona B. Jegliča, združeno s »proslavo 1900 letnice Odrešenja«, ko se je 30. julija v Ljubljani zbralo okoli 60.000 zlasti mož in fantov.¹³ Cerkvena slovesnost je dejansko pomenila »politično manifestacijo prvega reda«¹⁴ in po mnenju Slovenca »en sam, do sedaj v taki veličini še nikoli doživet izraz Slovencev«, da hočejo ostati zvesti tako katolištvu kot »da hočejo varovati tudi sebe kot narod...« V komentarju je ta list tudi poudaril, da je bila manifestacija v času, ko slovenski narod »bolj kakor kdaj prej, preživlja... težke ure svojega življenja. Iz vseh strani, na vseh poljih ogražajo njegovo življenje vse mogoče nevarnosti... Slovenski narod doživlja hude trenutke, trpi gospodarsko

⁸ SL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 35, 29. 4. 1933. Novi zakon o občinah je podrobno analiziral dr. Božo Grafenauer v monografiji *Lokalna samouprava na Slovenskem. Teritorialno-organizacijske strukture*, Maribor 2000, 212-221.

⁹ Pripomnimo naj, da je pristojnosti in poslovanje mestnih občin določal poseben zakon z dne 27. 7. 1934 (prav tam, št. 67, 22. 8. 1934) in z njim je bil določen tudi volilni postopek za štiri mestne občine.

¹⁰ Razprave o novih občinah je podrobno prikazal Jože Žontar v članku *Občine v Sloveniji v letih 1918 do 1941*, Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, 606-607.

¹¹ Slovenska stališča je v skupščinskem odboru predstavil poslanec Ivan Prekoršek (podrobnje o razpravi v skupščinskem odboru glej Jutro, št. 261-277, 29. 11. – 3. 12. 1932).

¹² Samouprava, 1933, 9-11; J. Žontar, n.d., 607.

¹³ Jutro (št. 31-176 a, 31. 7. 1933, Verska svečanost v Ljubljani) je poskušalo zmanjšati njeno množičnost z navedbo podatka o le 25.000 udeležencih.

pomanjkanje, nad naš narod prihajajo krivi apostoli, ki mu ponujajo lažne rešitve... prihajajo zastrupljevalci osnovne narodne volje do življenja.«¹⁵ To pisanje jasno kaže politično sporočilo cerkvene manifestacije unitarističnemu režimu. Zaradi cenzure je tudi opredelitev glede državne ureditve SLS prek Slovenca lahko ponovila le posredno v polemiki z Jutrovim prikazom političnega zborovanja na Slovaškem, na katerem se je predstavnik katoliškega tabora opredelil za njeno avtonomijo.¹⁶ Slovenec je odgovoril, da Jutrovo pisanje o veleizdajalskem govoru ni resnično. Govornik naj bi ob izrazih zvestobe slovaškega naroda »edinstveni« državi zahteval »samo upravno, šolsko in versko avtonomijo slovaške pokrajine« ter poudaril, da morajo biti v skupni državi Čehi in Slovaki »popolnoma enakopravni.«¹⁷

Vse to dogajanje je vplivalo na razprave in opredelitve banskih svetnikov na IV. izrednem zasedanju banskega sveta. Na otvoritveni seji 4. septembra je ban dr. Marušič poudaril, da bodo banski svetniki z obravnavo in sprejetjem navedene uredbe opravili »izredno važno« nalogo, ker da bodo s tem prispevali k »izgraditvi in poglobitvi samoupravnega življenja v Dravski banovini.« Njen osnutek je kraljevska banska uprava sestavila »strogo v okviru« določil in smernic Zakona o občinah ob upoštevanju analognih določil Zakona o volitvah narodnih poslancev. Na seji pa so dobili banski svetniki nekaj spremenjenih določil, ker je prvotni osnutek predvideval volitve v starih občinah. Medtem pa je bila pospešeno izvedena komasacija, kar omogoča izvedbo volitev v novih občinskih okvirih. Z uredbo o spojitvi občin v Dravski banovini se je njihovo število zmanjšalo na tretjino oziroma 364 občin.¹⁸

Ban je v uvodnem govoru poudaril, da je imela bistvena novost novega zakona o občinah z maksimiranjem najnižjega števila prebivalstva na tri tisoč cilj, da »bodo tako po svoji finančni kot intelektualni moči mogle uspešno vršiti naloge lastnega in prenešenega delokroga«, kar bo imelo zlasti v Dravski banovini z doslej nad tisoč občinami daljnosežne posledice. To bo porušilo stoletja stare tradicije in ranilo lokalpatriotizem, kar pa bo odtehtala nova organiziranost občin »po načelih in potrebah sedanje dobe.« Banska uprava je občutljivemu problemu komasacije občin posvetila posebno pozornost, ker se zaveda velikega pomena te »osnovne celice kolektivnega dela v državi« za uspešen razvoj političnega in gospodarskega življenja v banovini. Pri svojih predlogih si je prizadevala, da bi nove občine obsegale območje, ki po gospodarskih, socialnih in ozemeljskih kriterijih »prirodno spaja interese njenega prebivalstva.« Pri tem se je posvetovala z lokalnimi dejavniki, vendar ni uspela vselej zadovoljiti različne interese ter se zaveda tudi napak in krivic, ki so bile nekatere storjene tudi zaradi naglice v sklepni fazi komasacije. Obljubil je, da bo kraljevska banska uprava predloge za spremembe skrbno pretehtala, da bi nove občine ustrezale potrebam prebivalstva in zajamčile njihov napredek.¹⁹

Z volitvami bodo občine po šestojanuarskem aktu kralja Aleksandra dobile »po svobodni volji« ljudstva izvoljene občinske uprave, kar bo »najglasnejši dokaz o stalno napredujoči normalizaciji notranje političnih prilik v državi.« Ob slovesu od »tradicionalnih« občin je poudaril, da so opravila njihova imenovana zastopstva pomembno delo pri mirni evoluciji političnega življenja in omilitvi hudih posledic gospodarske krize, med njimi in državnimi nadzornimi oblastmi pa je vladalo »vzorno, pristržno razmerje« in rodilo bogate sadove zlasti na področju elektrifikacije, pri javnih delih in pri akcijah za omilitev brezposelnosti ter reševanju drugih socialnih problemov, torej na področjih, s katerimi sta se ukvar-

¹⁵ Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev 1917-1941*, Ljubljana 1965, 406-407.

¹⁶ Slovenec, št. 172 a, 1. 8. 1933.

¹⁷ Jutro, št. 190, 16. 8. 1933, Odmev avtonomistične demonstracije v Nitri.

¹⁸ Slovenec, 186, 18. 8. 1933.

¹⁹ SL kraljevske banske uprave Dravske banovine št. 73, 12. 9. 1933.

²⁰ Po občinskih volitvah so izvedli manjšo revizijo komasacij s spremembami meja in imen nekaterih občin, z določitvijo njihovih sedežev ter z njihovim povečanjem na 377 (SL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 29, 11. 4. 1934; Jože Žontar, n. d., 609-613).

jala banski svet in uprava, ki je tako pokazala razumevanje za pravilno izvajanje samoupravnega delokroga. Ban je tudi poudaril, da bodo volitve glede na gospodarski, socialni in prosvetni delokrog občin "v splošnem gospodarskega in ne toliko političnega značaja...", kar upoštevajo tudi določila o volitvah. Ne sme pa se jim povsem odreči tudi takšnega pomena, saj so kot najnižja upravna enota "bistveni člen" v enotnem uveljavljanju temeljnih usmeritev celotne državne politike na izhodiščih zgodovinskega šestojanuarskega kraljevega manifesta, ki so ga dolžni uveljavljati oblastni dejavniki na vseh ravneh. Ta je napravil konec "po plmcenskih vidikih" usmerjenemu političnemu življenju in pokazal pot za "enakost in enakopravnost vseh Jugoslovancev slovenskega, hrvaškega in srbskega imena...", pričakovanje "izvestnih krogov" (v Sloveniji zlasti katoliškega tabora), da bodo volilni izidi pomenili spremembo takšne usmeritve državne politike in vrnitev k prejšnjim razmeram so "a priori izključena." Volivci se bodo po banovem prepričanju znali pravilno opredeliti in se bodo zavedali obsežnega dela bodočih izvoljenih občinskih uprav na temelju jugoslovanske nacionalne in državne misli ter ne bodo ovirali njihovega dela z opredelitvijo za oznanjevalce preživelih političnih doktrin, da bi z neplodno opozicijo proti obstoječemu stanju v državi kratili dragoceni čas odbornikov. Ban je ob sklepu izrazil pričakovanje, da bodo banski svetniki po temeljiti razpravi predlog uredbe soglasno sprejeli in "s tem dali našemu ljudstvu možnost, da s svobodno izvolitvijo zaupanja vrednih občinskih funkcionarjev postavi pomemben mejnik v razvoju samoupravnega življenja v dravski banovini." Preveva ga želja, "da postane slovenska občina ono ognjišče, iz katerega izžareva... plamen široke jugoslovanske državne in nacionalne miselnosti, gospodarskega in kulturnega napredka ter državljanske in socialne solidarnosti."

Po uvodnem ekspoziju je Ivan Tavčar, nekdanji narodnosocialistični poslanec ljubljanske oblastne skupščine in predsednik kluba banskih svetnikov, ki so ga po zgledu osrednjega parlamenta ustanovili v začetku leta 1933,²⁰ posredoval banu željo banskih svetnikov, da bi oblikovali svoja stališča do predloga uredbe na posebni seji svojega kluba. Ban je po opozorilu, da je čas izrednega zasedanja zaradi zadnjih komasacijskih opravil omejen, prekinil za nekaj ur plenarno sejo in omogočil, da se je klub pod vodstvom svojega predsednika Tavčarja opredelil do volilne uredbe. Klub banskih svetnikov se je tako, podobno kot je navada v parlamentarnem delovanju, pokazal kot koristen samostojni organ za izvedbo predhodne razprave in oblikovanje stališč pred plenarno sejo, ki ga pravilnik o delovanju banskih svetov ni predvideval. »Zaupno posvetovanje« članov kluba pa se je »precej zavleklo«²¹ in ban je moral začetek plenarne seje preložiti še za dodatni dve uri na pozno popoldne.

Iz nadaljevanja plenarnega zasedanja se vidi ogorčenje banskih svetnikov JNS zaradi odločitve za takojšnjo izvedbo občinskih volitev, ker so se zavedali slabosti režimskega tabora na Slovenskem. Ban je poskušal na začetku preprečiti ponovitev razprave s seje kluba in je zato banske svetnike seznanil s svojim telefonskim razgovorom z ministrom za notranje zadeve Živojinom Lazićem, katerega je sporočil nekatere njihove predloge s tajne klubove seje glede spremembe določb uredbe o kandidatnih listah. Iz Beograda je dobil odgovor, »da je vsaka utesnitev pravic volivcev nedopustna in da bi ne mogel pristati na nobene bistvene spremembe.« Pomiriti jih je hotel tudi s priznanjem pravilnosti njihovega stališča, da so trenutno za izvedbo volitev »neugodne razmere« in s poudark-

²⁰ M. Stiplovšek, Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udeležanje banovinske samouprave in decentralizacijo uprave ter razširitev svojih pristojnosti, Zgodovinski časopis 55, 2001, št. 2, 238.

²¹ Slovenec (št. 201 a, 5. 9. 1933) je ugotovil, da so v klubu JNS »skoraj vsi« člani banskega sveta. Omenili smo že, da se iz seznama članov banovinskega odbora JRKD sredi leta 1932 vidi, da samo štirje banski svetniki tedaj po svojem položaju niso bili njegovi člani. Ker je bil Štefan Litrop že 5. 2. 1933 razrešen, Josip Lavtžar pa je nastopil kot nosilec liste JNS na občinskih volitvah oktobra 1933, sta bila v času izrednega zasedanja le banska svetnika Albin Prepeluh, predstavnik mesta Ljubljana, in Rudolf Golouli, predstavnik mesta Maribor, zunaj režimske stranke.

om, da bo odgovornost zanje «nosila tudi kraljevska vlada in ne samo mi.»

Banovemu predlogu, da bi takoj prešli na obravnavo posameznih določil uredbe, so banski svetniki nasprotovali in moral je dopustiti najprej načelno razpravo. Predstavnik kluba dr. Franjo Roš je najprej posredoval njegovo izjavo, da so banski svetniki »prišli do skoraj soglasnega sklepa«, naj bi se občinske volitve glede na komasacijo, ki ne poteka povsod v skladu z željami prebivalstva in njihovimi nasveti, ter težav s sestavljanjem volilnih imenikov in potrjevanjem kandidatnih list, odložile in naj se zato predlog volilne uredbe umakne z dnevnega reda. Potem ko jih je ban seznanil s sklepom sestanka slovenskih ministrov, narodnih poslancev in senatorjev, da je treba takoj izvesti komasacijo in po njej volitve, so »moral« banski svetniki od svoje odločitve odstopiti. Njihovega sklepa »naj se ne smatra kot afront proti vladi in še manj... proti gospodu banu.« Poudaril je, da so z njim hoteli obema razložiti, »da si naš narod ne želi volitev« ter posredovati tudi odklonilno stališče krajevnih in okrajnih-sreskih odborov JNS. Tako so se bili prisiljeni banski svetniki postaviti »v afront« proti zahtevam osnovnih strankinih organizacij. Prebivalstvo naj bi bilo zadovoljno z delom sedanjih občinskih odborov in želelo naj bi, da bi še naprej opravljali svoje naloge, s čimer se bo ohranil mir in mu dala možnost, da se v celoti opredeli »za narodno edinstvo, za državno in nacionalno ujedinjenje.« Iz teh besed se vidi bojazen, utemeljena na poznavanju razmer na terenu, da voljeni občinski odbori kadrovske ne bodo tako ustrezali režimskim ciljem kot sedanji imenovani. Klubov predsednik je poudaril, da s forsiranjem izvedbe občinskih volitev do 15. oktobra, za katero je pogoj sprejetje volilne uredbe, banski svetniki prevzemajo veliko odgovornost, ki pa jo odklanjajo in prelagajo na politično oblastne vrhove, ki so sprejeli komasacijske in volilne sklepe.

Omenjena pomembna »politična konferenca« najvišjih slovenskih režimskih funkcionarjev je bila 23. avgusta v Rogaški Slatini, sklical pa jo je predsednik vlade dr. Milan Srškić. Na njej naj bi po uradni informaciji razpravljali o političnih in gospodarskih vprašanjih Dravske banovine in njenih posameznih srezov. Iz razprave na bankskem svetu pa se vidi, da sta bili na njej osrednji temi komasacija in občinske volitve, proti katerima je bil v Sloveniji med privrženci JNS velik odpor. Banski svetniki so protestirali, ker na konferenco niso bili povabljeni, da bi lahko posredovali svoja stališča. Ob tem je klub v svoji izjavi tudi poudaril, da se zaveda omejenih pristojnosti banskega sveta, ki nima »ingerence« glede načina izvedbe komasacije. Toda banski svetniki nosijo »odgovornost napram javnosti« zanjo in »ves narod« meni, da je tudi banski svet »poklican, da spregovori v tej zadevi svojo besedo.« Banski svetnik dr. Josip Režek je zato predlagal resolucijo s prošnjo banski upravi, »da pri komasaciji občin upošteva želje prebivalstva in nasvete članov banovinskega sveta iz dotičnih srezov.« Problemi pri izvedbi komasacije pa bodo imeli za posledico tudi tehnične težave pri izvedbi volitev.

Vsega tega so se zavedali tudi udeleženci konference, na kateri je bil tudi ban, toda po večurnem prepričevanju predsednika Srškića so popustili.²² Minister dr. Albert Kramer je kasneje v obrazložitvi problematike komasacij in občinskih volitev poudaril, da je v Rogaški Slatini predsednik vlade pokazal veliko razumevanja za posebnosti pri izvedbi združevanja občin v Dravski banovini in da so izvedbo volitev narekemale »potrebe državne politike.«²³ Vlada je hotela pokazati, da se v Jugoslaviji udejanja demokracija in je zato odločno vztrajala, da se občinske volitve izvedejo v vseh banovinah, tudi tistih, v katerih je bila t.i. punkcacijska opozicija močna oziroma dominantna, pri čemer je režim računal na njemu prilagojeni volilni sistem in druge možnosti za zagotovitev svoje zmage. Toda režimske pritiske je bilo lažje uveljaviti v velikih banovinskih volilnih enotah, v občinah pa je bilo težje obvladati opozicijo in ji onemogočiti uspešen

²² Jutro, št. 198, 25. 8. 1933; Srškić je bil v Rogaški Slatini na daljšem dopustu.

²³ Jutro, št. 212, 10. 9. 1933.

nastop. Tega so se zavedali v organizacijah JNS na vseh ravneh in zato so poskušali banski svetniki onemogočiti zlasti možnosti predstavnikom opozicije za kandidiranje.

Možnost načelne razprave sta dobro izrabila tudi edina banska svetnika, ki nista bila člana JNS. V nasprotju z večino sta Albin Prepeluh in Rudolf Golouh pozdravila takojšnjo izvedbo občinskih volitev. Prepeluh je uvodoma ugotovil, da Zakon o občinah »prav gotovo ni noben ideal« in da bodo posebej v hribovitih predelih Dravske banovine velike težave pri komasaciji. Ker je banski svet samo posvetovalni organ, lahko poda le »svoje nasvete« in odobri predloženo uredbo za izvršitev tega zakona, kajti za njegovo spremembo nima pristojnosti. Zakon o občinah pa je kritiziral tudi zaradi določbe o javnih volitvah, na katerih »si volilci ne bodo upali glasovati po svojem prepričanju, zlasti ne oni, ki so od kogarkoli odvisni... Če hočemo, da bodo volitve res svobodne, potem mora biti tajno glasovanje.« Zakon vsebuje vsa temeljna določila o aktivni in pasivni volilni pravici, naloga banovinskih oblasti pa je le tehnična izvedba volitev. Glede na to so pomisleki proti njim, ki jih je navedel predstavnik kluba, takšni, da niso ne »v našem in ne v državnem interesu, če o njih javno razpravljamo.« Glede značaja občinskih volitev je ugotovil, da so šele neposredno pred vojno oziroma po njej prešle z gospodarskega na »politično polje.« Ljudje so nasprotovali poskusom, da bi se občinsko gospodarstvo spolitiziralo. Če se v občini gradi neki komunalni objekt, nihče ne gleda nanj, ali je »naprednjaški ali klerikalni, ampak gleda vsakdo na to, če je potreben in koristen.« Glede na to, da imajo občine »velikanske gospodarske težave«, ker se jim nalagajo velika bremena, za katere morajo obremeniti občane z različnimi davčnimi dokladi, bi morale biti občinske volitve »res samo gospodarske«. Zato se kandidatne liste ne bi smele vezati na politične stranke. Prepeluh je nato banskim svetnikom zagotovil, da pozna ljudsko razpoloženje in zato ve, »da narod v naši banovini želi« izvedbo volitev, ki morajo biti »zares svobodne«. Občinske volitve bodo omogočile novim ljudem sodelovanje pri lokalni samoupravi. Volilcem je treba omogočiti, da si jih uredijo »po svoji vesti in prepričanju.« Kdorkoli pa bo izvoljen, se bo moral ravnati po obstoječi zakonodaji. Ob sklepu obširne razprave je še poudaril, da banski svetniki ne smejo pozabiti, da so imenovani in da zato ne zastopajo »nikogar kakor sami sebe.« Poklicani so le za svetovanje banski upravi in če se je vlada odločila za občinske volitve, »potem za ta njen korak niso bili merodajni naši mali spori, ampak so bili merodajni gotovo višji vidiki.« Glede na to je priporočil sprejetje predloga uredbe z naročilom banski upravi, da svobodne občinske volitve čim prej izvede.

Golouh pa je ob soglasju s Prepeluhom, da so občinske volitve predvsem gospodarske, poudaril, da pomenijo »povratak k normalizaciji našega javnega življenja«, ta pa pomeni dejansko »vsebinsko polne moči vsake zdrave države.« Banski svet bi se jih moral glede na koristi v gospodarskem in političnem življenju banovine samo veseliti ter dodal željo, da se čim prej sprejme tudi zakon o upravni dekoncentraciji banovin, »ki bi šele pomenil polno normalizacijo našega javnega življenja.« Medtem ko so stališča prvega govornika kazala predvsem prizadevanja JNS za ohranitev dominacije in privilegijev v občinski samoupravi, sta Prepeluh in Golouh pokazala tudi drugačne poglede nanjo, nekatera njuna razmišljanja o posebnostih občinskega gospodarstva in vlogi političnih strank pri njem, pa ne izgubljajo aktualnosti.

V dvehni podrobni razpravi so nato banski svetniki večino določb sprejeli brez pripomb, nekatera z manjšimi stilističnimi popravki, ki so prispevali k njihovi večji jasnosti. Pomembni pa sta bili dve njihovi sprejeti dopolnili. Prvo se je nanašalo na zastopstvo starih občin v novih komasiranih občinah. To naj bi se doseglo tako, da je morala vsaka kandidatna lista v prvih dveh tretjinah imeti po enega kandidata iz vsake dotlej samostojne občine. Banska svetnika Anton Koder in Evgen Lovšin sta dodatek utemeljevala zlasti z dejstvom, da bo takšna uvrstitev kandidatov iz starih občin povečala njihove možnosti za izvolitev, kar bi bilo za uspešno vodenje novih občin zelo koristno. Predlog, da bi število kandidatov

vezali na davčno moč, s čimer naj bi onemogočili majorizacijo okoliških občin ob komasaciji v trške ali mestne občine, pa je bila soglasno zavrnjena. Pomembno je bilo tudi dopolnilo, ki je glede pasivne volilne pravice natančno določilo, da so samoupravni občinski in banovinski uslužbenci brez pravice do kandidiranja na prvih šestih mestih kandidatnih list le tisti, ki prejemajo plače iz občinske blagajne ali pa so nastavljeni po uredbi o službenih razmerjih banovinskih uslužbencev. Predlagatelj dr. Franjo Lipold je to preciziranje utemeljil s tem, da bodo tako lahko kandidirali na prvih mestih²⁴ tudi zaposleni pri različnih samoupravnih gospodarskih, finančnih in socialnih ustanovah ter zdravniki, ker lahko pomembno prispevajo k uspešnemu delovanju občinskih odborov.

Najpomembnejše spremembe, ki bi dejansko onemogočile opoziciji nastop na volitvah, pa sta predlagala odvetnika dr. Režek in dr. Lipold. Prvi je predlagal, da bi moral vsak kandidat in namestnik hkrati s pisnim pristankom na kandidaturu zagotoviti, da bo v primeru izvolitve prevzel in točno opravljal odborniško funkcijo, da bo »zvest Kralju in domovini, da se bo pri poslovanju držal ustave in zakonov, da bo branil in čuval državno in narodno edinstvo ter branil, zastopal in pospeševal državne interese, z zakonom urejene ustanove ter samoupravne koristi.« Ban mu je takoj odgovoril, da se glede pisnega pristanka strinja, uvrstitev še vseh drugih kriterijev v izjavo pa smatra za preater legem, ker presegajo zakonski okvir. Minister za notranje zadeve je v popoldanskem razgovoru posebej poudaril, »da bi bila taka odredba protizakonita.« Kljub temu posredovanju predsedujočega je naslednji govornik dr. Lipold ta predlog še zaostрил. Poudaril je, da morajo dati kandidati »primerne izjave«, in dodal: »Stojimo vsi na stališču, naj se v občinski upravi udeležujejo ljudje, ki so jugoslovansko orijentirani. Hočemo imeti garancije ne samo v gospodarskem, ampak tudi v nacionalnem oziru.« Poudaril je tudi mnenje enega od razpravljavcev na klubovi seji, ki je opozoril na možnost, »da se bodo volitve mestoma uporabile za demonstracije proti režimu.« Glede na to je k Režkovemu predlogu dodal še zahtevo, da ne morejo kandidirati tisti, ki so se v zadnji funkcijski dobi občinskega odbora brez opravičenega razloga odpovedali svojemu mandatu »ali so bili razrešeni dolžnosti občinskih funkcionarjev«, o čemer naj bi potrdila izdajali sreski načelniki.

Ban je ugotovil, da že Zakon o občinah določa, da mora vsak izvoljeni kandidat prevzeti odborniško funkcijo, v nasprotnem primeru pa je predvidena kazen. Z zakonom predpisano zapisrego se mora odbornik tudi obvezati, da s svojim delovanjem ne bo škodoval občinskim interesom. Zakon pa tudi natančno določa, kdo je lahko izvoljen za odbornika »in torej ni nobenega povoda, da bi postavljali še kake posebne klavzule«, še posebno ne tako omejevalnih, da bi po ministri ocenili »izgledale kot policijske ali žendarske.« Po teh pojasnilih so banski svetniki Režkove in Lipoldove predloge z večino glasov odklonili. Tako ni uspel tudi ta poskus, da bi omejili možnost kandidiranja privrženecv SLS, kajti prav iz njihovih vrst je bila večina razrešenih županov in odbornikov po uvedbi šestojanuarske diktature.

Tudi poskuse nekaterih banskih svetnikov, da bi iz bojazni pred režimskimi nasprotniki, ki bi lahko zapletli volilni postopek, posamezne določbe uredbe spremenili, je moral ban zavrniti z utemeljitvijo, da bi bile nasprotno Zakonu o volitvah narodnih poslancev. Ob sklepu razprave je predstavnik kluba banskih svetnikov poudaril, da morajo biti volitve »popolnoma proste« in da se kandidatne liste ne smejo vezati na katerokoli politično stranko.

Ban je glede na pomembnost uredbe in tudi nasprotovanja nekaterim členom določil poimensko glasovanje. Od 35 navzočih banskih svetnikov se je le eden vzdržal glasovanja. Zanimiva je njegova odločitev, da je na začetku seje naslednji dan ob potrjevanju zapisnika zahteval opredelitev tistih banskih svetnikov, ki niso bili navzoči ob sklepu prve seje. Tedaj sta se vzdržala še dva bans-

²⁴ Na prvih šestih mestih tudi niso smeli kandidirati duhovniki.

ka svetnika.²⁵ Tako so svoje nestrinjanje z uredbo pokazali trije vodilni funkcionarji kluba banskih svetnikov Tavčar, dr. Lipold in dr. Roš. Ban je sejo, na kateri so si banski svetniki s številnimi predlogi in pripombami prizadevali vsebinsko uredbo dopolniti in v nekaterih primerih tudi spremeniti preko zakonskih okvirov s težnjo, da bi otežili oziroma onemogočili opoziciji nastop na občinskih volitvah, sklenil z zalivalo »za žrtve«, ki so jih doprinesli s svojo aktivno obravnavo uredbe in z glasovanjem zanjo. Mnogokrat so morali banski svetniki »zagovarjati svoje ožje interese« in jih »zapostaviti v interesu države same«, s čimer so pokazali svoj patriotizem. Banski svet je tako pokazal, »da želi s svojim delovanjem pripomoči k normalizaciji razmer v naši državi. Ne bi bilo Bog ve kako častno..., če bi v njem videli organ, ki hoče ovirati naravni tok naše normalizacije.«

Kot zanimivost naj omenimo, da Jutro v sicer obsežnem poročilu o poteku seje banskega sveta, ni navedlo takšnih predlogov banskih svetnikov, ki so bili uperjeni proti opoziciji.²⁶ Nasprotno pa je Slovenec z zadovoljstvom ugotovil, da so bili predlogi, da mora vsak kandidat dobiti potrdilo okrajnega glavarja, »da je v nacionalnem oziru brezhiben« ter da ni bil razrešen niti ni kot občinski odbornik odstopil, po posredovanju bana o njihovi protizakonnosti, zavrnjeni. Iz razumljivih razlogov pa je katoliški list s podnaslovom Za svobodne občinske volitve z manjšimi netočnostmi obširno prevzel Prepeluhovo pomembno razpravo. K njegovi ugotovitvi, da ljudje gledajo na občinske pridobitve z vidika splošne koristnosti in da so pripravljeni dati priznanje za uspehe ne glede na to, ali so zanje zaslužni liberalci ali »klerikalci«, pa je dodal še komuniste. Iz Slovenčevega pisanja se vidi zadovoljstvo, da bodo občinske volitve kmalu izvedene, pri čemer ugotavlja, da so banski svetniki prišli na sejo »z naročilom somišljenikov, naj se... ne forsirajo«, morali pa so nanje pristati.²⁷ Uredbo o sestavi kandidatnih list, o sestavi in poslovanju volilnih odborov in o glasovalnih postopkih pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini je ban objavil takoj po odobritvi ministra za notranje zadeve 6. septembra 1933.²⁸ O njej so potekale v banskem svetu burne, sicer prepovedane politične razprave, še bolj pa so dali banski svetniki duška svojemu strankarstvu na seji kluba. Toda s svojimi prizadevanji, da bi že z uredbo opravili poglobljeno delo v volilnem boju z opozicijo, niso uspeli in tako je taboru JNS ostala težavna pot, da kot poglobljeno orožje uporabi vse vzvode oblasti.

Med vsemi banovinami v državi je bila volilna kampanja za občinske volitve daleč najostrejša v Dravski banovini. Ti. punktaška opozicija se je odločila za različno taktiko na volitvah. Medtem ko se je v Savski in Primorski banovini v pretežni meri odločila za abstinenco, pa je SLS sklenila občinske volitve izrabiti za dokazovanje svoje moči tudi v času zakonske prepovedi, enako pa je storila tudi JMO v Bosni in Hercegovini. Slovenec se je pridružil ugotovitvi banskih svetnikov, da je treba občinskim volitvam dati predvsem gospodarski značaj, njihov politični pomen pa je »šele naravna rezultanta položaja, ki ga ustvari ljudska volja« pri izbiri funkcionarjev občinske uprave. Poudaril je tudi pomembno izjavo bana na zasedanju, s katero je napovedal, »da pride pri občinskih volitvah ljudska volja popolno svobodno do izraza.« To bo prispevalo k utrditvi države in zato je, ne glede na nekatere pomisleke ob novem Zakonu o občinah, zlasti pri izvedbi komasacije, pozval »vse naše ljudstvo, da se občinskih volitev v največjo aktivnostjo udeleži.«²⁹ Slovenec pa je odprl tudi stalno rubriko, v kateri je odgovarjal na vprašanja bralcev in pojasnjeval postopke glede izvedbe volitev, posebej glede oblikovanja kandidatnih list.³⁰ Katoliška Jugoslovanska

²⁵ AS 77, fasc. 6, Stenografski in uradni zapisnik 2. seje IV. izrednega zasedanja banskega sveta. 5. 9. 1933.

²⁶ Jutro, št. 207, 5. 9. 1933.

²⁷ Slovenec, št. 201 a, 5. 9. 1933.

²⁸ SL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 73, 12. 9. 1933.

²⁹ Slovenec, št. 203, 7. 9. 1933, Naša občina – naša prva skrb.

³⁰ Rubriko Občinske volitve je začel Slovenec objavljati v št. 207, 12. 9. 1933. Iz odgovorov se vidi, kako so v posameznih občinah s samovoljno ali napačno interpretacijo volilne zakonodaje

tiskarna je izdala tudi brošuro *Za občinske volitve*, ki je vsebovala določila zakona in uredbe o volitvah ter ustrezne formularje, kar naj bi olajšalo opozicijskim somišljenikom nastop na volitvah. Glede na okrepitev pritiskov nanje je Slovenec ponovno opozoril na zagotovila bana »z vso avtoriteto svoje visoke službe«, da bodo volitve svobodne in zakonite ter na določila Zakona o občinah, ki prepovedujejo kakršnokoli nasilje pri njih. Kandidatne liste so osebe ter niso vezane na kakršnokoli politično in ideološko opredelitev kandidatov ter upoštevajo le njihove sposobnosti in moralne kvalitete. Glede patriotizma zakonodajalec ni postavil nobenih posebnih zahtev, ker »se samo po sebi razume, da je vsak pošten Slovenec dober Jugoslovian.« Volivci bodo prav gotovo izbirali takšne ljudi, ne pa tistih, »ki morebiti udanost do države samo rabijo kot firmo za druge namene.« Nakazal je torej, kje je iskati neoporečne in sposobne odbornike, in kje tiste, ki skrbijo za zadovoljevanje »svojih sebičnih nagonov« na stroške občanov.³¹

Volilna kampanja je kljub pogostim poudarkom, da gre predvsem za gospodarske in šele v drugi vrsti za politične volitve, preraščala v vedno bolj oster spopad med režimom in opozicijo na čelu s SLS. Dr. Kramer je ugotovil, da si po zgrešeni abstinenci na parlamentarnih volitvah prizadeva opozicija »z aktivno udeležbo pridobiti vsaj del izgubljenih pozicij nazaj« in da zagrizeni punktaši ob poudarjanju gospodarskega značaja občinskih volitev »tem intenzivneje mislijo na njihov politični pomen.« Iz občinskega gospodarstva je sicer potrebno, kolikor je mogoče, »iztisniti strankarsko politiko«, toda izročitev njegovega upravljanja v roke boljševikov ali separatistov bi ogrozilo temelje nacionalne in državne enotnosti. Zato je uspešna izvedba volitev »mogoča samo pod vodstvom in v sodelovanju z JNS«, h kateremu je treba povabiti vse tiste, katerim je punktaška politika »težka zabloda.«³² To je bila osnova za oblikovanje poleg povsem strankarskih še t.i. kompromisnih oziroma sporazumnih kandidatnih list, ki naj bi pokazale, da vsedržavni JNS ne gre za uspeh v starem strankarskem smislu, temveč za zmago nacionalne in državne ideje.

Glavni odbor JNS je sklenil, da morajo osnovne organizacije prilagoditi volilno taktiko posebnim razmeram v svojem okolju, pri čemer je poudaril, da tudi opozicijski uspeh ponekod v državi ne bo ogrozil njenih temeljev. Slovenski punktaši si prizadevajo s svojim aktivnim nastopom izvršiti protirežimsko demonstracijo, zanje pa je to že v naprej na neuspeh obsojen poskus vrnitve na oblast.³³ Predvolilna ofenziva SLS pa je bila tako intenzivna, da so morali vodilni slovenski funkcionarji JNS glede protiukrepov predlagati politično posvetovanje na predsedstvu vlade v Beogradu, kjer so sklenili, da bodo »z vsemi silami« delovali za zmago narodne in državne enotnosti ter za obrambo svobode volitev proti punktaškemu nasilju v Dravski banovini.³⁴ Jutro je moralo priznati, da se v Sloveniji bije najtrša »volilna bitka« v vsej državi in za »naravnost zločin« je razglasilo obnove starih strankarskih strasti in spopadov.³⁵ Posebno ostro je obsodilo, da se je tudi velik del duhovščine, ki se je »že po vsem svetu umaknil ali se umika iz dnevnih politik«, vključil v politični boj. Iz njega se vidi, kakšen mir in sožitje bi vladalo med ljudstvom, »ako ga ne bi pomagala lujskati politikujoča duhovščina.«³⁶ Z ogorčenjem je tudi ugotovilo, da SLS, ki po zakonu ne sme delovati, vodi oblikovanje punktaških strankarskih list po vsej banovini.

poskušali preprečiti oblikovanje opozicijskih kandidatnih list in zastrašiti tiste, ki bi pristali na kandidaturu (npr., da ne smejo kandidirati odborniki in župani, ki so bili razrešeni ter tisti volivci, ki se niso udeležili parlamentarnih volitev leta 1931, da se lahko kandidatne liste vežejo le na priznane stranke, da bodo ukinili občine, v katerih bodo postavili opozicijske kandidatne liste, da bodo kandidati na njih izgubili službe itd.).

³¹ Slovenec, št. 220 a, 27. 9. 1933, *Občina – steber države*.

³² Jutro, št. 212, 10. 9. 1933.

³³ Jutro, št. 218, 17. 9. 1933.

³⁴ Jutro, št. 228, 29. 9. 1933.

³⁵ Jutro, št. 230, 1. 10. 1933.

³⁶ Jutro, št. 231, 3. 10. in št. 236, 8. 10. 1933.

Njeno vodstvo »še deluje in to s polno paro.« Glede na to so takšne kandidatne liste nezakonite, »ker je njihova mati nezakonita.« Ni dvoma, da bo morala upravna oblast po volitvah razveljaviti mandate na njih izvoljenih odbornikov, tako kot je že storila s komunističnimi po prepovedi te stranke leta 1921. Tako kot tedaj, bi morali čuvarji zakonov kazensko preganjati vse, ki dejansko »vzdržujejo protizakonito stranko« in preprečiti njihovo delovanje.³⁷ Njihov cilj je enak, kot je bil izražen v punktacijah, »le njihova taktika je sedaj bolj premetena in previdna.« Jutro je poudarilo pozitiven vidik javnih volitev, ki bodo tako razkrile, »kdo ima danes v Sloveniji smelost, družiti se s punktaši.« V dobi »nacionalnega režima« se ne sme zgoditi, da bi »smeli punktaši brez kazni terorizirati nacionalne ljudi.«³⁸ Iz tega pisanja se vidi, da je režim volilno agitacijo SLS razglasil za terorizem in s tem opravičeval ukrepe proti punktaškim privržencem.

Pokrajinski arhiv Maribor hrani dokument Občinske volitve v Dravski banovini,³⁹ v katerem je SLS navedla vse ukrepe, s katerimi so oblasti protizakonito preprečevale izvedbo svobodnih občinskih volitev. Tako so sreski načelniki »povsodi na vso moč skušali preprečiti« oblikovanje opozicijskih kandidatnih list, hodili pa so tudi na shode in »pritiskali so na ljudi z obljubami in grožnjami«, da bi se opredelili za kandidate JNS. Po njihovih navodilih so orožniki ovajali sestavljalce opozicijskih kandidatnih list, ovadbam pa so takoj sledile obsodbe z visokimi denarnimi globami ali zaporom. Tajništvo JNS je z okrožnico pozvalo svoje privržence, naj ovajajo opozicijske agitatorje, in nato so »tudi aretacije bile na dnevnem redu«. Državni uradi so od svojih uslužbencev, ob grožnjah z represalijami, zahtevali, da volijo kandidate JNS. Dva tedna pred volitvami sta bila Slovenec in Domoljub »pod najstrožjo cenzuro«, režimsko časopisje pa je imelo vse možnosti za napadanje opozicije kot »separatistične, anacionalne in protidržavne«.

Režim JNS je v Sloveniji neposredno pred volitvami uvedel proti punktašem »malo ostrejši kurz« in njegova posledica so bili množični preklici kandidatur na opozicijskih listah. Ponovno je opozoril, da volitve v Dravski banovini ne bodo vplivale na smer državne politike, spremembo lahko pomenijo le v tem smislu, da se bo po volitvah punktašem, ki so bili doslej »pardonirani«, godilo slabše. JNS je doslej že zmagala na občinskih volitvah v večini banovin, sedaj pa so »oči vse Jugoslavije« uprte v Dravsko banovino.⁴⁰ Jutro je pozvalo privržence JNS, naj poskrbijo, da bo obračun s punktaši »kar najbolj radikalen« in naj gredo od volivca do volivca ter »nepoučene« odvrnejo od punktaštva.⁴¹ Minister Pucelj pa je dan pred volitvami še posvaril, da občine, v katerih bodo zmagali punktaši, ne bodo mogle uspešno izpolnjevati svojih nalog, ker se ne bodo mogle opreti na osrednje, banovinske in sreske oblasti.⁴²

Jutro je po volitvah pisalo o katastrofalnem porazu punktaške politike v Sloveniji, iz predvolilne kampanje in poteka volitev pa se vidi, s kakšnimi sredstvi je režim JNS dosegel »zmago nacionalne misli.«⁴³ Omenjeno opozicijsko poročilo poudarja, da se je JNS »poslužila največjega nasilja in protizakonitosti na dan volitev ter očitne goljufije pri seštevanju glasov«, za kar je navedlo tudi konkretne primere. Če ne bi bilo vseh teh oblastnih oziroma režimskih protizakonitosti in zlorab, bi bilo po oceni opozicije izvoljenih 70 % njenih kandidatnih list in še najmanj 10 % kompromisnih list, na katerih je bila večina njenih privržencev.⁴⁴

³⁷ Jutro, št. 232, 4. 10. 1933.

³⁸ Jutro, št. 234, 6. 10. 1933.

³⁹ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), osebni fond Antona Korošca, arhivska škatla 1. Zahvaljujem se doktorandu Juretu Gašpariču, da me je opozoril na ta pomembni nedatiran dokument iz leta 1933.

⁴⁰ Jutro, št. 239, 12. 10. 1933.

⁴¹ Jutro, št. 240, 13. 10. 1933.

⁴² Jutro, št. 141, 14. 10. 1933.

⁴³ Jutro, št. 42 (242 a), 16. 10. 1933.

⁴⁴ PAM, osebni fond A. Korošca, A.Š. 1. Podrobno je nezakonite postopke v predvolilni kam-

Toda tudi podatki ministrstva za notranje zadeve so pokazali, da je režimski tabor v Dravski banovini v primerjavi z vsemi drugimi banovinami dosegel daleč najslabši rezultat. Po uradnem poročilu je opozicija v Sloveniji predložila v 369 občinah 243 kandidatnih list, kar je okoli 30 % vseh opozicijskih list v državi. Tudi po številu prejetih glasov je bila slovenska opozicija daleč najuspešnejša v primerjavi z ostalimi banovinami. Za listo JNS je glasovalo 66,8 %, za kompromisne liste 6,4 %, za opozicijo pa 25,7 %, za socialiste 1,1 %. Glede na volilni sistem, ki je relativno najmočnejšim strankam po posameznih občinah avtomatično določal dve tretjini mandatov, je JNS dobila 296 občinskih uprav, SLS pa 54, v drugih občinah pa je zmagalo 16 kompromisnih list in 2 socialistični. V ilustracijo precejšnje uspešnosti slovenske opozicije naj navedemo, da je JMO oziroma opozicija kot druga najbolj uspešna v Drinski banovini dobila 12 % glasov in 8,5 % občinskih uprav, še nekoliko manj uspešna pa je bila v Vrbaski banovini. JNS je bila po dobljenih glasovih v Dravski banovini daleč na zadnjem mestu, saj je povprečno dobila v državi 90,7 % glasov, v Vardarski banovini pa celo 97,4 % glasov. Toda ta visoki odstotek je bil dosežen v pogojih opozicijske abstinence v Savski in Primorski banovini, kjer je bila zato najnižja volilna udeležba v državi (približno 55 %).

Iz teh podatkov se vidi, da je imel režim JNS na oktobrskih občinskih volitvah leta 1933 hude težave v kar petih banovinah, v Dravski zaradi nastopa SLS, v Drinski in Vrbaski zaradi kandidatur JMO, v Savski in Primorski banovini pa zaradi abstinence KDK. Ob tem je zanimiva Jutrova pohvala KDK, da je s svojo abstinenco ostala načelna,⁴⁶ slovenske organizacije JNS pa je SLS z odločitvijo za nastop na volitvah postavila pred težko nalogo. Pri tem se je pokazalo, da je v velikih volilnih enotah, kakršne so bile celotne banovine za volitve poslancev v Narodno skupščino, lažje uveljaviti režimske prednosti kot v občinskih in okrajnih okvirih. Glede na to, da so bili banski svetniki predstavniki srezov in večjih mest, bi morale temu ustrezati tudi volilne enote. Hude preizkušnje, s katerimi so se morale spopasti slovenske organizacije JNS za uveljavitev svojih pozicij v občinah, so prav gotovo vplivale nanje, da si niso želele še volitev v banovinski svet Dravske banovine. Tudi vlada je lahko spoznala, da bi banovinski sveti v kar petih banovinah po svoji kadrovski sestavi, ob pogoju, da KDK ne bi abstimirala, kljub še tako ugodnemu volilnemu sistemu in možnostim pritiska ob javnem glasovanju ne ustrezali njenim željam. Zato je vprašanje udejanjanja ustavno določenih banovinskih samouprav, ki ga je vlada v protipunktijskem boju poudarjala kot svojo prioriteto, po občinskih volitvah ni bilo več uvrščeno v njen aktualni delovni program. Volitve v banovinske svete bi za režim JNS pomenile prehudo preizkušnjo.

Sprejetje uredbe o občinskih volitvah v banskem svetu je imelo velike posledice v političnem življenju na Slovenskem jeseni 1933, kar smo prikazali z opisom značilnosti predvolilne kampanje in poteka volitev. Septembrsko zasedanje banskega sveta leta 1933⁴⁷ pomeni razširitev njegove dejavnosti na uredbodajno področje. To je bila nova kakovost v njegovem delovanju, kajti pri banovinskih proračunih je ne glede na določene uspehe pri povečanju njegove vloge v bistvu ostal banski svet le posvetovalni, pri sprejemanju uredb pa je bil odločujoči dejavnik ne glede na dejstvo, da je imel pravico do njihove končne potrditve resorni minister. Banski svet je na nadaljnjih zasedanjih zlasti na osnovi

panji in ob izvedbi volitev opisal Jure Gašparič v razpravi Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja Slovenska ljudska stranka (Zgodovinski časopis 58, 2004, št. 1-2, 47-67), v kateri je tudi analiziral izide in pomen teh volitev.

⁴⁶ Jutro (št. 243, 17. 10. 1933) je v predstaviti podrobnih rezultatov pisalo, da gre za nevtralne liste. Podrobnejši podatki o izidu volitev so v n.d. J. Gašpariča, 55-56 in v prilogi 1.

⁴⁷ Jutro, št. 230, 1. 10. 1933.

⁴⁸ Na tem zasedanju so banski svetniki obravnavali in sprejeli tudi načrt uredbe o obvarovanju posevkov pred točo (AS 77, fasc. 6, Stenografski in uradni zapisnik 2. seje IV. izrednega zasedanja banskega sveta 5. 9. 1933).

posebnih zakonskih pooblastil sprejel še nekaj uredb. Glede na to, da po pravilniku o delovanju banskih svetov ni imel uredbodajnih pravic, ustavna določila o banovinskih svetih, ki so imeli pristojnosti za sprejemanje uredb, pa ni bila udejanjena, nekateri pravniki niso priznavali veljavnosti v njem sprejetih uredb.⁴⁸

Način sprejetja uredbe o občinskih volitvah in še zlasti na naslednjem V. zasedanju februarja 1934 o občinskih uslužbencih⁴⁹ je potekalo podobno kot v parlamentarnih predstavništvih. Prav s sprejemanjem uredb se je banski svet Dravske banovine najbolj približal opravljanju tudi parlamentarne funkcije ob dejstvu, da je bil glede na omejene pristojnosti in tudi zato, ker njegovi člani niso bili izvoljeni, le v skromni meri nadaljevalec tradicije obeh slovenskih oblastnih skupščin iz konca dvajsetih let. Ti sta prav z večjo razširitvijo svojih pristojnosti na uredbodajno-zakonodajnem področju kot druge oblastne samouprave v državi⁵⁰ dali pomemben prispevek k udejanjenju začetkov slovenskega parlamentarizma.

Miroslav Stiplovšek

THE EXPANSION OF ACTIVITY OF THE BAN'S COUNCIL OF THE DRAVA BANOVINA TO DECREE ISSUING AREA IN 1933 AND ITS VIEWS AS TO MUNICIPALITY ELECTIONS

Summary

The establishment of Ban's (Governor's) Councils was set down by the legislation on the establishment of banovinas (regions) and their Ban administrations in Autumn 1929. They acquired competences to assist, by advice and proposals, the Ban as to the instituting of the Banovina budget for regional economic-welfare and educational-cultural purposes. Ban's councils were appointed by the minister for internal affairs from representatives of all districts and major towns.

The forty member Ban's Council of the Drava Banovina, which encompassed the Yugoslav part of Slovenia, began to operate by a convocation in January, 1931 and soon it began to expand its rather limited competences as to the formation of the Banovina budget. In September, 1933, at an extraordinary session, it expanded its activity by considering and adopting the decree adoption by adopting a decree on the implementation of municipal elections. From archival material and newspapers it is discernible, that the Ban's Council, composed of adherents of the pro-regime Yugoslav National Party, attempted to prevent the implementation of municipal elections, fearing the might of the forbidden oppositional Catholic Slovenian People's Party i.e. at least to limit or prevent the possibility of its adherents standing as candidates. Such strivings were not successful, as central organs of power intended to demonstrate abroad that by local elections, democracy is being asserted in Yugoslavia. Municipal elections of 15 October, 1933 demonstrated that the fear of a successful appearance of the Slovenian People's Party was founded and that the Yugoslav National Party succeeded in being victorious in the Drava Banovina only by the use of force and forgery.

The Ban's Council of the Drava Banovina succeeded at the following sessions to adopt certain decrees, by which it asserted itself as the decisive, not only advisory body, but also by the decree adopting activity, approaching carrying out a parliamentary role.

O NEKATERIH NEMŠKIH KNJIŽNICAH V MARIBORU

Bruno Hartman*

UDK 027.2(497.4 Maribor=30)

HARTMAN Bruno: O nekaterih nemških knjižnicah v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 457

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor dopolnjuje svoje raziskave o knjižničarstvu v Mariboru s prikazom nekaterih nemških knjižnic, ki so krepile gospodarsko, politično in družabno moč organizacij ali društev - svojih ustanoviteljev.

UDC 027.2(497.4 Maribor=30)

HARTMAN Bruno: On some German Libraries in Maribor. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 457

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author complements his research on librarianship in Maribor, by a depiction of some German libraries, which strengthened the economic, political and social power of organizations or associations - their founders.

V glavnih potezih sem predstavil mariborsko knjižničarstvo v zborniku *Maribor skozi stoletja. Razprave 1, Maribor: Založba Obzorja, 1991, str.695-703*, v sestavku Knjižnice v Mariboru. Objavil pa sem vrsto delnih raziskav o njih; popisane so v knjigi Vlaste Stavbarjeve *Bibliografija dr. Bruna Hartmana. Maribor: Univerzitetna knjižnica, 1994*.

Delnih raziskav mi je nekaj še ostalo, zato sem se odločil, da jih bom objavil. Gre za raziskave o mariborskih knjižnicah, ki so jih ustanovile nemške ustanove ali društva. Menim, da na videz suhoparno opisovanje knjižničarskega delovanja vendarle odkriva del slikovitega družbenega mozaika mariborske preteklosti, zato ga je vredno spoznati. Spoznavamo odziv mariborskega nemškega meščana na gospodarske in politične, tudi kulturne tokove 19. in 20. stoletja, njegov smisel za organizacijski sprejem novosti, pa tudi njegovo slabljenje, ki so ga povzročili najrazličnejši dejavniki. Med gospodarskim vzgonom je očitno, da so si v Mariboru želeli znanja na različnih področjih, zato so si ga skušali pridobiti s takrat najprimernejšimi posredniki - s knjigami in periodičnimi publikacijami. Vnema zanje je popuščala, se je pa kompenzirala z drugimi posegi v družbo - zlasti s strokovnim šolstvom.

* Dr. Bruno Hartman, redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani in ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor v pokojju, SI - 2000 Maribor

Duhovno podobo mariborskega nemškega meščana dobro odslikava knjižnica v kazini. Zlasti je zgovorna navezanost na trivialno in popularno ter sproščujočo zabavno literaturo ne samo z avstrijskega, marveč tudi nemškega rajhovskega območja. S tiskanimi mediji si je mariborski nemški meščan brusil svoj dnevnapolitični odziv na dogajanje doma in v svetu.

Raziskave odkrivajo tudi zlom nemških knjižnic v Mariboru spričo ukrepov slovenskih oblasti leta 1919, nato pa poskus vnovičnega vznika v nemškonačionalnem in posledično nacionalsocialističnem duhu.

Gledališko in kazinsko društvo v Mariboru (Marburger Theater- und Kasino-Verein)

Proti izteku petdesetih let 19. stoletja, v obdobju Bachovega absolutizma, je preminilo nekdanje mariborsko Bralno in družabno društvo (Lese- und Geselligkeitsverein), ki je bilo že pred marčno revolucijo svoje delovanje skrcilo zgolj na vzdrževanje bralnice. Konec 1861. leta, torej že po ustanovitvi Slovanske čitavnice v Mariboru, pa so se "nekateri gospodje" odločili društvo ponovno oživiti. V Götzevi kavarni na Glavnem trgu št. 20, v luhi, v kateri je bila eskomptna banka, so v I. nadstropju uredili bralnico (Lesezimmer).¹ Z novim letom 1862 je društvo začelo delovati.² Še isto leto si je preuredilo pravila in sklicalo 13. avgusta (nesklepčni) in 20. avgusta (sklepčni) občni zbor v rotovski dvorani. Na njem je bilo sklenjeno, da bo društvo poskrbelo tudi za družabne prireditve in izdelalo poslovilne za svojo bralnico. Najelo je večje in primernejše prostore v gostilni pivovarnarja Götza na Tegetthoffovi (današnji Partizanski) cesti. 15. oktobra je zapustilo bralnico na Glavnem trgu in se preselilo v nove prostore. 5. decembra 1862 je bil na občnem zboru - takrat je društvo štelo 201 člana - izvoljen novi odbor, v katerem je funkcijo knjižničarja prevzel pisar (Aktuar) Tschacht. Društvo pa se nikakor ni moglo razcveteti. Götzeva dvorana je bila baje predeleč iz mesta, povrh pa je društvenike motilo še to, da so morali iz mesta čez blatni Sofijin trg (današnji Trg svobode). Vse te nevšečnosti so komaj obnovljeno društvo skorajda pokopale. Medtem pa se je gledališki upravni odbor (Theaterverwaltungs-komitee) leta 1863 odločil zgraditi ob gledališkem še kazinsko poslopje. V novem položaju se je sprožilo vprašanje, ali je nadaljnji obstoj Bralnega in družabnega društva še smiselni ali pa bi bilo potrebno poiskati nove organizacijske oblike. 26. septembra 1864 je gledališki upravni odbor s posebno komisijo pod vodstvom župana Tappeinerja sprejel pravila novega Gledališkega in kazinskega društva (Theater- und Kasino-Verein). Ob njem bi Bralno in družabno društvo samó podvajalo dejavnost; zato je njegov odbor sklenil, da se društvo konec 1864. leta razide. Svoj inventar je prepustilo novemu društvu, svoje časnike in knjige pa je predalo gimnazijski knjižnici.³ 19. decembra 1864 je Gledališko in kazinsko društvo imelo ustanovni občni zbor, 16. januarja 1865 pa je slovesno odprlo novo kazinsko poslopje s sijajno prireditvijo, ki se je je udeležilo 800 gostov.

Namen Gledališkega in kazinskega društva je bil po 1. členu pravil, spodbujati družabnost z raznovrstnimi gledališkimi predstavami, z ureditvijo bralnice, z dovoljenimi družabnimi igrami in drugimi zabavami.⁴

Člani (bilo jih je troje vrst - ustanovniki, ustanovniki in udje ter udje) so smeli med drugim uporabljati bralnico, si iz nje izposojevati društvene časnike in

¹ Der Theater- u. Kasino-Verein Marburg. - V: Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten. Kalender für das Jahr 1905. Zwölfter Jahrgang. Marburg a.d. Drau 1904, str. 21.

² Arthur Mally: Gassen-, Strassen- und Plätzebuch der Stadt Marburg a.d. Drau. Marburg a.d. Drau 1906, str. 66.

³ Gl. n.d. pod op. 1, str. 24.

⁴ Grundverfassung respective Statuten des Marburger Theater- und Casino-Vereins. Marburg (1881). - Tiskani statut, ki ga je odobrilo c. k. namestništvo v Gradcu 26. novembra 1881 z odlokom K. k. Statth. Z. 18732.

literarna dela (8. člen pravil). Skrb za bralnico je imel kazinski odbor, ki je bil pomožno telo upravnega odbora, ta pa je potrjeval njen poslovnik. Izmed članov upravnega odbora je bil vsako leto na občnem zboru (po pravilih so bili v januarju) izvoljen društveni knjižničar.⁵

Bralnica je bila v prvem nadstropju kazinskega poslopja, izposojal pa je v njej vsak dan ob določenih urah kazinski "prvi sluga".⁶

V kazinski bralnici so bili na voljo časniki, največ pa družinske, leposlovne, likovnoumetnostne in zabavne revije. Na občnem zboru januarja 1868 si je sicer J.Reiter zaželel, da bi v bralnici postavili tudi priročno prezenčno knjižnico,⁷ vendar ni poročil, tudi iz kasnejših časov ne, da bi bila tam na voljo. Le po prevzemu knjižnice po koncu vojne so bili odkriti posamezni zvezki Meyerjevega splošnega leksikona.

Ob koncu slehernega koledarskega (hkrati tudi poslovnega) leta je smel društveni knjižničar prodati tiste letnike časnikov in časopisov, ki jih niso uvrstili v društveno knjižnico.⁸ Tako so v začetku leta 1886 dali v prodajo cele letnike rabljenih časopisov: Figaro, Wiener Luft, Neues Blatt, Gartenlaube, Daheim, Deutsche Romanzeitung, Wiener Illustrierte Zeitung, Ueber Land und Meer, Münchener Fliegende Blätter, Buch für Alle in Kličeve Humoristische Blätter. Hkrati so za leto 1886 ponujali v podabonma Wehr-Zeitung, Armeebblatt, Beamten-Zeitung, celjski časnik Deutsche Wacht in lokalno Marburger Zeitung.⁹ O tem, da so si v kazini želeli razgledov v širši svet, priča oglas v Marburger Zeitung l. 1888, po katerem je društvena knjižnica ponujala kupcem Norddeutsche Allgemeine Zeitung in budinpeštanski Pester Lloyd, pa tudi oglas iz naslednjega leta o prodaji tehle časnikov in časopisov: Deutsche Zeitung, Deutsches Wochenblatt, Die Wehrzeitung, Das Armeebblatt u. Verordnungsblatt, Laibacher Wochenblatt.¹⁰

Navedene publikacije dobro odsevajo želje in potrebe članstva, med katerim je bilo nekaj plemstva, precej uradništva, večina pa premožnih mariborskih meščanov; dobro so bili zastopani tudi častniki mariborskih vojaških enot in ustanov: vojaškega štacijskega poveljstva, brigadne kadetnice, poljskega in nadomestnega bataljona 47. peliotnega polka, 21. deželnoobrambovskega bataljona, vojaškega preskrbovalnega skladišča in 5. dragonskega polka.¹¹

V društvenem letnem proračunu so za periodične publikacije izdali leta 1892 544,62 kron (od celotnega proračuna 16.876,02 kron), leta 1898 pa 596,30 kron (od celotnega proračuna 17.578 kron).¹²

Leta 1912 je društveni upravni odbor naročil svojemu knjižničarju, poštenu upravitelju Adolfu Hoffmannu, naj uredi društveno knjižnico.¹³ Ta je po večtedenskem delu naročilo opravil. Sestavil je popis vseh v knjižnici zbranih in signiranih publikacij, društvo pa ga je dalo natisniti v brošuri.¹⁴ V popisu je zaobseženih 985 letnikov (200 jih je knjižničar izločil, ker so bili neuporabni) različnih periodičnih publikacij, predvsem družinskih ilustriranih revij, leposlovnih in

Glej tudi: Satzungen des Marburger Theater- und Kasino-Vereines. Marburg (1899). – Tiskani statut, od prejšnjega nekoliko spremenjen le ne bistveno; potrdilo ga je namestništvo v Gradcu z odlokom 7. novembra 1889 št.39378.

⁵ Kot društveni knjižničarji so bili ugotovljeni: stotnik Puff v letu 1874, Hugo Schwendenwein v letu 1888 in poštni upravnik Adolf Hoffmann v letu 1912.

⁶ Adolf Hoffmann: Verzeichnis der in der Theater- und Kasino-Vereinsbücherei vorhandenen Zeitschriftensammlung zusammengestellt nach dem Stande bis 1. Juni 1912. Marburg a.d.D. 1912, str.3.

⁷ Die Hauptversammlung des Theater- und Kasinovereines. – Marburger Zeitung 7(1868) 18, 9.II., str.3.

⁸ Theater- und Kasino-Verwaltung. – Marburger Zeitung 24(1885) 152, 23.XII., str.3.

⁹ Theater- und Kasinoverein. (Bibliothek.) – Marburger Zeitung 25(1886) 7, 15.I., str.4.

¹⁰ Marburger Zeitung 28 (1889) 180, 1.XII., str.10.

¹¹ Jahres-Bericht des Theater- und Kasino-Vereines. (Marburg 1893.)

Jahres-Bericht des Theater- und Kasino-Vereined. (Marburg 1898.)

¹² Gl. op.11.

¹³ Der Theater- und Kasinoverein. – Marburger Zeitung 51 (1912)57, 11.V., str.4.

¹⁴ Gl.op.6.

likovnoumetnostnih časopisov, pa tudi časopisov, ki so, predvsem poljudno, obravnavali znanosti. Med njimi so bili: Die Kunst, Der Kunstwart s področja likovne umetnosti; Deutsche Rundschau, Die Umschau, Der Salon, ki so poročali o dogajanju in razvojnih smereh v znanosti, telniki, literaturi in likovni umetnosti. Ožjemu strokovnemu področju je veljal časopis Die Weintraube (vinogradništvo in kletarstvo), kar je umljivo spričo tega, da so bili mariborski meščani večinoma lastniki vinogradov. Seznanjanju z daljnimi deželami sta stregli Pettermanns Mitteilungen un Ausa allen Welten. Leposlovje so obravnavali ali objavljali časopisi Vom Fels zum Meer, Aus fremden Zungen, Roseggerjev Der Heimgarten, Die Gartenlaube (ki pa so ga bili bralci do kraja raznesli), Leipziger Illustrierte Zeitung, zlasti pa Deutsche Romanzeitung in Romanwelt, Universum, Westermanns Monatshefte, An der schönen blauen Donau und Jugend, med humorističnimi časopisi, ki so po njih bralci posebno radi segali, pa Humoristisches Deutschland, Meggendorfer Blätter in Münchener Fliegende Blätter. Od tujih časopisov je dvajset let - od 1875- prihajala v knjižnico francoska L'Illustration.

Po letu 1912 je v knjižnico prihajalo še nekaj drugih časopisov: Das Buch für Alle, Österreichische Rundschau, Das neue Blatt, Zur guten Stunde, La petite Illustration, Collection of British Authors (Tauschnitzeva izdaja), šahovska literatura.¹⁶

V prvih letih obstoja društva so bili med njegovimi člani tudi ugledni mariborski Slovenci, saj je z družabnostjo želelo povezovati premožne in ugledne mariborske prebivalce. Slovenski politik dr. Ferdinand Dominkuš je bil celo med društvenimi ustanovniki, med ustanovniki udi pa sta bila dr. Janko Sernec in dr. Franc Radey. Kasneje je kazino postajal vse bolj shajališče mariborskega nemškega meščanstva; v njem so imela sedež in prireditve nemška nacionalna društva. Zato so se mariborski Slovenci iz društva umaknili in niso več zahajali v kazinske prostore.

Knjižnica v kazinu je s svojimi pretežno nezahtevnimi, neredko površinskimi periodičnimi publikacijami soustvarjala mentaliteto mariborskega meščana; ta si je s površnimi informacijami krepil zavest o večvrednosti nemške kulture in si tudi po tej poti utrjeval nemški nacionalistični nazor.

Po prevratu leta 1918 je bilo mariborsko Gledališko in kazinsko društvo 28. junija 1919 z odlokom res. št. 498/7 mariborskega policijskega komisariata razpuščeno,¹⁸ njegovo imetje pa zaupano mariborski mestni občini. Društveno vodstvo se je zoper oboje pritožilo pri oddelku za notranje zadeve pokrajinske uprave za Slovenijo in Ljubljani, vendar je ta z odlokom št. 24.224 z dne 5. julija 1922 pritožbo zavrnil. Mariborska mestna občina je društveno knjižnico, ki je bila spravljena v sobi, v kateri se je naselilo ravnateljstvo Slovenskega mestnega gledališča, že v začetku leta 1922 predala v varovanje Študijski knjižnici v Mariboru, dokler bi se pravno ne razrešilo vprašanje njenega lastnika.¹⁷ Njen zastopnik prof. Ivan Fava jo je prevzel 2. septembra 1922. V prevzemnem zapisniku je navedeno, da manjka od publikacij, navedenih v tisknem katalogu iz leta 1912,¹⁸ 420 enot, ostalo pa jih je 545. Knjige da so se porazgubile v času, ko je imelo od junija dalje dostop v kazinske prostore v prvem nadstropju vodstvo slovenskega gledališča. Že po prevzemu v zapisniku navedene literature je

¹⁶ Zapisnik o prevzemu "Theater- und Kasinovereinsbücherei", ki se izroči Študijski knjižnici v Mariboru. Sestavljen ga je in 21. septembra 1922 podpisal prof. Ivan Fava, potrdil pa zastopnik mariborske mestne občine Janko Jež. - Fasc. Študijska knjižnica v Mariboru 1921-1924. Mestno načelstvo v Mariboru št. 978/1920. - Spravljen je v rokopisni zbirki Univerzitetne knjižnice Maribor.

¹⁷ Die Frage des Marburger Theater- und Kasinovereines. - Cillier Zeitung, Celje 4 (1922) 58, 20. VII. str. 3.

¹⁸ Dopis župana Viktorja Grčarja (Mestni magistrat Maribor št. 604) z dne 15. januarja 1922 Zgodovinskemu društvu v Mariboru. - Fasc. Študijska knjižnica v Mariboru. Mestno načelstvo v Mariboru. Št. 978/1920. Fascikel je spravljen v rokopisnem oddelku Univerzitetne knjižnice Maribor.

¹⁹ Gl. op. 6.

prof. Ivan Favai našel še precejšen kup nepopolnih letnikov periodičnih publikacij¹⁹ in v gledališki pisarni nepopoln Meyerjev leksikon, vse last nekdanjega Gledališkega in kazinskega društva. Tudi te je prevzela Študijska knjižnica v Mariboru.

Nemško in avstrijsko alpsko društvo v Mariboru (Deutscher und Österreichischer Alpenverein in Marburg)

Mariborska podružnica Nemškega in avstrijskega alpskega društva (Deutscher und Österreichischer Alpenverein) je bila ustanovljena že rano, le dve leti po združitvi obeh samostojnih društev leta 1874. Ustanovni sestanek podružnice je bil 8. maja 1876 v veliki kazinski jedilnici, potem ko so bila pravila uradno potrjena 4. aprila 1876.²⁰ Njen namen je bil zbujati ljubezen do alpskega sveta "s predavanji in družabnimi srečanji, z nadelavanjem gorskih poti, z gorskim vodništvom, postavljanjem planinskih koč", pa tudi s snovanjem "knjižnice in zbirke"²¹ Knjižnica mariborske podružnice je bila spravljena v posebni knjižni omari v kazinski bralnici. Društvo, ki je delovalo tako na območju nemškega rajha kot avstrijskega cesarstva, je bilo nemško nacionalno naravnano; nemški značaj je hotelo dati tudi slovenskim goram.²²

Kakšna je bila mariborska podružnična knjižnica, je mogoče spoznati iz zapisknika o njej, ki ga je sestavil prof. Ivan Favai 22. septembra 1922. Mariborska podružnica Nemškega in avstrijskega alpskega društva je bila namreč 15. septembra 1919, po prevratu, razpuščena z odlokom deželne vlade za Slovenijo,²³ njena knjižnica pa zasežena v korist Študijske knjižnice v Mariboru.²⁴

Vsega je bilo 171 zvezkov, pretežno nevezanih letnikov društvenih publikacij, predvsem Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines (od 1876. leta dalje), Mitteilungen des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines (od 1876. leta dalje), Deutscher Alpenverein (1870-1881), Club Alpino Italiano (24 nevezanih zvezkov), Jahrbuch des Schweizer Alpenklubs (1875-1884), vodiči po Štajerski, Koroški, Salzburškem, po Alpah, Pohorju in Labotski dolini, razna društvena poročila, registri k periodičnim publikacijam, navodila za znanstvena opazovanja, atlas alpske flore in podobe avstrijskega gorskega sveta.

Knjižnice različnih društev in ustanov do leta 1918

Ko je bil absolutizem v Avstriji z "oktobrsko diplomo" leta 1860 dokončno odpravljen, se je začelo polagoma razvijati društveno življenje; posebno se je razživel po letu 1867, ko je bilo z zakonom o društvih z dne 15. novembra (Reichs-Amtsblatt 134) oblikovanje političnih in nepolitičnih društev sicer sproščeno, pa vendarle formalno precej uokvirjeno. V Mariboru je tja do zloma avstro-ogrske monarhije leta 1918 nastala ali pa tudi že odmrta vrsta društev. Med njimi jih je nekaj poskrbelo za društvene knjižnice, ki pa so bile večinoma ozko specializirane in ne obsežne.

¹⁹ Gl. op. 17.

²⁰ Alpenverein Section Marburg. - Marburger Zeitung 15 (1876) 59, 19.V., str. 2.

²¹ Deutscher und Österreichischer Alpenverein. - Marburger Zeitung 15 (1876) 59, 19.V., str. 2.

²² Friderik Degen: Prispevki za zgodovino Planinskega društva Maribor. - V: Planine ob meji. Maribor 1957, str. 3.

²³ 649. Naredba poverjeništvu za notranje zadeve glede razpusta podružnic (krajevnih skupin) nekaterih nemških osrednjih društev s sedežem v sovražnem inozemstvu. - V: Uradni list deželne vlade za Slovenijo, Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev I (1919) 140, 15.IX., str. 1.

²⁴ Iz knjižnice Alpenvereina so prevzete: ... Zapisnik o prevzemu knjig, ki sta ga podpisala prof. Ivan Favai in magistratni uradnik Janko Jež 21. septembra 1922. - Fase.: Študijska knjižnica v Mariboru. Mestno načelstvo v Mariboru št. 978/1920. - Faseikel je spravljen v rokopisnem oddelku Univerzitetne knjižnice Maribor.

Najstarejše je bilo Telovadno društvo (Der Turnverein), katerega ustanovni občni zbor je bil 4. novembra 1862 v Macherjevi dvorani na Koroški cesti.²⁵ Kmalu se je razvilo v izrazito vsenemško organizacijo. Ob društveni petindvajsetletnici leta 1888, ko so v mestu odprli novo mestno telovadnico, je bilo v društveni knjižnici 90 knjig; od prejšnjega leta se je povečala za 15 knjig.²⁶ Štiri leta poprej jih je imela znatno manj – le 43.²⁷ Knjižnico je upravljal telovadni učitelj in vadbena načelnik Rudolf Markel.²⁸ Kakšna je bila literatura v tej knjižnici, ni poročil, bržčas pa je šlo predvsem za dela, ki so obravnavala vsenemško telovadno organizacijo in Jahnov telovadni sistem.

Po vzgledu na graško društvo so mariborski trgovski nameščenci leta 1866 ustanovili svoje društvo "Merkur" (takrat jih je bilo v mestu 68, zaposleni pa so bili pri 38 trgovcih). Njegov namen je bil "izobrazba v trgovskih zadevah, posredovanje služb in podpora pomoči potrebnim članom".²⁹ Društvo se je zateklo v kazino, zato so se morali njegovi člani včlaniti še v Gledališko in kazinsko društvo, ki je upravljal stavbo. Društvo je prirejalo tečaje italijanščine, knjigovodstva, trgovske korespondence in stenografije ter predavanja o različnih témah. Že od vsega začetka si je prizadevalo za svojo knjižnico (vodil jo je knjižničar Perko, ki je bil s to funkcijo tudi član upravnega odbora) in bralnico. Povezalo se je z dunajskim trgovskim društvom, da bi od njega dobilo seznam njegovih knjig, ki jih je želelo odkupiti. Že v letu ustanovitve so bili članom v bralnici na voljo gospodarski in trgovski časopisi: Merkur, Volkswirth, Handelsblatt, pa Reutschev Volkswirtschaftliches Wörterbuch, Engelmannova Handelsgeschichte, spisi o meničnem pravu, korespondenci in knjigovodstvu. Društvo si je kupilo tudi velik železniški zemljevid.³⁰ Društvo je skrbno množilo svojo knjižnico: v marcu 1867 je štela že 172 knjig, od katerih je bilo 58 društvena lastnina, druge pa so dali na razpolago društveniki. Naročilo se je še na Löschnerjevo Geschäftszeitung, ki je izhajal v Pragi, kupilo pa si je tudi velik atlas sveta. Proti koncu leta so imeli člani na voljo pet strokovnih časopisov in štirideset (!?; najbrž gre za spodrslija, ali pa so šteli tudi časnike, ki so bili na voljo v kazinski bralnici, a so bili last Gledališkega in kazinskega društva). Za knjižnice je društvo namenjalo kar precej denarja, tako da je tudi na kasnejših občnih zborih moglo poročati o njeni nadaljnji rasti.

Toda leta 1869 se je društvo izselilo iz kazine; vzrok so bila bržčas nasprotja med njenimi pretežno meščanskimi člani in na družbeni lestvici niže stoječimi trgovskimi nameščenci. Po gosačenju po mestu si je vendarle pridobilo svoj lokal in v njem "bolje uspevalo". Še nadalje si je množilo knjižnico (1. 1870), skrbelo pa mimo tečajev in predavanj tudi za družabno življenje z zabavami in izleti, s svojim pevskim zborom, nato pa se je "zaradi picle dejavnosti članstva" 18. maja 1874 razšlo.³¹

Po razglasitvi decembrske ustave 1867, ki je pomenila zmago nemškega meščanskega liberalizma v Avstriji, so se v Mariboru podvzivali in že januarja 1868 začeli pripravljati ustanovitev politično-gospodarskega društva, katerega prvi namen je bil "spodbujati politično in gospodarsko izobraževanje članov in uporabljati vsa zakonska sredstva za svobodni gospodarski in ustavoverni razvoj".³² Društvo je kmalu dobilo potrjena pravila in se je konstituiralo 14. februarja 1868 z imenom Fortschritt (Napredek). V odboru je arhivar Alois Stefan skr-

²⁵ Festschrift des Turnvereins in Marburg a.d. Drau verfasst aus Anlass der am Tage der Eröffnung der neuen städtischen Turnhalle 1. Juli 1888 begangenen Feier seines fünfundzwanzigjährigen Bestandes. Marburg 1888, str. 4.

²⁶ Hauptversammlung des hiesigen Turnvereins. – Marburger Zeitung 27(1888) 11, 25. I., str. 3-4.

²⁷ Hauptversammlung des Turnvereins in Marburg. – Marburger Zeitung 23 (1884) 13, 30. I., str. 3-4.

²⁸ Der Marburger Turnverein. – Marburger Zeitung 25(1886) 16, 5. II., str. 2.

²⁹ Kaufmännischer Verein. – Marburger Zeitung 5(1866) 45, 15. IV., str. 2.

³⁰ "Merkur". – Marburger Zeitung 5(1866) 150, 16. XII., str. 4.

³¹ Verein "Merkur". – Marburger Zeitung 13 (1874) 113, 20. IX., str. 4.

³² Der Neunerausschuss für die Gründung eines politisch-wirtschaftlichen Vereins. – Marburger Zeitung 7(1868) 8, 17. I., str. 3.

bel tudi za knjižnico. V enem letu je narasla na 25 knjig "znanstvene vsebine"³³, vendar je knjižničar obžaloval, da jih člani le malo rabijo. Očitek jih je spodbudil, da so knjižnici začeli namenjati knjižne darove, po predlogih pa so zanjo nakupili zbirko zakonov, zgodovinsko delo "Das Jahr 1848", knjigo o najnovejših izumih in statistični priročnik.³⁴ Da bi poživili društveno življenje, so v njegovem lokalu v hotelu Zamore (Hotel Mohr) v Gosposki ulici sklenili omogočiti branje časnikov, ki so jih bodisi prepustili društvu člani ali pa se je samo naročilo nanje.³⁵

Društvo je v začetku 70-ih let zaradi nedejavnosti članstva ter odstopov vodil in načelnikov zaspalo. V letu 1875 ga je uvodničar v Marburger Zeitung sicer spodbujal k prenovi,³⁶ a menda nič kaj uspešno. Društvena knjižnica pa je premnila že prej, saj o njej ni več poročil.

V začetku šestdesetih let je v mariborskem gledališču delovala gledališka skupina pod vodstvom principala Radlerja. Njegov sin dr. Franz Radler je v spominskem članku opisal knjižničarsko delovanje Ludwiga Anzengruberja (takrat je nastopal z umetniškim imenom L. Gruber), kasneje znanega pisca ljudskih iger.³⁷ V očetovi igralski družini je Anzengruber igral samo obrobne vloge, poglavito njegovo delo pa je bilo upravljanje gledališke knjižnice, se pravi knjižnice gledališkega ravnatelja. Vodil jo je "vzorno". Ko je Anzengruber po nekaj letih zapustil angažma v Radlerjevi gledališki skupini, je ta neštetokrat potožil: «Takšnega knjižničarja ne dobim nikoli več!»

V šestdesetih letih se je v Mariboru povečalo zanimanje za poljedelstvo. Podružnica Štajerske kmetijske družbe (Steiermärkische Landwirtschaftsgesellschaft) v Mariboru ga je želela spodbujati in pospeševati "z razstavami, ustanavljanjem kmetijskih zavodov in s knjižnico". Zanj se je potegoval njen deželni odbornik in kasnejši podpredsednik mariborske podružnice dr. Julius Mullé. Predlagal je, naj bi člani podružnice in njeni prijatelji zanjo darovali knjige o kmetijstvu ali pa prispevali denar zanjo. Dokler bi knjižnica ne začela poslovati v stavbi na podružničnem vrtu, so se odločili, da jo bodo imeli kar v kazinu, od Gledališkega in kazinskega društva pa so se odločili odkupiti časopisje s kmetijskega področja.³⁸

Državno ministrstvo za poljedelstvo je občasno zalagalo s strokovno literaturo ustrezne šole in društva. Tako je l. 1872 štajerski deželi namenilo štirinajst takšnih knjižnih kolekcij, od katerih sta dve dobila v Mariboru učiteljišče in knjižnica učiteljskega društva za Maribor okolico.³⁹ Ministrstvo je za izobraževanje poljedelcev skrbelo še nadalje. V letu 1873 je razposlalo nove kolekcije knjig in ukazalo, da mora biti poljedelska literatura v učiteljskih knjižnicah dostopna tudi poljedelcem, in obratno, literatura v knjižnicah poljedelskih društev učiteljem.⁴⁰

Kmetijsko društvo za Maribor okolico (Bauernverein Marburg-Umgebung) je imelo za knjižničarja prof. Antona Nageleja. Ko je ta leta 1885 to funkcijo odložil, je društvu podaril več sto knjig, "poljedelsko ministrstvo pa je društvu naslednje leto darovalo več kot sto del o poljedelstvu in zbirko ministrskih predpisov."⁴²

V tistem času (10. januarja 1886) so v Mariboru ustanovili tudi Spodnještajersko perutninarsko društvo (Untersteirischer Geflügelzüchterverein) pod

³³ Vereinsleben. – Marburger Zeitung 8 (1869) 2, 3.I., str.3.

³⁴ Der Verein "Fortschritt" und dessen Thätigkeit im Jahre 1869. – Marburger Zeitung 9 (1870) 25, 27.II., str.1-2.

³⁵ Politischer Verein "Fortschritt". – Marburger Zeitung 10 (1871) 6, 13.I., str.3.

³⁶ An die P.T. Mitglieder und Freunde des politisch-volkswirtschaftlichen Vereines "Fortschritt". – Marburger Zeitung 14 (1875) 60, 19.I., str.3.

³⁷ F. Radler: Anzengruber in Marburg. – Marburger Zeitung 23 (1884) 28, 5.III., str.1.

³⁸ Aus der landwirtschaftlichen Filiale. – Marburger Zeitung 5 (1866) 21, 9.III., str.2.

³⁹ Landwirtschaftliche Bibliotheken. – Marburger Zeitung 11 (1872) 5, 12.I., str. 3.

⁴⁰ Landwirtschaftliche Bildung. – Marburger Zeitung 12 (1873) 53, 2.V., str.2.

⁴¹ Bauernverein Marburg-Umgebung. – Marburger Zeitung 24 (1885) 140, 25.XI., str.3.

⁴² Bauernverein. – Marburger Zeitung 25 (1886) 135, 10.XI., str.4.

predsedstvom upokojenega generalnega majorja barona Constantina von Buole. Združevalo je po večini veleposestnike, industrialce, trgovce, gostilničarje in hotelirje. Kar ob ustanovitvi se je društvo odločilo ustanoviti knjižnico in je zanjo določilo knjižnični red.⁴⁴ Naročilo se je na strokovne časopise *Zeitschrift des ornithologischen Vereins zu Wien*, *Geflügelzeitung* (Kaiserslautern), *Dresdener Geflügelblätter*, *Hannoveraner Geflügelzeitung*, na razpolago pa je imelo strokovna dela Völschaua, Wrighta, Baldamusa in v. Bibra.⁴⁵

V posebno društvo so se združili tudi mariborski obrtniki. 16. januarja 1882 so v dvorani gostilne Pri novem izviru piva (Zur neuen Bierquelle) na Grajskem trgu imeli ustanovni občni zbor Obrtnega društva (Gewerbeverein). Po pravilih je bil njegov namen "varovati prid obrtništva in ga pospeševati, obrtnike razživiti z duhovno spodbudo, političnim izobraževanjem, med člani razvijati občutek skupnosti, prizadevati si za vpliv na volitve in na zakonita zastopniška telesa". Zato so se odločili ustanoviti društveno knjižnico, si nabavljati politična, statistična, pravna in obrtnostrokovna dela in imeti na voljo časopise in dnevnike.⁴⁶ Za knjižničarja je bil izvoljen Karl Flucha. Za osnovno knjižno zalogo je poskrbel prof. Anton Nagele, ki je knjižnici daroval "veliko število knjig in zvezkov".⁴⁷ Ker društvo dotlej ni imelo svojega lokala, si je zanj pridobilo sobo v hiši svojega tajnika Swatyja v Stolni (današnji Poštni) ulici. V njej je postavilo svojo knjižnico in bralnico periodičnih publikacij. V njej ni bilo samo "dragoceno strokovno časopisje", marveč tudi "zabavno branje, ki oblikuje duha in srce".⁴⁸

Pičli podatki pričajo tudi o knjižnici za bolnike v mariborski bolnišnici že na desnem bregu Drave. Kdaj so knjižnico ustanovili, se ne ve; vsekakor pa sta bolnišnici leta 1880 grof in grofica Szécheny darovala "nekaj knjig". Za knjižni dar se jima je vodstvo zahvalilo v lokalnem časniku in izreklo prepričanje, da bo "plemeniti primer naletel na številne posnemovalce".⁴⁹

Ni razvidno, ali je bil knjižni dar grofovske dvojice spodbudni temelj knjižnice za bolnike ali samo njena obogatitev. Vsekakor je posebno podporno društvo za bolnike mariborske bolnišnice – morda je nastalo iz pobude Széchenyjev – že v naslednjem letu moglo ugotoviti, da se je knjižnica z darovi znatno pomnožila.⁵⁰

Nemške knjižnice v Mariboru med vojnama

Po zlomu Avstro-Ogrske leta 1918, nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in Saintgermainski mirovni pogodbi z Avstrijo leta 1919 se je v Mariboru bistveno prestrukturiralo njegovo prebivalstvo. Medtem ko je v desetletjih pred prevratom po uradnih statistikah delež Slovencev med prebivalstvom mesta in primestnih občin (Studenci, Radvanje, Tezno, Krčevina, Košaki) nenelno padal, se je razmerje med nemškim in slovenskim delom prebivalstva v času med vojnama zaobrnilo. Za primerjavo navajamo podatke zadnjega ljudskega štetja v Avstro-Ogrski leta 1910 in prvega v Kraljevini SHS leta 1921. Leta 1910 je bilo na območju mariborske mestne občine 22.856 Nemcev in le 3820 Slovencev, leta 1921 pa le 6455 Nemcev in 20.374 Slovencev.⁵¹

Očitno sta bili metodi obojega zajemanja statističnih podatkov na moč vsaksebi. V avstrijski dobi se da zlasti iz podatkov o prebivalstvu primestnih občin

⁴⁴ Vereinsbibliothek. – V: Jahresbericht des Untersteirischen Geflügelzüchtervereins mit dem Sitze in Marburg. Marburg 1886, str. 29.

⁴⁵ Geflügelzüchterverein. – Marburger Zeitung 24 (1885) 33, 18. III., str. 4.

⁴⁶ Gewerbeverein. – Marburger Zeitung 21 (1882) 7, 15. I., str. 3.

⁴⁷ Marburger Gewerbeverein. – Marburger Zeitung 24 (1885) 113, 23. IX., str. 4.

⁴⁸ Versammlung des Gewerbevereines. – Marburger Zeitung 26 (1887) 12, 28. I., str. 2.

⁴⁹ Krankenhaus-Vorstellung Marburg. – Marburger Zeitung 19 (1880) 14, 1. II., str. 1.

⁵⁰ Öffentliches Krankenhaus. – Marburger Zeitung 20 (1881) 47, 20. IV., str. 2.

⁵¹ Franjo Kramberger: Nekaj števil o Mariboru. – Mariborski koledar 1933. Maribor 1933, str. 100.

Košaki in Krčevina razbrati, kako je bila metoda popisovanja naravnana tako, da bi prikazala čim manj Slovencev. Po drugi strani je forsirana germanizacija s pomembno šolo, ki sta jo pospeševali društvi Súdmark in Deutscher Schulverein, z ekonomsko odvisnostjo slovenskega proletariata od nemškega meščanstva in z nemškim vplivom socialne demokracije v resnici slabila zavest pripadnosti k slovenskemu narodu, tako da so se mnogi mariborski prebivalci slovenskega rodu izjavljali za Nemce.⁵¹ Po zlomu Avstro-Ogrske so se ti zapisovali za Slovence (značilne so primestne občine s kmečkim prebivalstvom in kmečkim proletariatom, zlasti z viničarji, ali s proletarci slovenskega rodu na Studencih).

Deželna vlada za Slovenijo v Ljubljani je 31. decembra 1918 odpuštila večino uradnikov nemške narodnosti in jih dala na razpolago avstrijski vladi, razpustila je podružnice Súdmarke in Deutscher Schulvereina ter nekatera društva (npr. Deutscher und Österreichischer Alpenverein). Odpravila je skoraj vse nemške srednje in strokovne šole in zasebne (schulvereinske) šole, ki so rabile germanizaciji. Mnogi uradniki nemške narodnosti, odpušeni iz državne službe, zlasti oficirji, so se z družinami sami odselili, v nekaterih primerih pa so bili primorani zapustiti deželo.⁵² Do konca opcijskega roka leta 1923 se je iz Maribora odselilo po povprečni oceni 5000-6000 Nemcev, vanj pa so se priselili slovenski uradniki in podjetniki z družinami, v Maribor pa je optiralo tudi 1224 ljudi z družinami (vsega približno 5000 ljudi), največ beguncev iz Goriške, Trsta, Istre, slovenske Koroške, deloma pa so prišli iz raznih krajev današnje Avstrije in Češke.⁵³

Uradni podatki ljudskega štetja leta 1921 izkazujejo v Mariboru med 30.622 prebivalci 20.759 Slovencev (67,7%) in 6599 Nemcev (21,5%),⁵⁴ leta 1941 (tik pred okupacijo) pa so po statistiki nacističnega kulturbunda v Mariboru našeli 5037 Nemcev.⁵⁵

Nemško prebivalstvo Maribora med vojnama so večinoma sestavljali hišni lastniki (v lasti so imeli 41% stanovanjskih in drugih poslopij), obrtniki, trgovci, veleposestniki, industrialci in graščaki, torej zvečine pripadniki meščanskega razreda.⁵⁶

Po prevratu leta 1918 je deželna vlada kar kmalu, že junija 1919, razpustila nemški organizaciji z izrazito germanizacijskim značajem – Súdmarko in Deutscher Schulverein. Razpuščen sta bili z obrazložitvijo, "ker imata sedež v inozemstvu in ker njun statutarčni namen nasprotuje namenom kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev".⁵⁷ Tako je bila razpuščena tudi mariborska organizacija Súdmarke, njena javna knjižnica na Koroški cesti 2 pa zasežena. Njene boljše in lepše knjige so odpeljali v Ljubljano neznano kateri instituciji, preostanek, ki so ga darovali Zgodovinskemu društvu, pa je "obsegal po večini le malo vredno nemško beletristiko, deloma že v defektnem stanju".⁵⁸

V kazinski stavbi na Slomškovem trgu je imelo svojo knjižnico in bralnico nemško Gledališko in kazinsko društvo (Theater- und Kasino-Verein). Kraljevski policijski komisariat v Mariboru je z odlokom št. 498/7 z dne 28. junija 1919 društvo razpustil⁵⁹ na osnovi odredbe pokrajinske vlade v Ljubljani,⁶⁰ da smejo

⁵¹ O statističnih demografskih podatkih glej:

Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*. Ljubljana 1966, str. 15-23, in upoštevaj navedeno relevantno literaturo.

⁵² Dušan Biber, n.d., str. 51.

⁵³ Franjo Kramberger, n.d., str. 102-3.

⁵⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921 god. Kraljevine Jugoslavije. Opšta državna statistika. Sarajevo 1932, str. 292-3.

⁵⁵ Dušan Biber, n.d., str. 21.

⁵⁶ Dušan Biber, n.d., str. 314-5.

⁵⁷ Uradni list deželne vlade za Slovenijo 1(1919) 102, 5.VI., str. 352.

⁵⁸ Janko Glaser: *Študijska knjižnica v Mariboru. Zgodovina njenega nastanka*. Popravljen natis iz ČZN 1928. Maribor 1928, str. 10.

⁵⁹ Die Frage des Marburger Theater und Kasinovereines. – Cillier Zeitung, Celje 4(1922) 58, 20.VII., str. 3. Knebelung des deutschen Vereinwesens in Marburg. – Cillier Zeitung 4 (1922) 29, 9.IV., str. 2.

⁶⁰ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani št. 4470 z dne 31. maja 1919.

policijski komisariati razpustiti društva, ki delujejo proti namenom Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kazinska stavba in njen inventar sta bila zasežena v korist mariborske mestne občine.

Knjižnica razpuščenega društva je ostala v knjižnih omarah v salonu v I.nadstropju, ki ga je dobilo v uporabo Slovensko mestno gledališče za ravnateljevo pisarno.⁶¹ Ključne od knjižnih omar je imel gledališki ravnatelj Hinko Nučič. Ta je iz knjižnice marsikaj izposodil. Ko je prof. Ivan Favai februarja 1922, potem ko se je bila Študijska knjižnica že vselila v kazinsko stavbo, pregledal knjižne fonde razpuščenega Gledališkega in kazinskega društva, je ugotovil, kaj je manjkalo knjig iz tiskanega kataloga iz leta 1912,⁶² dodal še popis kasneje odkritih knjig in vse – s popisanimi knjigami iz skromne knjižnice prav tako razpuščenega Deutscher und Österreichischer Alpenvereinavred predal 22. septembra 1912 Zgodovinskemu društvu v Mariboru. Ena knjižna omara pa še ni bila pregledana.⁶³

Doslej ni bilo ugotovljeno, ali so kakšne knjižnice imela še druga nemška društva v Mariboru, denimo Verband deutscher Hochschüler in Maribor, Schlaraffia Marburghia, Marburger Männergesangsverein in Liedertafel.⁶⁴

Vnovično oblikovanje knjižnic nemških organizacij v Mariboru je potekalo vzporedno z njihovim nastajanjem. Po začetnih povojnih politično neustaljenih letih si je nemška manjšina v Sloveniji leta 1922 ustanovila Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji (Politischer und wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien) s sedežem v Mariboru.⁶⁵ Njegov predsednik je bil zasebni uradnik Karl Nasko, kasneje pa notar dr. Lothar Mühleisen.⁶⁶ Ob razglasitvi šestojanuarske diktature pa je bilo – tako kot druge politične stranke ali društva – odpravljeno. Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji je imelo sistemsko prav takšna pravila kot Politična in gospodarska zveza Slovencev na Koroškem.⁶⁷

O knjižničarski dejavnosti Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji vemo le to, da je po preselitvi v nove prostore v Strossmayerjevo ulico 6 v Mariboru v njih odprlo "za svoje člane in somišljenike čitalnico".⁶⁸ Njeno življenje pa je bilo sila kratko: pol leta kasneje je bilo društvo z razglasitvijo šestojanuarske diktature odpravljeno, z njim vred pa tudi njegova čitalnica.

Pač pa je leto poprej Zveza katoliške mladine sklenila, na željo svojih članov, ustanoviti knjižnico, v njej pa urediti nemški oddelek. Zarjo je prosila knjižnih darov; oddati jih je bilo treba na porti mariborskega frančiškanskega samostana.⁶⁹

Ko je bila leta 1931 v Mariboru ustanovljena podružnica nemškega kulturnega in je delovala v nekdanjih prostorih Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji v Strossmayerjevi ulici 6,⁷⁰ je v njih začela delovati tudi knjižnica. Omenil jo je dr. Avgust Reisman, predsednik Slovanske čitalnice, na društvenem občnem zboru 24. aprila 1933. Iz njegove omembe je mogoče

⁶¹ Pogodba med mestno občino Maribor in gledališkim ravnateljem Hinkom Nučičem z dne 10. februarja 1920. – Glej: Bruno Hartman: Hinko Nučič-zasebni gledališki podjetnik v Mariboru. Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 16. Ljubljana 1970, str. 131.

⁶² Adolf Hofmann: Verzeichnis Nr. 1 der in der Theater- und Kasino-Vereinsbücherei in Marburg vorhandenen Zeitschriftensammlung. Zusammengestellt nach dem Stande bis 1. Juli 1912. Marburg A.d. 1912.

⁶³ Seznam popisanih knjig iz knjižnice Theater- und Kasinoverein in Alpenverein s komentarjem, oboje delo prof. Ivana Favai, je shranjen v fasciklu Mestnega načelstva v Mariboru št. 978/1920-zadeva: Študijska knjižnica v Mariboru. Spravljen je v rokopisni zbirki Univerzitetne knjižnice Maribor.

⁶⁴ Adresar za mesto Maribor. Maribor 1931, str. 17-8.

⁶⁵ Dušan Biber, n.d., str. 33.

⁶⁶ Mariborski adresar. Maribor 1925, str. 13.

⁶⁷ Dušan Biber, n.d., str. 33.

⁶⁸ Nemška čitalnica. – Slovenec, Ljubljana 56(1928) 126, 3.VI., str. 5.

⁶⁹ Die neue Bibliothek. – Marburger Zeitung 67(1927) 69, 27.III.

⁷⁰ Schwäbisch-deutscher Kulturbund. – Veliki adresar Maribora, Celja, Ptuja in občin bivše Mariborske oblasti. Maribor 1935, str. 103.

sklepati, da je bila knjižnica mariborskega kulturbunda že nemško nacionalistično in nacionalistično naravnana. Preostanek knjižnice kulturbunda je po okupaciji prevzela ravnateljica okupacijske Mestne knjižnice (Stadtbücherei Marburg a.d.Drau) kneginja Elizabeta Obolenska.

Potem ko je bila mariborska podružnica kulturbunda 1935. leta razpuščena, je v Maribor zagotovo prihajalo obilo nacistične literature, saj so okrog 1937. leta po Sloveniji "nastajale prave nacistične knjižnice v vseh večjih krajih Slovenije, kjer so prebivali Nemci, zlasti pa tam, kjer so nastale ilegalne mladinske organizacije". Za nastanek teh knjižnic je poskrbel Volksbund für das Deutschtum im Ausland v Gradcu in njegov referent za Spodnjo Štajersko dr. Helmut Carstanjen.⁷¹

Ko je bil v pozni jeseni leta 1939 obnovljen kulturbund v Mariboru, je imel že vse poteze nacionalsocialistične organizacije, katere dejavnost je bila naravnana v skorajšnje razrušenje jugoslovanske države in nasilno ponemčenje slovenske Štajerske. V takšnem položaju bržčas ni mislila na ustanovitev knjižnice – o njej vsaj ni poročil, tudi o tem ne, da bi jo bila na začetku okupacije prevzela nemška mestna knjižnica, kakor je ostanke knjižnice kulturbunda iz prvega obdobja (1931-1935). Sicer pa je bila nacistična literatura tako zadosti razširjena med mariborskimi kulturbundovci.

S tem v zvezi je mogoče zapisati, da mariborski Nemci tisti čas niso imeli posebne potrebe, da bi si ustvarili nemško javno splošno knjižnico. Ker so bili zvečinoma dobro situirani, so si mogli omisliti zasebne knjižnice. Nemško časopisje in revije so mogli naročati pri mariborskih knjigarnarjih, zlasti pri Heinzu, mogli pa so jih prebirati tudi po kavarnah, ki so bile dobro založene s tujimi revijami in časniki. Literature v nemščini pa je bilo dovolj in tekoče na razpolago v vseh velikih mariborskih knjižnicah – v Študijski, Ljudski, Prosvetni in v knjižnici Delavske zbornice.

Bruno Hartman

ON SOME GERMAN LIBRARIES IN MARIBOR

Summary

The author's numerous investigations on Maribor librarianship through the centuries are complemented by the author with the depiction of certain libraries, which were established in the city by German associations and societies. The libraries of the Theatre Society and of the Casino Society are depicted in greater detail. The reading room of periodical publications in the exclusive casino room, in particular, met the taste and interests of the Maribor bourgeoisie. The Slovenian authorities had sequestered it after the dissolution of the Austro-Hungarian Empire, and it is thus possible to discern its direction from the preserved minutes on the take-over. In the latter half of the XIX. century, there was a striving to promote economic and social development by libraries in the theatre, the hospital, among commercial employees, among artisans and even among poultry breeders. The influence of libraries upon founders depended on their enthusiasm and entrepreneurship. The attempts of the German minority in Maribor in the new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (Yugoslavia), within their organizations, particularly within the Cultural Union (*Kulturbund*), to arrange their libraries and strengthen their activities, are depicted.

⁷¹ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968, str. 90.

IZ KORESPONDENCE GREGORJA ČREMOŠNIKA Z JANKOM GLAZERJEM

Ignacij Voje*

UDK 929 Čremošnik G.(044)

VOJE Ignacij: Iz korespondence Gregorja Čremošnika z Jankom Glazerjem. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 469

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor prikazuje življenjsko pot dr. Gregorja Čremošnika in njegovo navezanost na Maribor. Njegova korespondenca s pesnikom Jankom Glazerjem je dragocen dokument časa.

UDC 929 Čremošnik G.(044)

VOJE Ignacij: From the Correspondence Between Gregor Čremošnik and Janko Glazer. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 469

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author depicts the life course of dr. Gregor Čremošnik and his attachment to Maribor. His correspondence with the poet Janko Glazer is a precious document of the times.

Prof. dr. Gregor Čremošnik (1890-1958) se je na jesen svojega življenja leta 1946 vrnil v Slovenijo kot zrel in izoblikovan znastvenik. Leta 1946 je bil poklican iz Beograda v Ljubljano, kjer je preživel kot begunec vojna leta. Na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani je prevzel izpraznjeno stolico (prof. dr. Nikola Radojčić se po vojni ni vrnil v Ljubljano) za zgodovino Južnih Slovanov. Z njegovim prihodom je dobila ta stolica priznanega strokovnjaka slovenskega rodu. Študentom zgodovine, prve povojne generacije, je ostal v najlepšem spominu, saj je pedagoški poklic opravljal z veliko zavzetostjo in predanostjo. Predavanjem je posvečal izredno skrb. Čeprav je njegova izklesana fiziognomija in sloka asketska postava vzbujala v študentih spoštovanje in distanco, je znal biti toplo človeški, preprost in neposreden.

Po diplomu na graški univerzi leta 1915, diplomiral je iz slavistike in zgodovine, ga je življenjska pot najprej zanesla v Trst, kjer je opravljal na gimnaziji profesorski poklic, nato pa v novo okolje, v Bosno. Leta 1917 je bil imenovan za sekretarja bosansko-hercegovskega inštituta za proučevanje Balkana, in kasneje, po ukinitvi inštituta, premeščen kot kustos in bibliotekar v Zemaljski muzej v Sarajevu. Tu je deloval vse do leta 1935, ko se je preselil v Skopje, kjer je

* Dr. Ignacij Voje, redni profesor v pokoju, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

bil imenovan za profesorja za občo zgodovino srednjega veka na Filozofski fakulteti v Skopju. Leta 1941 je bil izgnan v Beograd. Želja, da bi prišel v Slovenijo pri Čremošniku ni bila nikoli utišana. Kot je razvidno iz ohranjene korespondence z Matijem Murkom, je velikokrat omenjal, da bi se rad vrnil nazaj v Slovenijo. To mu je uspelo šele po drugi svetovni vojni.

Gregor Čremošnik je veljal za enega najboljših poznavalcev Dubrovnškega arhiva. Kot zgodovinar-znanstvenik je bil Gregor Čremošnik eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki je vse svoje neumorno ustvarjalno delo posvetil starejši zgodovini Dubrovnika, Srbije in Bosne. Ko danes ocenjujemo Čremošnikovo znanstveno delo z daljše časovne odmaknjenosti, šele lahko ugotovimo, koliko trajnih vrednot je v njegovem delu. Kljub temu, da so raziskovalci po Čremošnikovi smrti nadaljevali z raziskovanjem dubrovnškega in tujih arhivov in pri preučevanju srednjeveškega razvoja Srbije, Bosne in Dubrovnika upoštevali nove metodološke metode, se še vedno vračajo k njegovim pionirskim delom, razpravam in izdajam virov. V njih iščejo pobude in ideje za nove raziskave. Ob tem pa je Čremošnik oral ledino pri proučevanju tiste veje južnoslovanske zgodovine, ki zahteva izrednih naporov in zato tudi veliko ljubezni do dela, do stroke, to je do diplomatike, paleografije in sfragistike cirilskih listin, predvsem tistih listin, ki jih hrani Dubrovnški arhiv. Malo je bilo znanstvenikov v jugoslovanskem okviru, ki so se posvetili tem vprašanjem. V ljubljanskem obdobju je skušal Gregor Čremošnik dokončati to delo, ki ga je lahko opravil samo človek njegovega kova. Del teh načrtov je lahko realiziral v objavah v Glasniku Zemaljskega muzeja,¹ veliko tem iz tega področja je nakazal v svojih razpravah.² Sintezo svojega načrta na proučevanju cirilskih dokumentov pa žal ni mogel urediti. Sredi dela mu je 12. novembra 1958 omahnila roka za vedno. V njegovi zapuščini je bilo odkritih več rokopisov, ki so sami za sebe predstavljali zaključena poglavja, lahko pa bi bila vključena v predvideno obsežno monografijo. Te rokopise, ki sta jih pripravila za tisk hčerka dr. Irma Čremošnik in dr. Pavo Anđelić, je kot torzo osemnajst let po Čremošnikovi smrti objavila kot gradivo v posebni seriji (Grada, knj. XXII) Akademija znanosti in umetnosti BIH³ ter se mu na ta način oddolžila za njegovo dolgoletno muzeološko in znanstveno delo, ki ga je opravil v Zemaljskem muzeju v Srajevu.

O Čremošnikovem znanstvenem delu je napisal temeljito analizo prof. dr. Bogo Grafenauer v nekrologu ob njegovi smrti.⁴ Čremošnikovo zapuščina je izreno obsežna. Gre za izpiske iz Dubrovnškega arhiva, osnutke številnih razprav, študij in predavanj ter kompletna predavanja, ki jih je imel na fakulteti.⁵ Vsebinsko zelo bogata pa je ohranjena Čremošnikova korespondenca. Gre za 89 pisem, ki jih je pošiljal različnim naslovljencem, nekaterim znanim osebnostim predvojnega slovenskega kulturnega in znanstvenega življenja.⁶ V pisemih prihaja do izraza

¹ G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, GZM n.s. 2, Sarajevo 1947, str. 69-73; II. del, GZM 4-5, 1949/50, str. 105-109; III. del, GZM 6, 1951, str. 423-436; IV. del, GZM 7, 1951, str. 273-336; Dopuna, GZM 10, 1955, str. 136-146. Original povelje Kulina bana, GZM 12, 1957, str. 195-213.

² G. Čremošnik, Kratice »Nomina Sacra« u cerkvenoslav. spomenicima, Slavia 4, Praha 1925, str. 238-264, 485-498. Studije iz srpske paleografije i diplomatike srednjeg veka, Glasnik Skopskog Naučnog društva, 21, Skopje 1940, str. 1-19. Dubrovački pečati srednjeg vijeka, Anal. Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, IV-V, Dubrovnik 1956, str. 31-47. Doslej neznani južnoslovanski pečati, Zgodovinski časopis, XII-XIII, Ljubljana 1958/59, str. 51-74. Die Serbische diplomatische Minuskel, Wiener Archiv f. Geschichte des Slawentums und Europas, 3, Graz-Köln 1959, str. 103-115 + 5 tabel. Srpska diplomatska minuskula, Slovo 13, Zagreb 1963, str. 119-136.

³ G. Čremošnik, Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena, Sarajevo 1976, 154 strani.

⁴ B. Grafenauer, Gregor Čremošnik (z bibliografijo), ZČ XII-XIII, 1958/59, str. 313-325.

⁵ Zapuščina je shranjena v Arhivu Republike Slovenije pod števil. 1407. Žal Čremošnik ni hranil prejete korespondence.

⁶ Ivo Zupanič - 11 pisem (zasebna last), Milko Kos - 20 pisem (Zgodovinski inštitut Milka Kosa SAZU), Joža Glonar - 15 pisem (Rokopisni oddelk NUK), Ivan Prijatelj - 1 dopisnica (Rokopisni oddelk NUK), Matija Murko - 28 pisem (Literarni arhiv Praga), Janko Glazer - 7 pisem (zasebna last), Ignacij Voje - 8 pisem (zasebna last). Nekaj pisem se je ohranilo tudi v zapuščini Franceta Vebra, ki je v zasebni lasti v Gradcu.

Čremošnikova iskrivost, smisel za humor, kritičnost do okolja in razmer. Izpričuje se kot odličan poznavalec balkanskega človeka in njegove mentalitete. Opisuje tudi svojo življenjsko pot, ki je bila velikokrat grenka, težka in tudi bedna, saj se je odtrgal od domače grude stežka prebijal skozi življenje. V pismih prihajajo do izraza tudi njegove znanstvene ambicije in faze razvoja. Na podlagi odlomkov v pismih, predvsem pismih, ki jih je pošiljal svojemu bivšemu profesorju in mentorju v Gradcu, prof. Matiji Murku, sem osvetlil nekatere manj znane ali povsem neznane podrobnosti iz Čremošnikovega znanstvenega razvoja, ki je bil vezan na delo v Dubrovniškem arhivu.⁷

Gregor Čremošnik je bil navezan na Maribor, saj je višjo gimnazijo obiskoval v Mariboru, kjer je tudi maturiral leta 1910.⁸ Tu je navezal trajne stike z nekaterimi sošolci, tu je našel tudi svojo ženo. Leta 1920 piše iz Sarajeva svojemu mladostnemu prijatelju ter sošolcu Ivanu Zupaniču, pozneje priznanemu enologu: »In si mogoče Goričana (dr. Alojz, odvetnik, ki je živel v Celju) kaj videl? Jaz nimam pojma kod se tretji list naše deteljice iz mariborskega gradu potepa. Hvaležen bi Ti bil, ko bi mi mogel o njem kaj javiti. Ali se še kaj spomnijaš na naše skupno dijakovanje? Jaz ne morem pozabiti petkovih štrukljev stare gospe (Bog ji daj mir in pokoj, na njeno ime sem že pozabil), pa Tvojih jabolč in jabolčnika, ki smo jih imeli shranjene v kapelici. Bili so lepi časi, toliko lepši, kolikor jih spomin še na novo prebarva in polepša.« Iz daljnega Sarajeva je pogosto prihajal sam ali z družino na počitnice v Maribor, kot je razvidno iz nekaterih omemb v ohranjenih pismih. Še pogosteje pa je z družino obiskoval Maribor, ko je prišel za stalno v Ljubljano. Dne 11. decembra 1946 piše prijatelju Ivanu, »da cela moja familija, z menoj vred, misli Božič prebiti v Mariboru pri svakinji«.⁹

Z Jankom Glazerjem (1893-1975) se je Gregor Čremošnik poznal že iz dijaških časov v Mariboru. Glazer je stanoval v isti hiši kot Čremošnikova bodoča žena Neža (Agnes). Pozneje sta se srečala med študijem v Gradcu, kjer sta oba poslušala predavanja in obiskovala seminar pri prof. dr. Matiji Murku. Z Jankom Glazerjem sta ostala v stikih tudi potem, ko je Čremošnik odšel službovat v Sarajevo. Od Čremošnikove korespondence je ohranjenih 7 pisem. V prispevku objavljam vsa pisma v celoti, ker so pomemben dokument časa, v katerem so nastala, prikaz njunih prijateljskih odnosov in kulturnega dogajanja v Mariboru. Pisma so po svoji povednosti zelo zanimiva.¹⁰

1. pismo (datirano, Sarajevo, 11. VIII. 1919)

Dragi Janko!

Pišem Ti na slepo srečo v Ruše,¹¹ čeprav nimam pojma, ali si gori ali ne. Če Te torej te vrstice najdejo, imam en predlog za Tebe. Dr. Čorović¹² bi rad v seriji, v kateri so izšli Škerlićevi¹³ eseji, izdal Prešerna in ponudil je meni, da pripravim izdanje. Toda pred tem rajše kapituliram, kakor da bi se lotil naloge, kateri nisem kos. Spomnil pa sem se, kako si Ti enkrat v Gradcu predaval o »Pevcu« in mislim,

⁷ I. Voje, Gregor Čremošnik in Dubrovniški arhiv, Zbornik Janka Pleterskega, ZRC SAZU, Ljubljana 2003, str. 55-61.

⁸ I. Voje, Gregor Čremošnik in njegova štiridesetletnica mature, Časopis za zgodovino in narodopisje (Koropčev zbornik) letnik 70 n.v. 35, 1-2, Maribor 1999, str. 173-183.

⁹ Čremošnikova svačinja Katica se je v Mariboru poročila z Antonom Winkljem in je živela po vojni na Jurčičevi ulici št. 4 (podatek mi je posredoval Čremošnikov sin Gregor).

¹⁰ Čremošnikova pisma Janku Glazerju mi je odstopila Glazerjeva hčerka prof. Alenka Glazer ter jih opremila z nekaterimi opombami. Za njeno ljubeznivost se ji na tem mestu iskreno zahvaljujem. Tekst Čremošnikovih pisem ohranjam v originalni verziji ter jih nisem prilagodil današnjemu pravopisu.

¹¹ Janko Glazer je ob koncu prve svetovne vojne (po triinpolletni vojaščini) bil med Maistrovini borei, vendar je na pobudo generala Maistra šel januarja 1919 v Zagreb nadaljevati zaradi vojne pretrgani študij slavistike in germanistike. V poletnih mesecih 1919 pa je živel v Rušah, na domu svojih staršev.

¹² Dr. Vladimir Čorović (1885-1941) zgodovinar, leta 1919 predstojnik Slovanskega oddelka Zemaljskega muzeja v Sarajevu (Enciklopedija Jugoslavije - slovenska izdaja, Zagreb 1987, str. 326).

¹³ Jovan Škerlić (1877-1914), literarni zgodovinar in kritik (Enciklopedija Jugoslavije, 7, Zagreb 1968, str. 206-208). Škerlićevi eseji so izhajali v Srpskem književnem glasniku od 1901 do 1912.

Sarajevo, 11. VIII. 19.

Dragi Janke!

Pišem Ti na slepo mejo v Tuis, čeprav nimam pojma, ali si zori, ali ne. Če Te torej to vestica najdejo, imam en predlog za Tebe. Dr. Čorović bi rad v seriji, v kateri so izšli Škerlićevi deli, izdal Trščerna in spomnil je meni, da pripravi izdajo. Tudi pred tem naj bi kapituliram, kakor da bi se lotil naloge, kateri misem Ros. Spomnil pa sem se, kako si Ti enkrat v Gaden predaval o "Pavcu" in mislim, da bi pač Ti bil še najbolj naša roka za to delo. Ali bi hotel Ti prevzeti? Materialna stran ni ravno slaba, kar pravi Čorović, da založnik jarko dobro plača.

O tej zadevi bi rad s Teboj utmamo govoril in ker bom od 24. ^{VIII.} - 31. VIII. v Mariboru, Te prosim, da mi naznani, kje in kdaj bi se mogla sestati. Mislim, da bi bilo najbolje v "Kar. domu" ali v neki kavarni. Jan in ura prepusčam čisto Tebi, samo prosim, da mi jo na- tancno javiš in seveda, da se je še boš.

natančno držiš. Javi pa mi to na
naslov: N. Soršek, Maribor, Loška
ul. (Augase) 5 p.

Upam torej, da se kmalu vidiva
in malo pogovoriva. Do tedaj pa
prisrčno pozdravljen!
Tvoj Gregor Čremošnik

da bi pač Ti bil še najbolj srečne roke za to delo.¹⁴ Ali bi hotel to prevzeti? Materialna stran ni ravno slaba, ker pravi Čorovič, da založnik jako dobro plača.

O tej zadevi bi rad s Teboj ustmeno govoril in ker bom od 27. VIII. – 31. VIII. v Mariboru, Te prosim, da mi naznani kje in kdaj bi se mogla sestati. Mislim, da bi bilo najbolje v »Narodnem domu« ali v kaki kavarni. Dan in uro prepuščam čisto Tebi, samo prosim, da mi jo natančno javiš in seveda, da se je še bolj natančno držiš. Javi pa mi to na naslov: N. Soršek, Maribor, Loška ul. (Augase) 5 p.¹⁵

Upam torej, da se kmalu vidiva in malo pogovoriva. Do tedaj pa prisrčno pozdravljen!

Tvoj Dr. Čremošnik

2. dopisnica (nedatirana, poslana iz Maribora, iz žiga lahko razberemo le 24. VII.; možna je letnica 1922, kajti 14. septembra se je Čremošnik poročil v Mariboru z Nežo Soršek).¹⁶

Dragi Janko!

Ako kedaj prideš v Maribor pred 1. avgustom, daj zglesi se pri g. Frankovi,¹⁷ ki Ti bo povedala, kje me najdeš, ali pa kar naravnost v poslopju Zadr. gosp. banke pred frančišk. cerkvijo, III. nadstropje pri Soršekovi,¹⁸ kjer sedaj stanujem. Seveda samo, če se Ti ljubi pol ure kopati po starih spominih, novi politiki i.t.d. Prisrčno Te pozdravlja

Tvoj Čremošnik

¹⁴ Stavek se nanaša na dogodek v slavističnem seminarju pri prof. Matiji Murku v Gradcu v zimskem semestru 1913/14, ki je bil posvečen obravnavi Prešernove poezije. Glazer, ki je kot srednješolec prebral večino slovenske literature in še posebej pozorno vse dotedanje prešernoslovje, se je kot bruc kmalu javil, da prevzame za naslednjo seminarsko uro razlago Prešernove pesmi »Pevcu«. O pesmi je govoril celo uro, ne da bi ga profesor prekinjal. Po koncu ure je – po pričevanju Gregorja Čremošnika, ki je bil takrat Murkov asistent – profesor razvnet hodil po svoji sobi gor in dol in končno rekel: »Danes je pesnik pesnika razlagal.« Čremošnik je neposredno zatem to povedal Janku Glazerju. (Janko Glazer, Pesmi, Maribor 1993, spremna beseda Alenka Glazer, str.346; Bruno Hartmann, V spomin. Janko Glazer (1893-1975), Jezik in slovstvo, 20, Ljubljana 1974/75, str.216.)

¹⁵ N(e)ža – Agnes Soršek je poznejša žena Gregorja Čremošnika. Kot dekle je živela pri svoji materi Jozefini Soršek v prtiličju (p = parter) hiše v Loški ulici 5. V isti hiši je, prav tako v prtiličju, vsih osem let gimnazijskega šolanja (1905-1913) prebival Janko Glazer pri dijaški gospodnji gospe Frank.

3. pismo (datirano, Sarajevo, 21. II. 1927).

Dragi Janko!

Srčna Ti hvala za Tvoje pismo od 13. II, ki sem ga šele včeraj dobil v roke. Bil sem namreč malo na študijah v Dubrovniku. Prijetno ravno ni bilo. V začetku me je morila hladna burja, ki gre človeku v kosti in proti kateri ni nobene pomoči, ker naši vročelniki južniki ne poznajo peči. Tako človek drgeče zunaj od mraza in se trese v sobi še huje. In kolikor je bila burja premalo neprijetna, je nadoknadil nesrečen potres, ki mi je vlil strah v kosti, kakor ne bi bil nikdar verjel, da se človek more bati. Tako sem bil vesel, ko sem se mogel vrniti semkaj v naše (Sarajevo, red. op.), vključ vsem neprijetnostim bolj prijazne razmere.

Kar se Tvojega vprašanja glede knjig tiče, Ti javljam, da smo jih pod naslovom »v zamenjavo« prekrilomčarili društvu¹⁹ zastonj, tako da bodo ubogi Mariborčani enkrat obvarovani rodoljubnega posojila. Saj nič ne de, če se malo državnega premoženja spusti v promet brezplačno, država tako na drugih straneh dovolj guli. Zahvalnice Vam ni treba pošiljati, ravnatelj muzeja²⁰ se za biblioteko, ki ima agende muzejske zaloge, prokleta malo briga in meni kot bibliotekarju do zahvale tudi ni stalo, torej je nepotrebna. Tudi jaz uživam v svoji biblioteki, samo nezadovoljen sem sam s seboj in z življenjem in to me mori. Na eni strani bi rad in bi hotel znanstveno delati, pa mislim, da smo mi Slovani samo narod »bi rad, bi hotel, in celo, bi mnogo hotel«, toda do izpeljave nikdar ne pride vedno se razbijemo v malenkosti. Na drugi strani naše mizerne plače in življenjske razmere ne dopustijo nemotenega znanstvenega dela. Rodbina - moja se tudi sestoji od gospodične, ki letos hodi v I. raz. gimnazije in fantka, ki gre v četrto leto,²¹ torej kakor vidiš, lep paralelizem s Tvojo rodbino²² - hoče in mora živeti in zaradi tega jemljem nadure na šolah. To pa mi razbije vse nemoteno delo. Na tri strani, na biblioteko, šolo in še znanost misliti, to ne gre. Tako živim vsa leta po vojni »zerfahren« in tako bomo naše življenje završili kot neznatni pritlikavci. Kakor rečeno, so mogoče izgovori s šolo in s skrbmi samo dobri in priročni izgovori za naše raso, prirojeno pritlikavost, toda naj bo eno ali drugo, na duši mi leži kot težko breme zavest, da sem 37 let star in da do sedaj nisem naredil drugega, kakor dosegel čast bibliotekarja na provincijalnem muzeju, resnega dela pa še nobene-ga. Nesrečna Cankarjeva volja in moč! Koliko bi hoteli in kako nič ne zmoremo.

Kadar izide Tvoj »Čas-kovač«, ²³ ne pozabi mi ga poslati. V mnogih pesmih zadeneš na struno, ki globoko odjekne tudi v meni, čeprav sem v poeziji medved v medu.

Ali sem se Ti dovolj nabrbiljal? Kadar ob priložnosti pridem v Maribor, Te moram obiskati, da malo prerešetamo svetovne in življenjske in mariborske probleme. Žena, ki je bila jeseni s fantkom gori, mi pripoveduje, da Te je videla in da dobro izgledaš, »so kindlich - herzig« pravi ona. Jaz sem ostal stari suhi in mrki kostenjak, ženskemu spolu zelo malo nevaren, svojim učencem pa vsaj prve ure šolskega leta strah in trepet vsled preterane resnosti.

Naj bo zaenkrat dovolj!

Prisrčno Te pozdravlja
Tvoj Čremošnik

¹⁹ V naslovnici Čremošnik naslavlja Glazerja z Dr. (tudi pozneje). Prejemnik je s svinčnikom prečrtal naziv Dr. Čeprav je Glazer ostal brez doktorata, ga je verjetno skušal Čremošnik spodbujati k temu, da bi si ga pridobil.

²⁰ Glej opombo 15.

²¹ Verjetno je to bila poznejša žena Gregorja Čremošnika Neža Soršek.

²² Zgodovinskemu društvu Maribor.

²³ Dr. Vladislav Skarić (1869-1943), zgodovinar, ravnatelj Zemaljskog muzeja v Sarajevu od 1925-1936.

²⁴ Hčerka Irma (1916 - 1990, nekrolog Ignacij Voje, ZČ, 44/3, 1990, str.464), sin Gregor (1923).

²⁵ Janko Glazer je imel sina Matijo (Matjažka - 1917-1945) in hčerko Alenko (1926).

²⁶ Pesniško zbirko »Čas-kovač« je Glazer (Glaser) izdal v samozaložbi spomladi 1929.

4. pismo (datirano, Sarajevo, 14. XI. 1929)

Dragi Janko!

Tvoje pismo sem dobil in srčna Ti hvala za njega. Najprej glede Gasnika²⁴: Imel si veliko srečo, da si našel stare letnike. Tukaj bi jih zastoj iskal, če pa bi jih našel – zadnjič se je ponujalo 15 prvih letnikov na prodaj – so pa tako neumno dragi, da se jih ne splača kupovati. Tukajšen svet je zelo dobro informiran, da je to redkost in da Harrassowitz²⁵ za komplet zahteva 750 MK, in po tem se ravna jo tukajšnji. Človeka mine volja, tukaj kupovati. Boš poprej imel srečo gori, kjer se ipak najde kdo, ki ne ve, koliko je stvar vredna. Za letnik XVII (1905) bi stvar bila sicer zelo lahka, mi ga namreč imamo še dovolj na skladišču, vendar se bojim, da si se morebiti zmotil. Poglej še enkrat natančno in mi na kartici javi! Če Ti manjka res ta letnik, pošlješ samo 30.- Din in stvar je v redu. Potem bi Ti ostal za iskati samo IX. (1897), ki ga tudi mi nimamo. Torej javi!

Tvoj »Čas kovač« sem dobil in ga isti dan prečital, tudi pozneje sem se zabavalj z njim. Ne vem kaj pravijo drugi o njem, ker sem od slovenske literature popolnoma odrezan – že cela leta nisem imel »Zvon«, ali »Dom in Svet« v rokah -, morebiti sva ostala midva oba starinska, medtem ko gredo drugi naprej v literaturi. Ne vem, ali je tako, ali ni, ampak meni navsezadnje ni žal. Jaz sem zadovoljen tudi s starinskim, samo če je lepo. In v Tvoji zbirki ni samo lepih, ampak tudi zelo lepih stvari. Vsaj meni se tako zdi, ker je pri nekaterih resonanca v moji notranjosti nemudoma dala odziv. Kar pri prvi, kako bi tudi jaz šel tja, kje naše bukke košate stojijo!²⁶ Da veš, kako me je prijela! Kako jo moreš Ti v Mariboru prepevati, kjer njihova senca še vsak večer pada čez streho Tvoje hiše, tako si jim blizu? Kaj bi potem zapel šele tukaj, kjer so one samo še spomin? Jeli, zagotovo jim je bila »jutranja pesem«²⁷ filisterska? Ker ni popolnoma nič pesniški, biti srečen in usodi reči: hvala Ti za oboje! In svojim otrokom prepevati,²⁸ jim morda tudi ni všeč? Pusti literarne tipe, Janko, naj drvijo v nedosegljivem hrepenenju naprej.²⁹ Mi smo že tako daleč, da smemo meriti daljo in nebesko stran in se malo po tem ravnati. Kakor jaz, se bo našel še mnogi drugi, ki bo v zbirki Tvojih pesmic³⁰ užival in mislim, da bi Ti to moglo biti popolnoma dovolj.

Jaz se Ti bom ob priložnosti oddolžil z zbirko svojih separatov, ampak so vse samo puste stvari. Sem se popolnoma zakopal v prah preteklosti in redko kdaj vzamem kaj literarnega v roko. Da sem poleg zgodovine pravi kmet,³¹ Ti je

²⁴ Mišljen je Glasnik Zemaljskog muzeja v Sarajevu. V pismu z dne 14.11.1929 je, kakor že v pismu z dne 27. II. 1927 govor o zamenjavi ali nabavi publikacij za Študijsko knjižnico, v kateri je bil Janko Glazer bibliotekar od oktobra 1926.

²⁵ Verjetno je omenjen sarajevski antikvarist.

²⁶ Čas-kovač: Domotožje, I, str. 7.

²⁷ ČK: Jutranja pesem, str. 19.

²⁸ ČK: Sinčku, I-III, str. 25-30; Hčerki, str. 31.

²⁹ Pismo prinaša Čremošnikov odziv na poslano knjigo in verjetno priloženo pismo, ki pa ni ohranjeno. Iz Čremošnikovega pisma je mogoče sklepati, da mu je Janko Glazer poročal o neugodnih kritikah v Ljubljanskem zvonu (1929: Josip Vidmar, str. 507-508 in 695-696; Anton Oevirk, str. 633) in Domu in svetu (1929: Tine Debeljak, str. 218-219). Iz Čremošnikovih stavkov je čutiti, da skuša pesnika prijateljsko pomiriti.

³⁰ Gregor Čremošnik je ob izidu prve Glazerjeve pesniške zbirke Pohorske poti (1919) napisal o knjigi pozitivno poročilo za sarajevsko Budućnost (1919, str. 118-119). V Čremošnikovi bibliografiji (glej op. 4) ta ocena ni omenjena.

³¹ V pismu Matiji Murku v Prago (Sarajevo 11. X. 1927) Čremošnik piše: »Kupil sem poeni okoli 5000 m² zemlje na Stupu blizu liđe. Ves moj imetek so tedaj bile 3 krave. Na njih sem od nekega svojega učenca, sedaj bankovnega uradnika, dobil kredit od 17.000 Din in začel zidati hišo... in končno sem s svojo trdoglavostjo prišel tako daleč, da sem hišo dovršil in povrh še štaló... Danes sem razen doktorja filozofije še posestnik in kmet, kar pa je glavno, popolnoma svoboden človek, ki ga stanovanjsko vprašanje, višina najemnine in druge take stvari nič ne zanimajo... Tako vidite, da je Vaš dijak, ki je tedaj, ko je sedel pred Vami in slastno poslušal zgodovino literature, sanjal samo o znanosti, začel na čudna pota. In čudna so res pota, ki nam jih diktira usoda. Ker nisem hotel kot uradnik biti berač in trpeti pomanjkanje, me je usoda vrgla za 50 let nazaj, kajti danes sem to, kar je bil pred 50 leti moj oče – kmet... Žal mi je tega, da znastveno delo trpi, toda tolažim se s tem, da takemu razvoju nisem kriv samo jaz, ki nimam smisla za idealno mučeništvo in pomanjkanje, kakor ga od nas zahteva država s svojimi nesramnimi plačili.«

menda znano. Samo krompirji mi ne gratujejo prav, pa ne vem, ali naj bom nečimeren zaradi tega?

Prisrčno te pozdravlja
Tvoj Dr Čremošnik

5. dopisnica (datirano: Skopje 15. II. 1939)

Dragi Janko!

Za Tvoje vabilo za sodelovanje pri ČZZN (sic).³² najlepša hvala, toda saj veš, kako sem se jaz »odmetnil v hajduke«, oziroma postal apostata slovenske znanosti. V sedanjem mojem delu pač ni ničesar, kar bi moglo zanimati Vaš Časopis, ki ga sicer pridno vsakokrat pregledam, ki pa za mojo stroko gotovo ne bi dal niti 5 vrstic na razpolago. Tako mi ne preostane drugo, kakor da želim i Tebi i toj. Bašu mnogo uspeha, ki gotovo ne bo izostal, ker boljših rok za urejevanje Časopis gotovo ne bi bil mogel najti.

Kako se imaš kaj drugače? Mogoče se letos v počitnicah kaj vidiva, ako pridem gor, se Ti bom oglašil.

Prisrčno Te pozdravlja
Tvoj Čremošnik

6. pismo (nedatirano, Beograd, verjetno pred avgustom 1945)

Dragi Janko!

Da bi mogel biti popoldne ob pravem času tukaj, da greva u »Drž. kom. za ratnu štetu« in event. še v »Komisijo za obnovu«. Te nisem čakal do konca, ampak odšel že prej domov. Pregledal sem »Uputstvo«, ki je dobro (samo št. 1 bi menda izpustili, ker komisija itak ne bo več fungirala in ne izdajala navodil). Natipkal sem Ti dopis Drž. kom. – ne zameri, da ni izpadlo brežhibno -, drugih novih stvari pa ni bilo.

Prišel je neki Tvoj svak³⁴ in mu je bilo zelo žal, da Te ni našel. Pride zopet v četrtek semkaj in Te bo poiskal.

Jaz bom popoldne ob 5 tukaj v uradu, da greva u Drž. komisijo, skusi tudi Ti priti, čeprav vem, da boš hudo utrujen.

Pozdravlja Te
Gregor

7. pismo (datirano, 27. VII. 1950)

Dragi Janko!

Prisrčna hvala za Zupančiča!³⁵ Prav nerodno mi je, da se Ti jaz nimam s čem enakim oddolžiti, ampak Ti moram za nežno knjižico dati v spomin to-le robato stvar.³⁶ Mora pač vsak po svoji naravi gosti in žvrgoleti, samo sem radoveden, ali na pr. sraka rajše posluša svoje hreščanje, ali kakšno kosovo ali slavčkovno pesem. Jaz se na moje oz. naše hreščanje čisto dobro razumem, saj po priloženem produktu vidiš, da jo tudi uberem po naše, toda moram priznati, da mnogo rajše poslušam in uživam Vaše žgolenje. Ali Ti sedaj na naša zrela leta (vidiš kako se izogibljem neprijetnega izraza »star«, ker se tiče tudi mene) še delaš kake mla-

³² ČZN sta urejala skupaj Franjo Baš in Janko Glazer od 1938 do 1940, dejansko pa že prej (prim. Bibliografija del Janka Glazerja, sestavila Ivanka Zmavc-Baranova, Maribor 1954, str. 18).

³³ Janko Glazer je bil od začetka novembra 1944 do 2. avgusta 1945 v zvezni komisiji za ugotavljanje kulturne škode član za Slovenijo (v okviru zveznega poverjeništv za prosveto, poverjenik-minister pa je bil Edvard Kocbek). Gregor Čremošnik je kot begunec živel v Beogradu z družino, kot je pripovedoval, v velikem pomanjkanju.

³⁴ To je bil Tone Lazar, šolski upravitelj v Razvanju, med vojno izgnan z ženo učiteljico in dvema otrokoma v Srbijo, v Čuprijo; žena Kalka, rojena Robnik, je bila sestra Glazerjeve žene Marije, torej je bil Tone Lazar pravi (ne neki) Glazerjev svak.

³⁵ V maju 1950 so pri Slovenskem knjižnem zavodu v Ljubljani izšle Izbrane pesmi Otona Župančiča v miniaturni, ki jih je uredil Janko Glazer.

³⁶ Iz Čremošnikove bibliografije je razvidno, da bi mu iz obdobja do leta 1950 poslal lahko le separate I. in II. dela razprave Bosanske in humske povelje srednjeg veka (glej op. 1), od knjig pa eventualno Razvoj srpskog novčarstva do kralja Milutina, Beograd 1933.

dostne grehe z ozirom na verze? Saj Pohorje gotovo še ima kotičkov in trenutkov, ko človeku nehote zabrni struna v srcu. Oglasi se še kaj!

Prisrčno Te pozdravlja
Tvoj Gregor

Korespondenca ima kot zgodovinski vir izredno vrednost, še posebej, če ima avtor poleg jasnih vsebinskih sporočil tudi izostren občutek za oceno razmer in dobe v kateri živi. Prav zaradi te vrednote, ki jo izpričujejo pisma prof. dr. Gregorja Čremošnika bi bilo smiselno izdati vso njegovo ohranjeno korespondenco z ustreznimi opombami in komentarjem. S tem bi njegov lik človeka in znastvenika postal globlji in jasnejši.

Ignacij Voje

AUS DEM BRIEFWECHSEL VON GREGOR ČREMOŠNIK MIT JANKO GLAZER

Zusammenfassung

Der Autor zeigt in kurzen Zügen den Lebensweg von Prof. Dr. Gregor Čremošnik und die Bedeutung seiner wissenschaftlichen Werek für die Geschichte des mittelalterlichen Dubrovniks, Serbiens und Bosniens. Er weist besonders auf die Gebundenheit Čremošniks an die Stadt Maribor hin, obwohl er den größten Teil seines Lebens in Sarajevo, Skopje und Beograd (als Flüchtling während des Zweiten Weltkriegs) gelebt hat. Erst im Herbst seines Lebens kehrte er im Jahre 1946 nach Slowenien zurück und besetzte als erster Slowene den Lehrstuhl für südslawische Geschichte an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana. Das äußerst umfangreiche Erbe Čremošniks (im Archiv der Republik Slowenien) und der ausführliche Briefwechsel (89 Briefe), adressiert an bekannte Persönlichkeiten des slowenischen kulturellen und wissenschaftlichen Lebens der Vorkriegszeit, ist bewahrt geblieben. In den Jahren seiner Kindheit traf Čremošnik Janko Glazer in Maribor, sie begegneten sich ebenfalls als Studenten der Slawistik in Graz und hielten auch später die Kontakte aufrecht. Von seiner Korrespondenz mit Janko Glazer sind sechs Briefe bewahrt, von denen fünf vollständig veröffentlicht wurden, weil sie bedeutende Dokumente der Zeit, in der sie geschrieben wurden, sind und uns gleichzeitig ihre freundschaftliche Beziehung aufzeigen.

MIRKO POLOMSKI, VOJAK UPORA SLOVENSKEGA NARODA (1941-1945)

Anton Vratuša*

UDK 929 Bračić V."1942/1945"

VRATUŠA Anton: Mirko Polomski, vojak upora slovenskega naroda (1941-1945). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 479

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor v članku predstavlja zanimivo življenjsko pot prvega rektorja mariborske univerze Vladimirja Bračiča, s partizanskim imenom Mirko Polomski, v času narodnoosvobodilnega boja, od učiteljevanja v osnovni šoli v Polomu na Kočevskem (do junija 1942) do njegove demobilizacije sredi junija 1945.

UDC 929 Bračić V."1942/1945"

VRATUŠA Anton: Mirko Polomski, Soldier of Slovene National Insurrection (1941-1945). Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 479

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the paper, the author depicts the interesting life trail of the first rector of the University of Maribor, Vladimir Bračič, known by the partisan name of Mirko Polomski, during the Second World War. The trail starts from being a teacher at an elementary school in Polon at Kočevsko (until June, 1942) until his demobilization in the middle of June, 1945.

Uvod

Leta 1938 je Hitler vključil republiko Avstrijo v svoj Tretji rajh. Tako je nemška nacistična oblast sedla tudi na slovenske severne meje. Skupaj s fašistično Italijo je tako še neposredneje kot dotlej ogrožala bodočnost slovenskega naroda. Leto dni kasneje so Hitlerjeve armade zasedle Poljsko, nakar so bliskovito prodirale v globino Sovjetske zveze. To je bil začetek druge svetovne vojne v Evropi. Leta 1940 si je nacistični vojaški stroj podvrget tudi vse meščanske države zahodne in srednje Evrope – z izjemo Švedske, Švice in Anglije. Po logiki fašistične imperialistične ekspanzije je naslednjega leta prišla na vrsto Kraljevina Jugoslavija in z njo tudi Slovenija – Dravska banovina. Saj je predstavljala poleg Grčije pomembno oviro načrtovanemu pohodu nacističnih držav na Bližnji in Srednji vzhod ter globlje v Azijo. Petindvajsetega

* Dr. Anton Vratuša, akademik, SAZU Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

marca 1941 sta Dragiša Cvetković, predsednik jugoslovanske kraljeve vlade, in Cincar Marković, njegov zunanji minister, podpisala na Dunaju pristop Jugoslavije k Trojnemu paktu Nemčije, Italije in Japonske. Toda že dva dni kasneje je Cvetkovičeva vlada padla. Zamenjala jo je Angliji naklonjena vlada generala Simovića. Hitler je odgovoril z bombardiranjem Beograda 6. aprila. Enajstega aprila pa so njegove armade vdrle na jugoslovanska tla skupaj z italijanskim kraljevo vojsko in z oboroženimi silami drugih jugoslovanskega ozemlja žejnih sosedov – Madžarov, Romunov in Bolgarov. Jugoslovanska Kraljeva vojska je že po nekaj dnevih vojnega spopada razpadla. Vlada in mnogi vodje meščanskih strank z mladim kraljem Petrom II. Karadjordjevičem na čelu so pobegnili. Zatekli so se pod zaščito svojih zaveznikov v London, ljudstvu pa so naročili, naj ostane mirno, dokler oni ne naročijo drugače oziroma dokler se ne vrnejo skupaj s svojimi zavezniki.

Združeni agresorji so prisvojili vsak svoj del ozemlja razpadle Kraljevine Jugoslavije ali pa so vzpostavili vazalne vlade – v Srbiji generala Nedića in na Neodvisno državo Hrvaško (NDH) na čelu z Antejem Pavelićem.

Slovenski narod je bil obsojen na izginitev. O tem govori vrsta zgodovinskih dokumentov. Severni del Slovenije, Gorenjsko, Koroško in Štajersko, skupaj s posavskimi rudniki je Hitler priključil avstrijskima pokrajinama Koroški in Štajerski, Prekmurje pa je »vrnil« Madžarski, kateri je slovensko ozemlje severno od reke Mure pripadalo v času večstoletne avstro-ogrske monarhije pod Habsburgi. Njegov načrt je bil, da večino Slovencev izseli, ostale, ki bi bili pripravljeni sprejeti nacizem, pa ponemči. Iste cilje je želel doseči – sicer z malo drugačnimi metodami – italijanski okupator. Pri tem so mu objektivno pomagali tudi predstavniki slovenske politične desnice. Tako je Narodni svet – ustanovili so ga 6. aprila 1941 predstavniki slovenskih in jugoslovanskih meščanskih strank – na čelu z dr. Markom Natlačenom, banom Dravske banovine (tj. Slovenije) – 18. aprila »izročil oblast« italijanskemu civilnemu komisarju Ljubljanske pokrajine Emiliju Grazioliu, sam pa naj bi sodeloval kot njegov sosvet (Consulta). Petega maja je bil okupirani del Slovenije južno od Save priključen Italiji s Kraljevim ukazom št. 3 v nasprotju z mednarodnim pravom. Ko je Mussolini 19. januarja 1942 prenesel odgovornost za javni red v Ljubljanski pokrajini na vojaške okupacijske oblasti, pa je bila Consulta sploh ukinjena.

Tako se je začela pot, ki je peljala Slovence naravnost v prepad. Tragedija je bila tem večja, ker se je tudi vodstvo rimsko katoliške Cerkve v Ljubljanski pokrajini odločilo za politiko kolaboracije z okupatorjem. Vsem, ki jim je bilo preživetje slovenskega naroda v svetovnem spopadu s fašizmom resnično mar pa je bilo jasno, da se slovenski narod lahko izogne usodi, ki so mu jo namenili tuji zavojevalci, le z aktivnim bojem proti okupatorju. Osnovno oporo v tej borbi mu je nudila Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF). Ustanovili so jo 27. aprila 1941 na pobudo komunistične stranke Slovenije komunisti, krščanski socialisti, demokratski sokoli in kulturni delavci. Na njenem programu skupnega oboroženega boja za izgon okupatorja, narodno osvoboditev in boljšo bodočnost vseh se je združila velika večina Slovencev brez ozira na svojo politično, svetovno nazorsko ali versko pripadnost. Odbori Osvobodilne fronte so se širili po vsej okupirani deželi in z njimi prvi organi narodno osvobodilne oblasti. Dvaindvajsetega junija 1941 je bilo ustanovljeno Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Kmalu zatem je začela delovati tudi Narodna zaščita in pojavile so se prve partizanske enote.

Oboroženi upor je v marsičem spremenil okupatorjeve načrte. Bil je med poglavitnimi dejavniki, ki so zavirali množično izseljevanje slovenskega ljudstva, in so odločilno prispevali k združitvi največjega dela Slovencev v svobodni domovini. V teh, za bodočnost slovenskega naroda usodnih razmerah so se množično kalili borci za njegovo osvoboditev in boljšo bodočnost. Eden takih je bil tudi mladi učitelj *Vladimir Bračič*, rojen 27. septembra 1919 v Cirkulanah v

Halozah, bodoči prvi rektor Univerze v Mariboru. Partizansko ime mu je bilo *Mirko Polomski*.¹

Od aktivista OF na Kočevskem do političnega komisarja v osvobojenem Žužemberku

Spomladi 1942 se je osvobojeno ozemlje v Ljubljanski pokrajini hitro razširilo na večino območja Dolenjske, Notranjske, Kočevske in Bele krajine. Osvobodilna fronta, narodno osvobodilni odbori in partizani so kmalu pridobili zaupanje večine prebivalstva.

V okviru osvobojenega ozemlja je bilo Kočevsko mravljišče posebne vrste. V zimi 1941/42 je zapustila večina prebivalstva nemške narodnosti svoje tamkajšnje domačije na temelju posebnega sporazuma med Hitlerjem in Mussolinijem. Preselili so jih na domove Slovencev v nemški okupacijski zoni, katere so nemške oblasti izgnale v NDH oziroma v Srbijo. Na Kočevskem pa je poiskalo zatočišče slovensko civilno prebivalstvo zlasti v vasi okrog Kočevja, ki je pobegnilo pred nasiljem italijanskega okupatorja. Med njimi so bili predvsem svoji partizanov ali znanih terenskih političnih delavcev.²

Ob pridnih rokah prispelih beguncev in domačinov so kmalu ponovno zaživel kočevski sadovnjaki in njive, domačije in gospodarska poslopja ter zapuščene obrtne delavnice: krojaštvo, čevljarstvo, mizarstvo, kolarstvo, tesarstvo in celo orožarstvo. Obnovljeno je bilo šolstvo, zdravstvo in kulturne dejavnosti. Med najbolj domiselnimi organizatorji skupnega dela in medsebojne pomoči so bile poleg OF zlasti mladinske in ženske antifašistične organizacije. Začeli so z delom tudi izvoljeni narodno osvobodilni odbori, nosilci nove ljudske oblasti. Za varnost osvobojenega ozemlja in prebivalstva so skrbeli partizanski odbori in narodna zaščita. Njihova naloga je bila težavna in zapletena. Bili so sorazmerno slabo oboroženi, organizacijsko često brez trdnije medsebojne povezave, nadzorovati pa so morali obsežno osvobojeno ozemlje. Ob podpori prebivalstva in zlasti mladine so to nalogo več tednov odlično opravljali.

Med nosilci skupnih prostovoljnih dejavnosti in podpore partizanom je bil tudi napredni mladi šolnik Vladimir Bračič, od šolskega leta 1940/41 učitelj v Osnovni šoli v Polomu na Kočevskem. Delo z učenci v šoli in dejavnosti v okviru Osvobodilne fronte so izpolnjevale njegov delovni dan, često tudi globoko v noč. Poslopje njegove osnovne šole je bilo med zbirališči njegovih stanovskih tovarišev in drugih kulturnih delavcev iz bližnje in širše okolice.

Italijanski okupator se je po svoji neuspeli ofenzivi »PRIMAVERA« in pod naraščajočim pritiskom partizanov sicer umaknil v večje utrjene vojaške postojanke, bil pa je vse bolj nasilen in krvoloč. Ob svojih oboroženih izpadih iz svojih utrjenih in močno zavarovanih gnezd je strahoval zlasti nezaščiten civilno prebivalstvo. Množično je odvažal ljudi, brez razlike njihove starosti, spola, poklica in zdravstvenega stanja, v fašistična koncentracijska taborišča Rab, Gonars, Trviso, Padovo, Renicci in drugam. Požigal je vasi, rušil domove, ubijal talce in puščal za sabo pravo razdejanie.

Vrhovno poveljstvo italijanskih okupacijskih sil - SLODA - je že v maju 1942 začelo dovažati številne nove vojaške enote na operativno območje Enajstega armadnega korpusa v Ljubljanski pokrajini. Pričakovalo je, da bi s splošno ofenzivo na osvobojenem ozemlje zadalo odločilen udarec celotnemu narodno osvobodilnemu gibanju, večino Slovencev pa bi interniralo ali razsélilo. Pri tem je vsekakor računalo tudi na oboroženo pomoč slovenske bele garde, saj jo je že

¹ Odgovori dr. Vladimira Bračiča na Opomnik za bivše borce SNOUB Rabske brigade, 17.11.1994, str. 1 (v nadaljevanju: V. Bračič, Odgovori)

² Velimir Krašovec-Igor, Zapadno-dolenjski odred, str. 31 (v nadaljevanju: V. Krašovec)

spomladi tega leta odprto oboroževalo in podpiralo njene akcije proti partizanom.

Vzporedno s pospešenim dovažanjem dodatne vojske na slovensko ozemlje je okupator stopnjeval tudi svoje rušilne aktivnosti. Pri tem je uporabljal zlasti topništvo in vojno letalstvo. Tako je bilo bombardirano v začetku junija 1942 tudi poslopje osnovne šole v Polomu. Učitelj Bračič je ostal brez strehe nad glavo in »brez vseh svojih stvari«. ³ Spričo rastočega okupatorjevega nasilja in pojava oboroženih enot bele garde je ocenil, da je tudi njegovo mesto v vrstah narodno osvobodilne vojske. Pridružil se je Zapadno dolenjskemu odredu, katerega enote so delovale tudi na Kočevskem in v Suhi krajini. Bil je postavljen za obveščevalca 3. bataljona odreda s partizanskim imenom *Mirko Polomski*. Kot obveščevalec bataljona je bil tudi po vstopu v partizanske enote v neposrednem stiku z ljudmi, kjer se je vedno dobro počutil. Njegova iznajdljivost in spretnost pa sta bili stalno znova na preizkušnji, zlasti v bojih za osvoboditev Žužemberka, pomembnega središča Suhe krajine.

Z osvoboditvijo Žužemberka je bila omogočena povezava osvobojenega ozemlja od Kolpe do dolenjske železniške proge; onemogočeni so bili, vsaj začasno, okupatorjevi vdori na desni breg Krke in v pogorje Rog, kjer so se takrat stekale vse niti narodno osvobodilnega gibanja; povečale pa so tudi možnosti za partizanske napade na dolenjsko železniško progo, ki je bila takrat za okupatorja življenjsko potrebna prometnica med Ljubljano in Gorskim kotarjem na hrvaški strani.

S to prvenstveno nalogo so se partizanske enote tega območja ubadale že od 25. maja 1942. ⁴ Med njegovim obleganjem so partizanske enote večkrat pripravile italijanski posadki bridke ure. Tako so zaprle vse vstopne ceste v mesto in onemogočale redno oskrbo garnizone s hrano, strelivom, orožjem in drugim. Tudi oskrbovanje s pomočjo okupatorjevega vojnega letalstva ni šlo gladko. Pravega trenutka za neposreden naskok pa dolgo ni bilo. Oblegana posadka je namreč zgradila okrog trga devet močnih bunkerjev in vrsto strojniških gnezd. Dvajsetega junija je okupatorska komanda mest uvedla policijsko uro med 17. in 7. uro. Petega julija je ukazala zapreti vse moške v starosti od 19 do 45 let. Sedmega julija pa je krenila iz Grosuplja proti Suhi krajini združena oborožena skupina 2 pehotnih polkov in ene legije črnih srajc na kazneni pohod čiščenja. Naslednjih »pet dni je bilo napoljenih z grozo in nasiljem nad ljudmi«. ⁵ Na vrhuncu okupatorjevega divjanja po Suhi krajini, ki je močno zaposlovalo tudi oblegovalce Žužemberka, se je italijanska izčrpana posadka neopazno izmuznila iz partizanskega obroča in se umaknila pod zaščito bližnjega močnejšega garnizona. Skupno z njo so izginili tudi nekateri izdajalci in ovađuhi. Obveščevalcu 3. bataljona Zapadno dolenjskega odreda gotovo ni bilo ljubo, ko je ugotovil, da so enote njegovega bataljona dosegle mesto, »ki so ga tako dolgo oblegale«, šele okrog poldne 13. julija 1942. ⁶ Vendar pa zaslužen vojaško in politično priznanje glavnega poveljstva partizanskih čet ni izostalo. Komandir 1. čete 3. bataljona odreda France Smrke-Još – le-ta je bila med najbolj vztrajnimi oblegovalci utrjenega okupatorjevega gnezda v Žužemberku – je bil postavljen za komandanta prve partizanske komande mesta na Slovenskem, ⁷ Mirko Polomski, obveščevalec 3. bataljona pa za političnega komisarja. ⁸ Komandant glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Luka Leskošek je osebno izročil poveljstvu mesta svilenno zastavo.

Naslednji mesec dni je bil Žužemberk izredno živahno delovišče. Že tretji dan po osvoboditvi mesta so organizirali predvolilno zborovanje. Na govorni-

³ Glej op. 1

⁴ V. Krašovec, str. 40

⁵ V. Krašovec, str. 46

⁶ V. Krašovec, str. 48

⁷ V. Krašovec, str. 49

⁸ V. Bračič, Odgovori, str. 2

škem odru so nastopile tudi vodilne osebnosti narodnoosvobodilnega gibanja – Edvard Kardelj, Josip Rus, Edvard Kocbek in drugi. Razlagali so cilje Osvobodilne fronte, bodrili prebivalstvo in pozivali v boj za končno osvoboditev. Naslednjega dne so bile volitve za Narodnoosvobodilni odbor mesta. Izvoljeni odborniki so takoj zasukali rokave. Stekle so gospodarske, kulturne in druge dejavnosti. Pa tudi varnostni ukrepi so bili nujni. Tako partizanska komandna mesta v danih razmerah niso mogla dati prebivalstvu polne svobode gibanja: za potovanje iz kraja v kraj je bila potrebna posebna dovolilnica. Politični komisar Polomski in aktivisti OF so razlagali ljudem položaj in so jih pridobili za požrtvovalno sodelovanje. Mnogim je bilo jasno, da čakajo slovenski narod v tej vojni še težke preizkušnje.

Trinajstega julija 1942 je okupator začel splošno ofenzivo proti celotnemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Nasproti sta si stali na eni strani slovenska narodna vojska z okrog 3000 partizani, z druge strani pa 80.000 kraljevih vojakov in karabinerjev, črni srjaci in policistov. Na enega za boj sposobnega vendar slabo oboroženega borca, je bilo kar 27 telnično neprimerno bolje opremljenih okupatorjevih vojakov.

V nastalih razmerah je komanda mesta Žužemberk po enem mesecu ustvarjalnih naporov zapustila mesto. Skupaj s svojo zaščitno četo se je premaknila v bivši tabor 1. čete 3. bataljona zapadnodolenjskega odreda nad Laščami, nato pa so njene borce in poveljniški kader razporedili deloma v enote zapadnodolenjskega odreda, deloma pa na terensko delo.⁹ *Mirko Polomski* se je vrnil na mesto obveščevalca 3. bataljona odreda. Ko se je njegova skupina umikala z Roga pod pritiskom italijanske ofenzive, je bila razbita. O dogodkih neposredno po tem govoril lakonični zapis dr. Vladimirja Bračiča z dne 17. februarja 1994.¹⁰

»Ostal sem sam. Zatekel sem se k znani družini v Zvirče. (Suha Krajina). Domačini so me izdali vaški straži, ki me je zajela in odpeljala v italijansko postojanko Zagradec, kjer sem bil nekaj dni skupaj s še nekaj zajetimi partizani in sodelavci OF. Iz Zagradca so nas odpeljali v Ljubljano in namestili v kasarno. Po nekaj dneh so me z večjim transportom odpeljali z vlakom v Italijo v taborišče v Padovi.«

Tako se je začela Bračičeva trnova pot zapornika v italijanskih koncentracijskih taboriščih. V Padovo je prispel prve dni septembra. Ob njegovem prihodu so med tamkajšnjimi interniranci že delovale tajne celice KPS in organizacija OF. Vključil se je in deloval, zlasti na kulturnem področju. Pod taktirko bodočih znanih slovenskih dirigentov Sama Hubala in Hanca je vsaj enkrat na teden zadonela iz vseh grl »Lipa zelenela je«. To je bila neke vrste slovesna pesem slovenskih zapornikov tudi v drugih koncentracijskih taboriščih in zaporih. Na literarnih večerih so recitali pesmi – tudi partizanske – slavista Jože Tiran in Jože Udovič in drugi. Komandi taborišča je vse to šlo na živce. Med njenimi kazenskimi ukrepi je bilo tudi premeščanje najbolj aktivnih internirancev v druga koncentracijska taborišča. Tako so v maju 1943 poslali tudi Bračiča »skupaj z manjšo skupino v kazensko taborišče Rab«!¹¹

Od vodje tajne bojne četverice v Kamporju do političnega komisarja 3. bataljona Rabske brigade

Ko je mladi šolnik Bračič prišel na Rab, se v uničevalnem koncentracijskem taborišču Kampor ni več množično umiralo, kot se je to godilo prvih šest mesecev po njegovi ustanovitvi julija 1942. Na tiste strašne dni je v maju 1943 spominjalo zlasti prostorno pokopališče z nepregledno množico lesenih križev nad grobovi internirancev, žrtev fašistične genocidne politike in nasilja koman-

⁹ V. Krašovec, str. 51

¹⁰ V. Bračič, Odgovori, str. 1 (Glej op. 1)

¹¹ V. Bračič, Odgovori, isto mesto (Glej op. 1)

danta taborišča Vincenza Cuiulija, kraljevega karabinjerskega podpolkovnika, sicer pa zagrizenega fašista, ter neznosnih življenjskih razmer, gladu, žeje in obupa.

Pater Odoriko Badurina, kronist bližnjega samostana sv. Eufemije, je zapisal pozne jeseni 1942 tudi to-le:

»Petnajstega novembra 1942: V taborišču je velika umrljivost zaradi gladu in mraza. Internirancem prihaja od njihovih svojcev mnogo paketov, toda Italijani jih zadržujejo. Zdaj jih leži na pošti v Rabu 2000. Ljudje pravijo, da hočejo Italijani internirance uničiti z lakoto.

*Devetnajstega novembra 1942: Nocoj so po sončnem zahodu odpetjali na pokopališče 16 krst. Neki vojak mi je rekel, da jih je od noči do današnjega večera umrlo 28 zaradi lakote. Vozijo samokolnice in se mrtvi zgrudijo. Ljudstvo v taborišču umira od lakote, Rab pa smrdi od njihovih paketov.*¹²

V januarju 1943 so se pogoji preživetja v Kamporju začeli popravljati. Najbolj izčrpane okostnjake so takrat premestili v bolnišnice. Ženske in otroke so poslali v taborišča z ugodnejšimi življenjskimi pogoji ali pa domov. V Kamporju je ostalo le manjše število delavk v taboriščni krojačnici in v administraciji. Na mestu so torej bili predvsem odpornejši moški, ki so bili potrebni pri nadaljnji izgradnji koncentracijskega taborišča. Namesto vojaških šotorov brez ležišč so postavili prostornejše s pogradi. Hrana je bila bolj užitna in obilnejša. Pošta in paketi svojcev s hrano so prihajali brez večjih zastojev. Življenje se je vračalo v izčrpane zapornike, oživljeni upi na preživetje so jim vrnili smisel. Ob dobrih vesteh z bojišč (uničenje Hitlerjevih armad pred Stalingradom, napredovanje Anglo-Amerikancev v severni Afriki) je vzvalovila kri v njihovih žilah.

V takem ozračju je bila 5. januarja 1943 ustanovljena tajna taboriščna Osvobodilna fronta na pobudo učitelja in izkušenega ljudskega tribuna Jožeta Jurančiča iz Drobotincev v Slovenskih goricah. Kmalu se je zakoreninila v vsem taborišču in je uživala zaupanje med pretežno večino internirancev. Zato ji komandant Cuiuli ni mogel do živega, čeprav je razvil v kampu gostoto mrežo vohljačev. Pod vodstvom OF so interniranci ustanovili tudi tajne borbene skupine, združene v udarni bataljon. Tvorili so jih prostovoljci, izbrani iz vrst fizično odpornejših aktivistov OF. Njihova naloga je bila dvojna: samoobramba in obramba internirancev v primeru notranje ali zunanje nevarnosti in priprava ljudi za organizirano vrnitev v domovino.

Že kmalu po svojem prihodu v Kampor je tudi Bračič stopil v njihove vrste. Saj je med njimi srečal tudi nekatere svoje znance in soborce s Kočevskega in Suhe krajine.

Sam pravi: *»Na Rabu so me namestili v šotor sredi taborišča ob prostoru za apele. Šotor so imenovali »Tenda rossa« - Rdeči šotor, ki so ga imeli karabinjerji stalno pod nadzorom. Stalno so vdirali v šotor, dnevno tudi po večkrat in zasledovali naše gibanje ... Bil sem včlanjen tudi v vojaško organizacijo in sicer v prvo četo. Ker smo bili pri detu zelo konspirativni, nam niso mogli dokazati subverzivne dejavnosti, zato nas niso posebej kaznovali. V šotoru smo imeli kolektivno gospodarstvo; iz vsakega poslanega paketa so dobili vsi enako.*¹³

Res je, komandant taborišča je poslal vse »najbolj sumljive komuniste« v isti šotor, da bi jih laže nadzoroval. Glede nadzora je svoj namen sicer dosegel, ni pa se zavedal, da je tako ljudem v šotoru omogočil trajen osebni kontakt in nepretrgano skupno odporiško delovanje. V šotoru so med drugimi bivali tudi: Franc Potočnik, častnik bivše jugoslovanske kraljeve mornarice, v kampu pa organizator tajnega udarnega bataljona; študent Franc Šlajpah, Potočnikova

¹² Anton Vratuša, Iz verig v svobodo. Rabska brigada, Ljubljana 1998 (v nadaljevanju: A. Vratuša).

¹³ Glej op. 1

desna roka in vodja tajne varnostne službe OF, Anton Vratuša, doktor slavističnih znanosti, koordinator na področju kulturnih dejavnosti; Drago Kunc, diplomirani slavist, vodja skupine za pripravo in razmnoževanje tajnega glasila OF Poročevalec; Franček Drenovec, novinar, vodja izobraževalnega dela med interniranci. Za varnost v Rdečem šotoru in okrog njega so skrbeli zlasti zanesljivi interniranci, ki so čistili jarke in urejali steze v taborišču.

Poleg seznanjanja tovarišev v svoji borbeni skupini – imenovala se je patrolja – z vojnimi veščinami in razporedom objektov v kampu je Bračič sodeloval tudi na splošnih izobraževalnih tečajih in kulturnih prireditvah. Posebno na srečanjih ob žici z interniranci v sosednjem židovskem kampu ob skupnem prepevanju narodnih in drugih pesmi. Taki skupni kulturni nastopi so po pravilu bili tudi pokritje za dobivanje informacij iz židovskega kampa, kjer je bilo dovoljeno poslušanje radia in dobivanje časopisov. Zato so jih karabinjerji s silo razganjali.

Po padcu Mussolinija 25. julija 1943 so nastali za delo OF v taborišču ugodnejši pogoji. Komandant Cuiuli sicer ni v ničemer omilil svojega surovega režima, toda nekateri oficirji so kazali več strpnosti. Za aktiviste OF in za borce udarnega bataljona – skupno jih je bilo 160¹⁴ – pa so spremembe v Rimu pomenile predvsem opozorilo, da se bližajo odločilni časi.

Z ozirom na hiter razvoj dogodkov je izvršni odbor taboriščne organizacije OF pozval internirance, naj koristno uporabijo »sedanji čas brezdelja za lastno izobraževanje in za čim boljše pripravo na organiziran povratek v domovino«. »Hočemo se vrniti kot ljudje, kot organizirani borci,« je klical avtor brošure z naslovom »Po enem letu«. Na predzadnji strani julijske številke tajnega glasila OF pa je bila objavljena slovesna prisega: Vsi, ki smo na otoku smrti ušli morilskim načrtom krutega fašističnega okupatorja, prisegamo danes delovnemu ljudstvu slovenskega naroda, katerega del smo, da se bomo uvrstili v borbi za pravice svojega naroda v prve bojne črte in s podvojeno borbo nadomestili mrtve tovariše.¹⁵

Osmi september 1943, ko je bila objavljena kapitulacija Kraljevine Italije, internirancev v Kamporju ni presenetil. Že naslednjega dne je delegacija na čelu z Jurančičem obiskala komandanta Cuiulija in zahtevala polovico orožja italijanskega garnizona na otoku, da bi se interniranci varno vrnil v domovino. Cuiuli je hlinil prijaznost. Izjavljal je, da »smo zdaj zavezniki«, vendar pa se je branil, da tudi njegovi vojaki potrebujejo orožje za svojo varno vrnitev v Italijo. Naslednjega dne, 10. septembra, je Osvobodilna fronta organizirala javni zbor na prostoru sredi kampa št. 1, na »Trgu lakote«. Povabili so tudi komandanta Cuiulija. Prišel je v spremstvu skupine oficirjev v polni bojni opremi. Vzorna zbranost množice in strumna drža borcev udarnega bataljona, dovčerajšnjih internirancev, postavljenih v vrsto, sta ga razorožili.

V zmedenosti je vojaško odzdravil na Jurančičev pozdrav »Smrt fašizmu«. Ob gromkem odgovoru iz tisočerihih grl »Svoboda narodu« se je hitro pobral. Zbor pa je nadaljeval svoje delo. Potrdil je vodstvo OF, ki je tokrat prvič javno nastopilo. Sklenil je, da OF prevzame upravljanje taborišča in da se oblikuje Rabska brigada internirancev – borcev na strogo prostovoljni osnovi. Izvolili so Franca Potočnika za komandanta brigade in Jožeta Jurančiča za njenega političnega komisarja.

Prevzem uprave v taborišču sam po sebi ne bi bil problem, če bi imeli interniranci vsaj nekaj orožja, saj so se bili aktivisti OF že dobro usidrali v taboriščni upravi in v tehničnih službah. Toda Cuiuli se je umaknil v mesto Rab, njegovi podrejeni pa so se izgovarjali, da nimajo pooblastil, da bi odstopili del italijanskega orožja internirancem. To se je zgodilo dan kasneje, enajstega septem-

¹⁴ udarni bataljon je imel 4 čete, vsaka četa pa je bila razdeljena na 10 patrolj z vodjo in tremi borci

¹⁵ A. Vratuša, str. 144

¹⁶ A. Vratuša, str. 145

bra, sicer brez soglasja Italijanov, vendar pa tudi brez enega samega resnega spopada.

Začelo se je ob enajsti uri dopoldne. Tedaj se je po prejšnjem dogovoru pisana množica vsula iz judovskega in slovensko-hrvaškega taborišča. Peli so in vzklikali miru, predsedniku italijanske vlade Badogliu, ker je podpisal premirje. Nastalo je splošno rajanje. Italijanskim vojakom je brezskrbno rajanje ugajalo in nekateri so se tudi sami vključili v kolo. Kmalu se je nekaj italijanskih pušk znašlo v rokah borcev udarnega bataljona in varnostnega voda in začelo se je zavzemanje stražarskih mest in bunkerjev okrog taborišča.

Prva četa – poveljeval ji je Henrik Zdešar, učitelj, Vladimir Bračič pa je bil politični komisar – je dobila nalogo, da pridobi orožje od karabinjerjev. To je bil v akciji razoroževanja Italijanov sorazmerno najtrši oreh. Zahteval je celo več časa in truda kot zavzetje poveljniškega mesta na hribu, od koder je Cuiuli nadzoroval taborišče. Ob odsotnosti svojega komandanta so navzoči oficirji kmalu predali postojanko ter skupaj z novimi upravitelji taborišča spustili italijansko zastavo in dvignili našo trobojnico z rdečo peterokrako zvezdo. Šele, ko so videli, da se je izvršila zamenjava zastav na drogu ob Cuiulijevem komandnem mestu, so popustili tudi karabinjerji.

Henrik Zdešar je podvig takole opisal: *»Enajstega septembra je imela naša četa ukaz, da razoroži karabinjerje. V ta namen sva s tovarišem Mirom Bračičem, komisarjem te čete, dobila en revolver in eno ročno bombo, to je bila vsa naša oborožitev. Ko je bila četa zbrana, sem tovarišem omenil, da lahko izstopijo tisti, ki se akcije nočejo udeležiti. Tega ni nihče storil. Odkorakali smo proti dobro oboroženim karabinjerjem. Ko smo se ustavili pred njimi, jim je Bračič sporočil povelje taboriščne uprave, da nam morajo izročiti orožje, da bomo skupaj z njimi skrbeli za red v taborišču ... Izgovarjali so se na svojo komando in prvi hip nam orožja niso predali. Ko pa so videli, da je vod, ki je imel nalogo likvidirati italijansko poveljstvo taborišča, ravno dvigal na drog našo zastavo, so vendarle pričeli izročati orožje.«*¹⁶

Hrabrost, prisebnost in domiselnost obeh prvih mož čete ter odločnost vseh borcev so bili odločilni za uspeh akcije. Tudi posadke v bunkerjih in stražarji na stražarskih stolpih okrog taborišča so polagoma predajali orožje ter zapuščali svoja mesta. Toda s tem naloga razoroževanja še ni bila končana. Karabinjerji in vojaki so hiteli na vojaške kamione, da bi zapustili taborišče s čim več orožja. Na izhodu pa jih je pričakala skupina borcev varnostnega voda. Malo z ukano, malo z grožnjo je pobrala dovčerašnjim ječarjem še preostalo orožje. Otoški partizani in Rabčani aktivisti pa so razorožili še ostale enote dvatisočglave italijanske posadke, ki so bile razporejene po notranjosti otoka. Posebna skupina varnostnikov internirancev – zdaj svobodnjakov – pa je v mestu Rabu izsledila komandanta Cuiulija. Zaprli so ga v skladišče v taborišču in ga dobro zastražili. Tako je bilo enajstega septembra ob 11. zvečer vse gotovo.

Naslednjega dne zvečer so razoroženo moštvo italijanske vojske, skupaj z njihovimi oficirji, vkrcali na ladje in odpremili na otok Cres, ki je bil na italijanski strani rapalske meje. Vincenzo Cuiuli pa je ostal v zaporu, da bi odgovarjal pred slovenskim sodiščem za zločine, ki jih je storil kot komandant koncentracijskega taborišča.

Sledil je nabor prostovoljcev za Rabsko brigado in prehod brigade na kopno. Dvanajstega in trinajstega septembra je zdravniška naborna komisija pod vodstvom dr. Znidaršiča končala svoje delo. Oblikovala se je brigada okrog 1700 borcev prostovoljcev. Imela je 5 bataljonov: štiri slovenske z eno četo Hrvatov iz Kastva nad Reko in Gorskega kotarja ter enega židovskega.

Vladimir Bračič je bil politkomisar 3. bataljona. Njegova enota je zapustila Rab v noči s 16. na 17. september, skupaj s 4. bataljonom. Izkrkali so se v Senju. Naslednjega dne so v Bakru dohiteli prve tri bataljone, ki so zapustili Rab v

¹⁶ A. Vratuša, str. 190-191

prejšnjih dveh nočeh. Od tod so vsi skupaj s pospešenim korakom pohiteli na osvobodeno ozemlje Mašun v pogorju Snežnik. Tu pa se je Bračičeva pot ločila od Rabske brigade. Naključje ga je usmerilo na Primorsko. Sam pravi: *»Kolikor se spomnim, sem bil na Mašunu samo en dan. Takrat je skozi Mašun potovala skupina Glavnega poveljstva Slovenije, v kateri so bili: Franc Leskovšek-Luka, generalni sekretar CK KPS, dalje Lado Ambrožič-Novljan in Dušan Kveder-Tomaž, ki sta šla na Primorsko, da prevzameta komando novoustanovljene 3. operativne cone »Alpske... Mene je Ambrožič poznal iz časa pred roško ofenzivo, ko sem bil neke vrste komisar osvobojenega Žužemberka. Predlagal je, da grem s skupino na Primorsko in njegov predlog je obdržal. Šel sem s skupino v Vipavsko dolino, kjer je bil štab novoustanovljene cone. Triindvajsetega septembra je štab izdal odlok o ustanovitvi šestih novih brigad. Jaz sem bil imenovan za politikomisarja XIX SNOUB »Srečko Kosovel«.*

Tako se je začel tretji, najzahtevnejši del borbene poti Mirka Polomskega, vojaka upora slovenskega naroda.

Politični komisar Kosovelove brigade

Ob kapitulaciji Italije septembra 1943 se je dolgoletno ogorčeno bojevanje primorskih Slovencev proti italijanskemu fašističnemu nasilju razgorelo v pravo ljudsko vstajo. Osvobodena je bila vsa Primorska, razen obale in ozkih pasov ob progah Trst-Ljubljana in Trst-Gorica. Nastale so številne borbene skupine, čete, bataljoni. Vse to množično valovanje borcev prostovoljcev je bilo treba ustrezno vojaško oblikovati. V zvezi s to potrebo je izdal Operativni štab za zapadno Slovenijo (komandant Lado Ambrožič-Novljan in Dušan Kveder-Tomaž) 23. septembra 1943 Odredbo za ustanovitev »šest udarnih brigad«. Med njimi je bila tudi XIX. slovenska narodno osvobodilna udarna brigada (SNOUB) Srečka Kosovela. Za komandanta brigade je bil imenovan Ivan Turšič-Iztok, do tedaj komandant Južno primorskega odreda, za političnega komisarja pa Vladimir Bračič, do tedaj politični komisar 3. bataljona SNOUB Rab. Operativno področje brigade je bil Kras in del Vipavske doline, borci pa poglavitno s Krasa.

»Triindvajsetega septembra so me poklicali v štab cone,« je zapisal V. Bračič septembra 1950. *»Sprejela sta me tov. Novljan in Tomaž. »Na Kras greš, Mirko«, mi je smeje dejal Novljan ter mi potisnil v roke odlok o formiranju XIX. SNOUB Srečka Kosovela z imeni članov štaba brigade. »Nekje zunaj je Iztok. Poišči ga. Takoj krenita na Kras in formirajta brigado. Vse podrobnejše smo se zmenili z Iztokom.« Slišnili smo si roke. »Držite se, Kosovelovci«, je še zaklical za mano Tomaž. Šel sem, da poiščem Iztoka, ki ga takrat še nisem poznal. Slišal pa sem tiste dni mnogo o njem. Bil je eden izmed komandantov na Goriški fronti.*

Prvo srečanje komandanta in političnega komisarja nove brigade je bilo kratko in tovariško. Pot do Gabrovice na Krasu, kjer je bil sedež kraškega bataljona – bodoče brigade Srečko Kosovel – je potekala v živem pripovedovanju o njunih dotedanjih borbenih in drugih izkušnjah in razgovoru o njunih nalogah na čelu nove brigade. Popoldne istega dne se je sestal prvi štab brigade v Gabrovici pri Komnu: Ivan Turšič-Iztok, komandant; Stanko Kralj-Skala, namestnik komandanta (dotedanji komandant Kraškega bataljona); Vladimir Bračič-Mirko Polomski, politični komisar brigade; Rudi Kodrič-Branko, namestnik komisarja (dotedanji politični komisar Kraškega bataljona). Kraški bataljon je imel tri čete z okrog 1000 mož. Skala in Branko sta pojasnila položaj in predstavila moč bataljona; njegove enote so bile razpršene na široki fronti, borci so bili pretežno novinci in slabo oboroženi, vendar polni gorečega patriotizma in hrabri mladeniči.

¹ Ljudska pravica, 29. sept. 1950

Četverici graditeljev nove brigade je bilo jasno, da jih čakajo težke naloge zlasti glede uvajanja borcev v borbene večšine, organiziranja brigade od desetih do bataljonov, utrjevanja poveljniškega kadra in vzpostavljanja povezav med bataljoni. Ko so komandanti bataljonov končali svoja poročila, je komandant Iztok obrazložil naloge brigade. Sklenili so, da se dan kasneje zberejo blizu vasi Kosovelje za pregled in zapisrgo borcev.

Toda 24. septembra se je zgodilo drugače. Namesto priprav na slovesno zapisrgo so morali borci Kosovelove brigade še istega dne v borbo, ker se je začela splošna ofenziva nemških okupacijskih sil. Njihov glavni udar je bil usmerjen na Kras in Vipavsko dolino, torej prav na prostor, kjer so bile neurejene enote Kosovelove brigade. I. bataljon je bil v borovem gozdičku nad Velikim Dolom, II. bataljon nad Škrbino in III. bataljon v Kobjegliavi.¹⁸

Sledili so dnevi neprestanih bojov proti neprimerno bolje opremljenemu in tudi številčno nekajkrat močnejšemu sovražniku. Poglavitni cilj poveljstva brigade v teh pogojih je bil: napadati sovražnika, kjerkoli je mogoče in zadrževati njegovo napredovanje, ohraniti živo silo in s hitrimi, poglavito nočnimi premiki onemogočiti obkolitev lastnih enot. Ob pomanjkanju rednih povezav med enotami brigade je štab brigade bil zdaj pri enem, zdaj pri drugem bataljonu. Včasih pa je ostal tudi brez povezave in se je lahko naslanjal le na svojo štabno zaščito (*12 ljudi s puškomitraljezom*). To so bili dnevi velikega osebnega in skupnega tveganja, često tudi brez hrane in vode, večkrat iz oči v oči s premočnim napadalcem na golem kraškem kršju, prepređenem s cestami, kjer so borci lahko našli določeno kritje le v podrasti ali v posamezni skupini borovcev in hrastovja.

Enega izmed dramatičnih trenutkov v tistih dneh neprestane hajke je opisal Bračić ob petletnici osvoboditve domovine.¹⁹

»Nekam čudno je človeku pri srcu, ko se kot maček plazi po grmovju in opreza, kdaj se bo pred njim pojavila švabska četada. Kdo bo koga prej zagledal? Ti njega ali on tebe? Kakšne misli so mi rojile v takih napetih minutah po glavi, ne vem, spomnim se samo, da sem naenkrat ugotovil, da je 27. september in da imam rojstni dan. Kdo ve, o čem bi še začel razmišljati ob tej ugotovitvi? Pravijo, da človek v taki situaciji v nekaj trenutkih preleti življenje! Mogoče, toda jaz nisem imel časa.

Iztok, ki je bil nekaj metrov nad menoj, se je vrgel na tla in segel po bombi. "Na tla", sem šepnil. "Pripravite bombe!" Nekdo za menoj je globoko vzdihnil. Konec je morečega pričakovanja, tu so. Sedaj se bo odločilo. Kdor bo drznejši, hitrejši, kdor bo koga iznenadil, tisti bo uspel. Malo sem dvignil glavo in pogledal Iztoka. Iz oči mu je sijala mirnost in odločnost. Z glavo mi je pokazal smer, kam naj gledam. Ozrl sem se tja, vendar nisem videl ničesar. Dvignil sem glavo, da bi bolje videl. "Glavo dol", je siknilo za mano. "Pet jih je in mitraljez imajo." Takrat sem jih zagledal tudi jaz. Kakšnih deset metrov pred in dvajset metrov nad Iztokom so se pojavili izza leskovega grma.

Ustavili so se in se razgledovali naokoli. Prvi je bil oficir. Nekaj metrov nad njimi so se pojavile nove skupine. Oficir je položil dlani k ustom in obrnjen v dolino zaklical: "Dritte Kompanie!" Sto metrov pod nami se je oglasilo: "Erste Kompanie!" Vsak čas bomo skupaj, mi je šinilo skozi možgane. Zapičil sem oči v grmovje pred seboj. Kje se bodo pojavili? Tam spodaj je počila veja. Še trenutek in vrgel bom bombo. "Naprej gredo", je šepnil glas za menoj. Res so šli, ti nas torej niso opazili. Trenutki čakanja so se vlekli v neskončnost.

Iz doline smo slišali lomastenje po grmovju. "Naprej!" je šepnil Iztok in se začel po vseh štirih plaziti. Prehodili smo nekaj metrov in se ustavili. Dobrih petdeset metrov pod seboj sem videl Nemce, kako so šli v strelcih preko

¹⁸ Radosav Isaković-Rado, str. 49

¹⁹ Ljudska pravica, 1. okt. 1950

gozdne jase proti nam Med nami in njimi je bilo grmovje. "Zdaj pa hitro", sem šepnil nazaj in sklonjen stekel. Trenutek nato se je pognal tudi Iztok. Pred nami je bila čistina, ki smo jo morali obiti. Malo po trebuhu, malo sklonjeni smo prodirali naprej in budno opazovali okolico. Izvlekli smo se iz klešč brez boja.

Ceprav so Nemci preplavili Kras in izvajali nasilje nad civilnim prebivalstvom, je primorsko ljudstvo množično podpiralo svojo partizansko vojsko. Tako so vzdržali vsi bataljoni Kosovelove brigade, čeprav jih je nemška ofenziva precej prizadela. Padlo je tudi nekaj vodečih kadrov in število borcev se je občutno skršilo. Vendar pa so imeli bataljoni okrog 10. oktobra ponovno po 200-250 mož. Stopnjevali so svoje napade na sovražnikove postojanke: minirali so mostove, ceste, proge in vojne objekte; opravljali so protinapade ob novih okupatorjevih sunkih na Kras in Vipavsko dolino. V naslednjih tednih je bil redek dan, ko operativno poročilo III. operativne cone ne bi imelo kaj povedati o aktivnosti čet in bataljonov Kosovelove brigade. Med njimi so bile tudi take, kot je bila akcija enot I. in III. bataljona 19. oktobra, ko so razorožili 200 karabinjerjev v Pliskovici na Krasu in zaplenili 13 kamionov, tri motorje, veliko količino vojaške opreme. Ali pa tista, ko je III. bataljon v noči med 21. in 22. oktobrom v drzni akciji zaplenil v Mirnu pri Gorici okoli 4000 kg usnja. Iz tega usnja so izdelali v partizanski čevljarski delavnici v Renčah potrebno obutev za borce. Ali pa tista 26. in 27. oktobra, ko so enote II. in III. bataljona po večurni obrambi prisilile napadalca k umiku. Pri tem je imel sovražnik preko 80 mrtvih ter precejšnje število ranjenih, partizani pa so utrpeli 11 mrtvih in ranjenih.²⁰ Ali tista, ko je v noči od 19. na 20. november minerski vod IV. bataljona iztiril vlak med Sežano in Opčinami, pri čemer je bila uničena lokomotiva in več vagonov.

Kosovelova brigada je takrat delovala pod neposrednim vodstvom III. operativne cone. V toku svojih številnih spopadov z okupatorjem se je uspešno prilagodila pogojem na občutljivem terenu. Njena prožna odredska organizacija je omogočala hitre premike in udarne, bliskovite akcije manjših enot – partulje, voda, čete. Ko pa so take enote nastopale združeno, v bataljonu, so se uspešno spoprijemale tudi z večjimi okupacijskimi in belogardističnimi enotami.

23. decembra 1943 je brigada dobila nalogo, da se skoncentrira na Pivki in vključi v XXX. divizijo. Kot sestavni del XXX. divizije je potem sodelovala v širših vojnih operacijah. Prva akcija te vrste je bil napad na Hotedrščico 14. in 15. januarja 1944. leta. Sedemnajstega januarja je imela brigada na Predmeji težko, vendar uspešno borbo s tremi nemškimi kolonami. Rezultat: na robu Trnovskega gozda je obležalo 96 Nemcev. Po novih borbah z nemškimi enotami na Pečinah pri Ponikvah se je brigada 27. januarja napotila na Banjško planoto, od ondod pa je 30. januarja zvečer prešla Sočo na poti v Benečijo.

Tako se je začel znameniti pohod Kosovelove brigade v okviru Tridesete divizije »do skrajnih zahodnih meja slovenstva«.²¹ Mirko Polomski je bil ponosen, ker mu je bilo dano, da v tem zgodovinskem pohodu osebno sodeluje. Toda njegovo zadovoljstvo ni dolgo trajalo. Bil je premeščen na dolžnost političnega komisarja podoficirske šole divizije. O tem dogodku je 50 let kasneje suho izjavil: »Sredi pohoda po Benečiji sem bil odpoklican z mesta komisarja brigade in imenovan za komisarja podoficirske šole divizije, ki je bila skupaj z divizijo v Benečiji. Taktika štaba IX. Korpusa je bila, da na vodilna mesta v enotah postavljajo predvsem primorske bore.«²² Prehod iz borbenih enot v »zaledje« Mirku Polomskemu očitno ni bil drag.

Sola se je premikala skupaj s štabom divizije iz kraja v kraj. Bila je torej deležna zaščite divizijske zaščitne enote. Zgodilo pa se je tudi, da je ostala

²⁰ Zdravko Klanjšček, str. 356

²¹ V. Bračič, Odgovori, str. 3

²² V. Bračič, isto mesto

povsem osamljena, če se je štab divizije na hitro premaknil v bližino večje akcije, ki jo je vodila cela divizija. Mirkova dolžnost političnega komisarja v podoficirski šoli ni dolgo trajala, saj je bila šola ukinjena kmalu po vrnitvi divizije na levi breg Soče. Bila pa je ustanovljena partijska šola divizije in Mirko je bil postavljen za vodjo te šole. Ko je Pokrajinski komite KPS prevzel vodstvo partijske šole divizije, je bil Mirko »en mesec inštruktor v italijanski brigadi, nato pa javni tožilec v XVII. brigadi Simona Gregorčiča.«²³ Jeseni 1944 pa je delal v Pokrajinskem odboru OF kot propagandist. Po terenu je zbiral gradivo o Simonu Gregorčiču in pomagal organizirati proslave ob 100-letnici pesnikovega rojstva. Oktobra 1944 je bil imenovan za komisarja podoficirske šole pri IX. korpusu. Ko pa bila le-ta ukinjena ob nemški ofenzivi marca 1945, je bil dodeljen propagandnemu odseku korpusa. Na tej dolžnosti je ostal tudi po osvoboditvi Trsta.

Med vsemi Mirkovimi zaposlitvami po premestitvi s položaja političnega komisarja Kosovelove brigade februarja 1944 je humanistu Bračiču verjetno najbolj ugajalo delo v zvezi s slovesnostmi ob stoletnici rojstva Simona Gregorčiča oktobra 1944. Tudi delo v propagandnem odseku IX. korpusa je bilo v okviru njegove osebne usmerjenosti. Njegovi znanci in bojni tovariši iz tistega časa se ga spominjajo kot dobrega govornika in »človeka spretnega peresa«. Izpolnila se mu je tudi želja, da je lahko sodeloval pri osvoboditvi Trsta. Sicer ni vkorakal tja s Kosovelovo brigado, kot sta bila napovedovala skupaj s komandantom brigade Ivanom Turšičem-Iztokom na ustanovnem sestanku štaba brigade 23. septembra 1943 v Gabrovici. Narodni heroj Ivan Turšič-Iztok je pred tem padel, Mirko pa je na dan osvoboditve Trsta sodeloval pri osvoboditvi Gorice »kot posebni odposlanec IX. korpusa«.²⁴

V osvobojenem Trstu je Mirko nadaljeval delo v propagandnem odseku Korpusa. Sredi maja je bil poklican v Ljubljano, v Komite za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev iz Nemčije. Kmalu nato je bil demobiliziran na lastno prošnjo in je prešel v službo na Ministrstvu za prosveto. Očitno je sklenil, da svojo življenjsko ustvarjalno pot v osvobojeni domovini nadaljuje na področju, za katero se je bil usposobil, preden se je podal na pot vojaka upora slovenskega naroda, ko je fašistična nevarnost ogrozila njegov obstoj.

Epilog

Z osvoboditvijo domovine se je uspešno zaokrožilo patriotsko poslanstvo Mirka Polomskega, vojaka upora slovenskega naroda. Na stečaj so se odprla vrata za uresničevanje njegovih življenjskih ciljev na področju kulture in izobraževanja. Nova nevarnost neodvisnosti domovine s strani držav informbiroja I. 1948 ga je sicer privedla v oktobru tega leta na dvomesečni kurs v Oficirski šoli v Daruvarju²⁵, toda njegove življenjske usmerjenosti ni mogla več spremeniti.

V letih 1949-1953 je Vladimir Bračič študiral kot izredni študent geografijo in l. 1953 diplomiral na Univerzi v Ljubljani. Tu je l. 1963 tudi doktoriral. Geografski znanosti in vzgoji mladega rodu je poslej posvetil vse svoje ustvarjalne sposobnosti. V ta okvir spada tudi njegova vztrajna borba za ustanovitev in razvoj visokošolskega centra v Mariboru. Priznanje za vse te napore se zrcali zlasti v dejstvu, da je bil l. 1975 izvoljen za prvega rektorja Univerze v Mariboru.

²³ V. Bračič, Odgovori, str. 4

²⁴ V. Bračič, isto mesto

²⁵ V. Bračič, Odgovori, str. 5

Viri

Odgovori dr. Vladimirja Bračiča na Opomnik za bivše borce SNOUB Rabske brigade 25.11.1994. Hrani sin mag. Bojan Bračič, Stantetova 6, Maribor.

Vlado Bračič. O nastanku in borbah Kosovelove brigade. Ljudska pravica, 28.9. - 3.10.1950.

Radosav Isaković-Rade. Kosovelova brigada. Ljubljana 1973. Knjižnica NOV in POS 22.

Zdravko Klanjšček. Deveti korpus SNOV 1943-1945. Ljubljana 1999.

Velimir Krašovec-Igor. Zapadno-dolenjski odred. Ljubljana 1985. Knjižnica NOV in POS 30/4.

Anton Vratuša. Iz verig v svobodo, Rabska brigada. Ljubljana 1998.

Anton Vratuša

**MIRKO POLOMSKI - WIEDERSTANDSKÄMPFER
DES SLOWENISCHEN VOLKES**

Zusammenfassung

Mirko Polomski ist der Partisanname von Vladimir bračič, Doktor der Geografiewissenschaften, Pädagoge und wissenschaftlicher Forscher, Mitbegründer und erster Rektor der Universität in Maribor. In der vorliegenden Studie erörtert der Autor sein Wirken im Rahmen der Volksbefreiungsbewegung. Er begleitet ihn in seinen unterschiedlichen Rollen auf dem Kriegs- und Kulturschauplatz vom Lehrensein in der Grundschule von Polom in Kočevje (Gottschee) (bis Juni 1942), als Berichterstatte des 3. batalions von Westdolenjsko (Unterkrain) und politischen Komissar des Stadtkommandos des befreiten Žužemberks (Juni-August 1942) bis zur ersten Etappe der großitalienischen Offensive auf befreitem Territorium, als er dem feind in die Hände fiel (September 1942). In den Monaten der Gefangenschaft in der Konzentrationslagern (Padova und Kampor auf Insel Rab) (Oktober 1942 - September 1943) gilt die besondere Aufmerksamkeit der ausdauernden Tätigkeit von Bračič in der geheimen Organisation der Befreiungsfront des Lagers wie auch der geheimen Militäreinheit der Gefangenen von Kampor bis zur Formierung der Brigaden von Rab mit mehr als 1600 Freiwilligen - Slowenen, Kroaten und Juden (12. september 1943). Dem folgten die Monate der Verantwortung von Bračič in den operativen Partisaneneinheiten: politischer Kommissar des 3. Bataillons der Brigaden von Rab (vom 12. bis 20. september 1943) und politischer Kommissar der Kosovelbrigaden (vom 23. September bis mitte Februar 1944). In diesem zeitraum zeigt der Autor desonderes Interesse am Handeln von Bračič in dem Momenten größter persönlicher Gefahr. Die zeit von Februar 1944 bis zu seiner Demobilisierung Mitte Juni 1945 auf Persönlichen Wunsch ist die Zeit verschiedener Diensten von Bračič, in der sich vor allem seine Vorzüge auf dem Gebiet der Kultur und Rhetorik sowie seine Hingabe zur künstlerischen Gestaltung (Malerei) bestätigen. Immer offensichtlichlicher wurde auch sein wunsch, sich nach der Befreiung der Heimat schnellstmöglich wieder dem Schulwesen und Wissenschaft zu widmen, wo sich in den letzten Jahren große Lücken aufgetan haben.

EDVARD KOČBEK, VIZIONARSKI IDEOLOG REVOLUCIJE IN SVOBODE

Vekoslav Grmič*

UDK 929 Kočbek E.

GRMIČ Vekoslav: Edvard Kočbek, vizionarski ideolog revolucije in svobode. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 493

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor obravnava slovenskega pesnika in misleca Edvarda Kočbeka predvsem iz zornega kota njegove vloge v slovenskem osvobodilnem boju med drugo svetovno vojno in pri graditvi socialističnega družbenega reda po njej. Med vojno je Kočbeku šlo predvsem za osvoboditev izpod okupatorske oblasti, po vojni pa za čimpopolnejšo svobodo v socialističnem družbenem redu nasproti avtoritarnemu komunističnemu režimu.

UDC 929 Kočbek E.

GRMIČ Vekoslav: Edvard Kočbek, Visionary Ideologue of Revolution and Freedom. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 493

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author treats the work and likeness of Edvard Kočbek, the Slovene poet and thinker, primarily from the point of view of his role in the Slovene Liberation Struggle during the Second World War and the construction of the socialist social order after it. During the War, Kočbek's primary concern was the liberation from the Occupier's power, whereas after the War, his concern pertained to the most full freedom in the socialist social order in contrast to the authoritarian Communist regime.

Težko se je odločiti, o čem naj človek piše, če ima v mislih takšno osebnost, kakor je bil Edvard Kočbek, ki se je v 20. stoletju slovenske zgodovine tako vsestransko in neizbrisno zapisal v to zgodovino, kakor se v tem času ni zapisal vanjo nobeden njegovih sodobnikov. Daleč je presegal vse posebno kot mislec in iskalec resnice, borec za resnično revolucionarne družbene spremembe, v katerih bi človek našel svoje ustrezno mesto in se lahko razvijal v polnost svojega svobodnega in nenehno presegajočega bitja. Zgodovina mu je z osvobodilnim bojem pomenila izziv za ta boj in tudi za pisano ideološko ustvarjanje najglobljih temeljev revolucije, ki jih je Kočbek znal zidati na čudovit literarno in miselno dovršen način, z doživeto in izpovedno prepričljivostjo. Zato je branje njegovih dnevnikov izredno duhovno doživetje, pomeni duhovno bogatitev v najglobljem pomenu.

* Dr. Vekoslav Grmič, naslovni škofof, SI - 2000 Maribor

Kocbek govori tudi kot izreden pesnik in pisatelj.

Res pa je, da daje posebno noto njegovemu razmišljanju svetla vizija prihodnosti, ki naj bi sledila iz revolucionarnega boja v letih okupacije, ko je slovenski narod bil na poseben način prisiljen, da z orožjem brani svoj obstoj, brani zahodnoevropsko civilizacijo pred fašističnimi in nacističnim barbarstvom in budi upanje na lepšo prihodnost tudi tistim, ki so jih fašistični in nacistični morilci obsodili na smrt. Gotovo je prav ta čas bil tudi zrel za razmišljanja, kakršna so oblikovala Kocbekovo vizijo o potrebnih revolucionarnih spremembah, o posebnih poudarkih na človekovi svobodi in sploh o resničnem humanizmu, ki ga je tako rekoč nehoti vdihaval iz del francoskih personalistov, posebno E. Muniere z izrazitim poudarkom na prednosti »biti« pred imeti. Že zgodaj ga zato najdemo tudi v vrstah katoliškega mladinskega gibanja, križarstva in Krekove mladine. In tako ni čudno, da je veliko razmišljal tudi o potrebi prenove katolištva, krščanstva v duhu antiklerikalizma, v čemer ga je potrjevalo nedvomno tudi marsikatero osebno izkustvo, saj je najprej začel po končani gimnaziji študirati bogoslovje v Mariboru, a je potem izstopil iz bogoslovja in nadaljeval študij na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Prav tako pa najbrž niso bili vedno najbolj pozitivni vtisi, ki jih je imel o duhovnikih, čeprav so bili stiki z duhovniki gotovo pogosti, saj je bil njegov oče organist pri Sv. Juriju ob Ščavnici. Vsekakor je njegov antiklerikalizem vedno znova še posebej opazen. Sicer pa ga je k takšni drži navajala tudi njegova osebna vernost in so ga nagibala prav tako že omenjena mladinska gibanja.

Usoda, tako bi smeli reči, ga je vedno znova tudi postavljala pred politične odločitve, čeprav niti sam tega ni hotel in čeprav je imel v resnici premalo čuta za realnost, ker je pač bil predvsem močno zaverovan v svoja vizionarska spoznanja, ki so videla predvsem svetlo prihodnost v naravnost revolucionarnih spremembah človeške miselnosti, družbenih spremembah in celo spremembah krščanskih skupnosti, spremembah tudi v Katoliški cerkvi in v njej prevladujočem političnem katolicizmu in katoliškem integralizmu. Tako je v svojem znamenitem članku leta 1937 pod naslovom Premišljevanje o Španiji jasno zavzel v Dom in svetu stališče do španske državljanske vojne, ki je bilo povsem drugačno, kakor ga je zagovarjalo uradno katoliško gledanje, ki je videlo v tem boju samo boj zoper vero in Cerkev, ne pa resničnih, globljih socialnih vzrokov in njihovih posledic. V zapisu o Španiji je škof dr. Gregorij Rožman našel tudi stavek, zaradi katerega ga je naravnost obsodil hereze. Kocbek je namreč med drugim zapisal: »Vse herezije in odpadi so bili navadno očitna dejanja, duhovno junaštvo prepričanih ljudi, ki se po svoji vesti odločajo za večjo in boljšo resnico.« V resnici pa je že v davni preteklosti sv. Avguštin zapisal nekaj podobnega, namreč: »Ne verujte, bratje, da začno hereze kakšne malenkostne duše, hereze so zasnovali samo veliki ljudje.«

Katoliška levica in krščansko socialno gibanje sta se vedno bolj nazorsko razlikovala od katoliške uradne desnice pod posebnim vodstvom voditelja mladcev Kristusa Kralja prof. Tomca, Stražarjev in drugih vnetih zagovornikov uradne politične klerikalne usmeritve. Kocbek je tedaj začel izdajati s svojimi somišljeniki tudi revijo Dejanje. Vendar se je nekakšen prepad v katoliških vrstah začel poglobljati bolj po prizadevanju katoliške desnice kakor levice. Desnica je namreč zagovarjala »podiranje mostov« med različno mislečimi katoličani, medtem ko si je levica prizadevala za »zidanje mostov«, kakor ga je zagovarjal tudi mariborski škof dr. Ivan Jožef Tomažič. In v takšnih razmerah je prišlo potem do žalostnega konca Jugoslavije in do okupacije, ki pa je hkrati pomenil tudi začetek upora ali osvobodilnega gibanja OF pod vodstvom KP. Za Kocbeka kakor mnoge druge je bila to ura »zgodovinske odločitve«.

Ustanovitev OF Slovenije

Leta 1941 slovenskemu narodu, ki so ga okupatorji obsodili na smrt in so tudi takoj začeli izvrševati svojo smrtno obsodbo nad njim, ni preostajalo nič

drugega, kot da se s silobranom upre temu zločinskemu početju. Zato je na pobudo KP Slovenije 26. aprila bila ustanovljena Protiimperialistična fronta, ki se je potem preimenovala v Osvobodilno fronto Slovenije. Pri ustanovitvi so bili zastopani še krščanski socialisti s T. Pajfarjem na čelu, del pripadnikov Sokola in kulturni delavci. Osvobodilna fronta je bila v resnici koalicija, v kateri so bile bolj ali manj zastopane tudi po posameznih odborih, kot so bili rajonski odbori v Ljubljani, vse omenjene skupine. Na 2. plenarni seji Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora so bile sprejete t.i. temeljne točke Osvobodilne fronte Slovenije. Šestega januarja 1942 sta bili k prvotnim sedmim točkam dodani še osma in deveta točka. V osmi točki je pomembno določilo, da bo po osvoboditvi »slovenski narod sam odločil« o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda »uveljavila in branila z vsemi sredstvi«. ¹ V deveti točki je povedano, da »raste narodna vojska na slovenskem ozemlju iz Slovenskih narodnoosvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite, kakor se pozivajo vsi zavedni Slovenci«. ² Takoj v drugi točki pa je prav tako jasno določeno: »Avantgardna vloga v slovenskem osvobodilnem gibanju pripada glede na njen program, organizacijsko strukturo, strategijo in taktiko Komunistični partiji Slovenije kot avantgardi najnaprednejšega slovenskega družbenega razreda – proletariata Slovenije.« ³

Edvard Kočbek se je odločil za OF iz notranje nuje, kakor pravi, zato ker sta mu tako narekovala njegova vest in njegov krščanski etos. Po dolgem razmišljanju kot čist značaj, kakršen je bil, ni mogel drugače ravnati. Med krščanstvom in komunizmom je videl sorodnost, ki jo je izrazil takole: »Pač pa plediram za približevanje osnovnih razpoloženj komunista in kristjana, saj sta si sorodni. Skupno protiidealistično stališče, tveganje kot nujno skupno življenjsko izhodišče, skupno doživljanje bližnjega kot samega sebe in enako intenzivno teženje po človekovi svobodi so pomembni elementi v skupnem moralnem razpoloženju komunistov in kristjanov. Štejemo za svojo veliko dolžnost, da opozorimo na to moralno sorodnost.« ⁴ V pismu A. Trstenjaku pa pravi: »Danes imam v slovenskega komunista mirno zaupanje, priznam mu človeško kvaliteto in družbeno vodstvo. Z vso zvestobo izpolnjuje svojo zgodovinsko nalogo... Ne bojim se njegovega ateizma, kajti njegova vdanost neznanemu Bogu je silnejša od konvencionalne vere mnogih kristjanov.« ⁵ Tako je torej razmišljal ta vizionar in revolucionar.

Trojni pomen osvobodilnega boja

Kočbek je jasno opredelil trojni pomen osvobodilnega boja poleg osvoboditve izpod okupatorja. Gre namreč tudi za »čisto krščanstvo, dosledno slovenstvo in novi socialistični red«. Gre pač za »novega človeka v novih razmerah«. ⁶

Pod čistim krščanstvom Kočbek razume dekerikalizirano, osebno in svobodno krščanstvo. Nedvomno je Kočbek s takšnimi pogledi nekako bil zazrt daleč naprej tudi v tisto Cerkev, ki je vsaj v nekaterih potezih dobila podobo na 2. vatikanskem cerkvenem zboru, na katerem je bila posebej poudarjena vloga laikov v njej, odprtost v svet in probleme časa, dialoškost in nenehna potreba po reformaciji. Prepričan je namreč bil, da takšna Cerkev, kakor jo je izkustveno poznal posebno v Sloveniji, ne more s pomočjo svojih uradnih voditeljev dobiti novega obraza. Imel je zato trdno upanje, da se bo to zgodilo, če bo znala prisluhnuti znamenju velikega časa, ki prihaja in jo kliče, naj se odloči in z narodom stopi v boj za iskreno in na žrtve pripravljeno identiteto. »Taka aktivnost bo

¹ E. Kočbek, Osvobodilni spisi I, Ljubljana (Društvo 2000) 1991, 282.

² Prav tam 332.

³ Prav tam 370.

⁴ E. Kočbek, Pred viharjem, Ljubljana (Slovenska matica) 1980, 146.

⁵ E. Kočbek, Osvobodilni spisi I, 285.

dokončno in odločilno preoblikovala slovenski značaj.«⁷ Popolnoma v Slomškovem duhu je Kocbek pojmoval narodnost kot temelj vsega kulturnega življenja, tudi vere. »Narodnost je največja življenjska vrednota.«⁸

Kocbek je osvobodilni boj doživljal res kot posebno priložnost za razširitev pojma o krščanski ljubezni do bližnjega in o odrešenju v smislu teologije osvoboditve. »Verujoči človek si je naenkrat znal osvobojenje razložiti in doživljati kot odrešenje. Nezrelost slovenskega krščanskega prostora je hotela, da smo to potrebo čutili zaenkrat le kristjani laiki. Zato lahko mirno govorimo o osvobodilnem izkustvu človekovega osvobajanja. Naš upor zoper reakcionarni fašizem je vseboval tudi upor zoper paternalizem Cerkve, da ne govorim o odporu zoper partijski paternalizem.«⁹

Osvobodilni boj bo vsekakor tudi prečistil in utrdil narodno zavest, saj nam daje priložnost, da na poseben način izpričamo svojo narodno zavest in zvestobo. Gre pa za »celotno narodno osvobojenje, ki naj nas tudi notranje sprosti in osvobodi ter podeli pravo zavest o življenjski samostojnosti«, tako bomo res postali gospodarji svoje usode. Po osvobodilnem boju nastaja »novo slovenstvo«.¹⁰

Prav tako pa nastaja tudi v temeljnih potezah že novi družbeni red – socialistični družbeni red, ki naj bi bil v pravem pomenu humanizem. Seveda pa so si različne skupine v OF tudi različno predstavljale socialistično ureditev, saj je bila najbrž samo komunistom dokaj poznana takšna ureditev po vzoru, ki so ga vsaj nekateri dobro poznali, namreč boljševiškem vzoru.

Vsekakor pa je Kocbeka posebej vznemirjal problem likvidacij političnih nasprotnikov od vsega začetka. Vendar pa je zanimivo, kako daleč se je potem teoretično sprijaznil s temi likvidacijami in jih skušal opravičevati ter se zato celo oddaljil nekoliko od mnenj, ki jih je zagovarjal Ude. Tako je npr. ob likvidaciji dr. Ehrlicha zapisal: »V tako razgibanem obdobju zgodovine se stališče pravnega pojmovanja popolnoma spremeni, postane namreč politično. Menja se v tem smislu, da se posameznikova blaginja podredi blaginji človeške skupnosti... To se pravi, da sme določena človeška skupnost z vso pravico seči po revolucionarnih sankcijah, kadar je njen obstoj ogrožen, posebno kadar bije boj na življenje in smrt. Kdor je v takem stanju odgovoren za kolektivno usodo, ima pravico biti neusmiljen, sme vzeti življenje posamezniku in odkloniti ozire na osebne kvalitete in namene.«¹¹ Ob likvidaciji Natlačena že govori Kocbek o svojem doživljanju zakonitega porajanja »novega prava, revolucionarnega prava in občutka za novo pravico«. In še pove: »Revolucionarna silovitost ima zgodovinsko nalogo, da uniči kontrarevolucionarno silovitost... Zato je naša današnja silovitost v pravem pomenu moralna.«¹² A kljub temu potem po likvidaciji zajetih na Turjaku zopet pravi: »Bolečina prihaja iz neznane globine... Tako mi je kakor tistemu, ki izgublja razum. Toda kdo izgubi razum, mu pred tem najbrž počí srce.«¹³ Tako je mogoče razumeti tudi njegovo preroško besedo: »Prej ali slej bomo morali izkazati spoštovanje tudi tistemu trpljenju, ki si ga je morala skoraj polovica mladih Slovencev proti svoji volji naložiti na rame in dušo.«¹⁴ Tukaj misli predvsem na Slovence v nemški vojski.

Vedno znova pa se Kocbek vrača k svoji viziji pristnega krščanstva: »Krščanstvo hočemo osvoboditi varuštva družbenih in političnih sil, zrušiti hočemo cezaropapistično avtoriteto katolištva na Slovenskem, napraviti iz duhovnikov in vernikov zgolj evangelijske vernike ter jim dati vso svobodo

⁶ Prav tam 116.

⁷ Prav tam 34.

⁸ Prav tam 46.

⁹ B. Pahor – Alojz Rebula, Edvard Kocbek, pričevalec našega časa, Trst Zaliv 1975, 141.

¹⁰ Prim. E. Kocbek, Osvobodilni spisi I, 34.

¹¹ E. Kocbek, Tbvrišija, Maribor (Obzorja) 1967, 30-31.

¹² Prav tam 210-211.

¹³ E. Kocbek, Listina, Ljubljana (Slovenska matica) 1967, 374.

¹⁴ E. Kocbek, Osvobodilni spisi I, 280.

izpovedovanja.¹⁶ In tako je razmišljal tudi po osvoboditvi, te misli so ga še posebej vznemirjale, ker je hkrati spoznal, da so v danih razmerah neuresničljive.

Dolomitska izjava

Komunistični voditelji narodnoosvobodilnega gibanja so od vsega začetka dosledno delali za to, da so pripravljali vse, kar je bilo potrebno za ureditev razmer in vzpostavitev režima, kakor so si ga po svojih načrtih zamišljali, čim bo prišlo do zmage nad fašizmom in nacizmom. Njihovo vodstvo je bilo v resnici dosledno in naravnost genialno. Tako je bilo potrebno urediti za prihajajoči čas italijanske kapitulacije razmerje med posameznimi temeljnimi skupinami OF v smeri takšnega poenotenja, ki bi preprečilo vsako sovražnost med skupinami ter razdor, kakršen je npr. vladal v tistem času med njihovimi nasprotniki. Seveda pa s tem ni rečeno, da bi morala izjava imeti prav tisto obliko, kakor so si jo zamislili komunisti. Dolomitska izjava 28. februarja 1943 je namreč določala, da se skupini krščanskih socialistov in sokolov odpovedujeta lastnim aktivnostim. Ti so torej postali aktivisti OF. Partija pa je ohranila svoje posebne aktiviste in sploh organizacijo ter tudi uradno prevzela vodilno vlogo v OF. Kočbek pravi, da jo je podpisal šele po dolgotrajnih pogovorih. Pove pa takole: »Podpisal sem jo potem, ko sem dosegel, da je skupina ohranila svoj nazorski značaj. Kar se mene tiče, sem se najlaže odrekel dotedanjemu političnemu značaju krščanskih socialistov, kar je bila glavna zahteva partije...¹⁶ Šlo je torej za zagotovilo, da ohranimo svoj »nazorski značaj in njemu ustrezno dejavnost«,¹⁷ da ohranimo svojo kulturno avtonomijo, tako bi lahko rekli. Vendar besedilo te nove formulacije o posebnem nazorskem značaju krščanskih socialistov ni prišlo v zaključek izjave, ne takrat in ne pozneje, čeprav so se Kidrič, Kardelj in Kočbek glede formulacije popolnoma zedinili. In tako so podpisali Dolomitsko izjavo: Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Franc Leskošek, Jože Rus, Franc Lubej, Edvard Kočbek, Tone Fajfar in Marijan Breclj.

Boj za svobodo po osvoboditvi

Kočbek je bil dejansko v Sloveniji le do konca leta 1943. Na 2. zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943 v Jajcu je bil izvoljen za poverjenika za prosveto v KNOJ. PO osvoboditvi Beograda je leta 1944 postal minister za Slovenijo v skupni vladi Tito – Šubašič. V Slovenijo se je vrnil leta 1946 in bil podpredsednik Prezidja skupščine SRS. Na tem položaju je ostal do leta 1951, ko je bil pri 47 letih upokojen. Vedno bolj se je namreč poglobljalo razhajanje med socialističnimi – komunističnimi oblastniki in njegovimi nazori o resnični svobodi ter prepotrebnimi spremembami pri zidanju socialistične družbe, čeprav je tudi Kočbek vedno znova izjavljal, da za nasprotnike socializma ni svobode. To je seveda težko razumljivo, saj je z druge strani jasno govoril o svobodi kot npr.: »Nobeden med nami ne more s popolno gotovostjo trditi, kakšna bo dokončna oblika nove ljudske demokracije, to pa more reči vsakdo med nami, da je bistvo naše demokracije diskusija, izmenjava pogledov, pretakanje mnenj od zgoraj navzdol in od spodaj navzgor, neprenehen stik med različni nosilci delovnih in stvariteljskih interesov, živo in človeško prepričevanje.«¹⁸ Rečemo lahko, da je Kočbek doživljal hudo stisko ob spoznanju, da se ne uresničujejo svetli cilji osvobodilnega boja, o katerih je nekoč v skladu s svojo vizijo bil popolnoma prepričan, da bo do njih prišlo.

¹⁶ E. Kočbek, Pred viharjem, 141.

¹⁷ B. Pahor – Alojz Rebula, Edvard Kočbek, pričevalec našega časa, 135.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ E. Kočbek, Svoboda in nujnost, Celje (Mohorjeva) 1989, 151-152.

Hudo ga je prizadelo prikrivanje pokola domobrancev in zanikanje vsake odgovornosti za to zločinsko početje, kar zadeva vrhove komunistične oblasti. Vse naj bi zakrivila »anonimne« vojaške oblasti. Niti OZNA naj ne bi bila niti malo odgovorna za poboje domobrancev. Takšnih in podobnih izjav seveda Kocbek ni mogel sprejemati in to so komunistični oblastniki dobro čutili. Zato so sprejemali njegovo vedenje v tem pogledu kot nenehno vznemirjanje, obsojanje in celo sovražno razpoloženje do socialistične – komunistične oblasti. Nedvomno pa so tudi sami večkrat doživljali očitke vesti, ne da bi seveda pustili, da bi jih kdo drug opozarjal na njihove napake. Avtoritarna totalitarna oblast jih je preveč prevzela, tako da za kritiko in samokritiko ni bilo nobenega ustreznega mesta.

In vendar je bilo marsikaj hudo narobe. Aktivisti so se obnašali tako do ljudi, da so naravnost zasovražili tudi dobro misleče vse, kar je bilo še tako potrebno pri obnavljanju porušene domovine. Naenkrat je bila pomembna samo pripadnost partiji, bil je pomemben samo ateizem, naravnost divjala je gonja zoper vero, Cerkev, duhovščino in učitelje, koliko so le malo pokazali, da niso dovolj nasproti veri in Cerkvi. Dovoljena naj bi bila samo »organizirana svoboda«, ki so jo nekoč seveda v nasprotnem pomenu zagovarjali pripadniki političnega katolicizma. Tudi na kulturnem področju so sedaj tisti, ki so nekoč odklanjali vsako omejevanje izpovedne svobode, zagovarjali marksistično angažirano umetnost. Za Kocbekove nazore o svobodi torej ni bilo v takšnih razmerah nobenega mesta, pa čeprav je v svojih nastopih še tako dokazoval svojo zvestobo socializmu in vsemu, za kar se je bojeval in v času osvobodilnega boja in se dejansko zavzema tudi danes. Njegovi nazori o novem krščanstvu sploh niso našli nobenega odmeva, ne pri tistih, ki so mu nazorsko bili vendar blizu, niti pri komunistih. In nazadnje so se komunistični oblastniki raje začeli pogovarjati z uradno Cerkvijo, kakor bi sploh prisluhnili Kocbeku, čeprav so mu nekoč očitati, da se zavzema za reakcionarno Cerkev in njene predstavnike. Lahko si mislimo, kako težko je moral ta borec za svobodo in svetle cilje osvobodilnega gibanja sedaj vse to doživljati.

Ni pa čudno, da je nerazpoloženje do Kocbeka med komunističnimi oblastniki šlo tako daleč, da so celo njegove novele z naslovom »Strah in pogum« ocenjevali predvsem samo politično in jih torej zavračali. Tudi v tem primeru se je namreč pokazalo, kako so politična merila postala v resnici na vseh področjih edino veljavna. Še hujša pa je seveda postala gonja zoper Kocbeka ob znanem intervjuju, ki ga je imel z Borisom Pahorjem in Alojzom Rebulo leta 1975.

Priznati pa moramo, da je Kocbek večkrat govoril tako, da so ga v resnici lahko le maloštevilni razumeli, in torej njegova beseda že zaradi tega ni mogla imeti množičnega odmeva. Podoba je tudi, da hoče sam za vsako ceno pri vseh nepravilnostih, ki so se kdaj dogajale ali med narodnoosvobodilnim gibanjem ali po osvoboditvi, biti popolnoma čist, da torej ne more prevzemati nobene odgovornosti. Moral pa bi vsekakor priznati, da ni bil vedno dosleden v svojih izjavah in da je marsikaj le spregledal, kar bi lahko predvideval, če bi imel več čuta za realnost in ne bi bil tako neomajno zagledan v svoj prav že zaradi svojih vizionarskih presojanj. Najbrž bi potem tudi v očeh nekdanjih svojih tovarišev s takšnimi pogledi in izjavami bil bolj sprejemljiv. Je pač tudi Kocbek bil samo človek s svojimi posebnostmi, ne da bi se jih dovolj zavedal.

Kot rdeča nit Kocbekovega življenja in dela je bila vsekakor zavest »kopernikovske revolucije« v svetu, ki je v nastajanju, ki pa ji hoče sam služiti s svojimi krščanskim verovanjem, ki je prav tako zazrto v prihodnost in spremembe, ki jih ta prinaša. Za življenje iz takšnega prepričanja pa je potrebno predvsem vztrajno osvobajanje od vsega, kar človeka ovira na potu popolne svobode iskanja resnice in služenja ljubezni do človeka, da, do sveta, saj je to tudi služenje Bogu. Vertikalizem je zanj bil najtesneje povezan s horizontalizmom. In zgodovina je dala Kocbeku v marsičem prav ter mu daje prav tudi danes.¹⁹

¹⁹ Prim. F. Miklavčič, Edvard Kocbek, mislec in videc prihodnjih reči, Ljubljana (Glavni odbor ZRB NOB) 1997.

Vekoslav Grmič

**EDVARD KOČBEK, VISIONÄRIDEOLOGE VON REVOLUTION
UND FREIHEIT**

Zusammenfassung

Edvard Kocbek hat sich in der Geschichte des slowenischen Volkes einen unauslöschlichen Namen als Dichter, Denker und vor allem als Ideologe von Revolution und Freiheit gemacht. Für den Befreiungskampf an der Befreiungsfront hat er sich entschieden, weil es ihm sein christliches Ethos vorschrieb, weil ihm diese Richtung sein Licht der Vision über die dreifache Bedeutung des Befreiungskampfes an der Befreiungsfront wies, neben der Befreiung unter der Herrschaft der Besatzer. In diesem Kampf sah er auch einen Kampf für ein neues Slowenentum, für eine neue Gesellschaftsordnung und für ein neues Christentum. Deshalb sind die Forderungen des "revolutionären Rechts", dass sich der Wohlstand der menschlichen Gemeinschaft vollkommen unterordnet - Liquidierung der Gegner des Befreiungskampfes, verständlich. Auch die Dolomitenklärung aus dem Jahre 1943 verstand er, als er sich der Anschauungsautonomie, "Anschauungscharakter" der christlichen Gruppe sicher war. Nach dem Jahre 1945 setzte er sich ständig und entschieden für eine möglichst vollständige Freiheit bei der Schaffung der sozialistischen Gesellschaftsordnung in Gegensatz zum Autoritativismus des kommunistischen Regimes ein, weshalb man ihn schon im Jahre 1951 pensionierte und sozusagen auf das "Abstellgleis" schob. Er konnte sich auch niemals mit der Liquidierung der Hilfswilligen in Kočevski Rog anfreunden. Bis zum Ende blieb er seinem Ideal auch als Kämpfer für Freiheit und wahre Demokratie treu, obwohl er als Visionär in politischen Entscheidungen erfolglos war, da ihm der Bezug zur Realität fehlte.

SMERNICE ZA OBRAVNAVANJE SPODNJEŠTAJERCEV V NEMŠKI VOJSKI MED 2. SVETOVNO VOJNO

Bruno Hartman*

UDK 940.540.2(436.4)

HARTMAN BRUNO: Smernice za obravnavanje Spodnještajercev v nemški vojski med 2. svetovno vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 501

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Med drugo svetovno vojno je nemški rajh v zasedenih deželah proti mednarodnemu pravu, a v skladu s svojimi nacističnimi narodnostnimi načeli novačil moške prebivalce v svojo vojsko. To je počel tudi na Spodnjem Štajerskem, vojaške oblasti pa so določile, kako je treba z vpoklicanimi ravhati.

UDC 940.540.2(436.4)

HARTMAN Bruno: Directives for the Treatment of Lower Styrians in the German Armed Forces During the Second World War. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 501

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

During the Second World War, the German Reich had, contrary to international law, but in conformity with Nazi national principles, recruited male inhabitants into its armed forces. It did so in Lower Styria as well, when military authorities decided as to how to treat the recruited.

Joseph Burg in Marcel Pierron sta 1991. leta izdala knjigo *Malgré-nous et autres oubliés. 1940-1945*.¹ V njej sta z bogatim dokumentarnim, tudi slikovnim gradivom prikazala raznovrstno usodo in trpljenje 132.500 Alzacanov in Lotaringijcev, ki si je njihovo domovino po porazu Francije 1940. leta vzel nemški rajh, nje pa proti določilom mednarodnega prava vtaknil v nemške uniforme, da so se bojevali v njegovi vojski. Izraz *malgré-nous* pomeni *proti naši volji, po sili* in označuje fante in moške iz Alzacije in Lotaringije², ki so bili *po sili vojaki nemške vojske*. Sintagma je pomensko podobna tisti, s katero je svoje vojaške spomine iz druge svetovne vojne naslovil koroški Slovenec Mirko Kumer *Po sili vojak*.³

* Dr. Bruno Hartman, redni profesor na Filozorski fakulteti v Ljubljani in ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor v pokoju, SI - 2000 Maribor

¹ Joseph Burg, Marcel Pierron: *Malgré-nous et autres oubliés*. Sarreguemines: Éditions Pierron, 1991. Odslej: *Malgré-nous*

² *Malgré-nous*, str. 324

³ Mirko Kumer: *Po sili vojak: pot koroškega Slovenca skozi drugo svetovno vojno*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1969.

Med prvimi v knjigi objavljenimi dokumenti so Smernice za ravnanje v vojski z Alzačani, Lotaringijci, Luksemburžani in Spodnještajerci (Richtlinien für die Behandlung der Elsässer, Lothringer, Luxemburger und Untersteirer im Heere), ki sta jih 12.2.1943 v Berlinu izdala načelnik opremljanja vojske in poveljnik nadomestne vojske ter načelnik izobraževanja v nadomestni vojski (Stab / Ia/Jn E B Nr.705/43).⁴ O pristnosti dokumenta mi je poslal potrdilo Vojni arhiv Zveznega arhiva Zvezne republike Nemčije (Bundesarchiv-Militärarchiv , Freiburg i.Br.) v pismu 8.marca 2002; gre za tiskani uradni opomnik (RHD 6/5/1), pri čemer pomeni kratica RHD Reichsheeresdruckvorschrift.

Nas zanima predvsem tisti del Smernic, ki se nanaša na Spodnještajerce, torej fante in može, ki so morali v nemško vojsko iz med drugo svetovno vojno okupirane nekdanje Spodnje Štajerske. Doslej za takšen dokument nismo vedeli. Za njegovo preučevanje in za primerjanje, kako so v nemški vojski obravnavali nemške vojake iz nekdanjih francoskih in jugoslovanskih (slovenskih) pokrajin, bomo dokument navedli v celoti in v originalu. Takoj pa moramo opozoriti, da v omenjenih Smernicah niso upoštevani v nemško vojsko vpoklicani Gorenjci. Vsaj za zdaj ni znano, da je podoben dokument o ravnanju z njimi v nemški vojski izšel tudi zanje.

* * *

Der Chef der Heeresrüstung und
Befehlshaber des Ersatzheeres
Chef des Bildungswesens
im Ersatzheer

Berlin, den 12.2.43

Anliegend werden "Richtlinien für die Behandlung der Elsässer, Lothringer, Luxemburger und Untersteirer" übersandt.

Die Ausbildner im Ersatzheer sind über die Behandlung dieser Soldaten in und außer Dienst eingehend zu belehren.

Im Auftrage
Kuntze

Richtlinien
für die Behandlung der Elsässer, Lothringer,
Luxemburger und Untersteirer
im Heere
Vom 12.2.43

Elsässer, Lothringer und Luxemburger

I. Ziele

1. Die zum Wehrdienst einberufenen Elsässer, Lothringer und Luxemburger sind Volksdeutsche. Der Lauf der Geschichte hat ihre Vorfahren verschiedentlich vorübergehend von Deutschland getrennt.

Die zur Zeit noch nicht mögliche Regelung der entgültigen staatsrechtlichen Stellung ihrer Heimat zum Deutschen Reich kann der Anlaß sein zu Unsicherheit und Sorge um die eigene Zukunft.

⁴ Malgré-nous, str.23-29.

2. Für jeden Soldaten ist es Pflicht und Ehre, mitzuhelfen, fremdgewordene Volksteile zurückzuführen in das deutsche Volk, sie zur Erkenntnis der völkischen Gemeinschaft und zur Anteilnahme am gemeinsamen Schicksal zu bringen.

Es wird leichter sein, aus ihnen äußerlich stramme Soldaten zu machen, als sie von ihrer vorbehaltlosen Verpflichtung zur deutschen Volks- und Schicksalsgemeinschaft zu überzeugen.

Dieses Ziel ist aber das größere und in diesem Krieg der Weltanschauungen entscheidende.

II. Durchführung

3. Die Soldaten aus dem Elsaß, aus Lothringen und Luxemburg haben ihrer Dienstpflicht im Reichsarbeitsdienst genügt. Sie erlebten dort schon die Bedeutung der Volksgemeinschaft. Sie haben dort die Kameradschaft kennengelernt, wurden körperlich und geistig gefördert.

4. Sie kommen nicht als Freiwillige zum Wehrdienst, sondern auf Grund der auch ihnen durch Gesetz auferlegten Wehrpflicht.

Es ist nicht zu erwarten, daß alle die innere Einstellung zum Wehrdienst mitbringen, die bei den Soldaten der anderen deutschen Gauen vorausgesetzt wird. Sie machen sich unklare oder sogar negative Vorstellungen vom Wehrdienst und sehen verschüchtert oder verschlossen dem Neuen entgegen, das sie ihrer Ansicht nach auf Grund der nunmehr bald ein Jahrhundert alten Feindhetze gegen den sogenannten deutschen Militarismus erwartet.

Es kommt daher darauf an, durch Offenheit, Gerechtigkeit und Fürsorge Vertrauen zu erwerben. Ein wesentliches Mittel, sie von der Notwendigkeit der Unterordnung zu überzeugen, ist das persönliche Beispiel. Verständnis für Zweck und erzieherische Bedeutung der exerzier- und drillmässigen Übungen ist durch sinnvolle Gestaltung zu wecken. Auf vorschriftsmäßige Behandlung ist besonders Wert zu legen, die Ehre des einzelnen nicht anzutasten.

5. Eine Betonung der landsmannschaftlichen Abstammung, eine besondere Herausstellung als Elsässer usw. hat zu unterbleiben.

Vorurteile, oberflächliche Meinungen und abfällige Urteile dürfen nicht aufkommen. Verspöttelung der landsmannschaftlichen Zugehörigkeit, Eigenart und Sprache sowie politisch anrüchige Spitznamen sind verboten.

6. Die Verteilung der Rekruten aus den Westgebieten hat gleichmäßig bis zu den untersten Einheiten zu erfolgen. Die enge Gemeinschaft mit den Kameraden aus den anderen Teilen Deutschlands ist von besonderer Bedeutung.

Eine Lösung aus der Gemeinschaft ist zu vermeiden, daher keine Abstellungen und Kommandierungen als Ordonnanzen, Schreiber, Handwerker usw.

Dagegen sind bewußt und bald aus ihren Reihen geeignete Hilfsausbilder und Unterführer vor die Front zu stellen, um das Gefühl der Gleichberechtigung zu stärken, sowie den Ehrgeiz zu befriedigen.

7. Der infolge mangelnder Ertüchtigung festzustellenden Steifheit und Schwerfälligkeit in körperlicher Hinsicht ist mit Geduld zu begegnen, längeres Verweilen bei den Anfangsgründen der formalen Ausbildung und der Leibesübungen in Kauf zu nehmen.

8. Elsässer und Luxemburger sind geistig sehr rege, Lotringer etwas schwächerfälliger. Sie sind im ganzen intelligent, beobachten scharf, sind kritisch und lassen sich durch Schlagworte und Phrasen nicht überzeugen.

Ihrem Hang zur sachlichen Auseinandersetzung muß der Vorgesetzte mit Ruhe, Sachlichkeit und Sicherheit auf Grund überlegenen Könnens entgegenreten.

An dem Grundsatz, daß der Befehl des deutschen Vorgesetzten nicht begründet wird, ist festzuhalten. Die überzeugende Erklärung dieses Grundsatzes an Hand von Erfahrungsbeispielen ist eine Voraussetzung für seine innere Anerkennung.

9. Beim Unterricht kommt es nicht auf den Umfang des zu lehrenden Stoffes, sondern auf die Vertiefung und Erfassung des Wichtigsten an.

Mängel in Rechtschreibung und Ausdruck sind nicht zu kritisieren oder zu bespötteln, sonder zu berichtigen.

Nur französisch sprechende Soldaten sind auf keinen Fall in besonderen Abteilungen auszubilden. Sie sind in deutschsprechende Abteilungen möglichst einzeln einzugliedern und so zur Erlernung der deutschen Sprache zu bringen.

11.⁶ Ziel der weltanschaulichen Erziehung ist, Interesse und Verständnis für das große Geschehen zu wecken, die ausgeprägte Wertschätzung des Einzelmenschen und der persönlichen Dinge zu überwinden und das Gefühl der Verbundenheit mit dem Schicksal einer großen Gemeinschaft zu wecken.

Die Dienstpflicht darf nicht mehr als Eingriff in die persönliche Freiheit empfunden werden, der Wehrdienst muß als Ehrendienst am Volk, Dienen und Opfern als Verpflichtung aufgefaßt werden.

Der nationalpolitische Unterricht soll an die Heimatverbundenheit anknüpfen, ausgehend von der Bedeutung deutscher Geschichte und der Art der engeren Heimat.

Eingehende Kenntnis von Land und Leuten ist für den Unterricht unerlässlich.

12. In Anbetracht ihrer Vorliebe für kritische Auseinandersetzungen ist das grundsätzliche Verbot der Erörterung von kirchlichen und konfessionellen Fragen besonders zu beachten.

13. Pflege ihres alten deutschen Volksgutes in Lied und Wort im Rahmen der Freizeitgestaltung ist wichtig und zu fördern.

B. Untersteirer.

I. Ziele

1. Die zum Wehrdienst einberufenen Untersteirer gehören zur deutschen Volksgemeinschaft und sind Menschen unseres Blutes. Zwischen dem steirischen Unterland und der Steiermark gibt es keine Blut- und Rassengrenze.

Die Untersteiermark ist alter deutscher Reichsboden. Die Verschiedenartigkeit zwischen Volkstum und Sprache erklärt sich aus ihrer zahlenmäßigen Unterlegenheit. Die Führung des Landes war immer deutsch.

2. Die Heimatliebe der Untersteirer ist stark entwickelt. Das Gefühl der Zugehörigkeit zur deutschen Steiermark hat sich allgemein auch über die Zeit der jugoslawischen Fremdherrschaft erhalten.

Davon ausgehend soll den Untersteirern immer wieder ihre engere und weitere Heimat als sinnvolles Glied des gesamten Reiches gezeigt werden.

Die Untersteirer stehen der Größe des Reiches voller Erwartung und Bewunderung gegenüber. Sie dürfen nicht enttäuscht werden, wenn sie das erstmal über die Grenzen ihrer engeren Heimat hinaus kommen und Deutschland erleben.

⁶ Številčenje členov je napačno že v originalu: izpuščen je deseti člen.

II. Durchführung:

3. Der Soldat aus der Untersteiermark hat seiner Dienstpflicht im Reichsarbeitsdienst genügt.

Die Volksgemeinschaft, Dienen und Gehorchen sind ihm näher gebracht worden. Er hat die Kameradschaft erlebt, ist körperlichen Anstrengungen unterworfen, geistig gefördert, seelisch aufgeschlossen und politisch geweckt worden.

4. Er kommt nicht als Freiwilliger zum Wehrdienst, sondern auf Grund der auf ihn ausgedehnten Wehrpflicht.

Bei richtiger Führung wird er diese Pflicht seiner Wesensart entsprechend gern versehen. Der Untersteierer war immer ein guter Soldat.

5. Er muß vom ersten Tag an fühlen, daß er ein Teil der deutschen Volksgemeinschaft betrachtet wird.

Unbeschadet der sprachlichen Mängel muß das in allem zum Ausdruck kommen und die Untersteierer bei der Belegung der Unterkünfte mit den Reichsdeutschen gemischt werden.

6. Jegliche Herabsetzung oder Verhöhnung wegen sprachlicher Unvollkommenheit durch Kameraden muß unter allen Umständen vermieden werden.

Der Untersteierer darf auf keinen Fall als »Slowene« oder als »Windischer« angesprochen werden. Zulässig ist für ihn lediglich die Regionalbezeichnung Untersteierer.

7. Infolge jahrzehntlanger Fremdherrschaft fehlen oft alle Voraussetzungen geographischer und geschichtlicher Art. Die Schulbildung entspricht nicht deutschen Vorstellungen.

Diese Mängel müssen mit Geduld und gerechter Sachlichkeit beseitigt werden.

Der Untersteierer ist am besten durch geistige und materielle Betreuung zu gewinnen.

8.⁶ Die große Mehrzahl der Untersteierer beherrscht die deutsche Schriftsprache nicht oder nur notdürftig.

Nach Erfüllung der Arbeitsdienstpflicht kann die Kenntnis der deutschen Kommando-sprache angenommen werden.

Da die Sprachbegabung der Untersteierer für das Deutsche im allgemeinen aber gut ist, verspricht Sprachunterricht mit Hilfe von doppelsprachigen Soldaten Erfolg.

9. Das Gefühl für Ordnung und Disziplin bedarf oft der Entwicklung.

Geistige Regsamkeit ist in dieser Beziehung nicht zu erwarten.

Ker se bomo posebej posvetili obravnavi tistega dela Smernic, ki so ukazovale, kako je treba ravnati v nemški vojski s Spodnještajerci, ga bomo objavili v slovenskem prevodu.

⁶ Tudi tu je številčenje členov napačno: izpuščen je sedmi člen.

B.Spodnještajerci

I.Nameni

1. *Spodnještajerci*, ki so bili vpoklicani služiti vojsko, pripadajo nemški *narodni skupnosti* in so ljudje naše krvi. Med Spodnjo štajersko deželo in Štajersko ni ne krvne ne rasne meje.

Spodnja Štajerska je staro nemško državno ozemlje. Različnost med narodnostjo in jezikom je razložljiva s številčno podrejenostjo Spodnještajercev. Upravljanje dežele je bilo zmeraj nemško.

2. *Ljubezen do domovine* je med Spodnještajerci močno razvita. Občutek pripadnosti Štajerski se je na splošno ohranil tudi med *tujo jugoslovansko vladavino*. Spričo tega je treba Spodnještajercem venomer prikazovati njihovo ožjo domovino kot *člen celotnega rajha*.

Spodnještajerci si veliko obetajo od *veličine rajha* in jo občudujejo. Kadar se prvič odpravijo čez meje svoje ožje domovine, ne smejo biti razočarani.

II.Izvedba:

3. Vojak iz Spodnje Štajerske je opravil svojo dolžnost v *Državni delovni službi*. Poblize se je seznanil z narodnostno skupnostjo, služenjem in poslušnostjo. Doživel je tovarštvo, prenašati je moral telesne napore, duhovno je bil spodbujen, duševno se je odprl in prebudil se je politično.

4. V vojaško službo ne vstopa kot *prostovoljec*, marveč zato, ker se je nanj razširila *vojaška obveznost*.

5. Če bo pravilno voden, bo spričo svojega značaja to obveznost dobro izpolnjeval. *Spodnještajerec je bil zmeraj dober vojak*.

5. Od prvega dne mora čutiti, da velja za *del nemške narodne skupnosti*. Ne glede na njegove jezikovne pomanjkljivosti se mora to kazati vsepovsod. Pri nastanitvah v bivališčih je treba Spodnještajerce *pomešati z rajhovskimi Nemci*.

6. Vsekakor se je treba izogibati, da bi jih zaradi *jezikovne* pomanjkljivosti tovariši, še zlasti pa predstojniki poniževali ali se jim rogali.

Spodnještajerca nikako ni dopustno imeti za "Slovenca" ali "Vindišarja". Zanj se sme rabiti le pokrajinska oznaka Spodnještajerec.

7. Spričo desetletja trajajoče tuje vladavine mu manjkajo osnove geografskega in zgodovinskega znanja. Njegova šolska izobrazba nemški predstavi o njej večinoma ne ustreza.

Te pomanjkljivosti je treba odpravljati s *potrpljenjem in pravično presojo stvarnosti*. Spodnještajerca si najbolje pridobiš, če ga oskrbiš duhovno in gmotno.

8. Velika večina Spodnještajercev ne obvlada *nemškega knjižnega jezika* ali pa ga le za silo. Potem ko so odslužili Državno delovno službo, je mogoče domnevati, da poznajo nemški poveljevalni jezik.

Ker pa je jezikovna nadarjenost Spodnještajercev za nemščino na splošno dobra, obeta biti njihov jezikovni uk ob pomoči dvojezičnih vojakov uspešen.

9. Njihov občutek za *red in disciplino* je treba dostikrat še razvijati. V tem pogledu ne gre pričakovati, da bodo pri tem sami od sebe kaj posebno domiselni.

* * *

Nemški rajh (Deutsches Reich) je v drugi svetovni vojni potreboval veliko žive vojaške sile. Pridobival si jo je z vpoklici rajhovskih državljanov v redno

vojsko (spomladi 1935 je bila v Nemčiji uvedena splošna vojaška obveznost) in s posebnimi esesovskimi (SS-Schutzstaffel) vojaškimi enotami nacistične stranke (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei). Tem so se med vojno pridružile esesovske enote prostovoljcev fašističnega in protiboljševističnega prepričanja iz dežel, ki jih je rajh zasedel med drugo svetovno vojno (Flamci, Valonci, Nizozemci, Francozi, Norvežani, Danci, Bošnjaki, Rusi, Ukrajinci, Madžari in Albanci) in so se organizirale v posebne enote, npr. Wiking, Nordland, Westland, Wallonie, Charlemagne, Handžar.⁷

V tridesetih letih 20. stoletja je Nemčija postopoma uresničevala idejne, politične in gospodarske zamisli nacistične stranke na oblasti. Postala naj bi močna, gospodarsko čvrsta država, ki naj bi zagotovila prvenstvo nemškega naroda v svetu, njegovo ekspanzijo proti vzhodu in v duhu rasnih zakonov uničila manj vredna ljudstva, zlasti Jude. V kratkem razdobju šestih let se je v Evropi ustvaril položaj, ki je neizogibno pripeljal do druge svetovne vojne.

Prva je bila na vrsti republika Avstrija, ki je bila po prebivalstvu v veliki večini nemška. V sebi notranje izpodjedena od nacionalsocializma je popustila pod prisilo rajha in sprejela 11. marca 1938 njegov ultimatum. Naslednje jutro so rajhovske čete vkorakale v Avstrijo, 13. marca 1938 pa je bil sprejet zakon o njeni združitvi z nemškim rajhom.⁸ Avstrijska vojska se je zlila z rajhovsko.

Nemčiji je zrasel pogum; od Češkoslovaške republike je zahtevala Sudete, obmejne kraje, ki so bili pretežno naseljeni z Nemci (3,4 milijonov), vendar je živelo med njimi tudi 700.000 Čehov. S tako imenovanim "Münchenskim sporazumom" s Francijo in Veliko Britanijo 29. septembra 1938 si je Sudete prisvojila in češko prebivalstvo v njih obravnavalo po posebnih določbah. Mnogo Čehov je bilo izgnanih, češke šole so zaprli, preostali Čehi so bili podvrženi ponemčevanju.⁹ Potem ko je Nemčija v 1939. letu dosegla osamosvojitve Slovaške, je zasedla preostanek nekdanje države in ga 16. marca 1939 razglasila za od sebe odvisni Češko-moravski protektorat.

Nemčija je postajala vse objestnejša. Z gospodarskimi in političnimi pritiski si je vse bolj utrjevala položaj v Evropi. 1. septembra 1939 je začela vojno proti Poljski, tej pa sta se skladno z dogovori kot zaveznici pridružili Francija in Velika Britanija.

Nemška vojska je z moderno oborožitvijo in strategijo strahovito potolkla poljsko armado. 6. oktobra 1939 so bile vojne operacije zaključene. Zahodna vojvodstva Poljske - šlezijsko, pomorjansko, poznanjsko, večina loškega, del varšavskega, krakovskega in kielskega¹⁰ - so bila, s ciechanovskim okrožjem vred, ki je pripadlo Vzhodni Prusiji, s Hitlerjevim ukazom 8. oktobra 1939 neposredno zajeta v tako imenovana "priključena vzhodna območja" (Eingegliederte Ostgebiete). Iz njih so nastale pokrajine Posen-Wartheland, Danzig-Westpreussen in Oberschlesien. Območje je obsegalo okrog 90000 km², na njem pa je živelo 10 milijonov ljudi. Iz preostanka poljske države je Hitler 8. oktobra 1939 ustvaril generalno gubernijo s površino 98000 km² in 10,6 milijonov pretežno poljskega prebivalstva.

Nacistična oblast je nameravala v priključenih vzhodnih območjih izvajati takšno narodnostno politiko, ki naj bi jih čim prej ponemčila. Iz njih so preseljevali v generalno gubernijo Jude in narodnostno osveščene Poljake, v rajh odrinili poljske prisilne delavce, naseljevali v priključena vzhodna območja folksdojčere, ki so jih preselili iz baltskih držav, Romunije in Sovjetske zveze, in jih namestili na posestvih, odvezetih Poljakom. V narodnostno zapletenem položaju so Nemci 4. marca 1941 izdali uredbo o ustanovitvi "nekakšnega seznama nemškega ljudst-

⁷ Christofer Alsbj: Die Waffen-SS an der Ostfront. London: Amber Books Ltd, 1998.

⁸ Richard Rickelt: Österreich. Sein Weg durch die Geschichte. 4. Auflage. Wien, Georg Prachner Verlag, 1982, str. 193-4.

⁹ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor: Založba Obzorja 1968, str.

¹⁰ Wielka encyklopedia powszechna. 9 Polska-Robe. Warszawa 1967 : PWN, 1967, str. 52.

va" (Deutsche Volksliste), ki je zajemal štiri oddelke.¹¹ V prvih dveh so bili Nemci, ki so svojo narodno pripadnost potrjevali že v poljski državi, v tretjem oddelku so bile osebe nemškega rodu, ki pa so "prišle pod poljski vpliv", in v četrtem "renegati nemške krvi". Tisti iz prvih dveh oddelkov so dobili nemško državljanstvo, oni iz tretjega oddelka so dobili nemško državljanstvo na preklic (podobno je bilo na Spodnjem Štajerskem), pod določenimi pogoji tudi iz četrtega oddelka, vsi drugi pa so bili "zaščitenci nemškega rajha" (Schutzangehörige des Deutschen Reiches). Vojaški obvezniki iz prvih treh oddelkov so morali v nemško vojsko.

Čeprav sta Francija in Velika Britanija napovedali vojno Nemčiji 3.septembra 1939, med njimi tja do pomladi 1940 ni bilo velikih vojaških spopadov. Takrat je Nemčija aprila okupirala Dansko in se izkrcala na Norveškem; državo si je nato podvrгла. 10.maja 1940 pa je z vso silo, predvsem z oklepnimi enotami in letalstvom udarila na zahod, vdrla v nevtralne Nizozemsko, Belgijo in Luksemburg in se mimo izteka utrjene Maginotove linije zaobrnila v notranjščino Francije. Nemška vojska je v silovitem naletu 14.junija 1940 zavzela Pariz, francoska armada pa je 22.junija 1940 kapitulirala. Nemčija je okupirala velik del Francije; njen preostali del je ostal samostojen z vlado v Vichyju.¹²

Potem ko sta Nemčija in Francija 22.junija 1940 podpisali premirje v Compiègneu, je nemški kancler Hitler izdal ukaz o začasni upravi Alzacije in Lotaringije, dveh pokrajin, ki so si ju njune prednice v zgodovini izmenoma prisvajale od verdunske pogodbe 843. leta, ko so razdelili frankovsko državo. Prebivalstvo je bilo po jeziku in rodu mešano; močan je bil delež germanske alemanščine. V stoletjih se je večal vpliv francoske kulture in družbenih preobrazb, kar se je še posebej pokazalo ob francoski revoluciji. Posebno so se nacionalne strasti razvnele med francosko-prusko vojno 1870-1871, v kateri je bila Francija poražena. Prusija oziroma nemški rajh si je takrat prisvojil Alzacijo (francosko Alsace, nemško Elsaß), ki je obsegala dotakratna francoska departmaja Bas Rhin (Spodnje Porenje) in Haut Rhin (gornje Porenje), ter Lotaringijo (francosko Lorraine, nemško Lothringen), od katere pa si je vzela le departma Moselle z mestom Metzom. Vse to je nemški rajh združil v rajhovsko deželo (Reichsland) Elsaß-Lothringen. V njej je začela izvajati načrtno germanizacijo.

Ko je bila Nemčija v prvi svetovni vojni Nemčija premagana, je morala Alzacijo in Lotaringijo vrniti Franciji. Ta je odredila prvenstvo francoskemu jeziku, predvsem v šolstvu. Politični položaj Francije, moč njene kulture, demokratični tokovi, odpor do vladavine nasilja so v njenem prebivalstvu ustvarile posebno duhovno klimo.

Po premirju med Francijo in Nemčijo 22.junija 1940 si je Nemčija vzela dotlej francoski Alzacijo in Lotaringijo, 2.avgusta 1940 pa sta dobili civilno upravo. Uvedena je bila raba nemščine v javnosti, ustanovljeni organizaciji nemštva. Iz pokrajin so izselili deset tisoče Francozov ali njih privrženecv v nezasedeno Francijo. 23.aprila 1941 so uvedli državno delovno službo (Reichsarbeitsdienst), v katero so bili vpoklicani mladi fantje, da so se v njej pripravljali za vojaško službo, malo kasneje pa so mladce obvezali v Hitlerjevo mladino. 29. avgusta so nemške oblasti razglasile obvezno vojaško službo in podelile nemško državljanstvo določenim skupinam na preklic.¹³ V nemško vojsko so Alzačane in Lotaringijce klicali od oktobra 1942 do novembra 1944.

V spomladanski ofenzivi 1940 je nemška vojska 10.maja napadla nevtralno Veliko vojvodstvo Luksemburg in ga zasedla. Država je bila od 1867.leta samostojna in nevtralna. Njeno prebivalstvo je bilo večinoma nemško s svojim narečjem. Toda vpliv francoske kulture je bil v deželi precejšen; francoščina je bila poleg nemščine uradni jezik.

¹¹ Tone Ferenc, n.d., str.40 id.

¹² Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, str.585-6.

¹³ Joseph Burg, Marcel Pierron, n.d., str.15-6; Octroi de la nationalité allemande, str.322-4.

Tone Ferenc, n.d., 49-50.

Po okupaciji Luksemburga so Nemci uvedli v njem vojaško upravo, ki pa so jo 2. avgusta 1940 zamenjali s civilno.¹⁴ Odpravili so luksemburške politične ustanove, deželo združili s pokrajino Koblenz-Trier v enotni Gau Moselland. Uvedeni so bili nacistični rasni zakoni, začelo se je ponemčevanje dežele po nacističnem načelu. Utiralo ga je gibanje Volksdeutsche Bewegung iz Hitlerjevih privržencev izpred vojne. Luksemburžani so bili primorani, da so se mu pridružili. Uradni jezik je ostala edina nemščina. Konec avgusta 1942 so nacisti podelili Luksemburžanom nemško državljanstvo, hkrati pa so poklicali v svojo vojsko Luksemburžane letnikov 1920-24. Vseh v nemško vojsko poklicanih Luksemburžanov je bilo okrog 15.000,¹⁵ padlih in pogrešanih pa je bilo 2.500.¹⁶

Ko je 6. aprila 1941 Nemčija napadla Jugoslavijo, je njeno nacistično vodstvo že imelo pripravljene načrte, kaj bo s Spodnjo Štajersko, ki je bila pred 1918. letom del vojvodine Štajerske. Spodnja Štajerska je bila v veliki večini poseljena s Slovenci. Nacisti so v svoji generalni nacionalni politiki predvideli, da bodo deželo na različne načine ponemčili.

Nemci so po vkorakanju na Spodnjo Štajersko v njej najprej uvedli vojaško upravo, ki pa so jo brž zamenjali s civilno.¹⁷ Slovenščino so pregnali iz šol, cerkva in javnosti. Nacionalno eksponirane Slovence in velik del duhovščine so zaprli in jih nato izselili z rajhovskega ozemlja.

Po načrtu, ki ga je že pred vojno pripravil Süddeutsches Institut v Gradcu v sodelovanju s folksdojčerji s Spodnje Štajerske, je bilo treba odstraniti Slovence, jih tudi več deset tisoč preseliti na Hrvaško, v Srbijo in okupirano Poljsko, preostale pa ponemčiti. V ta namen so kar 10. maja 1941 ustanovili organizacijo Steirischer Heimatbund (Štajersko domovinsko

zvezo).¹⁸ Posebne komisije so poleti 1941 pregledovale prebivalstvo po politični, nacionalni in rasni pripadnosti.

Zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl je 29. in 30. novembra 1941 objavil svoj razglas o narodnostni pripadnosti na Spodnjem Štajerskem, ki ga je na koncu strnil v zapovedi: »Ti nisi Slovenec!

Ti si domovini zvesti Štajerec!

Ti si član nemške narodnostne skupnosti!

Postal boš polnovreden Nемец!«¹⁹

10. februarja 1942 je rajhovsko ministrstvo za notranje zadeve izdalo okrožnico o pridobivanju državljanstva v osvobojenih krajih Spodnje Štajerske in Gorenjske.²⁰ Po njej so se oblikovale tri skupine državljanov: v prvi so bili folksdojčerji (Nemci, ki so že pred vojno živeli na Spodnjem Štajerskem), v drugi »osebe nemške ali sorodne krvi« (rasno sprejemljive in za ponemčenje primerne), ki dobijo državljanstvo nemškega rajha na preklic (rok veljavnosti preklica je deset let), v tretji pa so bili tako imenovani zaščitenci nemškega rajha, ki niso sodili ne v prvo ne v drugo skupino.

Po štetju prebivalstva na Spodnjem Štajerskem 29. novembra 1942 je na njem živelo 531.610 prebivalcev; od teh jih je v prvo skupino sodilo 27.059, v drugo

¹⁴ Arnold M. Toynbee & Veronica M. Toynbee: *Hitler's Europe*. London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1954, str. 509-519.

¹⁵ Arnold M. Toynbee & Veronica M. Toynbee, n.d., str. 515.

¹⁶ Arnold M. Toynbee & Veronica M. Toynbee, n.d., str. 518.

¹⁷ Erlaß des Führers über die vorläufige Verwaltung in der Untersteiermark, 14. April 1941. – V: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji. Zusammenge stellt und erläutert von: Zbral in uredil Tone Ferenc. Maribor: Založba Obzorja 1980, str. 46-7.

¹⁸ Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark über die Gründung des Steirischen Heimatbundes, 10. Mai 1941. – V: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945, str. 95.

¹⁹ Aufsatz des Bundesführers des Steirischen Heimatbundes »Klare politische Fronten in der Untersteiermark«. – V: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik..., str. 362-4.

²⁰ Erwerb der Staatsangehörigkeit in den befreiten Gebieten der Untersteiermark und Oberkärnten. – V: Verwaltungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, Graz 2(1942)72, 21. III., 510-5.

(državljanstvo na preklic) 415.694, 82.365 pa je bilo zaščitencev nemškega rajha.²¹

Le dober mesec po objavi okrožnice o državljanstvu sta 24.marca 1942 izšla dva razglasa: prvi je uvajal služenje mladeničev in mladenk v Državni delovni službi (Reichsarbeitsdienst),²² drugi pa je razglasil uvedbo vojaške službe na Spodnjem Štajerskem.²³

Uvedba vojaške službe na Spodnjem Štajerskem je bila nesporna kršitev mednarodnega prava - Haške konvencije iz leta 1909 in 23.člena pravilnika k njej. Ta pravi: »Vojskujoči se državi je prav tako prepovedano mobilizirati državljane sovražne države s tem, da bi sodelovali v vojaških operacijah proti lastni državi, pa četudi so bili v službi vojskujoče se države pred začetkom vojne.« V 25.členu pa pravilnik izrecno pribija: »Prepovedano je prisiljevati prebivalce okupiranega ozemlja k priseganju zvestobe sovražni državi.«²⁴

Kakor so nemške oblasti na Spodnjem Štajerskem ravnale v nasprotju z mednarodnim pravom in novačile moške v svojo vojsko, so počele tudi v zasedeni Poljski, Alzaciji in Lotaringiji v Franciji ter v Luksemburgu.

V maju in juniju so Nemci klicali obveznike na nabor, julija 1942 pa so vpoklicali obveznike letnika 1924 v Državno delovno službo (Reichsarbeitsdienst), letnik 1923, okrog 1600 mož, pa neposredno v vojsko.²⁵

Prvi vpoklicani Slovenci iz Spodnje Štajerske so odhajali v nemško vojsko leta 1942 pod silnim psihičnim pritiskom in v sebi razdvojeni: odvzeta jim je bila materinščina, silili so jih, naj se ponemčijo in služijo v tuji vojski, več deset tisoč njihovih rojakov so nacistične oblasti iz nacionalnopolitičnih razlogov preselile iz domovine. Hkrati pa se je začelo tudi na Spodnjem Štajerskem odpornišk gibanje, ki so ga skušale nacistične oblasti zatreti z vsemi sredstvi, še posebno s streljanjem talcev. V času, ko so vpoklicani 1942. leta odhajali v Državno delovno službo ali v nemško vojsko, je bilo v Mariboru in Celju ustreljenih 866 oseb.²⁶

* * *

Smernice za obravnavanje Alzačanov, Lotaringijcev in Luksemburžanov ter Spodnještajercev v nemški vojski sta izdala v Berlinu 12. marca 1943 načelnik opremljanja vojske in poveljnik nadomestne vojske ter načelnik izobraževanja v nadomestni vojski. Od vpoklica v Državno delovno službo ali neposredno v vojsko sredi poletja 1942 so vpoklicance v njihovih enotah različno obravnavali tako njihovi sovojaki kakor njihovi predstojniki. Po preteku pol leta se je nabralo že toliko izkušenj, da je bilo mogoče izdelati smernice, kako je treba z vpoklicanci ravnati. Seveda so pri tem imele tehtno besedo nacionalsocialistične organizacije v pokrajinah, iz katerih so vpoklicanci prišli.

Na Spodnjem Štajerskem je bil v tem pogledu odločilen Steirischer Heimatbund (Štajerska domovinska zveza) s sedežem v Mariboru s svojim zvezn-

²¹ Marjan Žnidarič: Nemška mobilizacija na slovenskem Štajerskem 1942-1945. - V: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Marjan Žnidarič, Jože Dežman, Ludvik Puklavec. Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945, 2001, str.25.

²² Verordnung über die Einführung des Reichsarbeitsdienstes in der Untersteiermark. - Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark 2 (1942) 75,30.III., str.533.

²³ Verordnung über die Einführung des Wehrrechtes in der Untersteiermark. - Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark 2 (1942) 75, 30.III., str.533.

²⁴ Danilo Türk: Mobilizacija Slovencev in mednarodno pravo. - V: Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1942-1945. Zbornik posveta o nemški mobilizaciji Slovencev v 2.svetovni vojni. Maribor: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945, Celje, Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1992, str.33-6.

²⁵ Marjan Žnidarič: Nemška mobilizacija na slovenskem Štajerskem 1942-1945. - V: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Maribor, Celje, 2001, str.39.

Pismo vodje Štajerske domovinske zveze Franza Steindla gaulajterju dr.Siegfriedu Uiberreitherju 24. julija 1942. - V: Nemška mobilizacija Slovencev v 2.svetovni vojni 1942-1945...str.28.

²⁶ Eneiklopedija Slovenije. 13. Ljubljana:Mladinska knjiga, 1999, str.183.

im vodstvom. Propagandni oddelek v njem je vodil Josef Tutter, poseben referat pa je skrbel za gmotno in duhovno oskrbovanje vojaških enot in enot Državne delovne službe (Truppenbetreuung). Vodil ga je Sigfried Tremel. Oba sta bila kajpada člana nacistične stranke.

Ze takoj po oghodu prvih vpoklicancev v nemško vojsko s Spodnje Štajerske je zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl predlagal v pismu 24. julija 1942 gaulajterju dr. Siegfriedu Uiberreitherju, da naj bi v garnizije, v katerih so bili vpoklicanci iz Spodnje Štajerske, poslali predavatelje, ki bi častnikom in podčastnikom pojasnjevali politični položaj na Spodnjem Štajerskem in še posebej položaj vpoklicancev, tako da bi znali ravnati z njimi. Zvezni vodja se je povezal z nadomestnim glavnim poveljstvom XVIII. A.K. (das stellvertretende Generalkommando XVIII. A.K.) v Salzburgu, pod katerega je sodilo 24 garnizij, v katerih so bili vpoklicanci iz Spodnje Štajerske.²⁷ Iz arhiva Štajerske domovinske zveze je razvidno, da so predavatelji zares odhajali v vojaške enote pojasnjevati politični položaj na Spodnjem Štajerskem tudi naslednji leti. Vojaškim enotam so pošiljali propagandno gradivo o Spodnji Štajerski. Te so pomagale Štajerski domovinski zvezi razdeljevati vojakom iz Spodnje Štajerske časnike (Steirische Soldatenzeitung, Marburger Zeitung, ne pa Štajerskega gospodarja, ki ga je zveza kot propagandno gradivo tiskala v slovenščini; s tem so jih želeli obvarovati pred materinsčino), propagandno gradivo (vzemimo knjižico Untersteiermark, ki jo je napisal nacionalnopolitični referent Helmut Carstanjen), slikovno in glasbeno gradivo.

Tja do konca 1942. leta pa se je marsikaj pripetilo tudi v vojaških enotah. Vpoklicane Slovence so mešali z rajhovskimi Nemci, da ne bi bili samostojni. Mešanje med njimi pa naj bi pospeševalo sporazumevanje v nemščini; tako bi se Spodnji Štajerci, torej Slovenci, hitreje ponemčili. Toda med Slovenci in Nemci je prišlo marsikdaj in marsikod do prerekanj, tudi do fizičnih obračunov. Zlasti so bili posmehljivi in zajedljivi avstrijski Nemci, ki so Slovence psovali (slawische Hunde ali Säue)²⁸ ali jih žalili²⁹ in se posmehovali njihovi polomljeni nemščini.

Marsikod pa so dopuščali, da so slovenski mobiliziranci peli slovenske pesmi, celo med korakanjem v formaciji (na primer Regiment po cesti gre, Delaj, delaj, dekle, pušelj, Oj, ta vojaški boben, in, kar je presenetljivo: srbsko: Marširala, marširala kralja Petra garda).³⁰

Po drugi strani so bili v Mariboru v skrbeh, kaj bo z njihovimi vpoklicanci v Državno delovno službo, ki so jih razmestili v kraje v Spodnji Avstriji (Gau Niederdonau) ob Nežiderskem jezeru, češ da so v bližini Gradiščanskih Hrvatov, kar bi utegnulo biti politično sporno (jugoslovanstvo?).³¹

Problemi, ki so se v zvezi z vpoklicanci v nemško vojsko iz Alzacije, Lotaringije, Luksemburga in Spodnje Štajerske nakopičili, so bili takšne narave, da je bilo potrebno izdelati smernice, po katerih bi vpoklicance obravnavali v vojaških enotah. Izdala sta jih načelnik opremljanja vojske in poveljnik nadomestne vojske ter načelnik izobraževanja v nadomestni vojski. Kakšne so bile povezave med obema vojaškima institucijama in političnimi organizacijami dežel, iz katerih so omenjeni vpoklicanci prišli, pa tudi z nacionalsocialističnimi

²⁷ Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1942-1945..., str. 28. V Nadaljevanju navedeni dokumenti so spravljani v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru, mape St.H.B.Bfg, Vodstveni urad II, Truppen-und RAD Betreuung.

²⁸ Bogdan Kenda: Prepovedi na celjski gimnaziji. - V: Mobiliziranci. Pričevanja slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko 1941-1945. Zbral Bojan Tomažič. Maribor: Frontier, 1994, str. 132.

²⁹ Alojzij Žibert: Pod Marjinim varstvom. Spomini Slovencev-nemškega vojaka v letih 1941-1945. 1. izdaja. Kranj: Gorenjski glas, 1991, str.

³⁰ Jože Berce: Značilna pot štajerskega Slovenca skozi 2. svetovno vojno. - V: Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1942-1945. 2. zbornik. Maribor: Društvo mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945, Celje, Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1994, str. 63. Alojzij Žibert, n.d., str. 30.

³¹ Pismo nacionalnopolitičnega referenta Steierisch Heimathunda Helmuta Carstanjena 8. marca 1943 Siegfriedu Tremelu, referentu zveznega vodstva v Mariboru. - Arhiv St.H.B. v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru.

vodstvenimi častniki (NS-Führungsoffizier) po vojaških enotah, ni znano. Vsaj za Spodnještajerce se iz ohranjenih dokumentov Steirischer Heimatbunda ne da ugotoviti, kako je ta pomagal izoblikovati smernice (morda na kakšnem posebnem posvetovanju?). Morda pa je bilo vzajemno obveščanje, katero smo omenili, tolikšno in takšno, da sta bili vojaški instituciji dovolj seznanjeni s problematiko, da sta mogli smernice vsebinsko izoblikovati.

Smernice za obravnavanje Spodnještajercev v vojski so zelo strnjene in odločne. Iz njih veje nacionalsocialistični pogled na položaj vpoklicancev v nemško vojsko. Predvsem je odločno povedano, da so vpoklicanci člani nemške narodne skupnosti ne glede na njihovo znanje nemščine. Ni dovoljeno, da bi jih imeli za Slovence ali vindišarje; kvečjemu jih je mogoče označevati - po pokrajinski pripadnosti - za Spodnještajerce. Svojski, zlasti pa predstojniki-podčastniki in častniki- se ne smejo Spodnještajercem rogati zavoljo njihovega pomanjkljivega znanja nemščine ali pa jih zasmehovati. Da se bodo hitreje naučili nemščine, je treba Spodnještajerce v vojaških enotah mešati z rajhovskimi Nemci.

Smernice posebej poudarjajo, da Spodnještajerci niso prostovoljno v vojski, ampak da so vojaški obvezniki po zakonu. Priznavajo jim vojaškega duha že iz zgodovine.³²

Smernice opozarjajo, da si je treba Spodnještajerce pridobivati s potrpljenjem in pravičnostjo. Navedene so tudi nekatere karakterne značilnosti Spodnještajercev, kakršne so pisci smernic domnevali (občudovanje rajha in njegove veličine, doveznost za gnotne in duhovne dobrine, manjša pripravljenost na red in disciplino).in ki bi jih bilo potrebno upoštevati pri ravnanju z njimi.

Smernice, namenjene vpoklicancem iz Alzacije, Lotaringije in Luksemburga, so nacionalno-politično v osnovi prav tako kot pri Spodnještajercih odločne, so pa v razlaganju zgodovinskih izhodišč obširnejše. Namignjeno je na posledice tisočletnih premikov oblasti, vplive demokracije (francoske) in odzivov na militarizem (pruski), ki se kažejo v odzivanju vpoklicancev pri komuniciranju s predstojniki, zlasti na njihovo nagnjenost k razpravljanju in ugovarjanju. Razvidno je, da odseva iz smernic nasprotje dveh velikih kultur in državnih principov, iz katerega naj bi zrasel nemški vojak po zamisli nacionalsocialističnih ideologov.

Smernice, namenjene vpoklicancem v nemško vojsko iz dveh različnih geografskih predelov Evrope ter družbenih, nacionalnih in kulturnih osnov, odkrivajo ambivalentni pristop nemške nacionalsocialistične ideologije do ljudi, za katere se je odločila, da jih bo preoblikovala v Nemce.

Bruno Hartman

DIRECTIVES FOR THE TREATMENT OF LOWER STYRIANS IN THE GERMAN ARMED FORCES DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

The French authors Joseph Burg and Marcel Pierron in their book *Malgré-nous et les autres oubliés* from 1991 published the directives which were issued in February 1943 by the director of armaments of the German armed forces and by

³² Ob odhodu v vojsko so vpoklicanci na Spodnjem Štajerskem dobili knjigo *Deutsche Fibel* (Nemška začetnica) in pismo vodje krajevne organizacije Steirischer Heimatbunda, v katerem jih opozarja na »največjo vojaško slavo«, ki sta jo požela znamenita 87.regiment (celjski) in 47.regiment (mariborski) avstro-ogrske vojske med prvo svetovno vojsko. - Glej: Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1942-1945...str.27.

the commander of the German reserve army. The German military authorities, in the treatment of recruits by the German Reich, contrary to international law and according to their own national political principles, were to act according to these directives. The directives separated among two groups, firstly the Alsatians, Lotharingians and the Luxembourgeois, whereas the second group was composed of Lower Styrians only, in fact of Slovenians from Lower Styria. In the investigation, it is summarily stated how the German Reich, during the Second World War, in some conquered states declared the inhabitants of certain regions to be Germans, recruiting them into the German armed forces under that pretext. Both directives are presented in their entirety so that it is possible to compare them. The directives for Lower Styrians are shorter and more decisive. The author concludes that they were drafted on the basis of experience which the German armed forces had with these recruits after their half year long service and on the basis of instructions received from the then national political theoreticians from Maribor and Gradec/Graz.

KAZENSKOPRAVNI IN UPRAVNOPRAVNI VIDIKI OBRAVNAVANJA KOLABORACIJE V FRANCOSEM PRAVNEM SISTEMU

Alenka Šelih*

UDK 343.322(44)

ŠELIH Alenka: Kazenskopравни in upravnopравни vidiki obravnavanja kolaboracije v francoskem pravnem sistemu. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 515

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtorica obravnava kazenskopravne in upravnopravne ukrepe zoper različne oblike kolaboracije z okupatorji. Temeljno izhodišče avtorice je, da je bilo mogoče tudi v razmerah med vojno in takoj po njej oblikovati sistem pravnih pravil, ki je urejal to področje na legalen in legitimni način.

UDC 343.322(44)

ŠELIH Alenka: Criminal law and Administrative Law Aspects of Treatment of Collaboration in French Legal System. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 515

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The authoress treats criminal law and administrative law measures against various forms of collaboration with the Occupier. The basic point of departure of the authoress is that it was possible, even in War conditions and immediately after, to create a system of legal rules, which would arrange the matters in a legal and legitimate manner.

Svojemu očetu, dr. Igorju Rosini

»Nikakor se mi ne zdi pravilno mišljenje, da bi se problem štajerskega Nemštva rešil že samo s tem, da se ga po prevratu »kratko malo izžene«. ... Narobe, tako tretiranje brez paralelne ugotovitve individualne krivde bi zamoglo biti usodno, ker bi nam doneslo ali vsaj moglo donesti v poznejšem času vrsto odškodninskih tožb pred haaškim sodiščem«.

Dr. Igor Rosina, v mnenju »Predlog glede prvih ukrepov naše oblasti ob prelomu na Štajerskem«, poslano Študijski komisiji pri SNOS-u v roke predsedniku dr. Ladu Vavpotiču, 12. 9. 1944 (v Beli Krajini).

* Dr. Alenka Šelih, zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana

I. Uvod

Vprašanja, povezana z obravnavanjem pojava kolaboracije (z okupatorjem) v drugi svetovni vojni, so zgodovinarji v Sloveniji doslej večkrat obravnavali – praviloma vedno v zvezi ali vsaj z mislijo na domače razmere. To je morda imelo tudi vpliv na način in usmeritev obravnave, kar verjetno ni najboljše zagotovilo za njeno ekvidistanco do vprašanja samega in tistih, ki so bili vanj vpleteni. Za razliko od tega pa je bilo doslej objavljenih le malo del, ki bi pojav razčlenjevala s pravnega oziroma pravno- zgodovinskega vidika. Povabilo, da sodelujem pri obeležitvi visokega jubileja mariborskega Časopisa za zgodovino in narodopisje, mi daje tako priložnost, da se posvetim tej temi, hkrati pa oddolžim mestu, v katerem sem preživela svojo mladost in na katerega me tudi danes vežejo prijateljske vezi in lepi spomini. Ob tem ne gre pozabiti, da gre pri tej problematiki poleg tega, da gre za kazenskoopravna vprašanja tudi za zgodovinskoopravna vprašanja - upam, da kot kazenskoopravni pisec na tem drugem področju ne bom zagrešila kakšne hujše pomanjkljivosti ali napake.

Ko sem bila pred več leti zaprosena za to, da dam nekaj informacij v zvezi s kazenskoopravnimi vidiki te problematike, je bilo moje temeljno izhodišče, da bi morali razčleniti način in oblike obravnavanja tega problema v kakšni državi, ki je tedaj štela za demokratično in po tem vatlu presoditi rešitve, ki so jih uporabili tedanji nosilci oblasti v Sloveniji.

Ker gre pri tem za obsežno in zapleteno problematiko, se prispevek, ki sledi, omejuje le na predstavitev kazenskoopravnih načinov in oblik obravnavanja kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države in kolaboracije v Franciji. Med pripravo prispevka pa se je pokazalo, da so enako pomembni tudi upravno pravni vidiki te problematike. Izbira Francije oziroma njenega pravnega sistema ni naključna: čeprav so bile politične okoliščine v tej republiki precej drugačne kot v Sloveniji, ima obdobje druge svetovne vojne na obeh teritorijih vendarle tudi nekaj skupnih stičnih točk: v Franciji je obstajal del teritorija, ki je bil okupiran ves čas od kapitulacije Francije dalje (16. junij 1940), obstajal pa je tudi del, ki je užival določeno samostojnost, – t.i. Vichyjska Francija - kjer je bilo vprašanje sodelovanja z okupatorjem posebej pereče vprašanje.

II. Zgodovinskoopravni ekskurz: politična kazniva dejanja v francoskem kazenskoopravnem sistemu

1. Ta skupina kaznivih dejanj ima v francoskem kazenskem pravu dolgo tradicijo: če se samo bežno dotaknemo obdobja, ki ga v kazenskem pravu (pogojno) štejemo za *sodobno kazensko pravo*, torej obdobja po francoski revoluciji, se pokaže, da je Napoleonov Kazenski zakonik (CP, 1810), ki je veljal (s spremembami) vse do 1994. leta, to skupino kaznivih dejanj skoraj dobesedno povzel po določbah, sprejetih v revolucionarnem kazenskem zakoniku (1791), v katerem so bile zasnovane predvsem kot kazniva dejanja zoper emigrante, ki so delovali z orožjem zoper Francijo in so podpirali vlado, ki so jo šteli za legitimno¹. Te določbe so bile – tako Garcon – zasnovane za obdobje stalne vojne in so bile po eni strani nedoločne in stroge, po drugi strani pa niso poznale niti špijonaže niti izdaje v mirnem času. Po vseh nemirnih (političnih) dogodkih, nastalih po letu 1814 – padec Napoleona in kasneje restavracija kraljestva – pa je prav vlada slednjega z novelo CP 1832. leta določila dokaj mil pravni režim te skupine kaznivih dejanj: kazniva dejanja zoper zunanjo varnost države so bila določena kot zločini,² vendar so bile zanje določene t.i. politične kazni, to je deportacija v »utr-

¹ Prim. E. Garcon (1952), 244

² Francosko kazensko pravo pozna od 1810. leta delitev kaznivih dejanj glede na težo na tri kategorije – zločini (*les crimes*), prestopki (*les delits*) in prekrški (*les contraventions*).

jeno mesto« (namesto dosmrtnega prisilnega dela) ali pa zapor – pod pogojem, da so bila izvršena v olajševalnih okoliščinah. Kasneje, še zlasti v obdobju pred 1. svetovno vojno, je zahteva po nacionalni varnosti dobila večjo veljavo; vendar so ta kazniva dejanja še vedno veljala za politična kazniva dejanja, kar so nekateri pisci močno kritizirali.³

2. Za ta kazniva dejanja so bila pristojna sodišča splošne pristojnosti, izjemoma pa Senat (drugi dom parlamenta), če je zasedal kot Visoko sodišče. Posebna vojaška sodišča so razsojala o teh kaznivih dejanjih le, če je bilo razglašeno stanje splošne nevarnosti – pod tem pogojem so lahko sodila tudi civilistom.

3. Kazniva dejanja zoper zunanjo varnost države v francoskem kazenskem pravu so obsegala tipična kazniva dejanja te vrste. Hujše vrste kaznivih dejanj so bile opredeljene kot zločini. Posebnost francoskega sistema kaznivih dejanj te vrste je bila verjetno okoliščina, da je posamična oblika, na primer nošenje orožja proti Franciji, obsegala tudi nekatere izmed vrst izdaje. Na drugi strani pa so kazniva dejanja »napada na zunanjo varnost države«, ki so jih šteli za lažja kazniva dejanja, obsegala štiri člene in v njih celo vrsto posamičnih oblik kaznivega dejanja. V skupino kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost so uvrščali kazniva dejanja: nošenje orožja proti Franciji (v več alternativnih oblikah), izdaja, špijonaža, štiri kazniva dejanja »napada na zunanjo varnost države«, ki obsegajo manjše oblike ogrožanja zunanje varnosti države, ki se v mirnem času obravnavajo kot prestopki, v vojnem pa kot zločini.⁴

4. Na nadaljnji razvoj kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države je koncem devetnajstega stoletja močno vplivala francosko-pruska vojna (1870), po kateri je poseben zakon (ki ni bil vključen v CP) opredelil kot kaznivo dejanje izdajo v času miru, inkriminiral pa je tudi nekatere oblike kaznivih dejanj s tega področja, izvršenih iz malomarnosti. V naslednjem obdobju je imela izjemen vpliv na oblikovanje kaznivih dejanj izdaje (in špijonaže) afera Dreyfus (od 1894 do 1906). Tako doktrina kot javnost sta kritizirali dotedanjo rešitev, po kateri sta obe kaznivi dejanji šteli za politični delikt, kar je imelo za posledico številne olajšave za storilca.⁵ Če k temu dodamo še dejstvo, da je prav tedaj začela in štiri leta trajala prva svetovna vojna, ne more presenetiti, da je francoski zakonodajalec takoj po njenem koncu (novembra 1918) zagotovil bolj celovito varstvo zunanje varnosti države. Natančnejšo opredelitev dejanj špijonaže in prakse špijonaže kot dveh kaznivih dejanj je podal zakon iz leta 1934, vendar sta dejanji (in tudi večina ostalih iz te skupine) še vedno zadržali naravo političnih kaznivih dejanj. Te posebnosti je odpravila šele uredba z zakonsko močjo (*decree-loi*) iz leta 1938, ki je bila sprejeta že pod vplivom tega, kako so s sredstvi kazenskega prava varovale zunanjo varnost sosednje države, zlasti hitlerjevska Nemčija.⁶ Za ta pravni vir je značilno, da je kazniva dejanja te vrste – med njimi so bili tako zločini kot prestopki – štel za kazniva dejanja splošnega prava (ne več za politična kazniva dejanja) in da je posebno pozornost namenil subjektivnemu elementu pri izvršitvi, namreč *špijonažnemu namenu*; temu torej, da je imel storilec namen izvršiti špijonažo. S tem, da so bila kazniva dejanja te vrste vključena med kazniva dejanja splošnega prava, je bilo zanje mogoče izreči tudi smrtno kazen.

5. Končno obliko in vsebino kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države, ki so veljala v času okupacije Francije in ob njeni osvoboditvi, je določila uredba z zakonsko močjo z dne 29. julija 1939. Legalnost te uredbe ni sporna, saj temelji na zakonu z dne 19. marca 1939, ki je pooblastil vlado, da »sprejme ukrepe

³ Garcon, 245

⁴ Garcon, obsežen prikaz v n. d. 282 - 403

⁵ Bavcon in soavtorji (1987), 32 - 34

⁶ Garcon v komentarju CP opozarja, da je legalnost te uredbe z zakonsko močjo vprašljiva – vlada jo je izdala na podlagi zakona, ki jo je pooblaštal, da sprejme ukrepe potrebne za zadovoljitev izdatkov, potrebnih za nacionalno varnost. Res pa je, da jo je sodna praksa ocenila kot legalno. Prim. Garcon, 248

za obrambo države« - mednje pa gotovo sodi tudi opredelitev kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države. Ta uredba z zakonsko močjo je bila vključena v CP in je veljala vse do sprejema novega kazenskega zakonika. Bistvo novosti je v tem, da je storilec kaznivega dejanja izdaje domač državljan, storilec špijonaže pa tujec. Kaznivo dejanje »napada na zunanjo varnost države« je lažje vrste; storilec je lahko tako domači kot tuji državljan; to dejanje je v mirnem času opredeljeno kot prestop, v vojnem času pa kot zločin. Kot kriterij razločevanja med izdajo oziroma špijonažo na eni strani in tem lažjim kaznivim dejanjem na drugi je francoski zakonodajalec zadržal »špijonažni namen.« Če storilec ni imel namena služiti interesom tuje sile na škodo francoskih interesov, če je ravnal le malomarno, površno – ugotavlja komentar CP – potem ne gre za izdajo ali špijonažo, temveč za »napad na zunanjo varnost države«.

6. Uredba z zakonsko močjo z dne 29. julija 1939 je na novo določila tudi pristojnost sodišč za obravnavanje kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države. Medtem ko je dotlej veljalo pravilo, da jih obravnavajo sodišča splošne pristojnosti, je uredba z zakonsko močjo določila, da so zanje pristojna vojaška in mornariška sodišča; ta pristojnost velja tako v vojnem kot v mirnem času za dejanja, ki so opredeljena kot zločini, za prestopke pa, če so izvršeni v vojnem času.

7. V obdobju po kapitulaciji Francije so vojaška in mornariška sodišča nehala delovati v okupiranem delu Francije; ko je bila novembra 1942 okupirana tudi t.i. svobodna cona (vichyska), pa so prenehala delovati tudi tam. T.i. vlada vichyske Francije je ustanovila svoja sodišča: septembra 1940 je bilo ustanovljeno Vojno sodišče (*Cour Martiale*), nato pa še *La Cour Supreme de Justice*, ki sta obe delovali do novembra 1944. Poleg teh dveh sodišč je od 1941. leta obstajalo še Državno sodišče (*Tribunal d'Etat*) z dvema sekcijama – v Parizu in v Lyonu. To je obravnavalo vsa dejanja ali dejavnosti ne glede na pravno kvalifikacijo, katerih namen ali predmet so bili: kršenje reda, notranjega miru, javnega miru, mednarodnih odnosov ali pa je bil njihov namen (oziroma predmet), da bi lahko »na splošno škodila francoskemu ljudstvu.«⁷ To sodišče je bilo ukinjeno avgusta 1944. Poleg teh je vichyski režim poznal še nekatera druga posebna sodišča.

III. »Osvoboditvena« zakonodaja

1. Temeljne značilnosti

Zgoraj predstavljena kazniva dejanja zoper zunanjo varnost države in njihov razvoj pred začetkom druge svetovne vojne sta se zdela zadosten okvir za sankcioniranje nezakonitih ravnanj na državnem ozemlju v času miru; morda pa tudi v vojnem času, kakršnega je Francija poznala do leta 1940. Toda dolgoletna in totalna okupacija njenega ozemlja v času med 1940 in 1944 je v tolikšni meri predstavljala novo, dotlej nepoznano izkušnjo (in hkrati tako bolečo), da je začasna francoska vlada spoznala, da bodo potrebni novi pristopi in nove rešitve, da bi se lahko uspešno spopadla s posledicami. Začasna vlada je imela na razpolago dve možnosti: prva je bila, da uvede povsem novo zakonodajo v celoti – pri čemer bi se izpostavila očitku, da je ravnala zoper načelo zakonitosti (*nullum crimen nulla poena sine lege praevia*) – druga pa, da zadrži dotlej veljavno zakonodajo in jo razširi. Vlada se je odločila za slednjo in tako so kazniva dejanja zoper zunanjo varnost države predstavljala le en del v sistemu ukrepov, ki jih je zasnovala za to, da zagotovi ustrezno obravnavanje različnih oblik, vrst in stopenj sodelovanja z okupatorjem.

⁷ Garcon, 255

V času od 6. oktobra 1943 do 5. maja 1945 je začasna vlada izdala več uredb, s katerimi je uredila različna področja, na katerih je obstajala kolaboracija in ki jih je bilo potrebno urediti. Izdanih je bilo 15 uredb, katere štejejo avtorji za posebej pomembne, skupno število uredb s tega področja pa je bistveno večje.⁸

Nova zakonodaja se je med drugim nanašala na naslednja področja družbenega in gospodarskega življenja: odnosi s sovražnikom in v gospodarski vojni (uredba z dne 6.10.1943); kolaboracija (uredba z dne 26. 6. 1944 in z dne 28. 11. 1944); trgovina s sovražnikom (uredba z dne 29. 3. 1945); omejitev stikov s sovražnikom in osebami, ki se nahajajo na okupiranem teritoriju (uredba z dne 1. 9. 1939); uredba o »nacionalni nevrednosti« (*l'indignite nationale*, uredba z dne 26. 12. 1944); uredba o upravnem očiščenju (*l'epuration administrative* z dne 27. 6. 1944); pregon podjetij na področju tiska, založništva, informiranja in propagande, ki so odgovorna za kolaboracijo (uredba z dne 5. 5. 1945).⁹

2. Obravnavanje kolaboracije v kazenskem in v upravnem pravu

Ukrepi, ki jih je predvidela nova kazenska zakonodaja, so se nanašali tako na materialno pravno kot na procesnopravno plat celotne problematike: zakonodaja je uvedla nekaj novih kaznivih dejanj; določila nekatere procesne rešitve; uredila pa je tudi organizacijo sodišč za njihovo obravnavanje.

Poleg kazenskopravne represije pa je nova zakonodaja opredelila tudi druge oblike obravnavanja oblik, vrst in stopenj kolaboracije: uvedla je upravno-pravne postopke in ukrepe, s katerimi je želela odpraviti učinke kolaboracije – šlo je za postopke t.i. očiščenja (*l'epuration*). Začasna vlada se je odločila, da bo uporabila hitro in polno »očiščenje vseh oseb, ki so na različnih ravneh političnega, upravnega in družbenega življenja bodisi dajali prednost delovanju sovražnika bodisi ovirali odpor Francozov proti okupatorju ali proti vladi v Vichyju.«¹⁰ Poleg teh ukrepov je določila tudi posebne ukrepe za zaplembo protipravnih koristi in ukrepe za povračilo škode žrtvam okupacije.

IV. Obravnavanje kolaboracije v kazenskem pravu (v ožjem pomenu)

1. Nova kazniva dejanja

Med kaznivimi dejanji so v eni skupini tista, ki so bila predmet številnih sprememb v času od 1918 do 1939 in so torej obstajala že pred okupacijo – zločin izdaje v različnih oblikah: nošenje orožja proti Franciji ali proti zaveznikom, predaja vojaških enot, ozemlja, mest, utrd in česar koli drugega sovražniku; vstop v vojaške enote, ki je v vojnem stanju s Francijo, vohunstvo za sovražnika, kaznivo dejanje propagande. Zločin »napadi na zunanjo varnost države«, ki je blažja oblika kaznivih dejanj v tej skupini, obsega prav tako več alternativ: korespondenca s sovražnikom (razgovori ali pisma, za katere ni nujno, da bi bil njihov namen škodovati državi), denunciranje domoljubov, uničenje dokumentov. Tretje kaznivo dejanje (tudi zločin) je trgovanje s sovražnikom (oziroma gospodarsko sodelovanje z njim), ki pa ga je vlada dopolnjevala tudi z določbami uredb v vojnem času.

Popolno novost pa predstavlja kaznivo dejanje (določeno kot zločin) »nacionalne nevrednosti«, ki je bil uveden z uredbo z dne 26. 12. 1944. Vlada je v uredbi tudi pojasnila, zakaj je potrebno in upravičeno uvesti to kaznivo dejanje –

⁸ P.H. Doublet, *La Collaboration* (1945), 271 -272

⁹ Uporaba teh uredb je temeljila na uredbi o ponovni vzpostavitvi republikanske zakonitosti z dne 9. 8. 1944, s katero so bili vsi akti katerihkoli organov režima v Vichyju opredeljeni kot nični; hkrati pa je določila, da pravni predpisi, sprejeti v uredbi z zakonsko močjo dne 1.9. 1939, niso nikoli prenehali veljati. Doublet, 17

¹⁰ Doublet, 70 - 73

čeprav krši načelo *nullum crimen*: »Vsak Francoz, ki je zakrivil značilno protinacionalno dejavnost – četudi ni prekršil nobene norme kazenskega prava – se je izločil (iz svojega okolja, *declassé*); postal je nevreden državljan, katerega pravice je potrebno omejiti v tolikšnem obsegu, v kolikšnem je kršil svoje dolžnosti«. Na očitek o retroaktivni veljavi kazenskega prava (ki je v sodobnem kazenskem pravu striktno prepovedana) je zakonodajalec odgovoril, da ga tu ni mogoče uveljaviti, saj je za to kaznivo dejanje predpisal kazen na časti (*une peine infamante – la degradation nationale*), ne pa kaznovalne kazni ali kazni, povezane z odvzemanjem prostosti. Po mnenju francoskega zakonodajalca iz tega obdobja »kazen nacionalne degradacije ne sodi na področje kazenskega prava v ožjem pomenu; ta pojem je zavestno uveden na področju političnega sodstva, kjer ima zakonodajalec popolno svobodo, še zlasti to (svobodo), da v vsakem trenutku določi pravne posledice, ki jih prinaša dejansko stanje«.¹¹

Zakonodajalec je ob tem določil tudi dejanski stan tega kaznivega dejanja, in sicer tako, da najprej podaja splošno opredelitev, nato pa primeroma (in ne taksativno) navaja možne izvršitvene oblike: »za kaznivo dejanje nacionalne nevrednosti odgovarja vsak Francoz, ki je po 16. 6. 1940 bodisi zavestno v Franciji ali v tujini, neposredno ali posredno pomagal Nemčiji ali njenim zaveznikom, bodisi je kršil enotnost Nacije ali svobodo Francozov ali pa enakost med njimi. Ta zločin obstaja zlasti:

- če je bil član – v kakršnikoli obliki vlad ali psevdovlad, ki so izvajale oblast v Franciji med 16. 6. 1940 in vzpostavitev oblasti začasne vlade Republike Francije na metropolitanskem ozemlju;
- če je zasedal vodstveno funkcijo v osrednjih, regionalnih ali departamentalnih organih za propagando v teh vladah;
- če je zasedal tako funkcijo v (zgoraj naštetih področnih organih) komisariatov za židovska vprašanja;
- če je po 1. 1. 1941 postal ali ostal član – četudi brez aktivnega sodelovanja – katerekoli izmed kolaboracionističnih organizacij, zlasti pa: Službe za legionarje, Milice, skupin Kolaboracija, Afriška falanga, Legije Tri-kolora, (poleg teh naštetih je še devet organizacij);
- če je sodeloval pri organizaciji umetniških, gospodarskih, političnih in drugih manifestacij v dobro kolaboracije s sovražnikom;
- če je objavil članke, brošure, knjige ali je pripravljaval konference v korist sovražnika, v korist kolaboracije z njim, v korist rasizma ali totalitarnih doktrin.

Medtem ko se kazniva dejanja, ki jih je francosko kazensko pravo že do osvoboditve štelo med dejanja zoper zunanjo varnost države, niso bistveno spremenila, je pomenila uvedba novega kaznivega dejanja (ki je bilo uvrščeno v najhujšo skupino kaznivih dejanj, med zločine) novost in je bilo posebej prilagojeno razmeram, nastalim zaradi dolgoletne okupacije francoskega (metropolitanskega) ozemlja. Njegova opredelitev je ne le zelo široka, temveč ponekod tudi ohlapna. Morda je zvezi z njim še najbolj presenetljivo stališče francoske vlade, ki sprejema institucijo politične justice ter jo opravičuje prav z izjemnimi razmerami, v katerih se je država (z njo pa tudi njeni državljani) znašla zaradi vojnih dogodkov.

2. Sankcije

Kot smo ugotovili v zgodovinskem pregledu, se je francoska kazenska zakonodaja na področju kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države, vse od konca prve svetovne vojne polagoma razvijala v to smer, da postanejo to kazniva dejanja »splošnega prava« (*de droit commun*) in s tem izgubijo status političnih kaznivih dejanj, ki je bil specifičen – predvsem blažji. Z uredbo z zakonsko močjo z dne 29. 7. 1939 je bilo omogočeno tudi za ta dejanja – če so sodila v

¹¹ Doublet, 29

skupino zločinov ~ izreka smrtno kazen. V »osvoboditveni« zakonodaji se ta položaj ni spremenil: pristojna sodišča so lahko izrekala vse oblike kazni odvzema prostosti, ki so bile predpisane, vključno z dosmrtnim zaporom, prav tako pa tudi smrtno kazen.

Novost pa je pomenila kazen »nacionalne degradacije«, ki jo je uvedla uredba z dne 26. 12. 1944. Ta je obsegala skupaj 14 oblik odvzema določene pravice ali pa določitev določene prepovedi; če oseba, ki ji je bila izrečena ta kazen, ni spoštovala izrečenih odvzemov pravic oziroma prepovedi, pa je bila zagrožena kazen zapora od enega do petih let in denarna kazen. Nekatere izmed najbolj značilnih odvzemov pravic oziroma prepovedi so bile naslednje:

- izguba volilne pravice, prepoved nošenja odlikovanj;
- odvzem ali izločitev iz vseh funkcij, zaposlitev, javne službe in ustanov;
- izguba vojaških činov kateregakoli rodu vojske;
- odvzem ali izločitev iz funkcije upravljavca, direktorja, glavnega tajnika - če gre za funkcije, na katere imenuje država (opis je mnogo podrobnejši);
- prepoved opravljati naloge porotnika, eksperta, arbitra (opis je mnogo podrobnejši);
- odvzem oziroma izločitev iz vrst odvetnikov, notarjev, zaprisežencev (opis je podrobnejši);
- prepoved ustanoviti šolo ali v njej poučevati, biti zaposlen v izobraževalni instituciji kot profesor ali vzgojitelj (opis je mnogo podrobnejši);
- odvzem ali izločitev iz vseh organov, katerih naloga je predstavljati različne poklice;
- prepoved voditi podjetje na področju založništva, tiska, radia, kina ali prepoved sodelovati v teh dejavnostih;
- prepoved biti ravnatelj centralnega sedeža banke ali zavarovalnice.

Kazen nacionalne degradacije je bilo mogoče izreči za določen čas ali pa kot trajno sankcijo. Če so bile ugotovljene olajševalne okoliščine, je njeno trajanje lahko trajalo pet let, kar je bil minimum te kazni.

Poleg te kazni je bilo mogoče izreči kot stransko kazen še zaplenbo premoženja v celoti ali deloma - če so bili spolnjeni pogoji za izrek te kazni, določeni v CP. Na novo je bila določena tudi možnost izreči novo sankcijo - prepoved bivanja (v določenem kraju - v Franciji, Alžiriji, kolonijah ali protektoratu).¹²

Predstavljena kazen v temeljni obliki ni imela za posledico odvzema prostosti, predstavljala pa je za osebo, ki ji je bila izrečena, hude omejitve. Odvzem nekaterih pravic oziroma nekatere prepovedi, ki jih je obsegala, so bile podobne stranski kazni, ki jo je poznal CP - državljanski degradaciji oziroma odvzemu državljskih, civilnih in družinskih pravic - vendar so opozarjali na to, da je ni dovoljeno zamenjevati s tema sankcijama.

3. Pristojnost sodišč

Uredbe začasne vlade so določale dve vrsti sodnih organov, ki so obravnavali različne oblike kolaboracije: sodišča pravice (*les cours de justice*) in državljanske senate (*les chambres civiques*). Sodišča pravice so bila ustanovljena na sedežih pritožbenih sodišč, ki so jih vzpostavili takoj, ko je bilo področje osvobojeno in je bila na njem vzpostavljena »zakonitost republike«. Takšno sodišče je bilo pristojno za odločanje o vseh (kaznivih) oblikah kolaboracije in je delovalo v sekcijah. Sodišču je predsedoval sodnik; sekcije (senate) pa je sestavljalo pet oseb - predsednik senata, ki je bil sodnik, ter štirje porotniki. Porotniki so bili določeni v skladu z določbami zakonika o kazenskem postopku. (ZKP)

Postopek pred temi sodišči je deloma bil določen z uredbami začasne vlade, deloma pa je tekel v skladu z določbami ZKP-ja. Ena izmed posebnosti je

¹² Doublet, 28, 60-62

bila ta, da je vodil obtožbo funkcionar - »državni komisar«; iz vrst sodnikov oziroma tožilcev ga je imenoval pravosodni minister na predlog generalnega tožilca.

V. Obravnavanje kolaboracije v upravnem pravu (v kaznovanem pravu v širšem pomenu)

1. Ukrepi upravnega prava v zvezi s kolaboracijo v ožjem pomenu

Ena izmed uredb začasne vlade (4. 10. 1944) je predvidela kot začasne ukrepe za osebe, »ki so nevarne za obrambo države in za varnost republike«, posebne ukrepe upravne narave. Rešili naj bi nujne primere takoj po osvoboditvi posameznega kraja, ko sodni organi še niso mogli prevzeti svojih funkcij.¹² Za izrek teh ukrepov je bil pristojen prefekt (vodja departmaja), ki je lahko izrekel naslednje ukrepe upravne narave: prepoved bivanja v določenem kraju; določitev prebivališča in upravo internacijo.

Posebne »verifikacijske« komisije v departmajih pa so preverjale utemeljenost njihovega izrekanja. V najpomembnejših departmajih - Seine, Seine-Marne, Seine-Oise, Moselle- je te komisije imenoval minister za notranje zadeve, v ostalih pa upravni funkcionar - regionalni komisar Republike. Komisije so bile dolžne proučiti utemeljenost obtožb za posamezno osebo in so izrek ukrepa lahko potrdile, ga spremenile ali predlagale njegovo odpravo.

Po današnjih merilih tak način krši eno izmed temeljnih načel prava o človekovih pravicah, namreč da sme sankcijo, povezano z odvzemanjem prostosti, izreči le neodvisno, z zakonom ustanovljeno sodišče, medtem ko je očitno, da je v gornjem primeru šlo za ukrepe odvzema ali (vsaj) omejitve prostosti, ki jih je izrekal državni upravni organ. Francoski avtorji so že o nastanku teh ukrepov in ob njihovi zgodnji uporabi opozarjali, da gre za izjemne ukrepe, ki jih je mogoče upravičiti samo s tem, da sodne oblasti v državi, ki so jo osvobajali, še ni bilo mogoče v celoti vzpostaviti in da je uporaba teh ukrepov dopustna le v posebej določenih, ozkih okvirih.¹³

2. Postopki »očiščenja« (*l'epuration*)

»Politične čistke (očiščenje) sodijo k zgodovini enako kot nevihte k vremenu,« ugotavljata v uvodu v zbirko razprav o političnih čistkah v Evropi Klaus-Dietmar Henke in Hans Woller¹⁴. Toda včasih in ponekod so dosegle nevzdržne razmere - in tisti, ki smo dovolj stari, da smo jih (so)doživljali pod različnimi totalitarnimi režimi, vemo, da so predstavljale eno izmed najhujših kršitev človekovih pravic in eno najhujših sredstev zastraševanja.

Tudi demokratični državni sistemi so v bližnji zgodovini posegali po njih - najbolj pogosto verjetno po drugi svetovni vojni. Države, ki so jih med drugo svetovno vojno zasedle naci fašistične sile, so po njenem koncu praviloma posegle po ukrepih te vrste, vendar so bili načini in sredstva, ki so jih pri tem uporabile, zelo različni: demokratični sistemi so vsaj poskusili urediti to področje s pravnimi sredstvi, čeprav je znano, da pravno korektnih postopkov ni bilo mogoče vedno zagotoviti. Na drugi strani pa so totalitarni sistemi uporabljali ukrepe te vrste kot oblike najhujše represije ne le v povojnih razmerah, temveč pogosto tudi v mirnem času.

Ena izmed držav, ki je ta proces želela opraviti »hitro in temeljito«, vendar na pravno urejen način, je bila Francija. Ob tem velja poudariti, da je pravni vidik samo eden izmed vidikov, ki jih obsega ta večplastni in zapleteni pojav. Poleg tega sta zelo pomembna gotovo še politični in zgodovinski vidik, ki dajeta temelj za

¹² Doublet, 31 - 33

¹⁴ Doublet, 33

širši pogled na družbeno dogajanje. Ta dva pogleda presegata okvir, ki si ga je zastavil pričujoči prikaz, ki se bo ukvarjal samo s pravnimi vidiki tega pojava.

3. Področja »očiščenja«

Začasna francoska vlada, ki je želela speljati ta postopek hitro in temeljito, je sprejela potrebne pravne akte od leta 1944 dalje, z njimi pa je predvidela ukrepe »očiščenja« na vseh pomembnih področjih državnega delovanja: na področju političnega življenja, uprave, pri nekaterih vrstah avtonomnih institucij, ki so imele upravno naravo, na področju ekonomije, na področju določenih svobodnih poklicev, na področju tiska in na univerzah; v ta proces so bila vključena še nekatera druga področja.¹⁶

»Očiščenje političnega življenja« se je nanašalo na odstranitev s funkcij vseh posameznikov, ki so zasedli funkcije v aparatu države po 16. juniju 1940. Bistvena značilnost teh postopkov je bila odprava vseh in vsakršnih političnih (torej voljenih) organov, ki jih je vzpostavil bodisi okupator bodisi vichyjski režim. Posamezne uredbe so predvidevale vzpostavitev tistih teles, ki so in kakor so obstajali pred 16. junijem 1940. Ti ukrepi so veljali tako za člane voljenih organov v departmajih kot za občinske svete. Ob tem pa so uredbe določale na eni strani številne omejitve za tiste posameznike, ki so – čeprav so pred 16. 6. 1940 sodelovali v posameznem organu – po tem datumu sodelovali z okupatorjem; predvidele pa so tudi postopke, s pomočjo katerih je bilo mogoče takšne prepovedi odpraviti. V teh postopkih so sodelovali in odločali predvsem udeleženci bojev za osvoboditev in člani odporniškega gibanja.¹⁷

»Očiščenje na področju državne uprave« se je nanašalo na sodnike in tožilce in na z njimi izenačeno skupino funkcionarjev v upravi (*magistrat de l'ordre administratif*); na funkcionarje, zaposlene, delavce in katerekoli druge člane državne uprave; na iste skupine oseb (funkcionarje, zaposlene, delavce in katerekoli druge člane državne uprave), ki so bile zaposlene v katerikoli ustanovi, ki je bila ustanovljena v okviru javnega prava in je prejela javna sredstva; na iste skupine oseb, ki so bile zaposlene v kateremkoli podjetju, ki je imelo javno koncesijo ali državni privilegij; na določene skupine zaposlenih na trgovinskih sodiščih; na oficirje vseh činov ter na mladinske vodje. Postopki so se nanašali tako na osebe, ki so bile aktivne, kot na upokojene.¹⁸

Zoper vse posameznike iz zgoraj naštetih skupin so pravni predpisi predvideli uvedbo disciplinskega postopka in izrek disciplinskih kazni, »...če je posameznik s svojimi dejanji, s pisnimi akti ali z osebnim odnosom (*par ses actes, par ses écrits, par son attitude personnelle*) dajal prednost kateremukoli podjetju sovražnika; nasprotoval naporom Francije in njenih zaveznikov, zlasti z denunciacijami; kršil ustavne institucije ali temeljne javne svoboščine; se je zavestno okoristil ali se je poskusil okoristiti z uporabo pravil dejanskih oblastnikov, ki so bila v nasprotju z zakoni, ki so veljali dne 16. junija 1940.«¹⁹ Ta ravnanja so bila določena alternativno, tako da je vsako izmed njih predstavljalo izvršitveno ravnanje disciplinske kršitve.

Kršitve te vrste so obravnavale posebne komisije (*commission d'épuration*), ki jih je lahko imenoval minister za svoje področje. Minister je bil tudi tisti, ki je po opravljenem postopku izrekel sankcijo. Pravna sredstva v postopku so bila zelo omejena – pritožba je bila možna samo zaradi zlorabe oblasti; o njej pa je odločal Državni svet (tedaj najvišje upravno sodišče).²⁰

¹⁶ Politische Säuberung in Europa, er. Klaus-Dietmar Henke in Hans Woller (1991), 7

¹⁶ Doublet, 71 -130

¹⁷ Doublet, 70-77

¹⁸ Doublet, 78 - 86

¹⁹ Doublet, 79

²⁰ Doublet, 81

Disciplinske sankcije, ki jih je bilo mogoče izreči, so predstavljale zelo razvejan sistem. Obsegale so izključitev z delovnega mesta, razvrstitev v nižji razred ali nižjo stopnjo, odpustitev z dela, službeno upokojeitev, začasno ali stalno zadržanje pokojnine, stalno ali začasno prepoved opravljanja poklica, izključitev iz vojaškega kadra s pokojnino ali brez nje, stalno ali začasno prepoved nošenja odlikovanj in uživanje posebne obravnave, ki je povezana z njimi.²¹

Posebej so uredili postopek očiščenja za tiste funkcionarje, ki jih je vichyski režim imenoval na izjemen način; prav tako so bile na poseben način urejeni postopki očiščenja v upravnih policijskih enotah departmaja Seine, ki obsega Pariz.

»Očiščenje v nekaterih avtonomnih institucijah, ki so imele upravno nara-vo«²², se je nanašalo na institucije socialnega zavarovanja, vzajemnega zavarovanja, blagajne za povračila in družinske prejemke ter za plačane dopuste in hranilnice. V tej skupini je šlo za različne institucije, ki so se ukvarjale s področji, ki jih danes označujemo kot pokojninsko, socialno in zdravstveno zavarovanje. Ukrepi »očiščenja«²³ so se nanašali na osebe z vodstvenimi pooblastili, pa tudi na vse zaposlene v teh institucijah.²⁴ Ravnanja, zaradi katerih je bilo mogoče uvesti postopek in izreči sankcije, so bila enaka kot tista v skupini državne uprave. Sankcije, postopek ter organi, ki so vodili postopke očiščenja in izrekli sankcije, so bili podobni kot tisti, ki so delovali pri državni upravi.²⁵

»Očiščenje na področju gospodarstva«²⁶ se je nanašalo na podjetja, zadrage, profesionalne sindikate, organizacijske odbore, kmetijsko dejavnost.²⁷ Začasna vlada je bila mnenja, da bo gospodarsko oživljanje nemogoče, če bodo na gospodarskem področju delovali posamezniki (na katerikoli stopnji), ki so dajali prednost okupatorju ali so ovirali odpor Francozov. Po mnenju avtorja Doubleta je vlada menila tudi, da bodo sodni postopki, ki bodo tudi urejali vprašanja sodelovanja z okupatorjem, tako dolgotrajni, da je potrebno pripraviti tudi upravno-pravne ukrepe in postopke za »očiščenje«²⁸ (kolaboracionizma) na gospodarskem področju. Izvršitvena ravnanja »sodelovanja z okupatorjem«²⁹ so bila zelo splošna – sankcije je bilo mogoče izreči storilcu, ki je »dajal prednost kakršnemukoli načrtu sovražnika; ali je nasprotoval vojnim naporom Francije ali njenih zaveznic; ali je oviral odpor Francozov, zlasti z denunciacijami.«³⁰ Sankcije so bile deloma častne (graja z objavo ali brez nje na delovnem mestu), odstranitev z delovnega mesta, pogojna odstavitev z dela, odpoved z odškodnino ali brez nje; za osebe na vodilnih mestih je bila predvidena tudi prepoved zadržati neko vodilno delovno mesto ali prepoved izvrševati naloge upravljanja (v podjetju). Organ, ki je vodil postopek in izrekal sankcije, je bil vzpostavljen na novo – šlo je za regionalni odbor različnih poklicev za očiščenje.³¹ Ta je lahko oblikoval sekcije za posamezna gospodarska področja – od zavarovalništva, gradbeništva, goriv in številnih drugih do rudarstva, metalurgije, tekstilne industrije in transporta.

»Očiščenje v določenih svobodnih poklicih, v tisku in na univerzi«³² je zajemalo postopke v odvetništvu, tisku in na univerzah. Kar zadeva odvetništvo, so predpisi začasne vlade prepustili postopke odvetniškim zbornicam – »zato da bi spoštovali, v skladu s tradicijo republike, tradicionalne svoboščine odvetništva.«³³ V postopke te skupine pa so bili vključeni tudi zdravniki, zobozdravniki in babice; umetniki različnih zvrsti; tisk; računovodje in študentje. Postopki so praviloma potekali v okviru posebej oblikovanih organov znotraj teh

²¹ Doublet, 81-82

²² Doublet, 87-94

²³ Doublet, 88

²⁴ Doublet, 88-90

²⁵ Doublet, 95-112

²⁶ Doublet, 96

²⁷ Doublet, 96-97

²⁸ Doublet, 112-127

²⁹ Doublet, 112

poklicnih skupin, sankcije pa so obsegale predvsem različne oblike prepovedi, predvsem prepoved opravljanja poklica za določen čas.

Za vse skupine »očiščevalnih postopkov« so bile predvidene možnosti uporabe pravnih sredstev na pritožbene organe, predčasna prekinitev sankcije, v nekaterih primerih tudi plačilo določene odškodnine. Zakonodajalec je torej poskusil vnaprej opredeliti ne le kršitve in sankcije zanje, temveč tudi možnosti za pritožbeno pot in predčasno prenehanje sankcije.

VI. Poskus ocene kazenskopravnih in upravnopravnih ukrepov za obravnavanje kolaboracije

Kazenskopravna represija kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države je bila deležna zakonodajalčeve pozornosti že vse od časa konca prve svetovne vojne – namen tedanjih sprememb je bil doseči prenos teh kaznivih dejanj s področja političnih kaznivih dejanj, ki naj bi ostala omejena predvsem na verbalne oziroma mišljenjske delikte, med kazniva dejanja, ki ne uživajo posebnih privilegijev (*infractions de droit commun*). Drugi namen teh sprememb pa je bil tudi zagotoviti razmejitve med kaznivim dejanjem izdaje in špijonaže, ki je francosko kazensko pravo dotlej ni poznalo – zlasti dogodki v času prve svetovne vojne so pokazali, da je razlikovanje ne le utemeljeno, temveč tudi nujno potrebno. Potek druge svetovne vojne in dotlej nepredstavljiva popolna okupacija francoskega metropolitanskega ozemlja za zelo dolgo obdobje so potrebo po takem razlikovanju v celoti upravičili.

Poleg že obstoječih kaznivih dejanj zoper zunanjo varnost države pa predstavljajo novost rešitve, ki jih je francoska začasna vlada (ki je imela v času okupacije tudi zakonodajno vlogo) oblikovala v času, ko je del ozemlja še bil pod okupacijo; v nič manjši meri pa so zanimiva stališča, s katerimi je zakonodajalec sam pojasnil nekatere novosti, ki so bile v nasprotju z dotlej veljavnimi pravili kazenskega prava. V mislih imam predvsem uvedbo novega kaznivega dejanja nacionalne nevrednosti in kazni zanj ter stališča, da gre v tem primeru za politično justico, kjer načelo prepovedi retroaktivne veljavnosti kazenskega zakona ne velja, še zlasti zato, ker zakonodajalec ni predvidel kazni, povezane z odvzgom prostosti, ampak (samo) kazni na časti – ki pa so pomenile odvzem pomembnih pravic posameznika, ali pa so predstavljale prepovedi, ki so mu odvzele najpomembnejše pravice (na primer zaposlitev). Francoska kazenskoppravna stroka ni ne tedaj (in kolikor morem presoditi) niti kasneje postavila pod vprašaj upravičenosti takih rešitev – izjemnost položaja, v kateri so se znašli država in njeni državljani, je zanje predstavljala okoliščino, ki je opravičevala tudi nekatere rešitve in ukrepe, ki niso v celoti spoštovali klasičnih načel kazenskega prava.

Po drugi strani pa je očitno, da je začasna vlada vprašanju pravnega urejanja problemov, ki so nastali zaradi kolaboracije, posvetila izredno veliko pozornost in oblikovala sistem pravnega delovanja na tem področju takoj, ko so za to obstajale možnosti; ta sistem pa je tudi sproti spreminjala in dopolnjevala. Če upoštevamo, da so bili vsi predpisi sprejeti v času, ko je bila država v vojnem stanju in je bil njen velik del še okupiran, moramo ugotoviti, da je vlada posvečala veliko pozornost ne le predpisom materialnopravne narave, temveč tudi postopkovnim in organizacijskim – želela je, skratka, zagotoviti zakonitost postopanja v tedanjih (povsem izrednih) razmerah.

Morda še bolj kot kazenskopravni ukrepi pa so zanimivi ukrepi upravnopravne narave – ukrepi, ki so predvideli postopke »lustracije« (kot bi rekli v jeziku, ki nam je časovno bližji) na praktično vseh področjih družbenega in gospodarskega življenja. Gre za postopke, ki jih je mogoče primerjati s postopki »denacifikacije«, ki jih je poznala predvsem poveljna Nemčija (v mnogo manjši meri Italija in Avstrija), pa tudi v državah jugovzhodne in vzhodne Evrope, kjer pa so bili ti postopki bolj izraz revolucionarnega delovanja kot

vneprej določenega pravnega postopanja. Nobenega dvoma pa ni, da so pravni okviri teh postopkov v Franciji dajali organom, ki so po njih postopali izredno široko področje delovanja tako glede ravnanj posameznika, ki je sodilo v okvir »epuracije« kot glede področij, ki jih je le-ta zajela. Tudi tukaj moramo ugotoviti, podobno kot pri kazensko pravnih ukrepih, da ni bilo večjih kritičnih ocen predvidenih rešitev, ki jih je strokovna javnost sprejela kot nujne za ureditev povojnega življenja.

VII. Obseg obravnavanja kazensko-pravnih oblik kolaboracije pred pristojnimi sodišči oziroma organi

Kot poroča Garcon, so sodišča pravice in državljanski senati začeli z delom leta 1944, odpravili pa so jih z zakonom z dne 29. julija 1949; nekatere že začete zadeve so bile končane do konca leta 1949. Zaradi nekaterih izjemnih razlogov (zlasti sojenja v odsotnosti) je z delom nadaljevalo samo še največje med temi sodišči – sodišče v Parizu, ki je dokončno prenehalo z delom 31. decembra 1951. V času petih let (od julija 1944 do konca 1949. leta) so obojni obravnavali 311.516 zadev; 140.011 jih je bilo ustavljenih na samem začetku, 43.501 pa potem, ko so bile zbrane prve informacije. Sodišča pravice so vodila postopek v 57.954 zadevah, državljanski senati pa v 69.797 zadevah. V kontradiktornem postopku je bilo 2.853 oseb obsojenih na smrt, od tega je bilo izvršenih 767 smrtnih obsodb. V odsotnosti je bilo obsojenih na smrt 3.910 oseb. Skupaj je bilo torej obsojenih na smrt 6.763 oseb; 38.266 oseb je bilo obsojenih na odvzem prostosti; 2.702 na dosmrtno prisilno delo; 10.637 na prisilno delo v določenem trajanju; 2.044 na sankcijo na prostosti, imenovana »rekluzija«³⁰; 22.883 oseb je bilo obsojenih na kazen zapora. Kar zadeva kaznivo dejanje nacionalne nevrednosti, je bilo zanj obsojenih 49.723 oseb. Sodišča pravice so izrekla oprostilno sodbo v 6.724 primerih, državljanski senati pa v 19.453 primerih. Poleg tega so ti senati obsodili na kazen nacionalne nevrednosti še 3.184 oseb, a so kazen takoj odpravili.³¹

Številčni podatki o uporabi ukrepov upravnega prava, torej podatkov o postopkih »epuracije«, mi, žal, niso bili dostopni. P. Novick, ki je posvetil problemu očiščenja monografijo, podatkov o teh upravnopravnih postopkih ne objavlja; presenetljivo je, da se z vprašanji upravnopravnega očiščenja ukvarja le obrobno; je pa hkrati res, da se njegova analiza nanaša predvsem na sociološke in politološke vidike celotnega procesa. Eden izmed razlogov za pomanjkanje teh podatkov je verjetno tudi okoliščina, da upravnopravni postopki, ki so se končali s sankcijo, ki je imela v sebi tudi kaznovalne sestavine, v tistem času niso bili obravnavani kot »kazenski« niti kot »kaznovalni«. Čeprav podatkov o obsegu teh postopkov, vanje vključenih oseb in izrečenih sankcij ni podatkov, je upravičena domneva, da je bilo število teh postopkov bistveno višje, kot je bilo število tistih, ki so jih obravnavala sodišča pravice in državljanski senati, saj je bilo področje delovanja organov, ki so bili pristojni za te postopke, bistveno širše.

VIII. Namesto zaključka

Namen pričujočega prispevka je predstavitev pravnih rešitev francoskega pravnega sistema, s katerimi je ta sistem obravnaval primere sodelovanja Francozov z okupatorji. Analiza je pokazala, da je francoski zakonodajalec razvil razvejan sistem teh ukrepov in tudi različne oblike obravnavanja; da je sprejel nekatere rešitve, ki jim je mogoče očitati, da ne spoštujejo splošno sprejetih načel kazenskega prava; da je na upravnopravnem področju predvidel izredno široka

³⁰ Ta sankcija je bila pravno gledano varnostni ukrep, ki se je izrekal povratnikom in se je izvrševal v francoskih kolonijah.

³¹ Vsi podatki so povzeti po Garcon, 266

področja preverjanja državljanov glede tega, ali so sodelovali z okupatorjem in je v nekaterih primerih za obliko sodelovanja zadoščalo že posameznikovo stališče ali samo članstvo (tudi pasivno) v določeni organizaciji.

Toda kljub temu da je izbral tudi takšne rešitve, se v celotnem izhodišču za obravnavanje kolaboracije kaže skrb za to, da s pravnimi sredstvi in na pravno vnaprej določen način uredi to področje. Zakonodajalec je kljub zelo težkim razmeram težil k temu, da opredeli krog možnih storilcev, krog prepovedanih ravnanj, sankcije, organe, ki naj ta ravnanja obravnavajo, postopek, po katerem se morajo ravnati; predvidel je možnosti za pravna sredstva (pritožbene poti) in ne nazadnje tudi možnosti za spregled sankcij ali njihovo omilitev. V celoti vzeto lahko rečemo, da je spoštoval temeljna pravila prava kot stroke in kot vrednostne orientacije; spoštoval je tisto, kar danes označujemo s pojmom »pravna država«. Ali, če uporabim misel na začetku tega prispevka citiranega pisca – kršitev je želel utemeljiti na individualni krivdi posameznika.

Prav dejstvo, da je šlo za sistem ukrepov, ki je bil pravno urejen in je tudi njegova implementacija potekala po pravno določenih poteh, je prispevalo k temu, da je bil dojet kot upravičen v danih okoliščinah in kot primeren za dosego svojih ciljev. Kritična presoja uvedenega in izvedenega sistema se je oblikovala kasneje in je bila (seveda) pogojena s političnimi izhodišči in ocenami. Kot ugotavlja Novick so te ocene in nastali spori nastajali le tedaj, ko so služili »bojem v sedanjosti«. ³² To, kar je v Franciji zbujalo resno kritiko, so bili izvensodni postopki in izven sodneusmrtnitve, ki so bile izraz arbitrarnega, pravno neurejenega in zato nelegalnega (in tudi nelegitimnega) delovanja. Francoski primer urejanja problemov kolaboracije po moji oceni kaže, da je bilo mogoče tudi v tistih vojnih razmerah zagotoviti pravno ustrezen, legalen in tudi legitimen sistem razreševanja tega problema.

Literatura

- Bavcon, Ljubo in soavtorji, Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve, Globus, Zagreb/Ljubljana, 1987, 285
 Doublet P.H., La Collaboration, Paris, 1945, 283
 Garcon, Emile, Code Penal Annote, Nouvelle Edition, Tome Premier, Recueil Sirey, Paris, 1952
 Novic, Peter, L'Epuración Francaise, Editions Balland, Paris, 1985, 364
 Politische Säuberung in Europa (hrsg. Von Klaus-Dietmar Henke und Hans Woller), dtv, 1991, 395

Alenka Šelih

STRAF- UND VERWALTUNGSRECHTLICHE STANDPUNKTE DER ERÖRTERUNG DER KOLLABORATION IM FRANZÖSISCHEN RECHTSYSTEM

Zusammenfassung

Der Beitrag erörtert die strafrechtlichen und verwaltungsrechtlichen Maßnahmen gegen die unterschitlichen Formen der Kollaboration (mit dem Besatzer) im französischen Rechtssystem. Er gliedert die strafbaren Handlungen gegen die äußere Sicherheit des Staates in historischer Hinsicht auf, stellt dann die Entwicklung dieses Gebietes bis zum Beginn des Zweiten Weltkriegs und

³² P. Novick, L'Epuración Francaise, (1985), 300

sofort nach der Befreiung Frankreichs vor. Die Autorin zeigt strafbare Handlungen in Verbindung mit der Kollaboration, Sanktionen, grundlegende Merkmale des Verfahrens und Organe, die diese Angelegenheiten bearbeiteten. Dargestellt werden verwaltungs-rechtliche Maßnahmen auf diesem Gebiet, die alle bedeutendem Bereiche des gesellschaftlichen Lebens integrierten. Grundlegender Ausgangspunkt für die Autorin ist, dass es auch in Kriegsverhältnissen und sofort danach möglich war, ein Rechtsvorschriften zu schaffen, welches diesen Bereich auf legale und legitime Art und Weise regelte.

ILEGALNA SKUPINA FERDINANDA SERNECA

Mateja Čoh*

UDK 343.326(497.4)"1945/1949"

ČOH Mateja: Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 529

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Sernečeva ilegalna skupina je bila ena največjih ilegalnih skupin, ki so med leti 1945 in 1949 delovale v Sloveniji. To je edina ilegalna skupina, ki je prihajala v Slovenijo iz Avstrije in se je po izvedenih akcijah tja tudi vračala. Skupino, ki je delovala na območju Pohorja in Kozjaka, je vodil Ferdinand Sernec iz Selnice ob Dravi. Imela je največ 19 članov, ki so bili oboroženi. Izvajala je roparske napade na zadruge, krajevne ljudske odbore in posamezne knete, napadala je aktiviste OF, KP in stražarje na meji ter se spopadala z enotami Knoja. Člani skupine so zbirali informacije o Udbi, vojski in razpoloženju med ljudmi. V Slovenijo so prinašali tudi propagandno gradivo, med katerim je bilo največ letakov z znakom in zahtevami Matjaževe vojske ter slik kralja Petra in na ta način širili propagando proti komunističnemu sistemu v Jugoslaviji in za vrnitev kralja Petra.

UDC 343.326(497.4)"1945/1949"

ČOH Mateja: The Sernec Illegal group. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 529

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The Sernec illegal group was one of the largest illegal groups operating in Slovenia, during 1945-1949. It was the only illegal group coming from Austria to Slovenia and returning there after operation carried out. It operated on Pohorje and Kozjak and was led by Ferdinand Sernec from Selnica ob Dravi. It was composed of 19 members at the most, who were armed. It carried out robberies of cooperatives, local people's committees and individual peasants, attacked activists of the Liberation Front (OF), Communist Party, border guards entered into conflict with units of KNOJ (Corpus of National Defence of the Yugoslav Army). Members of the group collected information on UDBA, the military, the breadth of the Matjaž Movement and people's attitudes. They brought propaganda material to Pohorje and Kozjak, mostly in the form of fliers, with logos and requests of the Matjaž Army and pictures of King Peter, thus extending propaganda against the Communist system in Yugoslavia and favouring the return of King Peter.

* Dr. Mateja Čoh, Ulica heroja Bračiča 18, SI-2000 Maribor

1. Uvod

Po koncu druge svetovne vojne je nova oblast, ki jo je imela Komunistična partija Slovenije oziroma Jugoslavije (KPS, KPJ), naletela tudi na nekaj oblik odpora med ljudmi. Ta odpor je bil med drugim posledica nezadovoljstva ljudi s številnimi, predvsem administrativnimi ukrepi nove oblasti. Posebej želimo izpostaviti nezadovoljstvo med kmeti, ki so nasprotovali predvsem ukrepom na področju kmetijstva (agrarna reforma, obvezni odkupi, oddaje). Ena od oblik tega odpora je bilo zbiranje in delovanje različnih večjih ali manjših ilegalnih skupin in organizacij, ki so se skrivale in delovale v Sloveniji ali pa so iz sosednjih držav, predvsem iz Avstrije in Italije, prihajale v Jugoslavijo oziroma Slovenijo. Te ilegalne skupine so na različne načine, tudi z orožjem, nastopale proti novi oblasti.

V Sloveniji je v prvem povojnem obdobju, od leta 1945 do 1949, delovalo več kot 35 ilegalnih skupin, ki jih je Uprava državne varnosti (Udba) poimenovala »bande«. O njihovem nastanku, organizaciji in delovanju imamo na razpolago zelo malo literature, ki v večini primerov nekritično obravnava to problematiko. Avtorji so v nekaterih primerih bivši uslužbenci Udbe in tisti posamezniki, ki so imeli dostop do ustreznih dokumentov.¹ V literaturi in dokumentih Udbe, ki je zbirala gradivo o ilegalnih skupinah in ga danes hrani Arhiv Republike Slovenije,² se za nastanek, organizacijo in delovanje ilegalnih skupin najpogosteje uporablja naziv Matjaževa gibanja. Pripadniki Matjaževega gibanja so se po koncu vojne zbirali v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji. Tam so za svoje delovanje organizirali obveščevalne centre, ki naj bi podpirali delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji. Za temeljni cilj gibanja so postavili rušenje obstoječega komunističnega sistema v Jugoslaviji ter vrnitev kralja Petra II. v Jugoslavijo. Ta cilj so nameravali doseči v dveh fazah. V prvi je bil glavni cilj Matjaževega gibanja oziroma delovanja ilegalnih skupin izvajati propagandne akcije proti obstoječi oblasti in za Matjaževo gibanje. Z ustanavljanjem t. i. Matjaževih odborov in enot t. i. Matjaževe vojske kot osnovnih organizacij Matjaževega gibanja so želeli vzpostaviti terensko organizacijo, ki bi pripravila teren za prihod t. i. Jugoslovanske kraljeve vojske in znotraj nje Slovenske vojske v domovino. Takrat bi se začela druga faza Matjaževega gibanja, v kateri bi Slovenska vojska s pomočjo Britancev in Američanov in na podlagi vzpostavljene terenske organi-

¹ O delovanju ilegalnih skupin v Sloveniji v letih 1945 – 1952 glej: Dragan Marković, Nikola Milovanović, Đuro Rebić: *Bojevniki za mir 1, V plamenih vojne*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1984 (dalje D. Marković idr.: *Bojevniki za mir*). Zdenko Zavadlav: *Križarji, Matjaževa vojska na Slovenskem*, Založba Horvat MgM, Ljubljana 1994 (dalje Z. Zavadlav: *Križarji*). Veronika Kodrun: *Požarjevo skupina, Križarsko – kmečki upor ali Udbovska provokacija*, Diplomsko naloga, Pedagoška fakulteta, Maribor 1999. Bernard Petek: *Matjaževa gibanja in slovenska križarska vojska (1945 – 1950)*, »Z vero v Boga, za kralja in domovino«, Diplomsko delo, Pedagoška fakulteta, Maribor 2000.

Danes pa so nam dostopne najnovejše ugotovitve o delovanju križarskih skupin na Hrvaškem. Z njihovim delovanjem se v zadnjih letih namreč ukvarja hrvaški zgodovinar dr. Zdenko Radelić iz *Hrvatskog instituta za povijest* v Zagrebu. Leta 2002 je izšla njegova monografija z naslovom *Križari – gerila u Hrvatskaj 1945 – 1950*. Monografija predstavlja prvo obsežnejše zgodovinsko delo o oboroženem odporu proti oblasti KP na Hrvaškem po drugi svetovni vojni. To je do sedaj tudi edina zgodovinska raziskava na ozemlju bivše Jugoslavije, ki kritično in objektivno obravnava problem delovanja ilegalnih oziroma križarskih skupin.

² Arhiv Republike Slovenije, Oddelček za dislocirano arhivsko gradivo III, AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, Bande (dalje ARS III, Bande). Arhiv hrani gradivo o naslednjih ilegalnih skupinah: »banda Palček«, »banda Poklač«, »banda Požar Franca«, »Sernečeva banda«, »banda Tomažič Martina«, »Šajnovičeva banda«, »Slanova banda«, »Markojeva banda«, »banda Žakelj Jakoba«, »banda Rigo Murati«, »Škamličeva banda«, »Humska banda«, »banda Slavec Ivana«, »Banda Ahačič – Lavseger«, »banda Zajc Jakoba«, »banda Stadki vrh« ter o t. i. ilegalnih organizacijah »GROM«, »SAKO«, »G.R.I.«, »SPA«, »OBO«, »Mladi muslimani« in »Balkanska straža«.

zacije z vojaškimi akcijami zrušila obstoječi sistem v Jugoslaviji in omogočila vrnitev kralju Petru II.

Udba je organizacijo in delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji povezovala z dvema pomembnima organizacijama jugoslovanskih (in slovenskih) emigrantov, ki sta nastali v Avstriji kmalu po koncu vojne. Prva taka organizacija je bil Nacionalni komite Kraljevine Jugoslavije (NKKJ), najverjetneje ustanovljen konec maja ali v začetku junija 1945 v Salzburgu. Prešel je različne faze razvoja, dokler ni bil potrjen s strani Zavezniškega sveta za Avstrijo kot organ, ki je moral v prvi vrsti skrbeti za izboljšanje socialnega položaja jugoslovanskih beguncev v Avstriji. Pristojen je bil za registracijo jugoslovanskih državljanov v Avstriji, če so se seveda pri njem prijavili. Zavezniške okupacijske oblasti v Avstriji so NKKJ sicer prepovedale kakršnokoli politično aktivnost, a se ta vendarle ni popolnoma distanciral od politike.³ Oktobra 1945 je bil pri NKKJ ustanovljen Glavni obveščevalni center (GOC), ki je imel sedež v begunskem taborišču St. Johann v Pongauu. Priprave za ustanovitev GOC-a so potekale že od poletja. Tretjega avgusta 1945 so se namreč sestali jugoslovanski emigranti na posebni konferenci v Salzburgu in med drugim sklenili, da je potrebno takoj organizirati obveščevalno službo v emigraciji.⁴ Tako je bil GOC ustanovljen na podlagi sklepa te konference ter predhodnega dogovora med salzburškim NKKJ in Narodnim odborom v Rimu. Glavna naloga GOC-a, ki ga je vodil Andrej Glušič,⁵ je bila organizirati mrežo obveščevalnih centrov v begunskih taboriščih v Avstriji in zbirati podatke o stanju v Jugoslaviji. Na obveščevalnem področju so imeli GOC-u podrejeni obveščevalni centri, kot na primer v Gradcu, Lipnici in Celovcu, nalogo prodreti čim globlje v Jugoslavijo in poskrbeti za povezovanje oboroženih ilegalnih skupin, ki so delovale v domovini. Obveščevalni centri so v Avstriji delovali z vednostjo britanskih in ameriških okupacijskih oblasti, ki so tako delovanje sprva, seveda neuradno, dopuščale. Ko so se po sporu z informbirojem leta 1948 spremenile zunanje politične razmere, so tako britanske kot ameriške okupacijske oblasti v Avstriji prepovedale kakršnokoli delovanje proti Jugoslaviji in konec leta 1949 tudi Matjažovo gibanje.

Stališče KPJ do ilegalnih skupin je predstavil član CK KPJ Edvard Kardelj na petem kongresu KPJ julija 1948 v Beogradu. V referatu z naslovom *KPJ v borbi za novo Jugoslavijo, za ljudsko oblast in socializem* je poudaril, da so želele »kontrarevolucionarne in izdajalske sile /.../ pod pokroviteljstvom in vodstvom

³ ARS III, Bande, 214 – 9, GOC – Glušičev obveščevalni center Salzburg, NKKJ, str. 427 (dalje GOC – NKKJ).

⁴ ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 219, 221, 428, 574.

⁵ Andrej Glušič je kot geodetski kapetan I. razreda nekdanje jugoslovanske vojske pred vojno služboval v Vojaškem geografskem zavodu v Beogradu, kjer je dočakal nemškoasedbo Jugoslavije. V začetku marca 1942 se je z družino vrnil v Slovenijo, kjer so ga prijeli Italijani in ga poslali v taborišče. Po vrnitvi aprila 1943 se je povezal z majorjem Karlom Novakom, predstavnikom Draže Mihailovića v Sloveniji in drugimi člani četniškega vojaškega vodstva. Decembra 1943 je bil postavljen za načelnika štaba komande jugoslovanske vojske za Slovenijo in hkrati za četniškega komandanta vzhodne Slovenije s psevdonimom Vojin. Kasneje je dobil čin podpolkovnika. Junija 1944 so nemške okupacijske oblasti izvedle prvi večji val aretacij, predvsem pripadnikov četniške ilegale in njene Državne obveščevalne službe. Takrat je bil aretiran tudi Glušič in nato do konca vojne interniran v taborišču Dachau. Po osvoboditvi taborišča se je prebil v Italijo. Nekateri njegovi najožji sodelavci, kot na primer Štefan Horvat – Ratimir, Milan Zakošek in Ferdinand Kikec pričajo, da se je pridružil četnikom v taborišču Eboli in se povezal z dr. Miho Krekom in Narodnim odborom v Rimu. V taborišču Pongau je Glušič prišel avgusta 1945 in ostal tam do marca 1947, ko se je preselil v Badgastein. Dalje pričajo o tem, da je imel dobre zveze z ameriškim okupacijskim oblastni v Avstriji, predvsem majorjem Georgom Milovanovićem, šefom CIC-a v Salzburgu. Ustanovil in vodil je GOC v Pongauu ter bil imenovan za načelnika štaba t. i. Slovenske vojske. Organiziral je obveščevalne centre v begunskih taboriščih v Avstriji in v obliki *Tehnične instrukcije* izdelal navodila za obveščevalno službo. Je avtor več propagandnih letakov. (ARS III, Bande, GOC – NKKJ. Boris Mlakar; Slovensko domobranstvo 1943 – 1945, Slovenska matica, Ljubljana 2003, str. 216, 301, 450. D. Marković idr.: Bojevniki za mir, str. 538 – 539).

reakcionarnega katoliškega klera /.../ in v nenehnem sodelovanju z različnimi imperialističnimi obveščevalnimi službami» po drugi svetovni vojni obnoviti delovanje četniških, ustaških in domobranskih skupin. Po njegovem mnenju so ilegalne skupine delovale v prepričanju, da bo kmalu izbruhnila vojna med Sovjetsko zvezo in zahodnimi zaveznici, predvsem Veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike, ki bo pomenila konec komunistične oblasti.⁶

Kardelj je večkrat poudaril, da so »reakcionarne skupine« oziroma »odpadniške tolpe«, kot je poimenoval ilegalne skupine, na različne načine nasprotovale družbenim, političnim in gospodarskim ukrepom nove oblasti. Njihove člane in podpornike je označil kot »špijone tujega imperializma«, »zakrknjene vojne zločince«, »poklicne izdajalce in vohune«. Ugotavljal je še, da ilegalne skupine niso uspešno izpolnjevale zastavljenih ciljev. Budnost ljudskih množic in Udbe je po njegovem mnenju v veliki meri pripomogla k odkrivanju in uničenju ilegalnih skupin.

Temeljne predpostavke, na podlagi katerih je oblast s pomočjo Udbe preganjala organiziranje in delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji od leta 1945 do 1949, lahko tako strnemo v naslednje točke: 1. Ilegalne skupine so bile usmerjene protikomunistično, torej proti oblasti KP. 2. Delovale so s ciljem zrušiti obstoječi družbeni in politični sistem v Jugoslaviji ter se zavzemale za vrnitev kralja Petra II. v Jugoslavijo in za vzpostavitev monarhije. 3. Zastavljeni cilj so želele doseči s političnimi, vojaškimi, obveščevalnimi in propagandnimi akcijami. 4. Pri uresničevanju tega cilja so se ilegalne skupine povezovale s tujimi obveščevalnimi službami, predvsem s britanskimi in ameriškimi. 5. Njihovo delovanje v Sloveniji so podpirali in usmerjali emigrantski obveščevalni centri v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji.

Vendar moramo opozoriti, da glede ilegalnih skupin v Sloveniji Udbine predpostavke o značilnostih njihovega delovanja v večini primerov ne držijo. Dokumenti Udbe namreč kažejo, da je komunistična oblast spretno izkoristila pojav Matjaževega gibanja. Pod pretvezo, da člani ilegalnih skupin in njihovi podporniki sodelujejo z emigrantskimi obveščevalnimi centri v Avstriji ali celo s tujimi obveščevalnimi službami, da si prizadevajo zrušiti komunistično oblast in se zavzemajo za vrnitev kralja Petra ter obnovo monarhije, je s pomočjo Udbe odstranila manj resničnih in veliko več domnevnih »razrednih sovražnikov«, kot je poimenovala vse, ki so ji nasprotovali.

2. Nastanek in delovanje Sernečeve ilegalne skupine

Ena največjih ilegalnih skupin, ki jih je obravnavala Udba, je bila Sernečeva skupina, ki je delovala na območju Pohorja in Kozjaka. Sicer so se njeni člani večinoma zadrževali v Avstriji, največ pri kmetu Josefu Koeblerju, po domače Hammerkautzu, v Lučanski dolini. Njegova kmetija je bila oddaljena od jugoslovansko-avstrijske meje približno 400 metrov. Predstavljala je izhodiščno točko za pohode Sernečeve skupine v Slovenijo. Taktika delovanja Sernečeve skupine je bila naslednja: njeni člani so prišli v Slovenijo po navadi podnevi, se skrili do večera in takrat izvedli načrtovane akcije. Redko so ostali v Sloveniji dalj časa in so se največkrat takoj umaknili čez mejo v Avstrijo.⁷ Tam so se ponoči skrivali pri kmetih, podnevi pa so se »legalizirali«, kar pomeni, da so opravljali razna dela na kmetijah, kjer so živeli. Pri Hammerkautzu so tudi puščali poročila o opravljenih akcijah za kurirje obveščevalnih centrov, obveščevalna poročila in dobivali tja propagandno gradivo iz GOC-a.⁸

⁶ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije, Cankarjeva založba, Ljubljana 1948, str. 318, 322.

⁷ Prav tam, str. 321.

⁸ ARS III, Bande, 214 – 4, Sernečeva banda, str. 47 (dalje Sernečeva banda).

⁹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 110, 141.

Udba je ugotavljala, da je bila za teren, kjer je delovala Sernečeva skupina, predvsem pa za obmejni pas na Kozjaku, značilna politična pasivnost ljudi. Po njenih podatkih v začetku leta 1947 na tem območju še ni bila izvedena agrarna reforma, čeprav je tam živelo veliko velikih kmetov. Udba je takrat ocenjevala, da je delo obmejnih krajevnih ljudskih odborov (KLO) »popolnoma odvisno od kulakov«. ¹⁰ Zato ne preseneča dejstvo, da je bilo na Udbino pobudo iz teh predelov preseljenih kar nekaj družin in posameznikov, ki jih je Udba največkrat povezovala z delovanjem Sernečeve skupine.

Skupina, ki jo je Udba po njenem voditelju Ferdinandu Sernecu – Borutu poimenovala »Sernečeva banda«, je začela dobivati prve orise že kmalu po koncu vojne, poleti 1945. Takrat sta navezala prve stike s slovenskimi emigranti v Avstriji oziroma z NKKJ Rušana Ludvik Borovnik – Filip ¹¹ in Vinko Kobale. ¹² Po pobegu v Avstrijo sta se nastanila v begunskem taborišču Wagna pri Lipnici. Kot kurirja sta nosila v Slovenijo, predvsem v Ruše in okolico, propagandno gradivo iz Avstrije. ¹³ Še pred volitvami v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945 sta se povezala s tremi brati Sernece iz Selnice ob Dravi: z bivšim podnarednikom jugoslovanske kraljeve vojske Ferdinandom, Alojzom (ilegalno Zlatko) in Jožefom. Njihov oče je bil pred vojno lastnik velikega posestva in žage v bližini Selnice.

Sicer imamo o bratih in njihovem delovanju v začetnem obdobju malo podatkov. Iz dokumentov Udbe lahko ugotovimo, da so bratje Sernece delovali predvsem propagandno, pisali letake in parole. Tako Boris Fridrih, ¹⁴ od decembra 1945 član Sernečeve skupine, navaja, da je F. Sernece pred volitvami trosil letake in pisal protidržavne parole, kot npr. »Dol s Titom!« in »Ne voli Tita!«. Sernece so takrat k sodelovanju pritegnili več mladih fantov iz okolice Selnice ¹⁵ in organizirali prve ilegalne sestanke. Istočasno sta v Rušah povabila k sodelovanju več posameznikov tudi Kobale in Borovnik. ¹⁶ Ozna je za njihovo delovanje izvedela v začetku leta 1946 in jih začela zasledovati. Po ponesrečenem poskusu aretacije bratov Sernece so odšli vsi trije marca 1946 v ilegalo. Začeli so se skrivati v okoliških gozdovih in pri nekaterih kmetih ter ilegalno prehajati jugoslovansko-avstrijsko mejo. Po podatkih Udbe so vsi trije sredi maja 1946 pobegnili v Avstrijo. ¹⁷ Vendar se zdi, da so odšli v Avstrijo že prej, saj je J. Sernece na zaslišanju pri lipniški Field Security Service (FSS, britanska vojaška obveščevalna služba) 9. septembra 1947 povedal, da so z Borovnikom pobegnili v Avstrijo že konec aprila 1946. Zadrževali so se pri Hammerkautzu, kjer so se srečali z

¹⁰ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 10.

¹¹ Ludvik Borovnik je bil ubit 22. julija 1946 na meji. Udba je pri ubitem našla zaupno Glušičevo naredbo, v kateri je pohvalil Miodraga Mihajlovića za njegovo delovanje in Borovnika imenoval za vodjo t. i. udarne grupe na Pohorju, ki je spadala pod komando komandanta t. i. Štajerskega bataljona (ARS III, Bande, 214 – 23, Skamličeva banda, str. 143; dalje Skamličeva banda. Public Record Office, Foreign Office 1020/3178, List of all persons connected with the gang, 17. september 1947; dalje PRO, FO).

¹² Vinko Kobale je postal član Sernečeve skupine julija 1946. Junija 1947 ga je obsodilo britansko Vojaško sodišče v Lipnici na 2 leti zapor, ker je bil oborožen in član Sernečeve skupine. Kazen je prestajal v zaporu v Gradeu (PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Franz Hlantz, 8. september 1947).

¹³ ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 88 – 89. ARS III, Bande, 214 – 15, Drčar Ivan, Center 101, str. 60 (dalje Drčar).

¹⁴ Boris Fridrih, uradnik v elektrarni Mariborski otok, se je vrnil v začetku junija 1945 iz internacije iz Nemčije in navezal stike z brati Sernece. Udba ga je aretirala 31. avgusta 1946, zaslišala in »vrbovala«, vendar je septembra 1946 pobegnil iz zapor v Avstrijo (ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 254).

¹⁵ Drago Šket, Slavko Juršič, Maks Helel, Bogomir in Miha Trabe, Mirko Sitar, Frane Maček, Boris Fridrih, Konrad Pee.

¹⁶ Stanko Muc, Janko Vae, Drago Hape, Zdenko Požar, Marica Kramar.

¹⁷ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 21, 254 – 255, 296, 315, 435 – 436. PRO, FO 1020/3178, List of all persons connected with the gang, 17. september 1947.

Antonom Bratušo.¹⁸ Že po nekaj dneh so se bratje Sernec, Borovnik in Bratuša vrnili v Jugoslavijo, kjer so delili propagandno gradivo in izvedli nekaj manjših akcij.¹⁹

V Jugoslaviji so ostali do konca maja 1946, ko so ponovno odšli čez mejo v Avstrijo. Avstrijskim kmetom so delili blago, ki so ga naropali v Jugoslaviji. Iz zaslišanja J. Serneca pri lipniški FSS septembra 1947 lahko ugotovimo, da so se takrat srečali člani skupine pri Hammerkautzu z dvema srbskima oficirjema, ki ju je poslal Glušič iz Pongaua. Prinesla sta propagandno gradivo in Glušičevo ustno navodilo, da se člani Sernečeve skupine takoj vrnejo v Jugoslavijo in se povežejo s protikomunistično usmerjenimi posamezniki v okolici Maribora.²⁰ Eden od oficirjev je bil Miodrag Mihajlović – Bule,²¹ ki ga je poslal k Sernečevi skupini Glušič z navodilom, da mora začeti skupina na Pohorju in Kozjaku organizirati Matjaževe odbore. Mihajlović je po podatkih Udbe tako navezal stike s člani Sernečeve skupine v Avstriji maja 1946 in se je kmalu zatem odpravil z njimi v Slovenijo. Pred odhodom je v Avstriji organiziral t. i. politične ure, na katerih so člani skupine prebirali propagandno gradivo, ki so ga dobili iz Salzburga, in se nato konec maja odpravili preko Kozjaka in Drave na Pohorje.²²

Mihajlović je deloval s Sernečevo skupino na terenu, dokler ga ni 16. junija 1946 aretirala Udba. Po aretaciji je na prvih zaslišanjih med drugim povedal, da se je Sernečeva skupina po prihodu v Slovenijo razdelila na dve manjši skupini, od katerih je odšla prva pod vodstvom F. Serneca na Pohorje, druga pa se je kmalu odpravila nazaj v Avstrijo. Obe skupini naj bi se ponovno sestali konec junija 1946 v bunkerju na Kozjaku. Dva dni po Mihajlovićeve aretaciji, 18. junija 1946, je poslala Udba za skupino, ki je odšla v Avstrijo, patrolo svojih oficirjev in knojevcev, ki jih je spremljal tudi Mihajlović. Njihova naloga je bila, da poiščejo zvezo s F. Sernecem in najdejo bunker, ki ga je imela skupina nad Selnico. Patrola bunkerja ni našla, je pa pri vrnitvi slučajno naletela na nekaj članov skupine. Prišlo je do spopada, v katerem je bil en član skupine ubit, ostali pa so pobegnili. V tem spopadu je bil ranjen tudi A. Sernec.²³

Po tem neuspehu je usmerila Udba Mihajlovića na nekatere sodelavce oziroma simpatizerje Sernečeve skupine, kot na primer na večja kmeta Filipa Borovnika in Edija Serneca (Marolta) iz Ruš. Mihajlović je dobil tudi nalogo, da spremlja na terenu Pepco Frešer, kasneje Udbino agentko, ki je prav tako odkrivala delovanje Sernečeve skupine. Poleg tega je moral Mihajlović v zaporu napisati pismo F. Sernecu. V njem ga je prosil, da se sestaneta. Udbina agentka Ljudmila je dobila nalogo, da to pismo dostavi skupini, ki je odšla s F. Sernecem na Pohorje.²⁴ Vendar pismo do F. Serneca sploh ni prišlo, saj ga je uničil kurir Slavko Juršič – Cvetko, sicer ključavničar iz Selnice ob Dravi. Juršič je dobro poznal razmere na terenu in mu je bilo pismo sumljivo. Zanimivo v zvezi s tem pa je

¹⁸ Antona Bratušo iz ljutonierskega okraja je po nekem pretepu zasledovala Narodna milica in mu je takrat uspelo pobegniti v Avstrijo. Član Sernečeve skupine Franc Ilauc je v začetku septembra 1947 pričal, da je 5 avstrijskih kmetov predalo Bratušo jugoslovanskim obmejnim organom in da naj bi bil kmalu potem ustreljen v Mariboru (PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Franz Hautz, 8. september 1947).

¹⁹ PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Sernec Josef, 9. september 1947.

²⁰ Prav tam.

²¹ Miodrag Krencar – Bule Mihajlović se je leta 1943 pridružil Mihailovićeve četnikom, kjer je bil do maja 1944, ko je odšel v šolo za rezervne oficirje v Ravnih gori. Jeseni 1944 je dezertiral, bil ujet, vendar pred vojaškim sodiščem oproščen. Leta 1945 je dobil čin podporočnika. Potem, ko je bil ranjen v Bosni, se je nekaj časa zdravil v Zagrebu in Ljubljani, od koder je pobegnil v Salzburg, kamor je prišel še pred prihodom ameriške vojske. Ko je bil ustanovljen NKKJ, je delal v njegovi mladinski sekciji. Nato je odšel v Pongau in od tam z Milošem Gliščem in Aleksandrom Dobrosavljevičem v Gradec in tam postal član graškega obveščevalnega centra. V Avstriji je skrbel za organizacijo obveščevalnih centrov (ARS III, Bande, Skamličeva banda, str. 39).

²² ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 127, 141.

²³ ARS III, Bande, Skamličeva banda, str. 34 – 35, 41.

²⁴ Prav tam.

tudi to, da bi pismo, preden bi prišlo do F. Serneca, zamenjalo kar štiri kurirje: Udbina agentka Ljudmila je pismo predala Pepci Frešer, ta Juršiču, ki bi ga moral predati Mirku Sitarju. Sitar bi moral pismo predati F. Sernecu, vendar je že Juršič pismo uničil.²⁵ To priča tako o strahu F. Serneca pred agenti Udbe kot o njegovi nezaupljivosti do ljudi, s katerimi je sodeloval. F. Sernec je bil namreč znan po tem, da ni zaupal nikomur, ki ga je že kdaj aretirala Udba.

Kljub temu so se Mihajlovič, F. Sernec in člani njegove skupine sestali. Težko pričakovani sestanek je potekal 11. julija 1946 na domu takrat že Udbine sodelavke Pepce Frešer. Že takoj na začetku se je pokazala Sernečeva nezaupljivost, saj je Mihajloviča nagovoril z besedami: »Bule, ti se nalaziš u neprilateljskom špijunskom taboru!«. Sodelovanja z Udbo je sumil tudi Pepco in Ljudmilo, dejansko torej vse tri Udbine sodelavce. Vendar trdnih in prepričljivih dokazov o njihovem sodelovanju z Udbo ni imel. Tudi za enega pomembnejših kurirjev GOC-a Franja Petroviča²⁶ je trdil, da je »špijon«, ki širi v Avstriji propagando, da je Sernečeva skupina »navadna roparska banda«. F. Sernec je na tem sestanku Mihajloviča povedal, da so se od skupine ločili štirje člani, med njimi Borovnik. Kot vzrok je navedel dejstvo, da so želeli izvajati čim več roparskih napadov. Ker pa se on (F. Sernec) s tem ni strinjal, so začeli s samostojnimi akcijami. Kljub velikim pričakovanjem, ta sestanek Udbi ni prinesel novih spoznanj. Zaradi Sernečeve nezaupljivosti se je mariborska Udba odločila umakniti Mihajloviča in agentko Pepco iz območja delovanja Sernečeve skupine. Bala se je namreč, da ju bodo člani skupine ubili. Mihajloviča je nato usmerila na odkrivanje Ribine oziroma dupleške ilegalne skupine.²⁷

Med Udbinimi pripravami na sestanek Mihajloviča s F. Sernecem so skušali spraviti J. Sernec, Borovnik in Bratuša na Hrvaško 9 oboroženih Hrvatov. To jim ni uspelo, ker so teren močno zastražile enote JA. Zato so se vrnili v Avstrijo.²⁸ Istočasno so se člani Sernečeve skupine, ki so ostali na Pohorju, med drugim sestali z Mucem in Vacom,²⁹ ki sta se takrat pripravljala na odhod v ilegalo. Tako se je pridružilo Sernečevi skupini konec junija 1946 šest članov Muceve skupine, ki so pred tem izvedli nekaj roparskih akcij na KLO Smolnik. Tako povečana Sernečeva skupina je na Pohorju napadla 4 stražarje, ki so stražili vojne ujetnike pri delu v gozdu. Temu je sledila Udbina hajka, v kateri je bil Vac ranjen in so ga člani skupine skrili v bunkerju ter nadaljevali pot proti Puščavi, kjer so napadli Naprozo. Po tej akciji se je skupina vrnila v Avstrijo. Že v začetku julija 1946 je poslal F. Sernec 5 članov skupine nazaj na Pohorje z nalogo, da pripeljejo v Avstrijo ranjenega Vaca. Ko se je ta skupina nekako po 14 dneh vrnila v Avstrijo, so Britanci 17. julija 1946 prvič aretirali 7 članov Sernečeve skupine, med njimi A. in J. Serneca, misleč, da so jugoslovanski partizani. F. Serneca so aretirali nekaj dni kasneje v Sentilju, kjer se je nameraval skriti pri nekem avstrijskem žandarju in počakati na ugodne razmere za odhod v Slovenijo. Postavili so jih pred Vojaško sodišče in jih obsodili na 6 mesecev v zaporu zaradi nedovoljenega nošenja orožja,

²⁵ ARS III, Bande, Skamličeva banda, str. 34.

²⁶ Franjo Petrovič iz Dornave pri Ptujju je bil v nemški vojski. Ko je pobegnil v Avstrijo, se je naselil v taborišču St. Johann v Pongau in po ustanovitvi GOC-a pristopil kot kurir. Po Glušičevem nalogu je dobavljal ponarejene legitimacije za kurirje in deloval na slovenskem Štajerskem. V Avstriji je bival v taborišču Wagnerja pri Lipnici. V letu 1946 je bil ilegalno doma in, kot je sam izjavil, 27 dni zaprt v Mariboru. Ko je bil izpuščen, je ponovno pobegnil v Avstrijo. Pozimi 1946 je zaslíševal zaprte člane Sernečeve skupine in zapisnike zaslíšanaj pošiljal Glušiču in na FSS. Član Sernečeve skupine Franc Čeh je na zaslíšanju med drugim povedal, da je moral Petrovič oditi iz Salzburga, ker naj bi pretepel nekega oficirja. Sam Petrovič pa naj bi večkrat izjavil, da dela za FSS (ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 111, 212, 225 in Sernečeva banda, str. 217).

²⁷ ARS III, Bande, Skamličeva banda, str. 42, 44, 132.

²⁸ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 215.

²⁹ Janko Vac je odšel v ilegalo v drugi polovici junija 1946. Takrat so z njim odšli tudi Milan Lesjak, Franc Arnuš, Stanko Muc, ki jih je Vac organiziral na pobudo F. Serneca (ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 448).

roparskih akcij in napadov na posameznike. F. Sernec je dobil en mesec kazni manj, ker ob aretaciji ni bil oborožen. Iz zapora je bil izpuščen novembra 1946, ostali pa decembra. Medtem ko je bil F. Sernec zaprt, je člane skupine, ki so ostali na prostosti, vodil Borovnik. Ko je bil pri ilegalnem prehodu meje julija 1946 ubit, je vodstvo prevzel Muc. Ta je kmalu pri poskusu prekoračitve Drave v njej utonil. Tako je od članov skupine ostal samo še Kobale in nekaj novincev, ki so do novembra 1946 nekajkrat vpadli v Jugoslavijo, sicer pa so se zadrževali v Avstriji. Ker je bil Kobale v eni od akcij ranjen, je skupina čez zimo mirovala.³¹

Dokumenti Udbe kažejo, da se je F. Sernec večkrat osebno srečal z Glušičem. Prvič se je to zgodilo po aretaciji Mihajloviča v Mariboru junija 1946 in preden so Britanci aretirali člane skupine. Eden najpomembnejših kurirjev GOC-a Stefan Horvat – Ratimir³² tako navaja, da je F. Sernec poročal Glušiču o delovanju skupine v Sloveniji. Iz Horvatove izjave lahko sklepamo, da je F. Sernec takrat že sumil, da Mihajlovič sodeluje z Udbo. Horvat je namreč trdil, da je F. Sernec prinesel v Pongau kot dokaz fotografijo Mihajloviča z nekim Dušanom, ki naj bi bil kapetan mariborske Udbe. Vendar mu Glušič očitno ni verjel, saj je nadaljeval s pošiljanjem raznih sporočil in navodil preko radijske postaje, ki pa jih je v Mariboru dejansko sprejemala Udba. F. Sernec je Glušiča ponovno obiskal julija 1946, preden so ga Britanci aretirali. Verjetno je odšel po navodila za delo, saj se je odpravljaj v Slovenijo.³²

Prvo večjo akcijo v zvezi z odkrivanjem Sernecove skupine je organizirala Udba šele v začetku septembra 1946. Takrat je aretirala okoli 30 domnevnih podpornikov Sernecove skupine v Selnici, Rušah in Mariboru.³³ Vendar Udba ni bila zadovoljna z rezultati preiskave, saj je ravno takrat potekal sodni proces proti nekaterim članom podpornikom Škamličeve ilegalne skupine in je bila preiskava proti podpornikom Sernecove skupine izvedena zelo površno in nezadostno.

Ko je bil F. Sernec izpuščen iz zapora, je odšel v Leoben in se zaposlil v rudniku. Istočasno, torej novembra 1946, sta se skupini priključila Selničana Slavko Požavko – Čiko³⁴ in Aleksander Kaube, ki sta pobegnila v Avstrijo, da se izogneta vpoklicu v JA. Takrat se je Sernecova skupina razdelila na dve manjši skupini ter se v Udbinih dokumentih in na terenu vsaj formalno pojavlja kot Pohorski bataljon, F. Sernec pa kot komandant bataljona, čeprav je bil v Leobnu. Prvo skupino je najprej vodil Bratuša,³⁵ drugo pa Požavko.³⁶ Skupini sta na terenu po

³¹ ARS III, Bande, Sernecova banda, str. 21 – 23, 25, 288. ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 496.

³² Stefan Horvat – Ratimir je pobegnil iz Jugoslavije po volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1945, in sicer v Gradec. Tam mu je zdravnik dr. Jovan Čirić predlagal, naj organizira podkomite NKKJ v okolici Grada, vendar Horvat ponudbe ni sprejel in je odšel v Pongau. Maja 1946 je začel sodelovati z Glušičem, po nalogu katerega je takrat sam prvič odšel v Jugoslavijo. Junija 1946 je Horvat v Pongau postal vodja vseh kurirjev, ki so potovali v Jugoslavijo, in postal major Jugoslovanske kraljeve vojske. V Pongau je zaslíševal ljudi, ki so prišli iz drugih taborišč ali iz Jugoslavije in odločal o tem, koga predati ameriški policiji. V začetku oktobra 1946 so ga zaprli Američani, dva meseca kasneje pa še Britanci. Obakrat je bil po Glušičevi intervenciji kmalu izpuščen (ARS III, Bande, Drčar, Zaslíšanje Milana Zakoška, str. 84 – 85).

³³ ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 495, 503, 579. Z. Zavdlov: Križarji, str. 57 – 58, 75 – 77.

³⁴ ARS III, Bande, Sernecova banda, str. 23. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Sernec Josef, 9. september 1947.

³⁵ Slavko Požavko iz Selnice ob Dravi je sodeloval s Sernecovo skupino od septembra 1946. Po podatkih Udbe naj bi ubil vojaka Knjoja Zlatkovića. V času največje akcije, ki jo je Sernecova skupina izvedla konec junija 1947, je bil komandant ene od dveh grup. Nekateri člani Sernecove skupine so menili, da je sodeloval z Udbo. Konec avgusta 1947 ga je aretirala FSS v Gradcu in ga obtožila umora (ARS III, Bande, Sernecova banda, str. 423 – 424. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Franz Hautz, 8. september 1947).

³⁶ Člani Bratuševe skupine so bili Aton Prosek, Ivan Dac, Jože Belšak, Konrad Denda, Anton Bežek, Ernest Cvetko, Aleksander Škrinjar.

³⁷ Člani Požavkove skupine so bili Kobale, J. Sernec, A. Sernec, Ivan Kauran, Alojz Perko, Franc Kam, Franc Potočnik. Od februarja 1947 pa so bili člani njegove skupine poleg Kaurana, Potočnika in Kobaleta še Belšak, Konrad Vajda in Cvetko.

navadi delovali ločeno, vendar istočasno. Člani so bili oboroženi s puškami, pištolami, mitraljezi in ročnimi bombami.³⁷ Kot lahko ugotovimo iz pričanj dveh članov skupine, Antona Bežka in Alojza Perka, je prišlo februarja 1947 do manjših sprememb. Eno skupino je še vedno vodil Požavko, na čelu druge pa je bil A. Sernec.³⁸ Vsaka od skupin je imela v času svojega delovanja med 7 in 9 mož.³⁹ Požavko je bil februarja in marca 1947 trikrat v Pongauu, kamor je Glušiču odnesel podatke o članih skupine in razmerah v Sloveniji. V tem času sta Požavko in A. Sernec organizirala tudi t. i. politične ure za člane skupine, kjer so govorili predvsem o ciljih Matjaževega gibanja in akcijah Matjaževe vojske. Kot priča Perko, je Požavko skrbel za vojaške ure, A. Sernec pa je vodil politične ure.⁴⁰

Zvezo je med obema skupinama vzdrževal Juršič. Pred vstopom v Sernečevo skupino ga je konec junija 1946 zaradi sodelovanja z brati Sernec aretirala Udba. Po treh mesecih v zaporih mariborske Udbe mu je uspelo pobegniti v Avstrijo, kjer je bival v taborišču Wagnerja pri Lipnici. Konec septembra 1946 je postal član Sernečeve skupine. Ker je bil brez roke, je opravljal kurirsko službo med Sernečevo skupino, begunskimi taborišči in NKKJ v Salzburgu. Skupini je prinašal propagandno gradivo in Glušičeve direktive. Po Glušičevih navodilih je zbiral v begunskih taboriščih v Avstriji informacije o stanju v Jugoslaviji.⁴¹ Juršič velja za enega pomembnejših kurirjev ne samo Sernečeve skupine, ampak celotnega Matjaževega gibanja na Štajerskem. Drugi pomembni kurir skupine je bil Jakob Stanek. Stanek je v taborišču Wagnerja pri Lipnici in v taborišču Strass pridobival nove člane za Sernečevo skupino in vzdrževal kurirske zveze med obema taboriščema.⁴² Tudi Stanek je vzdrževal stike med skupino in Glušičem, saj je slednji preko Staneka pošiljal Sernečevi skupini obleko, denarno pomoč in nekatere kurirje. Stanek je dobavljal članom skupine v taborišču Wagnerja različne stvari, predvsem pa britanske obleke in čevlje. Vse to je dobil s črno borzo od ljudi, ki so prebivali v taborišču, in sicer v zameno za cigarete, ki so jih člani Sernečeve skupine v velikih količinah tihotapili iz Jugoslavije v Avstrijo.⁴³

Kot smo že omenili, skupina od aretacije F. Serneca julija 1946 ni izvajala večjih akcij. Udba je tako zabeležila prve večje akcije ponovno v začetku leta 1947. Februarja je skupina napadla zadrugo v Bresternici pri Mariboru, marca pa zadrugo v Selnici. Po drugem napadu je skupina, ki se je takrat izdajala po nekaterih podatkih za enoto JA, po drugih pa za oficirje Udbe, ujela dva vojaka Knoja, in sicer Radivoja Puriča in Zlatkoviča ter ju odpeljala s seboj v Avstrijo. Puriču je po nekaj dneh uspelo pobegniti, Zlatkoviča pa so v Avstriji ubili. Štefan Horvat navaja, da naj bi izdal direktivo za Zlatkovičev umor sam Glušič.⁴⁴

V začetku aprila 1947 je skupina napadla člana KP Franca Igerca iz okolice Ruš. Odnegli so pištolo, hrano in denar. Dati jim je moral svojo partijsko izkaznico in podpisati izjavo, s katero se je zavezal k molčečnosti. Podoben napad je mesec dni kasneje doživel član okrajnega partijskega komiteja v Bresternici. Člani skupine so ga oropali, razbijali po hiši in naj bi celo pretepli njegovo ženo in 8-mesečnega otroka, njemu pa grozili s smrtjo.⁴⁵

³⁷ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 5 – 6. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Franz Hantz, 8. september 1947.

³⁸ Člani skupine A. Serneca so bili Anton Bežek, Alojz Perko, Anton Bratuša in Janko Vac.

³⁹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 212, 417. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Sernec Josef, 9. september 1947.

⁴⁰ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 212 – 213, 417.

⁴¹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 310, 312. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Slavko Juršič, 14. september 1947.

⁴² ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 123. ARS III, Bande, 214 – 12, NKKJ – OC – 400 Graz, Kornhauser, str. 79 (dalje Kornhauser).

⁴³ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 128, 217.

⁴⁴ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 23, 132. ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 497.

⁴⁵ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 26, 47.

O delovanju Sernečeve skupine na Pohorju aprila 1947 je pričal tudi član OF Edvard Uran z Janževega vrha na zaslišanjih pri mariborski Udbi julija 1947. Tako pravi, da so se člani skupine najprej predstavili kot člani milice in šele kasneje povedali, da so »*vojska kralja Matjaža*«. Dal jim je hrano in pijačo. Eden od članov skupine mu je dal propagandni letak in sliko kralja Petra. Vprašali so ga tudi, ali je v bližini vojska in kdo od okoliških prebivalcev je član KP. Preden so odšli, so mu zagrozili, da jih ne sme prijaviti. Kljub temu je odšel Uran naslednje jutro v Ribnico na Pohorju in jih prijavil Narodni milici ter izročil omenjeni letak in sliko.⁴⁶

Medtem je bil F. Sernec še vedno v Leobnu. S člani skupine se je ponovno srečal pri Hammerkautzu v drugi polovici aprila 1947. Sredi februarja 1947 sta namreč odšla Juršič in J. Sernec v Ponagau h Glušiču. Juršič je septembra 1947 na zaslišanju pri lipniški FSS pričal, da je takrat odnesel v Pongau pismo članov Sernečeve skupine, v katerem so ti predlagali Glušiču, naj imenuje F. Serneca za voditelja skupine. Glušič je J. Sernecu takrat izročil propagandno gradivo in zemljevide Slovenije. Naročil mu je še, da odpelje člane Sernečeve skupine čim prej v Jugoslavijo, ker da ne smejo delovati v Avstriji, in mu izročil pismo za brata Ferdinanda. Zato sta odšla Juršič in J. Sernec k F. Sernecu v Leoben. F. Sernec se je odzval Glušičevemu vabilu in se odpravil v Pongau. Tam mu je Glušič naročil, da reorganizira skupino in se z njo čim prej odpravi v Jugoslavijo. S takimi navodili se je odpravil k Hammerkautzu, kjer se je srečal s člani skupine. Kot pravi J. Sernec, je brat aprila 1947 dejansko prevzel vodenje skupine in se z njo odpravil v Jugoslavijo.⁴⁷ Tik pred tem je Juršič po Glušičevem navodilu organiziral srečanje med šefom graškega obveščevalnega centra dr. Karlom Kornhauserjem,⁴⁸ F. Sernecem in nekaterimi člani Sernečeve skupine v Lipnici. Na tem srečanju naj bi F. Sernec prisegel in tako tudi uradno postal vodja skupine. Vendar člani Sernečeve skupine na dogovorjeno srečanje niso prišli.⁴⁹

V Jugoslaviji se je skupina zadržala le kratek čas. Po vrnitvi v Avstrijo se je odpravil F. Sernec z Juršičem konec aprila 1947 ponovno v Pongau h Glušiču. J. Sernec je na zaslišanju pri lipniški FSS septembra 1947 pričal, da je brat poročal Glušiču o delovanju skupine v Jugoslaviji. Glušič je takrat F. Serneca opozoril, da ve, da se člani skupine zadržujejo v Avstriji, in mu ukazal, da se takoj vrnejo v Jugoslavijo. V nasprotnem primeru Glušičev štab ne bo več podpiral Sernečeve skupine. F. Sernec je zato Glušiču obljubil, da se bodo takoj odpravili v Jugoslavijo. Dobil je propagandno gradivo in denar za najnujnejše potrebščine. Glušič mu je še naročil, naj orožje in municijo zaplenijo jugoslovanskim vojakom.⁵⁰

Po Udbinih podatkih iz aprila 1947 je Sernečeva skupina takrat štela 15 mož, konec junija 1947, ko se je ponovno odpravljala proti Sloveniji, pa 19. Po Glušičevem navodilu se je odpravil F. Sernec s to skupino na Pohorje 22. junija 1947. Dva dni kasneje je tudi Udba zaznala pojav skupine na slovenskem ozemlju. Takrat je Sernečeva skupina izvedla eno največjih in najbolj odmevnih akcij. Odšla je na Pohorje, kjer je najprej razbila sestanek OF v Lehnu. Na tem sestanku je aktivist Franc Marčič govoril o petletnem planu in odkupu žita. Med njegovim govorom so v gostilno, kjer je potekal sestanek, vdrli štirje oboroženi člani

⁴⁶ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 442, 446.

⁴⁷ PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Sernec Josef, 9. september 1947 in Interrogation report: Slavko Jursic, 14. september 1947.

⁴⁸ Dr. Karel Kornhauser – Pišek je pred vojno služboval kot odvetnik v Ljubljani. Med drugo svetovno vojno je bil sodni preiskovalec četniškega štaba Slovenije. Po vojni pa ga je Glušič v taborišču St. Johann sprejel kot sodnega referenta v štab Slovenske vojske oziroma v GOC, in sicer kot političnega vodjo za Prekmurje in slovensko Štajersko ter enega od vodilnih članov odseka za propagandno literaturo. Leta 1946 se je izkazal z organizacijo obveščevalne službe v notranjosti Avstrije in Glušič ga je februarja 1947 postavil za šefa obveščevalnega centra v Gradcu (ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 740. ARS III, Bande, Kornhauser, str. 38).

⁴⁹ PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Slavko Jursic, 14. september 1947.

⁵⁰ PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Sernec Josef, 9. september 1947.

skupine in ustrahovali prisotne, Marčiča pa pretepli. Eden od članov skupine je prinesel Titovo sliko in naj bi jo stlačil Marčiču v usta. Pri tem naj bi dejal: »*Drugi so morali jesti Hitlerja, ti boš pa Tita!*«. Nato je spregovoril F. Serneč in agitiral proti komunizmu ter za novo Jugoslavijo s kraljem Petrom na čelu. Ze omenjeni Uran se je tega govora na zaslišanju pri mariborski Udbi takole spominjal: »*Ubogo ljudstvo, smilite se mi, ko poslušate te pse komunistične. /.../ Ozna mora izginiti. Naša armada čaka na mejah in potem bomo pokazali tem hudičem!*«. F. Serneč je prisotnim razdelil propagandne letake, na katerih je pisalo, da se »*prebujata Matjaževa vojska*«, in poudaril, da sta njihov največji nasprotnik Partija in Udba. Zahteval je, da izstopijo člani KP, ki so jih nato člani skupine zasmehovali. Ko so odhajali, je eden od članov skupine še zavpil »*Živel kralj Peter!*«. ⁵¹

Sernečeva skupina se je nato napotila proti Rogli. Na poti so zažgali osební avto in streljali na tovarnega, ki je prav v tistem trenutku pripeljal mimo. Tudi takrat se je skupina oglasila pri Uranu. Dal jim je hrano in pijačo ter jih vprašal, kaj nameravajo storiti z Marčičem, ki so ga pripeljali s seboj. F. Serneč naj bi izjavil, da ga ne nameravajo ubiti, saj »*niso komunisti, da bi kar tako pobijali ljudi, kakor oni*«. Kasneje sta F. Serneč in Milan Lesjak ⁵² Marčiča zaslišala. Zanimali so ju predvsem podatki o vojski in orožju. Dokumenti Udbe kažejo, da naj bi kmalu po zaslišanju Lesjak ubil Marčiča. Drugače je pričal J. Serneč, ki je na zaslišanju pri lipniški FSS povedal, da naj bi Marčiča ubil Maks Hozič, prav tako član Sernečeve skupine. V zvezi s tem dogodkom pa so se na račun Udbe pošalili tudi uredniki *Matjaževega glasu*, glasila Matjaževega gibanja. Prepričani so namreč bili, da njeni oficirji ne morejo mirno spati in stalno sanjajo o usodi aktivista Marčiča, ki da ga je ubila Matjaževa vojska. ⁵³

Sernečeva skupina je nato nadaljevala pohod po Pohorju in se ustavila pri nekem kmetu, kjer je morala družina podpisati izjavo, da članov skupine ne bodo prijavili oblastem. Franc Čeh ⁵⁴ navaja, da so morali take izjave podpisovati tisti, ki jim člani skupine niso zaupali; tistim pa, ki so skupini prostovoljno dajali hrano, takih izjav ni bilo potrebno podpisovati. Oropali so tudi trgovino v Skomernem; pri tem je vsaka grupa po svoji strani obkolila vas in je imela ukaz, da ne sme nikogar spustiti v vas, dokler ne izropajo trgovine. Iz trgovine so odnesli sladkor, milo, cigarete, konzerve, denar in širili propagando za kralja Petra. Ko so hoteli del naropanega blaga zakopati, so bili napadeni in so se razbežali. Udba je namreč na pohod Sernečeve skupine odgovorila z blokado Pohorja in Drave. Na teren je poslala skupine iz svojih oficirjev, vojske in milice. Istočasno je vzpostavljala informativno mrežo in aretirala 23 ljudi. Organizirala je posebno ekipo, ki je zasliševala domačine in v kateri so bili tudi trije oficirji iz Udbe za Slovenijo. Vendar tudi tokrat ni bila zadovoljna z rezultati, saj razen treh novincev (Čeh, Helbing, Lilič) ni ujela članov skupine. Neuspeh je Udba pripisovala premajhni konspirativnosti dela. ⁵⁵ Večina članov skupine, tudi trije bratje, se je vrnila v Avstrijo 3. julija. Juršič je na zaslišanju pri graški FSS sredi septembra 1947 trdil, da se je F. Serneč s člani skupine tako hitro vrnil v Avstrijo zato, ker je menil, da bi bilo zanje prenevarno ostati v Jugoslaviji. ⁵⁶

⁵¹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 217 – 218, 443. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Slavko Jursic, 14. september 1947.

⁵² Milan Lesjak je bil zaposlen v TAM-u in član Sernečeve skupine od 13. junija 1946. V skupino ga je pripeljal Vac in je bil glavni mitraljezec v skupini (ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 410, 414).

⁵³ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 64 – 67, 141, 144 – 145, 216a – 223, 446. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Serneč Josef, 9. september 1947. Matjažev glas, januar 1948.

⁵⁴ Franc Čeh iz Sp. Vohčine v Slovenskih goricah je po koncu vojne zbežal v Avstrijo (Celovec), septembra 1946 prišel v taborišče Strass in nato v Lipnico, kjer je spoznal Jakoba Staneka. 20. junija 1947 stopil v Sernečevo skupino, teden dni kasneje ga je aretirala Udba (ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 216. PRO, FO 1020/3178, List of all persons connected with the gang, 17. september 1947).

⁵⁵ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 64 – 67, 141, 144 – 145, 216a – 223, 446. PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Serneč Josef, 9. september 1947.

⁵⁶ PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Slavko Jursic, 14. september 1947.

Po tej akciji se je F. Sernec ponovno odpravil h Glušiču v Pongau. To je bilo najverjetneje njuno zadnje srečanje. Vodja graškega obveščevalnega centra Kornhauser namreč poroča, da se je moral takrat F. Sernec zagovarjati pri Glušiču zaradi večjih roparskih akcij ter zaradi razdeljevanja naropanega plena, predvsem pa cigaret in mesa, med avstrijske kmete, avstrijske obmejne organe in policijo.⁵⁷

Iz ohranjenih dokumentov Udbe lahko ugotovimo, da so v zvezi z delovanjem Sernečeve skupine na terenu obstajali Matjaževi odbori. Eden prvih je bil ustanovljen junija 1946 v Selnici ob Dravi. V tem odboru naj bi bil takrat tudi Juršič, ki je na zaslišanju pri mariborski Udbi 29. junija 1946 trdil, da so člani Sernečeve skupine do takrat ustanovili Matjaževe odbore še v Rušah, Ribnici in Lovrencu na Pohorju.⁵⁸ Kot enega glavnih organizatorjev teh odborov pa je Udba obravnavala delavca Karla Koprivnika, ki ga je zasliševala kar 5 mesecev, od aretacije 16. marca do 5. avgusta 1948. Zasliševalci so se osredotočili predvsem na njegovo medvojno delovanje in na njegove zveze s Sernečevo skupino. Koprivnik je na začetnih zaslišanjih zanikal, da bi poznal F. Serneca in kdaj dobil v roke propagandni letak *Slovenci in Slovenke ali Matjažev glas*. Zanikal je tudi, da bi kdaj slišal za Slovensko vojsko, da bi s Stajanom govorila o križarski organizaciji in da bi vedel za svoje imenovanje za vojnega referenta Matjaževega odbora na Kapli. Povedal je, da je v zvezi s Serneci slišal samo to, da so pobegnili preko meje in da jih je poslanec ljudske skupščine Vlado Majhen označil za »bandite«. Kmalu je svoje izjave spremenil in povedal, da mu je Stajan namignil, da ima zveze s Sernečevo skupino in da te zveze vzdržuje tudi Pajtler. Povedal je, da je F. Sernec že junija 1945 poslal k njemu pismo, v katerem mu je postavil naloge, da čim prej organizira zaupniško mrežo, preko katere bo dobival informacije o stanju na terenu in ga bo podpirala s hrano. V tem pismu naj bi F. Sernec tudi omenil, da bi morala biti ta organizacija tako močna, »da bo imel on (F. Sernec, op. M. Č.) možnost sestaviti popolnoma svojo republiko na Kapli in okolici«. Naročil mu je, da mora ljudi organizirati tako, da bodo v danem trenutku sposobni »prevzeti oblast v svoje roke«. Koprivnik je dalje pričal, da so postavili »kraljevo – križarski odbor« na Kapli avgusta 1947. Predsednik je bil Ivan Kranjc, odbor je imel še intendanta, vojnega kurata in gradbenega referenta, Koprivnik pa je bil vojni referent.⁵⁹ Povedal je tudi, da je F. Sernec, ko je poleti 1946 prvič prišel k njemu, govoril, da bo kmalu prišlo od preobrata ter da bodo Jugoslavijo zasedli Britanci in kralj Peter. Ko so na Kapli izvedeli za razbitje Sernečeve skupine, so prenehali z delom.⁶⁰

Sernečeva ilegalna skupina je izvajala na Pohorju in Kozjaku torej predvsem roparske napade na zadrage, KLO-je in posamezne kmete, napadala je aktiviste OF, KP in stražarje na meji ter se spopadala z enotami Knoja. Člani skupine so zbirali informacije o Udbi, vojski, razširjenosti Matjaževega gibanja in razpoloženju ljudi. Po Glušičevih navodilih so morali v Avstrijo prinesiti tudi partijske dokumente tistih komunistov, ki so jih v Jugoslaviji ubili.⁶¹ Član skupine, sicer pa brvarski pomočnik Alojz Gruber iz Maribora, je na zaslišanju pri mariborski Udbi pričal, da je v zvezi z roparskimi napadi Glušič izdal navodilo, da sme skupina ropati samo ustanove in objekte državnega značaja, ne pa tudi privatnih, potemtakem tudi ne kmetov. V navodilih je dovoljeval uporabo orožja samo v skrajni sili.⁶²

Člani skupine so prinašali na Pohorje in Kozjak tudi propagandno gradivo. Največ je bilo raznih letakov, predvsem letakov z znakom Matjaževe vojske in

⁵⁷ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 74.

⁵⁸ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 310, 315.

⁵⁹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 369.

⁶⁰ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 319 – 397. Arhiv Okrožnega sodišča Maribor, K 383/48

(dalje AOS Maribor).

⁶¹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 129.

⁶² ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 288.

geslom, da se »pod Peco budi kralj Matjaž«, letakov z oznako štaba kraljeve vojske in zahtevami Matjaževe vojske ter slik kralja Petra.⁶³

Poleg propagandnega gradiva so člani skupine na terenu delili t. i. mobilizacijski list. Tega je kot komandant Pohorskega bataljona Matjaževih odredov podpisal podporočnik Borut, torej F. Serbec. V njem je pozival ljudi, naj se odzovejo mobilizaciji, ki jo izvajajo pripadniki Matjaževega gibanja na terenu (Matjaževa vojska, Matjaževi odbori) in se povežejo v boju proti komunistični oblasti. Če bi se posameznik upiral mobilizaciji, je bil lahko mobiliziran prisilno, če pa bi pobegnil ali koga izdal, mu je grozila smrtna kazen. Poziv je zaključil z udarnim geslom »Fašizem je mrtev. Smrt komunizmu. Svoboda narodu!«. Drugi podobni dokument je *Zapovedba*, kjer je govor o organizaciji življenja v odredih. Gre za navodilo o organizaciji straže, redu in disciplini v skupinah ter o tem, kako skrbeti za orožje. *Zapovedba* je prepovedovala pijančevanje ipd.⁶⁴ Ohranjena je tudi izjava o sodelovanju v Matjaževem gibanju in zbiranju obveščevalnih podatkov ter zaveza, da podpisnik ne bo izdal ciljev in sodelavcev Matjaževega gibanja, ker mu sicer grozi smrtna kazen.⁶⁵ Vsa ta navodila dajejo vtis, da je s Sernečevo skupino na terenu obstajala močna in široko razvejana organizacija Matjaževega gibanja. Vendar ni bilo tako. Zato lahko sklepamo, da so imela ta navodila oziroma dokumenti verjetno bolj propagandni značaj.

V zvezi z delovanjem Sernečeve skupine je Udba zbirala tudi podatke o raznih incidentih na jugoslovansko-avstrijski meji. Tako naj bi trije britanski vojaki sredi julija 1947 prestopili mejo in pri nekem kmetu v Sv. Duhu opravili hišno preiskavo. Po nekaterih pričevanjih naj bi britanski vojaki večkrat streljali iz Avstrije na posadke jugoslovanskih karav. Prav tako so nekateri člani Sernečeve skupine, kot na primer Ferdinand Kopnik in Jakob Helbing, izjavljali, da so na jugoslovanske obmejne karavle streljali tudi avstrijski orožniki skupaj s člani skupine. Udba je zabeležila tudi nedovoljene prelete tujih letal v obmejnem pasu; tip in pripadnost letal sta največkrat ostala neznana.⁶⁶

Člani skupine, stari med 20 in 25 let, so bili večinoma oblečeni v britanske in ameriške uniforme, ki so jih prebarvali v črno. Na kapah so med drugim nosili svinčene grbe, ki jih je izdeloval Matevž Flak. Bili so oboroženi. Dokumenti Udbe kažejo, da naj bi orožje dobivali deloma od Avstrijcev in deloma od Britancev. Skupina je imela tudi žig; skico zanj sta napravila F. Serbec in Mihajlovič. Imel je Matjažev grb z napisom Komanda Slov. armije.⁶⁷

3. Sernečeva skupina v Avstriji

Za delovanje Sernečeve skupine so vedele tako britanske kot ameriške okupacijske oblasti v Avstriji ter avstrijske obmejne enote in policija. Tako je ohranjenih več pričanj o stikih med F. Serbecem ter oficirji ameriških in britanskih okupacijskih oblasti. Po nekaterih pričevanjih naj bi britanski oficirji na enem od sestankov januarja 1946 obljubili pomoč Sernečevi skupini v zameno za informacije o Knoju, Udbi in stanju na jugoslovansko-avstrijski meji. Zbrane podatke naj bi člani skupine pošiljali Glušiču, ta pa jih je nato posredoval naprej.⁶⁸

Britanska FSS je na podlagi zaslišanj nekaterih članov Sernečeve skupine ugotovila nekaj zanimivih podrobnosti o njenem delovanju. Tako je med drugim ugotavljala, da so nekateri člani Sernečeve skupine potovali h Glušiču predvsem zato, da bi ga prepričali, da je skupina delovala v Sloveniji in ga prosili za materialno pomoč. FSS je ocenjevala, da niso dobili zadovoljive podpore in zato tudi

⁶³ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 25, 248 – 149.

⁶⁴ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 155 – 156.

⁶⁵ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 158.

⁶⁶ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 111 – 112, 134 – 138.

⁶⁷ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 39, 51, 93, 315.

⁶⁸ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 90 – 91.

niso bili uspešni pri delovanju v Sloveniji. Iz zaslišanja J. Serneca je FSS še sklepala, da je bila skupina pripravljena podpirati ilegalno delovanje v Jugoslaviji tako dolgo, dokler so se lahko njeni člani zadrževali v Avstriji in le občasno vpadali v Jugoslavijo. J. Sernec tudi navaja, da je skupina pridobivala nove člane med slovenskimi begunci v Avstriji in jih pošiljala v Jugoslavijo. Juršič je pričal, da je Glušič ostro nasprotoval takemu načinu dela. FSS je po analizi soočenja med Juršičem in J. Sernecem še ugotovila, da so bili člani skupine sicer protikomunistično razpoloženi, vendar niso nameravali postati del Matjaževega gibanja,⁶⁹ če bi to pomenilo, da bi morali ostati v Jugoslaviji.⁷⁰ Zato je FSS v Gradcu celo sklepala, da Sernecove skupine v Pongauu niso obravnavali kot sestavni del Matjaževega gibanja.

Ameriški major srbskega rodu George Milovanović, šef Counter Intelligence Corps-a (CIC, kontraobveščevalna služba ameriške vojske) v Salzburgu, je po posredovanju Glušiča januarja 1947 posredoval pri kapetanu CIC-a v Pongauu Niederhausu za izpust dveh kurirjev Sernecove skupine, in sicer Juršiča in Vaca. Enako naj bi februarja 1947 posredoval za izpust J. Serneca, ki je v Sernecovi skupini prav tako opravljal kurirsko službo.⁷¹ Marca 1947 je bil po Glušičevem posredovanju iz zapora izpuščen tudi Požavko. Ta je v Pongauu, kjer je opravljal radiotelegrafski tečaj, naletel na ameriško ulično racijo. Po pričanju Stefana Horvata mu je CIC v Pongauu dokazal, da je imel ponarejene dokumente, in ga zaprl.⁷²

Iz ohranjenih dokumentov Udbe tudi razberemo, da so imeli člani Sernecove skupine pogoste stike in dobre odnose z avstrijskimi orožniki, obmejnimi organi in prebivalci ob meji. O dobrih stikih z avstrijskimi orožniki sta poročala Požavko in Juršič tudi Glušiču. Tudi že omenjeni Knojevec Purič je pričal, da je videl v hiši, kjer so se skrivali člani skupine, tudi avstrijske orožnike. Avstrijski obmejni organi so vedeli, da so člani skupine oboroženi in da so na avstrijskem ozemlju brez ustreznih dokumentov. Z njimi so člani skupine delili naropano blago v zameno za sanitetni material, municijo in celo orožje. Šef »financarjev« iz Lučan naj bi članom skupine celo svetoval, da se naj zadržujejo v obmejnem pasu in naj orožje ob prihodu v Avstrijo skrijejo, da ne bi imeli sitnosti z avstrijskimi organi. Svetoval jim je tudi, naj odstranijo znake Matjaževe vojske, predvsem šajkače.⁷³ Avstrijskim državljanom, predvsem obmejnim kmetom, pri katerih so se skrivali, oziroma kmetom, ki so bili naklonjeni delovanju skupine, so člani skupine prav tako delili zaklano živino in blago, ki so ga naropali v Jugoslaviji (predvsem meso in cigarete). O tem je pričal tudi že omenjeni Gruber.⁷⁴

F. Sernec oziroma njegovi kurirji so nove člane za skupino iskali predvsem med begunci v avstrijskih taboriščih. Iz različnih pričevanj, ki jih je zbrala Udba, lahko ugotovimo, da se je pridružila večina posameznikov skupini pod vplivom govoric, da se v avstrijskih hribih zbirajo ljudje, ki naj bi s podporo zahodnih zaveznikov, torej Britancev in Američanov, zrušili obstoječi režim v Jugoslaviji. Podobno so odmevale tudi govorice o organiziranju kraljeve vojske in njenem štabu ter delovanju NKKJ v Salzburgu.⁷⁵

Britancem so bili roparski pohodi Sernecove skupine leta 1947 in vdori na jugoslovansko ozemlje, še posebej tisti konec junija 1947, vedno manj všeč. Zato so se skupaj z avstrijskimi enotami odločili, da skupino uničijo. Tako je prišlo

⁶⁹ FSS Matjažovo gibanje oziroma delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji imenuje »White Guard Organisation«.

⁷⁰ PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Sernec Josef, 9. september 1947 in Interrogation report: Slavko Juršic, 14. september 1947.

⁷¹ ARS III, Bande, Sernecova banda, str. 102.

⁷² ARS III, Bande, GOC - NKKJ, str. 494, 496 - 497.

⁷³ ARS III, Bande, Sernecova banda, str. 106 - 109, 112, 427.

⁷⁴ ARS III, Bande, Sernecova banda, str. 117, 288. ARS III, Bande, GOC - NKKJ, str. 497.

⁷⁵ ARS III, Bande, Sernecova banda, str. 94, 108.

poleti 1947 v okolici Lučan do boja med britanskimi in avstrijskimi enotami na eni ter Sernečevo skupino na drugi strani. Nekateri člani Sernečeve skupine, tudi trije bratje, so se zato umaknili v ameriško okupacijsko cono, najverjetneje v okolico Salzburga. Ker je bil F. Sernec skoraj brez sredstev, je začel z roparskimi napadi na Salzburškem. Vendar mu je prišla avstrijska policija kmalu na sled. Iz enega zadnjih Udbinih poročil o delovanju članov Sernečeve skupine v Avstriji sledi, da bi morali biti bratje Sernec aretirani, vendar naj bi posredovale ameriške okupacijske oblasti. Sernecem naj bi ponudili odhod v francosko tujsko legijo, sicer jih bodo poslali pred sodišče. Izbrali naj bi tujsko legijo.⁷⁶ Vendar ostaja njihova usoda neznana. Konec avgusta 1947 je namreč FSS v lipniškem taborišču Wagnera aretirala J. Serneca, Juršiča in še dva člana skupine. Po zaslišanju je predala J. Serneca Vojaškemu sodišču v Gradcu.⁷⁷ Dejstvo pa je, da je bila Sernečeva skupina formalno razpuščena in ni več obnovila svojega delovanja.

4. Najpomembnejši ukrepi Udbe

Ukrepe Udbe v zvezi z odkrivanjem in uničenjem Sernečeve skupine lahko razdelimo v dve skupini: s klasičnimi in posebnimi metodami je preganjala člane skupine na območju njihovega delovanja v Sloveniji, poleg tega pa je pošiljala svoje agente v Avstrijo, predvsem v obmejni pas.

Na Pohorje in Kozjak je tako Udba večkrat poslala posebne operative skupine, ki so jih poleg njenih oficirjev sestavljali predstavniki milice in Kvoja. Njihova naloga je bila odkrivati člane skupine, njihove podpornike in simpatizerje. Izvajale so aretacije družinskih članov in podpornikov skupine, predvsem pa večjih posestnikov, ki so bili predvideni za izselitev. Te ljudi so selili na Kočevsko, okrajni partijski komiteji pa so morali izseljena področja ponovno kolonizirati, kar je potekalo zelo počasi. V delovanje na terenu je Udba vključila tudi partijske sekretarje. Največkrat je bila njihova glavna naloga organizirati masovne sestanke, po navadi po kaki večji akciji skupine, na katerih so aktivisti predstavili in utemeljevali ukrepe oblasti. Poleg preselitev prebivalcev so bili najpogostejši ukrepi na terenu še hajke in hišne preiskave na območjih, kjer so se največ gibali člani Sernečeve skupine ter številne »vrbovke«, na podlagi katerih je oblikovala Udba široko informativno-agenturno mrežo. Na terenu, kjer je delovala skupina, je Udba ob pomoči članov KP večkrat postavila t. i. konspirativne zasede. Tako sta v zadrukah in nekaterih drugih pomembnih objektih ponoči stražila po dva oborožena člana KP, ki sta imela nalogo, da v primeru pojava skupine s strelji opozorita vojsko.⁷⁸

Udbini ukrepi so na terenu različno odmevali. Tako je zanimiva njena ugotovitev, da naj bi se v predelih, kjer je prevladovalo kmečko prebivalstvo (Kozjak), zaradi roparskih akcij Sernečeve skupine kmetje bolj bali članov skupine kot pa Udbe. Drugače naj bi bilo v delavskih centrih (Mariborski otok, Ruše), kjer je Udba zaznala večji odpor proti svojim ukrepom. Po njenem mnenju je med delavci prevladovalo prepričanje, da se obstoječa oblast »poslužuje istih metod kot okupator«.⁷⁹

Člani Sernečeve skupine so morali, če so hoteli priti na Pohorje, prečkati Dravo. Zato je Udba ob reki večkrat postavila več zased in se pri tem povezala tudi s Knojem. Vojaki so zaplenili čolne, s katerimi so člani skupine prečkali Dravo, ponoči pa so reko nadzirale patrolne Kvoja. Te so pogosto metale rakete, kar naj bi dajalo vtis, da je Drava močno zastražena. V večini primerov pa Udba s Knojem ni bila zadovoljna in se je pritoževala, da vojaki ne kažejo »prav nobene udarnosti«.⁸⁰

⁷⁶ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 284 – 285.

⁷⁷ PRO, FO 1020/3178, Interrogation report: Sernec Josef, 9. september 1947 in Interrogation report: Franz Hautz, 8. september 1947.

⁷⁸ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 26.

⁷⁹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 18 – 19.

⁸⁰ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 9.

Med posebne Udbine ukrepe lahko uvrstimo še vzpostavitev posebnega operativnega centra v Rušah in oblikovanje t. i. kontrabande. Udba je organizirala operativni center v Rušah sredi aprila 1947. Cilj delovanja centra je bil odkriti in aretirati člane skupine. Center je imel na razpolago tudi manjše skupine vojske. Po vzpostavitvi široke agenturne mreže na terenu in zaradi slabih rezultatov ga je Udba kmalu ukinita. Nekoliko kasneje, 21. aprila 1947, je poslala Udba v Lovrenc in Ribnico na Pohorju t. i. kontrabando. Imela je osem članov in podporo vojske. Njena naloga je bila, da poišče in likvidira Sernečevo skupino ter deluje pri tem skrajno konspirativno.⁸¹ Vendar ni dosegla zelenih uspehov in so jo kmalu odpoklicali.

Svoje agente je Udba pošiljala tudi v Avstrijo z nalogo, da navežejo stike s člani Sernečeve skupine in jih poskušajo pripeljati na jugoslovansko mejo, kjer bi jih v zasedi pričakala Udba in Knoj in jih na ta način ujeli. Agentom je v teh primerih dala na razpolago tudi posebna sredstva, kot na primer mamila in strupe. Nekaj njenih agentov je končalo v zaporih, ker so jih ujeli Britanci. Eden pomembnejših agentov, ki ga je Udba poslala v Avstrijo do Hammerkautza, je bil tekstilni delavec Slavko Pistotnik – Kača,⁸² sicer ustanovitelj in prvi voditelj Dupleške oziroma Ribine ilegalne skupine. Udba ga je konspirativno aretirala zaradi ilegalnega delovanja konec aprila 1947. Na zaslišanju naj bi med drugim priznal, da je obiskoval v Salzburgu leta 1945 obveščevalni tečaj in da ga je poslal Miloš Glišić⁸³ pred volitvami v ustavodajno skupščino iz Lipnice v Jugoslavijo z nalogo, da organizira Dupleško ilegalno skupino. Kljub njegovim izjavam na zaslišanjih, da ga je julija 1946 v lipniških zaporih »vrbovala« FSS in da je podpisal izjavo o sodelovanju in molčečnosti, Udba o tem ni bila prepričana in ga je »vrbovala« ter kot agenta Friedla poslala v Avstrijo. Tam je zbiral podatke o delovanju Sernečeve skupine. Ker se je bal, da ga bodo odkrili in ubili, naj bi ustrelil dva člana skupine, in sicer Požavka in Brgleza.⁸⁴ Iz poročil hrvaške Udbe pa lahko sklepamo, da je tudi F. Serneč vedel, da je Pistotnik agent Udbe in ga je nameraval ubiti. Enako je trdil Kornhauser.⁸⁵

Poleg posameznih agentov je Udbi uspelo poslati v Avstrijo do kneta Hammerkautza posebno skupino svojih oficirjev v konspirativno zasedo, da bi ujeli člane skupine. Ta akcija ni bila uspešna, saj so se morali oficirji zaradi zgodnjega svitanja umakniti nazaj čez mejo.⁸⁶

⁸¹ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 24, 28.

⁸² Slavko Pistotnik je bil pred odhodom v skupino zaposlen v Tovarni platnenih izdelkov v Jaršah. Maja 1945 je pobegnil v Avstrijo. Po zaslišanju na CIC je odšel na tritedenski vojaško-politični kurz v taborišče Glaserbach pri Salzburgu. Dobil je izkaznico NKKJ. Na kurzu je bil govor o značaju gverilske vojne, organizacije ilegalne kraljeve vojske v Jugoslaviji, o kurirski službi, vadili so se v streljanju z avtomatskim orožjem. Od tečajnikov so jih nato nekaj poslali v druga taborišča z nalogo širiti propagando, druge pa so poslali v Jugoslavijo kot kurirje in obveščevalce. Pistotnik pravi, da je tečaj obiskovalo 60 tečajnikov. Decembra 1945 je bil poslan v Slovenijo z nalogo, da na Štajerskem pripravi teren za štab Slovenske vojske, ki bi vodil gverilsko vojno v Slovenskih goricah. Po prihodu v Slovenijo se je zaposlil v tovarni Hutter kot tekstilni praktikant. Istočasno je začel z ilegalnim delom. Pistotnik pravi tudi, da je podpisal izjavo o sodelovanju s FSS v šestih izvodih; njegove naloge so bile zbirati podatke o sistemu oborožitve jugoslovanske vojske, številčnem stanju in gibanju vojske, o oficirskem kadru in morali vojske (ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 419 – 421).

⁸³ Major Miloš Glišić je bil med vojno načelnik štaba Požeškega četniškega odreda, po koncu vojne pa se je septembra 1945 najprej vključil v delo lipniškega obveščevalnega centra. Po reorganizaciji obveščevalne službe decembra 1945 je postal šef novoustanovljenega obveščevalnega centra v Gradcu. Januarja 1946 se je odpravil v Jugoslavijo z namenom, da poišče zvezo z Dražo Mihailovićem. Ob tem je od Glišića dobil nalogo, da ponovno vzpostavi stik s Škamlijičev skupino v Slovenskih goricah in da začne v domovini organizirati obveščevalne centre, ki bi redno dostavljali različna poročila GOC-u. Vzpostavil je tri obveščevalne centre, v domovini se sestal s Škamlijičem in se od njega odpravil v Beograd. Tam ga je v začetku februarja 1946 aretirala Udba in je bil poleti obsojen na smrt in ustreljen (ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 440 – 470. ARS III, Bande, Drčar, str. 64. D. Marković idr.: Bojevniki, str. 552).

⁸⁴ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 35 – 36, 45, 57 – 58, 71.

⁸⁵ ARS III, Bande, GOC – NKKJ, str. 512.

⁸⁶ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 50.

5. Sodni procesi proti članom in podpornikom Sernečeve skupine

Usoda članov ter resničnih in domnevnih podpornikov ne samo Sernečeve, ampak tudi ostalih ilegalnih skupin, je bila bolj ali manj enaka. Tistim, ki jih je Udba aretirala, so sodila redna okrožna ali vojaška sodišča, in sicer po Zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo. Po takrat veljavnem kazenskem pravu oziroma pravni praksi so tovrstna kazniva dejanja veljala za t. i. politična kazniva dejanja.

Glavni proces proti več članom Sernečeve skupine je potekal od 21. do 24. julija 1947 pred Vojaškim sodiščem 4. armade v Ljubljani. Na podlagi obtožnice, ki jo je spisal vojaški tožilec 4. divizije Kvoja kapetan Anton Grošelj in jo tri dni pred začetkom razprave poslal sodišču, je pred senat stopilo 12 članov Sernečeve skupine: Anton Bratuša – Miško, Alojz Perko – Alojz, Franc Arnuš – Milan, Franc Čeh – Zdenko, Jože Levičnik – Zlatko, Jakob Helbing – Pavel, Ferdinand Kopnik – Peter, Rudolf Lilič – Slava, Konrad Hojnik – Konrad, Slavko Pistotnik – Kača, Edvard Zorman – Džoni in Alojz Gruber – Luka.⁸⁷ Proces je bil pripravljen zelo hitro, saj je Udba večino obtožencev aretirala konec junija in v začetku julija 1947. Obtožnica je seveda temeljila na njihovem delovanju v Sernečevi skupini. Sodbe nismo našli.

Sodni procesi proti podpornikom Sernečeve skupine pa so potekali pred Okrožnim sodiščem v Mariboru. Prvi je bil že maja 1947 in mu je poleti sledilo še več procesov.⁸⁸ Sodišče je takrat obsodilo najmanj 48 ljudi, ki jih je na različne načine povezovalo z delovanjem Sernečeve skupine. Tako so bili obsojeni, ker so se sestajali s člani skupine in sodelovali v akcijah, ker so članom skupine dajali hrano in jim nudili zavetišče ali jih skrivali. Nekateri so bili obsojeni, ker so vedeli za delovanje skupine in njena skrivališča, pa tega niso prijavili oblastem. Spet druge je sodišče obsodilo, da so dajali članom skupine informacije o Narodni milici, vojski, članih KP oziroma politični opredelitvi posameznikov. Med razlogi za obsodilno sodbo je sodišče navajalo, da so širili propagando proti obstoječemu sistemu in za vrnitev kralja Petra. Sodišče je vse obsodilo na odvzem prostosti s prisilnim delom in izgubo političnih in državljanskih pravic. Nekaterim je izreklo tudi zaplembo premoženja in izgon iz kraja bivanja. Na enem od procesov je bil obsojen tudi omenjeni Uran, član odbora OF v Lehnu, ki je aprila 1947 sprejel člane Sernečeve skupine na svojem domu in jim nudil hrano. Sodišče mu je izreklo visoko kazen, in sicer 18 let odvzema prostosti, po pomilostitvi znižana na 15 let. Uran je bil leta 1954 izpuščen.⁸⁹

Na procesu proti 6 podpornikom Sernečeve skupine septembra 1948 pa so bili med drugim obsojeni organizatorji Matjaževega odbora na Kapli. Najvišjo kazen je mariborsko sodišče izreklo Koprivniku, in sicer smrt z ustrelitvijo in trajno izgubo državljanskih pravic, ter Stajanu 18 let prisilnega dela z odvzedom prostosti. Vrhovno sodišče je potrdilo sodbo konec oktobra in Koprivnik je bil ustreljen.⁹⁰

Za konec navajamo razmišljanje pisca, ki se je v *Matjaževem glasu* predstavil kot »visok funkcionar Udv za LR Slovenijo in major Matjaževe vojske«. V prispevku zelo ilustrativno prikaže značilnosti sodnih procesov proti članom in podpornikom ilegalnih skupin. Tako piše, da je procese dejansko pripravila Udba kot »boljše ali slabše uspele gledališke predstave, pri katerih je bila Ozni zaupana vloga dramskega režiserja« in nadaljuje, da naloga Udbe »pač ni odkriti resnico in najti prave prestopnike in zločince, nego za publiko čim poraznejše izvesti predstavo. Kadar je predstava večjega stila, potem navadno Ozna "infiltrira" med obtožence svojega agenta. Ta ve tedaj povedati vse, kar je in kar ni v zvezi z materialom, ki se na procesu obravnava. Prav gotovo pa "pozna" vse

⁸⁷ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 116, 177 – 197.

⁸⁸ AOS Maribor, Ko 285/47, K 389/47, K 391/47, K 398/47, K 526/47.

⁸⁹ AOS Maribor, K 398/47, Sodba. ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 440.

⁹⁰ ARS III, Bande, Sernečeva banda, str. 86, 319 – 321. AOS Maribor, K 383/48, Sodba.

one ameriške in angleške oficirje, ki jih je treba v afero vplesti. Seveda tudi njega obsodijo, včasih celo na smrt, toda tudi takoj po procesu izgine, ampak ne na "oni svet", nego na novo službeno mesto. V ljubljanskem procesu junija 1947 proti Matjaževim borcem (proces proti članom Sernečeve skupine, op. M. Č.) je bil tak infiltriranec Slavko Pistotnik - Kača."⁹¹

Mateja Čoh

THE ILLEGAL GROUP OF FERDINAND SERNEC

Summary

The Communist Party power at the end of the Second World War encountered resistance amongst people. One of the forms of such resistance was demonstrated in the activities of illegal groups. There were more than 35 such groups in Slovenia during 1945- 1949. UDBA (State Security Agency) considered the Serbec illegal group as one of the largest in Slovenia. This was the only group coming to Slovenia from Austria, returning there after operations carried out.

The group was led by Ferdinand Serbec from Selnica ob Dravi. It operated on Pohorje and Kozjak, carrying out robberies of cooperatives, local people's committees and individual peasants, attacked activists of the Liberation Front (OF), Communist Party, border guards entered into conflict with units of KNOJ (Corpus of National Defence of the Yugoslav Army). Members of the group collected information on UDBA, the military, the breadth of the Matjaž Movement and people's attitudes. They brought propaganda material to Pohorje and Kozjak, mostly in the form of fliers, thus expanding propaganda against the Communist system in Yugoslavia and favouring the return of King Peter. The group numbered 19 members at the most, all of whom were armed.

Most of the group members escaped to Austria because of anti-state activity after the Liberation, fearing measures of new authorities or wishing to avoid doing conscript military service. At attempt of illegal crossing of the Yugoslav-Austrian border, the majority were caught by Austrian frontier agents of British officers and soldiers, who also interrogated them later. Later, they were mostly sent to refugee camps, some to the countryside to help Austrian peasants at their work. In refugee camps they established contacts with couriers intelligence centres, which were organized by Yugoslav emigrés in refugee camps in Austria, some being convinced to collaborate in the Serbec group.

In Slovenia, activities of the Serbec group were prosecuted by UDBA. It succeeded in apprehending a number of the group members, including Ferdinand Serbec and his two brothers. Beside them, UDBA arrested and treated numerous alleged and true adherents of the Serbec group. The majority was apprehended after major attacks which the group had carried out. After the group had retreated to Austria after the most well known and the largest operation at Pohorje at the end of June, 1947, some of the group members, including the Serbec brothers were forced, after the joint operation of British and Austrian units, to retreat to the Salzburg region. In this manner the Serbec group was technically dissolved and it did not renew its activities. Members of the Serbec group were judicially processed by the military court of the 4th Army in Ljubljana.

⁹¹ Matjažev glas, Februar/marec 1948.

ANALIZA INTERPRETACIJ OZ. VIROV PRI PREDMETU ZGODOVINA

Danijela Trškan*

UDK 372.893(420)

TRŠKAN Danijela: Analiza interpretacij pri predmetu zgodovina. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 547

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtorica predstavlja, kako se lahko učenci naučijo analize zgodovinskih virov in še posebej analize različnih interpretacij zgodovinskih dogodkov. Predstavljene so stopnje učenja in razumevanja interpretacij ter tudi konkretni primeri analize zgodovinskih virov, ki so značilni za predmet zgodovina v Veliki Britaniji.

UDC 372.893(420)

TRŠKAN Danijela: Analysis of Interpretations, i.e. of Sources with the subject History. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 547

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The authoress presents how pupils may learn to analyse historical sources and in particular how to analyse diverse interpretations of historical events. Levels of learning and of comprehension of historical sources as well as individual examples of historical source analysis, characteristic for the subject History in Great Britain, are presented.

Uvod

Sposobnost analiziranja različnih interpretacij je eden od glavnih elementov metode dela z viri oz. podrobne analize zgodovinski virov.

Pri analizi interpretacij učenci ugotavljajo pristranskost virov, razlikujejo med mnenji in dejstvi, med podatki in interpretacijami. Ravno tako znajo ugotoviti, zakaj in kako so bili zgodovinski dogodki, osebe, ljudje, spremembe in situacije različno interpretirane; analizirajo in ovrednotijo interpretacije ter znajo razložiti, zakaj obstajajo različne interpretacije zgodovine.

Ravno pouk zgodovine omogoča "poznavanje zgodovinskega pisanja, znanje o zgodovinskih tipičnih primerih, ki se nanašajo na učno vsebino;

* Dr Danijela Trškan: docentka, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

razumevanje, da so ljudje zgodovino napisali, opevali, naslikali, posneli, dramatizirali z različnim razlogi; razumevanje, da so nekatere zgodbe zelo poznane, druge pa komaj poznane.¹

Zato so v nadaljevanju prikazani načini, kako se lahko analizirajo, interpretirajo in ovrednotijo zgodovinske interpretacije.

Kako učenci analizirajo interpretacije?

Pri analizi interpretacij oz. zgodovinskih virov:

"Učenci ugotavljajo in komentirajo razlike med načini, kako učbeniki ali informativne knjige prikazujejo isto problematiko. Lahko raziskujejo naprej z namenom, da ugotovijo, kateri pogled je bolj prepričljiv.

- Učenci se učijo, kako arheologi interpretirajo preteklost s pomočjo ostankov. Lahko se naučijo, kako muzejski skrbniki in varuhi zgodovinskih spomenikov hranijo in interpretirajo arheološke dokaze.

- Učence se uvaja v debate med zgodovinarji glede vidikov preteklosti. Lahko se naučijo, kako zgodovinarji uporabljajo dokazne vire za odgovarjanje na vprašanja o preteklosti.

- Učenci razmišljajo o načinu, kako so bile dramatične rekonstrukcije postavljene - dramatične konstrukcije lahko vključujejo življenjske zgodovinske dogodke ali zgodovinske drame na televiziji in v filmih.

- Učenci lahko razpravljajo o določenih sporni zgodovinski osebnosti in upoštevajo razloge za različna mnenja o osebi.

- Učenci upoštevajo ljudska mnenja o preteklosti in poskušajo ugotoviti, kako natančna so ta mnenja.² S takšno analizo interpretacij pa tudi učenci že sami interpretirajo pretekle dogodke.

Zakaj so interpretacije različne?

Zgodovinska interpretacija naj bi pomenila zavesten poskus rekonstrukcije in razlage dogodkov v preteklosti s pomočjo različnih virov informacij.³

Interpretacije so lahko "akademske (knjige, časopisi, poročila o izkopanih, predavanja); izobraževalne (učbeniki, muzeji, televizijski dokumentarci, interpretacije poznavalcev); izmišljene (novele, filmi, televizijske drame, igre); ljudske (ljudska modrost, mestni parki, otožni opisi v oglasih) ali osebne (osebna razmišljanja)."⁴

Razlogov, da so interpretacije različne, je več. Prvi razlog so različne vrednosti dokazov (statistični podatki, letak ...). Drugi razlog je različna publika (učenci, dijaki, televizijski gledalci, gledališče ...). Tretji razlog je uporabnost novega znanja (npr. znanstvena, jezikovna ...). Četrti razlog so novi dokazi (npr. arheološki, novo odkritje rokopisov, novi prevodi ...). Peti razlog pa je, da interpretacije odražajo spremembo idej, prepričanj in odnosa časa, ko so bile interpretacije narejene (npr. sprememba odnosa glede religije, glede vloge ženske, drugih narodov ali ras; spremembe načina vodenja ljudi, npr. republika ali monarhija; vmešavanje države ali laissez-faire, kapitalizem ali marksizem itd.).⁵

¹ McAleavy, T. (2000). Teaching about interpretations. In: *Issues in History Teaching*. London-New York: Routledge, str. 73-74.

² Ibid. str. 76.

³ Haydn, T., Arthur, J., Hunt, M. (1997). *Learning to Teach History in the Secondary School. A Companion to School Experience*. London: Routledge, str. 115.

⁴ McAleavy, T. (2000). Teaching about interpretations. In: *Issues in History Teaching*. London-New York: Routledge, str. 74.

⁵ Haydn, T., Arthur, J., Hunt, M. (1997). *Learning to Teach History in the Secondary School. A Companion to School Experience*. London: Routledge, str. 126.

Učenje in razumevanje interpretacij pri pouku

Za razumevanje interpretacij morajo učenci najprej imeti zadostno predznanje oz. znanje o dogodkih, v nekaterih primerih pa tudi poznavanje jezika virov. Učitelji morajo preskrbeti različne vire informacij. Nato učenci lahko po različnih stopnjah napredujejo pri učenju razumevanja, primerjave, analize in vrednotenja virov.

Pri pouku zgodovine morajo učenci uporabljati takšne naloge, ki spodbujajo razumevanje interpretacij:

- "Interpretacije so različne zaradi ljudi, ki uporabljajo dokaze na različna načine ter izbirajo in poudarjajo različne vidike dokazov.

- Količina dokazov, ki je na voljo za različne interpretacije, se razlikuje. Dostop do dokazov se tudi spremeni skozi čas in vodi k razlikam v interpretacijah.

- Velikokrat so vrzeli v dokazih, zato je treba uporabljati kreativnost in domišljijo, da se izdelajo interpretacije.

- Razlike v namenu in pričakovani publiki tudi vodijo k razlikam v interpretacijah.

- Osebni razlogi in prepričanja vplivajo na tiste, ki interpretirajo in vplivajo tudi na njihovo delo in vodijo k razlikam.⁶

Učenje razumevanja interpretacij poteka postopoma v različnih stopnjah. Pri prvi stopnji učenci znajo in pripovedujejo zgodbe o preteklosti. Pri drugi stopnji začenjajo ugotavljati nekatere načine, v katerih je bila preteklost predstavljena. Pri tretji stopnji ugotavljajo nekatere različne načine, v katerih je bila preteklost predstavljena. Pri četrti stopnji pokažejo, kako so bili nekateri vidiki preteklosti predstavljeni in interpretirani na različne načine. Pri peti stopnji vedo, da so nekateri dogodki, ljudje in spremembe bili interpretirani na različne načine in predlagajo možne razloge za to. Pri šesti stopnji opišejo in začenjajo razlagati različne zgodovinske interpretacije dogodkov, ljudi in sprememb. Pri sedmi stopnji razložijo, kako in zakaj so bile narejene različne zgodovinske interpretacije. Pri osmi stopnji pa že analizirajo in razlagajo različne zgodovinske interpretacije in jih začenjajo vrednotiti.⁷

Vprašanja, ki se nanašajo na različne interpretacije

Vprašanja, ki se najpogosteje nanašajo na interpretacije, so:

- "Ali je primarni ali sekundarni vir? (Ali je bil vir napisan v času dogodka ali dneve, tedne, mesece ali celo leta kasneje?; Ali so kakšne indicije v dokumentu, ki prikazujejo, da je vir osnovan na avtorjevi direktni izkušnji ali vključenosti v opisane dogodke?; Ali je bil pisec očividec dogodkov?; Ali je bil pisec v dobrem položaju za poznavanje, kaj se je v resnici zgodilo?);

- Ali obstajajo indicije v viru, kako je avtor dobil predstavljene informacije?

- Do kakšne mere predstavlja zanesljivo podobo, kar se je zgodilo? (Ali so kakšne indicije v besedilu, ki bi vodile do razmišljanja, da je vir zanesljiv?);

- Za kaj je bil ta določen dokument napisan? (Ali obstajajo indikacije npr. avtorjevo ime, položaj, naslov, naslov dokumenta, ki bi pomagali ugotoviti, zakaj je bil napisan?; Ali lahko ugotoviš, zakaj je bil dokument napisan tako, kot je bil napisan, in tudi preskrbiš informacije za nekoga, npr. narediš osebno poročilo o

⁶ McAleavy, T. (2000). Teaching about interpretations. In: Issues in History Teaching. London-New York: Routledge, str. 77.

⁷ Prevod stopenj je iz: McAleavy, T. (2000). Teaching about interpretations. In: Issues in History Teaching. London-New York: Routledge, str. 78. Glavne stopnje pri učenju in razumevanju interpretacije zgodovinskih pisnih virov so prikazane v: Culpin, C. (1995). Making progress in history. V: Teaching History. London, New York: Routledge, The Open University Press, str. 128-129.

dogodku; odgovoriš na prošnjo; opravičiš avtorjeva dejanja in odločitve; ugajaš ali nagajaš osebi, ki prejme dokument?);

- Kaj nam ta vir pove o avtorjem pogledu in položaju? (Ali avtor samo poroča o situaciji, pove svoje mnenje ali opisuje, kar se je zgodilo, ali vir vključuje mnenja, zaključke ali priporočila?);

- Ali je avtor pristranski? (Ali avtor poskuša podati objektivno in uravnoteženo poročilo o dogodku?; Ali so izrazi ali stavki, ki razkrivajo avtorjeve predsodke za ali proti kakšni skupini, osebi ali razkrivajo osebno mnenje?).⁸

Na interpretacije je potrebno izbrati primerna vprašanja, zato je eden od pomembnih korakov pri učenju zgodovinskih interpretacij, da znajo učenci postavljati vprašanja o interpretacijah: npr. Kdo je avtor?; Kaj vem o avtorju?; Zakaj je to napisal?; Katere vire je uporabil?; Komu je napisal?; Ali je bil avtorjev namen informirati, poiskati resnico, razložiti sedanost, vplivati na sedanjo in prihodnjo politiko?; Ali so nekatere interpretacije bolj verjetne? itd.⁹

Podrobna analiza zgodovinskih virov

Pri analizi zgodovinskih virov je potrebno poznati značilnosti primarnih in sekundarnih virov. Npr. primarni viri niso nikoli popolnoma zanesljivi in točni, saj so jih lahko napisali udeleženci dogodka, priče dogodka tudi več let kasneje. Ravno tako tudi sekundarni viri niso popolnoma zanesljivi in točni, saj so jih avtorji napisali s pomočjo drugih primarnih ali sekundarnih virov. Tako avtor sekundarnih virov nima takšnega čustvenega vpliva kot npr. avtor primarnega vira, vendar pa tudi takšen avtor vključuje lasten pogled oz. mnenje.¹⁰

Za analizo zgodovinskih virov se lahko postavijo različna vprašanja, ki preverjajo različne sposobnosti: 1. razumevanje, interpretacijo in primerjavo virov; 2. postavljanje virov v zgodovinski kontekst; 3. ocenitev vrednosti in zanesljivosti virov; 4. ugotavljanje mnenj in pristranskosti in 5. komentar na zmote in vrzeli v dokazih.¹¹

V nadaljevanju so predstavljeni konkretni primeri nalog, ki se nanašajo na razumevanje in primerjavo virov, povezovanje vira z znanjem o obdobju, na komentar o natančnosti in vrzelih v dokazih ter konkretni nalogi za ugotavljanje avtorjeve pristranskosti.

1. Razumevanje virov

V nadaljevanju predstavljeni vir obravnava britansko reakcijo, ko je Nemčija ponovno zasedla Porenje marca 1936. Gre za govor laburista Hugh Daltona 20. 3. 1936 v spodnjem britanskem domu: "Pravilno je reči odkrito in iskreno, da britansko javno mnenje v tej državi in tudi seveda Laburistična stranka ne bo podpirala vojaških sankcij ali tudi gospodarskih sankcij proti Nemčiji v tem času ... javno mnenje, mislim, prikazuje jasno razliko med akcijo gospoda Mussolinija pri posluževanju agresivne vojne in akcij, do danes, v vsakem primeru, gospoda Hitlerja, ki ... je prevzel prostor v okviru mej nemškega Rajha."¹²

Npr. na vprašanje: Kaj vir razkriva o mnenju v Veliki Britaniji glede dejanja proti Nemčiji po ponovni zasedbi Porenja?, bi lahko v odgovoru učenci najprej ugotovili avtorjevo utemeljevanje (Hugh Dalton in njegova stranka sta bila proti

⁸ Prevod: Stradling, R. (2001). Teaching 20th-century European history. Strasbourg: Council of Europe Publishing, str. 242.

⁹ Haydn, T., Arthur, J., Ilunt, M. (1997). Learning to Teach History in the Secondary School. A Companion to School Experience. London: Routledge, str. 125.

¹⁰ Matheson, I. (1996). Passing higher history. Skills for success. Hodder and Stoughton, str. 43-44.

¹¹ Ibid., str. 45.

¹² Ibid., str. 46.

Veliki Britaniji, nočeta nobenih vojaških ali gospodarskih sankcij proti Nemčiji), pokazali razumevanje problema (Hugh Dalton verjame, da je britanska javnost proti takšnim intervencijam) in komentirali, kaj vir razkriva o problemu (razlog za tako držo je, da ni tako kot pri Mussolinijevi zasedbi Abesinije, ampak je Hitler to storil le v mejah svoje države). Vir prikazuje le en primer, ki je proti intervenciji Velike Britanije in ne razpravlja o različnih mnenjih.¹³ Učenci tako v odgovoru pokažejo osnovno razumevanje vira.

2. Primerjava virov

Pri primerjavi dveh virov (tudi več virov) po navadi vprašanja zahtevajo, da učenci ugotovijo razlike med viroma ali pa primerjajo dve različni mnenji. Pri odgovoru morajo učenci najprej ugotoviti, kaj vira sporočata. Zato morajo v odgovoru najprej predstaviti bistveni razliki dveh virov, potem obe mnenji predstaviti podrobno in predstaviti razloge za takšna avtorjeva mnenja.

Npr. vir C je iz knjige Križarska vojna v Španiji (1974, avtor J. Gurney): "Španska državljanska vojna se zdi, da je omogočila možnost vsakemu posamezniku, da je zavzel pozitivno in učinkovito stališče o problemu, ki se je zdel popolnoma jasn. Ali si nasprotoval naraščanju fašizma in si se odšel bojevat proti njemu, ali pa si se sprijaznil z njegovimi zločini in si bil kriv, ker si dovo-lil njegov razvoj. Veliko ljudi je trdilo, da je bil to zunanji spor in da nihče, samo Španci, so lahko vmešani. Toda za mene in za mnoge takšne kot jaz je bila to vojna načel in načela nimajo nacionalnih meja. Z bojevanjem proti fašizmu v Španiji bi se bojevali proti njemu v naši deželi in v katerikoli drugi."¹⁴

Vir D je iz govora zunanjega ministra (Anthony Eden, 12. 4. 1937):

"Politika nevmešavanja se je zmanjševala in počasi se je zmanjšal dotok tuje intervencije v orožju in možni v Španijo. Še bolj pomembno, obstoj te politike, vednost, da več vlad, kljub neodobravanju, dela zanjo, je zelo zmanjšalo nevarnost splošne vojne ...

Šest mesecev kasneje sem povedal spodnjemu domu moje prepričanje, da je bila intervencija v Španiji slaba človečnost in slaba politika. Nič, kar se je zgodilo potem, ni vplivalo na spremembo tega mnenja, nekateri dogodki so sprožili celo njegovo potrditev."¹⁵

Npr. vprašanje: Kako in zakaj se vira C in D razlikujeta glede politike nevmešavanja v špansko državljansko vojno?, zahteva tudi razlago, zakaj sta vira različna. Pri odgovoru je potrebno paziti na oba dela vprašanja. Najprej je potrebno ugotoviti celotno neskladnost virov, potem razložiti podrobno, kje si nasprotujeta. Na koncu je potrebno še upoštevati avtorje, saj ti pomagajo razložiti različne poglede.

Primer odgovora bi bil: "Glavna razlika med viroma je, da je Gurney podpiral tujo intervencijo v Španijo, Eden je bil proti. Gurneyejevi razlogi so bili, da je sovražil fašizem, verjel je, da mu je potrebno nasprotovati, kjerkoli se pojavi. Z intervencijo v Španiji se je bojeval proti fašistični ideji, v pričakovanju, da se bo preprečila njegova zmaga, ne samo v Španiji, ampak v Veliki Britaniji in tudi drugod. Edenova podpora neintervenciji pa je slonela na dokazu, da bi intervencija, še posebej vlad drugih držav, vodila celo Evropo v vojno. Trdil je, da je bila politika uspešna pri omejevanju prihoda tuje vojske v Španijo."¹⁶

Če se upošteva še poznavanje avtorjev virov, potem je potrebno dodati še, da je bil Gurney član mednarodne brigade, ki se je v resnici odšla v Španijo bojevat proti Francu, tako da njegovi pogledi predstavljajo pogled socialistov in tudi

¹³ Ibid., str. 46.

¹⁴ Ibid., str. 49.

¹⁵ Ibid., str. 49.

¹⁶ Ibid., str. 66.

drugih, ki so se pridružili tej brigadi. Čeprav je bila knjiga izdana šele leta 1974, je poročilo osebno, izraža Gurneyeva prepričanja takratnega časa in opisuje njegove izkušnje. Je primarni vir. Primarni vir pa je tudi Edenov govor, ki je bil v času, ko je bil zunanji minister, zato predstavlja tudi uradno vladno politiko.¹⁷

Pogosto pa vprašanja zahtevajo tudi primerjavo virov tako, da morajo učenci ugotoviti, kateri vir je bolj točen, zanesljiv ali vreden kot dokaz o problemu. V tem primeru morajo učenci nakazati vsebino obeh virov, potem pa ugotoviti, kako se razlikujeta in jih oceniti na podlagi predhodnega znanja.

Vir A je iz pisma, ki ga je napisal Thomas Moore, konzervativni član Parlamenta, v reviji the Times, 17. 3. 1938: "Če avstrijsko ljudstvo ne bi pozdravilo združitve, bi sledila fizični upor in prelivanje krvi. Doslej ni bilo nobenih dokazov o pripadajoči želji dveh narodov, da bi zavarovala anšlus, katerega sta bila dolgo časa prikrajšana zaradi odločne intervencije glavnih evropskih sil ... (Avstrija) ima prosto trgovino za surovine in industrijsko blago, vendar pa je še bolj pomembno, da je odstranila vir trenj in nesoglasij z mednarodnih odnosov."

Vir B je iz govora Winstona Churchilla v spodnjem domu britanskega parlamenta 14. 3. 1938: "Resnost dogodkov 12. marca ne more biti pretirana. Evropa se sooča z agresivnim programom, skrbno preračunanim in časovno določenim, ki se širi postopno, in kjer je samo ena odprta možnost, ... ali se podrediti kot Avstrija ali začeti z učinkovitimi ukrepi, medtem ko čas ostaja za odvrnitev nevarnosti in če se ne da odvrniti, da se lahko ta obvlada ... Če bomo opazovali dogodke, koliko bogastva bomo vrgli proč, ki so sedaj razpoložljiva za našo varnost in ohranitev miru. Koliko prijateljev bo odtujenih, koliko možnih zaveznikov bomo videli iti eden za drugim v strašen prepad?"¹⁸

Npr. pri odgovoru na vprašanje: Ali vir A prikazuje bolj točno britansko mnenje o anšlusu marca 1938?, učenci pokažejo da oba vira prikazujeta različno mnenje o anšlusu 12. 3. 1938. Za odgovor morajo uporabiti vira in predznanje.

Odgovor je lahko naslednji: "Vir A je naklonjen anšlusu, saj trdi, da sta ga avstrijsko in nemško ljudstvo želeli ter da je preprečil vojno in tudi pomagal mednarodnim odnosom. Vir B je proti anšlusu, vidi ga kot del agresivnega nemškega načrta, ki ga je treba ustaviti preden bodo tudi druge države trpele isto usodo kot Avstrija."

Na začetku 1938, čeprav je bilo veliko ljudi v Veliki Britaniji preplašenih zaradi širjenja nemške moči, je javno mnenje na splošno smatralo anšlus kot neizogiben, kot je tudi večina verjela, da je bilo nepravilno za Versajsko pogodbo, da ga je prepovedala. Churchill je bil še vedno v manjšini, ko je zagovarjal močan odpor proti Hitlerju, čeprav je ta manjšina začela rasti, kar je pokazal tudi odstop zunanjega ministra Edena leta 1938."¹⁹

3. Povezovanje vira z znanjem v obdobju

Vir A: *Karikaturo je naredil Ernest H. Shepard, Punch, Marec 1936.*²⁰

Npr. pri nalogi: Razloži pomen Vira A v kontekstu dogodkov tistega časa, morajo učenci znati postaviti vir v zgodovinsko obdobje oz. poznati zgodovinsko ozadje. Pri odgovoru morajo najprej ugotoviti glavne značilnosti, izbrati ustrezne podatke iz predznanja, ki pomagajo komentirati te značilnosti in primerjati svoje znanje z avtorjevim sporočilom ter narediti zaključek glede vprašanja.

Podatki, ki jih vsebuje vir, so naslednji:

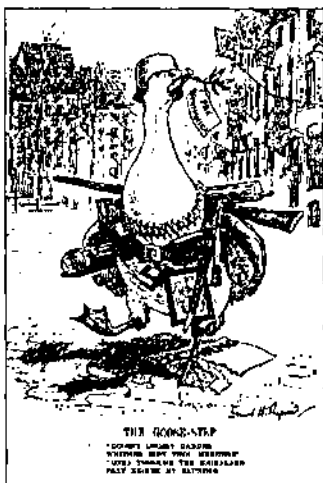
- "Nemčija je prikazana kot težko oborožena goska, čeprav ima lovorjevo vejo, simbol miru, drži v ustih nalepko: Pax Germanica, kar pomeni Nemški mir.
- Na oknih hiš so zastave s simbolom svastike, kar napeljuje, da ljudje na tem

¹⁷ Ibid., str. 66-67.

¹⁸ Ibid., str. 54.

¹⁹ Ibid., str. 67.

²⁰ Ibid., str. 56

področju pozdravljajo nemško ponovno zasedbo.

- Goska tepta raztrgano Locarno pogodbo.

- Karikatura prikazuje Nemčijo kot vojaško in agresivno državo, ne kaže pa splošnega mnenja, da je bilo njeno dejanje upravičeno, in je bolj blizu manjšinskemu mnenju Chuchilla in njegovih kolegov, ki so želeli čim prej nasprotovati Hitlerju.

- Karikatura je bila narisana istega meseca,
kot je bila zasedba.²¹

Podatki oz. dokazi iz predznanja pa so naslednji:

- "Nemčija je ponovno zasedla Porenje z uporabo vojaške sile marca 1936.

- To dejanje je uničilo dogovor, ki je bil sklenjen v Locarnu leta 1926 in ravno tako tudi prelomilo določbe Versajske pogodbe.

- Večina ljudi v Porenju je pozdravila združitev z Nemčijo.

- Velika Britanija in Francija nista storili ničesar proti nemški zasedbi.

- Nekateri v Veliki Britaniji so bili prestrašeni zaradi ponovne zasedbe, toda veliko drugih je bilo mnenja, da je Nemčija zahtevala ozemlje, ki je bilo zakonito njeno, in je videlo to dejanje kot rešitev problema, ki ga je ustvaril Versailles.⁹²

4. Komentar o natančnosti in vrzelih v dokazih

Pri takšnem komentarju vprašanja zahtevajo od učencev, da pokažejo, koliko se strinjajo z mnenjem avtorja. Tudi če je avtor zgodovinar in strokovnjak, je to njegovo mnenje. Učenci se morajo zavedati, da so mnenja in zaključki zgodovinarjev različni, saj se dokaze lahko interpretira na različne načine. Učenci morajo pokazati, da znajo utemeljiti svoje mnenje s pomočjo primernih dokazov.²³

Gre za odlomek iz knjige *Sodobna Evropa: zgodovina* (objavljena 1961, avtor H. Stuart Hughes): "Druga svetovna vojna je bila delo enega človeka, Adolfa Hitlerja. /.../

Vojna je bila vrhunec petletne nepremišljenosti in bahanja (zastraševanja), neodločne diplomacije zahodnih velesil, ki so se ujele v past proti demonski sili in trdni vdanosti niegovemu cilju. /.../ ²⁴

Npr. vprašanje: Do kakšne mere sprejemaš analizo avtorja knjige o vzrokih za drugo svetovno vojno v tem viru?, je lahko odgovor naslednji: Hughes je navedel dva poudarka. Prvi pravi, da je bil Hitler osebno odgovoren za izbruh vojne in tudi za začetek leta 1939. Drugi poudarek pa pravi, da so napake in slabosti zahodnih velesil (Velike Britanije in Francije) pomagale Hitlerju doseči svoj cilj.²⁵

Učenci lahko uporabijo tudi delo A. J. P. Taylorja (oz. druge interpretacije), ki trdi, da Hitler ni načrtoval vojne, ampak je poskušal v zunanji politiki doseči vrsto ciljev in tako tvegal vojno. Leta 1939 je Hitler mislil, da bosta Velika Britanija in Francija popustili tudi za Poljsko, tako kot sta npr. za Avstrijo in Čehoslovaško. Vojna je izbruhnila, ker je napačno presodil. S tem znanjem lahko

²¹ Ibid., str. 55.

²² Ibid., str. 57. Komentar na pomembnost in uporabnost bi bil lahko naslednji: "Karikatura je zelo uporabna, ker primerja nemške akcije s tistimi, kar se je v resnici zgodilo ter kaže, da je znanje karikaturista točno." Prav tam, str. 57.

⁴¹ Ibid., str. 62.

²⁴ Ibid., str. 62.

²⁵ Ibid., str. 63.

učenci navedejo razloge, zakaj se ne strinjajo z avtorjem knjige *Sodobna Evropa: zgodovina*.²⁶

Pri odgovoru na vprašanje: Ali je Hitler načrtoval vojno?, lahko učenci uporabijo predznanje (politika Lebensraum - življenjski prostor opisan v knjigi *Mein Kampf* in njegova odločnost, da uniči Versajsko pogodbo ...) Pri vprašanju: Ali je slabotnost zahodnih voditeljev prispevala k izbruhu vojne?, pa lahko vključijo načrt politike skupne varnosti in sprave kot tudi primere, kako so voditelji reagirali na različne dogodke, od italijanske invazije v Abesiniji do Münchenske krize.²⁷

5. Avtorjeva pristranskost oz. subjektivnost

V nadaljevanju sta predstavljena dva primera vprašanj na zgodovinske vire, ki se nanašata na subjektivnost oz. pristranskost avtorjev.

Vir A je iz Poročila čartista o dogodkih iz leta 1839 (Gammage 1852): "Četa 45 polka je bila nameščena pri hotelu Westgate in množica je korala proti njemu. Ko so prišli pred hotel, se je takoj začel napad; sodniki, policija, posebni poročevalci so bili pregnani s cest in so se zatekli v hotel. Vojaki so bili nameščeni pri oknih, na katere je veliko ljudi začelo streljati. Vojaki so seveda odgovorili s streljanjem. Posledica je bila, da je bilo v približno 20 minutah deset čartistov takoj ubitih, približno 50 pa jih je bilo ranjenih."²⁸

Vir B: Umetniško videnje čartističnega nemira v Newportu.²⁹

*Prvo vprašanje: "Vira opisujeta nemire leta 1839 v Newportu. Vprašanje je naslednje: Če je vir A bolj točen, zakaj, misliš, je umetnik prikazal dogodek, kot jih je? Razloži."*³⁰

V odgovoru morajo učenci napisati različne razloge kot npr.: "Umetnik je želel prikazati čartiste v slabi luči zato, ker je podpiral vlado ali pa so ga plačali. Slika je bila lahko uporabljena v propagandne namene, da bi obrnila ljudi proti čartistom. Umetnik je lahko namerno pretiraval o dogodku."³¹

*Drugo vprašanje: "Kakšne dokaze bi potreboval zgodovinar, da bi lahko napisal objektivno zgodovino čartistma? Razloži."*³²

"Če bi učenci odgovorili, da bi moral uporabljati nepristranske vire oz. sekundarne vire, da bi moral uporabljati enako število primarnih in sekundarnih virov ali enako število virov ene ali druge strani (npr. vlada in čartisti), je šele prvi nivo pri odgovoru. Če bi učenci odgovorili, da bi moral zgodovinar uporabljati različne vrste primarnih virov (vladna poročila, politične dokumente, plakate, letake ipd.), da bi lahko ugotovil cilje čartističnega gibanja in tudi mnenja ljudi, bi bil šele drugi nivo. Tretji nivo zahteva pojasnilo, kako zgodovinar uporablja te vrste različnih zgodovinskih virov. Npr. "Da bi se napisala objektivna zgodovina čartistov, bi moral zgodovinar zbrati mnenja različnih strani. Potreboval bi poglede politikov, njihove zahteve in reakcije. Potrebni bi bili cilji čartistov,

²⁶ Ibid., str. 63.

²⁷ Ibid., str. 63.

²⁸ Sources in History. (1987) Longman Group UK Ltd, str. 65.

²⁹ Ibid., str. 65.

³⁰ Ibid., str. 65.

³¹ Ibid., str. 66.

³² Ibid., str. 66.

zgodovinar pa bi moral pokazati, kako so črtisti pridobili podporo in tudi zakaj je vlada odklonila Listino (Charter).³³

Vprašanja, ki se pogosto nanašajo na pristranskost avtorja, so naslednja: Kaj je avtor po poklicu?; Kaj pove?; Česa ne pove?; Kaj bi lahko vplivalo na njegove ideje?; Ali avtor pretirava ali pomanjkljivo navaja podatke?; Ali namerno pretirava in namerno pomanjkljivo navaja podatke?; Ali prikazuje resnico ali prikriva resnico?; Na čem vztraja avtor?; Kakšen je njegov namen?; Ali pripoveduje, prepričuje, napada, razlaga?; Ali izraža svoje mnenje?; Ali je za ali proti?; Katere besede oz. stavki kažejo, da hoče prepričati bralce? ipd.³⁴

Sklep

Vprašanja, ki se nanašajo na analizo virov, zahtevajo, da učenci pokažejo razumevanje virov; ocenijo točnost, verjetnost in pristranskost virov, umestijo vire v zgodovinsko obdobje oz. kontekst ter jih med seboj primerjajo. Učenci morajo ugotoviti glavne poudarke v virih in s tem podatke, ki jim lahko pomagajo odgovoriti na vprašanja, ravno tako pa morajo ugotoviti, kakšno je njihovo predznanje oz. kako jim lahko predznanje pomaga pri odgovorih na vprašanja.³⁵ Tako lahko učenci uporabijo določene vire in svoje znanje za razlago, če se strinjajo ali ne strinjajo z neko trditvijo ali pa uporabijo svoje znanje za razlago, do kakšne mere se strinjajo s trditvijo.³⁶

Sposobnost analize virov je tudi eden od glavnih izpitnih ciljev zunanjega izpita pri 16. letih (GCSE - the General Certificate of Secondary Education) v Veliki Britaniji; "Kandidati morajo znati analizirati zgodovinske vire in interpretacije; razumeti, analizirati in ovrednotiti opise in interpretacije dogodkov v zgodovinskem kontekstu."³⁷ Ravno tako je tudi pri angleškem izpitu pri 18 letih (GCE - the General Certificate of Education). Kandidati morajo znati interpretirati, evalvirati in uporabiti vrsto zgodovinskih virov v povezavi z zgodovinskim kontekstom in razložiti, ovrednotiti interpretacije zgodovinskih dogodkov iz preštudiranih tem.³⁸

Pri analizi virov morajo učenci znati razumeti zgodovinske vire in jih postaviti v kontekst; analizirati, odkriti pristranskost ter poudariti vrzeli in neskladnosti v virih; interpretirati in ovrednotiti vire ter primerjati vire in izdelati zaključke ter pokazati spretnost uporabe različnih virov.³⁹ Pri analizi interpretacij pa morajo še posebej razumeti tudi vzroke za različne interpretacije ter jih znati analizirati in ovrednotiti. S tem se učenci naučijo, da njihova analiza interpretacij oz. zgodovinskih virov postane tudi njihova interpretacija preteklih dogodkov. To pa pomeni že enostavno zgodovinsko raziskovanje oz. življenjska učna situacija, ki bi se lahko postopoma uveljavila tudi pri zgodovini v Republiki Sloveniji.

³³ Ibid., str. 66–67.

³⁴ Vprašanja so povzeta po: The History of Women in Europe in the 20th Century (1998), 77^a European Teachers' Seminar, Donaueschingen, Germany, 6–11 October 1997. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, str. 22–23; History teaching and the promotion of democratic values and tolerance (1996). A handbook for teachers. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, str. 37; Salinero, G., François, P., Thillay, A. (1996). Histoire Géographie au collège. Paris: Bordas, str. 301; Matheson, I. (1999). Passing Higher History. London: Hodder&Stoughton, str. 65–66.

³⁵ Matheson, I. (1996). Passing higher history. Skills for success. Hodder and Stoughton, str. 65–66.

³⁶ McAleavy, T. (2003). Interpretations of history. In: Past Forward: A Vision for School History 2002–2012. The Historical Association, p. 44.

³⁷ History, 1998 Syllabuses A, C, D and E. GCSE. (1998). London: London examinations, str. 5.

Literatura

- GCE Advance and advanced subsidiary examinations subject cores for History. (1997). London: SCAA.
- GCSE Regulations and Criteria. (1995). London: SCAA.
- Haydn, T., Arthur, J., Hunt, M. (1997). *Learning to Teach History in the Secondary School. A Companion to School Experience*. London: Routledge.
- History teaching and the promotion of democratic values and tolerance (1996). A handbook for teachers. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation.
- History, 1998 Syllabuses A, C, D and E. GCSE. (1998). London: London examinations.
- Matheson, I. (1996). *Passing higher history. Skills for success*. Hodder and Stoughton.
- McAleavy, T. (2000). *Teaching about interpretations*. In: *Issues in History Teaching*. London-New York: Routledge.
- McAleavy, T. (2003). *Interpretations of history*. In: *Past Forward: A Vision for School History 2002-2012*. The Historical Association.
- Salinero, G., François, P., Thillay, A. (1996). *Histoire Géographie au collège*. Paris: Bordas.
- Sources in History. (1987). Longman Group UK Ltd.
- Stradling, R. (2001). *Teaching 20th-century European history*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- The history of Women in Europe in the 20th Century (1998). 77th European Teachers' Seminar, Donaueschingen, Germany, 6-11 October 1997. Strasbourg: Council for Cultural Co-operation.

Danijela Trškan

ANALYSIS OF INTERPRETATIONS, I.E. OF SOURCES WITH THE SUBJECT HISTORY

Summary

In Great Britain pupils are introduced into the analysis of historical sources and particularly into source interpretation during primary school already. The main objective is to comprehend and to be aware that various narratives of the past bring about various versions of events and that varying interpretations of history exist. They learn to differentiate between facts and opinions, i.e. between data and interpretations. They must also know how to assess the relevancies and weaknesses of interpretations of historical events. In the final stage, they must comprehend reasons for varying interpretations and thus to remain impartial. Issues, most frequently relating to interpretations, pertain to the nature of primary or secondary sources, reasons for the appearance of sources, the origin and intent of the author of the source, and his bias. This forms part of the work of investigators, i.e. of historians, which could be asserted at instruction of history in Slovenian primary and secondary schools.

³⁰ GCE Advance and advanced subsidiary examinations subject cores for History. (1997). London: SCAA, str. 6.

³¹ GCSE Regulations and Criteria. (1995). London: SCAA, str. 48.

TRANZICIJA V ARHIVIH IN ARHIVSKIH SLUŽBAH (s posebnim poudarkom na usodi fondov s področja gospodarstva)

Peter Pavel Klasinc*

UDK 930.253(497.4)"199"

KLASINC Peter Pavel: Tranzicija v arhivih in arhivskih službah. Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 557

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor v prispevku predstavlja obdobje tranzicije v arhivih in arhivskih službah s posebnim poudarkom na ugotovitvah v zvezi z usodo arhivskega in dokumentarnega gradiva v gospodarstvu. Poseben poudarek daje na problemih, ki jih je tranzicija povzročila v nekoč državnem gospodarstvu, ki se je v začetkih prestrukturiranja pogosto najprej odpovedalo skrbi za ohranjanje arhivskega in dokumentarnega gradiva. Prizadevanje pristojnega arhiva je potekalo od priprav do realizacije zaščite in ohranitve velikih količin arhivskega, a tudi dokumentarnega gradiva, ki že vrsto let nudi kvalitetne podatke v glavnem za urejanje osebnih zadev, pokojnine in delovne dobe nekdanj zaposlenih v različnih podjetjih. Opisani so postopki, ki jih je arhiv izvajal v okviru javnih del, hitrega škrtiranja, raziskovalnega in praktičnega dela. Avtor ugotavlja, da bo rezultate teh aktivnosti pravilno strokovno ocenila šele prihodnost.

UDC 930.253(497.4)"199"

KLASINC Peter Pavel: Transition in Archives and Archival Services. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 557

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In this paper, the author treats the period of transition from socialist to post-socialist conditions, with a special stress on the findings in connection with the fate of archival and documentary material in the economy. He underscores problems created by the transition in the former state economy, which had often, in the beginnings of restructuring, renounced care for the preservation of archival and documentary material. Endeavours of competent archives pertained to preparations and finalization of protection and preservation of large quantities of archival and other documentary material, which have for a series of years been of relevance for the settling of personal matters in extending sound data as to personal status, pension and social security entitlements of those once employed in various enterprises. Procedures were described, which the archives implemented within public works, speedy discarding, research and practical work. The author concludes that only in the future will these activities be professionally evaluated.

* Dr. Peter Pavel Klasinc, arhivski svetnik, Pokrajinski arhiv v Mariboru, predstojnik Mednarodnega inštituta arhivskih znanosti Univerze v Mariboru, SI - 2000 Maribor

Tranzicija je v arhivih in arhivskih službah zapustila večje spremembe, kot pa smo jih lahko zaposleni v arhivih in arhivskih službah pričakovali, napovedovali ali smo se nanje, vsaj nekateri, pripravljali.

Pisati o tranziciji, ki smo jo sami doslej doživljali in jo doživljamo še danes, ni lahko. Upoštevati moramo, da gre ob tem še za druge vidne spremembe, končno tudi za tisti vidik, ki ga imenujemo moralna tranzicija. Ta dejansko pomeni prehod iz družbe vrednostne in moralne anarhije v stabilno družbo odprtega tipa. Vsekakor pa gre pri tem za spreminjanje splošnega stanja v družbi, ki se v postkomunističnih državah le s težavo izvija iz teorij in praks delovanja prejšnjih enopartijskih sistemov ter nekdanjih vzvodov oblasti.¹

Ob pripravah na tranzicijo smo se sicer lahko naslonili na analize in izkušnje nekaterih drugih držav in okolij, ki so tranzicijo oziroma podobne velike spremembe že preživele. Poskušali smo napovedovati tovrstne in podobne situacije, predvsem pa smo se trudili izdelati izhodišča, s katerimi bi si pomagali pri urejanju posameznih problemov.

V tem prispevku uporabljam besedo tranzicija, ki jo Slovar slovenskega knjižnega jezika (DZS Ljubljana 1994) ne pozna, mednarodna jezikoslovna terminologija pa pravilno tolmači besedo tranzicijo kot »določeno dejanje, določen proces ali stopnjo v spreminjanja enega stanja, oblike, dejavnosti z drugo »ali kot »prehodno stanje« ali kot »obdobje prehoda iz socialističnega v liberalno-demokratski družbeni sistem«. Gre torej za stanje, spreminjanja oblik, spreminjanja dejavnosti, ki jih v določenem časovnem postopku zamenjamo z drugim. Z besedo tranzicija pa v vsakdanjem življenju navadno posplošeno opredeljujemo neko prehodno obdobje.

Področja poslovanja, hrambe in varovanja arhivskega in dokumentarnega gradiva v arhivih in arhivskih službah so bila v času tranzicije močno izpostavljena, a ne pravilno obravnavana posebej ob velikih spremembah, torej ob prehodu iz realsocialističnega v demokratičen večstrankarski družbeni sistem.

Terminologija je sicer dokaj enotno opredeljena vendar pa po vsebini postopkov ni enakosti saj so se ti v različnih državah različno odvijali. Omenim naj samo odsotnost procesa lustracije v Sloveniji.

Želja po demokratizaciji življenja in dela se je odražala in se še odraža v tistih državah, ki so v zadnjih desetih letih prejšnjega stoletja doživele spremembo družbenega sistema in s tem tranzicijo ter velike zgodovinske premike, med katere sodi vsekakor nastanek (novih) suverenih držav. To posebej velja za Slovenijo, v kateri se je slovenski narod, skupaj z drugimi prebivalci Slovenije, na referendumu odločil, da želi živeti v samostojni suvereni državi. Taka odločitev je imela svoje temelje predvsem na področju človekovih pravicah, na demokraciji in na političnem pluralizmu, ki so nujni za začetek in uspešno izvedbo tranzicije.

Ne morem trditi, da je tranzicija v drugih nekdanjih državah vzhodnega bloka potekala kaj drugače, kot pa smo jo lahko spremljali in doživljali v samostojni Sloveniji. Nedvomna in nesporna je trditev, da so se po letu 1990 v teh državah začeli uveljavljati večstrankarski sistemi, postopki odločanja državljanov pa so se pričeli odvijati na svobodnih volitvah.²

Vse to je na koncu bilo tudi izhodišče, da so se te države lahko pričele pripravljati na vstop v Evropsko skupnost oz. nekatere tudi v NATO.

Po izvedenih demokratičnih večstrankarskih volitvah so te države dejansko sprejele nov pravni red, ki je slonel na procesih, ki so potekali preko demokratizacije družbe vse do preoblikovanja družbene lastnine.

Omenjeni procesi niso direktno ustvarjali velikih količin arhivskega in dokumentarnega, gradiva povzročali pa so, da se je tovrstno gradivo aktualiziralo na vprašanih daljnega obstoja in hrambe posebej na področju gospodarstva. O

¹ Ura evropske resnice za Slovenijo, več avtorjev, Ljubljana 1979, 63 str.

² Arhivi v vremenu tranzicije, Sarajevo, 2001, 238 str.

zgoraj navedenih spremembah, ki jih je prinašala tranzicija, ni bilo dovolj zapisanega in zaradi tega tudi ni dovolj ohranjenega gradiva.

Stopnja neizkušenosti arhivistov, predvsem pa nekakšna stopnja ne zainteresiranosti, se je pravzaprav izboljšala šele sredi devetdesetih let. Pojavljati se je začelo zanimanje za novo nastalo arhivsko in dokumentarno gradivo, med drugim tudi tisto, ki je nastajalo ob delovanju novih demokratičnih političnih strank in ob njihovih aktivnostih.

Problemi in stanja, ki smo jih registrirali ob nastanku novih demokratičnih držav in ob spremembi družbenopolitičnega sistema, so bili v odklonilnih odnosih do delovanja arhivskih služb oziroma obstoja arhivov v podjetjih. To se je kmalu odrazilo s sila neugodnimi novimi situacijami ob vprašanjih daljne usode arhivskega in dokumentarnega gradiva. Na te probleme je bilo potrebno opozoriti, kar sem storil s prispevkom »Ne zmanjšujmo naše odgovornosti za arhive«. V njem sem opozoril na nenormalne situacije in pojave pogostih negativnih silnic pri ustvarjalcih s področja gospodarstva v odnosih do poslovanja z arhivskim in dokumentarnim gradivom.³

Zavedali smo se, da je gradivo o izvedenem plebiscitu, razglasitvi samostojnosti, osamosvojitvi Republike Slovenije, trinajstdnevni vojni, mednarodnem priznanju in vseh aktivnostih ob tem tako pomembno zgodovinsko gradivo, da smo morali vse dokumente, ki so v zvezi s tem nastajali, takoj proglašati za arhivsko gradivo ter pisno kulturno dediščino nacionalnega pomena.

Novi načini razmišljanja, nove aktivnosti, predvsem pa nova zakonodaja so vodili v preoblikovanje družbene lastnine, obenem pa so potekali procesi privatizacije družbene lastnine in denacionalizacija, kar je v času tranzicije zapustilo v mišljenju državljanov globoke vtise.

Ob teh velikih spremembah, arhivisti na področjih arhivske teorije in prakse nismo vedno pravilno reagirali. Pričeli smo se sicer ukvarjati z novo arhivsko zakonodajo, ki nam je vzela ogromno časa in energije, ker mnogi pač niso bili pripravljeni razmišljati in upoštevati dejstva tistega časa in planiranega bodočega razvoja. To se kaže tudi s tem, da od leta 2003 pripravljamo že spet nov zakon o arhivih in arhivskem gradivu čeprav smo prejšnjega sprejeli šele leta 1997.

V prehodnem obdobju iz socialistične v tržno naravnano demokratično družbo smo se lahko vsaj v temeljih naslonili na obstoječo arhivsko zakonodajo, ki pa ni bila zmeraj najbolj primerna in uporabna za reševanje vprašanj, s katerimi smo se arhivisti srečevali arhivih na terenu. Eno takih vprašanj je bilo tudi, na kakšen način v zakon o stečajih in likvidacijah podjetij vnesti člene, ki bi zagotavljali posebno varstvo oz. daljno hrambo arhivskega oz. dokumentarnega gradiva pri ustvarjalcih, pri katerih je bil uveden stečaj ali pa so ti prenehali obstajati ali pa so bili prodani.

Kljub temu da smo pisali neke zapiske, organizirali širša ali ožja strokovna srečanja, v celoti vsaj nekaterih uničevanj arhivskega in dokumentarnega gradiva ni bilo mogoče preprečiti.

Demokracija in pravica do svobodnega političnega in kakršnegakoli drugega združevanja je bila vzrok za nastajanje čisto novega privatnega arhivskega gradiva, za katerega smo kmalu ugotovili, da ima značaj arhivskega gradiva, torej je bilo to kvalitetno in za zgodovino pomembno gradivo.

V glavnem pa je največji problem v času tranzicije v vseh arhivih predstavljalo tisto arhivsko in dokumentarno gradivo, ki so ga hranila propadla velika realsocialistična gospodarska podjetja. Ta so hitro pričela izgubljati svojo veljavo in so se kmalu znašla v postopkih reorganizacije, ki se je pogosto končala v naslednji stopnji, t. j. v stečaju in nato v likvidaciji podjetja.

Kazalo je, da bi velike količine dokumentacije iz nekdanjih podjetij, kater-

³ Peter P. Klasinc: Ne zmanjšujmo naše odgovornosti za arhive, Sodobni arhivi-91, Maribor, Str.68-73

ih lastnik je bila država, bilo možno rešiti le s pripravo novih arhivskih zakonov, vendar smo si morali v vmesnem času pomagati s smiselno uporabo členov aktualne arhivske zakonodaje zato, da smo preprečili prevelika uničevanja dokumentacije.

Izkušnje praksa, postopki

V nadaljevanju prispevka bi rad predstavil praktične izkušnje, ki smo si jih pridobili v času med leti 1990 in 2000 v arhivu v Mariboru v času novonastale, samostojne in suverene Slovenije. Podobno usodo so po vsej verjetnosti doživljali tudi nekateri drugi arhivi in v njih zaposleni arhivisti.

Mesto Maribor je bilo za časa obstoja Jugoslavije eno od treh največjih industrijskih centrov. Ob nastanku svobodne Slovenije je Maribor postal drugo največje mesto, ki pa je imelo dejansko čisto industrijski videz in vrsto tovarn, ki so zaposlovale tudi do 12 000 delavcev. Ti so se na delo vozili tudi iz sosednje Republike Hrvaške, iz kroga s premerom do 60 km iz Maribora. Ta velika real-socialistična podjetja so bila plansko naravnana so ustvarjala neverjetno velike količine dokumentacije, ki jo je bilo potrebno razdeliti na tisto, ki je imela pomen za znanost in kulturo, t.j. na arhivsko gradivo, in na tisto gradivo, ki ga je bilo potrebno zaradi različnih zakonov hraniti določeno število let.

V času razpadanja starega družbenega sistema smo morali arhivisti na svoja ramena prevzeti veliko odgovornost, pri čemer spet mnogi niso bili pripravljeni storiti. Nismo si mogli namreč predstavljati, da se lahko v arhivih nekdanjih državnih gospodarskih podjetij hranijo tako velike količine dokumentacije, še posebej, ker je bila dejavnost zunanje službe v glavnem usmerjena na splošne arhive in ne toliko na tehnične arhive v podjetjih.

Te velike količine dokumentacije so nastajale zaradi zakonsko predpisane organizacije poslovanja, upravljanja, finančno-računovodskih predpisov poslovanja in mnogih zakonsko opredeljenih zahtev o sestavi splošne, tehnične, telino-loške, gradbene in druge dokumentacije.

V situacijah, ki so bile vsaj nekatere na trenutke prav kaotične, pogostejše pri manjših podjetjih, je bilo potrebno hitro reagirati. Prodaje takih podjetij so stekle hitro in med prvimi zahtevami novih lastnikov so bile pogosto: hitro odstraniti staro dokumentacijo podjetja za kar pa je bilo mnogim kasneje žal, saj so imeli nekateri zaradi tega kar nekaj težav.

Nesporna je bila ugotovitev, da mora nad velikimi količinami dokumentacije nekdo prevzeti strokovno skrb. Z raznimi navodili in komentarji arhivistov iz centra države, ki niso delovali v industrijskih mestih (kot je bil to Maribor), in zaradi tega, ker niso bili izpostavljeni pritiskom s terena, si nismo mogli dosti pomagati. Odločati smo se morali na osnovi in na smiselni uporabi posameznih členov pozitivne in takrat še veljavne arhivske zakonodaje. Zahteve iz centra države, da naj profesionalnih, to je pristojnih arhivov dokumentarno gradivo ne zanima, ker ga je potrebno hraniti določeno število let, niso vzdžale resne strokovne presoje niti ne strokovno utemeljene ocene, povzročale pa so slabo voljo in so močno zmanjševale delovno navdušenje.⁴

Zaradi tega smo se morali odločiti za strokovno utemeljeno in posrečeno rešitev, ki je v tistih časih dala dobre rezultate. Šlo je za postopek izvajanja oblik hitrega škartiranja, česar drugi pogosto tudi vodstveni kadri iz mnogih arhivskih ustanov, niso razumeli. Zato od njih ni bilo pričakovati realnih strokovnih pobud, deležni pa smo bili bolj ali manj posmehljivih in strokovno neutemeljenih ocen.

⁴ Peter Pavel Klasinc, Arhivsko in registraturno gradivo v času tranzicije s posebnim ozirom na izkušnje v Sloveniji, Arhivi v vrenemu tranzicije, Sarajevo 2001, str. 205-210

Tako smo se odločali in delali tudi zato, ker smo vedeli, da gre za nove pristope, ki so sloneli na nesporno ugotovljeni multidisciplinarnosti⁶ arhivskega in dokumentarnega gradiva. Ta multidisciplinarnost se je kazala na področju dokumentacije gospodarstva predvsem v odsevu pravnih, organizacijskih, gospodarskih, strukturnih, razvojnih in drugih, končno tudi v zgodovinsko pogojenih spremembah.

Spremembe gospodarskega življenja in z njimi povezane organizacijske in tehnične oblike, so prinašale s seboj vedno tudi bistvene, a mnogokrat zelo splošne spremembe celotne podobe posamezne države ali dela države, kakor tudi posameznih pokrajin ali mest. Vse te spremembe so vedno vplivale na oblike, načine in na kakovost življenja. Gospodarstvo v vzhodnih državah se je v času zadnjega pol stoletja tudi večkrat spreminjalo prav zaradi tega, ker se je od gospodarstva največ pričakovalo. To bi naj prineslo intenzivne in hitre spremembe življenja in zaradi tega vedno boljše pogoje bivanja, kar se je v času tranzicije dejansko tudi pričakovalo.

Vse velike spremembe se odražajo tudi v ohranjenem arhivskem gradivu, pri čemer moramo pri gospodarstvu upoštevati za tisti čas značilne ekonomike posameznih nacionalnih gospodarstev, kar velja posebej za arhivsko gradivo, ki je nastalo pri ustvarjalcih gospodarskih provenienc do leta 1990.

V bistvu pa se ob tem ni spremenila klasično uveljavljena definicija, ki opredeljuje gospodarske dejavnosti »kot oblike proizvodnje, razdeljevanja in potrošnje dobrin in storitev za zagotavljanje človekovih potreb«. Zato ni bilo večjih problemov pri opisih vrst gospodarskih dejavnosti, ki so se opredeljevale v novih odredbah in uporabah novih standardnih klasifikacij gospodarskih dejavnosti. Tako so arhivisti ob poslovanju z arhivskim in dokumentarnim gradivom gospodarstva brez težav lahko vzpostavljali kontinuiteto.

Nastanek novih gospodarskih organizacij, ustanov in podjetij se je pričel glede na status urejati na osnovi členov nove zakonodaje.⁷ Z njo je bil dejansko odpravljen prejšnji samoupravni, t. j. socialistični in komunalno organizirani sistem gospodarskih subjektov. Podrobno je novo pot razvoja dejansko že nakazal zakon o podjetjih, posebej tisti iz leta 1990, ki pa je predpisoval začasne pravne ureditve in prehodne organizacijske oblike. Te so veljale med obdobjem dogovorjene ekonomije in nove evropsko usmerjene ekonomije, postavljene na standarde, ki so omogočili preoblikovanje gospodarskega pravnega reda.

To preoblikovanje se je odražalo v hitrem sprejemanju novih zakonov in podzakonskih aktov, raznih predpisov, odredb in navodil, kar vse je urejalo pravni položaj in organizacijski strukturni red. Poslovanje zavarovalnic na primer je bilo urejeno z zakonom leta 1994.⁸

Z vidika arhivske teorije in prakse pa ta zakonodaja na žalost ni nudila izhodišč, na podlagi katerih bi se lahko arhivisti odločali glede strokovnih izhodišč, kot na primer: o rokih hrambe, tehnične zaščite, prenosih informacij iz strojno berljivih dokumentov, dostopov in uporabe dokumentacije ipd.⁹

Zdi se, da je postalo vsesplošno znano, da bo po sprejetju zgoraj navedene zakonodaje potrebno računati, da se bo z lastninskim preoblikovanjem podjetij

⁶ Z besedo multidisciplinarnost označujemo dva pomena. Prvi se nanaša na besedo multi (iz latinske besede multos = mnog), kar v slovenščini opredeljujemo kot množičnost ali večplastnost. Drugi pomen se nanaša na besedo disciplina (iz latinske besede discipulus = učenec), kar v slovenščini opredeljujemo kot stroko, panogo ali vedo. Skupen slovenski pomen besede bi bil torej več-strokovnost ali mnogo-strokovnost. Dejstvo, da arhivsko gradivo vsebuje širok spekter informacij, ki so zanimive za prav tako širok krog ljudi, nam narekuje uporabo te besede. Podrobneje v Slovarju tujk, CZ, Ljubljana 2002.

⁷ Tovrstno problematiko s posebnega zornega kota obdeluje tudi A. Praprotnik v članku: Nadzor nad javno porabo s poudarkom na dokumentiranosti, Sodobni arhivi (2002), str. 114 – 128.

⁸ Na težave, ki jih je bilo pričakovati, sem opozoril v prispevku: Ne zmanjšujmo naše odgovornosti za arhive, Sodobni arhivi (1991) str. 68 – 73.

⁹ Na nekatere pomembne člene v izbrani splošni in arhivski zakonodaji je opozoril B. Peče v svojem prispevku Pravna regulativa in poslovanje z dokumentacijo, Sodobni arhivi (2002) str. 129 – 139.

pojavi la težava v zvezi z usodo arhivskega gradiva, kakor tudi zaradi dejstva, da bo večina arhivskega gradiva gospodarstva prešla direktno ali indirektno v zasebne roke. V prejšnjem sistemu je bila država in lokalne skupnosti večinski lastnik podjetij, torej vseh in dejansko nikogar. Tako smo na področju arhivske teorije in prakse delovali po mnogih pogosto spreminjajočih se zakonih, kar je onemogočalo dosego vidnih in dalj časa trajajočih rezultatov. Enako je bilo v delu zasebne sfere, ki je sicer ni bilo veliko in kjer je bilo možno računati le na prostovoljno oddajo arhivskega gradiva ali pa za njegov nakup.⁹

Po letu 1990 je postalo jasno, da bomo stopili v obdobje moderne, evropsko naravnane družbe, v kateri bodo nekatere gospodarske dejavnosti enako kot v prejšnjem sistemu pomembne tudi zato, ker bodo zadovoljevale družbene in gospodarske potrebe nove države. Izoblikovana gospodarska struktura, kot je bila znana v nekaterih evropskih državah, je slonela na temeljih v gospodarsko usmerjenih proveniencah, kot so: energetika, promet in zveze, vodno gospodarstvo, komunalno gradbeno gospodarstvo, pa tudi na gospodarskih subjektih, pri katerih je bila z zakonodajo določena naloga gospodarjenja z naravnim bogastvom države. Tudi pridobljena finančna sredstva, ki jih ustvarjajo gospodarski subjekti, so se po novem opredeljevala kot javne dobrine s številnimi specifičnostmi, ki so določale javno lastnino, položaj gospodarstva v pravnem prometu, pravni ureditvi javnih dobrin in poslovanje na osnovi upravnega prava. Vse te novosti je seveda z vidika multidisciplinarnosti ohranjenega arhivskega gradiva možno razbrati v mnogih zakonsko opredeljenih diktiranjih, tako v tistih, ki govorijo o gospodarskih javnih službah kot o novem terminu, prav tako tudi v tistih, ki govorijo o upravljanju podjetij, še posebno pa takrat, ko opredeljujejo vlogo, ki jo ima pri tem država oz. lokalne skupnosti, kar vse je bilo podrobno opredeljeno v zgoraj citiranem Zakonu o gospodarskih javnih službah.

V tem zakonu arhivisti najdejo opredelitve tudi o tem, kaj moremo šteti za arhivsko gradivo v gospodarskih javnih službah, kaj je javno arhivsko gradivo in katero bo zasebno arhivsko gradivo. Ta stališča so bila pozneje uporabljena pri posameznih členih novega zakonov o arhivskem gradivu in arhivih, vendar na žalost povsod ne najbolj posrečeno.¹⁰ Naj omenim samo močne centralizacijske težnje ali vsaj vrsto nedorečenosti v zvezi s tem.

Na vprašanja, kako reagirati ob stečajih in likvidacijah podjetij v arhivih in arhivskih službah, smo iskali odgovore v analizah pregleda »novejših«¹¹ akcesijskih knjig, ki se hranijo v pristojnih arhivih. Ugotovili smo lahko, da so arhivi prevzemali v svoja skladišča fondse s področja gospodarstva v podobnih situacijah že mnogo prej. Po drugi svetovni vojni je v takrat formiranem vzhodnem bloku potekala obratna situacija kot smo jo leta 1990 doživljali mi. Gradivo predvojnih ustvarjalcev je direktno (iz podjetja) ali indirektno (od naslednika) prihajalo v pristojne (?) arhive, ne oziraje se na to, ali je šlo za banke, gospodarska podjetja, obrtne obrate in podobno.

Za čas med leti 1945 in 1970 najdemo v akcesijskih knjigah arhivov zanimive informacije o prevzemih arhivskega, a tudi registraturnega (dokumentarnega) gradiva od različnih ustvarjalcev oz. od tistih, ki so gradivo predajali pristojnemu arhivu. To so bile razne hranilnice in posojilnice, komisije za likvidacijo kreditnih zadrug, mestni, krajevni, občinski ljudski odbor kot lokalne oblasti, likvidirana lokalna gospodarska podjetja, tovarne raznih izdelkov in podobno.

⁹ V svojem prispevku z naslovom Razmišljanja o osnovah sodobne arhivske teorije in prakse. *Sodobni arhivi* (1995), str. 165-168 sem želel širši javnosti predstaviti aktualno problematiko ter pozval stanovske kolege k ažurnemu spremljanju vsakodnevnih situacij v zvezi z varstvom arhivskega gradiva.

¹⁰ Na nekatera izhodišča in probleme v zvezi s tem sem opozoril v prispevku Poti arhivske teorije in prakse v Sloveniji 1991-1992 = Die Wege der Archivtheorie und Praxis in Slowenien in den Jahren 1991-1992 = The ways of the archive theory and practice in Slovenia in the periode 1991-1992. *Sodobni arhivi* (1992), str. 5-16.

Navedeno gradivo je nastalo v različnih časovnih obdobjih in je bilo različno tudi po kategorijah in po vsebinah. Prezemanje gradiva je lahko potekalo več mesecev in je obsegalo različna časovna obdobja. Gradivo delovanja posameznih služb ali oddelkov, npr. gospodarsko-računski sektor iz časa od 1963 – 1967 s pripombo, »da gre za gradivo, ki ni za trajno hrambo, vendar ga je treba bilo prevzeti, ker še ni potekel rok hrambe in ga izročitelj nima več kje hraniti«. Pri podobnem prevzemu je šlo za arhivsko gradivo splošne in kadrovske-socialne službe iz let 1951 – 1972 z opombo arhivista, »da gre nesporno za kvalitetno arhivsko gradivo«. Predaja gradiva, ki je nastajalo v zvezi z izvajanjem gradbenih del podjetja v Siriji med leti 1961 in 1964, je označena z opombo »da gre za finančno, splošno, projektantsko, gradbeno in tehnične dokumentacije, ki jo je potrebno hraniti po posebnih predpisih, ker je šlo za izvajanje del v tujini«.

Pregledovanje akcesijskih knjig nam nudi mnogo takih primerov, v katerih je omenjeno prevzeto arhivsko in registraturno gradivo podjetij »v stečaju«. Ob tem se je vrednotilo dokumentarno gradivo in določalo arhivsko gradivo. Sestavljali so vnaprejšnje izločitvene sezname dokumentarnega – registraturnega gradiva in iz njih so lahko nato sestavljali seznam arhivskega gradiva, pri čemer se ni posebej ločevalo med gradivom, ki je imelo značaj trajnega gradiva za ustvarjalca in tistim, ki se je proglašalo za arhivsko gradivo kot kulturno dediščino po takrat aktualnem arhivskem zakonu.¹¹

V času aktualne tranzicije je prihajalo do mnogih podobnih ali celo avtentičnih situacij. Priče smo bili in smo še stečajev, likvidacij, postopkov reorganizacij, prodaj, a le v redkih primerih normalnih in organiziranih predaj arhivskega gradiva v pristojne arhive. Mnogokrat so prevzemi v arhivska skladišča pristojnih arhivov potekali brez sestavljenih predajno - prevzemnih zapisnikov in brez tehničnih podatkov o opremljenosti gradiva, brez podatkov o količini in o času nastanka gradiva. Tisto, kar je ostalo v podjetju, pa je bilo škartirano, torej izločeno ter brez seznamov uničeno.

Pri arhivskem strokovno urejevalnem delu fondov s področja gospodarstva je največ težav povzročala uporaba strokovne terminologije za posamezna področja, ker ta niso bila prevedena v nacionalne jezike, ampak so se pogosto uporabljale tujke v nemškem, francoskem, italijanskem ali kakem drugem jeziku, v novjšem času pa v glavnem angleškem. Pri tehničnem varovanju te dokumentacije pa so nastajale težave zaradi starja pisnih podlog, ki so bile na nevalitetnem prosojnem (paus) papirju ali pri tehnični dokumentaciji, ki je bila večinoma na transparent papirju. Ta je bila izpostavljena močnim poškodbam zaradi nepravilne hrambe, kar je lahko v končni obliki pripeljalo do popolnega uničenja zapisanih informacij.

Arhivskega gradiva gospodarstva posebej ne opredeljujemo kot neko obliko ovrednotenega gradiva, ker je katero koli arhivsko gradivo že samo proglašeno in predstavlja pisno kulturno dediščino, ki je v celoti zaščitena z zakonom. Pri tem arhivisti ne postavljamo nivojev bolj ali manj pomembnega arhivskega gradiva, kot je to npr. v praksi pri umetnostno zgodovinskih spomenikih. Najdemo pa nivojske ocene glede pomembnosti arhivskega gradiva v sodobnih ISO-standardih, posebej v tistih poglavjih, ki se nanašajo na dokumentacijo.

Kadar ocenjujemo pomen arhivskega gradiva, delamo to vedno z vidika obstoja fonda in ohranjenega gradiva v tem fondu.

Pomen arhivskega gradiva lahko določamo v zvezi s kakovostjo in celovitostjo ohranjenega gradiva, časovnim obdobjem in znotraj njega na posebej značilna obdobja, na začetke, na pripravljalne posege, na kredite, na začetne, torej pomembne postopke, ki so bili po takratni zakonodaji potrebni za začetek delovanja. Gre za podatke o delovanju, predvsem pa o osnovah, o večjih spremembah, o prvi in drugi svetovni vojni, o izgradnji nove oblasti, o času tranzicije ipd.

¹¹ V takratni situaciji je bilo potrebno opozoriti na strokovna izhodišča, kar sem storil in objavil v prispevku z naslovom Arhivi in arhivske službe v zaostrenih gospodarskih razmerah, *Sodobni arhivi* (1984), str. 5-13.

Posebej kvalitetni so podatki, ki so pomembni za pisanje gospodarske, pravne, socialne, strokovno področne zgodovine kakor tudi za etnografske, etnološke in sociološke raziskave za raziskave vplivov na okolje in prostor, raziskave oblik in razvoja pisarniškega poslovanja, razvoja splošne in tehnične - tehnološke oziroma gradbene dokumentacije, splošne raziskovalne in praktične uporabne namene in podobno.

Problematika fondov s področja gospodarstva po spremembi sistema

Na probleme, ki so jih prinašale spremembe sistema in družbenopolitične ureditve, so se nekateri arhivski strokovni delavci pričeli odzivati že mnogo prej, preden so se ti pojavili.

S svojimi strokovnimi prispevki, ki so v glavnem objavljeni v strokovni reviji *Sodobni arhivi*, so opozarjali na situacije, ki jih bodo prinesle spremembe.¹² Predvsem prehod od dogovorjenega socialističnega gospodarskega sistema v podjetniško tržno naravnano gospodarstvo.¹³

Pri napovedovanju problemov v zvezi z arhivskim in dokumentarnim gradivom v podjetjih je bilo potrebno opozarjati na pričakovan razpad sistema in pojav novih kategorij gradiva, ki bodo ob reorganizacijah, stečajih, ukinitvah in drugih situacijah nastajale kot rezultat novih relacij v gospodarskih subjektih.

Nove kategorije arhivskega gradiva so bile opredeljene s statutom podjetja, pravili skupščine solastnikov, pravilniki o delovanju organov podjetja, pravilniki o poslovanju podjetja, kolektivne pogodbe, tarifne sporazume, pravila o sestavi upravnih odborov, pravila o izvolitvi nadzornih odborov, postopki za oceno premoženja, dokumentacija o lastniških deležih, dokumenti o vodenju in imenovanju vodstva podjetja, dokumenti o imenovanju in potrditvi vodstva podjetja in dokumenti o določitvi pristojnosti vodstva podjetja.¹⁴

Spremembe družbenega sistema so prinašale situacije, ko pač ni bilo pričakovati, da bo novi lastnik skrbel za arhivsko in dokumentarno gradivo. To se je v podjetjih hitro odrazilo v ukinjanju delovnih mest arhivarjev in ukinjanju arhivske službe, ki je skrbela za splošno arhivsko in dokumentarno gradivo v podjetjih, kar pa pogosto ni veljalo za tehnične arhive.

To stanje je dalo slutiti, da bo lahko prišlo do stihijskega, nenačrtnega in nedokumentiranega uničevanja arhivskega in dokumentarnega gradiva.

V tistem času ni bilo mogoče storiti drugega kot to, da smo sprejemali razne apele, pobude z naslovom »ne zmanjšujmo naše odgovornosti za arhive«, se sklicevali na mednarodni etični kodeks arhivistov, ki ga je približno v istem času pripravila Sekcija profesionalnih asociacij pri Mednarodnem arhivskem svetu (pri pripravi katerega je sodeloval tudi avtor tega prispevka).

Na osnovi mednarodnega etičnega kodeksa arhivistov so se morali tudi slovenski arhivisti odzvati na poziv, da prevzamejo odgovornost in posredovanje strokovne pomoči ljudem, ki so bili odgovorni za poslovanje z dokumentacijo pri ustvarjalcih ter pri spremljanju, nastajanju, vrednotenju, ohranjanju in dolgem varovanju arhivskega in dokumentarnega gradiva v podjetjih,

¹² O zahtevi glede sprememb arhivske zakonodaje sem objavil prispevek z naslovom *Spremembe arhivske zakonodaje, Sodobni arhivi* (1991) 7 – 14.

¹³ Velike spremembe smo aktivno spremljali in v zvezi z našimi opažanji sem v tekstu *Arhive rešiti, toda kako?*, *Sodobni arhivi* (1994), str. 5-9, iskal odgovore na mnoga vprašanja glede ohranitve arhivskega gradiva v gospodarstvu ter opozoril na izkušnje iz nekaterih držav. O teh spremembah piše tudi J. Zontar v svojem prispevku *Gospodarski arhivi v predlogu nove arhivske zakonodaje* *Arhivi* (1994) str. 26 – 28, medtem ko je v tej isti publikaciji Otfried Dascher objavil pregled *Gospodarskih arhivov v Evropi*, *Arhivi* (1994) str. 19 – 21.

¹⁴ Nekatere izkušnje s Češke je v svojem referatu kvalitetno predstavil František Šuchma z naslovom *Gospodarski fondy in arhivi podniků v České republici v období transformace gospodarstva in privatizaci podniků*, *Arhivi* (1994) str. 22 – 25.

ne oziraje se na to, ali je to gradivo nastajalo na klasičnih ali na novih nosilcih informacij.

V svojem takrat objavljenem prispevku z naslovom »Usoda arhivskega in dokumentarnega gradiva ob stečajih in reorganizacijah podjetij«¹⁶, sem opozoril na možnosti uporabe členov takrat veljavnega zveznega zakon o prisilni poravnavi in stečaju, ker nov slovenski zakon takrat še ni bil dokončno izdelan.

Postopki stečaja so se pričeli na predlog SDK,¹⁶ kasneje Agencije za plačilni promet,¹⁷ na zahtevo upnikov ali še koga drugega. Potekali so na pristojnih sodiščih. Prav vloga pristojnih sodišč ter stečajnih sodnikov, ki so v postopku stečaja ugotavljali vrednost stečajne mase in obveznosti glede terjatev, je pripeljala v situacijo, da so informacije o začetkih stečajnih postopkov v posameznih podjetjih na osnovi posebnega dogovora prihajale do pristojnih arhivov. Dogovarjanje med odgovornimi za stečajne postopke in pristojnimi arhivi je hitro steklo, čeprav ni bilo mogoče pričakovati, da bodo arhivi za tovrstno dejavnost pridobili dodatna finančna sredstva na osnovi členov aktualne arhivske zakonodaje¹⁸ ali iz stečajnih mas kakor tudi direktno od države ne.

Dobro vzpostavljena komunikacija med stečajnimi upravitelji, stečajnimi sodniki in stečajnimi senati je omogočila v pristojnih arhivih izvajanje arhivsko strokovno svetovalnih in nadzornih funkcij in tako spremljanje arhivskega in dokumentarnega gradiva v podjetjih, pri katerih so tekli postopki stečajeve.

Stečajni upravitelji so bili zainteresirani, da se opravi čim prej kvalitetno vrednotenje in odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva, posebno v podjetjih, kjer dalj časa ni delovala arhivska služba. Kmalu se je pojavil problem nadaljnje hrambe arhivskega gradiva, ki še ni imelo historične »patine« in tistega dokumentarnega gradiva, ki mu rok hrambe po vnapijšnjih izločitvenih seznamih ali pa po posameznih členih različnih zakonov (predvsem zakona o računovodstvu) še ni potekel.

Na osnovi izkušenj nekaterih drugih držav smo za take primere izdelali projekt »načini hitrega škartiranja dokumentarnega gradiva«.¹⁹ Projekt je imel izhodišča tudi v posameznih členih različnih zakonov, nikoli pa ni bil finančno v zadostni meri ovrednoten, čeprav je dajal dobre rezultate, saj je razbremenil lastnika velikih količin nepotrebne dokumentacije.

Preostalo dokumentacijo so prevzeli pristojni arhivi v začasna namenenska arhivska skladišča, v katera so navadno skupaj s sprejetim gradivom postavljali tudi prvotno arhivsko opremo. Šele kasneje je uspelo pridobiti iz nekaterih stečajnih mas finančna sredstva, s katerimi so arhivi nabavljali arhivske police in arhivske škatle, v katere so preložili arhivsko gradivo.

Posamezni pristojni arhivi pa niso bili vedno pravočasno obveščeni o začetkih stečajnih postopkov, v nekaterih primerih pa tudi stečajni upravitelji in stečajni sodniki niso bili pripravljene upoštevati členov zakona, ki je med drugim predpisoval rezervacijo finančnih sredstev v stečajnih masah za tovrstne aktivnosti. Prav tako pogosto kar na hitro tudi ni bilo mogoče prevzeti dokumentacije in najti zadosti velikih dodatnih arhivskih skladišč za njeno nadaljnjo urejanje in hrambo.

Pozivi, da naj arhivski strokovni delavci prevzamejo brez omalovanja na svoja ramena skrb za nadaljnjo hrambo arhivskega in ponekod tudi dokumen-

¹⁶ Sodobni arhivi XIV, Maribor, 1992, str. 16 – 23.

¹⁷ SDK = Služba družbenega knjigovodstva.

¹⁸ Tudi Agencija za plačilni promet ni dolgo obstajala, saj je leta 2002 prenehala obstajati. Velike količine arhivskega pa tudi dokumentarnega gradiva pa so bile prevzete, ne najbolj posrečeno, v Pokrajinski arhiv v Maribor.

¹⁹ Usoda Zakona o arhivskem gradivu in o arhivih iz leta 1966 se je obrnila v korist nesamostojnega zakona, kar je bilo s sprejetjem Zakona o naravni in kulturni dediščini (Uradni list SRS, št. 1 / 81) tudi storjeno. O tem je potem napisal strokovni prispevek J. Žontar z naslovom Prepisi, ki urejajo arhivsko dejavnost v Sloveniji, Arhivi – Ljubljana (1981) str. 5 – 36.

²⁰ Peter Pavel Klasinc: Arhivi-nosilci informacij: Načini hitrega škartiranja, Sodobni arhivi XII, Maribor, 1990, str. 27 – 32.

tarnega gradiva, v večini arhivov niso naleteli na odobravanje. Utemeljitev, da so v dobi tranzicije arhivski strokovni delavci strokovno in moralno dolžni skrbeti za ohranjanje in varovanje arhivskega gradiva kot pisne kulturne dediščine, prav tako niso bile deležne nekkih posebnih odmevov. Dogajalo se je celo, da so se zavestno omejevale aktivnosti v zvezi s pridobivanjem finančnih sredstev. Mnenje, da pristojni arhivi naj ne prevzemajo dokumentarnega gradiva, ker da to ni njihova naloga, ni bilo verodostojno, ker ni bilo jasnega odgovora na vprašanja, kdo, kje in kako naj hrani po zaključenem stečaju podjetja dokumentarno gradivo, dokler iz njega ni odbrano arhivsko gradivo in dokler preostalemu gradivu ne potečejo roki, določeni za hrambo.

Praksa pa je pokazala, da je bila odločitev za projekt »hitrega škartiranja« dokumentarnega gradiva »in situ« v nekaterih arhivih pravilna. To je ugotovila tudi posebna komisija Mednarodnega arhivskega sveta s sedežem v Parizu. Ta komisija, ki je sestavljena iz arhivistov, iz Italije dr. Marco Carassi (ki ni bil prisoten), iz Švice dr. Matthias Manz Tanner in iz Francije dr. Jeon Marie Jenn, je ob obisku arhivov v Sloveniji in po seznaitvi s tem projektom zagotovila, »da bo ta postopek in to opravljeno delo ocenila šele prihodnost«.

Pri reorganizacijah in privatizacijah podjetij so arhivisti v pristojnih arhivih pričakovali, da bodo pravni nasledniki zainteresirani za pravilno hrambo arhivskega in dokumentarnega gradiva posebej tam, kjer je šlo za nastanek več podjetij iz enega ali obratno, ali za ustanavljanje mešanih podjetij z domačim ali tujim kapitalom ter delnim lastništvom države. Posebnosti so se kazale v postopkih ukinitve enega podjetja ter istočasna ustanovitev novega podjetja. Novi začetki samostojnih podjetij bi morali sloneli tudi na delujoči in urejeni arhivski in dokumentacijski službi, kar pa se načeloma ni dogajalo ali pa v zelo redkih primerih. Nova podjetja so se želela kar po hitrem postopku znebiti velikih količin dokumentacije. Včasih so jo kar razdelili med druga nova podjetja, v mnogih primerih pa so se odločili in dokumentacijo preprosto fizično uničili.

Pri reorganizacijah in privatizacijah podjetij pristojna arhivska služba ni imela možnosti spremljati usod dokumentacije, kot je to bil primer ob stečajih. Do informacij o tem so prihajali mnogokrat čisto slučajno, ko so jih o planiranem uničevanju gradiva obveščali nekdanji zaposleni v arhivskih službah ali ljudje, ki so poznali arhivsko zakonodajo. Dogovori in reagiranja v takih primerih so se pogosto končala z ultimatom: »prevzemite dokumentacijo takoj v nadaljnjo hrambo, ker jo bomo v nasprotnem primeru uničili«. Sklicevanje na ta ali oni zakon je bilo seveda v takih situacijah neuspešno.

Pristojni arhivi so za to morali v svoja skladišča mnogokrat brez popisa in na hitro prevzeti celotno dokumentacijo, ki so jo šele kasneje s postopkom in s pomočjo udeležencev v projektu aktivnega zaposlovanja (projekt javnih del) popisali in uredili.

Po letu 1991, ko je v nekaterih državah prišlo tudi do oboroženih vojaških spopadov, bombardiranj in vsesplošne anarhije, v nekaterih primerih gre za hvala prav arhivistom, ki so opozarjali na pomembnost pravilne hrambe arhivskega in dokumentarnega gradiva ter organizirali umikanja in zaščito gradiva ter druge preventivne akcije pri ustvarjalcih. Pri tem je arhivistom šlo za proces obvarovanja arhivskega in dokumentarnega gradiva pred poškodbami in uničenjem.

O vojnih operacijah, v katerih je bilo uničenega, poškodovanega ali kako drugače izgubljenega arhivskega gradiva, priča obširna literatura kolegov iz držav nekdanje Jugoslavije. V Sloveniji smo lahko evidentirali minimalne poškodbe gradiva zaradi vojnih operacij (npr. v podjetju v okolici Gornje Radgone).

O tem, da je bilo ob vojaški nevarnosti kakšno gradivo namenoma uničeno ali odpeljano na kakšno drugo lokacijo, kjer se je kasneje izgubilo, ne moremo zagotovo trditi. Če pa je do tega že prišlo, se je lahko dogajalo samo pri specialnih in podobnih arhivih, vendar zmeraj v zelo majhnih količinah.

Projekt javnih del

Posebnost pri reševanju dokumentacije v arhivu v Mariboru je bila v tem, da so tod prvi pričeli reševati omenjeno problematiko arhivskega in dokumentarnega gradiva s pomočjo projektov javnih del. Skupaj z Zavodom za zaposlovanje so vzpostavili posebno obliko sodelovanja, pri čemer so izhajali iz ugotovitev, da so javna dela družbeno koristna, niso »profitno« naravnana, so konkurenčna, selektivna ter vključujejo določene skupine brezposelnih tako, da omogočajo brezposelnim osebam iskanje nove zaposlitve.

Pomanjkljivost takega projekta je bila s stališča arhivske stroke le časovna omejitev, saj se je oseba lahko zaposlila v arhivu največ za eno leto.²⁰

Program, ki so ga pripravili v okviru javnih del, je slonel na elementih obveznosti arhiva kot izvajalske organizacije, ki je moral zagotoviti program strokovnega usposabljanja ter izvajati dogovorjene strokovne storitve, vsekakor pa organizirati svetovalno in mentorsko delo pri urejanju arhivskega in dokumentarnega gradiva v arhivu, priročnih arhivskih skladiščih, na terenu in pogosto tudi v prostori podjetja, kjer je potekal postopek stečaja.

V programu javnih del za urejanje arhivskega in dokumentarnega gradiva je pristojni arhiv določil več opravil, in sicer vrednotenje kategorij dokumentarnega gradiva, združevanje kategorij dokumentarnega gradiva, odbiranje dokumentarnega gradiva, ki mu je po različnih členih zakonov potekel rok hrambe, določanje kategorij arhivskega gradiva, odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva, tehnično opremljanje arhivskega gradiva, ugotavljanje in izboljšave tehnične opreme, izdelava sumarnih popisov arhivskega in dokumentarnega gradiva in organizacijo in izvedbo predaje arhivskega in dokumentarnega gradiva v pristojni arhiv.

Rezultati projekta javnih del so vidni v relativno dobri preglednosti velikih količin gradiva, ki so ga v arhiv do današnjih dni prevzeli v arhivska skladišča in so osnova za izvajanje daljnjih postopkov urejanja in izločanja, saj to ni moglo biti v zadostni meri opravljeno v tem prvem obdobju v okviru javnih del.

To nadaljevanje dela poteka še sedaj, opravljeno bo na strokovno višjem nivoju, saj se izvaja v prisotnosti večjega števila strokovno usposobljenih arhivistov. Poudarek je na vrednotenju in škartiranju tistega dela dokumentarnega gradiva, ki mu je potekel rok hrambe, in v opredeljevanju arhivskega gradiva. S tovrstno aktivnostjo se bo močno zmanjšala količina dokumentarnega gradiva ter povečala količina arhivskega gradiva. S posebnimi projekti o enotni hrambi mesečnih plačilnih list in obrazcev M4 (letna poročila o plači) za tista podjetja, ki jih hrani Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje v svojih datotekah, se bo še dodatno zmanjšal obseg tovrstnega gradiva v pristojnem arhivu.²¹

Še največ težav se je pojavljalo pri izvajanju »projekta hitrega škartiranja« pri urejanju tehnične, tehnološke in gradbene dokumentacije, za katero arhivisti nimamo zadostnih strokovnih znanj, saj je vrednotenje in odbiranje tovrstnega gradiva potrebno multidisciplinarno zastaviti. Odprto ostaja vprašanje, kdo bo potem, ko sta bila po stečajnem postopku ukinjena tako investitor kakor tudi

²⁰ V Pokrajinskem arhivu v Mariboru so si pri tem prvi v Sloveniji pomagali z brezposelnimi, ki so bili vključeni v politiko aktivnega zaposlovanja, o čemer sem poročal v članku Reševanje arhivskega in dokumentarnega gradiva s projektom javnih del. *Sodobni arhivi* (1993), str. 23-30. Kasneje je na to temo nastalo še nekaj strokovnih prispevkov ter opisov, ki so objavljeni ali v *Sodobnih arhivih*, *Arhivih*, *Slovenskem arhivskem časopisu* ali drugi literaturi, tudi tisti, ki jo je izdal Republiški zavod za zaposlovanje.

²¹ Ob reševanju vlog glede podatkov o osebnih dohodkih za izračun pokojnine predvsem za Zavod za invalidsko in pokojninsko zavarovanje, Območna enota Maribor ter zaradi izvajanja projekta hitrega škartiranja sem pripravil elaborat z naslovom Strokovno stališče o opravičenosti oz. neopravičenosti lranjenja mesečnih plačilnih list in obrazcev M-4 v Pokrajinskem arhivu v Mariboru (28. 5. 2003), tipkopis, ki je bil v celoti akceptiran.

lastnik, prevzel skrb za hrambo gradbene dokumentacije, ki je v Zakonu o graditvi objektov opredeljena, da jo morata trajno hraniti oba zgoraj navedena.²²

Vsa zbrana dokumentacija gospodarskih provenienc v arhivu je v preteklem časovnem obdobju predstavlja veliko uporabno vrednost ter pomembnost, saj se število uporabnikov tega gradiva iz dneva v dan povečuje, povečuje pa tudi število informacij, ki jih arhivi posredujejo zainteresiranim uporabnikom in strankam iz tega gradiva. Gre predvsem za posredovanje različnih podatkov v zvezi z delovno dobo, osebnimi dohodki, beneficiranimi delovnimi dobami, opisi del in nalog, o nesrečah pri delu, strokovni in dopolnilni izobrazbi, stanovanjskih kreditih in pogodbah, o nakupih stanovanj, o zemljiškoknjižnih lastništvih, arhitekturnih rešitvah, gradbenih posegih, gradbenih elementih in drugih podobnih podatkih, ki jih potrebujejo novi lastniki podjetij ali druge stranke za različne uradne postopke.²³

Arhivi bodo morali posvečati več pozornosti problemom v zvezi z arhivskim in dokumentarnim gradivom v gospodarstvu. Velika podjetja in gospodarski sistemi so ustvarjali in še ustvarjajo velike količine splošne, tehnične, tehnološke, gradbene in druge dokumentacije. Po spremembi družbene ureditve mora ovrednoteno gradivo, to je arhivsko gradivo, ki je nastalo do leta 1991, v celoti najti svoje mesto v arhivskih skladiščih pristojnih arhivov.

Peter Pavel Klasinc

TRANSITION IN ARCHIVES AND ARCHIVAL SERVICES

Summary

Current problems of economic archival material during transition are varied, mainly linked to forms of arrangement, listing and evaluation of large quantities of general and technical documentation. This documentation arrived to archival depots of competent institutions in various procedures, among which »speedy discarding« was also present, by which it was achieved that part of the documentation was discarded, while the rest was summarily listed. This procedure was favourably evaluated by a foreign archival experts' commission. As to the correctness of the decision on institutional archiving of materials, the data on the large number of favourably resolved supplications and requests by numerous citizens, various institutions and organizations, searching for data from these materials for settling their problems - is also indicative.

Now, when years pass since the inception of »combined archival material«, work may be continued. On the basis of professional analyses and evaluations, it will

²² Tudi za to problematiko sva z dr. Miroslavom Novakom izdelala strokovna izhodišča. Problem sva razdelila na več vrst dokumentacije, in sicer na tehnično, tehnološko in gradbeno dokumentacijo. V teku so nekatera testiranja pa tudi preverjanja celovitosti oziroma multiplicitanosti posamezne dokumentacije. Prav tako je ostal odprt način hrambe nekatere tehnične dokumentacije potem, ko je bil izveden postopek likvidacije oz. rednega stečaja podjetja - brez pravnega naslednika. S tem predlogom želiva ohraniti celovitost tehnične dokumentacije, v kateri sva zasledila večjo količino arhivskega gradiva pa tudi za naju nespornega dokumentarnega gradiva.

²³ Analiza rešenih vlog v oddelku za fonde s področja gospodarstva je pokazala, da je bilo povprečno rešenih okoli 50 vlog na mesec z relativno visokim procentom negativno rešenih. V letu 2003 je bilo v obravnavo sprejetih 689 vlog, ki so se nanašale na delovno dobo, podatke o osebnih dohodkih, podatke o beneficirani delovni dobi, o nesrečah pri delu in podobno. Od teh je bilo pozitivno rešenih 383 in negativnih 315 (!) vlog. S posebnim pristopom k temu problemu smo zmanjšali število negativnih vlog predvsem z izdelavo posebnega seznama podjetij, katerih gradivo hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru.

be possible to begin with the selection and elimination of those categories of material, which doubtlessly have only a documentary value and where the time limit of safe keeping has passed. Most such materials pertain to financial-book-keeping services area. It will be necessary to evaluate other categories and observe the current legislation, as well as the preceding one.

Special attention will be devoted to archives in the future, as well as engineering, technological and civil construction documentation. For this purpose, it will be necessary to prepare professional drafts on the evaluation and discarding of material, primarily in cooperation with experts. We must observe that it is uncontested that archives have become, in this respect, institutions which must safe keep such documentation, as both investors and users ceased to exist after bankruptcy or closing down.

MARIBOR NA POTI TRAJNOSTNEGA RAZVOJA**Ana Vovk Korže***

UDK 711.4:502/504(497.4 Maribor)

VOVK KORŽE Ana: Maribor na poti trajnostnega razvoja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 571

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Kakovost okolja je pomemben dejavnik razvoja neke regije. Naravni viri, kot so voda, zrak, prsti in drugi, so temeljni elementi, ki omogočajo obstoj ljudi in ekosistemov. Toda kakovost okolja vedno bolj vpliva na atraktivnost regije in njen prihodnji razvoj. Trajnostni razvoj kot razvojna paradigma vključuje poleg družbenega tudi ekonomski (promet, kmetijstvo, turizem, industrija in enoletka) in okoljski vidik.

Kakovost okolja se je v zadnjih 20 letih v severovzhodni Sloveniji bistveno spremenila.

UDC 711.4:502/504(497.4 Maribor)

VOVK KORŽE Ana: Maribor on the way to sustainability development. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 571

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The environment is becoming an important factor of regional development. The natural sources (water, air, soil and others) are fundamental elements, which enable the existence of people lives and ecosystems. The quality of environment determines the attractiveness of the region for future investments. But the environment cannot be exploited indefinitely without being destructed. The principles of human environment development and sustainable progress should be included into economic sectors (traffic, agriculture, tourism, industry and energetics).

The quality of environment in northeastern Slovenia in last 20 years was essentially changed.

* Dr. Ana Vovk Korže, izredna profesorica, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor

1. Uvod

Podravje je ena izmed 12-tih statističnih regij v Republiki Sloveniji (RS),¹ ki je po številu prebivalcev druga največja statistična regija (16,1 %) in hkrati tretja najgostejše poseljena (z gostoto 147 preb/km²), kar je za pretežno gričevanto in kmetijsko pokrajino za slovenske razmere gosta poselitev.² Gostje poseljeni sta le Zasavska in Osrednjeslovenska regija, kjer se je prebivalstvo zgostilo zaradi industrijske dejavnosti. Najgostejša poselitev v Podravski regiji je v mestih (Maribor in Ptuj), na območju Haloz in Slovenskih goric pa je gostota prebivalstva pod slovenskim povprečjem. Podravje je še pred dvema desetletjema bila močna industrijska regija, ob koncu tisočletja pa je eno izmed območij z najresnejšimi gospodarskimi in socialnimi problemi v Sloveniji. Gospodarstvo regije, ki je še pred dobrim desetletjem slonelo na močni industriji in gradbeništvu, sta izguba vzhodnih in južnih trgov ter nenadna upočasnitev investicijske gradnje zelo prizadela. Regija je dobila tipične lastnosti starih industrijskih regij; kapital in znanje sta se umaknila v ljubljansko regijo. V regionalnem razvojnem programu so za Podravje kot prioriteta razvojna področja izpostavljena človeški viri in razvoj, gospodarstvo, okolje, prostor in infrastruktura, kmetijstvo, gozdarstvo in razvoj podeželja ter turizem in kulturna dediščina. Opazno je, da prihodnji razvoj Podravja ne bo temeljil le na kmetijstvu, kot se morda pogosto misli. Veliko pomembnejši so človeški viri (torej umski kapital), ki pa v Podravju ni zadosti izkoriščen. Pomemben dejavnik razvoja je tudi okolje, pa je glede na gospodarsko stanje preveč degradirano (kar je posledica močnega industrijskega razvoja v preteklosti).

Spoznanje, da kvaliteta življenja ni odvisna le od materialnih dobrin, ampak tudi od kvalitete naravnih pogojev³, kot so zrak, voda, prsti in olurranjenost oz. vitalnost vegetacije, je sprožilo zanimanje širše javnosti za okolje. Odločitev, da je večino problemov naravnega okolja možno uspešno rešiti le na globalni ravni⁴, je botrovala, da so na drugi svetovni konferenci Združenih narodov v Rio de Janeiru leta 1992 sprejeli enotno okoljsko politiko, ki temelji na trajnostnem razvoju. Po izvorni opredelitvi Svetovne komisije o okolju in razvoju (Brundtlandove komisije, 1987 -World Commission on Environment and Development WCED) je razvoj trajnosten (sustainable) tisti, ki zadovoljuje potrebe sedanje generacije, ne da bi ogrozil zmogljivost prihodnjih generacij, da bi zadovoljevale svoje potrebe.⁵ Ta definicija je doživela najrazličnejša tolmačenja. Za mnoge politike in gospodarstvenike je trajnostni razvoj postal sinonim za zeleno rast. Zeleni gospodarski razvoj je sicer eden od elementov trajnostnega razvoja. Gre pa tudi za širše pojmovanje trajnostnega razvoja, ki vključuje potrebo po zmanjšanju porabe virov v OECD in državah v tranziciji ob hkratnem izboljšanju kakovosti življenja. Netrajnost (unsustainable) je sinonim za počasnejši ali revnejši ekonomski razvoj od potencialnega.⁶

¹ Katalog regionalnih delitev Slovenije 2001. (b.d.). Pridobljeno 6. 4. 2004, iz <http://www.stat.si/KatalogRDS/index.html>

² Regionalni razvojni program statistične regije Podravje, 2003. Predlog strateškega dela RRP za Podravje, MRA in ZRS Bistra Ptuj.

³ Radermacher, F.J., 2002: Balance oder Zerstörung. Ökologische Marktwirtschaft als Schlüssel zu einer weltweiten nachhaltigen Entwicklung. Ökosozielles Forum Europa.

⁴ Strategija prostorskega razvoja RS. 2003. Ministrstvo za okolje in prostor RS.

⁵ Radej, B., 2002: Delovna skica za opredelitev ekonomskih pojmov trajnostnega razvoja in razmerij med njimi. IB revija 4/2002, UMAR, str. 34.

⁶ Radej, B., 1999: Razvoj indikatorjev za vrednotenje okoljske kakovosti gospodarske rasti. Delovni zvezek, št. 10/Jemnik VII/1998, Ljubljana.

2. Evropski koncept trajnostnega razvoja

Programi okoljskih ukrepov (EAP – Environmental Action Programmes)⁷ odražajo temeljne elemente okoljskega razmišljanja in dojemanja problemov ter strateške in politične odločitve v EU. EU je pripravila 5 okoljskih programov:

po prvi konferenci ZN o okolju v Stockholmu leta 1972 in zaradi vse bolj zaskrbljene javnosti iz znanstvene skupnosti glede meja rast je Evropska komisija začela snovati okoljsko politiko Evropske skupnosti. O prvem EAP so se pogovorili 1973. leta. Ugotovljeno je bilo, da varstvo okolja spada med najpomembnejše naloge Evropske skupnosti⁸, med najpomembnejšimi cilji so bili: preprečevanje, zmanjševanje in odpravljanje škode v okolju, ohranjanje ekološkega ravnovesja, racionalna izraba naravnih virov.

V drugem EAP leta 1977-1981: pomeni nadaljevanje prvega EAP.

V tretjem EAP 1982-1986 in delno v četrtem 1987-1992 je bil izpostavljen odnos okoljske politike in trga. Leto 1987 omenjajo kot zasuk v okoljski politiki Evropske skupnosti, saj je bilo varstvu okolja namenjeno posebno poglavje v Pogodbi o evropski skupnosti. V 4. EAP se je prvič zgodilo, da okolje ni bilo razumljeno kot nekakšen dodatek, temveč kot aktivnost, ki je sestavni del celotnega proizvodnega procesa. S tem se je začel sektorski pristop, analiziran je bil učinek strateških gospodarskih sektorjev na okolje.

Po 4. EAP se govori o paradigmatični spremembi, o zasuku s tržne naravnosti v trajnostni okvir. Na okoljsko politiko se ni več gledalo kot na dodatno politiko, temveč kot na sestavni del postopka sprejemanja ekonomskih odločitev. Trajnostni razvoj je v 90. letih postopoma postal normativno vodilo okoljske politike v EU. V beli knjigi o rasti, konkurenčnosti in zaposlovanju je bil predlagan nov razvojni model, po katerem bi s spremembo cen delovne sile in energije ustvarili nova delovna mesta in dosegli učinkovitejšo izrabo virov. Na trajnostni razvoj se je gledalo kot na orodje za izboljšanje gospodarstva, socialne učinkovitosti in konkurenčnosti.

Elementi strateške preusmeritve okoljske politike EU so bili jasno opredeljeni v 5. EAP 1992-1999: glavni cilji trajnostnega razvoja temeljijo na definiciji Brundtladove komisije, omenjen je sektorski pristop, kar pomeni vključevanje okoljske dimenzije v sektorje, ki povzročajo največ onesnaževanja (promet, energetika, kmetijstvo), predlagane so strukturne spremembe v javnem prevozu, energetski učinkovitosti in preprečevanju nastajanja odpadkov. Nov pristop, ki je usmerjen k doseganju konsenza upošteva, ključno vlogo nevladnih udeležencev in lokalnih/regionalnih oblasti kot zastopnikov splošnih interesov okolja⁹.

Do danes so bili le nekateri ukrepi 5. EAP uresničeni na nivoju EU. Zaenkrat ostaja vključevanje okoljskih vidikov v glavna področja politike EU (politike odprtih meja, pomoč kmetijstvu, strukturni skladi, ki podpirajo razvoj v revnejših državah EU) le iluzija. EU se preveč posveča povečanju proizvodnje, potrošnje in obsega trgovine¹⁰.

Odpor držav članic do inovativnih zamisli 5. AEP se kaže v nazadovanju okoljske politike. Postalo je jasno, da je bila Evropska komisija pretirano optimi-

⁷ Environmental Assessment Report, No. 10, European Environment Agency.

⁸ Okolje Evrope: tretja presoja (zbirno poročilo). Evropska agencija za okolje.

⁹ Strateške presoje vplivov regionalnih razvojnih programov na okolje in programi Strukturnih skladov Evropske unije. Regionalni center za okolje za srednjo in vzhodno Evropo. Evropska komisija, Generalni direktorat za okolje. Prevajalec Roman Šimec. Regionalni center za okolje za srednjo in vzhodno Evropo, Ljubljana 2000.

¹⁰ Plut, D. (2000): Environmental challenges of Europe: The state of environment and environmental trends in the EU (EU15) and Accession Countries (AC10). *Geojournal* 52, Kluwer Academic Publishers, 149-155.

stična glede pripravljenosti držav članic, da bodo sledile paradigmatični spremembi.¹¹ Nekatere države niso bile pripravljene sprejeti novega pristopa. Neuspeh 5. programa okoljskih ukrepov so razlagali kot znamenje, da so možnosti povezovanja Evrope na področju okoljske politike omejene.

3. Udejanjanje trajnostnega razvoja na lokalnem nivoju

Na Gospodarski zbornici Slovenije si prizadevajo za uveljavljanje načel trajnostnega razvoja, celovito obravnavo vplivov na okolje pri proizvodnji, uporabi proizvodov, vključevanje okolja v poslovanje podjetij, uvajanje čistejših proizvodov, okoljsko učinkovitejšo tehnologijo in okolju prijazne izdelke, ki stalno izboljšujejo industrijske postopke. GZS ima prav tako zapisano, da spodbuja sodelovanje in izmenjavo informacij med industrijo, državnimi ustanovami, nevladnimi organizacijami in drugimi na področju okolja.

V obdobju 2001/02 se je v Sloveniji po zgledu preizkušenih rešitev iz EU in v sodelovanju s tujimi strokovnjaki pričel izvajati enoletni program uvajanja čiste proizvodnje v izbranih podjetjih. Program je bil takrat novost in izjemna prilagoditev, da podjetja v kratkem času izpostavijo elemente učinkovitega sistema ravnanja z okoljem, ki jih je mogoče integrirati z drugimi zahtevami vodenja, tako da lažje dosegajo okoljske in gospodarske cilje hkrati.

Projekt čista proizvodnja (ČP) je sledil izvajanju celovite preventivne strategije varovanja okolja na procesih in proizvodih s ciljem zmanjšanja negativnih vplivov na ljudi in okolje. Vključeval je racionalnejšo rabo surovin, vode in energije, zamenjavo nevarnih surovin z okolju prijaznejšimi surovinami ter zmanjšanje količin in toksičnosti emisij ter odpadkov v vodo, zrak in zemljo. Pri proizvodih je strategija osredotočena na zmanjševanje vseh negativnih vplivov na ljudi in na okolje skozi celoten življenjski cikel proizvodov, od pridobivanja surovin do končnega odlaganja dotrajanih proizvodov. ČP zahteva uvajanje know-howa, izboljšave v tehnologiji in spremembe tako v organizaciji podjetja kot v managementu. Motivi za izvajanje projekta ČP so bili:

- prihraniti na surovinah, vodi in energiji,
- prihraniti na račun zmanjšanja emisij in odpadkov,
- povečati konkurenčno produktivnost in izboljšati kakovost proizvodov,
- racionalizirati organizacijo in dvigniti tehnološki nivo podjetja,
- vzpostaviti novo zdravo osnovo za poslovanje z izvajanjem reinženiringa,
- izpolniti zakonske zahteve in normative za varovanje okolja,
- zmanjšati stopnjo negativnih vplivov na ljudi in okolje, ustvariti podobo okolju prijaznega podjetja.

Ključno za projekt preprečevanja in minimizacije onesnaževanja je, da ga lahko v večini industrijskih procesov izvajajo fazno na posameznih delih procesa glede na potrebe in zmožnosti podjetja. V ta projekt je bilo vključenih 13 slovenskih velikih in srednje velikih podjetij s skupno 6.790 zaposlenimi.

Projekt ČP je omogočil podjetjem doseganje zastavljenih ciljev in spiravno dviganje na vseh področjih svojega delovanja v smislu definicije Demingovega kroga (planiraj – izvajaj – preveri – ukrepaj).

V sklopu teh namenov se je v letu 2001 pričel v Sloveniji prvič izvajati tudi projekt EKOPROFIT. Projekt se je izvajal le v Mestni občini Maribor in je trajal do 2003, z letom 2004 pa je MOM skupaj z Univerzo v Mariboru stopila v nov EKO-PROFIT projekt.

¹¹ Plut, D. (2002): Okoljevarstveni vidiki prostorskega razvoja Slovenije. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana, 292 s.

3.1. Lokalna agenda 21 za Maribor

Mestna občina Maribor (MOM) je kot prva občina v Sloveniji po sprejetju Nacionalnega programa varstva okolja podpisala v letu 1999 Aalborgsko deklaracijo, ki zavezuje evropska mesta k postopnemu vzpostavljanju trajnostnega razvoja.

V letu 2001 je tudi kot prva občina v Sloveniji sprejela Lokalno Agendo 21- Program varstva okolja za Maribor. V izdelavi tega dokumenta so imeli delavci občine Maribor številna delovna srečanja s strokovnimi službami mesta Gradec, ki je svoj dokument Lokalna agenda 21 sprejel že v začetku devetdesetih.

Mesto Maribor je dobilo Lokalno agendo 21 (LA 21) novembra 2000 na podlagi 50. in 92. člena Zakona o varstvu okolja (ZVO, ur.l. RS št. 32/93 in 1/96), Nacionalnega programa varstva okolja NPVO Ur.l. RS št. 83/99 in sklepov Mestnega sveta Mestne občine Maribor.

V LA 21 – Programu varstva okolja (PVO) so konkretni ukrepi za izvajanje in nadzor nad izvajanjem opredeljeni do leta 2004, to je rok za pregled dokumenta in njegovo novelacijo. Pregled LA 21 temelji na pregledu skupnih evropskih indikatorjev za spremljanje trajnostnega razvoja, kajti mesto Maribor je podpisalo dokument European Common Indicators - Towards a Local Sustainability Profile. Evropska komisija – Splošni direktorat Okolje je pripravil te indikatorje z namenom, da bodo evropska mesta po isti metodologiji in z istimi indikatorji spremljala in ocenjevala učinke implementacije lokalnih agend, s katerimi se zagotavlja trajnostni razvoj.

Dokument LA 21 – PVO za MB vsebuje oceno stanja po področjih, prioritete, cilje in strategije za doseganje le-teh in okvirni program za obdobje do 2008 ter program ukrepov za štiriletno obdobje do leta 2004. V evalvacijski študiji LA 21 2000-2004 je potrebno spremljati realizacijo občinskih strategij na področjih posameznih dejavnosti, ki vplivajo na okolje, to je promet, energetika, turizem in druge ter operativne programe za posamezna področja, to je za pitno vodo, odpadne vode, odpadke in podobno. V okviru Poročil o stanju okolja so analizirani trendi stanja okolja in vsakoletni učinki izvajanja LA 21 – PVO za MB, kar je podlaga za pripravo letnih novelacij LA 21 – PVO za MB in štiriletno evalvacije LA 21.

Pri pregledu Lokalnih agend 21 v Sloveniji in tudi v tujini smo opazili, da se LA 21 med seboj precej razlikujejo. V Sloveniji imajo LA 21 skoraj vsa večja mesta. Pogosto je izbor kazalcev, ki jih uporabljajo za spremljanje okoljskega razvoja, odvisen od razpoložljivih podatkov ter od pogostosti meritve določenega parametra. Kot primer navajamo Lokalno agendo mesta Graz, ki je med prvimi imelo Lokalno agendo (leta 1991 so pripravili okoljski načrt in nato Lokalno agendo 21). Med izbranimi trajnostnimi parametri obravnavajo (do leta 2000) naslednja področja in »parametre«:

Preglednica 1: Cilji do leta 2000 glede na trajnostne parametre¹²

Področje	Trajnostni parameter	Cilj do leta 2000
zrak	Emisije SO ₂ , CO ₂ in prak	- 30 %
	Emisije NPx, VOC	- 60 %
hrup	Zaščita za nad 65 dB obremenjene ceste	- 10 %
	Višina CO ₂ -emisij	- 20 %
	Višina porabe elektrike	- 7 %
	Delež obnovljive enegije	25 %
promet	Obremenitev cest	- 2 %
	Obremenitev z avtobusi in tramvaji	+ 10 %
odpadki	Skupna količina komunalnih odpadkov	- 13 %

¹² Lokalna agenda 21 (Osnutek). Mestna občina Maribor, november 2000.

	Odloženi odpadki	- 30 %
	Obrt, industrija (neuporabni odpadki)	- 30 %
	Nearni odpadki	- 50 %
Voda	Količina porabljene vode	- 5 %
Naravni in zeleni prostor	Dodatne zavarovane površine	50 ha
	Dodatne zavarovane naravne površine	30 ha
	Dodatni naravni spomeniki	7

Za naveden trajnostni parameter so predvideli zmanjšanje (emisij, obremenitev, odpadkov) in povečanje dodatnih zavarovanih površin. V evalvacijskih študijah LA 21, ki je izvajajo ravno v tem času, se kaže, da vsi pričakovani rezultati niso bili doseženi.

Ekološki projekt za integralno okoljsko tehnologijo v Mariboru

Stanje okolja v Mestni občini Maribor je danes veliko boljše, kot je bilo pred leti.¹³ Ljudje so se pričeli zavedati pomembnosti skrbi za okolje in naravne dobrine, kar se kaže v številnih programih in projektih, ki se sprejemajo. Eden izmed projektov, ki se v Mestni občini Maribor izvajajo in ki prispevajo k izboljševanju stanja okolja, je Ekološki projekt za integralno okoljsko tehnologijo projekt (Ecological Project For Integrated Environmental Technology) ali EKOPROFIT.

Bistvo projekta EKOPROFIT je, da zagotavlja doseganje zakonskih obvez in prinaša tudi pozitivne ekonomske učinke za podjetja. Prizadeva si za gospodarsko krepitev podjetij z uporabo okolju prijaznih tehnologij in istočasno za izboljšanje stanja okolja v regiji. Poudarek je na energiji, vodi, obvladovanju pretoka snovi, analizi proizvodnje in procesov, ravnanju z odpadki, ekološkem nadziranju ter pravni varnosti. Za razliko od standarda ISO 14000, EKOPROFIT ne postavlja zahteve, temveč ponuja metode za nenehne izboljšave.

Preglednica 2: Skupni učinki EKOPROFITa v Mariboru¹⁴

področje	Ocenjen letni prihranek v mio SIT	Ocenjen letni prihranek v EUR
odpadki	21,6	93.506
energija	75	324.675
voda	11,1	48.058
Ekološki nakup	3	12.987
Optimizacija procesov	81	350.649
Pogonsko gorivo	2,2	9.524
skupaj	193,9	839.393

VLOŽENA SREDSTVA

138.000

EKONOMSKI UCINEK PROJEKTA:

+ 701.393 EUR

Projekt EKOPROFIT, ki je nastal v sklopu varovanja okolja, nudi številne razvojne priložnosti, ki obetajo izboljšanje gospodarskega položaja in tudi standarda gospodarskih subjektov v regiji, kjer projekt poteka. S projektom podjetja prenavljajo svojo okoljsko in ekonomsko politiko, zaradi česa se izboljšuje njihov položaj v družbi oziroma na tržišču ter hkrati tudi kapital podjetja.

Cistost okolja je postala pomembna vrednota, povezana s kvaliteto življenja¹⁶. Pomembno je, da se je skrb za okolje prenesla iz uradov za okolje na različne regionalne ravni, na občine in podjetja. Spoznanje, da je večino proble-

¹³ Poročilo o stanju okolja v RS 2002. (2002). Pridobljeno 5. 9. 2003, iz <http://www.arso.gov.si>

¹⁴ Vovk Korže A., 2003: EKOPROFIT. Seminarska naloga, Univerza v Ljubljani, PŠVO (upkopis).

¹⁵ Vovk Korže, A. (2002): Naravni potencial regij in njihova raba, *Dela*, 18, (str.) Oddelek za geografijo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

mov naravnega okolja možno uspešno rešiti le na globalni ravni, je privabilo leta 1992 svetovne politike, da so sprejeli enotno okoljsko politiko, ki temelji na trajnostnem razvoju. Problematika naravnega okolja upošteva politične, ekonomske in socialne institucije družbe¹⁶ ter njihovo medsebojno povezanost in odvisnost.

Za področja človeški viri in socialno okolje, gospodarstvo, okolje, prostor in infrastruktura, kmetijstvo, gozdarstvo in razvoj podeželja ter turizem in kulturno dediščino so v razvojnem programu statistične regije Podravje – strateški del opredeljeni indikatorji merjenja napredka.

Preglednica 3: Indikatorji trajnostnega razvoja v Podravju¹⁷

ČLOVEŠKI VIRI IN SOCIALNO OKOLJE

Glavni program	indikatorji
POVEČANJE ZAPOSLEJIVOSTI PREBIVALSTVA IN VSEŽIVLJENJSKO UČENJE	Izobrazbena struktura brezposelnih
	Razmerje med potrebami delodajalcev in pokritjem z zaposlitvami
	Vključitve v izobraževanje za deficitarne poklice
	Stopnja brezposelnosti
	Novi programi usposabljanja
	Izvajanje programov poklicnega, srednješolskega, višje- in visokošolskega, univerzitetnega izobraževanja na različnih funkcionalno zaključenih območjih
	Podravja
	Vključeni v poklicno, srednje-, visokošolsko, višješolsko in univerzitetno izobraževanje
	Promocijske aktivnosti za spodbujanje vseživljenjskega učenja
	Odrasli vključeni v oblike izobraževanja
RAZVOJ LOKALNEGA TRGA DELA	Brezposelnost invalidov, žensk, mladih
	Število programov za invalide in marginalne ciljne skupine
	Svetovalna središča za odrasle in število udeležencev
	Projekti povezovanja mladih in gospodarstva
	Novi dejavnosti in zaposleni v okviru dopolnilnih dejavnosti in osebnega dopolnilnega dela
POVEČANJE KONKURENCNOSTI GOSPODARSTVA IN ZAPOSLENIH	Število novih delovnih mest v podravske podjetjih
	Število socialnih podjetij in št. v njih zaposlenih
	Obstoj centra za spodbujanje fleksibilnih oblik dela in število projektov
	Sredstva občin, namenjena spodbujanju celovitega sistema razvoja zaposlenih, izobraževanja in usposabljanja v podjetjih
	Vlaganja v razvoj človeških virov v podjetjih
DVIG KAKOVOSTI ŽIVLJENJA	Bruto dodana vrednost na zaposlenega
	Produktivnost dela
	Zdravstvo: umrljivost, obolevnost, hospitalizacije, vitalnost...
KULTURA	Socialno varstvo: dekriminalizacija, ocena odgovornosti posameznika...
	Vzpostavitev regijskih programov – delavnice, izobraževanje
	Izvedba regionalnih raziskav
	Število izdanih publikacij
	Število avtorjev

¹⁶ Plut, D., 1998. Varstvo geografskega okolja. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana.

¹⁷ Regionalni razvojni program statistične občine Podravje. Predlog strateškega dela RRP za Podravje, ZRS Bistra, Maribor, 2003.

ŠPORT	Regionalne športne prireditve in udeleženci Sredstva, namenjena izgradnji in vzdrževanju infrastrukture
GOSPODARSTVO	
IZBOLJŠANJE GOSPODARSKE STRUKTURE PODRAVJA	Povečanje števila novih podjetij Sredstva za ukrepe na regijski ravni Novi finančni instrumenti
POVEČANJE KONKURENČNOSTI - INOVACIJE IN UPORABA ZNANJA	Povečanje naložb v podjetjih - % od celotnega prihodka Novi izdelki, storitve Razvojne skupine v podjetjih Tehnološki center - uporabniki Skupni projekti Univerza - podjetja
OKOLJE, PROSTOR IN INFRASTRUKTURA	
SPODBUJANJE SKLADNEGA POLICENTRIČNEGA RAZVOJA	Število novogradenj Gibanje števila prebivalcev po naseljih Gibanje števila delovnih mest znotraj naselij
IZBOLJŠANJE REGIONALNE INFRASTRUKTURE	Dolžina urejenih novozgrajenih ali obnovljenih lokalnih cest Število ISDN-priključkov / prebivalce Razširjenost interneta-število uporabnikov Število rednih potniških linij Število potnikov na posameznih linijah Dolžina kolesarskih povezav Število novih industrijskih in obrtnih con
KAKOVOST BIVANJA	Vsebnost nitratov na črpališčih vode Vsebnost atrazina na črpališčih vode Delež prebivalstva, ki je oskrbljen z ustrezno pitno vodo Vključenost gospodinjstev v organiziran odvoz odpadkov Število divjih odlagališč Delež predelanih komunalnih odpadkov Izgrajena kanalizacija (dolžina) Delež prebivalcev, vključen na kanalizacijske sisteme Število čistilnih naprav Kakovost površinskih voda Površina in delež novih zavarovanih območij

Za doseganje zgoraj navedenih indikatorjev je MOM na področju varstva okolja opravila:

- sprejetje Lokalne agende 21 – Program varstva okolja za Maribor; nadaljuje se implementacija projekta;
- vzpostavitev delovanja monitorja za prikazovanje okoljskih podatkov na lokaciji Grad; izvajanje projekta okoljskega informiranja in izobraževanja javnosti, in sicer z motom »okoljske tematske zloženke v vsako ciljno skupino«;
- MOM prejme že drugo nagrado, ki jo Direkcija za okolje pri EU podeljuje tistim lokalnim skupnostim, ki se lahko izkažejo z visoko stopnjo prilagojenosti

- lastne okoljske zakonodaje zakonodaji EU;
- vključevanje nevladnih okoljskih organizacij v projekt LA 21 – PVO za MB;
- pričetek realizacije projekta Eko profit – okoljsko upravljanje pri gospodarskih subjektih, ki ga v celoti financira Evropska komisija in mesto Gradec;
- izdelava programa varstva pred hrupom (izdelava kart konfliktnih območij, identifikacija preobremenjenih območij...);
- odlagališče nevarnih odpadkov Metava – aktivnosti za prilagoditev odlagališča sodobni slovenski okoljski zakonodaji;
- odlagališče komunalnih odpadkov Pobrežje: spremljanje vplivov na okolje, komuniciranje z okoliško javnostjo, redno izplačilo odškodnin zaradi razvrednotenega okolja;
- prenehanje obratovanja asfaltne baze na Pobrežju.

V sredini leta 2004 se je MOM soočila s problematiko baliranih odpadkov v Dogošah, kar ponovno opozarja, da je skrb za okolje trajna in je ne moremo opraviti z omejenimi akcijami.

Zaključek

Republika Slovenija je v obdobju od osamosvojitve doživela veliko družbenih sprememb in bila je postavljena pred številne nove razvojne izzive. Nov razvojni cikel se je pričel s trdnejšimi navezami na razvito evropsko ekonomijo, kjer ima varstvo okolja pomembno vlogo.

Mesto Maribor, kot drugo največje mesto v Sloveniji, je bilo v sedemdesetih in osemdesetih letih eno večjih industrijskih središč z razvito tekstilno, kemično, avtomobilsko, metalurško, živilsko in lesno predelovalno industrijo. Zaradi takrat že zelo ohlapne okoljske zakonodaje so se v mestu Maribor pojavljali mnogi okoljski problemi, kot so prekoračitve kritičnih nivojev onesnaženosti zraka, onesnaženost podtalnice kot vira pitne vode, povezana tudi s pojavom izrednih razmer glede oskrbe s pitno vodo, mnoga nelegalna odlagališča komunalnih pa tudi nevarnih odpadkov, prekoračeni nivoji hrupa, onesnaženost prsti in površinskih voda. Postopna harmonizacija okoljske zakonodaje na državnem in občinskem nivoju s smernicami EU je povzročila izboljšanje stanja okolja v devetdesetih letih in vzpodbudila opaznejšo skrb za okolje.

Mestna občina Maribor je skupaj z Zavodom za varstvo okolja pripravila program varstva okolja oz. Lokalno agendo 21. Tako je Maribor kot prva občina v Sloveniji s finančno podporo Ministrstva za okolje in prostor, v septembru 2001 sprejela dokument Lokalna agenda 21 – Program varstva okolja za Maribor in ga uradno objavila. Maribor se je s podpisom Lokalne agende 21 zavezal k spoštovanju in negovanju načel trajnostnega razvoja, kar vključuje tudi vzgojo mladih k strpnosti in sožitju tako do soljudi kot do narave. Temu je namenjen tudi mednarodni projekt Ekošola, v katerem sodelujejo vrtci, osnovne in srednje šole.

Mesto Maribor je prejelo številne nagrade za izvrstno izpeljane okoljske projekte.

Ana Vovk Korže

MARIBOR ON THE WAY TO SUSTAINABILITY DEVELOPMENT

Summary

The strategy of sustainable development is interlaced in economical, social and environmental development. The town Maribor is recognized in EU through successful cooperation in multiple international environmental projects. The important success is also Local agenda 21 – The program of environmental protection of Maribor. Recently the new program lasting for four years is in preparation, in which the specifics of the Podravje region are considered as well.

Today, environmental protection politics and legislation focus on prevention of negative consequences by human activities in particular space. They try to reach that aim with abandoning pollutant use, activities and procedures, that cause damage in our environment. Environment vulnerability studies involve environment protection in the planning and locating phase for activities in particular space. We need an overall sustainable development strategy, but to achieve that, we also need a quality environment education.

SLOVENSKI UČITELJI IN PROTIALKOHOLNA VZGOJA MED OBEMA VOJNAMA

Milan Divjak*

UDK 37.018.2:613.81"1918/1941"

DIVJAK Milan: Slovenski učitelji in protialkoholna vzgoja med obema vojnama. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 581

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor je poskušal kratko prikazati prizadevanja slovenskih učiteljev za vzgojo proti alkoholizmu. Opozoril je na razvoj pred prvo vojno v svetu in na Slovenskem ter podrobneje dogajanja med obema vojnama. Ugotovil je, da je bila protialkoholna vzgoja zaradi številnih ovir manj uspešna. Problem bi bilo potrebno še raziskati, zlasti obdobje po drugi svetovni vojni.

UDC 37.018.2:613.81"1918/1941"

DIVJAK Milan: Slovenian teachers and Anti-alcoholism education between the two wars. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 581

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author attempts to present endeavours of Slovenian teachers as to education against alcoholism. He draws attention to the development before the First World War in the world and in Slovenia and pays more attention to events between the two Wars. He finds that anti-alcoholism education was less successful, owing to numerous obstacles. The problem needs to be investigated further.

Ob proučevanju laičnega moralnega pouka med obema vojnama se je pojavilo tudi vprašanje o družbenih razmerah, ki so vplivale na moralno podobo otrok in mladine. Vseskozi smo ugotavljali, kako so gospodarske, socialne, kulturne, politične, pravne in druge okoliščine in vzroki ugodno ali neugodno vplivali na umski, socialni, moralni, kulturni in duhovni razvoj mladih rodov. Pogosto smo videli, da je tudi alkoholizem med Slovenci bil vzrok za slab telesni, umski, moralni razvoj otrok in mladih. Številne študije, raziskave, poročila, članki in zborovanja so pokazala, da je alkoholizem vzrok in posledica gospodarskih, socialnih težav, da iz njega izvirajo številne nesreče, kriminalna dejanja, propadanje družin, zlasti pa umsko, telesno in moralno zaostajanje otrok. Posledice alkoholizma so čutili vsi, ki so imeli opraviti z ljudmi, zlasti zdravniki, duhovniki, pravniki, še posebej pa učitelji, ki so delali z mladimi.

* Dr. Milan Divjak, izredni profesor v pokoju, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor.

Zanimalo nas je, kako so učitelji razumeli to problematiko in se borili proti alkoholizmu nasploh in med mladimi posebej. Boj proti alkoholizmu je bil v bistvu boj za razvoj mladih, za družbeni razvoj, za napredek našega ljudstva, države, skupnosti. V našem prispevku ni bilo mogoče statistično ugotavljati, koliko učiteljev je aktivno sodelovalo v protialkoholnem gibanju v organizacijah, društvih, na zborovanjih, koliko so napisali člankov in knjig. Ni bilo mogoče pregledati vseh političnih, znanstvenih, kulturnih in drugih revij in časopisov, temveč se je bilo treba omejiti le na pedagoška glasila in tista, ki so bila posvečena alkoholizmu.

Da bi razumeli dogajanja med vojnami, je bilo potrebno pogledati v čas pred prvo vojno, v gibanja po svetu in pri nas, da bi lahko spoznali pota in stranjota učiteljskega boja proti alkoholizmu. Zanimalo nas je zlasti sodelovanje učiteljev z duhovščino in drugimi, ki so želeli zmanjšati škodo, ki jo je med ljudmi, zlasti med mladimi, povzročal alkohol. Potrebno je bilo kratko orisati šolske in družbene razmere, položaj učiteljstva, njegovo družbeno veljavo in ugled, delo, razmerja med idejnimi strujami, odnos do duhovščine in cerkve, do vprašanj zdravstvene kulture. Na tej podlagi lahko razumemo, koliko je bilo slovensko učiteljstvo udeleženo v boju proti alkoholizmu med mladino in med odraslimi, zakaj so bili uspehi taki, kot so bili. Spoznati pa je bilo tudi potrebno, kako so učitelji proučevali šolsko okolje, družbene razmere, ki so bolj ali manj vplivale na alkoholizem med mladimi in na šolske uspehe. V luči teh prizadevanj, uspehov in neuspehov bomo lažje dojemali propadanje našega naroda med vojnami, njegovo tragiko med drugo vojno in njegov preporod v boju proti okupatorjem, v obnovi države po drugi vojni. Morda bi lahko z nadaljnjim proučevanjem te problematike tudi razumeli, kaj se nam dogaja danes v 21. stoletju.

Družbena in druga gibanja na prelomu XIX. stol.

Gibanja proti alkoholizmu med obema vojnami lahko razumemo, če posežemo v čas pred prvo vojno. Že v sredini, še bolj pa v drugi polovici XIX. stoletja so vzporedno z industrijsko revolucijo, z razvojem znanosti, zlasti družbenih ved, nastajale tudi nove ideje o vzgoji in izobraževanju, posebej o laični moralni vzgoji, o pouku o družbi. Vplival je razvoj naravoslovja, psihologije, sociologije. V drugi polovici stoletja je prišlo do številnih šolskih reform, porajale so se različna gibanja v duhu »stoletje otroka«. Živahna so bila politična gibanja, nastajale so stranke, parlamentarno življenje, sprejemali so zakone o zaščiti mladine, delavcev. Sociologi, antropologi, psihologi in drugi so proučevali ljudstva, ki so jih podjarmili v kolonijah, porajali so se novi pogledi na človeka, na njegov razvoj, zdravje. Številna pedagoška in druga gibanja so bila podlaga tudi za protialkoholno gibanje v svetu in tudi pri nas. Med njimi je posebej omeniti šolsko in duševno higieno, varstvo otrok, delovno šolo in delovno vzgojo, individualno in socialno pedagogiko, umetniško in osebnostno vzgojo in pouk, kulturno ter duhovno in seveda religiozno vzgojo in pouk. Govorili so tudi že o otrokovih pravicah. Posebnega pomena je bilo gibanje za laično moralno vzgojo in pouk, saj je to vključevalo tudi skrb za razvoj etičnih vrlin, kot so poštenost, delavnost, pravičnost in seveda zmernost in končno tudi treznost.¹

Mnogi pedagogi, psihologi, sociologi in filozofi so v drugi polovici XIX. in v začetku XX. stoletja posvečali posebno pozornost moralni vzgoji in pouku ter etični kulturi. Ta naj ne bi temeljila izključno na verskih temeljih. Take zahteve in gibanja lahko sicer sledimo v vsej zgodovini pedagogike, izrazito pa so se je pojavljala v desetletjih pred prvo vojno. Hiter razvoj kapitalizma, krepitev impe-

¹ Divjak, M.: Poskusi uvažanja moralnega in državlanskega pouka v drugi polovici XIX. in v začetku XX. stoletja v svetu, str. 1-46, op. 1-7.

rializma, prebujanje nacionalizmov, širjenje militarizma ter socialne in druge spremembe so prebujala nova, zlasti socialna gibanja, ki so opozarjala na družbene krize, porajale so se zahteve po moralnem, idejnem in socialnem preporodu. Iskali so rešitve za bolno družbo, za gospodarske, socialne in idejne stiske. Mnogi so videli rešitev tudi v moralni prenovi, v bolj razviti etični kulturi, ki naj bi nadomestila usihajočo vernost. Množile so se sekte, denominacije in duhovna gibanja, ki so se iz razvitih dežel širile tudi k nam. Ob kritiki tradicionalnega verouka so se porajale tendence po ločitvi moralne vzgoje in pouka od verouka, po laični moralni vzgoji. Zahtevali so ločitev cerkve od države ter cerkve in šole. Vse to je vzbujalo močan odpor, ki se je kazal v razvoju verskih strank in klerikalizma. (Divjak, 1995)

Socialistična, liberalna, humanistična in druga gibanja so bila naklonjena laičnemu moralnemu pouku in novi etični kulturi. V tej smeri so delovala tudi društva za etično kulturo, ki so se hitro širila iz ZDA v Anglijo, Nemčijo in v Francijo, kjer so že leta 1882 uvedli laični moralni pouk. Številni »pionirji etičnega napredka«, kot npr. W. Foerster, Max Börner, R. Penzig, A. Maulet, G. Compayre, F. Jodl, G. Gyzicki in drugi, so ustanavljali društva, pisali knjige, predavali. Razvijali so nove poglede na vzgojo in posebej na moralni pouk. Znotraj teh humanističnih, etičnih gibanj so se razvijala tudi feministična, mirovna, mladinska, ekološka in druga gibanja, ki so poskušala vplivati tudi na šolo, vzgojo, zlasti na moralni pouk. Podrobno so proučevali socialna, pravna in druga vprašanja, ki so zadevala revščino, izkoriščanje, socialno delo, enakopravnost žensk, prizadete. Gibanja za etično kulturo so se distancirala od marksizma in revolucij, bila so proti razrednemu boju, niso izhajala iz strank, vendar je Felix Adler menil, da naj bi etično gibanje postalo religija delavskega gibanja, ker je širše, globlje, sprejemljivo za širše kroge. Res so posegali v vsa družbena vprašanja, v kritična področja, ki so obremenjevala tedanje ljudi. (Adler, 1894). Med temi je bil v mnogih deželah rakava rana alkoholizem. Zato je nujno vsak, ki je razmišljal o prihodnosti in blagostanju družbe, opazil veliko razdiralno moč alkoholizma, ki je bil povsod silno razširjen.

Gibanje proti alkoholizmu v svetu

Prispevek naših učiteljev in drugih v boju proti alkoholizmu na Slovenskem lahko razumemo le, če nekoliko poznamo taka gibanja v svetu. Zdravniki, duhovniki, pravniki, gospodarstveniki, psihologi, in zlasti učitelji, so močno čutili vpliv alkohola med ljudstvom. Zato so se v prvi, zlasti pa v drugi polovici XIX. stoletja pojavile številne študije o alkoholizmu, ki so odpirale oči tudi našim javnim delavcem, zlasti učiteljem. V svetu se je protialkoholno gibanje razvijalo istočasno kot za etično kulturo, za reformo šolstva, socialno zakonodajo. Ze pred prvo vojno so izdali predvsem v nemškem jeziku obsežna dela o vplivu alkohola in o zgodovini protialkoholnega gibanja (Bergman, 1917), (Hope, 1912). Pri nas je tako gibanje v svetu in doma podrobno opisal duhovnik in borec proti alkoholu Anton Mrkun, ki je tudi sicer napisal veliko del o tem problemu. (Mrkun, 1927)

Alkohol in alkoholizem sta v naši zahodni civilizaciji vedno obstajala. Zelo se je razširil po odpravi tlačanstva, v prvi in drugi industrijski revoluciji. Vzroke in posledice revščine med delavci je podrobno opisal F. Engels v svojem znamenitem delu, kjer je prikazal alkohol kot vzrok propadanja otrok in odraslih, zlasti tudi otroškega dela in številnih drugih socialno-patoloških pojavov v angleški družbi.² Alkoholizem se je razširil po ZDA, na Irskem, v Nemčiji, Franciji, skratka povsod po Evropi, kolonizatorji pa so ga širili tudi na druge celine. Zato

² Friedrich Engels: Položaj delavskega razreda v Angliji. CZ, Ljubljana, 1948, str. 129-130, 153-155, 57, 229-230, 275.

so se pojavljala številna gibanja proti alkoholu in alkoholizmu z večjimi ali manjšimi uspehi. Ustanavljali so nacionalna društva in organizacije, pri katerih so največkrat sodelovali zdravniki, duhovščina, vedno pa tudi učitelji in pravniki. Nastajala so tudi posebna društva abstinentov, ki so zajemala zdravnike, duhovnike, železničarje, učitelje. Ustanavljali so tudi prva zdravilišča za alkoholike, pripravljati so začeli zakonodajo proti alkoholizmu.

Na naše okolje je močno vplivalo protialkoholno gibanje na Dunaju, kjer so že leta 1902 ustanovili društvo abstinentov. Prebujali so se tudi avstrijski učitelji, ki so ustanovili Zvezo abstinentnega avstrijskega učiteljstva. Na Češkem je v tej smeri deloval T. G. Masaryk, ki je napisal delo *Etika in alkoholizem*. Taka društva in gibanja so nastajala tudi na Madžarskem, v Holandiji, Italiji in na Irskem, le počasi v Franciji in na Portugalskem, pozneje pa verjetno v ostalih državah Evrope, ZDA in v Avstraliji. Ustanavljali so tudi mednarodne organizacije, kot npr. Mednarodni biro za pobijanje alkoholizma v Lausanni v povezavi z RK in s številnimi zdravniškimi organizacijami. Za ta gibanja so bile zainteresirane tudi delavske organizacije. (Viktor Adler, 1922)

Tak razvoj se je nadaljeval tudi po prvi vojni, ki je svoje prispevala k širjenju alkoholizma, k revščini in boleznim, k moralnemu razkroju družbe. Zato so v okviru Društva narodov ustanovili Mednarodni urad za zdravje, ki se je poleg drugega ukvarjal tudi s higieno, z nalezljivimi boleznimi, z varstvom matere in otrok. Bistveno pa je bilo tudi zatiranje alkoholizma. Porajanje diktatur, fašizma, nacizma, gospodarska kriza in oboroževanje je preprečilo, da bi bila ta in druga gibanja uspešna. Velikega pomena je bila Mednarodna unija za zaščito otrok, ki je opozarjala, kako na propadanje otrok vpliva alkohol. Pri Društvu narodov so leta 1925 sprejeli Deklaracijo o pravicah otroka, ki je pospešila zakonodajo v korist otrok in mladine.

Učitelji in protialkoholno gibanje na Slovenskem pred prvo vojno

Že Valvazor je pisal o pijančevanju in pretepih kot o značilnostih Slovencev. O alkoholu so v prvi polovici XIX. stoletja že pisali v Danici, v Novicah. Že leta 1847 je Slomšek izdal prirejeno in prevedeno knjižico, ki jo je poslovenil F. Globočnik. »Čujte, čujte, kaj žganje dela!« Dr. F. Ilešič je podrobno prikazal protialkoholno gibanje v svetu in doma v Slomškovem času³, Slomšek je izdal tudi dva pastirska lista o pijančevanju.⁴ Učitelji so torej že dobili prve podatke o alkoholizmu pred letom 1861, ko je začel izhajati Učiteljski tovariš. V njem so največ objavljali duhovniki in bolj razgledani učitelji. Največjo pozornost je ta list posvečal slovenskemu jeziku, ki je bil ogrožen, verski vzgoji in boju učiteljev za vsakdanji kruh, metodikam in vzgoji otrok. Učitelji so tudi že opozarjali in poročali o revščini otrok, redko so omenjali alkoholizem, zlasti žganje: »Žganje ta strupena pijača, ki je vzrok toliko hudega in žalostnega, naj se mladini graja in pristuduje na vso moč, svarilni zgledi o hudih boleznih in velikokrat naši žalostni smerti naj se mladini pogosto pripoveduje.«⁵

Ceprav so bile razmere na podeželju slabe, verjetno je bilo tudi veliko alkoholizma, najdemo od začetkov izdajanja Učiteljskega tovariša do 1900 o tem malo člankov. Tudi šolski zakon 1869, ki je uvažal tudi statistična poročila o šolstvu, ni bistveno vplival na obravnavo alkoholnih vprašanj v šoli in zunaj nje. Vendar so učitelji čutili revščino, zaostalost, surovost, razdrte družine in tudi vpliv alkohola: »Kaj pa šele ondi, kjer se je ugnezdilo žganjepitje! Gorje kraju, gorje mladim! Prezgodaj se zamore dušne in telesne zmožnosti«. Ugotovili so, da

³ Fran Ilešič: Anton Martin Slomšek v pokretu proti pijančevanju. O knjigi: Čujte, čujte, kaj žganje dela. ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE 1931/XXVI, str. 1-22.

⁴ Janez Poljanec, Franc Hrstelji: Knjiga o Slomšku. Zbornik o stoletnici smrti. Mohorjeva družba, Celje, 1962 (143), str. 80-81, 91-96.

⁵ »Iz krajskega okraja«. Učiteljski tovariš, 1881/13, str. 268.

otrok ne morejo kaznovati, če jim starši dajejo žganje.⁶ Učitelji so močno čutili zanemarjenost otrok in njene vzroke, med njimi socialno bedo, žganjepitje, ki povzroča bolezni, pohabljenost, nagon pijančevanja. Že davno je bilo ugotovljeno, da so otroci pijancev tudi pijanci, da iz tega izvirajo slaboumni otroci. Za te otroke je potrebno posebej skrbeti.⁷

Očitno je, da so se v Nemčiji in Avstriji že pred letom 1900 močno angažirali proti alkoholizmu. To smo videli v vseh razvitejših evropskih deželah. Zato so naši učitelji, ki jih je ta problematika zanimala, bili veseli prve in izčrpane knjižice, ki je bila posvečena učiteljem, borcem proti alkoholizmu. V tej publikaciji, ki je bila prevedena in prirejena, je F. Gärtner predstavil taka gibanja v svetu, opisal je brez verskih tendenc vzroke in posledice alkoholizma, potrebo po zdravljenju in angažiranje šole in učiteljev v boju proti alkoholizmu. Bistven je vzgled, ki ga dajejo učitelji. Opisal pa je tudi številne možnosti za pouk o alkoholizmu v šoli in zunaj nje. Knjižica je postala vzorec za mnoge podobne publikacije v naslednjih desetletjih. Učitelji so prvič dobili izčrpen pouk o vlogi šole in učiteljev v gibanju treznosti.⁸

Močno zunanjo pobudo našim učiteljem je dal VIII. protialkoholni kongres na Dunaju leta 1901, ki so se ga udeležili tudi iz naših dežel, npr. dr. J. E. Krek, kanonik Sajovic, kurat Jože Budin, J. Kosec, župnik, dr. Danilo Majaron, predsednik odvetniške zbornice, dr. Ivan Robida, vodja bolnice na Studencu, dr. E. Savnik, zdravnik, dr. F. Zupanc, deželni vladni svetnik in drugi. O njem so prvi poročali v Slovenskem učitelju, glasilu Slomškove družbe.⁹ Tudi v drugih poročilih so poudarili, da imajo učitelji lepo število publikacij o protialkoholnem gibanju.¹⁰

Zaradi strankarskih in drugih ozirov so leta 1902 v okviru Slovenske krščansko-socialne zveze sklicali shod katoliških slovenskih nepolitičnih društev, kjer so po navodilih I. katoliškega shoda 1892 obravnavali tudi vprašanje alkoholizma pri nas. Vsa društva in organizacije naj bi imele v programu tudi boj proti alkoholizmu. Napovedali so poseben posvet proti alkoholizmu. Leta 1902 ga je sklical duhovnik Janez Kalan, ki je tudi predaval o razvoju tega gibanja pri nas. Iz teh sestankov in iz poročanja v Slovenskem učitelju je bilo razvidno, da so iniciativo v boju proti alkoholizmu prevzeli cerkveni krogi. Dr. Ivan Sušteršič, sovražnik liberalnih učiteljev, je izjavil, da »kjer je liberalizem je nenravnost«. Omenjal je tudi pijanstvo liberalcev. Očitno je bilo, da so hoteli odtegniti delavce socialni demokraciji in njihovim posvetnim organizacijam. Tudi v boju proti alkoholizmu se je pokazalo tekmovanje med klerikalnimi in liberalnimi strankami in organizacijami, to pa se je videlo tudi v učiteljskih vrstah. Na I. slovenskem protialkoholnem shodu, leta 1902 v Ljubljani, so kot največja sovražnika slovenskega ljudstva označili liberalizem in pijančevanje. »Kriva sta vsega zla, med seboj sta največja zaveznika. Boj proti pijančevanju je tudi boj proti liberalizmu. To je krščansko potrebno delo, saj pijančevanje pomeni pešanje vere, liberalizem povzroča uboje, samomore.« Pod kontrolo cerkve so ustanovili družbo treznosti.^{11 12}

V naslednjem desetletju pred prvo vojno so potekale številne akcije proti alkoholizmu. Na ljubljanski sinodi leta 1903 so duhovniki dobili navodila, pozneje pa tudi pastirsko pismo proti alkoholizmu. Janez Kalan je takoj v istem letu sklical II. slovenski protialkoholni shod z 250 ideleženci. Leta 1905 so začeli izdajati prvo protialkoholno glasilo Piščalko, ki pa je čez nekaj let prenehala. To leto so ustanovili tudi društvo Abstinents. Prišlo je do polemike med »abstinenti in

⁶ Domača vzgoja na deželi. UT, 1894/VIII, str. 113-115.

⁷ Ljudevit Stasny: Skrb za npravno zanemarjene otroke. UT, 1896/XXXV, str. 267-278, 274-276.

⁸ F. G.: Šola v boju proti pijančevanju. V Pulju, 1898 (39).

⁹ Slovenski učitelj, 1901/IX, str. 131-134.

¹⁰ Glej še: Učitelj in alkoholno vprašanje. Slovenski učitelj, 1902/XXIII, str. 348-350.

¹¹ Janez Kalan: Poročilo o I. slovenskem protialkoholnem shodu 1902, str. 13-17.

¹² Anton Mrkun: Zgodovina protialkoholnega gibanja po svetu in zlasti v Sloveniji 1902-1927. Ljubljana, 1927, str. 83-86.

»zmerneži«. Leta 1906 so v posebni knjižici poskušali spor poravnati. Nekateri so trdili, da bi abstinenca ogrozila katoliško cerkev, da ne morejo posnemati frama-sonov. Dokazovati je bilo potrebno, da abstinenti ne ogrožajo cerkve. Dokazali so tudi, da lahko vino nadomestimo z drugimi pijačami in da vinogradništvo na Dolenjskem ne daje bogastva, temveč povzroča revščino.¹³ V debato se je vključil tudi dr. Aleš Ušeničnik, ki je poudaril, »da lahko je abstinenca vir zdravja, da jo lahko priporočajo tudi kristjani, čeprav jo zagovarjajo tudi framašoni«. (Mrkun, 1927, str. 102-103).

Pod uredništvom Janeza Kalana so leta 1906 začeli izdajati glasilo proti alkoholizmu »Zlato dobo«, v njej so objavljali predvsem duhovniki. Leta 1907 so na pastoralni konferenci na Brezjah govorili tudi o alkoholizmu, podobno na zborovanju v Celju, kjer so se zbrali duhovniki lavantinske škofije. Posebno pozornost so v Zlati dobi in na konferencah posvečali Beli krajini, Dolenjski, Štajerski in Prekmurju. Na drugem slovenskem protialkoholnem kongresu, leta 1909, je v Unionu v Ljubljani predaval tudi Fran Milčinski. Najbolj aktivna je bila duhovščina, saj so gostilne in žganjarne rušile njeno delo, vzeti pa so hoteli tudi primat liberalcem in socialnim demokratom, ki so imeli podobne cilje. V teh akci-jah duhovščine so sodelovali tudi klerikalni učitelji, člani Slomškove družbe, lib-eralni pa so ostali ob strani. Leta 1909 so pri S. K. S. Z. ustanovili »Učiteljsko pro-tialkoholno zvezo«, ki jo je vodil klerikalni učitelj Ivan Štrukelj, v odboru so bili Lavtižar, Marija Vider in drugi. Vključilo se je malo učiteljev nasploh, še manj lib-eralnih. Leta 1910 je Deželni šolski svet izdal navodilo za protialkoholni pouk v šolali. Učitelji so čutili, kako v šoli alkoholizem ovira plodno šolsko delo, kako škoduje zdravju otrok, poročali so o bednih stanovanjih, revščini.¹⁴ Uvajati so začeli tudi roditeljske sestanke, zato so leta 1908 pri SSM izdali zbirko predavanj o družinski vzgoji. Zanimiva sta prispevka F. Milčinskega o družinski vzgoji in L. Stiasnyja o alkoholizmu med delavsko mladino.¹⁵

Slovenski učitelji so v šolskih okoliših opazali revščino, nevednost in alko-holizem, vendar so o tem redko pisali, ker so imeli veliko opravkov v boju za slovenski jezik, proti germanizaciji, zlasti pa so se medsebojno prepirali. Tu pa tam so liberalni učitelji poročali o težavah zaradi zaostalosti, alkohola, sovražnosti do šole, klerikalni pa so poročali o raznih shodih, ki jih je vodila duhovščina. Skupnega dela proti alkoholizmu ni bilo, prevelike so bile zamere in razlike. Vendar je anonimni pisec v Učiteljskem tovarišu opozoril na težave kme-tov, razkrinkal je kmečko idilo in opisal zanemarjanje polj na račun vinogradov na Dolenjskem.¹⁶ Učitelji niso radi javno pisali o alkoholizmu, ker bi se lahko zamerili okolju. Opazali so tudi, kako je zanemarjena mladina, ki izstopi iz osnovne šole; ponočuje, kvanta, pijančuje. Potrebne bi bile kmečko-nadaljevalne in druge šole.¹⁷

Učitelj Rudolf Horvat z Notranjske je v svoji šoli uvedel Zlato knjigo za učence abstinate. Skupno z Ivanom Štrukljem sta leta 1911 izdala knjižico za učitelje, ki naj bi jim pomagala v razredu in zunaj njega pri pouku proti alko-holizmu. V uvodnih poglavjih sta opisala nevarnost alkohola za otroke in mladi-no, nato možnosti pouka o alkoholu pri učnih predmetih, zlasti pa, kako naj bi učitelji vodili treznostne organizacije na šolah. Janko Grad je na koncu knjižice pokazal, kako uspešno voditi učence k treznosti.¹⁸ Pozneje je tudi dr. F. Kovačič izdal tri knjižice s podobno vsebino pri Sveti vojski v Mariboru. V tem letu je izšlo

¹³ M. V.: Kaj je torej z alkoholom? Katoliška bukvarna v Ljubljani 1916 (69).

¹⁴ Fran Silvester: Nekateri temne strani domačega kroga. UT, 1907/27, str. 1.

¹⁵ Ljudevit Stiasny: Vzgoja otrok v industrijskih krajih. Šola in dom s posebnim ozirom na roditeljske sestanke. Slovenska šolska Matica, Ljubljana, 1909, str. 51-57.

¹⁶ Anonimni: Vinske gorice - naša sreča in nesreča. UT, 1910/1, str. 4.

¹⁷ A. M.: Kmetijski tečaj na Grmu. UT, 1911/36, str. 3.

¹⁸ Ivan Štrukelj in Rudolf Horvat: Učitelji v boju proti alkoholizmu. Društvo abstinent, Ljubljana, 1911 (35).

tudi poročilo o I. učiteljskem protialkoholnem shodu v Ljubljani.¹⁹ Očitno cerkveni hierarhiji ni bilo všeč posvetno društvo Abstinents, ki so ga vodili učitelji, čeprav slomškarji, zato so ga leta 1912 razpustili in ustanovili Sveto vojsko tudi za Ljubljano. V Mariboru so tako društvo že imeli, vodil ga je dr. Fran Kovačič. Horvat je tudi za Učiteljskega tovariša napisal članek, v katerem je opozoril učitelje, ki so bili precej rezervirani do protialkoholnega gibanja, da naj sodelujejo. Priporočal je branje Zlate dobe in pripomnil: »Sploh si dovoljujem prositi cenjeno učiteljstvo, da bi blagovolilo odslej zasledovati z večjim zanimanjem to plemenito človeško delo, ter jo skušalo udeležiti vsaj med mladino, ker z odraslimi itak ni dosti opraviti.«²⁰

Ob 10. obletnici prvega shoda, leta 1912, so imeli III. protialkoholni shod. Vodil ga je J. Kalan, sodelovali pa so tudi dr. Gustav Pirc, Fran Milčinski, dr. Janko Bezjak, dr. Franc Kovačič in drugi. Na katoliškem shodu leta 1913 je imel Janko Grad predavanje, ki pa ni zbudilo zanimanja. (Mrkun 1927, str. 118.) Tudi na Homcu je Mrkun pripravil sestanek abstinentov, prisoten je bil tudi dr. F. Kovačič. Potovali so v Rim in papežu izročili spomenico o boju proti alkoholu. Slovenski učitelj je poročal o Kongresu za brezalkoholno vzgojo v Berlinu.²¹ Na občnem zboru Učiteljske protialkoholne zveze so sodelovali kot predavatelji urednik Zlate dobe, Janez Kalan, Ivan Štrukelj, Julij Slapšak, Janko Grad in drugi slomškarji. O liberalnih učiteljih ni bilo čuti. Tudi na protialkoholnem kongresu leta 1913 v Ljubljani so sodelovali isti ljudje, na novo pa le prof. Fran Levec, dr. Janez E. Krek; zelo pomembno predavanje je imel dr. Janko Bezjak. Kateheti so se srečali na posebnem zboru. Izdali so poseben Protialkoholni katekizem.²² Prvega je izdal že leta 1911 Anton Mrkun. Knjižice proti alkoholizmu je izdal tudi dr. Franc Kovačič v Mariboru; prvo leta 1913 z naslovom Alkohol in mladina, naslednja izdaja je izšla l. 1914. Tudi Mrkun je leta 1913 ponovno izdal Mali protialkoholni katekizem za male pa tudi velike ljudi. Sodeloval je tudi ravnatelj mariborskega učiteljskega, prof. H. Schreiner. Toda bližala se je vojna, gibanje je upadalo, ljudje so postali versko mlačni, zato niso bili navdušeni nad Sveto vojsko, zlasti ne liberalni učitelji. Zlata doba je močno kritizirala razmere. (Mrkun, 1927, str. 131.)

Med vojnim časom so povečali skrb za mladino, ki je bila vedno bolj razpuščena in vdana alkoholu. Zato je dr. F. Kovačič leta 1915 izdal razširjeno izdajo svoje knjižice²³, leta 1917 pa je šolska oblast na Kranjskem izdala podrobna navodila za pouk o alkoholu. Ponovno so izšle Protialkoholne kateheze. V Mariboru se je leta 1917 sestel odbor mariborske Svete vojske, ki jo je vodil Kovačič. Zlata doba je še veliko pisala o pijančevanju, drugi listi, zlasti šolski, so odnehali. Nekaj je o raznih akcijah poročal še Slovenski učitelj, Učiteljski tovariš med vojno ni redno izhajal, pozneje pa so ga ukinili. V novi državi se je gibanje proti alkoholu v družbi in šoli nadaljevalo.

Učitelji in protialkoholni boj med vojnima

Čeprav naši ljudje niso bili dovolj pripravljeni na razpad monarhije, so pozdravili novo državo. Podobno velja za slovenske učitelje, ki so že desetletja imeli svojo Zavezo jugoslovanskega učiteljskega društva. Najprej so združili učitelje vseh pokrajin, nato so organizacijo razširili. Pričakovali so, da se bodo rešili germanizacije, pritiskov s strani klerikalnih krogov, zlasti pa, da se jim bodo uredile gmotne razmere. Začasno se je zmanjšal pritisk na šolo s klerikalne strani, toda

¹⁹ Poročilo prvega učiteljskega protialkoholnega shoda v Ljubljani. Izdalo in založilo ga je Društvo abstinentov pri Blasniku.

²⁰ Rudolf Horvat: Učiteljstvo in abstinentsko gibanje. UT, 1912/XX, str. 3.

²¹ Popotnik, 1913/VIII, str. 248-249.

²² Protialkoholni kongres učiteljstva. Slovenski učitelj, 1913, str. 13-15.

²³ Dr. F. Kovačič: Alkoholizem, Maribor, 1915 (32).

takoj se je začel boj za versko šolo, zlasti ob pripravi nove ustave in šolske zakonodaje ter ob napovedi šolske reforme. Med vojno in ob prevratu se je močno povečalo pijančevanje ne le med odraslimi, temveč tudi med mladino. To so čutili zlasti učitelji, duhovščina in nova oblast. Ze proti koncu vojne so se znotraj cerkve vodile debate o tem, ali je boljša abstinenca ali zmernost. Zato je Janez Kalan še leta 1918 izdal knjižico, kjer je poskušal prekiniti »pravdo o alkoholu«. Za cerkev je bilo to kočljivo vprašanje, saj je imela od nekdaj po vseh pokrajinah obsežne vinograde.²⁴ Kalan je v svoji knjižici priznal, da se nasprotja med liberalci in klerikalci tudi v novih časih niso zmanjšala, saj se je takoj začela tekma ob boju proti alkoholizmu. Ugotovil je, da so duhovniki pri tem delu druge prehiteli: »to delo so začeli duhovniki in ga nadaljujejo, naša abstinenca je prav katoliška, če hočete klerikalna, svobodomiselni krogi so jo ravno zato dolgo časa odklanjali, češ to je klerikalna stvar. Tudi duhovniki ne pijejo več, čeprav niso izraziti abstinenti. Sveta vojska ni za vse simpatična. V šole naj bi uvajali Mlade junake«.²⁵

Ze januarja 1919 so pod pokroviteljstvom dr. A. B. Jegliča sklicali v Unionu v Ljubljani tabor Svete vojske, kjer je imel Kalan glavno besedo. Sodelovali so tudi dr. Lovro Pogačnik, A. Kristan, E. Gangl kot predstavnik Sokola, zdravnik dr. Gregorič, dr. F. Kovačič, Ivan Štrukelj kot predstavnik Slomškove zaveze, Luka Jelenc kot predstavnik Zaveze ter F. S. Finžgar. Sprejeli so spomenico in ustanovili Protialkoholni oddelek pri socialnem poverjeništvu, ki so ga pozneje zaradi finančnih razlogov odpravili. Protialkoholno gibanje je torej doživelo obnovo, nov zagon, vsi, ki so kaj pomenili, so želeli sodelovati, vendar je duhovščina imela glavno besedo. Prav zato so se liberalni učitelji in drugi od tega gibanja distancirali. Ze pred prvo vojno in po njej so bili zelo aktivni v boju proti alkoholu v Mariboru, zlasti Sveta vojska. Tradicijo so imeli v Slomšku. Pa tudi pijančevanje je bilo močno razširjeno v okolici Maribora, Ptuja in v Halozah, 80% žrtev umorov je bilo zaradi alkohola.

Na občnem zboru Svete vojske v Mariboru so sodelovali zdravnik dr. F. Toplak, ravnatelj dr. Josip Tominšek, dr. Ivan Zolger, dr. F. Kovačič in dr. Josip Somrek, od učiteljev pa le Antonija Štupca. Leta 1920 so sklicali širše zborovanje Svete vojske, kjer je predaval tudi dr. Andrej Gosar o socialnih vprašanjih. Ivan Hribar je leta 1923 pripravil načrt zakona proti pijančevanju, vendar ni prišel pred parlament (Mrkun 1927, str. 148). Učiteljski tovariš je poročal o shodu za nravni prepored našega ljudstva, ki je bil v Unionski dvorani, in ugotovil, da je bilo preveč kritik in premalo spodbud, »ostre besede so padale po šoli in učiteljih, posebej s strani socialnega demokrata Bernota, ki je učiteljem očital pijančevanje«. Učiteljev je bilo na tem zborovanju »silno malo«, zato se niso mogli braniti; avtor poročila se je moral otepati očitkov.²⁶

Klerikalni učitelji, ki so bili v Slomškovi družbi, so že od leta 1900 napadali liberalno učiteljstvo z očitki brezverstva, nemoralnosti, celo alkoholizma. Očitali so jim, da niso uspešni pri moralni vzgoji, da mladina kljub šoli, ali zaradi šole postaja vse slabša. Zato so ti protestirali zaradi sramotenja učiteljev; poudarjali so, da se sami ne morejo boriti proti alkoholizmu, saj vsi družbeni dejavniki delujejo proti njim. Zato so bili vsi naporji od leta 1850, ko so ustanovili »družbo treznosti« pa vse preko številnih knjižic o alkoholizmu, Svete vojske, Piščalke, Zlate dobe, Abstinenta in kongresov, neuspešni. »Vse je utočilo v alkohol«. Uspehov ni bilo, ker je bilo ogromno žganjarn, gostiln, delavci zapijejo plače, na sejmi, na pogrebi, porokah, pri delu se pijančuje, otroci uživajo alkohol.²⁷

²⁴ Vlado Valenčič: Vinogradništvo. V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. Zv. Agrarno gospodarstvo. SAZU, DZS, Institut za zgodovino, Ljubljana 1970, str. 279-308.

²⁵ Janez Kalan: Konec pravdi o alkoholu. Geslo bodi: Praktično delo! Za duhovne napisal Sincerus, Ljubljana 1918 (71), str. 34-35, 38-39.

²⁶ F. Černigoi: Prepored. UT, 1922/V, str. 1.

²⁷ Anonimni: Prepored. Kdo uničuje delo učiteljstva? Kdo pospešuje demoralizacijo ljudstva. Vlada sokriva demoralizacije. UT, 1922/VII, str. 1.

Bistveno pa je tudi, da učitelje lahko javno sramotijo, družine ne sodelujejo s šolo, socialne razmere so se poslabšale. Fran Skulj je na učiteljski konferenci leta 1922, podrobno razložil, zakaj so učitelji neuspešni.²⁸

Leta 1922 so začeli izdajati novo glasilo proti alkoholu »Preporod«, urejal ga je najprej A. Koprivc, pozneje Janez Kalan. Pri Ljudskem vseučilišču v Celju so izdali knjižico o zabrani alkoholnih pijač.²⁹ Toda že leta 1923 so v Socialni misli in drugod napadli treznostno gibanje. Odgovoril je župnik Martin Avšič v Preporodu. Sodelovati bi morali vsi, je poudaril, potrebno je razmišljati o viničarjih, o reviziji gostiln, o bolj zdravi uporabi sadja in grozdja. O tem je pisal Preporod, o tem so govorili tudi na VI. katoliškem shodu leta 1923. (Mrkun, 1927, str. 151-152). V naslednjih letih so se vrstile številne prireditve, npr. proslave treznosti, ustanavljali so društva za gojitev treznosti, vedno več dela so prevzemali laiki, zdravniki. Razprave in akcije so bile bolj stvarne, brez moraliziranja. Liberalnih učiteljev ni bilo čutiti, le klerikalni so še pisali članke v Slovenskega učitelja in v Preporod.

Tudi znotraj Prosvetne zveze je gibanje ostalo na papirju. Za otroke so pisali v Mladega junaka dokaj pocukrane članke, pesnice in podobno. Koliko je bilo uspeha, ni znano. Pač pa so leta 1925 začeli izdajati protialkoholni list »Naša bodočnost«. V delo se je vključil Martin Humek s knjigami o vrtnarstvu in sadjarstvu, poučeval je o tem, kako lahko delamo brezalkoholne pijače. Na občnem zboru Svete vojske so sodelovali dr. Dragotin Lončar, inšpektor, dr. Lovro Sušnik, dr. Fedor Mikič in dr. Ivo Pirc, torej predvsem laiki in visoki funkcionarji.

V Preporodu je poleg zdravnikov sodelovalo tudi nekaj učiteljev, zlasti urednik Mladega junaka Boris Grad. Otroke alkoholikov je opisal: »Bleda lica, utrujene poteze, debele ustne, brezizrazne oči, slabotne rahitične postave, strgana in zamazana obleka, nervoznost, slabotna pomljivost, laganje, tožarjenje, preklinjanje. Vse to vidi učitelj, ki stanuje blizu gostilne.«³⁰ Na občnem zboru Svete vojske so sklenili, da bi se ta preimenovala v abstinentno organizacijo, novi časi, nove potrebe, nova pravila.³¹ Leto 1927 je bilo zanimivo, saj je znani pisec proti alkoholu župnik Anton Mrkun v enem letu izdal kar tri obsežne knjige, in sicer zgodovino protialkoholnega gibanja v svetu in pri nas, razpravo o alkoholnem vprašanju in razpravo o abstinenci.³² Napisal je tudi več protialkoholnih katekizmov in številne članke. Očitno je delo duhovnikov in zlasti Mrkuna dosego višek ob 25-letnici tega gibanja.

Končala se je diktatura, oživilo je društveno, strankarsko in politično življenje. Učiteljstvo se je ukvarjalo z učnimi načrti, kamor so vključili tudi teme iz zdravstva, ob tem pa so vnesli tudi pojme o alkoholizmu. Vendar je to bilo skromno, učitelji vsaj formalno niso bili v prvi fronti v boju proti alkoholizmu, saj so jih skrbele druge stvari. Na eni strani gospodarska kriza in revščina otrok, pritiski cerkve in oblasti, gmotne stiske, čutili so tudi vedno večjo ogroženost s strani fašizma in nacizma, zlasti na obrobju. Naši pisatelji, kot so bili I. Potrč, F. S. Finžgar, A. Ingolič, F. Godina, T. Čufar in mnogi drugi, so že opisovali propadanje vasi, revščino med delavci, alkoholizem in tega so se vedno bolj zavedali tudi napredni izobraženci okoli Ljubljanskega Zvona, Sodobnosti in tudi v Domu in svetu, v Dejanju in drugod. Le učiteljska glasila so se ukvarjala z idejnimi in verskimi vprašanji, s problemi avtonomizma, centralizma in jugoslovanstva. V tem času so se zaostri la tudi vprašanja o slovenskem jeziku, o državljanski, nacionalni in domovinski vzgoji. Mimo njih je začel izhajati list Treznost, ki je začel

²⁸ UT, 1922/XXVIII, str. 2. Glej še: UT, 1922/XVII, str. 3-4, št. 29, str. 2, št. 31, str. 1.

²⁹ Lilek, Emil: O zabrani alkoholnih pijač. 1922 (16).

³⁰ Boris Grad: Skice z dežele, Preporod, 1926, str. 63-64.

³¹ Preporod, 1926, str. 70-74.

³² Anton Mrkun: Alkoholno vprašanje, Ljubljana, 1927 (160), Isti: Dinamit – alkohol in antidinamit – abstenenca, ali ugovori proti abstinenci in odgovori nanje, Homec, 1927 (62). Glej še: Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu in zlasti v Sloveniji od 1902 do 1927. Ob 25-letnici protialkoholnega gibanja med Slovenci. Izdala Protialkoholna zveza Sveta vojska, v Ljubljani, 1927 (243).

konkurirati Preporodu. Na razklanost je opozoril leta 1932 še Albin Podjavoršek: »Sedaj bi rad vsak vladal, čeprav s prazno dušo, razcepi na vseh koncih in krajih, celo protialkoholni boj v Sloveniji je razcepljen.«³³

Po letu 1930 se je začela slovenska inteligenca bolj zanimati za kmečka, delavska, socialna, nacionalna in druga vprašanja. Kajti vedno bolj jasn je bil razkroj vaškega življenja, proletarijacija kmečkih domov in družin. S tem so bili močno prizadeti otroci, ki so postajali delovna sila, žrtve revščine in alkohola. Tudi uradno so začeli proučevati vas, kmečko življenje, položaj otrok. Razni klerikalni sociologi, kot npr. dr. Josip Jeraj, so pisali o idiličnem življenju našega kmeta, o tradicijah, o lepoti narave, pa tudi o težavah, za katere so krivi izključno malomarnost, nezmernost, zlasti pa alkohol. Porajala se je psihologija, sociologija in etnografija naše vasi.³⁴ Učitelji so več let vodili razpravo o tem, ali je potrebno bolj študirati psihologijo ali sociologijo, toda že leta 1927 so ustanovili Klub vaške kulture in s tem spodbudili proučevanje podeželja. Zato je skupina v Učiteljskem pokretu v Mariboru izdelala okvirni načrt proučevanja šolskega okoliša.³⁵ O delavskih otrocih so malo pisali.

Slovenski učitelji, levi in desni, so proti koncu Jugoslavije vedno težje živeli. Veliko jih je bilo brezposelnih, učiteljice so preganjali s celibatom, z redukcijami, s premeščanji, zlasti ko je postal predsednik vlade, šolski in policijski minister dr. Anton Korošec. Vedno večji je bil pritisk klerikalnih krogov na učitelje. Krivili so jih slabe vzgoje otrok. Klerikalno časopisje je pisalo, da je »v šolstvu potrebno čiščenje, kajti pijanci, tatovi, prešeštniki in pretepači ne bodo vzgajali naše mladine...«³⁶ Pa tudi sicer so pogosto v slovenski književnosti učitelje opisali kot pijance. »Če potrebuje pisatelj študiranege pijanca ali frazerja si sposodi učitelja ali če potrebuje gosposko prešešnico, najde učiteljico.«³⁷ Propadanje učiteljstva na vasi je nazorno opisal I. Cankar v Martinu Kačurju in v Hlapcih. Razumljivo je, zakaj zlasti liberalni učitelji niso navdušeno sodelovali v protialkoholnem gibanju skupno s slomškari, v Sveti vojski in drugod. V Treznosti so poskušali pojasniti, zakaj smo Slovenci kljub vzgojnemu delu cerkve, šole in organizacij vdani alkoholnim pijačam.³⁸ Dr. Franc Kovačič je ugotovil, da je vzgoja v šoli površna, kruhoborska, materialistična. »Vzor učiteljev imamo tako malo, da bi ga bilo možno prešteti na prste... čuti se plačanega uradnika, prebije tiste urice v šoli« itd.³⁹ Take in podobne izjave in ocene učiteljev so te močno prizadele, zato so v Učiteljskem tovarišu in drugod ostro zavračali take očitke. Najbrž pa učiteljem spričo neugodnih razmer v šoli in v okolju, ni bilo mogoče več storiti za vedno bolj propadajoče ljudstvo.

Nekateri učitelji so proučevali lastne razrede, vaško okolje in pisali monografije. Drugi so sodelovali v skupnih proučevanjih, anketirali otroke in analizirali številne podatke. Bili so pa premalo družbeno, zlasti marksistično razgledani, da bi globlje dojeli procese na podeželju. V tej smeri so več naredili levičarski izobraženci, kot so bili ing. Janez Marentič, prof. Jože Kerenčič in dr. Jože Potrč. Mnogo profesorjev in učiteljev je bilo brezposelnih. Zato so veliko pisali o razočaranjih, kritično so ocenjevali družbo, ki se je razslojevala in množice vodila v revščino.⁴⁰ Kerenčič, ki je tudi doživljal usodo mladih izobražencev, se je lotil raziskovanja vasi in posestnih razmer. Že leta 1936 je objavil obsežno študijo o posestnih razmerah, o vplivu kapitalizma na razslojevanje, o zadolženosti in zavrnil obsodbe našega kmeta s strani raznih dušebrižnikov, zlasti teorijo o

³³ Albin Podjavoršek: Pred koncem šolskega leta. UT, 1932/45, str. 1.

³⁴ Josip Jeraj: Naša vas. Oris vede o vasi. SSM, Ljubljana, 1933 (207).

³⁵ Martin Mencelj: Slovenska šola pred sodobnimi nalogami. Pedagoški tisk, Maribor, 1937(60).

³⁶ Anonimno: Jasna beseda. UT, 1928, 4. oktober.

³⁷ Slavko Osterc: Slovenski pisatelj in učitelj. Popotnik, 1930/I, str. 18.

³⁸ David Petančič: Treznost, 1932/3-4, str. 4, 1-2, 2-3.

³⁹ Dr. Franc Kovačič: Treznostna akeja. Treznost, 1932/V, str. 3-4.

⁴⁰ Glej: Naše šolstvo in brezposelni učitelji učiteljski in profesorski kandidati. Ljubljana, 1938 (23). Izdalo Društvo brezposelnih profesorskih kandidatov JUU sekcija za dravsko banovino.

pijančevanju.⁴¹ Kerenčič je pisal tudi o viničarjih, o otrocih, ki so bili pogosto spočeti v pijanosti, zastrupljeni, žrtve zanemarjenosti, surovosti, izkoriščanja. V Obzorju je opisal tudi razmere v Jeruzalemskih gorica, usodo viničarjev.⁴²

O življenju kmeta so nekaj let pred drugo vojno pisali še nekateri naši napredni kulturni delavci, kot npr.: dr. Ivo Pirc je pisal o socialnih problemih slovenske vasi, prof. Franjo Baš o življenjskem nivoju kmeta in o socialnih problemih slovenske vasi, Filip Uratnik o poljedelskem delavstvu v Sloveniji, Hrvoje Maister o zaposlitvi kmečkega prebivalstva in o socialnih problemih slovenske vasi itd. O kulturnem vprašanju naše vasi je pisal Ivan Kosem, pri čemer je posvetil pozornost tudi šoli, ki ne ustreza zahtevam časa, je neznanstvena, reakcionarna, konservativna. Mladi po osnovni šoli, ki je večinoma ne končajo, nimajo prihodnosti.⁴³ Janko Jurančič je v svoji monografiji opisal razmere, v katerih živijo otroci. Objavil je več člankov o nezakonskih otrocih, o umrljivosti, revščini.⁴⁴ Jurančič je na podlagi ankete, ki sta jo sestavila dr. Karel Oswald in dr. F. Žgeč, opravil raziskave o otrocih v krškem okraju. Ugotovil je, da so otroci višjih predelov, kjer imajo vinograde, manj razviti, da zaostajajo v rasti, ker kruh nadomeščajo z vinom.⁴⁵

O škodljivosti alkohola za otroka so pisali številni učitelji, zdravniki in drugi. O haloških otrocih je po Žgeču in drugih virih pisal Boris Fakin. Otroci so spočeti v pijanosti, nosečnice delajo do konca, nimajo zdravstvene oskrbe, šolarji slabo napredujejo.⁴⁶ V. Čopič je ugotovil, da »v vinogradnih predelih uživa mladina vino in druge alkoholne pijače (le 2% ne pije), se zastruplja z alkoholom, stanujejo v slabih stanovanjih, so revno oblečeni, neredno obiskujejo šole, so nepreskrbljene sirote (80000), hlapčiči, pestunje, pastirji, občinske sirote.⁴⁷ Pozorni so postali tudi do šolske mladine, zlasti na vajence, ki so bili vseskozi izkoriščani. Izvedli so anketo, ki je pokazala, da so mnogi bolj hlapci ali dekde, da je prepovedano njihovo organiziranje.⁴⁸ O nevarnostih žganja za mladino je pisal tudi prof. Jakob Šolar – »Veliko mladih propade... Po vojni je pijača uničevala mlade in stare, manj je vernih, več znanja, branja, manj modrosti in mišljenja.«⁴⁹

Kriza otrok in mladine se je tik pred drugo vojno močno zaostрила. O tem so poročali z vseh strani naše banovine, da ne govorimo o južnih področjih Jugoslavije. Velike težave so bile ob mejah, posebej na severu. Tujci, večji kmetje in drugi so brezobzorno izkoriščali kočarje, delavce, služkinje. Številni kmetje so izgubili gozdove in domačije. Število veleposestnikov se je povečalo, reveži so ostali brez zemlje, vladala je velika revščina. Devetčlanske družine so stanovale v enem prostoru.⁵⁰ Lastništvo vinskih gor in gozdov je prehajalo na tujce, na banke, meščane, vinogradi so postali graščinski, cerkveni, meščanski, obdelujejo jih viničarji. Izredno težak je bil položaj otrok.⁵¹ Šolarji na Kapli in drugod na meji delajo kot hlapci, pastirji, neredno hodijo v šolo, zato so slabi uspehi, uživajo slabo hrano, alkohol, ljudje hlapčujejo tujcem, predvsem Nemcem.⁵² O tem so pisali tudi

⁴¹ Jože Kerenčič: Študija o naši vasi. Posestne razmere. Ljubljanski Zvon, 1936. Socialni obzornik, str. 105-110.

⁴² Kerenčič: Zemljiški odnosi v Jeruzalemskih gorica, Obzorja, Maribor, 1938-več števil.

⁴³ Ivan Kosem: Kulturno vprašanje naše vasi. Sodobnost, 1936, str. 79-83, 126-129.

⁴⁴ Josip Jurančič: Kaj pa je tebe treba bilo. Ljubljanski Zvon, Socialni obzornik, Ljubljana, 1937, str. 97-99, 197-199.

⁴⁵ J. Jurančič: Razvoj šolskega otroka krškega okraja. Ljubljanski Zvon, 1937, str. 294-297. Isti: Socialne prilike šolskega otroka krškega okraja. Ljubljanski Zvon, 1937, 408-500.

⁴⁶ Boris Fakin: Haloški otroci, Sodobnost, 1936, str. 431-436.

⁴⁷ Vencoslav Čopič: Okolje in življenje našega šolskega otroka. Popotnik, 1937/38, str. 1-6.

⁴⁸ Ivan Bratko: Naši problemi. Mladinsko vprašanje. Sodobnost, 1938, str. 176-180, 229-230, 231, 287-288. Glej še Vito Kraigher: Usoda vajencev v današnjem družbenem sistemu. Sodobnost, 1937, str. 230.

⁴⁹ Jakob Šolar: Pri koreninah našega življenja. Dejanje, 1938/I, str. 8-13.

⁵⁰ Jože Lampret: Tvarno - duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju. Dejanje, marec 1938/III, str. 95-101, št. IV, str. 129-135.

⁵¹ Boris Tušek: Posestne in delovne prilike na naših vinskih gorica. Ljubljanski Zvon, 1939, str. 444-446.

⁵² Palma Kosmina: Naši problemi. Z naše severne meje. Sodobnost, 1939, str. 151-155.

učitelji z meje. Veliko zapuščenih otrok, šola v krizi. Ne lotevajo se bistvenih problemov.⁶³ Na učiteljskih zborih so vodilni, kot so bili Ivan Dimnik, na veliko govorili o obmejnih krajih, zlasti na sestanku JUJ v Zagrebu, vendar kaj konkretnega niso storili, učitelji so ostali sami. Oblastniki so raje govorili o celibatu učiteljc.

Učitelji so bili resignirani, nemočni, podhranjeni, sprti, v učiteljskih in drugih glasilih so nehali pisati o alkoholizmu, o revščini otrok. Pozornost je bila usmerjena v svetovna dogajanja, kot so propad Čehoslovaške, priključitev Avstrije, širjenje nacizma, vojna v Španiji, vzpon klerofašizma in diktatur, korupcija doma, propadanje gospodarstva, podeželja. Alkoholizem ni bil več zanimiv, vinogradi so bili v tujih rokah. O Sveti vojski ni bilo več slišati, antialkoholne revije so prenehale. So se pa problema alkoholizma tik pred vojno lotili še posvetni strokovnjaki, ki so tudi že pred tem ustanovili Ligo proti alkoholizmu, o čemer pa učitelji niso pisali. Leta 1939 je pri Higienemskem zavodu v Ljubljani izšla knjižica, ki so jo napisali strokovnjaki z naslovom: Rešimo mladino pred alkoholom.

Dr. Škerlj, ki je že leta 1933 objavil knjigo o manj razvitih otrocih, je pisal o vplivu alkohola na dedno tvarino; povzel je številne podatke iz svetovne literature. Zahteval je gospodarske spremembe, ne pa le govorjenje. Dr. Ivo Pirč je dal prispevek o prehrani otrok in alkoholizmu in uporabil številna dognanja Škerlja, Mikiča, Robide in drugih. Navedel je statistike o tem, koliko otrok že pije. Uporabil je tudi podatke Dobrška, Möderndorferja, Jurančiča in drugih, ki so pisali o alkoholu in otrocih. O vzgoji in alkoholizmu je dal dober prispevek dr. Stanko Gogala, ki je ugotovil, da alkohol onemogoči vsa vzgojna prizadevanja, da so otroci prikrajšani za bistvene možnosti in pogoje razvoja. Dr. Aleksander Makdecov, ki je veliko objavljval v Preporodu, je napisal članek o pravni zaščiti mladine pred alkoholom. Najbolj obširno pa je problematiko alkoholizma pri mladini obdelal strokovni učitelj Vojko Jagodič.

Jagodič je opisal zgodovino protialkoholnega gibanja pri nas in ugotovil, da »so vsi, učitelji, duhovniki in drugi naleteli na odpor tudi zaradi zaostalosti, ljudstvo pa je postalo kljubovalno in končno brezbrizno. Protialkoholno gibanje je bilo v nekaterih okoljih smrtno osovraženo, ni bilo spontano, sistematično, nasprotni so bili razni interesi. Ljudje so kljubovali, odklanjali, gibanje je bilo močno ovirano in sploh nemogoče«... str. (50-51). Pedagogi so večkrat omagali, nato so se znova podali v borbo, vendar so bili učitelji malo angažirani; spričo razmer niso imeli nobenih izgledeov za uspeh. Pred družbenimi okoliščinami in degeneracijo so bili nemočni. Izhajale so številne publikacije, glasila in celo protialkoholni katekizmi, ki so morda celo odbijali, ljudje tudi niso bili naklonjeni Sveti vojski... (60-65) Jagodič je tudi povzel razne statistike o vplivu alkohola, o alkoholni obremenjenosti, ki je močno vplivala na življenjsko bilanco Slovenije. Predlagal je dokaj realne poti za delo.⁶⁴

Se zadnje leto pred vojno, ko so propadale evropske države, ko so vsaj malo razgledani ljudje vedeli, kaj nas čaka, niso prenehali prepričevati med strankami, ni bilo odpora proti zunanjim hujskačem, petokolonašem, ko je dežela že prehajala v roke tujcem. Našo notranjo moč in odpornost pa je slabil tudi alkoholizem, ki se je nemoteno širil zlasti na obmejnih področjih. Zato je Vito Kraigher še leta 1939 pisal o usodi viničarjev, zahteval za njih socialno zavarovanje, izboljšanje življenja, dajal je predloge, kako bi zmanjšali alkoholizem in odvisnost od tujcev.⁶⁵ Kljub bližnji katastrofi so nekateri razmišljali o našem kmetu, o njegovi proletariaciji, o vedno večjih stiskah in revščini, o sistemu, ki so nam ga ponujali fašisti in nacisti, razkrivali so razkroj naše posesne strukture.⁶⁶

⁶³ Anonimni: Resen opomin. Rešimo doraščajočo mladino propadanja. Učiteljski tovariš, 1938/26, str. 4.

⁶⁴ Vojko Jagodič: Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino. V: Rešimo mladino pred alkoholizmom. Higieniski zavod v Ljubljani. 1939 (79), str. 49-79.

⁶⁵ Vito Kraigher: Naši problemi. Slovenski viničarji, Sodobnost, 1939, str. 191-198.

⁶⁶ Tone Zupan: Posesna struktura Slovenije. Sodobnost, 1940, str. 157-166. Glej še: Vlado Vodopivec: Naši problemi. Pravni in socialno-politični problem našega poljedelskega delavstva. Sodobnost, 1941, str. 175-178.

Tone Zupan je kritiziral meščanske in klerikalne teorije o novi družbi, o reševanju socialnega vprašanja, zlasti je zavrnil Gosarja. Kajti naši kmetje so bili tik pred vojno močno zadolženi in komaj še formalni lastniki zemlje. Brezobzirno so izkoriščali otroško delo, spreminjali smo se v narod bajtarjev, hlapcev, viničarjev. Kmet je postal moderni kapitalistični tlačan, delavci so bili brezpravni, v mnogih tovarnah so že delali za tujce, ki nas bodo okupirali.⁸⁷ Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Boris Tušek, ki je tik pred razpadom države še enkrat pojasnil, kako se je naš kmet iz klasičnega tlačana po sto letih spremenil v kapitalističnega tlačana, kako je zopet postal odvisen od tujcev in domače gospode.

Slovenski učitelji so bili tik pred razpadom države še bolj razdeljeni, zadnje mesece je postal prosvetni minister dr. Anton Korošec, ki je silovito preganjal (kot nekoč, ko je bil minister policije) liberalne in zlasti levičarske učitelje. Soli je pretila klerikalizacija, ki se je po njegovi smrti, decembra 1940, nadaljevala. Učitelji so bili v veliki revščini, vladala je draginja, otroci so bili revni, zapuščeni, izkoriščani, učitelji so bili nemočni. (Divjak, 1995, str. 284-298) Alkoholizem se je širil. Klerikalni učitelji so se udeleževali velikih shodov, silili so jih v Katoliško akcijo in številne druge organizacije. Ponovno so odkrili Slomška, ki je bil, kot smo videli, dober Slovenec, so pa zlorabljali njegovo ime za klerikalno propagando. Razmere so bile neznosne. Učitelji so se odpovedali brezuspešnemu boju proti alkoholizmu. Nabirali so za zimsko pomoč, za božičnico za revne otroke. Reveži so težko pričakovali rešitve, te so mnogi videli v prihodu fašistov in nacistov, ki so desetletja pripravljali pot za okupacijo. Končala se je žalostna doba, začel se je nov boj za obstanek, za novo družbo.

Epilog – po drugi vojni

Posebna raziskava bi bila potrebna, da bi ugotovili, kako je bilo z alkoholizmom med vojno, med NOB, kako so delovali učitelji na okupiranih in svobodnih ozemljih. Edvard Kocbek se je v svojih spominih zgražal, da so bili Ljubljancani ob koncu vojne pijani, veseli in v svoji zagrenjenosti je trdil, da je nova ljudska oblast opijanila ljudi, da bi jih lažje podvrгла. Kajti Kocbek je postal sovražen novim časom, ki res niso bili za vse lahki. Cerkev je izgubila svojo vlogo, zato najbrž ni ponovno ustanovila Svete vojske proti alkoholizmu, pač pa se je borila proti novemu družbenemu redu. Verjetno so ljudje na novo zaživeli kljub težavam in pomarjkanju, verjetno tudi niso spremenili pivskih navad. Vendar v pedagoškem tisku ne najdemo člankov o alkoholizmu, temveč o drugih težavah v šolstvu. Jasno je, da so bili otroci takoj po vojni revni, dosegali so slabe učne uspehe, osip je bil velik še desetletja. Verjetno je ponekod vplival tudi alkohol.

Videli smo, da so se v boju proti alkoholizmu zadnja leta pred vojno močno angažirali zdravniki, razni izobraženci, zlasti kmetijski inženir Janez Marentič, prof. Jože Kerenčič in drugi, pred njimi pa Franjo Žgeč in levičarski učitelji. Mnogi najboljši so med vojno padli ali umrli (Kerenčič, Marentič). Že leta 1924 se je Jože Potrč kot študent medicine vključil v Društvo abstinentov v Zagrebu, obenem pa je bil sprejet tudi v KP. Leta 1935 je sodeloval v razpravah o splavu, zavzel se je za socialno indikacijo splava. Po osvoboditvi pa je kot minister za šolstvo veliko pisal o novi vzgoji, mladini, etiki, religiji, mednarodnem delavskem gibanju, o splavu, o enakopravnosti žensk, o spolni vzgoji in o uvajanju laičnega moralnega pouka. Kot predsednik Društva za Združene narode, naš predstavnik v Mednarodni organizaciji dela, poslanec in minister je predlagal in dosegel, da so v šole leta 1952 uvedli pouk etike. Kajti bil je prepričan, da brez etike ni socializma in ne demokratične politike, vsega tega pa ni brez zdravja. To pa najbolj ogroža alkohol. Zato je vsa leta poleg številnih nalog čutil dolžnost, da sodeluje in

⁸⁷ Tone Zupan: Proleterizacija kmetijskega ljudstva. Sodobnost, 1940, str. 313-324, 433-439.

pospešuje prizadevanja za zdravo življenje, zlasti mladih. Nadaljeval je tradicije protialkoholnega boja iz medvojnih časov.

Kot zdravnik, etik in humanist je bil mnogostransko angažiran kot borec za človekove pravice, za enakopravnost med spoloma, za zdravo življenje mladine, za pravice delavcev, veliko je storil za zdravniško etiko, za etiko socializma, za humane odnose med ljudmi. Posebno pozornost je posvetil alkoholizmu, o tem je predaval, pisal, angažiral je zlasti RK, mladinske organizacije. Na tej podlagi so potem psihiatri, kot npr. Hudolin in drugi, pripravili priročnike za pouk o alkoholizmu za osnovne in druge šole. Potrč je bil glavni pobudnik za pouk etike v osnovnih in srednjih šolah. V program tega predmeta so vnesli tudi poglavja o varovanju zdravja, s tem pa tudi teme o alkoholizmu. Te so pozneje prešle v pouk gospodinjstva in v druge predmete. Vsi učitelji so imeli in imajo možnost, pa tudi dolžnost, da otroke poučujejo o alkoholizmu in drugih zasvojenostih.

Zanimiva bi bila študija ali raziskava o tem, kako so naši učitelji po drugi vojni delovali, zlasti v šolah, proti alkoholnim in drugim zasvojenostim. Vprašanje je, koliko in kaj so v tej smeri storile pedagoške šole, zavodi za šolstvo, sveti za prosveto, zdravstveni organi in končno ministrstvo za zdravje, šolstvo, delo in socialno politiko pred tranzicijo in po njej. Oceniti bi bilo potrebno rezultate raziskav, programe za delo z mladimi, učne načrte vseh šol. Veliko raziskav so opravili učenci osnovnih in srednjih šol ter študenti pedagoških šol o vprašanih zasvojenosti pa tudi o alkoholizmu. Tako bi dobili celostno podobo o vlogi šole in učiteljev v boju proti alkoholizmu med mladimi skozi našo zgodovino in koristna spoznanja za danes in jutri.

Literatura

- Adler, Felix (1884). *Der Moralunterricht der Kinder*. Autorisierte Übersetzung von Georg Gizycki. Berlin.
- Adler, Viktor (1922). *Gesammelte Reden und Schriften zur Alkoholfrage*. Wien.
- Bergant, Milica (1958). Poizkus reforme šolstva pri Slovencih 1919-1929. *Odprevrata do uvedbe diktature*. Ljubljana: DZS, str. 28-29.
- Bergman, Johan (1917). *Geschichte der Antialkoholismusbestrebungen*. Hamburg.
- Bömer, W. (1910). *Die Ethische Gesellschaft in Österreich*. Wien.
- Bridges, H., Stanton, C., etc. (1911). *The Ethical Movement. Its Principles and Aims*. London.
- Cankar, Ivan (1978) Martin Kačur. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Divjak, Milan (1995): Šola, morala, cerkev na Slovenskem. Enotnost, Ljubljana.
- Divjak, Milan (1995): Emancipacija slovenskih učiteljev 1869-1914, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1, str. 126-165.
- Engels, Friedrich (1948) Položaj delavskega razreda v Angliji. Cankarjeva založba, Ljubljana 1948.
- Foerster, W. (1892). *Gesellschaft für ethische Kultur. Eine Rede*. Berlin.
- Gärtner, Franc (prev.) po Krausu (1898, II. izd. 1900). Šola v boju proti pijačevanju. V Pulju.
- Globočnik, Feliks ((1847) Čujte, čujte, kaj žganje dela! Celovec.
- Grad, Janko (1925). *Učitelj mladini*. Ljubljana: Izdalo Društvo za gojitev treznosti.
- Hoppe, Hugo (1912). *Die Tatsachen über den Alkoholismus*. München.
- Jerač, Josip (1933). *Naša vas. Oris vede o vasi.. Slovenska šolska matica*: Ljubljana.
- Kerenčič, Jože (1967) Domačija. Zbrano delo. Maribor: Založba Obzorja.
- Kovačič, Franc (1915). *Alkoholizem*. Maribor.
- Marentič, Janez (1957). *Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom*. Ljubljana: Kmečka knjiga.
- Mencelj, Martin (1937) Slovenska šola in učitelj pred sodobnimi nalogami. Socialno-pedagoški pogled. Maribor.
- Moulet, Alfred (1902). *Pioniere des sittlichen Fortschritts*. Übers. von Dr. R. Penzing (Le mouvement éthique). Berlin.
- Mrkun, Anton (1927). *Alkoholno vprašanje*. Ljubljana.
- Mrkun, Anton (1927). *Dinamit-alkohol in antidinamit-abstinenca ali ugovori zoper abstinenco in odgovori nanje*. Homec.

Mrkun, Anton. (1927). Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu in zlasti v Sloveniji (1902-1927). Ob petindvajseti obletnici protialkoholnega gibanja med Slovenci. Ljubljana: Izdala Protialkoholna zveza »Sveta vojska«.

Pavič, Borislav, M. (1939). Rad učitelja narodnih škola na širenju treznosti u Jugoslaviji od 1918 do 1938. V: Pedagoška Jugoslavija: Beograd.

Potrč, Jože (Ur. odb.) (1972) O socialistični etiki in morali. Maribor: Založba Obzorja

Rešimo mladino pred alkoholizmom. (1939) Higienski zavod v Ljubljani.

Robida, Ivan (1922). Boj alkoholu. Ljubljana: Zdravstveni odsek za Slovenijo.

Robida, Ivan (1920). Psihične motnje na alkoholni podlagi za medicince in juriste. Ljubljana: Umetniška propaganda.

Štupca, Antonija (1918). Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli. Maribor.

Štrukelj, Ivan, Horvat, Rudolf (1911). Učitelj v boju proti alkoholizmu. Ljubljana: Izdalo društvo Abstincent.

Učitelj v boju proti alkoholizmu (1911). Poročilo o I. učiteljskem alkoholnem shodu. V Ljubljani: Abstincent.

Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli. (1919). II. izd. Zvezek 7. Maribor.

Volčič, Janez: (1853) Žganju vojsko! Slovo! Ljubljana.

Milan Divjak

SLOVENIAN TEACHERS AND ANTI-ALCOHOLISM EDUCATION BETWEEN THE TWO WARS

Summary

The education of youth leads us to the issue of all the factors having an impact upon the moral and social likeness of youth. It has long been known that alcohol has an adverse influence upon development. In the past, we have collected many data and proofs as to this. Teachers, priests, physicians and others, confronted with alcoholism, attempted to educate towards sobriety and temperance. Teachers, at education and instruction, most feel the destructive influence of alcohol upon health and study success. We were interested as to how they took part in the anti-alcoholism movement between the two Wars. A short insight into the movement in the World and in the homeland was necessary, in order to comprehend how Slovenian teachers, together with priests and others, fought against alcoholism within the school and outside it.

The anti-alcoholism movement has a long and rich tradition with us. In the beginning, priesthood was most active, later physicians, lawyers and others taking part. Slovenian teachers, owing to difficult conditions and unfavourable circumstances, and because of disunity as well, had a weak influence upon drinking and other habits of the people. Sometimes, they also gave a poor example. Undoubtedly, their quiet work in the school and outside it has a favourable impact upon youth, though social conditions made their activity difficult. This goes particularly as to the period between the two Wars, when the economy declined, foreigners ever more intervened in our country, peasants became hirelings on their own land. After the Second World War the issue of alcoholism remained, though the social situation improved. The issue is to be confronted today and tomorrow. Teachers will play an important role, if they will be adequately prepared.

NACISTIČNA PROPAGANDA KOT SOCIOLOŠKI IN SOCIALNOPSIHOLOŠKI PROBLEM

Vida Sruk*

UDK 329.18(43):32.019.5

SRUK Vida: Nacistična propaganda kot sociološki in socialnopsihološki problem. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 597

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtorica v preglednem znanstvenem članku prikazuje nacistično propagando kot sta jo ustvarila A. Hitler in J.P. Goebbels. Opozarja na pet razvojnih faz te nehumane, nasilne informacijsko-komunikacijske dejavnosti. V nadaljevanju opiše nacistično govornišvo, nacistično propagandistično uporabo in zlorabo občil (od tiska in radia do filma), nakar interpretira nacistično propagando kot nehumano manipulacijo. V sklepnem delu povzame bistvene značilnosti in vsebinske idejne opredelitve nacionalsocialistične politične propagande – od rasizma in šovinizma do revanšizma, avtoritarne fanatičnosti in »funkcionalnega jezika« nasilja.

UDC 329.18(43):32.019.5

SRUK Vida: Nazi propaganda as a Sociological and Socio-Psychological Problem. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 597

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In an enquiring scientific article the authoress presents Nazi propaganda created by A. Hitler and J.P. Goebbels. She draws attention to the five developing stages of this inhuman, violent informational and communicational activity. In the subsequent sections she describes Nazi rhetoric, the use of propaganda and the abuse of the media (including press, radio and film), and later comments upon this Nazi propaganda as an inhuman method of manipulation. The conclusion is a résumé of the principal characteristics and the defining idea of National Socialist and political propaganda – ranging from racism and chauvinism to revanchism, dictatorial fanaticism and the «functional language» of violence.

Obdobja nacionalsocialistične politične propagande

Trajanje in razvoj nacionalsocialistične politične propagande je mogoče razdeliti v pet časovnih obdobj, pri čemer je zadnje zasilna časovna opredelitev nekakšnih njenih »ostankov« in »vplivarj«.

Najprej si oglejmo ta obdobja povsem na kratko:

1. Obdobje od vključitve Adolfa Hitlerja v Nemško delavsko stranko (DAP, Deutsche Arbeiter Partei) l. 1919 do angažiranja dr. Josepha Goebbelsa v pro-

* Mag. Vida Sruk, asistentka, Ekonomsko - poslovna fakulteta Maribor, SI - 2000 Maribor

- pagandnem aparatu Nacionalne socialistične nemške delavske stranke (NSDAP) leta 1926.
2. Obdobje od začetka Goebbelsovega operacionaliziranja in apliciranja Hitlerjevega – pozneje pa tudi lastnega – propagandističnega modela v velikih mestih, še posebej v Berlinu, do vzpona stranke na oblast leta 1933.
 3. Obdobje od začetka graditve enotnega državnega in strankinega propagandnega, informacijsko-komunikacijskega ter kulturno-prosvetnega sistema nacionalsocializma leta 1933 do začetka druge svetovne vojne leta 1939.
 4. Obdobje od reorganiziranja oziroma prilagajanja celotnega propagandnega, ideološko-političnega informacijsko-komunikacijskega in kulturno-prosvetnega delovanja razmeram in okoliščinam v napadalni vojni do nemške kapitulacije in razpada nacističnega sistema oblasti leta 1945.
 5. Obdobje, ki se začne po porazu Nemčije in nacionalsocializma, traja pa še dandanes... Ohranile so se metastaze nacifašistične politike in ideologije – v različnih deželah, gibanjih, ustanovah, knjigah, zlasti pa v miselnosti ljudi. Marsikaj takega ali podobnega je nastalo tudi na novo. Gotovo gre za določeno povezavo med nacistično in neonacistično politiko ter ideologijo, s tem pa tudi za vpliv nacistične propagande na tovrstne dejavnosti neonacističnih, neofašističnih in podobnih skupin, gibanj, organizacij.
- V prvem obdobju (1919 – 1926) je v nacistični propagandi pod Hitlerjevim neposrednim vodstvom imelo prednost govornišvo – kot pravimo dandanes – v živo. Hitler je bil sam dokaj svojevrsten, vendar sposoben, učinkovit, sugestivni govornik, hkrati pa je skrbel za to, da so se ustrezno usposabljali tudi drugi (površnega, improviziranega, dolgočasnega in odbijajočega govornišva v strankinem življenju in delovanju preprosto ni dopuščal).
- Hitler je favoriziral množična zborovanja (der Appell), prvenstveno govorniške prireditve na prostem, manifestacije in demonstracije z mnogimi zastavami, koračnicami in borbenimi pesmimi, z bučnim skandiranjem in pozdravljanjem (na začetku sicer bolj spontane, bolj anarhične manifestacije in demonstracije je Hitler pozneje vedno bolj »discipliniral«: uniformirane člane stranke in mladino je postavil v vrste, v urejene formacije; vedno bolj dosledno je zahteval na prireditvah in zborovanjih vojaško strumnost ter urejenost).
- Že od samega začetka je Hitler v največji meri sam domišljjal izrazje oziroma jezik strankinih pozivov in zahtev. Izbiral je ustrezna kratka gesla, ki naj bi skozi nenehno ponavljanje prišla v meso in kri ljudi, množic. Sam je v veliki meri zasnoval simbole in ikonografijo množičnih zborovanj in sploh vseh prireditev nacistične stranke. Njegova zamisel ni samo stilizirana svastika (das Hakenkreuz); ob kljukastem križu je oblikoval ali preoblikoval tudi zamisli drugih znamenj (viteškega križa, orla, prekrizanih mečev, hrastovega listja...), zastav, kulis za zborovanja, uniform itd.
- Že čisto na začetku svojega političnega angažiranja se je Hitler zavedal pomena nekakšne manipulativne uporabne globinske psihologije za politično delovanje. Njegova pozicija oziroma nazor o tej zadevi gotovo ni bil nikoli jasen, izčiščen. Prej bi lahko govorili o eklektični zmesi grobo, manipulantsko razumljenega Le Bona, poljudno pojmovane psihoanalize, hipnoze in še česa. Takšen, kakršen je bil, si je samega sebe lahko predstavljal predvsem kot gospodarja duševnosti množic. Njegova retorika in retorika govornikov stranke naj bi bila »ključ«, ki odklepa vsa vrata čustev, instinktov, želja, pameti, predvsem pa volje množic (Hitler je bil kot dokaj površno izobražen človek tudi glede tega dokaj površen, nepoglobljen: bil je na stališču nekakšnega voluntarizma, ki je bil vulgarizacija, poenostavitev tovrstnih nemških filozofskih in psiholoških pojmovanj Schopenhauerja, Paulsena in še koga).
- Tisk je bil v tem prvem obdobju v nacistični propagandi povsem obstranskega pomena. Šlo je predvsem za liste skromnega obsega in majhne naklade, ki so izhajali neredno, pisali pa so vanje v glavnem diletanti. Širili so gesla stranke, provokativno opozarjali na različne slabosti obstoječe ureditve, obtoževali in

napadali ljudi, ki so bili stranki tako ali drugače na poti; obveščali so o strankinih prireditvah.

Stranka je opozarjala nase tudi z nasilnimi pouličnimi akcijami, z zastraševanjem ali celo pretepanjem ljudi, ki so jih nacisti imeli za sovražnike nacije, izdajalce Nemčije, onesnaževalce rase¹ ... Predvsem so bili to Judi, pa še komunisti, socialisti, napredni razumniki. Mnoge tovrstne »akcije« so bile zelo natančno načrtovane, kar zadeva kraj, čas in učinek (seme Auschwitzja je bilo zasajeno že takrat). Stranka je izvajala svojevrstne »antipropagandne« ukrepe: obračunavali so z demokratično usmerjenimi časnikarji, z gledališkimi, kabaretnimi in drugimi umetniki, ki so se drznili ironizirati stranko ipd.

Značilna manifestacija tega obdobja je bil münchenski Bierabend na dan 8. novembra (to je bila spominska prireditev na čast žrtvam neuspelega puča desničarjev, ki je bil 9. novembra 1923).²

V drugem obdobju (1926 – 1933) se je strankin aparat usposabljal za naloge pritegovanja delavskih množic v Vestfaliji, v Porenju in v Berlinu v domeno nacionalsocialistične politike in ideologije. V tem obdobju začne igrati odločilno vlogo v koncipiranju in razvijanju nacistične politične propagande dr. Joseph Goebbels. Nekateri avtorji menijo, da je bil ravno toliko »levičar«, da je bil kos izbiti klin s klinom: v Berlinu, ki je veljal za »rdečo trdnjavo«, je v drugi polovici dvajsetih let premagal kot vodja NSDAP (Gauleiter od l. 1926 dalje – pozneje Gauführer) nekdajkrat številnejše socialiste in komuniste. Osvojitev Berlina je bila odločilna za osvojitve Nemčije, zmaga pa je bila v prvi vrsti propagandistična.

Pomen tiska je bil v tej fazi v porastu. Nacistični propagandistični center se je

¹ V neki publikaciji sem videla skupinsko fotografijo iz »herojske dobe« SA: na sredini stojita fant in dekle, očitno hudo preplašena. Ona ima na prsih obošen napis:

»Ich bin im Ort
das grösste Schwein
und lass' mich nur
mit Juden ein.«
Mladeniču pa so na lepenko napisali:
»Ich nahm als
Judenjunge immer
nur deutsche Mädchen
mit ins Zimmer.«

Okoli obeh nesrečnikov stojijo in čepijo uniformirani člani SA, ki se veselo režijo zaradi te »imenitne šale«.

² Ze v tem prvem obdobju se je začelo oblikovati tako imenovano »nacionalsocialistično leto«, ki je vključevalo deset praznikov, enakomerno porazdeljenih čez vse leto; izpuščena sta bila le dva počitniška meseca.

30. januar: dan osvojitve oblasti; začetek »tisočletnega Reicha«; propagandno-vzgojni poudarek: nova nacistična razlaga nemške zgodovine.

24. februar: dan ustanovitve nacistične stranke; praznik je bil povezan s sprejemi novih članov; propagandno-vzgojne prireditve so poudarjale vzorni lik člana NSDAP.

Ena izmed nedelj v marcu: dan padlih; ideološko-propagandni poudarek: pomen žrtev za dvig in očiščenje nacije in rase; zraven so sodili strumni nastopi vojske in strankinili enot na različnih spominskih krajih, pri spomenikih žrtvam ipd.

20. april: Führerjev rojstni dan; slavili so ga od vrha države navzdol, predvsem pa mladina in otroci – tudi nekakšen »dan mladosti«; v propagandnem pogledu je šlo za poudarek graditve mostu med NSDAP, ki jo personificira Führer, in mladimi rodovi. Značilna pesmica za ta praznik iz tedanje šolske čitanke:

Des Gebet
Schütze Gott mit deiner Hand
unser liebes Vaterland.
Gieb zu seinem schweren Werke,
unserem Führer Kraft und Stärke.
Wende unser Volkes Not,
Arbeit giebst du jedem Brot.

1. maj: dan ljudske skupnosti (die Volksgemeinschaft) – praznik delaveev... Nacisti so imeli rdečo zastavo, seveda s črno svastiko v belem krogu; stranka se je imenovala tudi nacionalsocialistična ter delavska. Za 1. maj je sam »državni maršal« Hermann Göring defilirал na čelu velike povorke skozi središče Berlina – »eingehängt« z delavci... Vsekakor je bil propagandni poudarek na socialnodemagoških pozivih za utrditev »ljudske skupnosti«, ki naj goji kot »najvišjo vrednoto« delo.

vrigel v boj za osvojitve množičnega časopisnega bralca. Treba se je bilo uveljaviti ob mnogih pomembnih, kakovostnih časnikih.

Zelo značilen je bil že sam naslov najbolj popularnega nacističnega lista v tem obdobju, tednika – *Der Angriff*. Ta se je zgledoval pri komunističnih časopisih tako v demagogiji kot agresivnosti. Neprizanesljivo napadalna politična publicistika in ostra polemičnost sta bili glavni značilnosti tega in drugih listov, ki jih je ustanjavljala NSDAP v tem obdobju. V časopisju je bilo vedno več slikovnega gradiva. V propagandnih kampanjah se je začela uveljavljati tudi politična karikatura.³

Diskusijske propagandistične konfrontacije z nasprotniki so postajale bolj množične in vsebinsko bolj atraktivne (neredko tudi kar se da konfliktno – do fizičnih obračunavanj esajevskih razpravalcev s prisotnimi nasprotniki).

Goebbels je začel razvijati specifični slog in organizacijske modele javnih množičnih ceremonij, vrhunsko spektakularnih proslav in parad s prapori, veličastnih pogrebov padlih esajevcev itd. Sistematično je naprej razvijal kult osebnosti Adolfa Hitlerja (ta kult se je v prvem obdobju oblikoval in manifestiral v glavnem stihijsko). Goebbels je v tej drugi fazi izdelal tudi kult osebnosti Horsta Wessela, mladega esajevca, ki je umrl zaradi posledic nekega pretepa. Iz problematičnega fanta z ulice je mali doktor izoblikoval pravi pravcati mit o čistem liku mladega, stvari nacionalsocializma predanega junaka. Iz stare popevke in nacističnih gesel je nastala himna NSDAP *Horst Wessel Lied*.

V tem drugem obdobju so nacistični propagandisti na čelu z Goebbelom tudi razvili vse propagandne in ideološke dejavnosti v zvezi z volitvami. Prav v sedmih letih tega obdobja so se nacisti povzpeli do oblasti. Določeni pisci opozarjajo na »amerikanizacijo« propagande in še posebej predvolilne agitacije.⁴ Na volitvah I.

- V juniju: kresni večer... Praznik je bil koncipiran kot nekakšno praznovanje v noči ob ognju, ko se ljudje spominjajo slavne preteklosti, narodovih korenin in izročil. K vsemu temu sodi v nacističnem svetovno-nazorskem kontekstu iracionalna mistika nacije-rase in mitična imaginacija, ki naravo in ljudstvo združuje v domovino, das Heimatland.
- V septembru: osemredni praznik – dan stranke z obsežnimi slavi v Nürnbergu, ki so ga imenovali Stadt der Bewegung. Parade in zborovanja; srečanja starih bojevnikov, Kriegerreffen; najbrž dotlej sploh najbolj spektakularni nastopi deset tisočev na ogromnem stadionu – v uniformah, s tisoči praporov; zvečer neskončne baklade; pohodniki so prehodili stotine kilometrov »čez drn in strn«, da so se udeležili proslav in poslušali govornike, predvsem največjega med njimi; tu se je vsak član NSDAP lahko na svoje oči prepričal o moči, enotnosti, trdnosti in skupni volji gibanja, stranke. Manifestacija avtoritarne države in identitete.
- V začetku oktobra: praznik žetve, dan kmetov. Propagandni poudarek je bil na pripadnosti ljudi, ki obdelujejo zemljo, nacionalsocialistični ideji. Simbolika žitnega klasja se je povezovala z geslom, da je poglaviti dosežek – dovolj kruha za vse.
- 9. november: dan žrtve; spominski praznik na žrtve neuspelega puča v Münchnu l. 1923; junaki so s svojimi smrtni utemeljili večno življenje nacije. (Simbolika mrtvaških glav na črtnih uniformah in zastavah esesovskih enot ni bila mišljena le kot vidik zastraševanja; imela je tudi svoje ideološko sporočilo. Mogoče bi bilo govoriti o svojevrstni nekrofilni tendenci, ki se je na različne načine izražala v državah in ideologijah vseh fašističnih in sorodnih gibanj in grupacij od Italije in Nemčije do Španije, od Madžarske do Srbije in Hrvaške.)
- 25. december: božič – družinski verski praznik. Nacisti so samo tu popustili krščanstvu, veri. Ta največji in najbolj starodavni praznik so »posvojili« in mu poskušali dodati nekaj svojega – predvsem nacionalno mistiko.

³ Politična karikatura je lahko zabavna, celo poučna; njeno sporočilo je lahko demokratično, humanano, spodbudno. Karikature, ki so bile objavljane v nacističnih časopisih, so bile pravo nasprotje tega: bile so surove, žaljive, hujskaške. Ščuvale so na Jude, na vsakogar, ki ga je stranka, s tem pa tudi njena propaganda, dobila na piko. Goebbels in njegov najboljši karikaturist Mjoeluir sta na prelomu dvajsetih in tridesetih leta zasnovala osebo »Izidor«, ki se je nanašala na berlinskega policijskega podpredsednika dr. Bernarda Weissaa, ki je bil Jud. Tega sposobnega in poštenega uradnika je Goebbelsov propagandni stroj cefral na koščke, ga smešil, klevetal, preganjal... »Logika« tega pogroma je bila najbrž v tem: pogledite dragi Judi, kaj počnemo z vašim visokim policijskim funkcionarjem; kar kmalu se bo moral pobrati s svojega položaja; in kaj bomo počeli šele z vami!

⁴ Prav izrazito ameriška je bila predvolilna akcija »Hitler nad Nemčijo«. Führer se je l. 1932 pred volitvami vozil z letalom iz mesta v mesto. Tako je imel lahko dnevno tudi po več zborovanj. Kaj takega v Evropi do tedaj še niso videli.

1925 je v Berlinu glasovalo za NSDAP 137 ljudi, l. 1932 pa 756.745; pri teh volitvah 31. julija je stranka v vsej Nemčiji dobila 13.745.000 glasov in postala s tem najmočnejša v državi.⁶ Dejansko je zmagala tako na volitvah kot v boju za oblast nasploh prodorna nezaustavljiva politična propaganda.

V tretjem obdobju (1933 – 1939) se nacistična propaganda institucionalizira, tako pač kot to omogoča oblastniški položaj stranke, absolutna totalitarna diktatura. Zlasti Hitler in Goebbels sta takoj po prevzemu oblasti izpeljala veliko ukrepov, da bi si zagotovila čim večji in čim bolj vsestranski vpliv na množice. Tudi v tem obdobju so strankini govorniki še zmeraj nastopali na javnih zborovanjih, vendar ne več tako pogosto kot v času boja za oblast – v prej omenjenih predvolilnih kampanjah. Sedaj tudi ni bilo več oblasti, ki bi jo bilo treba napadati, rušiti, pač pa je bilo treba le še utrjevati svoje politično in ideološko gospostvo.

Glavno sredstvo informiranja, usmerjanja in oblikovanja stališč je postal v tem obdobju centralizirani državni radio. Radijska sporočila so bila skrbno selekcionirana, nadzorovana. Ničesar niso prepuščali naključju. Vse pomembne govore so prenašali. Da pa bi ta sporočila zares dosegla večino ljudi, je najprej skrbela mreža zvočnikov po vseh nemških mestih in vaseh, pozneje pa Volksempfänger (ljudski sprejemnik), cenen, preprost radioaparat, ki je bil dejansko dostopen skoraj vsem ljudem. (Politični dejavniki so kajpada vnaprej obsojali vsakogar, ki bi poskušal poslušati tuje radijske postaje; če so takšnega grešnika tako ali drugače odkrili, pa je imel skoraj gotovo težave s tajno državno policijo, z gestapom.)

Oba, Führer in propagandni minister, sta posvečala veliko pozornost možnostim propagandne strategije, ki jih vsebuje propagandni dokumentarni film. Že v tem predvojnem obdobju je odgovorni organ skrbel za to, da so dokumentarni filmi čim bolj ažurno prenašali v kinodvorane informacije iz gospodarstva, političnega življenja, kulturnega dogajanja.

Oba nacistična voditelja sta se tudi zavedala daljnosežnega miselnostnega in emotivnega vplivanja t.i.m. umetniških filmov na družbeni in svetovni nazor ljudi, s tem pa tudi na njihovo politično opredeljevanje ter angažiranje. To je privedlo do nekaterih zlorab filmske produkcije za propagiranje različnih nacionalsocialističnih stališč in idej. Število takšnih filmov ni bilo veliko, ker je bil Goebbels dovolj pameten, da se je zavedal, da bi bilo čezmerno, vsiljivo ideološko-propagandno izkoriščanje filma tudi v političnem oziru prej škodljivo kot koristno.⁷

Tisk je v tem obdobju ostajal v ozadju. Totalitarizem je namreč neugodno »podnebje« za tisk. Informativna plat lahko kar dobro funkcionira: časnik posreduje informacije, skupaj z njimi seveda tudi obvezne ideološke dodatke... Komunikacijska plat pa se ne more prav razmahniti: ta je v osnovi dialoška; če ni mogoča sproščena polemika, če ni mogoče soočati različnih stališč in koncepcij, komuniciranje ne funkcionira; enosmernost, monolog je v časniku in reviji zmeraj monoton, jalov.

V tem obdobju je nastal vseobsežen sistem propagandne, ideološke, kulturne in prosvetne dejavnosti, katerega glavno središče je bilo ministrstvo za propagando in narodno prosveto ter še nekateri organi kot npr. zbornice. Načrti in programi, ki so jih napravili tu, so se realizirali vsepovsod v državi. K temu je sodila tudi natančna, učinkovita kontrola.

V tem tretjem obdobju je nacistična Nemčija vzpostavila tudi svojo propagandno mrežo v drugih državah. Samo l. 1934 je Nemčija v ta namen izdala okoli 260 milijonov mark. V tujini so tiskali okoli tristo časopisov v nemščini, Nemci pa so kot šolastniki vplivali še na okoli tristo petdeset časnikov.⁸

Četrto obdobje predstavlja čas vojne (1939 – 1945). Celotna nacistična politična propaganda, ki je bila v mnogih segmentih že prej načrtovana za vojaške, sub-

⁶ 29-174

⁷ 19-196.

⁸ 19-202 i.d.

verzivno-propagandne, napadalne naloge, se je sedaj usmerila v aktivnosti, ki naj bi po eni strani dvigale moralo nemškemu prebivalstvu, tako civilistom kot vojakom, po drugi strani pa demoralizirale prebivalstvo in še posebej vojake napadenih držav.

Že nekaj let pred vojno je Hitler govoril ožjemu krogu svojih sodelavcev: »... Kar je v preteklosti pomenila topniška priprava za frontalni napad pehote v strelskih jarkih, bo to morala v prihodnosti opraviti psihološka obdelava nasprotnika z revolucionarno propagando, in to še preden bo vojska stopila v akcijo. Nasprotnikovo ljudstvo bo treba demoralizirati in potisniti v pasivnost, šele potem bi smeli misliti na vojaški poseg. Duhovna zmeda, preklarije, neodločnost, panika; to so naša orožja. Saj poznate... zgodovino revolucij? To poteka vedno enako; vladajoči razredi klonajo. Zakaj? Defetizem; nobene volje nimajo več. Revolucionarni nauk, v tem je skrivnost nove strategije. Učil sem se pri boljševikih. Ne sramujem si tega povedati... Ko je sovražnik notranje demoraliziran, ko stoji pred revolucijo, ko grozijo socialni nemiri, takrat je čas. En sam udarec ga mora uničiti. Množični zračni napadi brez primere, pretepi, sabotaže, atentati od znotraj, umori vodilnih mož, nadmočni napadi na šibke točke sovražnikove obrambe, bliskoviti udarci v pravem trenutku, ne glede na rezerve, izgube; to je prihodnja vojna... Nobeno tako imenovano mednarodno pravo, noben dogovor me ne bo zadržal, da ne bi izkoristil prednosti, ki se mi nudi... In skupno s polnim izkoristkom našega orožja bomo nasprotnika zrahljali z ideološko vojno...«⁸

S tem je povedano skoraj vse o namenih, le da Hitler marsičesa ni mogel uresničiti.

Zdi se, da je med mnogimi komponentami nemškega vojskovanja (v najširšem pomenu tega izraza) bila propaganda med najuspešnejšimi. Bežno preglejmo občila tega obdobja:

Ilustrirane revije so prikazovale vojaške uspehe Nemcev in spodbujale ljudi k naporom za pomoč fronti. *Das Signal*, *Die Wehrmacht*, *Der Adler* in druge revije so zlasti s kvaliteto slikovnega gradiva presegle vse dotedanje evropske publikacije. Besedilo je bilo kratko, nezahtevno, spodbudno. Filmski tednik (*Die deutsche Wochenschau*) je vsak teden skrbel za »sveže« posnetke z vseh bojišč; vseboval je tudi druge, zlasti vojaško pomembne informacije tako iz Nemčije kot iz zasedenih dežel. V strokovnem in tehničnem oziru so bili ti dokumentarci kvalitetni. Poudarek je bil na veliki dinamiki slike in besede. Serije različnih žepnih knjižic so ponujale raznovrstno branje – od napetih vojaških zgodb, ki so povečevale pogum, zvestobo in še druge vrline nemškega vojaka, letalca, mornarja, do zanimivih avanturističnih zgodb od vsepovsod, ki so izražale pozitiven odnos do tega, kar je ustrezalo Nemcem, in zavračale tisto, kar so imeli za nesprejemljivo (tako so te knjižice grajale kolonializem, razen seveda nemškega; obsojale so različna preganjanja ljudi po svetu, razen seveda tistega, ki so ga izvajali Nemci; npr.: *Der Chinesenmord in Batavia...*). Različni plakati oziroma lepaki vseh mogočih dimenzij so vsepovsod hrabrili, spodbujali, svarili, opozarjali, grajali... Ljudi so opominjali, naj ne govorijo o vojaških skrivnostih (»Feind hört mit!«), naj varčujejo z energijo (*Kohlenklau* je bil zgrbljena temna figura, ki odnaša oziroma krade veliko vrečo premoga), naj skrbijo za neprekinjeno produkcijo ter transport (»Räder müssen rollen für den Sieg!«) itd. Založništvo je skrbelo za vso mogočo literaturo, kar zadeva vojno problematiko – od vojaških romanov do knjig slik in risb likovnih umetnikov na temo vojaškega vsakdana. Sicer pa je založništvo bilo hudo obremenjeno s pritiskom nacionalsocialistične ideologije: ko je Goebbels takoj po prihodu na oblast začel s svojimi spektakularnimi barbarskimi požigi knjig »dekadentne«, »judovske«, »marksistične« in druge »škodljive« literature, so različni literarni povzpelniki, konjunkturisti, podpoprečni strankini pisuni in podobni avtorji takoj vedeli, da je prišel njihov

čas... Založbe so bile zasute z rokopisi, ki so povečevali vse mogoče dogodke in osebnosti iz »zgodovine« nacional-socializma, ki so teknovali v izpovedovanju šovinizma, revanšizma itd.- Pa glasba, ki jo je širil predvsem radio, v nekoliko manjši meri pa tudi skupine gostujočih umetnikov (na fronti, v zasedenih deželah, v taborih Hitlerjugenda in Reichsarbeitsdiensta...). Največ slave si je pridobila pesem Lili Marleen, ki so jo med vojno – od leta 1941 do 1944 – natančno ob osmili zvečer predvajali na nemški vojaški radijski postaji Beograd; vsak dan so jo poslušali milijoni ljudi, vojaki in civilisti na obeh straneh. Bilo je tudi dosti drugih pesmi – od starih nemških vojaških popevk in koračnic do – v povprečju – dosti slabših hitlerjevskih nacističnih skladb; ni manjkalo otožnih šlagerjev, ki so izražali upanje na ponovno srečanje, ko »bodo vihrale zastave, ko bo konec vojne« itd.- Ljudje so seveda tudi med vojno brali časopise in revije ter poslušali radio, čeprav je vsakdo vedel, da so sporočila cenzurirana, prilagojena potrebam lastne vojaško- in politično-propagandne koncepcije.

Celovit sistem politične propagande se je razširil tudi v okupirane dežele. Skoraj nikjer okupatorskim dejavnikom ni bilo treba graditi tega sistema čisto od začetka: temelji so bili postavljeni že prej. Nemci in nemčurji, ki so živeli v določeni deželi, so že v letih pred vojno poskrbeli za bolj ali manj solidno organizacijsko-politično osnovo tega delovanja pa tudi za povsem konkretne politično-propagandne aktivnosti. Še zlasti je veljalo to za dežele, kjer je bilo Nemcev dosti, sile, ki naj bi se postavile po robu »peti koloni«, pa niso bile dorasle hitlerjevski organizaciji, moči in napadalnosti. To je veljalo tudi za Slovenijo, Češko, Vojvodino... Tako so na Štajerskem in Gorenjskem vso vojno delovali propagandni dejavniki, ki so se opirali tako na upravno-politične strukture (die Zivilverwaltung) kot na politične organizacije (Kärntner Volksbund, Steirischer Heimatbund, Kulturbund). Medtem ko je na Štajerskem le izhajal tudi dvojezični Štajerski gospodar, pa je na Gorenjsko prihajal le koroški Karawanken-Bote.⁹ Kar zadeva radio, Slovenci tako in tako niso smeli imeti radijskih sprejemnikov. Po večjih krajih je tudi pri nas obstajalo javno ozvočenje, ki je prenašalo poročila in glasbo, seveda v nemščini. Obstajale so še različne druge oblike informativne dejavnosti.¹⁰

Kolikor je mogla, je nemška politična propaganda stegovala svoje tipalke in lovke tudi v času vojne v nevtralne, v nenaklonjene in seveda tudi v sovražne države. Uspehi so bili dokaj različni. Marsikje so Nemci uspeli prepričati bodisi posameznike bodisi določene grupacije. Ponekod je ta propaganda poskušala strašiti (npr. s strašnim tajnim, čudežnim orožjem, ali pa z nevarnostjo boljše vizma, katerega naj bi lahko obvladal le nacizem), drugod spet se je dobrikala in ponujala zavezništvo (npr. Arabcem proti skupnemu judovskemu sovražniku ali pa Ircem proti Angležem) itd.

Še zlasti je Goebbels intenziviral propagandne aktivnosti v sklepni fazi vojne, ko je postal glavni strateg in ideolog totalne vojne.¹¹

Opazovalci dogajanja v Nemčiji, ki je izgubljala vojno s premočnimi sovražniki, so opazili tudi naslednji fenomen: čim bolj razrušena je bila, čim bolj je bila omajana njena gospodarska in vojaška moč, bolj glasno in bolj sugestivno je zvenela prop-

⁹ Ljudje so mu pravili kar »Čez Karavanke letel bote.« Časopis je bil znan kot lažniv in Slovencem sovražen, zato ga na Gorenjskem ni nihče bral, razen seveda Nemcev in nemčurjev.- Še pripomba o Štajerskem gospodarju. Njegova »dvojezičnost« spominja na vse tisto, kar profesor Rudi Rizman piše o tematiki jezikovnega potujčevanja neruskih narodov v nekdanji Sovjetski zvezi. Slovensko in nemško besedilo sta bila tu in tam kar pomešana ipd. (30 – 382-395)

¹⁰ Tako so npr. tudi v naših krajih obstajale velike stenske ali pa na posebna stojala pritrjene zastekljene vitrine z zemljevidi Rusije. Trenutna frontna črta je bila označena s številnimi bučikami, na katerih so bile nemške zastavice. Vsak dan je uslužbenec odklenil vitrino in pomaknil zastavice naprej v globino Rusije. Tako je šlo do Moskve, Leningrada in Stalingrada... Potem so zastavice ostale nekaj mesecev tam, kjer so bile. Neko noč so vitrine izginile.

¹¹ Še posebej značilna prireditev v tem okviru je bilo veliko zborovanje v berlinski Športni palači, dne 18. februarja 1943. Goebbels je imel mojstrski govorniški nastop pred dvajset tisoč ljudmi, katere je s svojo izjemno retoriko pripeljal do tega, da so navdušeno vzdikali totalni vojni in vsem ukrepom, ki jih je predlagal. (29 – 316-320)

aganda, ki jo je do zadnjih možnosti vodil in vsebinsko usmerjal Goebbels. Kot da bi malega doktorja spodbujala in krepila sama katastrofa. ...

Peto obdobje nacistične propagande se začne 1. 1945, po porazu Nemčije in nacionalsocializma. ...¹² Ali bo nacistična propaganda skupaj s hitlerjevsko politiko in ideologijo propadla in brez sledu izginila, ali pa bo živela ali vsaj životarlila naprej v tistem, kar se bo v Nemčiji in drugod imenovalo neofašizem, neonacizem, fašistoidnost? Dogaja se prav to drugo.

In še nekaj: iz izkušenj in koncepcij nacističnih političnih propagandistov, še zlasti Goebbelsa pa tudi samega Hitlerja, se učijo in se bodo učili v naslednjih desetletjih kar se da različni politični propagandisti in agitatorji, tako tisti, ki zastopajo avtoritarno dogmatično indoktrinacijo (tega ali onega totalitarizma oziroma diktature), kot tisti, ki se ukvarjajo z mehko, »demokratsko« manipulacijo (v politično pluralnih, demokratičnih družbah). ...

Nacistični govorniki

»Na začetku je bila beseda.« To je naslov enega izmed poglavij v monografiji o Goebbelsu Viktorja Reimana.

Govorništvo je bilo v prvi fazi uveljavljanja in razvoja nacionalsocializma odločilna politična in propagandna dejavnost. »Srž fašistične propagande je govor v javni dvorani. Podoben je komandantovemu govoru enoti in predstavlja ogrodo je uradnega komuniciranja vojaške moške družbe ali družb, ki so podobne vojaškim. Vsak komandir voda, komandir čete, komandant brigade, poveljujoči okrožja, vsak kandidat za pokrajinsko ali državno skupščino – prav vsi so nenehno govorili. Napisana beseda je imela šele drugotni pomen; nacisti so imeli radio na voljo šele po prevzemu oblasti. ...¹³ S to ugotovitvijo začne svoje razglabljanje o mestu retorike v nacistični politični propagandi globinski sociopsihološki analitik K. Theweleit.

Za predmet, ki ga obravnavam, je nadvse važna podmena, katero je treba upoštevati tudi kot specifični aspekt pri interpretiranju nacističnega »kulta osebnosti« (še posebej »kulta osebnosti« Adolfa Hitlerja): »Raziskovanje fašističnega govora kot Hitlerjeve ali Goebbelsove retorike izkrivlja njegovo pravo podobo. Vsi fašistični fenomeni so skupinski, večplastni, so fenomeni organizacije. Seveda je Führerjevo podobo treba motriti z vidika fašizma: vse tisto, o čemer razpravljam v tej knjigi, je mogoče najti v delu *Mein Kampf* ali pa v Hitlerjevih govorih. Hitler torej ni neki poseben monstrum, pač pa je najbolj eklatanten primer možavojaka – takšnega od 1. 1918 dalje.«¹⁴

Psihologistično ali pa zgodovinsko poosebljanje Goebbelsa ima – po Theweleitu – povsem isti rezultat. Tudi on ni kaka »čisto posebna zver«, temveč je predvsem tipičen in izrazit možavojak stranke.¹⁵

¹² Skoraj vsi avtorji, ki pišejo o nastanku, razvoju in spreminjanju nemške nacistične politične propagande, upoštevajo pri periodizaciji tega predmeta naslednje časovne »mejnike«: 1. nastanek stranke, 2. prihod Goebbelsa na čelo strankine propagande, 3. vzpon nacistov na oblast, 4. začetek vojne, 5. poraz. Nekateri pisec koncipirajo glede na te »mejnike« štiri obdobja oziroma faze razvoja nacistične propagande. Sama se pridružujem tistim, ki menijo, da obstaja še nekakšno peto obdobje, v katero sodijo vsi povojni direktni in indirektni vplivi nacistične propagande tako v Nemčiji kot drugod po svetu, povsod pač, kjer nastopajo avtoritarna, totalitarna gibanja, organizacije, režimi.

¹³ 37/III - 109

¹⁴ Prav tam – op.

¹⁵ Pomensko blizu temu sporočilu je opozorilo Rogerja Manvella in Heinricha Fraenkla – seveda v povsem drugi zvezi: »... Avtorja (teh) knjig (o nacističnih prvakh) nasprotujeva senzacionalističnim razlagam, po katerih naj bi bili Hitler, Göring, Goebbels in Himmler kratko malo »pošasti« - izraz so na veliko uporabljali v poljudnem tisku, da bi postavili pregrado med temi močno osovraženimi ljudmi in nami samimi in nas s tem lepo pomirili. Resnica je namreč taka, da so se te »pošasti« in njihovi tovariši dokaj časa svobodno gibal ne samo v nemški, temveč tudi v evropski družbi. Ljudje so jih imeli radi ali ne, jih prezirali ali se jih bali, jih sprejemali v svoje kroge ali se jim izogibali, skratka, do njih so imeli tak odnos, kakor do drugih politikov, diplomatov in vojakov.« (21 – 6) Ali nas ne spominja to besedilo na polpretekle scene stiskanja rok in prijaznega kramljanja evrop-

Fašistični oziroma nacistični govornik je oblikoval, tvoril množico, svojevrstno skupino ljudi, s katero se je na koncu 19. in na začetku 20. stoletja ukvarjala Massenpsychologije G. Tardeja, G. Le Bona, S. Sigheleja in drugih psihologov ter filozofov. Ta množica in posameznik v njej sta v situacijah retorične dejavnosti, s katero se tu ukvarjamo, postajala svojevrsten objekt, svojevrstna socialno-psihična realiteta. Nekateri pisci so poenostavljeno pisali o množični, masovni duši. Takšna duša je pomensko blizu temu, kar je kulturolog in filozof José Ortega y Gasset opisoval kot človeka-maso, človeka-množico (ta je kot teoretični interdisciplinarni pojem vsebinsko v marsičem predhodnik psihološko-politične kategorije »avtoritarni karakter«, ki se bo v naslednjih letih uveljavila v raziskovanjih freudo-marxistov ter frankfurtske šole).¹⁶ To množično anonimnost, brezosebnost in ničnost je, kar zadeva samo »božanstvo« naczizma, Hitlerja, domiselno karakteriziral Denis de Rugemont: »Oglušujoči učinki, katere je sprožil njegov nastop v tem stoletju, so dobro poznani; toda če jih razčlenimo, ne najdemo v njih niti najneznatnejše osebne sledi njegove osebnosti. Obstajal je v omenjenih učinkih – in nič več. Dokazati, da ga sploh ni bilo, ne bi bilo težko: nepoznan oče, izginulo truplo, nedoločna in protislovna pričevanja tistih, ki so se mu približali ali mu služili... Samó katastrofa 20. stoletja priča o njegovi dejanskosti...«¹⁷ To je tudi paradoks nacističnega govornika v živo, paradoksnost »kulta osebnosti«, ki je zgrajen predvsem v mediju neposredne retorike: ko se besede porazgube, utihnejo, ko izginejo iz sfere občutenja, zaznavanja in svežega spomina – tudi govornika in njegovega »kulta« (te socialno-psihične politične iluzije) ni več...

Toda vrnimo se k Ortegi y Gassetu:

»Vseposvobod je privrel na dan človek-masa, ... tip človeka, ki je narejen na hitrico, postavljen na nič drugega kot na nekaj revnih abstrakcij in prav zategadelj enak od enega konca Evrope do drugega. Njemu dolgujemo klavrn videz dušljive enoličnosti, ki ga privzema življenje na vsej celine. Ta človek-masa je človek, iz katerega so poprej stresli vso njegovo zgodovino... Bolj kot človek je samó nekakšen človeški oklop, ki ga sestavljajo sama idola fori...«¹⁸

Če idejo španskega misleca apliciramo na nacionalsocialistično (in moda še katero totalitaristično) govorniško prakso, takoj vidimo, da je ta opis nadvse posrečen: gre za nekaj, kar je »narejeno v naglici« - to je »slaba neskončnost« improvizacije, tudi če gre za »natančno pripravljanje« govornikov; »nekaj revnih abstrakcij« pomeni dogmatični nedomišljeni ideološki abstrakcionizem, ki velja tako za fašizem in nacizem kot za komunizem oziroma stalinizem; gre za »enakost« od enega konca celine do drugega in za »dušljivo enoličnost«, torej za tiste težnje in momente monolitizma in egalitarizma, ki so v največji meri značilni za populistična gibanja in organizacije ter družbene strukture, ki se z njimi povezujejo; nekaj, kar je ostalo brez svoje stvarne zgodovinske in civilizacijske utemeljitve in je potemtakem izgubilo ali zavrglo svoj osmišljajoči zgodovinski spomin, je običajno že pripravljeno za recepcijo kake nadomestne, skonstruirane ideologije oziroma politične mitologije, kot je bila npr. italijanska fašistična ali nemška nacionalsocialistična arijsko-rasistična.

Nacistični govorniki, propagandisti, so torej pridobivali »duše«, ustvarjali »človeka-maso«. Theweleit posrečeno pripominja, da je bilo skoraj neogibno, da je novega nacionalsocialista ustvaril oziroma naredil govornik-prerok. Tudi v

skih in ameriških politikov in diplomatov z ljudmi, ki so s svojim političnim in vojaškim delovanjem v »balkanski norišnici« bili v marsičem podobni nekdanjim nacističnim veljakom.

¹⁶ S freudo-marxizmom mislim predvsem na povezovanje historičnega materializma s freudovsko analitično globinsko psihologijo, s čimer so v dvajsetih letih začeli Siegfried Bernfeld, Wilhelm Reich in Erich Fromm; kar pa zadeva dejavnost pripadnikov »frankfurtske šole«, so se od začetka tridesetih let dalje s to problematiko ukvarjali Erich Fromm, Theodor Wiesengrund Adorno in Max Horkheimer.

¹⁷ 31 – 181 K tej publicistični razlagi bi bilo mogoče marsikaj pripisati tudi z vidika znanosti, še posebej psihologije (npr. iz tematike družbene amnezije).

¹⁸ 25 – 217

nacional-socialističnih romanih se novi, sveži nacisti največkrat rojevajo v situacijah, ko se osebnostna duševna veličina govornika dotakne množice in jo osvoji. V prenapolnjenih dvoranih in na zborovališčih na prostem so se nacional-socialistični govorniki polaščali ljudi, obvladovali njihova prepričanja, nazore, voljo. Tudi v Goebbelsovem kratkem romanu Michael, nemška usoda na listih dnevnika, (napisanem leta 1921, izdanem pri nacional-socialistični založbi Eher-Verlag leta 1929) se zgodi isto. Skoraj noben interpret nacističnega govorništva, še posebej pa Goebbelsove osebnosti ter politične aktivnosti, ne more mimo tega besedila:

»... Sedim v dvorani, v kateri nisem bil še nikoli. Med popolnoma tujimi ljudmi. Največ jih je v revnih, oguljenih oblekah. Delavci, vojaštvo, častniki, študenti. To je nemško ljudstvo – po vojni. Komajda se zavem, da je tam spredaj začel nekdo govoriti, najprej počasi in negotovo.

Tedaj pa – kot bi strela udarila, planejo njegove besede kvišku. Kakor da ga je obsijala luč. Prislulnem. Vsega me prevzame. Čast? Delo? Zastava? Kaj slišim? Ali so še takšne zadeve med temi ljudmi, ki jim je Bog odtegnil svojo dobrotno roko?

Poslušalci zažarijo. Upanje prešine pepelnatosive obraze. Nekdo stiska pest. Drugi si briše potno čelo. Star častnik ihti kot otrok.

Mrazi me in hkrati sem vročičen. Ne vem, kaj je z mano. Kot da slišim grmenje topov. Nekaj vojakov plane pokonci in vpije hura! Toda ljudje jih niti ne opazijo. Mož tam spredaj pa govori naprej in vse, kar je doslej brstelo v meni, dobiva določeno obliko.

Razodetje! Razodetje! Nekdo viliti zastavo.

Ljudje okoli mene niso več neznanci. Moji bratje so. Grem do odra in se zagledam možu v obraz.

To sploh ni govornik! Prerok je!

Pot mu lije s čela. Iz bledega, sivkastega obraza mu žarijo oči. Pesti ima stisnjene. In besede grmijo iz njega, stavek za stavkom, kakor poslednja sodba.

Ne vem, kaj naj počnem. Zdi se mi, da sem ob pamet.

Zavpijem hura! Dozdeva se mi, da se zaradi tega nihče ne čudi.

Mož na odru me za hip ošine s pogledom. Njegove modre oči me ožgejo kot ogenj. To je ukaz!

Tako mi je, kot da sem se na novo rodil.

Zdaj vem, kam drži moja pot. Pot dozorevanja. Zdi se mi, da sem kot pijan.

Spominjam se samo še tega, da mi mož stiska roko. Dosmrtna zaobljuba.

In moje oči se srečajo z njegovima velikima modrima zvezdama.«¹⁹

Prisotni smo bili pri avtoritarni moški seansi... Delavci, vojaki, oficirji, študentje... V igri so bile takšne zadeve kot Čast, Delo, Zastava... Toda tu ne velja Hamletovo dvomovstvo: »Words, words, words.« Prerokove-govornikove besede so razodetje, so torej več kot stvarnost. Razodela se je avtoritarna zapoved – kot novo rojstvo in kot zaobljuba do smrti. Pri nacional-socialističnem govorniku ni treba pričakovati večjih, izrazitejših razumskih ambicij. Mišljenje, intelektualna plat je v glavnem podrejena čutni in čustveni plati. Ni nujno, da doživlja ekstazo govornik; lahko jo le igra, simulira; toda poslušalec mora biti v transu, v stanju iracionalne ekstatičnosti. Za neprizadetega, ravnodušnega poslušalca bi pravzaprav morali ugotoviti, da je odsoten. Udeleženca v situaciji avtoritarnega, hipnoidno-sugestivnega govora imata svoji nedvomni vlogi: govornik mora dokazati, da je voditelj, da je sposoben obvladati poslušalčevo osebnost; poslušalec naj bi se povzpел do nove ravni bivanja, do novega družbenega in svetovnega nazora, kar ga seveda globoko emotivno pretrese; gre za občutje usodnega eksistencialnega premika.

Voditelj je voditelj predvsem zaradi tega, ker govori. In ljudstvo posluša, vpija vase besede. Ljudstvo je za nacistično ideologijo in propagando močno razširje-

na lastna skupina. Vse razlike v mnenjih in stališčih naj bi bile presežene v smeri enotnosti, celote. Če se poslušalec odpre govornikovemu sporočilu oziroma razodetju, dojamne nujnost, da morajo biti vsi – delavci, častniki, vojaki, študenti – eno... Nationalsocialistični govornik ni dopuščal, da bi bili njegovi poslušalci le sprejemalci sporočil – in nič več. Nagovarjal jih je, izzival, spodbujal, naj se zatečejo v varstvo voditelja; četudi v podrejenem položaju, bodo na boljšem: nič jih ne more več ogroziti in premagali bodo svojo trpnost, odrinjenost na obrobje; avtoriteta voditelja zagotavlja ostvaritev hierarhičnega sožitja »ljudske skupnosti«.

NSDAP je imela veliko število dobrih govornikov. V prvih letih obstoja gibanja oziroma stranke so se uveljavljali bolj ali manj naključno, nenačrtno – kdor je bil sposobnejši za ta način boja, je pač govoril. V obdobju boja za oblast sta Hitler in Goebbels prešla na sistematično izbiranje, usposabljanje in razporejanje govornikov, sama pa sta nastopala na največjih in najpomembnejših prireditvah. V obdobju, ko so bili na oblasti, so nacisti do kraja izpopolnili sistem usposabljanja, rangiranja in usmerjanja govornikov. Imeli so trinštirideset zavodov za vzgojo govornikov. Vsako vodstvo gaua je skrbelo za svojega, Goebbelsov centralni urad pa za vse skupaj. Osebe, ki so se odločile za spoštovani poklic govornika (bili so skoraj izključno le moški), so se lahko potegovala za tri stopnje diplom: za moštvenega, za okrožnega in za državnega govornika. Vsi ti tako imenovani strankini govorniki so bili sproti obveščeni o čem in kako je potrebno govoriti. Direktivna gradiva so bila zelo natančno dokumentirana.

Govorniki so predstavljali elitni odred NSDAP za informativno-politično dejavnost. Kolikšen obseg je zavzelo politično govorništvo v Tretjem Reichu, se zavemo, če pomislimo, da je l. 1940, nakljub racionalni organiziranosti, načrtovalo turneje govornikov štirideset organizatorjev.

Vsi nacistični govorniki so imeli dva velika vzornika: samega Führerja in seveda Goebbelsa. Pri teh dveh naj bi se vsi drugi učili – telniške in vsebine, psihologije in politike, izpovedovanja idej in izražanja čustev...

Medtem ko je v času vojne zaradi hudih obremenitev, stresov in bolezni Hitlerjeva govorniška zvezda, ki je svetila vse od l. 1919, začela zalajati, pa je mali, pohabljeni mož kot govornik zdržal prav do konca. Führerja po letu 1941 ni bilo več mogoče nagovoriti za javen, neposreden govorniški nastop. Izogibal se je ljudi, ki so vedno bolj občutili tegobe in grozote vojne. Prav nasprotno pa je Goebbels naravnost iskal stike z ljudmi, z žrtvami vojne, z nesrečniki, ki so vse izgubili v bombnih napadih, z delavci, ki so garali po tovarnah v zmeraj slabših življenjskih razmerah... In prav na koncu, 19. aprila 1945, na predvečer Hitlerjeva rojstnega dne, ko se je že odločil za samomor in za umor cele svoje družine, je še zadnjikrat demonstriral brezhibno govorniško stvaritev.

Goebbels je imel več lastnosti, potrebnih za uspešno govorništvo: izreden govorni organ, primerno gestikulacijo rok, ki jo je še izpopolnjeval, izrazite »zgovorne« oči in zanimiv obraz, ki je bil lahko šarmantno nasmejan, resno slovesen, sočustvujoč, žalosten, sarkastično skremžen, besen kot huda ura... Bil je tudi obsežno splošno in solidno humanistično, literarno in filološko izobražen.

Naj na kratko povzamem in sproti komentiram primerjavo Hitlerjevega in Goebbelsovega govorništva na osnovi opisa te tematike v monografiji o Goebbelstu V. Reimanna.²⁰

Goebbels je kot govornik v nekaj ozirih prekašal Hitlerja – še posebej s kakovostjo glasu in s telnično dovršenostjo. Občinstvo je znal natančno oceniti in predvideti njegova reagiranja. Z emocijami poslušalcev je uspešno manipuliral. Mimiko in gestikuliranje je obvladal kot kak igralec. Seveda tudi Hitler ni bil slab »praktični psiholog« in njegove igralske sposobnosti tudi niso bile bistveno slabše od Goebbelsovih. Pač pa je bil Hitlerjev jezik revnejši. Hitler je poleg

²⁰ 29 – 102 i.d. Zanimiv premislek tega beremo tudi v knjigi Klici slovenskega publicista in gledališčnika prof. Mirka Malmiča.

strokovnih knjig in Karla Maya le malo bral, Goebbels pa je bil načitan in njegov jezik je bil bogat ter ustvarjalen (sam je namreč domislil marsikatero izvirno izrazno možnost). Zmeraj je govoril jasno in sistematično, kar bi bilo o Hitlerju mnogo težje, če že ne čisto nemogoče trditi. Mojsstrsko je obvladoval povezovalne besede, ritma ter geste. V tem je »utopljenec« v modrih očeh gotovo presegal svojega malika. Reimann je pritrdil tistim ocenjevalcem, ki so videli v Goebbelsu okretnega mečevalca, v Hitlerju pa okornega, a močnega drvarja; Goebbelsovi gibi so bili prožni in lahkotni, Hitlerjevi odsekani in surovi; vzdušje pri Goebbelsovih govorih naj bi bilo pretežno notranje napeto, provokativno, pri Hitlerjevih pa moreče resnobno in celó grozeče; Goebbels je bil neprekosljiv, kadar je bilo treba nasprotnika ironizirati, sramotiti, retorično izničiti, Hitlerjeva »specialiteta« je bila prav avtoritarno razodetje, iracionalno čustveno zavezanje poslusalcev.

Govornika naj bi se razlikovala tudi kot lažnika: Hitler naj bi bil lažnivec že po svoji naravi, medtem ko je Goebbels menda lagal najpogosteje iz oportunizma in konformizma. Izdelal si je nekakšno teorijo o resnici, kakršno potrebuje propagandist. Glede na to naj bi propagandist lahko zamolčal resnične vesti, katere bi njemu oziroma njegovi strani bile v škodo, hkrati pa naj bi si lahko celo izmislil za svojo stran koristne informacije.

Hitler je tudi teoretiziral o resnici in pravici v zvezi s propagando in govorništvom. Že v delu *Mein Kampf* je bil povsem jaseh: »Propaganda ne sme raziskovati resnice objektivno in je tudi ne prikazovati v skladu s teoretičnimi pravili o pravičnosti, kadar bi bilo to ugodno za drugo stran, temveč mora postreči samo s tistim vidikom resnice, ki je ugoden za njeno lastno stran... Kakor hitro bi naša propaganda le najrahlje namignila, da je le kanček pravice tudi na sovražnikovi strani, smo s tem ustvarili osnovo, na temelju katere bi bilo mogoče podvomiti o pravičnosti naše lastne strani.«²¹

Takšna »spoznavnoteoretična« osnova pove vse o resnicoljubnosti Hitlerjevega govorništva. Govoril je črno-belo: hvalil, poveljeval in branil vse vidike lastne pozicije, in grajal, omalovaževal ter napadal vse, kar je imel za sovražno. Pri tem ni poznal mere.

Prav v nemškem nacističnem govorništvu je bila tudi maksimalno prisotna raznovrstna demagogija. Že starim Grkom je beseda »demagogos« pomenila voditelja, ljudskega govornika, osebo, ki zna prepričljivo spregovoriti someščanom, množici. Nacionalsocializem je vzgojil, izšolal, politično uveljavil in tehnično opremil tisoče demagogov...

Morda najbolj izrazita komponenta nacionalsocialistične demagogije je bila vseskozi nacionalna oziroma nacionalistična demagogija. Nemštvo je kovala v oblake, medtem ko ga je dejansko pehala v katastrofo. Velike patriotske besede, vznesene fraze o veličini in večnosti nacije je kombinirala z ekstremnim šovinizmom ter revanšizmom. Ti dve poziciji pa vedno lahko pomenita predvsem spore in konflikte z drugimi narodi in nacionalnimi državami.

Z nacionalno oziroma nacionalistično demagogijo se tesno povezuje rasna demagogija. Mit o arijski rasi, o čistem, severnjaškem, nepokvarjenem nemštvu se je v govorih povezoval z brutalnimi, povsem iracionalnimi napadi na manjvredno judovsko raso, ki kvari, inficira, razkraja in še drugače ogroža Nemce, arijce, svetlolase in modrooke Hiperborejce. Ta demagogija v politični ideološki propagandi je postavljala špansko steno, za katero je potekal pošastni milijonski genocid nad Judi. Ta demagogija je motivirala in stimulirala ljudi, ki so se tako ali drugače angažirali pri »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« in pri podobnih »projektihi«, kateri so zasedali tudi manjvredne in tudi nečiste Slované (te naj bi, npr., že ime Slované, der Slawe, oziroma suženji, der Sklave, izdajalo, kaj pravzaprav so; govorniku se je bilo treba le »zmotiti« in se ob tem namuzniti...).

Tako kot nacionalna se je tudi rasna demagogija v veliki meri manifestirala kot skrajno agresivno hujškaštvo – proti drugim ljudem, »podljudem«. Socialna demagogija je bila v nacionalsocialistični politični propagandi močno opazna, kar je bilo delno že prikazano.

Nekateri interpreti nacizma so opozarjali na tri njegove družbeno-strukturne ravni. Čeprav je ta razlaga poenostavljena, vendarle vsebuje dobro mero resnice in pojasnjuje marsikaj tudi v zvezi s tovrstno demagogijo.

Gornja raven je raven buržoazije, konkretno predvsem tudi nemškega finančnega kapitala, nemške velike industrije. Srednja raven je »poševna ravnina«, po kateri se pripadniki srednjih slojev (drobne buržoazije, malomeščanstva ipd.) poskušajo povzpeti na gornjo raven. Družbene grupacije v tej domeni so socialno-ekonomsko nestabilne, kar zadeva politično in idejno usmeritev, pa protislovne in negotove. Spodnja raven je raven proletariata, delavskega razreda.

Po razlagi omenjenih interpretov je glavnina NSDAP in njenih somišljenikov ter volilcev bila s srednjega nivoja (iz tega dela družbe je izšla velika večina nacističnih aktivistov, funkcionarjev in voditeljev, tudi najvišjih). Stranka se je vseskozi bojevala predvsem za koristi in interese gornjega nivoja, tj. nemškega kapitalističnega razreda oziroma velekapitala.²² Navzven, v javnem življenju, se je stranka »legitimirala« - s svojim imenom tudi kot delavska in socialistična, z rdečo zastavo (s kljukastim križem) ter s praznovanjem prvega maja.

S socialno demagogijo se tesno povezuje delovna demagogija. Nacionalsocialistični govorniki so imeli polna usta vseh mogočih pohval dela, delavnosti, delavnih ljudi. Šele Hitler naj bi izbojeval v Nemčiji častno mesto delu in delavcu.... Ta demagogija je poskušala prikriti ogrožanje dela in delovnih rezultatov nemških ljudi z agresivno, militaristično politiko. Bila je tudi dimna zavesa pred grozljivo realnostjo dela v nemških koncentracijskih taboriščih.

Nacionalsocialistično govorništvo se je v veliki meri posluževalo tudi generacijske demagogije. Nemško mladino je režim sicer pripravljajal za klavnico nove osvajaalne vojne, toda govorniki so ji obetali sijajno prihodnost. Nacionalsocializem se je, podobno kot vsa druga totalitarna gibanja, razglašal za usmeritev neobremenjene mladosti in radikalne obnove.

Omeniti kaže še komponento mirovniške demagogije. Izrazito nasilni, izsiljevalski in militaristični nacionalsocialistični politični vrh je svojo agresivno politično in vojaško prakso kombiniral s slepilnimi miroljubnimi in spravljivimi potezami. Hitlerjevi in drugi govori so bili polni pritožb nad napadalnostjo drugih držav in narodov. Vse napadene in okupirane države so si bile same krive: dvolično so se obnašale do Nemčije, jo žalile, izzivale, napadale, izkoriščale njeno širokosrčnost itd. Treba jih je bilo posvariti, kaznovati, naučiti pameti... Imeniten primer te zvrsti demagogije je bil koncept totalne vojne, ki ga je Goebbels zasnoval l. 1943. V svoji kampanji je minister totalno vojno predstavil kot najkrajšo vojno, kot nekakšno bližnjico k miru.

Nacistična propaganda in filmska produkcija

O vlogi filma in filmske proizvodnje v nacionalsocialistični propagandi je treba razpravljati posebej že zavoljo tega, ker je bil čas vzpona fašizma in nacizma obenem tudi čas vzpona filma. Od novega medija obveščanja, komuniciranja in umetniškega ustvarjanja, ki se je v vseh ozirih hitro izpopolnjeval ter krepil, je bilo mogoče pričakovati vedno večje dosežke tudi na področjih družbenega, kulturno-prosvetnega in idejno-političnega angažiranja ljudi.

V prvi polovici dvajsetih let je v pisarno manj znanega gledališkega režiserja v enem poreskih mest vstopil »mlad mož v čisti in zlikani, vendar oguljeni obleki,

²² O povezanosti Hitlerja z nemškim velekapitalom, o financiranju nacistov iz tujine ipd. gl. knjigo, Pool, James – Suzanne Pool, *Od kod Hitlerju denar?*, 1982.

z žgočimi očmi in udrtim obrazom, s šepavo hojo, kakor da bi imel leseno nogo, in ga vprašal, ali bi ga lahko zaposlil kot pomočnika režiserja ali mu dal kakršnokoli delo v zvezi z gledališčem. Zatrnil mu je, da tudi sam poskuša pisati igre in da bi rad postal režiser ali vsaj sodeloval pri režiji, da se piše Goebbels in da dotlej še ni imel izkušenj z gledališkim delom...²¹

Seveda ga niso potrebovali... Kot iskalcu službe v različnih uredništvih in umetniških ustanovah se mu je to zgodilo večkrat.

Najverjetneje je imel Goebbels že takrat rad gledališče, čar odrske iluzije, čudež besede, geste, mimike, pogleda... Zelo mogoče je, da je bil tedaj že tudi ljubitelj kina, filma, čarovnjak na platnu in v zvočnikih... Na kako zaposlitev pri filmu kajpada tudi ni mogel računati.

Ko se je v naslednjih letih do kraja resno, prav fanatično angažiral v politiki, je seveda prav s tega – političnega zornega kot motril tudi umetnosti, ki jih ustvarjajo igralci, režiserji, scenografi, kostumografi, dramaturgi, dramatiki, scenaristi...

Zanimiva ilustracija Goebbelsovega odnosa do umetnosti, ki naj bi ga najbolj privlačila, to je do filma, je dogodek iz leta 1930 (seveda je takšnih in podobnih dogodkov tista leta bilo v Nemčiji nešteto). V kinu Mozart na Nollendorfplatzu v Berlinu so predvajali hollywoodski film Na zahodu nič novega po romanu Erica Marie Remarque. Veliki pisatelj obsoja vojno, pobijanje ljudi; zavrača lažno patriotično demagogijo. Za posameznega človeka je največja dobrina življenje, najhujša nesreča pa nesmiselna smrt za dobičke bogatašev in igrice politikov. Goebbelsa je lahko takšno sporočilo le razjezilo: kupil je veliko število vstopnic, da so člani SA pri predstavah razgrajali, šikanirali druge gledalce, spuščali bele miši iz škatel, metali smradne »bombe«; pred kinom so rolneli organizirani demonstranti; Goebbles je v Angriffu napadel »umazani film«, češ da »blati junake, ki so padli za domovino«. Po petih dneh so morali film umakniti s sporeda; tudi policija namreč ni mogla zagotoviti njegovega predvajanja... Bodoči »minister za propagando in narodno prosveto« je zmagal in hkrati pokazal, da pred »judovsko in marksistično asfaltno demokracijo« ne namerava popuščati... Kaj je zares mislil sam, seveda niti ni pomembno; machiavellistični politik mora biti za vsak (takšen) primer stabilen homo duplex.

Seveda glavna pozornost propagandistov ni veljala umetniškemu filmu – vsaj v času boja za oblast gotovo ne.

Goebbels si je, še preden so se polastili nacisti oblasti, prizadeval vpreči film v voz svojega oziroma strankinega politično-propagandnega delovanja... V predvolilni kampanji l. 1932 je imel pred filmsko kamero desetminutni govor; ta zvočni film so prikazovali ob večerih na trgih v večjih mestih. Tudi lastniki kinodvoran so – četudi mnogi neradi – predvajali ta film.

Ko so se nacionalsocialisti l. 1933 polastili oblasti, se je Goebbles začel ukvarjati z uveljavljanjem svojih zamisli na vseh področjih obveščanja, komuniciranja, kulturno-prosvetnega delovanja... Še posebej je pohitel s kontaktiranjem in z različnimi pobudami v domeni filmske produkcije. Le štirinajst dni po vzpostavitvi ministrstva za propagando in narodno prosveto je povabil pomembne filmske umetnike in poslovneže v hotel Kaiserhof, da bi jih obvestil o načrtih nove oblasti v filmski politiki, in jih povabil k sodelovanju. Ob tej priložnosti je posebej poudaril, da bo zagotovljena svoboda umetniškega ustvarjanja, načrtovali pa je več ukrepov, ki naj bi obvladali krizne razmere v nemškem filmu. Da bi skeptične filmarje opogumil, je omenil, da ima najraje Oklopnico Potemkin, Ano Karenino (z Greto Garbo), Upornika režiserja Luisa Trenkerja in Nibelunge Fritzja Langa. Tako se je poklonil malo na levo, malo na desno, malo domačemu in malo tujemu filmskemu ustvarjanju. Dal je vedeti, da nima nič niti proti ameriški niti proti sovjetski filmski proizvodnji; namignil je, da bo toleriral celo judovske umetnike (Fritz Lang je bil Jud in se je kmalu potem umaknil iz Nemčije v Ameriko).

Julija 1933 so ustanovili državno filmsko zbornico z desetimi oddelki: za proizvodnjo filmov; za raziskovanje problematike filma; za tehnične zadeve; za kratki in propagandni film; za distribucijo v Nemčiji; za distribucijo v inozemstvu; za kinodvorane in projekcijske naprave; za nekomercialno prikazovanje filmov; za splošne upravne zadeve; za kartoteko filmskih ustvarjalcev (noben minister za kulturo ni tako natančno spremljal umetniške dejavnosti in rasti vsakega gledališkega in filmskega ustvarjalca posebej; v času vojne je vse vrhunske umetnike odtegnil vojaški službi – skrbeli naj bi za visoko moralo prebivalstva, še posebej pa vojakov). V državno filmsko zbornico so se morale vključiti vse osebe, ustanove in podjetja, ki so imela karkoli opraviti s filmom.

Tudi v ministrstvu za propagando in narodno prosveto je obstajal poseben urad, ki je spremljal in preverjal vsak film – od ideje in scenarija do izgotovitve in odmevov v javnosti. Sam Goebbels se je kar pogosto angažiral pri posameznih filmih, bodisi da je predlagal zasedbe vlog bodisi da je dopolnjeval scenarij; z ustvarjalci je pretresal možne propagandne oziroma nazorske učinke, opozarjal na politične vidike ipd.

Le pol leta po ustanovitvi zbornice so sprejeli zakon o filmu. Ta je vpeljal cenzuro: posebna komisija je morala ugotoviti, ali je konkretni film v skladu z državnopolitičnimi, moralnimi, verskimi in nacionalsocialističnimi načeli ter stališči. Cenzurna komisija je vsak film uvrstila v eno izmed vrednostnih kategorij: »politično in umetniško posebej pomemben«, »politično in umetniško pomemben«, »politično pomemben«, »umetniško pomemben«, »kulturno pomemben«, »vzgojno koristen«. Cenzurna komisija je morala diferencirano preveriti in oceniti sliko, besedilo in glasbo. »Državni filmski dramaturg« je proučil in ocenil scenarij. »Državni filmski intendant« je moral prevzeti odgovornost za ustrezno umetniško in nazorsko raven določenega filma. Filmska kreditna banka je filme financirala, kajpada samo tiste, ki sta jih dramaturg in intendant priporočila oziroma odobrila... Kakorkoli že, nacistična politokracija je uveljavila trden aktivni nadzor nad kinematografijo in filmsko produkcijo.

Leta 1935 je minister organiziral mednarodni kongres o filmu. Na njem je osebno nastopil z govorom o vodilnih načelih nemškega filmskega ustvarjanja. Četudi se je lotil pripravljanja za ta govor nadvse resno, ni povedal nič izvirnega. Same znane teze: filmska tehnika se bistveno razlikuje od gledališke, vendar nekateri ustvarjalci v praksi glede tega še niso dovolj dosledni; filmska umetnost mora biti ljudska, popularna, v pozitivnem pomenu tega izraza – ustvarjati je treba za najširše občinstvo, za »ljudsko skupnost«; film mora biti par excellence aktualen tudi tedaj, kadar obravnava neko zgodovinsko, časovno odmaknjeno temo.²⁴

Hitler in Goebbels nista imela namena pretirano politično-nazorsko pritisniti na filmsko industrijo in na posamezne umetnike, razen seveda na Jude. Glede tega sta se kot resnična ljubitelja filma, kot prava zasvojenca »gibljevih slik« nedvomno razlikovala od ideoloških doktrinarnih dogmatikov, kot je bil npr. vodilni nacistični filozof Alfred Rosenberg, pisec Mita dvajsetega stoletja. Hitler in Goebbels sta se sicer zavzemala za angažiran nacionalsocialistični film, vendar sta bila proti posiljevanju filmov z grobo tendenčnostjo. Takšnih filmov je bilo relativno malo, če seveda ne upoštevamo filmskih izdelkov za povsem določene politične, ideološke in vojaške kampanje. Tendencia je bila običajno bolj ali manj spretno skrita, le redko banalno, neposredno eksponirana.

Oba nacistična prvaka sta se tudi obotavljala, ko je šlo za nacionalizacijo filmske industrije. Posamezne filmske družbe so bile izredno zapleteno organizirane in na najrazličnejše načine povezane s tujimi filmskimi distribucijskimi podjetji. Te povezave so pomenile zagotovljen izvoz, s tem pa tudi zaslužek. Goebbels ni hotel ničesar poslabšati, pač pa izboljšati: nemški filmi naj bi se čim bolj uveljavili

²⁴ Goebbels glede svojega filmskega teoretičnega znanja ni bil pretirano skromen. Zapisal je, da bo po vojni, ko se bo politično »upokojil«, napisal temeljno delo o filmski dramaturgiji, ki naj bi v svoji domeni imelo takšno težo, kot jo ima Lessingova Hamburška dramaturgija na gledališkem področju.

zunaj nemških meja. Minister je kajpada vedel, da izredno dopadljiv film, kakršen je bil v tisti dobi Plavi angel iz l. 1930 z Marlene Dietrich in Emilom Janningsom v glavnih vlogah, pomeni propagandno za Nemčijo in s tem za nacionalsocializem dosti več kot kopica propagandističnih izdelkov... Zato je podržavljanje filmskih družb potekalo polagoma, v skladu z realnimi okoliščinami.

Tudi sicer je Goebbels skrbel za obsežno in kakovostno filmsko propagando.

Filmski tedniki so bili že pred vojno, še bolj pa v vojnem času izredno ambiciozno izdelovani: občinstvu so poskušali predvsem v filmskem jeziku »odgovarjati« na trenutno aktualna vprašanja, dvome in skrbi. Prizadevali so si biti spodbudni in prav zato niso čezmerno omalovaževali moči in uspehov političnih in vojaških nasprotnikov. Goebbels je bil izredno zahteven glede dela vojnih poročevalcev: vsi posnetki so morali biti napravljeni v samem središču dogajanja; morali so biti najnovejši; morali so torej po najkrajši mogoči poti in z najhitrejšim prevoznim sredstvom biti poslani v filmski studio, kjer so izdelovali Wochenschau. Goebbels je ustanavljal posebne frontne propagandne enote, ki so bile usposobljene in opremljene za posamezne vrste nalog, tako za propagandne aktivnosti med vojaški na frontah kot za obveščanje nemške in tuje javnosti na vojaškem področju. Samo za distribucijo in prikazovanje tednikov in dokumentarcev je bilo na voljo približno petnajst tisoč specialnih filmskih vozil.

Münchenski kulturolog in komunikolog Otto Roeggele je na mednarodnem znanstvenem simpoziju o fašizmu in neofašizmu v Zagrebu l. 1975 interpretiral nekatere vidike nacionalsocialistične propagande na osnovi analize filma *Marš k Führerju*.²⁶

Film je nastal l. 1938, prikazuje pa pohod sedemindvajsetih skupin Hitlerjugenda (skupaj okoli dva tisoč mladincev, starih povprečno sedemnajst let) iz najrazličnejših smeri proti Nürnbergu. Odkorakali so iz najbolj oddaljenih krajev Nemčije, iz obmejnih področij; tisti iz Pomorjanskega so imeli pred seboj osem sto kilometrov naporene poti. Šli so z zastavami in bobni. Premagati so morali vse težave dolgega pohoda, da bi lahko videli in slišali Führerja. Med potjo so videli mnoge naravne lepote domovine, občudovali so kulturne spomenike in umetnine, spoznavali krajevne posebnosti... Kljub napornemu pohodu so bili mladi ob prihodu na cilj polni moči in volje.

Scenarij je napisala posebna delovna skupina Hitlerjugenda. Vse posnetke, tudi tonske, so napravili filmski profesionalci. Dramaturgija filma je bila zasnovana izrazito akcijsko (npr.: korakanje v »zaprti formaciji«, dinamično komuniciranje, zastave v vetru itd.), vendar je bila dovolj poudarjena tudi statična komponenta (npr.: Speerova »nacionalsocialistična arhitektura« dekoracije stadiona oziroma zbornega prostora, ki je ob živi besedi govornikov predstavljala vidno, okameno besedo).

V filmu *Marš k Führerju* je dramaturško realiziran celoten sklop vrednot, idej, izročil in čustev, ki jih je Hitler imel za nazorsko in eksistenčno jedro svoje politike: naravna navezanost ljudi na domovino; ljubezen naroda do svoje zgodovine in kulture; zavest in prepričanost o bogastvu in pestrosti nemških pokrajin; spoštljiv odnos do tako imenovanih pruskih kreposti – zvestoba državi in njemu voditelju, poslušnost, pogum, varčnost, dosledna poštenost in nepodkupljivost, želja po ostvaritvi nacionalne enotnosti vseh Nemcev v skupni državi.

Ta film je značilen in poučen dokument nacionalsocialistične propagande; je dokument o nacističnem »režiranju javnega življenja«. Hitler, Goebbels in drugi voditelji so si prizadevali ljudstvo, množice kar naprej angažirati. Ljudje so bili nenelno gledalci in udeleženci najrazličnejših javnih prireditev in predstav... Kako naj bi pod trajnim vplivom ideoloških dogem, propagandnih parol, bučnih skandiranj in bobnanj sploh mogli samostojno, kritično misliti?

Film je prikazoval neverjetno visoko motiviranost mladih za premagovanje naporov in uresničevanje zadanih nalog... Čez kako leto se je nemška mladina s

takšno – propagandistično ostvarjeno – motivacijo pognala z orožjem v roki v veliko krvavo avanturo osvajanja sveta.

»Zmagoviti pohod fašizma v Italiji in nacionalsocializma v Nemčiji ostane nerazumljiv vse dotlej, dokler v njegovo obravnavanje ne vključimo tudi vidika propagande, izkoriščanja manipulatorskih možnosti retorike ter množičnih medijev,« pojasnjuje Roegele.

Opozorimo tu še na nekaj nemških – denimo – umetniških filmov, ki so postali splošno znani zaradi svoje politično propagandne tendenčnosti.

M.A. Macciochi in J.M. Palmier sta na seminarju *Elementi za analizo fašizma* leta 1976 v Parizu v gradivu *Fašizem in film*²⁶ med filmi fašistične ideologije opisala dva nemška filma: *Metropolis*, ki ga je Fritz Lang posnel l. 1926, velja za filmskega predhodnika nacistične ideologije; Jud Süß, ki ga je Veit Harlan posnel leta 1940, je najstrašnejši, najbolj surov in najbolj mučen antisemitski film... Torej: najprej film, ki predstavlja začetek, uvodne idejno-estetske akorde; potem pa še film, ki predstavlja peklenski vrh, destrukcijo in nekrofilijo.

Kar zadeva samega ministra, se je osebno najbolj angažiral pri filmu *Ohm Krüger*. To je izrazit protiangliški film, ki ga je tudi režiral Veit Harlan, vlogo Krügerja pa je igral najbolj popularni tedanji nemški igralec Emil Jannings. Povsod v filmu je opaziti ideje »koscenarista« Goebbelsa: iz osebe Krügerja filmsko govori voditeljska avtoriteta Adolfa Hitlerja; Krüger grozi Angliji, češ, lahko je premagati Bure, ker jih je malo, ne bo pa kos velikim narodom, ki jo bodo uničili in tako osvobodili svet; »koscenarist« Goebbels je najbrž poskrbel tudi za to, da so angleška koncentracijska taborišča v Južni Afriki močno poudarjena, sam Winston Churchill pa prikazan kot pokvarjen, ciničen poveljnik enega teh taborišč.

Film *J'Accuse* se ukvarja s problematiko evtanazije. Poglavitno sporočilo filma je opravičevanje ubijanja telesno prizadetih ljudi; takšnega človeka se je treba usmiliti in ga usmrtiti. Film je nastal v povezanosti z neko gestapovsko kampanjo, v kateri so se zavzemali za pomor tako ali drugače težje fizično ali psihično defektnih oseb.

Filma *Esajev* Brandt in *Hitlejev mladeč Quex* sta tipična proizvoda iz ideološke delavnice Alfreda Rosebnerga in njegovih »zaslužnih umetnikov«. Prvi predstavi požrtvovalnega esajevca, drugi idealizira Hitlerjugend. Nekaj podobnega je Hans Westmar, katerega fabula se naslanja na zgodbo padlega nacističnega junaka Horsta Wessela, čigar mit je tudi koncipiral Goebbels.

Tu in tam je nastalo kaj kakovostnega celo v produkciji nacističnih propagandnih filmov. Režiserka Leni Riefenstahl je bila prepričana nacionalsocialistka. Uspelo ji je doseči neposredno Hitlerjevo pokroviteljstvo in se ji zato ni bilo treba ozirati na Goebbelsove muhe. Vrhunsko mojstrstvo je pokazala zlasti z dokumentarnima propagandnima filmoma *Zmagoslavje* volje (l. 1936) in *Olimpiada* (l. 1938). Prvi domiselno prikazuje nürnberski Parteitag l. 1934, drugi pa dogajanja na veliki športni manifestaciji; v obeh nastopata uspešno in prepričljivo množica in Führer.

Nemški film je znal tudi strašiti in groziti. Dokumentarca *Ognjeni krst*, čigar tema je osvojitve Poljske, in *Zmaga na zahodu*, ki prikazuje zlom Francije, sodita v to kategorijo. Zlasti *Ognjeni krst* je grozljiv: v filmu je prizor skeletov požganih varšavskih poslopij brez streh, kakor jih je videti iz nizko letečega letala. Film obljublja takšno kazen vsakemu narodu, ki bi si drznil nasprotovati volji Nemcev. O splošni situaciji nemške filmske industrije oziroma filmske umetnosti sta pisca monografije o Goebbelisu napisala naslednje: »Goebbels je bil dovolj moder, da ni silil industrije, da bi napravila več kot peščico celovečernih propagandnih filmov, saj občinstvo ni bilo posebej navdušeno zanje, ker se je ogrevalo predvsem za običajne zabavnoglasbene filme, filmske komedije in drame. Nemška filmska industrija je izgubila mnogo svojih ustvarjalcev zaradi čistk, zavoljo katerih so režiserji, scenaristi, scenografi, snemalci in drugi bežali v tujino, da so si tam

poiskali politični azil in delo. Čeprav so zaradi Goebbelsovih previdnih, zmernih ukrepov posneli vrsto dobrih filmov, je bilo ustvarjalno delo vendarle skoraj onemogočeno in zato se je nemški film pogrezal v mrtvilo in izumetničenost, za kar je bil poglavitni krivec beg pred stvarnostjo. Goebbelsove sanje, da bi nacistični režim navdihnil nove in še večje filmske umetnine, se niso nikoli uresničile.²⁷ V domeni filma je prišel močno do izraza Goebbelsov in splošni nacionalsocialistični odnos do drugih narodov in njihovih kultur. Ta odnos je v znamenju skrajnega šovinizma in imperializma. V tem odnosu se kaže machiavellizem v svoji izjemno cinični in destruktivni inačici.

Dva Goebbelsova dnevniška zapiska sploh ne potrebuje nobenega komentarja: »Zvečer smo gledali nov film naše Continental-Gesellschaft v Parizu, La symphonie phantastique, ki opisuje delo in življenje Héctorja Berliosa. Film je izredno kakovosten in je na ravni prvovrstne nacionalne proizvodnje. Zaradi tega, žal, ne morem dovoliti, da bi ga javno predvajali.

Zelo me moti, da naši uradi (propagandni) v Parizu učijo Francoze, kako predstavljati nacionalizem v filmski produkciji. To pomanjkanje političnega instinkta je neznosno. Nemci smo pač takšni ...

Grevenu sem ukazal, da pride v Berlin, ker mu nameravam dati popolnoma jasne in nedvomne smernice, da je nujno potrebno dajati Francozom samo lahke, plitve filme, po možnosti kičaste zabavne filme. Najbrž bomo francosko ljudstvo s tem tudi zadovoljili. Ni nobenega razloga, da bi jih nacionalno spodbujali.«²⁸

Štiri dni pozneje, 19. maja 1942, si je minister zapisal v dnevnik še tole: »Greven zastopa popolnoma zmotno stališče, ko ima za svojo nalogo dvig ravni francoskega filma. To je napak! Naša naloga ni znova priskrbeti Francozom dobrih filmov in še zlasti ne nacionalistično neoporečnih filmov.

Če se francosko ljudstvo v celoti zadovolji s puhlim kičem, mora biti naša naloga, da predlagamo izdelovanje puhlega kiča. Bil bi pravi nesmisel, če bi gojili konkurenco proti nam samim. V naši filmski politiki moramo ravnati kot Američani v svoji politiki do južnoameriške celine. Postati moramo gospodujoča velesila v evropski filmski industriji.«²⁹

To besedilo kaže, kakšno je bilo ideološko-politično ozadje konkretnega propagandnega in kulturnega delovanja in vplivanja nacionalsocialistične države. Filmska produkcija je bila stalna, privilegirana tema najodgovornejših propagandistov. Sam Goebbels je kar naprej razglabljal o politično propagandnih, družbeno-kulturnih, ideoloških in drugih vidikih filma. Pri tem je imel tudi čisto osebni odnos do tega medija.³⁰

Nacistična politična propaganda kot manipulacija

Eno najbolj kompleksnih in najbolj poglobljenih opredelitev manipulacije najdemo v delu Ribiči človeških duš sociologa Djura Sušnjića.³¹ Ta opredelitev je kom-

²⁷ 19 - 196

²⁸ 22 - 265

²⁹ 22 - 271

³⁰ Dne 6. februarja 1942 si je Goebbels zvečer ogledal Giglijev film Tragedija ljubezni. Čustveni, melodramatični italijanski film je ministra odbil, razočaral. Svoje »ideološke« in »estetske« pomisleke in zamere je zaupal dnevniku: »Umetniška raven (filma) je tako podpoprečna, da bi ga morali prepovedati. Ne samo, da Italijani ne dajejo nobenega prispevka v vojni, temveč tudi na področju umetnosti ne ustvarjajo nič omembne vrednega. Skoraj bi lahko rekli, da fašizem prav sterilno vpliva na ustvarjalno življenje italijanskega ljudstva. Fašizem je povsem nekaj drugega kot nacionalsocializem. Medtem ko ta prodira do korenin nacionalnega življenja, je fašizem samo nekaj površinskega. Obžalovanja je vredno, toda tega se moramo zavedati. Nacionalsocializem je resnični svetovni nazor. Vse začenja znova in polaga nove temelje življenju. To otežuje in po drugi strani lepša naš boj; in cilj, ki ga bomo pri tem dosegli, je dejansko vreden znova najboljših...« (22 - 109) To reagiranje kaže, do kod je lahko segla Goebbelsova kritična refleksija, če jo je izzval film. Ta radikalizem ob malopomembni melodrami priča o tem, kako resno je minister jemal »giblivo sliko«...

³¹ Knjige Djura Sušnjića, ki se ukvarjajo s problematiko sociologije idej, Ribari ljudskih duš,

parativna: manipulacija je namreč prikazana v primerjavi s socializacijo.³² In prav z zornega kota te primerjave je treba premisliti in preučiti tudi nacionalsocialistično politično propagando.

»Tisti, ki socializira, si prizadeva, da bi druge naučil, kako lahko vse mislijo (verjamejo, vrednotijo, snujejo); kdor manipulira, pa si prizadeva, da bi zavajal druge, da bi ti mislili tako, kot on misli (verjame, vrednoti, deluje).«

Nacionalsocialistična politična propaganda je bila, podobno kot druge avtoritarne politične propagande in agitacije, izrazito zavajajoča. Njeni alterji so se posluževali vsakršnih sredstev in metod, da so vsiljevali svoj način mišljenja, svoja pojmovanja.

»Kdor socializira, opozarja na alternative; tisti, ki manipulira, si prizadeva, da bi alternative eliminiral.«

Prav to značilnost je treba tako pri nacionalsocialistični kot pri njeni najbližji sorodnici stalinistični agitaciji in propagandi posebej poudariti. Pri obeh gre za to, da sta v svojem bistvu sestavini nasilne avtoritarne politične prakse. Njun glavni moto, njuna glavna naloga je – eliminirati drugače misleče, drugače zainteresirane, drugače delujoče. Poudarek je na enem, na čvrsti avtoritativni enovitosti. »Ein Volk, ein Reich, ein Führer!«

»Kdor socializira, navaja druge, da dvomijo tudi glede zadev, ki se jim ne zdijo problematične, vprašljive; kdor manipulira, navaja druge, da ne dvomijo o problematičnih zadevah.«

Res! Nacionalsocialistična in vsaka podobna total(itar)na propaganda zatira vsak dvom, ki bi lahko prerasel v takšno družbenokritično pozicijo ali držo, ki bi se utegnila postaviti po robu avtoritarni ideološki indoktrinaciji. Pravzaprav gre za samo jedro indoktrinacije: indoktriniranec je namreč posameznik, ki ne dvomi o najbolj dvomljivih, najmanj verodostojnih ideološko-političnih pozicijah in »resnicah«.

»Kdor socializira, uporablja pri svojem delovanju preverjene podatke; kdor manipulira, zlorablja vse podatke.«

Vsaka totalitarna, zavajajoča politična propaganda selekcioniira podatke tako, da jih ali vsebinsko vključuje v sporočila, ki ji interesno, politično in nazorsko ustrezajo, ali pa jih eliminira. Dejstva, ki govorijo za nacionalsocialistično ali kako podobno »resnico« imajo absolutno prednost, dejstva pa, ki bi kakorkoli lahko govorila proti njej, je treba falzificirati ali pa ignorirati oziroma izničiti. Propagandistični aparat nacistične Nemčije je bil glede tega dlakocepsko natančen: podatki, ki bi kakorkoli že lahko nasprotovali državni in strankini globalni usmeritvi in koristi, so bili ustrezno »sfrizirani« ali pa odstranjeni iz poročil, statističnih in drugih publikacij, iz katerih bi lahko prišli v informacijske kanale za javnost, v medije.

»Kdor socializira, izgrajuje racionalno avtoriteto; kdor manipulira, vsiljuje iracionalno avtoriteto.«

Ta vidik Šušnjičeve interpretacije opozarja na socialnopsihološko in politično bistvo razlike med demokracijo in diktaturo, med demokratično in avtoritarno družbeno-značajsko strukturo. Nacionalsocialistična propaganda je prav tako kot stalinistični agit prop, udejanjala politično pozicijo diktature, iracionalne avtoritarnosti, ki ustreza socialnopsihološko-politični kategoriji avtoritarnega socialnega karakterja (v pomenu, kot so ga domislili in uporabljali socialni psihologi in sociologi frankfurtske šole)... Jedro iracionalne avtoritete v nacionalsocialistični politični propagandi seveda predstavljajo – sama karizmatična postava Führerja, zgodovinska in kulturna poklanjanost nemške države-nacije ter skorajda mistično (tudi ideološko skonstruirano) poslanstvo germanske rase.

»Kdor socializira, ponuja ideje; kdor manipulira, vsiljuje ideologijo.«

Ponudba, javno prezentiranje idej je spodbudno, demokratično ravnanje, vsiljevan-

Otpori kritičnom mišljenju in Cvetovi i tla, bi same zadoščale kot teoretična osnova za interpretacijo v tej nalogi obravnavane tematike. -Odločila sem se za interpretacijo besedila, ki obsega vse piščeve ključne misli in stališča o manipulaciji.

³² 36 – 24-6

je ideologije je prav nasprotno: pomeni blokiranje in imobiliziranje ustvarjalnega mišljenja ter imaginacije. Sušnjič ima v mislih ideologijo kot odtujeno zavest. Nacionalsocialistična propaganda se je napajala iz reakcionarne nacistične ideologije, katere poglavitne sestavine so bile: agresivni desničarski radikalizem in subjektivistični voluntarizem, ki sta se navezovala na vulgarizirane ideje A. Schopenhauerja, F. Nietzscheja³³ in drugih nemških filozofov; zavračanje meščansko-demokratskega parlamentarizma kot gnilega in koruptnega; stališče o nujnosti neokrnjene diktature in idejnega vodstva nacistične stranke, ki prevzema celotno odgovornost za usodo države-nacije; do kraja zaostreni nacionalizem in militarizem; kult osebnosti vodje; mitična koncepcija o najvišji, germanski arijski rasi.³⁴ »Kdor socializira, lahko nehoté širi znote; kdor manipulira, hoté razširja laži in polresnice.«

Splošno znano je, da je nacionalsocialistični propagandni stroj vedé in hoté širil mnoga lažna sporočila tako v Nemčiji in v zasadenih deželah kot na meddržavnih relacijah, po komunikacijskih kanalih k nevtralnim in k sovražnim državam. Pri tem je bil dosleden in sistematičen. Pričenjati lažno predstavljati določeno zadevo pomeni, da bo treba z laganjem oziroma prenašanjem dejanske podobe nadaljevati, da bo treba sporočila kar naprej prilagajati oziroma usklajevati s predhodnimi trditvami in razlagami.

Če je nacionalsocialistična politična propaganda v obdobju, preden je NSDAP prišla na oblast, lagala le toliko, kolikor je bilo še mogoče ljudem nekako podtakniti kot verjetno, pa je po prihodu na oblast uveljavila prakso totalitarnih oblastnikov, da namreč svoje »resnice« uveljavljajo na silo... Ljudje se preprosto bojé in se delajo, da verjamejo. Tu ne gre več za navadno človeško prilagodljivost, za običajni konformizem, kot ga poznamo iz pravljice o cesarjevih novih oblačilih. V nacionalsocialistični Nemčiji je bilo govorjenje in pisanje resnice lahko smrtno nevarno. Ljudje se v takih razmerah odločajo za to, da bodo verjeli oficialnim resnicam. Tako je najbolj varno in neobremenjujoče. Psihoanalitiki oziroma globinski psihologi vedo, da nevarnih zadev ljudje ne le ne upajo pripovedovati, in torej o njih raje molčijo, pač pa se takšne tabu teme pri mnogih ljudeh dokaj hitro pogrezajo v pozabo; gre za svojevrstno represijo, »oddrivanje« v nezvedanje tega, kar bi človeka lahko ogrozilo, mu nakopalo težave, nesrečo...

»Kdor socializira, prenaša na druge ljudi spoznanja; kdor manipulira z njimi, vrezuje vanje prepričanja.«

Propagandisti totalitarnih gibanj, strank in režimov, propagandistične centrale ter sredstva obveščanja ter komuniciranja, ki jih imajo ti politični dejavniki na voljo, seveda ne delujejo s ciljem, da bi razširjali spoznanja in poglobljali vednosti. Ne gre za intelektualno spoznavno družbeno angažiranje ljudi, skupin, javnosti, temveč za njihovo politično, zlasti emotivno, voljno in nazorsko angažiranje, ki ustreza omenjenim dejavnikom. Propagandne mašinerije dosegajo to z neprestanim, tudi zelo dolgotrajnim ponavljanjem relevantnih sporočil. S svojimi

³³ Ko so Nemei zasedli del Slovenije, je bila med izredno številnimi in raznovrstnimi propagandnimi gradivi tudi publikacija, ki je vsebovala izrazit primer ideološko-propagandistične vulgarizacije idej Friedricha Nietzscheja. V tej publikaciji so nastopali na eni strani »nadljudje«, na drugi pa »podljudje«... Tako so bile n.p.r. na levi strani slike dobro opremljenih, postavnih in nasmejanih nemških vojakov in častnikov; na desni pa slike umazanih, raztrganih, apatičnih in v vseh ozirih inferiornih ruskih vojnih ujetnikov; pod sliko enega teh raztrganev je pisalo: »Sam se je naredil za oficirja.« - In dalje: na levi vzorna, slikovita nemška kmetija v Prusiji; zadovoljni kmetje, kopieca razigranih otrok, živina kot za razstavo, polni vozovi žita; na desni: razdrapane kolibe in pred njimi nekakšne uboge, prestrašene kreature, nekje v Ukrajini... Posebno pozornost je publikacija posvečala Judom, seveda na strani »podljudi«.

³⁴ Hitlerjevo delo *Mein Kampf* je samo najbolj avtentična predstavitev nacistične ideologije. Izjemen vpogled v politično in ideološko problematiko nacizma daje delo Hermannu Rauschninga *Pogovori s Hitlerjem*. Ta knjiga tudi večje predstavi Hitlerja kot poseben primer nacizma, kot demagoga, »rojenega« propagandista, manipulatorja množice. Sieer pa je Rauschningov govoreči, pojasnjujoči, ironični, razburjeni, besneči, predvsem pa grozljivi Hitler, tako in tako šolski primer avtoritarnega karakterja, nekrofilije in destruktivnosti.

informacijami poskušajo izzvati adekvatna čustvena in voljna reagiranja, ki naj bi še dodatno utrdila ter uveljavila prepričanja, katera ustrezajo političnim vodstvom. Politično propagandni manipulanti so neredko tvorci tistih prepričanj, ki jih imenujemo predsodke; še zlasti etnične, rasne in razredne predsodke je nacionalsocializem dobesedno negoval.

V politično propagandnih aktivnostih oziroma procesih indoktriniranja so zmeraj prisotne relevantne spoznavne, kognitivne sestavine in momenti, vendar so prepričanja v njih pomembnejša, odločilna.

»Kdor socializira, vstopa v odnos medsebojnega učenja; kdor manipulira, vzpostavlja odnos moči.

V avtoritarnih gibanjih in organizacijah, v funkcioniranju različnih vodstvenih instanc skorajda ni mogoče ugotoviti razmerij medsebojnega komuniciranja med njimi in nižjimi organi v tem pomenu, da bi se učili eden od drugega. Med njimi se vzpostavlja vedno le odnos moči, odnos stroge subordinacije. To velja tudi za nacionalsocialistično politično propagando. V njej oziroma v njeni strukturi ni bilo nobenih prvin in momentov avtonomnega in demokratičnega komuniciranja, pač pa le odnos moči v pomenu posredovanja direktiv, avtoritarnih sporočil, demagoških ter hujskaških pozivov ipd.

»Kdor socializira, ponuja resnico kot sporočilo; kdor manipulira, ponuja svoje sporočilo kot resnico.«

V zvezi s to paradokсно resnico ni kaj pojasnjevati. Velja za nacistično in vsako drugo, njej sorodno politično-propagandno dejavnost.

»Kdor socializira, si prizadeva, da bi razširil spoznanja svojih subjektov; kdor manipulira, zožuje racionalne možnosti svojih objektov.«

Nacistični propagandist ne širi vednosti svojih subjektov; zanj namreč ni enakovrednih človeških subjektov, ker tudi ne razvija humanih, pristnih odkritih odnosov komuniciranja in sodelovanja z ljudmi. Soljudi motri zviška že preprosto zavoljo tega, ker je to edini mogoči zorni kot totalitarne politične propagande. Povprečni nacistični propagandist sicer ni niti Führer niti Reichsminister za ljudsko prosveto in propagando, toda vseeno je njegova pozicija pomembna in visoka. Četudi je le izvajalec, le uslužbenec srednjega ali celo nižjega ranga, opravlja važno poslanstvo: skrbi za to, da prav tista in takšna sporočila, ki sta jih zasnovala Führer in Reichsminister, pridejo preko občil, preko različnih komunikacijskih kanalov do ljudi, do množic... Povprečni propagandist nekje iz sredine hierarhične piramide ve, da je tudi od njegove dejavnosti odvisen »razgled« državljanov, njihova usmerjenost, mnenjska opredeljenost. Ti so, četudi morda pametnejši, bolj izobraženi, politično ali kako drugače bolj uveljavljeni, z vidika informiranosti in komuniciranja odvisni od njega; prav on lahko še zoži ali pa razširi racionalne možnosti, ki jih bodo imeli objekti njegovih sporočil.

Propaganda nacizma in podobnih avtoritarno-totalitarnih gibanj, organizacij in oblastniških struktur je vedno na določeni način abstrakcionistična, celo tedaj, ko je v neposrednem odnosu s svojim objektom, kot je to pri govorništvu. Apelira na vsakogar in na vse. Vsakdo je abstrakten objekt brez konkretnih določil, vključen v enoto das Volk (ein Volk). Veliki demagog in diktator je govoril: »... Čim večja je množica, toliko lažje je vodljiva. In čim bolj so ljudje pomešani, kmetje, delavci, uradniki, prej se vzpostavi tipičen karakter množice. Nikdar se ne ukvarjajte z zborovanji inteligence ter z interesnimi združenji...«³⁵

»Kdor socializira, želi razvijati občutje in potrebo po svobodi in dostojanstvu osebnosti; tistemu, ki manipulira, predstavljata prav svoboda in dostojanstvo težave.«

Nacionalsocialistična propaganda je bila duh in sporočilo politike, ki je prakticirala Blitzkrieg, coventryranje in dokončno rešitev judovskega vprašanja, bila je Visitenkarte mnogih ljudi, ki so »uradovali« v gestapovskih mučilnicah in natančno izpolnjevali povelja v enotah za različne »posebne naloge«, ki so

izključili svojo človeško vest kot sodniki, zdravniki, inženirji, gospodarstveniki, duhovniki, časnikarji, umetniki, učitelji, častniki, znanstveniki itd. Ta propaganda je zahtevala sprenevedanje kot osnovno intelektualno držo; bila je eden glavnih vidikov »bega od svobode«, o katerem je l. 1940 tako jasno in razločno pisal Erich Fromm.³⁶ Stalinistični agit prop in Hitlerjevski propaganda sta bili nekakšna gosta dimna zavesa, nekakšna »španska stena«, ki sta poskušali prikriti najhujša hudodelstva, ki so bila kdaj storjena na tem svetu. O tem piše tako literatura o nemških koncentracijskih taboriščih in množičnih pomorih kot Solženicinov Arhipelag Gulag; v obeh primerih je šlo za milijonske genocide, za nepredstavljivo obsežna in kruta mučenja ter zlorabljanja ljudi. Človekova svoboda in človekovo dostojanstvo - ti dve poglavitni življenjski vrednoti sta bili izničeni.³⁷

Kdor socializira, ima pred seboj popoln cilj (oblikovanje celostne osebnosti) kdor manipulira, si postavlja le delen cilj. «

Za socialno-psihološko obravnavanje nacionalsocialistične politične propagande je kajpada personološki vidik zelo pomemben. Omenili smo že tip avtoritarne osebnosti oziroma avtoritarne socialnokarakterne strukture kot nasprotje tipa demokratične osebnosti oziroma demokratične socialnokarakterne strukture.

Zgoraj navedena teza opozarja na vidik, ki ni nič manj pomemben s stališča problematike nacionalsocialistične propagande... Celostni pristop k osebnosti je uravnotežen, human; upošteval naj bi vse razsežnosti njenega obstoja in razvoja - naravne, družbene, kulturne, psihične. Parcialni pristop je tisti, ki si postavlja delne cilje - bodisi kar zadeva politično, nazorsko ali kako drugo opredeljevanje bodisi angažiranje na kakem posebnem področju. Propaganda poziva abstraktnega državljana, pripadnika nacije, rase... V nobenem primeru je ne zanima cel, neokrnjen človek, vzgojen v določeni kulturi, veri, morali, poklicu, oseba neponovljivim življenjepisom, oseba, ki ne pozna le svojih vnanje naloženih dolžnosti, temveč se tudi zaveda svojih odgovornosti.

Kdor socializira, razjasnjuje opredelitve; kdor manipulira, si prizadeva fiksirati ali spremeniti obstoječe opredelitve. «

Natančno tako: socializacija pomeni prizadevanja za več zavedanja, za več jasnosti, za globlje osmislitve življenja. Manipulacija, ki je »psihološki ključ« iracionalne avtoritarne propagande, počenja nasilje: obstoječe opredelitve poskuša bodisi fiksirati bodisi spreminjati; oboje je seveda indoktrinacija.

»Kdor socializira, razvija okus in potrebe občinstva; kdor manipulira, izkorišča okus in potrebe množice.«

Tudi ta teza neposredno zadeva nacionalsocialistično propagando - pri čemer opozarja na problematiko interdisciplinarnega sklopa sociologije idej, socialne psihologije in psihologije umetnosti. V zvezi s tem kaže posebej omeniti zlasti nacistično propagandistično zlorabo gledališča in - še nekoliko bolj - filma.³⁸

Dr. Joseph Goebbels kot požigalec knjig in naročnik knjižnih protijudovskih pamfletov, kot organizator razstav velike nemške zdrave umetnosti po eni in degenerirane umetnosti po drugi strani, kot likvidator umetnostne kritike, kot pobudnik filmskega in dramskega propagiranja nacizma ipd. - gotovo ni več resno računal s publiko, ki naj bi imela subtilne in diferencirane umetnostne potrebe ter visoke idejno-estetske kriterije, pač pa z množico oziroma maso, ki jo je mogoče in potrebno voditi, manipulirati z njo, jo izkoriščati za cilje svoje politike. Okusi in potrebe občinstva te ali one umetnosti so nacistično stranko ter njene propagandiste zanimale le še kot področje družbeno-kulturnega življenja, ki ga je potreb-

³⁶ 9 - 24 i.d.

³⁷ Kadar nas zgodovinski spomin vrne v dobo fašističnih pa tudi stalinističnih hudodelstev, ali kadar opažamo takšna sramotna dogajanja v našem času, poskušamo vzpostaviti navrstveno ravnotežje tako, da se domislimo momentov človečnosti, ki so se tedaj ali pa se dandanes postavljajo po robu zlu. Prav v nemških koncentracijskih taboriščih je judovski interniraneec in mučenec dr. Viktor E. Frankl domislil logoterapijo, mentalno zdravljenje ogroženih, prizadetih ljudi s smislom, z ustreznim osmišljanjem življenja v razmerah, ko se je zdelo, da je smrt boljša, prijaznejša od življenja. (Gl.: Frankl, Viktor E., Psiholog v taborišču smrti, 1977, 1983).

no »osvojiti« in vzpostaviti nad njim popoln nadzor nacional-socialističnih ideološko-političnih dejavnikov.

»Kdor socializira, pripravlja ljudi za ustvarjanje (in uresničevanje lastnih možnosti); kdor manipulira, jih pripravlja na prilagajanje.«

Nacistična propaganda gotovo ni spodbujala ljudi, da bi bili kreativni, kritični, domiselni. Režimu je najbolj ustrezalo pasivno prilagajanje, karakteristično za avtoritarne odnose podrejanja. Kolikor se je trudila, da bi ljudi s svojimi pozivi aktivirala za produktivnost in ustvarjalnost, je dosegala predvsem tisto dobro znano površinsko aktivizacijo, ki je prišla do izraza v najrazličnejših negativnostih, škodljivostih, neumnostih in nehumanostih.

»Kdor socializira, oblikuje odprte duhove; kdor manipulira, tvori zaprto zavest.« Kako naj bi sicer lahko ugotavljali o nacistični politični propagandi, ki je vsiljevala nacionalsocialistični svetovni nazor in apologetsko pojasnjevala notranjo in zunanjo, gospodarsko in kulturno politiko represivnega, avtoritarnega režima. Nacistična propaganda je bila zoper odprte duhove; nemško zavest je zapirala v opisane ideološke in politične okvire.

»Kdor socializira, razvija sposobnost za samostojno mišljenje; kdor manipulira, dela ljudi nesamostojne in odvisne.«

Ker je nacistična Nemčija živela samo dvanajst let in je svoj konec dočakala v glavnem s kadri, ki so bili formirani pred njenim nastankom, se v njej neinicijativnost, nesposobnost, konformistična odvisnost in splošna nesposobnost še niso množično izražale. Poglavje zase pa je bila DDR: dvanajst let hitlerjevskega totalitarizma in ustrezne Gleichschaltung, potem pa več kot štiri desetletja stalinističnega totalitarizma in manipulacije... Iz tega je sledil polom in razkroj na vseh področjih. Nesamostojnost in odvisnost. Kronična vsestranska družbena kriza in anomija. Tudi nacistična avtoritarna politična propaganda in njena naslednica, stalinistična agitacija in propaganda, sta prispevali svoj delež k zlomu nemškega realsocializma.

Za sklep

- Bistvene značilnosti in opredelitve nacionalsocialistične politične propagande V tem spisu le delno opravljena proučitev nacionalsocialistične politične propagande z zornih kotov sociologije (politične sociologije, sociologije idej, sociologije moralnega življenja) in psihologije (predvsem socialne psihologije in psihologije osebnosti), zahteva še nekakšen sklep. Analiza problematike nas je pripeljala do nekaterih okvirnih opredelitev in značilnosti, od katerih bi vsaka zase zahtevala še nadaljnji študij, nadaljnje proučevanje.

- Skrajni nacionalizem, šovinizem, etnocentrizem

Proučevanje nacistične propagande pokaže, da so omenjene nazorsko-politične, ideološke pozicije vseskozi dominirale v propagandnih sporočilih. Že ob ustanovitvi stranke so nacisti zastopali šovinistična stališča, tj. odnose sovraštva do drugih narodov. Lastna nacija je upravičena do vsega, drugi narodi do ničesar. Tako je nacistična propaganda jemala gospostvo nemške nacije kot nekaj samo po sebi umevnega; prav tako tudi podrejanje interesov cele vrste predvsem manjših, pa tudi večjih »manjvrednih« narodov interesom Nemčije.

Za nemško nacistično propagando je bil s tem v zvezi značilen etnocentrizem: negativno-stereotipno je ocenjevala druge nacionalne kulture; jim očitala vse mogoče hibe; motrila jih je z vidika nemških vrednot, norm, običajev ipd. Vse tje je bilo za to ideološko in politično-propagandno platformo inferiorno, nerazvito, nevredno, dekadentno, pa tudi nevarno, sovražno (ksenofobija).

- Rasizem, antisemitizem, stigmatiziranje

Nacistična politična propaganda je bila vsa prežeta z rasizmom, predvsem z anti-

³⁸ O filmu pišem v posebnem poglavju v tej nalogi. Opozoriti je treba zlasti na razpravo Macciochia in Palmierja, Fašizem in film (18 – 365 l.d.).

semitizmom, iracionalnim sovraštvom do Judov. Jud je bil poglavitni »notranji« in »zunanji« sovražnik. V Nemčiji naj bi spodkopaval gospodarstvo in kvaril kulturne vrednote, v Ameriki naj bi bil nosilec izkoriščevalske plutokracije in gangsterizma, v Rusiji pa naj bi bil pretežni protagonist krvave boljševiške diktature... Samo arijska, nordijska rasa, ki jo predstavlja v prvi vrsti nemška nacija, lahko zagotovi vsestranski kulturni razcvet človeštva.

Nacistična propaganda je stigmatizirala vse mogoče skupine ljudi. Objekti stigmatizacije in diskriminacije so bili posamezniki, tudi zelo pomembni ustvarjalci, pa politične, nazorske, etnične in druge grupacije... Propagandistični preganjalci, denuncianti in hujskači so pri teh sramotnih zadevah pogosto tesno sodelovali s politično policijo in drugimi dejavniki represije.

- Revanšizem

Revanša in vse, kar je bilo z njo v zvezi, je bila gnoj na njivo nemškega nacionalizma, ki je omogočil bohotno rast nacionalsocializmu. Vsem, ki so »oškodovali« Nemčijo, vsem, ki so jo kakorkoli »izkoriščali« in »okradli«, vsem, ki so jo »sramotili« in »izrivali iz svetovne in evropske politike«, vsem, ki so kakorkoli »izdali« nemški narod (»izdali« pa so ga vsi razen seveda nacistov), vsem tem se je treba ustrezno maščevati. Nad vrati enega izmed nemških taborišč smrti je bil napis »Jedem das Seine!« Naloga propagandističnih dejavnikov je bila sistematično razkrinkavanje teh sovražnih sil in njihovo permanentno napadanje. Nacistična propaganda je imela tudi za to tematiko čvrsto osnovo v Hitlerjevem delu *Mein Kampf*. Tam je bila razložena celotna problematika pa tudi strategija revanše.

- Avtoritarnost

Avtoritarni družbeni karakter je politično psihološka kategorija brez katere si skorajda ni mogoče predstavljati resne kritične obravnave nacizma, fašizma in drugih avtoritarnih ter totalitarnih gibanj, organizacij in idejno političnih usmeritev v 20. stoletju.

Avtoritarnost je nasprotje demokratičnosti. Omenjene avtoritarne oziroma totalitarne družbenopolitične strukture so antidemokratske: tudi če se poskušajo predstaviti kot demokratične, se prav kmalu izkaže, da je to lahko le demagogija. Avtoritarnost namreč nasprotuje osamosvajanju ljudi, njihovi resnični neodvisnosti in svobodi.

Nacistična propaganda je v načelu avtoritarna: ljudi, ki so objekt njenega delovanja, sili, da naj se podreajo iracionalni avtoriteti voditelja in režima, ki ga vodja predstavlja. Avtoritarna propaganda zastopa črno-belo, aprioristično-dogmatsko pojmovanje družbene in politične realnosti. Šablonsko razlikuje pozitivno in negativno, privrženca in nasprotnike; ne mara pluralnosti, dinamike, večpomen-skosti...

Nacistična politična propaganda definitivno etiketira posameznike in skupine, pojave in procese, avtoritarno poveljuje in zahteva: za njenimi sporočili je čutiti »trdo roko« diktature, surov monolit dogmatične, apologetske, absolutno pristranske pameti. Tudi kadar apelira na posameznike, je opaziti, da je konkretni individuum pravzaprav ne zanima; brez ostanka ga podreja abstraktnemu kolektivu »ljudske skupnosti«, »nacije«. Pozicija te propagande je gospostvo nad individuumom.

Demokratična publicistika je za avtoritarnost uporabila tudi izraze, kot sta »prostovoljno suženjstvo«, »beg od svobode«. Nacionalsocialistična propaganda je dosti prispevala k temu, da so se ljudje v Nemčiji množično odrekli odgovornosti in svobode ter se zatekli v »zavetje« iracionalne avtoritete nacizma in Hitlerja.

- Elitizem

Fašizem je svojevrstni elitizem. Tudi nacionalsocialistična politična propaganda je v času boja za oblast izhajala iz nekakšnega »revolucionarnega« elitizma, ki je obljubljal celostno družbeno prenovu oziroma grozil z radikalnim preobratom. Po osvojitvi oblasti se je vsebina propagandnih sporočil glede tega v marsičem spremenila. NSDAP in na njej sloneča oblast sta v pozicijo vladajoče elite dvignila vse ključne državne in politične forume ter osebnosti. Tehnobirokratski vrh, ki je

vladal Nemčiji, je bil tudi nenehno propagandno populariziran, kar je predstavljalo izredno močno podporo. Propaganda je utrjevala njegovo iracionalno avtoriteto; pri tem ni bila nič manj uspešna kot v domeni represivne družbene kontrole gestapo in SS.

- Fanatičnost

Ena bistvenih značilnosti nacistične politike in seveda tudi politične propagande je fanatizem. Ta politika in ta propaganda sta bili po eni strani notranje zaznamovani in nabiti s fanatičnostjo, po drugi strani pa sta fanatično vedenje spodbujali, reproducirali. V političnem življenju je fanatizem nekritično, netolerantno strastno zavze-manje posameznika ali skupine za določeno politično nazorsko usmeritev, stranko, osebnost. Fanatik je torej oseba, ki je slepo vdana gibanju, organizaciji, ideologiji, voditelju. Za fanatika najpogosteje uporabljamo naslednje oznake: nestrpen, avtoritar, nedemokratski, zagrižen, prenapet, brezobziren, nasilen... Fanatična oseba je nerazumevajoča do vsega, kar ni njeno prepričanje, njena iracionalna vera. Njena pripadnost nečemu se dosti bolj izraža z antipatijo do tega, kar sovraži, zaničuje, odklanja, kot pa s simpatijo do tega, za kar se zavzema. Malikovanje kake karizmatične osebnosti in okoli določene avtoritarne in ekskluzivne ideologije osredotočena, zožena miselnost sta poglavitna pojava fanatizma. Prav zato je največ fanatizma v avtoritarnih in totalitarnih sistemih. Nacistična propaganda je bila dejavnost, ki so jo načrtovali in izvajali mnogi fanatiki, da bi posejali v množicah čim več nacističnega, velikonemškega fanatizma.

- Kritičnost

O tej razsežnosti nacistične politične propagande samo najvažnejše.

Kritika, ki jo je prakticirala nacistična politična propaganda, gotovo ni bila tista kakovost kritičnosti, ki je nasprotje dogmatičnega načina mišljenja. Prav nasprotno: ta kritika je bila surova, aprioristična, nihilistična, brez vgrajenega metodičnega dvoma. Dogmatično se je držala Führerjevih in strankinih fiksnih idej, brez težnje po iskanju in oblikovanju neke skupne resnice, ki lahko nastane v procesu pogovora, dialoga, sporazumevanja različno mislečih in različno zainteresiranih subjektov.

- Enoumje, intelektualno in nazorsko zoževanje

Za nacizem in nacionalsocialistično politično propagando je bilo – glede vsega, kar smo že ugotovili – v miselnostnem pogledu značilno dogmatično enoumje nacističnega »svetovnega nazora«. V nemškem kulturnem prostoru, za katerega je bilo že skozi stoletja značilno bogastvo filozofskih, literarnih, umetnostnih, moralnih, političnih, verskih, pravnih in znanstvenih koncepcij, idej in dognanj, je bilo to neznosno intelektualno in nazorsko pohabljanje in utesnjevanje. Nacisti tega niti niso poskušali prikriti: ena najbolj spektakularnih Goebbelsovih propagandnih akcij je bilo požiganje knjig 10. maja 1933.

NSDAP je kar naprej podaljševala spiske sovražnikov, drugače, »nenemško« misleči. Problematici je bil pravzaprav vsakdo, ki ni bil na nazorskih in političnih stališčih stranke in Führerja. Propagandistični dejavniki so se trudili, da bi zagotovili takšen popoln politični in miselnostni konformizem.

- Desničarska orientacija, kritika z desne, simuliranje levih stališč

Nacionalsocializem je pomenil desnico v politični strukturi Nemčije (seveda je imel tudi svojo »levico« - vsaj do obračuna z njo 30. 6. 1934). Tako je bila tudi kritika, ki sta jo prakticirali nacistična ideologija in propaganda, izrazito kritika z desne. Ostro je napadala vse, kar je le spominjalo na demokracijo, liberalizem, socializem. Seveda nacistična kritika še zdaleč ni udarjala le po levisi in centru političnega prostora. Na sami desnici je neprizanesljivo obračunavala s svojimi najbližjimi ideološkimi »sosedmi« (sicer pa je znano, kako konfliktna in nevarna utegne biti takšna »bližina«). Pod udarom so bili konservativci, katoliška cerkev, izrazito desničarski, narodnjaški intelektualci, ki so imeli samo eno hibo – niso bili nacisti. Nacistična propaganda je bila desničarska s svojo rigidno, iracionalno avtoritarnostjo, s svojim skrajnim nacionalizmom, etnocentrizmom.

Zlasti v obdobju boja za oblast se je nacionalsocialistična propaganda kar pogos-

to posluževala socialne demagogije tako, da je simulirala leva stališča, da bi z njimi pritegnila delavstvo.

- »Funkcionalni jezik« nasilja

Nacionalsocializem je svojo avtoritarnost, svojo totalitarno politiko izražal s svojevrstnim »funkcionalnim jezikom«. Sploh ni šlo za kako posebno izvirnost oziroma inovacijo političnega jezika, prej za posebnosti, ki so izhajale iz političnega izkustva oziroma prakse stranke. Lahko pa bi na splošno trdili naslednje: ta jezik je prikrival tisto v družbeni stvarnosti, česar nacisti niso hoteli videti, upoštevati, priznati; hkrati pa je preusmerjal pozornost na momente in vidike, ki so bili tej politiki in ideologiji blizu.

Ta jezik je predvsem obtoževal, zmerjal, hujskal, odklanjal, smešil, očital, celo ubijal... Ustrezno je izražal zlasti aspekte demagogije, obravnavane tudi v besedilu tega spisa.

Jezik (ali morda žargon) nacionalsocialistične ideologije in propagande je podoben jeziku dogmatične stalinistične komunistične ideologije in agitpropa. Oba jezika predstavljata svojevrstna izraza avtoritarnega socialnega karakterja in političnega totalitarizma. Obstajajo pa med njima tudi razlike: jezika sta imela različne politične in historične podmene; tudi sta se navezovala na različne ideološke koncepcije.

Bibliografija

1. Adorno, Th.W., *The Authoritarian Personality*, 1969
2. Anderson, Benedict, *Nacija: zamišljena zajednica*, 1990
3. Bullock, A., *Hitler – slika tiranstva*, 1963
4. Čavoški, Kosta, *O neprijatelju*, 1989
5. Dolan, M., *Struktura fašističnega gospostva*, 1982
6. Fašizam i neofašizam, red. I. Prpić, 1976
7. Ferri, Laura, *Mussolini*, 1966
8. Fromm, E., *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches – Eine sozialpsychologische Untersuchung*, 1980
9. Fromm, E., *Bekstvo od slobode*, 1964
10. Goebbels, Joseph Paul, *Dnevnik 1942 – 1943*, 1982
11. Goebbels, J.P., *Michael*, 1941
12. Goebbels, J.P., *Tagebücher 1924 – 1945*, 1945
13. Goebbels, J.P., *Tagebücher 1945 – die letzten Aufzeichnungen*, 1977
14. Hamilton, Alastair, *Fašizam i intelektualci 1919 – 1945*, 1978
15. Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, 1939
16. Le Bon, Gustave, *Psihologija gomila*, 1920
17. Lukács, G., *Nietzsche i fašizam*, 1956
18. Macciochi, M.A. – J.M. Palmier, *Fašizam i film, Treći program*, br. 32 – I. – 1977
19. Manveel, R. – H. Fraenkel, *Goebbels*, 1969
20. Manveel, R. – H. Fraenkel, *Göring*, 1969
21. Manveel, R. – H. Fraenkel, *Himmler*, 1969
22. Maser, W., *Adolf Hitler*, 1972
23. Nolte, E., *Fašizam u svojoj epohi*, 1990
24. *Novije kritike fašizma, Marksizam u svetu*, br. 8, 1983
25. Ortega y Gasset, José, *Upor množic*, 1985
26. Petrović, Stevan P., *Psihologija i mogućnost zloupotrebe*, 1984
27. Rauschnig, H., *Pogovori s Hitlerjem*, 1987
28. Reich, W., *Masovna psihologija fašizma*, 1973
29. Reimann, V., *Doktor Joseph Goebbels*, 1973
30. Rizman, Rudi, *Marksizam in nacionalno vprašanje*, 1980
31. Rougemont, Denis de, *Budućnost je naša stvar*, 1989
32. Shirer, W., *Vzpon in padec tretjega rajha*, 1969
33. Speer, Albert, *Spomini*, 1989
34. Škiljan, D., *Jezična politika*, 1988
35. *Študije o etnonacionalizmu*, red. Rudi Rizman, 1991
36. Šušnjić, Dj., *Ribari ljudskih duša*, 1984

37. Therborn, Göran, Ideologija moči in moč ideologije, 1987
38. Theweleit, K., Muške fantazije, I. – IV., 1983
39. Vidaković, Zoran, Stari i novi fašizam, 1976

Vida Sruk

DIE NAZISTISCHE PROPAGANDA ALS SOZIOLOGISCHES UND SOCIALPSYCHOLOGISCHES PROBLEM

Zusammenfassung

Die nazistische Propaganda, welsche vor allem von A. Hitler und einem seiner wichtigsten Mitarbeiter - J.P. Goebbels, geschaffen wurde, stellt einem Prototyp der sog. schwarzen Propaganda dar, daß heißt solcher, die rücksichtslos Fakten manipuliert, sich des Lügens bedient, droht, aufhetzt, verführt und vor nichts haltmacht um gewisse politische, ökonomische, militärische, ideologische und ander Ziele durchzusetzen. Dieser Beitrag beinhaltet die wichtigsten Informationen über die Entstehung, die Entwicklung und das Funktionieren der Nazi-Propaganda. Neben dem politischhistorischen und dem organisationstechnischen Aspekt der Propagandaaktivitäten interessiert sich die Autorin vor allem für die soziologischen und sozialpsychologischen Dimensionen dieser Thematik. So werden in Text folgende Wesenszüge und Problemrahmen betont: extremer Nationalismus, Chauvinismus und Etnozentrismus; Gewalttätigkeit (Gewaltbereitschaft), Militarismus und Destruktivität; Antisemitismus (antisemitistischer Rassismus); Revanchismus; Autoritarismus; totalitärer Elitismus; Untoleranz; Rigidität und Fanatismus; abartiger Kritizismus und Dogmatismus; Rechsextremismus und vorgetäuschte Linksorientierung; "funktionelle Sprache" der Gewalt.

Die Autorin stimmt mit jenen Analytikern der nazistischen Propaganda überein, welche diese bezüglich vieler erwähnten Merkmale mit der stalinistischen Agitprop vergleichen und in Beziehung setzen. So wie sie war, wird die Nazi-Propaganda auch in Zukunft ein Vorbild für alle faschistoiden Bewegungen und Organisationen, sowie totalitären Diktaturen darstellen.

GLOBALIZACIJA IN MAJHNE DRŽAVE

Janez Gujt*

UDK 339.92

GUJT Janez: Globalizacija in majhne države. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 625

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Ob proučevanju globalizacije in položaja majhnih držav v svetu, dajemo v ospredje mednarodne odnose kot sistem dominacije in emancipacije. Globalizacija, kot jo poznamo danes, prinaša poleg nekaterih novih izzivov, tudi številne nove probleme in konflikte. S stališča humanizma, ne smejo biti v bistvu mednarodni odnosi nič drugega, kot pretvarjanje možnega v stvarno, to je uresničevanje racionalnih in humanih možnosti. Vprašanje miru in varnosti, kot enega središčnih problemov, je mogoče ohraniti le tako, da se zoperstavimo sleherni dominaciji.

UDC 339.92

GUJT Janez: Globalisation and Small states. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 625

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

At the study of globalization and the position of small states in the world, we pose international relations in forefront, as system of domination and emancipation. Globalization, as is known today, brings along, beside some new challenges, numerous new problems and conflicts. From the point of view of humanism, international relations may be nothing else but the transformation of possible into real, i.e. the realization of rational and human possibilities. The issue of peace and security, as one of the central problems, may be addressed only by confronting every domination.

Znani češki pisatelj Milan Kundera, ki je tudi sam pripadnik malega naroda, je 3. julija 1991 napisal: "Patriotizem Slovencev mi je osebno tako zelo blizu prav zato, ker se nikoli ni utemeljeval na vojski ali na političnih strankah, ampak na kulturi, še posebej literaturi. Njihov največji narodni junak ni ne vojščak ne pridigar, ampak France Prešeren, veliki romantični pesnik iz prve polovice devetnajstega stoletja. Današnja želja Slovencev po samostojnosti ne izvira iz provincializma, ampak iz težnje po Zahodu, iz želje po Evropi, kamor bi radi kot zrel narod enakopravno vstopili..."

Še čisto sveža državnost Slovenije je vredna tehtnejših premislekov o nekaterih temeljnih atributih, kot so na primer emancipacija, suverenost, razvoj. V tej razpravi želimo dati prednost osmislitvi problemov, ki predstavljajo odnose med dominacijo in emancipacijo.

* Mag. Janez Gujt, višji predavatelj, Fakulteta za strojništvo, SI-2000 Maribor

Na prelomu stoletja in tisočletja, na pragu 21. stoletja, lahko brez nepotrebne patetike govorimo o hamletovskem - biti ali ne biti - moderne civilizacije, ki je razpeta med številne krize in probleme po eni strani in neslutnimi možnostmi civilizacijskih sprememb. Bržkone lahko govorimo celo o novi politično-socialni topografiji.

Evropska dogajanja zadnjih let to prav gotovo potrjujejo. Interes zanimanja za mednarodna vprašanja se je brez dvoma povečal. Se več. "Dopustno je namreč trditi, da se je zavest o pomenu mednarodnega pojava že dovolj zasidrala ne samo v tako imenovani pozorni javnosti, marveč tudi širše, še posebej spričo dinamike v današnji slovenski družbi, ki njegov pomen povzdiguje do zavedanja o njegovi odločujoči vlogi pri kristalizaciji slovenskih perspektiv v prihodnji konfederativni Evropi..." Verjetno ni potrebno posebej argumentirati pomena "kakršnega ima žmednarodni dejavnik" za razvoj in usodo sodobne družbe. Dokazujejo ga rastoča stopnja medsebojne odvisnosti med subjekti v mednarodni skupnosti in vloga, ki jo ta dejavnik pri tem ima s svojo kakovostjo univerzalnosti in globalnosti; dokazujejo ga stopnjevano prepletanje procesov znotraj posameznih družb in v mednarodni skupnosti (kot primer, internacionalizacija notranjih konfliktov in internacionalizacija mednarodnih konfliktov); tako rekoč usodni značaj tega dejavnika pa je razviden v dejstvu, da se pred sodobno mednarodno skupnostjo pojavlja - prvič v zgodovini - vprašanje njenega preživetja v dobesednem smislu, bodisi spričo možnosti uporabe jedrskega orožja bodisi spričo strahotnih nihanj v svetovni ekologiji. Zavrlo tega je potrebna sistematična in kvalificirana profilacija znanj o mednarodnem pojavu, v kateri morajo najti svoje mesto tako sociolog in politolog, pa komunikolog in še kdo drug".¹

Če posežemo nekoliko nazaj, naj zapišemo znano dejstvo, da so nagle družbene spremembe, do katerih je prišlo ob koncu druge svetovne vojne, vrgle na površje družbenega dogajanja večje število novonastalih socialističnih držav. Z narodnoosvobodilnimi boji so se porajale številne nove in neodvisne države. Temu obdobju pravimo obdobje dekolonizacije. Konec druge svetovne vojne se ponša tudi s pričetkom novega, atomskega veka - z vsemi svojimi implikacijami in uporabo za vojaške in "miroljubne" namene. To je doba, ko se uveljavlja znanstveno-telno-loška revolucija, to je doba, ko večina človeštva kategorično zahteva, da se odpravi čedalje hujši prepad med razvitimi deželami in deželami v razvoju in da se zagotovi hitrejši ekonomski in družbeni razvoj ter mir, svoboda in pravičnost današnjim in prihodnjim rodovom. Današnje zahteve naprednega dela sveta temeljijo na enakopravnosti, suvereni enakosti, medsebojni odvisnosti, skupnosti interesov in sodelovanju med državami, ne glede na njihov ekonomski in družbenopolitični sistem.

Kakorkoli že poskušamo definirati svetovno stvarnost in mednarodne odnose v njej, moramo pritrditi tistim mnenjem, ki poudarjajo, da svet, ki ga živimo danes, ni več tisti, ki smo ga relativno dobro poznali in imeli v zgodovinskem spominu. Gre torej tudi za to, kako razumevati svet in mednarodne odnose, v katere vstopamo, ko stare paradigme padajo kot domine, nove pa še niso preizkušene in dokazane. Teoretična misel je postavljena pred dejstvo, da pohiti. To ji je izziv. Številne razlage in predvidevanja je čas že demantiral. Padajo tudi tiste razlage, ki so imele certifikat znanstvenega in se jim je v preteklosti priznavalo, da so imele temelje v družbenih znanostih, tedaj tudi v znanostih o mednarodnih odnosih. Čas bo neusmiljeno odplaknil nekatere razlage in "teorije" iz preteklosti, ki so imele bolj ideološki in družbeno konjunktorni pomen.

Že danes mednarodna stvarnost neusmiljeno demantira različne teoretične enodimenzionalne razlage, kot da je logika razvoja mednarodnih odnosov ena sama in že vnaprej določena. Kar naenkrat dobivajo nekatere pragmatične opcije v proučevanju mednarodnih odnosov prednost pred "večnimi" resnicami. Povsem umevno je, da se to dogaja predvsem zaradi tega, ker so spremembe v mednarod-

¹ Vlado Benko: O prenovi študija FSPN (s posebnim ozirom na mesto "mednarodnih odnosov") TIP, 3/4/00, str. 466-468

rih odnosih danes veliko bolj nejasne, dvomne, negotove in naglo spremenljive, kot so bile v preteklosti. Zato se tem bolj strinjamo z A. Trstenjakom, ko pravi, da je "človek edino bitje med vsemi stvarmi, ki zavestno gleda tudi v prihodnost. Zanj ni slep, čeprav je njegovo poznavanje prihodnosti omejeno. Človek edini ob vsem doživljanju sedanjosti, v katero priteguje po spominu še preteklost, stalno živi ob svitu prihodnosti, ki jo predvideva kot stvarnost, v katero nenehno prehaja njegova sedanjost, čeprav ne more zanesljivo videti njene vsebine in kvalitete kakšna bo, ali bo ugodna ali ne, itd. Zato tudi ne ve, kako bodo pozneje drugi ocenjevali njegovo sedanjost, ki bo takrat že preteklost. Za to ocenjevanje prihodnosti je "slep", ne pa za prihodnost samo. Strogo vzeto je v tem primeru slep celo za ocenjevanje preteklosti. Tu se ponovno izkaže, kakor smo že omenili, da je subjektivna zavest strogo omejena samo na sedanjost".²

Zavedamo se velikih problemov v zvezi s tipologijo odnosov med subjekti v mednarodnih odnosih, saj gre za izredno veliko raznoterost in disperziranost problematike. V tej obravnavi tipologije mednarodnih odnosov dajemo v ospredje mednarodne odnose kot sistem dominacije in emancipacije. To je temeljna "os" razmerja, kjer gledamo na človeško zgodovino tako, da povsem jasno vidimo, da je potekalo vse zasebno in družbeno življenje zmeraj v izmeničnih interakcijah med vplivom dominacije in emancipacije. Seveda nam gre predvsem za to, da ju apliciramo na sedanje stanje v mednarodnih odnosih in tudi morebitno predvidevanje prihodnjega toka sprememb na osnovi spoznane pravilnosti. Sistematično prizadevanje bi namreč vendarle iz že razpoložljivega znanja privedlo do predikcij, ki bi bile obenem korak k prevzemanju odgovornejše vloge tudi v sferi mednarodnih odnosov. Še posebej je to pomembno zdaj, ko je sodobni svet že zajet v nemir razvoja in napredka. Večpomenskost pojmov dominacija in emancipacija je potrebno razširiti preko konvencionalnih meja, saj je potrebno spoštovati ugotovitve, da je človeška miselna in tehnična ustvarjalnost v zadnjem stoletju dosegla več kakor prej v vsej zgodovini. Polje razmerja dominacija - emancipacija pa se je razširilo preko dosedanjih okvirov.

Za uveljavljanje humanističnih - emancipacijskih tendenc so za vsakega človeka posebej, za države in mednarodno skupnost v celoti, fundamentalnega, eksistencialnega pomena vsaj trije sklopi problemov. To so:

1. problemi miru in varnosti,
2. problemi varstva človekovih pravic in
3. številni razvojni problemi, ki vodijo po poti ali humanizma ali barbarstva v propad. V svetu je danes vendarle prodrlo spoznanje, da živimo v času, ki je poleg številnih dosežkov, ki jih lahko označimo kot družbeni napredek, zgodovinsko zaznamovan z najhujšimi primeri surovosti, poniževanj, nečlovečnosti in nesvobode.

Svet ni bil nikdar brez spopadov in problemov, poudarja Branko Horvat. Če je človek svobodno in ustvarjalno bitje, potem svobodna družba ne pride sama po sebi, ne evoluirá kot rezultat nekega naravnega zakona, ki ga je potrebno le odkriti. Tak svet je treba ustvariti. Za tak svet se je treba boriti.³

Z dominacijo običajno razumemo oblike nadrejenosti, ki se vzpostavljajo med različnimi družbenimi skupinami, posamezniki, državami. S tem pojmom običajno označujemo oblast, vladanje, nadmoč, gospodarjenje (dominacija na področju ekonomije, politike, kulture, znanosti, informacij itd.). Tako, kot je pojem sicer v splošni rabi, ga nekateri leksikoni in enciklopedije sploh ne obravnavajo (glej na primer Enciklopedija Slovenije 2 Ce/Ed, MK Ljubljana, 1988).

Bistveno vprašanje, ki se nam zastavlja že iz naslova tematizacije, je nujnost natančne definicije naslova oziroma pojmov dominacije in emancipacije v zgodovinskem smislu. Ne smemo ju razumeti zgolj tako, kot se nam kažeta danes, ampak upoštevajmo zgodovinski pristop in poskusimo analitično prikaza-

²Anton Trstenjak: Človek, bitje prihodnosti, Slovenska matica, Ljubljana 1985, str. 88

³Branko Horvat: Politička ekonomija socializma, Globus Zagreb, 1984, str. 430

ti, kako se pojavljajo in uveljavljajo različne tendence. Oporo za takšen pristop imamo pri Heglu (Herrschaft), seveda pa lahko posežemo še dlje v zgodovino. Enako velja tudi za nasprotni pol, emancipacijo kot osamosvojitve in osvoboditev izpod kakršnekoli odvisnosti ali neenakopravnosti. Seveda je ob tem potrebno izpostaviti vprašanje, kje smo danes in ga čim natančneje definirati. S poloma dominacija, emancipacija imamo na voljo širok spekter, v pristopu pa moramo definirati enega in drugega. S tem bomo poskušali številne definicije ujeti v mrežo bistva.

Seveda je vprašanje dominacije in emancipacije mogoče motriti skozi točko medsebojne odvisnosti, ki pa je v bistvu sinonim mednarodnih odnosov, če te ni, ni mednarodnih odnosov. Kakšni so odmiki od dominacije in emancipacije? Danes je odvisnost drugačna, kot se je kazala skozi zgodovino (tako imenovana "primitivna" in začetna mednarodna odvisnost). Poskusimo definirati le-to. Iz metodoloških razlogov je najbolje uporabiti pristop cepitve tega, kar označujemo kot dominacijo, kot osnovno kategorijo in uvesti nekatere druge vidike. Izpostavimo vsaj tri elemente:

- dominacijo,
- nasilje,
- odvisnost.

Pomembno pa je proučiti fenomen integracije (glej na primer D. Singer: *Empirical Theory in International Relations*, New York, 1965; p. Jacob, H. Teune: *The Integration of Political Communities*, Philadelphia 1964 in še posebej John Burton: *World Society*, Cambridge University Press 1972).

Če hočemo natančneje proučiti dominacijo in emancipacijo skozi zgodovino mednarodnih odnosov, potem se moramo zaustaviti ob francoski revoluciji. Šele razumevanje revolucijske senzibilnosti in njenih posledic v mednarodni skupnosti vodi k spoznanju, da je imela francoska revolucija velikanski vpliv na vse evropske in celo neevropske narode. Za sodobnike je pomenila uresničitev razsvetljenskih načel o ljudski suverenosti, državljanski enakosti in nazorsko mišljenjski svobodi. Nam se ob tem seveda postavlja eno od ključnih vprašanj. Ne glede na različne poglede sodobnega zgodovinopisja, ki poskušajo tradicionalne socialnozgodovinske in marksistične razlage o pomenu, vlogi in vzrokih za francosko revolucijo relativizirati, nas zanima, ali se od francoske revolucije naprej prične dolgi pohod politične emancipacije? Kakšne so torej dolgoročne spremembe, trendi, tendence?

Nosilci procesov integriranja človeštva, zbliževanja in združevanja narodov so lahko v lastnem in skupnem interesu samo svobodni in enakopravni narodi. V tem je tudi najgloblji smisel zahtev po vzpostavljanju novega sistema ekonomskih in političnih odnosov v svetu. Če bodo trendi globalizacije šli zgolj v smeri dominacije, bo takšno stanje nujno privedlo do konfliktov svetovnih razsežnosti.

Sodobni svet prepletajo neokolonializem, imperializem, razne oblike hegemonizma ter druge odkrite in prikrite oblike tuje dominacije ter neenakopravnosti med narodi in državami. Takšna razmerja pa nujno porajajo procese vsestranske emancipacije narodov, držav in drugih splošnih civilizacijskih vrednot. Prav zaradi svojega zgodovinskega pomena je načelo o pravici narodov do samoodločbe postalo eno temeljnih načel sodobnega mednarodnega prava. S tem pa že prehajamo na izjemno relevantno področje našega proučevanja, to je na področje mednarodnega prava. Ob proučevanju dominacije in emancipacije nas zanima pozicija mednarodnega prava in njena evolucija, ali lahko v sferi mednarodnega prava jasneje izrazimo, ali se nam pojavlja trend od dominacije k emancipaciji ali obratno. Problem je kodifikacija na tem področju. Verjetno se skozi proučevanje mednarodnega prava bolj približamo realnosti kot pa s sociološkim razglabljanjem. Za normo lahko rečemo, da je nekaj bolj trdnega, to velja seveda tudi za mednarodnopravno sfero. Praksa in doktrina mednarodnega javnega prava je ustvarila pomembne rezultate, ki so izrednega pomena za mednarodno

skupnost. Zato, da bi lažje spremljali evoluiranje mednarodnega prava, nas bo na tem mestu zanimala tudi zgodovina mednarodnega prava. Samo za ilustracijo: že Grki so poznali represalije in načelo objave vojne, poznali pa so tudi različne načine mirnega reševanja sporov, ki so jih tudi često uporabljali. V novem veku je prav gotovo važna etapa v razvoju mednarodnega prava - Westfalski mir (1648), s katerim se Evropa konstituira kot sklop formalno enakih in med seboj neodvisnih držav.

Najnovejša doba se deli na dve razdobji, na prvo

- od francoske revolucije do prve svetovne vojne in drugo
- od prve svetovne vojne in oktobrske revolucije do danes.⁴

Prvo razdobje je pod vplivom globokih sprememb, ki so jih izzvali francoska revolucija in napoleonske vojne. Pojavlja se teorija o narodu kot mednarodnem subjektu, načelo samoodločbe narodov je eno od najvažnejših načel pred prvo svetovno vojno in po njej.

Najvažnejše etape v razvoju mednarodnega prava in mednarodnih odnosov so dunajski kongres (1815), pariški kongres (1856), berlinski kongres (1878), haške mirovne konference (1899 in 1907). Humanitarni interesi prihajajo do izraza v prvi Ženevski konvenciji (1864). Če preskočimo številne relevantne oporne točke, potem lahko prvo svetovno vojno označimo kot neizbežno posledico imperializma, ki prinaša v mednarodno pravo nove elemente. Posebni položaj imajo velike sile pri sklepanju miru. Sledila je ustanovitev Društva narodov in sočasno tudi Mednarodne organizacije dela. Po drugi svetovni vojni se ustanovi nova organizacija, OZN z glavno nalogo, zagotoviti mir. Listina OZN pomeni novo etapo v razvoju mednarodnega prava. V temeljih se je spremenil odnos in stališče do kolonialnih narodov. Najnovejši razvoj mednarodnega prava prinaša mednarodno sojenje za posebno težke prekrške, mednarodno zaščito pravic človeka in pomoč zaostalim deželam. Glavna naloga OZN je zagotovitev miru, dekolonizacija, razvoj, razorožitev.⁵

Opozorimo naj tudi na tista napredna gibanja v svetu in temeljne človekove pravice v širšem smislu, tako kot jih definira Organizacija združenih narodov: pravica do dela, do svobode, do udeležbe v oblasti, do kvalitete življenja itd., ter gospodarskega razvoja v nerazvityh deželah. Problemi, ki so nekoč sodili v izključno pristojnost državne oblasti, se prenašajo v mednarodno sfero. Po eni strani zaostrejuje nasprotja, po drugi pa narekujejo mednarodno sodelovanje in odpirajo nove možnosti reševanja. Spopad med revščino in bogastvom, ki je tlel za državnimi mejami, je v zadnjih letih izbruhnil v svetovnih razsežnostih in postavil človeštvo pred izbiro med novimi velikimi vojnami ali novo, pravičnejšo mednarodno gospodarsko ureditvijo. Na vseli področjih zori alternativa med uporabo brezmejnega nasilja, ki ga omogočajo podobna tehnična sredstva, in uporaba prava. Globalizacija, kot jo poznamo danes, prinaša poleg nekaterih novih izzivov tudi številne nove probleme in konflikte.

Po drugi svetovni vojni je bilo povsem jasno, da je današnja razdelitev sveta na razvite in nerazvite dežele posledica nekdajne politične delitve na metropole in kolonije. Tako je tudi popolnoma razumljivo, ko pravi dr. Vlado Benko, "da je tako imenovano staro ali klasično mednarodno pravo nastalo v obdobju 18. in 19. stoletja pod vplivom prakse velikih zahodnoevropskih držav in da je kot tako tudi izraz volje in interesov tistih sil v mednarodni skupnosti, ki se zavzemajo za to, da bi se ohranil mednarodni družbeni in politični status quo. Kot rezultat postopne akumulacije mednarodnega običaja in prakse deluje mednarodno pravo v smeri vzdrževanja in olranjevanja sistema in obstoječe strukture mednarodnih odnosov. Toda mednarodno pravo more imeti tudi dinamično in napredno vlogo. Poudariti velja, da se je od konca prve svetovne vojne - z nastankom

⁴ Dr. Vlado Benko: Mednarodni odnosi, Založba Obzorja Maribor, 1977, str. 220, op. 45, povzeto po delu S. Hoffman, International Relations, The long Road to Theory World Politics 1959, Vol. XI. Nr. 3, str. 350

⁵ Juraj Andrassy: Medjunarodno pravo, Školska knjiga Zagreb, 1971, str. 1-43

Sovjetske zveze - še posebej pa po drugi svetovni vojni, s pojavom novih socialističnih držav in novih držav v Afriki in Aziji - razširila njegova socialna baza. Te države se ne zavzemajo samo za to, da bi iz "klasičnega mednarodnega prava" izločili reakcionarne norme, "ki sankcionirajo mednarodno lopovstvo in nasilje", marveč da bi splošno mednarodno pravo krepili z uresničevanjem principov aktivne miroljubne koeksistence".⁶

Če zasledujemo evolucijo odpravljanja privilegijev velikih sil v mednarodnem pravu, je to trend od dominacije k emancipaciji. Zato bi bilo treba izpostaviti nekatere mednarodne dokumente, na primer pakt Društva narodov in Ustanovno listino OZN. Postavlja se vprašanje: kateri elementi se ohranjajo, elementi dominacije ali elementi emancipacije. Imamo številne možnosti za komparacije. Ali gre v mednarodnem pravu za anticipacijo na relaciji dominacija, emancipacija? Ali velja princip post festum, ko politika že razčisti "teren"? Posebej velja izhajati iz novejšega obdobja po drugi svetovni vojni in upoštevati obe optiki: dominacijo, emancipacijo. Antikolonialna revolucija, prisotnost emancipatorskih tendenc, kljub vsem napakam in deformacijam, do katerih prihaja v deželah tretjega sveta. Problemi vzhodne Evrope, dognanja zadnjih let vse do današnjih dni, kako se tu odraža problem dominacije in emancipacije. Zahodna Evropa. Načrti, trendi, dejansko stanje. Emancipacija Evrope. Najbolj viden je proces avtonomizacije Evrope, emancipacija držav Evrope do ZDA in podobno. Vprašanje regionalizma (glej Bojko Bučar, doktorska disertacija, FSPN Ljubljana 1989). Ne gre le za funkcionalizem. Načelo: ne vse prepustiti državi; na nižjih nivojih, kjer lahko regije bolje delajo, so velike možnosti. Vprašanje človekovih pravic, civilne družbe, ekologije itd.

Naša obravnava, ki je usmerjena od dominacije k emancipaciji, mora upoštevati procese osveščanja, ki so gradualni glede na to, kako se razvijajo. Nobenega dvoma ni, da predstavlja v času fevdalizma eno, v času industrijske revolucije pa ima spet drug pomen. Procesi niso enosmerni. Zgodovina nas potrjuje tudi v tem, da so tisti vidiki dominacije, ki so vezani na nasilje, hujši. Predhodno bo potrebno razrešiti in odgovoriti na vprašanja, kaj pogojuje dominacijo, kaj je kriza dominacije, kaj sproža nasprotno procese itd. Kakšna je usoda dolgega pohoda emancipacije? Fevdalizem, industrijska revolucija, francoska revolucija, od francoske revolucije naprej...

Vsebina dominacije in emancipacije se naglo spreminja. Vprašali smo se že, kaj je pomenila na primer v fevdalizmu in kaj pomeni danes. Fizične posesti, kot oblike dominacije, danes skorajda ni. Tako se nahajamo na povsem drugih točkah, kjer je za preseganje dominacije potrebno nekaj, kar se prekriva z današnjimi političnimi koordinatami in vrednotami. Za naše proučevanje je iz vsebinskih in metodoloških razlogov izjemno koristno delo Johana Galtunga: *Eine strukturelle Theorie des Imperialismus*, v: *Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen ueber abhaengige Reproduktion*, Herausgegeben bei Dieter Senghass, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1972. Povzemamo po dr. Vladu Benku:

- "J. Galtung v: "Strukturalni teoriji imperializma", opredeljuje naslednje tipe imperializma:
- ekonomski (zanj je značilno, da "centralne" to je razvite nacije dajejo "perifernim" nerazvitim nacijam industrijske proizvode in industrijska sredstva, medtem ko jim periferne nacije dajejo surovine in tržišča);
- politični (centralne nacije odločajo o perifernih nacijah in jim "dobavljajo" modele razvoja, medtem ko je vloga perifernih nacij omejena na poslušnost in posnemanje);
- vojaški (centralne nacije dajejo perifernim nacijam "varnost" in jim dobavljajo uničevalna sredstva, periferne nacije pa so dolžne biti disciplinirane in dobavljati centralnim nacijam strateške surovine);

⁶ Dr. Vlado Benko, Ibidem, str. 331

- komunikacijski (centralne nacije dajejo perifernim nacijam komunikacijska sredstva in jim dobavljajo poročila, medtem ko je vloga perifernih nacij omejena na to, da dobavljajo centralnim nacijam dogodke);
- kulturni imperializem (kjer se centralne nacije izkazujejo kot učitelji in po kreativnosti, medtem ko je perifernim nacijam namenjena vloga učencev).⁷

Razpravo zaokrožujemo z mnenjem dr. Vlada Benka, ko pravi, da se "zgodovinska dialektika dominacije in emancipacije v mednarodnih odnosih izraža predvsem s preseganjem in odpravo tiste oblike odvisnosti, ki je bila ustvarjena z uporabo politične in vojaške prisile, z izgubo suverenosti in avtonomnosti kakega subjekta. Empirični primeri iz 19. stoletja, pa seveda tudi kasneje, povedo, da se je strategija emancipacije uveljavljala s postopnim odpravljanjem ali z odpravo "zunanjega" odločanja in določanja, najpogosteje z ločitvijo od subjekta - nosilca odnosa dominacije in s konstituiranjem avtonomnosti političnega subjekta, dotlej objekta dominacije. Za strategijo emancipacije v mednarodnih odnosih ima ta faza poglaviten pomen; ta pomen je razviden tako iz teže, kakršno daje mednarodno pravo tako imenovanim konstitutivnim pogojem za pojav države kot subjekta mednarodnih odnosov in mednarodnega prava, kot tudi iz funkcije priznanja kot mednarodnopravne in politične kategorije, priznanja pravice določenemu političnemu subjektu - državi, do njegove lastne definicije glede na človeka, politiko in svetovni politični red. Emancipacija je v tem primeru uresničena kot politična emancipacija v mednarodnem prostoru z nastajanjem in konstituiranjem države, družbene konkretizacije, splošne emancipacije, posrednika med človekom in človekovo svobodo v okviru mednarodne skupnosti. Razvoj mednarodnih odnosov potrjuje temeljni pomen te faze emancipacije kot izhodišča za sleherno nadaljnjo fazo, kajti brez upoštevanja nacionalne neodvisnosti in načela suverenosti ni mogoče govoriti o ekonomski in drugačni emancipaciji, zlasti pa ne o razvoju kot emancipaciji."⁸

S stališča humanizma ne smejo biti v bistvu mednarodni odnosi nič drugega kot pretvarjanje možnega v stvarno, to je uresničevanje racionalnih in humanih možnosti, ki jih je družbena misel odkrila in spoznala. Kadar ni tako, se mednarodni odnosi pretvorijo v brezkompromisno borbo za dominacijo posebnih interesov. Tako se nam razpira tudi pogled na mednarodnopolitično etiko:

za - civilizacijo, ki je volja po sožitju,

proti - barbarstvu, ki je težnja po razdružitvi in razkolu.

Svoboda je - misliti drugače, misliti zunaj obveznih šablon, misliti kreativno. Svoboda je svoboda za narod, za manjšine, za posameznika, svoboda zame in svoboda zate.

Seveda bi nam ob zapisanem lahko bila očitana vsaj prevelika mera vznesenosti, če ne še kaj drugega. Tega očitka bi se poskušali obraniti z mislijo Adolfa Bibiča, ko eksplicitno zapiše, da "problem ždobre družbe" ni metaznanstveni problem. Seveda ga ni mogoče rešiti z lahkoto niti ne romantično črno - belo. Tudi ne moremo postaviti absolutnih kriterijev, s katerimi bi merili elemente humanega v posameznih družbah, ker so sami ti kriteriji spremenljive zgodovinske veličine. Morda bi lahko rekli, da je "dobra družba" tista, ki uresničuje človeka bogatih potreb - in torej tudi bogatih sposobnosti - in ki nudi možnost, da človek te potrebe lahko zadovoljuje in da jih dejansko zadovoljuje. Taka družba verjetno nikoli ne bo stanje, ampak stalen proces, tako da bi bilo morda bolje reči, da je dobra družba tista, ki uresničuje človeka žbogatějšíh potreb'. Potreb, ki se bodo ali naj bi se vedno manj omejevale na fizično nasičenost in civilizacijsko udobnost in bodo vedno bolj kulturne, estetske, moralne, človeške vrednote".⁹

Sklenemo naj z mislijo, da so nosilci družbenega napredka navsezadnje le nove družbene sile, ki prevzemajo in dalje razvijajo dediščino preteklosti. Čedal-

⁷ Ibidem, str. 338, op. 82*

⁸ Ibidem, str. 68-69

⁹ Adolf Bibič: Kaj je politična znanost, Ljubljana 1969, str. 44

je bolj pomembna bo moralna moč tistih, ki v mednarodnih odnosih niso uveljavljali argumentov sile, temveč le zahteve po pravičnosti, emancipaciji. Problemi, ki so nekoč sodili v izključno pristojnost državne oblasti, se prenašajo v mednarodno sfero in po eni strani zaostrejuje nasprotja, po drugi pa narekujejo mednarodno sodelovanje in odpirajo nove možnosti reševanja. Po drugi svetovni vojni je bila prehojena dragocena etapa v zvezi s konstituiranjem mednarodne skupnosti. Veliko zaslug za to ima prav gotovo Organizacija združenih narodov. Kakšno bo potovanje človeštva po 21. stoletju? Ali se bodo uveljavljale sestavine, temeljna načela in tendence humanistične vizije mednarodnih odnosov?

Vprašanje miru in varnosti kot enega središčnih problemov je mogoče ohraniti le tako, da se zoperstavimo sleherni dominaciji. Človeštvo se nikakor ne sme sprijazniti z idejo, da je v mednarodnih odnosih mogoče izbirati le med to in ono dominacijo. Zatorej je toliko bolj usodno vprašanje, kako gre človeštvo prihodnosti naproti.

Janez Gujt

GLOBALISATION AND SMALL STATES

Summary

The history of international relations seems to be the struggle between domination and emancipation, whereby the content of both concepts has changed through history. For small nations this relation is the key issue in contemporary international relations. While analysing this relationship within the notion of emancipation three core issues have to be dealt with: peace and security, human rights and issues of development. The concept of domination however, should be analysed through elements of force and dependence. The evolution of international relations into international politics (with e.g. issues of peace, human rights and ecology) shows a definite trend in favour of the process of emancipation. The creation of new national states is only one aspect of it.

SKLADENJSKO STRNJANJE V MURŠČEVEM BOGOČASTJU SV. KATOLIŠKE CERKVE

Marko Jesenšek*

UDK 811.163.6'367.625

JESENŠEK Marko: Skladenjsko strnjanje v Murščevem Bogočastju sv. katoliške cerkve. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 633

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

V članku gre za prikaz deležniško-deležijskih oblik na -č in -ši v Murščevi slovnici (1847), in sicer je izpostavljeno predvsem slovensko izrazje, ki pomensko loči med deležnikom (priložaj) in deležjem (narečaj iz priložaja); na primerih iz Bogočastja sv. katoliške cerkve (1850) je predstavljena raba teh oblik kot učinkovitih skladenjskih strnjevalcev.

UDC 811.163.6'367.625

JESENŠEK Marko: Syntactic Condensation in Muršec's Worship of God in the Holy Catholic Church. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 633

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the article, participle and gerund forms ending by -č and -ši in the Muršec grammar (1847) are presented and in particular, Slovenian terminology is articulated, as to to separating among the participle (priložaj by Muršec) and gerund (narečaj iz priložaja by Muršec); upon examples from the Worship in the Holy Catholic Church (1850), the use of these forms as syntactic condensators is presented.

0 Uvod

Deležniško-deležijski skladi na -č in -ši so stare izvirnoslovanske in slovenske oblikoslovno-skladenjske kategorije¹ za izražanje isto- oziroma predobnosti. Izpričane so že v Brižinskih spomenikih, kjer beremo oblike na -y/-č in -ši, npr. stara oblika *imugi* (BS II 5) in nove oblike *prigemiški* (BS II 3-4), *imoki* (BS II 6), *malomogoncka* (BS II 48) in *uzemogokemu* (BS III 25); obliki na -i: *beusi* (BS I 8), *prizzuause* (BS II 110). Po Brižinskih spomenikih so se deležja v osrednjeslovenskih tiskih skoraj izgubila ali pa so se v zelo omejenem obsegu ohranile le oblike na -č, medtem ko deležij na -ši pri osrednjih slovenskih piscih

* Dr. Marko Jesenšek, izredni profesor, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor

¹ J. Sedláček: K otáče slovanských participií praes. act. a praet. act. I. *Slavia* 1954, št. 4, str. 609-626. F. Tomšič: Poglavlje iz slovenske historične sintakse. *Slavistična revija* 8, 1955, str. 56-67.

do 19. stoletja skoraj ni zaslediti. Vzhodnoslovenski knjižni jezik se je razvijal drugače. Ohranjal je arhaičnejšo podobo, tradicija z jezikom Brižinskih spomenikov in posredno tudi s staro cerkveno slovanščino se je kazala tudi pri deležniško-deležijskem izražanju, ki je bilo prepoznavno skladerjsko sredstvo strnjanja v protestantskih tiskih 18. in katoliških tiskih prve polovice 19. stoletja.

1 Vprašanje deležniško-deležijskega strnjanja v slovenskem knjižnem jeziku

1.1 Slovenski alpski in panonski jezikovni prostor sta se vse do 19. stoletja razvijala ločeno, in ker jezikovnih stikov skoraj ni bilo, sta se knjižna jezika v obeh prostorih razvijala samostojno. Zanimivo je, da sta se oba na enak način normativno potrdila v protestantizmu – v 16. stoletju je Trubar normiral osrednjeslovenski knjižni jezik (1550, *Katekizem* in *Abecednik*) kot nadnarečno tvorbo gorenjščine, dolenjščine in ljubljanskega govora, v 18. stoletju pa je Š. Küzmič normiral prekmurski knjižni jezik (1771, *Nouvi zakon*) kot nadnarečno tvorbo ravenskega in goriškega govora. Različica vzhodnoslovenskega knjižnega jezika (vzhodnoslovenski knjižni jezik) je bila potrjena v številnih tiskih Petra Dajnka in njegovih somišljenikov oz. v vzhodnoštajerskih slovnicaх konec 18. in prve polovice 19. stoletja (Zelenko, Šmigoc, Dajnko, Murko, Muršec).

Vzhodnoslovenski jezik se je v panonskem jezikovnem prostoru razvijal ob kajkavskem in je posredno preko glagoljašev ob stari kajkavski književnosti ohranil povezavo s staro cerkveno slovanščino,² kar se kaže tudi v dobro ohranjeni in razvejeni deležniško-deležijski rabi. Deležniško-deležijske sklade na -č je omejeno uporabljal sicer še Dalmatin,³ kasneje pa so v dvestoletnem razvoju iz osrednjega knjižnega jezika skoraj izginili⁴ in pri Japelju⁵ so se obdržale le še prilastkovne oblike in klišejska deležja na -č. Japelj je zapisoval predvsem deležnike in redka deležja na -č, oblik na -ši pa ni poznal in jih je skladerjsko nadomeščal z odvsniki, priredji in novim skladerjskim strnjevalcem, tj. nedoločnikom.⁶ Štefan Küzmič na rabo deležnikov in deležij pri Japelju ni mogel vplivati, saj v 80-ih letih 18. stoletja v Ljubljani še niso poznali njegovega prevoda nove zaveze,⁷ ki je v 19. stoletju povzročil navdušenje za deležniško-deležijsko skladerjsko strnjanje. Prevod so Slovenci na levi strani Mure spoznali preko Čeha Zlobičkega, ki ga je posredoval štajerskemu jezikoslovcu Popoviču, ta pa Kopitarju in Čopu.⁸

1.2 Soočenje vzhodnoslovenskega deležniško-deležijskega oblikoslovno-skladerjskega sistema z ustrezniki osrednjeslovenskega knjižnega jezika druge polovice 18. stoletja je opozorilo na zanimivo dvojnost v razvoju slovenskega jezika. V vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku je obstajal bogato razvejan deležniško-deležijski sistem (deležijsko izražanje isto- in preddobnosti, deležniška prilastkovna, posamostaljena, povedkovniška in prislovna raba), v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku pa je bila prisotna oblikotvorna okrnjenost na skladerjski ravni (skoraj popoln izpad oblik na -ši) ter funkcijska neizkoriščenost deležij (izražanje preddobnosti s skladerjsko nezgoščenimi jezikovnimi možnostmi). Gre za prepoznavno nasprotje v skladerjskih ravlinah obeh tipov slovenskega knjižnega jezika, ki se je moralo izoblikovati že v alpskem oziroma panonskem jezikovnem prostoru, potrdilo pa se je v različnih kulturnopolitičnih

² M. Orožen: O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. Zbornik Štefana Küzmiča. Murska Sobota 1974, 120.

³ J. Dalmatin: *Biblija*. Wittenberg 1584.

⁴ M. Jesenšek: Deležniško-deležijski skladi na -č in -ši v slovenskih prevodih evangelijev. *Obdobja* 17, Vatroslav Oblak. Ljubljana 1998, 273-286.

⁵ J. Japelj: *Svetu pismu noviga testamenta*. Ljubljana 1784.

⁶ M. Jesenšek: Deležniško-deležijski skladi v Küzmičevem in Japeljevem prevodu Nove zaveze. *Slavistična revija* 39 (1991), 183-199.

⁷ Š. Küzmič, *Nouvi Zakon*. V Halli Saxonskoj, 1771.

⁸ V. Novak, Izbor prekmurskega slovstva. Ljubljana 1976.

in zgodovinskojezikovnih prostorih – osrednjeslovenski knjižni jezik se je razvijal v avstrijskem prostoru pod močnim jezikovnim (tj. oblikoslovnim, skladenjskim in besediščnim) vplivom latinsko-nemških predlog, vzhodnoslovenski jezik pa v ogrskem prostoru pod vplivom grško-starocerkvenoslovenskih predlog in je bil razpet med slovensko prekmursko in prleško normo.

1.3 Na vzhodu Slovenije so v prvi polovici 19. stoletja bili še zelo pogosti tiski, ki so nadaljevali tradicijo jezika Štefana Küzmiča in so ohranjali bogato deležniško-deležijsko izražanje. Tako skladenjsko rabo zasledimo v delih Mikloša Küzmiča, Bakoša, Sijarta in Kardoša, prisotna pa ostaja tudi v kasnejših Terplanovih priredbah in izdajah *Novega zakona* (1848–1928). Zanimive potrditve o živosti teh oblik so zabeležene v *Starišinstvu in zvačinstvu* (1807) in zgodnjih Košičevih objavah – *Zobriszan Szloven in Szlovenka med Mirov i Rabov* (1845), *Zgodbe vogrskoga králestva* (1848).⁹

1.4 Deležniško-deležijski skladi na -č in -ši so v osrednjeslovenski prostor, ki je take izrazne možnosti že zelo zgodaj izgubil v hitrem narečnem razvoju in jezikovnem oddaljevanju od tradicije stare cerkvene slovanščine, prišli s prekmurskim vzhodnoslovenskim prevodom nove zaveze Štefana Küzmiča in so po letu 1809 postale pravo odkritje. Kopitar je obsodil kalkirano tradicionalno knjižno skladnjo, prav oblike na -č in -ši pa so omogočale izvirno slovensko oz. slovansko izražanje. Njihovo uvajanje v osrednji slovenski jezikovni prostor je pomenilo zanimivo skladenjsko »novost«, hkrati pa seveda vračanje k izvirnim izrazno-skladenjskim možnostim slovenskega jezika in soočanje dveh različnih skladenjskih struktur slovenskega knjižnega jezika konec 18. in v začetku 19. stoletja. Voden jezikovni poseg v knjižni skladenjski razvoj osrednjeslovenskega jezika je tako omogočil ponovno oživitev že netovorne oblikoslovno-skladenjske kategorije (zlasti oblik na -ši), ustaljene v slovanskem jezikovnem prostoru in potrjene v jeziku Brižinskih spomenikov. Ravnikar jih je prvi prenesel v osrednji knjižni jezik, in sicer jih je po Küzmičevem vzoru velikokrat zapisal v *Zgodbah svetega pisma za mlade ljudi*, (»tako lepo okrajšajo poved«), vendar pa ni obvladoval njihove pravilne izpeljave in skladenjskih funkcij v povedi. Njegovo navdušenje nad deležji in deležniki na -ši je bilo predvsem ljubiteljsko in sprva tudi ni imel veliko posnemovalcev – na Koroškem mu je sledil le Jarnik, na Štajerskem pa Muršec in Caf –, kljub temu pa je soočil dva različna slovenska skladenjska sistema in tako posredno omogočil vdor deležniško-deležijskih skladov iz slovenskega vzhoda v osrednji tip knjižnega jezika; zanje je navdušil sodobnike in vzpodbudil jezikoslovce in slovničarje, da so normirali in uzakonili rabo v slovenskih jezikovnih priročnikih.

Oblike so postale normativne, ko je Metelko leta 1825 v slovnici popravil nekatere Ravnikarjeve nedoslednosti v vidski izpeljavi in rabi, vendar pa se tudi v 30-ih letih še vedno niso povsem uveljavile. Prešeren in čebeličarji jih niso pogosto zapisovali, pa tudi v cerkvenem slovstvu – zlasti v prevodih – jih ni bilo veliko. Raba je začela naraščati v Bleiweisovih *Novicah*, od tam pa so oblike na -č in -ši vedno opazneje prodirale tudi v leposlovje.

Slovenske slovnice so po Metelku dosledno prinašale informacije o »novi« skladenjski možnosti. V mislih imam številne slovnice slovenskega jezika v 19. stoletju, in sicer Murkovo, Murščevo, Malavašičevo, Potočnikovo, Navratilovo, Majarjevo, Janežičevo, Lesarjevo, Levstikovo, Praprotnikovo, Šumanovo, Lendovškovo, Škrabčevo ..., in čeprav so slovničarji deležniško-deležijskim vprašanjem namenjali le malo prostora (praviloma so oblike na -č in -ši predstavljali pri glagolu kot eno izmed naklonskih oblik), je to zadostovalo, da se je oblik na -č in -ši prijel izrazito knjižni predznak. Oblike na -č in -ši so tako prišle tudi v cerkveno strokovno slovstvo, ki je bilo v jezikovnem pogledu od protestantizma naprej tradicionalno kranjsko naravnano.¹⁰

⁹ M. Jesenšek: Primeri jezikovnega strnjanja pri Jožefu Košiču. *Košičev zbornik*. Budimpešta 1994, 171–186.

¹⁰ M. Jesenšek: *Deležniki in deležja na -č in -ši. Razširjenost oblik v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja*. Zora 5, Maribor 1998.

2 Vprašanje deležniško-deležijskega strnjanja v Murščevi slovnici

2.1 Dokaz, da Muršec ni slepo sledil Ravnikarjevemu ljubiteljskemu navdušenju nad prekmurskimi skladijskimi rešitvami, je poglavje v njegovi slovnici,¹¹ ki tri leta pred izidom *Bogočastja* prinaša izpeljavo in osnovno distribucijo, predvsem pa tudi natančno slovensko izrazje za deležniško-deležijske sklade na -č in -ši.

Muršec je leta 1847 izdal prvo slovnico slovenskega jezika na Štajerskem, ki je bila napisana v slovenščini. Za vseslovensko jo je označil že Bleiweis na straneh svojih *Novic*, ko jo je sredi 19. stoletja priporočal svojim dopisovalcem kot normativno glede rabe jezika. Ramovš je (po Streklju) ni uvrstil med narečne, ampak je zapisal, da »z nekaterimi pripombami o štajerskih narečjih« (je torej neke vrste primerjalna slovnica) »služi /.../ za vir razvoja slovenske slovniske terminologije.«¹²

Muršec je oblike na -č in -ši predstavil v slovnici tako, da se je pri njihovem opisu in normiranju zgledoval po Metelku in Murku oziroma Dobrovskemu, upošteval pa je tudi Babukičevo ilirsko slovnico,¹³ in sicer deloma pri razvrstitvi oblik in predvsem pri njihovem poimenovanju.

2.1.1 Metelko¹⁴ je postavil pravilo, da se deležje na -č izpeljuje iz 3. os. ed. sed., ločil je med dolgo in kratko obliko, vendar pa v slovnici pri besedotvorju ni razložil, kdaj je katera oblika lahko osnova za izpeljavo deležja. To je storil šele pet let kasneje v knjigi *Slovenische Sprachlehre* (Laibach 1830), ko je zapisal: »Bei jenen Zeitwörtern, welche 2. und 3. Abwandlung das ejo in ó und das ijo in e verkürzen, hängt man dem verkürzten Ausgange das -č an; z. B. gredoč gehende, nicht gredejoč; stoječ stehende, nicht stojejoč.« (str. 58). V slovnici (1824) je pri oblikoslovju le opomnil, da se kratke oblike rabijo pri deležnikih, ni pa zapisal, pri katerih (str. 215).

2.1.2 Enako je izpeljavo razlagal Murko,¹⁵ ki je upošteval dolgo in kratko osnovo – poznal je dvojnico *trepetajzoh* : *trepezh* (str. 145), prepovedal pa je *lju-bijozh* (str. 76) in že pri Metelku znani obliki *gredejozh* in *grejozh* (str. 76). Prevzemanje iz Metelka ni bilo moteče, prej potrebno, saj je Murkova slovnica na vzhod Štajerske prinesla sistematičen pogled na rabo deležniško-deležijskih oblik na -č in -ši. To je pomembno, saj v »Dajnkovem jezikovnem prostoru« Metelkov vpliv ni bil prisoten. Murkova ideja o jeziku, ki združuje Slovence, je razlog, zakaj se je štajerski slovnikač naslonil na Metelka, še toliko bolj, ker so pod vplivom Dajnkove slovnice in v dajncici do sredine 30. let 19. stoletja na vzhodu Štajerske izdali naklado skoraj 50 000 knjig.

2.2 Glede vprašanja deležniško-deležijskih oblik Murščeva slovnica ni tako izčrpna kot Metelkova ali Murkova, kljub temu pa prinaša najosnovnejše informacije o oblikah na -č, (-e) in -ši. Pomembnejše je izrazje, ki je prevzeto iz panonskega hrvaškega (ilirskega) prostora in je po Babukičevi slovnici prirejeno slovenskim potrebam.

2.2.1 Muršec je oblike na -č in -ši obravnaval pri *glagolskem načinu*, in sicer med *priložnim* (deležnik) in *narečnim* (deležje). Deležje in deležnik sta mu dva izmed osmih glagolskih načinov (pravilno: naklonov in glagolskih oblik) – očitni, želivni, pogodivni, velivni (nakloni); nedoločivni, priložni, narečni, glagolsko ime (glagolske oblike). Priložni način je imenoval *priložaj*; ob pridevnishkih lastnostih je še imel ohranjeno kategorijo časa (glagol »tedaj zraven lastnosti tudi čas zaznamuje;« str. 32). *Priložaj sedanjega časa* je deležnik na -č, *preteklega časa* deležnik na -ši. »Priložaj je četverni, eden zdajnega, troji preteklega časa, *delajoč* -a, -e; *delal* -a, -o; *delavši* -a, -e; *vdelan* -a, -o.« (str. 32)

¹¹ J. Ž. Muršec: *Kratka slovenska slovnica za pervence*. Gradec 1947.

¹² F. Ramovš: *Zgodovina slovenske slovnice. Zbrano delo* I. Ljubljana 1971, 238.

¹³ Osnovi slovnice slavyanske narečja ilirskoga, *Danica ilirska*, Zagreb 1836.

¹⁴ *Lehrgebäude der Slovenischen Sprache in Königreiche Ilirien* I./J., Laibach 1825.

¹⁵ *Theoretisch-praktische slovenische Sprachlehre für Deutsche* I./J., Grätz 1832.

Priložaji so torej deležnik na -č in -ši ter deležnika stanja na -l in na -n/-t; danes so to navadne pridevniške besede.

Za priložaj je v paradigmah uporabil tudi sopomenki, slovenski ustreznici za aktivni particip prezenta in preterita I: *prvi zdajno činivni priložaj* (deležnik na -č) in *drugi preteklo činivni priložaj* (deležnik na -ši; prvi preteklo činivni priložaj je deležnik stanja na -l). Narečni način (narečaj) je imel dve obliki: *lastni narečaj* (deležje na -e) in *narečaj iz priložaja* (nesklonljivi priložaj; deležje na -č in -ši).

Iz paradigmem je razvidno, da je Muršec kljub Metelkovi razlagi, ki jo je prevzel tudi Murko, še vedno na prvem mestu navajal deležniško obliko *sušijoč*, -a, -e, medtem ko je deležnik *sušeč* -a, -e ponudil le kot možnost v oklepaju. Prednost je dajal izpeljavi iz dolge sedanjiške oblike za tretjo osebo množine – tako izpeljavo je dokončno zavrnil šele Škrabec,¹⁶ ko je izpeljavo oblik na -č prikazal kot sinkretizem etimološko pravilnih oblik (-oč/-eč), starejše oblike (-eoč) in umetno narejene mlajše oblike (-ejoč). Opozoril je, da so etimološko pravilne le oblike *iščoč*, *pláčoč*, *trepéčoč*, ki so nastale iz stare sedanjiške oblike za 3. os. mn. (*prido*). Pripona -eoč je nastal tako, da se je med koren besede in pripono vrnil -e-, ali pa se je v končaj -eč vrnil samoglasnik o. Najmlajša možnost (-ejoč) je nastala tako, da se je med e in o začel vrivati zveni j (16. stoletje).

Muršec je pri pomožniku poznal deležnika (*bodoč*, -a, -e; *bivši*, -a, -e) in deležji (*bodoč*, *bivši*); v paradigmah glagolskih oblik je za vzorec navedel *kalajoč*, *kalaje*, *kalavši*; *peknivši*; *sušijoč* (*sušeč*) *sušivši*, *suše* in še nekatere posameznosti, nič pa ni informacije o izpeljavi in rabi oblik na -č in -ši.

2.2.2 Slovensko izrazje je pri Muršču zanimivejše in natančnejše kot pri Zelenku¹⁷ in Vodniku,¹⁸ saj sta deležnik in deležje na -č in -ši ločena tudi izrazitveno (*priložni način*, I. *zdajno činivni* in II. *preteklo činivni priložaj*; *narečni način*, *narečaj iz I. zdajnočinivnega* in II. *pretekločinivnega priložaja*; *lastni narečaj*, oblika na -e); pri Zelenku se ločita le deležnik in deležje na -č (*sredliva časna beseda*, *namestna časna beseda*), Vodnik pa je imenoval deležniško-deležjske sklade na -č *deležje sedanjega časa*, sklade na -ši *deležje preteklega časa*, sklade na -e pa *namestno deležje*. Razdelitev pri Muršču je taka kot danes

¹⁶ M. JESENŠEK: Deležniški in deležjski skladi na -č in -ši v Škrabčevem jezikoslovju. *Škrabčeva misel* I, Nova Gorica 1995, 94.

¹⁷ J. ZELENIKO (M. Zagajšek): *Slovenska gramatika oder Georg Sellenko's Windische Sprachlehre in deutsch und windische Vortrag* I...I. Zilli 1791. Deležnik na -č je imenoval *ta sredliva beseda sedainiga* (tudi *prizhneiga*) *zhasa*, *dehneiga*) *zhasa*, *dela namestna* (tudi *samestna*) *zhasa na besedas* (117). Po Bohoriču je napačno prevzel *bodejozh*, ponudil pa je tudi nenavadno obliko *bitiozh* (*kateri*, -a, -u; in nepregibno) za deležnik in deležje sedanjega časa. (127) Na nezanesljivost pri izpeljavi kažejo še nekatere dvojnice v paradigmah: *berrejozh*, -a, -u (deležje) in *berrejozh* ali *berrozh* (deležnik) (157); *gredejozh* ali *gredozh* (deležnik) in *gredozh* ali *gredejozh* (deležje) (183). Nihanja so pač taka kot pri POHLINU (*Krainyska Grammatica* I...I, Laibach 1768. Gradivo v slovnici kaže, da so bile tudi oblike na -č v Pohlínovem času netvorne in da jih je v slovnico prevzel kar iz Bohoriča (*Zimske urice*, 1584; gre za nahko po Bohoričevi novotvorbi *berrejozh*, ki se v živem jeziku ni nikoli prišla, a se je pojavila v protestantskih tiskih kot umetno narejena – prim. S. ŠKRABCA, *Jezikoslovna dela* 3, 557), čeprav se zdi, da je Zelenko poskušal obliko *gredejozh* razumeti predvsem kot deležnik, *gredozh* pa kot deležje; tako razlagam zamenjan vrstni red pri dvojnicah v deležniški in deležjski rabi.

¹⁸ V. VODNIK, *Pismenost ali gramatika sa perve shole*, Ljubljana 1811. Slovnica je v slovenski prostor prinesla zanimivo izrazje, ki je na novo poimenovalo (zgled sta mu bila Smotricky in Lomonosov) tudi deležnik in deležja na -č in -ši. Izraz *deležje* je njegova novotvorba, narejena iz podstave *tisto*, kar je *deležno*. Novo tvorjenko je razumel kot glagol, ki ima pridevniški obliko in je deležen glagolskih in pridevniških lastnosti. Obliko na -č imenuje *deleshje sdajniga zhasa*, obliko na -ši *deleshje pretekliga zhasa*, vendar pa v paradigmah ni navajal sklonljivih in nesklonljivih oblik ločeno, ampak je zapisal le nesklonljive – pomensko je sicer ločil glagolsko in pridevniško obliko, a ju oblikovno v paradigmah ni ločil. Oblike na -ši in -e (*namestno deleshje*) je prestavil med prislove in jih je tam tudi razlagal, kadar so se pomensko približali pravi prislovom. Sicer pa se je izraz *deležje*, s katerim je Vodnik slovenil izraz Smotrickega *prichaste*, v 19. stoletju skoraj izgubil – poznala sta ga le še Malavašič (1949) in Janežič (1854); v slovensko slovnico terminologijo ga je ponovno uvedel Toporišič (SKJ 3, 1974), ki je Vodnikov izraz oživel v dvojnici *deležnik* (pridevniška oblika) : *deležje* (glagolska oblika).

pri Toporišiču, le da izrazje ni najprimernejše, saj ne gre niti za načina niti za naklona (kot bi rekli danes), ampak za glagolski oblik; izrazje se je spreminjalo še v drugih slovnicaх slovenskega jezika¹⁹ (pomenske spremembe je doživljalo predvsem Vodnikovo deležje), danes pa sta se za Muršček *priložaj* in *narečaj* iz *priložaja* uveljavili sopomenki *deležnik* in *deležje* na -č in -ši.

3 Skladenjsko strnjanje v Bogočastju

V Murščevem *Bogočastju* so oblike na -č in -ši rabljene kot učinkoviti skladienjski strnjevalci v deležniški in deležijski funkciji – kot deležniki se pojavljajo v (1) prilastkovnih zvezah (levi prilastek in desni stavčni prilastek), (2) samostalniških zvezah (posamostaljeni pridevnik), in (3) povedkovniških zvezah (povedkov prilastek); deležja so kot drugotni povedki del polstavka.

3.1 Strnjanje z deležniško-deležijskimi skladi na -č

V *Bogočastju* je na 100 straneh besedila²⁰ povprečno 27 deležniško-deležijskih skladov na -č, in sicer 15 deležnikov in 12 deležij. Pogostost oblik je precej manjša kot pri prekmurskih piscih – Š. Kuzmič ima v enako obsežnem besedilu kar 290 deležniško-deležijskih skladov na -č (170 deležnikov in 120 deležij), med štajerskimi pisci jih imajo več kot Muršček tudi Metelko v *Razlaganju sv. evangelija sv. Matevža* (32 deležnikov, 21 deležij), Lah v prevodu *Lesenega križca* (36 deležnikov, 14 deležij) in Caf v prevodu *Robinsona* (17 deležnikov, 19 deležij), podobno pogostost pa zasledimo Volkmerjevih *Fabulah* in Trstenjakovem *Msecu Marije*. Vsa primerjana besedila, razen Metelkovega, so leposlovna, kar vendar pomeni, da je med neprekmurskimi pisci deležniško-deležijsko strnjanje v cerkvena besedila v širšem obsegu uvedel prav Muršček; tako skladienjsko strnjanje je bilo pogostejše le še pri Korošcu Jarniku v *Jedru keršanskih resnic* (50 deležnikov, 15 deležij).²¹

3.1.1 Deležniško strnjanje z oblikami na -č

3.1.1.1 Prilastkovna raba

Prilastkovna raba oblik na -č je najpogostejša, in sicer Muršček uporablja samo leve prilastke v posameznih sklonih ednine in množine, izjemoma tudi stavčni desni prilastek:

3.1.1.1.1 Imenovalnik ednine

Le kadar so važni vzroki i se vse HRUPEČE veselje opusti, dovole vladi-ka sporočo tudi u ovih prepovedanih časih. J. Muršček: Bogočastje ..., 1850, 158–159.

Ně več zvončekov ugodni glasi, temoč klepetcev ČREPEČE klepcev ČREPEČE klep.

J. Muršček: Bogočastje ..., 1850, 31.

3.1.1.1.2 Rodilnik ednine

Tretja je BLIŠČEČEGA obličja in sklučenih rok, vsa vtopljenja primisljevanju večne lepote;

J. Muršček: Bogočastje ..., 1850, 5556.

V postu je zapovedano se samo enkrat na den nasititi ino se mesenega ogibati, kakor tudi vsega HRUMEČEGA veselja, gostovanja, plesa itd.

J. Muršček: Bogočastje ... 1850, 29.

¹⁹ F. Malavašič: *Slovenska slovnica za prve slovenske šole v mestih in na deželi /.../*, Ljubljana 1849. B. Potočnik: *Grammatik der slovenischen Sprache*, Laibach 1849. J. Navratil: *Kurze Sprachlehre /.../*, Laibach 1850. M. Majar Ziljski: *Slovnica za Slovence*, Ljubljana 1850. Janežičeve izdaje slovnice (1854 · 1911), Škrabčev poskus slovenske slovnice (1893–1895). A. Breznik: *Slovenska slovnica za srednje šole*, Celovec 1916.

²⁰ Gre za prikaz povprečne pogostosti oblik na -č na 100 izpisanih straneh besedila, in sicer je pri tem upoštevano, da ena stran obsega 30 vrstic. Natančen izpis je podan v razpredelnicah, objavljenih v moji razpravi v *Linguistici XXXV, 2, 1995* (Zur Entwicklung der Partizipial- und Gerundialkonstruktionen..., str. 81–82).

²¹ Prim. M. Jesenšek, *Linguistica* 1995.

3.1.1.1.3 Dajalnik ednine

/.../; cerkvenik ali drugi vernik nese pred njim luč in pojdoč céngetáje s zvončekom opominja skrivoma NAZOČEMU odrešeniku čast in hvalo dajati, za ubogega bolenika pa moliti.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 142.

3.1.1.1.4 Tožilnik ednine

2. podajo kerščencu GOREČO svečo - podobo žive vere, ktera mu odsih-mal naj sveti, ino svete ljubeshni, ktera mu naj serce segreva, rekoč: Prejmi GOREČO svečo (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 119.

3.1.1.1.5 Imenovalnik množine

Sv. Duh je namreč nje prešinil, kakor ognjeni plamen ino poprej neved-ni, slabi, DVOJEČI, BOJEČI ino sebični učenci so na enkrat razsvečeni (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 121.

PLAMTEČE luči pa nam tudi pravijo zvesto skerbeti, da tudi naša vera vseli tak lepo gori (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 59.

3.1.1.1.6 Rodilnik množine

2. zato, ker nije dvomiti, da bo vsaki dorašeni gotovo zelo rad, da je hitro od mladih nog k Jezusu prišel ino si njegovih POSVEČUJOČIH milosti ino naukov vžival;

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 115.

3.1.1.1.7 Tožilnik množine

Zdaj stopijo škof, v beli plajš oblečeni, s strežnimi duhovniki pred oltar ino sklenuvši roke molijo črez KLEČEČE poterdenice, (...). *J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 123.*

V nazočenje te prigodbe posvečuje cerkva vsako leto CVETEČE presnece na to nedelo, ktera se zato cvetna nedela imenuje. *J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 30.*

3.1.1.1.8 Mestnik množine

Tako n.pr. najn nazočuje cerkveno leto v svojih sv. časih ino svetkih - kakor v PREHAJOČIH slikah - od konca do kraja našo odrešitvo, (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 8.

Postavim, če kaj dušo razveseli, se sveti človeku veselje iz jasnega obličja ino ISKREČIH oči:

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 1.

Stavčni desni prilastek

Imenitni godbeniki, GOREČI po veličastni službi božji, so potem složili tiste prekrasne meše, zadušnice, himne itd. *J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 63.*

3.1.1.2 Posamostaljena raba

Posamostaljeni deležniki na -č v besedilu niso tako pogosti kot levi pri-lastki in se pojavljajo samo v dajalniku ednine in množine in v imenovalniku množine:

3.1.1.2.1 Dajalnik ednine

Ali MISLEČEMU na presveto mešno daritvo ob enem jihova nevrednost ino grešnost na pamet pride, ino vest jim veld' Boga za odpuščenje ino milost praviti.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 83.

Najde se tam, tako poterduje, zadosta blaga za naše celo mesto, ino reče HREPEČEMU zjutra priiti.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 44.

3.1.1.2.2 Imenovalnik množine

So vsi NAZOČI poterjeni ali birmani, si vmijejo škof roke (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 124.

Po starih cerkvenih predpisih se naj oltar proti solčnemu vzhodu postavi in po misli sv. Atanazija zato: 1. da MOLEČI pred oltarjem že s svojo

stajoj izpovemo, da nam vse dušno razsvečenje ravno tak od Boga prihaja, ko zemlji luč od izhodnega solnca.

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 53.

3.1.1.2.3 Dajalnik množine

VMIRAJOCIM dajo tako zvane smertne odpustke, da le po odzemanju grehov;

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 144.

b) so nagrada za resnično pokoro ino **BOJEČIM** tolažba, ker dostaviijo, kar slabi človek dovoljno poravnati ne može.

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 139.

3.1.1.3 Povedkovniška raba

Ta funkcija je v osrednjeslovenskem prostoru pogosta v Ravnikarjevih Zgodbah svetega pisma za mlade ljudi,²² zanimivo je, da so se štajerski pisci takega izražanja izogibali, vendar pa se pri Muršcu tu in tam vendarle pojavi:

Te vrednosti pa ne morajo spoznati, če jim spokorjenec ne razodene svojega serca ino svoje znotrajšine, ker NISO VSEVEDOČI, ne za to posebno razsvečeni.

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 133–134.

3.1.2 Deležijsko strnjanje z oblikami na -č

3.1.2.1 Muršec zelo pogosto izraža istodobnost klíšejsko z deležjem *rekoč*, saj ne razpolaga s sinonimi glagolov *dicendi* kot jih poznajo prekmurški pisci (npr. Š. Kuzmič ima za Murščevo deležje *rekoč* tri različne možnosti: *govoreči*, *erkouči*, *odgovoreči*):

Na pepelnico posvetijo mešnik pri sy. meši pepel iz presnečovega lesa ino z njim verne na čelu pokrižajo, REKOČ:

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 28–29.

Po vhodu se mešnik vnovič spomnijo človeške slabosti ino reve ino pojdoč pred sred oltara prosijo ponižno vzajemno s strežnikom na božjo milostivnost, trikrat REKOČ trojno Kirie elejson...

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 85.

/.../; ino če Jude graja REKOČ: "To ljudstvo me časti samo z jezikom..."

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 5.

3.1.2.2 Pri Muršcu je izražanje istodobnosti z deležji na -č pogosto omejeno na nekatere pomenske skupine dovršnikov, med katerimi prevladujejo glagoli premikanja (ob še nekaterih drugih posameznih primerih):

/.../; cerkvenik ali drugi vernik nese pred njim luč in POJDOČ cóngetáje s zvončekom opominja skrivoma nazočemu odrešeniku čast ino hvalo dajati, za ubogega bolenika pa moliti.

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 142.

Pohlevno se toraj **PONIŽUJOČ SE** podajo nazaj dol k naj nižji stopnici pred oltar (...).

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 83–84.

Mi se samo prekrižaje čelo poškopimo, MOLEČ s Davidom:

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 51.

3.1.2.3 Z besedno zvezo *tako rekoč* Muršec razlaga ali pojasnjuje predmet ali dejanje glavnega stavka, in sicer deležje uvaja misel, ki izraža tudi Murščevo mnenje:

Kakor vidimo, je tedaj telo, TAKO REKOČ, ogledalo duše;

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 2.

Ravno v tej službi se katoliški mešniki zkažejo prave anđele božjega mira, ki TAKO REKOČ na se pozabivši same se radovolno žrtvujó, da le verni duši vstrežejo.

J. Muršec: *Bogočastje ...*, 1850, 145.

V prvem primeru je deležijska besedna zveza *tako rekoč* občutena kot

²² M. Jesenšek, *Skladenjski sistem /.../*, 340–355, Ljubljana 1989.

mašilo, saj je piščevo mnenje že uvedeno s pomočjo glagola zaznavanja (*vidimo*), v drugem primeru pa še ima delno samostojen pomen, čeprav gre že za poprislovljenje, ki zakriva deležjsko rabo oblike na -č (*tako rekoč v pomenu povsem: povsem na se pozabivši*).

3.1.2.4 Razmerje med deležjskim polstavkom in glagolskim stavkom pri Muršču določa položaj osebka, ki je v obeh delih povedi enak, izražen pa je dosledno v polnopomenskem delu povedi. Poved se praviloma začne s polstavčnim deležjem, pogosto tudi s stavčnim delom, ki mu sledi deležje, redkeje pa gre za nekoliko zložene povedi – še najpogostejša je pri Muršču zveza dveh priredno povezanih glavnih stavkov, v katerih je prvi prosti ali priredno (brezvezje) zložen, v drugem pa gre za deležniško polstavčno zvezo in polnopomenski del:

POJDOČ trikrat kleknuvši milo zapojejo: "Glejte luč Kristusovo."

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 34.

Spovednik mu daje sv. blagostov, MOLEČ:

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 135.

Tedaj kleknuvši primejo mešnik s levicaj presveto rešno telo, se na pol obernejo ino zmes na perse BIJOČ izgovorijo trikrat pobožno ino pohlevno besede pogansega stotnika.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 108.

3.2 Strnjevanje z deležniško-deležjskimi skladi na -ši

Deležniško-deležjske sklade na -ši je Muršec prevzel iz prekmurskega knjižnega jezika, vendar je pogostost v primerjavi s Š. Küzmičem močno upadla.

3.2.1 Deležniško strnjevanje z oblikami na -ši

Deležniška raba oblik na -ši je pri Muršču sicer potrjena, vendar je omejena le na posamezne primere prislovne rabe v ednini ter posamostaljene rabe v dvojnini in množini:

Toraj je mati cerkva v verni ljubezni, ktera grob ino smert prešine, vlasten den odločita, ki se njih milo spominja, za je molí, k molitvam primarja, za je sv. mešo opravlja, ino na pokopališče SE PODAVŠA serčno prosi, naj bi nje Bog skoro rešil ino v nebeško zveličenje poklical.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 42–43.

/.../ temuč v cerkvo PRIVŠA dajata iz globline serca premilemu Bogu čast ino hvalo (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 158.

Nekaj SE VSTAVŠI sklenejo roke ino si v tili pobožnosti misli seberajo, prej ko veliko sv. opravilo začnejo.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 83.

3.2.2 Deležjsko strnjevanje z oblikami na -ši

3.2.2.1 Predodobnost dogajanja je Muršec pogosto izražal z dovršnim deležjem preteklega časa na -ši, ki ima v polstavku pomen preteklosti in izraža dejanje, ki se je v preteklosti zgodilo, ali pa je trajalo do trenutka, ko je nastopilo dejanje glagolskega stavka:

"Vidil sem ednega, jednakega človeškemu sinu, čije persi je zlat pas prepasal: in POGLEDAVŠI ga sem pred njim kleknuł.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 55.

Po zapovedi Jezusovi so apostoli hitro po sprejetju sv. Duha učiti začeli ino so v Jeruzalemu blizo tri tisuči Judov kerstili, ki so njim verjeti, nje SPREVODIVŠI k poloku ali reki, kder so je s vodoj poškopili ali polili.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 114.

Mešnik obdani s beloj nadramnicaj, začno zakonska perstanja blagosloviti ino VERNIVŠI SE razlagajo s kratkimi ino razločnimi besedami.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 157.

3.2.2.2 Najpogostejše je Muršec rabil deležje na -ši za izražanje preddobnosti v navidezni sedanjosti, in sicer ob dramatičnem sedanjiku dovršnih glagolov, izražajočem oživljeno preteklost, ki mu sledi dovršni deležjski polstavek:

Zdaj stopijo škof, v beli plajš oblečeni, s strežnimi duhovniki pred oltar ino SKLENUVŠI roke molijo črez klečeče poterdence, (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 123.

Za rešno ino pomirno odvezo se spokorenec lepo zahvali, spovedniku roko ponižno POLJUBIVŠI, ino če je le spoved prav opravil, odide od očistne spovednice poln vesele tolažbe ino mira, ki ju svet dati ne premore.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 138.

3.2.2.3 Dovršno deležje na -ši je Muršec uporabljal tudi za izražanje predobnosti v sedanjosti; povedi se v takih primerih začenjajo z deležjem, povezujočim se z glagolom zaznavanja in označujejo splošno veljavne ugotovitve, ki niso omejene le na sedanjost, ampak označujejo brezčasnost:

PREGLEDAVSI tedaj vsa cerkvena opravila vidimo, da so blage pomočnice k našemu zveličanju.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 189.

To SPOZNAVSI se zave, da mora nad njim kdo višji, vsegamogočni in dobrotljivi kraljevati, kteri ga je stvaril, kteri ga živi ino ohrani.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 2.

USTOPIVŠI pa zdaj v ti hram, čiga zvunajšina že tak močno povzdiguje in svete misli budi, se razgerne pred nami svet (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 51.

3.2.2.4 Predobnost v pravi sedanjosti je prav tako izražena z deležjem na -ši, in sicer je le-to v prirednem odnosu z dejanjem glavnega stavka:

Mešnik, trohico SE VSTAVSI povzdignejo presu. rešno telo ino s njim blagosloviijo verne častivce.

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 142.

ODKRIVSI kupo ino poštljivo KLEKNUVŠI razlomijo nad njoj hostio na dvoje;

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 107.

Pojdač trikrak KLEKNUVŠI milo zapojejo: "Glejte luč Kristusovo."

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 34.

3.2.2.5 Zanimiva so deležja na -ši pri glagolih premikanja. Muršec jih je uporabljal, čeprav v prekmurskem knjižnem jeziku, od koder je prevzel rabo deležij na -ši, niso bila niso izpričana. Štefan Kuzmič pri glagolih premikanja ni uporabljal deležij na -ši, ampak jih je nadomeščal z oblikami na -č.²¹

Jezus PRIVSI na zemljo, da bi človeštvo omladil ino posvetil, je tedaj pred vsem skerbil zakon, ki je rodišče ino zibela človeškega roda (...).

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 155.

/.../ ino škof PRIVSI po redu k vsakemu, my položijo roke na glavo, ino ga na čelu križema s sv. križmoj pomaziliijo DAVSI mu novo ime rekoč:

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 124.

PRIVSI v pred sred oltarja še mešnik enkrat dapernešene dare večnemu Bogu ponižno priporočijo ino VERNUVSI SE k vernim spomenijo tudi nje za to prositi, rekoč:

J. Muršec: Bogočastje ..., 1850, 102–103.

4 Zaključek

V 19. stoletju so bile oblike na -č in -ši korektno prenešene v osrednji slovenski knjižni jezik, in sicer po zakonitostih slovenskih slovnice prve polovice 19. stoletja in predvsem skladno z normo in predpisi, ki jih je glede rabe teh oblikoslovno skladenjskih kategorij predpisovala tudi Murščeva slovnica.

Oživitve deležniškega in predvsem deležijskega pisanega izražanja v slovenski skladnji 19. stoletja so omogočili številni sociolingvistični in jezikovno-zgodovinski dejavniki (npr. poenotenje slovenske knjižne norme, iskanje sorodnosti in povezav s staro cerkveno slovanščino, oblikovanje skupnega slovanskega

prostora in s tem povezana slavizacija slovenščine...), pri tem pa je potrebno upoštevati še naslednje vzroke za nepričakovano zanimanje za oblike na -č in -ši: (1) »odkritje« arhaičnega vzhodnoslovenskega (prekmurskega) knjižnega jezika, (2) iskanje slovenske narodne identitete in prepoznavanje tistih jezikovnih možnosti, ki so slovenščino vključevale v skupni slovanski prostor, (3) odsotnost učinkovitih skladenjskih strnjevalcev v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru, (4) normiranje »novoslovenščine« ter (5) modnost oblik na -č in -ši.²⁴

Lep dokaz za to je raba oblik v Murščevem *Bogočastju sv. katoliške cerkve* (1850), kjer se vidi, da so pisci, izhajajoči iz slovenskega panonskega jezikovnega prostora, odlično obvladovali rabo deležniško-deležniških skladov na -č in -ši. Odprto ostaja vprašanje, od kod so vzhodnoštajerski (prleški) pisci imeli posluh za pravilno izpeljavo in rabo teh oblik, saj so bili ves čas pritegnjeni k osrednjeslovenskemu jezikovnemu prostoru in so se z njim tudi jezikovno-kulturno in zgodovinsko-politično razvijali. Ali so bile oblike na -č in -ši takrat še žive v panonskem narečnem prostoru (dokazov za to nimamo, Orožnova domneva,²⁵ da deležja na -ši nikoli niso bila prisotna v živem govoru; tudi sam mislim, da so bile te oblike ves čas znak višje pismenosti in sredstvo za intelektualizacijo jezika), ali pa so panonski Slovenci (npr. Caf, Muršec) imeli prirojen občutek za tako izražanje, sicer značilno tudi za hrvaški ilirski prostor, srbščino, češčino in ruščino, pa vendar primarno izhajajoč iz razlikovalne vzhodnoslovenske prekmurske knjižne rabe v 18. in prvi polovici 19. stoletja?

Marko Jesenšek

SYNTAKTISCHE KONDENSIERUNG IN BOGOČASTJE SV. KATOLIŠKE CERKVE VON JOSIP MURŠEC

Zusammenfassung

Die Grammatik von Muršec (1847) führt die Derivation, die grundlegende Distribution und die genaue slowenische Terminologie für Partizipialgefüge auf -č und -ši an. Muršec behandelte die Formen auf -č und -ši bei der Kategorie Genus, wobei er die Position des Gegenwarts- (Partizip auf -č) und des Vergangenheits- (Partizip auf -ši) voneinander unterschied. Die Einordnung ist mit der heutigen identisch, jedoch mit dem Vorbehalt, dass die Klassifikation von Muršec vom Standpunkt der modernen slowenischen Sprachwissenschaft nicht die treffendste ist, denn bei den Partizipien handelt es sich um Verbformen und nicht um die Kategorien Genus oder Modus, wie dies von den Grammatikern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ausgelegt wurde.

In *Bogočastje sv. katoliške cerkve* (1850) hat Muršec die in der Grammatik vorgestellten Formen auf -č und -ši als effektvolle syntaktische Komprimierungsmittel in der Partizipialfunktion verwendet – als Partizipien treten sie in der Funktion des linken (*črepeče klepetanje*), des rechten (*odrešenik nazoči*) und des prädikativen Attributs (*niso vsevedoči*) sowie des substantivierten Adjektivs (*boječim so tolažba*) auf. Die Formen auf -č und -ši sind jedoch

²⁴ M. Jesenšek: Sistem aktivnih deležnikov sedanjega in preteklega časa v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku konec 18. in v začetku 19. stoletja. V: *Znanstvena revija* 1989, 222.

²⁵ M. Jesenšek: Zur Entwicklung der Partizipal- und Gerundialkonstruktionen auf -č und -ši in der slowenischen Schriftsprache des 19. Jahrhunderts. *Linguistica XXXV*, 2 1995, 37–89.

²⁶ *Zbornik Štefana Kuzmicha*, 120.

auch als Sekundärprädikate Bedeutungsträger in elyptischen Sätzen verwendbar (... *mi se poškropimo, moleč s Davidom...in pogledavši ga, sem pred njim kleknul*).

Der Gebrauch der Formen auf -č und -ši ist in *Bogočastje* im Vergleich mit anderen slowenischen kirchlichen Texten der damaligen Zeit überdurchschnittlich, verständlicherweise aber geringer als bei den Autoren aus dem Übermuhargebiet, woher sie Muršec in Einklang mit der Norm und den Bestimmungen seiner Grammatik übernahm.

VZPOREDNICE MED ROMANTIČNIMA PESNIKOMA: SLOVENCEM FRANCETOM PREŠERNOM (1800-1849) IN HRVATOM PETROM PRERADOVIĆEM (1818-1872)

Fedora Ferluga Petronio*

UDK 821.163.6.09 Prešeren F:821.163.42.09 Preradović P.

FERLUGA - PETRONIO Fedora: Vzporodnice med romautičnima pesnikoma: slovencem Francetom Prešernom (1800-1849) in hrvatom Petrom Preradovićem (1818-1872). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 645

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

V članku avtorica vzporoja dva največja predstavnika slovenske in hrvaške romantike: Franceta Prešerna in Petra Preradovića, analizira podobnosti in razlike v pesniškem opusu obeh pesnikov pa tudi zgodovinsko in kulturno okolje, v katerem sta ustvarjala in živela, ter recepcijo, ki sta je bila deležna pri Slovencih oz. Hrvatih.

UDC 821.163.6.09 Prešeren F:821.163.42.09 Preradović P.

FERLUGA - PETRONIO Fedora: Comparison of the two major representatives of Slovene and Croatian Romanticism: France Prešeren (1800-1848) and Petar Preradović (1818-1872). Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 645

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The article compares the two major representatives of Slovene and Croatian Romanticism: France Prešeren and Petar Preradović. Both poets are examined as to their similarities and differences, as are the historical and cultural environments in which they lived and worked. The reception of either poet by Slovene and Croatian audiences respectively is also taken into consideration.

Vzporejati Prešernov in Preradovićev pesniški opus ni enostavna naloga. Na videz sta si največja predstavnika slovenske in hrvaške romantike podobna. Začenjata pesniti v nemščini in se kasneje popolnoma posvetita, razen redkih izjem, pesništvu v domačem jeziku. Njuno pesništvo je prežeto z domovinskimi in ljubezenskimi motivi, oba razmišljata o vlogi pesnika in pesniškega ustvarjanja. Vendar izhajata iz različnega kulturnega, socialnega in političnega okolja in sta si predvsem po značaju popolnoma različna. To pa vpliva na njun pesniški jezik in pesniške oblike, na prevladujočo pesniško motiviko in ne nazadnje tudi na odmev njunega pesništva pri sodobnikih. Oba pesnika pa družijo težka življenjska pot in

* Dr. Fedora Ferluga Petronio, redna profesorica, Univerza v Vidmu, Italija

cela vrsta nesreč in smrti v prijateljskem oziroma družinskem krogu.

Največji slovenski pesnik France Prešeren se je rodil 3. decembra 1.1800 v Vrbi blizu Bleda v srednje premožnem kmečkem rodu, iz katerega je izšlo kar nekaj izobraženih duhovnikov, ki so pretežno službovali na podeželju. Duhovnik bi moral postati po želji staršev tudi Prešeren, ki pa ni čutil posebnega veselja do duhovniškega poklica. Odločil se je raje za študij prava, ki bi mu omogočil socialni vzpon v meščanskem okolju. Iz cele vrste razlogov, ki jih je že izčrpno proučila slovenska literarna zgodovina, se mu te sanje niso uresničile in je samostojno odvetniško pisarno odprl šele v odročnem Kranju 1.1846. Nemalo so k temu prispevali s komaj zadostno oceno opravljeni odvetniški izpit v Celovcu 1.1832, njegovo svobodomiselstvo in pa neurejeno umetniško življenje, še zlasti od Copove smrti dalje.

Petar Preradović se je rodil v nižji častniški pravoslavni graničarski družini v Grabrovnici 19. marca 1918. Bil je torej osemnajst let mlajši od Prešerna in je začel pesniti v hrvaščini na začetku štiridesetih let 19. stoletja, v času, ki spada že v pozno obdobje Prešernovega pesniškega ustvarjanja. Z razliko od Prešerna, ki si ni mogel ustvariti uglednega socialnega položaja, se je Preradović povzpel v avstrijski vojski do stopnje generala, kljub temu da je mrzil svoj poklic, kot je razvidno iz korespondence s prijateljem in mentorjem Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim,¹ kateremu je zavidal, da je izstopil iz vojske, da bi se popolnoma posvetil kulturnemu in političnemu življenju. Preradovića je mati po sili razmer vpisala z dvanajstim letom v vojno akademijo v Wiener-Neustadtu, da je lahko študiral na državne stroške. V družini, v kateri je bilo troje otrok, je namreč vladala revščina, ker je oče Jovan Preradović, prav tako vojak in kasneje častnik, umrl že 1.1826.

V vojni akademiji je Preradović ostal celih osem let, od 1.1830 do 1.1838. L. 1832 je prestopil iz pravoslavne v katoliško vero, ker so nekatolike sprejemali v akademijo edino pod pogojem, da s štirinajstim letom prestopijo h katolištvu. Večina literarnih zgodovinarjev meni, da je ta preobrat odločilno vplival na pesnikovo miselnost in na njegovo religiozno-filozofsko poezijo. Mogoče pa to le ni bil poglavitni razlog, da je Preradović iskal utele v platonizmu, neoplatonizmu in celo v spiritizmu. Zelo verjetno je njegovo miselno poezijo pripisati zelo težkemu življenju, ko se je moral v neljubi vojaški službi boriti za vsakdanji kruh, se neprestano seliti s številno družino iz mesta v mesto v prostranem avstrijskem cesarstvu, ki so ga takrat neprestano pretresale vojne vihare.

Pa tudi številne smrti v družinskem krogu so mu zasekale globoke rane. Še kot otrok je izgubil očeta, preden je dokončal vojaško akademijo, mu je umrl mlajši brat Stevan, l. 1849 je izgubil prvorojenca, nekajmesečnega Ljubomira, l. 1855 je v kraju Motta di Livenza v Severni Italiji, na meji med Furlanijo in Benečijo, kamor se je z Dunaja zatekla pred nemilim dunajskim podnebjem njegova bolehnata žena Pavica de Ponte z obema hčerkicama, umrla nenadoma mlajša triletna Slavica. Občutljivo Pavico je to tako strlo, da si je vzela življenje.

Sledila so leta mučnega ljubezenskega razmerja z Emilijo Novakovića, za katero se ni čutil dovolj pripravljenega, da bi stopil v zakonsko zvezo, čeprav mu je l. 1855 rodila sina. Tudi ta nenamenjena nevesta je umrla l. 1862. Poročil se je vnovič, po dolgoletni zvezi, z Emo Regner, s katero ga je med drugim družilo – kot je razvidno iz njune bogate korespondence – zanimanje za spiritizem. Toda smrtna kosa je morala neusmiljeno poseči še nekajkrat v pesnikovo življenje. L. 1867 mu je umrla sestra Marija, l. 1871 ga je silno prizadela materina smrt, kar pa je bilo usodno za njegovi zadnji dve leti življenja, je bila l. 1870 nepričakovana smrt Jelice, šestmesečne hčerke edinke, ki se mu je rodila v zakonu z Emo Regner.

Vse te boleče preizkušnje so že itak bolehnega Preradovića spravile v pre-

¹ "Tisuću sam ti puta zavidio i zavidim ti još zbog tvoje slobode; ... Nikakvo veselje ne oživljuje mrtvog mehanizma vojske; sve se događa jer se događati mora, drugim riječima: čovjek služi za to da ne bi umro od gladi." Gl., S. VRAZ – P. PRERADOVIĆ, (pripr. V. Barac), PSIIK, Zagreb 1965, 184-185 (Uvod A. Barca v Preradovićeve pesmi.)

rani grob l. 1872. Njegova drža pa je bila ves čas pokončna. V strogi vojaški službi se je vsaj na videz privadil zakrivati svoja čustva in se je tudi v najtežjih trenutkih znal popolnoma obvladovati.²

Prešernova življenjska pot je bila še dosti hujša. Do neke mere brezskrbnim dunajskim letom je postopoma sledila pesnikova stopnjujoča se človeška tragedija, ki jo je pesnik zaslutil že v elegiji *Slovo od mladosti* iz l. 1830 in preroško napovedal v dramatičnih in že nihilističnih *Sonetih nesreče*, nastalih l. 1832, takoj po slabo opravljenem odvetniškem izpitu v Celovcu. Temu so sledile stalne težave v službi, leto 1833 je zaznamovala nemogoča ljubezen do Primičeve Julije, z letom 1835 je nastopila tragična smrt Matije Čopa, s katero je v Prešernu ugasnilo vsakršno upanje v neko znosnejše, bolj humano življenje po človeški, profesionalni in čustveni plati. Njegovo življenje je drvelo neizogibno v pogubo: začelo se je njegovo tragično razmerje z Ano Jelovškovo, iz katerega se je rodilo troje otrok (od teh je dalj časa živela le Ernestina – umrla je 1917. leta – ostala dva, Rezika in France, sta živela le nekaj mesecev oziroma deset let). V naslednjih letih 1839 in 1840 sta preminila še edina prijatelja, Emil Korytko in Andrej Smole. Prešeren je ostal čisto sam. Njegova usoda je bila zaznamovana: uteho je na žalost našel le v pijači, dokler ga jetrna ciroza ni spravila prerano v grob 8. februarja 1849. leta.³

Preradovićevo življenje je bilo vsekakor bolj urejeno. Reševala sta ga trden in racionalen značaj, posebno pa stroga vojaška vzgoja. Prešernov umetniški duh je bil antikomformističen, nepraktičen, donkihotovski. Iz tragike življenja ga je reševala le poezija, ki je bila, med drugim, »lek ljubezni stari rani«. Vzporedno s tragičnimi dogodki pesnikovega življenja je do l. 1840 rasla njegova ustvarjalna moč, ki je znala še kasneje presenetljivo zaživeti v kozmopolitski *Zdravljici*. Prešernovo življenje je bilo v primerjavi s Preradovičevim še posebej »zaznamovano«. Prešeren se je namreč reševal v nekakšen umetniški solipsizem, saj ga kulturno utesnjena Ljubljana ni razumela, razen ozkega kroga literarnih sodelavcev okrog »Kranjske Čbelice«, po Čopovi snurti pa se je ta krog usodno zožil.

Tudi recepcija Prešernovega in Preradovičevega dela pri sodobnikih je bila popolnoma različna.

Preradovičeva zvezda je takoj zablestela. Ob svojih prvencih je pesnik doživljal izredno pohvalne kritike, njegova slava je zasenčila celo Vraza in Mažuranića. Leto dni po snurti je izšel njegov pesniški opus, kateremu sta napisala predgovor Ivan Trnski, ki je opisal pesnikovo življenjsko pot, ter Franjo Marković, ki je podal izčrpno analizo avtorjevih pesmi, predvsem v filozofskem pogledu.⁴ Veliko Preradovičevih pesmi je uglasbil Vatroslav Lisinski, postale so učno in vzgojno branje v šolah, Preradović je skratka postal simbol hrvaškega romantičnega pesništva. Kasneje so postajale kritike bolj objektivne. Predvsem Barac⁵ in v zadnjem času Tomasović⁶ ter Milanja⁷ so zarisali realno vlogo, ki jo je Preradović kot pesnik odigral v svojem času, ne kot pesnik svetovne veličine, kot so ga prikazovali ilirci, ki so ga stavljali ob bok Puškino in Mickiewiczu, temveč kot pesnik, kateremu pripada zelo pomembno mesto na hrvaškem Parnasu v obdobju revolucionarnih let hrvaške zgodovine, pa tudi v obdobju po Bachovem

² Glede Preradovičevih življenjskih podatkov gl. S. VRAZ – P. PRERADOVIĆ, nav. d., 179; B. VODNIK, *Djela Petra Preradovića*, II. Knjiga, Zagreb 1919, III-XXIV; P. von PRERADOVIĆ, *Pave e Piero*, Hefsti edizioni, Milano 1994; P. PRERADOVIĆ, *Izabrana djela* (priredio C. Milanja), SHK, Zagreb 1997, 29-30.

³ Glede Prešernovega življenja gl. med drugim *Poezije doktorja Franceta Prešerna*, (uredil, uvod in razlago napisal dr. Anton Slodnjak), druga, izpopolnjena izdaja, Ljubljana 1974, 3-26.

⁴ Gl. *Pjesnička djela P. Preradovića*, Šuvske rasprave napisali I(van) T(rnski) i dr. Franjo Marković, Zagreb 1873.

⁵ Gl. S. VRAZ – P. PRERADOVIĆ, nav. d., 209-210.

⁶ Gl. P. PRERADOVIĆ, *Izabrane pjesme*, (priredio i predgovor napisao M. Tomasović), Erasmus naklada, Zagreb 1994, 11-13.

⁷ Gl. P. PRERADOVIĆ, *Izabrana djela*, nav. d., 11-28.

absolutizmu.

Prešernova zgodba je, kot vemo, na žalost popolnoma drugačna. Slovenska javnost pesnika za časa njegovega življenja ni priznavala, z izjemo maloštevilnega kroga »čbeličarjev«. Kopitar je na Dunaju za časa pesnikovega študija negativno ocenil njegove zgodnje poezije. Črkarska pravda prav gotovo ni pripomogla k izboljšanju odnosov med utilitarističnim Kopitarjevim krogom in estetsko razgledanimi in evropskim tokovom odprtimi privrženci Čopovega in Prešernovega kroga. Prešerna so enostavno – kot se je vedno dogajalo, pa se še danes dogaja v slovenskem narodu – pregazili. To je bil že od Trubarja dalje slovenski nacionalni šport: streti in prezreti pomembne ustvarjalce, zato da jih naslednji rodovi na novo odkrivajo in uvrščajo s tem večjim pompom v sam vrh slovenskega Olimpa. Kakšna zavidanja vredna kariera: od kranjskega župnika Jožefa Dagarina, ki je na smrtni postelji pesniku naložil za pokoro in pogoj za odvezo požig rokopisne zapuščine, do državne himne, do kulturnega praznika in simbola samega slovenstva.

Prešerna je slovenski javnosti odkril sedemnajst let po pesnikovi smrti prefinjeni estet, klasični filolog, kulturno najbolj razgledani takratni Slovenec Josip Stritar, ki je v uvodu k izdaji Prešernovih poezij v »Klasju« l. 1866 v svojem najpomembnejšem eseju *Prešeren in njegove poezije* razvrstetil do tedaj čaščenega baročno pompozna stihotvorca Koseskega in prisodil drobni knjižici Prešernovih poezij visoko mesto, ki ji pripada v okviru evropske omike. Od takrat naprej je Prešeren postal simbol slovenske narodne pripadnosti, ki zažari ob vsakem 8. februarju ob slovenskem kulturnem prazniku.

Začuda so si Prešernove in Preradovićeve ustvarjalne faze precej podobne. Po navadi razločujemo v Prešernovem ustvarjalnem opusu tri faze: prvo, iz mladostnega obdobja, od l. 1824 do l. 1830, za katero so značilni vplivi razsvetljenske anakreontike in baladne predromantike (*Dekletom, Zvezdogledom, Povodni mož*); drugo, zrelo obdobje, od l. 1830 do l. 1840, za katero so značilne največje umetnine (*Slovo od mladosti, Sonetje nesreče, Sonetni venec, Gazele, Glosa, Krst pri Savici, Pevcu*); tretje, pozno obdobje, od l. 1840 do smrti, ko se je zatekal k preprostejšim, a zato ne manj učinkovitim pesmim (*Nezakonska mati, Orglar, Zdravljica*).⁸

Tudi Preradovićevo pesništvo delimo v tri ustvarjalna obdobja: prvo, od l. 1834 do l. 1843, v katerem pesnik piše izključno v nemščini; drugo, od prihoda v Zader l. 1843 do objave druge pesniške zbirke *Nove pjesme* l. 1851; tretje, od l. 1860 do smrti l. 1872, v katerem je razvil predvsem miselno poezijo. V desetletju 1850–1860 je v temačnem obdobju Bachovega absolutizma bolj malo ustvarjal, če izvzamemo ciklus nemških pesmi *Lina-Lieder* iz l. 1850/51, posvečenih operni pevki Karolini Schauf, ki jih za svojega življenja ni dal objaviti iz razumljivih razlogov, ker je bil takrat poročen s Pavico de Ponte.⁹

Oba pesnika začneta pesniti v nemščini, vendar je nemški delež v Preradovičevem opusu neprimerno pomembnejši kot v Prešernovem delu. Pesmi v nemškem jeziku zajemajo skoraj četrtno Preradovičevih poezij. Hrvaški pesnik je namreč celih sedem let pesnil izključno v nemščini, ker hrvaščine ni bil več. V vojni akademiji v Wiener-Neustadtu je bil seveda učni jezik nemščina, pa tudi s sošolci je govoril izključno nemško. Hrvaščino je pozabil do take mere, da v materinščini sploh ni mogel več spregovoriti, ko se je l. 1838 vrnil po dokončani vojni akademiji domov. Potreboval je nekaj tednov, da se je z materjo in sestro lahko spet sporazumeval v hrvaščini.¹⁰

Vendar je na veliko srečo imel v vojaški akademiji za učitelja češkega jezika in literature, takrat obveznega predmeta na akademiji, silno razgledanega češkega rodoljuba Tomáša Buriana, ki je svoje gojence seznanjal tudi z literaturami drugih slovanskih narodov. Burian je bil tudi v stiku z Ljudevitom Gajem in

⁸ J. KOS, *Književnost, Učbenik literarne zgodovine in teorije*, Maribor 1999, 80.

⁹ GL. P. PRERADOVIĆ, *Izabrana djela*, nav. d., 14–15.

¹⁰ B. VODNIK, nav. d., X–XI.

je hrvaškim gojencem preko Gaja posredoval revijo »Danico«. Preradović je bil eden izmed njegovih najboljših in najbolj pozornih učencev.

K samemu literarnemu ustvarjanju v maternem jeziku pa je Preradovića usmeril Ivan Kukuljević Sakcinski, katerega je Preradović srečal ob premestitvi v 33. madžarski polk, ki se je takrat nahajal v Severni Italiji v Milanu. Tedaj se je znašel pesnik v pravem okolju, med hrvaškimi preporeditelji, tako da je lahko stalno gojil domačo besedo. Ker je bil sam še nevešč pisane hrvaške besede, ga je Kukuljević nagovarjal, naj prevaja iz hrvaščine v nemščino. Tako se je Preradović lotil prevajanja l. speva Gunduličevega *Osmana*. L. 1843. je bil Preradovićev polk premeščen v Benetke, kjer je spoznal nadporočnika Špira Dimitrovića, pesnika in narodnjaka, kateremu je posvetil istega leta svojo prvo pesem v hrvaščini, *Poslanico Špiri Dimitroviću*. Čez dva tedna je Preradovićev polk nadaljeval pot v Zader in v prvi številki »Zore Dalmatinske« se je pojavila Preradovičeva domoljubna pesem *Zora puca – bit će dana*. Tako se je začelo Preradovičevo literarno ustvarjanje plodnega zadrškega obdobja od l. 1843 do l. 1847, ko je postal duša »Zore Dalmatinske«.

Da pa je stalno imel težave z jezikom, priča njegova odkritosrčna izjava v pesmi *Radost i muka pjesnikova* iz l. 1860, ki se končuje z naslednjimi verzi:

*Ima pjesnik liepih misli,
I žarkijeh čuvstva ima,
...
Ali pjesnik oskudieva
Na izrazu, na odjevu
Svojim mislim, svojim čuvstvom.
Uzor stoji pred njim jasno
U milju si i ljepoti;
Ali tužan neuspjeva
Njemu riečju oblik dati,
Krpež mora u sviet slati!
To je muka pjesnikova.*

Pri Prešernu je nemška poezija drugotnega pomena. Slovenski pesnik ni imel nikdar problemov s svojim maternim jezikom. Začel je sicer pesniti v nemščini, brez problemov je potem nadaljeval s pisanjem v slovenščini, vendar je občasno še prevajal svoje pesmi v nemščino, naj navedemo vsaj nekaj primerov: *Dekletam (An die Mädchen)*, *Mornar (Der Seemann)*, *Zgubljena vera (Der verlor'ne Glaube)*, *Sila spomina (Die Macht der Erinnerung)*, od sonetov npr. *Velika, Togenburg, bila je mera (Wohl gross war, Toggenburg! mein Schmerzgeselle)*. V tem zadnjem primeru je Prešeren upesnil zgodbo, o kateri je že Schiller napisal balado in ki je morala biti na splošno znana. Vsebina sama je bila Prešernu kot na kožo napisana, saj je enkratno ponazarjala njegovo platonsko ljubezen do Primičeve Julije. Zato jo je mogoče želel preliti v nemške verze, da bi bila dostopna tudi nemškemu občinstvu. Večino teh prevodov je objavljaval v »Ilirskem listu«. Včasih pa je namenoma neposredno objavljaval v nemščini kot v primeru elegije *Dem Andenken des Matthias Čop*, prav tako izdani v »Ilirskem listu« 25. julija 1835, takoj po Čopovi smrti, da bi razkril širšemu krogu bralcev velike duhovne sposobnosti pokojnika in njegove zasluge za slovensko poezijo.

Oba pesnika sta tudi prevedla v nemščino Bürgerjevo balado *Lenora*. Že na prvi pogled je takoj opazno, da obstaja velika razlika med Prešernovim in Preradovičevim prevodom. Prešernov je z metričnega in estetskega vidika zvestejši izvirniku, tako da bralca takoj prevzame strahotna nočna ježa mrtvega viteza in njegove zaročenke Leonore. Naj navedemo kot primer drugo kitico v nemškem izvirniku ter v slovenskem in hrvaškem prevodu:

Der König und die Kaiserin,

*Des langen Haders müde,
Erweichten ihren harten Sinn,
Und machten endlich Friede;
Und jedes Heer, mit Sing und Sang,
Mit Pauckenschlag und Kling und Klang,
Geschmückt mit grünen Reisern,
Zog heim zu seinen Häusern.¹¹*

*Se kralj in cesarica sta
Že vendar omečila,
Prepira trudna dolzega
Med sabo se umirila;
In trum se šum in vriš in vrisk,
Se turški boben sliši in pisk,
Iz boja vojska cela
Domu hiti vesela.¹²*

*Kralj Friderik i carica,
Dugim bojem umoreni,
Razvedriše nakon lica,
Učiniše mir željeni.
Obe vojske nakićene
I vesele i blažene,
Vraćale se opet kući.¹³*

Že ob branju tega odlomka lahko opazimo pri Prešernu osemvrstično kitico, ki popolnoma ustreza originalu, medtem ko je Preradovičeva sedemvrstična, ki se v teku balade izmenjuje z osemvrstično. Prešeren je zelo posrečeno podal aliteracije z ustreznim onomatopejskim efektom petega in šestega nemškega stiha (*Sing und Sang, Kling und Klang / vriš in vrisk, sliši in pisk*), poleg tega pa je zelo spretno nanizal sosledje sičnikov in šumevcev ter s tem ponazoril zvok vojaških pihal. Preradović je vse to obšel.

Drugače pa je Preradović veliko več prevajal kot Prešeren. Življenjska pot, predvsem pa vojaška služba sta ga zanesli med Italijane, Nemce, Romune, Madžare. Prva žena, Pavica de Ponte, je bila Italijanka, druga, Ema Regner, Nemka. Poleg hrvaščine in nemščine je poznal tudi italijanščino in francoščino, pa še nekaj slovanskih jezikov. Prevajal je Danteja, Manzonijsa, Byrona (Byron je vplival tudi na njegovo nemško pesnjenje),¹⁴ Mácho.

Prešeren se razen študijskih let na Dunaju skoraj ni premaknil z rodne Kranjske (čudno, vendar resnično: nikdar ni videl morja), vendar se je pod Čopovim mentorstvom napajal ob evropskih književnostih, še zlasti romanskih, ter jezikovno in slogovno mojstrsko oblikoval slovenski jezik. Posluževal se je v stilu schleglovske romantične šole zelo zahtevnih pesniških oblik kot npr. gazel, sonetnega venca, glose itd.

Preradovičeva estetska načela so temeljila na preprostejših pesniških oblikah, na osmercu, desetercu. Bralec ima včasih občutek kot da bere poznoromantičnega, ali še bolje, realističnega pesnika. Mogoče pa je le treba pripisati te preprostejše pesmi pesnikovim jezikovnim težavam. Pesmi so Preradoviću jezikovno popravljali prijatelji, ki so sicer znali hrvaščino prav gotovo bolje od njega, niso pa bili pesniki, kot npr. Trnski. Preradović se je resnici na ljubo

¹¹ Odlomek je prevzet iz *Bürgers Gedichte*, Erster Teil, Berlin-Leipzig-Wien-Stuttgart, 139.

¹² Glede tega odlomka kot tudi vseh ostalih citatov iz Prešerna gl. *Poezije doktorja Franceta Prešerna*, nav.d.

¹³ Glede tega navedka iz Preradovića kot tudi vseh ostalih v pričujočem članku gl. *Pjesnička djela Petra Preradovića*, Zagreb 1873.

¹⁴ PPRERADOVIĆ, *Izabrana djela*, nav. d., 15.

spuščal tudi v metrično eksperimentiranje. Pri tem so mu bili svetovalci ljudje, ki so se z metriko bavili samo teoretično, niso pa imeli izostrenega čuta za stih, kot npr. Veber.¹⁵ Kljub temu nas Preradović ob pravem navdihu preseneča, njegov jezik in slog se v takem primeru popolnoma preoblikujeta, še zlasti v pesmih metafizične vsebine. V svojih versko-filozofskih pesmih se izraža prefinjeno, besedišče je izbrano in bogato. Kljub vsem jezikovnim pomanjkljivostim Preradović odpira pot bodoči Kranjčevičevi metafizični poeziji.

V Prešernovih in Preradovičevih pesmih prevladujejo sorodne tematike: domovinska, ljubezenska, filozofska. Ta slednja se pojavlja v Prešernu že od mladostne elegije *Slovo od mladosti* pa prek *Sonetov nesreče* do *Krsta pri Savici*. Ne moremo pa reči, da pesnik pripada kaki posebni filozofski struji. Prešernova miselna poezija izhaja predvsem iz njegovega osebnega izkustva, iz njegovega tragičnega življenja in se v najbolj kritičnih trenutkih, razen redkih oscilacij, kot npr. v *Krstu pri Savici*, osredotoča v misel na smrt kot edini rešiteljici iz težkega in nemogočega življenja. Pri Preradoviću tudi v najhujših trenutkih prevladuje neka tolažilna misel v onostranstvo, pesnik se preko platonizma, neoplatonizma in spiritizma odpira Bogu in Božji ljubezni, ki je pravzrok vsega in v naročje katere polaga vdano svoje srce. Pri Preradoviću prevladujejo torej ontološki in biblijski motivi.

Pri obeh pesnikih zasledimo pesmi, ki govorijo o pesniku in pesniškem poslanstvu, pri Prešernu dosegajo tovrstne poezije višek njegove ustvarjalne moči, kot npr. v *Pevcu*.

Preradovičevi poeziji primanjkuje hudomušnega in satiričnega tona, ki ga pa Prešernu ne manjka. S svojimi jednatimi in izredno posrečenimi »puščicami« nam je razkril zgodovinsko in kulturno sliko takratnih Slovencev in njihove prestolnice.

Pri analizi posameznih tematik bomo s presenečenjem ugotovili, da v Prešernovih poezijah sploh ne prevladujejo domoljubne pesmi, čeprav velja Prešeren v srcu vsakega Slovenca za simbol slovenstva. Prešeren je izrazito ljubezenski pesnik, pesnik nesrečnih in neuresničenih ljubezni, ki ga spremljajo skozi celo življenjsko pot. Toda glavne pesmi z domovinsko tematiko so tako značilne, da odtehtajo cel kup prigodniških tovrstnih sestavkov. Pomislimo samo, kako pesnik v harmonski arhitektonski skladnosti razvršča ljubezensko tematiko, misli o vlogi pesnika in slovenstva v *Sonetnem vencu*, v čigar 8. sonetu (*Viharjev jeznih mrzle domačije*) se razodeva vsa zgodovinska tragika slovenskega naroda; ali pa, kakšna mojstrovina je *Uvod h Krstu pri Savici*; in ne nazadnje le malokak narod premore tako globoko univerzalno sporočilo, kot ga vsebuje besedilo narodne himne v *Zdravljici*.¹⁶

Preradović ima cel niz domovinskih pesmi, začenši od slavne *Zora puca – bit će dana*, ki jo je objavil l. 1844 v »Zori Dalmatinski«, do prigodniških hvalnic v čast slavnim junakom iz slovanske zgodovine, npr. slovanskima apostoloma sv. Cirilu in Metodu v pesmi *Slavjanski Dioskuri*, ali iz hrvaške zgodovine, npr. hvalnice v čast Nikoli Zrinjskemu ali sodobnim priznanim kulturnim in političnim osebnostim kot J.J. Strossmayerju ali pa banu Jelačiću. Nekatere od teh pesmi so tako znane, da so nekateri verzi kar ponarodeli, kot npr. zaključek pesmi *Dviže ptice* iz l. 1847:

¹⁵ Gl. S. VRAZ – P. PRERADOVIČ, nav. d., 205-206.

¹⁶ Naj navedemo neko zanimivo vzporednico med Prešernom in Preradovićem v zvezi z državnimi himnami: Prešeren je avtor *Zdravljice*, slovenske narodne himne, Preradovičeva vnukinja, pesnica Paula von Preradović (1877-1951), hči Dušana Preradoviča, pesnikovega sina iz prvega zakona, je pa avtorica besedila avstrijske narodne himne na Mozartovo kantato K 623, *Land der Berge, Land am Strome*, ki jo je avstrijska vlada izbrala za novo himno l. 1946 po padcu nacizma. Paula von Preradović je tudi avtorica romana *Pave und Pero* (1940), v katerem je opisala ljubezensko zgodbo deda Petra Preradoviča in babice Pavice de Ponte.

*Domovina, kakva bila,
Rodenom je sinku mila.*

Hvalnice je posvečal Preradović tudi posameznim slovanskim narodom, Poljakom, Rusinom, ali celo vsem Slovanom kot npr. v *Napitnici* iz l. 1846, ki je v marsičem podobna *Zdravljici*. Pri vsem tem se lahko čudimo, da njegovih pesmi cenzura v bistvu ni imela na piki, vsaj tako ne, kot se je to dogajalo s Prešernom. Sicer se Preradović v svoji korespondenci pritožuje nad cenzuro, vendar se to ne da primerjati z izpadi »moža kopitnega«. Verjetno imamo tudi v tem primeru opravka ne zgolj s splošnimi načeli »črkarske pravde«, temveč z osebno zadržanostjo, ki je vredna najboljše slovenske tradicije.

Kar se tiče ljubezenske tematike, moramo priznati, da so tovrstne pesmi kljub razgibanemu Preradovićevemu čustvenemu življenju razmeroma maloštevilne v njegovem pesniškem opusu. Njegove ljubezenske zgodbe so vredne romana. Prvo ženo, Pavico de Ponte, je imel tako rad, da je bil pripravljen stopiti iz vojske, ko bi mu predstojniki ne dovolili stopiti v zakon z njo. Za Emilijo Novaković je vedel, da to ne more biti zanj primerna žena, vendar je za sina, ki ga je imel iz tega razmerja, vestno skrbel in se z Emo Regner ni tako dolgo poročil, dokler sin ni bil preskrbljen. Notranje trden je želel svojim izvoljenkam zagotoviti svojemu statusu primerno življenje, čeprav je bil v stalnih finančnih težavah.

Med ljubezenskimi Preradovićevimi pesmimi so nekatere zelo zaslovene kot npr. *Mrtva ljubav* ali *Miruj, miruj srce moje!* To slednjo je uglasbil tudi Vatroslav Lisinski. Vendar se je po toplini čustev najbolj proslavila pesem *Onoj!*, ki jo je l. 1865 posvetil svoji bodoči ženi Emi Regner. V njej je našel končno po dolgem času zatočišče, po vseh krutih udarcih usode, ki mu je iztrgala prvo mlado ženo in dva majhna otročiča. Ema Regner je že pred poroko s pesnikom skrbela za njegova mladoletna otroka iz prvega zakona, predvsem pa jo je s pesnikom vezalo zanimanje za spiritizem. O globoki navezanosti na Regnerovo pričajo zadnje kitice iz omenjene pesmi:

...
*Onoj, koje tople čuti
Odkravljaju srce moje
Te mi jadno opet sluti,
Da je ljepše bil u dvoje.*

*Onoj, kojoj sav iolak,
Što još imam ovdje bića,
Želim dati na izpolak,
Za njezina polak žića.*

*Onoj, kojoj na koljena
Spustit želim trudnu glavu,
Kad mi klone od bremena
I ponikne k vječnom spavu.*

*Onoj, koju ljubim, štujem,
Uz koju si nebo snujem
Na tom svijetu, paklu svojem,
Onoj ovu pjesmu pojem!*

Prešernov eros je popolnoma drugačen. Preradović si želi urejenega zakonskega življenja, skuša si, sredi velikih težav, ustvariti dom in zagotoviti sebi in otrokom varno zatočišče. Prešeren si podzavestno ne želi zakona in urejenega meščanskega življenja, že od svojega zapletenega razmerja s Khlunovo dalje. Njegove ljubezni so irealne, brez vsakršne bodočnosti. Sicer je to razvidno že iz

pesmi mladostnega obdobja. Pesnik že vnaprej ve, da pri dekletih ne bo imel sreče, zato jih v svojih pesmih kaznuje. »Prevzete dekleta« pošilja v kloster (*Turjaška Rozamunda*) ali jih prepusti nasilnemu povodnemu možu, da jih utopi v Ljubljani (*Povodni mož*). Njegovo gledanje na ženski svet ni realno. Primičevo Julijo, eno najpremožnejših deklet v takratni Ljubljani, obkroža roj snubcev iz bogatih meščanskih družin, siromašni pesnik tu nima kaj iskati.

Vendar je zato Prešernova nesrečna ljubezen, obsojena že od samega začetka na propad, tolikanj večja. Triintridesetletni zreli moški občuduje ljubljeno, komaj sedemnajstletno dekle, ali od daleč v cerkvi ali na platnu prijatelja, slikarja Matevža Langusa. To je izrazita platonska ljubezen, ki postaja tem strastnejša, čim bolj je nedosegljiva. V pesniku vlada neskladje, nikakor ne more razumeti, da z Julijo ne bi mogel biti nikakor srečen, ker bi ga ne mogla v nobenem pogledu razumeti, niti kot pesnika niti kot človeka. Iz tega neskladja, iz te nepotešljive, trpke bolečine, ki ji ni videti konca, iz te razdvojenosti med platonsko ljubeznijo do Julije Primičeve in prizemno ljubeznijo do Ane Jelovškove, nastaja velika poezija, pred nami se nizajo ne samo vsebinsko, temveč tudi oblikovno enkratne poezije, ki stopajo ob bok največjim stvaritvam evropskega pesništva: *Gazele*, *Sonetje ljubezni*, *Sonetni venec*, *Sonetje po sonetnem vencu*, po Čopovi smrti pa *Krst pri Savici*.

Prešernovo življenje se iz dneva v dan spreminja v vse večjo tragedijo: nerazumevanje in omalovaževanje njegove poezije v utesnjeni Ljubljani, kjer ga drug za drugim zapuščajo najboljši in edini prijatelji: Čop, Korytko, Smole; njegova mukotrpna pot, da bi odprl samostojno pisarno; neurejeno razmerje z mlado Ano Jelovškovo v tako kričečem nasprotju z njegovimi ljubezenskimi ideali, trije nezakonski otroci, prekomerno vdajanje pijači in končno neozdravljiva bolezen: vse to izpolnjuje njegovo usodo, ki jo je preroško predvidel že v mladostnih *Sonetih nesreče*: za njega je *življenje* lahko samo še *ječa*, *čas v nji rabelj hudi*. Iz tega trpljenja ga lahko reši samo še prijazna smrt:

*Prijazna smrt! Predolgo se ne mudi:
ti ključ, ti vrata, ti si srečna cesta,
ki pelje nas iz bolečine mesta
tje, kjer trohljivost vse verige zgrudi.*

Tudi pesmi, ki so mu bile v uteho, ga zdaj ne morejo več tolažiti. Pesniški poklic mu nalaga vse večje in težje breme, ki ga ne more več prenašati. V takem vzdušju nastaja njegova mojstrovina, pesem *Pevcu*. Če je bilo v *Glosi* še zaznati občutek vedrine, se je ta zdaj razblinila in se umaknila brezizhodnemu obupu. Pesnika je do zdaj še reševal njegov pesniški poklic, bil mu je edina opora v neznanem življenju, zdaj se je zrušila še ta zadnja iluzija.

Tudi Preradović ima nekaj pesmi, v katerih razmišlja o pesništvu in pesnikovi vlogi kot npr. *Pjesnik*, *Radost i muka pjesnikova*, *Djed i unuk*, *Prvienci*, *Pjesnikova kob*. V *Prviencih* preseneča dejstvo, da v pesem ni posegla cenzura, saj v njej visoki častnik avstrijske vojske (!) Petar Preradović slavi slovanski svet skoraj kot Prešeren v *Zdravljici* in pri tem obžaluje, da je njegov jezikovni izraz mogoče prešibak:

...
*Bog ljudskomu duhu
Dade iskru svoju,
Da pjesnici po njoj
Kroz sve vieke poju.*

*Kako mi se dalo,
Tako Vama dajem;
Aka slabo pjevam,
Ja slabost priznajem.*

*Nije mi do svoje
Slave razglašaja,
Već do majke Slave
Slavna uzvišaja.*

*S ovo malo cvieća
I bilja veselo
Rad bi samo njojzi
Ovjenčao čelo!*

Pesem *Pjesnikova kob* se po motiviki (še zdaleč pa ne po izrazni moči ter po jezikovni ter kompozicijski obliki) približuje Prešernovemu *Pevcu*, vendar Preradović z razliko od Prešerna najde v svojem težkem življenju smisel v poeziji, ki mu je kljub kruti usodi tolažilna sopotnica, medtem ko Prešerna obsoja na brezizhodno trpljenje. Z razliko od Prešerna najde hrvaški pesnik uteho pred življenjskimi tegobami v meditaciji in filozofiji. Medtem ko Prešerna prelevata že v *Sonetih nesreče* neizmeren obup in globoka skepsa, ki se navidezno poležeta v *Krstu pri Savici*, se Preradović rešuje v najtežjih trenutkih prek religije v najširšem smislu besede. Težko bi drugače doumeli konec ode *Smrt*, ki jo je napisal l. 1856, šele leto dni po smrti prve žene Pavice de Ponte. V zadnjih verzih pesnik pojmuje smrt kot božji dar: vse, kar živi na svetu, je delo dobrega Stvarnika, zato je tudi smrt lahko le dober dar:

*Što si godjer, iz onog si ruke,
Koji svjetla po nebesih razsu,
Te no sjaju i uče neuke,
Dobra otca svijetli stvori da su;
Dobrotu mu svaka živa stvar
U dokazih bez broja razlaže,
Dobrotu mu svako djelo kaže,
Dobar bit ćeš i ti njegov dar!*

Po letu 1860 postajajo refleksivne pesmi vedno bolj pogostne. Čim bolj ga tepe usoda, tem bolj se pesnik zateka v svet luči in višje dobrote. Tako v pesmi *Priznanje* iz l. 1861 primerja človeško dušo s kapljo v morju božje svetlobe, ki skupno z vsem stvarstvom časti Boga. V pesmih *Nepojamnost Boga* in *Starac klesar* razmišlja o nedoumljivosti Boga in predestinaciji.

Ena izmed najbolj navdihnenih meditacij je vsekakor pesem *Zvezde*, sestavljena iz štirinajstvrstičnih kitic v osmercih, v kateri pesnik opisuje preseljevanje duš z ene zvezde na drugo v smislu spiritističnega nauka.¹⁷ Duše se večkrat utelešajo v različnih svetovih in se pri tem vedno bolj približujejo popolnosti in izviru večne luči. Duše primerja z zvezdami, posrednicami med nebom in zemljo, med Bogom in ljudmi. Zvezde pritrjujejo angeli kot zlate kline na nebesni svod in iz njih oblikujejo imena slavnih mož, ki so si zaslužili večno slavo:

¹⁷ Da pesnik tolmači preseljevanje duš v duhu spiritizma, je razvidno iz samega Preradovićevega komentarja k pesmi *Ljubavi* v prvem njegovem zbranem delu *Pjesnička djela Petra Preradovića*, Zagreb 1873, 355.

...
*Vi ste možda zlatni klinci,
 Sto ih kuju rajski sinci
 Od nebeskog suhog zlata
 Na tisuće svakog sata
 I na izbor svake vrste.
 Njimi nebu tavan čvrste,
 Po tavanu pribijaju sag prekrasan,
 A po modrom sagu otom
 Sjajnom pišu još tjepotom
 Slavna ona sva imena,
 Kojim živi uspomena;
 Tako, što god zemlja štuje,
 U zvijezde joj nebo kuje.*

...
Kažiputi vi ste k Bogu

...
*Vi ste možda silni svieti,
 Božjeg vrta sjajni cvieti,
 Po kojih je ko leptirom
 Rojiti se nama širom:
 Umirati na jednome,
 Radjati se na drugome,
 Na svakome nekim dielom
 I tjelesnost svlačit s tielom,
 Na svakome više manje
 Čud si krotit, širit znanje,
 U sjajnijoj sve odori
 Kriliti se tako gori
 Savršenstvu do vrhunca,
 Do ugleda božjeg sunca.*

Zelo pomembna je v sklopu Preradovićevih filozofskih pesmi tudi oda *Ljubav*, v kateri se pesnik sprašuje, kaj bi bilo, ko bi ne bilo ljubezni. Ko je Bog ustvarjal svet, ji ga je namreč podal v naročje in mu tako omogočil življenje. Človek niti ne ve, kako daleč se pretaka ljubezen, ki obsega vse in je je toliko, da se lahko razdaja med vse ljudi.

Spet v pesmi *Suho drvo* pesnik razmišlja o kratkovidnosti človeškega razuma, ki ne more dojeti božjih načrtov. Toda vse se steka v božje naročje in prej ali slej bomo tudi mi prejimali iz tega naročja. Nič ne propada na tem božjem svetu, samo spreminja se in teži k napredku, da nam bo čim lepše v večnosti. Na tak način pesnik razmišlja l. 1863, potem ko so ga prizadele že vse mogoče nesreče.

Nekaj let pozneje, l. 1868, nas Preradović spet preseneti z odo *Bogu*, pravim hvalospевom v visokem biblijskem slogu v čast Bogu, ki ga pesnik imenuje »bitnik svemira«. Naj za primer navedemo le nekaj kitic iz drugega dela ode:

*Ti jesi blag i dobar i milostan,
 Ti jesi jak i mudar i pravedan,
 Ti jesi svet i blažen – o ti
 Jesi jednome na struku razvoj*

*Svijuh vrlina! Um si nad ume sve,
 Vječnik vremená, car neizmjernosti,
 Desnik udesá! Tebi nema
 Para, ni druga, ni premca, niti*

*Takmaca: jedin ti si za sebe u
Svemiru bitnik, a sva druga bivad
Pram tebi to su praške, što tek
Tvom se na suncu vide da jesu!*

*Sve s tebe biva: vir si, iz koga svi
Životi teku, more, u kojem se
Sve smrti tope, uzrok prvi
Svega na svietu i cilj mu zadnji!*

*Ti sve razvijaš i unapređuješ
Mienom: sve ide i prolazi, svemir
Vječni je svemienj, ti jedini
Samo u njemu vječni si stalnik!*

V začetku šestdesetih let se je Preradović preizkusil tudi v filozofsko-reli-gioznem epu *Prvi ljudi*, ki pa je ostal nedokončan. V štirih spevih, v katerih opisuje nastanek sveta, Adama in Eve po apokrifnih virih Stare zaveze,¹⁸ je Preradovićev izraz zelo navdihnjen. Jezik je kljub preprostem desetercu bogat in izbran. Čudi pa nas, da pesnik ni opisal tudi Evinoga in Adamovega padca, temveč da se je omejil samo na idilični prikaz zemeljskega raja. Ali je to storil namenoma ali je le zgolj slučaj? Mogoče se je hotel podzavestno izogniti proble-mu Zla in se zateči v še nepokvarjeni svet »prvih ljudi« v času pred izvirnim gre-hom. Toda o tem ostajajo le domneve.

Dejstvo je, da se nam Preradović kaže v filozofskih pesmih v povsem drugi luči kot v ostalih delih, kot da bi v njem živela dva pesnika: prvi, vezan predvsem na domoljubno tematiko, ki v bistvu ne presega takratnih že postromantičnih običajnih domovinskih hvalospevov, drugi, ki se navdihnjenost razživi v miselni poeziji, v katero se zateka pod udarci neusmiljenega vsakdana in preko katere gradi svetel most v svet Kranjčevićeve bodoče metafizične poezije. V tem smislu v njem lahko vidimo največjega filozofskega pesnika hrvaške romantike.

Pred Prešernom se ne odpirajo svetli poduhovljeni svetovi, kragulj kljuje njegovo srce *od zore do mraka od mraka do dne*. Nič ne more olajšati njegove človeške in predvsem ljubezenske bolečine. V duhu schleglovske romantike izli-va pesnik svojo neizmerno boleš v mojstrsko oblikovane balade, romance, glose, gazele, sonete, sonetne vence, v katerih kleše vrhunska poezijo. V njej se preple-tajo pevčev *up in strah*, ljubezen do domovine, predvsem pa nesrečna ljubezen do Primičeve Julije. Jezik, vsebina in kompozicijska oblika se pri tem harmonično spajajo v celoto in uvrščajo pesnika v sam vrh evropske romantične poezije.

¹⁸ Glede tega posebnega prikaza o nastanku sveta prim. R. GRAVES – R. PATAI, *I miti ebraici*, (traduzione di M. V. Dazzi), Milano 1980, 80.

Fedora Ferluga Petronio

**COMPARISON OF THE TWO MAJOR REPRESENTATIVES OF
SLOVENE AND CROATIAN ROMANTICISTS: FRANCE PREŠEREN
(1800-1848) AND PETAR PRERADOVIĆ (1818-1872)**

Summary

The poets France Prešeren and Petar Preradović are foremost representatives of Romanticism in Slovenia and Croatia respectively. There are many common aspects in their works. Both began writing in German, but soon turned to their native languages creating original and innovative forms of poetic expression. Early in their poetic phase, under the influence of German literature, both translate Gottfried August Bürger's *Leonora*. Both focus on patriotic and amorous themes, and both meditate on the role of poets and poetry. But whereas Prešeren is more closely in touch with Romance models, Preradović prefers popular models. And while Prešeren is more renowned as a poet of love themes, Preradović seems more inclined towards such philosophical and religious themes as those set out in the poem *Prvi ljudi* (*The First Men*) of biblical inspiration.

MORFOLOŠKI ORIS SLOVENSKOGORIŠKEGA NAREČJA

Mihaela Koletnik*

UDK 811.163.6'282(497.4-18)

KOLETNIK Mihaela: Morfološki oris slovenskogoriškega narečja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 659

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

V prispevku je predstavljen morfološki oris govorov od Šentilja v Slovenskih goricah do Radencev, ki jih slovenska dialektologija uvršča k slovenskogoriškemu narečju panonske narečne skupine. V glasoslovnem razvoju to narečje ni enotno, pač pa razpade na vzhodno in zahodno podnarečje. Prikazani so vsi oblikospreminjevalni in oblikotvorni vzorci pri vseh besednih vrstah v slovenskogoriškem narečju.

UDC 811.163.6'282(497.4-18)

KOLETNIK Mihaela: A Morphological Description of the Slovenske Gorice Dialect. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 659

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the paper, a morphological description of the speech from Šentilj v Slovenskih Goricah to Radenci, is presented. This speech is classified within Slovenian dialectology into the Slovenske Gorice dialect of the Pannonian dialect group. In the phonetics development, this dialect is not uniform, but bifurcates into an Eastern and a Western sub-dialect. All patterns as to having an impact upon form and creating form as to word species in the Slovenske Gorice dialect are presented.

Slovenske gorice ležijo med dvema naravnima dostopoma v jugovzhodni predalpski svet. Ob Dravi je tu odprta pot v štajersko Podravje in Celjsko kotlino, ob Muri pa v ravninski in gričevnat svet do Golice in soteske nad Gradcem. Po teh dveh poteh so od neolita dalje prihajala ljudstva v ta prostor in ga v drugem tisočletju pr. n. št. pričela spreminjati v kulturno pokrajino (Pahič 1968: 158). Slovenske gorice so med njima vmesno ozemlje, ki je geopolitično skromnega pomena, saj so naselitveni tokovi vodili večinoma mimo njega, ob prečnih trgovskih poteh pa se na tem ozkem pasu znotraj pokrajine ni razvilo nobeno pomembnejše naselje. Pomanjkanje naravnih bogastev je omejilo vrednost pokrajine le na poljedelsko izrabo tal, ki prevladuje še danes. Od vsega začetka se je uveljavila izrazito kmečka naselitev, ki je šele v antiki in pozneje v srednjem veku z vinogradništvom dosegla neke vrste specializirano

* Dr. Mihaela Koletnik, docentka, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor

proizvodnjo. V antiki se je na redkih mestih uveljavilo lomljenje domačega kamna, ki je ponekod najbrž privedlo do vsaj delno nekmečkih naselbin. Organizacija prometa po novozgrajenih cestah je takrat vplivala tudi na nastanek nekaterih nekmečkih obcestnih postojank, ki so se na nekaterih mestih oprle na predrimske naselbine, sicer pa so obstajale na obrobem ravninskega sveta. Večjo vlogo sta v tem smislu imeli pred prihodom Rimljanov le naselbini ob rečnih prehodih v Ptuj in Radgoni, medtem ko se središča v notranjosti niso mogla prav razviti. Naselitvena zgodovina Slovenskih goric se tako začneja šele ob koncu neolita,¹ to je na prehodu v 2. tisočletje pr. n. št (Pahič 1968: 33). Slovanska naselitev Slovenskih goric je potekala v okviru panonskega naselitvenega toka, ki je poselil predvsem gričevje ob srednji Dravi, srednji Muri in zgornji Rabi. Močnejše so alpski Slovani naselili Haloze, južno in zahodno obrobje Dravskega polja med Ptujem in Mariborom ter zahodne Slovenske gorice, medtem ko je bil njihov vzhodni del od črte Ptuj-Radgona naseljen v obdobju mlajših slovenskih kolonizacij (Kos 1933: 45-46).

Slovenske gorice, največje gričevje v Sloveniji, danes skupaj s Halozami, Dravinjskimi goricami, Dravskim poljem, prekmurskim Goričkim, Lendavskimi goricami in Mursko ravnino pripadajo robnemu področju Panonske kotline (Melik 1957: 139-281). Poglavitni del Slovenskih goric, zgrajenih iz neogenskih usedlin, ki so slabo sprijete in zato neodporne proti delovanju zunanjih sil, se odmaka v Pesnico in Ščavnico, kajti Mura in Drava tečeta ob robu, sprejemajoči le malo neposrednega odtoka iz gričevja. Ohranitev podolžnega pretoka v glavnih vodnih žilah je vplivala na izoblikovanje dveh podolžnih dolin, Pesniške in Ščavniške, med katerima se vleče osrednji pas, ki mu pripada največji del Slovenskih goric. Delitev Slovenskih goric na južni, osrednji in severni del je le hidrografska; glede na razlike demogeografskega in etnografskega značaja pa je umestna njihova delitev na zahodni in vzhodni del; le-temu pripadajo Slovenske gorice do črte Ptuj-Sv. Trojica-povirje Ščavnice (Melik 1957: 242). Slovenske gorice so območje razložene poselitve. Ker so bile ravnice mokrotne, so naselja postavljena na terase in robove pobočij. Domovi so razporejeni v dolgih nizih po slemenih. Strnjena naselja so nastala samo v večjih dolinah. Da so starejša, prča lokacija starejših cerkva (npr. Benedikt v Slovenskih goricah). Cerkve, postavljene na vrhovih, so na splošno mlajše in so nastale po tem, ko je vinogradništvo tja privabilo ljudi. Ob cerkvah v dolini ali na slemenih so nastala značilna cerkevna naselja: jedro sestavljajo poleg cerkve in župnišča še gostilna, trgovina, pošta, osnovna šola, kulturni dom ipd. Modernizacija kmetovanja ter preslojevanje v nekmetijske poklice sta vnesla v mnoga naselja prvine mestne arhitekture, kar se kaže v posebnih mestnih soseskah, v ločenih novih zgradbah, v spreminjanju nekdanjih zidanic po vrhovih v počitniške hišice ipd. Kljub znatni urbanizaciji in industrializaciji sosednjih območij so ostale Slovenske gorice pretežno kmetijske, čeprav se je delež kmečkega prebivalstva od leta 1961, ko so bile s 63 % kmečkega prebivalstva med najbolj agrarnimi pokrajinami v Sloveniji, do leta 1991 zmanjšal na 20 %. V dejavnosti sestavi je najmočnejše zastopan sekundarni sektor, ki je leta 1991 zaposloval dve petini aktivnega prebivalstva. Glavni delodajalec je kovinska, tekstilna in živilska industrija, nameščena predvsem v gospodarskih žariščih zunaj Slovenskih goric (Maribor, Ptuj, Gornja Radgona, Ljutomer, Ormož). Znotraj Slovenskih goric se je izoblikovalo eno samo pomembnejše zaposlitveno središče, tj. mesto Lenart, kjer se seka kar sedem prometnih poti. Med najvažnejšimi sta tisti, ki povezujeta Pomurje in Podravje ter Apaško oz. Lipniško ravan in Ptujsko polje. Tamkajšnji industrijski obrati dajejo zaposlitev približno 1000 delavcem, dvakrat toliko pa se jih vsak dan vozi na delo v Maribor, na Ptuj, v Gornjo Radgono in druga zaposlitvena središča. Med manjšimi so zlasti za prebivalstvo obmejnih krajev pomembna tri: Šentilj, Ceršak in Sladki Vrh.

¹ Več o sami naselitvi Slovenskih goric glej Koletnik (2001: 29-37).

1 Slovenske gorice narečno niso enotne, saj se v vzhodnih Slovenskih goricah govori prleško, v zahodnih pa slovenskogoriško narečje. Le-to slovenska dialektologija uvršča v panonsko narečno skupino (ki jo sestavljajo še prekmursko, prleško in haloško narečje), tj. eno izmed sedmih narečnih skupin,² na katere se deli slovenski jezik (Logar, Rigler: 1983). Ta je med vsemi slovanskimi jeziki narečno najbolj členjen, čeprav je jezik enega najmanjših slovanskih narodov s prav tako majhnim narodnostnim ozemljem, razprostirajočim se na meji germanskega in romanskega sveta. Tudi samo slovenskogoriško narečje v glasoslovnem razvoju ni enotno, pač pa razpade na dve podnarečji:³ vzhodno (prekmurskemu enak samoglasniški sestav) in zahodno (daljšanje staro- in novoakutiranih samoglasnikov v nezadnjih in zadnjih ali edinih besednih zlogih). Jezikovna meja med njima teče po črti od Zgornje Velke na severu do Sv. Ane na Kremberku, od tod pa se spusti v bližino Sv. Trojice in nato do Dvorjan pred Vurberkom ob Dravi.

2 V prispevku predstavljam rezultate raziskave morfološke ravnine govorov v Ceršaku (C), Črešnjevcih (Č), Dvorjanah (D), Radencih (R) (Štrekelj izvaja ime kraja iz hipokoristika *Radin*, kar je iz rečnega imena *Radna*, *Radina*; od tod tudi *Radinski potok*, pritok Mure nad Turjanci),⁴ Spodnjih Ivanjcih (SI) (ime je izvedeno iz lastnega imena *Ivan* < hebr. *Jehochann*, kar je dalo lat. *Johannes*; iz tega je csl. *Ivanъ*),⁵ Zg. in Sp. Voličini (V), na Kremberku (K), Tratah (T), Zg. Ščavnici (ZŠ) (kraj je dobil ime po reki Ščavnici, desnem pritoku Mure, ki se prvič omenja okrog leta 1300 z imenom *Stewitzen*; Bezljaj po Šmilauerju navaja, da slovensko ime *ščava*, *ščavica*, *ščevica* in madž. *csevice* pomeni "kisla voda" in da je za vse slovenske hidronime tipa *Ščavnik*, *Ščavnica* mogoče dokazati mineralne izvirke),⁶ Zg. Velki (ZV) (ime kaže na prvotni antroponim in ne na toponim Velka v zgornjem toku Velke pri Pesnici),⁷ pri Benediktu v Slovenskih goricah (B), Negovi (N) ter Sv. Trojici v Slovenskih goricah (ST).⁸ Izsledki raziskave pesniškega govora (P) so povzeti po Njivar (1993).

2.1 Samostalniška beseda

2.1.1 Samostalnik

V ednini so ohranjeni vsi trije spoli. Žensko obliko imajo nekateri samostalniki srednjega spola (s. sp.); ti v množini lahko postanejo ali ženskega (ž.) ali moškega spola (m.). Moškospolski so v dvojini samostalniki srednjega spola, ki osnovo podaljšujejo s -t.

2.1.1.1 Moške sklanjatve

Samostalniki *prve moške sklanjatve* se sklanjajo po naslednjem naglasno nepremičnem naglasnem tipu: *b'ra:t-ø -a -i -a/(-ø) -i -on; -i -of -an -e -ax -ami; -a -of -amu/-oma -a -ax -amu/-oma*. V daj. in mest. ed. se je nenaglašeni -u prek -ü delabializiral v -i.⁹ Knjižno končnico -on (← -om) v daj. mn. imajo v Ceršaku, Negovi, Ivanjcih, Črešnjevcih in Radencih, povsod drugod je -an. V mest. mn. in dv. se je posplošila končnica -ax, v negovskem, ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru pa knjižna končnica -ix. Ti štirje govori imajo v or. mn. knjižno

² Preostale so še: koroška, štajerska, dolenska, gorenjska, primorska in rovtarska.

³ O zgodovinskih dejavnostih, ki so pospeševali narečno členitev v Slovenskih goricah, glej Koletnik (1998: 112; 2001: 37–38).

⁴ France BEZLAJ, 1961: *Slovenska vodna imena II*. Ljubljana: SAZU. 135–136.

⁵ France BEZLAJ, 1976: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: SAZU. 214.

⁶ Glej op. 4, 239.

⁷ Glej op. 4, 293.

⁸ V raziskavo so bili zajeti tudi govori v Lešanah, Lutvercih in Apačah. Več o jezikovnih prepletanjih na Apaškem polju glej Koletnik (2004: 181–194).

končnico *-i*, vsi drugi slovenskogoriški govori pa *-ami*. V daj. in or. dv. imajo v ščavniškem, trojiškem in benediškem govoru poleg knjižne končnice *-oma* še *-ama*. Po nepremičnem naglasnem tipu se sklanjajo tudi samostalniki knjižnega končniškega: *'deš 'deža*, *'pie:s 'pie:sa* in mešanega naglasnega tipa: *'la:s 'la:sa*, *'le:t 'le:da*; slednji je še ohranjen v negovskem, ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru: *'bo:ɣk 'bo'ga*, *'le:ɣs 'li:sa*; medtem ko je premični naglasni tip dobro ohranjen v vseh govorih: *č'lu:ɣvek člo'vi.ɣka*, *'jie:čmen ječ'mie:na*. Samostalniki z osnovo, ki se končuje na govornjeni samoglasnik, to v sklonih z neničito končnico podaljšujejo z *-j*: *'Vi:ti 'Vi:tija*, samostalniki na *-r* pa podaljševanja osnove ne poznajo: *xek'ta:r xek'ta:ra*, *pa'pi:r pa'pi:ra*. V dvojini in množini se osnova ne podaljšuje z *-ov*:¹⁰ *'si:na*, *'si:ni*, pa tudi *-je* je zamenjan z nenaglašnim *-i*:¹¹ *b'ra:ti*, *'so:ɣsidi*. Obravnavani govori preglasa *o v e* za *c, j, č, ž*, s ne poznajo, prav tako ne naglašene *u*-jevske končnice v rod. ed.: *'le:n 'le:na*, *'zi:t 'zi:da*. Po drugi moški sklanjatvi se sklanja samostalni oče: *'oča 'oče 'oči 'očo pri 'oči z 'očo*. Nepregibni moški samostalniki se sklanjajo po prvi moški: *'TA:M-ɔ -a -i*, samostalniki četrte sklanjatve pa po pridevniški sklanjatvi: *ti m'la:di ti m'la:diɣa/ti m'la:dega*.

2.1.1.2 Ženske sklanjatve

Končnice samostalnikov *prve ženske sklanjatve* odstopajo od knjižne norme le v or. ed., kjer je v ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru končnica *-oj*,¹² ter v daj. in or. dv., kjer se poleg knjižne končnice *-ama*, ki jo poznajo v ščavniškem, trojiškem in benediškem govoru, pojavlja narečna končnica *-oma*. Sklanjatveni vzorec: *b'ri:ɛz-a -e -i -o -i -o; -e -ɔ -an -e -ax -ami; -i -ɔ -ama/-oma -i -ax -ama/-oma*. Po nepremičnem naglasnem tipu se sklanjajo tudi samostalniki knjižnega končniškega: *'megla 'megle*, *'lie:ma 'tie:me* in mešanega: *'ku:ɔsa 'ku:ɔse*, *'vu:ɔda 'vu:ɔde* naglasnega tipa; le-ta je še ohranjen v negovskem, ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru: *'kɔsa 'ko'se*, *'vɔda 'vo'de*. Samostalniki ž. sp. na *-ev* imajo tudi v im. ed. obliko: *b'rɛskva*, *'bū:kva*, *m'la'ti:tva*.¹³ Končnice samostalnikov ženskega spola *druge sklanjatve* so se v daj., mest. in or. mn. ter dv. izenačile z ženskimi *a*-jevskimi končnicami: *'mi:š-ɔ -i -i -ɔ -i -jo; -i -i -an -i -ax -ami; -i -i -oma/-ama -i -ax -oma/-ama*; knjižne končnice *-in*, *-ix*, *-mi* in *-ima* v omenjenih sklonih imajo v negovskem, ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru. V teh govorih je še dobro ohranjen mešani naglasni tip: *'li:č 'li:či*, *'vū:š 'vi:ši*; ki se je drugod zлил z nepremičnim: *k'le:ɣt k'le:ɣti*, *'pɛ:č 'pɛ:či*. V im. in tož. mn. samostalnikov *breskev*, *tikev* 'buča' in *kura* je ohranjena stara *i*-jevska sklanjatve: *b'rɛskvi*, *'ti:kvi*, *'kū:ri* (N, Sl, Č, R). Samostalni *kri* se v teh govorih sklanja: *'kr:f 'kr'vi*: *'kr:vi 'kr:f 'kr:vi 'kr'v'jo:ɣ*, drugod pa: *k'ri: k'ri:vi k'ri:vi k'ri: k'ri:vi k'ri:vo*.¹⁴ Samostalnikov ženskega spola *tretje sklanjatve*, ki se pregibajo z ničtimi končnicami, npr. *'Ka:rmɛn*, je malo, *četrta sklanjatve* pa je enaka ženski pridevniški sklanjatvi.

¹⁰ Prim. Ramovš (1952: 39).

¹¹ Samo v Radencih *'mo:ɣsti/mos'to:ɣvje*, *'si:ni/si'no:ɣvje*.

¹² Nenaglašeni *-i* ob *-je* je slišati v negovskem, ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru: *b'rati/b'ratje*, *'so:ɣsidi/so:ɣsidi*.

¹³ Končnica *-oj* v or. ed. ž. sp. je nova tvorba, nastala po pritaknitvi deiktikega *-j* končnemu *-o* (Ramovš 1952: 58).

¹⁴ Samo v negovskem, ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru je v im. in tož. ed. še tudi: *b'rɛskɛf*, *'bū:kɛf*, *m'la'ti:tɛf*.

¹⁵ Po Ramovšu (1952: 68–69) je oblika *kri* ← *kry*, oblika *krv* ← **krvub*.

2.1.1.3 Srednje sklanjatve

Samostalniki srednjega spola lahko ohranjajo svoj spol in sklanjatev le v ednini, saj v dvojini in množini postanejo žensko- ali moškospolski. Pri neštevnih je srednji spol ohranjen: *m'le:jko*, *'vi.no*, *že'lezo*. Sklanjatveni vzorec: *'li:et-o¹⁴ -a -i -o -i -on*; *'le:il-e -ø -an -e -ax -ami*; *'li:et-i -mn. -oma -i -mn. -oma*. Večina samostalnikov srednjega spola postane ženskospolska že v ednini: *'čie:la*, *'ja:buka*, *ko'lena*, *'okna*, *'rešeta*; posebno obliko lahko imajo v im. in tož. ed. ter mn. le v negovskem, ivanjskem, črešnjevskem in radenskem govoru: *g'ne:izdo* *g'ne:izde*, *ko'leno* *ko'lene*; v mn. se samostalnik ujema s pridevnikom ženskega spola: *po'fa:rbane* *žja:jca*, *f'se* *'le:ita*, *'tote* *'me:sta*, *'tāke* *zdra'vi:la*. Premični naglasni tip je ohranjen pri samostalnikih, ki svojo osnovo podaljšujejo s *-t*; ti samostalniki so srednjega spola le v ednini, v množini in dvojini pa so moškospolski: *'lele* *le'leta*; *te'leti* *le'letof*; *te'leta* *te'letof*. Mešani naglasni tip je dobro ohranjen le v vzhodnem slovenskogoriškem podnarečju: *me'so:ū* *me'sa*; *si'no:ū* *si'na*; *zla'to:ū* *zla'ta*. Samostalniki, ki osnovo podaljšujejo z *-n*, svoj spol ohranjajo: *'kü:rbožovo* *si:emen*, *'teško* *b'remen*, *'tāko* *v're:imen*, podaljševanja osnove s *-s* pa ni; ti samostalniki postanejo ženskospolski že v ednini: *č're:iva* *č're:ive*, *d're:iva* *d're:ive*, *'o:ūka* *'o:ūke*; *č're:vo:ū* *č're:ive*, *d're:vo:ū* *d're:ive*, *'o:ko:ū* *'o:ūke* (N, Sl, Č, R). Množinski samostalniki srednjega spola so prešli med ženske: *'je:tre*, *'o:ča:le*, *plü:če*, *'vüste*. Med ničto sklonljive samostalnike srednjega spola se štejeta *'ješti* 'hrana' in *'pitj* 'pijača', samostalniki *tretje sklanjatve* pa se sklanjajo po pridevniški sklanjatvi.

2.1.2 Samostalniški zaimki

Osební zaimki: *'ja:s* *'mie:ne*; *'ti:* *'tie:be*; *'u:n/u:ovi* *'je:ga*; *'u:na* *'je:ij*; *'mi:/me:ij* *'na:s*; *'vi:/ve:ij* *'va:s*; *'u:ovi/u:ove* *'u:ovix*; *'mi:ja/mi:jad'va:/me:ij/* *'me:jd've:ij* *'na:ji*; *'vi:ja/vi:jad'va:/ve:ij/ve:jd've:ij* *'va:ji*; *'u:ovid'va:/u:ovid've:ij¹⁵* *'u:ovixd've:ix* se sklanjajo kot v knjižnem jeziku. V mest. ed. in mn. se naglas umakne na predlog *pri*: *p'rimen* *ot*, *p'ri:na:s*. Pri naslonski obliki *jih* v rod. in tož. mn. ter dv. se v zahodnem slovenskogoriškem podnarečju pojavi premet v *xi*. Sklanjatev povratnega osebnega zaimka: *'sie:be* se *'sie:bi* *si* *'sie:be* se *pri* *'sie:bi/p'ri:sebi* s *'se:bo*.

Vprašalna zaimka *g'do:uš'to/ke:ri/ke:r* in *'ka:j/kā* opravljata tudi vlogo oziranih zaimkov. Poljubnostna zaimka sta kot vprašalna, vlogo nedoločnega zaimka pa poleg *'ni:exto* in *'neše* *'nekdo* ter *'ni:eke/neke* opravljajo tudi posamostaljeni pridevniški zaimki *nek'te:ri*, *'neki/ne:ikini/ne:iki* in *'ie:dn/edn*. Nikalni zaimki so *'ni:še/niše*, *'ni:č/nič*, *no'bie:dn/no'bedn/no'ben*, celostni *f'sa:ki/sa:ki*, *f'si:f'si*, *f'sie:f'se*, *'o:bad'va*; *'o:ba*; drugostna *d'rü:gi*, *d'rü:go*, istostna *'i:sti*, *'i:sto*, mnogostni pa so *'ma:lo/ke:ri/mālo/ke:r*, *'vie:č/ke:ri/več/ke:r*, *'mārsi/ke:ri* in *'več/kāj*, *'mārsi/kāj*.

2.2 Pridevniška beseda

2.2.1 Prídevnik

Pridevniki so kakovostni, vrstni, svojilni in količinski (količino zaznamujejo števnik). Pri kakovostnih pridevniki v slovenskogoriškem narečju prevladuje navidez določna oblika tudi za izražanje nedoločnosti. Sklanjajo se kot v knjižnem jeziku, le v rod. ed. m. in s. sp. ter v tož. ed. m. sp. je v zahodnem slovenskogoriškem podnarečju, trojiškem in deloma tudi v benediškem govoru

¹⁴ Samostalnik *leto* ima v ed. in dv. odraz staroakutiranega, v mn. pa cirkumflektiranega jata.

¹⁵ V benediškem, ivanjskem in črešnjevskem govoru se sliši tudi *'je:dva* in *'ji:va* 'onadva'.

končnica *-iga*, ki je *i* verjetno posplošila po številnih *i*-jevskih končnicah; knjižno *-ega* imajo v vseh preostalih obravnavanih govorih. Za srednji spol je posebna oblika le v im. in tož. ed., druge končnice so enake kot v moški sklanjatvi. Sklonske končnice za vse spole sovpadajo tudi v dvojini in množini, le v im. mn. ter im. in tož. dv. se ženska pridevniška sklanjatev razlikuje od moške in srednjespolske. Sklanjatev za moški spol: *'lie:ɤk -i -iga -en'*, *'iga/i -en -in*; *-i -ix -in -e -ix -imi*; *-a -ix -ima -a -ix -ima*.

V slovenskogoriškem narečju prevladuje stopnjevanje z »bolj«: *'boj* *'mie:ɤka*, *'na:j'boj* *'mie:ɤka*; *'bole* *'be:ɤla*, *'na:j'bole* *'be:ɤla*, ki spodrina opisno stopnjevanje z obrazili *-ši*, *-ji*, *-ejši*: *'bojša* *'na:j'bojša*, *'vejša* *'večja* *'na:j'vejša*, *sta'rejši* *'na:jsta'rejši*. Posebnost so podvojeni komparativi v vzhodnem slovenskogoriškem podnarečju: *k'račiši* *'na:j'račiši*; *'vi:šiši* *'na:j'vi:šiši*.¹⁷

2.2.2 Pridevniški zaimki

Svojilni zaimki *'mu:oj*, *'mu:oja*, *'mu:oyo*; *t'vu:oj*, *t'vu:oja*, *t'vu:oyo*; *'je:gos*/*'je:ni*; *'na:š*, *'va:š*, *'fi:ɤɤf* ter povratni svojilni zaimki *s'vu:oj*, *s'vu:oja*, *s'vu:oyo* se sklanjajo po pridevniški sklanjatvi. Druge oblike so še: *'mu:oji* (im. mn. m., s. sp.), *'mu:oje*, *'mu:oja/mu:oja(d'va:)*¹⁸ (im. dv. m., s. sp.), *'mu:oji/mu:oji(d've:ɤ)*,¹⁹ od *'u:ovix* 'njihov', od *'na:ji*, od *'va:ji*, od *'u:ovixd've:ɤ* 'njun'. Kazalni vrstni zaimki so *'tu:oti*/*'toti*, *'li:sti*, *'u:ovi*/*'u:oni*/*'ovi*/*'oni*, kazalni kakovostni pa *'ta:ki*, v Negovi in Radencih tudi *'tdkši*. Redek je kazalni količinski zaimki *'to:lko* (C, T), pač pa povsod poznajo količinski prislovi *'te:jko*/*'teko*. Oziralni zaimki so *'ka:ki*, *'ke:ri*, *'ki*, *'ke:jko*/*'keko*, vprašalni pa *'ka:ki*/*'kākši*, *'ke:ri*, od *'koga*/*'ke:ri*/*'te:ri* 'čigav', *'ke:jko*/*'keko*. Poljubnostni in oziralnopoljubnostni zaimki so po obliki enaki vprašalnim, drugostni zaimki je *d'rū:gi*, v Negovi in Radencih tudi *'nāčišni* 'drugačen', mnogostna sta *'vie:č'ke:ri*, *'mārsi'ke:ri*, istostni so *'i:sti*, *'gli:ɤni*, *'gli:ɤ* *'tdki*, nedolčni pa *'neki*/*'neksši*, *'ne'ke:ri*, *'ne:jkin* in *'edɤ'neki*. Celostni zaimki so *'sa:ki*/*'sa:ki*, *'si:si*/*'si:si*, *'sie:f*/*'se*, *'ce:ɤli*, nikalni pa *no'bie:ɤ*/*no'ben*/*do'ben*, *'nikši*/*'nikšni*, *'ni:č*/*'nič*.

2.2.3 Števniki

Glavni in vrstilni števniki, pred temi se lahko uporablja členek *ti/ta*: *ti/ta* *'pr:vi*, *ti/ta* *d'rū:gi*, se sklanjajo po pridevniški sklanjatvi. Ločilni števniki so redki. Z množilnimi: *t'rojni* *'delaɤci* 'troji delavci' in glavnimi števnik: *t'ri*: *'jābuke* 'troje jabol'k', *'štiri* *'dece* 'četrto otrok' ločujejo, z njimi pa štejejo tudi množinske samostalnice: *'žene* *d've:ri*; *d'vo:jne* *x'la:če* 'dvoje hlač'. Večkratna danost istega se izraža z množilnimi, redko glavnimi števnik: *'to:uplšna* *'nit*, *d'vo:jni* *'g'lāš*; *d've:ri* *'ša:jbi* 'dvojno steklo'. Oblike s *kraten* se ne uporabljajo.

2.3 Glagol

Glagol ni doživel velikih sprememb. S knjižnim jezikom se razlaja v predpretekliku, ki se ne uporablja. Razmerje med osebkom in vršilcem dejanja se izraža s tvornim, redkeje s trpnim načinom. Nedoločnik je dolg, v zahodnem slovenskogoriškem podnarečju že tudi kratek. Namenilnik se uporablja ob glagolih premikanja, glagolnik ohranja iste pomene kot v knjižnem jeziku. Deležij

¹⁷ Končnica *-en* je iz *-emi* *← -emu*.

¹⁸ Stare komparativne končnice so še enkrat dobile končnico *-ši* (Ramovš 1952: 107).

¹⁹ V črešnjevskem in radenskem govoru tudi *'mōjiva* *← 'mōjīd'va*.

²⁰ V črešnjevskem in radenskem govoru tudi *'mōjivj* *← 'mōjīd've:ɤ*.

na -č, -aje, -e in -ši ni. Opisni deležnik na -l se rabi za opisovanje tvornih časov in naklonov, trpni deležnik na -n/-t za izražanje trpnosti, deležnik stanja na -n/-t pa je navadna pridevniška beseda in izraža lastnost, pridobljeno z izvršitvijo dejanja: *D'veri so otp'rejite*; *Obil je kù:xani*; *prekù:xano m'le:jko*, *k'rf p'ra:žena*. Deležnik stanja na -l ni znan, za deležnik na -ši je primer *bi:fši kot pridevnik*, deležnik na -č pa je redek in običajno postane pridevnik: *no'se:ča žie:nska*, *ž'ge:ča vu:oda*, *ža'reči za:ba 'zabel'*. Spregatev glagola se od knjižne razlikuje le v 1. os. dvojine: *di:elan -š -a*; *-ma -ta -ta*; *-mo -le -jo*. Enako se spregajo *sn/sen*; *da:n*, *je:jn*, *žve:jn*. Zanikani biti v sedanjiku ostaja kot vez v povedkovem določilu: *Ker 'mi: ku:kle ne:jsmo vie:č di:elati*. *Ti:sto ni 'dobro za 'vino*, sicer pa razpada v *sn/sen ne:ž*: *Jù:nec pa je 'ne:ž 'so:y*. *Negda so 'ne:ž 'lák 'delati*. Zanikani sedanjik glagola imam se glasi *'ni:man/nemav*: *Eni so pa 'lákj, ki niti 'fo:útra 'ni:majo pa 'nič*. *Uni 'nemajo 'ca:jta*, glagola *hočem* pa *'no:čen*: *'Za:j ta:k no'bie:dy 'ne:če krom'pi:ra 'vie:č ji:esti*. Pri glagolih, katerih samoglasnik je bil kratko naglašen, se je naglas umaknil za zlog proti začetku besede: *gu:or 'u:otpren*, *'nâpnem*, *'za:čnem*. Glagolom s korenem na -č se dodaja nedoločniško obrazilo *-t/-ti*: *gu:or ob'le:ičt*, *'tie:čti*, *'rečti*. Po analogiji s sedanjikom prehajata *d in n* tudi v nedoločnik: *sk'ra:dyti*, *'pa:dyti*. Glagoli V/1 in VI prehajajo med V/2: *fsi'pavlen*, *'ši:vlen*; *ki'pü:vlen*, *pla'čü:vlen*. V velelniku se je posplošila edninska osnova tudi v dv. in mn.: *'zemj*, *'zemta*, *'zemte*. Glagoli s korenem na -k, -g: *'doj se s'le:iči*, *'pie:či*, *'reči*. Iti: *'i:di*, *'g're:mo*, *'i:te*, *'g're:ma*, *'i:ta*; *videti*: *pog'lie:dni*; *najti*: *po'i:ži*. V dv. in mn. obliki deležnika na -l za s. sp. se je posplošila moška oblika, dvojinska oblika deležnika na -l za ž. sp. pa je enaka množinski obliki.

2.4 Prislov

Prislovi se po pomenu delijo na krajevne, časovne, vzročne in lastnostne. Izbor nekaterih najpogostejših prislovov: (1) **krajevni**: *b'lü:jzi* 'blizu', *'co:j/cu:j* 'zraven', *'da:yč*, *'do:j/du:ol/du:l*, *'dôlax*, *'du:jta/du:lla/dôjta*, *'du:lma*, *'du:osti-gi*, 'marsikje', *sk'ra:j/k'ra:j* 'proč', *f'sepo'so:yð?*, *'fu:rt* 'stran, proč', *'ge:j/gi*: 'kje', *'gorax*, *'gu:or*, *'gu:orma*, *'gu:orta*, *'i:ndi* 'drugje', *'kân/kâman* 'kam', *'ki*: 'kje', *'nâgi* 'nikjer', *'ni:kan* 'nikamor', *'ni:egi* 'nekje', *'no:ta/nu:or* 'noter', *p're:idi*, *p're:ik*, *p're:ikta*, *'si:n* 'sem', *s'po:yt*, *s'pu:or* 'spodaj', *'ta*: *'ta:nta* 'tja', *'tû*: *'tû*: *'ko:y li* 'tu okrog', *'več'ge:j* 'marsikje', *'vřxa*, *'vřxa* 'gor 'po vrhu', *'vü:n*, *'vü:n/vü:nax/vü:ni* 'zunaj', *'vü:nta* 'ven', *'zâdi*, *'z'gora*, *'z'me:is*, *'z'no:útra*, *'z'vü-na*, *'z'vü:nax* 'zunaj'; (2) **časovni**: *'ča:si/f'ča:si* 'včasih', *ed'no:úk/e'no:úk* 'nekoč', *enkrat*, *f'ča:si/f'ča:sik* 'takoj', *f'če:ra* 'včera', *'g'da:/da*: 'kdaj', *'g'nes'de:n* 'dandanes', *'g'nie:s/nie:s* 'danes', *'g'nie:s* *'vü:troma* 'danes zjutraj', *'i:nda* 'nekdaj', *'ma:log'da*: 'redkokdaj', *'na:x* 'potem, nato', *'na:xo'po:yðne* 'popoldne', *'nâj'p'vo* 'najprej', *'negda* 'nekoč', *'ni'cor/ni'co:j* 'nocoj', *'ni'g'da:r/ni'gdar* 'nikoli', *'ni'ku:l*, *'pol* 'potem', *'potle* 'potem', *'po:yðne*: 'opoldne', *'pre:ja* 'prej', *p're:it*, *pri* *'ca:jti* 'zgodaj zjutraj', *'p'p'vo* 'najprej', *'si:gdar/si:gdar*, *'sko:ys* 'zmeraj, vedno', *'te*, *'ti:stik'rât* 'takrat', *'ve'če:r*, *'v'noči* 'ponoči', *'v'jü:tro/vü:tro/vü:troma/zütra* 'zjutraj', *'vujl'râno* 'zjutraj', *za* *'ca:jta* 'zgodaj zjutraj', *'za:dnok'rât* 'zadnjič', *za'd'v'ečera* 'popoldne', *'zâj*, *'z'lo:y* za *'ca:jta* 'zelo zgodaj'; (3) **vzročni**: *za'ka:j*, *za'to:ú*; (4) **lastnostni**: *'a:jn'fo:x* 'preprosto', *'bo:ygo*, *'dobro*, *dr'go:yč* 'znova, zopet', *'du:osti*, *'du:ostik'ra:t/dostak'rât*, *'fa:jn*, *'fe:jst*, *sk'ri:s*, *f'küp*, *f'kü:per*, *f'li:sik* 'pridno', *f'sa:kok'ra:t*, *f'se:eno*, *ge'no:y* 'natančno', *'g'li:ix* *'ta:k* 'enako, ravno tako', *'g'rozno*, *'xi:tro*, *'xu:jdo*, *'ka:k*, *'keko/ke:jko* 'koliko', *'ke:jkok'rât*, *'lie:xko* 'lahko', *'lû:šno*, *'na:či* 'drugače', *'na:glo*, *'pâr* 'nekaj, nekoliko', *'pâr'k'rât* 'nekajkrat', *'peški*, *po'mâlen* 'počasi', *pop're:ik*, *p'râf*, *p'reci* 'precej', *p'reveč*, *'p'ro:yti*, *sk'ri:žon*, *'tâk*, *'leko/te:jko* 'toliko', *'tie:ško*, *'vâči/vâčik* 'drugače', *'vie:č*, *'vie:čkrat*, *za'dosta/za'du:osti* 'dovolj', *za'n'i:č*, *'z'lo:y*, *'z'novi*, *'ž'metno* 'težko'.

Brez -j so oblike: *f'čera*, *g'da:/da:*, *'negda*, *z'gora*, *z'no:utra*, *z'vüna*. Členica -ta: *'dojta/du:jta/du:lta*, *'gu:orta*, *'vü:nta* pomeni oddaljevanje od izhodišča, z -ax in -ma pa označujejo kraj: *'dplax*, *'gorax*, *'vü:nax*, *z'vü:nax*; *'du:lma*, *'gu:orma*. Prislovi se stopnjujejo opisno ali z obrazili: *'bo:ugo*, *'bole 'bo:ugo*, *'näj'bole 'bo:ugo*; *'tie:ško*, *'bo:j 'tie:ško* *'na:j'bo:j 'tie:ško*; *'da:yč*, *'da:le*, *'na:j'da:le*; *'lepo*, *'lepše*, *'näj'lepše*. Pogosto stojijo pred glagolom in tako okrepijo osnovni pomen glagola ali predpone, lahko pa pomenijo tudi drugo besedno zvezo: *'cu:j 'da:la 'dodala*, *'cu:j z'me:išaš*, *'doj pok'ri:jen*, *'doj za'mele*, *'doj za'rüžli 'zapravili*, *porabili*, *'doj z'ü:ti 'sezuli*, *sk'rāj 'pālo 'odpadlo*, *sk'rāj v're:žzala 'odrezala*, *f'kü:p z'v'e:zali*, *'gor 'pi:sa 'napisal*, *'gor 'pride 'naraste*, *'gor s'ka:patli 'vzredili*, *'gor z'bü:da*, *'gu:or o'bü:ti*, *'gu:or z'e:ti 'najeti*, *s'kü:p za'ženeš 'zmešaš*, *'vü:n 'kü:zati 'prekuhati*, *'vü:n spis'ti:ili 'izpustili*, *'vün 'vi:dj 'izgleda*, *'vün z're:žčeš 'izrežeš*, *'tä pis'tili 'opustili*.

2.5 Predlog, členek, medmet in veznik

Predlogi so kot v knjižnem jeziku. Več morfonemskih variant ima samo predlog *z*, in sicer *z*: *z 'nu:ožon*, *z m'le:jka*; *ž*: *ž 'ji:ve*, *ž ji:n* in *zə*: *zə se'ki:ro*, *zə 'sərpami*. Predlog *kres*²¹ pomeni čez: *kres 'pu:otok*, *kres 'često*, predlogi pa se v hitrem govoru lahko tudi zlijejo: *'Mu:oški so 'mu:ogli 'i:t 'vu:ojsko*. *'Jās niti 'ses-tri ne g're:n 'dosti*. Narečni členki: *'bār 'vsaj*, *'g'li:x 'ravno*, *'g'li:ix 'ta:k 'prav tako*, *'lexko 'mogoče*, *'lekj 'mogoče*, verjetno, *'vie:nda/vie:na/venda 'menda*, *pre 'baje*, *ala/ala 'ne:ī 'kajne*, *kar/kar ne 'ne*. Med medmeti so posplošene in stalne le velelnice za velevanje živalim, za pozdrave ipd.: *'dü:je*, *'xu:op*, *'je:j*, *s'tü:ja*, *'vi:istaxar*, *'bo:yk 'da:j*, *'bo:yk 'da:j s'rečo*, *'du:ober 'dē:n*, *'du:obro 'jü:tro*, *'dobro ve'čē:r*, *'lexko 'no:yč*, *z'bo:ugon*. Posebnosti pri veznikih: v vzročnem priredju je *'va:či/vāčj* 'drugače', v krajevnem odvisniku *'gi*, *'ge:j*, *'kāj*, *'kāk* in *ko 'kjer*, v časovnem *ki 'ko*, *'dokič/dočik/dok/doč* 'dokler', v dopustnem *'ka:y ko*, *če 'g'li:x*, *če 'rāvno* 'čeprav', v vzročnem *ki in da/kā 'ker*, v predmetnem, načinovnem in namernem pa *ki 'da*.

Literatura

- France BEZLAJ, 1976: *Etimološki slovar slovenskega jezika (A-J)*. Ljubljana: SAZU.
- Božidar KERT, 1959: Geomorfologija severozahodnih Slovenskih gor. *Geografski zbornik*. 143–159.
- – 1973: Družbena geografija osredja zahodnih Slovenskih gor. *Doktorska disertacija*. 289 str.
- Mihaela KOLETNIK, 1998: Slovenskogoriško narečje ob severni državni meji. *ČZN* 69/34, zvezek 1. 109–120.
- – 2001: *Slovenskogoriško narečje*. Maribor: Slavistično društvo Maribor. Zora 12.
- – 2004: Dialekte und Mundarten von Apaško polje an der slowenisch-österreichischen Grenze. *Nordeuropäische Beiträge aus den Human- und Gesellschaftswissenschaften. Dialekt-übersetzung und Dialekte in Multimedia*. Berlin: Peter Lang.
- Milko KOS, 1933: *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- Tine LOGAR, Jakob RIGLER, 1983: *Karta slovenskih narečij*. Ljubljana: DDU Universum.
- Aleksander MELIK, 1957: *Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino*. Ljubljana: Slovenska Matica.

²¹ Oblika je nastala po križanju med *hita* in *skozi* na osnovama **čersz* 'preko' in **skrozē* 'skozi' (Bezljaj 1976: 88).

Tatjana NJIVAR, 1993: *Pesniški govor. Diplomaska naloga*. (Maribor, Pedagoška fakulteta).

Stanko PAHIČ, 1968: *K predslovenski naselitvi Slovenskih gor in Pomurja. Svet med Muro in Dravo*. Maribor: Založba Obzorja.

Fran RAMOVŠ, 1935: *HG VII, Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

-- 1952: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.

Jože TOPORIŠIČ, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Mihaela Koletnik

MORPHOLOGISCHER UMRISSE DES DIALEKTS VON SLOVENSKE GORICE

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag wird der Morphologische Umriss der Redensarten von Sentilj in Slovenske gorice bis Radenci, die von der slowenischen Dialektologie dem slowenisch-görzischen Dialekt der pannonischen Dialektgruppe zugeordnet wird, dargestellt. Aufgezeigt werden alle morphologischen und Wortbildungsmuster bei allen Wortarten. Bei den Substantiven sind in Singular alle drei Geschlechter erhalten. Einige Substantive in Neutrum haben die Form des Femininum; diese können in Plural entweder zum Deminimum als auch zum Maskulinum werden. Bei den Unzählbaren bleibt das Neutrum erhalten. Dativ und Instrumental Singular maskulin haben die Endung -i, Dativ und Präpositiv Dual hat für alle drei Geschlechter die Endung -oma. Substantivisch gebrauchte Pronomen dekliniert man wie in der Schriftsprache. Im Instrumental Singular und Plural verschiebt sich die Betonung auf die Präpositiv *pri*. Die beiden Fragepronomen üben auch die Rolle der Relativpronomen aus, die beiden Indefinitpronomen sind wie Fragepronomen. Beim Adjektiv überwiegt die bestimmte Form auch für den Infinitiv. Es wird wie in der Schriftsprache dekliniert, nur im Genitiv Singular maskulin und neutrum sowie im Akkusativ Singular maskulin hat sich in westlichen Unterdialekt die Endung -iga verallgemeinert. Die Steigerung des Adjektivs mit "*bolj*" verdrängt die beschriebene Steigerung mit den Suffixen -ši, -ji, -ejši. Attributiv gebrauchte Pronomen werden nach der Adjektivdeklinaton dekliniert; Indefinitpronomen und indefinite Relativpronomen sind der Form nach den Fragepronomen gleich. Das Verb machte keine großen Veränderungen. Das Plusquamperfect und das Partizip kennt man im Dialekt nicht. Die Konjugation des Verbs unterscheidet sich nur in der 1. Person Dual, wo die Endung -ma erscheint. Die einst suffixlosen Verben bekamen Suffixe. Adverbien werden beschreibend oder mit Suffixen gesteigert. Sie stehen häufig vor dem Verb und stärken somit die Grundbedeutung des Verbs oder der Präfixe, können aber auch eine andere Wortverbindung bedeuten. Präposition, Partikel, Interjektion und Konjunktion haben wie in der Schriftsprache einige dialektische Besonderheiten.

TRPNI SEDANJIK ZA IZRAŽANJE BREZČASNIH DEJANJ (Analiza izbranih odlomkov Matejevega evangelija)

Polonca Šek*

UDK 811.163.6'367.625"17/18"

ŠEK Polonca: Trpni sedanjik za izražanje brezčasnih dejanj. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 669

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

V prispevku je prikazana analitična primerjava odlomkov štirih prevodov Matejevega evangelija vzhodnoslovenskih piscev – Štefana Küzmiča (Nouvi zakon, 1771), Petra Dajnka (Listi ino evangelji, 1826), Mikloša Küzmiča (Sveti evangeljomi, 1841) in Antona Krempla (Sveti nedelni ino svetešni evangelji, 1843). Pozorna sem bila zlasti na morebitne določene zakonitosti glede rabe trpnika, ki bi jih pogojeval vzhodnoštajerski oziroma prekmurski jezikovni prostor. Pokazano bo, ali je bodisi v prevodih vzhodnoštajerskih piscev – Petra Dajnka in Antona Krempla – bodisi v prevodih prekmurskih piscev – Štefana in Mikloša Küzmiča – mogoče določiti kakšne zakonitosti glede rabe trpnih oblik.

UDC 811.163.6'367.625"17/18"

ŠEK Polonca: Present Passive for the Expression of Timeless Actions (Analysis of Chosen Fragments from Mathew's Evangelus), Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 669

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the paper, the analytical comparison of fragments of four translations of Mathew's Evangelus by East Slovene authors: Štefan Küzmič (Nouvi Zakon, 1771), Peter Dajnko (Listi ino Evangelji, 1826), Miloš Küzmič (Sveti Evangeljomi, 1841) and Anton Krempel (Sveti Nedelni ino Svetešni Evangelji, 1843). Particular attention was paid to certain possible regularities as to the use of the passive, which would arise from the East Styrian i.e. Trans-Mura linguistic area. It is to be demonstrated whether, either in the translations of East Styrian authors Peter Dajnko and Anton Krempel or in the translations of Trans-Mura authors Štefan and Mikloš Küzmič, it is possible to define such regularities as to the use of passive forms.

* Mag. Polonca Šek, asistentka stažistka, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor

Jezikovne razmere v slovenskem prostoru v prvi polovici 19. stoletja

V začetku 19. stoletja slovenski knjižni jezik ni bil enoten; sestavljali sta ga dve knjižni normi – v osrednjem prostoru **osrednjeslovenski**, na vzhodu pa **vzhodnoslovenski knjižni jezik**. Prvi se je uporabljal med Slovenci v Avstriji (ob nemškem in latinskem jeziku), drugi pa v državi Ogrski (ob madžarskem, kajkavskem in latinskem jeziku).

Marko Jesenšek¹ piše, da je na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem obstajala že večstoletna bogata pisna tradicija, ki sega v čase Brižinskih spomenikov. Čeprav so ohranjeni rokopisi redki (Celovski, Stiški, Starogorski rokopis), se vendarle kaže kontinuiteta, iz katere se je v 16. stoletju razvil osrednjeslovenski knjižni jezik in se uveljavil v prvih slovenskih (protestantskih) tiskih. Temeljne značilnosti je jeziku določil Primož Trubar, ko se je odločil, da prevede v slovenščino Katekizem (1550). Ker je v Predgovoru izpostavil, da se obrača na vse Slovence, se pri izbiri jezika ni mogel odločiti za domače narečje (dolenjščina). Želel je, da bi ga razumeli tudi Korošci, Štajerci in Primorci, zato je izdelal jezikovni sistem, ki je glasoslovno, oblikoslovno in skladenjsko preraščal narečne okvire. Za osnovo knjižnega jezika je vzel najbolj centralni slovenski govor, ki je že sam združeval elemente dveh najobširnejših in centralnih slovenskih narečij (dolenjščine in gorenjščine), ki pa je obenem predstavljal jezik največjega slovenskega mesta, tedanjega upravnega središča Kranjske. Pravopisno in jezikovno je Trubarjev jezik izpopolnil Sebastijan Krelj (Postila slovenska, Regensburg 1567), dokončno podoba pa je osrednjeslovenski knjižni jezik dobil v prevodu Dalmatinove Biblije (1584). Dalmatinova visoka jezikovna kultura je predstavljala vzor slovenskim cerkvenim in tudi posvetnim piscem 17. in 18. stoletja.

Središče osrednjeslovenskega knjižnega jezika je bila ves čas Ljubljana, kjer so se zbirali slovenski izobraženci.

Slovenski knjižni jezik se je v drugi polovici 18. stoletja po zaslugi slovenskih razsvetljencev tako hitro razvijal, da je moralo priti do preobrazbe Dalmatinovega jezika.

Prvotno enotni jezikovno-kulturni prostor se je v 18. stoletju razcepil v dva dela. Poleg osrednjeslovenskega knjižnega jezika je v začetku 18. stoletja tudi v Prekmurju obstajal normativno izoblikovan knjižni jezik, ki izhaja iz jezikovne tradicije nekdanje panonske slovenščine.

Ostra geografska meja je postala reka Mura. Slovenci na desni strani reke so se začeli jezikovno približevati t. i. alpski slovenščini, saj so stiki s panonsko jezikovno bazo postajali vse težji. Zaradi tega sta se na vzhodnoslovenskem ozemlju izoblikovali dve pokrajinski različici: **prekmurski in vzhodnoštajerski jezik**. Čeprav oba izhajata iz iste – panonske narečne baze, so med njima zaradi različnih okolij, v katerih sta se jezika razvijala, nastale pomembne razlike.²

¹ Marko Jesenšek, Jezikovni sistemi v slovenskem (alpskem in panonskem) govornem območju, *Jezik in slovstvo* 1991/92, 7, str. 173-181. O začetkih knjižnega jezika v dobi protestantizma je pisal Jakob Rigler v članku O jeziku slovenskih reformatorjev. *Razprave o slovenskem jeziku*, Ljubljana 1986, str. 17-39.

² Začetki, razvoj in značilnosti obeh različic vzhodnoslovenskega knjižnega jezika so predstavljene v več študijah in monografijah: Jakob Rigler, Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih, *Razprave o slovenskem jeziku*, Ljubljana 1986, str. 65-92; Štefan Barbarič, Oris književnega razvoja severovzhodne Slovenije do sredine 19. stoletja, *Panonski zbornik*, Murska Sobota 1966, str. 72-103; Martina Orožen, Jezikovno knjižno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev, *ČZN* 1973, 1, str. 127-137; ista avtorica, Prekmurski knjižni jezik, *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, Ljubljana 1989, str. 37-60; ista avtorica, *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*, Ljubljana 1996; ista avtorica, *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana 1996; ista avtorica, *Razvoj slovenske jezikostovne misli*, Maribor 2003; Breda Pogorelec, Ustalitev pisne in knjižne norme slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju, *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, Ljubljana 1981, str. 113-116; Bernard

Trpnik

V slovenščini uporabljamo trpnik takrat, kadar hočemo spraviti v ospredje tistega (tisto), ki ga prizadeva glagolsko dejanje, zamolčati ali potisniti ob stran pa (iz)vršilca glagolskega dejanja.

Za izražanje trpnega glagolskega načina sta v slovenščini značilni dve obliki: oblika s trpnim deležnikom na *-n/-t* in oblika s povratnim zaimkom *se*. Trpnik s *se* uporabljamo navadno le takrat, če je predmet, ki ga dejanje prizadeva, neživ ali pa je sobesedilo tako, da se trpna oblika ne da razumeti tudi kot tvorna.³ Na problematiko živosti v trpniku s *se* je prvi opozoril Peter Dajnko.⁴

Obe obliki trpnika imata v slovenščini bogate korenine. Že v stari cerkveni slovanščini se je trpnik izražal s trpnim deležnikom ali s povratnim zaimkom *se*.

Trpnik na *-n/-t* se je v stari cerkveni slovanščini tvoril s pomožnikom *biti*, *bivati*. Poleg trpnega deležnika sedanjega časa, ki se je tvoril s priponami *-m*, *-ma*, *-mo* (*nešom*, *sekom*, *znajem*, *prosim*, *vedom*), je značilen tudi trpni deležnik preteklega časa. Tvoril se je s priponami *-t*, *-ta*, *-to*; *-n*, *-na*, *-no* in *-en*, *-ena*, *-eno*. Pripona *-t*, *-ta*, *-to* se je dodajala glagolom I. A vrste razreda z nosnikom (jetъ) ali sonantom r (*otvръstъ*) ter glagolom s samoglasniško osnovo (na *-i* in *-e*) III. A vrste (*povitъ*, *petъ*).

Trpne deležnike s pripono *-n*, *-na*, *-no* so tvorili glagoli z nedoločniško osnovo na *-a* ali *-e* (*byranъ*, *znanъ*, *videnъ*, *vedenъ*) in glagoli s soglasniško osnovo III. A vrste, za katere so bile značilne dublete (*kľanъ* /*kolenъ*?, *branъ* /*bořenъ*).

Vsi ostali glagoli so tvorili trpne deležnike na *-en*, *-ena*, *-eno*: tematski glagoli (*jadenъ*), ostali glagoli I. A vrste (*nesenъ*, *vedenъ*, *pečenъ*), glagoli II. A vrste (*dviženъ*), glagoli III. A vrste s samoglasniško osnovo (*umъvenъ*), glagoli IV. A vrste z *i*-jevsko pripono (*prošenъ*).

Znano je, da se beseda ali besedna zveza, ki je bila osebek tvornega stavka, torej izvor dejanja, v trpnem ali opusti ali pa postane prislovno določilo vršilca glagolskega dejanja. Normativna slovnica⁵ za izražanje prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja dovoljuje zvezo z rodilnikom in s predlogom *od*. Različica v mestniku s predlogom *po* je napačna.

Primeri trpnika iz obravnavanih odlomkov Matejevega evangelija so razdeljeni v tri skupine. V prvo skupino uvrščam primere z osnovno obliko, v drugi je ta oblika razširjena z izraženim vršilcem glagolskega dejanja, v tretji pa osebno glagolsko obliko zamenjuje neosebna, nedoločnik, ki je v prosti ali vezani rabi.

V analizi izhajam iz kategorije glagolskega časa, saj je delitev glede na posamezno trpno obliko (trpnika na *-n/-t* ali trpnika s *se*) bila nemogoča, ker se raba določene trpne oblike v vseh štirih prevodih obravnavanih piscev Matejevega evangelija nikoli ne pokriva. Predstavlja bom primere trpnega sedanjika, ki izražajo brezčasna dejanja.⁶

Rajh, Severovzhodna Slovenija pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika do konca prve polovice 19. stoletja, ČZN 1984, 1, str. 38–49; isti avtor, *Od narečja do vzhodnoslovenskega knjižnega jezika*, Maribor 2002.

³ Jože Toporišič, *Slovenska slovnica*, Maribor 2000, str. 358–359. Glej tudi razprave: isti avtor, O slovenskih glagolskih načinih, *Jezikovni pogovori*, Ljubljana 1965, str. 100–105; Fran Jesenovec, Raba trpnika v slovenščini, *Jezikovni pogovori*, Ljubljana 1965, str. 94–99; Marko Jesenšek, Pomenske funkcije nedoločnika, namenilnika in pasivnih konstrukcij v Kreplovih Dogodivščinah štajerske zemlje, ČZN 1988/2, str. 200–215; Martina Križaj Ortar, Trpnost in stanje v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku, *Zbornik slavističnega društva Slovenije*, Murska Sobota 1993, str. 229–235; Martina Orožen, Raba pasiva in medija v knjižnem jeziku 18. stoletja, *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, Ljubljana 1969, str. 1–11; ista avtorica, Oblike z deležnikom na *-n/-t* in s *se* v tekstih 18. (in 19.) stoletja, *Slavistična revija* 1971, 3, str. 273–291.

⁴ Peter Dajnko, *Lehrbuch der Windischen Sprache*, Gratz 1824.

⁵ Jože Toporišič, *Slovenska slovnica*, str. 405.

⁶ Analitična primerjava trpnih primerov v vseh glagolskih časih je objavljena v moji magistrski nalogi: Polonca Šek, Raba trpnika v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja, Maribor 2002.

1. Trpnik z osnovno obliko

V obravnavanih besedilih je bil trpnik najpogostejše rabljen v osnovni zvezi, brez izraženega vršilca glagolskega dejanja in z osebno glagolsko obliko.

Obravnavani vzhodnoslovenski pisci druge polovice 18. in prve polovice 19. stoletja so brezčasna dejanja izražali s trpnimi tvorbami v sedanjiku. Primerjava primerov trpnega sedanjika, ki izraža brezčasna dejanja, kaže, da prevodi niso enotni. Težko je postaviti določene zakonitosti glede rabe trpnika, saj se pisci v istih primerih niso odločali za isto rabo določene oblike trpnika. Očitno je, da so bile trpne oblike s se blizu zlasti prekmurskima piscema pa tudi Dajnku, medtem ko se je Kreml pogostejše odločal za trpnik s trpnim deležnikom na -n/-t. V prvem zgledu glagolsko dejanje izhaja iz osebne glagolske oblike očistiti; tako trpnik s se kot trpnik na -n sta tvorjena iz dovršnega glagola. V drugem zgledu sta prekmurska pisca zapisala nedovršno obliko (očiscavati), medtem ko je trpni deležnik na -n pri Dajnku in Kremlu tvorjen iz dovršnega glagola. Kljub kategoriji živosti v trpniku s se trpni pomen ni vprašljiv; da osebek trpnega stavka ni vršilec dejanja, je namreč razvidno iz sobesedila, natančneje, iz predhodne povedi – *Gospod, či češ, moreš me očistiti*. Izvor dejanja trpnega stavka je torej osebek tvornega stavka (*Gospod*) in ne osebek trpnega stavka.

- I ovo eden gobavec pridoucsi, molo ga je erkoucsi: Golzpodne, csi [csés, mores me ocsi|ztiti. I vö vtégno|j rokou, dotekno [ze ga je Jezus, erkoucsi: Scsém ocsi|zti [ze. I preczi je ocsiscsena goba nyegova (Š. Küzmič, str. 24).
- i ovo gobavec pridoucsi, molo ga je, govorécsi: Golzpodne, csi scés, mores me ocsi|ztiti. I vö vtégno|si Jezus rokou, dotekno [ze ga je, govorécsi: Scsém, ocsi|zti [ze. I taki je ocsiscsena goba nyegova (M. Küzmič, str. 19).
- lno glej, gobav je prišel ino ga poprosil rekoč: Gospod! či céš, me znaš očistiti. lno Jezus je iztegnul roko ino se ga doteknul, rekoč: Čém, očísti se. lno k' mesti je bil svoje gobe očigen (P. Dajnko str. 51).
- lno glej, prišel je en gobavi, ino je njega molil, ino je rekel: Gospod! če hočeš, ti me znaš očistiti. lno Jezus je svojo roko stegnil, se je njega doteknil, ino je rekel: Jaz hočem, *bodi očišen*. lno preczi je bil očišen od svojih gob (A. Kreml, str. 27–28).
- I odgovorécsi Jezus, ercsé nyima: idoucsa nazve|ztita lvani, [tera csüjeta i vídita. Szlejpi preglédávajo, i plantavi hodijo, *gobavci [ze ocsi|csávajo*, i glühi csüjejo, mrtvi [ze obüdjávajo, i [ziromákom [ze Evangyeliom nazviscsáva (Š. Küzmič, str. 35).
- I odgovorécsi Jezus velí nyima: ldoucsa nazve|ztita lvani, stera [zta csüla, - i vídila. Szlejpi vídio, plantavi hodijo, *gobavci [ze ocstscávajo*, glühi csüjejo, mrtvi gori [ztanyüjejo, nevolnim [ze Evangyeliom nazviscsáva (M. Küzmič, str. 4).
- Jezus pa je odgovoril in ino jima rekel: Pojdita ino povejta lvani, kaj slygata ino vidita. Slepi vidijo, plantavi hodijo, *gobavi so očigeni*, glyhi cyjejo, mrtvi vstajajo ino vbogim se Evangelje oznanye (P. Dajnko, str. 25).
- Jezus pa je odgovoril, ino je rekel k' njima: Pojdita, ino povejta Johanezi, kaj sta čula ino vidla: slépi vidijo, plantavi hodijo, *gobavi so očišeni*, glühi čujejo, mrtvi vstájajo, ino vbogim se Evangelium obznanjuje /.../ (A. Kreml, str. 5).

V dveh primerih je Š. Küzmič zapisal trpno obliko na -n, medtem ko so ostali trije pisci zvesti že omenjeni zakonitosti – M. Küzmič in Dajnko trpniku s se, Kreml trpniku na -n. Tudi v navedenih primerih je trpni deležnik tvorjen iz dovršnega glagola (*odpustiti*), medtem ko se v trpnih zvezah s se ob dovršnem glagolu pojavi tudi nedovršnik. M. Küzmič je v obeh primerih tvoril trpno zvezo s

se z nedovršnim glagolom, medtem ko se je Dajnko v obeh primerih odločil za zvezo z dovršnikom.

- I ovo prine/zli /zo nyemi ednoga 'zlakom vdárjenoga na polzteli le'zécsega. I gda bi vido Jezus nyih vóro, erkao je tomi 'zlakom vdárjenomi: vúpaj /ze /zinek; *odpüscseni /zo tebi tvoji grejhi* (Š. Küzmič, str. 28).
- I ovo prine/zli /zo k-nyemi zgutom vdárjenoga na polzteli le šécsega. I vidévsi Jezus vóre nyihovo, pravo je zgutom vdárjenomi: Vúpaj /ze /zinek; *odpüscsajo /ze tebi tvoji grejhi* (M. Küzmič, str. 78).
- Ino glej, priněšli so jemi vudoslablenega na posteli lexévega. Ino kda je Jezus njihovo vero vidil, je vudoslablenemi rekel: Zanési se sín! *tvoji grejhi se ti odpysttjo* (P. Dajnko, str. 152).
- Tam so enega od božjega žlaka vdarjenega (mertvovudnega), na posteli ležečega k' njemi pernesli; ino kader je Jezus njihovo vero vidil, je rekel k' mertvovudnemi: Zavupaj se, moj sín! *tebi so tvoji grejhi odpüšeni* (A. Kremp, str. 140).
- I vido je Jezus mi/zli nyihove, i erkao je: zakaj mi/zlite ví hüda vu Szrczáj vali? Ar ka je le'zi povedati: *odpüscseni /zo tebi grejhi*; ali erczi: /ztani gori i hodi? (Š. Küzmič, str. 28.)
- I gda bi vido Jezus misleyna nyihova, velo je: zakaj mi/zlite hüda vu valsi /zrczáj? ka je le'si povedati: *odpüscsajo /ze tebi grejhi tvoji*; ali pa praviti: /ztani gori, i hodi? (M. Küzmič, str. 78.)
- Ino Jezus, kda je njihove misli vidil, je rekel: Kaj v' vaših sercah hüdo mislite? Kaj je lexej povédati: *Odpysttjo se ti tvoji grejhi*; alipà povedati: Vstani ino hodi? (P. Dajnko, str. 152.)
- Kader pa je Jezus njihove misli spoznal, je rekel: Zakaj vi hudo mislite vu vaših sercah? Kaj je leži, reči: *Tebi so tvoji grejhi odpüšeni*; ali reči: Vstani ino pojdi? (A. Kremp, str. 140.)

Podobno kot Š. Küzmič v zgoraj navedenih primerih se tudi Dajnko ni odločal zgolj za rabo trpnika s *se*. Konstantna je edinole izbira dovršnega glagola. Š. Küzmič je v drugem zgledu zapisal prekmurskemu jezikovnemu prostoru bližjo zvezo s *se*, Kremp pa ostaja zvest zvezam s trpnim deležnikom, ki je tudi tvorjen iz dovršnega glagola.

- Velí nyim Pilátus: ka mo pa csinio z-Jezu/om, kí /ze zovè, Krí/ztus? veljjo nyemi v/zi: rá/zpi ga. Ercsè pa te poglavár: ka je hüdogo vcsino: Oni /zo pa e/cse bole krícsali govorécsi: *naj /ze ra/zpè* (Š. Küzmič, str. 94).
- Reče jim Pilatuš: Kaj pà bom vniinl z' Jezu/om, kerí se velí Kristuš. Rekli so vsi: *Krixan naj bode*. Reče jim oblastnik: Kaj pà je hüdega vniinl? Oni pà so ge dosta bole zvali, govorévi: *Krixan naj bode* (P. Dajnko, str. 90).
- Reče Pilatuš k' njim: kaj pa bi z' Jezusom storil, kí se imenuje Kristus? Vsi rečejo: *Naj bo križan!* Deželski oblastnik reče k' njim: Kaj pa je tedaj hüdega storil? Oni pa so še bol kričali rekoč: *Naj bo križan!* (A. Kremp, str. 60.)

Da je nemogoče postaviti zakonitosti glede rabe določene trpne oblike v primerjavi prekmurskih in vzhodnoštajerskih piscev, dokazuje tudi naslednji zgled. Medtem ko Š. Küzmič ostaja zvest zvezi s *se*, Kremp pa zvezi s trpnim deležnikom na *-n*, ima M. Küzmič primer trpnika na *-n*. Kot v vseh predstavljjenih primerih je tudi pri M. Küzmiču trpni deležnik tvorjen iz dovršnega glagola. Da v zgledih s trpnim deležnikom (*steri so k tebi poslani*) ne gre za izražanje stanja, torej da ne gre za časovno spremembo (*so jih poslali – so poslani*), dokazuje sedanji glagolski čas v Š. Küzmiča trpni zvezi s *se*. Podkrepitev trditvi, da v Dajnkovem in Kremplovem primeru ne gre za v preteklosti izvršeno dejanje, je Küzmičeva izbira nedovršnega glagola (*se pošilajo*).

- Jeru'zálem, Jeru'zálem, kí vmarjas proroke i kamenújes one, *steri lze ktebi posítajo*: kelikrát lzem lteo vkúp lžpraviti otroke tvoje; líki kokous vkúp lžpráva píscsancze lžvoje pod perouti; i nej lzte ltelí? (Š. Küzmič, str. 78.)
- Jeru'salem, Jeru'salem, kí márjas Proroke, i kamenújes one, *steri lzo ktebi polzani*: kelikokrat lžam steo vkúp lžpraviti lžiní tvoje, líki kokous vkúp lžpráva píscsencze lžvoje pod perouti, i nej lži steo? (M. Küzmič, str. 10-11.)
- Jeruzalem, Jeruzalem, ker ti vmarjaš Preroke, ino z' kamenjom posipavleš tiste, *keri so k' tebi poslani*; kelkokrat sem jaz htel tvoje otroke vkup-spraviti, kak kvokla svoje pišance pod peroti, ino ti si ne htel (A. Kreml, str. 14).

Podobno kot ostali pisci tudi Kreml ne omogoča postavitve določene sistema glede rabe trpnika. Res je, da je zapisoval predvsem trpne oblike na -n (vse s trpnim deležnikom iz dovršnega glagola), toda tudi zveze s se mu niso bile tuje. Glagol *vtopiti* je prvotno prehoden. Morfem *se* dela prvotno prehodni glagol neprehoden, potekoven (procesualen).⁷ Da pa v tem primeru vendarle ne gre za členico *se*, ki izraža tvornost, pač pa za trpno zvezo s *se*, dokazuje Dajnkova tvorna različica. Osebek trpnega stavka kljub kategoriji živosti ni vršilec glagolskega dejanja. Osebek tvornega stavka in s tem vršilec glagolskega dejanja trpnega stavka je namreč neživa stvar (*mlinski kamen oz. oselski mlin*). Tako tvorna kot trpne zveze so tvorjene z dovršnim glagolom.

- Steri pa lžpácsi edno náj ménse zeti vörvajoucsi vu meni: bole bi nyemi bilou; dabi nyemi mlinlžki kamen zvézali na lžnyak nyegöv, ino *bi lze vtoupo vu mourlžkoj globocsini* (Š. Küzmič, str. 58).
- Steri pa lžpácsi ednoga med etimi málimi, kí vu meni vörjejo; bole je nyemi; naj lze zve'se mlinlžki kamen na nyegov sinyek, ino *lze vtopi vu mourlžkoj globocsini* (M. Küzmič, str. 120).
- Kdo pa bode edno totih detét pohujgal, kerí na mé verjejo, tistemi bi bole bilo, naj bi se oselski mlin na negov gínak obésel, ino *ga v' morsko globotino vtópil* (P. Dajnko, str. 207).
- Ker pa pohujša enega iz totih malih, kí na me verjejo za tistega bi bole bilo, da bi se njemi mlinski kamen na vrat obesil, ino *bi se v' globotino morja potunil* (A. Kreml, str. 152-153).

Tudi naslednji primer kaže, da je Kreml za izražanje trpnosti poleg sicer pogostejših zvez s trpnim deležnikom uporabljal tudi zveze s *se*. Zaradi trejeosebne edninske oblike v trpnem stavku (*se evangelij nazvičava*) lahko tako po obliki kot tudi po globinskem pomenu sicer trpno zvezo razumem tvorno. Osebek trpnega stavka tako ni več evangelij, pač pa le-ta postane predmet v tožilniku. Različna možna načina razumevanja po obliki sicer trpne zveze omogoča enakost imenovalniške in tožilniške edninske oblike osebká (ali predmeta) trpnega stavka. Tako je zvezo *evangelij se oznanjuje* možno razlagati trpno, z neizražanim vršilecem glagolskega dejanja, ki ga ni mogoče razbrati niti iz sobesedila, lahko pa tudi tvorno, kjer morfem *se* izraža splošnega vršilca glagolskega dejanja.⁸

⁷ Jože Toporišič v Slovenski slovnici (357) navaja primer glagola tipa *ubiti se*. Vprašanje trpnika s se z osebkom (ali predmetom) v tožilniku je v slovenski strokovni literaturi znano kot primer *Išče se Uršo Plut*. Ime je izmišljeno, prvi ga je uporabil Fran Milčinski za humoresko *Išče se Uršo Plut*, ki jo je objavil v Slovenskem pravniku (1907/6, 182-187). Jože Toporišič je o omenjenem tipu napisal tudi samostojni prispevek z naslovom *Urša Plut (Slovenščina za Slovence, Maribor 1967, 488-491)*. Fran Jesenovec (Raba trpnika v slovenščini, *Jezikovni pogovori*, Ljubljana 1965, 98) dokazuje, da se je napaka Urše Plut ugnezdila pri nas iz romanskih jezikov. Nasprotno Stanko Škerlj (Bezične povratne rečenice s aktivnom konstrukcijom, *Beličev zbornik*, Beograd 1937, 417-429), ki zveze kot *Išče se Uršo Plut* in *Umiva se decu* razlaga kot brezosebni aktiv, meni, da gre za slovenski pojav. Dokazuje, da je slovenski povratni glagol prišel do brezosebnega pomena skozi fazo trpnika.

- I odgovorécsi Jezus, ercsé nyima: idoucsa nazvej|ztita Ivani, |tera csűjeta i vídita. Szlejpi preglédávajo, i plantavi hodijo, gobavci |ze ocsiscávajo, i glűhi csűjejo, mrtvi |ze obűdjávajo, i |ziromákomp |ze *Evangelium nazviscsáva* (Š. Küzmič, str. 35).
- I odgovorécsi Jezus velí nyima: Idoucsa nazvej|ztita Ivani, stera |zta csűla, i vídila. Szlejpi vídio, plantavi hodijo, gobavci |ze ocsiscávajo, glűhi csűjejo, mrtvi gori |ztanyűjejo, *nevolnim |ze Evangelium nazviscsáva* (M. Küzmič, str. 4).
- Jezus pa je odgovoril in ino jima rekel: Pojdita ino povejta Ivani, kaj sly ata ino vídita. Slepí vídijo, plantavi hodijo, gobavi so očigeni, glyhi čűjejo, mrtvi vstajajo ino *vbogim se Evangelje oznanyje* (P. Dajnko, str. 25).
- Jezus pa je odgovoril, ino je rekel k' njima: Pojdita, ino povejta Johanezi, kaj sta čűla ino vídla: slépi vídijo, plantavi hodijo, gobavi so očigeni, gluhi čűjejo, mrtvi vstájajo, ino *vbogim se Evangelium obzanjuje /.../* (A. Kreml, str. 5).

Poleg odstopanja glede različne rabe obeh oblik trpnika so odstopanja tudi glede trpne oziroma tvorne rabe. Dvakrat je Š. Küzmič ostal zvest trpni obliki s *se*, ostali pisci pa so se odločili za rešitve s tvorno obliko.

V prvem zgledu rabo trpne zveze z nedovršnim glagolom (*se preganjajo*) narekuje globinski pomen povedi. To je očitno tudi v tvorni obliki, kjer je zveza tvorjena z glagolnikom iz nedovršnega glagola (*trpeti preganjanje*).

V drugem zgledu Š. Küzmič ni mogel izbrati enakega glagola kot ostali pisci, saj ima glagolska oblika *vstajati* izključno neprehodni značaj. Küzmičeva izbira glagola je zaradi trpne zveze s *se* bila nujno drugačna (*se obűdjávajo*).

- Blá|zeni |zo; *ki |ze za volo pravicze pregányajo*: ár je nyihovo Krá|elztvo Nebelz (Š. Küzmič, str. 14).
- Blá|seni, *ki pregányanye trpío za volo pravicze*; ár je nyihovo Krá|elztvo Nebelzko (M. Küzmič, str. 122).
- zveličani so, *keri za pravice volo preganjanje terpíjo*, zakaj njihovo je kraljestvo nebeso /.../ (A. Kreml, str. 205).
- I odgovorécsi Jezus, ercsé nyima: idoucsa nazvej|ztita Ivani, |tera csűjeta i vídita. Szlejpi preglédávajo, i plantavi hodijo, gobavci |ze ocsiscávajo, i glűhi csűjejo, *mrtvi |ze obűdjávajo*, i |ziromákomp |ze *Evangelium nazviscsáva* (Š. Küzmič, str. 35).
- I odgovorécsi Jezus velí nyima: Idoucsa nazvej|ztita Ivani, stera |zta csűla, i vídila. Szlejpi vídio, plantavi hodijo, gobavci |ze ocsiscávajo, glűhi csűjejo, *mrtvi gori |ztanyűjejo*, nevolnim |ze *Evangelium nazviscsáva* (M. Küzmič, str. 4).
- Jezus pa je odgovoril in ino jima rekel: Pojdita ino povejta Ivani, kaj slygata ino vídita. Slepí vídijo, plantavi hodijo, gobavi so očigeni, glyhi čűjejo, *mrtvi vstajajo* ino *vbogim se Evangelje oznanyje* (P. Dajnko, str. 25).
- Jezus pa je odgovoril, ino je rekel k' njima: Pojdita, ino povejta Johanezi, kaj sta čűla ino vídla: slépi vídijo, plantavi hodijo, gobavi so očigeni, gluhi čűjejo, *mrtvi vstájajo*, ino *vbogim se Evangelium obzanjuje /.../* (A. Kreml, str. 5).

Da pa tudi glede tvorne/trpne rabe ne gre posploševati, dokazuje naslednji primer, kjer je situacija obratna – Š. Küzmič zapiše tvorno obliko, ostali pisci pa trpno. Vse trpne zveze so z morfemom *se* ob dovršnem glagolu.

* Jože Toporišič v Slovenski slovnici (357) piše, da je tip *govori se*, kjer morfem *se* izraža splošnega vršilca dejanja (npr. ljudje |ljudje govoro), v pogovorni rabi pri prehodnih glagolih razvit tudi s predmetom: *Išče se mlajšo žensko*. Meni, da je tip *Išče se mlajšo žensko* prišel k nam menda od drugod, kolikor toliko pa naj bi ga delale domačega zveze kot *Vsepovsod se išče zlato*, kjer je *zlato* osebek, ima pa isto obliko, kot bi jo imel kot predmet v tožilniku.

- Steri pa [z]pácsi edno náj ménse zeti vörvajoucsi vu meni: bole bi nyemi bilou; *dabi nyemi mlin|zki kamen zvézali na [inyak nyegöv*, ino bi [ze vtoupo vu mour|zkoj globocsíni (Š. Küzmič, str. 58).
- Steri pa [z]pácsi ednoga med etimi málimi, kí vu meni vörjejo; bole je nyemi; naj [ze *zve'se mlin|zki kamen na nyegov sinyek*, ino [ze vtopi vu mour|zkoj globocsíni (M. Küzmič, str. 120).
- Kdo pa bode edno totih detét pohujjal, kerí na mé verjejo, tistemi bi bole bilo, naj *bi se oselski mlin na negov inak obéset*, ino ga v' morsko globočino vtopil (P. Dajnko, str. 207).
- Ker pa pohujša enega iz totih malih, kí na me verjejo za tistega bi bole bilo, da *bi se njemi mlinski kamen na vrat obesil*, ino bi se v' globočino morja potunil (A. Kremppl, str. 152–153).

V enem samem primeru se oba prekmurska pisca ujemata glede rabe tvorne oblike, vzhodnoštajerska pa glede trpne. V Kremplovem zgledu je osebnostna glagolska oblika nadomeščena z vezanim nedoločnikom ob naklonskem izrazu možnosti. Prvi del Dajnkove in Kremplove oblikovno trpne povedi (*Jeli se bere grozdje na ternji*) spada v že omenjeno problematiko tvornega/trpne razumevanja. Osebek trpne stavka (*grozdje*) je zaradi enake imenovalniške in tožilniške edninske oblike lahko tudi predmet trpne stavka v tožilniku, pri čemer je vršilec glagolskega dejanja splošni, glagolski način pa tvorni. Odločitev za tvorni/trpni pomen morda nakazuje drugi del povedi. Če je predmet tvornega stavka tudi predmet trpne stavka (*fige*), je vršilec glagolskega dejanja splošni. Zagotovo pa bi drugi del lahko razlagali tudi trpno, v kolikor menimo, da je izpuščena tretjeosebna množinska glagolska oblika (*se fige berejo*).

- 'Nzyihovoga [záda je poznate. Jeli *beréjo [ztrnya grozdje, ali z[ssetálja fige?* (Š. Küzmič, str. 22.)
- 'S-nyihovi [zádov poznate nyé. Jeli *beréjo [z-trnya grozdje, ali z-ssetálja fige?* (M. Küzmič, str. 66.)
- Na njihovemi sadi bote jè poználi. Jeli *se bere grozdje na terni, ali fige na oseti?* (P. Dajnko, str. 133.)
- Iz njihovega sada bote nje spoznali. Jel *se more grozdje brati na ternji, ali fige na oseti?* (A. Kremppl, str. 124.)

Zanimivo je, da je raba trpne zveze s *se*, značilna zlasti za prekmurski jezikovni prostor, v isti meri opazna tudi pri Dajniku. V obravnavanih Dajnkovih odlomkih le izjemoma zasledimo primer trpne zveze na *-n/-t*. Š. Küzmič ima na istem mestu tvorno rešitev (*zdrav bojdi*), ki pa ima, globinsko gledano, trpni pomen. Tvorni in trpna primera so pomensko namreč povsem istovetni.

- I preczi pri[z]toupuvši k-Jezufi ercsè: *zdrav bojdi, me[ster]*; i küsno ga je (Š. Küzmič, str. 90).
- Ino preci je stopil k' Jezufi rekóv: *Rabi! bodi pozdravljen*. Ino ga je kyénul (P. Dajnko, str. 85).
- Ino že je k' Jezusi perstopil, ino je rekel: *Bodi pozdravljen, Rabbi!* ino ga je kušnil (A. Kremppl str. 156).
- I ztrnya [z]pletено korouno [zo nyemi okouli na gláyo djáli, i tr[zt] vu dej[s]no nyegovo; i náklékajoucsi [ze pred nyim [poutali [zo ga govorécsi: *zdrav bojdi Kráo 'Zidov|zki!* (Š. Küzmič, str. 94.)
- Spleli so tydi venec iz terna, ino ga nemi na glavo pritisnuli, v' negovo desno roko pá jemi terstiko dali. So nató pred nim poklekávali ino ga sramotili, govoréu: *Bodi pozdravljen Xidovski kral!* (P. Dajnko, str. 91.)
- ter so spleli krono 'z ternja, ino njo njemi na glavo postavili, ino so njemi terstiko v' pravo roko dali; tedaj so pred njim poklekali ino se njemi posmejavali, rekoč: *Bodi pozdravljen ti kral Judovski!* (A. Kremppl, str. 60.)

Trpno izražanje pri obravnavanih piscih ni bilo vezano na določeno skladiščno strukturo. Naslednji zgled ponazarja, da so s trpnikom tvorili tako glavne kot odvisne stavke. Š. Küzmič v obeh stavih navedenega zgleda zapiše obliko s trpnim deležnikom, M. Küzmič obe obliki trpnika, Dajnko in Krempel pa zvezo s *se* oz. zvezo s trpnim deležnikom in tvornik.

- **I, dabi ne bilí prikrácseni dnévl oní, nebl bilou edno tejlo zdr'zано:** ali za volo odebráni prikratijo [ze dnévi oni (Š. Küzmič, str. 80).
- **I da ne bi prekrácseni bilí oni dnévi, ne bi [ze zvelicsao ni eden cslovik:** ali za volo odebráni prekrátijo [ze oni dnévi (M. Küzmič, str. 85).
- **Ino či se tisti dnevi ne bi prikračili, nieden človek ne bi zveličan postal;** alipà za izvolenih volo bodo se tisti dnevi prikratili (P. Dajnko, str. 163).
- **Ino da tisti dnevi ne bi prikračeni bili, ne bi nijeden človek se odtel;** ali za izvolenih volo bodo tisti dnevi perkračeni (A. Krempel, str. 150).

2. Trpnik z izraženim vršilcem glagolskega dejanja

V primerih trpnika prve skupine je bil v ospredju tisti (tisto), ki ga prizadeva glagolsko dejanje, zamočlan pa vršilec glagolskega dejanja. Le-ta pa v trpni rabi ni nujno vedno izpuščen, ampak je lahko tudi izražen. Ta v trpnem stavku postane prislovno določilo vršilca glagolskega dejanja. Normativna slovnica v takem primeru dopušča zveze z rodilnikom in s predlogom *od*. Taki primeri trpne rabe v obravnavanih odlomkih Matejevega evangelija predstavljajo drugo skupino.

Drugo skupino zastopata dva sorodna zgleda. Osebek tvornega stavka, torej izvor glagolskega dejanja, je v vseh primerih trpne rabe isti (*ljudje*). V trpni rabi je izražen kot prislovno določilo vršilca glagolskega dejanja, v rodilniku in s predlogom *od*. V prvem primeru, v katerem je osebek trpnega stavka neživ, in zato ne povzroča dvoumnosti glede tvornega/trpnega pomena, so vsi trije pisci (M. Küzmič te vrstice nima) zapisali trpno zvezo s *se*, v kateri je zlasti izpostavljen vršilec glagolskega dejanja.

- Vi [zte [zou zemlé: csi [ze pa [zou [zkvari, [zkim [ze bode [zolíla? Nikaj ne valá vecs: nego da [ze **vô vr'ze, i [zklácsi od lúdi** (Š. Küzmič, str. 14).
 - V' tistemi časi je Jezus k' svojim vyčenikom rekel: Vi ste sol zemle. Či se sol skvari, z' čim se oxari? K' ničerni je ne več, kak naj **se vkraj verxe, ino od lydi pokláči** (P. Dajnko, str. 219).
 - V' tistem časi je Jezus k' svojim Vučencom rekel: Vi ste sol zemle. Ako pa sol svojo slanočo zgubi (zvođení), z' čem bo se solilo? K' ničerni več ne vala, kak da **se vuntá verže, ino od ludih potepta** (A. Krempel, str. 228).
- V drugem zgledu Š. Küzmič morebitno dvoumnost glede vršilca glagolskega dejanja v trpni zvezi s *se* v primeru živega osebká reši s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja, ki je izražen v rodilniku in s predlogom *od*. Dajnko in Krempel sta se ne glede na Küzmičevo ustrezno trpno izbiro odločila za rešitev s tvorno rabo.
- Gda [zé pa polztíte: ne bojdte, liki [zkazlivczí, 'zalo[ztinoga obráza. Ár zgrdi-jo [zvoja líczá: **naj [ze vidíjo od lúdi**; kaj [ze polztíjo. Zai[ztino velím vam: kaj [zo vzéli nájem [zvoj (Š. Küzmič, str. 19).
 - V' tistemi časi je Jezus k' svojim vyčenikom rekel: Kda se postíte, ne bodte xalostni, kak potajavci, kerí svoje lica odspodóbijo, **naj bi se lydém skaza-ti**, kak da bi se postili. Resnično vam povem: toti so svojo plačo xe dobili (P. Dajnko, str. 66).
 - V' tistem časi je Jezus k' svojim Vučencom rekel: Kader se postíte, ne bod-

ite, kak skazljivci, žalostni; zakaj oni otemnejo svoje obraze, *da bi ljudje vidili*, da se postijo. Resnično vam povém, oni so svojo plačilo prijeli (A. Kremlj, str. 39).

3. Trpnik v zvezi z nedoločnikom

V trpni obliki s *se* ali na *-n/-t* je namesto osebne glagolske oblike lahko tudi neosebna. Tretjo skupino trpnih zvez obravnavanih odlomkov tako predstavljajo primeri trpnih zvez, tvorjenih z nedoločnikom. V obravnavanih odlomkih Matejevega evangelija trpne zveze z nedoločnikom niso bile razširjene. To skupino predstavljata le dva primera – v prvem je nedoločnik rabljen prosto, v drugem pa vezano.

Tudi v trpnih zvezah z nedoločnikom sta prekmurska pisca rabila trpno zvezo s *se*. Dajnko je v primeru s prostim nedoločnikom izbral vzhodnoštajerske-mu jezikovnemu prostoru bližjo zvezo s trpnim deležnikom. Vzhodnoštajerski rešitvi s trpnim deležnikom sta zaradi kategorije živosti osebkta trpnega stavka, in s tem zaradi možne trpne ali tvorne razlage, ustrežnejši. Obe obliki trpnika sta tvorjeni iz dovršnika.

- Csi pa rouka tvoja, ali nouga tvoja tebé [zpáka: od]zejkaj jo, i odvzijo od tébe. Bole je tebi idti vu 'zitek plantavomi, ali csonklavomi, liki dvej rokej, ali dvej novej imajoucsemi [ze vrcsi vu ogyen veki vecsni. I csi te okou tvoje [zpáka: vó je [zpejlni i vr'zi je od tébe. Bole je tebi zednim okom idti vu 'zitek; liki dvej okej imajoucsemi [ze vrcsi vu gehen]zki ogyen (Š. Küzmič, str. 58).
- Csi pa rouka tvoja, ali nouga tvoja [zpáca tebé, odre'si jo, i vr'si jo od tébe: bole je tebi vu 'sítek idti csonklavomi, ali plantavomi, kak dvej rokej, ali dvej novej imajoucsemi [ze vrcsti vu ogyen vekivecsni. I csi okou tvoje [zpáca tebé, vó je [zpejlni, i vr'si je od tébe: bole je tebi z-ednim okom idti vu 'sítek; liki dvej okej majoucsemi [ze vrcsti vu peklén]zki ogyen (M. Küzmič, str. 120).
- Či pà tè tvoja roka, ali tvoja noga pohujša, odrexí ino verxi jò od sebe; bole tebi je, da slab ali plantav v' xivlene stopig, kak pà dvé roki ali dvé nogi imajó? v' *večni ogen verxen biti*. Ino čí tè tvojo oko pohujša, izdéri ino verxi ga od sebe; bole tebi je z' ednim okom v' xivlene stopiti, kak pà dvé oki imajó? v' *ogněni pekel verxen biti* (P. Dajnko, str. 207).
- Ako pa tvoja roka, ali tvoja noga tebe pohujša, odsékaj njo, ino njo verzi od sebe; bole je tebi, da samo z' ednoj rokoj, ali z' ednoj nogoj k' šivlenji noter greš, kak dve roke ali dve noge imeti, pa *vu večni ogen veržen biti*. Ino ako te tvojo oko pohujša, vun ga zderi, ino ga verzi od sebe; bole je tebi, samo z' ednim okom k' živlenji noter iti, kak dve oke imeti, pa *v' peklen-ski ogen veržen biti* (A. Kremlj, str. 153).

V primerih trpnega sedanjika, ki izraža brezčasna dejanja, sta trpno zvezo, v kateri je nedoločnik rabljen vezano, zapisala le vzhodnoštajerska pisca. Š. Küzmiču je bila morebiti tuja, zagotovo pa izbira drugačne skladijske strukture tega niti ni omogočala. Ker za izražanje možnosti ni izbral naklonskega izraza možnosti, tudi vezava z nedoločnikom ni bila mogoča. Pri Küzmiču in Dajniku je osebek trpnega stavka v obeh stavkih vezalnega priredja isti (*mazilo*). Da je to, pomensko in logično, neustrezno, je ugotovil Kremlj; v njegovem zgledu osebek prvega in drugega trpnega stavka ni identičen (nemogoče je namreč, da bi se *mazilo* prodalo in nato dalo, razdaval siromakom). Ustrežnejša je Kremplova rešitev (*mazilo bi se znalo drago odati, ino penezi vbogim dati*).

- Vidoucsi pa vucsenjczke nyegovi rajzrdili [zo [ze govorécsi; zakaj je eto [zkvarjenje? *Ar bi [ze lejshko tou mazalo oudalo za vnogo, i dalou [ziromákom* (Š. Küzmič, str. 87).
- Kda pà so negovi vyčeni ki to vidili, so mermráli govoréč: K' čemi je tota

zapráva? Kajti *to bi se znalo drago odāti ino sirótam razdávati* (P. Dajnko, str. 81).

Kader so to njegovi Vučenci vidli, so suprotivni postali, rekoč: K' čem je tota poguba? kajti *toto mazilo bi se znalo drago odati, ino penezi vboгим dati* (A. Kreml, str. 52).

Sklep

Analiza je pokazala, da sta bili v izbranih odlomkih Matejevega evangelija (prekmurskih piscev – Štefana Küzmiča (*Nouvi zakon*, 1771) in Mikloša Küzmiča (*Sveti evangeliomi*, 1841) ter vzhodnoštajerskih piscev – Petra Dajnka (*Listi ino evangeli*, 1826) in Antona Krempla (*Sveti nedelni ino svetešni evangeli*, 1843)) razširjeni obe obliki trpnika, trpnik na *-n/-t* in trpnik s *se*. Iz analize sledi, da je glede rabe trpnika pri prekmurskih in vzhodnoštajerskih pisceh težko postavljati določene zakonitosti. Raba trpnika je bila ustaljena pri vseh štirih piscih, deloma pa se kažejo tudi določene zakonitosti glede na posamezni jezikovni prostor. Prekmurska pisca sta zapisovala pretežno oblike trpnika s *se*, Kreml pa trpnik na *-n/-t*. Dajniku so bile kljub vzhodnoštajerskemu jezikovnemu prostoru sicer bližji rabi trpnika na *-n/-t* bližje trpne zveze s *se*. Da pa vendarle ne gre posploševati, kaže analiza, saj je v redkih primerih situacija tudi drugačna. Tudi se vsi prevodi ne ujemajo glede trpne rabe sploh, ampak je ponekod lahko trpna oblika nadomeščena s tvorno.

Ne glede na posamezna odstopanja predstavljajo sedanjiški trpni primeri v funkciji izražanja brezčasnosti v izbranih odlomkih Matejevega evangelija vse tri skupine trpnika: osnovno trpno zvezo, razširjeno zvezo s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja in zvezo z nedoločnikom. Velika večina primerov spada v prvo skupino, medtem ko skupino z izraženim vršilcem glagolskega dejanja in skupino z nedoločnikom zastopata le po dva zgleda.

Viri:

1. Štefan Küzmič: *Nouvi zakon*. 1771.
2. Mikloš Küzmič: *Sveti evangeliomi*. 1841.
3. Peter Dajnko: *Listi ino evangeli*. 1826.
4. Anton Kreml: *Sveti nedelni ino svetešni evangeli*. 1843.

Literatura:

Barbarič, Š.: Oris književnega razvoja severovzhodne Slovenije do sredine 19. stoletja. *Panonski zbornik*. Murska Sobota 1966, 72–103.

Dajnko, P.: *Lehrbuch der Windischen Sprache*. Gratz 1824.

Jesenovec, F.: Raba trpnika v slovenščini. *Jezikovni pogovori*. Ljubljana 1965, 94–99.

Jesenšek, M.: Jezikovni sistemi v slovenskem (alpskem in panonskem) govornem območju. *JiS* 1991/1992, 7, 173–18.

Jesenšek, M.: Pomenske funkcije nedoločnika, namenilnika in pasivnih konstrukcij v Kremplovih Dogodivščinah štajerske zemlje. *ČZN* 1988/2, 200–215.

Križaj Ortar, M.: Trpnost in stanje v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku. *Zbornik slavističnega društva Slovenije*. Murska Sobota 1993, 229–235.

Milčinski F.: Išče se Uršo Plut. *Slovenski pravnik* 1907/6, 182–187.

Orožen, M.: Raba pasiva in medija v knjižnem jeziku 18. stoletja. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana 1969, 1–11.

– – Oblike z deležnikom na *-n/-t* in s *se* v tekstih 18. (in 19.) stoletja. *Slavistična revija* 1971, 3, 273–291.

- - Jezikovno knjižno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev. ČZN 1973, 1, 127-137.
- - Prekmurski knjižni jezik. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana 1989, 37-60.
- - *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana 1996.
- - *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana 1996.
- - *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Maribor 2003.
- Pogorelec, M.: Ustalitev pisne in knjižne norme slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana 1981, 113-116.
- Rajh, B.: Severovzhodna Slovenija pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika do konca prve polovice 19. stoletja. ČZN 1984, 1, 38-49.
- - *Od narečja do vzhodnoštajerskega knjižnega jezika*. Maribor 2002.
- Rigler, J.: O jeziku slovenskih reformatorjev. *Razprave o slovenskem jeziku*. Ljubljana 1986, 17-39.
- Rigler, J.: Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih. *Razprave o slovenskem jeziku*. Ljubljana 1986, 65-92.
- Sek, P.: *Raba trpnika v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja*. Maribor 2002.
- Škerlj, S.: Bezlične povratne rečenice s aktivnom konstrukcijom. *Beličev zbornik*. Beograd 1937, 417-429.
- Toporišič, J.: O slovenskih glagolskih načinih. *Jezikovni pogovori*, Ljubljana 1965, 100-105.
- - *Slovenska slovnica*. Maribor 2000.
- - Urša Plut. *Slovenščina za Slovence*. Maribor 1967, 488-491.

Polonca Šek

DAS GEGENWARTSPASSIV ALS AUSDRUCK DER ZEITLOSEN HANDLUNG (Analyse ausgewählter Abschnitte des Matthäusevangeliums)

Zusammenfassung

Der ursprünglich einheitliche slowenische Sprach-Kulturraum teilte sich im 18. Jahrhundert in zwei Teile. Die slowenische Schriftsprache setzte sich aus zwei Schreibnormen zusammen – im zentralen Raum war es die zentralslowenische, im Osten die ostslowenische Schriftsprache. Letztere gestaltete sich aufgrund der scharfen geografischen Grenze – des Flusses Mura – in zwei Regionalvarianten: die Schriftsprache von Prekmurje und die der Oststeiermark.

Die Analyse zeigte, dass in den ausgewählten Abschnitten des Matthäusevangeliums zwei Passivformen verbreitet waren, Passiv auf -n/-t und Passiv mit se. Bei der Anwendung des Passivs von Autoren aus Prekmurje und der Oststeiermark lässt sich nur schwer eine Gesetzmäßigkeit erkennen. Etabliert war das Passiv bei allen vier Autoren, teilweise lässt sich aber auch eine bestimmte Gesetzmäßigkeit bezüglich einzelner sprachlicher Räume erkennen. Die beiden Autoren aus Prekmurje schrieben überwiegend die Passivform mit se, Krepl hingegen im Passiv auf -n/-t. Trotz des oststeirischen Sprachraums waren Dajnko Passivverbindungen mit se näher als das Passiv auf -n/-t. Die Analyse

zeigt aber dennoch, dass es sich nicht um eine Verallgemeinerung handelt, denn in seltenen Fällen zeigt sich eine andere Situation. Auch stimmen die Übersetzungen bezüglich der Anwendung des Passivs nicht alle überein, weil die Autoren in den gleichen Fällen nicht immer das gleiche Genus verwendet haben. Ungeachtet vereinzelter Abweichungen stellen die Beispiele des Gegenwartspassivs in der Funktion des ausdrucks der Zeitlosigkeit in ausgewählten Abschnitten des Matthäusevangeliums alle drei Passivgruppen dar: die grundlegende Passivverbindung, die erweiterte Verbindung mit adverbialbestimmung des Ausführenden der Verbhandlung und Verbindung mit dem Infinitiv. Die meisten Beispiele zählen zur ersten Gruppe, während die Gruppe des Ausführenden der Verbhandlung und die Gruppe mit dem Infinitiv nur in zwei Beispielen abweichen.

GRAFITI

Marija Stanonik*

UDK 316.72:766.067

STANONIK Marija: Graffiti. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 683

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Po semantični opredelitvi grafitov sledi poglavje o grafitih v zgodovinskem, pravzaprav arheološkem pomenu besede. Po poglavju o sodobnih grafitih v Sloveniji je na koncu posebna pozornost posvečena zidarju Vinku Hameršaku, ki je zunanje stene svoje hiše na podeželju popisal s svojimi aforističnimi grafiti politične ali sicer refleksivne narave.

UDC 316.72:766.067

STANONIK Marija: graffiti. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 683

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

After the semantic definition of graffiti, a chapter on the historical, including archaeological meaning of the word. After the chapter on contemporary graffiti in Slovenia at the end special attention is devoted to the mason Vinko Hameršak, who covered the exteriors of his rural house with aphoristic graffiti of a political and reflexive nature.

Uvod

Grafit (< ital. *graffito* < lat. *graphium* (pisalo), *graffiti*, množ. od *graffito*, izpeljanka iz *graffio* (praska), *graffiare* (praskati) < grško *grapheion*, *grapho* (pišem, rišem, vrežem, vklešam) – napis ali risba, urezan-a, vtisnjen-a na zid ali kako drugo površino na javnem prostoru.¹

Drugi je sodobni pomen: grafit je (ornamentalen) napis, geslo, risba, ipd., spraskana, načrčkana ali narisana, navadno na hitro in surovo, na zid ali drugo javno površino,² ki sicer niso namenjeni niti pisanju niti risanju. Poudarek je na *hitro* in *javno*. Grafiti so postali svojevrsten del subkulture v evropskih mestih. Zaenkrat še ni dokončne opredelitve pojava, ali nastajajo zgolj iz želje po zbujanju pozornosti, objestnosti, prikriti sporočilnosti obrobni družbeni slojev, mladoletniškega pobalinstva, izražanja političnih stališč, umetnosti?"

* Dr. Marija Stanonik, redna profesorica, znanstvena svetnica, Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

¹ Marko Snoj, Slovenski etimološki slovar, Ljubljana 1997, 154.

Strokovno se slovenski članki o grafutih največ opirajo, naj to povejo ali ne, na knjigo hrvaških avtorjev Lalića, Leburiceve in Bulata "Grafiti i subkultura". Po njihovo so grafiti neinstitucionalna in neformalna oblika povezovanja posameznikov in skupin med seboj in s širšim družbenim okoljem.³ Raziskovali so jih glede na tehniko ustvarjanja grafitov, prostor njihovega pojavljanja, obliko, komunikacijske modele in komunikacijsko interakcijo.⁴ Stipe Botica je izdal hrvaške grafite, zbrane v letih 1992 do 1999 v Zagrebu in njegovi okolici, v Splitu, Dubrovniku, Osijeku, v Mostarju. Zapisali so jih študentje, dobesedno. Ni znan trenutek nastanka grafita niti njihovi avtorji.⁵

Slovenska mlada generacija jih rada vzame v pretres,⁶ vendar še ni temeljite zbirke slovenskih grafitov. Pač se je Janez Rus poglobil v katalonske grafite oz. stenske poslikave in med njimi našel v Barceloni enega celo v slovenščini.⁷

I. Grafiti v zgodovinskem pomenu besede

Prvotni pomen grafita je arheološki. Po stenah so "pisali", še preden so poznali pisavo v današnjem smislu. V širše označevanje grafitov se namreč uvrščajo tudi stenske slikarje iz prazgodovinskih jam Lascax in Altamire, iz antičnih Pompejev itn. Sem sodijo napisi ali risbe v katakombah, na zidovih spomenikov v starih mestih in podobnih krajih: "kamnito pobočje zraven norveškega mesta Alta je vse porisano s svojvrstnimi grafiti. Potem je prišlo krščanstvo in ljudi podučilo, da se pisati po zidovih ne spodobi. In verniki so se tega držali, stoletja. Kdo bi si upal čerkati po zidovih stolnic, župnijskih in podružničnih cerkva? To ne bi bilo samo nespodobno. Bilo bi naravnost bogokletno."⁸

Zgodovina grafitov sega v čas, ko je človek iz agrafične faze svoje duhovnosti prešel v grafično in s pisavo in drugimi grafičnimi sredstvi urezal "svojo sled v čas in prostor". Morda so bili prva manifestacija človekove opismenjenosti grafiti. Posebno so zapaženi v celem sredozemskem vzhodnem bazenu – z razvejanim sistemom hieroglifov.

a) Pračlovek je dolga tisočletja, vse dokler ni zapustil podzemeljskih bivališč, na njihove stene risal živali, največkrat medvede, jelene, konje, bizone ter druge prazgodovinske živali, s katerimi so se srečevali v naravi, na lovu, in lovce. Slike so nosile neko sporočilo, najbrž so v njihovem sistemu imele nam danes neznan religiozni pomen. Pri risanju so takratni umetniki uporabljali oglje, zemljo in druge zmesi, ki so jih mešali z vodo, znali pa so pripraviti tudi različne barve. V pokrajini Ardeche v Franciji so baje našli jamske slike, ki naj bi nastale celo trideset tisoč let pr. Kr. Zanesljivo so stenske slikarje na zidovih jam nastale sedemnajst tisoč let pr. Kr. v Lascauxu v Franciji, nič manj pomembne niso tiste iz španske Altamire.⁹

³ Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, v: Gorenjski glas (Odprte strani: Gorenjska), 22. 8. 1997, 15.

⁴ Dražen Lalić et al., Grafiti i subkultura. Zagreb 1991, 35.

⁵ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, Zagreb 2000, 216–220. Objavljeni so tudi hrvaški vojni grafiti (Ključanin – Senjković, 1995) kot zbornik izbranih in ilustriranih primerov, kako so delovali na vojnem področju kot "vojna simbolov".

⁶ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 5–6.

⁷ Neža Perko, Grafiti ali viva la revolution? (referat pri predmetu Slovstvena folklor 1997/1998, Ljubljana, december 1997; Mateja Strbad, Grafiti (referat pri predmetu Slovstvena folklor), Lendava, maj 1997. Mentorica pri obeh dr. Marija Stanonik), Klavdija Šipuš in Petra Divjak, Why write on wall? Because it's there! http://www.svarog.org/sociologija/sociologija_mladine/grafiti.php3. Naslovi poglavij v tem članku so: Poskusi definiranja grafitov, Kaj pravi zgodovina, (Sub)kultura, Metodologija, Glasbeni grafiti, Grafiti, povezani z ljubeznijo in seksom, Športni ali navijaški grafiti, Politični ali nacionalni grafiti, Sklep. Uporabljena literatura in viri. Za posredovanje se zahvaljujem Miri Gregl-Iršič.

⁸ Janez Rus, Katalonskost na zidnih poslikavah, 56.

⁹ Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, 15.

¹⁰ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu... (Grafiti – lepšanje ali onečaščenje zidov), v: Gorenjski glas (Odprte strani: Gorenjska), 22. avgusta 1997, 16–17.

b) Grafiti torej obstajajo od samih začetkov človeške civilizacije in kulture. "V bivališčih za večnost, se pravi v egipčanskih grobnicah, je bila vsaka upodobitev izvor eksistence, pa čeprav je šlo le za hieroglif. Ta upodobitev je bila lahko kip, a tudi majhen relief ali slika ali celo vpraskano ime je zadoščalo, da ustvari to eksistenco, da jo celo dopolni. Celotno egipčansko življenje je v teh bivališčih večnosti postalo še enkrat živo skupaj z egipčansko zgodovino. Če egipčanska umetnost obstaja v samem slogu, potem dosega ustvarjanje absolutnega, s tem da si zastavlja za cilj podobnost z izvirnikom. Vsa umetnost je potemtakem nagrobna umetnost, ki pa nikoli ni mračna ali žalostna. Ravno nasprotno: ker gre za sakralno umetnost, je religiozno slovesna."¹⁰

Da bi človek na drugem svetu lahko živel naprej, "je bilo duši potrebno truplo. To je bil razlog, da so se Egipčani trudili ohraniti truplo, zato so iznašli mumificiranje in balzamiranje. ... V bivališčih za večnost, se pravi v egipčanskih grobnicah, je bila vsaka upodobitev izvor eksistence, pa čeprav je šlo le za hieroglif. Ta upodobitev je bila lahko kip, a tudi majhen relief ali slika ali celo vpraskano ime je zadoščalo, da ustvari to eksistenco, da jo celo dopolni. ... Tako so na primer sprva vpraskali ime umrlega v zid, kasneje so dodali majhno sliko pokojnika na vdolbeni ploskvi, vdolbina se je sčasoma poglobila v nišo, postala je mesto čaščenja in se nazadnje razvila v kapelo in celo pravi tempelj. Ta osnovni zakon se ni pojavljal samo v arhitekturi, ampak je vplival tudi na književnost, in sicer ga najdemo v zbirki magičnih obrazcev, ki so omogočali umrlemu, da je s samozavestno dvignjeno glavo stopil pred vrhovnega sodnika Ozirisa. ... Proti koncu stare države pa bogastvo kraljevega dvora ni več zadoščalo, da bi bilo mogoče oskrbovati z živili vse prebivalce mrtvega mesta. ... Kmalu nato je tudi semkaj prodrla magija in odtlej so za preživljanje umrlih zadoščali napisi na steh-nah grobov, ki so naštevali žrtvene darove."¹¹

c) Nekateri imajo na podlagi svetopisemskega odlomka (Dan 5, 1–30; 6, 1)¹² za prvega grafitarja svetopisemskega Jahveja: "Na zid v palači babilonskega kral-

¹⁰ Ania Skliar, Egipt, v: Velike kulture sveta 1, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1999, 27.

¹¹ Ania Skliar, Egipt, v: Velike kulture sveta 1, 26, 27, 33, 36.

¹² "Kralj Belšacar je priredil veliko gostijo svojim tisoč velikašem in s temi tisočimi je pil vino. ko je tako popil vino, je Belšacar rekel, naj prinesejo zlate in srebrne posode, ki jih je bil njegov oče Nebukadnezar odnesel iz templja v Jeruzalemu, da bi iz njih pili kralji, njegovi velikaši, njegove žene in njegove stranske žene. Tedaj so prinesli zlate posode, ki so jih bili odnesli iz templja, Božje hiše v Jeruzalemu, in pili so iz njih kralji, njegovi velikaši, njegove žene in njegove stranske žene. Pili so vino in slavili bogove iz zlata in srebra, bronca, železa, lesa in kamna. V tistem trenutku pa so se prikazali prsti človeške roke in pisali po apneni steni kraljeve palače nasproti svečniku. Kralj je zagledal dlan roke, ki je pisala. Tedaj je kralju pobledele obličje in njegove misli so ga prestrašile, kolčni zgili so mu popustili in njegova kolena so tolkla druga ob drugo. Kralj je glasno zaklical, naj pripeljejo vedeževalce, kaldejce in zvezdoglede. Kralj je spregovoril in rekel babilonskim modrecem: "Vsak, kdor prebere to pisanje in razloži njegov pomen, bo oblečen v škrlat, imel ho zlato verižico na vratu in vladal kot tretji v kraljestvu." Tedaj so prišli vsi kraljevi modreci, pa niso mogli prebrati pisanja in ne razložiti kralju njegovega pomena. Kralj Belšacar se je tedaj zelo prestrašil, njegova barva se je spremenila in njegovi velikaši so hili zbegani. Zaradi besed kralja in njegovih velikašev je vstopila v hišo gostije kraljica. Kraljica je spregovorila in rekla: "Živel kralj na veke! Tvoje misli naj te ne plašijo in tvoja barva naj se ne spreminja. V tvojem kraljestvu je moč, v katerem je duh svetih bogov. V dneh tvojega očeta so se na njem razodeli razsodnost, razsvetljenje in modrost, kakor modrost bogov. Kralj Nebukadnezar, tvoj oče, ga je postavil za predstojnika čarovnikov, vedeževalcev, kaldejcev in zvezdoglede. Prav tvoj oče, o kralji! Kajti izreden duh, znanje in razsodnost v razlaganju sanj, v razjasnjevanju ugank in v reševanju težkih vprašanj so se razodeli na njem; na Danielu, ki ga je kralj poimenoval Belšaccar. Naj torej pokličemo Daniela, ki bo gotovo postregel z razlago." Tedaj so Daniela pripeljali pred kralja. Kralj je spregovoril in rekel Danielu: "Ali si ti Daniel, eden izmed sinov Judovih izgnancev, ki jih je kralj, moj oče, pripeljal iz Judeje? Slišal sem o tebi, da je v tebi duh bogov in da so pri tebi naši razsodnost, razsvetljenje in izredno modrost. Pravkar so pripeljali predme modrece in vedeževalce, da bi prebrali to pisanje in mi razodeli njegov pomen, pa niso mogli razložiti pomena besed. O tebi pa sem slišal, da moreš razložiti pomen in rešiti težka vprašanja. Če torej moreš prebrati pisanje in mi razložiti njegov pomen, boš oblečen v škrlat, imel boš zlato verižico na svojem vratu in vladal kot tretji v kraljestvu. Tedaj je Daniel odgovoril in rekel pred kraljem: "Tvoji darovi naj ostanejo tebi in darila daj drugemu! Toda pisanje bom kralju prebral in mu razložil pomen. Ti si kralj. Najvišji Bog je dal kraljestvo, veličino, čast in veličastvo Nebukadnezarju, tvojemu očetu. Zaradi veličine, ki mu jo je podelil, so se tresla vsa ljudstva, narodi in jeziki ter so trepetali pred njim. Kogar je hotel, je lahko usmrtil, in kogar je hotel, je ohranil pri življenju; kogar je hotel, je lahko povišal, in kogar je

ja Belšacarja je napisal: MENE, TEKEL, UPARSIN, kar naj bi v prostem prevodu pomenilo: "preštet si, pretehtan si, razdejan boš". Torej prerokba njegovega propada. Že naslednjo noč naj bi bil Baltazar umorjen. V kasnejši zgodovini grafitov bi težko govorili o taki usodnosti, kot zapisano.¹³

Premisleka vredno je, ali napis, ki se pokaže na steni v sanjah, še lahko štejemo k grafitom, in če že, ali ni še prej štet k grafitom deset Božjih zapovedi (prim. 2 Mz 20,1-17; 5 Mz 5), ki so bile na kamnitih ploščah vsekakor zapisane za javnost: "Gospod je rekel Mojzesu: 'Pridi k meni na goro in ostani tukaj! Dal ti bom kamniti plošči, postavo in zapovedi, ki sem jih zapisal ljudstvu v poduk' ... In ko je nehal govoriti z Mojzesom na Sinajski gori, mu je dal dve plošči pričevanja, kamniti plošči, ki ju je popisal Božji prst. ... Mojzes se je obrnil in šel z gore s ploščama pričevanja v roki; plošči sta bili popisani na obeh straneh; na eni in na drugi strani sta bili popisani. Bili sta Božje delo in pisava je bila Božja pisava, vrezana vanju" (2 Mz 24, 12; 31, 18; 32, 15-16). Prvotni pomen grafita je namreč prav napis ali risba, vrezana v kamen.¹⁴

č) Uvedba alfabetske pisave v stari Grčiji je bila nekaj edinstvenega. Z njo se pričanja uveljavljati in razvijati kultura, ki je po poznejši rimski predelavi dala pečat evropskemu duhovnemu razvoju do danes. Znanje alfabetske pisave se je hitro širilo. Najstarejši ohranjeni alfabetski zapisi, vklesani v skalo na otoku Thera, so verjetno iz 9. stoletja pr. Kr.: "Po resnih znanstvenih analizah je treba priznati, da therski grafiti ne slavijo bogov in junakov, ne zapisujejo zakonov vladarjev in izrekov modrecev, ampak opisujejo mladostne nespodobnosti."¹⁵ Iliado so pisali v 8. stol. in kmečki sin Heziod svojo Teogonijo okrog leta 700 pr. Kr. V grški in rimski antiki je obstajala uradna (epigrafska) in nekonvencionalna (grafitska) grafiška dejavnost, ki je dobila svoj končni izraz v ulični umetnosti. Zanj so bili značilni grafiti z ljubezensko tematiko, pa tudi s politično in filozofsko vsebino. V Pompejih in Herkuleji se je ohranilo več napisov, ki pomagajo obnoviti tedanji način mišljenja in življenja. Med drugim: TU SEM NASEL DEKLETA, KI SE LJUBIJO. OČE COLEPIUS POLJUBLJA DAME TJA, KAMOR SE NE SPODOBI.¹⁶

d) Še v srednjem veku so bili avtorji grafitov predvsem iz višjih slojev, drugi so bili večinoma pač nepismeni. Tedanje kulturne in politične spremembe se niso mogle izogniti vojnam, boleznim in smrti. Zato se ni čuditi grafitu, ki samoumevno razlaga: SMRT JE KOT SESNCA, KI SAMOUMEVNO SLEDI TELESU.¹⁷

hotel, je ponižal. Ko pa se je njegovo srce prevzelo in se je njegov duh zakrknil v predrznosti, je bil pahnjen s kraljevskega prestola in odvzeto mu je bilo dostojanstvo. Izmed človeških sinov je bil pregnan in njegovo srce je postalo podobno živalskemu. Pri divjih oslih je bilo njegovo bivališče, travo so mu dajali jesti kakor govedu, rosa neba je močila njegovo telo, dokler ni spoznal, da ima Najvišji Bog oblast nad človeškim kraljestvom in da nadenj postavi, kogar hoče. Tudi ti, njegov sin Belšacár, niso ohranil v ponižnosti svojega srca, čeprav si vse to vedel, ampak si se vzdignil proti Gospodu nebes. Posode iz njegove liše si dal prinesiti predse in si pil iz njih vino, ti, tvoji velikaši, tvoje žene in tvoje stranske žene. Slavil si bogove iz srebra in zlata, bronca, železa, lesa in kamna, ki ne vidijo, ne slišijo in nimajo razuma. Nisi pa častil Boga, v čigar roki je tvoj življenjski dih in vse tvoje poti. Zato je on sam poslal dlan roke, ki je napisala to pisanje. To pa je pisanje, ki je bilo napisano: *mené, mené, tekél, uparsin*. To pa je pomen besed: *mené*: preštel je Bog tvoje kraljestvo in mu odredil konec; *tekél*: steh-tan si bil na tehtnici in izkazalo se je, da si prelahak; *perés*: tvoje kraljestvo bo razdeljeno in izročeno Medijcem in Perzijcem. Tedaj je Belšacár rekel, naj Daniela oblečejo v škrlat, mu dajo zlato verižico okoli vratu in razglasio, da bo kot tretji vladal v kraljestvu. Kaldejski kralj Belšacár je bil umorjen še isto noč. Kraljestvo je dobil Medijec Darej, star dvainšestdeset let"

¹³ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

¹⁴ France Verbinc, Slovar Tujk, Ljubljana 1968, 245.

¹⁵ Oskar Avtor, Paideia, (Zora 24), Maribor 2003, 185.

¹⁶ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17. Stipe Botica, Suvremeni lrvatski grafiti, 216-220.

¹⁷ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

II. Grafiti v sodobnem pomenu besede

"Kaj se je tedaj zgodilo z vrliimi, v krščanskem duhu vzgojenimi Evropejci, da so začeli sredi 20. stoletja vsevprek pisati po zidovih. Francoski pregovor, ki pravi, da je stena bedaku papir, odgovarja samo delno. Proletarci, nacisti, komunisti, anarhisti, rockerji in drugi čečkači pač niso bili navadni drekači, še manj bedaki. Med njimi so bili izjemno (pre)drzni in bistri posamezniki. (Tudi tisti, ki je v Laškem napisal: PIJEM "LAŠKO", ŠČIJEM "UNION", pač ni bil bedak; bil je vsaj duhovit prostak). Čemu tedaj? "DOST MAM!" so hoteli povedati vsi ti stenski pesniki in slikarji. Pisanje in risanje po zidovih je bilo največkrat znamenje protesta."¹⁸

Od novih začetkov v 20. stoletju v ZDA v svoji prvinski obliki ima grafit močan političen predznak.¹⁹ Stavke, gesla in figure, najpogosteje duhovite in pikre, oblikujejo z besedami ali slikami s pomočjo pisala (kreda, oglje) ali barvnim razpršilom.²⁰ So delo posameznikov ali javnih skupin ter organizacij in nastanejo brez dovoljenja pristojnih organov.²¹ To je definicija grafitov iz današnje izkušnje z njimi.

a) "V ameriških državah se je razvil med pripadniki subkultur, ki so se izoblikovale zunaj obstoječih institucionalnih kulturnih in drugih državno podprtih organizacij. Ti so s simboličnim dejanjem pisanja grafitov po javnih in zasebnih stavbah izražali svoj srd zaradi diskriminatorne politike državnih nomenklatur, negativnih posledic kapitalističnega sistema vrednot, odtujenosti posameznika v svetu civilizacije. V rasno, spolno, razredno zelo občutljivem okolju ameriških predmestij je grafit pravzaprav edina umetnost, ki je prestopila družbene meje in v kateri resnično ne velja nič drugega razen umetniških sposobnosti in skupnih točk, ki jih združujejo: imidž, oblačenje, skupna stališča, glasba (punk in rock'n roll predvsem v osemdesetih letih, hip-hop rap itd)."²²

b) Z naraščanjem pismenosti so grafiti dobivali nove razsežnosti: na temo alkohola, tobaka in spolnosti. Prostaštvo ni bilo izključeno. Z razvojem delavskega razreda so bili grafiti pogost pojav na zidovih nemško govorečih držav. Primerek iz berlinskega stranišča na začetku 20. stoletja stoletja: BOGATI SE LJUBIJO EDEN Z DRUGIM, REVNI ŠČIJEJO EDEN NA DRUGEGA.²³ "JUDEN RAUS!" so pisali nacisti na zidove ob razbitih židovskih izložbah.²⁴ V šestdesetih na berlinskem zidu seksualni: BODI SREČEN, DA JE TOLIKO PEDROV, SAJ VEČ ŽENSK OSTANE; ali povezan s politiko: BOJEVATI SE ZA ZDRUŽITEV NEMCIJE JE, KOT DA BI SE JEBAL ZA DEVIŠTVO.²⁵

c) Revolucionarni pariški študenti so nekoliko utopično v skladu s projektom šestdesetih: izgradimo boljši svet, na zidove pisali bistroumne nesmisle tipa: BODIMO REALNI, ZAHTEVAJMO NEMOGOČE. Študentske demonstracije v Franciji so obstoj mladinske kulture, radikalno drugačne od sveta odraslih, še bolj izpostavile. Mladinska kultura si je toliko bolj uporniški značaj pridobila konec sedemdesetih s pojavom punka.²⁶

č) "V urbanih mestnih središčih je ulica tako rekoč drugi dom množice mladih, ki živijo po blokovskih spalnih naseljih, sredi pustega betona. Sivino so zato začeli preoblikovati po svojih potrebah. Ulice so postale svojevrstni komunikacijski kanali, prek katerih se mladi identificirajo z dogajanjem v njihovem življenjskem okolju. Grafiti so tako postali sestavni del mladinske subkulture. K

¹⁸ Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, 15.

¹⁹ Jerneja Žuran, Zid ne izbire grafitarja, v: Dnevnik, 28. oktobra 1999, 18–19. Vir me preskrbela Zdenka Primožič. Hvala!

²⁰ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 216–220.

²¹ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16–17.

²² Jerneja Žuran, Zid ne izbire grafitarja, 18–19.

²³ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16–17.

²⁴ Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, 15.

²⁵ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16–17.

²⁶ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16–17.

razvoju le-te je z visokim šolanjem pripomogla tudi podaljšana mladost, sem gre šteti razvoj zabavne glasbe in elektronskih medijev, ki vedno več pozornosti posvečajo mladim. ... Pa vendar – pisanja grafitov so se mladi lotili predvsem zato, da bi članom skupine, ki ji pripadajo, pa tudi ljudem, ki živijo v okolici, sporočili svoje mnenje o določeni problematiki. Sporočilo na zidu ulice, kjer je frekvenca ljudi velika, grafit veliko bolj učinkovit kot pa v kakršnemkoli mediju.²⁷

III. Grafiti v Sloveniji

Po osamosvojitvi Slovenije so jih polna tudi naša mesta, medtem ko so v vaških okoljih redki. "Najbrž zaradi manj javnih površin, pa tudi večje nevarnosti, da grafitarja dobijo, ker vsak vsakega pozna."²⁸ Vendar je posebnost tukajšnje obravnave prav v tem, da v drugem delu predstavlja avtorski primer grafitarstva na vasi – na stenah domače hiše.

1. Nekdaj

Po Gorazdu Makaroviču imajo grafiti v obliki podpisov "obiskovalcev na javnih mestih" "posebno pričevalno vrednost o razvoju individualne orientacije". "Pričajo o želji po ohranitvi spomina na svoj obisk, o uveljavljeni individualizaciji, pismenosti in – ker so v velikanski večini združeni z letnico – o koledarski zavesti."

a) Kljub temu da "takšni improvizirani podpisi hitro propadajo, so restavratorji in konzervatorji najstarejše znane primerke – vpraskane na cerkvene gotske freske – v 20. stoletju odkrivali izpod beleža in jih zavarovali. Nekaj jih je ohranjenih že iz 15. stoletja. Leta 1410 je neki Ludvik zapisal na okensko ostenje cerkve v Crngrobu, da je bil tedaj tam skupaj z Gabrijelom iz Kranja (*"hic fuit Ludovicus cum Gabrieli de Crainburg anno 1410"*). V prezbitariju cerkvice sv. Lenarta na Bregu pri Predvoru je napis *"Johannes Previll Anno 1437"* z letnico 1449 je datiral svoj obisk v cerkvi sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru oglejski diakon *"Martinus Mosyna"*; v cerkvi sv. Miklavža nad Goropečami je vpraskana letnica nekega obiska, ki jo lahko beremo 1421 ali 1481.

b) Precej več je ohranjenih grafitov v cerkvah iz 16. in poznejših stoletij. Nekateri ohranjajo samo spomin na naključni obisk, z drugimi so najbrž označevali leto maš ali neke podrobnosti, ker so pod njimi so vpraskani rovaši, navadno v obliki prečrtanih vzporednih črtic. Takšni rovaši so npr. pod datacijami 1514, 1520, 1521, 1522 in 1531, kjer je zraven podpisan duhovnik *"Mathies de Sitih"* v cerkvi sv. Miklavža nad Goropečami. Toda grafiti na posvetnih javnih mestih so večinoma propadli. Nekaj letnic in podpisov iz druge polovice 16. stoletja je ohranjenih na stenah gostinske sobe zavetišča za popotnike na Jezerskem (danes mlajše ime Jenkova kasarna): "Na steno so zapisali celo nekaj resnih in šaljivih izrekov." "Izjemne razmere so omogočile dolgotrajno ohranitev starejših grafitov v Postojnski jami, kjer so se podpisovali na stene z ogljem, svincem in rdečkastim kamnom. Danes jih na kraju samem ni več, vendar jih je še pred letom 1832 prerisal inženir Alojz Schaffenrath in v bakrorez prenesel Marko Charl. V podobi je ohranjenih 40 podpisov z letnicami in nekaj monogramov, oz. grb z letnicami – ter samo dva nedatirana podpisa. Grafiti

²⁷ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16–17.

²⁸ Igor K., Poanta je v flirtu ali pa v Kransterdamu, v: Gorenjski glas (Odprte strani; Gorenjska), 22. avgusta 1997, 15.

sodijo v 16. in 17. stoletje; glede na oblike števil in črk bi lahko bil starejši le podpis z letnico, ki jo morda moremo brati kot 1472.²⁹

c) Starejši grafiti pričajo, da je bila med pismenimi zavest o tekočem letu dokaj razširjena v 16. stoletju in pozneje. Redne datacije na listinah namreč izpričujejo koledarsko zavest v svetu prava – grafiti pa povedo, da so podpisovalci tudi vedeli za številko tekočega leta.

Grafiti so bili številni v 17. stoletju in pozneje; množični so postali vzporedno z naraščajočo pismenostjo v 19. stoletju. Številni današnji podpisi, monogrami in letnice na klopih, zidovih, drevnih deblih in drugod kažejo, da je navada živa še danes.³⁰

č) Nekaj posebnega so "pisma", ki jih verniki pošiljajo ali puščajo na kakem božjepotnem kraju. Ta pisma so nadomestila za votivne podobe ali pa nadaljnja razvojna oblika stenskih napisov (grafitov).³¹

d) Grafitarstvo v naših krajih je predvsem spodbudil upor proti okupatorju v II. svetovni vojni: "ŽIVELA OF!", praviloma v kombinaciji s Triglavom. Ko je odšel, smo dodali precej kategorično ugotovitev: "TU JE JUGOSLAVIJA!" Vendar je prav zaradi nespontanosti zidnega risanja težko reči, da gre za grafit v pravem pomenu besede, za tipične grafit, značilne za 20. stoletje. Predvsem na Primorskem so še dandanes vidni zapiski izpred štiridesetih, petdesetih let. TRST, GORICA, NAŠA STA PRAVICA, Drugod po Sloveniji: "MI SMO TITOV, TITO JE NAŠ!" v sto variantah. Za *samoprispevek*. Tovrstno pisanje je oblast celo odobraval. Prav nasprotno se je dogajalo v šestdesetih letih 20. stoletja.³² Pol stoletja pozneje je Tita zamenjal Janša, OF se v različicah pojavlja tudi v novi slovenski državi, predvsem ob intenzivnih političnih dogajanjih, volitvah, protestih, drugače se je spremenila v Demos, namesto Jugoslavije je pisalo: "BUREK? NEIN, DANKE!"³³

2. Stik s preteklostjo

Stipe Botica ima grafito za skupno dobro, ki kroži in jih s tega vidika primerja slovstveni folklori. "To je tista kultura, ki je stoletja živel v malih kmečkih okoljih in se upirala vsem spremembam. Sodobno življenje je razdrlo tudi tradicijsko odvisnost. Tistim, ki so bili kar naenkrat, brez ustreznih vzrokov urbanizirani, je ta urbanizacija pomenila zgolj urbano pavperizacijo.³⁴ Izgubili so svoje naravno okolje, v novem neprilagojenem so nastajale travme, ki jih je bilo treba z nečim odpraviti. Nadomestiti je bilo treba tudi tradicijske okoliščine. Kadar to ni postalo mogoče, jih je bilo v nekaterih primerih treba zdraviti. Morda je edino, kar je zares ostalo od stare tradicijske kulture, stalno sklicevanje na vrednote tradicionalnih življenjskih modrosti. Od tod je razumljivo, da taki, ki jim priložnost omogoča izkazati se v lastni dejavnosti, posežejo po ohranjenih

²⁹ Op. G. Makarovič: "Ob tem je potrebna kritična pripomba o štirih domnevno starejših podpisih z navideznimi letnicami 1213, 1323, 1343 in 1393. Schaffenrath jih je netočno prerisal. Kakor vse, je tudi prva letnica zapisana z arabskimi številkami, kar je za ta čas, ko so uporabljali le rimske številke, nemogoče. V 14. stoletju bi bili zapisi arabskih številke že mogoči, čeprav je iz tega časa znanih na Slovenskem le nekaj redkih izjem (npr. GZL VII, št. 34; GZL XI, št. 34). Toda renesančna oblika na levo zvrnjene štirice (ki je v navadi še danes), je v času navidezne letnice 1343 izključena. Enako velja za oblike pisave oziroma črk ob teh letnicah, ki so značilne za 16. stoletje; vse številke na drugem mestu problematičnih letnic je očitno treba brati kot petice."

³⁰ Gorazd Makarovič, Slovenci in čas (Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja), Ljubljana 1995, 63–64.

³¹ Niko Kuret, Praznično leto Slovencev III (Starosvetne šege in navade od pomladi do zime), Celje 1970, 237.

³² Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16–17.

³³ Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, 15.

³⁴ Marija Stanonik, Bela Ljubljana (Glasovi 23), Ljubljana 2001, št. 27: "Ko se danes ozrem skozi okno na lipo, ki jo je posadila moja mama, na kateri so domovale grlice in mi vsako pomlad s svojo grleno pesmijo oznanile, da se v Šiško vrača pomlad in na bližnjem balinišču ob domu upoko-jencev zagledam grafit: ŠIŠKA JE ZAKON, še vedno čutim, da je moje rodno mesto (in vas obenem) Šiška in ne Ljubljana."

izraznih formulah: v davno osvojene fakture pregovora, domisleka, vica, šale, reka. Zato v grafitih vse vre od iskrivosti, premodrovanja, trpkega humorja, samohvale, poroga. Besedilna ostrina, aforizem, pregovorna (pogosto tudi frazeologizirana) izkušnja je najpomembnejše, kar imajo grafiti kot jezikovna struktura.³⁵

To so primarne kategorije grafitne dejavnosti. V njej se najde tudi kaj ljubkega in toplega, sanjani "genius loci", ki z uresničenjem oplemeniti in okrepi sivino betona, vdahne življenje prazni plošči, zatrepeta z vrsto asociativnega. Tedaj je v njih naravna logika, polni so vsakdanjega govora, metaforičnega in metonimičnega, toda vedno poudarjeno drznega, porogljivega in preklinjanja. Tudi grafiti so, dokler niso našli idealne forme, samo surovo gradivo, ki zahteva svojega ustvarjalca.³⁶

Arhetipska motivacija enega dela grafitov je naš vsakdan, resničnost tu in zdaj, in ob njem se grafiti napajajo. Neprestana satira, dihotomično naše – njihovo, je tu malo oslabiljeno in "naše" postaja samo tisto, kar je po meri malega človeka. Toda ve se, kakšen je njegov položaj do prepovedi, cenzure in preganjanja. Sam način pisanja grafitov se lahko razume kot vzvišenost nad temi prepovedmi toda tudi nad določenimi navadami, ki jih je sprejela neka družba. Poglavitni svetovni nazor grafitarjev je eksistencialističen: pisati, obstajati in biti tu (in zdaj). Nek grafit pravi: (praskam) pokam, torej sem. Brez velikih zahtev in ciljev, golo vsakdanje eksistiranje.³⁷

3. Dandanes

Z grafiti se danes izživljajo predvsem mestni, praviloma moški, adolescentniki. Po nekaterih trditvah "obstaja samo eno, edino sredstvo množične komunikacije: ulica, ki je življenjski prostor grafitov in grafiti dajejo "pečat sliki mestnega uličnega prostora". Grafiti so končno "spomeniki, pogosto tudi smešni, ki opominjajo na vsesplošno zadušljivo življenjsko resničnost." Pojav grafitov v takem dehumaniziranem in brezvrednem okolju kot da je čisto pričakovan in nenaraven. Privezanost na mestno sivino, brezušnost armiranega betona, nebotičnikov, brez zelenja, je bil neprestan nagib za upor proti takim prostorom. Ne more ustrezno intervenirati, kdor se ne počuti udeleženca takega prostora, kdor tudi sam ni nepomemben, kdor ne občuti njegovo zadušljivost in praznoto. Zato so grafiti, trdijo drugi, aktiven upor. V zavesti takega konteksta pojavljanja grafitov jih je Skasa-Weiss, groteskno definiral "kot skripturne akcije velemestnih dvonožcev, ki voljajo in se trudijo, da s čopičem in posodo z barvami nadomestijo svoj komunikacijski deficit". To so "mestni begavci, katerim pogled beži v daljavo, in se ne želijo ustavljati ob pusti gladkosti steklenih pročelij, zidovih in visokih betonskih silosih". Raziskovalci domnevajo, da veliko grafitarjev s svojo dušo, duševno dispozicijo in navadami sanja o drugačnem okolju, bolj domačem svetu, s katerim niso zrasli in vanj projicirajo svoje "modrosti", najpogosteje drzne in pikre, in z njimi ustvarjajo svojo utopijo boljšega sveta. V grafitih je veliko utopičnega, prav tako anarhičnega, uporniškega, "zafrkantskega", preklinjanja in živalskega.³⁸

a) Prvi sodobni slovenski grafiti so se pojavili v obdobju punka, konec sedemdesetih let, ko se je pod angleškim in ameriškim vplivom razvila v Sloveniji "prva prava rokovska subkultura". S punkom so se pri nas prvič pojavili stenski izreki: DOL Z RDEČO BURZUAZIJO, KOMUNIZEM JE TEROR, DOL Z DEPOZITOM, POZDRAVLJENA RUSIJA, itd. "Iz punkovskih časov izvirata stari dobri Anarchy in tisti A u O, kot je grafitopisca spraševal desetar v podobi Esada Babačiča v filmu Outsider. Takrat so nastajali: NO FUTURE, NO HOPE, NAZI

³⁵ Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 223–227.

³⁶ Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 216–220.

³⁷ Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, Zagreb 2000, 223–227.

³⁸ Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 216–220.

PUNK FUCK OFF, pisci so na zid prenašali pripadnost pevcem in skupinam: SEX PISTOLS, SID VISCIOUS, DEAD KENNEDYS, THE CLASH EXPLOITED; komadom PUNK'S NOT DEAD. Punkerji so grafitiranje vzeli za sestavni del svojega načina življenja.³⁹

b) Konec osemdesetih in v devetdesetih letih 20. stoletja so grafiti izgubili svoj uporniški naboj in se prevesili na bolj umetniško, estetsko raven. Ta prehod sta zaznamovali predvsem dve skupini, ki obe grafite tesno povezuje z glasbeno pripadnostjo (hard core, post-hard core, post-punk tradicija). Dušan Sušteršič, glava Mizzarta, je leta 1988 s skupino študentov umetniških smeri začel ilegalne akcije poslikav v šentviških podhodu z namenom, da bi poživil prazno sivino, pozneje pa so zaradi dobrega odziva začeli zelo uspešno delati po naročilu. Za svoje poslikave (tudi zaradi ekološke ozaveščenosti) ne uporabljajo več razpršilce, temveč zidne barve.⁴⁰ Večplastni kulturno-umetniški kolektiv Strip Core je s svojimi grafiti predvsem na platno in les, razvil zelo specifično avtorsko poetiko. "Poslikali" so prostore na Metelkovi in druge klube, udeležili so se nekaterih evropskih grafitarskih festivalov, sodelovali pri različnih skupinskih projektih: ob stoletnici ljubljanske Opere leta 1992 so po naročilu poslikali plakate za predstavo Krpanova kobilica, naredili jumbo plakat za festival Desetnica ipd.⁴¹

Mimoidoči jih preberejo, se ob njih nasmejijo ali razjezijo, seveda pa si mislijo svoje in gredo naprej. Nekateri grafiti čez nekaj dni izginejo (jih prepleskajo ali kako drugače odstranijo), spet drugi ostanejo po več let. Zdela jih čas ali pa se ljudje preprosto navadijo nanje.⁴²

a) Anonimnost ustvarjalcev

Izkušnja z nemškimi, švicarskimi in ameriškimi grafiti kaže, da so grafitarji povezana skupina, ki ima svoja (tiho dogovorjena) pravila obnašanja, svoje življenjske nazore in vrednostni sistem. V tako skupino se ne pride lahko, prav tako niti se v njej težko doseže opaznejše mesto.⁴³ Lalić in sodelavci odkrivajo v hrvaških grafitih "anonimnost grafitoskriberov" in na ravni morfologije grafitov "neresno razlago njihovih vsebine. Z analizo navijaške skupine "Torcida" je pokazal tipične uporabnike te dejavnosti.⁴⁴

Od slovenskih "sprejarskih aktivistov" jih je največ z območja Ljubljane in Maribora in se med seboj večinoma poznajo. Ocenjujejo, da jih je okrog dvajset. Večinoma so to fantje, stari od 12 do 30 let. Kranj kot industrijsko središče in največje mesto na Gorenjskem ima vse pogoje za oblikovanje posameznikov in skupin, ki so pripravljeni vzeti v roke razpršilo in poiskati primeren zid. Ima velika spalna naselja, tu je večina srednjih šol, množici mladih je ulica drugi dom. Ožje mestno jedro je zelo bogato z grafiti, o kakšni pretirani domiselnosti oziroma kakovosti je sicer težko govoriti, kljub temu med njimi ni težko poiskati nekaj imenitnih, "the best of".⁴⁵ "Ženske so preveč fancy za to sceno" pravi eden od grafitarjev, ki je sicer navdušen nad žensko manjšino ustvarjalk.⁴⁶ "Hja, saj dekletki Jina in Janga tudi ne hodita z njima, ko ustvarjata..."⁴⁷

Grafiti se pojavijo nepričakovano, napisani so ilegalno, njihovi avtorji so anonimni. Javnosti se praviloma ne dajo prepoznati. Imajo svoje vzdevke, Jing, Jang, Skunk itn. Eden od njih, ki se je prav tak predstavil z vzdevkom, je "odklonil uporabo diktafona": "Vsesplošno nezaupanje je pojasnil s slabimi izkušnjami z možmi v modrem, ki so ga nekoč pričakali na mestu, kjer so s tovariši nameravali izpeljati akcijo s spreji. Podobno je grafitar iz Celja, ki sem ga kot avtorja grafitar

³⁹ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, v: Mladina št. 21, 28. 5. 2001, 43.

⁴⁰ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18-19.

⁴¹ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18-19.

⁴² Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

⁴³ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 223-225.

⁴⁴ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 223-225.

⁴⁵ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

⁴⁶ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁴⁷ Katarina Novak, "Članek je danes, grafit vedno", v: Nedelo, 18. januarja 1998, 4. Za vir se zahvaljujem Zdenki Primožič.

želela ujeti v objektiv, pojasnil svojo nefotogeničnost. Policisti so mu že nekaj let za petami, vendar nimajo dovolj dokaznega gradiva, da bi ga prijeli."⁴⁸

b) *Grafitarska filozofija*

"Ime skupine Klon Art izhaja iz izhaja iz zaklonišča, zaklona, razlagata njena predstavnika Ljubljčan Jang in Mariborčan Jin. "Klon je "zrcalna in obratna podoba človeštva": zbirati in ustvarjati zgodbe, pesmi, fotomontaže, posterje, filme, video, glasbo, performance in "ulično" umetnost, so skrajšano poimenovali "klon", iz česar so izpeljali tudi svojo razsežnost videnja sveta. To je na kratko strnjeno v misli, da je Klon Art "nasproten in refleksiven odsev realnosti". Izogibajo pa se odzivom na politične dogodke ali konkretne osebe. Že ko je Klon Art nastajal, je bilo posadki jasno, da se ne bodo pustili sprovcirati tako daleč. "Priznam, da se mi do tedaj ni sanjalo, da obstaja posebna grafitarska filozofija."⁴⁹ "Pa zakaj prav pisanje grafitov? So taki, pravi Jin, ki se zakajajo s travo, taki, ki pijejo, taki ki se vozijo z bajki SkolesiC, in taki, ki - pišejo ali rišejo grafiti. ... Preprosto, hočejo in morajo se odzvati na dogajanje okrog sebe, pravi Jang. Ne gre zgolj za politiko, saj je življenje stekano iz mnogoterih drugih stvari. Toda, dodaja Jin, najbolj jih prizadene zaprtost ljudi pri nas."⁵⁰

Sko, prav tako član Klon Art iz Ljubljane, navezuje njene grafiti na prvotno obliko ameriških. "Zanj je grafit predvsem minljiv splet avtorja kot umetnika in urbanih dejavnikov; sposobnost, da skrivaj, se pravi najlaže ponoči, pustiš anonimen pečat v urbanem okolju, ki nosi poleg estetskega elementa razvidno prikrito sporočilno vrednost, družbeno kritiko ali inspiracijo trenutka. Pri tem se vsi grafitarji povsem zavedajo, da so njihovi izdelki minljivi, da jih lahko prekrijejo ali celo - to jih najbolj razjezi - da jih prebarva kakšen drug."⁵¹

Grafiti so se spremenili v devetdesetih letih 20. stoletja z novimi generacijami in predvsem z novimi glasbenimi smermi (rapom, hip hopom in nasploh elektronskimi zvrstmi), drugačnim načinom življenja in drugačnim pojmovanjem subkultur. Te danes niso več v opoziciji do družbe, ampak so njen sestavni del; niso politično usmerjene, so precej bolj ohlapne in prežete s komercializacijo. Pripadniki prepletajočih se subkulturnih gibanj so šibkeje povezani z univerzalno identiteto in so zelo razpršeni, kar se pozna tudi v današnji grafitarski sceni."⁵²

Grafitar z zvdekom Skunk zatrjuje, da so grafiti nekaj precej osebnega, pri čemer gre za krepitev ega.⁵³ Kakor koli, prazen zid bo sicer vedno izziv, vendar se grafitar ne bo oziral na to, ali je zid za grafit s pogodbo določila mestna oblast ali ne, ker kot pravi Sko, grafitarja ne izbere površina, temveč izbere grafitar njo.⁵⁴ Grafitarji, drugače verujejo v moč svojih občutij in sporočil. Eden od raziskovalcev je duhovito stiliziral, da "graffiteuri imajo kaj objaviti - tudi ko imajo probleme s pravopisom."⁵⁵

V času, ko je vse polno hermetičnosti in neznank, se grafiti ponujajo kot čisti izraz duha in duševna osvežitev vseh, ki so zasičeni s tehnicizmom, modernizmom, dehumanizmom. Grafiti so vrsta komunikacije, s katerimi se grafitar povezuje z drugimi, kot stalne projekcije notranjih občutij, ki zahtevajo tudi ustvarjalno nadgradnjo sprejemalcev.⁵⁶

**KOROSKA NAŠA PRODNA
ZAKLANA ZAVIJAJOČA KOKOŠKA.⁵⁷**

⁴⁸ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁴⁹ Katarina Novak, "Članek je danes, grafit vedno", 4.

⁵⁰ Katarina Novak, "Članek je danes, grafit vedno", 4.

⁵¹ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18-19.

⁵² Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18-19.

⁵³ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁵⁴ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18-19.

⁵⁵ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 223-227.

⁵⁶ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 216-220.

⁵⁷ Grafit na steni neke hiše ob Ljubljani. Kdaj je bil napisan, ne vem. Opazila sem ga kmalu po slovenski osamosvojitvi. Kokoška = Slovenija. Po svoji grafični podobi je z malo fantazije zemljevid Slovenije res podoben kokoški. Od tod metafora.

MESTO BREZ GRAFITA
JE KOT ŽENSKA BREZ NAKITA⁵⁸
c) *Prostor ustvarjanja*

"V Ameriki je bilo to sprva podzemlje, kjer so grafitarski artisti skušali polepšati pročelja vlakov. Pri nas so podzemne železnice nadomestili podhodi, ozke ulice med stanovanjskimi bloki in celo nedokončani poslovni objekti.⁵⁹ "Lokacije opaziš mimogrede, če si le pozoren, in hitro odkriješ kak primeren del zidu ali ograje ali fasade. Potem pa gre za pravi projekt: lokacijo večkrat preverimo, da vidimo, kdaj je tam največ ljudi, kakšen je vir svetlobe ponoči, kako pogoste so nočne policijske patrulje. Po tej fazi se dogovorimo, kdaj bo "dan D", v torbe natrpamo spreje in se dobimo na izbrani lokaciji. Eden ali dva nadzorujeta teren, tretji riše, čeprav na koncu ponavadi vsi tako pademo v zadevo, da nobeden ne pazi..."⁶⁰ Izbira prostora je odvisna od presoje, ali te bodo dobili ali ne. Največ strahu prestanejo pri ustvarjanju v najbolj izpostavljenih predelih: v središču mesta, na pročelja javnih zgradb in vlakov. Najpogostejše lokacije grafitov so pročelja stavb, gradbeni odri, podhodi in ograje.⁶¹ Za beg so potrebne alpinistične izkušnje za premagovanje žlebov in obvladovanje teka čez ovire.⁶²

Zakaj ustvarjanje ravno na steno? Gre za neke vrste ekshibicionizem? "Mogoče, a v prvi vrsti gre tukaj za željo udejaniti podobo, ki jo že dolgo nosiš v glavi. Ko opaziš še prazno, a dolgočasno steno ali ograjo, je treba idejo spustiti na plan. Sam največkrat ustvarjam tridimenzionalne napise in ko je podoba enkrat na steni, ograji ali na vlaku, ni večjega užitka od tega, ko vidiš, kako se ljudje ustavljajo in komentirajo, ali ko se "tvoj" vlak pelje nekam drugam in je tvoje delo na ogled še drugim, ne le Ljubljancem."⁶³

REMEMBER GENOVA, NASMEJ SE, NEKDO TE IMA RAD, NE OLJE, AMPAK PESEK V MOTOR KAPITALIZMA – so le nekateri od grafitov, ki "krasijo" stene ljubljanskih poslopij. V podhodih in na betonskih ograjah pa se največkrat spogledujemo z živobarvnimi grafičnimi, tudi tridimenzionalnimi podobami.⁶⁴

Najdrznejši sprejarski podvig grafitarja iz Celja je nastal na zunanji strani nekega mostu. V času grafitiranja je visel na vrvi, ki jo je pritrdil na rob mostu, in med bingljanjem nad vodo posprejal zunanji del ograje. Po njegovem je cenjenost posameznega grafita odvisna od drznosti izbire lokacije za ustvarjanje.⁶⁵ Prav tveganje, ki je bistvena sestavina ustvarjanja grafitov, dela to dejavnost drugačno od drugih. Napetost v času ustvarjanja bije iz teksta oz. risbe in deluje na sprejemalca. Zato izdelki na Teletekstu pri Televiziji Slovenija, ki daje možnost grafitarski ustvarjalnosti, ne bodo nikoli dosegli takega učinka. "Grafiti na Teletekstu so total sterilni."⁶⁶

Ko so se v Sloveniji hkrati s prvimi alternativami togemu političnemu in umetnostnemu okolju socialističnega sistema pojavili grafiti, so takoj trčili ob družbeno represijo. Punkerji so po zidovih puščali s sprejem zapisane parole v svojem "getoiziranem" slengu, ki pa so jih državni organi precej hitro odstranili. Prisiljeni so se bili preseliti v varnejše zavetje klubov, kakršen je bil na primer disko FV. Tam, v Kapelici na Kersnikovi 4. V prostorih Galerije SKUC in Radia Študent, so tedanji mladi umetniki, ki se niso hoteli umestiti na obrobje okostenele in ozke institucionalne kulture, tudi z grafiti izražali svoj odpor do državnih aparatov. V osemdesetih so stene teh prostorov zapolnili na primer kon-

⁵⁸ Grafit: Šentjur pri Celju, 2. 2. 2003, foto: Zdenka Primožič.

⁵⁹ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁶⁰ J. Z. (= Jana Zupančič), Grafitiranje ni vandalizem! (12 grafiti se da sem in tja zaslužiti tudi kak tolar," je povedal eden od ljubljanskih grafitarjev z nadimkom Mabone), v: Zurnal, 20. februar 2004, 11.

⁶¹ Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? v: Zurnal, 20. februar 2004, 10.

⁶² Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁶³ J. Z. (=?) Grafitiranje ni vandalizem! 11.

⁶⁴ Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? 10.

⁶⁵ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁶⁶ Igor K., Poanta je v flirtu ali pa v Kransterdamu, 15.

troverzni erotični in politični grafiti člana Irwinov Dušana Mandiča, skupine Kollaps in drugih. V tem času sta po zidovih Ljubljane skrivaj delala grafiti študenta umetnosti in člana skupine V. S. S. D., ki sta s tem, kot pravi Alen Ožbolt, eden od njiju, z umetniškim delovanjem izražala politično nestrinjanje (obračala sta denimo Triglav in Tito na glavo). Na splošno so bili slovenski grafiti v tistem času, nasprotno z ameriškimi, navezani predvsem na notranjost prostorov.⁶⁷

Člani *Klonart* slikajo večinoma po javnih površinah, včasih imajo celo dovoljenje kakšne tovarne. Znašli so se v zadregi zaradi nejasne usode t. i. Geta, teritorija Klonarta in drugih grafitarjev v zapuščeni in nedograjeni ljubljanski tovarni (blizu BTC), katere zidove so že nekaj let polnili z grafiti, njen lastnik pa naj bi jo preuredil in prodal in s tem odvzem prostor grafitarjem.⁶⁸ Omenjeno skupino in najbrž tudi druge grafitarje, moti, da v Ljubljani kakor tudi drugod ni površin, ki bi bile namenjene njihovem izražanju. Akcij, kot je bila 1997 za obiskovalce krožka vizualnih komunikacij na bežigraski gimnaziji, da so poslikali garaže v Trnovem v okviru projekta *Šviga je ribnila*, je premalo. Prepričani so, da bi moralo biti, tako kot je v tujini, tako sporočanje in komuniciranje tudi pri nas dovoljeno: "Navsezadnje gre za poseg v urbano sceno, in če bi bilo to legalizirano, bi lahko popestrili mestno okolje in mu dali svojevrsten in aktualen pečat. Toda: brez žaljivih, opolzkih, neokusnih itd. grafitov in skrunjenja, denimo, takšnih in drugačnih spomenikov. Za klonartovce bi bilo idealno, če bi bili zidovi liš popisani in porisani nekje do dveli metrov višine. O tem, da bi bilo pri nas tako kot na tujem, kjer je nekaj samo po sebi umevnega, da ustvarjalci med počitnicami potujejo iz države v državo in pustijo svoj "pečat", lahko za zdaj le sanjajo."⁶⁹

"Pri tem je potrebno spomniti, da grafiti brez pomena na cerkvenih in drugih kulturnih spomenikih ne pripomorejo k celostni podobi objektov, ravno nasprotno, oskrunijo ga. Seveda drugače velja za nadvoze, mostove, podzemne železnice, velike sive zidove, škarpe... V mestnih jedrih, kjer prevladuje beton in primanjkuje zelenja pa pomensko ali oblikovno dovršeni grafiti zagotovo poživijo običajno sivino."⁷⁰

č) Čas ustvarjanja

Pomemben je širši čas izvajanja grafitarskih akcij. Ob politično konotiranih praznikih imajo drugačno težo kot v časovno nevtralnem obdobju.⁷¹

Sicer največ grafitov nastane v toplih mesecih, ponavadi ponoči ali zgodaj zjutraj.⁷² "Videla sem jih od daleč, tri fante, tam okoli pol dvanajstih ponoči, ko so na zid ob Ljubljani pisali grafit: POSTAL BOM ODVETNIK IN TOŽIL VES SVET."⁷³ Izkušeni grafitarji priporočajo grafitiranje med drugo in četrto uro zjutraj. Takrat je po njihovih izkušnjah gostota prometa najmanjša in posledično največ verjetnosti, da bo ustvarjanje potekalo brez vznemirjanja mimoidočih.⁷⁴

Za beg poleg alpinističnih izkušenj za premagovanje žlebov priporočajo obvladovanje teka čez ovire.

⁶⁷ Jerneja Žuran, Zid ne izbore grafitarja, 18-19.

⁶⁸ Jerneja Žuran, Zid ne izbore grafitarja, 18-19.

⁶⁹ Katarina Novak, "Članek je danes, grafit vedno", 4.

⁷⁰ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

⁷¹ kg/foto Bojan Velikonja, Urh so obiskali "grafitari", v. Dnevnik, 12. maja 1998, 14. Za posredovanje vira se zahvaljujem Zdenki Primožič: "Čeprav je večina Ljubljančanov dan miru praznovala v prisrčnem duhu, gre, kot kaže, nekaterim simbolika praznika pošteno v nos. Tako so se nepridipravi sprejeli lotili spomenika na Urhu in ga popolnoma počeečkali. "Navajeni smo, da je takih izgrediv več ob praznikih, tako je bil tokrat poleg spomenika na Urhu počeečkan tudi steber ob Poti okoli Ljubljane", je povedala Tatjana Japelj iz mestnega odbora Zveze združenj borcev in udeležencev NOB. Spomenik na Urhu je bil pred slabimi petimi leti popolnoma očiščen, žal pa je takrat, kot je povedal Gojko Zupan iz Uprave za varstvo naravne in kulturne dediščine, zmanjkalo denarja za antigrafitni premaz. "Mislim, da bi lahko glede takega uničevanja spomenikov veliko naredila tako policija, ki storilce le malokdaj ujame, kot tudi javnost, ki ima premalo odklonilen odnos do tovrstnih skrunitev," je še povedal Gojko Zupan.

⁷² Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? 10.

⁷³ Jerneja Žuran, Zid ne izbore grafitarja, 18-19.

⁷⁴ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

"Srédina noč mi bo ostala v spominu. Z Jinom in Jangom smo šli narisat in napisat grafit posebej za ta članek. Čeprav grafitarstvo pri nas ni kaznivo dejanje, ga pa policija obravnava kot prekršek, smo se (začasno) razbežali ob Jinovem opozorilu, da prihaja policijski avtomobil. Zatem nam je ustvarjanje zagrenil neki gospod, ki je ustavil svoje vozilo z vsemi utripajočimi smerniki pred nastajajočim grafitom in vzel v roke mobil. Izkazalo se je, da klic ni bil namenjen našemu "grehu", a adrenalin je naredil svoje; še dolgo nisem mogla zaspati. Ob pisanju članka mi je prišel na misel star beografski grafit, v katerem si je avtor na vprašanje, zakaj piše po zidu, odgovoril: ZATO, KER JE TU."⁷⁶

Ustvarjanje po naročilu ni tako mikavno kot ilegalno, saj jih nič ne ogroža: "Ne plaziš se ponoči z doma z narejeno, lahko in hitro zložljivo lestvijo, ni ti treba bežati, poleg tega pa ni niti tistega občutka zadovoljstva, ko dnevna svetloba na zidu razkrije nekaj novega, nekaj s tvojim podpisom. To seveda fotografiraš za svoj lastni arhiv, ki ga ima vsak od nas."⁷⁷

d) *Postopek dela*

Številni tovrstni ustvarjalci grafit najprej oblikuješ v skicirni knjigi, "potem pa greš izbruhat svojo noro, ustvarjalno, neobzdržano, razjebano, potlačeno dušo na izbrani plac."⁷⁸ Ena od težav pri grafitarskem ustvarjanju je nabava razpršil, saj so ti v Sloveniji razmeroma dragi. Poleg cenovne neugodnosti se grafitarji pritožujejo še nad pomanjkljivo izbiro odtenkov.⁷⁹ Pršila, najbolj uporabni so avtolaki, kupujejo tam, kjer je ceneje.⁸⁰

Profesionalni grafitarji pri delu uporabljajo različne kapice oziroma nastavke za pršila in tako dobijo zelene linije. Povprečen grafitar v enem mesecu mesto popestri s približno dvema grafitoma. V nasprotju z Mariborom, kjer praktično na vsakem koraku naletimo na barvne korekcije betonske sivine, v Ljubljani grafitna scena ni tako cvetoča. Grafitar iz Ljubljane "grafitno sušo" komentira kot posledico številnih uličnih kamer, ki so v zadnjih nekaj letih preplavile večino predelov v središču mesta in bližnji okolici.

Eden od njih, drugače od večine soustvarjalcev, uporablja šablone, ki jih naredi iz kartona. Karton nato polaga na steno v različnih kotih ter tako dobi zelene like in motive. Akcij se najraje loteva sam, za možnost drznega načina ustvarjanja z avtolaki pa se po njegovem lahko zahvali svoji velikosti. Njegov komentar glede tega je, da se senci dvometraša, ki sredi noči z razpršili opleta po zidu, marsikateri mimoidoči najraje izogne.⁸¹

Slogovna raznolikost grafitov je tudi posledica različnih postopkov, ki jih grafitarji uporabljajo pri ustvarjanju. Razvijanje novih razpršilnih spretnosti in zvijač je bilo v začetku precej počasno in je temeljilo na medsebojnem učenju. Grafitarji uporabljajo sedem osnovnih oblik pisanja, ki se razlikujejo po zapletenosti, postavitvi, velikosti in uporabi materialov.

Po ameriškem zgledu ima vsak grafitar svoj "tag" – podpis, s katerim označuje svoj grafit ali prostor. Začetniki se sprva pogosto preizkušajo v izpisovanju "tagov" oziroma svojih vzdevkov in umetniških imen, ki jim zagotavljajo anonimnost in novo identiteto. Pomen teli navideznih kracarj je, da prekrijejo čim več najbolj nenavadnih in navadnih lokacij ter s tem postanejo prepoznavni od drugih "tagerjev". Najdemo jih praktično povsod, in sicer na smetnjakih, klopih v parkih, uličnih svetilkah in navsezadnje na javnih straniščih. Toda o njih nimajo vsi enakega stališča: "Napisov in avtorskih podpisov, s katerimi se označuje teritorij, ne priznavam za grafit. Grafit je namreč neka umetniška, samo s sprejem izdelana podoba, ki jo mimoidoči ponavlja zelo lepo sprejmejo."⁸²

⁷⁶ Katarina Novak, "Članek je danes, grafit vedno", 4.

⁷⁷ J. Z. (=?) Grafitiranje ni vandalizem!, 11.

⁷⁸ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁷⁹ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 44.

⁸⁰ Katarina Novak, "Članek je danes, grafit vedno", 4.

⁸¹ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

⁸² J. Z. (=?) Grafitiranje ni vandalizem!, 11.

– "Throw up" je malo večji večbarvni tag ... dvobarvna, slogovno malo bolj dodelana oblika imena, ki že nakazuje ustvarjalčev slog in izraz.

– Z več barvami, zapletenejšo tehniko in 3-D efektom pa nastane "piece". To je že precej zahtevna poslikava, za katero je lahko potrebnih kar nekaj ur dela.

– Druge oblike se razlikujejo glede na tip, velikost in dolžino poslikave. Ameriške vlake so najpogostejše krasili s poslikavami "whole-car". Gre za poslikavo, ki navadno zajame celotno višino vlaka.

– "Production" se od teh oblik razlikuje po tem, da so poleg slogovno oblikovanih črk k umetnini dodani še liki živali, ljudi in ozadje. Tovrstna stenska poslikava je navadno stvaritev skupine grafitarjev. Pri oblikovanju grafitov je najpomembnejši avtorjev slov, ta se izraža v posameznikovem oblikovanju črk in načinu, kako jih dopolnjuje in povezuje v celoto.

– Najbolj znane so tipografije "3-D" efekta, "wild style" oziroma divji slog in številni dizajni črk, ki vsebujejo zvezde, zastave, puščice, dolarske simbole...

– Grafitarji poznajo še celo vrsto izrazov, s katerimi označujejo svojo umetnost.

Navdih za svoje izdelke številni grafitarji dobijo iz amaterskih videokaset iz Francije, Nemčije in Amerike, kjer jih prodajajo na črnem trgu. Zamisli za svoje motive črpajo tudi iz številnih knjig o grafitih, o ameriški grafitni sceni, ki je najbolj razvita.⁸²

Eni dokumentirajo svoje grafite v skicirni knjigi, drugi v albumu. Avtor, ki vidi v svojem delu umetnost, znanje in izkušnje, jih ima okoli sto, saj pri njih bolj gleda na kvaliteto kot kvantiteto.⁸³

e) Funkcija

"MI NE ŽIVIMO, MI FUNKCIONIRAMO!" Grafit, zapisan na prebeljeni fasadi ljubljanske stavbe, je alarmni klic pred grozečo nevarnostjo hladnih, neprijaznih, odtujenih medsebojnih človeških stikov.⁸⁴ To kaže tudi katastrofalna raven kulture jezika v javni rabi (tisk, radio, televizija): "Ali ste opazili, da so zadnja leta, v teh časih paradoksnе kulturne dezorientiranoti, razni mladostniški grafiti, ki izpovedujejo ljubezen, pogosto napisanih v tujih jezikih, predvsem v angleščini? Na prvi pogled bi lahko rekli, da gre za mladostniško afektacijo, tipično za postkomunistično-novokapitalistične države. Ampak mogoče gre tudi za kaj globljega: za zadrego ali vsaj zadržanost pri izražanju pristnih čustev v svojem intimnem jeziku – vsaj sredi sveta, ki je postal globalna (ampak angleško govoreča!) "vas" (Šiška, recimo, je polna raznih eksistencialističnih WHY? in podobnega. Je *zakaj* premalo fin, preveč "gmajn" – ali morda preveč razgaljen, preveč krvav?) ..."⁸⁵

Sociolog Gregor Tomc ima grafite za obliko spontanega javnega komuniciranja. "So torej izrazno sredstvo tistih, ki drugih kanalov sporočanja iz kakršnih koli razlogov nočejo ali ne morejo uporabljati." Potemtakem se z grafiti uresničuje demokracija in po tej plati ne bi smeli biti sankcionirani. Sploh, če se upošteva mnenja samih ustvarjalcev grafitov in nekaterih ljudi z ulice, da gre pri grafitiranju za umetnost.⁸⁶

Zaradi katarzične naloge večine grafitov, so nekateri v opisovanju grafitov videli stalno "šolo življenja", ki jo obiskuje mlada generacija, drugi trdijo, da je "kljubovalna alternativna kultura" in tudi spontano organizirano "mladinsko gibanje". Tudi ta kultura upornih razpolaga samo z manjšim številom tehnik, s katerimi se more odlično in avtohtono izkazati." Vse to je vplivalo na morfologijo grafitov: verbalni ali slikovni kriki pred puščavo (vele)mestnega izpraznjenega življenja. Notranja dinamika in napetost grafitov se naslanja predvsem na paradoks. Bistven znak paradoksa: nesprejemljivost z brezupom modernega živl-

⁸² Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 44–45.

⁸³ J. Z. (=?) Grafitiranje ni vandalizem!, 11.

⁸⁴ ce (= Jože Zadravec), "Mi ne živimo, mi funkcioniramo!" v: Družina 51, št. 44 (2002), 10.

⁸⁵ Pogovor z Vesno Velkovich Bukilica, (pogovor vodil:.....?) v: Nova revija 19 (2000), št. 215, 95.

⁸⁶ Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? 10.

jenja, neprestano in sistematično odklanjanje "malomeščanščine", porog in zgražanje nad zadušljivostjo sodobnega družbenega, političnega in mestnega življenja. Hkrati je v njih neprestano zahteva nekega "jaza" – ki se potrjuje tudi v zapisovanju grafitov. Tudi spontana sporočila, iskrena in neposredna, ne glede, ali je to (so)delovanje beg iz anonimnosti ali "povprečja" ali potreba po ustvarjalnem dejanju. Številnim je to edina možnost, da z grafiti "ustvarijo svojo identiteto". Grafitar je pripovedovalec svojega sveta, toda njegovi fragmentarni izrazi njegove duševnosti so namenjeni predvsem somišljenikom.⁸⁷

Ena izmed funkcij grafitov je (lahko) upor oziroma izražanje nezadovoljstva s trenutnimi političnimi razmerami, pri čemer je kot sredstvo za izražanje političnega nezadovoljstva v očeh dominantne kulture problematičen.⁸⁸

f) Vrste grafitov

Grafiti se pišejo ali rišejo. "Slednje je treba razlikovati: če pišeš grafit kot sporočilo, ga napišeš čim hitreje, ker je cilj sporočilo, ne oblika; če pa grafit rišeš, je to druga vrsta sporočilnosti, saj gre tudi za umetniški vtis."⁸⁹ Grafiti so hočeš nočeš, del urbane (sub)kulture. Pojavljajo se v vseh večjih urbanih središčih: "Lahko so le napisi na zidovih ali pa prave slikarske umetnine, nekakšne novodobne freske."⁹⁰ Zarje sta najpomembnejša tehnika ustvarjanja in kreativen razvoj sloga, napis ali simbol na steni pa je po mnenju večine ustvarjalcev z razpršili pogosto "zgolj brezpredmetna čečkarja". Slikovni grafiti so se v Sloveniji pojavili v začetku osemdesetih let 20. stoletja so se v Sloveniji poleg besedilnih in simbolnih in se po slogu in načinu izvedbe praktično niso razlikovali od ameriških.⁹¹ Ustvarjalci slikovnih grafitov tovrstne scenske stvaritve delijo na umetniške grafite, parole in zmazke, ki so "na hitr'co nakracani". "Ločim jih na drek in nekeje dobrega, glede na to, kolk truda en vloži v njih, ... če sam neki piše ... gremo dol s cerkvijo, gremo dol to, ... pa ne more tega svojga mnenja niti mal zaviti v neki, je zame krep, sranje," pravi eden od njih.

Grafite poskušajo klasificirati na različne načine, toda v glavnem je delitev

a) formalna: simbolni, slikovni, besedilni

b) po vsebini (ali motiviki): razmerje do življenja, do mamil, ljubezni, prijateljstva, nasilja, politke, religije.⁹²

g) Besedilni grafiti

Drugače od slikovnih grafitov, katerih ustvarjalec je zaradi specifičnega sloga oziroma podpisa večinoma znan, pisci besedilnih grafitov večinoma niso znani. Stenski napisi so lahko zaradi relativne cenenosti, vpadljivosti, preproste izdelovanja in trajnosti precej učinkoviti za izražanje nezadovoljstva ali izraz spontanega odziva na aktualno družbeno dogajanje.⁹³

"Izkušnje v tujih evropskih mestih so pokazale, da skrbna analiza grafitov lahko pove o razpoloženju in duhu naroda več kot trop dobro izurjenih volunov. Poleg tega, da naši stenski pisatelji trumoma preklinjajo v angleščini, razmišljajo o incestu, Cerkvi in skuštranih mladostnicah, kadar sije sonček in podobne bedastoče, ne povedo nič pametnega. Že dolgo pogrešam grafit, ki bi ljubljanskim sprehajalcem zabrusil: 'Novci ne smrdijo, volilni glasovi tudi ne.' Ali pa: 'Oblastniki morajo vedno držati roke v zraku. Tako bomo vedeli, da jih nimajo v našem žepu.' In kaj podobnega. Snovi, kolikor hočete..."⁹⁴

Kriteriji za razvrščanje besedilnih grafitov se prilagajajo njihovi vsebini.

– *Politični grafiti* so najbolj vpadljivi in se praviloma odzivajo na žgoča družbena vprašanja, zaradi česar jim lahko vsaj približno določimo čas nastanka. "Njihova posebnost je javni linč, saj praktično nikoli ne prizanašajo politikom".

⁸⁷ Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 223–224.

⁸⁸ Maja Novak, *Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume*, 45–46.

⁸⁹ Katarina Novak, "Članek je danes, grafit vedno", 4.

⁹⁰ Igor K., *Kdor piše po zidu, bo že vidu...*, 16–17.

⁹¹ Maja Novak, *Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume*, 43.

⁹² Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 216–220.

⁹³ Maja Novak, *Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume*, 45.

⁹⁴ Tadej Bratok, *Nenevarni grafiti*, v: *Ljubljana 1* (1996), št. 7, 5.

Kot sredstvo za izražanje političnega nezadovoljstva je z vidika dominantne kulture problematičen.⁹⁶ "Referendum kot najbolj demokratično sredstvo je zaradi svoje prepogostnosti pri ljudeh vedno bolj izgubljal pomen. Pričeli so ga dojemati tako, kot piše na grafitih: *bleferendum*. Volitve so postale *blef*, ljudje pa prepričani, da se ne da nič spremeniti in da so vsi enaki."⁹⁷ Sem sodijo grafiti tudi na temo Cerkve in njenih zastopnikov. Po Hrvaškem se pojavlja grafit: TUDI OBLAST SE BOJI GRAFITOV, toda sporočilo bi moglo biti tudi: "ko bi politiki bolj brali grafit..." bi bilo morda vse drugače, bolj človeško, po človeški meri.⁹⁷

Nacionalno-državni grafiti se uvrščajo med politične grafiti. Zanje je značilno izražanje pripadnosti ali naklonjenosti določeni narodnosti ali odklanjanje njenih članov. V posameznem okolju in času imajo popolnoma drug pomen, kot bi ga imeli v nekem drugem okolju in času. Za tovrstne grafiti je precej pomemben čas nastanka, saj so izraz trenutnega političnega dogajanja. V Sloveniji so taki grafiti, ki izražajo negativna stališča do priseljencev iz nekdanjih jugoslovanskih republik. Njim nasproti so grafiti kontra Sloveniji: SVE STE MI UZELI VRATITE MI SNOVE. (= Vse ste mi vzeli. Vrnite mi sanje).⁹⁸

Številni so grafiti v zvezi s spolnostjo. V zadnjih nekaj letih se v središču mest, zlasti v Ljubljani, Mariboru in Celju, pojavljajo grafiti, ki pogosto pozivajo k destigmatizaciji *homoseksualnosti in lezbičnosti*. Pojavljajo se grafiti o samopodobi avtorice glede na feministično problematiko.

Veliko grafitov se nanaša na alkohol in druga opojna sredstva (mamil), največ na marihuano.

Avtorji *športno-navijaških grafitov*, ki se pogosto navezujejo na izide tekem, so najpogostejše navijači, ki v imenu navijaških klubov pišejo propagandna ali antipropagandna sporočila v okolici stadionov in bližini športnih igrišč. Grafitarsko najaktivnejša navijaška kluba sta Green Dragons in Viole. Pisanje grafitov je za navijače različnih klubov eden izmed načinov komunikacije. S pisanjem po zidovih, zlasti v času tekem, pogosto izražajo stališča do moštev, za katera navijajo.

Kot odmev na Prešernovo poezijo je ob zadnjem vходу v Prešernovo hišo v Tavčarjevi ulici v Kranju že dolgo časa napis, očitnega poznavalca Prešernove poezije: POANTA JE V FLIRTU.⁹⁹

Grafiti na šolskih zidovih: OHROVT JE ZELJE S FAKULTETNO IZOBRAZBO; VRTNICA JE GAVTROŽA, KI SE JE NAUČILA KNJIŽNE SLOVENŠČINE; NA NAPAKAH SE NAJVEČ NAUČIMO, PROFESORJI PA JIH NE DELAJO IN SE NE MOREJO NIČESAR VEČ NAUČITI! NAZAJ K NARAVI! (ROUSSEAU) SAMO NE PEŠ! (ROUSSEAUJEVI OTROCI)¹⁰⁰

Čeprav je vedno v središču pozornosti razmerje beseda in kontekst, beseda in slike, je zelo težko določiti nedvoumno strukturalno bistvo grafita. Ne gre le za "vandalsko kljubovanje" dobremu okusu in urejenosti. Raziskovalci so zaradi planetarnosti fenomena grafitov, približno istega pomena na širšem prostoru in približno iste sintakse poskušali določiti njihove imanentne lastnosti. Strinjajo se, da

- so to enostavni /preprosti mediji, ki
- z enostavnimi /preprostimi znaki
- izvajajo enostavne /preproste geste (W. Grosskamp). Prav enostavnost /preprostost je njihova poglobljena differentia specifica glede na zapletenost okoliščin v sodobnem življenju in umetniškem izražanju.¹⁰¹

Vsekakor je grafit (kot stroj) informacija in komunikacija, toda ni ene in

⁹⁶ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 45-46.

⁹⁷ Ivan Stuhec, Medijski mački, v: Družina 53, št. 25 (2004), 3.

⁹⁸ Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 223-227.

⁹⁹ Grafit na zidu na stavbi pri trolejbusni postaji na Igu. Žal nisem dodala datuma, kdaj sem to videla in zapisala.

¹⁰⁰ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

¹⁰¹ France Zagar, Humor o šoli in šola o humorju, Ljubljana 1999, ...

¹⁰² Stipe Botica, Suvremeni hrvatski grafiti, 216-220.

edine poetike grafita.¹⁰² Čeprav se o grafutih sorazmerno veliko piše, ni celovite niti poetike ustvarjanja niti sistematične obdelave njihove recepcije. Izrekom grafitov ni posvečeno kaj prida pozornosti, čeprav ta daje številne možnosti za stilno analizo.¹⁰³ Estetika grafitov se načelno primerja z superiornimi izreki za življenje sodobnega človeka, izgubljenega v mestnem vrvežu. Od njih kar naprej nekaj zahtevajo, včasih bežijo sami pred seboj, skrivajo se za različnimi fasadami. In kadar se znajdejo pred zidom – prostoru za oblikovanje grafita – to najraje storijo na skrivnem. Kot se na skrivnem opravi večina tabuiziranega. To je edina priložnost za njihovo (samo)potrditev. Zato ni čudno, da so pojmi *življenje, živeti, ljubiti* in prva oseba ednine v sedanjem času in podobnih glagolih najpogostejše besede v grafutih. Na enem od njih piše: KDOR IMA POLNO SRCE, GA NE POSLUŠA ROKA. Najpogostejši simbol je srce. Srce je, duhovito pripominja nek raziskovalec grafitov, privlačno že od raja in "verjetno je Adam na drevesu spoznanja urezal srce, prebodeno s puščico in pod njim inicialke E + A. Zato so v grafutih številna imena, ki se najpogostejše lahko zamenja s pojmom srce in vsebina je dokončana, kakor hitro je grafitar končal svoje delo."¹⁰⁴

h) *Medbesedilna navezava*

Primer 1: Daniel Artiček je v svojo humoristično knjigo o upokojevcih vključil iskrive in duhovite grafite, ob katerih bralec ne more ostati hladen. Kako je prišel do te ideje? "Nekoč sem na nekem zidu pred šolo videl grafit: URSKA, TI SI MOJA ZA VEDNO! Takoj zatem pa replika: "CEPEC, KAR MISLI SI. In nato še: TUDI TI NISI ZA VEDNO. To se mi je zdelo zelo zabavno in potem sem videval podobne stvari na vseh zidovih. V Nemčiji sem videl prekrasne velike grafite na betonskih površinah, pa tudi na vlakih, avtobusih in celo na tleh. Takšne grafite mestne oblasti naročajo in plačajo, saj so mnogi med njimi prave mojstrovine. Ta "zidna kultura" se mi zdi zelo zanimiva in duhovita, zato sem jo želel uporabiti v knjigi. Vse grafite sem pripravil v barvah, ampak bi to knjigo tako zelo podražilo, da upokojemcem ne bi bila dostopna. Sprejel sem predlog založnika, naj se odpovemo barvnemu tisku, in mislim, da je bilo tako kar prav."¹⁰⁵

Primer 2: "... na hitro sem napisal in komaj zbežal...", in o tem, kako je na zid napisal ANITA namesto ANGELIKA, v letošnji uspešnici poje primorski bend Halo. "SONČEK JE IN TI SI SKUŠTRANA" je pesmica Zorana Predina, za katero je pesnik in pevec navdih dobil v enem od grafitov, zapisanih ob Ljubljani. To sta le dva primera širše manifestacije grafitov kot načina izražanja posameznikov ali združbe ljudi znotraj različnih subkulturnih skupin v družbi."¹⁰⁶

i) *Simbolni grafiti*

so v nasprotju z besedilnimi napisani oziroma narisani v obliki simbola, ki ga navadno prepozna večina ljudi. Njihova posebnost je, da zanje ne potrebuješ domišljije, pestrosti barv in obilice časa. Namen njihovega izpisovanja na stene je, da pisec na ta način izrazi svojo subkulturno pripadnost, politično stališče, glasbeno usmerjenost ipd. Simbolni grafiti se pojavljajo v zelo različnih kombinacijah, na primer z glasbeno vsebino, v kontekstu sestavin iz hipijevske subkulture, navijaške subkulture in nekaterih drugih. Najpogostejši tovrstni grafiti so: velika črka A v krogu, simbol za mir, stiliziran list marihuane in BBB (bad blue boys). Poleg teh najdemo še simbole, kot so kljukasti križ, srp in kladivo, križ s štirimi črkami S v cirilici s pomenom Samo Sloga Srbina Spašava, simbol za ameriško tajno zvezo Ku-Klux-Klan, simbol za satanizem in simbola za moškega in ženske. V nasprotju s pogostostjo tovrstnih simbolov so redkejši skinheadovski simboli: keltski križ in nordijski motivi. Za večino ustvarjalcev slikovnih sprejarskih umetnin so simbolni grafiti kracarje brez pomena.¹⁰⁷

¹⁰² Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 216–220.

¹⁰³ Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 223–225.

¹⁰⁴ Stipe Botica, *Suvremeni hrvatski grafiti*, 223–225.

¹⁰⁵ Boštjan Grošelj, *Človek s soncem v očeh*, v: *Vzajemnost* (2000), št. 3, 52. Za vir zahvala Zdenki Primožič.

¹⁰⁶ Igor K., *Kdor piše po zidu, bo že vidu...*, 16–17.

¹⁰⁷ Maja Novak, *Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume*, 46.

j) *Slikovni grafiti*

Po svoji raznoterosti so predmet različnih klasifikacij (od političnih, žaljivih, ljubezenskih in podobnih napisov, označitev teritorija posameznih skupin, raznih kletvic in čačk brez pomena, do duhovitih prebliskov, in veliki, večinoma barvni grafiti, nekakšne monumentalne stenske freske, ki vsebujejo specifično osebno noto avtorja.¹⁰⁸ Knjiga "Grafiti i subkultura" jih deli v naslednje skupine: grafiti, ki se nanašajo na življenje, glasbeni grafiti, tisti, se nanašajo na šolo, na opojna sredstva, grafiti o prijateljih in skupinah, grafiti, nanašajo na ljubezen in spolnost, grafiti, ki govorijo o nasilju, humoristični grafiti, nacionalno - državni, politični, navijaški in verski.¹⁰⁹

"Raziskovalci grafitov se ne morejo zediniti, kaj tovrstno "čečkanje" loči od podobne stenske slikarije. Mogoče to, da se je pisanje grafitov, zagotovo se ponekod še, strogo preganjalo, celo kaznovalo? Čas in kraj, ki opredeljujeta nas-tanek in v večini primerov tudi poanto grafitov?"¹¹⁰

V prizadevanju po osvežitvi kulturnega užitka z vidika estetike nasproto-vanja (J. Lotman), to je po vedno novem, grafiti vendar lahko postanejo vsaj začasno del etablirane kulture in organiziranega sprejemanja. O tem priča vabilo: "Od 23. marca do 23. maja si lahko v Mednarodnem grafičnem in likovnem cen-tru ogledate grafito na stenah galerije. Tokrat je 16 anonimnih avtorjev izrisalo svoj pogled na svet na ozadju, nenavadnem za to izrazno zvrst. Grafito ponavadi srečujemo na stenah ulic, podhodov in hiš. Če sodimo po obisku na otvoritvi, sta neposrednost in živost te umetnosti najbližje mladim in onim, mladim po srcu."¹¹¹

k) *Organizirano grafitovstvo*

Ilegalni grafiti so resnična odslikava položaja, v kateri se večata napetost in negotovost zaradi možnosti, "da te zalotijo ter v najboljšem primeru zgolj oseb-no identificirajo ali pa tudi prikrajšajo za zadnjo žepnino": "S pojavom grafitne scene je marsikateri posameznik dobil priložnost, da brez cenzure izrazi samega sebe. Ko ustvarjaš, si preprosto to, kar si, in za to ne potrebuješ dovoljenja in odobranja množice. Gre za potrjevanje ega, za trenutno premoč nad nekateri-mi posamezniki, ki si nikoli niso upali izraziti svojega mnenja. Ilegalno grafitiran-je je lahko posledica izgube posameznikove identitete in poskusa ponovne vzpostavitve občutka pripadnosti."¹¹²

Organizirano ustvarjanje grafitov se od ilegalnih poslikav precej razlikuje in ga večina ilegalnih ustvarjalcev prezira. Razlika je predvsem v večji preten-cioznosti in posledično manjši ustvarjalnosti, katere vzrok je lahko skrbnejša izbira lokacije in motiva poslikave.

Na območju Ljubljane sta po organiziranem ustvarjanju grafitov najbolj znani skupini *Strip Core* in *Mizzart*. Le-ta je javnosti znana že iz leta 1988 po ile-galni poslikavi ob avtocesti v Šentvidu in na bregovih Ljubljane. Po dveh letih ilegalnega delovanja so začeli ustvarjati po naročilu. Študentska populacija so ver-jetno najbolj znane poslikave nekdanjega kluba B51 na Gerbičevi in dela kluba Channel Zero na Metelkovi. Skupina Strip Core je v Ljubljani poslikala med drugim zidove v podvozu v Rožno dolino kot reklamo za ketchup in hišo - grafit, znameniti Sax pub v Trnovem. Ustvarjajo vse tri vrste grafitov: besedilne, sim-bolne in slikovne, pogosta je tudi kombinacija prvih dveh vrst. Poleg drugih gos-tovanj v tujini so člani te skupine leta 1990 nastopili na milanskem svetovnem prvenstvu grafitarjev z imenom Coloriamo lo sport. Svoja dela, kamor uvrščajo tudi grafitne poslikave na platnih, so razstavljali v večinoma neodvisnih kulturnih centrih in mladinskih klubih doma in v tujini.¹¹³

¹⁰⁸ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18-19.

¹⁰⁹ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

¹¹⁰ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

¹¹¹ M. B. (=?), Grafiti tokrat na drugačni zidovih, v: Dobro jutro 3, (2004), št. 34, 15.

¹¹² Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 46.

¹¹³ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

Leta 1999 je bil ustanovljen *Klub · Ljubljanski grafiti* z namenom, da bi popestrili "še katero sivo steno, pri čemer jim ne bo treba, kot je drugače "nava-da" pri ustvarjanju grafitov v urbanem okolju, v nočnih urah biti na preži pred policisti, saj lahko delajo povsem legitimno z dovoljenjem Mestne občine Ljubljana. Ustanoviteljica društva Helena Konda se je za grafitiranje oziroma zidne poslikave odločila predvsem zaradi polepšanja ljubljanskih ulic: "Grafiti in vsakovrstni napisi na praznih zidovih bodo tako ali tako vedno, zakaj ne bi bili potemtaka na pogled vsaj estetski in prijetni namesto vulgarni". Zbrala je nekaj mladih z vseh vetrov, ki se tako ali drugače ukvarjajo s tovrstnimi rečmi, in se na podlagi pogodbe z mestno občino Ljubljana najprej odpravili ustvarjat v podhod do Moderne galerije in nato tistega, ki vodi z Erjavčeve ulice do Rožne doline. Sodelujoči so risali vsak dan z razpršilci in barvami na občinski račun, prekrili so tudi kakšne žaljive ali vulgarne napise. Mimoidoči so se zelo različno odzvali na njihovo dejavnost: nekateri so jih nadrli, češ, kaj čakajo po zidovih, predvsem starejši so bili navdušeni, da kdo skrbi za lepši videz njihove okolice."¹¹⁴

Poleg grafitarskih akcij, kakršne se je lotilo omenjeno društvo v Ljubljani, najdemo pa jih tudi ob različnih priložnostih v Mariboru, Idriji itd., deluje zadnjih nekaj let po Sloveniji le za pest "pravih" grafitarjev (resnih, torej tistih, ki naredijo vsaj nekaj grafitov na mesec). Ti se do festivala drum'n'bass glasbe Breakbeatnik v ljubljanskih Križankah, kjer so skupaj poslikali nekaj gradbenih ograj, med sabo pravzaprav niso poznali.¹¹⁵

Tudi posamezniki sem in tja ustvarijo kaj tudi po naročilu, čeprav ne gre za kake velike zasluzke. Na razpolago dobijo prostor za ustvarjanje in plačajo razpršila: "Sam sem sicer z grafiti opremil dva gostinska lokala, po naročilu pa smo s kolegi poslikali neko ograjo ob tovarni, del podhoda in avtobus mestnega prometa."¹¹⁶

"Kot odziv na rasno nestrpnost so se Šl. 2001C v središču Ljubljane pojavili grafiti, ki pozivajo k večji rasni strpnosti. Gre za organizirano skupino posameznikov, ki si s pisanjem po zidovih in deljenjem letakov prizadevajo za zmanjšanje ksenofobije. Pojav napisov v času množičnih migracij je lahko opozarjanje na globalna vprašanja in sočasen poziv k reševanju."¹¹⁷

Grafitarji načelno odobravajo dovoljene grafitarske akcije: ni treba kupovati dragih razpršilcev, manj možnosti je, da bo grafit čez nekaj dni prebarvan, za ustvarjanje je na razpolago več časa. Toda prikrajšane so za nepogrešljivo sestavino: Uradno dovoljenje ne nadomesti užitka v adrenalinskih podvigih."¹¹⁸

1) *Receptija in vrednotenje*

"Tokrat mi je bilo naročeno, naj napišem kaj o grafith – o tistih sprva grozljivih, zadnje čase pa precej hecnih napisih, ki se vedno bolj pogosto pojavljajo po zidovih stavb, na obcestnih škarpah, včasih celo na spomenikih."¹¹⁹ Ne začnemo pri dnu. Še nižje. Dobesedno. Primerjava grafitov s straniščno poezijo pač pove svoje: "Večina grafitov v našem mestu še ne dosega ravni straniščne poezije, je pa med njimi nekaj prav duhovitih."¹²⁰ "Ko sem nekoč, recimo temu deset let nazaj, sedel na sekretu na avtobusni postaji v Ljubljani, sem si za čas praznjenja krajšal z branjem zapiskov zabeleženih na tamkajšnjih vratih in si zapomnil tegale: PLATI DVA DINARA, ZAJEBO SE GRDNO, HTEO SAM DA SÈREM, JA SAM PRDN'O, in se v tem trenutku spomnil na inflacijo herojev v sekretu neke črnogorske vojašnice: OVDE SE I NAJJAČI USRO. Vendar tokrat ne bo govora o tako imenovani straniščni poeziji, ki je bolj ali manj vezana na človekovo izločanje in njegove spolne potrebe, ampak o grafith, tistih, ki krasijo

¹¹⁴ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18–19.

¹¹⁵ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18–19.

¹¹⁶ J. Z. (=?) Grafitiranje ni vandalizem!, 11.

¹¹⁷ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 45.

¹¹⁸ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18–19.

¹¹⁹ Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, 15.

¹²⁰ Tadej Bratok, Nenevarni grafiti, 5.

ali pa onečaščajo (kakor o tem pač razmišljate) zidove, ograje, podvoze in podobna mesta v zagotovo vsakem urbanem središču v Sloveniji, pa vsaj tistem, ki prešteje čez 20.000 prebivalcev, blokovsko naselje, mlade, ki se združujejo v skupine znotraj širšega subkulturnega vzorca.¹²¹

Kakor je pljuvanje po tleh nespodobno, je neolikano pisanje po (tujih!) zidovih.¹²² "Grafiti vsekakor kažejo mestno kulturo ali subkulture, nedopustno pa je, kadar se na ta način žali ljudi ali institucije."¹²³ Ne le prizadeti,¹²⁴ tudi drugi omikani prebivalci mest in nekateri grafitarji sami obsojajo "mazaške akcije ... in vse drugo nekulturno početje po zidovih cerkva in stavb na javnih mestih."¹²⁵

Svojčas je bil v tem pogledu zelo na udaru nekdanji ljubljanski nadškof Rode. Nanje se je odzival oziroma (1997)¹²⁶ pa tudi kritično in boleče (1998).¹²⁷

Pisanja po stenah oziroma grafitiranja mnogi ne odobravajo. Zanje je to le ena od oblik primitivizma, kako huligani uničujejo kulturno in zgodovinsko dediščino.¹²⁸ Dejstvo je, da na nekaterih mestih v Ljubljani ljudem in stvarjem povzročajo škodo.¹²⁹ "Grafiti kot ilegalnega, anonimnega in predvsem minljivega izraza avtorjeve ustvarjalnosti in specifičnega načina za prenos določenega sporočila svetu veliko ljudi ne sprejema kot svojevrstne oblike ulične umetnosti, ampak le kot nepotreben vandalizem. Vendar je grafit vedno odsev obstoječega časa, pripadnosti neki neinstitucionalizirani, obrobni obliki kulture, ki na tak ali drugačen način pošilja sporočilo neposredno med ljudi."¹³⁰

m) *Grafiti pred zakonom*

Po izkušnjah so "dandanes naprednejše družbe tolerantnejše in prizanesljivejše do grafitov in njihovih avtorjev, zato le-ti s samimi grafiti ne kršijo več tako grobo družbenih norm, da bi jim bilo to po načelu, "prepovedano ne najslajše" še lahko v užitek. Pa vendarle, pisanje grafitov piscem brčkone še vedno požena adrenalin v žile. Čar je seveda tudi tistih strah, ki ga utegne imeti grafitar, strah, da ga bodo ujeli pri delu."¹³¹ Toda ameriški policisti grafitarje, ki jih dobijo

¹²¹ Igor K., Poanta je v flirtu ali pa v Kransterdamu, 15.

¹²² Prim. Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, 15.

¹²³ Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? 10: "To se pogosto dogaja na zidovih frančiškanske cerkve na Prešernovem trgu, a patrovi to ne moti. "Enkrat smo poklicali na občino in jim rekli: če vas grafiti na naši cerkvi motijo, jih počistite," je povedal pater Silvin in dodal, da je pred obiskom nekdanjega predsednika ZDA Billa Clintona, s sten izginilo vse. "Grafiti so pač ogledalo družbe, ki je enkrat bolj, drugič manj kulturna, "zaključuje pater."

¹²⁴ Božo Rustja (Tiskovni urad koprške škofije), Sramotilni napisi, v: Družina 46 (1997), št. 40, 2: "V koprski škofiji in v Cerkvi na Slovenskem smo zaskrbljeni nad vsako obliko nestrpnosti in nespodoštvom v družbi. V tej luči gledamo tudi na napise, ki so se pojavili na nekaterih sakralnih objektih v Kopru. Menimo, da so tudi odraz nestrpnosti, žaljenja in nespoštovanja do določenih oseb in od katoliške Cerkve kot ustanove, ki je navzoče v nekaterih javnih glasilih v Sloveniji. Z obžalovanjem ugotavljamo, da omenjeni pojavi niso v čast demokratični družbi in da mnoge vernike in ljudi dobre volje spominjajo na neprijetno obdobje preganjanja Cerkve v preteklosti."

¹²⁵ Franci Petrič, Dolej tako? v: Družina 47 (1998), 10.

¹²⁶ Franc Rode, Svobodni in pogumni (Pogovori), Ljubljana 2004, 42: *Kako gledate na grafiti, ki so naperjeni proti vam in smo jih v dneh najbolj vročih odzivov na vašo izjavo o nedopustnosti splava lahko prebrali na ljubljanskih zidovih?*

Kot na znamenje nekulture in vulgarnosti. Verjemite, da me to sploh ne prizadene. Ti ljudje so premajhni, da bi me mogli žaliti."

¹²⁷ Franc Rode, Svobodni in pogumni (Pogovori), Ljubljana 2004, 56: *"Večkrat omenjate, da se, ko obiskujete posamezne župnije, redno srečujete z izrazi pristne vernosti in krščanskega veselja - po drugi strani pa vsi ti napisi po cerkvenih stenah ... Je po Vašem slovenski narod v svojem jedru zdrav, predvsem moralno zdrav (tako pisanje žaljivk po zidovih je navsezadnje vsaj kaznivo dejanje), ali pa razmišljate v smislu Abrahamovega pogajanja z Bogom: "Če je deset pravičnih, bom temu ljudstvu prizanesel ...?"*

Kar zadeva mazače, ki pišejo žaljiva gesla po cerkvenih stavbah - o njih ne kaže izgubljeni besed. Ti ljudje so k sreči redke izjeme. Recimo, da je to najbolj zavržen, najbolj nizkoten, podel in nekulturel del naroda. Tudi najbolj sramotno strahopeten, saj si ne upa pokazati svojega hlapčevskega obraza. Zavetje teh ljudi je noč in preverjeno varna samota. Tu se ti bedni ljudje brez obraza jalovo izživljajo in v tem uživajo. Bog jim pomagaj."

¹²⁸ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu... (Grafiti - lepšanje ali onečaščenje zidov), v: Gorenjski glas ((Odpri strani; Gorenjska), 22. avgusta 1997, 16-17.

¹²⁹ Milan Grm, Sizifov boj z grafitarji, Ljubljana 3, (1998), št. 11-12, 25.

¹³⁰ Jerneja Zuran, Zid ne izbere grafitarja, 18-19.

¹³¹ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

pri delu, še vedno zelo strogo prijemljejo: "vklepajo jih v lisice, zapirajo, tepejo in na splošno obravnavajo kot hudodelce. Za uničevanje in preprečevanje grafitov na javnih mestih porabijo na milijarde dolarjev letno."¹³²

Sedanja ljubljanska županja je velikodušna: "Z grafiti dajejo mladi mestu izrazit in prepoznaven videz ter svoj pečat."¹³³ Toda tudi slovenska oblast je sprva gledala na grafito kot na pojav, ki presega meje vsake tolerantnosti. Grafiti, ki so bili eksplicitno politični in izzivalni in žalili socialistično moralo, so izginjali čez noč. Izsledeni grafitarji so bili "vztrajno preganjani osumljenci iz policijskih dosjejev, izpostavljeni budnemu nadzoru in nenapovedanim obiskom".¹³⁴ V Grafitarska afera zaradi kljukastih križev v začetku osemdesetih let v Ljubljani povzročila pravo "medijsko gorjo proti tovrstnemu izražanju na steno."¹³⁵

Tudi pozneje so se številni slovenski grafitarji med opravljanjem svoje dejavnosti že soočili z "roko pravice". Višina denarne kazni je odvisna od velikosti in lokacije grafita. Najbolj nezaželeno je okraševanje javnih spomenikov in zgradb, to se lahko kaznuje celo z zaporno kaznijo. Še vedno je v veljavi zakon o prekrških zoper javni red in mir iz leta 1974. Po njem je po fasadah zgradb prepovedano "pisati in risati nespodobne in neprimerne napise, izreke in podobno, kar žali javno moralo, narodno ali politično zavest občanov". Odločitev, kdaj je napis žaljiv, je v rokah lastnikov popisane površine, razen kadar gre hkrati tudi za poškodbo kulturne dediščine. Tak primer so bili kljukasti križi na uličnih svetilkah v Tivoliju, saj jih je policija obravnavala kot vandalizem, torej kot kaznivo dejanje in ne kot prekršek, kar sicer pisanje grafitov je. Kaznivo dejanje postanejo takrat, ko lastnik zgradbe na policiji prijavi poškodovanje tuje lastnine.¹³⁶

Ščasoma je začelo prevladovati prepričanje, da je boj proti grafitarjem jalov, čeravno gre pri nekaterih primerih za kazniva dejanja poškodovanja tuje stvari.¹³⁷ Ukrepi proti tistim, ki delajo na črno, so se precej ublažili. Če policist preseneti grafitarja, ga navadno le opozori in ga že redko denarno kaznuje. Na kriminalističnem oddelku celo pravijo, da so slikoviti grafiti na dolgočasnih zidovih prijetni za pogled in podpirajo zamisel o poslikavah javnih prostorov.¹³⁸ Ali so policisti torej zaven iz solidarnosti, ko člani Kluba · Ljubljanski grafiti legalno poslikavajo javne površine v mestu? Policijska uprava Ljubljana je izdala zloženko Vandalizem, kamor šteje tudi pisanje grafitov na fasade in spomenike, vendar s pridržkom, da so grafiti v primeru "umetniških stvaritev" le del kulturne podobe posameznih mest v Sloveniji in tujini. "Zato v teh primerih ne moremo govoriti o vandalizmu ali naklepnem izvrševanju kaznivih ravnanj." Toda manjka oprijemljiva definicija o kriteriju, kaj je umetnost in kaj vandalizem. Tako so po izkušnjah grafitarjev s policijo, enkrat njihova dejanja sankcionirana (sodniki za prekrške), drugič ne.¹³⁹ Nekajkrat so nas že presenetili. Enkrat sem že dobil sodnika za prekrške in kazen 10 tisoč tolarjev, sicer pa smo jo kar poceni odnesli. Sicer pa kar vestno nadzorujejo teren. Tudi takrat, ko smo imeli uradno dovoljenje za poslikavo podhoda, so nas pošteno preverili...¹⁴⁰ Navedena pričevanja o izkušnjah s policijo si torej nasprotujejo.

Četudi je "pisanje grafitov nespodbitno estetska praksa, pa ga država vseeno obravnava kot prekršek. A pri grafitih ne kaznujejo estetske prakse, temveč "poškodovanje tuje stvari".¹⁴¹

¹³² Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18–19.

¹³³ Izjava sedanje ljubljanske županje Danice Simšič. Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? v: *Žurnal*, 20. februar 2004, 10.

¹³⁴ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 43.

¹³⁵ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16–17.

¹³⁶ Maja Novak, Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume, 44.

¹³⁷ Milan Grm, Sizifov boj z grafitarji, 25.

¹³⁸ Jerneja Žuran, Zid ne izbere grafitarja, 18–19.

¹³⁹ Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? 10.

¹⁴⁰ J. Z. (=?) Grafitiranje ni vandalizem!, 11.

¹⁴¹ Rastko Močnik, Multikulti in represija, v: *Mladina* letnik ali št. 34?, (2000), 21. 8. 2000, 29.

Primer: "Kršitelj je povzročal škodo in kalil red in mir tako, da je okoli 20. ure razgrajal po vasi, brcal in razmetaval kontejnerje, risal po fasadah hiš in grozil vsem, ki so si ga upali opozarjati na početje in škodo, ki jo dela."¹⁴²

Za čiščenje grafitov ima mestna občina Ljubljana sklenjeno pogodbo s Komunalnim podjetjem Ljubljana in javno razsvetljavo, ki po njenem nalogu približno enkrat letno očisti podhode in nabrežje Ljubljanič. Kljub temu ob njej redno pojavlja kakšen bolj ali manj okusen grafit. "Trenutna zmagovalka s parolami na Tromostovju, je zagotovo SAF (Social Anarhistična Federacija), ki se je razpisala tudi po drugih bolj izpostavljenih mestih v centru in za Bežigradom. Eden stanovančev bloka na Topniški, prav tako popisane, je bil zelo razburjen: "Naj grafit zbršite tisti, ki ga je nakracal, ne pa da moramo mi tuje grehe plačevati z lastnim denarjem!" Vendar pa lahko policija po 12. členu Zakona o prekrških zoper javni mir in red lastnika ali najemnika, ki ne poskrbi za odstranitev nespodobnih ali neprimernih napisov, kaznuje s kaznijo do 60 tisoč tolarjev, medtem ko je za pisanje besedil, ki žalijo javno moralno ali narodno zavest občanov, zagrožena zaporna kazen do 60 dni ali denarna kazen 120 tisoč tolarjev."¹⁴³

Slikopleskarji za prepleškanje enega do dveh kvadratnih metrov zidu zaračunajo od 10 tisoč do 20 tisoč tolarjev (prevoz, urna postavka od dva tisoč do 3.500 tolarjev in stroški za material). Mestna občina Ljubljana letno financira barvanje sten in subvencionira nakup barv za risanje grafitov po izbranih površinah, prav tako tudi enobarvno pleskanje podhodov, občasno pa tudi čiščenje nabrežja Ljubljanič. Kakor koli pogledamo: ali sami naročimo čiščenje ali to uredi mestna občina, gre denar iz našega žepa, lahko pa grafite vzamemo za del našega okolja in se z njimi sprijaznimo. ... Ponavadi grafit sam po sebi nikogar pretirano ne moti, dokler se ne pojavi na zunanjih zidovih njegova bloka. Po informacijah inšpektorata ljubljanske mestne občine so namreč za čiščenje grafitov odgovorni lastniki teh površin, medtem ko je mestna občina Ljubljana odgovorna zgolj za čiščenje javnih površin (pločniki, ceste, nabrežje Ljubljanič), a roko na srce, pretirane skrbi za čiste zidove s strani občine ni videti.¹⁴⁴

Na Gorenjskem si takole podajajo grafitno žogico: "Grafitarji, še vedno imate dovolj možnosti za varno grafitiranje, prostora je za vse dovolj. Pozanimajte se le, če so lastniki stavbe razumevali do grafitov oziroma, tako kot je napisal Miha, za to uporabljajte le javne površine: DRŽAVA IMA DENAR ZA ČIŠČENJE". Nekdo je pripisal: AMPAK GA JE PONUCALA ZA DRUGE STVARI. ZATO JE DOLGO TRAJANJE VAŠEGA GRAFITA ZAGOTOVLJENO."¹⁴⁵

4. Grafiti na vasi

Ob primeru iz socialistične preteklosti se lahko zamislimo, ali se oblast in politika tudi danes kdaj pa kdaj ne polastita subkulture za svoje cilje: "Ob tem si ne morem kaj, da se ne bi spomnil neke nočne napisne akcije na gorenjskem jugu. Bilo je v Zireh (1978), pred glasovanjem za šolski samoprispevek. "ZA SOLO NIČ, V ŠOLI JE HUDIČ! je bilo eno od številnih dokaj "izvirnih" gesel, ki so pozivala k glasovanju proti šoli. Ko so šli Žirovci zjutraj na šiht in v šolo, je bilo vse popisano, po zidovih in po cesti. Kolikor vem, ni bilo javnosti nikoli razkrita, kdo so bili storilci. Inšpektor, ki je zadevo raziskoval, je bil upokojen, preden ji je prišel do dna. Če ji je sploh hotel priti; govorilo se je, da so sledi izgubile v "rdečih" krogih. Danes, ex post, je jasno, da se drugje tudi niso mogle. Avtorji akcije viška svinčenih let namreč niso pozivali proti samoprispevku nasploh, hoteli so le, da bi bil za druge namene. "Ne za šolo, da za Partizani!" Ne za prosvete-

¹⁴² (ita), Policisti v drugo ujeli nasilnega domačina, v: Idrijske novice, letnika ni (2004) št. 62, 15.

¹⁴³ Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? 10.

¹⁴⁴ Jana Zupančič, Umazani zidovi ali umetnost? 10.

¹⁴⁵ Igor K., Kdor piše po zidu, bo že vidu..., 16-17.

to in kulturo, da za zabavo in šport ...

Kakor koli že grafiti so protestniško navdahnjena paraliterarna zvrst. Subkultura. Danes že kar priznana kultura. Vsaj za tistega, ki se pelje mimo. Komur počekajo novo fasado, jih občuti drugače. Zato pozivamo avtorje, da se izražajo samo na javnih površinah. Država ima denar, jih bo že očistila in prebelila. Za nove grafite.¹⁴⁶

Grafiti na domačiji Vinka Hameršaka, Čagona, Slovenske Gorice

"Grafiti da ali ne? Zakaj je kracanje po zidu nekomu potreba? Naj mala doma po svoji sobi, če že hoče?"¹⁴⁷ Vinko Hameršak iz Slovenskih Goric je to počel. Njegovo delo je – žal da šele po smrti – odkrila pri svojem terenskem delu¹⁴⁸ Betka Ajtnik iz Maribora in odločilno prispevala k temu razdelku, za kar se ji tudi na tem mestu iskreno zahvaljujem.

a) *Kdo je bil Vinko Hameršak?*

Rojen je bil 16. 7. 1917 pri Sv. Antonu v Slovenskih Goricah in umrl 22. 3. 2000 v Čagoni v Slovenskih Goricah. Tja se je priselil po poroki z Mimiko (Marijo) Cuček, ki je bila služila pri zakoncih Antona in Frančiške Šuen. Na njuno kmetijo je prišla, stara 13 let. Zakonca Anton in Frančiška Šuen nista imela otrok, zato sta kmetijo prepustila njuni mladi moči. Leta 1946 se je poročila z Vinkom Hameršakom. Imela sta šest otrok. Leta 1947 se je rodil prvi sin Ivan. Tega leta je umrl Anton Šuen. Po smrti Frančiške Šuen leta 1953 sta postala lastnika kmetije.

Hiša sicer nima več slamnate strehe. Vendar bi bila vredna pozornosti spomeniškega varstva, saj je znotraj njena prostorska ureditev tipična za nekdanje domačije. Ohranjena je še črna kuhinja. Enako vredna pa je njena zunanost, saj so njene stene na gosto popisane z avtorskimi grafiti. Treba bi jih bilo zaščititi, saj gre za unikum, ki mu daleč naokoli ni para.

Vinko Hameršak je bil po poklicu izučeni zidar in ljudje ga ocenjujejo, da je bil širokega obzorja. Sodeloval je pri orlovski organizaciji. Ob prihodu okupatorja na Sv. Anton je s prijateljem iz vaše knjižnice reševal slovenske knjige. Glede na to, da prihaja iz severovzhodnega konca Slovenije, je presenetljivo, kako je nanese, da je pristal v 5. prekomorski brigadi, o čemer priča njegovo ime v njenem Abecednem seznamu preživelih borcev in bork.¹⁴⁹ Od leta 1947–1951 je bil

¹⁴⁶ Miha Naglič, Ko je zid papir, nastanejo grafiti, 16.

¹⁴⁷ Igor K., Poanta je v flirtu ali pa v Kransterdamu, 15.

¹⁴⁸ Na pobudo podpisane za zbirko Glasovi zbira gradivo za knjigo slovenskih folklornih pripovedi iz Slovenskih Goric.

¹⁴⁹ Hameršak, Vinko, b. Čagona 30, p. Cerkvenjak (Lenart v Slovenskih goricah), v: Abecedni seznam preživelih borcev in bork 5. prekomorske brigade, Nova Gorica 1969, 22 (priloga h knjigi: "5. prekomorska brigada Ivana Turšiča-Iztoka". Nova Gorica 1969, Seznam sestavi Albert Klun.

tajnik današnje občine Cerkevnik (nekdanji Sv. Anton). Leta 1952 je bil, kot kaže pismo ženi Mariji, vpoklican na orožne vaje, kjer je zbolel. Trakove žalnih vencev (kron) je, predvsem za domačine, opremil z besedili. Sodeloval je v dramski skupini Divji lovec. Svoje kritične in iskrive misli je zapisoval na koščke papirjev, ki jih je imel pri roki in nazadnje kar na pročelje svoje hiše. S svojim humorjem je razveseljeval sovaščane na prireditvah, za kar mu je krajevna skupnost Cerkevnik leta 1986¹⁵⁰ in 1988¹⁵¹ dodelila priznanje, ki njegovim domačim po njegovi smrti veliko pomeni. Iz ohranjenega prepisa lovskih pravil se da sklepati, da je bil tudi član lovske družine v svojem kraju.

Iz vsega tega kakor tudi iz slikovitega že omenjenega pisma se vidi Hamersakova nadarjenost za besedno izražanje, da pa je res imel umetniško žilico, dokazuje tudi to, da se je v Avstriji, kjer je bil zaposlen, popravil stare kapelice in se sploh ukvarjal z bolj zahtevnimi, umetelnimi zidarskimi opravili. Kaj je vplivalo na to, da je Vinko Hamersak prevzel vlogo vaškega šalivca in družbenega kritika, ni mogoče več zvedeti neposredno iz njegovih ust. Vendar to potrjujejo fotografije, vsaj tista, ko se z mopedom z eno nogo v zraku pelje po vaški poti. Da vozilo ne miruje, dokazuje oblak dima, ki pulja iz vozila.

b) *Sentence in aforizmi*

Rad je pisal šale in satiro¹⁵² v obliki kratkih sentenc, aforizmov, ki so ohranjeni na listkih najrazličnejšega izvira na njihovi sprednji ali zadnji strani. To so računi iz trgovine, v nemščini pisani obrazci, prejete dopisnice, celo na eni strani še sprejemljiv za pisanje staniol papir, kuverte ene od bank iz Maribora in drugo iz Graza, vabilo "na vroče poletno žrebanje" rožnate barve, košček papirja, iztrgan iz nekega črtnega zvezka, modro zadnja stran modro-rumenega vabila za poletne počitnice v Moravskih Toplicah, specifikacija iz zavitka o orehovitih rogljičkih, pekarni Šijanec, kdo ve od kod, koledar v nemščini iz leta 1984, obvestilo občine Lenart o uveljavljanju pravice o statusu borca iz leta 1986 in ostanek koledarja iz istega leta, vabilo krajanom Čagone na zbor krajanov leta 1988, "Verkausangebote" iz decembra 1991, na ostanek koledarja novembra in decembra iz leta 1994, del papirnatega škričljaja, na odstrižen konček nekega časopisa, prav tako del zavijalnega papirja ob božično-novoletnih praznikih, na napotek za jemanje nekega zdravila, potrdilo ene od avstrijskih bank iz leta 1995. Za druge vrste papirja ni mogoče ugotoviti, kaj je bil njegov prvotni namen. Hamersak ni dopisoval letnic svojem pisanju, zato so zelo dobrodošle tiste na podlagi, kamor je kaj zapisal. Tako je pomembna prva prepoznavna, ker dokazuje, da je s tem začel vsaj leta 1970, če ne že prej, kot kaže poštni žig na kuverti iz leta 1970 in glede na enako znamko na drugi prav tako nekako iz istega časa. Da je pisal tako rekoč do zadnjega, kakor dokazuje vabilo na občni zbor upokojencev leta 1999.

Zanesljivo so bili časi, ko je bilo treba varčevati, zato se ni čuditi, da najdemo njegove kratke kritične in šaljive utrinke o življenju in svetu zapisane najbrž

¹⁵⁰ Na listni piše: Krajevna skupnost podeljuje PRIZNANJE za sodelovanje na paradi kmečkih del in običajev Štov. Vinko Hamersak, st.Č na 24. krajevnom prazniku Krajevne skupnosti Cerkevnik 14. 7. 1986. Podpisana sta predsednik skupščine (nečitljivo) in predsednik sveta skupščine (nečitljivo). V sredi je žig krajevne skupnosti.

na tem, kar je bilo tisti hip najhitreje pri roki. Toda pozneje menda ni bilo več treba gledati na vsak drobiž, toda avtor je še zmeraj varčeval s papirjem. Ali pa ni pripisoval svojemu ustvarjanju nobenega pomena. Morda ga je prehitel čas, da svojih zapiskov ni uredil bolj pregledno, vsečno njegovemu jazu.

V rokopisu je ohranjenih čez 120 enot, 115 jih je prepisanih, medtem ko jih okrog 10 ni mogoče prebrati.¹⁵³

- Med vsemi slovenskimi upokojenimi delavci – ima človeka dostojno življenje Drnovškov pes.
- Recept dolgega življenja: »Ne jej svinjskega mesa, pij samo staro vino in občuduj mlade ženske!«
- Glede občin: dvignimo gospodarstvo- delavca.
- Ne bom poslušal teh floskul ki jih komunisti trosijo.
- Dovolj nam je vseh floskul v imenu Boga in hudiča.
- Med vsemi slovenskimi upokojenimi delavci – ima edino človek dostojno življenje .
- Ali je absurd- če se vroč moški opeče ko se poroči z hladno žensko.
- Preljubi sv. Lenart kako si ti lep (slep) maš majčkeno faro – pa sedem občin (revščin) češ met.
- Slovenec je najbolj srečen in vesel ko sosedu krava crkne.
- Na hrvaškem so kune zamenjale dinarje – zdaj jim manjka samo še Ante Pavelič.
- Človek se je nekoč dvignil na zadnje noge – ter ostal v tem položaju.
- Novi sad – novi sod.
- Liberalci sokoli zdravo, klerikalci živijo, orli Bog živi.
- Pri Andraži baba prodajala kravo.
- Ogenj je moški simbol, voda pa ženski.
- Zjutraj za veselje- zvečer pa za zdravje- seks- je rekla potem pač bom oboje obdržala (ženska pri zdravniku)
- Ja sam dženeral po činu zato vas vse šaljem u materinu.
- Napišem samo to kar je v zdajšnjem gnezdu naprej pa ne mislim.
- Kaj je vrsta polopic (slovenski komunist). Kaj je goveji samec –komunistični bik. Kaj je Slovenija – popolna komunistična oaza v srcu Evrope.
- Kardiolog – venec srce, ginekolog – za venec pizdo.
- Z druge strani pogledjte dragi upokojenci kako bogata je Slovenija – imamo 5 pesjih hotelov – in kdo ima najbolj človeka dostojno življenje.
- Ris in gospodar sta malo vredna če nista močna.
- Naša Slovenija ni socialistična Republika pač pa socialno problematična.
- Vse so ble poštene, dokler ni padla noč, a v temi pa nobena ni zvala na pomoč.
- Tega niti Bog ne dela, da bi koga na silo vlekel v nebesa.
- Ni ga mogla zadeti možganska kap- ker v buči nič ni blo.
- Bog je dal zato zobe – da jezik v jasnih ostane.
- Zdravnik ni več mogel reči ženi jajčke na oko.
- Kaj se grejo v parlamentu toti osli- tote nove občine so ciganski posli.
- V komunizmu ljudje niso izgubljali samo vere ampak tudi svojo podobo.
- Svoji ženi sem povedal takšno šalo da sva kar iz postelje padla.
- Srbija, ponosen Balkaski berač.
- Ali lahko ženska napravi moškega za milijonarja?

¹⁵¹ Na listni piše: Krajevna skupnost podeljuje PRIZNANJE za sodelovanje na paradi kmečkih del in običajev *Švinko Hameršak* na 24. krajevnem prazniku Krajeвне skupnosti Cerkvenjak. Cerkvenjak 17. 7. 1988. Podpisana sta predsednik skupščine (nečitljivo) in predsednik sveta skupščine (nečitljivo). V sredi je žig krajeвне skupnosti.

¹⁵² Vendar daljši članki te vrste niso ohranjeni, vsaj meni v roke niso prišli.

¹⁵³ Besedilca je na čisto prepisala Betka Ajtnik, za kar se ji v svojem in v imenu domačih iskreno zahvaljujem.

- Ko sem majhen bil mi je mama vsak večer umila obraz da je sploh vidla če sem jaz.
- V Balkanski krčmi nikoli ne pije tisti ,ki plača.
- Slobo – Ker bos boš hodil slej ko prej, vseh cest si s tmi ne posej.
- Za tele se pravdajo pa kravo zapravdajo.
- Rdeče številke v podjetjih imajo zvezo z bivšimi rdečimi.
- Pri nas prilajajo na visoke položaje samo največji bedaki.
- Kljub temu da smo monarhijo že davno odpravili, imamo še množico kronanih oslov.
- Smo kot osel ki je vodo nosil in od žeje crknil.
- Škof blagoslavlja zvon Bog naj ga blagoslovi.
- Zakaj gre pri nas vse narobe – veš zato ker je nekaterim tako prav.
- Ko bo ljudstvo zahtevalo svoje bo vse hudiči vzeli!
- Pustite nam vsaj lajati če že živimo kot psi.
- Ljudje so kot otroci – šele ko so lačni se zbude.
- Zlati pšenični klas na znaku doslej spoštovane SLS se je s trenutkom podpisa enakovredne koalicijske pogodbe z LDS spremenil v zelenkastorumen figov list. Kar je storila SLS je primer = biti oženjen tri mesece s pošteno žensko = in brez slovesa oditi največji kurbi.
- Človek je hkrati sramoter in ponos narave.
- Soba brez knjig je podoba telesa brez obraza.
- Nasmeh je najelegantnejši čas da se moškemu pokaže zobe.
- Dudek si kupil cipele.Regica, bolje da bi kupil novi šesir onda bi hulek gledal gore.
- Pijte samo še žganje, tega jetra ne vidijo.
- Najprej ti slečejo hlače, potem ti pa rečejo , zategni še pas.
- V demokraciji so hudiči raznobarni.
- Eva , dobiva se ob 8 uri nočoj pod jablano- prvi grafit človeštva.
- Spoštujte ženo saj je tudi vaša mati bila.
- Lahko Vatikanu – imajo samo enega papeža.
- Gospod doktor , tista maža mi zlo pomaga – sem žago mazal.
- Želodec gleda ven pri glavi.
- Kot otrok smo rekli domovina mislim nate in na neosvobojene brate – danes domovina mislim nate in na komunistov poklane brate.
- Oče naš utrdi nas v veri – da ne bomo po komunistih smrdeli.
- Čug povožo bika – tega železničarja je škoda.
- Gospod bik se lahko peljem z vami v Lenart.
- Kdor ne ljubi vinca in deklet – ostane trotl do konca svojih let.
- Gospod tu je stolek da te se lahko gor hitili .
- Šele ko ni hotel plačati sem vedla da me je posillil.
- Dragi mož ostani v ječi zunaj se je vse strašno podražilo.
- Že pol ure poljubljaš travo jaz pa te čakam .
- Ko bom vrgla na klobuk dinar lahko prideš gor – vrže dinar – čaka pol ure on še dinar vedno išče.
- Mož spolno opeša, zdravnik ženi – poskusite z jajčki na oko – pride nazaj - nič ni , bolj vlečem ne dobim jih na oko.
- Več so vredni tisti ljudje, ki ljudi nasmejijo kot vsi zdravniki.
- Zene bodite pokorne in podložne svojim. Glejte ono ženo , 12 otrok je imela in ponovno je pristopila in ponovno je..... še ena dušo za nebesa.
- Kaj je goveji samec ? Komunistični bik. Kaj je vrsta pol opice – slovenski komunist.
- Človek je najpopolnejšo bitje na zemlji – ali žalostno je da ga lahko naredi vsak bedak.
- Župnik – mežnar – pepelnica. Mežnar je pozaba govorjenje v starih hlačah – pa pravi , tak naj bo kak v hlačah piše. Župnik, si butl bija , boš butl osta.
- Zdravnik – dokončna ciroza jeter – pa dajte neko vraštvo - naj bo dvakrat blatna kopel , da se privadiš na zemljo.

- Upustil svinje – jem ribe , staro vino – opazujem mlade ženske.
- Ko se je povsod končala hladna vojna se je pri nas pričela partikracija. Tako imamo sedaj partikracijo – potem pride kastracija , zatem še lustracija in končno demokracija.
- Vedno je govorila da se bo vrgla pod vlak – obljubo držala delno, se vrgla pod strojevodjo.
- Ljubezen je bolezen radi katere je treba v posteljo.
- Ti kaj je to idiot , je to kakšna žival? Ne to so ljudje takšni kot ti in jaz..
- Peter se nekaj pritožuje čez mene. Hvaležen mi lahko je, če mene ne blo bi ne imel tistih treh otrok.
- Kaj sta največja stimulacija za sedemdesetletnike. 75 let stara žena me vpraša če bi se dalo kje dobiti 5 litersko flašo da nese možu vodo možko domov.
- Lahko me pobožáš tudi tam , a to je pa tisto kar mi pravijo kolegi?
- Ali se lahko sedeži spremenijo v ležišče?
- Žena hoče vse boljše kot sosed. Mož:Kaj boš pa rekla žena sedaj- sosed je nagnal ženo in sedaj ima 25 let mlajšo.
- Vsi sosedje se čudimo – stene so tanke – ko se vidva spreta da se vedno sme- jati – vržem krožnik jaz – se pogodim jaz ne on.
- S sosedo sma varala mojo ženo – bedak in to praviš javno - sosedja je pomila posodo - in sma rekla da sem jo jaz.
- Tja – kam vrag ne more osebno – tja pošlje vino.
- Pijače jemlje denar iz žepa in pamet iz glave.
- Ko je vina polna glava – marsikaj iz srca priplava.
- Tudi ljubezen je večinoma odvisna od pristojnega organa.
- Idealen par – slepa žena – gluhi mož.
- Država je kot ženska - velikokrat obljubi malokrat da.
- Govori politikov so najprepričljivi ko jim teče voda v grlo.
- Katera kača je zapeljala Evo – Adamov gad .
- V vinu je resnica- zato je na radio in televiziji piti alkohol – vino – strogo pre- povedano.
- Staro vino – mlade žene – to še starega deda gene.
- Veste z denarjem in ženskami so vedno težave.
- Ne vem – zakaj nekateri vztrajno iščejo dlake v jajcih – ko pa je dosti lažje najti jajce v dlakah.
- Veliko žensk sanjani o ljubezni na prvi pogled, še več moških pa o ljubezni na prvi otip.
- Kmalu bomo uresničili idealno državo – brez vojakov – brez denarja in še in še.
- Današnja moda – zgoraj brez , spodaj brez in denarnica brez.
- Tako napredujemo, da ne vemo kje smo.
- Mnogi mislijo da bomo iz težav tako lahko izšli – kot smo vanje zabredli.
- Pa kaj nam fali, bosí, obriti smo vsi še dosti bolj lepo kak nekda smo bili.
- Škoda : svetla bodočnost nam vedno bolj beži.
- Po treh mesecih poroke – rodila – si pa rekla da še z nobenim nisi bila v postelji – je res toda za drugod pa nisem rekla
- Gospod ali boste res brez bika naredili naší Liski tele – ja in celo kako barvo želite – potem pa naredite takšno da bo imelo očala kot vi.
- Gospod sodnik, to je tisti ki je vdrl v naše stanovanje in vse vzel – mene celo trikrat.
- Kadar srce najde si srce v dvoje vedno lepše je.
- Ko sem pomislil na tebe sem takoj skočil iz postelje in šel v tvojo sobo – žena - meni se je dogodilo isto samo jaz nisem mogla pobegniti ker je bil on na meni.
- Borčevska : Veste v borbi sem se spretno skrival – da v svobodi bi užival.
- Tako se prijatelja na muho ne dobila , oba življenje ohranila.
- Naše novo komunistično gibanje je ugotovilo, da je treba vse fašistične poba- line ki so se polastili oblasti v Hrvaškem in Sloveniji treba takoj pregnati – ker so krivi za razpad Jugoslavije.

c) *Grafiti*

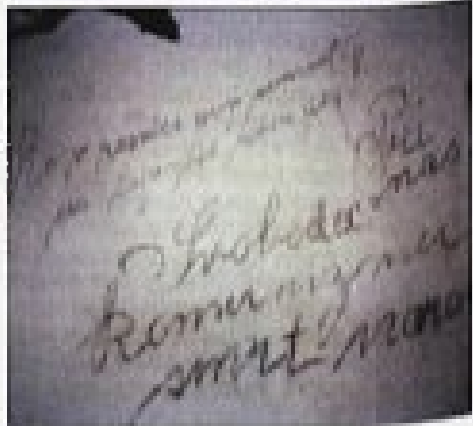
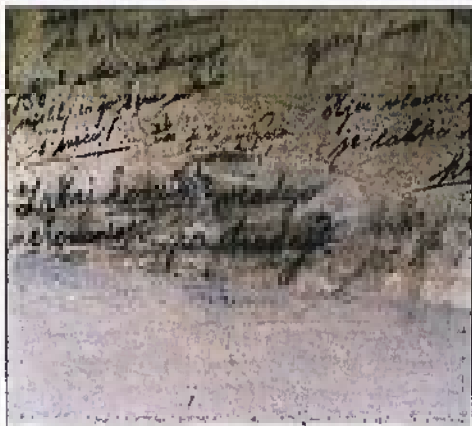
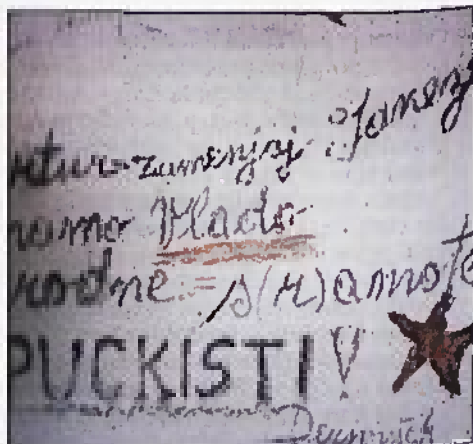
EVA, DOBIVA SE OB 8H.

POD JABLANO!

Prvi grafiti človeštva.

Tako je zapisal Vinko Hameršak na odstrižen kos papirja, vendar ni znano kdaj in zakaj. Vsekakor priča o tem, kako je njegova misel kar naprej tuhtala in premlevala. Zapis je pomemben tudi zato, ker dokazuje, da je avtor poznal pojem grafita in od tod ni bilo daleč do njegove odločitve, da bo kar stene domače hiše uporabil za materialno podlago svojega ustvarjanja. Zdi se, da le ni storil zato, ker bi /z/manjkalo papirja, ampak zavestno, iz navdušenja nad grafiti. Kljub temu da je z njimi "okrasil" domačo hišo, je v tem še vedno nekaj izzivalnega, sploh za vaško okolje in ravno s tega vidika so to še vedno grafiti v sodobnem pomenu besede. Je to delal pri belem dnevu ali ponoči? Kot vemo iz poprejšnjih razdelkov, to vprašanje sodi k izvirni naravi grafitov.

S sten Hameršakove domačije je evidentiranih natanko 60 grafitov. Če je kateri izpuščen, je po nesreči ali ker se ga ni dalo (več) prebrati. Zapisani so z zidarskim svinčnikom.

Graffiti na domačiji Vinka Hamerščaka, Čagona 30

- Tudi plešča se da skalpirati.
- Kjer vlada neumnost je lahko vsak šoštar kralj.
- Tujega nočemo, ker nam več ne dajo. Preslabo vračamo
- Pametni ne more nikoli toliko posoditi, kot je zmožen neumen napraviti.
- Kdor prosi, da je žejen, laže, voda nam kar naprej teče v grlo.
- Pravica ima zvezane oči, pri nas pa še zvezane roke.
- V naši državi se spleča sejati samo še konopljo.
- Proizvodnjo neumnosti popolnoma obvladamo z domačo tehnologijo.
- Tudi visoke slave lahko imajo nizko ceno.
- Odgovornost smo si tako razdelili, da je ni nič ostalo.
- Napredek je očiten, včasih smo imeli skupnega sovražnika, zdaj imamo vsak svojega.
- Nekdaj je bila previdnost mati modrosti. Danes je mati umazanih poslov.
- Delamo za lepši jutri, plačujemo za lepši včeraj.
- Jutri bo bolje, toda danes bo trajal zelo dolgo.
- Človek je naše največje bogastvo, kmalu bo tudi edino.
- Sledi izvoz politikov in birokratov.
- V upokojencih je naša preteklost, v dolgovih naša prihodnost.
- Prve volitve po komunističnem sistemu je izvedel Adam (kandidatka Eva).
- Leta 2000 pridemo na zeleno vejo????
- Vrste so zaščitni znak socializma, lepo je stati v vrsti in čakati?
- Če danes nimaš 5 milijonov ali 1000 mark, ti še stati ne sme.
- Tovariši, ki odhajajo, bi morali marsikaj vrniti.
- Včasih smo bili pijani od zmag, danes smo trezni od porazov.
- Ne ve se kdo pije, kdo plača, vse bolj čutimo, kdo zapitek vrača. (delavec)
- Izvoz za vsako ceno, vendar izvažamo pod ceno.
- Ali so naše pokojnine za upokojence ali za pokojnike?
- Varčujte dokler kaj imate, ne pa obratno, kot naši gospodarstveniki.
- Cerkev smo ločili od države, ker hoče imeti cerkev svoje bogove.
- Ko so obljubljali svetlo prihodnost, nisem mislil, da jo bomo iskali s svečo.
- Medvede imamo zaščitene, kaj pa ljudi?
- Ladje imamo zavarovane, a potaplja se država.
- Gorje narodu, kjer imajo neodgovorni fanatiki prvo besedo. Za seboj nimajo nikogar, ki bi imel drugo.
- Kdor mlati prazno slamo, mora uvažati zrnje.
- Pralni stroj sovjetske izdelave (pere in tudi obeša) zamenjam za Goli otok.
- Naši federaciji bo potrebno zamenjati fedre.
- Kako lepo je, da so si sosedje dobri – oh kako težko je to, da so si otroci podobni.
- Delo, ki ustvarja novega človeka je tudi meni všeč.
- Daljše prste imaš, bliže si lepši prihodnosti.
- Mlatite prazno slamo, nam pa mečete pleve v oči.
- Lokalni meni: Pred volitvami golaž, po volitvah godlja.
- Resnico govoriti je prepovedano, goljufati na veliko dovoljeno.
- Zakaj podgane zapuščajo potapljačo ladjo?
- Tudi naš dinar napreduje, vsak dan je manj vreden.
- Tudi brez ure vemo koliko je ura.
- Vidite, kam so nas pripeljali pametni.
- Bogovi so najprej sebi ustvarili brado, sedaj smo mi na vrsti za dolge nosove.
- Upokojenci, zelo poceni lahko dobite navodilo o zategovanju pasu.
- V brezrazredni družbi najboljše živijo buržuji.
- Zakaj se plačuje alimentacija samo za eno vrsto napak.
- Pošljimo jih k vragu, dokler še jemlje.
- Ko piješ vodo, se spomni na one, ki so kopali vodnjak.
- V starih časih smo rekli, v potu svojega obraza boš jedel kruh- je tudi danes

tako-ne-zaradi tega smo tu.

- Kdor trdi da nima svobode, bo kmalu zaprt.
- Ne nečistuj, a le samo v službi in več boš vreden v naši družbi.
- S tem, kar se pošteno zasluži, lahko samo lopov preživi.
- Šah po jugoslovansko »igra s kmeti«.
- Ljubite in spoštujte ženo svojega bližnjega, če že ne ljubite in spoštujete svoje.
- Ne glejte žensk z lačnimi očmi, lahko dobite apetit.
- Partija ne bo sestopila, ampak počepnila.
- Velika oslarija pride na dan, ko stakne več oslov glave skupaj.
- Naša partija je nezmotljiva, ona ni nikoli kriva.

Zapisala : Elizabeta Ajtnik

d) *Poetika*

Hameršakovo rokopisno gradivo sestoji večinoma iz neke vrste posodobljenih pregovorov, ki se nanašajo na politiko (TAKO NAPREDUJEMO, DA NE VEMO, KJE SMO; DRŽAVA JE KOT ŽENSKA – VELIKOKRAT OBLJUBI, MALOKRAT DA; ZLATI PŠENIČNI KLAS NA ZNAKU DOSLEJ SPOŠTOVANE SLS SE JE S TRENUTKOM PODPIŠA ENAKOVREDNE KOALICIJSKE POGODBE Z LDS SPREMENIL V ZELENKASTORUMEN FIGOV LIST), gospodarstvo (PRELJUBI SV. LENART, KAKO SI TI (S)LEP, MAŠ MAJČKENO FARO – PA SEDEM OBCIN (REVŠČIN) ČEŠ MET), zgodovino (V KOMUNIZMU LJUDJE NISO IZGUBLJALI SAMO VERE, AMPAK TUDI SVOJO PODOBO; NAJPRED TI SLEČEJO HLACE, POTEM TI PA REČEJO, ZATEGNI SE PAS), spoštovanje človeka (PUŠTITE NAM VSAJ LAJATI, ČE ŽE ŽIVIMO KOT PSI; SPOŠTUJTE ŽENO, SAJ JE TUDI VAŠA MATI BILA;), kulturo (SOBA BREZ KNJIG JE PODOBA TELESA BREZ OBRAZA). Iz njih se vidi, da je avtor črpal iz duhovne kulture svojih prednikov: iz slovenske folklorne pesmi in sploh drobne slovstvene folkloze.

To, kar še posebej razveseli raziskovalca v tem primeru, je možnost, da se lahko posveti avtorski poetiki kakšnega grafičarja, v tem primeru očitno ljudskega umetnika. Da je to dovoljeno reči, se najbolj vidi iz njegove izvirne predelave ali dodelave starih pregovorov (PAMETNI NE MORE NIKOLI TOLIKO POSODITI, KOT JE ZMOŽEN NEUMEN ZAPRAVITI; NEKDAJ JE BILA PREVIDNOST MATI MODROSTI. DANES JE MATI UMAZANIH POSLOV), rekel (DALJŠE PRSTE IMAŠ, BLIŽE SI LEPSI PRIHODNOSTI, VČASIH SMO BILI PIJANI OD ZMAG, DANES SMO TREZNI OD PORAZOV; MLATITE PRAZNO SLAMO, NAM PA MEČETE PLEVE V OČI; KDOR MLATI PRAZNO ŠLAMO, MORAJA UVAŽATI ZRNJE), sodobnih političnih gesel (DELA MOJA ZA LEPSI JUTRI, PLAČUJEMO ZA LEPSI VČERAJ; DELO, KI USTVARJA NOVEGA ČLOVEKA JE TUDI MENI VŠEČ) in drugih kratkih izrekov (PRAVIČA IMA ZAVEZANE OČI, PRI NAS PA SE ZVEZANE ROKE; MEDVEDE IMAMO ZAŠČITENE, KAJ PA LJUDI?), ki smo si jih že prisvojili v naše besedišče.

Med njimi so tudi čisto izvirne misli s samostojnim besediščem, vendar zmeraj gre za neko medbesedilno navezavo: BOGOVI SO NAJPRED SEBI USTVARILI BRADO, SEDAJ SMO MI NA VRSTI ZA DOLGE NOSOVE; KJER VLADA NEUMNOST, JE LAHKO VSAK ŠOŠTAR KRALJ; VELIKA OSLARIJA PRIDE NA DAN, KO STAKNE VEČ OSLOV GLAVE SKUPAJ; TOVARIŠI, KI ODHAJAJO, BI MORALI MARSIKAJ VRNITI.

Iz navedenih primerov se vidi, da se Hameršakovi grafiti praviloma nanašajo na družbeno oziroma politično problematiko njegovega časa. Odlikuje jih navezanost na ljudsko modrost, prenesena v sodobni čas, jezikovna klenost, sporočilna jasnost, satirična pronicljivost.

Sklep

Navedena obravnava dokazuje častitljivo starost grafitov in njihovo sodobno preobrazbo z njim lastno poetiko in vlogo. Sicer jih ni mogoče vnaprej uvrstiti v slovstveno folkloro, vendar njihova jezikovna struktura ohranja marsikaj njenih lastnosti, o čemer priča avtorska poetika Vinka Hamersčaka iz Slovenski Gorici. Da bi bilo o tem mogoče zanesljivo kaj reči, bi jih bilo treba zbrati, inventarizirati in analizirati.

Marija Stanonik

GRAFFITI

Summary

The history of graffiti reaches back to the age, when man from the agraphic stage of his spirituality transited to the graphic one, with writing and other graphic instruments marking "his trace in time and space". Possibly, graffiti were the first expression of man's writing. By the differentiated system of hieroglyphics graffiti were particularly marked in the Eastern Mediterranean.

The first and the original meaning of graffiti was the archaeological one. "Writing" was done on rock walls even before writing in today's meaning was known. Rock wall paintings from pre-historic caves in Lascaux and Altamira, from ancient Pompei are also classified within graffiti in the wider meaning of the term. Some consider Biblical Jehovah as the first graffiti painter on the basis of two Biblical fragments (Dan 5, 1-30, 6, 1). The original meaning of graffiti namely is inscription or drawing engraved into rock wall.

The introduction of alphabetic writing in ancient Greece was something unique. Culture is begun to be asserted and developed, which gave its mark upon the entire European spiritual development until this day, by its Roman reconstruction. The Iliad was written in the 8th century BC and the peasant son Hesiod wrote his Theogony approx. 700 BC. In Greek and Roman ancient times there existed an official (epigraphic) and an unofficial (graffiti) graphic activity, which achieved its final expression in street art. Graffiti with love art were characteristic, along with those with political and philosophical content. In Medieval times, the authors of graffiti belonged still to the upper strata, whereas the rest were predominantly illiterate.

Graffiti in the contemporary meaning of the word came about among those pertaining to subcultures, which were formed outside existing institutional cultural and other state supported organizations. In the racially, gender-wise, class-wise very sensitive environments of American suburbs, graffiti became the only art form, which surpassed class barriers. Student demonstrations in the 1960s in France asserted youth subcultures even more, as radically different from the world of adults. Youth culture achieved a rebellious nature by the appearance of punk in the 70s even more so.

In urban centers graffiti were used primarily to communicate on certain issues to members of own groups, as well as to people. A message on a street façade, where there is a great flow of people makes graffiti a much more efficacious medium than any other.

Among the oldest Slovenian graffiti are those in the form of signatures of visitors of public places. Some have been retained from the 15th century. Graffiti activity in our environment was particularly stimulated by rebellion against the Occupier

during the Second World War. Numerous current signatures, monograms and year-marks on desks, walls, tree trunks and elsewhere indicate that the habit is still in use. After Slovenian independence 1991, Slovenian towns were filled by graffiti. Primarily, male adolescents expressed themselves that way. Many graffiti makers - dreaming of a different world, project their 'wisdoms', mostly courageous and sharp ones - create their utopia of a better world that way. In graffiti there is much a utopistic nature, as well as anarchistic, rebellious, joke-making, cursing and of an animal nature.

Those passing by read, become humoured or mad, of course thinking on their own and going further. Some graffiti disappear after a few days (they are white-washed or removed in some other way), while others remain a number of years. Time makes them wither away or people get used to them. Graffiti appear unexpectedly, they may be written illegally, their authors remaining anonymous. General distrust is explained by poor experiences with law enforcement.

In the treatise graffiti is elaborated as to graffiti makers' views, space and time of creation, work procedure, the role of graffiti and their genres: word, symbolic and pictorial graffiti. In the Ljubljana area as to organized graffiti creation, two groups are known.

Organized creation of graffiti differs from illegal pictures significantly and the majority of illegal creators despise it. The difference is primarily in the greater pomposity and consequently lesser creativity and specific mode of transfer of a certain communication, which many people do not accept as forms of street art *sui generis*, but just as unnecessary vandalism. Nevertheless, graffiti is always a reflection of the time it belongs to, of belonging to a certain non-institutionalized, marginal form of culture, sending its communication directly to the people.

Though "writing graffiti is uncontestedly an esthetic praxis, the state nevertheless treats it as a misdemeanor. As to graffiti, it is no the esthetic praxis that is punished, but 'damaging someone else's property'."

Vinko Hameršak (1917-2000) resided in a house deserving of cultural protection, as the inside remains typical for the former traditional homes. The "black kitchen" has been preserved. Its exterior is of equal value, as the walls are covered by his author graffiti. It will be necessary to protect them, as they are unique, nothing being equal at a great distance. From all he did, Hameršak's talent for verbal expression is discernible. His artistic talent is attested by his having repaired chapels in Austria, where he was employed, conducting also more demanding artistic construction operations. It is not possible to comprehend directly from what he said as to what influenced that Vinko Hameršak took the role of the rural jester and social critic. This is confirmed by photographs, particularly the one with the scooter, driving on a countryside road with one leg in the air.

He liked to write jokes and satire in the form of short sentences, aphorisms, which have been preserved on pieces of paper of various origin and on both sides. He did so at times, when it was necessary to economize, thus it is no wonder that we find his short critical or joking remarks on life written on objects which were closest to him at the moment. Later on, it was possibly not necessary to be so thrifty, but the author still economized as to paper. Possibly he did not attribute any importance to his creativity. Possibly, time had passed him by and he did not arrange his writings according to this will. More than 120 units, 115 copied ones have been preserved, whereas 10 cannot be read. On the walls of the Hameršak home, there are exactly 60 graffiti. If any has been left out, that is by accident or as it was not possible to read it any longer. Many have been written by a mason's pencil.

Hameršak's manuscript material is mainly composed of up-to-date proverbs, pertaining to politics, the economy, history, respect of man, culture. It is discernible from them that the author drew on spiritual culture of his ancestors: from Slovenian folklore songs and minute literature folklore.

MIGRACIJSKI TOKOVI ORGLARJEV TER VPLIVI IN PREPLETANJE ORGLARSKIH ŠOL NA OZEMLJU DANAŠNJE SLOVENIJE DO ZAČETKA 20. STOLETJA

Darja Koter*

UDK 681.816+786.6(497.4)(091)

KOTER Darja: Migracijski tokovi orglarjev ter vplivi in prepletanje orglarskih šol na ozemlju današnje Slovenije do začetka 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 75=40(2004)2-3, str. 715

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Prispevek obravnava razvoj orglarske obrti na Slovenskem od prvih dokazov do začetka 20. stoletja. Avtorica se ukvarja z analitičnim prikazom zgodovinskega toka razvoja obrti, prikaže posamezne izdelovalce, značilnosti najpogostejših šol ter medsebojne vplive, ki so bili posledica migracijskih tokov, ukvarja pa se tudi z vplivi slovenskih mojstrov na orglarstvo v sosednjih deželah.

UDC 681.816+786.6(497.4)(091)

KOTER Darja: migrational Paths of Organists and the Intermingling of Organist Schools on the Territory of the Present Slovenia before the XX. Century. Review for History and Ethnography, Maribor 75=40(2004)2-3, pp. 715

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the paper, issues of organist artisanship in Slovenia as of first proofs until the beginning of the XX. century are treated. The authoress analytically depicts the historical course of the development of the artisanship, pointing to individual producers, characteristics of the most frequent schools and their mutual influences, which were the consequence of migrational paths, dealing also with the impact of Slovenian masters upon organist-artisanship in neighbouring countries.

Uvod

Ozemlje sedanje Slovenije je bilo od nekdaj deležno najrazličnejših gospodarskih in kulturnih impulzov, ki so se pretakali od severa proti jugu in od zahoda proti vzhodu. Živahne trgovske poti so prinašale novosti, ob tem pa plemenitile in oblikovale vsakdanje življenje na različnih področjih. Tako ni naključje, da je tudi glasbena kultura utripala v različnih oblikah; bila je edinstvena in hkrati skladna z drugimi. Skozi zgodovinska obdobja je bilo v razvoju

* Dr. Darja Koter, docentka, Akademija za glasbo, SI-1000 Ljubljana

največ soodvisnosti z geografsko bližjimi kulturnimi okolji. Najbolj intenzivni so bili stiki znotraj habsburške monarhije, zgodovinska dejstva pa pričajo tudi o medsebojnih vplivih z drugimi območji, posebno z današnjo Italijo in Nemčijo. Slovenske dežele so bile v času vpetosti v avstrijsko monarhijo po svoji geografski legi sicer na robu razvojnega dogajanja nekdanje Evrope, vendar imamo številne dokaze, ki pričajo o tem, da to ni vedno pogojevalo skromnejšega kulturnega razvoja, kajti tudi za tisti čas so znani številni imenitni dosežki na vseh področjih umetnosti, še posebno v glasbeni kulturi, ki je v določenih segmentih uspešno sledila evropskim trendom razvitejših sredin. Intenzivnost gospodarskih in kulturnih tokov med drugim dokazuje tudi migracija glasbenikov, s čimer je bilo prepletanje umetniških dosežkov še bolj vsestransko in dejavno.

V tem okviru bodo v nadaljevanju osvetljena nekatera najpomembnejša dejstva o delovanju in preseljevanju izdelovalcev instrumentov, ki so v preteklih stoletjih opravljali svojo obrt na območju današnje Slovenije. Pri tem bom upoštevala dosedanje izsledke o zgodovini posameznih glasbilarških obrteh v času od poznega srednjega veka do prve svetovne vojne. Posebna pozornost bo veljala orglarstvu, ki ima zaradi intenzitete in kvalitete v historičnem okviru posebno mesto.¹ Skušala bom odgovoriti na vprašanja, ki jim v glasbeni stroki doslej še nismo posvečali posebne pozornosti. V sled temu bom razmišljala o migraciji glasbilarjev, kar je predvidoma vplivalo na razvoj orglarske obrti ter na nastajanje posameznih šol, ki so se pojavljale v preteklih stoletjih. Med zastavljenimi cilji so tudi odgovori na vprašanja, ali so pri nas delujoči mojstri vplivali tudi na intenziteto in raven izdelovanja instrumentov v sosednjih deželah. Ne nazadnje nas zanima, katere orglarske šole, ukoreninjene v naših krajih, so bile v kontekstu nekdanjih evropskih razvojnih gibanj najbolj uspešne in pomembne. Analitičen presek delovanja orglarskih mojstrov lahko med drugim v zaokroženi obliki prikaže domačo glasbene preteklosti kot odsev evropskih glasbilarških tokov.

Migracija orglarjev ter prepletanje orglarskih šol na Slovenskem v okviru evropskih gibanj

V Sloveniji se je v muzejih, pri zasebnikih in v cerkvah ohranilo nekaj sto historičnih glasbil, ki osvetljujejo pomemben segment zgodovine glasbenega življenja: dokazujejo raven poustvarjalne prakse v različnih družbenih okoljih in časovnih obdobjih, kažejo na mnoge pomembne dejavnike v razvoju obrti, na vplive trgovinske izmenjave z drugimi deželami ter ne nazadnje so instrumenti ogledalo vsesplošnih kulturnih tokov. Poleg zbirke glasbil v Pokrajinskem muzeju Ptuj, ki ima zaradi svojega pomena status nacionalne zbirke, ter nekaterih manjših zbirk v drugih muzejih, imajo med glasbilarstvo dediščino posebno mesto orgle v slovenskih cerkvah, ki po številu in kvaliteti predstavljajo pomemben delež v zgodovini orglarstva nekdanje Evrope.²

Potrebe po izdelovanju glasbil so se po Evropi intenzivirale z razvojem srednjeveških mest ter s stalnim naseljevanjem mestnih muzikov, ki so v različnih instrumentalnih sestavi sodelovali pri posvetnih in nabožnih svečanostih, pri igranju pa uporabljali široko paleto instrumentov. Poleg tega se je od 14. stoletja naprej intenzivno razvijalo tudi orglarstvo, ki je sledilo cerkveni glasbeni praksi. Le-ta je uradno dovoljevala orgelsko glasbo v bogoslužju šele z milanskim koncilom leta 1287. Na ozemlju današnje Slovenije so najprej dokazani orglarji, in sicer od druge polovice 14. stoletja, kar je bilo povsem v skladu z evropsko prakso. Arhivski viri v Kopru za leto 1381 omenjajo po imenu neznanega mojstra, ki je po naročilu izdelal orgle za cerkev v Udinah. Ta primer je hkrati vzorec za nasled-

¹ Prim. Bizjak / Škulj 1985; Koter 2001, 94–114.

² Koter 2001, prav tam.

nja stoletja. Delovanje orglarjev namreč ni bilo zamejeno le na mesto njihovega bivanja. V praksi je bilo povsem običajno, da so orglarski mojstri sprejemali naročila iz bližnjih in daljnih krajev, do katerih so prišli predvsem na priporočila cerkvenih dostojanstvenikov. Orglarska obrt je bila v slovenskih krajih med vsemi obrtmi, za katere je značilno izdelovanje inštrumentov, najbolj razvita. Od konca 17. stoletja sledimo goslarjem, izdelovalcem godal in brenkal, v poznem 18. stoletju ter kasneje pa so bili med obrtniki tudi strugarji, ki so izdelovali lesena pihala, in izdelovalci klavirjev.³

Prvi po imenu znani orglar je Matej iz Maribora, ki je leta 1502 popravljaj orgle v zagrebški kapiteljski cerkvi.⁴ Viri o njegovem življenju in delu so zelo skopi, dokazano je le, da je v tistem času bival v Mariboru. Doslej še ni pojasnjeno, ali je bil Matej domači ali potujoči orglar. Ponuja se več možnosti. Omenjeni Matej bi lahko imel kot orglar v Mariboru meščanske pravice ter s tem stalno zaposlitev in pravico bivanja. V tem primeru je smel delovati še drugje, kar pomeni, da bi lahko izpolnil naročilo za popravilo orgel v Zagrebu. Kot druga rešitev uganke bi bila mogoča zaposlitev v mariborski župni cerkvi sv. Janeza Krstnika, kjer bi lahko bil Matej tudi organist, ki je bil več v popravljanju inštrumentov. Bolj verjetna se zdi zadnja možnost, saj cerkvene orgle v tistem času na tem območju še niso bile tako razširjene, da bi samostojna orglarska obrt omogočala solidno preživetje. Zato je bilo skozi 16. stoletje in ponekod še naprej zelo običajno, da je organist ob svojem primarnem delu inštrumente tudi popravljaj. Nekoliko manj vsakdanja pa je bila kombinacija izdelovalca orgel in organista. Orglarji so namreč gradnjo orgel opravljali deloma v domači delavnici, velik delež pa je predstavljalo nameščanje inštrumenta v naročnikovi cerkvi, zato je bila daljša odsotnost nesprejemljiva za organista z redno zaposlitvijo. Matej iz Maribora je kaj lahko bil tudi potujoči orglar, ki se je za določen čas ustavil v Mariboru in tam sprejel še naročilo zagrebske kapiteljske cerkve.

Vse omenjene možnosti kažejo na tedaj običajno prakso: orglarji so iskali zaslužek na širšem območju, njihovo delovanje pa je bilo vsestransko. Primer vsekakor dokazuje, da Zagreb v začetku 16. stoletja še ni imel stalne orglarske delavnice, zato so za popravilo in izdelovanje novih orgel najemali gostujoče mojstre. Med njimi jih je bilo do 19. stoletja največ delujočih v slovenskih krajih, kar potrjujejo številne orgle v hrvaških cerkvah.⁵ Pri tem je potrebno upoštevati, da je bilo ozemlje današnje Hrvaške v umetnostnih tokovih stoletja razdeljeno na severni in južni del. Prvega so zaznamovali vplivi nemških, avstrijskih in čeških šol, sem pa prištevamo tudi izdelovalce, ki so delovali na slovenskem teritoriju, ter na južni del, ki obsega predvsem kraje ob Jadranskem morju oziroma v Istri in Dalmaciji do Dubrovnika. Za obmorske kraje so značilni vplivi beneške oziroma italijanske kulture.⁶ V tem kontekstu je pomembnejša primerjava s severnim delom Hrvaške. Med različnimi vzroki, zakaj se orglarska obrt na Hrvaškem ni razvijala tako kot pri njenih severnih sosedih, so gotovo tudi slabše ekonomske razmere, ki so bile za naraščanje tovrstne obrti manj ugodne kakor drugod.⁷

Gostujoče orglarje najdemo tudi v Ljubljani, kjer so največkrat omenjeni v 16. stoletju. Čeprav je imela Ljubljana v tistem času živahno glasbeno življenje, v mestu so vsaj od tridesetih ali štiridesetih let delovali deželni trobentači in mestni piskači, muziciralo pa se je tudi v plemiškem in meščanskem okolju ter v vseh pomembnejših cerkvah, razmere najverjetneje še niso bile zrele za stalno nasel-

³ N. d., 117–167.

⁴ Šaban 1980, 5–7.

⁵ Prim. Bizjak / Škulj 1985; Meder 1992; Koter 2003, 126–152.

⁶ Prim. Meder 1992, 7–19.

⁷ Ob tem je potrebno upoštevati, da so študije o izdelovanju inštrumentov na Hrvaškem še zelo redke, zato je verjetno, da bodo nadaljnje raziskave prinesle nove, morda tudi drugačne ugotovitve. Zaenkrat veljajo izsledki Ladislava Šabana, ki je objavil vrsto člankov in je zaslužen, da je bilo zbrano bogato arhivsko gradivo o orglah in orglarjih na Hrvaškem. Šaban se je med drugim poglobljal tudi v vprašanja o migraciji orglarjev na Hrvaškem. Del njegovega dela je po Šabanovi smrti uredila in objavila Jagoda Meder v knjigi *Orgulje u Hrvatskoj* (Zagreb: Globus, 1992).

jevanje izdelovalcev inštrumentov. Zato so za cerkvene potrebe v Ljubljano vabili orglarje iz nekaterih avstrijskih mest pa tudi iz Benetk. Ljubljana je bila zaradi svoje geografske lege skozi stoletja podvržena nemškim in italijanskim vplivom, kar odločno potrjuje tudi zgodovina glasbilarstva. Ko so leta 1550 iskali mojstra za gradnjo novih orgel za ljubljansko stolnico sv. Nikolaja, so bile med kandidatkami avstrijske delavnice iz Gradca, Steyerja in Muarua, na priporočilo ljubljanskega stolnega organista Hansa Dienerja pa so se odločili za priznanega orglarja Michaela Theispaherja iz Muarua.⁸ Leta 1585 so bile te orgle obnovljene, vendar orglar ni znan, že čez tri leta pa jih je popravil neznani orglar iz Benetk. Deset let pozneje so za popravilo ponovno izbrali Benečana, in sicer znanega mojstra Vincentiusa (Vincenza) Colonna (1542?–1628), ki ga arhivski viri omenjajo tudi kasneje. Leta 1596 je skupaj z brati postavil orgle v mestni cerkvi v Piranu, ljubljanski škof Tomaž Hren (1560–1630), ki je med drugim izredno zaslužen za glasbeni razvoj cerkvene glasbe, pa mu je zaupal izgradnjo novih orgel za rezidenco ljubljanske škofije v Gornjem gradu.⁹ Tako ugotavljamo, da so bile glasbene razmere na Kranjskem ob koncu 16. in na začetku 17. stoletja bolj naklonjene italijanskim kot avstrijskim mojstrom, kar bi lahko razložili kot zavesten odmik od protestantskega severa k italijanski umetnosti, kot je bilo očitno tudi v poustvarjalni glasbeni praksi tedanje Ljubljane, kakor kaže znani inventar muzikalij ljubljanske stolnice, ki je bil sestavljen v letu 1620.¹⁰

Čas protireformacije je spodbujal razvoj cerkvene glasbe, kar je posledično pomembno vplivalo na razvoj orglarstva, povečevale pa so se tudi potrebe po drugih inštrumentih, ki so postali obvezni del cerkvene poustvarjalne prakse. Če so godala, brenkala, pihala in trobila še skozi 17. stoletje prihajala v deželo pretežno s trgovskimi posredniki, so od konca 17. stoletja, predvsem pa v 18. in v prvi polovici 19. stoletja kot imetniki meščanskih pravic ob orglarjih znani tudi izdelovalci drugih inštrumentov in nekateri med njimi so uvrščeni med pomembnejše mojstre svojega časa. Nasprotno z drugimi glasbilarji so se orglarji začeli naseljevati v Ljubljani že v prvi polovici 17. stoletja. Na Slovenskem je skozi stoletja delovalo več kot 70 orglarjev. Nekateri med njimi so opredeljeni kot gostujoči orglarji iz različnih delov Evrope, drugi so se asimilirali in dobili obrtno pravice, precej pa je tudi takšnih, ki izhajajo iz domačega okolja, obrti pa so se izučili bodisi doma ali v pomembnih obrtnih centrih, kot sta bila Dunaj in Gradec, pa tudi v drugih krajih tedanje Evrope.¹¹ Med slednjimi so nekateri ostali na tujem, drugi so se vrnili domov, ustanavljali lastne delavnice ter prenašali znanje na svoje pomočnike in vajence.

Za prvega znanega orglarja z domicilom v Ljubljani velja Johann Strölin. Med letoma 1606 in 1611 je bil orglar in »izdelovalec drugih inštrumentov« ter komorni strežaj škofa Tomaža Hrena. Strölin se je obrti najverjetneje izučil pri že omenjenem Vincenzu Colonu v Benetkah, kar kaže na možnost, da je delal po beneških vzorih in jih prenašal v svoje okolje. O njegovem delovanju ni izčrpnjših podatkov, vemo le, da se je po tem, ko ga je škof Hren priporočil za službo učitelja otrok nadvojvode Ferdinanda, sled za njim izgubila.¹² Poslej so v obdobju več desetletij v Ljubljano prihajali predvsem gostujoči mojstri iz nemškega in avstrijskega prostora. Izjema je v Celju delujoči Paulus Faber, ki je leta 1616 in 1618 popravil orgle v ljubljanski stolnici, podpisal pa se je kot »Orgelmacher aus der Grafschaft Cilli«,¹³ kar bi lahko pomenilo, da je služil celjskemu plemstvu. To je doslej edini vir, ki dokazuje, da je visoko plemstvo tudi pri nas vzdrževalo lastnega orglarja, kar je bila sicer stalna praksa imenitnejših

⁸ Rijavec 1967, 19–20.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Popis (note se žal niso ohranile) ima naslov: *Inventarium librorum Musicalium a quondam R. D. Decano (Michaeli Mikez) acceptorum ei in Nova sacristia repositorum (16.8bris 1620)*. Objavljeno v: Höfler 1978, 134–157.

¹¹ Koter 2001, 113–114.

¹² Prim. Lavrič 1988, 354, op. 733.

¹³ Škulj 2001, 155–156.

plemiških družin. Poleg Faberja je v istem časovnem obdobju v Ljubljano prihajal tudi Isaac Posch (1592–1622/23), skladatelj, orglar in organist, ki je deloval v Celovcu, od koder je že v 16. stoletju prišlo v Ljubljano več glasbenikov. Primera dokazujeta, da so v Ljubljani v drugem desetletju 17. stoletja orglarje najemali, stanje pa se je začelo spreminjati od štiridesetih let naprej, ko beležimo vse več stalno naseljenih izdelovalcev orgel.¹⁴

Vprašanje o migraciji glasbenikov v 17. stoletju nazorno prikazujeta orglarja Thomas Kreugh (1602–1650) in Johann Faller (pred 1650–po 1717). Prvi je bil po rodu Tirolec, v Ljubljano pa je prišel okrog leta 1640 iz Gradca. Kreugh je v Ljubljani najverjetneje služil tamkajšnji škofiji, saj do leta 1665 v mestu ni bilo orglarja z meščanskimi pravicami (prvi je bil Johann Faller). O tem, kakšne značilnosti so imele njegove orgle, ni dokazov, kajti edini znani inštrument njegove delavnice (Crngrob pri Škofji Loki, izdelane leta 1649) je bil uničen sredi 18. stoletja pri postavljanju novih orgel.¹⁵ Gradec je bil pomembno središče glasbenih obrti. Zaradi močne konkurence pa so nekateri posamezniki komajda životali ter se tako iz ekonomskih razlogov preseljevali v druga mesta, med katerimi sta bila tudi Ljubljana in kasneje Maribor. Posamezni primeri pa kažejo na obratno prakso, ko so ambiciozni mojstri iz slovenskih krajev iskali svojo priložnost v večjih središčih, predvsem v Gradcu, Trstu in Zagrebu. Tako imenovana ekonomska migracija je bila med izdelovalci glasbil najbolj pogosta, ne samo na ozemlju Slovenije, tudi v sosednjih deželah. Poleg stalno naseljenih orglarjev so skozi 17. in 18. stoletje dokazani tudi gostujoči orglarji. Med njimi jih je bilo največ iz Gradca in drugih delov Štajerske in so bili posebno cenjeni v okolici Maribora.¹⁶ Vse to potrjuje, da so bile gospodarske razmere kljub občasnim krizam dovolj spodbudne, saj so številne potrebe po orglah v istem času omogočale zaslužek domačim in gostujočim delavnicam.

Johann Faller, v Ljubljano priseljeni orglar, ki je znan kot prvi imetnik meščanskih obrtnih pravic pri nas, in sicer od leta 1665, izhaja iz tirolske šole, njegovi ohranjeni inštrumenti pa potrjujejo prepletanje italijanskih in nemških vplivov. Podobne značilnosti najdemo na Tirolskem, na južnem Bavarskem, okrog Salzburga, pa tudi še bolj na vzhod. Njegov pozitiv (5 registrov) iz leta 1680 je najstarejši ohranjen orgelski inštrument na Slovenskem (danes je v c. sv. Primoža nad Kamnikom). Faller je imel sloves odličnega orglarja, kar potrjujejo tudi povabila iz Zagreba, kjer je izdelal orgle za tamkajšnjo cerkev sv. Elizabete (1688, 15 registrov) in popravljjal orgle v katedrali, kamor so vabili le preverjene mojstre.¹⁷

Skozi 17. pa do tridesetih let 18. stoletja je bilo rokodelstvo v vzponu, kar se je najbolj odražalo v Ljubljani. To je bila zlata doba gradnje novih cerkva in baročnih prezidav. Ob prezidavah so običajno povečali tudi kor in nanj postavili nove orgle, posledično pa se je povečevalo tudi število orglarjev. Nekateri so služili škofiji, drugi mestu. Nekoliko manj spodbuden je bil čas v drugi polovici 18. stoletja do prihoda Francozov, ko so deželo pestile mnoge vojne, gospodarstvo je bilo obubožano, vlaganj v opremo cerkva, kamor so sodile tudi orgle, pa je bilo manj kot desetletja poprej.

Na začetku 18. stoletja je bil med ljubljanskimi meščani tudi orglar Andreas Sebastian Wallensteiner (pred 1680–1709), ki je živel in deloval v Ljubljani do leta 1708, ko so ga povabili v Zagreb. Tam je naslednje leto med izdelovanjem orgel za frančiškansko cerkev umrl in je pokopan v Zagrebu. Po ohranjeni dispoziciji omenjenih nedokončanih orgel bi lahko bil naslednik Fallerjeve

¹⁴ O zgodovini orglarske obrti na Slovenskem so pisali različni avtorji, najpomembnejši izsledki so objavljeni v: Šaban 1970, Šaban 1980, Bizjak / Škulj 1985, Škulj 1992, Škulj 1994 in Koter 2003.

¹⁵ Bizjak / Škulj 1985, 40; Škulj 1994, 151.

¹⁶ Koter 2001, 106–108.

¹⁷ Koter 2003, 133.

delavnice in s tem južnonemške šole z italijanskimi vplivi.¹⁸ Wallensteinerjeva naslednika sta bila Jurij Ulrik Pauhauss in Johann Michael Steinhof, vendar njunega porekla ne poznamo, ohranjena dediščina pa je tako skromna, da ne dovoljuje trdnejših zaključkov o njunem delu.¹⁹

Slovenske dežele so bile od zgodnjega 18. stoletja zanimive tudi za obrtnike iz čeških krajev. Kdaj natančno so nas dosegli vplivi tamkajšnjih orglarskih delavnic, ni znano, zanesljivo pa je bil med prvimi uspešnimi orglarji, ki so delovali v naših krajih, Joannes Franciscus Janeček oz. Janeček (ok. 1700–ok. 1777). Bil je utemeljitelj tako imenovanega celjskega kroga orglarjev, ki mu sledimo poldrugo stoletje. Janeček je v Celju deloval vsaj od dvajsetih let 18. stoletja in velja za najpomembnejšega mojstra baroka na Slovenskem. Imel je uspešno delavnico, kjer so v obdobju petdesetih let izdelali okrog 150 orgel, in sicer za naročnike iz slovenskega okolja pa tudi za cerkve v severnem delu Hrvaške, kjer je Janečkova delavnica po zastopanosti med najbolj pogostimi. Med naročniki njegovih orgel so bili cerkveni dostojanstveniki iz najimenitnejših cerkva v Ljubljani in Zagrebu, sodeloval pa je tudi z vsemi pomembnejšimi samostani. Janečkovi nasledniki so še več desetletij spoštovali tradicijo šole, dokler ni v Celje prišel Tirolec Alois Hörbiger (1810–1872), ki je kot predstavnik klasicistične nemške in italijanske šole imel velik vpliv na naslednje generacije orglarjev.²⁰

V slovenske kraje pa so skozi stoletja prilajali tudi najrazličnejši salzburški vplivi, ki imajo korenine v zlatih časih salzburških nadškofov, ko so imeli pri nas številne in bogate posesti. Če se vrnemo v Janečkov čas, je potrebno omeniti, da je bil v istem času v Ljubljani najvplivnejši Johann Georg Eisl (1708–1780). Rodil se je v Salzburgu ali njegovi okolici, kjer se je najverjetneje tudi izučil. Njegove orgle imajo značilnosti avstrijske baročne šole, v nekaterih registrirani se je približal italijanskim vzorom, pripisujejo pa mu tudi poteze imenitnega salzburškega mojstra Johanna Christiana Egedacherja (1664–1747). Eisl velja za osrednjo osebnost med orglarji, ki so delovali v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja, in je edini znani izdelovalec klavikordov na Slovenskem. V cerkvah sosednje Hrvaške je Eisl malo zastopan, kajti naročila od drugod je sprejemal le občasno. Edine ohranjene orgle izven meja današnje Slovenije so v Mariji Gorici (1759).²¹ Eislovo delo je nadaljeval Joseph Alois Kutschera (1755?–pred 1826), ki morda izhaja iz Češke. Obrtnice si je pridobil s poroko Eislove vdove, kar je bila najbolj običajna pot do samostojne obrti. Njegovi instrumenti imajo že klasicistične elemente in Kutschera sodi med prve predstavnike takšnih orgel na Slovenskem. Med pomembnejšimi izdelki njegove delavnice so bile orgle v ljubljanski stolnici (1781), ki so že imele klasicistično dispozicijo. Stilni preobrat iz baroka v klasicizem je v teh krajih opazen prav v osemdesetih letih 18. stoletja. Kutscherov vpliv najdemo tudi na Hrvaškem (Lipnik, 1785).²²

Na začetku 19. stoletja je prišlo do številnih družbenih in gospodarskih sprememb. Nekatere med njimi, kot je uvedba svobodnih obrti v času francoske oblasti, so vplivale na večji razvoj rokodelstva, kar pa ni imelo večjega vpliva na izdelovanje orgel. Stilno je bila v veljavi še klasicistična dispozicija, značilna tudi za orgle Johanna Gottfrieda Kunata (pred 1790–po 1846), ki je bil nemškega rodu, vendar se je za stalno naselil v Ljubljani. Opremljen je kot najpomembnejši predstavnik klasicizma na Slovenskem. V Ljubljani in nekaterih manjših krajih je izdelal nekaj zelo kvalitetnih instrumentov, med katerimi izstopajo orgle za ljubljansko stolnico iz leta 1830, ki veljajo za najkvalitetnejše klasicistično delo v tem okolju. Bil je tudi prvi, ki je v praksi opustil baročno kratko oktavno.²³ Naslednji priseljenec med orglarji je bil Andrej Ferdinand Malahovski (1813–1887), rojen in

¹⁸ Koter 2003, 150.

¹⁹ Škulj 1992, 19 in 21.

²⁰ Koter 2001, 104–106.

²¹ Šaban 1980, 18–19; Škulj 1994, 147; Koter 2001, 114–117.

²² Prim. Šaban 1979, 19; Škulj 1994, 34–38, 152–153.

²³ Bizjak / Škulj 1985, 16, 94, 98, 100; Škulj 1994, 38–41, 65–66; Koter 2003, 139–140.

izučen na Češkem. Ljubljanski meščan je postal leta 1853. Kmalu je zaslovel kot odličen orglar, ki se je sprva še naslanjal na klasicistično tradicijo, vendar jo je v nekaterih potezah presegel z značilnostmi romantične šole. Izkazal se je tudi kot inovator stroja za rezanje furnirja. Tudi njegova delavnica je iskala delo v hrvaških krajih, kjer je ohranjenih pet manjših pozitivov iz obdobja med leti 1859 do 1870.²⁴

Ob priseljencih je bilo med orglarji 19. stoletja tudi vse več domačinov, ki so bili večinoma izšolani na Dunaju. Med njimi najprej izstopa Peter Rimpl (1787–1861) iz Kamnika. V rojstnem kraju je ustanovil veliko in uspešno delavnico, ki je bila v tistem času skorajda brez konkurence in je izdelala okrog sto orgel. Oskrbovali so cerkve v domačem okolju, v Avstriji, na Hrvaškem in na Madžarskem. Med številnimi pomočniki, ki so kasneje postali samostojni orglarji, sta bila tudi dva Rimplova sinova, August in Johann.²⁵ Prvi je imel nekaj časa samostojno obrt na Dunaju, Johann pa je bil najprej pomočnik v ugledni dunajski delavnici Carla Hesseja (1808–1882), kasneje je postal naslednik Carla Friedricha Buckowa (1801), po krajšem delovanju na Madžarskem pa se je kot orglar ponovno naselil na Dunaju (1870–1872).²⁶ Primer kaže na dvosmerno migracijo orglarjev in na to, da so v večjih središčih, kot je bil Dunaj, uspeli tudi posamezni mojstri iz slovenskih dežel.

Od druge polovice 19. stoletja je bilo domačih mojstrov še več. Med najpomembnejšimi sta bila Franz Ksaver Dev (1834–1872) in Franc Goršič (1836–1898). Obema so mojstrska spričevala izdali na Dunaju, nakar sta se vrnila domov in opravljala samostojno obrt. Prvi se je v učni dobi izučil še za izdelovalca glasbenih avtomatov za potrebe cerkvene glasbe, ki jih je z uspehom prodajal manjšim cerkvam.²⁷ Orgle Franca Goršiča imajo za zgodovino orglarstva na Slovenskem še prav poseben pomen, saj je v Ljubljano prinesel vzore imenitnega dunajskega mojstra Carla Hesseja, pri katerem se je izpopolnjeval kar sedem let. Goršič sodi med zadnje velike ljubljanske orglarje iz časa, ko se je utrjevala romantična dispozicija. Njegov nekdanji učitelj Hesse ga je javno pohvalil kot izvrstnega mojstra, ki je prekosil celo svojega učitelja. Uspešno delo mu je prineslo številne pohvale in naročila, ki so prihajala tudi iz drugih delov Avstro-Ogrske, predvsem iz Gradca ter iz nekaterih manjših krajev iz Koroške in Štajerske.²⁸ V njegovi delavnici se je med drugimi izučil tudi Ivan Milavec (1874–1915), kasneje uspešen obrtnik, izdelovalec orgel in harmonijev, ki je bil cenjen tudi na Hrvaškem.²⁹

Omeniti velja tudi razvoj orglarstva na Primorskem, kjer so najbolj očitni vplivi bližnje Italije, kar je ta prostor zaznamovalo na vseh področjih vsakdanjega življenja in v umetnosti. Zaradi močnega vpliva so v tamkajšnjih cerkvah delovali predvsem orglarji iz italijanskega prostora. Med drugim je na Primorsko segal tudi vpliv delavnice slovitega Petra Nakića (ok. 1694–1769), ki je vzgojil vrsto odličnih naslednikov, delujočih v italijanskih in dalmatinskih krajih, v Istri, Avstriji in na ozemlju današnje Slovenije. Nakić, sicer hrvaškega porekla, se je ustabil v Benetkah, kjer je imel nadvse uspešno delavnico, v kateri je uveljavil številne posebnosti. Njegov tip orgel je imel med drugim svojstveno zvočno barvo, usklajeno z vokalnimi ideali, s čimer se je želel približati vzorom italijanske opere. Tip Nakićevih baročnih orgel je bil zelo razširjen in nasledniki so šolo svojega vzornika nadaljevali do poznega 19. stoletja. Nakić je na Slovenskem postavil le ene orgle – v stolnici v Piranu (1746), zato pa je v primorskih krajih več orgel njegovih naslednikov, med katerimi izstopa Benečan Gaetano Callido (1727–1813).³⁰

²⁴ Prim. Koter 2003, 140.

²⁵ Prim. Koter 2003, 147–148.

²⁶ Hopfner 1999, 411.

²⁷ Prim. Koter 2001, 102–103.

²⁸ Prim. Koter 2003, 134.

²⁹ Prim. Škulj 1994, 42–43, 90–91.

³⁰ Prim. Bizjak / Škulj 1985, 46.

Na skrajnem zahodnem delu današnje Slovenije, na širšem območju Primorske, domača orglarska obrt ni bila kdove kako razširjena, kar lahko pojasnimo z močnimi italijanskimi vplivi, ki so segali tudi v naše kraje. Med domačimi orglarji izstopa le Ivan Kacin (1884–1953) iz Otaleža pri Cerknem, ki se je orglarstva izučil v delavnicah v Ljubljani, Benetkah in v Gradcu ter si pridobil znanja različnih glasbilarških šol. Samostojno pot je začel v Ljubljani (1916), že čez nekaj let pa je v Gorici v Italiji odprl lastno tovarno za orgle, harmonije in pianine, v kateri je delalo okrog 40 strokovnjakov. V uspešni delavnici so bili poleg Slovencev zaposleni tudi odlični orglarski mojstri iz številnih evropskih držav, ki so v izdelke Kacinove tovarne prenašali vzore iz svojega okolja ter jim tako vsak po svoje vtisnili izvirni pečat. Kacinova tovarna, ki so jo po prvi svetovni vojni cenili tudi v Italiji in na Hrvaškem, je med vsemi doslej omenjenimi najbolj načrtno sledila razvoju orglarstva v različnih delih Evrope.⁴¹

Svojevrsna je tudi zgodovinska podoba orgel in orglarstva na skrajnem vzhodnem delu države, v Prekmurju, ki je do konca prve svetovne vojne pripadalo nekdanji Ogrski, zato je bilo povsem naravno, da so tam delovali glasbeniki in obrtniki iz večjih ogrskih mest. Dosedanje raziskave, ki so bile osredotočene predvsem na drugo polovico 19. stoletja, kažejo, da je veliko večino tamkajšnjih orgel izdelal Josef Angster. Po rodu je bil Avstrijec, ki se je z družino že v mladosti preselil na Madžarsko. Od leta 1867 je imel lastno delavnico v mestu Pécs. Iz njegovega dnevnika izvenno, da se je izučil za mizarja ter da je v mladosti kot orgelski pomočnik veliko potoval. Pri tem se je seznanil z načini izdelovanja orgel na Dunaju, v Berlinu, Kölnu, Parizu, Luzernu, Innsbrucku in Salzburgu. Pridobljena znanja različnih evropskih šol je znal uporabiti tudi pri lastnih izdelkih in je veljal za dobrega orglarja. Najbližji so mu bili vzori francoskih tako imenovanih simfoničnih orgel, ki jih je izdeloval Aristid Cavaillé-Col, pri katerem je delal kar tri leta. Angster je ustvaril velik opus, ki šteje okrog sto orgel, od katerih se jih je v cerkvah v Prekmurju ohranilo le pet.⁴² V druge kraje današnje Slovenije vplivi orglarjev z Ogrske niso segali.

Za zaključek

Iz dosedanjih raziskav je bilo ugotovljeno, da ima orglarstvo na slovenskem ozemlju med vsemi glasbilarškimi obrtni najdaljšo tradicijo ter da so se v cerkvah ohranile številne orgle, izdelane po vzorih različnih šol srednjeevropskega prostora, k čemer je pripomogla intenzivna migracija orglarjev. Med ohranjenimi orglami in v arhivskem gradivu je mogoče razločiti južnonemško, tirolsko, salzbursko, beneško, dunajsko in štajersko oz. graško šolo, posamezniki pa so prinašali tudi francoske in druge vplive. V 16. stoletju, ko se je obrt intenzivno razvijala, so dokazani predvsem gostujoči mojstri iz sosednjih dežel, med katerimi so bili uveljavljeni izdelovalci iz krajev z bogato orglarsko tradicijo, kar dokazuje, da so naročniki orgel poznali razmere in znali poiskati dobre mojstre. Od 17. stoletja beležimo neprekinjeno priseljevanje orglarjev, ki so večinoma prišli iz pomembnejših središč, kot so bila Gradec, Salzburg, širše območje Tirolske in južne Nemčije ter iz čeških mest. Priseljeni orglarski mojstri so vaje in pomočnike večinoma iskali med domačimi kandidati in nekateri med njimi, najbolj uspešni, so kasneje postali samostojni obrtniki. Ugotovitve kažejo, da je na orglarstvo na Slovenskem vplivala intenzivna migracija obrtnikov iz sosednjih dežel, pomemben pa je tudi vpliv v obratni smeri. Tako se je tradicija različnih orglarskih šol z vsemi svojimi posebnostmi in lokalnimi značilnostmi intenzivno prenašala tudi v druga okolja. Posamezniki so bili najbolj uspešni v severnem delu Hrvaške, na Avstrijskem Štajerskem in

⁴¹ Koter 2001, 112–113.

⁴² Prim. Bizjak / Škulj 1985, 156.

Koroškem ter v bližnjih italijanskih mestih, posamezniki pa so se izkazali tudi v centrih, kakršen je bil Dunaj. Posebno intenzivni vplivi so opazni pri cerkvenih orglah na Hrvaškem, kjer so bili slovenski orglarji med vsemi tamkaj delujočimi najbolj uspešni do druge polovice 19. stoletja. Za domačo orglarsko tradicijo, ki ji sledimo od sredine 17. stoletja naprej, ugotavljamo, da je nastala pod različnimi vplivi priseljenih in gostujočih mojstrov. Število orglarskih delavnic je v skladu z gospodarskimi in kulturnimi tokovi skozi stoletja naraščalo, svoj vrhunec pa je doseglo v času od sredine 19. do začetka 20. stoletja, ko je bilo na ozemlju današnje Slovenije največ uspešnih in kvalitetnih delavnic. Zgodovinski tokovi tako dokazujejo neprekinjeno orglarsko obrt na Slovenskem že od konca 14. stoletja. Značilnosti orgel posameznikov in večjih delavnic orglarstvo na Slovenskem suvereno uvrščajo ob bok evropskih gibanj, kar dokazuje bogata dediščina slovenskih cerkva.

Bibliografija

- EBERSTALLER 1955, Oskar Eberstaller, Orgeln und Orgelbauer in Österreich, Graz – Köln 1955.
- RIJAVEC 1967, Andrej Rijavec, Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma, Ljubljana: Slovenska matica, 1967.
- HÖFLER 1978, Janez Höfler, Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.
- ŠABAN 1979, Ladislav Šaban, Orgulje slovenskih graditelja u Hrvatskoj, v: Muzikološki zbornik XV (1979).
- ŠABAN 1980, Ladislav Šaban, Orgulje slovenskih graditelja u Hrvatskoj, v: RAD JAZU, knjiga 385, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1980.
- BIZJAK/ŠKULJ 1985, Milko Bizjak/Edo Škulj, Orgle na Slovenskem, Ljubljana: Državna založba, 1985.
- LAVRIČ 1988, Ana Lavrič, Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti I – II, SAZU, Ljubljana 1988.
- MEDER 1992, Jagoda Meder, Orgulje u Hrvatskoj, Zagreb: Globus, 1992.
- ŠKULJ 1992, Edo Škulj, Orglarstvo, Knjižica Cerkevne glasbenike, zv. 10 (1992).
- ŠKULJ 1994, Edo Škulj, Orgle v Ljubljani, Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- HOPFNER 1999, Rudolf Hopfner, Wiener Musikinstrumentenmacher 1766–1900, Adressenverzeichnis und Bibliographie, Kunsthistorisches Museum Wien. – Tutzing: Schneider, 1999.
- KOTER 2001, Darja Koter, Glasbilarstvo na Slovenskem, Maribor: Založba Obzorja, 2001.
- ŠKULJ 2001, Edo Škulj, Hrenove korne knjige, Ljubljana: Družina, 2001.
- KOTER 2003, Darja Koter, Izdelovalci glasbil na Slovenskem 1606–1918, v: Muzikološki zbornik XXXIX (2003).

Darja Koter

MIGRATIONSFLÜSSE DER ORGELBAUER UND EINFLÜSSE SOWIE VERSTRICKUNGEN DER ORGELSCHULEN AUF DEM TERRITORIUM DES HEUTIGEN SLOWENIENS BIS ZUM BEGINN DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

In Slowenien wurden in Museen, bei Privatpersonen sowie in Kirchen einige historische Musikinstrumente bewahrt, die ein besonderes Segment der Geschichte des musikalischen Lebens, das Niveau der postschöpferischen Praxis in unter-

schiedlichen gesellschaftlichen Umfeldern und Zeiträumen beleuchten aber ebenso Einfluss der Migrationsflüsse auf die Entwicklung der Musikgewerbe zeigen. Der Orgelbau hat in Slowenien im Vergleich mit allen Instrumentenbaugewerben die längste Tradition und ist mit dem Vorbild verschiedener Schulen des mitteleuropäischen Raums eng verbunden, wozu die Migration der Orgelbauer einen bedeutenden Beitrag leistete. Unter den erhaltenen Orgeln und dem Archivmaterial kann zwischen der Schule Süddeutschlands, Tirols, Salzburgs, Venedigs, Wiens und der Steiermark bzw. der Grazer Schule unterschieden werden, Einzelpersonen brachten aber auch französischen und andere Einflüsse mit. Im 16. Jahrhundert, als sich das Gewerbe sehr stark entwickelt hat, sind insbesondere gastierende Meister aus den benachbarten Ländern nachgewiesen, zu denen renommierte Hersteller aus Kreisen mit reicher Orgelbautradition gehören. Ab dem 17. Jahrhundert wird ein ununterbrochener Zuzug von Orgelbauern verzeichnet, die meistens aus bedeutenden Zentren wie z.B. Graz, Salzburg, der weiteren Umgebung von Tirol und Süddeutschland, aber auch aus tschechischen Städten kamen. Die hinzugezogenen Orgelmeister haben sich die Lehrlinge und Gesellen überwiegend unter den einheimischen Kandidaten auserwählt, die dann später selbstständige Gewerbetreibende wurden. Es ist nachgewiesen, dass der Orgelbau in Slowenien unter starkem Einfluss der intensiven Migration der Gewerbetreibenden aus den benachbarten Ländern stand, nicht weniger bedeutend ist auch der Einfluss in umgekehrte Richtung. So konnte die Tradition verschiedener Orgelschulen mit allen Besonderheiten und lokalen Merkmalen intensiv in andere Gegenden gebracht werden. Einzelpersonen waren im Norden Kroatiens, in der österreichischen Steiermark und in Kärnten sowie in den nahen italienischen Städten am erfolgreichsten, andere bewiesen sich in Zentren wie zum Beispiel in Wien. Besonders intensive Einflüsse sind bei den Orgelbauern in Kroatien zu beobachten, wo die slowenischen Orgelbauer unter den dort tätigen bis zur zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts am erfolgreichsten waren. Im Laufe des Jahrhunderts ist die Zahl der Orgelwerkstätten den wirtschaftlichen und kulturellen Flüssen entsprechend angewachsen und erreichte von Mitte des 19. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts seinen Höhepunkt, als es auf dem Territorium des heutigen Sloweniens die erfolgreichsten und qualitativsten Werkstätten gab. Die historischen Flüsse beweisen somit, dass es bereits seit dem Ende des 14. Jahrhunderts das Orgelbaugewerbe ununterbrochen in Slowenien gab, die Merkmale der Orgeln reichen die Einzelbauer und größeren Werkstätten in Slowenien souverän in die europäischen Bewegungen ein.

ZAPISI - NOTES

NEKDAJ JE ŽIVEL PRAXIS ...

Vlado Sruck*

Mineva štirideset let, kar je v Zagrebu začela izhajati filozofska revija *Praxis*, in trideset let, kar je tedanja oblast prepovedala revijo ter z njo povezano *Korčulsko poletno šolo*. Lani smo se se nekdANJI sledniki *Praxisa* spominjali tistih časov in dogajanj na simpoziju o mejah in možnostih etike v delih Milana Kangrga.

Polom realnega socializma in avtoritarnega komunizma, dveh družbeno zgodovinskih fenomenov, ki sta bila že izhodiščno zaznamovana z oktobrsko revolucijo in z leninsko-blaquističnim tipom ilegalne zarotniške revolucionarne organizacije, ne bi smel potegniti za seboj na smetišče zgodovine pozitivnih, humanih, naprednih in demokratičnih dosežkov, ki so vzklili v domeni neposrednega vpliva avtentičnega Marxovega historičnega materializma.

Prepričan sem, da bodo v prihodnjih desetletjih zgodovinarji družboslovja in filozofije poskušali pravično, objektivno oceniti pomembna svetovnonazorska in znanstvena prizadevanja tistih ustvarjalcev, ki jih je v družbah realnega socializma v 20. stoletju tako ali drugače povezovala marksovska socialistična splošna usmeritev oz. historično-materialistična paradigma. Med temi pisci in misleci, ki jih je debakl socialističnih oziroma komunističnih sistemov odrinil na obrobje zanimanja javnosti, je verjetno največ takšnih, ki bodo tam tudi ostali. Gotovo pa je precej tudi tistih, ki bodo zaradi visoke strokovno-znanstvene, filozofske ali pričevanjske kakovosti svojih del gotovo preživeli. Sem bi gotovo sodil tudi Milan Kangrga: *možnosti* njegove etične refleksije so še vedno zelo velike, v mnogočem neizkoriščene; še ni opaziti *omejitev*, ki jih s svojim mišljenjem in interpretacijo ne bi mogel preseči.

V tem zapisu gre kajpada v prvi vrsti za dejavnost nekdanje filozofske revije *Praxis* in za *Korčulsko poletno šolo* (1964-1974), hkrati pa tudi za enega ključnih filozofov tega kroga, za še vedno teoretično in socialnopolitično dejavnega, pravkar omenjenega profesorja – Kangrgo. Prav on je v knjigi *»Sverceri vlastitog života«* (Republika, Beograd 2001 in *Kultura & Rasvjeta*, Split 2002) natančno opisal celotno aktivnost filozofov in družboslovcev omenjene revije in poletne šole ... Neenak boj filozofskih ustvarjalcev z vsemogočno politično birokracijo, z dogmatičnimi ideologi, z nazadnjaki vseh kategorij, z občo neosveščenostjo inteligence, s spletkami in provokacijami politično-policijskega podzemlja, tako značilnega za avtoritarne enopartijske sisteme ... K imenitnemu opisu in vestno zbrani dokumentaciji Kangrgove knjige nimam kaj dodati. Sicer pa so v skrajno zanimivi in aktualni publikaciji *»Sloboda i nasilje«* (Republika, Beograd, 2003) Milan Kangrga, Zagorka Golubović, Ivan Kuvačić, Božidar Jakšić, Nebojša Popov in Ante Lešaja poglobljeno odgovorili na vprašanja, kdo so (bili) praksisovci, kaj so hoteli in kaj so dosegli ter kdo in zakaj so jih napadali.

* Dr. Vlado Sruck, zaslužni profesor Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor

Tu bi rad opisal svoje videnje in doživljanje takratne situacije, ki je bila izrazito neprijazna do filozofov in družboslovcev, pa čeprav je šlo tudi za kakega povsem nepomembnega studiosusa, kot sem bil tedaj jaz.

Najprej o moji ožji domovini Sloveniji. Avantgarda proletariata je v mali deželici na vzhodni strani Alp vse od l. 1945 pa do razsula realnega socializma budno nadzirala filozofijo in družboslovje oziroma tistih nekaj ljudi, ki so se s to problematiko ukvarjali. Trikrat so revolucionarno razgnali filozofsko katedro ljubljanske univerze: prvič leta 1945, ko so pregnali profesorja Franceta Vebra, dotlej in doslej najpomembnejšega slovenskega filozofa sploh, čeprav je izrazil pripravljenost za sodelovanje z novo, »ljudsko« oblastjo; drugič leta 1949, ko je odneslo profesorja Ceneta Logarja prav na dno »Petrove rupe« na Golem, od koder se je vrnil po več kot sedmih letih kot invalid; tretjič pa je revolucionarna vihra odprnala s filozofske katedre med leti 1958 in 1960 Jožeta Pučnika (osem let zapora), Veljka Rusa in Tarasa Kermaunerja; te so potem nadomestili na katedri filozofi, ki so svojo zvestobo »znanstvenemu socializmu« in diamatu dokazali s prizadevno obrambo »teorije odraza« na blejskem posvetu pa tudi z drugimi podobnimi ideološkimi angažmaji; (prav na Bledu so se ti hopliti srečali z nevarnimi predstavniki neprizanesljive kritike vsega, kar obstaja, s Kangrgo in drugimi).

Po drakonskem, eksemplaričnem, do kraja nepravničnem kaznovanju Jožeta Pučnika se je pritisk »čuvarjev socializma« na vsakršne humaniste in filozofe v Sloveniji močno povečal. Udaba je prav rada nadlegovala tudi marksistično usmerjeno in komunistično opredeljeno inteligenco, še zdaleč ne sarno »reakcionarje« in »brezidejne elemente«. Tako sem tudi jaz navkljub svojemu večletnemu političnemu angažiranju leta 1959 kot absolvent pred policijskimi šikanami dobesedno pobegnil iz Ljubljane v Celje. Še lužje šikane in grožnje pa so me leta 1963, že kot diplomiranega filozofa, pregnale iz Celja v Maribor. Ob vsakršnih nevšečnostih – od popolne strokovne izolacije in administrativnega zapora do nezaposlenosti – sem se domislil, da bi mogoče lahko našel vsaj nekakšen delovni strokovni azil v stari domovini svojega očeta, na Hrvaškem. Tako sem se leta 1961 poskušal zaposliti kot profesor na splitski gimnaziji, kar mi ni uspelo. Pozneje, še istega leta sem se vpisal v Hrvaško filozofsko društvo.

Cetudi sem imel z društvom relativno malo stikov, mi je članstvo v njem pomenilo ogromno. Spoznal sem sijajne ljudi, vrhunske mislece in znanstvenike: preprostega, prijaznega marksologa *Predraga Vranickega* sem poznal že od prej z njegovega gostovanja v Ljubljani; karizmatičnega, nekako poduhovljenega, pa do kraja skromnega *Gaja Petrovića*; prodrom mislečega, človeško odprtega razpravljalca *Milana Kangrgo*; z *Ivanom Kuvačičem* me je seznanil moj prijatelj *Ante Jakovljević*, ki se je dogovarjal s tem široko filozofsko izobraženim sociologom za mentorstvo pri doktoratu, pa mu je to preprečila smrt ... Na simpozijih in tudi kar tako v družbi, sem lahko poslušal tudi celo vrsto drugih učenih in zanimivih osebnosti: *Rudija Supka*, *Vladimirja Filipovića*, *Branka Bošnjaka*, *Danka Grlića*, *Vanjo Sutlića* in vrsto drugih. V tem okolju je vladalo vzdušje intelektualne poštenosti in svobode, ni bilo slišati ali občutiti ideoloških floskul in sumničenj, kakršna so tedaj zastrupljala številna intelektualna okolja. Še posebej pa je to ustvarjalno okolje in vzdušje poživilo izhajanje revije *Praxis*. Vsako številko sem nestrpnost pričakoval. Revija je trajno, vseh deset let teoretično utemeljevala pa tudi publicistično prakticirala radikalno, neprizanesljivo kritiko vsega obstoječega, s čimer je nakazovala možnosti preseganja zbirkratiziranega socializma in komunistične avtoritarnosti. S *Praxisom* sta humanistični socializem in historični materializem živela v filozofski in družboslovni zainteresiranosti ter ustvarjalnosti ljudi, ki jih je revija povezovala v času svojega izhajanja.

Ko so oblastniki *Praxis* leta 1974 prepovedali, sem se zavedal, da je s tem usahnil zadnji avtentični izvir socialistične in historično-materialistične misli tako v Jugoslaviji kot tudi v mnogo širšem geopolitičnem okolju. To je bilo eno

najbolj razločnih znamenj, da ni nobenega upanja več, da bi iz obstoječega realnega socializma z oblastniškim monopolom partije lahko nastala kakršnakoli dejansko demokratična in humana samoupravna družba. Humanistična vizija je ugasnila.

Ko je Tito ob ukinitvi *Praxisa* in *Korčulske poletne šole*, kar je sovpadalo s partijskim pogromom proti osamosvojitvenim težnjam hrvaškega naroda, v svojem televizijskem govoru navedel ti dve instituciji kot primera nosilcev nacionalistične evforije, je bila to najbolj nesramna laž, kar sem jih kdaj slišal iz njegovih ust. Prav *Praxis* in *Korčulska šola* sta bili do kraja dosledni v zavračanju kakršnegakoli nacionalizma in šovinizma.

Praksisovce sta uradna politična ideologija in propaganda lažno etiketirali kot »abstraktne humaniste«. Toda prav filozofi tega kroga so najnatančneje opredelili vse bistvene aspekte tedanjega družbenega položaja in dogajanja. Seveda je vse to presegalo zmognosti dogmatičnega monolitističnega birokratskega uma. Šlo je tudi za neke osnovne nesporazume družbenozgodovinskega razvojnega značaja: filozofi *Praxisa* so svojo družbenonazorsko koncepcijo gradili iz idejnih korenin evropskega racionalizma in razsvetljenstva; neposredno izhodišče je bila Kangrgi in drugim Marxova kritika nemških klasičnih filozofov, Kanta, Fichteja in Hegla. Ta orientacija je seveda pomenila nenehen idejni spopad s stalinističnim in leninskim dogmatizmom ter avtoritarnostjo, ki sta bila na poseben način vseskozi opazna v jugoslovanski »socialistični stvarnosti«. Tako je bilo neogibno, da so bili praksisovci in njihovi somišljeniki disidenti, politično izraženo – sovražniki.

Z zornega kota te problematike je nadvse pomembno družbeno zgodovinsko soočenje Marxovega pojmovanja revolucije kot »negacije negacije«, ki naj bi pomenilo uveljavitev socializma v najbolj naprednih in razvitih družbah, z Leninovim pojmovanjem revolucije kot »lomljenja najšibkejših členov imperialistične verige«, po katerem so na »pot graditve socializma« stopale le najbolj nerazvite, konfliktno družbe, še posebej pa družbe tradicionalnega azijskega totalitarizma. Medtem ko se Marxova zamisel ni uresničila nikjer, se je Leninov obrazec uveljavljal vsepovsod.

Zakonce Silvin in Maidi Eiletz sta v knjigi »Zgodovina neke kolaboracije: boljševiki in Nemci 1914-1918« (*Mohorjeva, Celovec 2001*) dokumentirala staro zgodbo o tem, kako so nemški agenti in diplomati spravili na oblast v največji državi sveta malo ilegalno ekstremistično strankico (*Splitterpartei*). Nemci so s tem sicer uspešno vrgli iz vojne Rusijo, toda majhni ultralevičarski grupaciji je oblastniška pozicija omogočila, da se je neizmerno okrepila in potem silovito vplivala na svetovno politično in družbeno dogajanje. Ta plima ekstremno leve komunistične pobude je razklala svetovno delavsko gibanje in po dialektični logiki na drugi strani (na *desnici*) posledično povzročila usodni porast fašističnega in nacističnega totalitarizma... Ta svet soočanja in bojevanja komunističnega ter nacifašističnega totalitarizma je nehumani svet avtoritarnega karakterja, fanatizma, idolatrije, agresivnosti, destruktivnosti, rasizma, etnocida in genocida. Naš jugoslovanski socializem je bil, žal, v veliki meri zaznamovan s svojim izvorom: s komunistično revolucijo in fašistično kontrarevolucijo, ki sta seveda siamska dvojčka. (Problematiko socialistične revolucije, takšne, kot jo je poznalo 20. stoletje, pa je še zapletala njena notranja kontrarevolucija, celoten splet birokratskih, etatističnih in državnokapitalističnih teženj, ki so omejevale in uničevale še tisto malo samoupravnih in humanistično-socialističnih dosežkov, kolikor jih je bilo momentalno udejanjenih.)

In kako naj bi ljudje, ki so poznali Marxove zamisli o komunistih in komunizmu, nekritično sprejemali komunistično organizacijo ter njeno ideologijo, ki se je udejanila v obstoječih družbenozgodovinskih in političnih razmerah balkanske zaostalosti. Nad Marxovimi, v osnovi demokratičnimi in humanimi nazori, so v dobršni meri prevladala Leninova pojmovanja, ki so mnogo bolj

kot iz Marxovih podmen izvirala iz ilegalne zarotniške koncepcije Blanquija ter iz idej ruskih narodnikov, narodovoljcev in anarhistov, kar je v svojih analizah zgodovine političnega socializma v Rusiji (v knjigi *Dostojevski kao mislilac*, Beograd, 1981) ugotovil Nikola Milošević. Leninski tip partije je seveda v osnovi sprt z idejami osebne svobode, tolerance, kritičnega mišljenja ter individualne odgovornosti. Tudi s tega stališča praksisovci in njihovi somišljeniki niso mogli biti kaj drugega kot glasniki kritike in humanistično-socialistično misleči oporečniki.

ln dandanes, ko je (če se poslužim naslovne sintagme najnovejše knjige Josipa Županova) naša družba prišla iz »komunističnega pekla« v »divji kapitalizem«, ni situacija za izročilo *Praxisa* in še posebej za njegove še zmeraj dejavne slednike v družbenem in kulturnopolitičnem oziru nič kaj bolj ugodna. Pri kleptokratskih in lumpenburokratskih elitah popoln moralnopolitični razkroj. Pri mnogih ljudeh globoka demoralizacija. Mirno lahko ostanemo pri več kot štirideset let starem Kangrgovem pozivu – »filozofe šla mistiš?« Družboslovci in filozofi naj bi se odločili za neprizanesljivo, radikalno kritiko obstoječe kapitalistične družbenosti, njene nehumanosti in nemorale ... Če se pošalam: upajmo, da se ne bo uresničila tista Marxova ideja, da bo prihodnost človeštva »ali komunizem (kar skoraj gotovo ne bo) ali barbarstvo«.

V krogu *Praxisa* in HFD, na simpozijih in prijateljskih srečanjih, v publicistični dejavnosti pa tudi sicer v stikih je bilo čutiti svobodomiselnost, odkritost v izražanju stališč, žlahtne primesi skepse in ironije ... Morda ljudje, ki so se stalno gibali v tem krogu, tega niso opazali v toliki meri, kot tisti, ki smo prihajali vanj le občasno.

Tudi tedaj, ko ni šlo za seriozno referiranje ali pisanje, niso bili redki primeri imenitnih domislic in občudovanja vrednih modrosti. Naj opišem za konec le en tak primer.

Zagreb pred kakimi štirimi desetletji. Filozofski simpozij o resnici in spoznanju. Drugi dan simpozija, dopoldan.

Razpravljanje v dvorani študentskega središča za veliko večino povprečnega prisotnega občinstva ni bilo kaj prida zanimivo.

Tisti najbolj razgibani filozofi po naporni noči v klubu hrvatskih kulturnih delavcev se še niso opomogli ... »Oni su sa striptizetama dočekali zoru,« je komentiral situacijo prof. Vladimir Filipović ... In tako so prišli do besede najbolj trezni in najbolj disciplinirani – jugoslovanska elita *logike*, častitljive predfilozofske stroke, ki zagotavlja pravilnost (tu in tam pa tudi resničnost) mišljenja. Gajo Petrović, Svetlana Knjazev, Mihajlo Marković, Aleksandar Kron ... Obstreljevali so se s težko artilerijo vseh mogočih dokazov in protidokazov, stavkov in obrazcev. Veliki mojstri logike so zagnano razlagali, krilili z rokami, čakali po tabli, toda mnogi poslušalci, ki so o logiki vedeli bolj malo ali pa nič, so se v glavnem dolgočasili ... A glej, za besedo je zaprosil eden izmed tistih, ki jih je nočno slavlje najbolj utrudilo – sarajevski filozof umetnosti, tedaj eno največjih imen estetike, Ivan Focht. Z veliko težavo je splezal na oder, se z naporom prebil do govorniškega pulta in začel pojasnjevati motive, ki so ga pripeljali do tega, da se je odločil za študij filozofije in za filozofski poklic ... Seveda, zaradi spoznanja resnice se je oprijel filozofije; da bi spoznal, doumel ... »V sloviti *Autobiografiji* je Branislav Nušić opisal neko delikatno situacijo,« je pripovedoval Focht. »Mož se je predčasno vrnil s potovanja domov in našel ženo v postelji z nekim možakarjem. Žena je vstala, šla gola mimo njega in mu rekla: »To, kar si videl, ni resnica.« Focht se je zvito nasmehnil, se nagnil naprej in po krajšem premolku rekel: »Toda stvar je v tem, da mora človek s to resnico živeti.«

Dvorano je streslo navdušeno ploskanje ... Mnogi so začutili, da so slišali nekaj do kraja tehtnega o resnici ... Človek mora z resnicami živeti. Bivanjska teža in razsežnost resnice.

OB 60 LETNICI HOLOKAVSTA LENDAVSKIH JUDOV

Marjan Toš*

Letos mineva 60 let od internacije lendavskih Judov, ki so bili skupaj z drugimi prekmurskimi Judi žrtve holokavsta. Boleč spomin na 26. april 1944, ko se je v Lendavi pojavil odposlanec madžarske vlade in izdal nalog za takojšnje zbiranje Judov v sinagogi, ki je bila v Spodnji ulici. Judje (57 družin) so se morali oglasiti v sinagogi do večera¹, s sabo so lahko vzeli do 25 kilogramov težak paket s hrano, s toplimi zimskimi oblačili in udobnimi čevlji za pešačenje. V sinagogi je vladal mir, ljudje so se tiho pogovarjali in čakali na usodo. Črne misli so rojile po glavah, zle slutnje so obdajale može in žene, očete in matere.

Noč so prebili v sinagogi, pod budnim nadzorom žandarjev, ki so jih spremljali celo na stranišče, ki je bilo na dvorišču. Tako daleč je bilo ponižano dostojanstvo človeka, poteptano je bilo sleherno načelo pravičnosti in temeljne svobode. Zavladal je strah, strah pred smrtjo, nastopila je negotovost za biti ali ne biti - umreti ali preživeti. Ze naslednji dan, torej 27. aprila 1944, se je začela pot v neznano, proti taboriščem smrti. Najprej v Čakovec, od tam v Nagykanizso in nato naprej proti Auschwitzu. Drugo svetovno vojno je preživela le peščica, 23 lendavskih Judov, 119 je bilo žrtev holokavsta in še 13 judovskih otrok, skupaj torej 132 lendavskih Judov. Skupaj je bilo med prekmurskimi Judi 387 žrtev holokavsta, kar je bil velikanski krvni davek pripadnikov nekoč vplivne in močne judovske skupnosti.

Zgodovinski kontekst dogajanja pred 60 leti zaznamujejo nekatera znana dejstva, ki jih lahko razberemo tudi iz objavljenih strokovnih študij, analiz in prispevkov posameznih avtorjev, ki so se ukvarjali s tragično usodo prekmurskih Judov med 2. svetovno vojno.² Kljub nekaterim antisemitskim zakonom se Madžarska ob začetku okupacije leta 1941 prekmurskemu judovskemu prebivalstvu ni zdelala nič bolj protijudovska, kot je bila Jugoslavija. Nekoliko strahu je povzročila prehodna nemška zasedba Prekmurja in divjanje kulturbundovcev, ki so vdiral v njihova stanovanja in trgovine. Z madžarsko zasedbo Prekmurja pa so se razmere umrile, s še nekaj antisemitskimi zakoni in uredbami so jih sicer skoraj popolnoma umaknili iz ključnih gospodarskih in družbenih pozicij v državi, vendar madžarska vlada ni nikoli pristala na nenehne nemške zahteve po internaciji madžarskih Judov. Razmere so se katastrofalno spremenile šele po nemški zasedbi marca 1944.³ Vlada je takrat sprejela številne nove uredbe, s katerimi so bile Judom popolnoma odvzete osnovne državljske in človeške pravice. Minister za notranje zadeve je 7. aprila 1944 objavil posebno uredbo o deportacijah Judov v koncentracijska taborišča. Kmalu se je tudi v Prekmurju začela razprodaja judovske zemlje, trgovin in ostalega premoženja. Začele so se tudi množične deportacije prekmurskih Judov, ki so se zvrstile med 2. in 27. aprilom 1944.⁴ Prva in največja skupina prekmurskih Judov je bila deportirana 16. aprila, odpeljana v Čakovec, od tam pa v Nagykanizso, v Birkenau in Auschwitz. Skupaj so aprila 1944 aretirali 328 Judov, med njimi so bili tudi lendavski Judje, ki so jih aretirali 26. aprila 1944. leta. to je bil šele prvi val aretaciji, prizanešeno je bilo redkim in večina deportirancev je končala življenje v zloglasnem taborišču

* Mag. Marjan Toš, publicist in novinar, SI-2230 Lenart v Slovenskih goricah

¹ Beata Lazar - Mirjana Gašpar, *Židje v Lendavi*, 1997, 84-85

² Metka Fujs, Franc Kuzmič, Ferdo Godina, Darja Kerec, rudi Čacinovič, Beata Lazar, mirjana Gašpar in drugi.

³ Metka Fujs, *Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju*, v: Ferenčev zbornik, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, 181-182

⁴ Franc Kuzmič, *podjetnost prekmurskih Židov*, Znamerje, Celje 1989, 177. V nekaterih zapisih je navedeno, da so se aretacije vrstile med 8. in 27. aprilom.

Auschwitz 21. in 22. maja 1944. leta. Oktobrski dogodki na Madžarskem v zvezi s Hortyjem so prinesli nov udarec za Jude, 20. oktobra so Jude skupaj z drugimi deportiranci odpeljali najprej v Szombathely in nato preko Komarana v Nemčijo⁶. Sledil je še zadnji, novembrski val deportacij, ko so 17., 22. in 25. novembra madžarski fašisti-njilaši aretirali še zadnje in tiste, ki so se prepisali ali imeli kake zasluge za Madžarsko. Znašli so se v Auschwitzu. V nemških koncentracijskih taboriščih je izgubilo življenje 387 prekmurskih Judov.

Ob tem je treba poudariti, da tudi močna judovska skupnost v Prekmurju leta 1941 ni predstavljala kakšne ovire novi okupacijski upravi. Zgodovinsko so bili veliko bolj povezani z madžarskim prostorom, kot so se lahko kdajkoli navezali na slovenskega. Antisemitizem je našel svoje domovanje povsod in morda jim je madžarski v svoji blažji obliki predstavljal zaščito pred tistim hujšim, ki je grozil in jih, kot vemo, na koncu tudi uničil.⁶ Zato smo dolžni spoštovanje žrtvam holokavsta in pred zgodovino obvezani, da ohranjamo zgodovinski spomin na žrtve nacističnega genocida. Holokavst danes pomeni to, kar se je zgodilo judovskemu ljudstvu v drugi svetovni vojni. Kot zgodovinski dogodek pa ne predstavlja ničesar novega oziroma je nekaj novega samo toliko, kolikor se je tako kot vse drugo, tudi iztrebljanje skozi zgodovinski napredek dalo industrializirati in izpopolniti. Preganjanje in uničevanje Judov med 2. svetovno vojno, ki so ga utrpeli tudi prekmurski Judje, je bilo eden od vrhuncev trpljenja in zaničevanja. Holokavst je eno najbolj mračnih poglavij nacistične raznarodovalne in genocidne politike in eno najtemnejših obdobj novjših svetovne zgodovine nasploh. Taborišče Auschwitz na primer je postalo največji stroj za ubijanje, kar jih je bilo kdaj zamišljenih in uresničenih - presega to, kar si je človek sploh zmožen predstavljati. Zgodovinarjem ostaja - kljub številnim študijam in dokumentom, ki so sprva služili ohranjanju sledi in nato prikazovanju dogajanja - naloga, da nam pojasnijo vzroke in namen zločina: Je bil holokavst logičen in torej vračunan cilj ideologije antisemitizma in večvrednosti germanstva; je bil sestavina politike moči, premišljen račun z vštetim premeščanjem prebivalstva, uničenjem določenih populacij kot delom strategije; je bil t o od samega začetka Hitlerjev namen ali je bil pomor Judov posledica radikalizacije nacističnega gospostva ali kratko malo rezultat ponujenih možnosti. O dejstvih holokavsta ni mogoče dvomiti, še vedno pa traja iskanje razlage s stališča človeške morale in razuma. Žal moramo ob tem kratkem naštevanju zgodovinskih dejstev ugotoviti, da so bile posledice holokavsta za prekmurske, torej tudi lendavske Jude, usodne. To je bil začetek konca nekoč ugledne in vplivne skupnosti, ki je plačala strahotni davek rasnemu sovraštvu med 2. svetovno vojno. Preživela je le peščica, ki je nato doživljala nove tegobe in udarce povojnih oblasti, se v glavnem odeslila, pomrla, bila potisnjena na rob zgodovinskega spomina in iz njega počasi izbrisana. K sreči se kolo zgodovine obrača in zgodovinski spomin na prekmurske Jude postaja (in upajmo, da tudi ostaja) živ. Naj takšen tudi ostane!

⁶ Metka Fujs, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, *Kronika Pomurja* 7, 1998, 27.

⁶ Metka Fujs, Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju, v: Ferenčev zbornik, prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, 181-182

PRIPRAVE ZA FORMIRANJE MUZEJSKEGA ODDELKA ZA TEHNIŠKO KULTURO V MARIBORU OD ZAČETKA DEVETDESETIH LET DALJE

Borivoj Breže*

Malo je tako nevhvaležnih opravil, kot je pisanje zgodovine bližnje preteklosti. To velja toliko bolj, če obravnavamo dejavnosti, npr. projekte, v katere smo neposredno vključeni. Objektivno in kritično pisanje, zlasti če navajamo tudi tisto, kar (še sploh) ni bilo, pa bi moralo biti narejeno, nima samo neprijetnih posledic za avtorja kot za posameznika; večja ali manjša prizadetost lahko ogrozi nadaljnja skupna prizadevanja.

Glede na to da je bil Maribor v dveh državah na tretjem mestu po obsegu industrijske proizvodnje, segajo pobude za nastanek *tehniškega muzeja*, kot to preprosto naziva širša javnost, znatno pred devetdeseta leta. Eden tistih, ki so videli potrebo po ustanovitvi tehniškega muzeja v Mariboru, je bil veliki mariborski muzealec dr. Franjo Baš¹.

Priprave za nastanek muzeja ali muzejskega oddelka tehniške kulture² od začetka devetdesetih let dalje sodijo v znatno širši krog dejavnosti za varstvo in ohranjanje tehniške dediščine. V večjem ali manjšem obsegu jih izvajajo tudi praktično vse stopnje mariborskega šolstva: vštevši z osnovno šolo.

Kronološki zapis zaradi obsežnosti in raznolikosti posameznih dejavnosti ni najbolj pregleden. Prizadevanja za formiranje oddelka tehniške kulture v Mariboru je zato primerneje porazdeliti po dejavnostih, ki so jih izvajale kot najbolj aktivni akterji: Zveza inženirjev in tehnikov Maribor (ZDIT Maribor),³ Zavod za varstvo kulturne in naravne dediščine Maribor (ZVNKD Maribor)⁴ in Muzej narodne osvoboditve (MNO).⁵ Pri tem ne gre prezreti sodelovanja Ministrstva za kulturo (MKS), Mestne občine Maribor (MOM)⁶ in Pokrajinskega muzeja Maribor (PMM).⁷

Organizacijske priprave

ZDIT je kot organizirano delujoči predstavnik strokovne zainteresirane javnosti že na samem začetku devetdesetih let opozarjal na možnost množičnega uničevanja tehnološke opreme zaradi prehoda na nov družbenoekonomski sistem in s tem na drugačne pogoje gospodarjenja ter se skušal dogovoriti⁸ s Surovino, naj ne uničuje tiste tehnološke opreme, ki bi jo bilo mogoče uvrstiti

* Mag. Borivoj Breže, kustos za tehniško dediščino, Pokrajinski muzej Maribor, SI 2000 – Maribor

¹ Tone Urbas, O pomenu tehniškega muzeja za delavski Maribor (Predavanje prof. Franja Baša v Zvezi mariborskih kulturnih delavcev), Večer, 04.12.1953, št. 284, str. 2 (rubrika Kulturni obzornik).

² Naziv po predlogu Janeza Mikuža, direktorja ZVNKD-ja, do konca decembra 2001. Janez Mikuž, Mesto in njegovi muzeji. Predlog za muzej tehniške kulture v Mariboru, ZVNKD Maribor, maj 1996, str. 10 – 11.

³ V nadaljnjem besedilu: ZDIT.

⁴ Do 01.01. 2001 kot samostojna enota, po 01.01.2001 pa Zavod za varstvo kulturne dediščine Republike Slovenije ZVKD RS, Območna enota Maribor; ZVKDS OE Maribor. V nadaljnjem besedilu: kot ZVNKD.

⁵ V nadaljnjem besedilu: MNO.

⁶ V nadaljnjem besedilu: MOM.

⁷ Od marca leta 2003 PoMuM. V nadaljnjem besedilu ohranjamo: PMM.

⁸ Po ustnem pričevanju I. Lešnika, predsednika ZDIT-ta, najprej ustni razgovor. Zapis v arhivu ZDIT.

med eksponate tehniške dediščine. Prav tako se je dogovoril z mariborskim sodiščem,⁹ naj stečajne upravitelje opozori, da ne dovolijo uničevanje tistega, kar bi lahko uvrstili med tehniško dediščino.

Oktobra leta 1994 je ZDIT izdelal informativno gradivo¹⁰ z naslovom „Za program kulture 1995“, ki vsebuje predloge za program projekta za Tehniški informacijsko doku - mentacijski center Maribor - TIN. DOK Center Maribor (A) in pobude za ustanovitev Javnega zavoda za varstvo tehniške dediščine Maribor (B).

Muzeju tehniške kulture sta v omenjenem gradivu odmerjena zadnja dva (od)stavka (pred sklepnim besedilom), v katerih je navedeno, da bo treba že ob popisu tehniške dediščine zagotoviti ustrezne prostore za shranjevanje zbirke njenih predmetov, nato pa pridobiti „*večji kompleks za osrednje muzejsko poslopje ali opuščeni industrijski objekt na primerni lokaciji.*“

ZDIT je čez mesec dni, sredi novembra leta 1994, poslal¹¹ isto informativno gradivo ustanovam in institucijam na občinski¹² in na državni¹³ ravni. S projektom, ki ga gradivo predstavlja, se je ZDIT dne 22.11.1994 prijavil na javni razpis¹⁴ MOM-a za zbiranje ponudb za raziskovalni program v letu 1995, ki ga je razpisal Oddelek za družbene dejavnosti MOM in na Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS ter za projekt Phare. Projekt je ob podpori „vseh kulturnih ustanov“¹⁵ sofinanciral iz svojega proračuna MOM, kar je omogočilo začetek organiziranega popisovanja pretežno industrijske tehniške dediščine v Mariboru in njegovi okolici.¹⁶ Na osnovi „*pozitivnih odzivov*“¹⁷ navedenih institucij in ustanov je „...ZDIT sprejela sklep in pričela izvajati program „Tehniški informacijsko dokumentacijski center Maribor...“ ter ponovno posredovala pobudo za čimprejšnjo ustanovitev muzeja tehniške kulture v Mariboru. 31. 07. 1996 je bil sklenjen tripartitni¹⁸ dogovor o sodelovanju pri realizaciji projekta „Muzej tehniške kulture Maribor“ med ZDIT-om, ZVNKD-jem in MNO-jem.

Pridobivanje fundusa

Pridobivanje arhivskega gradiva sodi v širši kontekst. Arhivsko gradivo je mogoče uporabiti za Tehniški informacijsko dokumentacijski center Maribor - TIN. DOK Center Maribor, za Javni zavod za varstvo tehniške dediščine Maribor in za muzejski oddelek tehniške kulture. V ta namen izvaja ZDIT od prehoda s prve v drugo polovico devetdesetih let dalje dvoje aktivnosti. To sta:

- popis tehniške dediščine kot osnovna dejavnost na področju ohranjanja

⁹ S predsednikom Okrožnega sodišča Karlom Ferenčakom. Ustni razgovor in zapis kot pod op. 8.

¹⁰ Najprej: ZDIT, Maribor, 28.10. 1994, 6 str. Isto gradivo bolj znano kot ZDIT, Maribor, 25. 01. 1995, 6 strani. Glej tudi op. 15.

¹¹ Rokopis ZDIT s 15 naslovi. Najpogostejši datum poslanega je 15.11.1994 (11 x), sledijo 04.11.1994 (2 x), 10.11.1994 in 21.11.1994 (po 1 x).

¹² Skupščini in Izvršnemu svetu MOM-a, ZVNKD-ju, Mariborski razvojni agenciji (MRA), Območni gospodarski zbornici (GZS), Obrtni zbornici Maribor, Univerzi Maribor (UM), Tehniški fakulteti Maribor (TF), Univerzitetni knjižnici Maribor (UKM), Inštitutu za informacijske znanosti (IZUM), Pokrajinskemu arhivu Maribor (PAM) in PMM-u. V nadaljnjem besedilu bomo navedene ustanove in institucije označevali z njihovimi začetnicami.

¹³ Ministrstvu za šolstvo in šport RS, Ministrstvu za kulturo MKS, Ministrstvu za znanost in tehnologijo RS

¹⁴ Javni razpis za zbiranje ponudb za raziskovalni program leta 1995, Večer, 27.10.1994, št. 250, str. 22.

¹⁵ Tipkopis Ivana Lešnika kot prispevek h gradivu za pripravo muzejskega kataloga za razstavo. Glej op. 23!

¹⁶ V nadaljnjem besedilu: tehniške dediščine.

¹⁷ Glej op. 15. Primer „pozitivnega odziva“: Mnenje MRA, Maribor, 26.10.1994. Navedeni program je MRA kot samostojni projekt vključila v projektni sklop z naslovom „Maribor jutri“- Braco Zavrniki, Maribor bo poskrbel za svojo tehniško dediščino, Delo, 12. 01. 1995, št. 9, str. 8.

¹⁸ Naslov dokumenta: Dogovor o sodelovanju.

kulturne dediščine. Poteka od februarja leta 1995 dalje. Kljub temu da ZDIT od leta 1999 dalje ne prejema zanj več nikakršnih finančnih sredstev, ji je uspelo doslej izpolniti več kot 1800 popisnih listov¹⁹.

- v drugi polovici leta 1996 je ZDIT pričel izvajati tudi raziskovalno nalogo z naslovom „Varovanje tehniške dediščine Maribora“, v okviru katere poteka raziskovanje razvoja mariborskih podjetij od njihove ustanovitve dalje. Tudi ta aktivnost ZDIT-a ni zamrla kljub prekinitvi vira financiranja.

Arhivsko gradivo: navodila za uporabo in vzdrževanje, sheme in načrte, fotografije, referenčne liste, fotokopije člankov o predmetu popisa, prospekte, kataloge, referenčne liste, almanah, pomembne in slavnostne izvode tovarniških glasil ter fotokopije sodnih registrskih spisov pridobivajo po podjetjih in ustanovah člani ZDIT kot popisovalci tehniške dediščine, ki so obenem tudi vključeni v omenjeno raziskovalno nalogo.

Za nastajanje obširnejših besedil²⁰ so pomembna pričevanja zaposlenih in upokoencev, ki nastajajo tudi izven delovnega časa. Njihov pomen je toliko večji, ker se je zlasti strokovnega tehniško tehnološkega gradiva ohranilo razmeroma malo.

Arhivsko gradivo, pridobljeno z navedenima dvema aktivnostima shranjujejo ZDIT in nekateri popisovalci med obdelavo gradiva tehniške dediščine, delno pa tudi ZVKDS in PMM.

Ze obstoječe gradivo, ki bi ga kazalo uporabiti za fotokopiranje, izposojajo ali tudi za pridobitev odvečnega izvoda, shranjujejo PAM, UKM, PMM in MNO in nekatera podjetja, slikovno gradivo pa tudi časopis Večer.

Pridobivanje eksponatov in njihov izvor

Prevzem in shranjevanje²¹ velikih enot (eksponatov) industrijske tehniške dediščine je prevzel ZVNKD. Po vrstnem redu nastanka je to sicer tretja aktivnost za popisom tehniške dediščine in za raziskovalno nalogo „Varovanje tehniške dediščine Maribora“, v prizadevanjih za pridobivanje zbirke muzejskih eksponatov za postavitev stalnih razstav pa nedvomno prva. Prevzem prvih velikih eksponatov se je začel izvajati v septembru leta 1997.²²

Z muzejskega vidika so veliki eksponati tehniške dediščine odločilnega pomena²³ za postavitev stalne razstave v muzeju tehniške kulture. Med vsemi doslej zbranimi eksponati jih je skoraj za dve tretjini.

Večino manjših eksponatov tehniške dediščine, kot so aparati in merilne priprave, so pridobili doslej njeni popisovalci, nekaj pa tudi ZVNKD pri prevzemu/odkupu večjih eksponatov.

Osnovne podatke o številčnem stanju zbirke tehniške dediščine je mogoče najti v evidenčni knjigi eksponatov, ki je v lasti ZVNKD. Njeno številčno stanje znaša trenutno vsega skupaj 142 in se od jeseni leta 2000 ni bistveno spremenilo predvsem zaradi tega, ker za zbiranje večjih eksponatov tehniške dediščine od takrat dalje ni več na voljo nobenih sredstev, kar pa ne pomeni, da je akcija zbiranja enot povsem zastala. ZDIT in tehniške

¹⁹ Formular na prepognjenem listu formata A3 kot zgibanka s štirimi stranmi. Popisni list je nastal s skupnim sodelovanjem ZDIT in ZVNKD; v njem so rubrike z vidika tehniške stroke in varovanja kulturne dediščine. V glavi popisnega lista sta polna naziva ZDIT-a in ZVNKD-ja.

²⁰ Priloge k popisnim listom v arhivu ZDIT in za omenjeno raziskovalno nalogo.

²¹ Operativni vodja te dejavnosti je bil Aleš Arih, prof., pomočnik direktorja ZVNKD, v tistem obdobju odgovoren za varstvo premične in nepremične tehniške dediščine za celotno SV Slovenijo. Od 03.01.2001 dalje direktor pokrajinskega muzeja Ptuj (PMP).

²² Glej pod 5. Depoiji, shranjevanje eksponatov in status celotne zbirke eksponatov.

²³ Borivoj Brežec: *Eksponati tehniške dediščine*, muzejski katalog št. 26 iz zbirke *Muzejski listi*, ISSN 1408 - 3825, Maribor 2002, 19 str.

dediščine kustos za tehniško dediščino²⁴ občasno pridobivata posamezne manjše eksponate. Kljub temu se število eksponatov tehniške dediščine ni povečalo deloma zaradi tega, ker se je z raziskavami ugotovilo, da pripada več strojev istemu tehnološkemu sistemu, torej istemu eksponatu²⁵ in zaradi strokovno utemeljene²⁶ predaje nekaterih eksponatov Surovini sredi marca leta 2003.²⁷

Preseneča na videz majhno število eksponatov tehniške dediščine! Pri tem ne gre pozabiti na njihovo velikost in da nekateri izmed njih predstavljajo tehnološke proizvodne linije tudi do 10 metrov dolžine in da v primerih, ko gre za proizvodne sisteme za določen izdelek, npr. za papirne cevke, uvrščamo v skladu z muzealskimi predpisi pod isto osnovno akcesijsko številko po več strojev hkrati z vso pripadajočo tehnološko opremo vred. Prav gotovo bo za velikost depoja in oddelka ta tehniško dediščino odločilna površina eksponatov tehniške dediščine, ne pa njihovo število!

Eksponate tehniške dediščine so ne glede na njihovo velikost podarjala mariborska podjetja ali pa so jih prodajala po simbolični ceni kot srednjo cenovno kategorijo starega železa.²⁸ Če so bila podjetja v stečaju, je sodišče z razumevanjem odredilo simbolično odkupno ceno, ki se ni bistveno razlikovala od vrednosti za odkup starega železa. Zelo visok, če že ne najvišji delež stroškov pri pridobivanju eksponatov so – v celoti gledano – predstavljali transportni stroški.²⁹

Glede na področje proizvodnje (panoge) bi lahko razdelili³⁰ eksponate v 6 skupin.

Število in številčni delež (%) za posamezno panogo (v oklepaju) kažejo naslednje:

kovinskopredelovalna industrija	27	(19,0 %)
tekstilna industrija	26	(18,3 %)
elektroenergetika	9	(6,3 %)
tiskarstvo	4	(2,8 %)
gradbeništvo	4	(2,8 %)
ostala področja	72	(50,7 %)
skupno:	142	(100,0 %)

Iz zgornjega pregleda je razvidno, da sta števili eksponatov za kovinsko-predelovalno industrijo in za tekstilno industrijo³¹ in njuna deleža skoraj izenačena, kar je tudi odraz razvoja mariborskega gospodarstva: najštevilnejši sta kovinsko predelovalna in tekstilna industrija. Med ostalimi področji je največ merilnih aparatov in priprav, med njimi pa sta tudi dva proizvodna sistema,³² sposobna za delovanje pred obiskovalci in zanje.

Vseh eksponatov zaradi raznorodnosti (ni tehnološke soodvisnosti, ki bi omogočala smiselno povezavo) v posamezni panogi, npr. elektroenergetiko ali gradbeništvo ne bo mogoče vključiti v stalno zbirko.³³ Ker so nekateri med njimi

²⁴ Glej op. * in pod 6. Organizacijski status oddelka za tehniško kulturo.

²⁵ Čistilnica bombaža po sistemu Rieter Winterthur iz predilnice II bivše MTT, izdelana v letih 1936 in 1938.

²⁶ Orest Jarh, Poročilo o ogledu eksponatov mariborske tehniške dediščine, poročilo direktorja TMS, Ljubljana, 12.11.2002.

²⁷ Borivoj Breže, Zadeva 1, dopis kustosa za tehniško dediščino, Srečko Štajnbaherju, direktorju ZVNKD dne 24.03.2003; Srečko Štajnbaher, Zadeva: Razrez strojev za železo – eksponati tehniške dediščine, dopis direktorja ZVNKD kustosu tehniške dediščine, Maribor, 08.05.2003.

²⁸ 10 SIT/kg.

²⁹ Avto dvigala, vlačilci, kamioni in viličarji.

³⁰ Glej op. 72: Programska študija... Borivoj Breže, 5.2.2. Statistika, Enote tehniške dediščine po področjih proizvodnje (panogah) - celotno število, tabela 4, str. 12.

³¹ Razen treh eksponatov sodijo vsi ostali med predilniške stroje in njim pripadajočo tehnološko opremo.

³² Borivoj Breže, Delujoči eksponati tehniške dediščine, dokument v excelu s tabelami in z grafi pod ovojnico Projekt, ustvarjen 26.08.2003, dopolnjen in popravljen v avgustu in septembru 2003, 1 str.

muzejsko morda zanimivi za druge (slovenske?) muzeje, so namenjeni za oddajo ali za občasne razstave. Njihov številski delež in delež površine, ki jo zavzema, sta znatno nižja od tistih, ki ju imajo eksponati v izboru za stalno razstavo. Številski delež eksponatov, namenjenih za stalno razstavo, znaša 69 %, številski delež eksponatov za oddajo pa 31%, medtem ko znaša površinski delež tistih, namenjenih za stalno razstavo, 85%, za oddajo pa 15 %.

Lokacije, predvidene za muzej tehniške kulture

V drugi polovici devetdesetih let sta se kot možni lokaciji za postavitev muzeja tehniške kulture najpogosteje pojavljali v pogovorih in v tisku dve lokaciji. Prva je bila osrednje območje tedanjega TVT-ja, drugo pa celoten kompleks Opekarne Košaki.

Že leta 1995 je tisk navajal kot „možnost za ureditev muzeja tehniške kulture območje železniških delavnic na Studencih, kjer so nekdanj obnavljali vlake južne železnice“.³⁴

ZVNKD je leta 1996 predstavil Opekarno Košaki kot „lokacijo muzeja“.³⁵ Zanj so izdelali tudi elaborat.³⁶ „Bila bi najprimernejša za muzej tehniške kulture, ker je tudi sama celostni tehniški spomenik“.³⁷ Kot (edino) možno lokacijo so jo nekajkrat prikazovali tudi na TV.³⁸ Imela je nekaj izrazitih prednosti: ohranila bi avtentični kompleks kulturne dediščine, ki leži razmeroma blizu mestnemu jedru in prometnemu vozlišču, ima industrijski tir ter dovolj velik parkirni prostor, vendar bi bili stroški za občinski proračun preveliki. Zato so še pred letom 2000 odpovedali načrtovanje, da bi v njej postavili muzej tehniške kulture. Območje košaške opekarne so namenili za drugačno uporabo.³⁹ Za kakšno novo lokacijo ni že dalj časa nobenih predlogov več, čeprav bi naj v skladu s pričakovanji iz leta 1995 „prve stalne muzejske zbirke kot prvo fazo muzeja“ odprli leta 2001.⁴⁰

Depoji, shranjevanje eksponatov in status celotne zbirke eksponatov

Prostorske možnosti za shranjevanje velikih enot tehniške dediščine so se realizirale šele v septembru 1997, ko je na pobudo ZVNKD-ja nastal depo za njene eksponate.

Septembra 1997 je tedanji stečajni upravitelj⁴¹ Tama predal ZVNKD-ju prostor z žičnato mrežo, ograjen prostor s površino 1.200 m² v neposredni bližini bivših Tamovih montažnih linij.⁴² V prvi polovici leta 1999, manj kot v dveh letih, je bil depo praktično zapolnjen. Konec novembra leta 2000 je bilo treba premestiti vse eksponate z depoja v objektu 02 v objekt 106, v proizvodno halo nekdanje

³⁴ Borivoj Breže, Mariborska zbirka, dokument v excelu s tabelami in z grafi pod ovojnico Nove lokacije, ustvarjen 03.07.2002, dopolnjen in popravljen v avgustu 2003.

³⁵ Franci Hauc, Prvi obrisi muzeja tehniške kulture, Slovenec, 10.03.1995, št. 33, str. 9.

³⁶ Glej op. 2; str. 15 – 17.

³⁷ Sonja Ifko, Preveritev možnosti umestitve Muzeja tehniške kulture Maribor v kompleks Opekarne Košaki, elaborat, ZVNKD, Maribor, februar 1996,

Sonja Ifko, Muzej industrijske kulture Maribora, MNO, Maribor, februar 1996, 16 str. formata A4, 4 tlorisi formata A3,

Sonja Ifko, Vrednotenje posegov za nevtralizacijo kompleksa Opekarne Košaki Maribor, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana, avgust 1996.

³⁸ Peter Rak, Obnova odvisna od mesta in države, Delo, 21.02.1997, št. 42, str. 5;

Vili Vuk, S stroji do načina življenja, Večer, 12.01.1999, št. 8, str. 19.

³⁹ Snemanje z ekipo RTVS Regionalni RTV center Pekre dne 09.11.1998 in 26.01.1999.

⁴⁰ Dušan Waldhütter, Namesto posušene trave bivalna idila, Večer, 17.02.2004, št. 39, str. 17.

⁴¹ Zlatka Rashid, Maribor izgublja identiteto, Večer, 07.02.1995, št. 32, str. 10.

⁴² Mirko Žagar, univ. dipl. oec.

⁴³ Objekt 02, sedaj Tovarna vozil Maribor.

proizvodnje motorjev.⁴³ Površina tega depoja je sicer skoraj dvakrat večja: 2.100 m², vendar je ni bilo mogoče povsem izkoristiti zaradi ozkosti dodeljenega prostora.⁴⁴ Razen tega ga bo treba slej ko prej izprazniti zaradi uvajanja novih proizvodnih programov ali oddaje v najem. Iskanje primerne prostora za shranjevanje eksponatov tehniške dediščine je predstavljalo že od vsega začetka enega največjih problemov. Delovne hale, v katerih ni več proizvodnje in zato tudi ni več ne prezračevanja in ne gretja, prav gotovo niso najprimernejši prostori⁴⁵ za depoj. Vsebnost vlage je tako visoka, da eksponati tehniške dediščine postopoma korodirajo (rjavijo): v letih 2000 in 2002 je TEKOL, mariborsko podjetje za antikorozijsko zaščito s sredstvi, ki jih je odobrilo MKS, s sodobnimi tehnološkimi postopki⁴⁶ zaščitilo površino in notranjost najbolj ogroženih, geometrijsko dokaj kompliciranih eksponatov⁴⁷ tehniške dediščine.

Junija 2002 je MOM v skladu s pristojnostjo ministrice za kulturo RS ge. A. Rihter ob njenem obisku v Mariboru marca 2001 predlagal pritličje osrednjega trakta bivše mariborske kaznilnice⁴⁸ kot najverjetnejšo⁴⁹ varianto. Še istega meseca so bile na osnovi prednodnih ogledov izdelane ponudbe za selitev eksponatov iz objekta 106 v KPD. Od decembra leta 2002 do februarja leta 2003 je Služba za gospodarjenje z občinskim premoženjem MOM-a dala očistiti prostore pritličja, jih popleskati in od zunaj namestiti rešetke, za kar je bilo porabljenih okrog 12.7210.000 SIT.⁵⁰

V juliju si je prostore ogledal pooblaščen statik⁵¹ in izdelal preliminarno mnenje. Maja leta 2003 je pooblaščen konservator ZVNKD-ja izdelal neugodno strokovno oceno,⁵² po kateri je nosilnost tal v KPD-ja premajhna glede na specifični pritisk, ki ga izvajajo na podlago težji eksponati tehniške dediščine.

KPD so si po prednodnem ogledu depoja v objektu 106 ogledali junija 2002 direktor TMS-ja dr. O. Jarh, januarja 2003 dr. M. Žnidarič, direktor MNO-ja, aprila 2004 pa tudi mag. T. Brate iz centrale ZVNKD-ja.⁵³ Vsi navedeni so se pohvalno izrekli o lokaciji in prostorih KPD-ja kot (oglednem) depoju za eksponate tehniške dediščine. Dr. O. Jarh in mag. T. Brate imata kot tehniška strokovnjaka tehtne pomisleke o strokovni oceni z ZVNKD-ja. Statično preiskavo nosilnosti tal v pritličju KPD-ja bo treba izdelati v vsakem primeru, saj bo treba eksponate neposredno po prevozu z objekta 106 razmestiti v skladu s konceptom oglednega depoja.

Po izračunih⁵⁴ bi lahko shranili v KPD-ju, če bi pridobili za najtežje eksponate tehniške dediščine tudi kletne prostore KPD-ja, ki so še v lasti MOM-a,

⁴³ Lastnik je od junija 2002 dalje koprski Cimos.

⁴⁴ Borivoj Breže, Poročilo o trenutnem stanju mariborske tehniške dediščine, poročilo za MKS, Maribor, 28.05.2001, 7 str. v *wordu*, 9 str. v *excelu*.

⁴⁵ Borivoj Breže, Eksponati tehniške dediščine v izpraznjenih delovnih prostorih na kompleksu bivšega Tama, naloga za pisni del strokovnega izpita, Maribor, 30.04.2001, 37 str.

⁴⁶ Z nanašanjem voščenih premazov.

⁴⁷ Borivoj Breže, *Konserviranje eksponatov tehniške dediščine iz Maribora in njegove okolice*, Argo 46, št. 1, 2003; Popravki, Argo 46, št. 2, 2003, str. 188.

⁴⁸ v nadaljnjem besedilu: KPD.

⁴⁹ Daniel Sajko, Mnenje o nadaljnjih korakih za zagotavljanje varstva eksponatov tehniške dediščine v Mariboru, dopis svetovalca župana MOM Dragu Omanu, v.d. direktorja PMM, Maribor, 13.07.2002.

⁵⁰ Daniel Sajko, Predlog razrešitve problematike deponiranja tehniške dediščine v Mariboru, dopis ministrici MKS ge. Andreji Rihter, podpisal župan Boris Sovič, Maribor, 20.09.2002.

⁵¹ Podatek je posredoval David Cafnik, dipl. inž. gradb., višji strokovni sodelavec, Služba MOM za gospodarjenje z občinskim premoženjem.

⁵² Samo Mikluš, Poročilo o ogledu objekta (Poslovni objekt – bivši KPD, Pobreška cesta 20 v Mariboru. Poslovni prostori v pritličju), FEM Consulting d.o.o., julij 2002, 1 str.

⁵³ Miran Ježovnik, Statična presoja, poročilo konservatorskega svetovalca ZVKDS, Maribor, 05.05.2003, 2 str. - kot priloga; Dean Damjanovič, Problematika deponiranja tehniške dediščine v Mariboru, dopisa naslovljenega na MKS: go. Jernejo Batič, Maribor, 14.05.2003, 2 str.

⁵⁴ Tadej Brate, Vrednotenje bodočih razstavnih prostorov za zbirko tehniške dediščine v nekdanjih zaporih v Mariboru, dopis mag. T. Brateta, svetovalca programskega direktorja za področje tehniške dediščine Srečku Stajnbaherju, direktorju ZVNKD, Ljubljana, 08.04.2004.

⁵⁵ Borivoj Breže, KPD. Klet in pritličje, dokument s tabelami in grafi v *excelu* pod ovojnico Statika, ustvarjen 14. 05. 2003, 15 str.

celotno zbirko tehniške dediščine, razen vprežnega vagona za prevoz pohištva in gasilskega avtomobila, last Gasilskega društva iz Nove Gorice.

Manjše eksponate, kot so npr. merilni instrumenti in aparati, shranjujejo popisovalci tehniške dediščine po svojih domovih, nekaj pa jih je tudi v prostorih ZDIT-a, v PMM-ju, na Fakulteti za elektrotehniko, računalništvo in informatiko (FERI) Maribor, na Fakulteti za gradbeništvo Maribor in na Srednji tekstilni šoli Maribor. Merilne aparate in manjše stroje in naprave v skladu z dogovorom shranjujejo podjetja Elektro Maribor, Hidroelektrarna Mariborski otok in Unior Strojna oprema, PE Maribor.

Manjši prostori KPD-ja so namenjeni za shranjevanje manjših eksponatov. Površina za njihovo shranjevanje znaša trenutno okrog 200 m², kar je bistveno manj glede na površino celotnega depoja. Ker pa je med tovrstnimi eksponati največ merilnih instrumentov, bi morali biti standardi za klimatizacijo in čistost prostora zanje višji kot za večje eksponate.

V KPD-ju bi uredili delovne prostore za kustosa za tehniško dediščino in njegove sodelavce.

S preselitvijo v KPD bo končno rešen⁵⁵ tudi status⁵⁶ celotne zbirke⁵⁷ tehniške dediščine. Prav zaradi tega, ker je ni bilo mogoče vnesti v register kulturne dediščine nacionalnega⁵⁸ in tudi lokalnega pomena, regionalnega ali lokalnega pomena, ni bilo rednega priliva finančnih sredstev, ki bi omogočala nakup in demontažo eksponatov, prevoz v depo, plačevanje najemnine zanj in stroškov za njegovo redno vzdrževanje, da ne govorimo o sredstvih, potrebnih za konserviranje in obnovo eksponatov.

Po selitvi eksponatov tehniške dediščine iz objekta 02 v objekt 106 v pozni jeseni leta 2000 je PMM prevzel varstvo nad njimi, saj je ZVNKD po zakonskih določilih pristojen za varovanje nepremične kulturne dediščine, tehniška dediščina v depolu pa velja v skladu z določili za premično kulturno dediščino in jo kot tako lahko ohranjajo in varujejo le muzeji. Decembra leta 2002 se je PMM odrekel⁵⁹ kakršnemukoli „*nadaljnjemu zbiranju, prezentaciji in hranjenju industrijske tehniške dediščine*.“ Zaradi te odločitve je ZVNKD kot pravno veljavni lastnik⁶⁰ ponovno prevzel odgovornost za hranjenje zbirke tehniške dediščine. V dogovoru z MOM-om bo zagotovil tudi selitev eksponatov tehniške dediščine iz objekta 106 v prostore KPD-ja.

Osnovni pogoj za vse nadaljnje delo v zvezi s shranjevanjem eksponatov tehniške dediščine v KPD je izvedba statične presoje, ki jo mora zagotoviti ZVNKD.⁶¹ Od njenih rezultatov bo odvisno ali je KPD s statičnega vidika primeren za shranjevanje tudi najtežjih eksponatov iz zbirke tehniške dediščine iz objekta 106.

⁵⁵ Zlatka Rashid, Zakaj ni tehničnega muzeja? (intervju z Alešem Arihom), Večer, 11.10.2000, št. 237, str. 15.

⁵⁶ Glej op. 23, str. 5; Milan Vogel, Damoklejev meč nad mariborsko dediščino. Tehnološka dediščina Slovenije (3), Delo, 16.08.2002, št. 187, str. 6.

⁵⁷ Tadej Brate, Problematika varstva tehniške dediščine, deponirane v prostorih TAM v Mariboru, dopis mag. Tadeja Brateta, svetovalca direktorja za področje tehniško dediščino Stanislavu Mrviču direktorju Uprave za kulturno dediščino (UKD) MK S, Ljubljana, 18.10.2000.

⁵⁸ Dragan Martić, Dopis v zvezi s problematiko tehniške dediščine mariborske industrije, dopis dr. D. Martića, višjega inšpektorja iz Inšpektorata za kulturno dediščino MKS, naslovljen na Draga Omana, v.d. direktorja PMM, Ljubljana, 12.09.2002.

⁵⁹ Razlogi za to odločitev so podani v časopisu: Drago Oman: Nič ni hujšega od molčечеge muzeja, Večer, 18.05.2002, št. 112, str. 43 in v zapisniku z 19. seje Muzejskega sveta, Maribor, 02. 12. 2002.

⁶⁰ Določeno na delovnem sestanku o varovanju tehniške dediščine v Mariboru, ki ga je sklical MKS; Jerneja Batič, Zapisnik sestanka o varovanju tehniške dediščine v Mariboru, Ljubljana, 10.01.2003.

⁶¹ Sklep z razširjenega sestanka „o prihodnosti in rešitvi zbirke tehniške dediščine“, ki je bil sklican 11.02.2004 na pobudo konservatorja Deana Danjanoviča, prof., v prostorih ZVNKD-ja; Dean Danjanovič, (dodal) Borivoj Breže, Zapisnik sestanka o zbirki tehniške dediščine Maribora in okolice..., Maribor, 03.03.2004.

Organizacijski status oddelka tehniške dediščine

Glede na ekonomsko stanje Republike Slovenije, zlasti pa MOM-a samostojnega⁶² muzeja tehniške kulture v Mariboru ne bo. Z vidika muzejske organiziranosti tudi ni predviden kot oddelk v okviru Tehniškega muzeja Slovenije TMS. Že od prehoda iz prve v drugo polovico devetdesetih let prihaja v poštev kot edino možna organizacijska strukturna varianta za ohranjanje, varstvo, predstavitev in raziskovanje tehniške dediščine le kot eden izmed oddelkov⁶³ MNO-ja.⁶⁴

Izvajanje javne službe na področju ohranjanja in varstva tehniške dediščine bo prevzel⁶⁵ MNO potem, ko bodo za to izpolnjeni prostorski in materialni pogoji.

TMS bo pri načrtovanju oddelka za tehniško kulturo tudi nudil vso potrebno strokovno podporo.⁶⁶

Po rekonstituiranju MNO-ja bo vanj prešel kustos za tehniško dediščino, ki deluje v PMM-ju od oktobra leta 1999. Kot član ZDIT-a⁶⁷ je od vsega začetka sodeloval pri njenem popisu, raziskovalni nalogi „Varovanje tehniške dediščine Maribora“, pri pripravi razstav⁶⁸ in pri prevzemu ter koordinaciji prevoza vseh enot tehniške dediščine. Razen tega pa sodeluje pri pripravi na selitev enot tehniške dediščine iz objekta 106 v prostore KPD-ja in na znanstvenoraziskovalnem, občasno pa tudi pri pedagoškem delu.

Kustos za tehniško dediščino pa ni edini, ki je predviden za neposredno strokovno delo z zbirko tehniške dediščine: v prvi fazi bi bil potreben poleg kustosa za tehniško dediščino še konservator s srednješolsko izobrazbo.⁶⁹

Programska zasnova oddelka tehniške kulture

Prvo programsko zasnovo je v osnovah podal Janez Mikuž.⁷⁰ V njih zajema tudi druge vidike življenja, (ne)posredno povezanega z industrijskim Mariborom, npr. kulturo stanovanjskega okolja, urbanistični razvoj mesta, prostorsko organizacijo tovarn in ekonomsko-zgodovinsko ter socialnozgodovinsko komponento (delavci in lastniki – vodilni kader).

Druga varianta zasnove se je začela razvijati v prvi polovici leta 2001⁷¹ in je svoj najširši obseg dosegla v oktobru⁷² 2003.

⁶² Glej op. 2, str. 11.

⁶³ Glej op. 2, str. 11 in op. 37, Vili Vuk, 1999.

⁶⁴ Glej op. 37, Peter Rak, 1997.

⁶⁵ Glej op. 61.

⁶⁶ Orest Jarh, Muzej tehniške kulture Maribora. (Zbirka. Prostori. Financiranje. Načrt dela), mnenje direktorja TMS o reševanju problematike tehniške dediščine v Mariboru, Ljubljana, 06.06.2003.

⁶⁷ Po 15 mesecih sodelovanja pri popisu tehniške dediščine ga je MNO na predlog ZDIT vključil v izvajanje javnih del od junija 1996 do oktobra 1999.

⁶⁸ Sodeloval na razstavah v prostorih ZDIT-a v Vetrinjski 16, Maribor v letih 1998 in 1999, avtor razstave „Eksponati tehniške dediščine“, ki je bila na ogled od maja do septembra 2002 v Muzejskem informativnem centru Pokrajinskega muzeja Maribor, v skrajšanem obsegu pa tudi oktobra istega leta v avli Univerzitetne knjižnice Maribor.

⁶⁹ Marjan Žnidarič, Peter Može, Problematika tehniške dediščine v Mariboru, skupni dopis direktorja MNO-ja in direktorja PMM-ja, naslovljen na Oddelk za družbene dejavnosti MOM, Maribor, 08.08.2001;

⁷⁰ Vili Vuk, Industrijo kulturi, tovarne muzejem. Dnevi evropske kulturne dediščine, (izjava dr. M. Žnidariča o „minimálni zagonski kadrovski zasedbi“ v intervjuju avtorja z njim in z mag. B. Brežetom), Večer, 28.09.2002, št. 224, str. 43.

⁷¹ Glej op. 2, str. 6 – 10.

⁷² Borivoj Breže, Programska izhodišča za morebitno izgradnjo mariborskega tehniškega muzeja, Maribor, 02. 05. 2001, 6 str. - popravljena in nekoliko razširjena inačica prvotnega besedila z dne 02. 03. 2001.

⁷³ Programska študija s predlogi ukrepov z naslovom „Muzej tehniške kulture v Mariboru“ v skupnem sodelovanju: dr. O. Jarh, direktor TMS, dr. M. Žnidarič, direktor MNO in mag. Borivoj Breže, kustos za tehniško dediščino.

Osrednji del te programske zasnove⁷⁴ temelji na analizi eksponatov⁷⁴ tehniške kulture v depozitu v objektu 106 in pri ostalih shranjevalcih.⁷⁵ Po tej varianti bi oddelek tehniške kulture izpolnjeval dvoje osnovnih nalog: simboliziral bi naj pomen Maribora kot mesta, ki ima že poldrugo stoletje izrazito industrijsko obeležje, hkrati pa bi pritegoval mlade za šolanje v tehniških strokovnih šolah vseh stopenj. Poleg histografskega poslanstva: ohranjanje spomin na industrijsko identiteto mesta Maribora tudi kot del nacionalne identitete, bi naj imel oddelek tehniške dediščine tudi izrazito pedagoško naravnost: s svojimi eksponati, zlasti s tistimi, ki bi *delovali pred obiskovalci in zanje*, ter z multimedijskimi prikazi njihovega delovanja bi dopolnjeval učne in študijske programe, vzbujal pri mladih zanimanje za tehniko in jih navedel, da se šolajo na eni izmed tehniških strokovnih šol.

Ta varianta programske zasnove izpolnjuje dva osnovna pogoja za programsko zanimivost in s tem tudi za ekonomsko uspešnost muzeja. To sta nedvomno: *zgodba in delujoči muzej*. V danem primeru je eksponate iz zbirke mogoče vključiti v skupine, ki predstavljajo določene zgodbe s histografskega in tehniškotehnološkega vidika likrati. To so obdelovalni stroji iz različnih stopenj tehnološkega razvoja v bivšem TVT-ju, predilniški stroji in tehnološka oprema iz predilnic MTT-ja in Tekstilne tovarne Tabor itd. Zgodbo o Tamu bi lahko predstavljala zbirka pogonskih agregatov in šasiji⁷⁶ TAM Pionirja in TAM 4500 s prerezi njunih motorjev, menjalnikov in diferencialov in makete njegovih vozil. Večji delež teh eksponatov iz omenjenih skupin ima delovne gibe, ki bi jih bilo možno demonstrirati pred obiskovalci, kar bi se lahko toliko bolj približalo kriteriju delujočega muzeja. Delujoči muzej v neposrednem pomenu besede: *izdelovati izdelke pred obiskovalci in zanje* bi zaživel s strojno izdelavo papirnih vrečk⁷⁷ in s strojno izdelavo papirnih cevč, kar bi zlasti pritegnilo mlajše obiskovalce.

Velik pomen v muzeju tehniške kulture bodo imele makete in multimedijske, zlasti 3D-prikazi. Z njimi bo mogoče predstaviti tista področja industrije in gospodarstva iz Maribora in okolice, ki jih z eksponati ni mogoče predstaviti, ker jih je premalo ali ker so preveliki. Primeri: z eksponati tehniške dediščine s področja elektroenergetike in gradbeništva ni mogoče⁷⁸ sestaviti zbirke za stalno predstavitev, lahko pa bi izdelali makete posameznih dravskih elektrarn ali njihove celotne verige in makete dosežkov mariborskih gradbenih podjetij pri čemer bi kazalo posvetiti pozornost eri prednapetega betona: npr. ptujski in Titov most, Pipanovo tribuno in Dvorano Tabor Maribor. Dosežke gradbeništva je mogoče združili s prikazi z urbanističnega področja: delavska naselja v posameznih mestnih četrtih na maketah mesta Maribora v nekih časovnih obdobjih. Z maketami bi kazalo predstaviti tudi dejavnost Metalne in Hidromontaže. Razvoj mariborskega tehniškega strokovnega šolstva bi lahko simbolizirali delujoči modeli parnih strojev, ki jih je uporabljal ZIS pri praktičnem pouku.

⁷⁴ Borivoj Breže, glej op. 23, 44, 45, 71 in 72.

⁷⁵ Borivoj Breže, Evidenca tehniške dediščine, zbirka evidenčnih listov tehniške dediščine, izdelanih s prenosom podatkov in fotografij iz zbirke popisnih listov ZDIT Maribor, podatkov in besedil iz Evidenčne knjige eksponatov tehniške dediščine v lasti ZVNKD in fotografij iz njene fototeke, Maribor, 15.02.2003

⁷⁶ Glej pod 5. Depoji, shranjevanje eksponatov in status celotne zbirke eksponatov.

⁷⁷ Daniel Sajko, Zapis sestanka o predaji tehnične in industrijske dediščine TAM - a, zapisnik, Maribor, 07.07.2000. Sestanek v prostorih MOM je 06.07.2000 vodil sklicatelj mag. J. Protner, podžupan MOM. Od avgusta leta 2000 so zbirka pogonskih agregatov in obe šasiji deponirane v TMS Bistra.

⁷⁸ Proizvodna linija.

⁷⁹ Glej 3. Pridobivanje eksponatov in njihov izvor, zadnji odstavek. Glej op. 33.

Zaključek

Kljub vsej dobri volji, vizijam zainteresirane javnosti, sistematičnemu in širše zastavljenemu delu (popis in raziskovalna naloga na področju ohranjanja tehniške dediščine, zbiranje in varovanje eksponatov, histografsko utemeljen in strokovno podprt projekt) lahko zapišemo, da se pričakovanja iz prve polovice devetdesetih let niso uresničila v celoti in da projekt za postavitev oddelka za tehniško kulturo zamuja. Razlogi za to najverjetneje niso samo „objektivne narave“, kot je pomanjkanje finančnih sredstev v državnem in v občinskem merilu. Raziskala jih bo zgodovinska stroka, ko bo časovna distanca dovolj velika.

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

Irena Lazar: Rimsko steklo v Sloveniji, Ljubljana 2003, 260 str.

Najprej so predstavljeni do leta 2000 objavljeni, pa tudi mnogi neobjavljeni stekleni izdelki - posode, najdeni pri nas od 1. do 5. stoletja - z izjemo emonskega stekla z novjših izkopavanj. Gadivo je obdelano v skupinah po načinu izdelave (vlihanje v kalup, pihanje v kalup in pihanje). Vsako skupino še dodatno uvaja več tehničnih informacij in prikaz stanja raziskav nasploh. Drugi del monografije vsebuje pa disertacijsko tezo z obravnavo steklarske proizvodnje v raziskanih delavnicah v Ptuj in proizvodnje na Slovenskem.

Razprave smo lahko iskreno veseli. Spet več vemo o pomembnem gradivu, steklu iz starega veka, poslastici za zbiralce, predmetu brezčasne lepote. Zakaj je to tako, daje čutiti tudi pogled na fotografije v obravnavani knjigi, čeprav je še tu ob natisu zbledel sijaj odličnih fotografij in mnogih originalov ne morejo več v celoti predstaviti (zlasti se mi zdi to ob sliki 20, kjer ozadje prevpije odtenke, ali tudi ob sl. 27, kjer se gravura staplja s prelomi). Razprava obravnava zgodovinski dokument, katerega izpoved zadeva - dasi tega ni takoj videti - mnogokatero deželo tedaj znanega sveta, zadeva razna dogajanja, celo potankosti iz družbene strukture. Gotovo vsaka raziskava, tudi predstavljena, lahko sledi le nekaterim vprašanjem. Zato morda pogrešam nekaj več o možnostih (ali tudi nemoči) najti kulturne povezave s kraji nastanka posameznih tipov, zlasti zgodnje posode iz kalupov. V ostalem pa zelo cenim avtoričino koncizno dikcijo in trezno prikazovanje dejstev.

Tako smo arheologi dobili v roke zanesljiv priročnik, ki poučuje o najpomembnejših in relevantnih proizvodnih postopkih, saj gre za prvo tovrstno delo v našem jeziku. Dobili smo pripomoček za katalogiziranje stekla po oblikah, ki se pojavljajo v naših najdiščnih sklopih. Dobili smo za rabo v teh krajih svojo varianto nepogrešljive knjige *Roman Glass from Dated Finds* (C. Isings, *Archaeologica Traiectina* 2, 1957). Žal delo z rimskim steklom obremenjuje različna raziskanaost slovenskega ozemlja in avtorici ni olajšal dela dogovor, da bo emonsko gradivo z izkopavanj zadnjih desetletij posebej obdelano. Morda čutim ob potencialno najstarejših in najmlajših najdbah nekaj nelagodja. Datacija analogij je namreč uklenjena med začetek našega štetja let in 5. stoletje, med leta Avgustovih osvajalnih vojn v Germaniji in Panoniji in konec zahodnorimske države. Rimsko materialna kultura pa je v posameznih primerih nesporno prenikala v naše kraje že tudi kako desetletje prej, lahko torej tudi prej kot v nekatere druge srednjeevropske province, ki so z velikimi količinami gradiv predvsem oblikovale kronološke lestvice. Res med obdelanim gradivom za zdaj ni grobne celote s steklom, ki bi jo bilo nujno treba staviti v zgodnja Avgustova leta, torej pred 1. stol. po Kr. Možnost, da sodi v tisti čas katera od barvastih kroglastih skodelic "zarte Rippenschalen", iz dolenskih kontekstov pa komentar k skupini 2.3.1. korektno pokaže. Dokaj veliko število grobišč iz poznega 4. stoletja pri nas omogoča morda še nekaj preciznejše datiranje zakopa posameznih posod, kot tisti primerki, ki so v katalogu, a so brez najdiščnih podatkov. Mogoče je tako celo domnevati, da je ta ali ona posebnost vztrajala in da so posamezen grob pokopali tudi še vsaj v poznem 5. stoletju (k analizi teh grobišč npr. Korošec 1980, *Arh. ves.*

31, 25-37). Vendar dam avtorici po premisleku prav; detajli ostajajo za specialno razpravo, ko se seznanjamo z gradivom v celoti, je prav, da spregovore le vsestransko preverjena dejstva. Zadostna akulturacija, ki je prinesla tako široko rabo stekla, da jo tudi arheološko zaznamo v najstarejših sklopih, zahteva pač svoj čas, pri dataciji najmlajših sledov pa gotovo velja ohraniti v mislih dejstvo, da je žžas pokopa loči neznano število let od časa nastanka posameznega grobnega pridatka in da so za Huni, dobesedno in v prenesenem pomenu besede ostale v mnogo okoljih res samo črepinje. Ker razpravo zelo ustrezno uvede tudi poglavje o prazgodovinskem steklu in steklarstvu na naših tleh, pa vsekakor pogrešam vsaj zgoščenega prikaza tistega steklenega gradiva, ki je temu - morda celo v organskem razvoju - tudi sledilo, saj so tja do poznoantičnega časa v naših najdiščih dokazani stekleni biseri, igralne znamke, "gumbi", okenska stekla itd.

Seveda pa je daleč najbolj pomembna izpoved steklene posode, zlasti pilhane, ki je na vsem kontinentu novost rimske dobe. Zato je povsem razumljivo, da se je disertacijska teza ustavila pri proizvodnji le-te v naši deželi. Iz obdelanih arheoloških sklopov z delavniškimi odpadki v Celju, morda v Ljubljani in Kranju, predvsem pa na Ptuju, izvemo, da so pri nas delale le "dodelavne" delavnice, steklopihaški obrati, ki so oblikovali posodo iz že pripravljene in tudi reciklirane mase. Delovale so predvsem v 2. in 3. stoletju. Ti izsledki segajo prek ozkega krajevnega okvira, saj potrjujejo vedenje o spontanem ekonomskem čutenju starih obrtnih skupnosti, ki so pač med drugim čim bliže prodaji in uporabi primikale izdelavo in dodelavo. Tako so opustili nepotrební in rizični transport, tržišče zalagali z embalažo majhne prostornine, a zanimivo za veliko število potrošnikov, saj so npr. dišeča olja za opremo grobov točili iz večjih steklenic v manjše v krajih prodaje in potem stekleničke tam po možnosti tudi delali. Nadalje kažejo ti izsledki, kako je tudi steklopihač take "dodelavne" delavnice vendar razvil nove, izvirne oblike.

Ne želim sitnariti glede imen posameznih oblik; pasti in težave predobro poznam iz lastnega ukvarjanja s keramično posodo. Avtorica ni zašla v terminološko močvirje, s katerim se ubadamo ob keramiki (prim. terminološke razlike z J. Dular, Halštatska keramika v Sloveniji, Dela 1. razr. SAZU 23, Ljubljana 23 L. Plesničar Gec, Keramika emonskih nekropol, Dissertationes et monographiae 20, Beograd - Ljubljana 1977, I. Mikl Curk, Rimska lončena posoda na Slovenskem, Razprave ZIFF Ljubljana 1987). Indiferentna raba imen z asociacijo na sedanja se mi zdi zelo primerna. Zaradi doslednosti me pa potem vendarle moti ime balzamarja, pa tudi svetilke. Res je funkcija teh posod dokaj nesporna (pa tudi ne), toda isto bi moglo veljati še za nekaj drugih tipov. Tako bi bilo morda vendarle boljše govoriti o še novih skupinah steklenič in čaš ali kozarcev.

Z monografijo smo dobili arheologi seve tudi mnogo izziva za nadaljnjo vedoželjnost. Za primer ostajam kar pri svetilkah - skupina 9: Jasno je dokazano, da so te rahlo konične posodice s komaj izraženo stojno ploskvijo in s pod ustjem rahlo izbočeno steno služile, tudiobešene v zanko iz vrvi ali kovine, kot oljenke. Še v naših cerkvah se je mogla najti podobna oblika kot vežna luč, v polpretekli dobi pa kot nočna lulčka po hišah. gospodinjki čut se zgane ob podatku, da so z analizami v tujini dokazali tudi rabo sivkinega olja za gorivo in volne za steryl (str. 200). Tak steryl se je samo smodil in s sivkinim oljem odišavljal prostor, razsvetljeval ga ni. A kot arheologinja ne vidim doslednega kriterija za ločevanje kozarcev 3.9... in svetilk 9... Kleka pod ustjem ni povsod. Odpov tudi pri stekleničkah in balzamarjih s pridom uporabni kriterij volumna, zaobljeno dno se pa pojavlja pri obeh skupinah. Odbrušeno ustje je za kozarec res bolj neprimerno kot s steklarske pipe odlepljeno, torej zaobljeno. A oster, odbrušen rob srečamo celo pri današnjih, industrijsko narejenih namiznih kozarcih! Funkcijo more potemtakem morda najbolje pojasnjevati mesto med grobnimi pridatki. Mnogokrat je tak kozarec svetilka v skeletnem grobu skupaj ssrednjeveliko stekleničko, a v podobnih grobovih najdemo tudi večje čaše in lončene čaše, na nekaterih ozemljih zlasti, pa res tudi lončene oljenke. (Mikl Curk 1997, Roman Frontier Studies 1995, Oxbow Monograph 91, 439-444). Par s stekleničko razlaga v panonskem prostoru večkrat

objavljena domneva, da je pogrinjek za vino - simbol evharistije. Hitro se je moč seve domisliti tudi druge, da je - denimo - vsebovala steklenička olje za svetilko iz Jezusove prilike o pametnih devicah. Toda upoštevati velja pri tem predvsem celotno tradicijo grobnih pogrinjkov iz rimskega časa in potem pomembne vloge hrane in pijače v kultu mrtvih ni mogoče spregledati. Nekoliko pa še vedno zagovarjam možnost, da je mogoče katera posoda od ostalih mlajša več desetletij, saj Huni povsod spet niso mogle ostati res samo žrepinje! V teh krajih se je vendarle dogajalo to in ono, dasiravno je verjetnost, da nas tvarni dokaz take izjemnosti doseže, zelo majhna. A, kot rečeno, knjiga odpirq vrata do mnogih takih razmislekov, kar je spet dokaz njene vrednosti.

Naposled nas seznanja tudi z usodo materialnih dosežkov civilizacije. Iz izjemnih, individualno oblikovanih dragotin nastane blago splošne porabe, vse bolj in bolj ceneno, v vseh ozorih. Najbolj preprosta ekonomska logika in splošna tvarna in drugačna beda v fazi zatona nato narekuje reciklažo cunjarskih zbranih odpadkov. A neuničljiva volja in želja po drugem, boljšem, omogoča na stene tako narejenih dolgočasnih oljnozelenih čaš nataliti modre kapljice, v steno vrčka iz enakega stekla vmešati rubinasto rdeče pramene, prižarati torej v sivi vsakdanjik misel na zlate, z dragimi kamni okrašene kelihe iz - zaradi ogrmonih družbenih razlik bolj kot zaradi geografske oddaljenosti - v pravljčnost odmaknjenih pregrešno bogatih svetov osrednje pozne antike.

Dr. Iva Mikl Curk

Primo Levi: Potopljeni in rešeni
Studia humanitatis, Ljubljana 2003, 199 str.

Primo Levi je bil italijanski Jud, doma iz Torina in se je v svoji analizi nacističnega uničevalnega sistema lotil vprašanja moralne konstitucije nacističnih iztrebljevalcev. Obravnaval jih je kot posameznike, ki so bili zgneteni iz istega testa kot deportiranci. Kot znanstvenika, ki je preživel zloglasno taborišče smrti Auschwitz, je Primo Levija vznemirjala podpora, ki jo je znanost nudila tehnologiji smrti in njenim mehanizmom iztrebljanja. Načrt uničenja manjvrednih ras, ki je prodrl v vse pore nacistične Nemčije, je pri mnogih nemških znanstvenikih naletel na aktivne tvorce. Zloraba znanosti v nacističnih uničevalnih koncentracijskih taboriščih, njena podpora pri pomoru Judov, Romov in drugih deportirancev Levija vendarle ni privedla do obsodbe znanosti kot take. Vztrajal je pri ločevanju znanosti od njene uporabe in pri načelu zgolj individualne odgovornosti. Dosledno in nepreklicno je nasprotoval temu, da bi individualna krivda postala kolektivna. Nastalo je pretresljivo delo, ki izjemno izvirno in poglobljeno opisuje življenje v nacističnem taborišču Auschwitz in je neke vrste prvovrstni avtobiografski esej. To ni knjiga klasičnih spominov, je izbrano in poglobljeno analiziranje časa in posledic zloglasnega holokavsta. Primo Levi se v knjigi med drugim dotika inteligence in intelektualcev in se sprašuje, ali je bil intelekt prednost. Takole piše:

»Navada, da nikoli ne ostanem brezbrizen do oseb, ki jih predme pripelje usoda. To so ljudje, hkrati pa tudi »primerki«, vzorci v zaprti kuverti, ki jih je treba prepoznati, analizirati in stehtati. Zbirka vzorcev, ki jih je pred menoj razprostrl Auschwitz, je bila obsežna, pestra in čudna. Sestavljali so jo prijatelji, nevtralni in sovražniki; vsi ti so bili hrana za mojo radovednost, ki so jo takrat in kasneje imeli nekateri za ravnodušnost. Ta hrana je vsekakor prispevala k temu, da je pri življenju obdržala del mene, pozneje pa mi je priskrbelo snov za razmišljanje in pisanje knjig.«

Nekaj njegovih spominov se skoraj vedno začne z vlakom, ki je pomenil odhod v neznano. Med drugim zapiše:

»V praksi nacističnih železniških transportov prepoznamo spremenljivke in stalnice, vendar ne vemo, ali so temeljile na kakšnem pravilniku ali pa so imeli odgovorni funkcionarji proste roke. Stalnica je bil hinavski nasvet, naj deportiranci s seboj odnesejo vse, kar je mogoče, zlasti zlato, nakit, močno valuto, krznena oblačila, v nekaterih primerih pri transportih judovskih kmetov iz Madžarske in s Slovaške pa celo drobnico. Vse to vam lahko pride prav, je zagonetno in zarotniško govorilo osebje, ki je spremljalo Transporte. V resnici pa so deportiranci ropali same sebe. To je bila preprosta in domiselna zvijača, s katero so prepeľjali dragocenosti v rajh brez publicitete, birokratskih zapletov, posebnih transportov in nevarnosti kraje med vožnjo: ob prihodu je bilo namreč vse zaseženo.«

Avtor v zadnjem eseju z naslovom »Stereotipi« govori tudi o spominjanju na tragedijo holokavsta. Pomenljivo opozori:

»Tisti, ki so doživeli jetništvo - in nasploh vsi, ki so šli skozi hude izkušnje - se delijo na dve povsem različni kategoriji z redkimi vmesnimi odtenki: na tiste, ki molčijo, in tiste, ki pripovedujejo. Oboji imajo za to tehtne razloge. Molčijo tisti, ki globlje občutijo nelagodje, ki sem ga poenostavljeno imenoval »sram«, tisti, ki niso pomirjeni sami s seboj, in tisti, ki jih rane še vedno skelijo. Preostali govorijo, pogosto veliko in iz različnih vzgibov. Govorijo zato, ker v jetništvu - tudi če je tega že dolgo - bolj ali manj zavestno vidijo središče svojega življenja, dogodek, ki je v dobrem in slabem zaznamoval vse njihovo življenje.«

Auschwitz je za Primo Levija, ki je nenehno analiziral, kaj se je dogajalo v koncentracijskem taborišču, ostajal »ANUS MUNDI«; črna luknja, v kateri si preživeli Judi in Judinje niso pridobili kake posebne avre niti kakega posebnega mučeniškega privilegija. Proslavljanje Auschwitz kot največje judovske tragedije mu je ostajalo tuje, še bolj je bil nedovzeten za njegovo mistično doživetje. Levi je napisal izvrstno delo, s katerim je precejšen del pozornosti posvetil predvsem nemškemu revizionizmu z Ernestom Noltejem na čelu. Zanimanje zgodovinske resnice in njeno zamolčevanje, proti čemur se je kot preživeli taboriščnik angažiral - to se mu je zdelo manj nevarno od prikritega revizionističnega ponarejanja zgodovine in Noltejevega historiografskega poskusa, da bi pobelil najtemnejšo stran nemške zgodovine. Eno od temeljnih vprašanj, ki si ga lahko zastavimo ob branju Levijevega dela Potopljene in rešeni, je, v kolikšni meri je odzvanjanje bibličnega »ZAKHAR« (spominjal se boš) okrepilo njegovo težnjo k spominjanju in pričevanju. Se je zanj odločil kot Jud ali predvsem kot preživeli taboriščnik, ki se je čutil moralno zavezanega do vseh, ki jih je nacistični uničevalni stroj prisilil k molku in so postali sestavni del vedno na novo obnovljive anonimne množice neljudi, ki jo je dan za dnem gotal taboriščni uničevalni stroj, je v spremni besedi zapisala dr. Marta Verginella. Opozorila je tudi, da je Levi s svojim odzivom na razprave zgodovinarjev, na njihove »prepire« okrog nacizma, še zadnjič potrdil svoje prepričanje, da je zgodovina preveč pomembna, da bi jo veljalo prepustiti zgodovinarjem. Ubral je zanj neobičajno plemične, vehementne in odrezave tone, potem ko je dolga desetletja pisal brez zamere in odmaknjeno. Ob koncu svojega življenja je bil ogorčen in bralca ni nameraval obvarovati pred svojim ogorčenjem. Nasprotno, hotel »ga je razdražiti in poslednjič prepričati, da moderna družba ni varna pred novimi grozodejstvi in ponovitvijo zgodovine«, je o izjemnem delu, ki bo pripomoglo k boljšemu razumevanju holokavsta, še zapisala dr. Marta Verginella.

Kot preživeli je Primo Levi brez dvoma govoril v imenu vseh tistih, ki sta jim bila dokončno odvzeta človeško dostojanstvo in beseda. Med njimi je bila tudi velika večina prekmurskih, torej slovenskih Judov, ki so bili pred 60-imi leti odpeljani in usmrčeni v zloglasnem Auschwitzu.

Prostovoljno gasilsko društvo Lenart
(1874 - 130 let prostovoljnega dela - 2004, Lenart 2004, 107 str.

V požastitev 130-letnice ustanovitve lenarškega Prostovoljnega gasilskega društva je izšel spominski almanah s pomenljivim naslovom "130 let prostovoljnega dela". Prinaša kratek pregled zgodovine gasilstva v Slovenskih goricah in osvetljuje vlogo lenarskih gasilcev na mnogih področjih, v prvih letih delovanja tudi pri krepitvi slovenske narodne zavesti v nakdanjem trgu Sveti Lenart v Slovenskih goricah.

Gasilstvo je dejavnost, namenjena preprečevanju in gašenju požarov. gasilsko službo so v naših krajih organizirali že Rimljani. V času znamenite vladarice Marije Terezije so bili sredi 18. stoletja izdani novi požarni redi, ki so na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem urejali varnostne predpise za podeželje in mesta. V začetku leta 1773 na primer je kranjsko deželno glavarstvo izdalo požarni in gasilski red, ki je nalagal številne dolžnosti zlasti obrtnikom, obrtnim mojstrom in stražnikom. Za požarno službo so zelo skrbeli Francozi v času Napoleonovih provinc in zahtevali, da so občine zelo povečale prispevke za gasilstvo. Predmaržna doba v prvi polovici 19. stoletja je leta 1825 prinesla požarni red, ki je izšel v slovenščini z naslovom Ognj nasitni navod ali naredbanje ognj gasiti. V začetku 60-ih let 19. stoletja so bili na Slovenskem prvi poskusi ustanovitve gasilskih skupin, ki bi bile stalno pripravljene za gašenje požarov. Prvo gasilsko društvo na območju današnje Slovenije je bilo ustanovljeno leta 1869 v Metliki. Pet let za njim so takšno društvo ustanovili tudi v takratnem trgu Sveti Lenart v Slovenskih goricah, tako da lahko lenarško Prostovoljno gasilsko društvo uvrstimo med temeljne nosilne stebre gasilske organizacije na Slovenskem. To je bilo torej pred 130 leti in letnica 1874 je začetek pomembnega društvenega gibanja, ki je v Lenartu pustilo globoke in trajne sledi. Podatek je zgodovinsko točen in preverljiv v sicer redkih tovrstnih virih, a vendarle dovolj, da lahko s ponosom govorimo o najstarejšem prostovoljnem gasilskem društvu v slovenskih goricah. V tem kontekstu so tudi pripravili in izdali spominski almanah, ki je v prvi vrsti namenjen za trajno dokumentiranje razvejanega delovanja društva in hkrati še en prispevek k spoznavanju lenarške lokalne, krajevine zgodovine.

Predgovor za spominski almanah je pripravil dr. Marjan Žnidarič in v njem med drugim zapisal, da se ravno Lenart lahko polhvali z eno najstarejših organiziranih gasilskih služb v Sloveniji. Za takratne lenarške gasilce bi lahko rekli, da so delovali v narodnostnem sožitju, saj so bili v prvem obdobju društvenega delovanja še vsi navdušeni "Avstrijanci" in nacionalno premalo profilirani, da bi se lahko spopadali za tako imenovane nacionalne koristi. Nacionalna diferenciacija lenarskih gasilcev sovпада šele z resno zaostritvijo narodnostnih bojov v Lenartu v desetletju pred prvo svetovno vojno, zlasti pa v prvih letih po njej. Šele leta 1924 je lenarško gasilsko društvo dokončno prešlo v celoti v slovenske roke. S predanim delom se društvo nenehno krepilo, tako kadrovske kot z opremljenostjo, posebno skrb pa je posvečalo usposabljanju svojih članov. Desetine generacij mladih, pa tudi nekoliko starejših Lenartčanov so namenile del samih sebe in svojega prostega časa plemeniti društveni dejavnosti."

V knjižici je objavljenih veliko dragocenega dokumentarnega gradiva in tudi nekaj zanimivih anekdot. Publikacija "130 let prostovoljnega dela" je obogatena tudi z bogatim slikovnim gradivom s članskimi seznami, ima pa tudi daljši povzetek v nemškem jeziku, kar ji daje dodatno vrednost.

mag. Marjan Toš

**Jože Pirjevec: »Jugoslovanske vojne 1991 – 2001,
Ljubljana 2003, 783 str.**

Leta 2003 je izšla v Sloveniji tretja (Tito, Stalin in Zahod, Jugoslavija 1918 – 1992; Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije) knjiga Jožeta Pirjevca z naslovom »Jugoslovanske vojne 1991 – 2001«, ki jo je v Ljubljani izdala Cankarjeva založba. V bistvu gre za slovenski prevod knjige v italijanščini z naslovom »Le guerre Jugoslave 1991 – 2001«, ki je izšla v Torinu že leta 2001. Posamezni deli iz knjige so v skrajšani obliki leta 2002 izhajali tudi kot feljton v več zaporednih številkah mariborskega dnevnega časopisa »Večer«.

Gre za monografijo o najnovejši jugoslovanski zgodovini in bi lahko v določenem smislu rekli, da je svojevrstno nadaljevanje njegove druge knjige Jugoslavija 1918 – 1992. Pravzaprav gre za edino in prvo monografijo, ki celovito obravnava dogodke zadnjih deset let na območju bivše Jugoslavije. Avtor je za izvirnik dobil 9. novembra 2002 nagrado Acqui Storia za zgodovinsko delo, in sicer zaradi tega, ker bi naj bila knjiga »posrečena sinteza, ki z natančno interpretacijo prikazuje zapletene in še ne končane dogodke na podlagi bogatega, pogosto težko dosegljivega gradiva.«

Avtor je knjigo razdelil na uvodni prolog, sedem poglavij in epilog.

V Prologu skuša avtor razložiti nacionalni razvoj narodov na območju bivše Jugoslavije in skuša razložiti glavne vzroke za nastanek nacionalnih sovražnosti med narodi, ki so živeli na območju bivše Jugoslavije (nastanek nacionalizma pri posameznih narodih, nadvlada tujih sil na obravnavanem območju, razvoj sodobnih nacionalizmov pri narodih bivše Jugoslavije, ki so se začeli pojavljati po smrti Josipa Broza – Tita; rast idej o Veliki Srbiji in tudi Veliki Hrvaški) ter razvoj »jugoslovanske ideje« od ilirskega gibanja do časa avstro – ogrske monarhije. Genezo razvoja nacionalnih konfliktov skuša prikazati vse od srednjega veka oziroma od oblikovanja držav narodov na območju bivše Jugoslavije do samega izbruha vojn v 20. stoletju. V Prologu avtor izpostavlja dogodke, ki so se zgodili v SFRJ in so imeli nacionalni karakter ter so vse bolj preraščali v nerešljive konflikte, ki so dokončno pripeljali do tragičnih vojn, ki jih avtor imenuje »jugoslovanske«. V tem delu se avtor res dotakne državnega razvoja južnoslovanskih narodov od srednjega veka naprej, toda poudarek za razvoj nacionalizmov postavlja v čas po berlinskem kongresu leta 1878 in se od tega dogodka osredotoči na razvoj nacionalizmov. Če hoče bralec kaj več zvedeti o razvoju nacionalnih konfliktov do berlinskega kongresa, mu bo boljši pregled nudila knjiga Iva Banča »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika« iz leta 1988. Če je hotel Pirjevec v tem delu predstaviti italijanskim in ostalim evropskim bralcem genezo nacionalnih konfliktov v bivši Jugoslaviji, je to lahko dovolj, toda za bralce s področja bivše Jugoslavije bi moralo to poglavje vsekakor bolj natančno razdelati razvoj nacionalizmov.

Za Prologom sledijo poglavja, v katerih avtor po ključu vrstnega reda in leta izbruhov spopadov prikazuje vojne na območju bivše Jugoslavije. Prvo poglavje tako obravnava vojno v Sloveniji (23 strani), drugo vojno na Hrvaškem (48 strani), tretje vojno v Bosni in Hercegovini (97 strani), četrto dogodke v letu 1993 (82 strani), peto dogodke v letu 1994 (71 strani), šesto vojno v Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem v letu 1995 (94 strani), sedmo Kosovo od leta 1989 do 1999 (89 strani), v zadnjem, osmem poglavju, ki ga avtor imenuje Epilog, obravnava dogodke, ki so se zgodili od smrti dr. Franja Tuđmana, odstopa Izetbegovića ter padca Miloševića na Hrvaškem, Bosni in Hercegovini, Jugoslaviji ter v Makedoniji.

Glavni namen knjige je prikazati vojne dogodke, ki so se zgodili v državah bivše Jugoslavije v letih od 1991 – 2001. Če bralec glede na naslov pričakuje, da bodo v knjigi prevladovali vojaški dogodki, lahko rečemo, da bo razočaran. Pirjevec se je večinoma usmeril na prikazovanje vojnih dogodkov skozi luč tujih

diplomatov in mednarodnih organizacij, ki so bili neposredno ali samo posredno prisotni v dogodkih ali pa so zaradi takšnih in drugačnih razlogov posegali v dogajanje. Čeprav bi tema nudila veliko možnosti za vsakodnevno zgodovino, se je avtor izključno usmeril na politično in diplomatsko zgodovino, predvsem na zunanjo politiko.

Pirjevčevo opisovanje dogodkov temelji na podlagi predvsem tuje literature, časopisov, dokumentov, neobjavljenih študij, ki jih je zbiral po različnih evropskih knjižnicah in ustanovah, uporablja pa tudi podatke z internetnih strani različnih organizacij, kot so ZN in druge vladne in nevladne organizacije. Na podlagi teh podatkov mu je uspelo podati in odlično prikazati sliko dogajanj med spopadi, še posebej dobro pa prikazuje dogajanje v diplomatskih krogih, tako »domačih«, predvsem pa tujih, kar lahko imenujemo, glede na njegove predhodne knjige, za Pirjevčevo značilnost, ki so bili vmešani v konflikte in so širšim krogom prebivalstva v večji meri neznane. Tako nam odkriva nesposobnost tujih diplomatov in nepoznavanje realnih razmer »na terenu«, ki so velikokrat pripeljale do velikih ogorčenj med prebivalstvom in nekajkrat samo do še večjih spopadov ter še večjega nezaupanja do »velikih sil«.

Da je avtor podatke črpal iz knjig uglednih tujih avtorjev, predvsem pa tujih uglednih političnih in vojaških časopisov in je dogodke s tem razsvetlil v luči, v kakršni je navaden bralec nikoli ne bi videl, mu lahko pri tem malce zamerimo, da ni uporabil več literature in časopisov iz držav, v katerih so se odvijale vojne. Če se je hotel avtor s tem izogniti neobjektivnim in včasih tudi neresničnim podatkom časopisov, ki so bili zaradi vojne pod vplivom režimskih struktur, mu to lahko oprostimo. Lahko pa bi vključil tudi pričevanja vojakov in častnikov, ki so svoja doživetja opisali v spominih ali kakšnih drugih oblikah. Toda tudi to je razumljivo, ker je avtor le dal večji poudarek na politično in diplomatsko zgodovino in ne toliko na vojaško plat dogajanja. Vsekakor pa bi lahko uporabil zapise in dokumente, ki so nastajali v predsedniških in vladnih uradih držav, neposredno vpletenih v konflikte in ki so dostopni znanstvenim raziskovalcem. Avtorju pa lahko tudi zamerimo, da ni več uporabljal dostopno arhivsko gradivo iz državnih arhivov držav, neposredno vpletenih v vojne na območju bivše Jugoslavije.

Avtor res skuša čim bolj natančno prikazati dogodke na področju bivše Jugoslavije, toda pri tem je potrebno opozoriti na posamezne dogodke, ki jih avtor ni omenil in razsvetlil, imeli pa so zelo velik vpliv na razvoj dogodkov na tem področju in so vsekakor pomenili uverturo v vojne grozote oziroma v »jugoslovanske vojne«. Avtor v Prologu ali pa v uvodnih delih poglavja o Hrvaški ne omenja ali pa ne posveča dovolj pozornosti t.i. »balvan revoluciji« kninskih Srbov in velikih mitingov na območju z večinskim srbskim prebivalstvom, na katerih so prebivalci pod vplivom domačih in politikov iz Srbije (Šešelji) odkrito zahtevali »Veliko Srbijo« in obračun z novo Hrvaško. Avtor je izpustil tudi prve oborožene spopade na Hrvaškem, ki so se zgodili leta 1991 in so zahtevali prve žrtve »jugoslovanskih vojn«. Gre za oborožene spopade v okolici Pakraca in Lipika, ki so izbruhnili na začetku marca 1991, velikonočnih spopadov na Plitvičkih jezerih, kjer je padla tudi prva žrtev na hrvaški strani, in ne nazadnje velikih spopadov v okolici Vukovarja, ki so se zgodili maja 1991 in so zahtevali 12 žrtev na hrvaški strani. Teh dogodkov avtor nikakor ne bi smel izpustiti, ker so neposredna uvertura v vojno na Hrvaškem.

Knjiga pa lahko povzroči tudi številna neodobravanja in celo velika nasprotovanja med širšo javnostjo držav, ki so bile umešane v vojne. Avtor namreč na zelo neposreden način opisuje politiko vodilnih osebnosti posameznih držav (Tuđman, Izetbegović) do vojne, do Srbov, veliko strani pa je posvetil tudi Tuđmanovi politiki do Bosne in Hercegovine v luči sporazumov z Miloševićem, ki jo večkrat tudi zelo kritizira (upravičeno), navaja napake v vojaških vodstvih, o katerih se še danes ali pa nič ne govori, stanje na bojišču in ne nazadnje neposredno omenja zločine, ki so jih storile vojske nekaterih držav v svojih osvobodilnih akcijah, in so dolgo časa ostali zakriti širši javnosti (»Maslenica«,

»Medački džep«, »Bljesak«, »Oluja«, osvobodilne akcije Armade BiH...), ker je zelo občutljiva za takšne teme oziroma noče priznati, da se je tudi kaj takega dogajalo. Še več ogorčenja pa lahko povzroči knjiga s tem, da pri nekaterih osvobodilnih akcijah omenja možnosti podkupovanja sovražne strani in sporazumevanja z nasprotno stranjo, ki jih avtor argumentira s podatki, preverjenimi ali mogoče tudi ne, iz tujih poročil, časnikov in knjig. Kot sem omenil, lahko zaradi takih navedb knjiga povzroči številna nasprotovanja in ogorčenja predvsem pri pripadnikih oziroma simpatizerjih, nekaterih sedaj že pokojnih predsednikih, njihovih bližnjih sodelavcih med vojno, predvsem pa pri borcih, ki so se borili v omenjenih akcijah, ter pri svojcih umrlih v teh akcijah.

Opozoriti pa je potrebno tudi na nekatere velike napake, predvsem pri imenih oseb, imenovanju krajev in ulic, ki se pojavljajo v knjigi in so, po mojem prepričanju, nastale zaradi uporabe predvsem tuje literature in ne zaradi neznanja in nepoznavanja dejstev. Tako je avtor naredil veliko napako, ko je velikega zločinca Željka Ražnatovića – Arkana preimenoval v Žarka, Mileta Dedakovića – Jastreba v Dudakovića, Franja Gregorića v Frana, msg. Franja Komarico v Komarića, Milana Mrškića v Mrskića. Vas Čelije v Slavoniji avtor imenuje Celije, Vukovar postavi in razglasi za glavno središče Baranje in ne Srema, mesto Konjic spremeni (posloveni) v Konjice, ulico Vase Miškina v ulico Vase Miskina in tržnico Merkale v Marakale.

Gledano v celoti gre vsekakor za zelo kvalitetno knjigo. Knjigo odlikuje lep in jasen stil, kar lahko spet označimo za Pirjevčevu značilnost, ki je zelo berljiv, kljub temu da je avtor uporabil veliko podatkov, jih je v celoto uvrstil tako, da bralec ne občuti zasičenosti ali prenatrpanosti z njimi. Kot eno od slabosti knjige bi lahko izpostavili še, da v posameznih poglavjih in tako tudi na koncu knjige ni nobenega zaključka ampak samo konec nekega kronološkega obdobja na katere je avtor razdelil knjigo. Pirjevčeva knjiga je resnično dobro delo, ki si lahko odkrito zasluži pohvalo, prevod v jezike držav bivše Jugoslavije in bo v prihodnosti služila kot dobra literatura za bodoče raziskovalce te problematike, še posebej, kar se tiče dogodkov iz tujih in »domačih« diplomatskih krogov.

Aleš Mardetko

Jan Vasilič g.: Čingishan, Moskva 2003, 362 str.

Zgodovinski roman Čingishan ima dva dela: 1. V velikem Horezmu je vse mirno in 2. Pod mongolskim bičem. Roman se začne z besedama: »Pozdravljen bralec!« Tak pristop je značilen za rokopise vzhodnih narodov v predmongolskem obdobju. Nato poda pisatelj mongolski rek: »Sokol na nebu je nemočen brez kril, človek na zemlji je nemočen brez konja.«

Horezm je bila država, ki se je razprostirala v spodnjem toku Amudarje. V 13. st. je segala od Aralskega morja do Perzijskega zaliva. Prvi del knjige ima naslov V plašču derviša (derviš je perzijska beseda in pomeni »berač«). Derviši so predstavljali posebno kasto, združeno v skupnost, ki jo je vodil pir ali šah). Prvo poglavje v prvem delu ima naslov Zlati sokol. Za naslovom ima citat iz starega arabskega učbenika: »Naša obljudena država je podobna razprostrtemu staremu, obledelemu plašču, ki predstavlja otok v brezmejnem oceanu«. Dogajanje v romanu sega v 13. st., odvijati se začne v nižinah Karakumov, kjer je puščava z značilnimi peščenimi hribčki, ki jih dela veter. Po puščavi gredo karavane velblodov in romarji iz Meke. Ko pridejo do človeškega bivališča, jih pozdravi derviš Hadži Rahim Bagadi. Karavana se zaustavi. Veter neusmiljeno zavija in leze človeku do kosti, tako da se spomni tega, kako toplo je bilo pod palmami v topli

in prijazni Arabiji. Ko nas pisatelj seznanj z načinom gradnje bivališč v puščini in z vrsto prehrane, nas popelje v prestolno mesto Gurgandž, kjer srečamo hana Dželalja ed-Dina Mengburni. Dželalja ed-Din si želi postati junak, o katerem bi peli dekleta in fantje, fantje, ki bi šli v boj, in starčki pred smrtjo. Njegovi želji odgovori derviš s stihom Rudege (Rudegi je velik pesnik 9. st., doma iz Buhare):

Čeprav je bogat in slovec s svojimi pesmimi Rudegi,

Pa jaz ne vem nič manj prelepih besedi.

Slepec je s svojimi stihom osvojil ves svet.

Jaz pa pojem pri stepnem ognju melodije za sogovornike.

Država Horezm je bogata, njeni vojaki-konjeniki so hrabri, v državi vlada blagostanje.

V 6. poglavju spoznamo šahovega letopisca, ki je v mladosti študiral v Bagdadu, zvemo, da je beseda Tatarija pomenila ozemlje sedanje Mongolije in Zahodne Kitajske, kjer so živeli nomadi turkiškega porekla. Zanje velja izraz Tatar. Šah Horezma je bil močan in grozen, v haremu je imel lepa dekleta, najlepša pa je bila Turkan-Hatun, kraljica veselja, carična vseh žensk na svetu.

Horezm-šah Muhammed je prišel ves srdit iz Gurandže v Samarkand. Sklenil je neusmiljeno maščevati se svojemu zetu Osmanu in prebivalcem, ki so si drznili dvigniti meč proti svojemu šahu. Bitka pri reki Igrizu je bila odločilna. Zmagal je Muhammed. Po zmagi se je zapletel v boj z »neznanim plemenom«. To je bila predhodnica doslej nepremaganega Čingishana. Njegovi armadi sta poveljevala Subudaj in Tohučar. Vrhovni poveljnik Čingishan je poslal starejšega možaka na pogovore z Muhamedom. Šah ga je nagnal z besedami: »Doseči hočem milost pri vsemogočnem Alahu in vas bom iztrebil, vas nevernike« (str. 90). Horezm-šah je svojim hanom ukazal, naj armado razdele na tri dele: desno in levo krilo ter sredi-no. Obe krili naj zajmata mongolski tabor. V sredini je ostal šah kot rezervna sila, usmerjena bo tja, kjer bodo potrebovali pomoč in odločilni udarec. Šah se je povzpel na vrh holma. Daleč pred njim se je razprostirala stepa, kraj bodočega boja.

Na desnem krilu je bil poveljnik neljub sin horezm-šaha Dželalja ed-Dina. Ocenil je, da je Mongolov okrog dvajset tisoč. Razmišljal je, da če gre na njegovo krilo polovica, bo to deset tisoč. On pa je imel šest tisoč Turkmenov in pet tisoč Karakitajcev. Zavedal se je tudi, da so Karakitajci podredili padišahu zaradi stiske in gladi. Šli so na pohod ne da bi si želeli vojskovati se, marveč segreti roke pri tujem ognjišču. Kot lokostrelce jih bo poslal naprej. Radi bodo šli, da bi se kar se da hitro prebili do mongolskih voz. Mongoli so te vojake pognali v beg in se vrgli na Dželalja ed-Dina. Le-ta jih je tudi napadel z vso besnostjo v bok in jih potisnil v slano močvirje.

Skušal je pomagati svojemu očetu, ki nocoj ne bo pomislil na sladkoben mir in pečene race. Ukazal je poslati svoje sle k turkmenskimi hanom z naročilom, da jih bo danes vodil v boj Kara-Končar, panter Karakumov.

Kara-Končar je na konju prijezdil k Turkmenom, poklical je nekoliko jezdecev in jim na hitro pojasnil načrt boja. Tri tisoč konjenikov je pripeljal za grič, kjer je skrit pričakoval Tatare. Dželalja ed-Din je na vrancu kot vihar zdvijal h Karakitajcem. V polstenih kučmah, na majhnih kosmatih konjih so se neurejeno gnetli kot preplašena tolpa s kratkimi kopji. Dželalja je ukazal napasti Tatare. Karakitajci so v drncu zdvijali v tatarski tabor. Proti njim je udarila skupina mongolskih vojakov. Bilo je slišati žvenket mečev. Muhammed je dal povelje: »Beki, v napad! Alah vam naj pomaga!« (str. 93). Po ukazu šaha so se kipčakski oddelki pognali naprej kot roke, ki hočejo objeti Mongole. Toda ti se niso skušali izmuzniti iz zapirajočega se obroča. Do tabora se je ločil prvi odred Mongolov, ki je strnil svoje vrste, dirjajoč na majhnih konjih, pokritih z usnjenim in železnim oklepom. Prebili so bojno linijo Kipčakov, nahajajočih se široko po stepi. -Khu-khu-khu! - se je slišalo zverinsko rjojenje Mongolov.

Od tabora se je ločilo drugih tisoč Mongolov in se pokotalilo po stepi. Na soncu so se bleščali jekleni oklepi, kovinski ščiti in upognjeni meči.

Šah je videl z vrha holma, kako se od skupne množice mongolskih enot odceplja oddelek za oddelkom in nezadržno drvi naprej z zamolklim krikom: »Khu!« Kipčaki so se vznemirili. Zadnji oddelek se je pognal k taboru z namenom oropati mongolske vozove. Od tabora se je pognalo še tisoč Mongolov in presekalo pot Kipčakom. Oba oddelka sta se sklenila. Oblak prahu se je dvignil na kraju boja. Od tam so se začeli iztrgovati le posamezni kipčakski jezdec, stiskajoč se k vratu konja in drveč v stepo.

Štirje odredi Mongolov, drug za drugim, v strnjenem redu so krenili proti sredini enot šaha, proti holmu, kjer je bil šah s svojim spremstvom. Šah je skočil na konja in zdirjal v stepo. Najstarejši Čingishanov sin Džuči je prišel na holm. Muhammed je spet združil svoje vojake in udaril po Mongolih. Borili so se do večera, potem je boj utihnil. Mongoli so se vrnili v tabor in prižgali ognje. Dželal ed-Din jih je mislil napasti. Tega ni dovolil njegov oče, češ da naj počaka do jutra. Horezm-šah je bil zjutraj presenečen, zakaj Mongoli so zapustili tabor in odjezdili na vzhod. Na poti so se družili z glavnimi Čingishanovimi enotami in se pripravili za napad. Državo Horezm je napadlo veliko Mongolov, združenih s Tatari. Prizanesli niso niti močnim niti slabim, niti mladim niti starim. Padla so velika mesta, stebri muslimanske kulture: Buhara, Samarkand... Horezm-šah je izgubil vojno, nikjer ni našel več duševnega miru. Umaknil se je na otok v Kaspijskem morju – to je bilo v strašnem letu Zmaja 1220.

Muhammedov sin Dželal ed se je skušal postavljati Mongolom po robu, a zmagati ni mogel.

Čingishan je imel odprta vrata v Vzhodno Evropo. Mongoli, združeni s Tatari, so prišli na Dnjeper in trkali na vrata kijevskega, vladimirske, suzdalskega in galickega kneza. Urusi (tj. Rusi) in Kipčaki so se umaknili v stepo. Ker so bili ruski knezi medsebojno sprti in ker niso imeli enotnega poveljstva, so jih Mongoli in Tatari premagali. Čingishan je sklenil, da se vrne v mongolske stepe. Leta in bolezen so mu preprečila nadaljnje osvajanje Zahoda. Hotel je postati nesmrten. Po zdravnika Čan Čunja je poslal na Kitajsko. Zdravnik mu je povedal, da ni zdravila zoper smrt. Mongolska vojska se je vračala v Mongolijo ob rekaj Onon in Kerulen. Vojskovodja Čingishan je umrl na pohodu leta 1227. Po njegovi smrti so bili napisani letopisi o njegovem življenju in pohodih v mongolskem, kitajskem in perzijskem jeziku. Čingishanovi vnuki (Batij) so prišli na obale Jadrana. Spomin na Mongole še živi v slovenskih narodnih pesmih, ki govore o psoglavcih (gl. Strekelj, Karel, Slovenske narodne pesmi, 1895-1923).

dr. Jurij Emanuel Rojs

UREDNIŠKA NAVODILA AVTORJEM

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in
2. Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5 (sedež uredništva).
3. V reviji so prispevki objavljeni v slovenskem jeziku, povzetki (summary) v angleškem ali nemškem, izvlečki (abstract) pa v slovenskem in angleškem jeziku.
4. Citiranje virov in literature mora biti v skladu z uveljavljenimi normami posamezne znanstvene panoge; zaželeno je citiranje pod črto.
5. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 32 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (dve avtorski poli ali 57.600 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) ali na CD in v odtisu (printu).
6. Avtor mora priložiti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
7. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček (do 12 vrstic) in povzetek (do največ 30 vrstic).
8. Priloge naj bodo označene s pripisi (legendami) in oštevilčeni.
9. Znanstveni prispevki so recenzirani.
10. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatka odgovarja avtor.
11. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira ter vrne uredništvu v petih dneh. Uredništvo poskrbi za prevod povzetkov in izvlečkov.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
(75/40) LETNIK 2004, ZVEZEK 2-3

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Marjan Žnidarič - Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Lektor - Ivan Žigart

Prevodi - Sergej Flere (angleščina), Christiane Kordič (nemščina)

Računalniški prelom Grafična forma Huter Maribor - Natisnila Dravska tiskarna

CHK - Zgodovina

D 197/2004

39

43000037615,2/3

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

COBISS

OHK - Zgodovina

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

D 197/2004

39

43000037615,1_2/3

COBISS ■